بوونی نەتەوەیی کورد

ناوی کتێب: بوونی نەتەوەیی کورد

بابەت: کوردناسی سیاسی

نووسینی: عرفان مستەفا

دیزاینی بەرگ: قاسم کەمال

چاپخانە: حەمدی

تیراژ: ١٠٠٠

چاپی دووەم

نرخ: ١٣٠٠٠ دینار

لەبەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (١٠٩٢) ی ساڵی ٢٠١٨ دراوەتێ

هەموو مافێکی بۆ نووسەر پارێزراوە

بوونی نەتەوەیی کورد

عرفان مستەفا

پێرست

پێشەکی چاپی دووەم ٩

پێشباس ١٣

بەشی یەکەم:

بیرۆکەی نەتەوە لەنێوان عەقڵ و واقعدا ٣٥

١) کۆمەڵگای پیشەسازی وەک زەمینەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە ٣٩

٢) بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان کەلتوری پیشەیی و کەلتوری ئاکاریدا.. ٥٦

٣) بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان ئایدیۆلۆجیاو فەلسەفەدا ١٠٢

٤) فەلسەفەی ئەڵمانی وەک نشنیگەی راستەقینەی بیرۆکەی نەتەوە.. ١١٦

بەشی دووەم:

تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوە.. ١٣٧

١) تیۆری عەقڵی و سەرهەڵدان و پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە.. ١٤٩

١.١) مەملەکەتی خوا وەک بیرۆکەی هەمەکی نەتەو ١٥٩

١.١.١) خوا لە مەملەکەتی خوادا ١٦١

٢.١.١) سیستەمی مەملەکەتی خوا ١٧٥

٣.١.١) پەیوەندی خوا بە کەسەکانی ناو مەملەکەتی خواوە ١٩٢

٤.١.١) مەملەکەتی خوا و نەتەوە ١٩٩

٢.١) دەرکەوتنی بیرۆکەی نەتەوە لەکۆمەڵگای ئاکاریدا ٢٠٢

٣.١) لە کۆمەڵگای ئاکارییەوە بۆ نەتەوە ٢١٣

٤.١) دەوڵەت وەک دوا پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە ٢٢٩

١.٤.١) هەنگاوەکانی تێگەیشتن لەشێوەگیربوونی عەقڵ لە واقعی مرۆییدا.. ٢٣٦

٢.٤.١) ئازادی وەک ماهیەتی رۆح ٢٣٧

٣.٤.١) ئیرادەو رۆحی نەتەوە ٢٣٩

٤.٤.١) رۆحی نەتەوەو دەوڵەت ٢٤٩

٥.٤.١) رۆحی نەتەوەو دەرکەوتەکانی ٢٥٤
٢) تیۆری سروشتی و سروشت وەک بنەمای بوونی نەتەوە ٢٦٠
١.٢) ژینگەی سروشتی و پەیدابوونی نەتەوە ٢٦١
٢.٢) سروشتی مرۆیی و بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان ٢٦٥
١.٢.٢) بۆماوە و رۆحی نەتەوە ٢٦٨
٢.٢.٢) سیفەتە جێگیرو گۆڕدراوەکانی رۆحی نەتەوە ٢٧٤
٣.٢.٢) رۆحی نەتەوە و دەرکەوتەکانی ٢٧٦
٣) تیۆری دروستەیی و دروستکردنی نەتەوە ٢٨٠
١.٣) نەتەوە لەنێوان رەگەزو کەلتوردا ٢٨٢
٢.٣) بنەمای پەیدابوونی کەلتورو بیرەوەری هاوبەشی نەتەوەکان..................... ٢٨٦
٣.٣) بیرەوەری هاوبەش وەک بنەمای راستەقینەی نەتەوە ٢٨٩

بەشی سێهەم:

تیۆرەکانی نەتەوەخوازی و دروستکردنی نەتەوە... ٢٩٧
١) دروستکردنی نەتەوە بە کەلتورە پیشەیی قوتابخانە مۆدێرنەکان.................. ٣٠٨
١.١) نەتەوەخوازی لە نێوان کەلتوری پیشەیی و کەلتوری ئیتنیکیدا ٣٢٨
٢) دروستکردنی نەتەوە بە دارشتنەوەی مۆدێرنانەی کەلتوری میللی................ ٣٥٥

بەشی چوارەم:

وێناکردنی کورد وەک نەتەوەیەکی خێڵەکی ٣٧٧
١) خێڵ و دروستکردنی نەتەوە ٣٨٤
١.١) دروستەی کەلتوریی و کۆمەڵایەتی خێڵەکان و نەتەوەی دروستکراو......... ٤٠٥
٢) کۆگەل لە نێوان خێڵە پەرەسەندوەکان و خێڵە وەستاوەکاندا ٤٢٦
٣) پێکهاتە خێڵەکییەکان ٤٣٦
٤) نەتەوەو پێکهاتە خێڵەکییە جیاوازەکان ٤٥٧
٥) شوێنی کورد لە نەخشەی نەتەوەخوازیدا ٤٦١

١.٥) بەربەستی زمانی لەبەردەم دروستکردنی نەتەوەدا ٤٦٣
٢.٥) کەلتوری خێڵەکی وەک بەربەست لەبەردەم دروستکردنی نەتەوەدا............٤٧٨
٣.٥) کورد لە نێوان رویتانییەکان و سومالییەکاندا ٤٩٦

بەشی پێنجەم:

بزوتنەوە کوردییەکان لە نێوان کوردبوون و نەتەوەخوازیدا..................................٥٠٩
١) بزوتنەوە کوردییەکان و نەتەوەخوازی ٥١١
٢) کوردبوون و بزوتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان ٥٥٨
١.٢) بزوتنەوە کوردییەکان لەنێوان نەتەوەخوازی و ئۆتۆنۆمیخوازیدا.................٥٧٤
٢.٢) کێشەی بزوتنەوە کوردییەکان لەناو دەوڵەتە ناکوردییەکاندا.......................٥٨٧
٣) بوونی نەتەوەیی کورد لە نێوان تیۆری عەقڵی و تیۆری دروستەییدا............٦٣٦
سەرچاوەکان ٦٥٥

پێشەکی چاپی دووەم

دوای حەوت ساڵ چاپێکی پوختەکراوی ئەم کتێبە دەکەوێتە بەردەستی خوێنەران. ئەم کتێبە دوای سێ ساڵ لە کارکردنم لە نوسینی دکتورانامەکەم لەبارەی ناسنامەی نەتەوەیی کوردەوە نوسراوە. کاتێک لە خوێندنی دکتورا وەرگیرام بڕیارمدا بەرهەمی ئەو تێڕامانانە لە کێشەی کورد و ناسنامەکەی کە ساڵانێک پێیانەوە سەرقالبووم بیکەم بە بابەتی لێکۆڵینەوەی دکتورنامەکەم بۆ ئەوەی لە فۆرمێکی زانستیدا دایانرێژم. لە ماوەی سێ ساڵدا هەموو ئەوەی کە پێی گەیشتبووم لە چوارچێوەی میتۆدێکی زانستیدا لەو دکتورانامەیەدا وەک تێزێکی نوێ بۆ لێکدانەوەی کێشەی کورد پێشکەشم بە زانکۆکەم کرد، بەڵام ئەو بیرکردنەوە باوە ناسیونالیستییە خوازراوەی کە ئەندامانی لیژنەی گفتووگۆکە بیریان پێ دەکردەوە، ئەوانی وا لێکرد بە ڕێگایەکی نازانستی و نایاسایی تەنها بەشێک لەو شەش بەشەی دکتورانامەکە بهێڵنەوە ئەویش لە بارەی کێشەی ناسنامەوە بوو لە زماندا. ئەمەشیان لەڕێگەی گۆڕینی بێ هۆی ناونیشانی نامەکەوە لە (ناسنامەی نەتەوەیی کورد)ەوە بۆ (کێشەی زمان و دیالێکتەکان لە روانگەی فەلسەفەی زمانەوە) کرد. ئەوان لەگەڵ ئەوەشدا کارەکەیان بە کارێکی زانستی تۆکمە وەسف کردبوو بەڵام ئەو باوڕە ناسیونالیستییە شێواوەی کە لە بارەی کێشەی کوردەوە هەیانبوو ئەوانی ناچار کرد ڕێگە نەدەن بەرهەمی لێکۆڵینەوەی ئەوچەند ساڵەم وەک مەرجەعێکی زانستی بۆ لێکۆڵینەوە لە کێشەی کورد بچێتە ناو سەرچاوە زانستیەکانی زانکۆوە، ئەمەش تەنها لە بەر ئەوەبوو بە دیدێکی ناسیونالیستی شێواوەوە لە ئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکەیان دەڕوانی و لەگەڵ ئەوەشدا ئەنجامەکانیان بە ڕاستییەکی زانستی دەزانی بەڵام پێیان وابوو ئاشکراکردنی ئەو ئەنجامانە مەترسی لەسەر چارەنوسی سیاسی کورد دروست دەکات.

هەڵوێستی لیژنەی خوێندنی باڵای زانکۆ بەرامبەر رەنج و ماندووبونی چەند ساڵەم درزێکی گەورە خستە ناو ئەو ئۆمێدەی کە بە کاری زانستی لە زانکۆکانی کوردستاندا هەمبوو. هەر ئەمەش هۆکارەی یەکەمی دوورکەوتنەوەم بوو لە کارکردن لە زانکۆکاندا. دوای تەواوکردنی گفتووگۆی

نامەکە لەلایەن هاوڕێیەکمەوە ئاگادارکرامەوە کە کۆنفرانسێکی زانستی هەیە لەبارەی (نوسینەوەی مێژووی عێراق)ەوەو لێکۆڵەرە فەرنسیەکان کۆنفرانسەکەیان گرتووەو گەورە ئەنترۆپۆلۆجیستی فەرنسی (مۆریس گۆدلییە) سەرپەرشتی ئەو کۆنفرانسە دەکات. منیش بە دەم داواکەیەوە چووم و وەک میوان لە کۆنفرانسەکە ئامادە بووم. من ئەو کات لەبارەی گۆدلییەوە تەنها ئەوەندە ئاگاداربووم کە تێزێکی هەیە لە بارەی (شێوازی بەرهەمهێنانی ئاسیایی).

کۆنفرانسەکە دەستی پێکردوو لێکۆڵەرەکان لێکۆڵینەوەکانیان پێشکەش کرد. لێکۆڵەرە فەرنسییەکان کاتێک باسی مێژووی عێراقیان دەکرد وایان دەبینی کە مێژووی عێراق مێژووی دەسەڵاتداری عەرەبی سوننەیە. ئەوان بە هیچ شێوەیەک بەلای ئەوەدا نەدەچوون کە لە پاڵ مێژووی دەسەڵاتی سوونە لە عێراقدا مێژوویەکی تر هەر لەناو ئەو سنورە سیاسیەدا هەیە کە دواتر جیاکراوەتەوەو ناونراوە عێراق، ئەویش مێژووی کوردە کە بە حکومەتەکەی شێخ مەحمود دەست پێدەکات و دامەزراندنی ئەو حکومەتەش پێش دەکەوێت بەسەر دروستبوونی دەوڵەتی عێراقدا. ئەوەی کە بۆمن جێگەی سەرنج بوو ئەوە بوو هیچ لەو لێکۆڵەرە کوردانەی کە لەوێ ئامادەبوون و گفتوگۆی لێکۆڵینەوەکانیان دەکرد کێشەیان نەبوو لەگەڵ ئەوەدا کە مێژووی عێراق یەک مێژووە، نەک هەر ئەمە تەنانەت د. کەمال مەزهەریش لە بەشداریکردنەکانی خۆیدا پێی لەسەر ئەوە دادەگرت کە عێراقی مۆدێرن یەک مێژوویی هەیەو گەر یەک مێژوویشی هەبێت بێگومان ئەو مێژووە مێژووی عەرەبی سوننەیە. منیش لە ڕێگەی بەشداریکردنمەوە لە گفتووگۆی لێکۆڵینەوەکان کارم لەسەر ئەوە دەکرد کە بە ئارگۆمێنت ئەوە ساغ بکەمەوە لە عێراقدا یەک مێژوو بوونی نییە بەڵکو دوو مێژوو هەیە: مێژووی مۆدێرنی کورد لە عێراقدا کە بە حکومەتەکەی شێخ مەحمود دەست پێدەکات لەگەڵ مێژووی عەرەب. ئەم پێداگرتنە زانستییەی من لەسەر ئەوەی کە دوو مێژوو لە عێراقدا هەیە نەک یەک مێژوو جێگەی خۆشحاڵی هەم لێکۆڵەرە فەرنسییەکان و هەم میوانەکانیش نەبوو کە زۆربەیان مامۆستاکانی بەشی مێژووی زانکۆکانی هەرێم بوون. کە ئەمەم دەبینی هەستم بە شوێنکەوتەییەکی کوێرانەی ئەوان بۆ لێکۆڵەرە فەرنسییەکان دەکرد.

(مۆریس گۆدلییە) تێزێکی لە بواری کۆمەڵگاکان هەیە، بە پێی تێزەکەی ئەو کۆمەڵەیەکی مرۆیی لە ڕێگەی زاڵییەتییەوە دەبێت بە کۆمەڵگا، لە یەکێک لە پانێڵەکاندا کە خۆی بەڕێوەی دەبرد بەپێی ئەو تیزەی خۆی باسی لە کۆمەڵگای عێراقی دەکرد و لە پاڵ ئەوەشدا باسی لە سەلاحەدینی ئەیبوبی کرد وەک سەرکردەیەک کە لەلای فەرنسییەکان تا ئەو رادەیە خۆشەویستە تا ئێستاش خێزانی فەرنسی لە خۆشەویستی ئەودا مناڵەکەی ناو دەنێت سەلاحەدین. دوای تەواوبوونی باسەکەی دەرگای گفتووگۆ کرایەوە منیش هەوڵمدا ئەوە روون بکەمەوە کە کۆمەڵگا هەیە لەسەر بنەمای زاڵیەتی دانەمەزراوەو هێزی سیاسیش هەیە لە ڕێگەی زاڵیەتییەوە کاری خۆی ناکات و سەلاحەدین و دەوڵەتەکەشی نموونەیەکی دیارە لە مێژوودا کە لە ڕیگەی زاڵیەتییەوە دەوڵەتەکەی خۆی دانەمەزراندووە. زاڵیەتی ئەو بنەمایەیە کە خەلدوون بە بنەمای دروستبوونی هەموو دەوڵەتێکی سەردەمی خەلافەتەکانی دەزانێت و هەر ئەم بنەمایەشە دەوڵەتی مۆدێرن لەسەری دامەزراوە. گەر دەوڵەتی سەردەمی خەلافەتەکان کە لەسەر بنەمای زاڵیەتی دروستبوون زاڵیەتییەکە زاڵیەتییەکی سەربازی بووبێت ئەوە لەسەردەمی مۆدێرندا دەوڵەتی مۆدێرن لەسەر زاڵیەتی کەلتوری دامەزراوە بۆیە ستراکچەری دەوڵەتی کلاسیک و دەوڵەتی مۆدێرن هەمان ستراکچەرەو ئەوەی گۆڕاوە تەنها گواستنەوەی زاڵییەتییە لە زاڵیەتی سەربازییەوە بۆ زاڵیەتی کەلتوری بۆیە لە رووی ستراکچەرەوە دەوڵەتە کلاسیکیەکەی تورکە زەنکییەکان لەگەڵ دەوڵەتی مۆدێرنی تورکیدا هیچ جیاوازییەکیان نییە. دوای ئەوە ویستم بەڵگە بهێنمەوە لەسەر ئەوەی کە چۆن دەکرێت کۆمەڵگا یان دەوڵەت لەسەر بنەمای نازاڵیەتی دامەزرێت و نموونەی ئەم کۆمەڵگایە لە مێژوودا کامەیە، جەنابی گۆدلییە بە توڕەیی و دەنگێکی بەرزو دەمارگیرانەوە داوای کرد مایکرۆفۆنەکەم لێوەرگرن و ڕێگە بگرن لەوەی ئەوەی کە مابوو بیڵێم. ئەوەی کە روویدا بۆ من وەک ئەوە وابوو ڕێگە لە وتنی کوفرێک بگرن کە کوفری کوردبوونە. من دوای ئەوە هۆڵەکەم جێهێشت بەڵام ئەو هەڵسوکەوتە دەمارگیرانەی گۆدلییە تەواو لەوە دڵنیای کردمەوە کە دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرن لەسەر دەمارگیری دامەزراوە. ئەم دەمارگیریەشە کە ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا کورد دەوڵەتی خۆی دروست بکات. لە دوای ئەم رووداوەوە

بڕیارم دا ئەو دەنگەی کە گۆدلییە ویستی لە ناو گەرومدا بیخنکێنێ هەوڵمدا خۆم ئامادە بکەم تا لە ڕێگەی نوسینەوە ئەوەی لە باریدایە دەری بڕێت. ئەم کتێبە بەرهەمی ئەو دەنگە کپکراوەیە کە جارێک ئەکادیمیەکانی خۆمان لە ناو لاپەرەکانی دکتورا نامەکەمدا کپیان کردوەوە جارێکیش گۆدلییە وەک نوێنەری بالاترین دەزگای لێکۆڵینەوەی فەرنسا لە گەرومدا وەستانی تا ئەوەی هەیە نەوترێت. هەر لەو ساڵەدا دەستم بە نوسینی ئەم کتێبە کردو بەشێکیش لە دکتورانامەکە کە لە بارەی تیۆرەکانی نەتەوەو نەتەوەخوازیەوە بوو بووە بە دوو بەشە تیۆرییەکەی ئەم کتێبە.

حەوت ساڵ بەر لە ئەنجامدانی ریفراندۆم بۆ سەربەخۆیی هەر لەم کتێبەدا گەیشتبووم بەو ئەنجامەی کە کێشەی کورد لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەدا نییە کە بەسەریاندا دابەشکراوە بەڵکو لەگەڵ ئەو سیستەمە جیهانییەدایە کە دەوڵەتی مۆدێرینی لەسەر دروستکراوە. ئەنجامەکانی ریفراندۆم بە شێوەیەکی کرداری ئەوەی نیشاندایـن کە کێشەی کورد تەنها لەوەدا نییە لە ناو جیهاندا دەوڵەتێکی نوێ پەیدا ببێت و ئەوەش نییە کە ئەو دەوڵەتانە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە ڕێگرن لەبەردەم ئەوەدا دەوڵەتیکی ئاوا دروست ببێت، بەڵکو ئەوەیە سروشتی کورد بە پێچەوانەی ئەو میللەتانەی کە لە چوارچێوەی دەوڵەت-نەتەوەکاندا لەسەر بنەمای زاڵیەتی کۆبوونەتەوە بنەمای زاڵیەتی نەک هەر کۆی ناکاتەوە بەڵکو پەرتی دەکات و دەبێتە گەورەترین بەربەست لە بەردەم ئەو یەکبوونەیدا کە دەوڵەتی مۆدێرن دەیخوازێت. لەم کتێبەدا هەم سیستەمی دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرن و بنەماکەی شیکراوەتەوە هەم ئەو سیستەمەو بنەماکەشی شیکراوەتەوە کە دەکرێت بوونی نەتەوەیی کورد و دەوڵەتەکەی خۆی لەسەر دامەزرێت.

لە کۆتایدا هیوادارم توانیبێتم بەم کارە دەروازەیەکی نوێ بۆ لێکۆڵینەوە لە کیشەی کورد بکەمەوە و سوپاس و پێزانینم هەیە بۆ ئەوانەی کە هانیاندام و کۆمەکیان کردم بۆ ئەوەی چاپێکی نوێی ئەم کتێبە بکەوێتە بەر دیدی خوێنەران.

پێشباس

لێکـــۆڵینەوە لە بـــوونی کـــورد و دەرکەوتە کەلتـــوری و مێژوویـــی و زمانییەکانی میژوویەکی چەند سەد ساڵەی هەیە، لەگەڵ ئەوەشدا تا ئەم ساتە وەختە کورد هەر وەک لوغزێکی نەکراوە ماوەتەوەو ئەو لێکۆڵینەوانە توانای ئەوەیان نەبووە ئەو لوغزە بکەنەوە. بێ توانای ئەو لێکۆڵینەوانە لەکردنەوەی ئەم لوغزەدا دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو حاڵەتە تایبەتەی کورد لە مێژووی خەلافەتە ئیسلامییەکان و دواتریش لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا هەیەتی وەک حاڵەتێکی تایبەت مامەڵەی لەگەڵ نەکراوەو ئەو ڕێگایەی کە ئەو لێکۆڵەرانە بۆ لێکۆڵینەوە لە میللەتە سەردەستەکان و بندەستەکانی ناو ئەو دوو مێژووە گرتویانەتە بەر، لە لێکۆڵینەوەش لە بوونی کورد لەناو ئەو مێژووەدا هەمان ڕێگایان گرتووەتەبەر.

ئەو لێکـــۆڵینەوانە کە لە بـــارەی بـــوونی کـــوردەوە کـــراون، بـــاس لە بوونەوەرێـــک دەکەن کە بەردەوام هەوڵـــی ئەوەی داوە لە ریـــزی مـــیللەتە بندەســـتەکانی نـــاو ئەو مێـــژووە دەرچێـــت و بچێـــتە ریـــزی مـــیللەتە سەردەســـتەکانەوە، بەڵام بەردەوامـــیش لەم هەوڵەیـــدا شکســـتی هێنـــاوەو کەوتووەتەوە ناو میللەتە ژێردەستەکانەوە. لەم لێکۆڵینەوانەدا بوونی کورد لە مێژوودا بوونی بوونەوەرێکی کۆیلەیەو بەردەوام هەوڵدەدات بۆ ئەوەی لە کۆیلایەتی دەرچێت و ببێت بە سەرداری کۆیلەکان، بەڵام بەردەوام شکست دەهێنێت و لەلایەن سەردارەکانەوە دەبێتەوە بە کۆیلە.

لەنـــاو ئەم لێکـــۆڵینەوانەدا وێـــنەی کـــورد وێـــنەی ســـیزیفکە بەردەوام هەوڵدەدات و بەردەکەی لە دۆزەخی کۆیلەکانەوە سەربخات بۆ بەهەشتی سەردارەکان، بەڵام پێش ئەوەی بەردەکەی لەسنوری دۆزەخی کۆیلەکان دەرکات و بیگەیێنێتە ناو سنوری بەهەشتی سەردارەکان، لێی خلۆر دەبێتەوەو دەچێتەوە ناو قوڵترین چاڵی ناو دۆزەخی کۆیلەکان. ئەمەش ئەوە دەخاتە روو کە ئەم بوونەوەرە لەناو مێژوودا سەرقاڵە بەکارێکی بێهودەوەو نەدەتوانێت بچێتە ریزی سەردارەکانی مێژووەوەو نە وەک کۆیلەکانی ناو مێژووش رازی دەبێت ببێت بە کۆیلەی سەردارەکان. بەپێی ئەم بۆچوونە ئەم بوونەوەر مێژووی نییە، چوونکە لەناو مێژوودا بەردەوام هەمان شت

دووپـات دەکـاتەوەو مێـژووش مێـژووی پەرەسـەندنی شـتەکانەو مێـژووی دووپاتبوونەوەی شتەکان نییە. ئەو شتانەی کەلەناو دووپاتبوونەوەدان هەر لە جێگەی خۆیاندان و پەرە ناسێنن، تەنها ئەو بوونەوەرانە خاوەنی مێژوون کە لەناو مێژوودا بوونیان لەناو دووپاتبوونەوەدا نییە، ئەوانەش کۆیلەکان و سـەردارەکانی نـاو ئەو مێـژوون. لەنـاو ئەم مێـژووەدا کۆیلەکـانیش وەک سەردارەکانی ژیانیان لەناو گەشەکردن و گۆڕاندایە.

مێـژوو تەنهـا مێـژووی پەرەسـەندنی سـەرداریەتی مـرۆڤ نییە, مێـژووی پەرەسـەندنی کـۆیلایەتی مرۆڤیشـە. لە مێـژوودا سـەرداریەتی مـرۆڤ بەبـێ کۆیلایەتی مرۆڤ پەرە ناسێنێ. چەند توانای سەرداریەتی مرۆڤ لە مێژوودا پەرەبسێنێ و بە هێزتـر ببێت، ئەوەندەش توانـای کـۆیلایەتیکردنی مـرۆڤ لە مێژوودا پەرە دەسێنێ بەهێز دەبێت.

ئەو مێژووەی کە لەناو ئەم لێکۆڵینەوانەدا بایەخی پێ دەدرێت، دیالیکتیکی بەردەوامـی نێـوان سـەردارو کۆیلەکـان دروسـتی دەکـات. ئەم جـۆرە لە دیـالیکتیکیش، لە سـەردارو کۆیلەکـانی بوونەوەرێـک دروسـت ناکـات کە نەسەردار بێت نە کۆیلە، بەڵکوو سەردارەکان دەکات بەسەرداری بەهێزترو کۆیلەکانیش دەکات بە کۆیلەی ملکەچتر. ئامێرە تەکنیکییەکانی ئەم سەردەمە گوزارشتن لە باشترین جۆری کۆیلە کە لەم دیالیکتیکە مێژووییە کەوتبنەوە.

کورد لەناو ئەم مێژووەدا بوونی نییە، چوونکە نە کۆیلایەتی قبووڵە و نە دەشـتوانێت ببێـت بە سـەردار. کـورد لەنێـوان جیهـانی کۆیلەکـان وجیهـانی سـەردارەکاندا وەک خۆی بەردەوام دەمێنێتەوە، ئەمەش وادەکات نە بکەوێتە نـاو مێـژووی پەرەسـەندنی بـوونی کۆیلەکـان و نە بشـکەوێتە نـاو مێـژووی پەرەسەندنی بوونی سەردارەکان. بەڵام بەپێی ئەم بۆچوونە کورد بەوەی کە لە جیهـانی کۆیلەکـانەوە بەرەو جیهـانی سـەردارەکان دەڕوات، دەکرێت لەنـاو مێژووی کۆیلەکاندا بۆ بوونی بگەڕین.

ئەو لێکـۆڵینەوانەی کە میـژووی بـوونی میللەتەکـان بەپێـی میـژووی سـەردارەکان و کۆیلەکـان دەنووسـنەوە، میـژووی کوردیـان وەک مێـژووی کـۆیلەیەکی یـاخی نووسـیوەتەوە. بەپێـی ئەم بۆچـوونە کـورد ئەو کـۆیلە یاخیبووەی ناو مێژووە کە ناتوانێت لە کۆیلایەتی خۆی رزگار بکات و ببێت بەسـەردار، میـژووی ئەم کـۆیلەیە مێـژووی شکسـتهێنانی کـۆیلەیەکە کە

دەیەوێت ببێت بەسەردار. لەباشترین حاڵەتدا ئەم لێکۆڵینەوانە کورد وەک سەردارێکی شکستخواردوو وێنادەکەن و مێژووەکەی دەکەن بە مێژووی سەردارێک کە قەدەر هیچ رەحمێکی پێ نەکردووەو تراژیدیایەکی گەورەی لێ دروستکردووە کە بەزەیی هەموو مرۆڤێکی هەست زیندوو دەخرۆشێنێ.

ئەو میتۆدو تیۆرانەی بۆ تێگەیشتن لە کورد لەم لێکۆڵینەوانەدا پەیڕەوکراون، پشتیان بە هەستەکان و ئەو جۆرە لەواقعبینی بەستووە کە تەنها دەرەوەی بوونەوەرەکانمان بۆ وێنادەکاتەوەو توانای ئەوەی نییە پەی بەو بنەما ناوەکییانە بەرێت کە بوونەوەرەکان بەرەو ئامانجە ناوەکییەکانی خۆیان ئاراستە دەکەن.

کاتێک بەپشت بەستن بەو واقعەی کە کورد لەناو مێژوودا هەیەتی لە کورد رادەمێنین، کورد لەناو مێژوودا وەک سیزیفێک خۆی دەنوێنێ کە سەرقاڵ بێت بە کارێکی بێهودەوەو لەناو بازنەیەکدا بسوڕێتەوە کە سەرتاو کۆتاییەکەی یەکن و هەموو جوڵەیەک لەسەری گەیشتنەوەیە بە هەمان خاڵ کە جووڵەکە لێیەوە دەستی پێ کردووە.

بێگومان بینینەوەی بێهویی و بێ ئامانجی لە مێژووی کورددا لەوەوە سەرچاوەی دەگرێت کە ئامانجی ئەم بوونەوەرە بەوە بزانرێت: رزگاربوونە لە کۆیلایەتی و هەوڵدانە بۆ ئەوەی بگات بەسەرداریەتی. هەر لەم روانگەیەشەوەیە کارەکەی سیزیف بە کارێکی بێ هودەو بێ ئامانج وێناکراوە. بەپێی ئەم تێڕوانینە کارەکەی سیزیف کارێکی بێهودەیە، چونکە دەیەوێت بەردەکە سەرخاتە سەر شاخەکە، بەڵام هەرجارێک بەردەکە دەگەیێنێتە نزیک لوتکەی شاخە لە دەستی خلۆردەبێتەوەو دەچێتەوە هەمان ئەو شوێنەی کە بەردەکەی لێوە سەرخستووە، کارەکەی سیزیف لەوێوە بێهودەیە کە لەو هەموو ئەزموونەوە کە لەسەرخستنی ئەو بەردەدا هەیەتی و گەیشتنی بەوەی کە بەردەکەی بۆ سەرناخرێتە سەر شاخەکە، هەر لە سەرخستنی بەردەکە بەردەوامە.

ئایا ناکرێت لەکارەکەی سیزیفدا جگە لە سەرخستنی بەردەکە بۆ سەرشاخەکە ئامانجێکی تر هەبێت؟ ئێمە بەلایەنی کەمەوە دەتوانین دوو ئامانجی تر بۆ ئەو کارە گریمانە بکەین، ئامانجێکیان ئەوەیە کە سیزیف وەک ئەو کەسانەی کە یاری بەرزکردنەوەی قورسایی دەکەن ئامانجی ئەوە نییە

ئەو قورسـاییە سـەرخاتە سـەرەوە، بەڵکـوو ئامـانجی ئەوەیە هێـزی نـاو جەسـتەی خـۆی زیـاتر بکـات، لەپێنـاو ئامـانجێکی تـردا کە بەهێزبـوونی جەسـتەیەتی. گەر ئامـانجەکەی سـیزیف ئامـانجێکی لەم جـۆرە بێـت ئەوە کارکەی سیزیف کارێکی بێهودە نییە.

دەکرێت لە پشت کارەکەی سیزیفەوە ئامانجێکی تریش گریمانە بکرێت، ئەویـش ئەوەیە کە سـیزیف بـۆیە ئەم کـارە دووپـات دەکـاتەوە تـا لە نهێنـی سەرخستنی بەردەکەو خلۆربوونەوەکەی تێ بگات و یاساکانی سەرخستن و خلۆربوونەوەی بەردەکان بزانێت. واتە ئامانجی لە دووپاتکردنەوەی ئەم کارە ئامـانجی زانـایەکی سروشتناسـی وەک نیـوتنە و بەردەوام خەیـاڵی لای دۆزیـنەوەی ئەو هۆکـارەیە کە لەپشـت سەرخسـتنی بەردەکەو خلۆربـوونەوەکەیەوە هەیە. لەم حاڵەتەشـدا سـیزیف بـۆ مەبەسـتێکی تـر ئەم کارە دووپات دەکاتەوەوە نەک بۆ سەرخستنی بەردەکە.

ئەو بۆچـوونە هەسـتەکییەی کە لەنـاو لێکۆڵینەوەکـانی بـواری کوردناسـیدا هەیە، تەنهـا ئەو مەبەسـتە گریمـانە دەکـات کە کـورد لە نـاو مێـژوودا هەوڵـی ئەوەی داوە بچێتە ریـزی سـەردارەکانەوەو لەم کارەشـدا بەردەوام شکسـتی هێناوە. ئەم بۆچوونەش بە قەدەر ئەو بۆچوونە سادەیە کە کارەکەی سـیزیف بە کارێکی بێهودە لێکدەداتەوە. ئەم بۆچـوون و جیهـانبینییە کە دیـالیکتیکە بێ ئامـانجەکەی نێـوان سـەردارەکان و کۆیلەکـان بەرهەمـی هێنـاوە، جـگە لە سەردارو کۆیلە ناتوانێت هیچ کارێکتەرێکی تر لەناو ئەو مێژووەدا ببینـێ، ئەم جیهانبینییە لەبەرئەوەی تەنهـا توانـای بینـین و جیاکردنەوەی سـەردارەکان و کۆیلەکـانی هەیە، گەر بـوونەوەری تـر جـگە لەم دوو بـوونەوەرە لەنـاو ئەم مێـژووەدا هەبـن، دەبێـت بیانکـات بەسـەردار یـان کـۆیلە جـا دەتوانێـت لە بارەیانەوە بدوێت.

کاتێک لێکۆڵەرێک بەپێی ئەم جیهانبینییە باوەی کە مۆدیرنیزم بۆ مێژوو هەیەتـی لە مـیللەتە کـۆیلەو سـەردارەکانی نـاو ئەم مێـژووە دەکـۆڵێتەوە، دەتوانێت لێکـدانەوەیەکی ورد بـۆ بـوونی هەریەکەیـان لەنـاو ئەو مێـژووەدا بکـات، بەڵام کاتێـک لە میللەتێکـی وەک کـورد دەکـۆڵێتەوە کە نە لە سـەردارەکانی نـاو ئەو مێـژووەیەو نە لە کۆیلەکـانییەتی، هیچمـان لە بـارەی کـوردەوە پـێ ناڵێت. هـۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بـۆ ئەوەی چـاوی ئەو تەنهـا

سـەردارەکان و کۆیلەکـان دەبینـێ و هەرچـی لەبـارەی کـوردەوە بڵێـت یـان لەبارەی سەردایێکی وەهمییەوە وتویەتی یان لە بارەی کۆیلەیەکی وەهمییەوە.

کاتێک ئەم لێکۆڵەرە کورد دەکات بەکۆیلەیەکی وەهمی لەوەدا کێشـەی بۆ دروست دەبێت کە ئەم بوونەوەرە هەندێک لە حاڵەت و هەڵسوکەوتەکانی لە حـاڵەت و هەڵسـوکەوتی سـەردارەکان دەچێـت و لە هـی کۆیلەکـان ناچێـت، کـاتێکیش کە کـورد دەکـات بەسـەرداریێکی وەهمـی، هەنـدێک دەرکەوتەی لـێ دەردەکەوێـت کە دەرکەوتەی بـوونی کـۆیلەیەکن نەک بـوونی سـەردارکان. ئەمەش بەردەوام وا لە سـەلماندن و بەڵگەکاریەکـانی دەکەن، کە جێـی گومـان بن و هەڵگری لێکدژییەکی گەورەبن.

ئەو لێکـــۆڵەرەی کە بەپێـــی ئەم بیرکـــردنەوە تیـــۆریەی لە کـــوردی کۆڵیـوەتەوە، توشـی گرفـت هـاتووەو نەیتوانیـوە کـورد وەک ئەوەی کە لە واقعـدا هەیە وێنـای بکـات و بەردەوام وەک بـوونەوەرێکی وەهمـی وێنـای کـــردووە. ئەو وێنـــاکردنەی کە لەنـــاو ئەم لێکـــۆڵینەوانەدا هەن، بەقەدەر ئەو وێنـاکردنە میللیـیەی کە مێژوونوســە عەرەبەکـان لە مێژووەکـانی خۆیانـدا تۆماریان کردووەو کوردیان وەک بوونەوەرێک وێناکردووە کە نە جنۆکەیە نە مـرۆڤ، وێنـاکردنێکی راسـتەقینە نـین بـۆ کـورد. ئەم وێنـاکردنە میللیـیە بەلایەنـی کەمەوە ئەوەمـان بـۆ ئاشـکرا دەکـات کە کـورد بـوونەوەرێکە نە لە سەردارەکانەو نە لە کۆیلەکان.

لێکـۆڵەرە نوێکـان لەکارەکانیانـدا نەگەیشـتوون بەو راسـتییەی کە عەقڵـی میللـی ئەو سـەردەمە لەبـارەی کـوردەوە بەرهەمـی هێنـاوە. ئەم لێکـۆڵەرانە بەردەوام کاریـــان لەســـەر ئەوە کـــردوووە کە لە کـــورد بکـــۆڵنەوە وەک کۆیلەیەکی یاخی یان وەک سەردارێکی بەدبەختی ناو ئەم مێژووە. هەرگیز لەو کێشـــانەوە کە لەکـــاتی لێکـــۆڵینەوە لە کـــورد هـــاتوونەتە بەردەمیـــان ئەزموونیـان وەرنەگرتـووەو نەیـانتوانیوە بەو راسـتییە بـگەن کە کـورد لەنـاو مێـژودا نەسـەردارەو نەکـۆیلەیە، چجـای ئەوەی بەوە بـگەن کە کـورد گەر سەردار نەبێت و کۆیلەشە نەبێت دەبێت چی بێت؟

گەر لە روانـگەی مـۆدێرنیزمەوە لە جیهـان بـڕوانین و بەپێـی ئەو میتـۆدو تیـۆرانەی کە بەرهەمـی ئەم ئایـدیۆلۆجیایەن، بوونەوەرەکـانی نـاو جیهـانە مۆدێرنەکە لێکبدەینەوە، لە نـاو ئەم جیهاندا لە دوو بـوونەوەر زیـاتر نـاتوانین

ببینین، بوونەوەرێک کە میللەتە بندەستەکانی دەینوێنن، لەگەڵ بوونەوەرێک کە میللەتە سەردەستەکانی دەینوێنن، ئەم دوو بوونەوەرەش لەناو پەیمانیکی دڵڕازیکەری لەو جۆرەدا کۆبوونەتەوە کە هەست بەوە ناکرێت یەکێکیان سەردارەو ئەوی تریان کۆیلە.

لەناو ئەم جیهانەدا ئەوەندە کۆیلەکان رازین بەسەردارەکانیان گەر زۆر بەقووڵی لێیان رانەمێنین ناتوانین لە یەکیان جیابکەینەوە. ئەو میژووەی لەسەر ئەو پەیمانە دادەمەزرێت کە لەنێوان کۆیلەکان و سەردارەکاندا هەیە، تەنها شێوەی پەیمانەکە دەگۆڕێت و توانای گۆڕینی خودی پەیمانەکەی نییە، مێژوو سەردەمە مۆدێرنەکە لەگەڵ ئەو مێژووەی کە بەر لە مۆدێرنیتێ هەبووە لە پەیمانەکەدا جیاواز نین، جیاوازی ئەم دوو مێژووە لەوەدایە کە کۆیلایەتی لەم سەردەمەدا وەک جۆرێکی سەلبی لە سەرداریەتی وایەو سەردارەیەتیش وەک جۆرێکی ئیجابی لە کۆیلایەتی وایە، ئەمەش وایکردووە شوناسی سەردارو کۆیلەکان بە شێوەیەکی رواڵەتی تەماهی بکات و بەئاسانی بۆ لێکۆڵەرانی ئەم جیهانە جیا نەکرێنەوە، بە تایبەتی بۆ ئەو لێکۆڵەرانەی کە بەپێی ئەو میتۆدو تیۆرانە لە بوونەوەرەکانی ئەو جیهانە دەکۆڵنەوە کە مۆدێرنیزم خۆی بۆ لێکۆڵینەوە لە جیهانەکەی خۆی بەرهەمی هێناون. جیاوازی نێوان ئەم جیهانەو جیهانی کۆن تەنها ئەوەیە کە لەجیهانە کۆنەکەدا کۆیلایەتی وەک دۆخێکی نائاسایی مرۆڤ دەبینرا، بەڵام لەم جیهانەدا کۆیلایەتی بووە بە دۆخێکی ئاسایی مرۆڤ و ئەمەش وایکردووە کە مرۆڤ وەک هەر شتێکی ئاسایی بیری لێ بکاتەوە.

لەناو ئەم جیهانەدا کۆیلەکان لە سەردارەکان خۆشگوزەرانترن، کۆیلەکان لەناو ئەم جیهانەدا ئەوەیان لەبیرکردوە کە کۆیلەن، ئەمەش وایکردووە دۆخی نێوان کۆیلە و سەردارەکان ئاسایی ببێتەوەو کۆیلەکان رازی ببن بە کۆیلایەتی خۆیان و سەردارەکانیش لەبەرامبەر کۆیلەکانیاندا هەست بە مەترسی نەکەن.

کورد بوونەوەرێکی ناو سەردارو کۆیلەکانی ناو ئەم جیهانەیە، کاتێک بەپێی ئەو میتۆدو تیۆرانە لێی دەکۆڵرێتەوە، دەبێت لە ناو پەیمانی نێوان سەردارو کۆیلەکاندا وێنابکرێت و وەک جەمسەرێک لە جەمسەرە پێکهێنەرکانی ئەو پەیمانە ببینرێت، چوونکە لەم روانگەیەوە لەدەرەوەی ئەو

پەیمانەی کە لەنێوان ئەو دوو بوونەوەرەدا هەیە هیچ بوونەوەرێک بوونی نییە. بەڵام ئەوەی کێشە بۆ ئەم روانینە دروست دەکات ئەوەیە کە کورد لەناو جیهانەکەدا بوونی هەیەو لەناو ئەو پەیمانەشدا نییە کە لە نێوان سەردارو کۆیلەکاندا هەیە. ئەم دیدە بۆ ئەوەی بتوانێت لەم بوونەوەرە نامۆیەی ناو ئەم جیهانە بکۆڵێتەوە، ناچارە لەناو پەیمانێکی وەهمیدا وێنای بکات و لە واقعیشدا بەو وێناکردنە مەحکومی بکات، بەڵام کورد بەردەوام لەناو ئەو پەیمانە وەهمییەدا نییەو دەکەوێتە دەرەوەی، بەوەش کە دەکەوێتە دەرەوەی دەبێت بە بوونەوەرێکی نەبینراو کە لەناو جیهانەکەدا هیچ پێناسەیەکی نییە.

ئەم حاڵەتی نامۆیەی کورد لەناو ئەم جیهانەدا چ لە واقعی ئەم جیهانەدا چ لە مەعریفەی ئەم جیهانەدا کێشەیەکی گەورەی بۆ ئەم جیهانە دروست کردووە، ئەو کێشەیەش ئەوەیە کە ئەم بوونەوەرە نە لەناو ئەم جیهانەدا دەتوانرێت بسڕدرێتەوەو نە دەشچێتە ناو ئەو پەیمانەوە کە تیایدا دەبێت بە بوونەوەرێکی سەر بەو جیهانە.

ئەو حاڵەتەی کە کوردی تیایە نەحاڵەتی کۆیلەکانی ئەو جیهانەیەو نەحاڵەتی سەردارەکانییەتی، بۆیە هەر هەوڵدانێک بۆ تێگەیشتن لەم حاڵەتە لە رێگەی ئەو میتۆدو تیۆرانەوە کە مۆدێرنیزم بەرهەمی هێناون، توشی جۆرێک لەگومڕابوونمان دەکات و نامانگەیێنێ بە ناسینێکی راستەقینەی ئەم بوونەوەرە. بۆ ئەوەی بتوانین لەحاڵەتی ئەم بوونەوەرە تێبگەین و دیاری بکەین، دەبێت لە دەرەوەی ئەو میتۆد و تیۆرانەوە لە کورد بکۆڵینەوە.

لێکدانەوەی بوونی کورد لەناو مێژوودا بەپێی ئەو لۆژیکەی کە مۆدێرنیزم بۆ لێکدانەوەی بوونەوەرەکانی ناو جیهانە مۆدێرنەکە هەیەتی، نامانگەیێنێ بە هیچ، چونکە کورد لەناو ئەو چوار دەوڵەتە مۆدێرنەی کە بەسەریاندا دابەشکراوە بەپێی یاساکانی ئەو یارییەی کە دۆڕاوەکان دەکات بە کۆیلەو براوەکان دەکاتە سەردار یاریی نەکردووە.

ئەو لەناو ئەو دەوڵەتە مۆدێرنەدا کە لەدوای نەمانی خەلافەتی عوسمانی دروست دەبێت، لەگەڵ میللەتی تورکدا ناکەوێتە ناو ململانێی بردنەوەو دۆڕان، بۆیە نە تورک بە براوە دەبینێ تا رازی بێت لەناو ئەو دەوڵەتەدا ببێت بەسەردار، نە خۆیشی بە دۆڕاو دەزانێت تا رازی بێت ئەوە بکات وەک

چەرکەس ببێتە کۆیلەو لەگەڵ تورکدا بچێتە ناو ئەو پەیمانەوە کە مۆدێرنیزم داینــاوە. کــورد لەنــاو ئەو دەوڵەتە مــۆدێرنەدا ئــاوا کــاری نەدەکــرد کە لەململانێکەدا بباتەوەو ببێت بە سەرداری ناو پەیمانەکەو میللەتەکانی تر بکاتە کۆیلەی زمان و کەلتورەکی خۆی. کورد هەر لە بنچینەوە بڕوای بە پەیمانی نێوان کـۆیلەو سـەردارەکان نەبـووەو ئامـانجی تەنهـا ئەوە بـووە لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا هـیچ میللەتێک نەبێت بەسـەرداری هـیچ میللەتێکی تـرو هیچیشـیان نەبێت بە کۆیلەی ئەوی تریا. ئەو بەپێی سیستەمێک کاری کردووە کە لەناو ئەو دەوڵەتدا میللەتەکانی دەخستە نـاو پەیمـانێکی تەواو جیـاواز لەو پەیمانەی کە مۆدێرنیزم بنەماکانی بۆ داڕشتبوو.

کورد لەناو هەر چوار دەوڵەتە مۆدێرنەدا کە بەسـەریاندا دابەشکراوە هەر لەسەرەتاوە کاری بۆ ئەوە کردووە میللەتەکانی نـاو ئەو دەوڵەتـانە رازی بـن لەنـاو پەیمانێکدا کۆببنەوە کە رێگر بێت لە بەردەم ئەوەدا کەسیان ببێت بە کۆیلە یان کەسیان ببێت بەسەردار. کورد تا ئەم ساتە وەختەش کـار بـۆ ئەوە دەکـات مـیللەتە جیاوازەکـانی نـاو ئەو چـوار دەوڵەتە بـکەونە نـاو هەمـان ئەو پەیمـانەوە کە ئەوی بەرەو ئەوە بـردووە ببێـت بە بـوونەوەرێکی نەناسـراو و پێناسە نەکراوی ناو خەیاڵگە مۆدێرنیزم و جیهانەکەی.

کاتێک لێکۆڵەران بە لۆجیکی جیهانە دروسـتکراوەکە مۆدێرنیزم و پەیمـانی نێـوان کـۆیلەو سـەردارەکانی نـاو ئەم جیهـانە لە کـورد دەڕوانـن، ئەوەی کە کـورد لەگەڵ ئەو هەمـوو شکسـتە رواڵەتیانەشـدا هەر لەسـەری بەردەوامەو دەسـتبەرداری نابێـت، وەک کـارەکەی سـیزیف بەکـارێکی بێهـودەی دەبیـنن. بەپێی ئەم بۆچوونە کورد بەو رێگـایە ناتوانێت بەردەکەی خـۆی سـەربخاتە سەر لوتکەی ئەو شاخەی کە مۆدێرنیزم بۆ ئەو میللەتانەی دروسـت کـردووە -بە زمانەکەی هۆبسباوم- کە لە تاقیکردنەوە مێژووییەکە دەرچوون. کێشـەی ئەم بۆچـوونە لەوەدایە کە کورد وەک کۆیلەیەک وێنادەکات کە کار بۆ ئەوە دەکـات ببێـت بەسـەردارو ناتوانێـت وای ببێنـێ کـار بـۆ ئەوە دەکـات لەنـاو دۆزەخـی ئەو دەوڵەتـانەدا پەیمـانێکی تـر بـۆ پەیوەنـدی نێـوان میللەتـانی ئەو دەوڵەتـانە بـدۆزێتەوە کەتیایـدا هیچیـان نەبـن بە کـۆیلە و سـەرداری ئەوانـی تریان. بێ ئاگایی ئەم لێکۆڵەرانە لە تیۆرە فەلسەفییەکەی فەیلەسـوفانی ئەڵمـان لە بـارەی بـوونی نەتەوەکـانەوەو مەحکـوم بوونیـان بەو جیهـانبینییەی کە

مۆدێرنیزم بیرکردنەوەی ئەم فەیلەسوفانەی پێ لێکداوەتەوە، ئەوانی بەرەو ئەوە بردوو کە هیچمان لە بارەی بوونی نەتەوەیی کورد لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا پێ نەڵێن. یەکێک لەو لێکۆڵەرانە کە ئیدعای ئەوە دەکات لێکۆڵینەوەیەکی فینۆمینۆلۆجی بۆ بوونی نەتەوەیی کورد کردووەو جگە لەمەش ئیدعای ئەوە دەکات کە وەحی لە رووحی نەتەوەیی کوردەوە بۆ هاتووە، بەبێ ئەوەی بەخۆی بزانێت لەبارەی کوردەوە دەگاتە دەرئەنجامێکی زۆر سەمەرە، ئەویش ئەوەیەکە کوردەکان کۆیلەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستن. ئەو ئەنجامەی کە ئەم لێکۆڵەرە پێی گەیشتووە، سەرچاوە لەو لۆجیکەوە دەگرێت کە مۆدێرنیزم جیهان و مێژووی پێ لێکدەداتەوە،

گەر ئەم لێکۆڵەرە وەک مەحوی و خانی وەحی لە روحی نەتەوەیی کوردەوە بۆ بهاتایە، دەگەیشتە ئەو دەر ئەنجامەی کە کورد ئەو تاکە بوونەوەری ناو رۆژهەڵاتی ناوەڕاستە کە نە کۆیلایەتی قبوولکردووە و نە سەرداریەتی، نە ئەو کەسە بووە کە کەسی لا ببێت بەکەس و لەگەڵیدا بکەوێتە ناو پەیمانی عیشقەوە، نەخۆیشی گەیشتووە بەو کەسەی کە بیخاتە ناو پەیمانی عیشقەوەو بیکات بەکەس. کورد گەر کۆیلە بوایە وەک ئازەرەیەکانی ئێران و چەرکەسەکانی تورکیا و ویڵزی و سوکوتلەندییەکانی بەریتانیا هیچ کێشەیەکی لەگەڵ سەردارەکاندا بۆ دروست نەدەبوو و وەک ئەوان بوونی نەدەکەوتە ناو مەترسییەوە. کورد لەناو سەردارو کۆیلەکاندا: نە ئەوکەسەیە کە کەسی لا ببێت بەکەس خۆیشی ناگات بەو کەسەی کە ئەو بکات بەکەس، چوونکە لەناو ئەم جیهانەو مێژووەکەیدا (کەس) بوونی نییە ئەوەی هەیە یان سەردارە یان کۆیلە.

یەکێکی تر لە لێکۆڵەرەکان کە خاوەنی تێڕامانێکی وردوو قوڵە، بەڵام بە هۆی ئەوەوە کە ناتوانێت لەو میتۆدو بیرکردنەوە تیۆرییە دەرچێت کە مۆدێرنیزم بۆ مێژوو هەیەتی، لەوەدا سەرکەوتوو نابێت کە لێکدانەوەیەکی مێژوویی دروست بۆ حاڵەتی کورد لە مێژوودا بکات. ئەم لێکۆڵەرە بەهۆی بیرکردنەوە وردەکەیەوە دەگات بەو ئەنجامەی کە کورد بوونەوەرێکە لە دەرەوەی پەیمانی سەردارو کۆیلەکانی ناو دەوڵەتە مۆدێرنەکانە. بەڵام بە هۆی ئەوەوە کە مێژوو بە بەرهەمی ئەو دیالیکتیکە دەبینێت کە لە نێوان ئەو سەردارو کۆیلانەدا هەیە، دەگاتە ئەو ئەنجامەی کە بوونی کورد لە سەردەمە

مۆدێرنەکەدا بوونێکە لە دەرەوەی مێژوو و ئەوەی کە ئەو پیایدا تێ دەپەڕێت وەک کارەکەی سیزیف دووپاتبوونەوەی هەمان شتەو ئەمەش وایکردووە وەک سەردارو کۆیلەکانی ناو ئەو جیهانە بوونێکی مێژوو نەبێت.

کورد لای ئەو لەسەر ریتمی سروشت ژیان دەگوزەرێنێ نەک لە سەر ریتمی ئەو ئیرادەیەی کە جیهانەی مۆدێرنەکەی لەسەر دامەزراوە، ئەو مەبەستی لە ریتمی سروشت ئەوەیە کە کورد بەپێی ئەو سیستەمی دووپابوونەوەیە لە مێژوودا هەڵسوکەوت دەکات کە توانای ئەوەی نییە پەرە بە بوونی بوونەوەرەکان بدات و بەرەو ئامانجێکی دیاریکراو ئاراستەیان بکات و بوونیان بکات بە بوونێکی مێژوویی. بەپێی ئەم بۆچوونە کورد لە ناو مێژوودا جگە لە مانەوە هیچ ئامانجێکی نییە، مانەوەش لە ناو هەمان دۆخدا وەک دۆخەکەی سیزیف ئامانج نییە، بەڵکوو گەیشتنەوەیە بە هەمان خاڵ کە لێیەوە دەست بە جووڵەکراوە. ئەم بۆچوونە بە هۆی ئەوەوە کە لە دەرەوە لە حاڵەتی کورد رادەمێنێ، بوونی کورد لە دۆخێکدا دەبینێ کە دۆخێکی بێ ئامانجەو کورد ناگەیێنێ بە هیچ و وەک خۆی دەیهێڵێتەوە. هۆی ئەم حاڵەتەش بەوە دەزانێت کە کوردی لەناو مێژوودا کردووە بەو بوونەوەرە کە توانای ئەوەی نەبێت لە ریتمی سروشت دەرچێت و بچێتە ناو مێژووەو بەرەو ئامانجەکەی خۆی بکەوێتە جووڵەو پەرەسەندن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە کورد لەناو مێژوودا نییەو لەناو سروشتدایەو بوونەوەرێکە لەو بوونەوەرانەی کە سروشت حوکمی دەکات نەک ویستێکی مێژوویی.

ئەم لێکۆڵەرە پەی بەوە دەبات کە کورد لە دەرەوەی ئەو یارییەدایە کە مۆدێرنیزم یاساکانی داڕشتووە، بەڵام لەبەر ئەوەی لەدەرەوەی ئەو یارییەو لەدەرەوەی ئەو پەیمانەی کە یاساکانی ئەو یارییەی لەسەر دامەزراوە، توانای هەستکردنی بە سیستەمێکی ترو پەیمانێکی تر نییە، ناتوانێت ئەو بوونەوەرانەی ناو جیهانە مۆدێرنەکە بە بوونەوەری مێژوویی بزانێت، کە لەدەرەوەی پەیمانی سەردارو کۆیلەکانن. لای ئەم لێکۆڵەرە لەبەر ئەوەی لەدەرەوەی ئەم دوو بوونەوەرە بوونەوەری تر نین، بۆیە هەر بوونەوەرێک جگە لەو دوو بوونەوەرە لە جیهانەکەدا بوونی هەبێت، بوونەوەر نییەو کەرەستەیەکە لە کەرەستەکانی سروشت، ئەم بوونەوەرەش گەر خۆی نەداتە دەست ویستی هێزێک, وەک خۆی لە دۆخە سروشتییەکەی خۆیدا

دەمێنێتەوەو نابێت بە بوونەوەرێکی مێژوویی. بەپێی ئەم بۆچوونە کورد مادەیەکی سروشتییەو پێویستی بە ویستێکی دروستکەرە تا بیکات بە بوونەوەرێک لە بوونەوەرە دروستکراوەکانی ناو ئەم جیهانە. ئەو بۆچونەی کە ئەم لێکۆڵەرە پشتی پێ دەبەستێت، ئەو بۆچوونەیە کەمۆدێرنیزم بۆ بوونەوەرە دروستکراوەکانی خۆی و بوونەوەرە سروشتییەکان بەرهەمی هێناوە، بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی ویستی هێز بە پرۆسەی دروستکردندا نەیبردبێت، وەک کەرەستەیەکی خاوی ناو سروشت ماوەتەوەو نەبووە بە خاوەنی بوونێکی مێژوویی.

لای ئەم لێکۆڵەرە مانەوەی کورد لەو دۆخە سروشتییەدا وایکردووە کە کورد لە دۆخێکی ئۆنتۆلۆجی خراپتردا بێت لەو دۆخەی کە کۆیلەکانی ناو جیهانە مۆدێرنەکە هەیانە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کۆیلەکانی ناو ئەم جیهانە لەناو ئەم جیهانەدا بوونێکی مێژوویان هەیەو بە پرۆسەی دروستکردندا براون و دروستکراوی ویستی هێزی خواوەندانەی مرۆڤن، بەڵام کورد هێشتا لەناو دۆخە سروشتییەکەی خۆیدایەو ویستێک نییە بە پرۆسەی دروستکردندا بیبات و بیکات بە کۆیلەیەکی ناو جیهانە مۆدێرنەکە، تاپلەیەک دۆخە ئۆنتۆلۆجییەکە بەرز ببێتەوەو لە بوونەوەرێکی سروشتییەوە ببێت بە بوونەوەرێکی مێژوویی.

گەر لەروانگەی مۆدێرنیزمەوە لە دۆخی ئۆنتۆلۆجی کورد بڕوانین، ئەم بۆچوونە دروستە، چوونکە بەپێی ئەم ئایدیۆلۆجیایە گەر کورد سەردار نەبێت و کۆیلەش نەبێت ئەوە لەخوار کۆیلەوەیەو وەک ئەو شتانە وایە کە کۆیلەکان بۆ خزمەتکردنی سەردارەکانیان بەکاریان دەهێنن. بەڵام ئایا واقعی کورد لەناو جیهاندا، واقعی بوونەوەرێکە کە لە دۆخێکی بەدتر لە دۆخی کۆیلەدایە، یان واقعی بوونەوەرێکە بە شوێن سیستەمێکی تروو پەیمانێکی تردا دەگەڕێت کە پەیوەندی نێوان بوونەوەرەکان بەپێی سیستەمی کۆیلەو سەردارەکان رێکناخات.

کاتێک لە جیهانە مۆدێرنەکەدا لە دۆخی کورد ورد دەبینەوە، دۆخی بوونەوەرێک دەبینین کە خەون بە سیستەمێکی تروو پەیمانێکی ترەوە دەبینێت و دەیەوێت بەپێی ئەو پەیمانەو ئەو سیستەمەی کە لەسەری دادەمەزرێت، لەگەڵ ئەوانی تردا بکەوێتە ناو پەیوەندییەوە، کێشەی کورد

لەناو ئەم سەردەمەدا ئەوەیە تەنها هەست بەوە دەکات کە سیستەمێکی تر لەدەرەوەی سیستەمە مۆدێرنەکەی پەیوەندی نێوان نەتەوەکان هەیەو هوشیاریەکی عەقڵی بەو سیستەمە نییە.

باوڕبوونی کورد بە بوونی سیستەمێکی تر کە سیستەمە بوونەوەرە ئازادەکانە، وایکردووە نەتوانێت بەپێی سیستەمە مۆدێرنەکە پەیوەندییەکانی لەگەڵ بوونەوەرەکانی تری ناو جیهانە مۆدێرنەکە رێکبخات رازی بێت لەناو ئەو پەیوەندیانەدا ببێت بە سەردار یان ببێت بە کۆیلە. هەستکردنی کورد بەم سیستەمە، هەستکردنێکی سروشتییەو تەنها هەستکردنە بە بوونی سیستەمێکی لەم جۆرە، کێشەی کورد لەگەڵ ئەو سیستەمە مۆدێرنەی جیهاندا ئەوەیە کە رێگە نادات زەمینەی تاقیکردنەوەی بوونی ئەو سیستەمە بسازێت و کورد لە هەستکردن بە بوونی ئەو سیستەمەوە بەرەو ئەوە بڕوات هوشیاری بە سیستەمەکە پەیدا بکات و بەڵگە تیۆری و ئەزموونییەکانی بوونی ئەو سیستەمە بخاتەڕوو.

لەروانگەی مۆدێرنیزمەوە هیچ سیستەمێک بۆ رێکخستنی پەیوەندی بوونەوەرەکانی ناو جیهانە مۆدێرنەکە بوونی نییە، جگە لەو سیستەمەی کە پەیوەندی نێوان ئەم بوونەوەرانە بەپێی پەیمانی کۆیلەو سەردارەکان رێکدەخات. ئەم باوڕە لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا وایکردووە هەر هەوڵێک کە کورد دەیدات بۆ سەلماندنی ئەو سیستەمەی کە لەناو بوونی خۆیدا هەستی پێ دەکات، بە هەوڵدانێک بزانرێت بۆ هەڵوەشاندنەوە جیهانە مۆدێرنەکەو گەڕاندنەوەی مرۆڤایەتی بۆ ناو سروشت و جەنگەڵەکانی. ئەمەش وایکردووە کورد لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا وەک دڕەندەیەکی ناو جیهانی سروشت سەیر بکرێت کە هیچ هێزێک توانای ئەوەی نەبێت دەستەمۆی بکات وتاکە رێگایەک بۆ رزگارکردنی جیهانە مۆدێرنەکە لێی تەنها ئەوە بێت کە قەلاچۆبکرێت.

کێشەی کورد لەگەڵ جیهانە مۆدێرنەکەدا ئەوەیە کە مۆدێرنیزم کوردی وەک دڕندەیەکی سروشتی بۆ ئەو جیهانە وێناکردووەو بە هۆی ئەمەشەوە بواری بۆ کورد نەهێشتووە کە بوونی خۆی ئاشکرا بکات و بەڵگەکاری بۆ ئەو سیستەمە بکات کە بڕوای پێیەتی. کێشەی کوردو جیهانە مۆدێرنەکە، کێشەی کەسێکی بێ تاوانە کە کۆمەڵگاکەی وەک تاونبارێکی گەورەو

مەترسیدار دەبیینێ و ئەمەش وایکردووە هیچ بواریکی بۆ نەمێنێتەوە تا ئەو تۆمەتە لەسەر خۆی هەڵگرێت و رووی راستەقینەی خۆی نیشانبدات.

مـــۆدێرنیزم وەک بیروبـــاوڕی ســــەردەمەکە بەوەی کە کـــوردی وەک دڕەنـــدەیەکی سروشـــتی نـــاو جیهـــانەکە وێنـــاکردووە، ڕەوایەتـــی داوە بە بوونەوەرکـانی نـاو جیهـانە مـۆدێرنەکە قەلاچـووی بـکەن، مـۆدێرنیزم بەمە دۆزەخێکی بۆ کورد خوڵقاندووە، ئەو دۆزەخەش زیندانی ئەو کۆیلە یاخیانە نییە کە خۆی دروستی کردوون و دواتر لێی یاخیبوون، بەڵکوو بوارێکە بۆ ئەوەی ئەو دڕەنـدە سروشـتییەی کە نەیتوانیـوە بە پرۆسـەی دروسـتکردندا بیبات، لە ناویدا کۆتای بە بوونی بهێنێ.

ئەم دۆزەخە تاکە بوارێکە کە بۆ کورد هێڵراوەتەوەو کورد تیایدا دەتوانێت بەڵگە لەسـەر بوونی ئەو سیستەمە دروست بکات کە بڕوای بەبوونی هەیە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ کـورد سـیزیفێک نییـە خـرابێتە نـاو دۆزەخ و کـار بـۆ ئەوە بکات لە ڕێگەی هێزەوە لەو دۆزەخە خۆی ڕزگار بکات و بچێتە ریزی خواوەنـدەکانەوە، کـورد سـیزیفێکە کە ئەو دۆزەخەی کـردووە بە بوارێـک بـۆ شـــایەتیدان لە ســـەر بـــوونی خـــۆی. کـــورد وەک ئەو ســـیزیفە وایە کە لە دووپاتکردنەوەی سەرخستنی بەردەکەدا سـەرقاڵ نییە بەوەوە بەردەکە سـەر بخاتە سەر لوتکەی شاخەکە، بەڵکوو سەرقاڵە بە دروستکردنی بوارێکەوە بۆ ئاشـــکرکردنی ئەو سیســـتەمەی کە تەنە قورســـەکانی لە زەوییـــیەوە پـــێ بەرزدەکـرێتەوە بـۆ ئاسـمان. ئەو خلۆربـوونەوەی بەردەکە بـۆ قوڵاییەکـانی دۆزەخەکەی نائومێدی ناکات، چوونکە ئەو پێویستی بەو خلۆربوونەوەیە تـا باشتر پەی بەو سیستەمە بەرێت کە لەناو بوونی خۆیدا بۆ پەیوەندییەکانی خـۆی لەگەڵ خۆیـداو خـۆی لەگەڵ دەرەوەی خۆیـدا هەیەتـی. ئەو بەم کـارەی دەیەوێـت لەوە تـێ بگـات باشـترین سیسـتەم بـۆ بەئاسـمانیکردنەوەی ئەو بـوونەوەرانە کـامەیە کە زەمینـی کـراونەتەوە. ئەوەش وایکـردووە بە شـوێن دۆزینەوەی ئەو سیستەمەدا بڕوات ئەوەیە کە رازی نییە بەو سیستەمەی کە دوای لێـدەکات یـان ببێـت بە کـۆیلەی سـەردارێک یـان ببێـت بە سـەرداری کـۆیلەیەک، ئەو بە شـوێن سیسـتەمێکدا دەگەڕێـت کە کـۆیلەو سـەرداری تیـا نەبێت و سیستەمی بوونەوەرە ئازادەکان بێت. کورد بەبێ خلۆربوونەوەی بەردی بوونی بۆناو قوڵاییەکانی عەدەم پەی بەو سیستەمە نابات کەبوونی

لەناو مێژوودا بەبێ ئاگایی ئەو پەیڕەوی کردووە، مەحوی گوزارشتێکی وردی لە خلۆربوونەوەی بەردی بوون بۆ ناو عەدەم و هوشیاری بەو سیستەمەی بوون کردووە کە بوونەوەرەکان ئاسمانی دەکاتەوە، ئەو دەڵێت:

بێچوونە عەدەم پەی بە سۆراخی دەمی نابەیت

فائز ببە بەم گەوهەرە بەو دەریایە بە رۆچوون

گەر مەحوی لەسەرەتای گەیشتنی مۆدێرنیزم بۆ ناو خەلافەتی عوسمانی پەی بەوە بردبێت کە کورد دەخرێتە ناو دۆزەخەوەو بەوەش لەو دۆزەخە دێتە دەرێ کە بەناویدا رۆبچێت و لێی هەڵنەیێت، دەبێت لەم سەردەمەدا بیرمەندەکان هوشیارییەکی قوڵتر لەو هوشیارییەی مەحوی بەو دۆخە ئۆنتۆلۆجییەی کورد لە جیهاندا پەیدا بکەن و هەوڵی ئەوە بدەن گوزارشتێکی هزری و تیۆری لە حاڵەتەکەو سیستەمەکە بکەن و بوونی کورد بەرەو هوشیارییەکی زیاتر بەخۆی ببەن و بەڵگەی گەورەتر لەسەر بوونی ئەو سیستەمە بخەنەڕوو کە بوونی بەبێ ئاگایی و بە شێوەیەکی شاعیرانە لە مێژوودا پەیڕەوی کردووە. ئەم کتێبە پەرە پێدانە بەو مەعریفەیەی کە شاعیرانی کوردی وەک خانی و مەحوی بە هۆی ئەو هوشیاریەی کە بە بوونی کوردیانەی خۆیان لەناو خۆیاندا هەیانبووە پێی گەیشتوون و لە ڕێگەی شیعرەکانیانەوە گوزارشتیکی شیعرییان لێکردووە، بە مانایەکی تر ئەم کتێبە پەرە پێدانە بەو جۆرە لە کوردناسی کە بوونی نەتەوەیی کورد لە ڕێگەی شاعیرە مەزنەکانییەوە لەسەرخۆی بەرهەمی هێناوە.

ئەم کتێبە هەوڵێکە بۆ لێکدانەوەی حاڵەتی ئۆنتۆلۆجی کورد لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا. بۆ تێگەیشتن لە بوونی نەتەوەیی کورد لەم سەردەمەدا ئێمە پێویستمان بەوە دەبێت کە لەمۆدێرنیزم تێ بگەین، چوونکە مۆدێرنیزم تاکە ئایدیۆلۆجیایەکە کە لەناو سەردەمە مۆدێرنەکەدا سەردەمە مۆدێرنەکەی بەو شێوەیە ئاراستە کردووە کە ئێستا هەیە. تێگەیشتن لە مۆدێرنیزم تێگەیشتنە لەو ئایدیۆلۆجیایەی کە سەردەمە مۆدێرنەکە بۆ بوونەوەرەکانی وێنا دەکاتەوەو ناچاریان دەکات بوونەوەرەکانی ناو ئەو سەردەمە بەو شێوەیە ببینن کە ئەو بۆی وێنا کردوون.

مۆدێرنیزم ئەو بیروباوڕەیە کە لە پشت هەموو بیروباوڕەکانی ناو ئەم سەردەمەوە حازرەو بەو شێوەیە ئایدیاکانیان ئاراستە دەکات کە خۆی

دەیەوێت، تەنانەت بیروباوڕە مەزهەبییەکانی ئەم سەردەمە بۆ ئەوەی پارێزگاری لەو باوڕە بکەن کە کۆمەڵگا مەزهەبییەکانی ناو سەردەمە مۆدێرنەکەیان پێ پاراستووە، ناچارن ئایدیاکانی خۆیان لە ڕێگەی مۆدێرنیزمەوە وێنا بکەنەوەو لەوە بیانپارێزن کە مانای خۆیان لە دەست بدەن و لە خەیاڵی باوەڕدارەکانیان بچنە دەرەوە.

ئایدیۆلۆجیا مەزهەبییەکان بۆ ئەوەی بەرگری لە ئایدیاکانی خۆیان بکەن و ژیانیان بەبەردا بکەنەوە، پشت بەو بیروباوڕە دەبەستن کە مۆدێرنیزم لەلای خەڵکی ئەم سەردەمە بە زانست و تەکنۆلۆجیا دروستی کردووە. ئەوان بە باوڕی خەڵک بە زانست و تەکنۆلۆجیا، وا لە خەڵکی دەکەن باوڕیان بە ئایدیاڵە مەزهەبییەکانیان لەق نەبێت. لەم سەردەمەدا لە ڕێگەی باوڕهێنانەوە بە زانست و تەکنۆلۆجیا وا لە خەڵکی دەکرێت باوڕ بە خواو کتێبە ئاسمانییەکان بهێنن. خەڵکی مەزهەبیی ئەم سەردەمە ناتوانێت بەبێ باوڕبوون بە زانست، باوڕی خۆی بە ئایدیاڵەکانی خۆی بەهێز بکاتەوەو وەک مانایەک پارێزگاریان لێ بکات. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە مەحاڵە خەڵکی ئەم سەردەمە بتوانێت بەبێ باوڕهێنان بەوەی کە مۆدێرنیزم بۆ مرۆڤایەتی هێناوە باوڕ بە هیچ شتێکی تر بهێنێ.

گەر لەم سەردەمەدا خەڵکی باوڕیان بەوە نەمێنێ کە مۆدێرنیزم بۆی هێناون، توانای ئەوەیان نابێت ژیان لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا بگوزەرێنن. مەرجی یەکەمی ژیان لەناو ئەم جیهانە مۆدێرنەدا باوڕهێنانە بەوەی: کە مۆدێرنیزم دەتوانێت لە ڕێگەی زانست و تەکنۆلۆجیاوە هەموو کێشەکانی مرۆڤی ئەم سەردەمە چارەسەر بکات و ژیانی بۆ بکات بە بەهەشت. مرۆڤ لەناو ئەم جیهانەدا ئەو کاتە ژیانی دەکەوێتە ناو مەترسیەوە کە باوڕی بەم ئایینە نوێیە نەمێنێ بەرەو کافربوون بڕوات. کافربوونی مرۆڤ بە مۆدێرنیزم ڕاستەوخۆ لەم ژیانەدا مرۆڤەکە بەرەو دۆزەخەکانی مۆدێرنیزم پەلکێش دەکات. گەورەترین کێشەی کوردیش لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا ئەوەیە نەیتوانیوە باوڕ بەو خواوەندە بهێنێ کە ئەم جیهانەی دروست کردووە، ئەمەش وایکردووە وەک کافرێکی ناو سەردەمە مۆدێرنەکە وێنا بکرێت و بەرەو دۆزەخەکانی ناو ئەم جیهانە پەلکێش بکرێت و بخرێتە بەردەستی جەلادەکانی.

مــۆدێرنیزم مەزهەبــی راســتەقینەی ســەردەمە مــۆدێرنەکەیە، واتە ئەو بیروبــاوڕەیە کە شــەریعەتی بــۆ جیهــانە مــۆدێرنەکە داڕشــتووەو خەڵکــی لە پەرەســتنی ئەو خــوایەوە کە خــوای نــاو مەزهەبەکــانە، بەرەو پەرەســتنی ئەو خوایە بردووە کە جیهانە مۆدێرنەکەی لە رێگەی هێزی زانین و تەکنۆلۆجیاوە دروســتکردووە. باوڕهێنــان بەم خواوەنــدە نــوێیەو دروســتکراوەکانی وا لە مــرۆڤ دەکــات ببێــت بە مرۆڤێکــی نــوێ، ئەم مــرۆڤە نــوێیە چێژەکــانی و بیرکردنەوەی و ژیانی لە مرۆڤە سروشتیەکان ناچێت، ئەم مرۆڤە ناتوانێت چێژ لەو شتانە بکات کە بەسروشتی و بەبێ دەستتێوەردانی ئەم خواوەندە نــوێیە بوونیــان هەیە، ئەوەی بــۆ ئەو ســەرچاوەی خۆشــی و خۆشــبەختییە هەمــوو ئەو شــتانەن کە ئەم خواوەنــدە بە دەســتتێوەردان لەو شــتانەی کە سروشتین دروستی کردوون و کردوونی بە موڵکی خۆی. ئەم مرۆڤە نوێیە بەر لە هەمــوو شــتێ بــاوڕی بەوە هێنــاوە ئەوەی ئەو خۆشــبەختی دەکــات بوونەوەرەکانی ناو ئەو جیهانە سروشتییە نییە کە مرۆڤێکی سروشتی ژیانی تیــا دەگــوزەرێنێ، بەڵکــو بوونەوەرکــانی ئەو جیهــانە دروســتکراوەیە کە ئەم خواوەندە نوێیە لە ناو جیهانە دروستکراوەکەی خۆیدا خوڵقاندوویەتی. لەناو ئەم جیهــانەدا هــیچ بوونەوەرێــک ناتوانێــت هەبێــت گەر ئەو خواوەنــدە بەپێــی سیســتەمی دروســتکردنەکەی خۆی دروســتی نەکردبێت. لەنــاو ئەم جیهــانەدا ئەوەی کە بە سروشــت هەیە تەنهــا وەک مــادەیەک بــۆ دروســتکردنی ئەو بوونەوەرانە بوونی هەیە کە ئایدیاڵەکانی لەناو عەقڵی ئەو خواوەندە نوێیەدان.

هەر بوونەوەرێکی سروشتی گەر نەکرێت بە مادەیەکی شیاو بۆ ئایدیاڵێک لە ئایدیاڵەکانی ئەو خواوەندە، دەبێت تاهەتایە وەک مادەیەکی خاوی بێ کەڵک بمێنێتەوە. مرۆڤی سروشتی بەوە دەتوانێت بچێتە نــاو جیهانی ئەم خواوەندە نــوێیەوە کە بەر لە هەمــوو شــتێک بــاوڕ بەوە بهێنــێ ئەو هــیچ نییــە جــگە لە مادەیەکی خاو، دوای ئەمەش دەبێت باوڕ بەوە بهێنێ کە تەنها ئەو خواوەندە نوێیە دەتوانێت ئەو لە مادەیەکی خاوەوە بکات بە مرۆڤێکی دروستکراوی نــاو جیهانەکەی خۆی.

مــرۆڤ کاتێــک بــوو بە خــاوەنی ئەو بــاوڕەو تەســلیم بە ویســتی ئەو خواوەنــدە بــوو، ئەم خواوەنــدە بەپێــی ئەو سیســتەمەی کە حــوکمی جیهــانە مۆدێرنەکەی پێ دەکات، بە شێوەگیرکردنی ئایدیاڵێک لە ئایدیاڵەکانی خۆی بە

پرۆسەی دروستکردندا دەبیات و لە مادەیەکی خاوەوە دەیکات بە مرۆڤ. ماهیەتی مۆدێرنیزم باوڕهێنانە بەوەی کە مرۆڤ بەوە دەگاتە خۆشبەختی کە بوونەوەرەکانی ناو جیهانی سروشت بکاتەوە بە مادەی سەرەتایی و دوای ئەمەش لەم مادە سەرەتاییە بەو شێوەیەی کە خۆی حەزی پێ دەکات جیهانێکی نوێ و کۆمەڵە بوونەوەرێکی نوێ دروست بکات و ببێت بە خواوەندی ناو ئەو جیهانە نوێییە. ماهیەتی مۆدێرنیزم دروستکردنە. بۆیە بەبێ تێگەیشتن لەو سیستەمەی کە مۆدێرنیزم مرۆڤەکانی ئەم سەردەمەو نەتەوەکانی پێ دروستکردووە، ناتوانین بە شێوەیەکی دروست لە مۆدێرنیزم تێ بگەین.

ئێمە لەم کتێبەدا باس لە بوونی نەتەوەیی کورد دەکەین. بەپێی ئەو باوڕەش کە مۆدێرنیزم بە ئێمەی بەخشیووە، نەتەوەکانیش وەک هەر بوونەوەرێکی ناو ئەم جیهانە دروست دەکرێن، کاتێک میللەتێک لە میللەتەکان دەتوانێت ببێت بە نەتەوەیەک لە نەتەوە دروستکراوەکانی ناو ئەم جیهانە مۆدێرنە کە بەر لە هەموو شتێک باوڕ بەوە بهێنێ کە خۆی بەو شێوە سروشتییەی کە هەیە هیچ نییە جگە لە مادەیەکی خاو بۆ دروستکردنی نەتەوەیەک، دوای ئەمەش دەبێت باوەڕ بەوە بهێنێ کە بەخۆی ناتوانێت ببێت بە نەتەوەو بۆ ئەوەی ببێت بە نەتەوە، دەبێت رازی بێت ئەو خواوەندە نوێیە بە شێوەگیرکردنی ئایدیاڵێک لەئایدیاڵەکانی خۆی وەک نەتەوەیەک لە نەتەوە دروستکراوەکانی خۆی دروستی بکات. هیچ میللەتێک لە میللەتەکان بەخۆی نابێت بە نەتەوەو یەک رێگا هەیە بۆ بوونی بە نەتەوە، ئەویش ئەوەیە باوڕ بە شەریعەتی ئەو خواوەندە نوێیە بهێنێ و ملەکەچ بکات بۆ فرمانەکانی.

بەپێی ئەم باوڕە سیستەمی پەیدابوونی نەتەوەکان و ئایدیاڵی دروستبوونەکەیان لەناو بوونی میللەتەکاندا نییەو لەناو ئەو خواوەندە نوێیەدا کە جیهانە مۆدێرنەکەی دروست کردووە، بۆیە گەڕان بە شوێن ئایدیاڵی نەتەوەکان وسیستەمی بوون پەرەسەندنەکەیان لەناو میللەتەکاندا کارێکی بێ هودەیە. گەڕان بە شوێن ئەمەدا وەک گەڕانە بە شوێن ئایدیاڵی دروستکردنی کورسییەکدا لەناو قەدوو باڵای ئەو درەختانەدا کە بە سروشت هەن.

چۆن ئێمە بۆ دۆزینەوەی ئایدیاڵی کورسییەک و سیستەمی دروستکردنەکەی نابێت لەناو درەختەکاندا بگەڕێین و دەبێت لەناو عەقڵی ئەو

مـرۆڤەدا بگەڕێـین کە کورسـییەکەی دروسـتکردووە، بەهەمـان شـێوە بـۆ دۆزیـنەوەی ئایـدیاڵی نەتەوەیەک و سیسـتەمی دروسـتبوونەکەی نابێـت لەو میللەتەو پرۆسـەی پەرەسـەندنەکەی لە مێـژوودا رامێنین، بەڵکوو دەبێـت لە ئایدیاڵەکانی عەقڵـی ئەو خواوەنـدە نـوێیەو سیسـتەمی شـێوەگیر کردنەکەیـان لەناو واقعە مۆدێرنەکەدا رامێنین.

لێکۆڵەرەکـــانی بـــواری نەتەوەخـــوازی لەمەوە گەیشـــتوون بەوەی کە نەتەوەکـان دروسـت دەکـرێن و ئەوەش کە دروسـتیان دەکـات مـۆدێرنیزمە، بۆیە گەر میللەتێک خۆی تەسلیمی ئەو خواوەندە نەکات کە لەنـاو ئەم باوڕەدا وێنـاکراوە، نابێت چاوەڕی ئەوە بێت، ببێت بە نەتەوە. مۆدێرنیزم ئەو بـاوڕە لەلای مرۆڤـــی مـــۆدێرن دروســـت دەکـــات کە ئەو مـــرۆڤە بەر لەوەی بەدروسـتکردندا بـڕوات و ئەو خواوەنـدە نـوێیە دروسـتی بکـات، جـگە لە مـادەیەکی مـردوو هیچـی تـر نەبـووە، ئەوەی ئەوی لە مـادەیەکی مـردووەوە کـردووە بە بـوونەوەرێکی زینـدوو و ژیـانی پـێ بەخشـیووە، ئەو خواوەنـدە نوێیەیە کە دروستی کردووە، بۆیە سیستەمی بوون و پەرەسـەندنەکەی لەنـاو خۆیدا نییەوە لەدەرەوەی خۆیدایە.

هەر مرۆڤێک یـان هەر میللەتێک خۆی بە مـادەیەکی رەق و تەق نەزانـێ و رازی ئەم خواوەنـدە بـوونی پـێ ببەخشـێت و وا بیـر بکـاتەوە کە سیسـتەمی بـوون پەرەســەندنەکەی لەنــاو خۆیــدایە، ئەوە تاهەتــایە لە دۆزەخــی مــادە رەقوتەقەکان بۆ خۆی دەمێنێتەوەو نابێت بە هـیچ. بۆیە هـیچ مرۆڤێـک و هـیچ میللەتێک نابێت چاوەڕێی ئەوە بکات کە بە خـۆی لەنـاو خۆیدا پەرە بسـێنێ و لە مادەیەکی سادەو سەرەتاییەوە ببێت بە بوونەوەر.

چـۆن کـارێکی گـیلانەیە کەسـێک بیەوێـت لە تیرامـان لە پـارچە ئاسـنێک ئایدیاڵ و سیستەمی هەموو ئەو بوونەوەرانە پەی پێ بەرێت کە لە سـەردەمە مۆدێرنەکەدا دروست کراون، ئەوەندەش گێلییەتییە کەسێک لەناو عەقڵی ئەو خواوەنــدەدا بــۆ ئایــدیاڵ و سیســـتەمی درووســـتبوونی ئەو بـــوونەوەرە سروشـتییە نائامێریـانە بگەڕێت کە بەسروشـت هەن. گێلییەتییە مـرۆڤ بـاوڕ بەوە بهێنێ کە چۆن مۆدێرنیزم لە رێگەی زانست و تەکنۆلۆجیاوە توانیویەتی لە ئاسـن ئەو هەمـوو بـوونەورە دروسـت بکـات، رۆژێـک دێـت دەتوانێت لەو مـادە خـاوەی کە لە سروشـتدا هەیە بـوونەوەرێکی زینـدووی سروشـتی وەک

درەخت دروست بکات. چۆن تەنها سیستەمی بوون پەرەسەندنی بوونەوەرە سروشتییەکان لەناو سروشت خۆیدایە وسیستەمی بوون پەرەسەندنی بوونەوەر ئامێرییەکان لەناو سروشتدا بوونی نییەو ناکرێت چاوەڕی ئەوە بین رۆژێک لە رۆژان سروشت کۆمپیوتەرێک دروست بکات، بە هەمان شێوە تەنها سیستەمی بوون پەرەسەندنی بوونەورە ئامێرییەکان لەناو عەقڵی ئەم خواوەندە نوێیەدا بوونی هەیەو سیستەمی بوون و پەرەسەندنی بوونەوەرە سروشتییەکان لەناویدا بوونی نییەو گێلییەتییە گەر وا بیربکەینەوە رۆژێک لە رۆژان ئەم خواوەندە لە رێگەی زانست و تەکنۆلۆجیاکەیەوە دەتوانێت تۆوی درەختێک دروست بکات.

چۆن کەسێک بە تێڕامان لە پارچە ئاسنێک پەی بە ئایدیاڵ و سیستەمی بوون و پەرەسەندنی بوونەوەرە دروستکراوەکانی ئەو خواوەندە نابات و بۆ گەیشتن بەمە دەبێت لە عەقڵی ئەو خواوەندە رامێنێ کە دروستی کردوون، بە هەمان شێوە بۆ تێگەیشتن لە بوونەوەرێکی سروشتی و پەیبردن بە ئایدیاڵ و سیستەمی پەرەسەندنەکەی گەر لە عەقڵی ئەو خواوەندە رامێنێ ناگات بە هیچ و هەر دەبێت لە بوونەوەرە سروشتییەکان رامێنێ جا دەتوانێت پەیی بە ئایدیاڵ و سیستەمی پەرەسەندنەکەی بەرێت.

نەتەوە پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتییە لە کۆمەڵە مرۆڤێک، مرۆڤیش بە ئەسڵ بوونەوەرێکی سروشتییەو بوونەوەرێکی دروستکراوی دەستی ئەم خواوەندە نوێیە نییە، هەر شتێک لە بەشدا سروشتی و زیندوو بێت لە گشتیشدا سروشتی و زیندووە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەش بوونەوەرێکی زیندوو و سروشتییە، چونکە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە مرۆڤێکی زیندوو و سروشتی، بۆیە بۆ تێگەیشتن لە ئایدیاڵی نەتەوەو سیستەمی بوون و پەرەسەندنەکەی، هەر دەبێت لە بوون و پەرەسەندنی ئەو کۆمەڵگایە رامێنین کە بووە بە نەتەوە.بەپێی باوڕی مۆدێرنیزم نەتەوە دروست دەکرێت، نەتەوە گەر بوونەوەرێکی ئامێری دروستکراو بێت دەبێت بەشە پێکهێنەرو ئۆرگانییەکانیشی بوونەوەری ئامێری بن، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەو مرۆڤانەی کە ئەو نەتەوە ئامێرییەیان لێ دروستکراوە خۆشیان دروستکراوێکی ئامێرین و بە پرۆسەی دروستکردندا براون. واتە کاتێک ئێمە باوڕ بەوە دەهێنین کە نەتەوە دروست دەکرێت، دەبێت باوڕ بەوەش بهێنین

کە ئەندامانی ئەو نەتەوەیە وەک نەتەوە دروست کراون. بوونەوەری ئامێری چۆن خۆی ئامێرێکی دروستکراوە، بەهەمان شێوە هەموو ئەو پارچانەش کە پێکییان هێناوە وەک خۆی بوونێکی ئامێرییان هەیە، واتە چۆن لە گشتدا ئامێرە لە بەشیشدا ئامێرە، بۆیە ناکرێت بیر لە نەتەوەیەکی دروستکراو بکرێتەوە کە لە کۆمەڵە مرۆڤێکی سروشتی پێکهاتبێ. نەتەوەی دروستکراو نەتەوەی ئەو مرۆڤانەیە کە باوڕیان بەوە هێناوە مرۆڤی سروشتی جگە لە مادەیەکی رەق و تەق هیچی تر نییەو گەر ئەم خواوەندە بوونی پێ نەبەخشێت تا هەتایە وەک مادەیەکی رەق و تەق دەمێنێتەوە.

بۆ تێگەیشتن لە بوونی نەتەوەیی کورد دەبێت بەر لە هەموو شتێک ئەوە بزانین کە دوو جۆر لە نەتەوە هەیە، نەتەوەیەکی دروستکراو کە سیستەمی بوون و پەرەسەندنی خۆی و ئەندامەکانی لە دەرەوی خۆیەتی و لەناو ئەو خواوەندە نوێیەدا کە مۆدێرنیزم لە خەیاڵی مرۆڤایەتیدا دروستی کردووە، لەگەڵ نەتەوەیەکی نائامێری و زیندوو کە ئەندامەکانی بوونێکی سروشتیان هەیەو ئایدیاڵ و سیستەمی بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو ئەو مرۆڤانەدایە کە خۆیان وەک مادەیەکی خاو نابیننەوەو باوڕیان بەوە هەیە بوونیان لەناو خۆیاندایەو ئەم بوونەش لە پەرەسەندنێکی بەردەوامدایەو پێویستیان بەوە نییە بە پرۆسەی دروستکردندا ببرێن و بوونیان پێ ببەخشرێت. بۆتێگەیشتن لەم دوو جۆرە لەنەتەوە دوو تیۆری جیاواز هەیە، تیۆرێکیان مۆدێرنیزم بەرهەمی هێناوەو لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە نەتەوە دروستکراوێکی ئامێرییەو وەک هەر بوونەوەرێکی ئامێری ناو جیهانە مۆدێرنەکە ئەو خواوەندە نوێیە دروستی کردووە. تیۆرەکەی تریان تیۆری فەیلەسوفانی ئەڵمانەو لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە بوون و سیستەمی پەرەسەندنی نەتەوە لەناو ئەو کۆمەڵە مرۆڤەدایە کە نەتەوە لێیانەوە پەیدا دەبێت.

ئەم کتێبە لەلایەکەوە هەوڵێکە بۆ شکاندنی ئەو وێنەیەی کە مۆدێرنیزم بۆ ئەو جۆرە لە نەتەوە کێشاویەتی کە فەیلەسوفانی ئەڵمان تیۆریزەیان کردووەو بە هۆی ئەمەشەوە ئەو فەیلەسوفانەی بەوە تۆمەتبار کردوون کە بیرکردنەوەیان بووتە هۆی دروستکردنی دیکتاتۆرەکانی سەردەمە مۆدێرنەکە. واتە هەوڵیکە بۆ بەرگریکردن لە فەیلەسوفانی ئەڵمان و تیۆرەکەیان لە بارەی نەتەوەوە. لەلایەکی ترەوە هەوڵیکە بۆ شکاندنی ئەو

وێنەیەی کە مۆدێرنیزم لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا بۆ کوردی کێشاوەو وەک شەیتانی ناو ئەو بە هەشەتە وێنای کردووە کە خۆی بە خواوەندی دەزانێت و لەمەشەوە خستووەیەتیە بەر رەحمەتی ئەو رقەی کە هەڵگرانی مۆدێرنیزم بەرامبەر بە شەیتانی بە هەشتەکەیان هەیانە.

ئەم کتێبە لە پێنج بەش پێکهاتووە، لە بەشی یەکەمدا هەوڵمانداوە لەوە بکۆڵینەوە کە بیرۆکەی نەتەوە بەر لە بوونی نەتەوە لەناو واقعی کۆمەڵگایەکی دیاریکراودایە، یان لە ناو عەقڵی کۆیی میللەتەکاندایە. لەم بەشەدا گفتوگۆمان لە بارەی دوو بۆچوونی تیۆرییەوە کردووە، بۆچوونێکیان ئەو بۆچوونە تیۆرەییەیە کە مۆدێرنیزم بەرهەمی هێناوەو بەڵگە کاری بۆ ئەوە کردووە نەتەوەکان وەک ئامێرەکان دروست دەکرێن، بۆیە بۆ دۆزینەوەی بیرۆکەی نەتەوە نابێت لە میللەتەکان بکۆڵینەوەو لە رێگەی تێڕامان لە بوونیان بە شوێن ئایدیاڵی نەتەوەوە سیستەمی پەرەسەندنەکەیدا بگەڕین. لەبەر ئەوەی نەتەوە بە شێوەیەکی میکانیکی دروست دەکرێت و بەرهەمی سەردەمە مۆدێرنەکەیە دەبێت لەناو مۆدێرنیزم و کۆمەڵگا دروستکراوەکەی بۆ ئایدیاڵەکەو سیستەمی دروستکردنەکەی بگەڕین. شوێنی راستەقینەی ئەم بیرۆکەیە ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەیە کە مۆدێرنیزم دروستی کردووە، نەک ئەو عەقڵە کۆییەی کە بەشێوەیەکی سروشتی میلللەتەکان بەرەو ئەوە ئاراستە دەکات ببن بە نەتەوە.

تیۆرەکەی تریان تیۆری فەیلەسوفە ئەڵمانەکانە, بەپێی ئەم تیۆرە نەتەوە بوونێکی دروستکراوی نییە و بیرۆکەکەی و سیستەمی بوون و پەرەسەندنەکەی لە ناو میللەتەکاندایەو ئەو بیرۆکەیەش بەوە لەناو ئەو میللەتانەدا شێوەگیر دەبێت کە لە ناو بوونی خۆیاندا هوشیاری پێ پەیدا بکەن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە ئایدیاڵی نەتەوەو پەرەسەندنەکەی لە ناو ئەو میللەتانەدایە کە لە پەرەسەندندان بەرەو ئەوەی کە ببن بە نەتەوە.

لە بەشی دووەم و سێهەمی ئەم کتێبەدا گفتوگۆمان لە بارەی تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە کردووەوە ئەوەمان خستووەتە رووی ئەو تیۆرە باوەی کە لەناو لێکۆڵینەوە مۆدێرنەکاندا کاری پێکراوە تەنها دەتوانێت بوون و پەرەسندنی ئەو نەتەوانەمان بۆ لێکبداتەوە کە مۆدێرنیزم دروسیتی کردون، ئەو نەتەوانەی کە بوون و پەرەسەندنەکەیان لە ناو خۆیاندایەو مۆدێرنیزم

دروستی نەکردوون، لە ڕێگەی ئەو تیۆرە فەلسەفیەوە دەتوانین لێیان تێ بگەین کە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا وەک تیۆریک بۆ بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان تیۆریزەکراوە. بەپێی ئەم تیۆرەش نەتەوە دروست ناکرێت و سیستەمی بوون پەرەسەندنەکەی لە ناو خۆیدایەو نەتەوە لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی بوون پەرەسەندنی ئەو میللەتانە دێتە ئاراوە کە بەشێوەیەکی سروشتی پەرەدەسێنن.

لە بەشی سێهەم و چوارەمدا گفتوگۆی مەرجەعە تیۆرییەکانی ئەو بۆچوونە باوەمان کردووە کە مۆدێرنیزم لە بارەی بوونی نەتەوەیی کوردەوە بەرهەمی هێناون و کوردی وەک کۆمەڵە خێڵێکی سروشتی وێناکردووە کە دەیانەوێت لە دۆخە سروشتیەکەی خۆیاندا بمێننەوەو قبوولی ئەوە ناکەن مۆدێرنیزم بە پرۆسەی دروستکردندا بیان بات و نەتەوەیەکیان لێ دروست بکات. لەم بەشەدا ئەو وێناکردنەی مۆدێرنیزمان بۆ کورد ڕەخنەکردووەو ئەوەمان روونکردووەتەوە کە کورد خاوەنی بوونی نەتەوەیی خۆیەتی و بەڵام بوونە نەتەوەییەکەی بوونێکی دروستکراو نییەو سیستەمی بوون پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایەو بەخۆی پەرەدەسێنێ، بۆیە ناکرێت لە ڕێگەی تیۆرە دروستەییە مۆدێرنەکەوە لێی تێ بگەین. بۆ ئەوەی لە بوونی نەتەوەیی کورد و سیستەمی پەرەسەندنەکەی تێ بگەین دەبێت پشت بەو تیۆرە فەلسەفییەی فەیلەسوفانی ئەڵمان ببەستین کە لە ناو نەتەوە خۆیدا بۆ ئایدیاڵ و سیستەمی پەرەسەندنی نەتەوەکان دەگەڕێت و نەتەوە وەک بوونەوەرێک دەبینێ کە سیستەمی بوون پەرەسەندنەکەی لە ناو خۆیدایەو بە خۆی دروست دەبێت و لەدەرە دروست ناکرێت.

بەشی یەکەم:

بیرۆکەی نەتەو لە نێوان عەقڵ و واقعدا

بەپێی لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازی، (نەتەوە) ناوە بۆ کۆمەڵگایەکی مرۆیی دیاریکراو، ئەم کۆمەڵگایە خاوەنی کەلتوری تایبەتی خۆیەتی و ئەو کەلتورەش هەڵگری سیستەمێکی دیاریکراوەو ئەم سیستەمە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە ڕێکدەخات. ئەو کەلتورو سیستەمە کۆمەڵایەتییەش بە میکانیزمێکی تایبەت لە کاتی گواستنەوەیدا لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بوونی خۆی دەپارێزێت و پەرە بەخۆی دەدات.

نەتەوە وەک کۆمەڵگایەکی مرۆیی جیاوازە لە نەتەوە وەک ئەو کەلتور و سیستەمەی کە مرۆڤەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە لە ژیانی خۆیاندا پەیڕەوی دەکەن، واتە ژیانی واقعی و دەرەکی ئەو کۆمەڵگایە جیایە لە ژیانە فکری و ناوەکییەکەی. ئەمەش وای کردووە دوو بۆچوونی جیاواز لە بارەی پەیوەندی ژیانی فکری ئەو کۆمەڵگایە و ژیانی مادی و واقعی ئەو کۆمەڵگایە بێنە ئاراوە.

بۆچوونێکییان لە ژێر کاریگەری مارکسیزمدایەو پێی وایە ژیانی واقعی و مادی ئەو کۆمەڵگایە ژیانە فکرییەکەی دیاری دەکات و بۆچوونێکی تریش هەیە لە ژێر کاریگەری فەلسەفەی ئەڵمانیدایەو پێی وایە ژیانی فکری ئەو کۆمەڵگایە ژیانە واقعییەکەی دیاری دەکات.

بۆچوونی یەکەمیان ئەو بۆچوونە باوەیە کە لە شەستەکانی سەدەی بیستەوە باڵی بەسەر لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا کێشاوەو بووەتە ڕێگر لە بەردەم ئەوەدا بۆچوونی دووەمیان لە ناو لێکۆڵینەوە نوێکاندا پەرە بسێنێ و ماناو چەمکی نەتەوە لە گۆشەنیگای خۆیەوە دیاری بکات.

بۆ ئەوەی لەوە بکۆڵینەوە ئەو کۆمەڵگایەی کە پێی دەوترێت نەتەوە چۆن سەری هەڵداوە، دوو ڕێگامان لە بەردەمدایە: ڕێگایەکیان ئەو ڕێگا باوەیە لە ئێستادا وەک تاکە ڕێگایەک لە لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا ڕەوایەتی ئەوەی وەرگرتووە ئەوە دیاری بکات نەتەوە چۆن سەر هەڵدەدات و ئەو کۆمەڵگایانەش کامانەن کە شیاوی ئەوەن بە نەتەوە ناوببرێن. ڕێگاکەی تریان ئەو ڕێگایەیە کە فەیلەسوفانی ئەڵمان لە سەدەی نۆزدەدا گرتیانەبەر بۆ ئەوەی لە سەرهەڵدانی نەتەوەو ئەو کۆمەڵگایە بکۆڵنەوە کە شیاوی ئەوەیە پێی بوترێت نەتەوە.

لە ناو لێکۆڵنەوە نوێکاندا بەردەوام کار لەسەر ئەوە کراوە ئەو ڕێگایەی کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە پەیدابوونی نەتەوەو کۆمەڵگاکەی گرتوویانەتەبەر بە ڕێگایەکی هەڵە بزانرێت و وا بناسرێت کە ناتوانێت لێکدانەوەیەکی دروست بکات بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان و ناسینەوەی کۆمەڵگاکەیان.

ئەو ڕێگا باوەی کە لە ئێستادا بووە بە تاکە ڕێگای لێکۆڵینەوە لە نەتەوەکان و ناسینەوەی کۆمەڵگا نەتەوەییەکان و جیاکردنەوەیان لە کۆمەڵگا نانەتەوەییەکان، ڕێگای ئەو لێکۆڵەرە نیومارکسیانەیە کە بۆچوونەکەیان سەرچاوە لەو بیرۆکە بنچینەییەی مارکسیزمەوە دەگرێت کە پێی وایە ئەوەی لە ژیانی کۆمەڵگادا مادی و هەستەکییە ئەوە دیاری دەکات کە فکری و عەقڵییە. واتە بونیادی ژێرەوەی ژیانی کۆمەڵگا بوونیادی سەرەوەی دیاری دەکات و بنەماکانی بوونی بونیادی ژێرەوەش ئامێرەکانی بەرهەمهێنان و پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنانی بەرهەمەکانی بژێوی ئەو کۆمەڵگایەن و کۆی ئەم بونیادەش دەبێتە بنەما بۆ بونیادی سەرەوەی کۆمەڵگا کە کەلتورو ئەو پەیوەندییە کەلتوریانەن کە ژیانی فکری و نامادی ئەو کۆمەڵگایە ڕێکدەخەن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە بەپێی بۆچوونی ئەم لێکۆڵەرە نیۆمارکسیانە، کۆمەڵگایەکی دیاریکراوەو خاوەنی کەلتورێکی دیاریکراوەو ئەم کەلتورەش بەرهەمهاتووی ئەو بوونیادە مادییەیە کە ئامێرەکانی بەرهەمێنانی ئەو کۆمەڵگایەو پەیوەندییەکانی بەرهەمهێنان پێکیان هێناوە.

ئەم ڕێگایە بۆ لێکدانەوەی بوونی نەتەوەکان هەوڵدەدات لەناو ژیانی مادی کۆمەڵگاکاندا بۆ بنەماکانی پەیدابوونی نەتەوەکان بگەڕێت و لە ڕێگەی ژیانی مادی ئەو کۆمەڵگایانەوە بڕیار لەسەر ئەوە بدات ئەو کۆمەڵگایانە کۆمەڵگایەکی نەتەوەیین یان کۆمەڵگایەکی نانەتەوەیی. بەڵام ڕێگای فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی سەدەی نۆزدە لە دیاریکردنی بنەماکانی بوونی نەتەوەکان، ڕێگایەکە لە ناو ژیانی فکری کۆمەڵگاکاندا بە شوێن بنەماکانی بوونی نەتەوەکاندا دەگەڕێت. بەپێی بۆچوونی ئەوان ژیانی فکری کۆمەڵگاکان ژیانە واقعی و مادییەکەیان دیاری دەکەن و ئەوەی لە فکردا بوونی نەبێت لە واقعیشدا ناتوانێت ببێت، بۆیە دەبێت لە ناو ژیانی فکری کۆمەڵگاکاندا بۆ بنەماکانی بوونی نەتەوەکان بگەڕێین.

بە پێی ئەم بۆچوونە بیرۆکەی نەتەوە لە ناو ژیانی فکری کۆمەڵگایەکدا پەرە دەسێنێ و دواتر لەواقعدا عەینی دەبێتەوەو لە شێوەی کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا دەردەکەوێت، ئەو جۆرە لە کۆمەڵگاش کۆمەڵگایەکە پەیوەندییە مادییەکانی نێوان ئەندامەکانی رەنگدانەوەی ئەو سیستەمە فکرییەن کە لە ژیانی فکری ئەو کۆمەڵگایەدا پەرەی سەندووەو دواتر لە ژیانی مادی ئەواندا شێوەگیربووە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بەپێی بۆچوونی نیۆمارکسییەکان، نەتەوە کۆمەڵگایەکە ژیانە مادییەکەی ژیانە روحی و فکرییەکەی دیاریکردووەو ژیانی فکری ئەو کۆمەڵگایە هیچ نییە جگە لە ڕەنگدانەوەی ژیانە مادییەکەی. بەپێی بۆچوونی فەیلەسوفەکانیش نەتەوە ئەو کۆمەڵگایەیە کە ژیانە مادییەکەی شێوەگیرکەری ژیانە فکری و روحییەکەیەتی.

بۆ خستنەڕووی ئەم دوو بۆچوونە هەوڵدەدەین لە ڕوانگەی هەردوو بۆچوونەکەوە سەرچاوەی بیرۆکەی پەیدابوونی نەتەوەو بەرجەستەبوونەکەی لە ناو جەستەی میللەتاندا دیاری بکەین و پەرەسەندنەکە لە هەردوو روانگەکەوە بخەینەروو.

١) کۆمەڵگای پیشەسازی وەک زەمینەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە

لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا بۆچوونێکی نوێ لەبارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە سەری هەڵدا، لەدوای شەستەکانەوە ئەم بۆچوونە لەلایەن کۆمەڵە لێکۆڵەرێکی بوارە جیاجیاکانی زانستە مرۆییەکان پەرەی پێدراو وەک بەهێزترین و باوڕپێکراوترین تیۆر بۆ لێکدانەوەی سەرهەڵدانی نەتەوەکان و نەتەوەخوازی دەرکەوت. ئەمەش هۆکەی دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی تیۆرێکی دڵڕازیکەرو سازبوو لەگەڵ ئەو سیستەمە سیاسییەدا کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکانی دنیادا پەیڕەو دەکرا.

ئەو بیرۆکەیەی ئەم تیۆرەی لەسەر دامەزراوە پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت نەتەوەکان بوونێکی سروشتییان نییەو بوونێکی دروستکراویان هەیەو مێژوو دروستکردنەکەشیان لە دوو سەدە تێناپەڕێت، واتە بەر لە سەرهەڵدانی مۆدێرنەو کۆمەڵگای پیشەسازی بوونیان نەبووە. ئەم بیرۆکەیە بۆ یەکەمجار لەلایەن ئیلی قەدوورییەوە لە کتێبەکەیدا (نەتەوەخوازی: ١٩٦٠) پێشنیار دەکرێت و دوای ئەویش لە لایەن چەند لێکۆڵەرێکەوە پەرەی پێدەدرێت.

ئێرنسـت گێلـنەرو هوبسـباوم و سـمیس و ئەندرسـۆن نـاودارترین ئەو لێکـۆڵەرانەن کە ئەم بیرۆکەیـان پەرەپێـداوەو لە چوارچێـوەی تیۆرێکـدا تیۆریزەیان کردووە.

ئەم لێکۆڵەرانە لە ژێرکاریگەری مارکسیزمدا تیۆرەکەی خۆیان لەسەر ئەو بەڵگە نەویستە دامەزراندووە: واقعی ئابووری کۆمەڵگاکان بیرکردنەوەی ئەو کۆمەڵگایانەیان دیاریکردووەو بیرۆکەی نەتەوەش تەنها لە ناو بیرکردنەوەو هوشـیاری ئەو کۆمەڵگایـانەدا بوونیـان هەیە کە بەرهەمە ئابوورییەکانیـان بەرهەمهـاتووی ئـامێرە پیشەسـازییەکانن. ئەو کۆمەڵگایـانەی کە بەرهەمە ئابوورییەکانیان بەرەمهاتووی ئامێرە کشتوکاڵیەکانن، مومکین نییە بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیرکردنەوەو هوشیارییاندا سەرهەڵبدات، بۆیە ناکرێت لە ناو بیرکـردنەوەو هوشـیاری کۆمەڵگـا کشـتوکاڵیەکاندا بە شـوێن سـەرهەڵدانی بیـرۆکەی نەتەوەدا بگەڕێین.گێلـنەر لەنـاو لێکـۆڵەرانی تیـۆرە مـۆدێرنەکەی لێکـدانەوەی نەتەوەکـان و نەتەوەخوازیـدا کـار لەسـەر سـەلماندنی ئەو بیرۆکەیەی سەرەوە دەکات ولێکۆڵەرەکانی تر بە پشت بەستن بە کارەکەی گێلنەر جەخت لەسەر هەمان بۆچوون دەکەنەوەو وەک بەڵگەنەویستێک یان سـەلمێنراوێک مـامەڵە لەگەڵ ئەم بیـرۆکەیەدا دەکەن. لەبەر ئەمەش ئـێمە ناچارین بۆخستنەرووی ئەم بۆچوونەو گفتوگۆکردنی بەڵگەکارییەکانی پەنا بەرینە بەر کارەکەی گێلنەر.

گێلـنەر لە کتێبەکەیدا(نەتەوەکان و نەتەوەخـوازی١٩٨٣) کـار لەسـەر ئەوە دەکـات ئەوە بسـەلمێنێ بیـرۆکەی نەتەوە ناکرێـت لەنـاو هوشـیاری و بیرکـردنەوەی کۆمەڵگـا کشـتووکاڵییەکاندا بـوونی هەبووبێت، ئەم بیـرۆکەیە تەنها لەناو بیرکردنەوەو هوشیاری ئەو کۆمەڵگایانەدا ئیمکانی سەرهەڵدانی هەیە کە لە قۆناغی کشتوکاڵییەوە بەرەو قۆناغی پیشەسازی رۆشتوون.

ئەو بۆ سەلماندنی ئەم بۆچوونەی خۆی لە رووی مێژووییەوە پشت بە مارکسـیزم دەبەسـێت و لە رووی دروستەیشـەوە پشـت بەو کەلتـورە دەبەسـتێت کە دروسـتەخوازەکان لەدوای تیـڕوانیینە دروسـتەییەکەی سۆسۆرەوە بۆ زمان لەبوارە جیاجیاکاندا بەرهەمیان هێناوە. دەتوانیین ئەم بۆچـوونەی گێلـنەر بخەیـنە ریـزی ئەو بۆچوونـانەوە کە لە بەرئەنجـامی تێکەڵکردنـی بیرکـردنەوەی دروسـتەخوازی و مارکسـیزمی مێـژووییەوە

هـاتونەتە ئـاراوە.گێلنەر بەهەمـان شـێوەی مارکسـیزم مێـژوو دابەشـدەکات بۆچەنـد قۆناغێـک و سـەرهەڵدانی هەر قۆناغێـک لەم قۆناغـانەش لەرێـگەی پەرەسـەندنی ئامێرەکـانی بەرهەمهێنـان و دابەشـکردنی کـارو بەرهەمـی ئەو ئـامێرانەوە لێکـدەداتەوە. ئەوەی دابەشـکردنەکەی گێلـنەر جیـا دەکـاتەوە لەو دابەشکردنە بـاوەی کە لە کەلتورە فکرییەکەی مارکسیزمدا هەیە تەنها نـاوی قۆناغەکـانە. مارکسـیزم لە چوارچێـوەی سـێ قۆنـاغی مێژووییـدا بـاس لەپەرەسـەندنی کۆمەڵگا مرۆییەکـان دەکـات: قۆنـاغی دەرەبەگـایەتی، قۆنـاغی سەرمایەداری، قۆناغی کۆمۆنیزم.

بە هەمان شێوە گێلنەریش مێژووی مرۆڤایەتی دابەش دەکات بۆ سێ قۆنـاغ: قۆناغی راووشکار، قۆناغی کشتوکاڵی، قۆناغی پیشەسازی.

لە روانـــگەی مارکســـیزمەوە بیـــرۆکەی نەتەوە لە کۆمەڵگایەکـــدا سـەرهەڵدەدات کە گەیشـتبێتە قۆنـاغی سـەرمایەداری، واتە بیـرۆکەی نەتەوە پێداویسـتییە مادییەکـانی ئەو ژیـانە ئـابوورییە لە هۆشـیاری کـۆیی کۆمەڵگـادا دروسـیانکردووە کە ئامێرەکـانی بەرهەمهێنـانی ئـامێری ئەو کۆمەڵگـایەن گەیشتوەتە قۆناغی سەرمایەداریی. لە ڕوانگەی گێلنەریشەوە بە هەمـان شـێوە بیـرۆکەی نەتەوە پێداویسـتییە مادییەکـانی ئەو کۆمەڵگـایە لە هوشـیاری کۆمەڵگادا دروستی کردووە، کە قۆناغی کشتوکاڵی تێپەڕاندووەو گەیشـتووەتە قۆناغی پیشەرسازی.

بەپێـی هەردوو بۆچـوونەکەش نەتەوەکـان بـوونێکی کاتییـان هەیەو ریشـەیەکیان نیـیە بـۆ مـانەوەو بوونیـان بـوونێکی رەواڵەتیـیە. لەڕوانـگەی مارکسـیزمەوە نەتەوەکـان تەنهـا دەرهاویشـتەی لێکـدژییەکانی قۆنـاغی سـەرمایەدارین و بە کۆتایهـاتن بە قۆنـاغی سـەرمایەداری ئەوانیش کۆتاییـان پێـدێت. لای گێلـنەریش نەتەوەکـان لەسـەرەتای سـەرهەڵدانی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکاندا سـەرهەڵدەدەن و بـوونێکی وەرزیانەیـان هەیەو لەگەڵ کامڵبوونی ئەو قۆناغەو گەیشتنی هەموو کۆمەڵگاکانی جیهان بەم کـامڵبوونە، جیاوازیە رواڵەتییەکـانی نێوان کۆمەڵگاکـانیش بەسـەردەچن و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی نەتەوەکان نەمێنن.

لەڕووی دروستەییشـەوە گێلـنەر لە دوو رووەوە لە ژێرکـاریگەری بیـری دروسـتەخوازیدایە. سۆسـۆر چـۆن لەکـارەکەی خۆیـدا پـێ لەسـەر ئەوە

دادەگرێت: پرسیارکردن لەوەی زمان چۆن هاتووەتە بوون، پرسیارکردنێکی بێ مانایەو مرۆڤ ناتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەو ساتەوەختەی کە زمان تیایدا پەیدا بووە. بە هەمان شێوە گێلنەریش پێی وایە لێکۆڵینەوە لە پەیدابوونی کۆمەڵگای پیشەسازی هیچ ئەنجامێکمان نادات بە دەستەوە، چوونکە: (ئێمە لە هیچ کاتێکدا ناتوانین هەموو ئەو بارودۆخە نوێیە بەراییانەی ئەوروپای ڕۆژئـــاوایی بەرهەم بهێنیـــنەوە –کە ئەو روداوە تیایـــدا روویـــداوە- ئەو تاقیکاریانەی کە پێویستن لەو ئاستەدا ئەنجام بدرێن بۆ سەلماندنی خاڵێکی تیۆری، لەڕووی فکرییەوە وەدیهاتنیان زەحمەتە. لە هەموو حاڵەتێکدا ئێمە پێویســـتمان بەوەیە نەک جارێـــک بەڵکـــو چەنـــدەها جـــار ســـەرەداوەکان بگەڕێنینەوە بۆ سەرچاوەکەیان، تا سەرەداوە بەجێماوەکانی پرۆسەیەک رێکخەیـــنەوە کە خـــاوەنی پێکهـــاتەیەکی لەو جـــۆرەیە، ئەمەش لە ســـنوری دەسەڵاتی ئێمەدا نییە)(٣/٤٩-٥٠).

ئەم دوو بۆچوونە هەردووکیان پێ لە سەر ئەوە دادەگرن مەحاڵە مرۆڤ بگات بە زانینی راستەقینەی چۆنیەتی پەیدابوونی زمان یان کۆمەڵگایەکی وەک کۆمەڵگای پیشەسازی، چوونکە ناکرێت ئەو بارودۆخە دروستبکرێتەوە کە ئەو شتەی تیا پەیدابووە.

لەڕاستیدا ئەو بارودۆخەی کە شتە سروشتییەکانی تیا پەیدا بوون ناکرێت لەڕێگەی تاقیکارییەوە بزانرێت، چونکە مرۆڤ ناتوانێت زەمینەی پەیدابوونی ئەو بـــوونەوەرە سروشـــتیانە بســـازێنێ، گەرچـــی ئەوەی ئەو بـــوونەوەرە سروشتییانەی لێ پەیدا بووە لە بەردەستیشدا بێت.

بۆنمـــوونە مـــرۆڤ لەگەڵ ئەوەشـــدا هۆکارەکـــانی دروســـتبوونی زمـــان لەبەردەستیدایەو دەتوانێت بە هۆیانەوە کۆمەڵە وشەیەک دروست بکات و لە رێگەی ئەو کۆمەڵە وشەیەوە رستە بە پێی کۆمەڵە یاسایەک دروست بکات، بەڵام لەبەرئەوەی ئەو زمـــانەی کە دروســـتکراوە توانـــای ژیـــانی تیـــا نیـــیە، ناتوانێـت لە نـاو کۆمەڵگـایەکی زمانیـدا وەک هەر زمـانێکی سروشـتی پەرە بسێنێ و ببێت بە زمانی ئەو کۆمەڵگا زمانییە. مرۆڤ دەتوانێت ئەو مادەیە ئامـادە بکـات کە تـۆی روەکێکـی لێدروسـتبووەو دەشـتوانێت ئەو شـێوەیەی پێبدات کە تۆوەکە هەیەتی، بەڵام ئەو تۆوە دروستکراوە ناتوانێت وەک تۆوە سروشـتییەکە لەنـاو زەمینەیەکـدا بڕوێـت و پەرە بسـێنێ. ئەمەش وادەکـات

مرۆڤ نەتوانێت پەی بە پەیدابوونی بوونەوەرە سروشتییەکان بەرێت و لە ناو تاقیگەکانی خۆیدا بوونەوەری زیندوو دروست بکات و دروستکردنەوەکەیان وەک دروستکردنی هەر ئامێرێک، بکاتە دروستکردنێکی ئاسایی.

گێلنەرو سۆسۆر هۆی ئەوەی کە نازانرێت زمان یان کۆمەڵگای پیشەسازی چۆن پەیدابوون، ناگەڕێننەوە بۆ ئەوەی مرۆڤەکان توانای دووپاتکردنەوەی ئەو رووداوەیان نییە، بەڵکو دەیگەڕێننەوە بۆ ئەوەی مرۆڤ ناتوانێت بگەڕێتەوە بۆ ئەو سەردەمەی کە ئەو دوو بوونەوەرە تیایدا پەیدا بوون.

کێشەی نەزانینەکە لای ئەوان هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەو رووداوە لە زەمەنێکدا روویداوە کە لێکۆڵەران ناتوانن بەهیچ ڕێگایەک بۆی بگەڕێنەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ گەر کۆمەڵە لێکۆڵەرێکی وەک سۆسۆرو گێلنەر لەو سەردەمەدا بوونایە کە زمان یان کۆمەڵگای پیشەسازی سەرهەڵدەدات، ئەوە لە ڕێگەی لێکۆڵنەوەکان و تاقیکردنەوەکانیانەوە دەیانزانی ئەو دوو بوونەوەرە چۆن پەیدابوون.

لەڕاستیدا ئەم سەفسەتەیەی سۆسۆرو گێلنەر لەوەوە سەرچاوەی نەگرتووە کە ئەوان گرنگی بە بنەماکانی بوونی ئەو دووبوونەوەرە دەدەن و ئەوە لەلایان بووە بە پرسیار کە ئەو بوونەوەرانە بەپێی چ بنەمایەک پەیدابوون، بەڵکو ئەوان ئەو پرسیارە دەکەن تا ئەوە ساغ بکەنەوە پرسیارێکی لەو جۆرە بێ مانایەو نابێت بکرێت و نابێت لێکۆڵەران بەشوێن وەڵامی ئەو پرسیارەدا بگەڕێن کە بوونەوەرێک بەچی بووە بەو بوونەوەرەی کە هەیە، بەڵکو دەبێت بەشوێن وەڵامی ئەو پرسیارەدا بگەڕێن: ئەو بوونەوەرەی کە هەیە بەپێی چ سیستەمێک دەڕوات بەڕێوەو سیستەمی کارکردنەکەی چۆن کاردەکات و چۆن پەیوەندی توخمەکانی ناوی دیاری دەکات. بەکورتی ئەوان پێیان وایە نابێت پرسیار لە سیستەمی بوونی شتەکان بکرێت و دەبێت پرسیار لە سیستەمی کارکردنی شتەکان بکرێت.

ئەم بۆچوونە دروستەییە لە لێکۆڵینەوە لە سیستەمی پەیدابوونی بوونەوەرەکان دوورمان دەخاتەوەو لە لێکۆڵینەوە لە بوونی بوونەوەرەکانەوەو بەرەوە لێکۆڵنەوە لە سیستەمی کارکردنی بوونەوەرەکان

دەمان بات، بەمەش سیستەمی دروستەیی کارکردنی بوونەوەرێک دەخاتە شوێنی سیستەمی ئۆنتۆلۆجی پەیدابوونی ئەو شتەو بەمەش دروستەی هەرشتێک وەک ماهیەتی ئەو شتە پێناسە دەکات. ئەم کارەی ئەوان ئاراستەی لێکۆڵینەوەکان لە لێکۆڵینەوە لە بوونی بوونەوەرەکانەوە دەگۆڕێت بۆ لێکۆڵینەوە لە دروستەی بوونەوەرەکان و پرسیاری چیەتیش کە پرسیارە لە بوونی بوونەوەرەکان دەگۆڕێت بۆ پرسیاری چۆنییەتی.

بۆنموونە لەزماندا پرسیاری زمان چییە؟ دەگۆڕێت بۆ پرسیاری زمان چۆن کاردەکات؟ لە کۆمەڵگای پیشەسازیشدا پرسیاری کۆمەڵگای پیشەسازی چییە؟ دەگۆڕێت بۆ پرسیاری سیستەم چۆن لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا پەیوەندییەکان ڕێکدەخات؟ بەمەش ڕێبازی دروستەیی بۆ لێکۆڵینەوە لە بوونەوەرەکان، دەکرێتە تاکە ڕێبازێکی زانستی بۆ لێکۆڵینەوەو ڕەوایەتی زانستیی لە هەر لێکۆڵینەوەیەک دەسێنێتەوە کە بەو ڕێبازە ئەنجام نەدرابێت.

لەلایەکی ترەوە گێلنەر لە ژێر کاریگەری دروستەخوازەکاندا جیاوازییەکانی نێوان یەکەکانی ناو سیستەمێک بە کۆمەڵە جیاکارییەکی ڕواڵەتیانە دەزانێت، کە بوون و نەبوونیان هیچ کاریگەرییەکی لە سەر سیستەم نابێت. لەمەشەوە دەگاتە ئەو دەرئەنجامە: ئەو جیاوازیانەی کە لە نێوان کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا هەن و هەریەک لەو کۆمەڵگایانەیان وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ پیشان داوە، بوون و نەبوونیان هیچ کاریگەرییەک لەسەر ئەو سیستەمە دروست ناکات کە کۆمەڵگا پیشەسازییەکان پەیڕەویان دەکەن و ئەو جیاوازیانە کە ئەو کۆمەڵگایانەیان وەک کۆمەڵە نەتەوەیەکی جیاواز پێناسە کردووە، بە نەمانیان کۆمەڵگا پیشەسازییەکان تەنها ئەو ڕواڵەتە ساختەیەی خۆیان لەدەست دەدەن کە ئەوانی لە شێوەی کۆمەڵە نەتەوەیەکی سەربەخۆو جیاواز لەیەکتری پیشانداوەو ئەمەش هیچ کاریگەرییەک لەسەر ئەو سیستەمە دانانێت کە کۆمەڵگا پیشەسازییەکان پەیڕەوەی دەکەن. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنی ئەو جیاوازیانەی کە لەنا کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا بوونی نەتەوەیی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازیانەیان لەسەر دامەزراوە، بوونێکی ڕواڵەتییان هەیەو بە نەمانیان کۆمەڵگا پیشەسازییەکان هەروەک خۆیان دەمێننەوەو بوونی خۆیان لەدەست نادەن. ئەم دەرئەنجامەی کە دروستەخوازەکانی وەک سۆسۆرو گێلنەر لە بارەی جیاوازی یەکەکانی

ناو سیستەمەوە پێی دەگەن، سەرچاوە لە بێئاگاییەکی گەورەوە دەگرێت لەو پەیوەندیە ئۆنتۆلۆجییەی کە لەلایەکەوە لە نێوان سیستەم و یەکەکانیدا هەیەو لە لایەکی ترەوە لە نێوان یەکەکان خۆیاندا هەیە.

ئەوان بیرکردنەوەیـان نەگەیشـتووەتە ئەو شـوێنەی کە پەی بەوە بەرن بوونی سیستەم لەسەر جیاوازی نێوان یەکەکانی ناو سیستەم ڕاوەستاوەو گەر جیاوازی نێوان یەکەکانی ناو سیستەم جیاوازییەکی ڕواڵەتی بێت و لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی پەرەسەندندا نەمێنێ، سیستەمیش لەنێوان یەکەکاندا بوونی نامێنێ و دەگوازرێتەوە بۆ ناو یەکێک لە یەکە جیاوازەکان و ئەو یەکەش دەبێت بەو دیکتاتۆرەی کە بەرهەمی نەمانی سیستەمی ناو یەکەکان و تەماهیکردنی بوونی ئەو تاکە یەکەیەیە لەگەڵ بوونی سیستەمدا.

جیاوازی نێوان یەکەکانی ناو سیستەمێک زامنکەری بوون و مانەوەی ئەو سیستەمەن و بە نەمانی جیاوازی نێوان یەکەکان، سیستەم لە نێوان یەکەکاندا بوونی نامێنێ و دەگوازرێتەوە بۆ ناو یەکێک لە یەکەکان و یەکەکانی تریش هەموویان لەدوای لەدەستدانی جیاوازییەکانیان دەبن بە یەکەیەک لە یەکەکانی ئەو یەکەیەی کە لەگەڵ سیستەمەکەدا تەماهی کردووەو بووە بە سیستەم.

لەلایەکی ترەوە گێلنەر سود لە بۆچوونی دروستەخوازەکان وەردەگرێت بۆ دیاریکردنی پەیوەندی تاکەکانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان بەو کەلتورە مۆدێرنەوە کە ناوی ناوە کەلتوری نەتەوەیی. ئەو پێی وایە تاکەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی، کەلتوری نەتەوەیی بەشێوەیەکی سەلبی وەردەگرن و دوای وەرگرتنەکەی هەڵسوکەوتی پێدەکەن و لەڕێگەیەوە دەبن بە ئەندامی ناو ئەو کۆمەڵگایەو ئەو تاکانەش کە وەریدەگرن ناتوانن هیچ گۆڕانێک لە سیستەمی ئەو کەلتورەدا بکەن و تەنها بۆیان هەیە پەیڕەوی لە یاساکانی بکەن و بە پێی یاساکانی هەڵسوکەوت بکەن. بەپێی ئەم بۆچوونە تاکی ناو ئەم کۆمەڵگایانە بەشدار نییە لە دارشتنی یان گۆڕینی یاساکانی ئەو کەلتورەداو ئەو تەنها بۆی هەیە لە پرۆسەیەکی پەروەردەییدا سیستەم ویاساکان و داتاکان وەرگرێت و کەلتورەکە لە هەڵسوکەوتە کردەیی و گوتەیی و هەڵچوونییەکانیدا وەک خۆی بەرهەم بهێنێتەو. ئەم بۆچوونە هەمان بۆچوونی سۆسۆرە لەبارەی وەرگرتنی زمان لەکۆمەڵگایەکی زمانیدا لەلایەن تاکاکانی ئەو کۆمەڵگا زمانییەوە.

گێلنەر لە کارەکەی خۆیدا بەردەوام کار لەسەر ئەوە دەکات ئەو کەلتورە چۆنەو چۆن دەگوازرێتەوە، ئەو هەرگیز پرسیار لەوە ناکات ئەوەی ئەو کەلتوورەو یاساکانی داهێناوە کێیەو لەسەر چ بنەمایەک دای هێناوە؟ واتە ئەو تەنها باس لەو کەسانە دەکات کە کەلتورەکە دەگوازنەوە، لەگەڵ ئەوانەی کە کەلتورەکە بەشێوەیەکی سەلبی وەردەگرن.

سۆسۆر چۆن هەرگیز لەبارەی یاسادانەرانی زمانەوە نادوێت و تەنها باس لە یاسابەکارهێنەرانی زمان دەکات، بەهەمان شێوە گێلنەریش باس لەیاسادانەرانی ئەو کەلتورە ناکات کە نەتەوەخوازەکان دەیگوازنەوە بۆناو تاکەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی و تەنها باس لە نەتەوەخوازەکان دەکات کە گوێزەرەوەی کەلتورەکەن لەگەڵ ئەو کەسانەی کە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا کەلتورەکە وەردەگرن.

لەلای دروستەخوازەکان پرۆسەی داهێنانی بوونەوەرەکان گرنگ نییەو ئەوەی گرنگە بەکارهێنانەکەیانە، بۆ نموونە لەلێکۆڵینەوە لەزماندا ئەوە گرنگ نییە کێ زمانی داهێناوەو ئەو هۆکارانەی چین لەپشت ئەم داهێنانەوە هەن، ئەوەی گرنگە ئەوەیە لێکۆڵینەوە لەوە بکرێت ئەو زمانە چۆن بەکاردەهێنرێت و چۆن مرۆڤ فێری بەکارهێنانەکەی دەبێت؟ واتە ئەوەی گرنگە ئەوە نییە زمان بناسین و بزانین چییە، ئەوەی گرنگە ئەوەیە زمان بزانین و بەکاری بهێنین. بەپێی ئەم بۆچوونە هەموو شتێک بەهای لە بەکارهێنانەکەیدایە نەک لە بوونیدا. گێلنەر وەک دروستەخوازەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە ئەوەی لە ئامێرەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا گرنگە، ئەوە نییە بزانین بنەماکانی داهێنانی ئەو ئامێرانە چین، ئەوەی گرنگە ئەوەیە ئەو ئامێرانە چۆن بەکاردەهێنرێن، ئەو پێی وایە رووداوی داهێنانی ئەو ئامێرانەی ناکرێت دووپات ببێتەوە.

لای ئەو لە رووداوی داهێنانی ئەو ئامێرانەدا نەبوونی هوشیاری شێوەی جەوهەری خودی ئەو رووداوەیەو ئێمە ناتوانین وەک ئەوان ئەو رووداوە ئەنجام بدەینەوە. واتە ناتوانین بەبێ لاساییکردنەوەی ئەوەی ئەوان کردوویان وەک ئەوان ئەو ئامێرانە دابهێنین. رووداوی دروستکردنی ئامێرەکان لای ئێمە رووداوێکی تەقلیدییەو ئێمە بە شێوەیەکی تەقلیدی ئەو ئامێرانە دروست دەکەین. دروستکردنی ئامێرەکان وەک داهێنانێک کە کۆمەڵە کەسێک بە بێ

ئاگـــایی ئەنجامیانـــداوە جیـــاوازە لە دروســـتکردنی ئامێرەکـــان لەرێـــگەی لاســـاییکردنەوەی داهێنانەکـانی ئەوانەوە، بـۆیە ناکرێـت بە هەمـان شـێوەی دروســـــتکردنی راســـــتەقینەی ئامێرەکـــــان مــــامەڵە لەگەڵ دروســـــتکردنە تەقلیدییەکەیاندا بکرێت، دروستکردنە تەقلدییەکانی ئامێرەکان ناکرێت بەهیچ رێگایەک لە ڕێگاکان بگەڕێنرێتەوە بۆدروستکردنە راستەقینەکەیان(٤٩/٣).

گێلـــنەر لێـــرەدا بەوردی کـــار لەســـەر ئەوە دەکـــات کە داهێنەرەکـــانی ئامێرەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بە شێوەیەکی نائاگایانە کاری داهێنانەکەیان کردووەو بۆ ئەوە ئەم کارەیان نەکردووە کۆمەڵگای پیشەسازی لەرێگەی ئەو جۆرە لەئامێرەوە سەرهەڵبدات و داهێنانەکەیان ببێت بە بنەما بۆ پەیدابوونی ئەو کۆمەڵگا نوێییە.

بەپێـــی ئەم بۆچـــوونە داهێنەرانـــی ئەم جـــۆرە ئـــامێرە لە ئەنجامەکـــانی کارەکەیـان بـێ ئاگـان، بـۆیە ناکرێـت وابیـربکەینەوە ئەوان ئەو ئامێرانەیـان لەپێناوی ئەوەدا داهێناون کە ببنە بنەما بۆ سـەرهەڵدانی کۆمەڵگایەکی نـوێ. لەناو بیرکردنەوەی ئەواندا بیرۆکەی کۆمەڵگایەکی لەو جۆرە بوونی نەبووە، بـۆیە ناکرێـت بڵێین کۆمەڵگـای پیشەسـازی بەر لەوەی لەواقعـدا بـوون پەیـدا بکات لەناو بیرکردنەوەی کەسانێکدا بوونی هەبووەو ئەو کەسانە هوشیاریان بە بنەماکانی دروستبوونی هەبووەو بیریان لە دروستکردنی کردووەتەوە.

لای ئەو کۆمەڵگـای پیشەسـازی بەهـۆی رووداوی داهێنـانی ئەو ئـامێرانە نەهاتووەتە ئـاراوە، بەڵکو بەهـۆی لاسـاییکردنەوەی ئەو رووداوەوە هـاتووەتە ئـاراوە کە داهێنـانەکەی تیـاکراوە، ئەم لاسـاییکردنەوەیەشـە ئامێرەکـان بەرەو پێش دەبات و لە مەبەستە راستەقینەکەی خۆیـان لایـان دەدات و دەیانکـات بە ئامێرێک بۆ بەرهەمهێنانی پێویستییە مادییەکانی نـاو کۆمەڵگاو بەم گۆڕانەش کە لاسـاییکەرەوەکانی ئەو رووداوە ئەنجـامی دەدەن کۆمەڵگـای پیشەسـازی دێتە ئاراوە.

لای ئەو ئەوەی گـــرنگە بـــۆ لێکـــۆڵینەوە لە ســـەرهەڵدانی کۆمەڵگـــای پیشەســـازی، ئەو رووداوە نیـــیە کە ئامێرەکـــانی ئەم کۆمەڵگـــایە تیایـــدا دادەهێنرێن، بەڵکو ئەو رووداوەیە کە بە لاساییکردنەوەی کاری داهێنەرەکانی ئەو ئامێرانە دێتە ئاراوە. واتە ئەوەی گرنگە پرۆسەی داهێنان نییەو پرۆسـەی لاساییکردنەوەیە. چوونکە کۆمەڵگای پیشەسازی بە پرۆسـەی لاسـاییکردنەوە

دادەمەزرێت و لەواقعدا بوون پەیدا دەکات نەک بە پرۆسەی داهێنان. ئەم بۆچوونە هەوڵە بۆ یەکلاکردنەوەی ئەوەی کە ئەو کۆمەڵگایەی ئەو ناوی دەنێت نەتەوە بەرلەوەی بوونی لە واقعدا هەبێت بوونی لەناو بیرکردنەوەو هوشیاری کۆمەڵە مرۆڤێکدا نەبووە، بەڵکو بوونی لەناو واقعێکی تەقلیدکراودا هەبووەو بەهۆی تەقلیدکردنەوەی ئەو رووداوەوە کە ئامێرەکان تیایدا داهێنراون بووەتە بیرو لە ناوبیرکردنەوەی خەڵکیدا بوونی پەیداکردووە.

ئەم بۆچوونەی گێلنەر لەبارەی پەیوەندی داهێنان و لاساییکردنەوەوە بە پەیدابوونی کۆمەڵگای پیشەسازییەوە هەمان بۆچوونە کە لە کەلتوری ئیسلامیدا لەبارەی پەیوەندی داهێنان و لاساییکردنەوە بۆ دروستکردنەوەی کۆمەڵگای ئیسلامیی هەیە؟ ئەو کۆمەڵگایەی کە لەسەردەمی پێغەمبەرو هاوڕێکانیدا دێتە ئاراوە کۆمەڵگایەکی نوێیەو ڕیشەکانی لەناو کۆمەڵگا تەقلیدییەکانی نیوەدورگەی عەربیدا نییە، بەڵام دوای پەرەسەندن و کامڵبوونی ئەو کۆمەڵگایە لەسەردەمی موحەمەددا، ئەو کۆمەڵگایە دەبێت بە کۆمەڵگایەکی لاساییکراوەو لەبەرئەنجامی لاساییکردنەوەی ئەو کۆمەڵگا نوێیەوە کۆمەڵگایەکی تر دێتەئاراوە کە کۆمەڵگا ئیسلامییە تەقلیدییەکانی سەردەمی خەلافەتەکانە.

کۆمەڵگا تەقلیدییەکانی سەردەمی خەلافەتەکان وەک کۆمەڵگا لاساییکراوەکەی سەردەمی موحەمەد کۆمەڵگایەکی داهێنراو نییەو کۆمەڵگایەکی تەقلیدییەو لەبەرئەنجامی لاساییکردنەوەی کۆمەڵگا داهێنراوەکەوە هاتووەتە ئاراوە. لەناو ئەو کۆمەڵگا تەقلیدییانەدا ئەوە گرنگ نییە کە کۆمەڵگا داهێنراوە ناتەقلیدییەکەی سەردەمی موحەمەد چییەو بنەماکانی پەیدابوونی چین، ئەوەی گرنگە ئەوەیە کە چۆن ئەوەی ئەوان لەژیاندا کردوویانە بە دروسترین شێوە لاسایی بکرێتەوە.

لێردا بیرکردنەوە لە داهێنانی کۆمەڵگایەکی نوێ لەسەر هەمان ئەو بنەمایانەی کە کۆمەڵگا داهێنراوەکە لێیەوە داهاتووە، کارێکی مەترسیدارو قەدەغەیەو لێکۆڵینەوە لە بنەماکانی پەیدا بوونەکەشی قەدەغەیە، ئەوەی دروستەو جێی بایەخ پێدانە تەنها لاساییکردنەوەی ئەو کۆمەڵگا واقعییەیە بە درووسترین شێوە. ئەوەی کە بنەماکانی لاساییکردنەوەی ئەو کۆمەڵگا داهێنراوە دادەڕێژن، یاسادانەرانی کۆمەڵگا ئیسلامییەکانن، واتە ئەو ئیمامانەن

کە مەزهەبەکانیان دروستکردووە، هەر مەزهەبێکیش لەو مەزهەبانە ئیدعای ئەوە دەکات کە بنەما دروستەکانی لاساییکردنەوەی ئەو کۆمەڵگا داهێنراوە لە مەزهەبەکەی ئەودایەو مەزهەبەکەی ئەو ڕێگای دروستی لاساییکردنەوەی ئەو کۆمەڵگایە فێری خەڵکی دەکات. ئەم کۆمەڵگا مەزهەبیانە لەڕێگەی چاندنی ئەو کەلتورە مەزهەبیانەوە دێنە ئاراوە.

لای گێلنەریش کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کە کۆمەڵگای نەتەوەیین، بەرهەمی لاساییکردنەوەی واقعێکی داهێنراو و نوێن، ئەو واقعە داهێنراوە نوێیەش بەهۆی ئەو ئامێرە نوێیانەوە هاتووەتە ئاراوە کە کۆمەڵە کەسێک دایان هێناون و کەسانێکی تر پەرەیان پێداون و کردوویانن بە کۆمەڵە ئامێرێکی باو بۆ بەرهەمهێنانی پێداویستییە مادییەکان. لای ئەو ئەم ئامێرە نوێیانە دەبنە هۆی ئەوەی پەیوەندی نێوان ئەو کەسانە گۆڕانیان بەسەردابێت کە سەرقاڵن بە بەرهەمهێنانی پێداویستییەکانی بژێوی مرۆڤەکانەوە. بەهۆی ئەم ئامێرانەوە پەیوەندی مرۆڤەکان لەناو کارکردندا دەگۆڕێت و کۆمەڵە پەیوەندییەکی نوێ دێنە ئاراوە.

پەیوەندی مرۆڤەکان لەناو کاردا لە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵیدا کە ئامێرەکانی ئامێری سادەن، جیاوازە لە پەیوەندی مرۆڤەکانی ناو کارگەیەکی نوێ، کە کۆمەڵە ئامێرێکی نوێی تیایەو مرۆڤ پێویستی بەوەیە لەبەکارهێنانەکەیان شارەزابێت. لێرەدا گۆڕانی ئامێرەکان لە کۆمەڵە ئامێرێکی سادەی ناو کێڵگەکانەوە بۆکۆمەڵە ئامێرێکی تەکنیکی ناو کارگەکان، دەبێتە هۆی گۆڕانی پەیوەندیی نێوان ئەو مرۆڤانەی کە سەرقاڵن بە کاری بەرهەمهێنانەوە. بێگومان ئەوانەی یەکەمجار ئامێرەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بەکاردەهێنن دروستکەرە تەقلیدییەکانن و هەر ئەوانیشن کارگەکان دروست دەکەن و خەڵکی تر فێری بەکارهێنانی ئامێرەکان دەکەن. گەر بەوردی لە بوونی ئامێرەکان لەناو کارگەکاندا بکۆڵینەوە دەبێت باس لە سێ گروپ بکەین کە لەگەڵ ئامێرەکانی ناو کارگەکاندا لەناو سێ جۆر پەیوەندی جیاوازدان:

گروپی یەکەم: ئامێرداهێنەکانن واتە ئەوانەی کە بۆ یەکەمجار ئامێرەکانیان داهێناوە، ئەمانە خاوەنی مەعرفەیەکی عەقڵین و ئەو مەعرفەیان لە دەرەوەی خۆیان وەرنەگرتووە، چوونکە بەر لەوان نەک هەر ئەو ئامێرانە لەواقعدا

بوونیان نەبووە بەڵکو کەسیش بیری لە بوونیان نەکردووەتەوە.

گروپـــی دووەم: گروپـــی ئامێرســـازەکانن، ئەم گـــروپەش ئەوانەن کە بە لاسـاییکردنەوەی کـاری ئامێرداهێنەکـان تەنهـا دەتـوانن ئامێرەکـان دروسـت بکەن و توانای داهێنانی ئامێرەکانیان نییە، ئەمـانە ئەو کەسـانەن کە بەرهەمـی کاری داهێنـانی ئامێرداهێنەکان دەبەن و ئامێرەکان لە زەمینەی داهێنانیـانەوە دەگوازنەوە بۆ زەمینەی کارکردنیان، واتە کارگەکان.

ئەمـانە دەتـوانن ئامێرەکـان دروسـت بـکەن و بەکاریشـیان بهێـنن، بەڵام توانای داهێنانی ئامێرەکانیان نییە، واتە زانینی ئەمـانە زانینێکی تەقلیدییەو لە لاساییکردنەوەی زانیینی ئامێرداهێنەرەکانەوە سەرچاوەی گرتووە.

گروپی سێهەم: ئامێربەکارهێنەکانن، ئەمانەش ئەو کەسانەن تەنها دەتوانن ئامێرەکـــان بەکـــاربهێنن و توانـــای داهێنـــانی ئامێرەکـــان و دروســـتکردنی ئامێرەکانیـان نییە، زانیینـی ئەم گـروپەش سـەرچاوە لە لاسـاییکردنەوەی ئەو زانینەی ئامێرسازەکانەوە دەگرێت کە ئامێرەکانی پێ بەکاردەهێنن. ئەم گروپە وەک ئەفلاتـوون دەڵێـت سـێ هەنگـاو لە زانیـیە راسـتەقینەکەی ئامێرەکـانەوە دوورن، واتە سێ هەنگاو لەو سەرچاوەیەوە دوورن کە سـەرچاوەی زانیینی داهێنـــانی ئامێرەکـــانە. ئەوەی کە گێلـــنەر نـــاوی دەنێـــت کەلتـــوری نەتەوەو نەتەوەخوازەکـان بەچانـدنی لە نـاو تاکەکـانی ناوسـنوری سیاسـی دەوڵەتێـک نەتەوەی پێ دروست دەکەن، زانینی بەکارهێنانی ئامێرەکان و کارکردنە لەناو کارگەکانـــدا، ئەم زانیـــنەش ســـێ هەنگـــاو لە ســـەرچاوەی زانینـــی داهێنـــانی ئامێرەکانەوە دوورە. گێلنەر ئەو زانینەی کە ئامێرداهێنەکان هەیانە، دەیخاتە دەرەوەی ئەو زانییـــنەی کە لە کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەکاندا هەیە. زانینـــی دروستکردنی ئامێرەکانیش کە زانینی ئامێرسازەکانە گرنگییەکی ئەوتۆی نییە، چـوونکە نـابێتە سـەرچاوەیەک بـۆ ئەو کەلتـورە گشـتییەی کە دەبێت هەمـوو تاکەکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتێک وەریگرن و هەڵسوکەوتی پێ بکەن. ئەو کەلتـــورەی کە شـــیانی ئەوەی تیـــایە هەمـــوو تاکەکـــان وەریگـــرن و هەڵسـوکەوتی پێ بکەن کەلتوری بەکارهێنـانی ئامێرەکـانە، نەتەوەخوازەکـان بەهۆی ئەم کەلتورەوە دەتوانن نەتەوە دروست بکەن.بەراوردکردن لەنێوان ئەو سـێ گـرووپە لە کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکەی گێلـنەرو کۆمەڵگـا ئیسـلامییە تەقلیدییەکانی سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکان ئەوەمـان بـۆ روون دەکاتەوە

ئەم دوو کۆمەڵگـایە هەمـان دروسـتەی کۆمەڵایەتییـان هەیە. لەنـاو کۆمەڵگـا ئیسـلامییەکاندا دەتـوانین بـاس لە هەمـان ئەو سـێ گـروپە بکەیـن کە لەنـاو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی گێلنەردا هەن.

لە کۆمەڵگا ئیسـلامییە تەقلیدییەکانـدا لەبـری ئـامێر، ئاکـار هەیەو پەیوەنـدی ئەو سێ گـروپەی کۆمەڵگـای پیشەسـازی بە ئـامێرەوە، هەمـان پەیـوەنـی سـێ گروپەکەی ناو کۆمەڵگای ئیسلامییەکانە بە ئاکارەوە.

گروپی یەکەم: لە کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا گروپی ئاکارداهێنەکانە، ئەمانەش ئەو کەسـانە دەگرێتەوە کە لە سـەردەمی مـوحەمەدا ئاکـارێکی نـوێ دادەهێنن کە بەر لەوان بوونی نەبووە، ئەمانە خاوەنی زانینی داهێنانی ئەو ئاکـارەبوون، ئەو زانینەشـیان لە دەرەوەی خۆیـان وەرنەگرتبـوو، چوونکە بەر لەوان لەنـاو ئەو کۆمەڵگایـانەی کە لەدەوروبەری ئەوانـدا هەبـوون، ئاکـارێکی لەو جـۆرە بـوونی نەبـووە، تـا ئەوان لە دەرەوەی خۆیـان وەریگـرن. ئەمـانە بەتەنهـا داهێنەری کەلتـورێکی ئاکـاری نەبـوون، بەڵکـو شـێوەگیرکەرو سـازکەری ئەو ئاکارەش بوون لەناو هەڵسوکەوتی ڕۆژانەی خۆیاندا.

گروپی دووەم: ئاکارسازەکانن ئەمانەش ئەو یاساسـازکەرانەی ئاکـاربوون کە یاساکانی ئاکاریان بە لاساییکردنەوەی یاساکانی ئەو ئاکارە سازدەکرد کە ئاکارداهێنەکـان لە ئاکـاری ڕۆژانەی خۆیانـدا بەرجەسـتەیان کردبـوون. ئەم گـروپە وەک گروپـی ئامێرسـازەکان ئەوەی کە داهێنـراوە بە پرۆسـەیەکدا دەیـبەن و وای لێـدەکەن شـیانی فێرکـردن و لاساییکـردنەوە بێـت و بەمەش لە ئاکـارەوە دەیگـۆڕن بـۆ نەریتێکـی ئاکـاری کە بە فێرکـردن و لاسـاییکردنەوە دەگوازرێتەوە.

گروپـی سـێهەم: یاسـاجێبەجێکەرەکانن، ئەمـانەش هەمـوو ئەو کەسـانە دەگـرێتەوە کە ئەو یاسـایانە جێبەجـێ دەکەن کە یاسـازەکان بە لاسـاییکردنەوەی یاسـاکانی ئەو ئاکـارە داهێنـراوە سـازیانکردوون کە ئاکارداهێنەکان لە ئاکاری خۆیاندا شێوەگیریان کردبوون. ئەم گروپە بەهەمان شێوەی گروپی سێهەمی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان سێ هەنگاو لە سەرچاوەی زانینی ئەو یاسا ئاکاریانەوە دورن کە زانینی ئاکارخوداهێنەکان سەرچاوەی لێوە دەگرێت.

بـۆ دروسـتبوونی کۆمەڵگـا ئیسـلامییەکان بەهەمـان شـێوەی کۆمەڵگـا

پیشەسازییەکان، زانیینی ئاکارداهێنەکان دەکەوێتە دەرەوەی ئەو زانینەی کە کەلتوری کۆمەڵگا ئیسلامییە تەقلیدیەکان سەرچاوەی لێوە دەگرێت. زانینی یاساسازەکانیش وەک زانینی ئامێرسازەکانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان لەبەرئەوەی شیانی ئەوەی تیا نییە ببێت بە زانینێکی سەراپاگیر، نابێتە کەلتوری کۆیی کۆمەڵگا ئیسلامییەکان. ئەو زانینەی کە لە کۆمەڵگا ئیسلامییەکاندا دەبێتە ئەو کەلتورە ئاینییەی کە دەبێت پەیڕەو بکرێت، زانیینی جێبەجێکردنی یاسا ئاکارییەکانە نەک سازکردنیان، واتە ئەو زانینەیە کە زانا ئاینییەکان لە ناو مەلاکاندا دەیچێنن، مەلاکانیش وەک کەلتورێکی ئاینی بڵاوی دەکەنەوە.

لەمەوە دەگەین بەو دەرئەنجامەی زانینی جێبەجێکردنی یاسا ئاکارییەکان وەک هەمان ئەو زانینە وایە کە مامۆستاکان لە قوتابخانە مۆدێرنەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا بە ناوی کەلتوری نەتەوەیی لەناو قوتابیاندا دەیچێنن و ئەوانیش وەک جێبەجێکارێکی یاساکانی ئەو کەلتورە، یاساکان و زانیینی جێبەجێکردنیان فێردەبن و لە کۆمەڵگاکانیاندا کاری پێدەکەن.

جیاوازی نێوان کەلتوری کۆمەڵگا ئیسلامییە تەقلیدییەکانی سەردەمی خەلافەتەکان و کۆمەڵگا پیشەسازییەکان سەردەمی مۆدێرنە، تەنها ئەوەیە کە کەلتوری کۆمەڵگا ئیسلامییەکان کەلتورێکی ئاکارییەو کەلتوری کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کەلتورێکی پیشەییە.

ئەم دوو کەلتوورە لەوەدا یەکن کە بەهەمان سیستەم و میکانیزم لەناو خەڵکیدا دەچێنرێن و هەر تاکێک لە تاکەکانی کۆمەڵگا بەوە دەبێت بە ئەندامی ناو کۆمەڵگا، کە ئەو کەلتورە لە دەروەی خۆیەوە بەشێوەیەکی سەلبی وەرگرێت و بەپێی سیستەم و یاساکانی بکەوێتە پەیوەندی لەگەڵ ئەندامەکانی تری ناو کۆمەڵگاکە. ئەو سیستەم و میکانیزمەش، سیستەم و میکانیزمێکی نوێ نییەو بە شێوەیەکی نارێکخراو سەرەتایترین کۆمەڵگا بۆ چاندنی کەلتورەکەی خۆی و پرۆسەی بە ئەندامکردنی تاکەکان لە کۆمەڵگادا پەیڕەوی دەکات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کۆمەڵگا پیشەسازییە مۆدێرنەکان لەوێوە مۆدێرن نین کە لە پرۆسەی داهێنانێکی بەردەوامدان، تەنها لەوێوە مۆدێرنن کە کەلتورەکەیان کەلتورێکی ئاکاری نییەو کەلتورێکی پیشەییە، چونکە

سیستەمەکەیان هەمان ئەو سیستەمە تەقلیدییەیە کە لە کۆمەڵگاکانی تردا بوونی هەبووە.

ئەوەی گێلەنەر لە کارەکەی خۆیدا گرنگی پێدەدات، پەیوەندی نێوان ئەو سێ گروپە نییە، بە پێچەوانەوە ئەو هەوڵدەدات پەیوەندی نێوان ئەو سێ گروپە لە پێکهاتەی کۆمەڵگای پیشەسازیدا فەرامۆش بکات. لە پشت ئەم فەرامۆشکردنەی ئەوەوە هەوڵدانێک هەیە بۆ سەلماندنی ئەوەی کە بیرۆکەی نەتەوە لە واقعەوە سەرچاوەی گرتووەو لە فکرەوە سەرچاوەی نەگرتووە.

ئەو دەیەوەێت بڵێت بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیردا کاتێک سەرهەڵدەدات کە ئامێرسازەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بیر لەوە دەکەنەوە زانینی بەکارهێنانی ئامێرەکان لە شێوەی کەلتورێکی داڕێژراودا بگوازنەوە بۆ خەڵکی تا توانای ئەوەیان تیادروستبکەن لە کارگە دروستکراوەکانی ئەواندا کاربکەن.

ئەو پێی وایە پێویستی بەگەڕخستنی کارگەکان وادەکات لە ئامێرسازەکان کەلتورێکی نوێ بۆ هەڵسوکەوتی خەڵکی ناو کۆمەڵگاکەیان لەسەر بنچینەی زانینی بەکارهێنانی ئامێرەکان دابنێن و یاساکانی ناو ئەو کەلتورە بکەن بە شەریعەتێکی نوێ بۆ کۆمەڵگاکەیان. لای ئەو پێداویستی کارگەکان بە کارمەند وادەکات ئەو کەلتورە لەلایەن ئامێرسازەکانەوە دابهێنرێت و پێداویستی چاندنی ئەو کەلتورە لەناو خەڵکدا وادەکات قوتابخانە مۆدێرنەکان سەرهەڵبدەن و جێگە بە مزگەوت و کەنیسەکان چۆڵ بکەن.

ئەو کەلتورەش کە شەریعەتی کارمەندەکانی ناو کارگەکانە، تەنها هەڵگری زانینی بەکارهێنای ئامێرەکانی ناو کارگەکان نییەو هەڵگری ئەو زانینەشە کە پەیوەندی نێوان کارمەندەکانی ناو کارگەکان لەناوەوەو دەرەوەی کارگەکاندا رێکدەخات. واتە ئەم کەلتورە تەنها هەڵگری زانینێکی پیشەیی نییەو هەڵگری زانینێکی ئاکاریشە. ئەم کەلتورە تەنها هەڵگری ئەو یاسایانە نییە کە پەیوەندی نێوان کارمەندانی کارگەکان لەگەڵ ئامێرەکانی ناو کارگەکاندا رێکدەخات، هەڵگری ئەو یاسایانەشە کە پەیوەندی ئاکاری نێوان کارمەندەکانی ناو کارگەکانیش رێکدەخات. لەناو ئەم کەلتورەدا یاساکانی ئاکار لەسەر بنەمای کارکردنی کارگەکان دادەمەزرێن و کارمەندەکان بەپێی ئەو یاسا ئاکاریانە هەڵسوکەوت دەکەن تا پەیوەندییەکانی نێوانیان نەبێتە هۆی ئەوەی ئامێرەکانی ناو کارگەکە لە کارکردن بوەستن. بەپێی ئەم بۆچوونە پەیوەندی

مرۆیی نێوان کارمەندەکانی کارگەیەک لە پێناو ئەو پەیوەندییە ئامێرییەدایە کە لە نێوان هەریەک لە کارمەندەکان و ئامێرەکانی ناوکارگەکەدا هەیەو هەریەک لەو کارمەنـــدانە دەبێـــت بزانێـــت ئەوەی گرنـــگ و پێویســـتە پەیوەنـــدییە ئـامێرییەکەی نێـوان خـۆی و ئامێرەکـانی نـاو کـارگەکەیە نەک پەیوەنـدییە مرۆییەکەی نێوان خۆی مرۆڤەکانی ناو کارگەکە.

ئەم بۆچـوونە ئەوە دەخـاتە روو کە سیسـتەمی ئاکـار لە سـەر بنەمـای سیسـتەمی کـار دامەزراوەو بەبـێ بـوونی سیسـتەمی کـار سیسـتەمی ئاکـار بوونی نییە. لە ناو کارگەکاندا ئەوەی گرنگە پارێزگاریکردنە لەو سیستەمەی کە پەیوەندی نێوان ئامێرەکان و مرۆڤەکان رێکدەخات، نەک ئەو سیستەمەی کە پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان خۆیان رێکدەخات، چوونکە مرۆڤەکان لە پێناو کارکردنی ئامێرەکاندا دەکەونە ناو پەیوەندییەوە.

گەر کـــارکردنی ئامێرەکـــان پێویســـتی بەوە نەبێـــت مرۆڤەکـــان لە نـــاو پەیوەندیدا بن، پەیوەنـدی نێـوان مرۆڤەکان پێویست نابێت. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە سیستەمی پەیوەندی نێوان مرۆڤەکان بەرهەمی سیستەمی پەیوەنـدی نێـوان مـرۆڤ و ئامێرەکـانی ناوکارگەکـانە، واتە سیسـتەمی ئاکـار بەرهەمی سیتەمی کارە.

گەر نەتەوە بەرهەمـــی ئەو کەلتـــورە بێـــت کە پێداویســـتی کـــارکردنی ئامێرەکـانی کارگەکـان هێنـاویەتییە ئـاراوە، بێگومـان ئەو بۆچـوونەی گێلـنەر دروست دەردەچێت کە پێـی وایە بیـرۆکەی نەتەوە سـەرچاوەی لە واقعێکـی کـۆمەڵایەتییەوە گرتـووە نەک لە بیـرو هوشـیاری کۆمەڵگـاوە. بەڵام گەر بە قـــوڵی بیـــر لەوە بکەیـــنەوە ئامێرەکـــانی نـــاو کارگەکـــان بەر لەوەی لە ناوکارگەکانـدا بـوونێکی واقعـی پەیـدا بـکەن لە کـوێ بـوون، دەگەیـنە ئەو دەرئەنجـامەی کە وەک بیـــرۆکەیەک لە نـــاو بیرکـــردنەوەو هوشـــیاری ئەو کەسـانەدا بـوون، کە ئامێرەکانیـان داهێنـاوە. واتە ئەو گـروپەی کە ناومـان نـا گروپـی ئامێرداهێنەکـان. گێلـنەر هەوڵـدەدات پەیوەنـدی نێـوان ئەم گـروپە بە ئامێرەکـانەوە بپچڕێنـێ و رۆڵـی ئەم گـروپە لە بـوونی ئامێرەکانـدا نەهێڵێـت، ئەمەش بەوە دەکـــات شوناســـی شـــێتی دەدات بەو گـــروپەو بە کـــۆمەڵە کەسێکیان دەزانێت کە وەک مرۆڤە گێل و شێتەکان بێ ئاگان لەو کارەی کە کردویانە. لای ئەو ئەو کەسە داهێنەرانە بەبێ ئاگایی ئامێرکانیـان داهێنـاون و

هیچ هوشیارییەکیان بەو کارە نەبووە کە کردوویانەو هیچیشیان لە بارەی ئەوەوە نەزانیوە کە کردوویانە، بۆیە ناکرێت هیچ پەیوەندییەک لە نێوان ئەوان و ئامێرەکاندا بوونی هەبێت.

لای ئەو ئەوەی پەیوەندی بە بوونی ئامێرەکانەوە هەیە گروپی ئامێرسازەکانن، چوونکە ئەم گروپە هوشیارییان بە بوونی ئامێرەکان هەیەو بەهۆی ئەمشەوە توانیویانە ئامێرەکان بە پرۆسەیەکی ئاگایانە دروست بکەنەوەو لەو پرۆسە داهێنەرە نائاگاییانە کە لە ناو ئامێرداهێنەکاندا روویداوە دەربازیان بکەن و پرۆسەی دروستکردنی ئامێرەکان لە رێکەوتەوە بکەن بە پرۆسەیەکی عادەتی کە مرۆڤ هەرکاتێک ویستی ئامێرێک دروست بکات وەک ئامێرداهێنەکان چاوەڕی ئەوە نەکات وەحی بۆ بێت و بکەوێتە ناو نائاگاییەوەو لە ناو ئەو نائاگاییەدا ئامێرەکە بخولقێت، بەڵکو هەر کاتێک بیەوێت ئامێرێک دروست بکات بە بێ بوونی ئەو وەحییە ئەو زانینە بە شێوەیەکی سەلبی وەک هەر زانینێکی تەقلیدی فێر ببێت و ئامێرەکەی پێ دروستبکات. کاری ئەم ئامێرسازانە وەک کاری ئەو ئاکارسازانەی ناو کۆمەڵگا ئیسلامییەکان وایە کە فرمانە خواییەکانی سەردەمی پێغەمبەر کە لە رێگەی وەحییەوە دەهاتن و دەبوایە چاوەڕێی هاتنیان بکرێت، دەگۆڕن بە کۆمەڵە فرمانێک کە مرۆڤ هەرکاتێک بییەوێت دەتوانێت لەرێگەی کەلتورە مەزهەبییەکەی ئەوانەوە بەشێوەیەکی تەقلیدی و سەلبی وەریانگرێت.

پچڕاندنی پەیوەندی نێوان ئامێرداهێنەکان و ئامێرەکان بە بیانووی ئەوەی کە ئامێرداهێنەکان بێ ئاگان لەوەی کە کردوویانە، هەوڵدانە بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونەی کە پێی وایە واقع بیر دیاری دەکات نەک بەپێچەوانەوە، بیرۆکەی نەتەوەش بەر لەوەی لەبیردا بوونی هەبێت لەواقعدا بوونی هەبووە. لەڕاستیدا ئەو واقعە ئامێرییەی ناو کارگەکان کە گێلنەر بە سەرچاوەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوەی دەزانێت بەر لەوەی لەواقعدا بوونی هەبێت لەناو بیرکردنەوەو هوشیاری ئەو ئامێرداهێنانەدا بوونی هەبووە کە خاوەنی راستەقینەی ئامێرەکانن و گێلنەر بەوەی کە بەگێل و بێ ئاگایان دەزانێت مافی خاوەندارییەکەیان لێدەسێنێتەوەو دەیدات بەوانەی کە خۆیان بە میراتگری ئەوان دەزانن. بیرۆکەی ئامێرەکان کە داهێنەری ئەو واقعە کۆمەڵایەتییەن، پێشتر بوونیان لەناو بیرکردنەوەو هوشیاری ئامێرداهێنەکاندا

هەبووەو لەڕێگەی ئەوانەوە بوونی واقعییان پەیداکردووە، بۆیە گەر بیرۆکەی نەتەوە لەو واقعەشەوە چووبێتە ناو هوشیاری و بیرکردنەوەی مرۆڤ، نابێت لەو واقعەدا بۆ بوونە بەراییەکەی بگەڕێن و دەبێت بگەڕێینەوە بۆ ناو ئەو بیرەی کە ئەو واقعەی لێوە پەیدابووە. بەمەش دەگەینە ئەو دەر ئەنجامەی کە بیرۆکەی نەتەوە بەر لەوەی لەواقعدا بوون پەیدا بکات لە ناو بیردا بوونی هەبووە.

٢) بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان کەلتوری پیشەیی و کەلتوری ئاکاریدا

ئایا ئەو کەلتورەی کەنەتەوە لەسەری دادەمەزرێت کەلتورێکی پیشەییە یان کەلتورێکی ئاکارییە؟ واتە کەلتورێکە پەیوەندییە ئاکارییەکانی نێوان مرۆڤەکان ڕێکدەخات یان پەیوەندییە ئامێرییەکانی نێوان مرۆڤ و ئامێرە پیشەییەکان؟ ئایا ئەو سیستەمی ئەو کەلتورە دەیبەخشێت سیستەمی کارە یان سیستەمی ئاکار؟ ئایا سیستەمی کار بەپێی سیستەمی ئاکار کاردەکات یان سیستەمە ئاکار بەپێی سیستەمی کار کار دەکات؟ ئایا پەیوەندی نێوان سیستەمی کار وسیتەمی ئاکار پەیوەندییەکی جەوهەرییە یان پەیوەندییەکی ڕواڵەتییە؟ ئەم پرسیارانە دەمانبەنە ناو باسێکی قووڵەوە دەتوانیین لەرێگەیەوە ئەوە دیاری بکەین، نەتەوە بیرۆکەیەکە لە ناو بیردایەو پێویستی بە شێوەگیربوون هەیە لەناو واقعێکی کۆمەڵایەتیدا، یان نەتەوە واقعێکی کۆمەڵایەتییەو لە شێوەی کەلتورێکدا دەخرێتە ناو سایکۆلۆجیای تاکەکانی ناو کۆمەڵگایەک تا بەپێی سیستەمەکەی هەڵسوکەوت بکەن.

گێلنەر دەڵێت: (نەتەوەخوازی ریشەی خۆی لەناو جۆرێکی دیاریکراو لە دابەشکردنی کاردا داکوتاوە)[٥٧/٣]. ئەمە ئەوەدەگەیێنێ دەبێت لەناو ئەو کەلتورە پیشەییەدا بۆ بیرۆکەی نەتەوە بگەڕێین کە لە ژیانی پیشەیی ناو کارگەکانی کۆمەڵگای پیشەسازییەوە وەک کەلتورێک تیۆریزەکراوە. بەپێی ئەم بۆچوونە بۆ ئەوەی لە نەتەوە تێبگەین دەبێت لەو ژیانە پیشەییەو ئەو کەلتورە پیشەییە بکۆڵینەوە کە لەو ژیانەوە تیۆریزەکراوەو کراوە بە کەلتورێک کە شیانی ئەوەی تیابێت لەڕێگەی پەروەردەو فێرکردنی ستانداردەوە لەناو تاکەکانی کۆمەڵگادا بچێنرێت.

بەر لەوەی باس لەو ژیانە پیشەییەو کەلتورەکەی بکەین کە لای گێلنەر هەڵگری بیرۆکەی نەتەوەن، گرنگە بەکورتی جیاوازی بکەین لە نێوان کەلتوری پیشەیی کە کەلتوری کارە لەگەڵ کەلتوری ئاکاریدا.

کەلتوری پیشەیی ئەو کەلتورەیە کە هەریەک لە ئێمە پێویستە فێری بێت تا کارێکی لە ناو کۆمەڵگادا دەست کەوێت و لەڕێگەیەوە بژێوی خۆی دابین بکات. واتە کەلتورێکە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ئەو ژینگە مادییە ڕێکدەخات کە زەمینەی بەرهەمهێنانی پیداویستییەکانی بژێوی مرۆڤەکانی ناو کۆمەڵگایەکە. کەلتوری ئاکاریش ئەو کەلتورەیە کە دەبێت مرۆڤ فێری ببێت تا بتوانێت بکەوێتە ناو پەیوەندی لەگەڵ دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیدا. کەلتوری پیشەیی پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ژینگە مادییەکەی ڕێکدەخات و کەلتوری ئاکاریش پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ژینگە مرۆییەکەی ڕێکدەخات.

دەکرێت لەکۆمەڵگایەکدا کەلتوری ئاکاری زاڵبێت بە سەرکەلتوری پیشەییداو ئەوەی پیشەییە لە پێناو ئەوەدا بێت کە ئاکارییە، دەکرێت لە کۆمەڵگایەکی تردا کەلتوری پیشەیی کەلتوری ئاکاری دیاری بکات و ئەوەی ئاکارییە لە پێناو ئەوەدا بێت کە پیشەییە. واتە بایەخدانی کۆمەڵگاکان بەم دوو کەلتورە جیاوازەو دەکرێت لە کۆمەڵگایەکدا کەلتوری پیشەیی بایەخێکی ئەوتۆی پێنەدرێت و هەروەک کەلتورێکی سادە بمێنێتەوە، بەڵام لە کۆمەڵگایەکی تردا کەلتوری ئاکاری گرنگییەکی ئەوتۆی نەبێت و هیچ بەرەوپێشچونێک بە خۆیەوە نەبینێت، بەڵام کەلتورە پیشەییەکە جێی بایەخپێدان بێت و تەواو پەرە بسێنێ.

گێلنەر بەوەی کە دەڵێت بیرۆکەی نەتەوە تەنها لەناو هوشیاری ئەو کۆمەڵگایانەدا سەرهەڵدەدات کە کۆمەڵگای پیشەسازین، ئەوە بە ئێمە دەڵێت کە بیرۆکەی نەتەوە لەناو هوشیاری ئەو کۆمەڵگایانەدا سەرهەڵدەدات کە کەلتورە پیشەییەکەیان کەلتورێکی بەهێزو زاڵەو کەلتورە ئاکارییەکەیان لەژێر دەسەڵاتی کەلتورە پیشەییەکەیاندایەو ئەوەی لەو کۆمەڵگایەدا پیشەییە زاڵە بەسەر ئەوەدا کە ئاکارییە. گێلنەر بۆ سەلماندنی بۆچوونەکەی خۆی بەراوردێک دەکات لە نێوان کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا کشتوکاڵیەکان و کۆمەڵگا پشەسازییەکاندا. ئەو پێی وایە کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگای پیشەسازی جیاوازییەکی جەوهەری لەگەڵ کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا

کشــتوکاڵییەکاندا هەیەو ئەوەش وادەکــات ئەو کەلتــوری پیشــەیی کۆمەڵگــا پیشەســازییەکان بە کەلتــورێکی پەرەســەندووی کۆمەڵگــا کشــتوکاڵییەکان نەزانێت و پێی وابێت لە نێوان ئەم دوو کەلتورەدا دابڕان هەیەو ناکرێت لەناو کەلتوری پیشـەیی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا بۆ ریشـەکانی کەلتوری پیشـەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان بگەڕێین.

کەلتوری پیشـەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان لای ئەو تەنها سـەرچاوە لەو واقـعە پیشــەییەوە دەگرێـت کە بەهـۆی داهێنـانی ئـامێرە تەکنیکییە نوێکـانی بەرهەمهێنانەوە هاتوەتە ئاراوە، بۆیە بۆ دۆزینەوەی ریشـەکانی ئەو کەلتـورە پیشەییەش تەنها دەبێت لە ناو واقعە پیشەییەکەدا بگەڕێین.

لای گێلــنەر دابەشــکرنی کــارو ئەو کەلتــورە پیشــەییەش کە واقــعە پیشــەییەکەی کۆمەڵگــای پیشەســازی دەیخوازێــت دروســتەیەکی تەواو جیاوازیان هەیە لە دروستەی دابەشکردنی کارو دروستەی کەلتوری پیشـەیی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان. لە کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکاندا سروشـتی ئامێرەکـانی بەرهەمهێنان وای کردووە دابەشکردنی کارو گواستنەوەی کەلتوری پیشـەیی، دروســتەیەکی تـایبەتی هەبێـت کە رێگــر بێـت لە بەردەم ئەوەدا بیــرۆکەی نەتەوە لەناو هوشیاری کۆمەڵگادا سەرهەڵبدات.

لای گێلنەر لە کۆمەڵگا کشـتوکاڵییەکاندا خەڵکی دابەش بوون بەسـەر دوو چیندا، چینی دەسـەڵاتداران و چینی جوتیـاران. لەنـاو چینی دەسەڵاتدارانیشـدا دوو گروپ هەن گروپێکیان خاوەنی دەسەڵاتێکی سیاسین و گروپەکەی تریان خــاوەنی دەســەڵاتێکی مەعریفــی و کەلتــورین. ئەو کەلتــورەی کە کەلتــوری دەسەڵاتدارانە کەلتورێکی باڵایەو جیاوازە لەو کەلتورە پیشـەییەی کە لە نـاو چینی جوتیاراندا هەیە.

لەنـاو چینـی جوتیارانـدا کە زۆربەی خەڵکی نـاو کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان لەخـۆی دەگرێـت، کەلتــورێکی پیشــەیی هەیەو ئەم کەلتــورە بە شــێوەیەکی سروشــتی دەگــوازرێتەوە. دروســتەی کۆمەڵگــا کشــتوکاڵییەکان دەخوازێـت گروپە کەلتور جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگا کـار لەسـەر تۆخکردنەوەی جیـاوازی نێوان کەلتورەکانیـان بکەنەوە، ئەمەش وا دەکـات کەلتـورە بـاڵاو فەرمییەکەی دەسەڵاتداران و کەلتورە نـاوچەییەکەی جوتیـاران لێک دادەبڕێن و پەیوەنـدی لە نێوانیانــدا نەمێنــێ، ئەمەش هۆکــارە بــۆ ئەوەی دروســتەو سیســتەم لەم

کۆمەڵگـایەدا لەرێـگەی ئەم جیاکـارییەوە بـوونی خـۆی بپارێزێـت. کەلتـورە بـاڵاکەی دەسـەڵات بە هـیچ رێگـایەک ناگوازرێتەوە بۆنـاو چینـی جوتیـاران و ئەو کەلتـورە تەنهـا لەنـاو چیـنە دسـەڵاتدارەکەدا دەمێنێتـەوەو تەنهـا لەنێـوان نەوەکـانی ئەوانـدا لە نەوەیەکەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر دەگـوازرێتەوە، بەهەمـان شێوەش کەلتوری پیشەیی جوتیارەکانیش تەنها بۆ نەوە یەک لەدوا یەکەکانی جوتیاران دەگوازرێتەوە.

چینی دەسەڵاتداری ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی حوکمی کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی نـاوچەیی دەکـات کە هەریەکەیـان کەلتـورێکی جیـاوازی هەیەو ئەم کەلتـورە جیاوازانەش بە شێوەیەکی نـاوەکی لەنـاو هەر یەک لەو کۆمەڵگـا ناوچەییـانەدا دەگـــوازرێنەوە، ئەمەش وای کـــردووە لەنـــاو چینـــی جوتیارانـــدا کـــۆمەڵە کۆمەڵگـایەکی داخـراو هەبـن و هەریەک لەو کۆمەڵگایـانە زمـان و کولتـورێکی جیـاوازی هەبێت و هـیچ پەیوەنـدییەکی کەلتـوری و پیشـەیی لەگەڵ کۆمەڵگـا ناوچەیەکانی تردا نەبێت و تەنها پشت بەخۆی ببەستێت.

لای گێلـــنەر نەتەوە لەســـەر یەک کەلتـــوری دادەمەزرێـــت، بـــۆیە لەنـــاو دەوڵەتێکـــی وەک دەوڵەتەکـــانی کۆمەڵگـــا کشـــتوکاڵییەکان کە پەیـــڕەوی لە جیـــــاوازیی کەلتـــــوری و فرەکەلتـــــوری دەکەن، ناکرێـــــت نەتەوەخـــــوازی سـەرهەڵبدات و بانگهێشـت بـۆ بیـرۆکەی دروسـتبوونی نەتەوە بکـات، چـوونکە نەتەوەخـوازی بەوە نەتەوە دروسـت دەکـات کە فرەکەلتـوری و جیـاوازییە کەلتورییەکان لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا نەهێڵێت و لەسەرانسەری دەوڵەتدا کـار بـۆ زاڵکردنـی یەک کەلتـور بکـات. واتە پرۆسـەی دروسـتکردنی نەتەوە پرۆسەی زاڵکردنی تاکە کەلتورێکە لە سنوری سیاسی دەوڵەتێکداو نەهێشتنی جیاوازی کەلتوری و فرەکەلتورییە.

لای گێلـــنەر دروســـتەی کۆمەڵگـــا کشـــتوکاڵییەکان رێـــگە نـــادات بەوەی جیـاوازییە کەلتورییەکـان نەمێـنن، بەڵکـو بەردەوام هەوڵـدەدات جیـاوازییە کەلتورییەکـان پەرە پێبـدات و رێـگە لەوە بگرێـت کەلتورێـک لە کەلتورەکـان زاڵببێت بەسەر کەلتورەکانی ترداو لەناویان بەرێت، گەرچی ئەو کەلتورە ئەو کەلتورە باڵایەش بێت کە کەلتوری چینی دەسەڵاتدارانە.

گێلنەر لەم بارەیەوە دەڵێت: لەبەر کۆمەڵە هۆکارێکی بەهێزو ریشەدار کە لەناودانیـــان مەحـــاڵە، گـــروپە رۆشـــنبیرو خوێنـــدەوارەکەی کۆمەڵگـــا

کشتوکاڵییەکان ناتوانێت بە شێوەیەکی شیاو هەموو کۆمەڵگا لەخۆی بگرێت و کەلتورەکەی خۆی بەسەریاندا بسەپێنێ و فرەکەلتوری لەناو کۆمەڵگادا نەهێڵێت، ئەمەش لەبەر ئەوەیە هەندێک جار یاسا تایبەتییەکانی کەلتورەکەی رێگرەو هەندێک جاریش هۆکارە دەرکییەکان وا دەکەن ئەم کارە کارێکی مەحاڵ بێت. لە راستیدا گەر یاساکانی ئەو کەلتورەش شیاوبن ئەوە هۆکارە دەرەکییەکان بەسن بۆ ئەوەی ئەو کارە سەرنەگرێت. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەهێشتنی فرەکەلتوری لە ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا مەحاڵە(٤٤/٣).

ئەم بۆچوونەی گێلنەر لەبارەی جیاوازی کەلتوری ئەو کۆمەڵگایانەی کە بەر لە کۆمەڵگای پیشەسازی بوونیان هەبووە، لە دوو لایەنەوە شیاوی رەخنە لێگرتنە، لایەنێکیان ئەوەیە کە وای بۆ دەچێت ئەو کۆمەڵگایانە کەلتورێکی سەراپاگیریان نییەو دووەمیان ئەوەیە کە ئەو جیاکاریی کەلتوری بە جیاوازیی کەلتوری دەزانێت و لەبری ئەوەی لە کۆمەڵگا کشتوکاڵیەکاندا باس لە جیاکاریی کەلتوری بکات باس لە جیاوازیی کەلتوری و فرەکەلتوری دەکات.

ئایا کەلتورێکی سەراپاگیری وەک ئەو کەلتورە مۆدێرنە سەراپاگیرەی کە گێلنەر بە موعجزەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان و مۆدێرنیزمی دەزانێت لەناو کۆمەڵگای خەلافەتە ئیسلامییەکاندا بوونی نەبووە؟ بێگومان کەلتورێکی پیشەیی سەراپاگیری لەو جۆرەی کە لە کۆمەڵگا پیشەسازیەکاندا هەیە، بوونی نەبووە، بەڵام ئەمە بەڵگە نییە لەسەر ئەوەی کە کەلتورێکی سەراپاگیر بوونی نەبووە.

ئەوەی گێلنەر بە موعجزەی کۆمەڵگای پیشەسازی دەزانێت و دەیکات بە بنەمای بوونی نەتەوە، بوونی کەلتورێکی سەراپاگیرکراوە لەلایەن نەتەوەخوازییەوە، نەک جۆرێکی جیاواز لە کەلتور. بۆیە ئەو ئەوەی لەبارەی جیاوازی کەلتوری سەراپاگیرکراوی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانەوە باسی دەکات، دواجار بۆ ئەوەیە، ئەوە ساغ بکاتەوە کە سەراپاگیربوونی ئەو کەلتورە، کەلتورەکە لە کەلتوری کۆمەڵگا ناپیشەسازییەکان جیادەکاتەوە. واتە خودی جیاوازی ئەم کەلتورە لە کەلتوری کۆمەڵگا ناپیشەسازییەکان ئەوەیە کە شیانی سەراپاگیربوونی تیایەو زەمینەش لەواوە بۆ سەراپاگیربوونەکەی. ئەوەی وادەکات لە گێلنەر پێی وابێت جگە لە کەلتوری

کۆمەڵگا پیشەسازییەکان، کەلتوری کۆمەڵگاکانی تر شیانی ئەوەی تیا نەبووە ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر یان گەر شیانی ئەوەشی تیابووبێت، زەمینە نەبووە بۆ ئەوەی ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر، ئەوەیە کە ناتوانێت کەلتوری ئاکاری لە کەلتوری پیشەیی جیا بکاتەوە. یان بە واتایەکی تر ناتوانێت کەلتوری ئاکاری بە کەلتورێکی سەربەخۆو دابڕاو لە کەلتوری پیشەیی بزانێت.

ئەو پێی وایە کەلتوری ئاکاری توێکڵی کەلتوری پیشەییەو بەبێ بوونی کەلتوری پیشەیی ناتوانێت بوونی هەبێت. بەڵام ئەم بۆچوونەی گێلنەر لە بنچینەدا هەڵەیە، چوونکە کەلتوری ئاکاری دەتوانێت کەلتورێکی سەربەخۆبێت و لە پەیوەندییەکی رواڵەتی و نائۆنتۆلۆجیدابێت لەگەڵ کەلتوری پیشەییدا. نەک هەر ئەمە جاری واهەیە کەلتوری پیشەیی دەبێتە رواڵەتێک بۆ شێوەگیربوونی کەلتوری ئاکاری و هیچ نابێت جگە لە شێوەگیرکەری ئەوەی ئاکارییە.

جگە لەمەش لەناو کۆمەڵگایەکی ناپیشەسازی وەک کۆمەڵگا خەلافەتە ئیسلامییەکاندا، کەلتورێکی سەراپاگیرکراوی مەزهەبی هەیە کە رێورەسمە ئاینییەکانی ئەو کۆمەڵگایە دیاری دەکات و جیادەکاتەوە لە کۆمەڵگاکانی تر. هەر ئەم کەلتورە مەزهبییە سەراپاگیرکراوەیە، کە خەلافەتی سونە مەزهەبی عەباسییەکان جیا دەکاتەوە لەخەلافەتی شیعەمەزهەبی فاتمییەکان. هەر ئەم کەلتورە مەزهەبییەیە سەراپاگیرکراوەیە، وادەکات ئەوانە بە لادەرو دەرچوو لە ئاین بزانرێن کە ئەو سەراپاگیرکردنە کەلتورییە قبوڵ ناکەن و بە کەلتورەکەی خۆیان رووبەڕووی دەبنەوە.

لەناو خەلافەتە ئیسلامییەکاندا بەهەمان شێوەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان، حوجرەکان هەمان رۆڵی قوتابخانە مۆدێرنەکانیان گێڕاوەو کاریان ئەوە بووە کەلتوری مەزهەبی ئەو خەلافەتە بکەن بە کەلتورێکی سەراپاگیرکراو و لە سنوری دەسەڵاتە سیاسییەکەی خۆیاندا پەیڕەوەی یەک کەلتوری بکەن و رێگە بەوە نەدەن جیاوازی لە کەلتورە مەزهەبییەکاندا سەرهەڵبدات.

گەر لە قوتابخانە مۆدێرنەکاندا مامۆستاکان سەرقاڵ بن بە چاندنی کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانەوە، ئەوە لە کۆمەڵگای خەلافەتە مەزهەبیەکاندا لەرێگەی حوجرەکانەوە بەهەمان شێوە مامۆستاکان

سەرقاڵن بە چاندنی کەلتورە مەزهەبیەکەی خەلافەت و سەراپاگیرکردنییەوە. بەمەش پرۆسەی چاندنی کەلتورە مەزهەبییەکە دەبێتە پرۆسەیەکی بەردەوام و سەراپاگیرکراو. چۆن لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتوری پیشەیی پرۆسەیەکی بەردەوام و سەراپاگیرە، بەهەمان شێوە لە کۆمەڵگاکانی خەلافەتەکانیشدا ئەم پرۆسەیە پرۆسەیەکی سەراپاگیرکراو و بەردەوام بووە.

گەر بوترێت بەشێک لەم پرۆسەیە لەو کۆمەڵگایانەدا لەڕێگەی قوتابخانە ئاینییەکانەوە ئەنجام نەدراوەو بە شێوەیکی زارەکی ئەنجام دراوە، لەڕاستیدا لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکانی ئەم سەردەمەشدا پرۆسەی چاندنی کەلتور هەمووی لەرێگەی قوتابخانەکانەوە نییەو هەموو تاکێکی ناو کۆمەڵگا لە رێگەی خوێندنەوە ئەم کەلتورە وەر ناگرێت، هەندێک لە خەڵکی لەڕێگەی میدییاکانەوە بە شێوەیەکی زارەکی ئەو کەلتورە وەردەگرن. ئەمە جگە لەوەی کە کەلتوری پیشەیی بۆ سەراپاگیرکردنی زیاتر پێویستی بە خوێندن و خوێندەوارییە تا کەلتوری مەزهەبی کە کەلتورێکی ئاکارییەو پیشەیی نییە.

گەر سەراپاگیرکردنی کەلتورو نەهێشتنی جیاوازییە کەلتورییەکان پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە بێت، دەبێت هەر خەلافەتێک لە خەلافەتە مەزهەبیەکان بە نەتەوەیەکی سەربەخۆ بزانیین، گەر نەتوانین بەو خەلافەتانە بڵێین نەتەوە، ئەوە سەراپاگیرکردنی کەلتوری نابێتە بنەما بۆ جیاکردنەوە نەتەوە لە نانەتەوە.

ئەو جیاکاریەش کە گێلنەر بەناوی جیاوازی کەلتورییەوە کەلتوری فەرمی دەسەڵاتدارانی پێ جیا دەکاتەوە لە کەلتوری جوتیارەکان، لەناو خەلافەتەکاندا بوونی نەبووەو ئەو کەلتورە فەرمییە مەزهەبییەی کە دەسەڵاتداران و فەرمانڕەوایانی خەلافەت پەیڕەویان کردووە، سەپێنراوە بەسەر هەموو خەڵکی ناو سنوری خەلافەتەکەدا.

ئەوەی لە ڕووی مەزهەبییەوە خەلیفە باوڕی پێی هەبووەو لە هەڵسوکەوتی مەزهەبیانەی خۆیدا رۆژانە پەیڕەوەی کردووە، هەر هەمان ئەو کەلتورە لەڕێگەی مزگەوتەکانەوە لەناو هەموو خەڵکیدا چێنراوەوەو خەڵکی لە هەڵسوکەوتی مەزهەبیانەی خۆیاندا رۆژانە پەیڕەویان کردووەو بەمە خۆیان وەک ئەندامێکی ئەو کۆمەڵگایە هێشتووەتەوە.

لەبەر ئەمە ناکرێت بڵێین لە سەردەمی خەلافەتەکاندا پارێزگاری لە سنورە کەلتورییەکـان کـراوەو رێـگە لەوە گیـراوە کەلتـورێکی هـاوبەش لە نێـوان دەسەڵاتداران و خەڵکیدا هەبێت. لەڕاستیدا ئەم جیاوازییە کەلتورییەی نێوان دەســەڵاتدارنی نـاو کۆمەڵگـای خەلافەت و خەڵـکەکەی نەک هەر پارێزگـاری لێنەکراوە بەڵکو بەردەوام هەوڵی نەهێشتنی دراوە.

لەو جۆرە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا کە گێلنەر باسی دەکات و پێی وایە چینی دەسـەڵاتدار تیایدا خـاوەنی کەلتورێکی جیاوازە لە چینی جووتیـار، لە راسـتیدا خـاوەنی کەلتـورێکی جیـاواز نییەو خـاوەنی کەلتـورێکی جیـاخوازەو رۆڵی ئەوەیە کە چینی دەسـەڵاتدار لە خەڵکی جیا بکاتەوە. لەم کۆمەڵگایـانەدا جیـاوازی کەلتـوری بـوونی نیـیەو جێـی گرنگـی پێـدان نیـیە، ئەوەی گـرنگە جیاکاری کەلتورییە، ئەم جیاکارییەش دەکرێت تەنها لە زماندا roووبدات نەک لە کۆی کەلتوردا. گێلنەر بۆ جیاوازی کەلتوری حاڵەتی تونس لە سـەرەتاکانی سـەدەی نـۆزدەدا وەردەگرێـت و بـاس لەوە دەکـات کە چـۆن دەسـەڵاتدارانی ئەوکـاتەی تـونس لەگەڵ ئەوەشـدا تورکییـان نەزانییـوە خۆیـان بە تـورک زانییوە(٣٢/٣).

ئەم نمـوونەیەی گێلـنەر خـۆی بەڵـگەیە لەسـەر ئەوەی کە دەسـەڵاتدارنی خەلافەتەکان، کەلتورێکی جیاوازیان نەبووە لە کەلتوری خەڵکەکەو جیاوازییە کەلتورییەکانیـان نەپاراسـتووە، بەڵکـو کاریـان لەسـەر جیاکـاری کەلتـوری کـردووەو هەوڵیـانداوە بە نیشـانەیەکی جیـاکەرەوە خۆیـان جیـا بـکەنەوە لە خەڵکـی و لە لایـان گرنـگ نەبـووە ئەو نیشـانە نیشـانەیەکی زمـانییە یـان نیشـانەیەکە لە جلوبەرگیاندا یان هەرشـتێکی تر. ئەم جیاکاریـانە لە کۆمەڵگـا مۆدێرنەکانیشدا بوونیان هەیەو ئەمەش لە هیچ کاتێکدا ناکرێتە بەڵگە لەسـەر جیـــاوازی کەلتـــوری.ئەم جـــۆرە لە جیاکـــاری لە نێـــوان دەســـەڵاتدارانی خەلافەتەکانـــدا بـــوونی هەبـــووە. پەنـــابردنە بەر نەســـەب پەیوەنـــدی بەم جیکـــارییەوە هەبـــووەو پەیوەنـدی بە جیـــاوازی کەلتـــورییەوە نەبـــووە. گەر جیـاوازی کەلتـوری لەنێوان دەسـەڵاتدارانی نـاو خەلافەتەکـان و ئەو خەڵـکەدا هەبوویێت، ئەم حاڵەتە بەئاسایی وەرنەگیراوەو دواجار کۆتایی پێ هێنراوە.

لەســـەردەمی خەلافەتەکانـدا جیـاوازی لە کەلتـوری مەزهەبیـدا لەنێـوان دەسەڵاتداران و خەڵکیدا ئاسایی نەبووەو بووەتە هۆی ئەوەی کێشەو ململانێ

سـەرهەڵبدات، لەئەنجامـدا یـان خەڵـکەکە چـووەتە سـەر کەلتـوری مەزهەبـی فرمانڕەواکان یان بە پێچەوانەوە.

ئیـبن خەلـدوون لەلێکدانەوەکەیـدا بـۆ کۆمەڵگاکـانی سـەردەمی خەلافەت ئەوەی رونکـردوەتەوە کە خەڵکـی دەبێـت زمـان و کەلتـوری مەزهەبیـی فەرمانڕەواکانیـان وەرگـرن و ئەوەی لە ململانێـی زاڵبـوونێکی زیـاتردا بـردویەتییەوە دەبێـت دۆڕاوەکە پەیـڕەوی لە زمـان و کەلتـورەکەی بکـات. ئەمەش هەمـان ئەو بنەمـای سـەراپاگیرکردنی کەلتـورەیە کە گێلـنەر تـایبەتی دەکات بە کۆمەڵگا پیشەسازییەکان و دەوڵەتە نەتەوەییەکانییانەوە.

ئەوەی لەنـاو خەلافەتە ئیسـلامییەکاندا پەیـڕەوەی لەسـەپاندن و سـەراپاگیرکردنی کەلتـوری مەزهەبـی و جیاکـاری کەلتـوری نەکـردووەو بەرگـری لە فرەکەلتـوری و جیـاوازییە کەلتورییەکـان کـردووە، سـەلاحەدینی ئەیـوبی و دەوڵەتەکەیەتـی و هەر ئەمەش وا لە سـەلاحەدین دەکـات لەگەڵ ئەوەشـدا کە دەتوانێـت عەسـای خەلافەت لە خەلـیفەی فـاتمی و خەلـیفەی عەباسی بسێنێ و وەک تورکە عوسمانییەکان خەلافەتێک بۆ خۆی دروست بکات، ئەم کارە نەکات و بەرگری لە جیاوازی کەلتورە مەزهەبی و ئاینەکان بکـات و ئەمەش ببێـتە هـۆی ئەوەی لە کەسـایەتییەکی نـاوچەییەوە ببێـت بە کەسـایەتییەکی جیهـانی و هەر کەلتورێـک لەو کەلتـورە جیـاوازانە هەوڵبـدات بیکات بە موڵکی خۆی.

جیاکاری کەلتوری لەناو کۆمەڵگایەکدا برەو پەیدا دەکات کە کەلتورەکەی وەک ئەو کەلتـورە پیشـەییە کە گێلـنەر بە کەلتـوری نەتەوەیـی دەزانێـت، کەلتورێکی سەراپاگیرکراوە بێت. لە نـاو کۆمەڵگایەکدا کە جیاوازی کەلتورو فرەکەلتـوری بـوونی هەبێـت، جیاکـاری کەلتـوری هـیچ مانـایەکی نابێـت. بە واتـایەکی تـر لەنـاو کۆمەڵگایەکـدا مـومکینە جیاکـاری کەلتـوری نەبێـت و دەسـەڵاتداران پێویسـتیان بەوە نەبێت بە نیشـانەیەک خۆیـان لە خەڵکـی جیـا بـکەنەوە، بەمەرجێـک لەو کۆمەڵگـایەدا پەیـڕەوەی لە فرەکەلتـوری بکرێـت و جیاوازییە کەلتورییەکـان پارێزراو بن و هەر هەوڵدانێک بۆسەراپاگیرکردنی کەلتورێک لەکەلتورەکـانی نـاو دەوڵەت یـان نـاو کۆمەڵگـا رێگەی لێبگیرێت و رێی پێنەدرێت. گەر لای گێلنەر کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان خاوەنی دروستەیەکی کـۆمەڵایەتی بـن کە ڕێگربێـت لە بەردەم ئەوەدا کەلتـوری چینـی خوێنـدەواری

ناو ئەو کۆمەڵگایە زاڵ ببێت بەسەر کۆی کەلتورە ناوچییەکانی ناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان، بابزانین لای ئەو لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا ئەوەی وا دەکات کەلتورێک لە کەلتورەکان بتوانێت ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر چییەو دواتریش چۆن بیرۆکەی سەراپاگیرکردنی کەلتورێک لە کەلتورەکانی ناو کۆمەڵگا دەبێتە هۆی ئەوەی بیرۆکەی نەتەوە لەناو هوشیاری ئەو کۆمەڵگایەدا سەرهەڵبدات.

ئایا چ پەیوەندییەک هەیە لە نێوان پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورێک لە کەلتورەکان و نەهێشتنی فرەکەلتوری و جیاوازی کەلتورەکان لەگەڵ پرۆسەی بەنەتەوەبوونی کۆمەڵگادا؟ گێلنەر سەراپاگیرکردنی کەلتورێک لە کەلتورەکانی ناو کۆمەڵگاو بنەبڕکردنی کەلتورە جیاوازەکان و نەهێشتنی جیاوازی کەلتوری بەو پرۆسەیە دەزانێت کە نەتەوەی لێدێتە ئاراوە، واتە پرۆسەی بەنەتەوەبوون لای ئەو لەبنچینەدا پرۆسەی نەفیکردنی فرەکەلتوری و سەپاندن وسەراپاگیرکردنی کەلتورێکە لە کەلتورەکانی ناو کۆمەڵگا لە سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا کە ئەو کۆمەڵگایە دەگرێتە خۆی.

لەمەشدا ئەوە گرنگ نییە ئەو کەلتورەی کە سەراپاگیر دەکرێت کام لەو کەلتورە جیاوازانەیە کە لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا هەیە. ئەوەی گرنگە ئەوەیە ئەو کەلتورەی کە شیانی سەراپاگیربوونی تیایە کامەیەو ئەو کەلتورەی کە شیانی سەراپاگیربوونی تیانییە کامەیە. بێگومان بەپێی بۆچوونی ئەو، ئەو کەلتورەی کە شیانی سەراپاگیرکردن و سەپاندنی تیایە، دەبێت بەو کەلتورەی کە دەتوانین پێی بڵێین کەلتوری نەتەوە، ئەو کەلتورەش کە شیانی سەراپاگیرکردنی تیا نییەو ناتوانێت بەسەر کەلتورەکانی تردا سەرکەوێت و لەناو کۆمەڵگادا بنەبڕیان بکات، ناکرێت بە کەلتورێکی نەتەوەیی بزانرێت، چوونکە کەلتورێکی لەو جۆرە ئەو توانایەی تیا نییە کە بوونی نەتەوە دەیخوازێت.

گەر بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر بیر لە نەتەوە بکەینەوە، دەبێت بە شوێن ئەو جۆرە لە کەلتوردا بگەڕێین کە لەلایەکەوە توانای زاڵبوون سەراپاگیربوونی تیایە لەلایەکی ترەوە توانای ئەوەی تیایە کەلتورە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگا لەکۆمەڵگادا نەفی بکات و جیاوازی کەلتوری نەهێڵێت. بێگومان لای گێلنەر تاکە کەلتورێک کە شیانی ئەمەی تیا بێت ئەو

کەلتورە پیشەییەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانە کە لە کارگەکاندا پەیڕەو دەکرێت و لەلایەکەوە پەیوەندی هەرکەسێک لە کەسەکان بە کەسەکانی تری ناو کارگەکەو لەلایەکی ترەوە پەیوەندی نێوان ئەو کەسە بە ئامێرەکانی ناو کارگەکە ڕێکدەخات.

ئەم جۆرە لەکەلتوریش وەک پێشتر لێی دوایین بە جەوهەر کەلتورێکی پیشەییەو کەلتورێکی ئاکاری نییە. واتە کەلتورێکە کە خاوەنی سیستەمێکە لەبنچینەدا بۆ ئەوە دانراوە کە پەیوەندی نێوان مرڤ و ئامێرکانی ناو کارگە کۆنترۆڵ بکات. لە نێوان مرۆڤ ئامێریشدا شتێک بە ناوی ئاکارەوە بوونی نییە، بەڵام لەبەرئەوەی کارکردن لەناو کارگەکاندا کارکردنە بە کۆمەڵە ئامێرێک کە بە تاکە مرۆڤێک هەڵناسوڕێن و بۆکارکردنیان دەبێت کۆمەڵە مرۆڤێک هەبن، ئەمە وای کردووە ئەوانەی ئەو کەلتورەیان داهێناوەو سیستەمەکەیان ڕێکخستووە، بیر لەوە بکەنەوە لە چوارچێوەی پەیوەندی کەسەکانی ناو کارگەکە بە ئامێرکانەوە، یاساکانی کۆنترۆڵکردنی پەیوەندی کەسەکانی ناو کارگەکەش لە سیستەمە کەلتورییەکەدا دابنرێن، تا کارگەکە لە باشترین دۆخی خۆیدا کار بکات و کاڵاکانی بەرهەم بهێنێ. لای گێلنەر ئەو کەلتورەی کەشیانی سەراپاگیرکردنی تیایە ئەم کەلتورە پیشەییەیە. ئەو پێی وایە ئەوەی ڕێگرە لە بەردەم ئەوەدا کەلتوری خوێندەوارانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی وەک کۆمەڵگای خەلافەتە مەزهەبییەکان ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیرکراو، لەلایەکەوە یاسا تایبەتییەکانی سیستەمەکەن و لەلایەکی ترەوە نەبوونی زەمینەیەکی دەرەکی گونجاو و نەبوونی وەسیلەی گونجاوە بۆ سەراپاگیرکردنی. ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە کەلتورە پیشەییەکەی چینی خوێندەوارانی کۆمەڵگای پیشەسازی هەڵگری ئەو جۆرە لە یاسا نییە کە ڕێگرن لە بەردەم سەراپاگیرکردنیداو لە لایەکی تریشەوە زەمینەیەکی سازو وەسیلەی گونجاویش هەیە بۆ ئەوەی ئەم کەلتورە بە ڕێگایەکی شیاو و خوازراو خۆی سەراپاگیر بکات.

گێلنەر دەڵێت: خەونێکی بە تاڵە گەر بیرلەوە بکرێتەوە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا گروپی خوێندەوارانی ئەو کۆمەڵگایە بکرێت بە گروپێکی سەراپاگیرو کەلتورەکەیان لە ڕێگەی کۆمەڵە پێوانەیەکەوە کە بەشێوەیەکی مەرکەزی سەپێنرابن و بە نوسین پشتڕاست کرابنەوە، سەراپاگیربکرێت و

چـــوونیەکی لە کەلتـــوری کۆمەڵگـــادا دروســـت بکـــات. گەر لەو کۆمەڵگـــا کشتوکاڵیانەدا چەند مەزهەبێکی ئاینی بەرنامەیەکی لەو جۆرەیان هەبوو بێت و بیریان لە سەراپاگیرکردنی کەلتورەکەیان کردبێتەوە، ئەوە نەیانتوانیوە ئەو بەرنامەیە جێبەجێ بکەن. لەڕاستیدا بەرنامەیەکی لەو جۆرە جێبەجێ ناکرێت، چونکە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا هۆکارەکانی جێبەجێبوونی بوونیان نییە. دوای ئەمەش دەپرســـێت: چـــی روودەدات گەر رۆژێـــک دابێـــت گروپـــی خوێندەوارانی ناو کۆمەڵگا ببێت بە گروپێکی سەراپاگیرو هەموو ئەندامانی ناو کۆمەڵگا لە خۆی بگرێت، ئەمەش بە هەوڵدانی تایبەتی گروپێک نەبێت و لەرێگەی هەوڵدانێکی ناوەکی پاڵەوانانەو موعجزەئاساوە ئەنجام نەدرێت و لەڕێگەی هێزێکی کۆمەڵایەتی کاراترو ریشەداکوتراوترەوە ئەنجام بدرێت، ئەمەش لەڕێگەی گۆڕینێکی تەواوی دابەشکردنی کارو پرۆسە بەرهەمهێنەرو مەعریفیەکانەوە بکرێت؟ (٤٤/٣). وەڵامی ئەم پرسیارەو دیاریکردنی سیماکانی ئەم گـــۆڕینە لای ئەو دەبـــنە وەڵامێکـــی یەکـــلاکەرەوە بـــۆ تێگەیشـــتن لە نەتەوەخوازی و پرۆسەی بەنەتەوەکردنی کۆمەڵگاکان.

یەکێـــک لەو خاســـیەتانەی کە لە کەلتـــوری پیشـــەیی کارگەکانـــدا هەیەو وادەکات ئەم کەلتورە شیانی ئەوەی تیا بێت، ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر، بە بۆچوونی گێلنەر ئەوەیە کە ئەو کەلتورە بێ ریشەیەو لە هیچ کەلتورێکی پێش خۆی نەکەوتووەتەوەو وەک میراتێک لە کۆمەڵگایەک یان لە گروپێکی ئاینی بەجێ نەماوە، ئەمەش وای کردووە کە هەموو تاکێکی ناو کۆمەڵگا مافی ئەوەی هەبێت ببێت بە خاوەنی بەبێ ئەوەی پرسیاری ئەوەی لێ بکرێت کە سەر بە چ کەلتورێکی ناوچەیی یان مەزهەبییە.

گێلنەر بۆ رونکردنەوەی خاسیەتی بێ ریشەیی ئەو جۆرە لە کەلتور کە ئەو بەو کەلتورەی دەزانێت شیانی سەراپاگیربوونی تیایە، سوود لە بیرۆکەی خەســـاندن وەردەگرێـــت. خەســـاندن لە کۆمەڵگـــا کشـــتوکاڵییەکاندا لای ئەو نەهێشتنی پەیوەندی خزمایەتییە لە ڕێگەی بێ بەشکردنی جەنگاوەر یان بیرۆکراس یان کاهن لە باوانەکان یان لە نەوەکان یان لە هەردووکیان. ئەو رێگا بەکارهێنراوانەش کە پرۆسەی خەساندنیان پێ ئەنجامدراوە ئەو رێگایانە بـــوون کە کەســـەکانیان لە پرۆســـەکەدا والێکـــردوون لە رووی جەســـتەییەوە توانای خستەنەوەی نەوەیان نەبێت و نەبنە خاوەنی نەوە. بۆنموونە قەشەکان

بۆ ئەوەی بێ نەوەبن دەبێت بە رەبەنی بمێننەوە، یان ئەو کۆیلانەی کە بوون بە موڵکی دەوڵەت و باوانەکانیان مافیان بەسەریانەوە نەماوە نابێت ببن بە ریشە بۆ هیچ نەوەیەک، تا ئەوەی هەیانە بە نەمانی خۆیان بگەڕێتەوە بۆ دەوڵەت. ئەم جۆرە لە کەسی بێ ریشەو بێ باوان و نەوە، لەلایەن دەسەڵاتدارنەوە شیاوی ئەوە بوون پلەو پایەیان لەناو دەسەڵات و چینی فەرمانڕەوادا پێببەخشرێت، ئەوەش وایکردووە شیاوبن، ئەوە بووە کە بێ ریشە بوون.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەو کەلتورەی کە شیانی سەراپاگیربوونی تیایەو لەناو کۆمەڵگایەکدا دەتوانێت خۆی سەراپاگیر بکات کەلتورێکی بێ ڕیشەیەو لەکۆمەڵگایەکیشدا دەتوانرێت سەراپاگیربکرێت کە ئەندامەکانی ئامادەیی ئەوەیان تیا بێت دەستبەرداری ئەو ریشەیەی خۆیان ببن کە لێیەوە هاتوون ونەشبن بە ڕیشە بۆ ئەو نەوەیەی کە لەداهاتودا دێت، واتە ئامادەیی ئەوەیان تیا بێت خۆیان و نەوەکانیان بکرێت بە مەملوکی دەوڵەت.

لای گێلنەر هەرچەندە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا چەند گروپێک لەناو گروپەکانی دەسەڵاتدا بەو پرۆسەی خەساندنەدا دەبران کە فەرمانڕەوایانی ناو دەوڵەت ڕێوشوێنی پرۆسەی خەساندنەکەیان بۆ دانابوون، گەر لەم کۆمەڵگایانەشدا ئەم پرۆسە گشتگیر بکرایە هەر سەری نەدەگرت و ئەوانەی کە بەو پرۆسەیدا دەبران ریشەیان بۆ خۆیان دروستدەکردەوەو لەو دۆخەدا نەدەمانەوە.

جارێکی تر گێلنەر دەپرسێت چی روودەدات کاتێک لە کۆمەڵگایەکدا پرۆسەی خەساندن نزیک بکەوێتەوە لەوەی ببێت بە پرۆسەیەکی سەراپاگیرو کاراو هەموو تاکەکانی ناو کۆمەڵگا بەناو خۆیدا تێپەڕێنێت و بیانکات بەو جۆرە لە مەملوک کە پەیوەستبوونیان بە پیشەکانیانەوە لە پەیوەستبوونیان بە خزمایەتییەوە لەلا گرنگتربێت؟.

لای گێلنەر گەر کۆمەڵگایەکی لەو جۆرە بوونی هەبێت، ئەوە کۆمەڵگای پیشەسازییە، چوونکە تەنها لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا گروپی خوێندەواران دەبێت بە گروپێکی سەراپاگیری مەملوکی لەو جۆرەی کە بوونی خۆی تەنها لە پیشەکەیدا ببینێتەوە. بەهۆی بوونی چینێکی لەو جۆرەشەوەیە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا پەیوەندی نێوان کەلتورو دەوڵەت لەڕیشەوە گوڕانی

بەسەردا دێت و کەلتورێکی باڵا دەچێتە ناو کۆی کۆمەڵگاوەو پێویستی بەوەش دەبێت لە لایەن دەوڵەتەوە پشتیوانی لێبکرێت. لای ئەو رازی نەتەوەخوازی لە ناو ئەم پرۆسەیەدا پەنهانە(٤٥/٣).

بەپێی ئەم بۆچوونە تەنها لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا پرۆسەی خەساندن دەتوانێت کاری خۆی بکات و لە هەمان کاتیشدا ببێت بە پرۆسەیەکی سەراپاگیرکراوی لە جۆرە کە هەموو ئەندامانی ناو کۆمەڵگا لە خۆی بگرێت و بیانگۆرێت بۆ مەملوکی دەوڵەت، واتە بیانگۆڕێت بۆ ئەو کۆیلانەی کە خاوەنەکەیان مرۆڤێکی دیاریکراو یان چینێکی دیاریکراوی ناو کۆمەڵگا نییە، بەڵکو خواوەندێکی نوێیەو ئەو خواوەندەش ئەو کارگە گەورەیەیە کە هەموو کارگەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی دەگرێتە خۆی و پێی دەوترێت دەوڵەتی مۆدێرن.

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کێشەی ئازادی مرۆڤ لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا بەوە چارەسەرنەکراوە هەر کەسێک سەرداری خۆی بێت و کۆمەڵگا کۆمەڵگای سەردارەکان بێت، بەڵکو بەوە چارەسەرکراوە کە هەموو کەسەکانی ناو کۆمەڵگا بکرێن بە کۆیلەی ئەو دەوڵەتەی کە بە پرۆسەی خەساندندا دەیان بات. مرۆڤەکان لەم کۆمەڵگایەدا لەوێوە ئازادنین کە کۆمەڵێکیان کۆیلەی کۆمەڵیکی تریان نین، لەوێوە ئازادن کە کۆیلەی یەک سەردارن ئەو سەردارەش نە مرۆڤێکە، نە چینێکە لە چینەکانی کۆمەڵگا و نەخواوەندێکە لە ئاسمان، بەڵکو ئەو کارگە گەورەیەی خەساندن و بەمەملوککردنی مرۆڤەکانە کە ناونراوە دەوڵەت. واتە ئازادی لەم کۆمەڵگایەدا ئازادییەکی سەلبییەو سەرچاوە لەنەمانی چینی سەردارەوە دەگرێت و سەرچاوە لە ئازادی مرۆڤەوە ناگرێت، لەم کۆمەڵگایەدا مرۆڤەکان نابن بە مرۆڤێکی ئازاد، بەڵکو لە کۆیلایەتیکردنی چینی سەردارەکانەوە بەرەو کۆیلایەتیکردنی ئەو کارگە گەورەیەی بەرهەمهێنانی پێداویستییە مادیییەکان دەڕۆن کە ناونراوە دەوڵەت. لێرەدا پرسیارێکی گرنگ لەبارەی خاوەندایەتی دەوڵەتەوە سەرهەڵدەدات، گەر دەوڵەت خاوەنی هەموو مرۆڤەکانی ناو کۆمەڵگا بێت، ئەی کێ خاوەنی خۆیەتی، ئایا لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەوڵەت و کەلتور بێ خاوەنن و وەک خوا بوونیان لە ماهییەتیان جیانییەو بۆ بوونیان تەنها پێویستیان بەخۆیانەو پێویستیان بەهیچ بنەمایەکی دەرەکی نییە؟ ئایا لەناو کۆمەڵگا

پیشەسازییەکاندا بەهەمان شێوەی کۆمەڵگا ناپیشەسازییەکان چینی فەرمانڕەواو چینی فەرمانبەر دوو چینی جیا نین؟ ئایا لە ناو چینی فەرمانڕەواشدا چینی قەڵەم و چینی شمشێر لەیەکتر جیانین؟ بەر لەوەی بەشوێین ئەم پرسیارانەدا بڕۆین و بۆچوونی خۆمان لەبارەیانەوە بخەینەروو، با بزانین گێلنەر لەم بارەیەوە چی دەڵێت و وەڵامی ئەم پرسیارانە لای ئەو چییەو بەپێی چ بنەمایەک وەڵامی پرسیارەکان دەداتەوە.

گێلنەر لەرێگەی مەتەڵێکی نوکتە ئامێزەوە وەڵامی ئەم پرسیارە گرنگە دەداتەوە، کە ئەمەیە: گەر لەگوندێکدا سەرتاشی گوند سەری خەڵکی گوندەکە چاک بکات ، ئایا خۆی سەری خۆی چاک دەکات یان سەری بۆچاک دەکەن؟ ئەو لەرێگەی وەڵامدانەوەی ئەم مەتەڵەوە باس لە چینی خوێندەوارو رۆشنبیر لە کۆمەڵگای کشتوکاڵی و پیشەسازیدا دەکات. ئەو پێی وایە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا پیاوە رۆشنبیرو خوێندەوارەکان پیاوە ئاینییەکانن، پیاوە ئاینییەکانیش وەک سەرتاشەکەی ناو گوندەکە وان و خەڵکە جوتیارەکەش دوو کۆمەڵن کۆمەڵێکیان وەک ئەوانە وان کە لە گوندەکەدا خۆیان سەری خۆیان چاک دەکەن و کۆمەڵێکی تریان ئەوانەن کە سەرتاشەکە سەریان بۆچاک دەکات، بەڵام لەم کۆمەڵگایەدا وەڵامی پرسیاری ناو مەتەڵەکە نادرێتەوە، چوونکە نازانرێت سەرتاشەکە کە پیاوە ئاینییەکەیە کێ سەری بۆ چاک دەکات. واتە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا پیاوانی ئاینی کە گروپێکن لە گروپەکانی ناو دەسەڵات و خۆیان بە دەنگی کۆمەڵ دەزانن، دوو کار ئەنجام دەدەن یەکەمیان ئەوەیە لە ناو خەڵکیدا کۆمەڵ کەسێک هەڵدەبژێن و لەرێگەی راهێنان و فێرکردنیانەوە لە ناو کۆمەڵگادا درێژە بە گروپەکەی خۆیان دەدەن و وەک خۆیان دەیانکەن بە پیاوی ئاینی. دووەم کاریان ئەوەیە کە هەموو کەسەکانی تری ناو کۆمەڵگا بەراهێنانێکی زۆرکەم فێری کەلتورە ئاینییەکەی خۆیانیان بکەن.

ئەمەش وادەکات ئێمە نەتوانین بزانین ئەوان خۆیان کێ فێریان دەکات. لای ئەو کۆمەڵگای پیشەسازی وەڵامی ئەو مەتەڵە بەوە دەداتەوە کە تەنها کەسانێکی هەڵبژاردە لە لایەن مامۆستا خوێندەوارو رۆشنبیرەکانی ئەم کۆمەڵگایەوە نابن بە مامۆستا، بەڵکو هەموو خەڵکی ناو کۆمەڵگا بەپرۆسەی فێرکردن و راهێنانێکی تەواودا دەبەن و دەیانکەن بە پیاوی ئایینی، واتە

دەیانخاتە ناو گروپی خوێندەوارانەوە. لەناو ئەم کۆمەڵگایەشدا کە هەمووی بووەتە پیاوی خوێندەوارو مامۆستا، کەس سەری خۆی بەخۆی ناتراشێت. واتە وەڵامی پرسیاری ناو مەتەڵەکە ئەوەیە کە سەرتاش خۆی سەری خۆی ناتاشێت(٦٩/٣).

گێلنەر ئەم حکایەتی شێرو ڕێوییەی بۆ ئەوەیە پێمان بڵێت تەنها لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا کەلتورێکی لەو جۆرە سەرهەڵدەدات کە شیانی ئەوەی تیا بێت جیاوازی کەلتوری نەهێڵێت و خۆی جێگەی هەموو کەلتورە جیاوازەکان بگرێتەوەو ببێتە کەلتورێکی سەراپاگیر. لای ئەو تەنها کۆمەڵگای پیشەسازیش زەمینەی بوون و سەراپاگیرکردنی ئەو کەلتورە شیاوەیە.

ئەوەی کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵیەکاندا گروپی خوێندەواران ناتوانن ئەنجامی بدەن و کەلتورەکەیان لە کەلتوری گروپێک لە گروپەکانی ناو دەسەڵاتەوە بکەن بە کەلتورێکی سەراپاگیرکراوی ناو کۆمەڵگا، گروپی خوێندەوارانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی ئەنجامی دەدەن و کەلتورەکەیان دەکەن بە کەلتوری هەموو ئەو خەڵکەی کە لە سنوری سیاسی دەوڵەتدان.

ئەمەشە وادەکات کە بیرۆکەی نەتەوە لای خوێندەوارەکان سەرهەڵبدات و بە سەراپاگیرکردنی کەلتورەکەیان لە ناو واقعدا هەوڵ بۆ دروستکردن و شێوەگیرکردنی بدەن. ئەو جیاکارییەی کە گێلنەر لەڕێگەی سەراپاگیرکردنی کەلتورەوە لە نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەیکات، تا ئەوەمان بۆ بسەلمێنێ کە بیرۆکەی نەتەوە چۆن سەری هەڵداوە، جگە لە سەفسەتەیەکی ئاڵۆزو چەواشەکەر هیچی ترنییە. گەر تۆزێک بەوردی لەو دوو جۆرە لە کۆمەڵگا بڕوانین، دەگەینە وەڵامی پرسیارە سۆفستیانەکەی ناو مەتەڵەکەی گێلنەر. لەڕاستیدا لەناو ئەو کۆمەڵگایانەدا کە کەلتورەکەیان بە شێوەیەکی تەقلیدی دەگوازرێتەوە دیارە کێ سەرتاشەو کێ سەرتاشراوەو ئەوش دیارە کە سەرتاشەکان کێ سەریان بۆ دەتاشێت.

گەر کۆمەڵگای پیشەسازیش وەک گێلنەر باسی دەکات وەک کۆمەڵگای کشتوکاڵی کەلتورەکەی کەلتورێکی تەقلیدی و گوازراوە بێت، ئەوە دەبێت وەک کۆمەڵگای کشتوکاڵی گروپە خوێندەوارەکە لەڕێگەی دوو گروپی جیاوازەوەو بە دوو ڕێگای جیاواز لە فێرکردن و ڕاهێنان، کەلتورەکەی خۆی بگوازێتەوە. ڕێگایەکیان گواستنەوەی کەلتورەکەیە بۆ ئەو گروپە کە

فێرکردنــی ڕێورەســمی فێرکــردن و ڕاهێنــانی خەڵــکەکە لەســەر کەلتــورەکە فێردەکــرێن و دەچــنە ڕیــزی سەرتاشــەکانەوەو درێــژە بە ژیــانی گروپــی سەرتاشەکان دەدەن.

ڕێگــاکەی تریــان گواســتنەوەی کەلتــورەکە بــۆ ئەو گــروپەی کە تەنهــا ڕێورەســمی جێبەجێکردنــی کەلتــورەکە فێردەکــرێن، ئەو گــروپەش کە بە پرۆســـەی فێربـــوونی جێبەجێکردنـــی کەلتـــورەکەدا دەبـــرێن، گروپـــی سەرتاشــراوەکانە، کە کــۆی خەڵکــی نــاو کۆمەڵگــا دەگــرێتەوە. واتە گروپــی سەرتاشــەکان یــان گروپــی خوێنــدەوارن کە لەهەمانکاتــدا فێرکــارو جێبەجــێ کاریشـــن، ئەو گـــروپەن لەوێـــوە کە فێرکـــارن، سەرتاشـــن و لەوێـــوە کەجێبەجێکــارن، سەرتاشــراون، بەڵام گــروپەکەی تــری نــاو کۆمەڵگــا تەنهــا جێبەجێکارن و فێرکارنین، لەوێشەوە کە جێبەجێکارن، تەنها سەرتاشراون و سەرتاش نیین.

له هەمــوو کۆمەڵگــایەکی تەقلیدیــدا ئیتــر کۆمەڵگــاکە کشــتوکاڵی بێــت یــان پیشەسازی یان تەوتەمی، چینی فێرکار ئەو چینەیە کە لە ڕووی کەلتورییەوە سەری خۆیان و سەری هەموو خەڵکی ناو کۆمەڵگاکەش دەتاشن، بەڵام جگە لەو چیــنە هەمـــوو چینەکـــانی تـــر بە چینـــی فەرمانـــدەرو فەرمـــانبەرەوە سەرتاشـــراون و ســـەرتاش نیـــین. کەوابێـــت سەرتاشـــەکانی نـــاو هەمـــوو کۆمەڵگــایەک کە کەلتــورەکەی بەشــێوەیەکی تەقلیــدی بگــوازرێتەوە لە هەمــان کاتدا سەرتاشن و سەرتاشراویشن، واتە وەک هەر ئەندامێکی ناو کۆمەڵگاکە جێبەجێکاری کەلتورەکەن و لە هەمان کاتدا فێرکاریشن.

گەر لەڕووی جێبەجێکردنـــی کەلتـــورەوە لە کۆمەڵگـــای کشـــتوکاڵی و کۆمەڵگــای پیشەســازی بــڕوانین، لە هەردوو کۆمەڵگــاکەدا یەک کەلتــورو یەک چــین دەبینــین کە ئەویــش چینــی جێبەجێکــارانی کەلتــورن، بەڵام گەر لەڕووی پرۆســەی فێرکردنــی کەلتــورەوە لێــی بــڕوانین کۆمەڵگــا دەبێــت بە دوو چــین، چینێــک کە کەلتــورەکە فێــری خەڵکــی دەکــات و فێرکــارە، لەگەڵ چینێــک کە کەلتورەکە دەگوازێتەوەو فێرکراوە.

بەبەراوردکردنی کۆمەڵگای خەلافەت کە گێلنەر بە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی لەقەڵەم دەدات لەگەڵ کۆمەڵگــا پیشەســازییە نوێکانــدا، ئەو ڕاســتییە ئاشــکرا دەبێـــت کە لەهەردوو کۆمەڵگـــاکەدا کەلتـــوری خوێنـــدەوارن لەڕووی

جێبەجێکــردنەوە بــوونێکی ســەراپاگیرکراوی هەیەو ئەنــدامانی نــاو ئەو کۆمەڵگایە بەوە بوون بە ئەندام کە ئەو کەلتورە لە هەڵسوکەوتی کۆمەڵایەتی خۆیاندا جێبەجێ دەکەن. بەڵام لەڕووی فێرکردنەوە دوو چینن، چینی فێرکراو و چینی فێرکەر.

پرۆسەی فێرکردن و گواستنەوەی کەلتور پرۆسەیەکە داوای دوو تـوخم دەکـات و بەبێ بـوونی ئەو دوو تـوخمە پرۆسـەکە بـوونی نابێت، بۆیە بە زەرورەت لەو کۆمەڵگایـانەی کە کەلتورەکەیـان بەشــێوەیەکی تەقلیــدی دەگوازرێتەوە دەبێت چینێک هەبێت فێربکـات و چینێک هەبێت فێربکرێت و چینی فێرکراویش لە ژێر فەرمانڕەوایەتی چینی فێرکەردا بێت.

گێلنەر لەگەڵ ئەوەشدا پێی وایە کەلتوری کۆمەڵگای پیشەسازی وەک کەلتـوری کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی بەشـێوەیەکی تەقلیـدی لەڕێـگەی فێـرگە مۆدێرنەکانەوە دەگوازرێتەوە، بەڵام دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێ لەناو کۆمەڵگای پیشەسـازیدا تەنهـا یەک چـین هەیە، ئەویـش چینـی خوێنـدەوارانە. بەڵام لە کۆمەڵگـای کشـتوکاڵیدا دوو چـین هەیە، چینـی فێرکـراو و چینـی فێـرکەر. سەفسەتەکەی گێلنەر لێرەدا سەفسەتەیەکی زمانییەو لە یاریکردن بە وشـەی خوێندەوارو فێرکارەوە سەرچاوەی گرتووە، لەگەڵ سود وەرگرتن لەوەی کە لە شـێوازەکانی فێرکردندایە، واتە فێرکردنـی زارەکـی و فێرکردنـی نـازارەکی لەڕێگەی خوێندن و نوسینەوە.

ئەو وشـەی (خـوێنەدەوار) بە دوو مانـا بەکـاردەهێنێ مانـای یەکەمیـان بۆ ئەو کەسەیە خوێندن و نوسین شارەزایە، مانای دووەمیشیان بۆ ئەو کەسـەیە کە فێرکـارەو خەڵکـی فێـری کەلتـوری کۆمەڵگـا دەکـات، ئیتـر بە شـێوەیەکی زارەکی بێت یان بە شێوەی خوێندن و نوسین بێت. گەر چینی خوێندەوار تەنهـا ئەو کەسـانە بـن کە دەتـوانن بخـوێننەوەو بنوسـن ئەوە بۆچـوونەکەی گێلنەر دروستەو لە کۆمەڵەگای پیشەسازیدا ڕێژەی ئەوانەی کە دەخوێننەوەو دەنوسن لەچاو کۆمەڵگایەکی وەک کۆمەڵگای خەلافەتەکان زیاترە. بەڵام گەر مەبەســت لەچینــی خوێنــدەوار ئەو چینــە بێــت کە کەلتــوری کۆمەڵگــایەک بەشــێوەیەکی تەقلیــدی لەدەرەوەی خــۆیەوە وەردەگرێــت، ئەوە لە هەردوو کۆمەڵگــاکەدا ئەو چیــنە چینێکــی ســەراپاگیرە. بێگومــان ئەو کە بــاس لە سـەراپاگیرکردنی کەلتـور دەکـات و چینـی خوێنـدەوار بەو چینـە دەزانێت کە

کەلتورەکەی بۆ دەگوازرێتەوە، ئەوە خوێندەواری بەمانای زانینی نوسین و خوێندنەوە هیچ پەیوەندییەکی بە سەراپاگیرکردنی کەلتورەوە نییەو دەکرێت کەلتورێک بەبێ سەراپاگیرکردنی خوێندن و نوسین بە شێوەیەکی زارەکی ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر. ئەم دوو حاڵەتەی گواستنەوەی کەلتور وەک ئەو دوو حاڵەتە وایە کە زمانێک لە زمانەکانی پێ دەگوازرێتەوە، واتە رێگای زارەکی و ڕێگای نوسین و خوێندنەوە.

گێلنەر سەراپاگیرکردنی کەلتور لەگەڵ وەسیلەکانی ئەم سەراپاگیرکردنە تێکەڵاو دەکات و بەمە ئەوە دەسەلمێنێ کە تەنها لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا کەلتوری رۆشنبیران شیانی ئەوەی تیایە ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیرو ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بیرۆکەی نەتەوە تەنها لەناو هوشیاری کۆیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا دەتوانێت بوون پەیدا بکات، چونکە لای ئەو بەبێ بوونی کەلتورێک کە شیانی سەراپاگیرکردنی تیابێت و بوونی زەمینەیەک بۆ ئەو سەراپاگیرکردنە بیرۆکەی نەتەوە بوون پەیدا ناکات.

پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتور شتێکەو وەسیلەکانی گەیاندن و سەراپاگیرکردنی ئەو کەلتورە شتێکی ترە، لە کۆمەڵگا ئیسلامیەکاندا خوێندن و نوسینی ناو حوجرەکان لەهەموو ئاستەکاندا ناتوانن ببن بە وەسیلەی سەراپاگیرکردنی کەلتورە مەزهەبیەکەو لە ئاستێکدا ئەم وەسیلەیە دەگۆڕێت و بە رێگایەکی زارەکی کەلتورەکە سەراپاگیر دەکرێت.

لە کۆمەڵگای خەلافەتدا مەلاکان لەڕێگەی وتارە زارەکییەکانیانەوە کەلتورەکە سەراپاگیردەکەن. لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکانیشدا بەپێچەوانەی ئەوەی کە گێلنەر دەڵێت، پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتور لە هەموو ئاستەکانی کۆمەڵگادا لەڕێگەی فیرگەکان و خوێندن و نوسینەوە نییەو لەئاستێکدا کەلتور لەوە دەوستێت خۆی لە ڕێگەی خوێندن و نوسینەوە سەراپاگیر بکات و بەهەمان شێوەی کەلتورە مەزهەبییەکەی کۆمەڵگای خەلافەت پەنا دەباتە بەر وەسیلەیەکی کاریگەرتر کە میدیای بیستراو و بینراوە. ئەوانەی لەناو دروستەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا بەهەمان ڕێگای مەلاکان کەلتورە زاڵەکە سەراپاگیر دەکەن کارمەندانی میدیاکانن و لەرێگەی میدیای بینراو و بیسراوەوە لایەنی ئاکاری کەلتوری کۆمەڵگا پیشەسازییەکان سەراپاگیر دەکەن. مامۆستیانی قوتابخانەکانە مۆدێرنەکانیش وەک

مامۆستایانی حوجرەکان وان و سەرقاڵن بە گواستنەوەی کەلتور لەرێگەی دەقی نوسراوەوە.

مەلای سەر میبەرەکان وەک ئەو گروپە وان کە بە رۆژنامەوان ناسراون و لەرێگەی میدیای بینراو و بیسراو و نوسراوەوە کەلتورەکە دەگۆڕن بۆ کەلتورێکی زارەکی و لە دەقی نوسراوی بەستانداردکراو و تەنانەت هەندێک جار زمانی بەستانداردکراویش لای دەدەن تا پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورەکە چالاکتر بکەن و لایەنە سایکۆلۆجییەکەی بۆ بگەڕێننەوە. رۆژنامەوانان لە دروستەی کۆمەڵگا پیشەسازییە مۆدێرنەکاندا رۆڵی مەلاکانی سەر مینبەری مزگەوتەکان دەبینن.

لەناو دروستەی کۆمەڵگاکانی خەلافەتداو بەهەمان شێوە مەلاکان لە سەراپاگیرکردنی کەلتورە زاڵەکەدا کاریگەرییان لە مامۆستاکانی حوجرەکان و قوتابخانە ئاینییەکان زیاترەو کارەکی ترەو ئەمەش ئەوە ساغ دەکاتەوە کە پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتور لەو کۆمەڵگایانەدا کە کەلتورەکەیان کەلتورێکی گوازراوەو تەقلیدییە هەمان پرۆسەیەو ئەم پرۆسەیەش لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان و کۆمەڵگا پیشەییەکاندا هەمان دروستەی هەیەو ئەو دروستەیەش پەیوەندی هەمان جۆر لە توخم رێکدەخات. ئەو پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورەش کە گێلنەر بە موعجزەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانی دەزانێت لەڕاستیدا هەمان پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورە مەزهەبییەکەی ئاینەکانی وەک مەسیحیەت و ئیسلامەو ئەوەی جیاوازە وەسیلەکانی سەراپاگیرکردنی کەلتورەکەیە، نەک ویستی سەراپاگیرکردنی کەلتورەکە.

بۆیە گەر ویستی سەراپاگیرکردنی کەلتورو ئەنجامدانی ئەم پرۆسەیە بنەمای پەیدابوونی بیرۆکەی نەتەوەو دروستکردنی نەتەوەکان بێت، ئەوە ناتوانین نکۆڵی لەوە بکەین کە بیرۆکەی نەتەوە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییە مەزهەبییەکان بە ماناکەی گێلنەر بوونی هەبووەو نەتەوەشی پێدروستکراوە. کەوابێت جیاوازی نێوان کەلتوری سەراپاگیرکراوی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان وکۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان چییە؟ وەڵامی ئەم پرسیارە بە تەواوەتی دەمانگەیێنێ بەو دەرئەنجامەی کە بیرۆکەی نەتەوەو پەیدابوونی نەتەوە پەیوەندی بە پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورەێک لە کەلتورەکانەوە نییەو

پەیوەندی بە جۆری کەلتورەکەوە هەیەو هەر ئەمەشە بیرۆکەی نەتەوە لای فەیلەسوفانی ئەڵمان و لای لێکۆڵەرە نیۆمارکسییەکانی وەک گێلنەر دەکات بە دوو بیرۆکەی تەواو جیاواز. ئێمە لە سەرەتای ئەم باسەدا دوو جۆر لەکەلتورمان لەیەکتر جیا کردەوە کەلتوری ئاکاری کە پەیوەندییەکانی نێوان مرۆڤ و مرۆڤ لە کۆمەڵگادا رێکدەخات لەگەڵ کەلتوری پیشەیی(کار) کە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و ئامێر رێکدەخات چ لەو کۆمەڵگایانەدا کە مرۆڤ خۆی تیایاندا کراوە بەجۆرێک لەئامێری بەرهەمهێنان، چ لەو کۆمەڵگایانەی کەمرۆڤ بووەتە ئامێریک لە ئامێرەکانی ناو ئەو دەزگا ئامێرییە گەورانەی کە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا هەن.

کەلتوری پیشەیی بەوەی کە کەلتورێکە پەیوەندی بە پێداویستییەکانی ژیانی مادی مرۆڤەوە هەیە لە کۆمەڵگاکاندا بوونی لە هەموو کۆمەڵگایەکدا پێویستەوە، لە هەر کۆمەڵگایەکیش بە شێوەیەکی تەقلیدی ئەم کەلتورە پیشەییە دەگوازرێتەوەو بەمەش ئەو جۆرە لە پیشەو ئامێری پیشەیی لەو کۆمەڵگایەدا درێژە بە ژیانیان دەدرێت و نەوە بە نەوە دەگوازرێنەوە.

گواستنەوەی ئامێرەکان لە باوانەکانیانەوە بۆ نەوەکانیان لە رێگەی یاسایەکی ئاکارییەوەیەو ئەم یاسا ئاکاریەش یاسایەکە لە یاساکانی کەلتورە ئاکارییەکەو لە رێگەی گواستنەوەی ئەو کەلتورە لە باوانەکانەوە بۆ نەوەکان، نەوەکان رازیکراون بەوەی کە بەپێی ئەو یاسایە ببنە خاوەنی ئەو ئامێرانەی کە لە باوانەکانیان بە جێ ماون. باوانەکانی ناو کۆمەڵگا تەنها ئامێرەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگاکەیان ناگوازنەوە بۆ نەوەکانیان، ئەو کەلتورە پیشەییەش دەگوازنەوە بۆ نەوەکانیان کە ئەو ئامێرانەیان پێ بەکار دەهێنرێت. لە کۆمەڵگا ناپیشەسازییەکاندا گواستنەوەی ئەو کەلتورە پیشەییە لەڕێگەی بەکارهێنانی راستەوخۆی ئامێرەکانەوە بووەو گواستنەوەی کەلتوری بەکارهێنانی ئەو ئامێرانە پێویستی بە خوێندنی تیۆری نەبووە، بەڵام دوای ئەوەی ئامێرەکانی بەرهەمهێنان بەهۆی زانستە سروشتییەکانەوە پەرەدەسێنن و دەبن بە ئامێرێکی تەکنۆلوجی ئاڵوزو کەلتورە پیشەییەکەی بەکارهێنانیشیان دەبێتە کەلتورێکی نوسراو، ئەمە وادەکات لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا قوتابخانە مۆدێرنەکان بکرێنەوە بۆ ئەوەی خەڵکی لەڕێگەی خوێندن و ڕاهێنانەوە فێری کەلتورە پیشەییەکە ببن.

کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی و کۆمەڵگـای پیشەسـازی لەوەدا جیـاوازنین کە لەیەکەمیانـدا کەلتـورێکی سـەراپاگیرکراو نیـیەو لە دووەمیانـدا هەیە، بەڵکـو لەوەدا جیاوازن کە کەلتوری پیشـەی لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا کەلتورێک نییە کەشیانی سـەراپاگیربوونی تیابێت، بەڵام کەلتـوری پیشـەیی لە کۆمەڵگا پیشەسـازییەکاندا کەلتـورێکە شـیانی ئەوەی تیـایە سـەراپاگیر بکرێـت، ئەم جیـاوازییەی نێـوان کەلتـوری پیشـەیی ئەم دوو کۆمەڵگـایەش پەرەسـەندنی ئامێرەکـان لە ئـامێرێکی نـاتەکنۆلۆجییەوە بەرەوە ئـامێری تەکنۆلـۆجی هێناویەتییە ئاراوە.

لە کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکاندا ئامێرەکـان بە تەکنۆلۆجیـایەکی بـاڵا دروستنەکراون و کارگەی گەورەی بەرهەمهێنانی ئامێرەکان بوونی نەبووە، نەبوونی تەکنۆلۆجیایەکی لەو جۆرە کە لە پشت هەر ئامێرێک لە ئامێرەکانی کۆمەڵگا پیشەسازیەکانەوە هەیە، وای کـردووە دروسـتکردنی قوتابخـانە بـۆ گواستنەوەی کەلتوری پیشەیی لەڕێگەی خوێندن و نوسینەوە پێویست نەبێت و تەنها لەرێگەی راهێنانێکی کارەکییەوە ئەو کەلتورە پیشـەییە بگوازرێتەوە. ئەمەش جیاوازی دروستکردووە لەنێوان وەسیلەکانی پرۆسـەی گواستنەوەی کەلتـوری پیشـەیی لەنێـوان کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان و کۆمەڵگـا پیشەسازییەکاندا. بە مانایەکی تر ئەوەی وای کردووە قوتابخانە مۆدێرنەکان بێـنە ئـاراوە، لەڕاسـتیدا سـەراپاگیرکردنی کەلتـوری پیشـەییی نیـیە، بەڵکـو سروشتی ئەو جۆرە لە کەلتوری پیشەییەیە کە بەهـۆی تەکنۆلۆجیاوە بەرهەم دێت. واتە قوتابخـانە مۆدێرنەکـان لەبنچینـەدا بـۆ ئەوە دانەمەزراون کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکە بگەیێـنن بە هەمـوو خەڵکـی و بەمە بـیکەنە کەلتـورێکی سـەراپاگیرکراو لە پێنـاو ئەوەدا سنوری سیاسی دەوڵەت وسنوری کەلتوری دەوڵەت بکەنەوە بەیەک و بەمە نەتەوە بێتە ئاراوە. ئەوەی وادەکات قوتابخانە مۆدێرنەکـان بێنە ئـاراوە سروشـتە تەکنیکییەکەی ئامێرەکـانی بەرهەمهێنـانن. سروشـــتی تەکنیکـــی ئەم ئـــامێرانە دەخوازێـــت کەلتـــورێکی پیشـــەیی بە ستانداردکراو بۆ بەکارهێنان و دروستکردنەوەیان هەبێت. چونکە بەبێ بوونی کەلتـــورێکی پیشـــەیی لەو جـــۆرە ناکرێـــت ئەو کەلتـــورە لە نەوەیەکەوە بگـوازرێتەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر. لە کۆمەڵگـای خەلافەتـدا کە کۆمەڵگـایەکە لە رووی پیشـەییەوە کشـتوکاڵییە، بەهەمـان شـێوەی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکان

قوتابخـانە هەیە، ئەم قوتابخانـانەش لەپێنـاو گواسـتنەوەی کەلتـوردا هـاتونەتە ئـاراوە، بەڵام ئەو کەلتـورەی کە لە ڕێـگەی قوتابخانەکـانی ئەم کۆمەڵگـایەوە بڵاودەکـرێتەوە کەلتـورێکی پیشـــەیی نیـیەو کەلتــورێکی ئاکــارییە، ئەمەش وایکردووە مەسەلەی سەراپاگیرکردنی کەلتور لەناو ئەم کۆمەڵگایانەدا بکرێتە ئامانج نەک لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا، چوونکە کەلتوری ئاکاری زیاتر شیانی سەراپاگیربوونی تیایە تا کەلتوری پیشەیی.

گێلنەر لە مەسەلەی سەراپاگیرکردنی کەلتوردا بەراورد لە نێوان کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان و کۆمەڵگا پیشەسـازییەکاندا دەکات، لەمەوە نەفی ئەوە دەکات کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا ڕۆشنبیران و فەرمانڕەوایان هەوڵــی ئەوەیــان دابێــت کەلتــورە بــاڵاکەی خۆیــان بــکەن بە کەلتــورێکی سـەراپاگیر. بە پێچەوانەوە ئەوان بەردەوام بۆ هێشـتنەوەی چینەکەی خۆیـان لە ســـەر کورســـی فەرمـــانڕەوایەتی، هەوڵـــی ئەوەیـــان داوە جیـــاوازییە کەلتورییەکانی نێوان خۆیان و خەڵکەکەیان بپارێزن.

ئەم بۆچــوونەی گێلــنەر ڕەنــگە بــۆ کەلتــورە پیشـــەییەکەی کۆمەڵگــا ئیســـلامییەکانی خەلافەت راســـت بووبێــت، بەڵام بــۆ کەلتــورە مەزهەبیــیە ئاکـارییەکە هەڵەیەو بە پێچەوانەی بۆچوونەکەی ئەوەوە کەلتورە مەزهەبییە ئاکارییەکە بە هەمان شێوەی کەلتورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسـازییەکان قوتابجانەی تـایبەت بۆ بڵاوکردنەوەی هەبووە، ئەم قوتابخـانانەش لە هەمـوو ناوچەکاندا بوونیان هەبووەو لەڕێگەیانەوە کەلتورەکە بڵاوکراوەتەوەو هەمـوو کەسـێکیش بـۆی هەبـووە لەنـاو ئەو قوتابخـانانەدا فێـری ئەو کەلتـورە ببێـت. لەمەدا ئەو دوو کەلتورە هیچ جیاوازییەکیان نییە.

چۆن لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا فێرکردنی دەرەکی پەیڕەو دەکرێت و بۆ وەرگرتنی هەر کەسێک لەو قوتابخانانەدا ئەوە گرنگ نییە سـەر بەچ گروپێکی کـۆمەڵایەتییە، بەهەمـان شـێوە بـۆ وەرگرتنـی هەر کەسـێکیش لە قوتابخـانە مەزهەبییەکـانی کۆمەڵگـای خەلافەتـدا ئەوە گرنـگ نەبـووە سـەر بەچ چـین و گروپێکـی کـۆمەڵایەتییە. ئەمەش بەڵـگەیە لەسـەر ئەوەی جیـاوازی نێـوان ئەم دوو کۆمەڵگایە لە بوون و نەبوونی کەلتورێکی سەراپاگیرکراو و پرۆسـەیەکی بەردەوامـی سـەراپاگیرکردندا نیـیەو لە جـۆری کەلتـورەکەدایە. لەکۆمەڵگـای پیشەسـازیدا کەلتــوری ســەراپاگیکراو کەلتــورێکی پیشـــەییەو لە کۆمەڵگـــا

کشـــتوکاڵییەکەی خەلافەتەکانـــدا کەلتـــورێکی مەزهەبـــی و ئاکـــارییە. ئەمەش بەڵـــگەیە لەســـەر ئەوەی کە ناتوانرێـــت بنەمـــای ســـەرهەڵدانی نەتەوەکـــان بگەڕێنرێتەوە بۆ بوونی پرۆسـەیەک بۆ سـەراپاگیرکردنی کەلتورو نەهێشتنی جیـاوازییە کەلتـوری و زمانییەکـان لەڕێـگەی بە نمـوونەیی کردنـی کەلتـورو زمانێک لە کەلتورو زمانەکانی کۆمەڵگا.

گەر پرۆسـەی سـەراپاگیرکردنی کەلتورێـک لە سـنوری دەوڵەتـدا بنەمـای بـــوونی نەتەوە بێـــت، ئەوە نەتەوەکـــان بەر لە ســـەرهەڵدانی کۆمەڵگـــای پیشەسازی و مۆدێرنیزم بوونیان هەبووە، چونکە لە کۆمەڵگا مەزهەبییەکانی خەلافەتـدا پرۆسـەی سـەراپاگیرکردنی کەلتـوری مەزهەبـی بـوونی هەبـووەو بەقەدەر پرۆســـەی ســـەراپاگیرکردنی کەلتـــوری پیشـــەیی لە کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەکاندا ســـەرکەوتوو بـــووەو لە واقعـــدا جێبەجێکـــراوە. بەڵام گەر مەرجـی ئەو کەلتـورەی کەشـیاوی سـەراپاگیرکردنە، ئەوەبێت کە کەلتـورێکی پیشەسازی بێت، ئەوە بۆچوونەکەی گێلنەر دروست دەردەچێت و نەتەوەکان تەنها لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا بوون پەیدا دەکەن.

بەڵام ئەو بنەمـــاییەی ئەو بەو بنەمـــایەی دەزانێـــت کە نەتەوەخوازەکـــان کردوویـانە بە بنەمـا بـۆ دروسـتکردنی نەتەوەکـان، ئەو مەرجە نـاگرێتەخۆ کە دەبێت ئەو کەلتورە کەلتورێکی پیشـەیی بێت. تـاکە مەرجێک بۆ ئەو کەلتـورە کە بنەمـاکە داوی دەکـات، ئەوەیە شـیانی سـەراپاگیرکردنی تیابێت. جگە لەو کەلتـــورە پیشـــەییەی کە گێلـــنەر بە کەلتـــوری نەتەوەیـــی دەزانێـــت، کەلتـــورە مەزهەبییەکانیش شیانی ئەو سەراپاگیرکردنەیان تیایەو سەراپاگیریش کـراون. بـۆیە ناکرێـت مەسـەلەی سـەراپاگیرکردنی کەلتورێـک لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتدا بکرێتە بنەما بۆ بوونی نەتەوەکان.

لەمەی ســەرەوە دەگەیـنە ئەو دەرئەنجـامەی پرۆسـەی سـەراپاگیرکردنی کەلتورێکی دیاریکراو تەنها لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا لەلایەن دەسـەڵاتی سیاسییەوە ئەنجام نەدراوە، بەڵکو لەنـاو کۆمەڵگا مەزهەبییەکانیشدا بەهەمـان میکـــانیزمی کۆمەڵگـــای پیشەســـازی پرۆســـەی ســـەراپاگیرکردنی کەلتـــور بەسـەرکەوتوویی ئەنجامدراوەو هەر ئەمەش بـووە وای کـردووە کۆمەڵگاکـان چ لە جیهـانی مەسـیحیدا چ لە جیهـانی ئیسـلامیدا لەسـەر بنەمـای مەزهەب دابەش ببن و بکەونە ناو ململانێوە.

سەراپاگیرکردنی کەلتوری چینێک لە چینەکانی کۆمەڵگا یان کەلتوری ناوچەیەک لە ناوچەکانی ناو دەوڵەتێک بەسەر کۆی کۆمەڵگاو سنوری سیاسی دەوڵەتدا، شتێکەو بەناوچەیی بوونی کەلتورێکی مرۆیی شتێکی ترە. واتە پرۆسەی بەجیهانیکردنی کەلتورێکی ناوچەیی جیاوازە لە پرۆسەی بە ناوچەیی بوونی کەلتورێکی جیهانی. مەسیح و هاورێکانی لەگەڵ محەمەدو هاورێکانی زەمینە بوون بۆ بەناوچەییکردنی کەلتورێکی جیهانی کە سەرچاوەی لە روحی رەهای جیهانەوە دەگرت. بەڵام ئەو موشەریعانەی کە بەهۆی بەئایدیاڵکردنی ژیانی ئەوانەوە مەزهەبە ئاینییەکان دروست دەکەن، ئەم پرۆسەیە پێچەوانە دەکەنەوە، واتە ئەوەی لەناو ژیانی ئەواندا بووە بەکەلتورێکی ناوچەییی دەی گۆڕن بۆ کەلتورێک کە شیانی ئەوەی تیا بێت دەسەڵاتێکی سیاسی بە ناوی کەلتورێکی جیهانی و بێ لایەنەوە هەوڵی سەراپاگیرکردنی بدات. بۆ تێگەیشتن لەو کەلتورە پیشەییەی کە گێلنەر بە سەرچاوەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوەی دەزانێت، گرنگە لەم دوو پرۆسە جیاواز تێبگەین و جۆری کەلتورەکەیان دیاری بکەین.

گێلنەر بوونی بیرۆکەی نەتەوە لەناو کەلتوری کۆمەڵگای پشەسازیدا ناگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو کەلتورە لەبنچینەدا لەسەر بیرۆکەیی نەتەوە دامەزراوە، بەڵکو دەیگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی کەلتوری چینی پیشەیی لەلایەن کۆمەڵێک یاسادانەرەوە لەشێوەی کەلتورێکدا داڕێژراوە کە شیانی ئەوەی تیابێت لەلایەن دەسەڵاتەوە بەسەر هەموو چین و کەلتورە ناوچەییەکانی تری ناو سنوری سیاسی دەوڵەت بە ناوی کەلتوێکی ناناوچەیی و نەتەوەییەوە بسەپێنرێت. ئەمەش بۆخۆی پرۆسەی بە جیهانیکردنی کەلتوری چینێکە کە دواتر هەروەک کەلتورە مەزهەبیەکان کە پێشتر پەیڕەویان لەم پرۆسەیە کردووە، لەوەدا شکست دەهێنێ کە بتوانێت لە کەلتوری چینێکی کۆمەڵایەتییەوە ببێت بە کەلتورێکی جیهانی.

کەواتە بۆ ئەوەی لە بۆچوونەکەی گێلنەر لەبارەی بوونی بیرۆکەی نەتەوە لەناو کەلتوردا تێبگەین، دەبێت لەو دوو پرۆسە کەلتورییە تێبگەین و ئەو جۆرە لە کەلتوریش دیاریبکەین کە لە هەریەکەیان دەکەوێتەوە.

پرۆسەی بەناوچەیی بوونی کەلتورێکی جیهانی زەروورەتێکی سرووشتییە، ئەوەی وادەکات ئەو کەلتورە کەلتورێکی جیهانی بێت و بۆ

هەمـوو مرۆڤەکـان یەک بێت، ئەوەیە کە لە نـاو ئەو کەلتـورەدا عەقڵییە، بەڵام ئەوەی وادەکـات ئەو کەلتـورە لە کەلتـورێکی جیهـانییەوە ببێت بە کەلتـورێکی نـاوچەیی، ئەو سروشـتە جیـاوازەی مرۆڤەکـان و کۆمەڵگـا مرۆییەکـانە کە بە چۆنـایەتییە ناوچەیەکـانی خـۆی ئەوەی لەو کەلتـورەدا جیهـانی و عەقڵیـیە، ناوچەیی دەکاتەوە. ئاینە ئاسمانییەکان لەسەرەتادا کەلتورەکەیان سەرچاوە لە روحـــی رەهـــاوە دەگرێـــت و ئەوانەش کە ئەو کەلتـــورە بە چۆنـــایەتییە سروشتییەکانی خۆیـان شێوەگیر دەکەن، ئەو کەلتـورە لە کەلتورێکی رەهـاوە دەکەن بە کەلتـورێکی نـاوچەیی. واتە پەیڕەوی لە پرۆسـەی بەنـاوچەییکردنی کەلتـورێکی جیهـانی دەکەن و ئەوەی کە لەنـاو عەقڵـدا بـوونێکی رەهـای هەیە لەرێـگەی چۆنـایەتییە سروشـتییەکانی نـاو سروشـتی خۆیـانەوە نـاوچەییی دەکەنەوە. ئەو یاسـا کەلتوریـانەی کە لەم جـۆرە لە کەلتـوردا هەن، کـۆمەڵە یاسایەکی نوسراو و ئامادەنین و وەک یاساکانی شەریعەت و کەلتور نیین کە شـیانی ئەوەیـان تیـا بێت لە نەوەیەکەوە بگـوازرێنەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر. ئەو یاسـایانە لە نـاو عەقڵـی هەمـوو مرۆڤێکـدا بوونیـان هەیەو لەدەرەوەی خـۆی وەرینەگرتـــوون، واتە ســـەرچاوەیەکی دەرکـــی بـــۆ وەرگرتنیـــان نیـــیە. ئەو ســـەرچاوەیەی کە ئەم یاسـایانە دەبەخشـێت، ئەو عەقـڵە مـرۆییەیە کە لەنـاو هەمووماندا یەکەو هەڵگـری هەمـوو ئەو یاسـایانەیە کە پەیوەنـدی مـرۆڤ بە مرۆڤ و پەیوەندی مرۆڤ بە جیهانەوە ڕێکدەخەن. کانت ئەم یاسایانە ناو دەبات بە یاسا پێش تاقیکارییەکان، واتە ئەو یاسایانەی کە مرۆڤ لە رێگەی تـــاقیکردنەوەوە لە دەرەوەی خـــۆی وەری نەگرتـــوون و بەر لەوەی مـــرۆڤ بکەوێتە ناو مامەڵەکردن لەگەڵ دەرەوەی خۆی لەناویدا بوونیان هەبووە. ئەو کەلتورەی کە بوونێکی عەقڵی و ڕەهای هەیە کەلتورێکی ناوەکییە، واتە بوونی لەنـــاو عەقڵـــی مرۆڤـــدا هەیەو بە پرۆســـەیەکی دیـــارکراوەوە کە پرۆســـەی شـــێوەگیرکردنی یاســـاکانی ئەو کەلتـــورەیە لەرێـــگەی ئەو چۆنایەتیـــانەوە کە سروشـتی کەسـێک یـان گروپێـک دەیانبەخشـێت، بوونیـان دەبێـتە بـوونێکی بەرجەستەکراو.

ئەو چۆنایەتیانەی کە سروشـتی کەسێک یان گروپێک ئەو یاسـایانەی پێ شێوەگیر دەکات، کۆمەڵە چۆنـایەتییەکی نـاوچەیی و تـایبەتن بەو کەسـە یـان بەو گـروپە، ئەمەش وادەکـات ئەو یاسـایانەی کە بـوونێکی عەقڵـی و رەهایـان

هەیە لەرێـگەی ئەو چۆنایەتیـانەوە کە سروشـتی مـرۆڤ دەیانبەخشـێت و تـایبەتن بە کەسـێک یـان گروپێک، ئەوەی کە جیهـانییە نـاوچەیی ببێتەوە. ئەم پڕۆسەیەش پڕۆسەی بە ناوچەیی بوونی ئەو کەلتورە جیهانییەیە کە بوونی لە ناو عەقڵی هەموو مرۆڤێکدا بە شێوەیەکی نادیارو پەتی هەیە.

پرسیارێک لێرەدا دێتە ئاراوە ئەویش ئەوەیە: ئەو کەلتورە عەقڵییەی کە لە ناو هەموو مرۆڤەکاندا بوونی هەیەو کەلتورێکی جیهانیی و رەهـایە، چۆن لە لایەن مـرۆڤەوە پەی پێدەبرێت و لە شـێوەی کەلتـورێکی ناوچەییدا لە ژیانیدا شێوەگیر دەبێت؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە دەبێت دوو جۆر لە عەقڵ لە نـاو مرڤدا جیا بکەینەوە، عەقڵی یاسـادۆز و عەقڵی یاسا بەکارهێن. عەقڵی یاسـادۆز عەقڵـی بەشـە مـرۆییەکەی مـرۆڤەو مـرۆڤ بەمە جیـادەکرێتەوە لە زینـدەوەرەکانی تـر. عەقڵـی یاسـادۆز ئەو عەقـڵەیە کە لە رێـگەی تێڕامـانی مـرۆڤەوە لە بـوونی خـۆی و بـوونی جیهـان لەخۆیـدا دەتوانێت ئەو یاسـایانە بدۆزێتەوە کە لە سروشـتدا پەیڕەو دەکرێن لەگەڵ ئەو یاسایانەی کە مرۆڤ لە پەیوەندییەکانیدا لەگەڵ دەرەوەی خۆی دەبێت پەیڕەویان بکات.

مـرۆڤ بەهـۆی تێڕامـان لە بـوونی خـۆی لەرێگەی ئەم عەقڵە یاسـادۆزەوە هوشـیاری بە خـۆی و ئەو یاسـایانە پەیـدا دەکـات کە لەنـاو خۆیـدا بوونیـان هەیەو دواتـریش ئەم یاسـایانە لەرێگەی عەقڵی یاسـابەکارهێنی ئەو مـرۆڤەوە بەو چونایەتییـانە شـێوەگیر دەبـن کە سروشـتی ئەو مـرۆڤە بە یاسـاکانیان دەبەخشێت، ئەم چۆنایەتیانەش ئەو یاسا جیهانیانە ناوچەیی دەکەنەوە.

عەقڵـی یاسـابەکارهێن عەقڵـێکە لەنـاو هەمـوو زینـدەوەرەکان و ئـامێرە تەکنیییەکانیشـدا هەیەو دەکرێـت بە عەقڵـی ئـامێریش ناوببرێـت، ئەم عەقـڵە توانـای پەیبردنـی بە یاسـاکان نییە و تەنهـا توانـای جێبەجێکردنـی یاسـاکانی هەیە. بۆ ئەم عەقڵە گرنگ نییە یاسـاکان لە چ سـەرچاوەیەکەوە وەردەگرێت، ئەوەی گرنگە تەنها ئەوەیە کە یاساکان بە دروستی جێبەجێ بکات.

عەقڵی یاسا بەکـارهێن لە مرۆڤدا دەتوانێت لە دوو سـەرچاوەوە یاسـاکان وەرگرێت و جێبەجێیان بکات، سەرچاوەیەکیان ئەو روحە رەهایەیە کە بوونی تەنهـا لە ناومرۆڤـدا هەیەو تەنهـا عەقڵـی یاسـادۆز دەتوانێـت پەی بە بـوونی یاسـاکانی بەرێـت و بوونیـان لە بـوونێکی پەتـی ونادیـارەوە بەرەو بـوونێکی زەینـی بەرێـت و وایـان لێبکـات شـیاوبن بـۆ ئەوەی عەقڵـی یاسـابەکارهێن

جێبەجێیان بکات. سەرچاوەکەی تریان سەرچاوەیەکی دەرەکییە. سەرچاوەی دەرەکیش ئەو کەلتورە کۆمەڵایەتیانەن کە لە کۆمەڵگاکاندا هەن و یاساکانیان بە شێوەیەکی سەلبی دەگوازرێنەوە بۆ هەر تاکێک کە لەناویاندا بوونێکی کۆمەڵایەتی پەیدا دەکات.

کاتێک مرۆڤ لەژیانیدا پەیڕەوی لەو یاسایانە دەکات کە عەقڵە یاسابەکارهێنەکەی لە سەرچاوەیەکی دەرکییەوە وەریگرتوون، پێویستی بەوە نابێت عەقڵە یاسادۆزەکەی ناو خۆی چالاک بکات. عەقڵی یاسادۆز کاتێک پێویست دەبێت کە عەقڵە یاسابەکارهێنەکەی ناو مرۆڤ ئەو یاسایانە جێبەجێ نەکات کە لە سەرچاوە دەرکییەکەوە سەرچاوەیان گرتووە. بۆیە تەنها ئەو مرۆڤانەی کە رازی نابن بە یاساکانی سەرچاوە دەرکییەکە دەتوانن پەی بە بوونی عەقڵە یاسادۆزەکەی ناو خۆیان بەرن و سەرچاوەیەکی ناوەکی بۆ یاساکان لە ناو خۆیاندا بدۆزنەوە.

ئەو کەسانەش کە ئەم ڕێگایە دەگرنە بەر ئەوانەن کە کەلتورە پەتی و رەهاکەی عەقڵ لەرێگەیانەوە بە پرۆسەی بەناوچەییبووندا دەڕوات و لەرێگەی چۆنایەتییە سروشتییەکانی ئەوانەوە دەبێت بە کەلتورێکی ناوچەیی. ئەم جۆرە لە کەلتور پەیڕەوی لەو پرۆسەیە دەکات کە کەلتورێکی عەقڵی سەراپاگیردەکات بەکەلتورێکی ناوچەیی. ئەم پرۆسەیەش تەواو پێچەوانەی ئەو پرۆسەی سەراپاگیرکردنەیە کە گێلنەر دەیکاتە بنەمایەک بۆ سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە.

ئایا کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پشەسازییەکان بەگوێرەی ئەو کەسانەی کە لەناو ئەو کۆمەڵگایانەدا دەژین، سەرچاوەیەکی دەرکییە بۆ بەخشینی ئەو یاساو سیستەمەی کە پەیوەندی ئەوان لەگەڵ ئامێرە پیشەییەکاندا رێکدەخات یان سەرچاوەیەکی ناوەکییەو بوونی لە ناو عەقڵی هەرتاکێکدا هەیەو تاکەکەس پێویستی بەوەنییە لە دەرەوەی خۆی وەریانگرێت؟ گێلنەر لە کارەکەی خۆیدا بە وردی وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوەو پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کەلتورێکی دەرەکیەو بە شێوەیەکی سەلبی لە دەرەوەی تاکەکانی ناو کۆمەڵگاوە دەدرێت بە تاکەکان. دەرەوەی تاکەکانیش لای ئەو، ئەو کۆمەڵگا ناوچەییانەی ناو سنوری سیاسی دەوڵەت نیین کە هەریەکەیان

خاوەنی کەلتوری ناوچەی خۆیەتی و بووەتە رێگر لەبەردەم سەراپاگیرکردنی ئەو کەلتورە پیشەییەدا کە دەسەڵات دەیەوێت سەراپاگیری بکات، بەڵکو ئەو فێرگــانەن کە لەدەرەوەی هەمــوو کەلتــورە ناوچەییەکــانەوە، فەزایەکــی کـۆمەڵایەتی نانـاوچەیی بـۆ کەلتـورە پیشــەییەکەی کۆمەڵگــای پیشەسـازی ســازدەکەن و بەرێگــایەکی فەرمــی و جیــاواز لە رێگاکــانی گواســتنەوەی یاساکانی کەلتورە ناوچەییەکان یاساکانی کەلتورە پیشەییەکە بەبێ جیاوازی دەگوازنەوە بۆنـاو تاکەکانی هەمـوو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییـانەی کە لەسنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدان.

لای ئەو جیـاوازی نێـوان کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی و کۆمەڵگـای پیشەسـازی لەوەدانییە کە یەکێکیان سەرچاوەی یاسا کەلتورییەکانی ناوەکی بێت و بوونی لەناو عەقڵی هەموو تاکەکاندا بێت و ئەوی تریان سەرچاوەی یاسا کەلتورییە دەرکییـەکە بێـت و ئەو کەلتـورە بێـت کە لە دەرەوەی تاکەکانـدا بـوونی هەیە. نەک هەر ئەمە بەڵکو جاوازییەکەش لەوەدا نـابینێ کە لەیەکێکیانـدا کەلتورێکی ئاکاری زاڵەو لەوی تریاندا کەلتورێکی پیشەیی.

ئەو لەبەرئەوەی تەنهـا لەڕوانـگەی کەلتـورە پیشـەییەکەوە لە جیـاوازی ئەم دوو کۆمەڵگـایە دەدوێـت، جیـاوازی ئەم دوو کەلتـورە کـورت دەکـاتەوە بـۆ ئەوەی کە لە کۆمەڵگـا کشـتوکالییەکاندا کۆمەڵگـا ناوچەییەکـانی نـاو سـنوری سیاســی دەوڵەت بەرپرســن لەگواســتنەوەی یاســاکانی کەلتــور لە کەلتــوری دەرەکی کۆمەڵگاوە بۆ ناو تاکەکانی خۆیـان. ئەمەش رێگرە لەبەردەم ئەودا لە سـنوری سیاسـی ئەو دەوڵەتەدا فرەکەلتوری نەمێنێ و تەنهـا تـاکە کەلتورێک بـوونی هەبێـت. جـگە لەمەش گواسـتنەوەی یاسـا کەلتورییەکـان لەوکۆمەڵگـا ناوچەییـانەدا، تاکەکـان لەنـاو فەزای کـۆمەڵایەتی کۆمەڵگا ناوچەییەکانـدا بەبێ هیچ چاودێرییەک و بەشێوەیەکی سروشتی و کێوییانە یاساکانی ئەو کەلتورە ناوچەییەیان بۆ دەگوازرێتەوە و لێرەدا وەک ئەو ڕوەکە کێویانە وان کە بەبێ چاودێری کردنی مرۆڤ گەشە دەکەن و بەرێگایەکی سروشتی پارێزگاری لە جۆرەکەی خۆیان دەکەن.

کەلتــوری کۆمەڵگــا پیشەســازییەکان هەرچەنـدە وەک کەلتــوری کۆمەڵگــا کشـتوکاڵیەکان ســەرچاوەیەکی دەرکیـیە بـۆ بەخشـینی یاســاکانی بە عەقـڵە یاســابەکارهێنەکەی ئەو کەســانەی کە لە ســنوری ئەو کۆمەڵگــایەدا دەژیــن،

بەڵام ئەم کەلتــورە لە فەزایەکــی کەلتوریــدا کە دەکەوێــتە دەرەوەی فەزای کۆمەڵایەتی هەموو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییانەی کە لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا هەن، یاســا کەلتورییەکـانی خـۆی دەگـوازێتەوە بۆنـاو تاکەکـانی کۆمەڵگـای پیشەســازی، ئەمەش وادەکـات کە تاکەکـانی نـاو کۆمەڵگـای پیشەســازی لە فەزای کەلتوریی کەلتورە ناوچەییە جیاوازەکانی خۆیان دەرچن و هەموویان لەناو یەک فەزای کەلتوریدا کۆببنەوە کە لەدەرەوەی فەزای کەلتوری کەلتورە ناوچەییەکانی خۆیانە.

ئەوان لەو فەزا کەلتـورییەوە ئەو یاســا کەلتوریـانە وەردەگـرن کە عەقـڵە یاســـا بەکارهێنەکەیـــان لە ژیـــانی ئەوانـــدا جێبەجێیـــان دەکـــات، بەمەش دەستبەرداری وەرگرتنی ئەو یاسا کەلتوریانە دەبن کە کۆمەڵگا نـاوچەییەکەی خۆیـان پێیـان دەبەخشـێت. ئەمە ســەرەڕای ئەوەش ئەوان لەنـاو فەزایەکـی کەلتــوری بێخـــاوەن و بێچـــاودێردا نـــین و وەک تاکەکـــانی نـــاو کۆمەڵگـــا ناوچەییەکان کێوییانە بوونیان پەرەناسێنێ، ئەوان لەناو فەزایەکی کەلتوریی بێخاوەنـدا یاســا کەلتورییەکـان وەرنـاگرن و لەنــاو فەزایەکـی دەســتکردو باخچەییـدا یاسـاکان وەردەگـرن کە دەوڵەت خـاوەنییەتی و بەردەوامـیش لە ژێرچاودێری ئەو پسپۆڕانەدایە کە ئەو فەزا کەلتورییەیان دروستکردووە.

لای گێلـنەر بـاخچەییبوونی فەزای کەلتـوری کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکان و بـوونی ئەم فەزایە لەدەرەوەی هەمـوو کۆمەڵگـا ناوچەییەکـانی نـاو سـنوری دەوڵەت و نەبــوونی ئەم دووخاســـیەتە لە فەزا کەلتورییەکـــانی تـــردا، وای کـــــردووە بیـــرۆکەی نەتەوە تەنهـــا لەنـــاو فەزای کەلتـــوری کۆمەڵگـــا پیشەسازییەکاندا سەرهەڵبدات و لەفەزا کەلتورییەکانی تردا سەرهەڵنەدات.

بەڵام ئایا کەلتوی پیشـەیی کۆمەڵگاکان تـاکە کەلتورێکە کە تاکەکانی نـاو کۆمەڵگا ناوچەییەکان لە دەرەوەی کۆمەڵگا ناوچەییەکانی خۆیان وەریدەگرن، یان کەلتوری مەزهەبی کۆمەڵگا ئاینییەکانیش بە هەمـان شـێوە کەلتورێکە لە دەرەوەی کەلتــورە جیاوازەکـانی نـاو کۆمەڵگـا ناوچەییەکـان وەردەگیرێـت؟ بێگومان کەلتوری مەزهەبیش بەهەمان شێوەی کەلتوری پیشـەیی کەلتورێکی ســـەرووناوچەییەو ئەنـــدامانی کۆمەڵگـــا ناوچەییەکـــان لە دەرەوەی فەزای کەلتــوری کەلتــورە نــاوچییەکەی خۆیــان و لەنــاو فەزای کەلتــوری فێــرگە مەزهەبییەکاندا وەریدەگرن.

ئایا فەزای کەلتورە پیشەییەکەی ناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکان تاکە فەزایەکی دروستکراو و باخچەیی و چاودێری کراوە، یان فەزای کەلتوری کەلتورە مەزهەبییەکانیش بە هەمان شێوەی فەزای کەلتوری کەلتورە پیشەسازییەکە فەزایەکی دەستکردو ناسروشتییەو پێویستی بەوەیە خاوەنی هەبێت و لەلایەن باخەوانەکانیشەوە چاودێرییەکی بەردەوام بکرێت؟ بێگومان کەلتورە مەزهەبیەکەش هەمان ئەو خاسیەتەی کەلتورە پیشەییەکەی هەیە.

گەر ئەو دوو خاسیەتەی سەرەوە کە گێلنەر بە خاسیەتی جیاکەرەوەی کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانیان دەزانێت، توانای جیاکردنەوەی ئەو کەلتورە پیشەییەیان نەبێت لە کەلتورە مەزهەبییەکەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی سەردەمی خەلافەتەکان، کەواتە ئەوەی کەلتوری کۆمەڵگا پیشەسازییەکان لە کەلتوری کۆمەڵگاکانی تر جیادەکاتەو چییە؟ لەڕاستیدا ئەوەی کەلتوری کۆمەڵگای پیشەسازی لە کەلتوری کۆمەڵگای کشتوکاڵی جیادەکاتەوە، بوونە پیشەییەکەیەتی. کەلتوری باخچەیی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە مەزهەبییەکان کەلتورێکی ئاکاری سەراپاگیرکراوە، بەڵام کەلتوری باخچەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کەلتورێکی پیشەیی سەراپاگیرکراوە؟ بەگشتی کەلتوری پیشەییش جیاوازییەکی جەوهەری و جۆری لەگەڵ کەلتوری ئاکاریدا هەیەو ئەم جیاوازیەشمان لەسەرەوە روونکردەوە.

ئایا پیشەییبوونی کەلتوری باخچەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان دەتوانێت لەهەمانکاتدا بەوەی کە کەلتورێکی پیشەییە، ئیدعای ئەوە بکات کە بیرۆکەی نەتەوە تەنها لەناو ئەودا بوونی هەیەو تەنها بە سەراپاگیربوونی ئەویش لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا بوون پەیدا دەکات؟

گەر لەڕووی ئۆنتۆلۆجییەوە لەکەلتوری پیشەیی بکۆڵینەوە دەگەینە دەرئەنجامێکی تەواو جیاواز لەو دەرئەنجامانەی کە گێلنەر لە بارەی بوونی بیرۆکە نەتەوە لەناو ئەم کەلتورەدا پێی گەیشتووە. کەلتوری پیشەیی، باخچەیی بێت یان کێوی، کەلتوری وەگەڕخستن و بەکارهێنانی ئەو ئامێرانەیە کە پێداویستییە مادییەکانی مرۆڤەکانی ناو کۆمەڵگایەک بەرهەم دەهێنن. مرۆڤ کاتێک دەکەوێتە ناو پەیوەندی لەگەڵ ئامێرێکدا دەبێت بەپێی ئەو ئامانجە هەڵسکەوت بکات کە ئامێرەکەی بۆ دروستکراوە، واتە مرۆڤ دەبێت بەپێی ئەو یاسایانە بجووڵێتەوە کە بۆ کارکردنی ئامێرەکە دانراون، لێرەدا

مـرۆڤ دەبێـتە توخمێـک لە تـوخمە پێکهێنەرەکـانی ئـامێرەکە. لە سـەردەمی کۆیلایەتیدا مرۆڤی کۆیلە خۆی ئامێر بووەو بەپێی ئەو یاسا ئامێرییانە کاری کردووە کە لە جەستەی خۆیدا بوون، لە کۆمەڵگای دەرەبەگایەتیدا ئامێر دوو تـوخمی پێکهێـنەری هەبـوون: مـرۆڤ و ئەو هۆکـارەی کە ئەو مـرۆڤە بـۆ کـارکردن بەکـاری دەهێنـا، بەڵام لەسـەردەمی پیشەسـازیدا مـرۆڤ دەبێـتە توخمێک لە توخمە پێکهێنەرەکانی دروستەی کارکردنی ئامێر.

واتە سـەرەتا مـرۆڤ خـوی ئـامێربووەو نەدەکـرا مرۆڤـی کـۆیلە لەئـامێر جیـابکرێتەوە، دوای ئەوەی مـرۆڤ ئـامێرە سـەرەتاییەکان دروسـت دەکـات، مرۆڤ وەک ئامێرێک دابەش دەبێت بۆ دوو توخم: جەستەی ئامێرو یاساکانی بەکارهێنانی ئامێر. لەم قۆناغەشدا یاساکانی بەکارهێنانی ئامێر لەناو مرۆڤدا دەمێننەوەو تەنها جەسـتەی ئـامێر دەکەوێتە دەرەوەی مـرۆڤ. دوای ئەوەش کە ئـامێرە خۆجوڵێنەکـان بەهـۆی تەکنۆلۆجیـاوە پەیـدا دەبـن، ئـامێر بـوونێکی سەربەخۆ لە مرۆڤ وەردەگرێت و بۆکارکردنی پشت بەو یاسـایانە نابەسـتێ کە لەنـاو مرۆڤدا هەن. دوای ئەوەی یاسـاکانی کـارکردنی ئامێرەکـان بەهـۆی زانسـتەوە لەنـاو جەسـتەی مرۆڤـدا دەردەهێنـرێن و بەهـۆی تەکنۆلۆجیـاوە دەخرێنە ناو ئامێرەکان، مرۆڤ دەبێتە بەشێک لە جەستەی ئامێر و دەکەوێتە ژێرحوکمی ئەو یاسایانەی کە لەناو ئامێرەکەدا بوونیان هەیە.

ئـامێر شـتێکەو پەیوەنـدی ئۆنتۆلـۆجی مـرۆڤ لەگەڵ ئـامێردا شـتێکی تـرە، مـرۆڤ بەوە دەبێـت بە ئـامێر کە ببێـت بە کـۆیلەی مرۆڤێکـی تـر، کە بـوو بەکۆیلەی مرۆڤێکی تر خۆی لە دۆخی ئۆنتۆلۆجی ئامێردا دەبینێتەوە. سەردار لێـرەدا بەوە سـەردار نیـیە کە ئـازادە، بەڵکـو بەوە سـەردارە کە بەهـۆی بە کـۆیلەکرنی مرۆڤێکـی تـرەوە خـۆی لەوە دەربـازکردووە ببێـت بە کـۆیلە، واتە سەردار لێرەدا کۆیلەیەکە کە خۆی لە کۆیلایەتیکردن دزیـوەتەوەو مرۆڤێکی تری لە بری خۆی کردووە بە کۆیلە.

لەگەڵ ئەوەشـدا ئەم کـۆیلەیە بەوە بـووە بەکـۆیلە کە لەبـری کەسـێکی تـر کۆیلایەتی دەکات، لە پەیوەندی خۆیدا لەگەڵ بوونە ئامێرییەکەیدا ئازادە، واتە لەگەڵ بوونە ئـامێرییەکەی خۆیدا لە پەیوەندییەکی ئازادانەدایە. هـۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەو بوونە مرڤانەکەی لە هەرخۆیەتی و شوناسـدایە لەگەڵ بـــوونە ئامێرییەکەیـــدا، واتە بـــوونە مرۆڤـــانەکەی هەمـــان بـــوونە

ئامێرییەکەیەتی. ئەو کاتەی کە ئامێرەو کار دەکات وەک ئەوە هەیە کەهەیەو بەمەش لەبوونیدا لە ناو کارکردندا وەک ئامێرێک ئازادەو کۆیلە نییە. کۆیلایەتی ئەو لەپەیوەندیدا لەگەڵ سەردارەکەی بوون پەیدا دەکات نەک لە پەیوەندیدا لەگەڵ بوونە ئامێرییەکەی خۆیدا. کەواتە مرۆڤ لەم سەردەمەدا لە پەیوەندیدا لەگەڵ ئامێردا لەو پەڕی ئازادیدابووە، چوونکە ئامێر لەناو ئەم پەیوەندییەدا بوونێکی جیای نییە لە بوونی مرۆڤەکەو پەیوەندی مرۆڤ و ئامێر وەک پەیوەندی مرۆڤ وایە بە خۆیەوە.

دوای ئەوەی مرۆڤ بۆ ئاسانکردنی کارەکانی، ئامێرە سادەکان دادەهێنێ، جۆرێک لە جیاشوناسی و ناهەرخۆیەتی لە نێوان مرۆڤ و ئامێردا دێتە ئاراوە. پەیوەندی مرۆڤ و ئەم ئامێرانە، پەیوەندی بەردەستەبوونە. واتە ئامێر لێرەدا بەردەستی مرۆڤەو بەپێی ئەو یاسایانە دەجوڵێتەوە کە لەناو جەستەی ئامێریی مرۆڤدان و مرۆڤ لەکاتی کارکردندا پەیڕەییان دەکات. لەم پەیوەندییەدا ئامێر شوێنکەوتەی بوونە ئامێریەکەی مرۆڤە.

مرۆڤ لێرەدا هەرچەندە لەپەیوەندییە ئاکارییەکەیدا کە پەیوەندی مرۆڤە بە مرۆڤەوە، شوێنکەوتەی داخوازییەکانی مرۆڤێکی ترە، بەڵام لە پەیوەندییە کارییەکەیدا کە پەیوەندی مرۆڤە بە ئامێرەکانی کارکردنەوە، سەردارێکی راستەقینەی ئامێرەکانەو ئامێرەکان لە کاتی کارکردندا دەبێت بەپێ ئەو یاسایانە بجوڵێنەوە کە لەناو عەقڵە ئامێرییەکەی ئەودان. لێرەدا مرۆڤ لەپەیوەندیدا لەگەڵ ئامێرە سادەکاندا ئازادییە رەهاکەی بەشەکی دەبێتەوەو لەکارکردندا ناتوانێت بەتەواوی وەک ئەوە بێت کە هەیە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشدا وەک ئەوەش نییە کە ئامێرەکە دەیخوازێت، بەڵام ئامێرەکە دەبێت وەک ئەوەبێت کە ئەو لەکارکردندا دەیخوازێت.

لە قۆناغی پیشەسازیدا بەهۆی سەرهەڵدانی تەکنۆلۆجیاوە، ئەم پەیوەندییەی مرۆڤ و ئامێر دەگۆڕێت و مرۆڤ بوونی خۆی لەم پەیوەندییەدا بزردەکات و لەگەڵ خۆیدا دەگاتە ئەو پەڕی ناهەرخۆیەتی. ئامێر لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا وەک ئامێرە سادەکانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان نییە کە بوونی لە شێوەکەیدا بێت و یاساکانی بە کارهێنانی لەرێگەی شێوەی ئامێرەکەو بە سەیرکردنێک بزانرێن، واتە وەک ئەو ئامێرە شێوەییانە بێ ناوەرۆک نین و یاساکانی کارکردنەکەیان بەڕویانەوە دیارنییە، ئەم ئامێرانە

جەوهەریان هەیەو یاساکانیان لەناو جەهەرەکەیاندا پەنهانەو مرۆڤ لە ڕێگەی هەستەکانەوە ناتوانێت پەی بە بوونیان بەرێت و فێریان ببێت و وەک ئامێرە سادەکان لەگەڵیاندا بکەوێتە ناو پەیوەندی و لە دەرەوەش وەک بوونێکی سەربەخۆ بمێنێتەوەو بوونی خۆی لەدەست نەدات.

ئامێرەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی لە پرۆسەیەکی مێژووی دورودرێژدا هاتونەتە بوون، فەلسەفەی ئەوروپی لەگەڵ سەرهەڵدانیدا دەبێتە سەرەتایەک بۆ دۆزینەوەی ئەو بنەمایانەی کە ئامێرە تەکنیکییەکانی لێدەکەوێتەوە. لە سەردەمی ئەم فەیلەسوفانەدا بۆ یەکەمجار عەقڵی یاسادۆز لەناو مرۆڤی ئەوروپیدا چالاک دەبێت و دەست دەکات بە دۆزینەوەی ئەو یاسا سروشتی و ئاکاریانەی کە لەناو عەقڵی مرۆڤدا بوونێکی پێشینەیان هەیەو ئەمەش لە کارەکانی دیکارت و لایبنیتزدا بە روونی دەردەکەوێت. ئەو یاسایانەی کە دواتر ماهییەتی ئامێرە تەکنۆلۆجییەکانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان پێکدەهێنن، لەلایەن ئەم فەیلەسوفانەوە بوونیان لەناو عەقڵی مرۆڤدا پەی پێدەبرێت و دەدۆزرێنەوە.

دوای ئەوان زاناکان دێن و بوونی عەقڵی ئەم یاسایانە لە یاساکان دادەماڵن و دەیانکەن بە کۆمەڵە یاسایەکی نوسراو. بەم کارەشیان عەقڵی یاسادۆزی فەیلەسوفەکان کە بنەمای دۆزینەوەی ئەو یاسایانەیە، لە یاساکانی دوور دەخەنەوەو وا لەیاساکان دەکەن هەر کەسێک بەبێ چالاکبوونی عەقڵە یاسادۆزەکەی بیەوێت بیانزانێت، بتوانێت بیانزانێت.

زاناکان یاساکانی دروستکردنی ئەم ئامێرانە لەو شوێنە نهێنییە -کە عەقڵی مرۆڤەو شوێنی راستەقینەی ئەو یاسایانەیە- دەردەهێنن و دەیانکەن بەکۆمەڵە یاسایەکی بەردەستە کە هەرکەسێک بیەوێت بتوانێت بەهۆی خوێندن و فێرکردنەوە فێریان ببێت. واتە ئەوەی کە تەنها فەیلەسوفەکان دەیانتوانی بەهۆی عەقڵە یاسادۆزەکەیانەوە بیزانن، وایان لێکرد هەر کەسێک بیەوێت فێری بێت بەبێ بیرکردنەوەو تێڕامان فێری ببێت، بەمەش ئەو نهێنییەی کە تەنها فەیلەسوفەکان دەیانزانی بوونی لە بوونێکی عەقڵییەو دەبێت بە بوونێکی بەردەستە.

ئەم کارەی زاناکان وادەکات بۆ زانینی ئەو ئەو نهێنییە کە دواتر ناو دەنرێت زانست، کەس پێویستی بەوە نەبێت عەقڵە یاسادۆزەکەی ناوخۆی

وەک فەیلەسوفەکان بخاتە کارو ئەو ڕێگایە لەژیاندا بگرێتە بەر کە ڕێگای فەیلەسوفەکانە. دوای ئەوەی زانست بوونی عەقڵی خۆی لەدەستداو، لەلایەن ئەوانەوە کە پێیاندەوترێت زانا بوونی لەبوونێکی عەقڵییەوە کرا بەبوونێکی بەردەستە، ئەو مرۆڤانەی کە سروشت مەهارەتێکی تەکنیکی پێ بەخشیبوون سوودیان لەم کارەی زاناکان وەرگرت و لەرێگەی عەقڵە ئامێرییە بەهێزەکەیانەوە توانیان لەدوای فێربوونی ئەو یاسا دۆزراوانەی کە فەیلەسوفەکان لەناو عەقڵی مرۆیدا پەییان پێبردبوون و زاناکان کردبوویانن بە کۆمەڵەی یاسایەکی بەردەستە، ئەو یاسایانە لەناو مادەیەکی شیاودا بەرجەستە بکەن و بوونەوەرێکی نوێیان پێ بهێننە ئاراوە کە ئەو بوونەوەرە ئامێرییەیە، دواتر دەبێت بە بنەما بۆ بوونی کۆمەڵگای پیشەسازی.

ئەوانەی کە یاساکان لەو کەلتورە بەردەستەیە وەردەگرن و دەیگوازنەوە بۆ ناو ئامێرەکان، تەکنیکارەکانن. گەر لەو پرۆسەی مێژووییەی دروستبوونی ئەم ئامێرانە وردبینەوە، دەگەین بەو دەر ئەنجامەی کە ئەم پرۆسەیە لە کۆمەڵگا مەزهەبییەکانیشدا هەمان پرۆسەی دروستکردنی ئەو مرۆڤە پیشەییەشە کە گێلنەر پێی وایە مەعدەنی دروستکردنی شەیتان چۆن مەعدەنێکی باشترە لە مەعدەنی دروستکردنی مرۆڤ بەهەمان شێوە مەعدەنی دروستکردنی ئەم مرۆڤە دەستکردەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکانیش باشترە لەمەعدەنی دروستکردنی مرۆڤە سروشتییەکەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان[٤٩/٣].

یاسادارێژەرەکانی زانستە ئەوروپییەکان یاساکانی بوون وکارکردنی ئامێرەکان لەناو عەقڵی مرۆییەوە دەگوازنەوە بۆناو کەلتورێکی دروستکراو کە ناونراوە زانست. گەر بمانەوێت لەمەوە پێناسەی زانست بکەین، دەتوانین بڵێین: زانست شەریعەتی دروستکردن و کارکردنی ئامێرەکانە. واتە ئەو کەلتورە یاساییەیە وەک بەرنامەی کارکردن دەخرێتە ناو ئامێرە تەکنیکییەکانەوە.

ئەم کەلتورە یاساییە هەڵگری ئەو یاسایانەیە کە لەلایەکەوە پەیوەندی نێوان کەسی بەکارهێن و ئامێرە بەکارهێنراوەکان رێکدەخات و لەلایەکی ترەوە پەیوەندییە ناوەکییەکانی نێوان ئامێرەکان خۆیان رێکدەخات. مرۆڤ لە پەیوەندییەکانی لەگەڵ ئەم جۆرە لە ئامێردا ناتوانێت بوونێکی سەربەخۆی لە ئامێرەکە هەبێت. مرۆڤ لەم پەیوەندییەدا تەنها شوێنکەوتەی کاری ئامێرەکە

نییە، بەڵکو توخمێکە لە توخمەکانی ناو پێکهاتەی ئامێرەکە. گەر مرۆڤ لە دۆخی کۆیلەدا لەپەیوەندیدا لەگەڵ ئامێرەکەدا لەو پەڕی ئازادیدا بێت بەوەی کە بوونە مرۆڤانەکەی لەگەڵ بوونە ئامێرییەکەی لە شوناسدان و یەکن، ئەوە مرۆڤ لە پەیوەندی لەگەڵ ئەم ئامێرە تەکنیکییەدا تەواوی ئازادی خۆی ون دەکات، بەوەی کە ئامێرەکە دەکەوێتە ناو هەرخۆیەتی لەگەڵیداو بەمەش ئامێرەکە کاتێک لەپەیوەندیدایە لەگەڵ ئەم مرۆڤەدا، لەپەیوەندیدا نییە لەگەڵ غەیری خۆیدا، بەڵکو لەپەیوەندیدایە لە گەڵ عەینی خۆیدا.

گەر مرۆڤە کۆیلەکە لەکاتی کارکردندا خۆی بێت و جگە لەخۆی لەپەیوەندیدا نەبێت لەگەڵ هیچی تردا، ئەوە ئامێری تەکنیکی لە کاتی کارکردندا خۆیەتی و جگە لە خۆی لەپەیوەندیدا نییە لەگەڵ هیچ شتێکی تردا، تەنانەت ئەو مرۆڤەش کە بەکاری دەهێنێ. مرۆڤ لەناو ئەم ئامێرەدا بوونی لە بوونی ئامێرەکەدایە، چوونکە ئەوەی کار دەکات مرۆڤەکە نییەو ئامێرەکەیە. بەڵام کاتێک کۆیلەکە لەکاتی کاردا ئامێرێکەو کار دەکات ئەوە ئامێرەکە نییە کاردەکات بەڵکو ئەوە مرۆڤەکەیە کاردەکات.

لە حاڵەتی کۆیلەکەدا جەستەی ئامێریی کۆیلەکە بەهەمان ئەو بەرنامەیە کاردەکات کە لەناو مرۆڤەکەدا هەیەو بەرنامەی کارکردنی ئەویشە. لە حاڵەتی جوتیارەکەدا ئامێرەکە دەکەوێتە دەرەوەی مرۆڤەکە، بەڵام بەرنامەی سەربەخۆی خۆی بۆ کارکردن نییەو بەهەمان بەرنامەی کارکردن کار دەکات کە لەناو جەستەی مرۆڤەکەدایە. لە حاڵەتی مرۆڤە تەکنیکییەکەدا بەرنامەی کارکردن لەناو مرۆڤەکەدا نییەو لەناو ئامێرەکەدایەو مرۆڤەکە بەپێ ئەو بەرنامەیە کار دەکات کە لە جەستەی ئامێرەکەدایە، بەمەش مرۆڤەکە دەبێتە بەشێکی تەواوکەری جەستەی ئامێرەکە، ئامێرەکەش لەگەڵ جەستەکەیدا لەشوناسدایەو جەستەکەی هەرخۆیەتی.

لەمەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە مرۆڤی کۆمەڵگای پیشەسازی هیچ نییە جگە لە بەشێک لە جەستەی ئەو ئامێرەی کە کاری پێدەکات، واتە بەشێکە لەوەی کە لەگەڵ ئامێرەکەدا یەکن و لە شوناسدان. ئەم حاڵەتی هاوشوناسییە لەو دۆخە سایکۆلۆجییەدا زۆر بەروونی دەردەکەوێت کە کەسێک لە کاتی لێخورینی ئۆتۆمبێلە ئاخرمۆدێلەکەیدا خۆیشی وەک مرۆڤێکی ئاخر مۆدێل دەبینێتەوەو شوناسی خۆی لەگەڵ شوناسی ئۆتۆمبێلەکەیدا پێ

جیاناکرێتەوەو خۆی لێدەبێت بە ئۆتۆمبێلەکەی. ئایا ئەو کەلتورە باخچەییەی کە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا مرۆڤەکانی ئەم کۆمەڵگایەی پێ بەرنامەڕێژ دەکرێت چ پەیوەندییەکی هەیە لەگەڵ ئەو کەلتورەی کە ئامێرەکانی پێ بەرنامەڕێژ دەکرێت؟ ئایا ئەم دوو کەلتورە یەکن یان دوو کەلتوری جیاوازن؟ ئەوەی کە بوونی مرۆڤ تەماهی پێدەکات لەگەڵ بوونی ئامێرەکانداو دەیانکاتەوە بەیەک، ئەو بەرنامەیەیە کە لە نێوان بەکارهێنی ئامێرەکان وئامێرەکاندا هاوبەشە، ئەو بەرنامەیەش هەردووکیان بەرەوە یەک ئامانج ئاراستە دەکات، ئەو ئامانجەش بەرهەمهێنانی ئەو پێداویستییەیە کە ئەو ئامێرە بەرهەمی دەهێنێ. واتە مرۆڤ لێرەدا تەنها لە پێناو ئەوەدا هەیە کە ئامێرەکەی بۆ دروستکراوە، نەک لە پێناو ئەودا کە خۆی لەپێناویدا هەیە. ئەو کەلتورە پیشەییەی کە یاساکانی لە یەک کاتدا دەگوازرێنەوە بۆ مرۆڤێکی پیشەیی و ئامێرێکی پیشەیی، کەلتورێکی دەرەکییەو نەبوونی لەناو ئەو مادەیەدا هەیە کە ئامێرەکەی لێ دروستدەکرێت، نە بوونی لەناو ئەو مرۆڤەدا هەیە کە لە کاتی کارکردنی ئامێرەکەدا وەک بەشێک لەجەستە بەرنامەڕێژکراوەکەی ئامێرەکە دەمێنێتەوە.

ئەم کەلتورە کەلتوری دروستکراوەی دەستی زاناکانەو تەکنیککارەکان یاساکانی دەگوازنەوە بۆ ناو ئامێرەکان و مامۆستیانی فێرگە مۆدێرنەکانیش یاساکانی دەگوازنەوە بۆ ناو ئەو کەسانەی کە دەیاننەوێت لەگەڵ ئامێرەکاندا بکەونە ناو پەیوەندییەکی ئامێرییەوە. کەلتوری پیشەیی لەبەر ئەوەی لەبنچینەدا کەلتوری ئامێرەکانەو هەڵگری ئەو یاسایانەیە کە پەیوەندییە ئامێرییەکانی ئامێر بە خۆی و بە دەرەوەی خۆی ڕێکدەخات، هیچ پەیوەندییەکی بە مرۆڤیەتی مرۆڤ و ئەو کەلتورەوە نییە کە پەیوەندییە مرۆییەکانی مرۆڤ بە مرۆڤ و مرۆڤ بە دەرەوەی خۆی ڕێک دەخات. کەلتوری مرۆیی کەلتورێکە کە یاساکانی مرۆڤ بەرەو ئامانجە مرۆڤانەکەی ئاراستە دەکەن، واتە ئەم کەلتورە لەبنچینەدا کەلتوری مرۆڤەکانەو پەیوەندی مرۆڤ و هەموو ئەوە ڕێکدەخات کە مرۆڤانەیە. لێرەدا دەکرێت پرسیارەکەمان لە بارەی بوونی بیرۆکەی نەتەوەوە بەم شێوەیە ڕێک بخەینەوە: ئایا بیرۆکەی نەتەوە بوونی لەناو کەلتورێکی مرۆییدایە یان کەلتورێکی ئامێری؟

وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە لێمات دەخوازێت لە شوێنێکی ترەوە درێژە بە بەدواداچوونەکەی پێشوومان لە بارەی کەلتوری پیشەییەوە بدەین. کەلتوری پیشەیی ناکرێت هەڵگری بیرۆکەی نەتەوە بێت، نەک لەوێوە کە کەلتورێکی ئامێرییەو کەلتورێکی مرۆیی نییە، بەڵکو لەوێوە کە کەلتورێکە توانای ئەوەی تیایە جیاوازییەکانی نێوان مرۆڤەکان و کۆمەڵگا جیاوازەکان نەهێڵێت و هەموویان بکاتەوە بەیەک. ئەم توانایەشی لەوێوە هێناوە کە مامەڵە لەگەڵ مرۆڤدا دەکات وەک بەشێکی جیانەکراوە لەو ئامێرانەی کە دروستیان دەکات.

ئەوەی کە دروستکراوە وەک ئەوە نییە کە سروشتییە، ئامێرێکی دروستکراو کە بەدروستکردن هەیە، وەک مرۆڤ نییە کە بەسروشت هەیە، ئەوەی کە بەسروشت هەیە بوونێکی تاکانەی هەیەو جیاوازە لە هەموو ئەو بوونەوەرە هاوجۆرانەی خۆی کە بوون و دەبن، بەڵام ئەوەی کە دروستکراوەو بەدروستکردن هەیە تاکانە نییەو دروستکەرەکەی بەپێی سیستەمێکی ئامێریی دروستی کردووە کە توانای ئەوەی هەیە ئەوەی دروستیکردووە وەک خۆی دروستی بکاتەوە. کەواتە ئەو کەلتورە دەتوانێت بە قەدەر بەکارهێنەرانی ئامێرێک هەمان ئامێر وەک خۆی دروست بکاتەوە. بەڵام ئەو سیستەمە سروشتییەی کە بوونەوەرە زیندووەکانی لێ دەکەونەوە ئەو بوونەوەرەی کە لە جۆرەکەی خۆی دەیخاتەوە، دووپات بووەوەی هیچ بوونەوەرێک لەو بوونەوەرانە نییە کە لە جۆرەکەی ئەون. هیچ مرۆڤێک لە مرۆڤێکی تر ناچێت و ئاکاری ئازادانەی هیچ مرۆڤێک لە ئاکاری ئازادانەی مرۆڤێکی تر ناچێت، بەڵام هیچ ئامێرێک لەو ئامێرانەی کە لە هەمان کارگە دەردەچن لەیەکتر جیاواز نین و بوونێکی تاکانەیان نییە. دەکرێت کەلتوری ئامێرەکان، مرۆڤەکان لەناو کارکردنی ئامێرەکاندا وەک ئامێرەکان بکەنەوە بەیەک، ئەمەش بەوە دەکرێت کە ئامێرەکان هەموویان ئامێری هەمان کارگە بن و بە هەمان چۆنایەتی کار بکەن.

کەلتورە ئامێرییەکە لەخۆیدا هەڵگری ئەم بەیەککردنەی مرۆڤەکانەو کاتێک ئەم کەلتوورە دەگاتە ئەو قۆناغەی پەرەسەندنی خۆی کە ئامێرە دروستکراوەکانی لە رووی پراگماتیکی و ئیستاتیکییەوە بگەیێنێتە لوتکە، ئەو کاتە ئامێرەکان لە سەرانسەری جیهاندا هەموویان دەبنەوە بەیەک و یەک کەلتوریش بۆ بەکارهێنانیان دەبێت.

واتە گەیشتنی ئامێرەکان بە کەماڵی مومکینی خۆیان دەبێتە هۆی ئەوەی کەلتوری پیشەیی ببێتە خاوەنی یاساکانی دوستکردنی ئامێرە نموونەییەکان و بەمەش ئامێرەکان و کەلتورەکەشیان لە پەرەسەندن راوەستن و لەوە زیاتر پەرەنەسێنن و ئەو جیاوازانەی کە شیانی بوونن لەو جۆرە لە جیاوازی نەبن کە بتوانن کاریگەری لەسەر ئەو چوونیەکییەی ئامێرەکان و یاساکانی ئەو کەلتورە دابنێن. گەر ئەمەش روو بدات ئەوە مرۆڤایەتیش هەمووی وەک ئامێرەکان لە ژیانی پیشەیی خۆیدا پەیرەوی لە یاساکانی هەمان کەلتور دەکات و بەمەش کەلتورێکی پیشەیی سەراپاگیر دروست دەبێت.

ئامانجی کەلتوری پیشەیی پاراستنی ئەو جیاوازیانە نییە کە لە کەلتوی پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییە جیاوازەکانی جیهاندا هەیە، بەڵکو ئامانجی نەهێشتنیانە، چوونکە بوونی ئەم جیاوازیانە بەڵگەن لەسەر ئەوەی کە ئەو کەلتورە پیشەییە نەگەیشتوەتە کەماڵی مومکینی خۆی و ئەو ئامێرانەش کە بە یاسا ئامێرییەکانی ئەو کەلتورە هاتونەتە ئاراوەو کاردەکەن، ئەو ئامێرە نموونەییانە نین کە ئەو کەلتورە خوازیارە بیانهێنێتە ئاراوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کەلتوری پیشەی کۆمەڵگا پشەسازییەکان ئامانجی نەهێشتنی جیاوازییەکانەو کەماڵی خۆی لەوەدا نابینێتەوە بە کەمترین یاسا زۆرترین جیاوازی لە خۆی کۆبکاتەوە، بەڵکو دەیەوێت بە کەمترین یاسا بگاتە زۆرترین چوونیەکیی کەلتوری و بەکەمترین یاسا بگاتە دروستکردنی باشترین ئامێر بۆ بە بەکارهینان. ئەو کەلتورەی کە یاسادارێژەرەکان دایدەنێن، لەبەرئەوەی کەلتورێکی دروستکراوە، ئامانجی ئەوەیە بگاتە ئەو یاسایانەی دروستکردن و کارکردن کە زۆرترین رێژەی ستانداردبوون لە دروستکردن و کارکردندا دێننەئاراوە. ئەو بنەمایەش ئەو کەلتورەی لەسەر دانراوە ئەویە کە بەکەمترین وزەی تێچوو زۆرترین بەرهەم بخاتەوە. ئەم بنەمایەش بنەمایەکی پراگماتیکییەو داوای زۆرترین سود دەکات بە کەمترین ماندووبوون. نەهێشتنی جیاوازییەکان لەرێگەی بەستانداردکردنەوە بەرهەمی ئەو سیستەمە ئامێرییەیە کە لەناو ئەو کەلتورەدا هەیە یاسادارێژەرەکانی زانست و یاسادارێژەرەکانی مەزهەبەکان دایانناوە.

لێرەدا پرسیارێک دێتە ئاراوە ئەویش ئەوەیە: گەر کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان بەهۆی ئەوەوە کە کەلتوری ئامێرەکانە، ئامانجی

ئەوەبێت لەرێگەی بەستانداردکردنی کاری مرۆڤ و کاری ئامێرەکانەوە کار بۆ نەهێشتنی جیاوازییەکان بکات، چی وادەکات لە یاساداڕێژەرەکانی کەلتورە مەزهەبییەکان کە کەلتورەکەیان کەلتورێکی ئاکاری ومرۆییە بەهەمان شێوەی یاساداڕێژەرەکانی کەلتورە پیشەییەکە، کار بۆ بەستانداردکردنی یاساکانی ئەو کەلتورە ئاکاریە بکەن و هەوڵبدەن جیاوازیی ئاکاری لە نێوان مرۆڤەکاندا نەهێڵێن و ئاکاری هەموو مرۆڤەکان بکەنەوە بەیەک؟

ئەوەی وایکردووە کەلتوری مەزهەبی خەلافەتەکان پەیڕەوی لە و یاسایە بکات کە داوای زۆرترین ستانداردکردن و کەمترین جیاوازی دەکات، ئەوەیە کە وەک کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان کەلتورێکی عەقڵی نییەو کەلتورێکی دروستکراو و تەقلیدییە. هەموو ئەو کەلتورانەش کە کەلتوری بەردەستەو دروستکراو و دەرەکین، پەیڕەوی لەهەمان یاسا دەکەن و هەمان ئامانجیان هەیە.

کەلتوری ئاکاری مەزهەبەکان کەلتورێکە لەلایەن یاساداڕێژەرەکانەوە دانراوەو مەرجەعەکەی عەقڵی مرۆیی نییەو ئەو واقعە ئاکارییەیە کە شەریعەتەکەی لە ناو عەقڵی مرۆیدایەو بەرجەستەکەری ئەو یاسایانەیە کە بەشێوەیەکی سروشتی لەناو عەقڵدا بوونیان هەبووەو لە ژیانی کەسانی ناو ئەو واقعە ئاکارییەی کۆمەڵگای پێغەمبەرەکان و هاوڕێکانیان شێوەگیربووە. بەهەمان شێوە ئەو کەلتورە پیشەییەش کە زاناکان داینناوە مەرجەعەکەی ئەو مەعریفە نوسراوەیە کە فەیلەسوفەکان بەهۆی بەرجەستەکردنی ئەو یاسایانەوە لەزماندا بەرجەستەیان کردوون کە لەناو عەقڵدا بە شێوەیەکی سروشتی بوونیان هەیە. ئەو کەلتورە شەرعییانەی کە زاناکان دایان هێناون، مەرجەعەکەیان مەرجەعێکی دەرەکییەو وەک ئەو کەلتورە نییە کە لەناو عەقڵدا بوونی هەیەو دروستکراو و دەرەکی نییە. هەر ئەمەشە وادەکات ئەو کەلتورە دروستکراوانە ئاکاری بن یان پیشەیی لە سەر ئەو بنەمایە دابمەزێنن کە بەزۆرترین ستانداردکردن کۆتای بە زۆرترین جیاوازی بهێنن. ئایا کەلتورێک لەسەر بنەمایەکی ئاوا دامەزرابێت، بیرۆکەی نەتەوە لەناویدا بوون پەیدا دەکات؟ ئایا بەو جۆرە لە کەلتور نەتەوە دروستدەکرێت؟ ئایا بیرۆکەی نەتەوە سەر بە کەلتورێکە کە ئامانجی ئەوەیە بە کەمترین ستانداردکردن زۆرترین جیاوازی بپارێزێت، یان سەر بەکەلتورێکە ئامانجی ئەوەیە بە

زۆرترین ستانداردکردن کەمترین جیاوازی بهێڵێتەوە؟ گێلنەر بنەمای بوونی نەتەوە لەو کەلتورەدا دەبینێتەوە کە ئامانجی ئەوەیە لە سنوری دەوڵەتدا بەزۆرترین رێژەی بەستانداردکردن کەمترین جیاوازی بهێڵێتەوە، کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگای پیشەسازیش بە تاکە کەلتورێک دەزانێت کە دەتوانێت ئەو بنەمایە جێبەجێ بکات.

ئەو بەهۆی ئەم بنەمایەوە لەڕووی تیۆرییەوە توشی کێشەیەکی گەورە دێت، ئەویش ئەوەیە کە نەتەوەکان دەبێت بەرهەمی ئەو کەلتورە بن کە ئامانجی پاراستنی جیاوازییەکانە نەک نەهێشتنی جیاوازییەکان.

گەر کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگای پیشەسازی لەسەر بنەمای نەهێشتنی جیاوازییەکان و چوونیەکی دامەزرابێت، چۆن دەتوانرێت نەتەوەکانی پێ دروست بکرێت، لەکاتێکدا نەتەوەکان لەسەر بنەمای پاراستنی جیاوازییەکان بوونیان دەبێت نەک نەهێشتنیان.

کاتێک کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان ئاستە ناوچەییەکەی خۆی تێدەپەڕێنێ و بەرەو ئاستێکی جیهانی دەڕوات، لەو ئاستەشدا دەبێت لەرێگەی پرۆسەی بەستانداردکردنەوە کۆتایی بەو جیاوازیانە بێنێ کە بوونی نەتەوەکانی جیهانیان لەسەر دامەزراوە. ئەم کەلتورە لەئاستە جیهانییەکەدا ناتوانێت دەستبەرداری بنەماو ئامانجەکەی خۆی ببێت و بەپێچەوانەیانەوە کاربکات، واتە ئەم کەلتورە ناتوانێت لە ئاستە جیهانییەکەدا پرۆسەی بەستانداردکردن و نەهێشتنی جیاوازییەکان راگرێت و لە کەلتورێکی جیاوازیکوژەوە ببێت بەکەلتورێکی جیاوازیپارێز.

گێلنەر پێی وایە گەر کۆمەڵگا پیشەسازییە جیاوازەکانی جیهانیش بەرەو پەرەسەندنی تەواوی خۆیان بڕۆن، جیاوازییەکانی نێوانیان کۆتاییان پێ نایێت، بەڵام ئەو هێزەیان نامێنێ کە ببنە بەربەست لە بەردەم ئەوەدا پرۆسەی بەستانداردکردنی کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان لە ئاستە جیهانییەکەدا راگرن، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەکان کۆتاییان پێنایێت بەڵام لە لێواری مردندا دەمێننەوەو بوونیشیان گرنگییەکی ئەوتۆی نابێت(٢٢١/٣).

لەڕاستیدا گەر کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان تاکە کەلتورێک بێت کە شیانی ئەوەی تیابێت -وەک گێلنەر دەڵێت- ببێت بەخوێنی ژیان، ئەوە

بەهۆی بوونە دروستکراوەکەی و پیشەییبوونەکەیەوە دەتوانێت ببێت بە تاکە کەلتوری جیهان و ئەو جیاوازیانەش کە گێلنەر پێی وایە لە لێواری مەرگدا نەتەوەکان دەهێڵنەوە، نایانهێڵێت و لە کۆمەڵە کەلتورێکی جیاوازی ناو دەوڵەتە نەتەوەییەکانەوە بە ئاسانی دەتوانێت هەنگاو بنێت بۆ نەهێشتنی جیاوازییەکان و ببێت بە کەلتورێکی جیهانی تاقانە. بەڵام ئایا ئەوەی رێگرە لە بەردەم ئەوەدا ئەو کەلتورە بتوانێت ئەو جیاوازییە کەلتورییانە لە نێوان دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا تێپەڕێنێ و ببێت بەو کەلتورە تاقانەیە چییە؟ ئەو کەلتورە پیشەییە لەبنچینەدا لەسەر ئەو بنەمایە دامەزراوە کە لەرێگەی بەستانداردکردنی یاساکانی دروستکردن و بەکارهێنانی ئامێرەکان کۆتایی بەفرەکەلتوری و ئەو جیاوازیانە بێنێ کە لە کەلتورەکانی تردا هەیە.

ئەم پرۆسەی بەستانداردکردنە بەشێوەیەکی رێژەیی لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکاندا لەرێگەی ئەو هێزەوە کە دەسەڵاتی سیاسی ئەو دەوڵەتانە هەیانە، وایکردووە ئەو کەلتورە بسەپێنرێت و هەوڵی لە ناوبردنی ئەو کەلتورە ناوچەییانەش بدرێت کە لەسنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا هەن.

لەڕاستیدا پرۆسەی بەستاندارکردنەی کەلتورە پیشەییەکە لەناو ئەو دەوڵەتانەدا بە ئاسانی و بەبێ بوونی هێزو سەپاندن بەرێوە نەچووە. سەپاندنی کەلتور کێشەی گەورەی بۆ زۆرێک لەو هێزە سیاسیانە دروستکردووە کە دەوڵەتە نەتەوەییەکانیان بەم سەپاندنە کەلتورییە دروستکردووە. ئەو هیزە سیاسیانە لە پرۆسەی سەپاندنی کەلتورەکەیاندا تووشی بەرگرییەکی گەورە هاتوون و دواجار هەر لەرێگەی هێزوو توندوتیژییەوە ئەو بەرگرییە نەهێڵراوە، یان بەشێوەیەک لەشێوەکان سەرکوتکراوەو چەپێنراوە.

کورد بەهێزترینی ئەو میللەتانەیە کە بەرگری لەم پرۆسەیە کردووەو لەگەڵ ئەو هەموو سەرکوتکردنەش لەناو بەرگریکردندا ماوەتەوەو تائێستاش لە ژێر هەڕەشەی چوار دەوڵەتی نەتەوەیی جیاوازدا دەستبەرداری بوونی خۆی نابێت و بەرگری لە بوون و جیاوازییەکانی خۆی دەکات.

ئایا کەلتورێک لە ناوسنوری دەوڵەتێکدا کۆتایی بە جیاوازییە کەلتورییەکان بێنێت و خۆی بەسەر هەموو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییە جیاوازانە بسەپێنێ کە خاوەنی کەلتوری جیاوازی خۆیانن، چۆن لەدوای سەرکەوتنی بەسەر

کەلتورە جیاوازەکانی ناو سنوری دەوڵەتەکەدا دەستبەرداری ئەوە دەبێت کە خۆی بەسەر کەلتورە جیاوازەکانی دەرەوەی سنوری سیاسی دەوڵەتەکەدا نەسەپێنێ و بەرەوە ئەوە نەڕوات ببێت بە کەلتورێکی جیهانی سەراپاگیر؟ لای گێلنەر کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان لە پرۆسەی چونیەککردنی کەلتوری ناوەستن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا لە داهاتوودا کەلتورێکی تاقانەی جیهانی نایێتە ئاراوەو کەلتورە پیشەییە جیاوازەکان وەک خۆیان دەمێننەوە. لێرەدا پرسیارێک سەرهەڵدەدات ئەویش ئەوەیە چی وادەکات ئەو کەلتورە پیشەییە وەک کۆمەڵە کەلتورێکی پیشەیی جیاواز بمێنێتەوەو نەبێت بە کەلتورێکی تاقانە؟

لەڕاستیدا گێلنەرو لێکۆڵەرانی تری تیۆرە دروستەییەکەی نەتەوەخوازی وەڵامێکی ئەوتۆیان بۆ ئەم پرسیارە نییەو خۆشیان لەو کێشەیەش بەدوردەگرن کە ئەم پرسیارە دروستی دەکات.

ئەوەی لای ئەم لێکۆڵەرانە بەردەوام بەکەم دەزانرێت و فەرامۆش دەکرێ و وادەبینرێ کە بوونێکی عەرەزی و رووکەشانەی هەیە، ئەو جیاوازییانەن کە لەنێوان مرۆڤەکان و گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکاندا هەن. ئەوان پێیان وایە ئەوەی ئەو جیاوازیانەی لە نێوان مرۆڤەکان و گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا دروستکردووە ئەو کەلتورەیە کە ئەوان لە دەوروبەرە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان وەریدەگرن ، گەر ئەو کەلتورە بکرێتەوە بە یەک کەلتورو هەموو مرۆڤەکان هەمان کەلتور لە هەمان فەزای کەلتوری وەرگرن، کۆتایی بەو جیاوازییە کەلتوریانە دێت کە لەنێوان کۆمەڵگاکان و تەنانەت زمانە جیاوازەکانیاندا هەیە.

ئەم لێکۆڵەرانە هەرگیز بیر لەوە ناکەنەوە کە ئەو هەموو کەلتورو زمانە جیاوازانە چۆن لەناو مرۆڤەکاندا هاتوونەتە ئاراوە. واتە بیر لەوە ناکەنەوە کە ئەم زمان و کەلتورە جیاوازانە بنەمای جیاوازبوونەکەیان لە ناو خۆیاندا نییەو لەناو مرۆڤەکاندایەو ئەوە کەلتورە جیاوازەکان نیین کە کۆمەڵگا جیاوازەکانیان پێکهێناوە، ئەوە کۆمەڵگا جیاوازەکانن لەڕێگە تاکە جیاوازەکانی خۆیانەوە کەلتورو زمانە جیاوازەکانی خۆیان داهێناوە. واتە جیاوازی کەلتورەکان و زمانەکان بنەماکەی لەناو کۆمەڵگا جیاوازەکاندایەو هەر بوونی ئەو بنەمایەشە لە ناو سروشتیی کۆیی کۆمەڵگاکاندا دەبێتە رێگر لە بەردەم

ئەو پرۆسـەی چـوونیەککردنە کەلتـورییەی کە مەزهەبە ئاینییەکـان بەنـاوی ئایینەوەو مۆدێرنیزمیش بەناوی نەتەوەوە ئەنجامی دەدات.

ئەو جیاوازیانەی لە نێوان مرۆڤەکان و لە نێوان گروپە کۆمەڵایەتییەکاندا هەن بنەماکەی لەدەرەوەی ئەواندا نییە، بۆیە هەر هەوڵێک بۆ نەهێشتنی ئەم جیاوازیـانەو چوونیەککردنیـان لەڕێگەی دەرەوە، هەوڵێکی نەزۆکەو ناتوانێت سـەرکەوتووبێت. لە یەک حاڵەتدا دەتوانرێت جیاوازی مرۆڤەکان و کۆمەڵگا جیاوازەکانیـا کۆتـایی پـێ بهێنرێـت، ئەویـش ئەوەیە پرۆسـە سروشـتییەکەی پەیدابوونی مرۆڤەکان بگۆردرێت بە پرۆسەیەک کە مرۆڤ خۆی چاودێری و سەرپەرشتی بکات . گەر مرۆڤ بتوانێت وەک چۆن ئامێرەکان لەکارخانەکاندا دروست دەکات، مرۆڤیش لەکارخانەکاندا دروست بکات، ئەو کاتە دەتوانێت کۆتایی بە مرۆڤی سروشتی بهێنێ و لە رێگەی مرڤە دروستکراوەکانیشییەوە ئەو کەلتورو زمانە بکاتە کەلتورو زمانێکی ستاندارد کە خۆی دەیەوێت.

ئایا گەر مرڤەکان لەوەگەڕێن کە سروشتیان حوکمیان بکات و بەردەوام جیاوازییەکانی نێوانیان تۆخ بکاتەوەو زمانەکانیـان بەرەو جیاوازییەکی زیـاتر بەرێت لەوەی کەهەیە، ئەوکات جیهان وای لێناییێت ببێت بە کۆمەڵە خێڵێکی دابـڕاو و تەریـک لەیەکتـر؟ ئایـا ئەمە واناکـات ئەو ژیـارە گەورەیەی کە بە پرۆسـەی چـونیەککردنی کەلتـورو زمانەکـان و چـالاککردنی پەیوەنـدی نێـوان مرۆڤەکان و کۆمەڵگاکان دروستکراوە، وەک بورجی بابل بڕوخێت و لەدەست بچێت؟ ئایـا نابێت لەپێنـاو پاراسـتنی ئەم بـورجە نـوێیەی بابـل شـەڕ لەگەڵ سروشتی مرۆڤانەی خۆماندا بکەین و رێگەی لێبگرین بورجەکەمـان بڕوخێنێ و زمـانە جیهـانییە دروسـتکراوەکەمان بکـاتەوە بەکۆمەڵە زمـانێکی سروشـتی جیـاوازو ببێـتە رێگـر لەبەردەم ئەو یەکییەتیـیە جیهـانییەی کەدروسـتمان کردووە؟ ئایا نابێت رێگە لەو شـەیتانەی نـاو خۆمـان بگرین کە دەیەوێت ئەو گونـدە گەورەمـان لـێ هەڵوەشـێنێتەوە کەچەنـد سـەدەیەکە خۆمـان پێـیەوە مانـدووکردووە تـا کردوومـانە بە گونـدێک کە هەمـوو خەڵکـی جیهـان تیایـدا کـۆببنەوەو ئاگایـان لەهەمـوو شـتێکی یەکتـر بێـت؟. لەتەوراتـدا لە رێـگەی حکایەتێکەوە باس لە یەکبوون و جیاوازی زمانەکان کراوە، ئەم حکـایەتە بە حکایەتی بورجی بابل ناسـراوە، بەپێ ئەم حکـایەتە لەسـەردەمێکدا مرۆڤـایەتی یەک زمـانی هەبـووەو هەمـوو مرۆڤەکـانی جیهـان بەو زمـانە دواون. ئەم

یەکبوونە زمانییەی مرۆڤایەتی هێزێکی گەورەی داوە بە مرۆڤەکان، ئەمەش وایکردووە کەبیر لەدروستکردنی شارێکی گەورەو بورجێکی بڵند بکەنەوە کە سەری بگاتە ئاسمان. ئەوان ئەمەیان بۆ ئەوە دەکرد تا ئەو یەکبوونەی نێوانیان هەڵنەوەشێتەوەو بەسەر زەویدا پەرت وبڵاو نەبن.

بەڵام خواوەند کاتێک لە بورج و شارەکەی ڕوانی لەبەرخۆیەوە وتی: مرۆڤایەتی یەک زمانی یەکگرتووی هەیە، بەهۆی ئەمەوە توانیویانە ئەوکارە گەورە دەست پێ بکەن، گەر لێیان گەڕێم ئاوا بەردەوام بن، ئەوە لە داهاتوودا وایان لێدێت هەرچییەکیان بوێت بتوانن ئەنجامی بدەن. بۆ ئەوەی ئەوانە نەگەن بەو ئامانجە، دەبێت جیاوازی بخەمە ناو زمانە یەکگرتووەکەیان و وایان لێبکەم کە نەتوانن لەیەکتر تێبگەن. مرۆڤەکان بەهۆی ئەوەوە کە زمانە یەکگرتووەکەیان لەدەست دەدەن و جیاوازی دەکەوێتە ناو زمانەکەیان، شارو بورجەکەیان پێی تەواو ناکرێت و دەست لە تەواکردنی دەکێشنەوە، بەم شێوەیە خواوەند کۆتایی بەو کۆبوونەوە جیهانییەی مرۆڤایەتی دەهێنێ و مرۆڤەکان بەسەر زەمیندا پەرتوبڵاو دەکاتەوە.

ئەم حکایەتە گوزارشت لەو ململانێیە دەکات کە لەنێوان ویستی هێزو سروشتی مرۆڤدا هەیە، ویستی هێز بەردەوام مرۆڤ بەرەوە ئەوە ئاراستە دەکات لەرێگەی بەیەککردنی جیاوازییەکانەوە بگاتە دواڕادەی هێز، سروشتی مرۆڤیش بەردەوام بە پێچەوانەی ئەمەوە مرۆڤ ئاراستە دەکات و بەرەو جۆرێک لە گۆشەگیری و تەنیا بوونەوەی دەبات، بەوەی کە بەردەوام جیاوازی لە نێوان مرۆڤەکاندا دروست دەکات و ناهێڵێت لەرێگەی ویستی هێزەوە ببنەوە بەیەک. نەتەوە وەک بوونەرێک لەلایەکەوە داوای جیاوازی دەکات و لەلایەکی ترەوە داوای یەکبوون دەکات، ئەمەش وایکردووە نە سەر بەوە بێت کە لەناو مرۆڤدا سروشتییەو نەسەر بەوە بێت کە لەناو مرۆڤدا ناسروشتییەو لە ویستی مرۆڤدا خۆی شێوەگیرکردووەو ئەو ویستەی کردووە بە ویستی هێز. کەلتوری پیشەیی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان و کەلتوری ئاکاری کۆمەڵگا مەزهەبییەکان بنەماکەیان ویستی هێزەو کار لەسەر یەکبوونی جیاوازییەکان دەکەن لەپێناو دروستکردنی هێزێکی گەورەدا کە وا لە ویستی مرۆڤ بکات زاڵ بێت بەسەر سروشتداو بتوانێت پەیڕەوی لەو یاسایانە بکات کە ویستی هێز لەرێگەی یاساداڕێژەرەکانەوە بۆی داناوە.

گەر سروشتی مرۆڤەکانیش سەرچاوەی کەلتوری مرۆڤەکان بێت، بەهۆی ئەوەی کە سروشتی هیچ مرۆڤێک لە سروشتی هیچ مرڤێکی تر ناچێت، دەبێت هەر مرۆڤێک کەلتورێکی تایبەت بەخۆی هەبێت و ئەمەش وادەکات شتێک بە ناوی یەکبوونەوە لەناو ئەم کەلتورەدا بوونی نەبێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە بیرۆکەی نەتەوە نە بوونی لەناو ئەو کەلتورەدا هەیە کە بنەماکەی ویستی هێزەو نە بوونی لەناو ئەو کەلتورەدا هەیە کە بنەماکەی سروشتە، چوونکە یەکەمیان ئامانجی ئەوەیە بە یەکبوون کۆتایی بە جیاوازییەکان بێنێت و دەووەمیشیان ئامانجی ئەوەیە بوونەوەرەکان لەناو جیاوازیدا بهێڵێتەوەو رێگەی یەکبوونیان لێبگرێت. کەواتە بیرۆکەی نەتەوە دەبێت بوونی لەناو کام کەلتورەدا هەبێت و بنەمای بوونی ئەو کەلتورە دەبێت چی بێت؟.

پێشتر ئەوەمان روونکردەوە ئەو کەلتورە دروستکراوەی کە بەپرۆسەی دروستکردندا براوەو وایلێکراوە بشێت بۆ ئەوەی سەراپاگیر بکرێت، ناکرێت بیرۆکەی نەتەوەی بۆ بگەڕێنرێتەوە، چوونکە بیرۆکەی نەتەوە دەبێت سەر بەکەلتورێک بێت کە جیاوازییەکان بپارێزێت نەک جیاوازییەکان نەهێلێت و بەرەو یەکبوونیان بەرێت.

ئەوەشمان روونکردەوە بیرۆکەی نەتەوە هەرچەندە سەر بەکەلتورێکی ئاکارییەو سەر بە کەلتورێکی پیشەیی نییە، بەڵام ئەو کەلتورە ئاکارییەی کە لەلایەن یاساداڕێژەرەکانەوە دادەنرێت لەبەرئەوەی کەلتورێکە بۆ ئەوە دروستکراوە سەراپاگیربکرێت، بەهەمان شێوە ناتوانرێت بیرۆکەی نەتەوەی بۆ بگەرێنرێتەوە.

بیرۆکەی نەتەوە سەر بەکەلتورێکە کە توانای ئەوەی تیابێت ئەو یەکبوونەی کەویستی مرۆڤ دەیخوازێت لەگەڵ ئەو جیاوازبوونەی کە سروشتی مرۆڤ دەیخوازێت پێکەوە کۆبکاتەوە، واتە کەلتوریک بێت لەسەر ئەو بنەمایە دامەزرابێت کە یەکبوون لەناو جیاوازیدا بهێنێتە ئاراوە. ئەو کەلتورەش کە ئامانجی کۆکۆردنەوەی جیاوازییەکانە لەناو یەکبووندا کەلتوری عەقڵی ئەو جۆرە لە کۆمەڵگایە کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکان لە لایبنیتزەوە تا هیگڵ وەک کۆمەڵگایەکی عەقڵی لە رووی تیۆرییەوە پەرەیان پێداوەو لەلایەن فیختەو هێردەرو هیگڵەوە بە نەتەوە ناوبراوە.

٣) بیرۆکەی نەتەوە لە نێوان ئایدیۆلۆجیاو فەلسەفەدا

ئایا نەتەوە بەر لەوەی لەواقعدا بوون پەیدا بکات لە کوێ بووە؟ ئەم پرسیارە لێمان دەخوازێت بەشوێن ئەو توخمە بنچینەیەدا بگەڕێین کە بە پرۆسەیەکی مێژوویدا تێپەڕیوەو بووە بەوەی کە ناو نراوە نەتەوە. هەندێک لە لێکۆڵەران لەگەڵ ئەوەشدا بانگهێشت بۆ ئەوە دەکەن کە نەتەوەکان بێ بوونی توخمێکی پێشینە لەواقعدا دەرکەوتوون و وەک ئادەم وان بۆ بوونیان پێویستیان بە توخمێکی پێشینەو سەرەتایی نییە(٨٣/١٣). بەڵام هەر ناچارن بە شوێن ئەو توخمەدا بگەڕێن کە نەتەوەی لێدەکەوێتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە نەتەوە بەر لەوەی لە واقعدا بوون پەیدا بکات دەبێت وەک توخمێکی سەرەتای بوونی لە شوێنێک هەبێت.

لەناو لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا چەند بۆچوونێکی جیاواز لە بارەی بوونی ئەو توخمە سەرەتاییەی نەتەوەوە هەیە، هەریەک لەو بۆچوونانە لە شوێنێکدا بە دوای ئەو توخمەدا دەگەڕێت و هەوڵ دەدات ئەوە بسەلمێنێ کە ریشە توخمە سەرتاییەکەی نەتەوە لەو شوێنەدایە کە ئەو دەستنیشانی کردووە.

لە شەستەکانی سەدەی بیستەمدا لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازی بە شێوەیەکی بەرچاو پەرەدەسێنن و گرنگیدان بەتیۆرەکردنی واقعی نەتەوەکان و بزووتنەوەی نەتەوەخوازی گۆڕانێکی جۆری بە خۆیانەوە دەبینن و بۆچوونێکی نوێ لە بارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە دێتە ئاراوە و دواتر ئەم بۆچوونە دەبێتە تیۆرێکی سەربەخۆی بواری لێکۆلینەوە لە نەتەوەکان و ناو دەنرێت تیۆری مۆدێرن.

ئیلی قەدووری و ئێرنست گێلنەر و هوبزباوم و ئەندرسۆن بە دامەزرێنەرو پەرەپێدەری ئەم تیۆرە دادەنرێن. ئەوەش ئەمانە لە دەوری ئەو تیۆرەدا کۆدەکاتەوە، ئەوەیە کە هەموویان بڕوایان وایە نەتەوەکان لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەدا لەگەڵ سەرهەڵدانی مۆدێرنەو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەیدا سەر هەڵدەدەن. ئەم لێکۆڵەرانە لەگەڵ ئەوەشدا سەر بە هەمان تیۆرن، بەڵام لە هەندێ مەسەلەی تیۆریدا نەک هەر جیاوازن بەڵکو بۆچوونەکانی یەکتریشیان لە بارەی لێکدانەوەی ئەو مەسەلانەدا پێ قبووڵ

نییە. گرنگترین ناکۆکی لەناو ئەو لێکۆڵەرانەدا ناکۆکی نێوان ئێلی قەدوری و گێلـــنەرە لەبـــارەی ئەوەوە کە نەتەوەخوازەکـــان تـــوخمە ســـەرەتاییەکانی نەتەوەخـــوازی –کە ئایـــدیۆلۆجیای دروســـتکردنی نەتەوەیە- لە واقعـــی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایەکی دیاریکراوەوە وەرگرتوون یان لە بیرۆکەی کۆمەڵە فەیلەسوفێکی دیاریکراوەوە؟.

ئەمەش ئەوە دەگەینێ کە ئەم دوو لێکۆڵەرە هەردووکیان بڕوایان وایە کە بـزوتنەوە مۆدێرنەکـانی نەتەوەخـوازی، نەتەوەکانیـان لە دنیـا مـۆدێرنەکەدا دروسـتکردووەو بەر لە بـوونی ئەم بـزوتنەوانە و ئایـدیۆلۆجییاکەیان، هـیچ نەتەوەیەک لەواقعـدا بـوونی نەبـووە. بەڵام هەریەکەیـان لەوەڵامـدانەوە ئەو پرسـیارەدا بۆچـوونی جیـاوازی هەیە کە لەبـارەی ئەوەوەیە نەتەوەخوازەکـان بـۆ تیـۆرەکرنی ئایـدیاڵی نەتەوە کە ئایـدیاڵی جەوهەریـی ئایـدیۆلۆجیاکەیانە پشتیان بەچی بەستووەو ئەم ئایدیاڵەیان لەچ سەرچاوەیەکەوە وەرگرتووە؟.

لێرەدا هەوڵدەدەین بۆچوونی ئەم دوو لێکۆڵەرە لە بارەی ئەم مەسـەلەیەوە بخەینە روو و گفتوگۆیەکی رەخنەییانەی هەردوو بۆچوونەکەش بکەین.

ئەو بیـــرۆکەیەی کە لێکـــۆڵەران لەدەوری تیـــۆرە مـــۆدێرنەکەی بـــواری نەتەوەخوازیدا کۆدەکاتەوە بۆ یەکەمجار ئێلی قەدوری لە ساڵی (١٩٦٠) دا لە کتێبەکەیـدا (نەتەوەخـوازی) خسـتییە روو. ئەم بیـرۆکەیەش پـێ لە سـەر ئەوەدادەگرێـت کە نەتەوەکـان بـوونێکی سروشـتییان نیـیەو بـوونێکی دروسـتکراویان هەیەو نەتەوەخـوازی دروسـتیان دەکـات، نەتەوەخـوازیش ئایـدیۆلۆجیایەکە بەرهەمـی سـەرهەڵدانی مـۆدێرنەیەو بەر لە سـەرهەڵدانی مۆدێرنە بوونی نەبووە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەکانیش بەهەمـان شـێوە بەرهەمهاتووی سـەردەمە مۆدێرنەکەن و بەر لەو سـەردەمە بوویـان نەبـووە. دوای چوار ساڵ بەسەر تێپەڕینی کتێبەکەی قەدووریدا گێلنەر لەکتێبی (بیرو گۆڕان ١٩٦٤)دا جەخت لەسەر بۆچوونەکەی قەدووری دەکاتەوەو هەوڵدەدات ئەوە بسـەلمێنێ کە نەتەوەکـان بەرهەمـی ئەو بـزووتنەوە مـۆدێرنەن کەبە نەتەوەخوازی ناو دەبرێت.

قەدووری دوای ئەوەی بۆچوونی خۆی لە بارەی ئەوەوە دەخاتە روو کە نەتەوەکان و نەتەوەخوازیش لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا سەر هەڵدەدەن، ئەوە روونـدەکاتەوە کە ئایـدیاڵی نەتەوە کە ئایـدیاڵی سـەرەکی ئایـدیۆلۆجیای

دروستکردنی نەتەوەکانە، لە واقعێکی کۆمەڵایەتی دیاریکراوەوە وەرنەگیراوەو نەتەوەخوازەکان بۆ بە ئایدیالکرنی نەتەوە لە ناو ئایدیۆلۆجیاکەی خۆیاندا پشتیان بە فەیلەسوفانی ئەڵمان بەستووە بە تایبەتی کانت.

واتە ئایدیالی نەتەوە بەر لەوەی ئایدۆلۆجیای دروستکردنی نەتەوە لەسەری دامەزرێت و لەوێشەوە لەواقعدا وەک نەتەوەیەکی واقعی بوون پەیدا بکات، وەک توخمێکی سەرەتایی لە ناو فکری فەیلەسوفانی ئەڵماندا بوونی هەبووە.

بەپێی بۆچوونەکەی قەدووری ئایدیالی دروستکردنی نەتەوەکان بیرە نەک واقع، ئەم ئایدیاڵەش بەرلەوەی ببێت بە ئایدیالی سەرەکی ناو نەتەوەخوازی و وەدیهێنانی ئەم ئایدیاڵەش لە واقعی کۆمەڵگادا ببێت بە ئامانجی نەتەوەخوازەکان، بوونی لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا هەبووە. ئەم بیرۆکەیە وەک ئۆتۆنۆمی ئیرادە بۆ یەکەمجار لە فەلسەفە ئاکارییەکەی کانتدا دەردەکەوێت، فەلسەفەی کانتیش بوونی پێش دەکەوێت بەسە سەرهەڵدانی نەتەوەخوازیدا، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە بیرۆکەی نەتەوە بەر لەوەی لە ناو ئایدیۆاۆجیای نەتەوەخوازەکاندا بوون پەیدا بکات بوونی لە ناو فەلسەفەی کانتدا هەبووە.

لای قەدووری لەناو فەلسەفەی کانتدا ئایدیالی نەتەوە بیرۆکەی ئۆتۆنۆمی ئیرادەی تاکەکەس بووەو دواتر لەڕێگەی رۆشنبیرانی ئەڵمانەوە ئەم بیرۆکە وەردەگیرێت و لە ئاستە تاکەکەسیەکەیەوە بەرزدەکرێتەوە بۆ ئاستە کۆییەکەی و دەبێت بە جەوهەری نەتەوە. بەمەش ئایدیالی نەتەوە وەک ئۆتۆنۆمی ئیرادەی کۆیی میللەتەکان دەبێتە ئایدیالی بنچینەیی ناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکان و نەتەوەش دەبێتە ئەو بوونەوەرە دروستکراوەی کە بەرهەمی شێوەگیربوونی ئەم ئایدیاڵەیە لە جەستەی کۆیی میللەتدا. قەدووری پێی وایە نەتەوەخوازی ئایدیۆلۆجیایەکە لە سەدەی نۆزدەدا لە ئەڵمانیا لەلایەن رۆشنبیرە ئەڵمانەکانەوە داهێنراوە. کتێبەکەی فیختە (بانگەوازێک بۆ نەتەوەی ئەڵمان ١٨٠٦-١٨٠٧) رۆڵێکی سەرەکی بینیوە لە داهێنانی ئەم بیرو باوەڕەدا. لای ئەو دوو هۆکار لە پشت داهێنانی ئەم ئایدیۆلۆجیایەوە هەبوون، هۆکارێکی رۆشنبیری لەگەڵ هۆکارێکی کۆمەڵایەتی، هۆکارە رۆشنبیریەکە لەوەدا خۆی دەبینێتەوە کە رۆشنبیرانی

ئەو کاتەی ئەڵمان لەژێر کاریگەری فەلسەفەی سەردەمی رۆشنگەریدا بوون و ئەمەش هانیدان بۆ ئەوەی باوڕێک بە بوونی ئەو ئیرادەیە لەناویاندا سەر هەڵبدات کە کانت ناوی نابوو ئیرادەی چاک، باوڕبوون بەوەی کە ئیرادەی چاک ئیرادەیەکە خاوەنی ئۆتۆنومییە، ئەوانی بەرەو ئەوە برد ئایدیاڵی نەتەوە لە سەربنەمای ئەم جۆرە لە ئیرادە دابڕێژن و نەتەوە بەو کۆمەڵگایە بزانن کە خاوەنی ئیرادەیەکی کۆییەو ئەم ئیرادە کۆییەش لەناو کەلتورو زمانەکەی خۆیدا لەشێوەی نەتەوەدا شێوەگیر دەبێت. هۆکارەکەی تریش ئەوەبوو کە ئەو رۆشنبیرانە بەهۆی پەروەردەبوونیان بە فەلسەفەی سەردەمی رۆشنگەری، تووشی بیزاری و نائومێدی هاتبوون لەو نەریتەی کە باوباپیرانیان لەژیان خۆیاندا بە شێوەیەکی تەقلیدی پەیڕەویان دەکرد، ئەمەش وای لە رۆشنبیران کرد بیر لەکۆمەڵگایەکی نوێ بکەنەوە کە لە سەر بنەمای ئۆتۆنۆمی ئیرادە دامەزرابێت و ئەم کۆمەڵگایەشیان بە نەتەوە ناو دەبرد(۸۰/۱۳).

ئەم بۆچوونەی قەدوری ئەوە روونـدەکاتەوە کە نەتەوە وەک بیر لەناو فەلسەفەی کانتدا لە شێوەی ئۆتۆنۆمی ئیرادەی چاکدا بوونی هەبووەو دواتر ڕۆشنبیران بە سودوەرگرتن لەم بیرۆکەیە توانیویانە ئەو بیرۆکە پەتییە لەناو ئایدیۆلۆجیاکەی خۆیاندا بگۆڕن بۆ ئایدیاڵی نەتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئایدیاڵی نەتەوە سەرچاوەی لەواقعی کۆمەڵگایەکەوە نەگرتووەو سەرچاوەی لە بیری کۆمەڵە فەیلەسوفێکەوە گرتووە کە فەیلەسوفانی سەردەمی رۆشنگەرین.بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوە بەر لەوەی لەواقعدا بوونی هەبێت وەک بیرێکی سەرەتایی لەناو بەرهەمە فەلسەفییەکانی کۆمەڵە فەیلەسوفێکدا بوونی هەبووە. کەواتە سەرچاوەکانی ئایدیاڵی نەتەوە لە ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکاندا بەرهەمە فکرییەکانن نەک واقعە کۆمەڵایەتییەکان. گێلنەر لە کارەکانی خۆیدا ئەم بۆچوونەی قەدووری بە توندی رەتدەکاتەوەو پێی وایە فکری فەیلەسوفان ئەو هێزەی تیا نییە کە بتوانێت واقعی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکان بگۆڕێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەوە واقعی کۆمەڵگاکانە گۆڕان لە فکری بیرمەندەکاندا درووست دەکات، بۆیە ناتوانین بڵێین نەتەوەخوازەکان ئایدیاڵی نەتەوەیان لەو بیرانە خوڵقاندووە کە لە بەرهەمی کۆمەڵە فەیلەسوفێکدا هەن.

بەپێی بۆچوونی گێلنەر کۆمەڵگای نەتەوەیی کۆمەڵگایەکی مۆدێرنەو لەگەڵ پەرەسەندنی ئامێرەکانی بەرهەمهێنان لە ئامێرە سادەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە بۆ ئامێرە تەکنیکییە پێشکەوتووەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی دەردەکەوێت و نەتەوە لە شێوەی کۆمەڵگایەکی پیشەسازیدا دێتە ئاراوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بەر لە پەیدابوونی ئامێرەکانی بەرهەمهێنانی کۆمەڵگا پیشەسازییەکان شتێک بە ناوی نەتەوەوە بوونی نەبووەو نەتەوەش هیچ نییە جگە لە کۆمەڵگایەکی پیشەسازیی مۆدێرن. بەپێی ئەم بۆچوونە کۆمەڵگای پیشەسازی لەواقعدا سەرهەڵدەدات و دوای سەرهەڵدانی وەک بیرۆکەیەک لەناو بیری خەڵکیدا بوون پەیدا دەکات، جا ناوی دەنرێت نەتەوە. واتە بەپێی ئەم بۆچوونە بوونی کۆمەڵگایەکی نەتەوەیی لەواقعدا وادەکات بیرۆکەی ئەو کۆمەڵگایە لەناو بیردا سەرهەڵبدات و دواتریش بە وشەی نەتەوە گوزارشتی لێبکرێت.

گێلنەر بۆ ئەوەی ئەوە نیشانی ئێمە بدات کە بۆ گەڕانی بە شوێن توخمە سەرەتاییەکانی ئایدیاڵی نەتەوە لە نەتەوەخوازیدا، پەنا نابات بەر بیری بیرمەندەکان و سەرچاوەی ئەم ئایدیاڵە بە واقعی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای پیشەسازی دەزانێت دەڵێت: (نەبوونی بایەخدانی ئێمە بە مێژووی بیری نەتەوەخوازی و بیرمەندە نەتەوەخوازەکان سیمایەکی ئاشکرایە لە سیماکانی لێکدانەوەی ئێمە بۆ نەتەوەخوازی ....ئەم هەڵوێستەش لەوەوە سەرچاوە ناگرێت کە بە گشتی کاریگەری بیرەکان لە مێژوودا بە کەم و بێبەها بزانرێت....بەڵام من وا دەبینم لە مەسەلەی نەتەوەخوازیدا ئەمە وابێت و ئەمەش بە ڕێککەوت دەتوانرێت ئەوەی پێ راڤەبکرێت کە بۆچی بایەخی فەیلەسوفە سیاسییە ئەکادیمیستەکان بە گوێرەی ئەو بایەخە زۆرەی نەتەوەخوازی کە جێی گومان نییە زۆرکەمە)(٣/٢٢٥-٢٢٦). گێلنەر لێرەدا بەروونی ئەوە دەخاتەڕوو سەرچاوەکانی ئایدیاڵی نەتەوە لای نەتەوەخوازەکان بەرهەمە فکرییەکان نیین و گەڕان لەناو بەرهەمە فکرییەکان بۆ دۆزینەوەی توخمە سەرەتاییەکەی ئەم ئایدیاڵە کارێکی بێ هودەیە، بۆیە دەبێت لە شوێنێکی تردا بۆ ئەو توخمانە بگەڕێن کە ئایدیاڵ و وێنەی نەتەوە لەو ئایدیۆلۆجیایەدا سازدەکات کە نەتەوەخوازەکان بە شێوەگیرکردنی لەناو جەستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکاندا نەتەوەکانی پێ دروست دەکەن.

گێلنەر پێی وایە ئێمە لەڕێگەی لێکۆڵینەوە لەو فەیلەسوفانەی کە باسیان لە بیـرۆکەی نەتەوەکـردووە هـیچ شـتێکی ئەوتـۆ لەبـارەی نەتەوەخـوازییەوە فێرنـابین، چـوونکە نەتەوەخـوازی تەواو بەپێچەوانەی ئەوەوە کـار دەکـات کە نەتەوەخوازەکـان بانگهێشـتی بـۆ دەکەن. نەتەوەخـوازی بانگهێشـت بـۆ ئەوە دەکـات کە بەرگـری لە کەلتورێکی میللی دەکـات کە چـی لەواقعـدا کەلتورێکی بـاڵا سـازدەکات، بانگهێشـت بـۆ ئەوە دەکـات کە پارێزگـاری لە کۆمەڵگـایەکی میللی دەکات کەچی خەریکی دامەزراندنی کۆمەڵگایەکی جەمـاوەری بێئاگـایە، بانگهێشـت بـۆ بەردەوامـی دەکـات و بەرگـری لێـدەکات، کەچـی لە هەمـوو روویەکەوە مەحکومە بەو دابڕانە یەکلاکەرەویەی کە لە مێژووی مرۆڤایەتیدا وێنەی نییە. بانگهێشت بۆ فرەجۆری و فرەڕەنگی کەلتوری دەکات و بەرگری لێـدەکات لەکاتێکـدا لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەی خۆیـداو لەنێـوان دەوڵەتەکەی خـۆی و دەوڵەتەکـانی تـردا سـەرقاڵە بە سـەپاندنی یەکڕەنگـی و تاک کەلتوری(٣/٢٢٧-٢٢٨).

کێشـــەی گێلـــنەر لەگەڵ قەدوریـــدا لەوەدانیـــیە کە نەتەوەخوازەکـــان بە بڵاوکردنەوەی ئایدۆلۆجییاکەیان نەتەوەیان دروسـت کـردووە، بەڵکو لەوەدایە کە قەدووری پێـی وایە ئایـدیۆلۆجیای دروسـتکردنی نەتەوە لە بەرئەنجـامی پرۆسـەی بە ئایـدیۆلۆجیاکردنی فکـری فەیلەسـوفانی ئەڵمـان پەیـدا بـووەو ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ بیـرۆکەی نەتەوە بەر لە ئایـدیۆلۆجیای دروسـتکردنی نەتەوەو بەر لە بـوونی نەتەوە وەک کۆمەڵگـایەکی واقعـی بـوونی لەنـاو بیـری فەیلەسوفانی ئەڵماندا هەبووە و رۆشنبیران ئەو ئایدیۆلۆجیایەیان بە پرۆسەی بەئایدیۆلۆجیاکردنی بیری ئەو فەیلەسوفانە هێناوەتە ئاراوەو بە تیۆرەکردنی بوونی واقعیی کۆمەڵگایەک دروسـتیان نەکردووە. بەڵام گێلنەر پێی وایە ئەو ئایدیۆلۆجیایەی کە نەتەوەخوازەکان نەتەوەی پێ دروست دەکەن، سـەرچاوە لە واقعەوە دەگرێت نەک لە فکری کۆمەڵە فەیلەسوفێک.

گەر بە شـێوەیەکی سـەرپێی بەسـەر گفتوگـۆی ئەم دوو لێکـۆڵەرەدا بگـوزەرێین، وادەبینـین لەگەڕانەوەی بیـرۆکەی نەتەوە بـۆ مەرجەعەکەی نـاکۆکییەکی قـوڵ لەنێوانیانـدا هەیە. یەکێکیـان پـێ لەسـەر ئەوە دادەگرێـت بیرۆکەی نەتەوە سەرچاوە لە بیری فەیلەسوفانی ئەڵمانەوە دەگرێت و نەتەوە بەر لەوەی لە واقعێکـی کۆمەڵایەتیـدا بـوون پەیـدا بکـات لەنـاو بیـری ئەو

فەیلەسوفانەدا بوونی هەبووە. ئەوی تریان بە پێچەوانەوە پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت مەرجەعی بیرۆکەی نەتەوە سەرچاوە لەو ژیانە پیشەییەوە دەگرێت کە لەگەڵ سەرهەڵدانی کارگەکاندا سەرهەڵدەدات و دواتر وێنە سەراپاگیرکراوەکەی لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا لەشێوەی بیرۆکەی نەتەوە لەلای نەتەوەخوازەکان دەردەکەوێت. گێلنەر ئەو ناکۆکییەی نێوان خۆی و قەدووری لەبارەی ئەم مەسەلەیەوە بەم شێوەیە دەخاتە روو: ئێمە ناتوانین لە هەموو ئەو هەلانە تێبگەین کە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی رەخساون، بەڵام دەتوانین لە هەندێک لەو زەرورەتانە تێبگەین کە لەگەڵ خۆی هێناونی و یەکێکیش لەوانە ئەو چوونیەککردنە کەلتورییەیە کە نەتەوەخوازی دەیەوێت، ئەمەش بەو شێوەیە نییە کە ئێلیا قەدووری باسی دەکات و پێی وایە نەتەوەخوازی ئەو چوونیەککردنە دەسەپێنێ، لەراستیدا زەروورەتێکی بابەتی کۆمەڵگای پیشەسازی ئەو چونیەککردنە کەلتورییە دەسەپێنێ و لە کۆتاییدا لە رووکاردا وەک نەتەوەخوازی دەردەکەوێت(٨٧/٣). ئەمە ئەوە دەگەیێنێ قەدووری پێی وایە چونیەککردنی کەلتوری سەرەتا وەک بیرۆکەی نەتەوە لەناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکاندا هەیەو لە کۆمەڵگادا نییەو دواتر ئەوان لە کۆمەڵگادا دەیهێننە ئاراوەو دەیسەپێنن و بەمە نەتەوە دروستدەکەن.

بەڵام لای گێلنەر پێش ئەوەی چوونیەککردنی کەلتوری وەک بیرۆکەی نەتەوە لەناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکاندا سەرهەڵبدات، وەک زەروورەتێکی واقعی لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەرکەوتووەو نەتەوەخوازەکانیش شوێنکەوتەی ئەو زەروورەتە واقعیەن، بۆیە چوونیەککردنی کەلتوری بەر لەوەی بیرۆکەیەکی ناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکان بێت، داخوازییەکی واقعی و بابەتی کۆمەڵگای پیشەسازی بووەو نەتەوەخوازەکان لەسە بنەمای ئەم داخوازییە واقعیەی کۆمەڵگای پیشەسازی کار لەسەر چوونیەککردنی کەلتوری دەکەن.

گەر بەقووڵی لەم گفتوگۆیە بڕوانیین دەبینین قەدوری و گێلنەر پێی لەسەر هەمان شت دادەگرن و هەردووکیان بڕوایان بەوەیە کە نەتەوە سەاپاگیرکردنی کەلتورێکی دروستکراوە، ئەوەی ئەم دوو بۆچوونە جیا دەکاتەوە تەنها ئەوەیە ئەو کەلتورە دروستکراوە بە پشت بەستن بە چ مەرجەعێک دروستکراوە، ئایا ئەو مەرجەعە، واقعی بابەتی کۆمەڵگای

پیشەســازییەو ئەو کۆمەڵگــایە خــۆی ئەمە دەخوازێــت یــان بیــری کــۆمەڵە فەیلەسـوفێکەو نەتەوەخوازەکـان بەبێ رەچـاوکردنی داخوازییەکـانی کۆمەڵگـا بەســەر کۆمەڵگـادا دەیســەپێنن؟ لای قەدوری نەتەوەخوازەکـان بە روایەتــی وەرگــرتن لە بیــری فەیلەســوفانی ئەڵمــان لەرێــگەی ســەراپاگیرکردن و چوونیەککرنی کەلتوری کۆمەڵگاوە نەتەوە لەناو دەوڵەتدا دروستدەکەن، بەڵام لای گێلنەر نەتەوەخوازەکـان لە داخـوازییە بابەتییەکـانی کۆمەڵگـاوە روایەتـی وەردەگرن بۆ سەراپاگیرکردن و چوونیەککردنی کەلتورەکەیان.

ئێمە لەرێگەی بەراوردکردنی مەزهەبە ئاینییەکانی سـەردەمی خەلافەت و نەتەوەخـوازی سـەردەمی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکان دەتـوانین لەوە تێـبگەین ئەوەی گێلـنەر و قەدوری لە بـارەی نەتەوەخـوازی و نەتەوەوە دەیڵـێن نەک هەر پـێچەوانەی یەکتـر نـین بەڵکـو تەواکەری یەکتـرین و دوو رووی یەک دراون.

ئەو یاسـاداڕێژەرانەی کە ئەندازیارانی کۆمەڵگـا مەزهەبییەکانی سـەردەمی خەلافەتەکـانن، لە دوو بـواردا تەشـریعیان کـردووە: بـواری عەقیـدەو بـواری شـــەریعەت. بەهەمـــان شـــێوەش یاســـاداڕێژەرەکانی نەتەوەخـــوازی و مۆدێرنیزمیش لەدوو بواردا تەشریعیان کردووە: بواری ئایدیۆلۆجیا و بـواری دارشتنی یاسا کەلتورییەکانی کەلتوری پیشەیی.

قەدوری لەڕوانـــــگەی عەقیـــــدەدارێژەرەکانی نەتەوەخـــــوازیەوە لە نەتەوەخـوازی دەڕوانێت و گێلنەریش لەڕاوانـگەی یاسـاداڕێژەرەکانی هەمـان کەلتورەوە لە نەتەوەخوازی دەڕوانێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ پەیوەنـدی نێـوان عەقیـدەداڕێژەرانی ئیســلامی مەزهەبی لەگەڵ قورئانـدا چەنـدە، پەیوەنـدی نێوان دارێژەرانـی ئایـدیۆلۆجیای نەتەوەخـــوازی کە بەشـــێکە لە مـــۆدێرنیزم لەگەڵ دەقە فەلســـەفییەکانی فەیلەســوفانی ئەڵمــان ئەوەنــدەیە. بەهەمــان شــێوە پەیوەنــدی نێــوان یاســـاداڕێژەرەکانی ئاکـــاری کـــۆمەڵایەتی کۆمەڵگـــای خەلافەت بەواقعـــی کـۆمەڵایەتی سـەردەمی مـوحەمەدەوە چەنـدە، پەیوەنـدی یاسـادارێژەرەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیش بە ژیانی فەیلەسوفانەوە ئەوەندەیە. بۆ تێگەیشـتن لەم پەیوەندیەش دەبێت لەو پرۆسەیە تێبگەین کە بیرێک دەگۆرێت بۆ ئایـدیۆلۆجیا لەگەڵ ئەو پرۆســەیەی کە ژیــانی واقعــی کــۆمەڵە مرۆڤێــک دەگۆرێــت بــۆ

شــەریعەت و یاســای کەلتــوریی کەلتــوێکی تەقلیــدی. گێلــنەر کاتێــک بــاس لە پەیوەندی نێوان داهێنەرانی بیرۆکەی ئامێرەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی و ئەو زاناو تەکنیکارنە دەکات کە ئەو بیرۆکەیە لە ئامێرەکاندا بەرجەستە دەکەن، باس لە پەیوەندی نموونەیەکی رەسەن بە نموونە تەقلیدییەکەیەوە دەکات و دەڵێت:

ناکرێـت دروسـتکردنی بە لاسـاییکردنەوە وەک دروسـتکردنی راسـتەقینە مـامەڵەی لەگەڵ بکرێـت، هەرگیـز ناتوانرێـت ئەو رووداوە راسـتەقینەیەی کە بیـرۆکەی دروسـتکردنی ئەو ئـامێرانە لەلای کـۆمەڵە کەسـێک تیایـدا سـەری هەڵداوە دووبـارە بکرێتەوە، چوونکە ئەوانەی لەو رووداوەدا گەیشـتوون بەو بیـرۆکەی دروسـتکردنە، خۆیـان نەیـانزانیوە ئەوەی لێیـان روویـداوە چییە. نەبوونی هوشیاری، جەوهەری ئەو رووداوە پێکدەهێنێ(٤٩/٣).

ئەم بۆچـوونەی گێلـنەر تـا ئەوێ دروسـتە کە دەڵێت ئەوەی راسـتەقینەیە وەک ئەوە نییە کە لاسایی ئەو راستەقینەیە دەکاتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی فەیلەسوفانی ئەوروپی لە بواری ئاکارو سروشت لەناو ژیانی فکری خۆیـان پێـی گەیشـتوون، رووداوە راسـتەقینەکەیەو ئەوەش بە ئەوەی کە لە ژیـانی فکـری ئەوانـدا هەیە دروسـتکراوە، لاسـاییکردنەوەی ئەوەیە کە لەنـاو فکـری ئەوانـدا هەبـووە. واتە مـۆدێرنیزم نوسـخەی تەقلیـدی ژیـانی فکریـی فەیلەسوفانی ئەوروپایە.

ئەمەش بۆ ئیسـلامی مەزهەبی و ئیسـلامی سـەردەمی موحەمەد دروستە. واتە ئەوەی لەسـەردەمی مـوحەمەدا رووی داوە، رووداوە راسـتەقینەکەیەو جـارێکی تـر روونـاداتەوە، بەڵام ئەوەی لە مەزهەبە ئیسـلامییەکاندا بە لاسـاییکردنەوەی ژیـان و بیـری ئەو سـەردەمە راسـتەقینەیە دروسـتکراوە، شـیانی لاسـاییکردنەوەو دروسـتکردنەوەی تیـایەو لەمێـژوودا بـۆ یەکجـار روونادات و توانای ئەوەی تیایە لە هەموو سەردەمێکدا بەپێی ئەو سەردەمە دووپات بکرێتەوەو رووبداتەوە.

ئەوەی لێرەدا بۆ باسەکەی ئێمە گرنگە لایەنە ئایدیۆلۆجییەکەی مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازییە، لەگەڵ پەیوەندی ئەم ئایدیۆلۆجیایە بە بیری فەیلەسوفانەوە. واتە ئەوەی گـرنگە ئەو پرۆسـەیەیە کە پەیوەنـدی بیـری نەتەوە لە بیـری فەیلەسـوفەکان و بیـرۆکەی نەتەوە لە ئایـدیۆلۆجیا نەتەوەخوازیـدا دیـاری

دەکـات. ئەو بیرکـردنەوەیەی لای فەیلەسـوفانی ئەڵمـان لە بـارەی نەتەوەوە هەیە، بیرکـــردنەوە راســـتەقینەکەیە واتە ئەو بیرکـــردنەوەیە کە نەتەوە وەک خـــۆی تیایـــدا دەردەکەوێـــت. نەتەوە وەک بیـــر لەنـــاو بیرکـــردنەوەی ئەو فەیلەســـوفانەدا بـــوونێکی دروســـتکراوی نیـــیە، بەڵام لە نـــاو ئایـــدیۆلۆجیا نەتەوەخوازەکاندا بوونێکی دروستکراوی هەیە، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە کە بیـــرۆکەی نەتەوە لەنـــاو ئایـــدیۆلۆجیا نەتەوەخوازەکانـــدا بیرۆکەیەکـــی تەقلیـــدییەو بە لاســـاییکردنەوەی ئەو بیـــرۆکەیە دروســـتکراوە کە لە بیـــری فەیلەســـــوفەکانا دەرکەوتـــــووە. بەڵام بیـــــرۆکەی نەتەوە لەنـــــاو بیـــــری فەیلەسوفەکاندا بیرۆکەیەکی رەسەن و راستەقینەیەو شیانی ئەوەی تیا نییە لە کۆمەڵە کەسێکەوە بگوازرێتەوە بۆ کۆمەڵە کەسێکی تر.

پرۆســـەی بەئایـــدیۆلۆجیاکردنی بیـــر، پرۆســـەی گـــۆڕینی ئەوەیە کە بە سروشـــت هەیە بـــۆ ئەوەی کە بەدروســـتکردن هەیە، مەبەســـتمان لەوەی کە بەسروشـت هەیە هەرشـتێکی زینـدووە کە یەکجـار دێتە بـوون و هـاتنەبوونی شـــیانی دووپـــات بـــوونەوەی نیـــیە، ئەوەش بەم رێگـــایە دێتەبـــوون تـــاکە بـوونەوەرێکە کە شـایانی ئەوەیە بـوونەکەی بە بـوونێکی مێژوویـی بزانرێـت. ئەوەی کە بەدروستکردن دێتەبوون بـوونێکی مێژوویـی نییە، چوونکە بـوونی شیانی ئەوەی تیایە دووپات ببێتەوە.

ئەوەی کە مـــرۆڤ دروســـتی دەکـــات لەبەر ئەوەی هەرکاتێـــک بییەوێـــت دەتوانێت دروستی بکات، بوونێکی ناکاتـانەو نـامێژووی هەیە، بەڵام ئەوەی کە بەسروشـت دێتەبـوون تەنهـا لە سـاتێکی مێژویـدا دەتوانێت بێتەبـوون و دوای ئەوەش لەو ساتە مێژوویەدا هاتەبوون ناتوانێت لە ساتێکی تردا بێتەوە بوون.

بـۆ نمـونە هەر مرۆڤێـک لە مرۆڤەکـان سـاتێکی مێژوویـی بـۆ هـاتنەبوونی هەیەو لەو سـاتە مێـژووییەدا لە دایـک بـوو، جـارێکی تـرو لە سـاتێکی تـردا ناتوانێـت لە دایـک ببێـتەوە، بەڵام ئامێرێـک لەو ئـامێرە دروســتکراوانەی کە مــرۆڤ بە دروســتکردن دروســتیان دەکــات راســتە لە ســاتێکی مێژوویــدا درووستیان دەکات کە خـۆی دیاری دەکـات، بەڵام گەر ئەو ئـامێرە بشـکێت و تیابچێت، دەتوانێت دووبـارە کـاتێکی تـر هەڵبژێرێـت بـۆ دروسـتکردنەوەی و دروستی بکاتەوە. ئەمەش وادەکات ئەو ئامێرە دروستکراوەو هەرشتێکی تری دروسـتکراوی لەو جـۆرە کە شـیانی ئەوەی تیـایە لە کـات و شـوێنێکی تـردا

دروست بکرێتەوە، بوونێکی مێژوویی نەبێت. ئەوەی بەسروشت هەیەو بوونی بوونێکی مێژووییە، لەناو مێژوودا بەپرۆسەیەکی مێژوودا دەڕوات و لە کات و شوێنێکی دریکراودا کە خۆی هیچ لەبارەیەوە نازانێت دێتەبوون و دوای ئەوەش هاتە بوون، لەناو مێژوودا پرۆسەی پەرەسەندنەکەی تەواو دەکات. بەڵام ئەوەی بەدروستکردن هەیە بوونێکی مێژوویی نییە، چوونکە دروستکەرەکەی هەرکاتێک بییەوێت دەتوانێت دروستی بکات و دروستکردنەکەشی دووپات بکاتەوە. جگە لەمەش ئەو دروستکراوە وەک بوونەوەرە سروشتیەکە دوای پەیدا بوونی، بەخۆی توانای پەرەسەندنی نییەو ناتوانێت لەناو مێژوودا بوون پەیدا بکات، نەک هەر ئەمە بەڵکو لەناو زەمەندا لەبری ئەوەی پەرەبسێنێ وبەرەو کاملبوون بڕوات، بە پێچەوانەی ئەم ئاراستە مێژووییە، ئەو کەماڵەش کەهەیەتی لەدەستی دەدات وبەرەو تیاچوون دەڕوات. جیاوازی نێوان بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیری فەیلەسوفەکاندا لەگەڵ بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیروباوڕ (ئایدیۆلۆجیا)ی نەتەوەخوازەکاندا وەک جیاوازی نێوان ئەو بوونەوەرە مێژووییە وایە کە بەسروشت هەیە لەگەڵ ئەو بوونەوەر نامێژووییەی کە بە دروستکردن هەیە.

گەر بەراوردەکە وردتر بکەینەوەو بیکەین بە بەراورد لە نێوان ئەوەی کە بەسروشت لەڕێگەی مرۆڤەوە دێتە بوون لەگەڵ ئەوەی کە مرۆڤ بەدروستکردن دروستی دەکات، دەتوانین بەراوردەکە بخەیە نێوان بەرهەمێکی هونەری لەگەڵ بەرهەمێکی تەکنیکی و دروستکراو.

دەتوانین بڵێین جیاوازی نێوان ئەو دوو بیرۆکەیە وەک جیاوازی نێوان وێنەی مۆنالیزایە لە کارەکەی داڤینشی و وێنەی مۆنالیزا لەناو کاری تەکنیکی ئەو تەکنیکارانەدا کە لەکارەکانیاندا وێنەی مۆنالیزا کۆپی دەکەنەوە، یان جیاوازی ئەو وێنەیەیە لەگەڵ هەموو ئەو وێنە فۆتۆگرافانەی کە لەسەر وێنەی ناو کارە هونەرییەکە گیراونەتەوە. وێنەی مۆنالیزا بەر لەوەی بێتە ناو کارە هونەریەکەی داڤنشییەوە لە ناو بیری داڤینشیدا بووەو لەوێدا ئەو پرۆسە مێژووییەی تێپەراندووە کە بۆ هاتنەبوونی لە ناو کارێکی هونەریدا پێویستی پێی بووە و دوای ئەوەش هاتووەتە بوون، لە ناو کارەکانی داڤنشیدا درێژەی بە بوون و پەرەسەندنی خۆی داوە تا لەو کارە هونەرییەی ئەودا گەیشتووە بە کەماڵی خۆی.

ئەم وێنەیە بەر لەوەی لە کارە هونەرییەکەی داڤینشیدا بوونی خۆی کامڵ بکات، لە ناو بیری ئەودا بەبێ ئاگایی ئەو، پەیدابووەو دوای ئەوەی کە بە پەرەسەندنە مێژووییەکەی خۆیدا تێپەڕیوە جا بوونی خۆی بەتەواوەتی ئاشکرا کردووەو بوەتە بوونەرێک کە شیانی ئەوەی تیابێت بەهۆی دروستکردنەوەو بە ڕێگایەکی تەواو جیاواز لەو ڕێگایەی کە بۆ بوونی هەیبووە، بوونی بە دروستکردن دووپات بکرێتەوە.

مۆنالیزای ناو کارە هونەرییەکەی داڤنشی بەگوێرەی ئەو تەکنیکارنەی کە لەڕێگەی لەبەرگرتنەوەوە بوونی دووپات دەکەنەوە، وەک بوونی هەر کچێک وایە کە پێش ئەوەی لەواقعدا بوون پەیدا بکات لەناو سروشتی باوانەکانیدا بوونی هەبووەو بە پرۆسەیەکی مێژوویدا تێپەڕیوەو لەناو مادەیەکی سەرەتایدا بوونی پەیداکرووەو دواتر بوونی لە سکی دایکییەوە گوێزراوەتەوە بۆ واقع و لەویش درێژەی بە پەرەسەندنی خۆی داوە، تا گەیشتووەتە ئەو قۆناغەی کەماڵی خۆی کە مۆنالیزا لە وێنەکەی داڤینشیدا پێی گەیشتووە. وێنەکەی مۆنالیزا چۆن لەناو کارە هونەرییەکەی داڤینشیدا بووە بە بوونەوەرێک کەشیاوی دووپاتکردنەوەو لاساییکردنەوە بێت، بە هەمان شێوە بوونی واقعی ئەو کچەش گەیشتووەتە ئەو قۆناغەی کە وەک وێنەکەی مۆنالیزا بەپرۆسەی دروستکردنەوەو لاساییکردنەوەدا ببرێت و لە بوونەوەرێکی مێژووییەوە کە بەسروشت هەیە، بکرێت بە بوونەوەرێکی نامێژووی و ئامێری کە بە دروستکردن هەیە.

مۆنالیزا گەر وەک وێنەکەی ناو کارەکە بوونێکی وێنەیی هەبێت یان وەک کچەکە بوونێکی واقعی هەبێت، بەرلەوەی لەو دۆخەدا بوون پەیدا بکات، شیانی ئەوەی تیا نەبووە کە بە پرۆسەی دروستکردن و لاساییکردنەوەدا ببرێت و بکرێت بە بووەنەوەرێکی نامێژوویی. بۆ ئەوەی ببێت بە بوونەورێکی نامێژوویی و دووپاتبووەو دروستکراو، دەبێت لەسەرەتادا بەسروشت بوون پەیدا بکات و لە پرۆسەیەکی مێژوویدا ببێت بەبوونەوەرێکی مێژوویی. بەبێ پەیدابوونی لە پرۆسەیەکی مێژوویی لەو جۆرەدا ناکرێت بکرێت بە بوونەوەریکی نامێژووی و دروستکراوە.

گەر مۆنالیزا هەر لەناو بیری داڤینشدا بمایەتەوەو نەهاتایەتە ناو کارە هونەریەکەوە، بوونی شیانی لاساییکردنەوەو دروستکردنەوەی نەدەبوو.

بەهەمـان شـێوەش گەر مۆنـالیزا کچێکـی واقعـی بـوایەو لەنـاو سروشـتی باوانەکانی بمـایەتەوەو بە پرۆسـە مێژووییەکەی خۆیدا نەڕۆشتایەو بوونێکی واقعی پەیدا نەکردایە، شیانی دروستکردنەوەو لاساییکردنەوەی لە وێنەکاندا نەدەبــوو و نەدەکــرا بە بــوونەوریکی دروســتکراو و تەقلیــدی. ئەمەش دەمــــانگەیێنێ بەو بیــــرۆکەیەی کە فەیلەســــوفانی ئەڵمــــان جەختــــی لەسـەردەکەنەوەو هیگڵ بەوتەیەکی لەم جۆرە گوزاریشتی لێدەکات: ئەوەی عەقڵییە واقعییەو هەرشتێک بوون لە واقعدا پەیدابکات دەبێت پێشتر بوونی لە ناو عەقڵدا هەبوو بێت.

لێـرەدا شـیاوە بپرسـین ئایـا قەدووری کاتێـک بەرهەمە فەلســەفییەکانی فەیلەسوفانی سـەردەمی رۆشنگەری دەکات بە مەرجەعێک بۆ ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخــوازی، بەمە باســی لە بیــرۆکەی نەتەوە کــردوو لەنــاو عەقڵــی فەیلەسـوفەکاندا یـان باسـی لە بیـرۆکەی نەتەوەی کـردووە لەنـاو خەیـاڵی نەتەوەخوازەکانــدا؟ بێگومــان ئەو ئەوە ناشــارێتەوە کە فەلســەفە تەنهــا مەرجەعــی ئەم بیــرۆکەیەو شــوێنی راســتەقینەی ئەم بیــرۆکەیە لەنــاو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیدایە نەک لەناو فەلسەفەدا.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ بیــــرۆکەی نەتەوە لەنــــاو ئایــــدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیدا بەرهەمی بەئایدیۆلۆجیاکردنی بیرۆکەی نەتەوەیە لە فەلسەفەی فەیلەســوفانی ســـەردەمی رۆشـــنگەریدا، واتە بیــرۆکەی نەتەوە بــوونە راسـتەقینەکەی لەنـاو فەلسـەفەدایە، بەڵام بـوونە راسـتەقینەکەی وەک بـوونی راستەقینەی هەر بوونەوەرێک شیانی گواستنەوەو دووپاتبوونەوەی نییە. بۆ ئەوەی ئەو بوونە شیانی گواستنەوەو دووپاتبوونەوەی تێدا بێتەئاراوە، دەبێت بە پرۆســەی دروســتکردنەوەدا ببرێــت و بــوونی لە بــوونێکی عەقڵــی و سروشتییەوە بکرێت بە بوونێکی دروستکراوی لەو جۆرە کە بۆ ئەوە بشێت لەرێـگەی بیروبـاوڕێکەوە بگـوازرێتەوە بـۆ نـاو خەیـاڵی کەسـەکان و وایـان لێبکـات بڕوای پێ بهێنن و لەواقعدا هەوڵـی دروسـتکردنەوەی بـدەن. ئەوەی قەدووری باسی دەکات وێنەیەکی تەقلیدی بیرۆکەی نەتەوەیەو ئەم وێنەیەش لەبەر ئەو وێــنەیەدا گیــراوەتەوە کە وێــنە راســتەقینەکەی نەتەوەیە لەنــاو فەلسـەفەی ئەڵمانیدا. ئەوەی هەرگیـز نەبووەتە جێی بایەخپێدانی لێکۆڵەرانی بـواری نەتەوەخـوازی، بـوون و پەرەسـەندنی بیـرۆکە عەقڵیـیەکەی نەتەوەیە

لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەوان لەناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیدا بەشوێن بیرۆکەی نەتەوەدا گەڕاون و ئەمەش وای لێکردوون نەفی ئەوە بکەن بیرۆکەی نەتەوە بیرۆکەیەکی عەقڵی و نادروستکراوەو بەر لەوەی ئایدۆلۆجستەکان بتوانن وەک بیرۆکەیەکی دروستکراو لەناو ئایدیۆلۆجیایەکدا دروستی بکەن، بوونی راستەقینەی لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا هەبووە. بەپێی بۆچوونەکەی قەدوری مادام ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازی مەرجەعەکەی فەلسەفەی ئەڵمانییە، ئەمە هەرخۆی بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە بیرۆکە راستەقینەکەی نەتەوە لە ناو فەلسەفەی ئەڵمانیدایەو گەر بماننەوێت باس لە بیرۆکەی نەتەوە بکەین وەک ئەوەی کە هەیە نەک وەک ئەوەی کە دروستکراوەتەوە، دەبێت لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بگەڕێین نەک لەناو ئەو ئایدیۆلۆجیایەدا کە بیرۆکەی نەتەوەی لەسەر ئەو بیرۆکەیە دروستدەکاتەوە کە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا وەک بیرۆکەیەکی نادروستکراو و عەقڵیی هەیە. بیرۆکەی نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا وەک وێنەکەی مۆنالیزا وایە لە کارەکەی داڤنشیداو بیرۆکەی نەتەوە لەناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیشدا وەک وێنەکەی مۆنالیزا وایە لە کاری ئەو تەکنیکارانەدا کە بەلاسایکردنەوەی وێنەکەی ناو کارەکەی داڤنشی وێنەکەیان دروستکردووەتەوە.

گەر ئێمە لە واقعی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایەکدا یان لەناو ئایدۆلۆجیای نەتەوەخوازیدا بۆ بیرۆکەی نەتەوە بگەڕێین، ئەوە قسەمان لەو وێنە دروستکراوەی نەتەوە کردووە کە بەلاسایکردنەوەی بیرۆکە راستەقینەکەی نەتەوە دروستکراوەو لێرەشدا ناتوانین باس لە بوونی راستەقینەی نەتەوە لەناو عەقڵدا بکەین. بۆیە بۆ لێکۆڵینەوە لە سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوەو پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیە، تەنها دەبێت لەناو ئەو مێژووەدا بگەڕێین کە مێژوو سەرهەڵدانی فەلسەفەی ئەڵمانی و پەرەسەندنەکەیەتی. تا ئەم ساتەوەختەش فەلسەفەی ئەڵمانی نەک هەر بە نشینگەی راستەقینەی پەیدابوونی بیرۆکەی نەتەوەو پەرەسەندنەکەی نازانرێت، بەڵکو بەمەرجەعی هەموو ئەو بۆچوونانەش دەزانرێت کە لای ئەو لێکۆڵەرانە بە بۆچوونی گومڕاکەرو نازانستی دەزانرێن. ئێمە لەم بەشەی کارەکەماندا هەوڵدەدەین ئەو مافەی کە فەلسەفەی ئەڵمانی لە بارەی ناسینی نەتەوەوە هەیەتی و لێکۆڵەرە

مۆدێرنیستەکانی بواری نەتەوەخوازی لێیان زەوت کردووە، بۆی بگەڕێنینەوەو ئەوە ساغ بکەینەوە کە نەتەوە لەبنچینەدا بیرۆکەیەکی عەقڵی و فەلسەفییەو عەقڵ و فەلسەفە نشینگەی راستەقینەی ئەم بیرۆکەیەن.

٤) فەلسەفەی ئەڵمانی وەک نشینگەی راستەقینەی بیرۆکەی نەتەوە

گەر فەلسەفەی ئەڵمانی نشینگەی راستەقینەی بیرۆکەی نەتەوە بێت، بە چ رێگایەک و بەچ میتودێک دەتوانین لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئەم بیرۆکەیەو پەرەسەندنەکەی لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بکۆڵینەوە؟

بۆ کارێکی لەم جۆر بەلایەنی کەمەوە دوو رێگا هەیە، رێگای یەکەمیان ئەوەیە کە لەوێوە دەست بەکارەکەمان بکەین کە یەکەم فەیلەسوف لە فەیلەسوفانی ئەڵمان باس لە نەتەوە کردووەو لێی کۆڵیوەتەوە، ئەم رێگایەش لەڕاستیدا رێگای هەموو ئەو لێکۆڵەرانەیە کە کاریان لەسەر سەرهەڵدانی ئەو بیرۆکەیە کردووە، چ لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا چ لە دەرەوەی فەلسەفەی ئەڵمانیدا.

کێشەیەکی گەورە لە نێوان ئەو لێکۆڵەرانەدا هەیە کە بوونی نەتەوەکان دەگەڕێننەوە بۆ بەر لە سەرهەڵدانی مۆدێرنیزم و کۆمەڵگای پیشەسازی لەگەڵ ئەو لێکۆڵەرە مۆدێرنیستانەی کە بوونی نەتەوەکان دەگەڕێننەوە بۆ سەردەمە مۆدێرنەکەو نەتەوە بە بەرهەمێک لە بەرهەمەکانی ئەو سەردەمە دەزانن. دیارترینی ئەو لێکۆڵەرانەش کە بەم رێگایە ململانێ لەسەر ئەوە دەکەن بیرۆکەی نەتەوە بەر لە سەرهەڵدانی مۆدێرنە بوونی هەبووە یان بوونی نەبووە، (هۆبسباوم) و (هەیستینگس)ن.

هۆبسباوم لە فەرهەنگەکاندا بۆ وشەی نەتەوەو ئەو مانایە دەگەڕێت کە دراوە بەو وشەیە و ئەو پێی وایە وشەی نەتەوە پێش ساڵی (١٨٨٤) بەو مانایە بەکار نەهاتووە کە ئێستا هەیەتی و پێشتر وشەی نەتەوە (Nations) بە مانای بێگانەکان یان قوتابیان بەکارهاتووە، هەیستینگس ئەم بۆچوونە رەتدەکاتەوەو لەرێگەی چەند دەقێکی مێژووییەوە ئەوە ساغ دەکاتەوە ئەم وشەیە بەلایەنی کەمەوە لە زمانی ئینگلیزیدا لەسەدەی چواردەهەم بە دواوە بەهەمان ئەو مانایەی کە لە ئێستادا هەیەتی بە درێژای ٦٠٠ ساڵ بەکارهاتووە(١٥٥/١٣). ئەو رێگایەی کە بەرەی مۆدێرنیستەکان و بەرەی

پێرینیاڵیستەکانی وەک هەیستینگس بۆ دیاری کردنی بیرۆکەی نەتەوە گرتویانەتەبەر، توانای یەکلاکردنەوەی ئەوەی نییە کە بیرۆکەی نەتەوە کەی سەری هەڵداوە. هۆی ئەمەش ئەوەیە ئەوانە دەیانەوێت لەرێگەی بەکارهێنانی وشەی نەتەوەوە ئەم مەسەلەیە یەکلابکەنەوە.

بۆ ئەوەی ئێمە بزانین بیرۆکەی نەتەوە کەی لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا سەرهەڵدەدات و چۆن پەرەی سەندووە، بەکارهێنانی وشەی نەتەوە لە زمانی ئەڵمانیدا هیچمان پێناڵێت. دەکرێت وشەی نەتەوە لە زمانی ئەڵمانی و زمانەکانی تریشدا بە چەند سەدەیەک بەر لەسەرهەڵدانی فەلسەفەی ئەڵمانی بەمانایەک لە ماناکان بەکار هاتبێت. ئەمە بۆخۆی بە هیچ شێوەیەک مانای ئەوە ناگەیێنێ کە لەو سەردەمەدا هوشیاریەکی عەقڵی بەبوونی ئەوە هەبووبێت کە پێیان وتووە نەتەوە، یا هەمان ئەو مانایەشی هەبووبێت کە دواتر لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا یان لە ئێستادا ئەو وشەیە هەیەتی.

دەکرێت میللەتێک لە سەردەمێکی مێژوویدا هوشیاری بە بوونی نەتەوەیی خۆی پەیدا کردبێت و کەوتبێتە ناو پرۆسەی بەنەتەوەبوونەوە بەبێ ئەوەی وشەی نەتەوە لە زمانەکەیدا بوونی پەیداکردبێت. ئەوەی ئێمە دەبێت لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بەشوێنیدا بگەڕێین، وشەی نەتەوە نییە بەڵکو ئەوەیە کە ئەو فەلسەفەیە بە نەتەوە ناوی دەبات. ئەمەش ئێمە ناچار دەکات رێگایەکی جیاواز لەو رێگا زمانییە بگرینەبەر.

کەواتە ئەو رێگایەی کە دەبێت بیگرینە بەر کامەیە؟ ئەو رێگایەی کە دەبێت بیگرینە بەر هەمان ئەو رێگاییە کە فەلسەفەی ئەڵمانی لە پەیبردنی بە بیرۆکەی نەتەوەو پەرەسەندنەکەی گرتویەتیەبەر. ئەی چۆن دەتوانین ئەو رێگاو میتۆدە بدۆزینەوە؟ بێگومان هەر دەبێت لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بۆ ئەو رێگاو میتۆدە بگەڕێین.

ئێمە لەلای فەیلەسوفانی ئەڵمان دەتوانین ئەو رێگایە بدۆزینەوە، بەڵام ئێمە لەرێگەی هیگڵەوە زیاتر دەتوانین ئەو رێگایە بدۆزینەوەو کارەکەمانی پێ ئەنجام بدەین، ئەمەش لەبەر ئەوەیە هیگڵ جیا لە فەیلەسوفانی تری ئەڵمان هەوڵی ئەوەی داوە ئەو رێگایە لە شێوەی میتۆدێکدا تیۆریزە بکات و لە زۆر بواریشدا کاری پێ بکات. کارەکەی ئێمە لەبەرئەوەی پەیوەندی بەسەرهەڵدانی بیرۆکەیەک و پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیەوە هەیە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا،

دەتوانین سود لەو کارەی هیگڵ وەرگرین کە لە بواری مێژوو فەلسەفەدا ئەنجامی داوەو لەرێگەیەوە ئەوەی روونکردووەتەوە کە چۆن بیرۆکەیەک لە بیرۆکەکان لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی فەلسەفەدا سەر هەڵدەدات و دواتر پەرەدەسێنێ.

هیگڵ بۆ سەرهەڵدان و پەرەسەندنی هەر بیرۆکەیەک لە قۆناغێک لە قۆناغە مێژووییەکانی فەلسەفەدا، باس لەوە دەکات ئەو بیرۆکەیە چۆن سەرەتا لەناو بیردا پەیدا دەبێت و دواتریش چۆن پەرەدەسێنێ و بەرەوە ئەوە دەڕوات وەک بیرۆکەیەک لەناو بیردا تەواو عەینی ببێتەوەو بەرەو کامڵبوونی خۆی بڕوات.

بۆ ئەمەش سێ قۆناغ دیاری دەکات و لەرێگەی ئەو سێ قۆناغەوە پەیدابوونی ئەو بیرۆکەیەو پەرەسەندن و کامڵبوونەکەی دیاری دەکات. ئەو میتۆدەش کە ئەو لەم کارەدا دەیگریتەبەر میتۆدێکی دیالێکتیکییە.

لای هیگڵ بیرۆکەکان وەک تۆوی هەر بوونەوەرێکی زیندوو بوونێکی زیندوویان هەیە، زەمینەی دەرکەوتن و پەرەسەندنیان بیرەو بیریش بەهۆی بیرکردنەوەی فەلسەفییەوە پەرەدەسێنێ و بوونی خۆی دیاری دەکات. لەناو بیرکردنەوەی فەلسەفیشدا بیری مرۆڤ دوور دەکەوێتەوەی لەوەی کە لەدەرەوەی خۆیەتی و سەرقاڵ دەبێت بەخۆیەوە، بەهۆی ئەم سەرقاڵبوونەشی بە خۆیەوە ئەو بیرۆکانەی کە لەناویدا وەک کۆمەڵە تۆوێک بوونیان هەیە، دەست بە پەرەسەندنی خۆیان دەکەن و بوونیان لە بوونێکی هەمەکی و پەتییەوە دەگۆڕێت بۆ بوونێکی بە شەکی و دیاریکراو. بیر کاتێک دەگاتە ناو دۆخە دروستەکەی خۆی، کە خۆی بە باشترینی ئەو شتانەوە سەرقاڵ بکات کە مرۆڤ هەیەتی، باشترینی ئەو شتانەش بیر خۆیەتی، بیر لەم حاڵەتەدا جگە لە خۆی شتێکی تری ناوێت و بە خۆشییەوە نەبێت بە هیچ شتێکی ترەوە سەرقاڵ نابێت، بیر تەنها لەو کاتەدا کاراو چالاک دەبێت کە خۆی بەرهەم بهێنێ، واتە ببێت بە زمینە بۆ ئەو بیرۆکە هەمەکیانەی کە لەناو خۆیدا بوونیان هەیە. بیر بەبێ ئەم خۆبەرهەمهێنانەوەیە بوونی نابێت، ئەوەش لەم خۆبەرهەمهێنانەوەی بیرە دەکەوێتەوە فەلسەفەیە(١٥٣/١٥).

لە لایەکی ترەوە هیگڵ پێی وایە لێکۆڵینەوە لە بیرەکان لەناو فەلسەفەدا، هەوڵێکی زیاتری دەوێت لەو هەوڵە ئاساییەی کە بیر خۆی تێدا بەرهەم

دەهێنێ. گەڕان بە دوای پەیدابوون و پەرەسەندنی بیرۆکەیەک لە قۆناغێک لە قۆناغە مێژووییەکانی فەلسەفەدا، گەشتێکی پشکێنەرانەیەو ئەم گەشتەش پلانەکەی هەر لە ناو بیر خۆیدایەو بەهەمان شێوە بیر لەم گەشتەشدا بە شوێن خۆیدا دەگەڕێت و سەرقاڵە بەخۆیەوە، واتە لەم گەشتەدا بیر بیرۆکەکانی ناو خۆی پەرەپێدەدات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ گەڕان بەشوێن پەیدابوونی بیرۆکەیەک لە ناوبیرداو پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیە لە رێگەی بیرکردنەوەیەکی فەلسەفییەوە، بەهەمان شێوە پێویستی بەوەیە کە بیری کەسی بیرکەرەوە هەڵگری بیرۆکەیەک بێت و لە رێگەی گەڕان بە شوێن ئەو بیرۆکەیە لە ناو فەلسەفەکاندا بیر لەناویدا سەرقاڵ بێت بە پەرەپێدانی ئەو بیرۆکەیەی کە لەناو خۆیدا هەیە. گەڕان بە شوێن پەیدابوون پەرەسەندنی بیرۆکەیەک لەناو قۆناغێک لە قۆناغەکانی فەلسەفەدا لەهەمانکاتدا پەرەسەندنی ئەو بیرۆکەیە کە لەناو لێکۆڵەرەکەدا بوونی هەیەو لەڕێگەی ئەوەوە کەبیر لەودا سەرقاڵە بەخۆیەوە ئەو بیرۆکەیە پەرەدەسێنێ و زیاتر لەوەی کە لەو قۆناغە فەلسەفییەدا هەیە عەینی دەبێتەوە، ئەمەش ئەوەی دەگەیێنێ گەڕانێکی لەم جۆرە پێویستی بە بیرکردنەوەیەکی فەلسەفی هەیە نەک بیرکردنەوەیەکی زانستی و ئەزموونی.

ئێمە دەمانەوێت بەشوێن بیرۆکەی نەتەوەو پەرەسەندنەکەیدا لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بگەڕێن بۆ ئەمەش هەر دەبێت لە رێگەی ئەو گەرانەوە ئەو بیرۆکەیە پەرە پێبدەین کە لەناو بیری خۆماندا وەک هەمەکییەک بوونی هەیە. واتە دەبێت لێرەدا بیری خۆمان ئاراستەی خۆی بکەینەوەو بەمە بکەوینە ناو بیرکردنەوەوە تا ئەو بیرۆکە هەمەکییەی کە لەناو بیرماندا بوونی هەیە لە بیرۆکەی نەتەوەدا بەشەکی ببێتەوە.

بۆ ئەم کارەش پێویستمان بەوە دەبێت بزانین لەناو کام لە بەرهەمە فەلسەفیانەی ناو فەلسەفەی ئەڵمانی بیرۆکەی نەتەوە لە شێوە هەمەکی و پەتییەکەیدا دەرکەوتووەو لەناو کام لەو بەرهەمانەشدا پەرەی سەندووەو ئەو بیرەش کە لەناو ئێمەدا هەڵگری بیرۆکەی نەتەوەیە چۆن هەڵگری ئەو بیرۆکەیەیە کە لە کۆی ئەو بەرهەمانەدا خۆی شێوەگیر دەکات کە ئەم بیرۆکەیە لەناویاندا سەری هەڵداوەو پەرەی سەندووە.

ئێمە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بە شوێن سەرهەڵدان و پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیەدا دەگەڕێین، ئەمەش هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیردا تەنها لەلایەن فەیلەسوفانی ئەڵمانەوە دەبێت بە بابەت بۆ بیرو بیر لەرێگەیەوە خۆی بەرهەم دەهێنێت.

بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیری فەیلەسوفانی ئەڵماندا لە سەرەتادا وەک بیرۆکەیەک لە بیرۆکەکانی بیر دەردەکەوێت و دواتریش هەر لە ناو بیری ئەواندا پەرەدەسێنێ و دەبێتە بەشێکی جیانەکراوەی فەلسەفەی ئەڵمانی.

ئەو رێگایەی کە دەبێت بگیرێتەبەر بۆ گەڕان بە شوێن دەرکەوتنی بیرۆکەی نەتەوە لەناو فەلسەفە جیاوازەکانی فەلسەفەی ئەڵمانیدا، بەهەمان شێوە دەبێت رێگای فەلسەفە خۆی بێت، واتە دەبێت ئەو رێگایە بێت کە بیر لەڕێگەیەوە سەرقاڵ دەبێت بە خۆیەوەو خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە، ئەوەش بەم رێگایە بەرهەم دێت بیرۆکەی نەتەوە نییە، بەڵکو مێژووی پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوەیە.

لای هیگڵ هەر بیرۆکەیەک مێژوویەکی بۆ پەرەسەندن لە ناو بیردا هەیەو پەرەسەندنی ئەو بیرۆکەیەش لەناو بیردا رێڕەوێکی تایبەتی خۆی هەیە. سەرتای ئەم مێژووە بەوە دەست پێدەکات کە ئەو بیرۆکەیە لەناو بیردا بوون پەیدا بکات، ئەوەش وادەکات ئەو بیرۆکەیە بۆ نموونە لە بیری فەیلەسوفانی ئەڵماندا بوون پەیدا بکات و لە بیری فەیلەسوفانی یۆناندا بوون پەیدا نەکات، پەیوەندی بەو روحە رەهایەی فەلسەفەوە هەیە کە میژووی گشتی فەلەسەفە دیاری دەکات، واتە ئەوە ئەو روحەیە کە لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی مێژووی فەلسەفەدا رێگە دەدات بە بیرۆکەیەک لەناو بیری فەیلەسوفاندا بوون پەیدا بکات و لە قۆناغێکی تردا رێگە لە دەرکەوتنی دەگرێت.

بۆ نموونە روحی رەهای فەلسەفە رێگە دەدات بە بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیری فەیلەسوفانی ئەڵماندا دەرکەوێت و رێگە نادات لە بیری فەیلەسوفانی یۆناندا دەرکەوێت، ئەم دەرکەوتنەی بیرۆکەکان لەناو مێژووی بیردا بە پێی پلانێکی پێشینە دەڕوات بەڕێوەو ئەم پلانە پێشینەیە ئەو رەوتە مێژووییە دیاری دەکات کە بیرۆکەکان بەپێی لەناو بیری فەیلەسوفەکاندا دەردەکەون و پەرەدەسێنن و ئەو مێژووە وەدی دەهێنن کە شایانی ئەوەیە ناوی بنرێت مێژووی بیر. دوای ئەوەی روحی ڕەها لە قۆناغێکی مێژوویدا بیرۆکەیەک لە

بیرۆکەکـــان لەنـــاو بیـــردا دەرکەوت پێـــدەکات، بەمە هـــانی ئەو کەســـە بیرکەرەوانەی ناو میللەتێک دەدات لەناو بیری خۆیاندا بە شوێن دۆزینەوەی ئەو بیرۆکەیدا بڕۆن و بیکەن بە بابەت بۆ بیرکردنەوەی خۆیان، لەڕێگەی ئەم گەڕانەوە ئەو بیـرکەرەوانە دەتـوانن ئەو بیـرۆکەیە لەنـاو بیـردا بـدۆزنەوەو بیکەنە بابەتێک بۆ بیر خۆی، بەمەش ئەوان دەکەونە ناو فەلسەفەکارییەوە.

روحـــی رەهـــا ئەم بیـــرۆکەیە لەنـــاو بیـــری یەک بیـــرکەرەوەدا دەرکەوت پێناکـات، بەڵکـو لەنـاو هەمـوو ئەو کەسـانەدا کە لەنـاو میللەتێکـدا کەسـی بیـرکەرەوەن ئەم بیـرۆکەیە دەرکەوت پێدەکات، بەڵام چەنـد بیرکەرەوەیەکـی کەم لەو بیرکەرەوانە لەناو بیردا پەی بەو بیرۆکەیە دەبەن و لەنـاو فەلسـەفەدا گوزارشتی لێدەکەن. جگە لەمەش ئەو بیرۆکەیە لەناو یەک نەوەدا دەرکەوت ناکـات و لەنـاو چەنـد نەوەیەکـدا دەرکەوت دەکـات و لەنـاو بیـری چەنـد بیـرکەرەوەیەک لە چەنـد نەوەیەکـی جیـاوازدا پەرە بەخـۆی دەدات و دەگـاتە پەرەسەندنی تەواوی خۆی.

هیگڵ پێـی وایە بیرکـردنەوە تەنهـا وەک هوشـیاریەکی تاکەکەسـی بـوونی نییە، بیرکردنەوە بەر لەوەی وەک هوشیارییەکی تاکەکەسی بوون پەیدا بکات، وەک روحێکـی هەمەکـی لەخۆیـدا بـوونی هەیەو ئەم بیرکـردنەوە هەمەکیـیە هەمـــوو ئەو تەرزوو بـــارە پەرەســـەندووانە دەگـــرێتەوە کە روح بەپێـــی ئەو بیرۆکانە کە لەناو بیردا دەرکەوتیان دەکات خۆی دەکاتە بـابەت بـۆ خـۆی. بیـــرۆکەش لەڕێـــگەی ئەوەوە پەرەدەســـێنێ کە روحـــی بیـــرکەرەوە لەنـــاو بیرکەرەوە جیاوازەکاندا خۆی وەک بیر دەکاتە بابەت بۆ خۆی.

بیرکردنەوە بەر لەوەی لەناو تاکە کەسدا وەک بیرێک کە خۆی کردووە بە بـــابەت بـــۆ خـــۆی بـــوونی هەبێـــت، روحێکـــی هەمەکیـــیەو بەو هەمـــوو دەوڵەمەندییەی خۆیەوە لە کۆی مێژووی بیردا خـۆی دەخـاتە روو، بوونیشـی لەناو تاکە کەسە بیرکەرەوەکاندا بوونێکی بەشـەکییەو لەو بـوونە هەمەکییەوە سەرچاوە دەگرێت کە مێژووی بیر بەگشتی دیاری دەکات.

دەرکەوتنـی بیـرۆکەیەک لەنـاو بیـردا کە گەلێـک قۆناغێـک لە قۆناغەکـانی مێژووی بیردا هوشیاری پێ پەیدا دەکات، شـێوەیەکی بەشـەکیی دەرکەوتنـی بیـــرە لە خۆیـــدا، واتە دەرکەوتنێکـــی بەشـــەکیانەی ئەو روحەیە کە حـــوکمی مێژووی بیر دەکات. هەر گەلێکیش لەڕێگەی بیرکەرەوەکانییەوە گوزارشـتێکی

بەشەکیانەی لەو روحە رەهایە کردبێت، بەمە کارەکانی خۆی دامەزراندووەو بوونی خۆی بەمە خستووەتە روو.

دەکرێت دوای چەند سەدەیەک میللەتێکی تر بە هەمان شێوە گوزارشتێکی بە شەکی لەم روحە بیرکەرەوەیە بکات و قۆناغێکی پەرەسەندووتر لە مێژووی بیردا بهێنێتە ئاراوە. واتە ئەوەی پەیوەندی نێوان قۆناغە مێژووییەکانی پەرەسەندنی بیر دیاری دەکات، روحێکی سەرونەتەوەییەو لەسەروی ئەو کەسانەوە کارەکانی خۆی دەکات کە کەسانی بیرکەرەوەی ناو میللەتێک لە میللەتەکانن.

بیرۆکە لەناو بیردا بوونەوەرێکی زیندووەو وەک هەربوونەوەرێکی زیندوو پێویستی بە کاتێکی دیاریکراوە تا پەرەسەندنی خۆی تەواو بکات و بوونی لە بوونێکی هەمەکی و پەتییەوە ببێت بە بوونێکی دیاریکراو، هەر بیرۆکەیەکیش لە سەردەمێکی مێژوویدا لەناو زەمەندا دەردەکەوێت، لەلایەن بیرکەرەوەکانی میللەتێکەوە پەرەدەسێنێ و سورِی ژیانی خۆی تەواو دەکات و دواتر لە سەردەمێکی تردا سەرهەڵدەداتەوەو بەرەو پەرەسەندنێکی بالاتر هەنگاو دەنێت.

بۆ ئەوەی ئەو بیرۆکەیەی کە روحی رەها لەناو بیری بیرکەرەوەکانی میللەتێکدا دەرکەوتی پێکردووە، بێتە ناو زەمەنەوەو بوونی خۆی لە بوونێکی سەرەتایی و سادەوە پەرە پێ بدات و خۆی دیاری بکات، دەبێت بیرکەرەوەکانی ئەو میللەتە لەناو بیردا بەدوایدا بگەڕێن و لە شێوە پەتی و سەرەتاییەکەیدا بیکەنە بابەت بۆ بیرکردنەوەی خۆیان و لەناو خۆیاندا وا لە بیر بکەن لە خۆی رامێنێ و لەڕێگەی ئەو بیرۆکەیەوە خۆی خۆی بەرهەم بهێنێتەوە.

کاتێک بیر لەناو بیرکەرەوەکانی میللەتێکدا لە رێگەی بیرۆکەیەکەوە خۆی دەکات بە بابەت بۆخۆی، ئەوە مامەڵەی لە گەڵ بیرۆکەیەکی هەمەکی و پەتیدا کردووە، ئەم بیرۆکەیە بوونێکی سادەی هەیەو ئەم بوونە سادەیەش دەیەوێت لەڕێگەی بیرکردنەوەی فەلسەفیانەی بیرکەرەوەکانەوە خۆی لەو سادەیی و پەتیەتییە رزگار بکات و لەناو بیردا بوونی خۆی دیاری بکات.

لە سەرەتای سەرهەڵدانی هەر قۆناغێک لە قۆناغەکانی بیردا بیرۆکەیە لە ناو بیرکەرەوەکانی ئەو میللەتەدا دەرکەوت دەکات و ئەو بیرۆکەیە لە

سەرەتا دەرکەوتکردنییەوە تا دوا قۆناغی پەرەسەندنی خۆی لە ناو بیری ئەو بیرکەرەوانەدا بوونێکی هەمەکی و پەتی هەیەو لە ماوەی ئەو قۆناغەدا لەناو بیرکەرەوەکانی ئەو میللەتەدا بەپێی ئەو زەمەنەی کە بیرۆکەکە تیایدا بوونی خۆی ئاشکرا دەکات لە ئاستی جیاجیاداو بەشێوەگیرکردنی جیاجیا خۆی عەینی دەکاتەوەو لەناو کۆمەڵە فەلسەفەیەکی جیاوازدا خۆی دیاری دەکات. لای هیگڵ ئەم بیرۆکەیە لە بەرهەمی بیری ئەو فەیلەسوفانەدا کە لەسەرەتای قۆناغە مێژووییەکەدان، هەمەکیەت و پەتییەتی خۆی زیاتر دەپارێزێت و کەمتر بوونی خۆی دیاری دەکات و خۆی ئاشکرا دەکات. لەناو بەرهەمی ئەو فەیلەسوفانەش کە دەکەونە کۆتای قونـاغەکەوە ئەم بیرۆکەیە زیاتر پەرە دەسێنێ و زیاتر بوونی خۆی ئاشکرادەکات و وەک بیرۆکەی شتێکی دیاریکراو خۆی دەخاتە روو.

بۆ گەیشتنی ئەم بیرۆکەیە بە پەرەسەندنی تەواوی خۆی و خۆ ئاشکراکردنی لەناو بیردا وەک بیرۆکەی شتێکی دیاریکراو و هەستەکی، هیگڵ سێ قۆناغی دیاری کردووە(٤٩/١٥):

قۆناغی یەکەم: قۆناغی بیرەو لەم قۆناغەدا بیرۆکەکە تەنها وەک بیرێکی هەمەکی و پەتی لە ناو بیری بیرمەندەکاندا دەردەکەوێت، بۆیە ناتوانین لەم قۆناغەدا بزانین ئەم بیرۆکەیە بیرۆکەی بوونی چ بوونەوەرێکی هەستەکی و عەینییە.

قۆناغی دووەم: قۆناغی بیرۆکەی سەراپاگیرەو لەم قۆناغەدا ئەو بیرۆکەیە لەناو بیری بیرمەندەکاندا لەوە دەردەچێت کە تەنها بیرۆکەیەک بێت و بەس، بەڵکو دەبێت بە بیرۆکەی شتێک بەڵام ئەم شتە هێشتا بوونەکەی بە تەواوی دیاری نەکراوەو ماویەتی خۆی وەک بیرۆکەی شتێکی عەینی و هەستەکی دیاری بکات. لەم قۆناغەشدا بیرۆکەکە پێویستی بەوەیە زیاتر پەرە بسێنێ و بوونی خۆی لەناو بیری بیرمەندەکاندا دیاری بکات.

قۆناغی سێهەم: ئەو قۆناغەیە کە بیرۆکەکە بەتەواوی بوونی خۆی دیاری دەکات . واتە وەک بیرۆکەی شتێکی دیاریکراو کە هەموو مرۆڤێک دەزانێت چییە خۆی دیاری دەکات و ئەوەی لە خۆیدا شاردوویەتییەوە ئاشکرای دەکات. لەم قۆناغەدا بیرۆکەکە دروست وەک ئەوەی کە لە خۆیدا هەیە لەناو بیری بیرمەندەکاندا دەردەکەوێت و لە بەرهەمی بیری ئەواندا دەگاتە

پەرەســـەندنی تەواوی خـــۆی. بـــۆ روونکـــردنەوەی ئەم ســـێ قۆنـــاغەی پەرەســـەندنی بیـــرۆکەیەک کە لەنـــاو بیـــردا دەرکەوت دەکـــات، دەتـــوانین نموونەیەک بهێنینەوەو ئەم سێ قۆناغەی پێ دیاری بکەین:

کاتێـک کەسـێک دەڵێت: (س + ص = ع) ئەوە بە شـێوەیەکی هەمەکـی و پەتی گوزارشتی لە بیرۆکەیەک کردووە، لێرەدا بیرۆکەکە تەنها وەک بیرێک گوزارشـتی لێکـراوە، ئەوەی لەم هاوکێشـەیدا بـۆ ئـێمە دیـاری کـراوە تەنهـا یاسـایەکی هەمەکیـیە. (س،ص،ع) تەنهـا لە پێنـاو ئەوەدا هەن یاسـاکە دیـاری بکەن و خۆیان بوونێکی دیاریکراویان نییە. لەم قۆنـاغەدا نـازانیین چـی لەگەڵ چیـدا کـۆ بکەیـنەوەو ئەوەش لەو کـۆکردنەوەیە دەکەوێـتەوە نـازانین چیـیە، ئەوەی کە دەیزانین و لەو گوزارشتەدا خۆی ئاشکراکردووە، تەنها یاساکەیە. بەڵام نازانرێت ئەو یاسایە یاسای کۆکردنەوەی چییە، بۆیە لێرەدا ئەو یاسـایە وەک بیـرۆکە تەنهـا بیرێکـی هەمەکـی و پەتیـیەو جـارێ نازانرێـت یاسـای پەیوەندی کۆکردنەوەی چ شـتێکە لەگەڵ چشـتێکدا. لێرەدا بیرۆکە بیرە، بۆیە ناتوانین بڵێن بیرۆکەی کۆکردنەوەی چ شـتێکە، ئەم بیـرۆکەیە تەنهـا بیـرۆکەی کۆکردنەوەیەو هیچی تر.

بەڵام کاتێـک کەسـێکی تـر دێـت هەمـان ئەو بیـرۆکە پەتیـیە بەم شـێوەیە گوزارشت لێدەکات: (١ + ٢ = ٣) ئەوە بیرۆکەی کۆکردنەوەکەی بەوە دیـاری کـردووە کە بیرۆکەی کۆکردنەوەی ژمارەکـانە، واتە بیـرۆکەی کـۆکردنەوەی دوو ژمارەیە کە ژمارە(١) و ژمارە (٢) ن، بەڵام ئەم دیـاریکردنەش هێشـا دوا دیـاریکردنی ئەو شـتە نییە کە بیـرۆکەکە دەیەوێـت دیـاری بکـات. بیـرۆکەکە لێرەدا جگە لە یاسـاکە چەندیەتی ئەو دوو شتەشـی بـۆ دیـاریکردووین کە بە یاساکە کۆ دەکرێنەوە.

دوای ئەم کەسـە کەسـێکی تـر دێـت بەم شـێوەیە گوزارشـت لە بیـرۆکەکە دەکـــات: (یەک ســـێو و دوو ســـێو دەکـــاتە ســـێ ســـێو) ، ئەو کەســـە بەم گوزارشـــتکردنە بە تەواوەتـــی گوزارشـــتی لەوە کـــردووە کە لەبیـــرۆکەکەدا پەنهـــانەو ئەوەی بـــۆ ئـــێمە ئاشـــکراکردووە کە ئەو بیـــرۆکەیە بیـــرۆکەی کـۆکردنەوەی شـتێکی دیـاریکراوە کە سـێوە. بیـرۆکەکە لێـرەدا بە تەواوەتـی خـۆی ئاشـکرا کـردووەو لەوە زیـاتر دیاریناکرێـت و ئاشـکراتر نابێـت. واتە بیرۆکەکە لێرەدا وەک ئەوەی کە هەیە دەرکەوتووەو بە تەواوەتی لە شتێکدا

بەشەکی بووەتەوە، ئەویش کۆکۆدنەوەی چەندیەتی چەند سێوێکە.بەنموونەی تـر دەتوانرێـت ئەم بیـرۆکەی هێگـڵ روونبکـرێتەوەو هیگـڵ خۆیشـی بـۆ روونکـردنەوەی پەیـدابوونی بیـرۆکەو پەرەسـەندنەکەی نمـوونەی تـر دەهێنێـتەوە، ئەوەی گـرنگە لە بـارەی بـوونی بیـرۆکەو سروشـتی پەرەسـەندنەکەیەوە بیـزانین ئەوەیە کە بیـرۆکە لەوکـاتەدا کە لەنـاو بیـردا بـوونێکی هەمەکـی هەیەو دەبێت بە بـابەت بـۆ بیرکـردنەوەی بیـر لە خـۆی، هەمەکییەتەکەی وەک هەمەکییەتی ئەو بیرە هەمەکیانە نییە کە ئێمە لەبارەی شتەکانەوە هەمـانن، بۆ نمـوونە کاتێک ئێمە دەڵێین: روەک ئەوە باسـمان لە بیرۆکەیەکی هەمەکی و نادیـاریکراو کـردووە، رووەک هەمـوو ئەو رووەکـانە دەگرێتەوە کە لەناو واقعدا بوونیان پەیدا کردووە، گیاکان رەوەکن هەروەک چۆن درەختەکان روەکن، لەناو درەختەکانیشدا پرتەقاڵ درەختە وەک چۆن سێو درەختە. ئەو بیرۆکەی کە وشەی روەک دەیگەیێنێ بوونێکی هەمەکی و پەتـی هەیەو لەدەرئەنجـامی ئەوەوە گەیشـتوین بەو بیـرۆکەیە کە ئەوەی لە نێوان رووەکەکاندا جیاوازەو بووەتە هۆی ئەوەی هەریەک لەوان لەناو واقعدا وەک بوونەروەرێکی هەستەکی بوون پەیدا بکات، لە هەموویانمـان دامـاڵیوەو بەهۆی داماڵینی ئەم جیاوازیانە لەناو بیری خۆماندا گەیشتوین بەوەی کە لە هەموویاندا یەکە. ئەوەش لە هەموویاندا یەکە بوونێکی پەتی هەیەو ناتوانێت وەک هەریەک لە روەکە جیاوازەکان بوونێکی واقعی و جیاوازی هەبێت، هەر ئەمەشـە کە ئێمە ناومـان نـاوە رەوەک. ئەو بیـرۆکە پەتییەی کە بە دامـاڵینی جیاوازییەکانی روەکەکان پێی گەیشتوین، هەمان ئەو بیرۆکە پەتییە نییە کە لە نـاو بیـری بیرمەندەکانـدا بـوون پەیـدا دەکـات و دواتـر لە نـاو فەلسـەفە جیاوازەکانـدا خـۆی عەینـی دەکـاتەوە. ئەو بیـرۆکەیەی کە لەڕێگەی دامـاڵینی جیاوازییەکانەوە پێی دەگەین، بیرۆکەیەکە لەڕێگەی جیاوازییەکانەوە بوونی لە بـوونێکی پەتیـیەوە گـۆڕاوە بـۆ بـوونێکی عەینـی و دوای ئەم گـۆڕان و پەرەسـەندنە، ئـێمە هەوڵـدەدەین لە رێـگەی پرۆسـەی دامـاڵینی ئەوەی کە لە پەرەسەندنی خۆیدا خۆی پێ عەینی کردووەتەوە بگەین بەوەی کە هەمەکی و پەتییەو بەر لە پەرەسەندنەکە بوونی لەناو بیردا هەبووە.

ئەم رێگایەی گەیشتن بە هەمەکی رێگایەکی سەلبییەو لەڕێگەی سەلبکردنی ئەوەوە پێـی دەگەیـن کە ئەو لە پەرەسـەندنی خۆیـدا بەدەسـتی هێنـاوە.

بۆجیاکردنەوەی ئەم بیرۆکە پەتییە لەو بیرۆکەیەی کە هێشتا بوونی خۆی لەواقعدا لەڕێگەی پەرەسەندنەوە عەینی نەکردووەتەوە، دەتوانین دوو زاراوەی جیاواز بە کاربهێنین و یەکەمیان ناو بنێین پەتی و دووەمیان ناو بنێین هەمەکی. یەکەمیان پەتییە چوونکە بە هۆی داماڵینی ئەوەی کە عەینیە پێی دەگەین و دووەمیشیان هەمەکییە چوونکە لەڕێگەی پەرەسەندنەوە بوونی خۆی عەینی دەکاتەوەو بۆ ئێمە دەیخاتە روو.

بیرۆکەی روەک لەناو بیری ئێمەدا بیرۆکەیەکی پەتییە نەک هەمەکی، چوونکە ئێمە لەڕێگەی ئەوەوە گەیشتووین بەو بیرۆکەیە کە ئەوەی عەینییە لێمان داماڵییووە رووتمانکردووەتەوە لەوەی کە لە پەرەسەندنە ئۆنتۆلۆجییەکەی خۆی پێی گەیشتووە. بەڵام کاتێک ئێمە تۆوی روەکێکمان دۆزییەوەو نەمانزانی ئەم تۆوە دەبێت بە چ جۆرە روکێک، لەم حاڵەتەدا لە بەردەم بیرۆکە هەمەکییەکەی رووەکداین و ئەم تۆوە هیچمان لە بارەی ئەوەوە پێناڵێت کە دواتر لە پرۆسەی پەرەسەندندا عەینی دەبێتەوەو خۆی لەڕێگەیەوە دیاری دەکات. ئێمە لەڕێگەی ئەو تۆوەوە تەنها ئەوەندە دەزانیین کە تۆوی روەکێکە، بەڵام نازانین ئەو روەکە گیایە یان درەخت، کاتێک دەزانیین گیایە یان درەخەت گەر خستمانە ناو ئەو زەمینەیەی کە تیایدا پەرە دەسێنێ و ئەوە لەخۆیدا ئاشکرا دەکات گیایە یان درەختە.

کاتیک ئەم تۆوە لە زەمینەکەی خۆیدا دەڕوێت و ڕێگای پەرەسەندنی خۆی دەگرێتە بەرو سەر ئەرز دەکەوێت، جا ئەوە ئاشکرا دەبێت کە ئەم تۆوە تۆوی گیایەکە لە گیاکان یان تۆوی دەرختێکە لە درەختەکان. دوای ئەوەی لەوە زیاتر پەرەدەسێنێ و بەرەو کامڵبوون دەڕوات، جا دەتوانیین وەک درختێکی جیاواز لە درەختەکانی تر ببینین. بەم پرۆسەی پەرەسەندنە ئێمە لەوەوە کە هەمەکییە دەگەین بەوەی کە بەشەکی و عەینییە. بیرۆکەکانی ناو بیر وەک ئەو تۆوە نەزانراوە بیرۆکەی هەمەکین و وەک ئەو بیرۆکە پەتی نین کە بەهۆی داماڵینی ئەوەوە دەستمان دەکەوێت کە بیرۆکەی هەمەکی لە پەرەسەندنی خۆیدا دەستی خستووە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ هەر بیرۆکەیەک لەو بیرۆکە پەتیانەی کە لە قۆناغێکی مێژوویدا روحی رەها لەناو بیری بیرمەندەکانی نەتەوەیەکدا دەرکەوتی دەکات بیرۆکەیەکی هەمەکییەو

لەسەرتای ئەو قۆناغەدا وەک تۆوەکە وایەو هیچمان لە بارەی ئەوەوە پێنادا کە بیرۆکەی چ شتێکە.

ئەم بیرۆکەیە لەبیری بیرمەندەکاندا دەبێت پەرەبسێنێ تا خۆی وەک بیرۆکەی شتێکی دیاریکراو دیاری بکات. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بیرۆکە لەناو بیردا وەک تۆوێکی نەزانراوە کە هێشتا بوونی خۆی وەک تۆوی روەکێکی دیاریکراو دیاری نەکردووە بوونێکی هەمەکی و زیندووی هەیەو بۆ ئەوەی خۆی دیاری بکات دەبێت لە زەمەنێکی دیاری کراودا بوونی خۆی لەناو بیری کۆمەڵە بیرمەندێکدا بەهۆی پەرەسەندنەوە هەنگاو بە هەنگاو دیاری بکات.

گەڕانی ئێمە بە شوێن بیرۆکەیەکی دیاریکراوی وەک نەتەوە لەناو بیری فەیلەسوفانی ئەڵماندا، لێمان دەخوازێت سەرەتای دەرکەوتنی ئەم بیرۆکەیە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا وەک بیرۆکەی شتێکی نادیار دیاری بکەین و شوێن پەرەسەندنەکەی بکەوین و بگەین بەو قۆناغەی پەرەسەندنەکەی کە تیایدا خۆی وەک بیرۆکەی نەتەوە دیاری دەکات و ئەوە لە خۆیدا ئاشکرا دەکات کە عەینی و دیاریکراوە.

گەڕان بەشوێن بیرۆکەی نەتەوەدا لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا سەختییەکەی لەوەدایە کە دەبێت ئەو بیرۆکەیە لە ناو ئەو فەلسەفەیەدا لەو ساتەوەختەدا پەی پێ ببرێت کە بوونێکی هەمەکی هەیەو هێشتا ئەوەی لێدەرنەکەوتووە کە بیرۆکەی چ شتێکە، گەر توانیمان ئەم بیرۆکە هەمەکییە لە سەرتای دەرکەوتنیدا لەناوبیردا بدۆزینەوە، کارێکی گەورەمان ئەنجام داوەو توانیمانە ئەو سەرەتایە بدۆزینەوە کە بیرۆکەی نەتەوە لە ناو بیری فەیلەسوفانی ئەڵماندا وەک بیرۆکەیەکی هەمەکی دەرکەوت دەکات و دوای دەرکەوتکردنەکەی لەناو بیری ئەم فەیلەسوفانەدا دەست بە پەرەسەندنی خۆی دەکات و خۆی دەگەیێنێ بەو قۆناغەی کە بوونی خۆی وەک بیرۆکەی نەتەوە ئاشکرا دەکات. لە دوای سەدەکانی ناوەڕاستەوە فەلسەفە جارێکی تر دەست بەسەرهەڵدانەوە دەکات و دەکەوێتە ناو قۆناغێکی نوێوە، دیکارت بە رابەری راستەقینەی ئەم قۆناغە نوێیەی فەلسەفە دادەنرێت. روحی رەهای فەلسەفە لە بیری دیکارتدا بیرۆکەی (من) دەرکەوت پێدەکات و فەلسەفەی دیکارت گوزارشتە لەم بیرۆکەیە.

بەر لە دیکارت (من)ی بیرکەرەوەی مرۆڤ وەک بیرۆکەیەکی هەمەکی

نەبووە بەبابەتێک بۆ بیرکردنەوە، واتە لە ناو فەلسەفەی یۆنانیدا(من) نابێتە بابەت بۆ بیرکردنەوەی فەیلەسوفانی یۆنان، ئەم بیرۆکەیە لەگەڵ سەرهەڵدانی فەلسەفەی ئەوروپیدا لەناو بیردا دەرکەوت دەکات. بەڵام بیرۆکەی (من) بیرۆکەی هەمەکی نەتەوە نییە، بیرۆکەی نەتەوە لەدوای دیکارتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بوون پەیدا دەکات. بۆیە دەتوانین بڵێین روحی رەهای فەلسەفە ئەم بیرۆکەیە لەناو بیرمەندەکانی گەلی ئەڵماندا دەرکەوت پێدەکات و هەر لە ناو بیرکردنەوەی ئەوانیشدا ئەم بیرۆکەیە پەرەدەسێنێ و خۆی وەک بیرۆکەی نەتەوە دیاریدەکات.

بەبۆچوونی ئێمە بیرۆکەی نەتەوە لە بوونە هەمەکییە نادیاریکراوەکەیدا بۆ یەکەمجار لەناو بیرکردنەوەی لایبنیتزدا بوون پەیدا دەکات و دەبێتە بابەت بۆ بیرو بیر لە رێگەی ئەوەوە بۆ یەکەمجار لە شێوە هەمەکییەکەیدا گوزارشت لەم بیرۆکەیە دەکات. لەناو بیرکردنەوەی ئەم بیرمەندەدا بیر بۆ یەکەمجار بیرۆکەی نەتەوە هەڵدەبژێرێ بۆ ئەوەی خۆی لەڕێگەیەوە بەرهەم بهێنێ. بەرهەمی بیر لەم قۆناغەدا خستنە رووی بیرۆکەیەکی نوێیەو ئەم بیرۆکە وەک ئەو تۆوە وایە کە هێشتا خۆی دیاری نەکردووەو ئەوەی لێ ئاشکرا نەبووە کە بیرۆکەی چ شتێکە.

بۆیە لەم قۆناغەی پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە لەناو بیردا، شتێک بەناوی نەتەوەوە بوونی نییەو ئەوەی لەم قۆناغەدا لە فەلسەفەی لایبنیتزدا گوزارشتی لێکراوە تەنها ئەو یاسا پەتیانەیە کە ماهییەتی نەتەوە پێکدەهێنن. لەم قۆناغەدا نەتەوە بوونێکی عەینی نییەو تەنها ماهییەتێکی هەمەکییەو فەلسەفەی لایبنیتزیش هیچ نییە جگە لە خستنە رووی ئەو سیستەمە پەتییەی کە ماهییەتی نەتەوەیەو دەبێتە بنەما بۆ بوونە عەینی و هەستپێکراوەکەی. کتێبە فەلسەفییەکانی لایبنیتز هەوڵیکن بۆ تێگەیشتن لە سیستەمێک کە نازانرێت ئەو سیستەمە سیستەمی دیاریکردنی پەیوەندییە ناوەکییەکانی چ بوونەوەرێکە، واتە گوزارشتە لە سیستەمێک و هیچی تر، بۆیە بێمانایە لەناو فەلسەفەی لایبنیتزدا بەشوێن ئەوەدا بگەڕین، چۆن ئەو بوونەوەرە بدۆزینەوە کە هەڵگری ئەو سیستەمەیەو ئەو سیستەمە ماهییەت و پەیوەندییە ناوەکییەکانی پێکدەهێنێ. بۆ گەڕان بەشوێن ئەو بوونەوەرەدا دەبێت لە ناو کۆی فەلسەفەی ئەڵمانیدا بەشوێن پەرەسەندنی ئەو بیرۆکەیەدا بڕۆین کە لە

فەلسەفەی لایبنیتزدا وەک سیستەمی بوونەوەرێکی نادیار گوزارشتی لێکراوە. بۆ دۆزینەوەی ئەو بوونەوەرەی کە ئەو گوزارشت لە سیستەمی بوون و پەرەسەندنەکەی دەکات، دەبێت لە فەلسەفەی کانتدا هەمان بیرۆکە بدۆزینەوەو لەوە رامێنین کە لەو فەلسەفەیەدا گوزارشتی لێکراوە.

کانت لەبەر ئەوەی لەدوای لایبنیتزەوە دێت، ئەم بیرۆکەیە لەلای ئەو زیاتر پەرە دەسێنێ و خۆی دیاری دەکات، واتە لە فەلسەفەی کانتدا کە بەدوای فەلسەفەی لایبنیتزدا دێت، بیرۆکەی نەتەوە لە ئاستە هەمەکییەکەی تێدەپەڕێت و بە جۆرێک لە خۆدیاریکردن خۆی دیاری دەکات، بەڵام لەم قۆناغەشدا هێشتا ئەوەی لێ ئاشکرا نابێت کە بیرۆکەی چ شتێکی دیاریکراو و عەینییە، واتە لەم قۆناغەشدا هێشتا دیار نییە ئەو بیرۆکەیە بیرۆکەی نەتەوەیە یان بیرۆکەی جۆرێکی ترە لە کۆمەڵگا.

ئەم بیرۆکەیە لە ناو فەلسەفەکەی کانتدا جگە لەوەی کە لە شێوەی سیستەمێکدا خۆی ئاشکرادەکات، ئەوەش ئاشکرا دەکات ئەو سیستەمە سیستەمێکی ئاکارییەو ئەو سیستەمە ئاکاریەش سیستەمی کۆمەڵگایەکە، بەڵام لەم قۆناغەدا ئەوە دیار نییە ئەو کۆمەڵگایە چ جۆرە کۆمەڵگایەکە، واتە ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەی کانتدا ناگات بە تەواوی پەرەسەندنی خۆی، بۆ ئەوەی بگات بە تەواوی پەرەسەندنی خۆی دەبێت لەناو بیری فەیلەسوفانی دوای کانتدا پەرە بە بوونی خۆی بدات خۆی وەک سیستەمی کۆمەڵگایەکی دیاریکراو بخاتە روو.

لە دوای کانتەوە ئەم بیرۆکەیە لەناو بیرکردنەوەی هێردەرو فیختەو هیگڵدا خۆی وەک سیستەمی کۆمەڵگایەکی نەتەوەیی دەردەخات و لەمەشەوە ئەوە ئاشکرا دەبێت ئەو بیرۆکەیەی کە لە فەلسەفەی لایبنیتزدا لە شێوەی سیستەمێکدا دەرکەوتووەو لە فەلسەفەی کانتدا وەک سیستەمی کۆمەڵگایەک گوزارشتی لێکراوە، لەلای هێردەرو فیختەو هیگڵ بووە بە سیستەمی کۆمەڵگایەکی نەتەوەیی. لەمەوە ئەوە دەردەکەوێت ئەو بیرۆکەیەی کە روحی رەهای فەلسەفە لە بیری لایبنیتزدا بۆ یەکەمجار دەرکەوتی پێدەکات، بیرۆکەی نەتەوەیە. لەمەشەوە ئێمە دەگەین بەوەی کە سەرتای دەرکەوتنی بیرۆکەی نەتەوە دەگەڕێتەوە بۆ لایبێنتز و سەرەتاکانی فەلسەفەی ئەڵمانی. گەر بمانەوێت پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا لە رێگەی

دوو نموونەکەی پێشووەوە روون بکەینەوە بەم شێوەیە دەبێت: لە فەلسەفەی لایبنیتزدا ئەم بیرۆکەیە وەک بیرۆکەی سیستەمێک دەردەکەوێت بەڵام نازانرێت ئەم سیستەمە سیستەمی پەیوەندییە ناوەکییەکانی بوونەوەرە نازیندووەکانە یان سیستەمی پەیوەندییە ناوەکییەکانی بوونەوەرە زیندووەکانە یان سیستەمی پەیوەندییە ناوەکییەکانی کۆمەڵگایەکی مرۆییە.

لای ئەو، ئەو سیستەمە سیستەمی پەیوەندییە ناوەکییەکانی نێوان مۆنادەکانە، بەڵام نازانین ئەوەی ئەو بە مۆنادە ناوی دەبات بوونەوەرێکی زیندووە یان بوونەوەرێکی نازیندووە یان بوونەوەرێکی عاقڵە کە مرۆڤە. ئەم قۆناغە لە مێژوو پەرەسەندنی بیرۆکەکەدا وەک ئەو قوناغە وایە کە تیایدا تۆوێک وەک تۆوی روەکێک دەردەکەوێت بەڵام نازانرێت ئەم تۆوە تۆوی گیایەکە لە گیاکان یان تۆوی درەختێکە لە درەختەکان. مۆنادە کە یەکەی ناو سیستەمەکەیە لە نموونەی روەکەکەدا وەک تۆوەکە وایە نازانرێت چییە. لە یاسای کۆکردنەوەکەشدا وەک (س،ص،ع) وایە و نازانرێت چییە، ئەوەی تەنها دەزانرێت یاساکانە.

ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەی کانتدا جگە لەوەی وەک سیستەمێک دەردەکەوێت ئەوەشی لێ دەردەکەوێت کە مۆنادەکان مرۆڤەکانن و سیستەمەکەش سیستەمی پەیوەندی نێوان مرۆڤەکانە. ئەم قۆناغە لە یاسای کۆکۆدنەوەکەدا بەرامبەر بەو قۆناغەیە، کە(س،ص،ع) لە یاساکەدا نرخەکەیان دیاریدەکرێت و ئەوە روونەدەبێتەوە ئەو یاسایە یاسای کۆکردنەوەی کۆمەڵە چەندییەتییەکی دیاریکراوە بە ژمارەکان، لە تۆوەکەشدا لەم قۆناغەدا ئەوە دیاریدەکرێت کە ئەو تۆوە تۆوی درختە یان تۆوی رووەکە.

لە قۆناغی سێهەمی پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوەدا ئەوە دەردەکەوێت ئەوەی لایبنیتز ناوی نابوو مۆنادەو کانت ناوی نابوو تاکەکەسی ئاکاری، تاکە کەسێکی نەتەوەییەو ئەو سیستەمەش پەیوەندی نێوان ئەو تاکە نەتەوەییان رێکدەخات ئەو سیستەمەیە کە ماهییەتی نەتەوەیەو بوونی نەتەوە لەسەری دادەمەزرێت. ئەم قۆناغەی پەرەسەندنەی کە لە یاسای کۆکۆدنەوەکەدا ئەو قۆناغەیە تیایدا ئەوە دەردەکەوێت ئەو چەندییەتییانەی کە یاسای کۆکۆدنەوەکە کۆیان دەکاتەوە چەندییەتی کۆمەڵە سێوێکە، واتە(س) سێوێکە و (ص) دوو سێوەو(ع) سێ سێوە و یاساکەش یاسای کۆکردنەوەی سێوێکە

لە گەڵ دووسێو. لە تۆوەکەشدا لەم قۆناغەدا ئەوە دەردەکەوێت ئەو تۆوە تۆوی درەختێکە و ئەو درەختەش بوونێکی سەربەخۆو جیاوازی هەیە لە درەختەکان و یەکێکە لە جۆرەکانی درەخت. لەمقوناغەی پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوەشدا دەگەینە ئەوەی بیرۆکەی نەتەوە لە ناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا وەک بیرۆکەیەکی عەقڵی سەر هەڵدەدات و هەر لە ناو ئەو فەلسەفەیەشدا لە بیرۆکەیەکی هەمەکییەوە پەرە دەسێنێ و لە دوای زیاتر لە سەدەیەک وەک بیرۆکەی نەتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا دەردەکەوێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەو سەرەتایەی کە لێکۆڵەرە مۆدێرنیستەکان بۆ بیرۆکەی نەتەوە دیاریان کردووە سەرتای راستەقینەی سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە نییەو ئەم بیرۆکەیە بەر لەوەی لە لای فیختەو هێردەر دەرکەوێت لەلای لایبنیتز و کانت بوونی هەبووەو گوزارشتی لێکراوە.

ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەی فیختەو هێردەرو هیگڵدا تەنها وەک بیرۆکەی نەتەوە خۆی دیاری دەکات و ئەم خۆدیایکردنەشی وەک بیرۆکەی نەتەوە لە کۆتایی پەرەسەندن و دیاریکردنی خۆیدایە. واتە فیختەو هێردەر لە دوا پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیە گوزارشتیان لە بیرۆکەکە کردووە و بیرۆکەکە لە لای ئەوان سەرەتای دەرکەوتنی نییە، بەڵکو دوا دەرکەوتنییەتی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بۆ تێگەیشتن لە ماهییەتی نەتەوەو سەرەتای دەرکەوتنەکەی دەبێت بگەڕینەوە بۆ (مۆنادۆلۆجیا)ی لایبنیتز نەک بۆ کتێبی (گوتارەکان بۆ گەلی ئەڵمان)ی فیختە. ئەو دەر ئەنجامەی لە گەڕانمان بە شوێن سەرهەڵدان پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوەدا پێی گەیشتوین، دەرئەنجامێکی مەترسیدارە لە سەر ئەو لێکۆڵینەوە نوێیانەی کە لەلایەن مۆدێرنیستەکان و ئەو لێکۆڵەرانەوە ئەنجامدراون کە سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە دەبەستنەوە بە سەرهەڵدانی مۆدێرنیزم و کۆمەڵگای پیشەسازی و نەتەوەخوازییەوە. گەر سەرتای سەرهەڵدانی بیرۆکەی نەتەوە بگەڕێتەو بۆ لایبنیتز، ئەوە ئەو بۆچوونە هەڵە دەردەچێت کە بیرۆکەی نەتەوە دەگەڕێنێتەوە بۆ سەر هەڵدانی نەتەوەخوازی و دەوڵەتی مۆدێرن. سەرەڕای ئەوەش ئەو بۆچوونەی کە لە لێکۆلینەوەکاندا زۆر پێی لە سەردادەگیرێت و جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە بیرۆکەی نەتەوە لەلایەن کۆمەڵە بیرمەندێکی گەورەوە تیۆریزە نەکراوە، هەڵە دەردەچێت. چوونکە بەپێی ئەو دەرئەنجامەی کە ئێمە لێرەدا پێی گەیشتووین، گەورە

فەیلەسوفانی ئەڵمان هەریەکەیان تیۆریزەکارێکی گەورەی بیرۆکەی نەتەوەیەو ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە بیرۆکەی نەتەوە نەک هەر تیۆریزەکاری نییە، بەڵکو عەقڵە مەزنەکانی رۆژئاوا هەریەکەیا بە شێوەیەک لە شێوەکان تیۆریزەی سیستەمی ئەو کۆمەڵگا مرۆییەی کردووە کە بە نەتەوە ناو دەبرێت. کەواتە بیرۆکەی نەتەوە تیۆریزەکاری مەزنتری هەیە لە بیرۆکەی ئەو جۆرانە لە کۆمەڵگا کە بەدرێژای دوو سەدە بیرمەندانی تری رۆژئاوا خۆیان بە تیۆریزەکردنیانەوە سەرقاڵکردووە.

فەلسەفەی ئەڵمانی نشینگەی راستەقینەی بیرۆکەی نەتەوەو پەرەسەندنەکەیەتی و بەبێ گەڕانەوە بۆ لایبنیتز ناتوانین ئەو سیستەمە دیاری بکەین کە پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی ناو نەتەوە دیاری دەکات، بەبێ گەڕانەوە بۆ فەلسەفەی کانتیش ناتوانین ئەو کەلتورە بدۆزینەوە کە لەناو تاکەکانی نەتەوەدا هەڵسوکەوتی نەتەوەیی تاکەکان دیاری دەکات و وەک تاکێکی نەتەوەی پێناسەیان دەکات، بە بێ گەڕانەوەش بۆ فیختەو هێردەرو هیگڵ ناتوانین پەی بەو رێگایە بەرین کە کەسێک دەبێت بیگرێتە بەر تا ببێت بە تاکێکی نەتەوەیی.

بۆیە گەڕان لە دەرەوەی فەلسەفەی ئەڵمانیدا بۆ ناسینی نەتەوە دەبێت بە گەڕان بە شوێن شتێکدا لە دەرەوەی سەرچاوە راستەقینەکەو بواری دەرکەوتنەکەی. ئەمەش بەرەو ئەوەمان دەبات ئەوەی کە نەتەوە نییەو هیچ پەیوەندییەکی بەنەتەوەوە نییە وەک نەتەوە بیناسین ئەو هەستەی لە بارەی نەتەوەوە هەمانە بیدەین بەو و ئەویش لەبەرامبەر ئەودا هیچمان نەداتێ. لێرەدا گرنگە نەتەوە بەو مانایەی کە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا هەیە جیای بکەینەوە لە نەتەوە بەو مانایەی کە لە لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا هەیە، ئەم جیاکردنەوەش دواتر بەرەو ئەوەمان دەبات کە جیاکاری بکەین لە نێوان تیۆرەکانی نەتەوەو تیۆری نەتەوەخوازیدا.

نەتەوە لە تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوەدا شتێکەو لە تیۆرەکانی نەتەوەخوازیدا شتێکی ترە، ئەوەی کە ئێمە تائێستا پێی ئاشناین نەتەوەیە لەناو تیۆرەکانی نەتەوەخوازیدا نەک لە ناو تیۆرەکانی نەتەوەدا. نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بەپێی تیۆرەکانی نەتەوە تیۆریزەکراوە، نەک بە پێی تیۆرەکانی نەتەوەخوازی.

لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا شتێکمان بە ناو نەتەوەخوازی و دروستکردنی نەتەوەکانەوە نییە، لەناو ئەم فەلسەفەیدا نەک نەتەوە دروستناکرێت تەنانەت بیرۆکەی نەتەوەش بیرۆکەیەکی خەیاڵکردو دروستکراو نییەو بە خەیاڵ دروستنەکراوە. واتە نەتەوە لەناو ئەم فەل

سەفەیەدا نە یۆتۆپیایەو نە فەنتازیایەکی خەیاڵییەو دروستکراوی خەیاڵ و حەزو ئارەزووەکانە. نەتەوە لەناو ئەم فەلسەفەیەدا بوونەوەرێکی عەقڵییەو وەک بیرۆکەی عەقڵیی هەموو ئەو بوونەوەرانەی کە دوورن لەوەی مرۆڤ توانای دروستکردنیانی هەبێت و بە شێوەیەکی سروشتی هەن و بوونێکی خۆرسک و سروشتیان لەناو عەقڵی مرۆڤدا هەیەو دەرکەوتنیان لەناو بیرکردنەوەی میللەتەکاندا لەدەستی بیرمەندانی ئەو میللەتەدا نییەو لەڕێگەی ئەوانەوە ناگوازرێنەوە بۆ ناو تاکەکانی ئەو میللەتە.

بیرۆکەی نەتەوە دەبێت خۆی بە شێوەیەکی سروشتی و لەناو روحی کۆیی میللەتدا سەر هەڵبدات و لەناو بیرکردنەوەی کەسە بیرمەندەکانی ئەو میللەتەدا پەرە بە بوونە عەقڵییەکەی بدات، یان لە شێوەی فەلسەفەییەکدا دەرکەوێت یان لە شێوەی کۆمەڵگایەکی دیاریکراودا. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە دەبێت و دروستناکرێت. رۆڵی بیرمەندەکانی نەتەوەیەکیش لە پەیدابوونی نەتەوەدا ئەوەندەیە کە زەمینە خۆش بکەن بۆ پەیدابوونی. ئەوەی فیختە لە گوتارەکانیدا بۆ گەلی ئەڵمان ئەنجامی دەدات دروستکردن و گواستنەوەی بیرۆکەی نەتەوە نییە بۆ گەلی ئەڵمان، بەڵکو بانگهێشتکردنی گەلی ئەڵمانە بۆ زەمینە خۆشکردن بۆ پەیدابوونی نەتەوە، واتە بۆ پەیدابوونی ئەوەی کە فیختە پێی وایە لەناو رووحی ئەو میللەتەدا ئامادەبووە بۆ لەدایکبوون. ئەمەش جیاوازی نێوان فیختەو هێردەرو هیگڵە لەگەڵ ئەو نەتەوەخوازانەدا کە لای مۆدێرنیستەکان نەتەوە دروست دەکەن لەڕێگەی گواستنەوەی کەلتورێکەوە کە تەنها بوونی لە ناو خەیاڵی نەتەوەخوازەکاندا هەیەو ئەرکی نەتەوەخوازەکان ئەوەیە لەناو خەیاڵی ئەو خەڵکە بێ ئاگایەدا بیچێنن کە هیچی لەبارەوە نازانن و هیچ ریشەیەکی لەناو خیاڵیاندا نییەو ئەوەی هەیە تەنها هەستێکی سادەیە بەرامبەر بەنەتەوەو ئەم هەستەش هەستە بەرامبەر بە بوونەورێک کە هیچ پەیوەندییەکی بەو بوونەوەرەوە نییە کە نەتەوەخوازەکان دەیانەوێت لەناو ئەواندا بە ناوی نەتەوەوە بیچێنن.

نەتەوە لە نــاو ئایــدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکانــدا دروســت وەک ئەو کۆمەڵگــایە وایە کە لەدوای کــامڵبوونی کۆمەڵگــا ئیســلامییە راســتەقینەکەوە بیــرۆکەکەی ئیمــامە مەزهەبییەکــان لە شــێوەی شــەریعەتێکی دروســتکراودا گوزارشتی لێدەکەن و دەیگوازنەوە بۆناو خەیاڵی ئەو خەڵکەی کە بێئاگان لێی و لەخەیاڵیاندا هیچ شتێک پەیوەست بەو شـەریعەتەوە بوونی نییەو بەمەش ئەو کۆمەڵگا مەزهەبییە دروست دەکەن کە بە درێژایی هەزارو سێسەد ساڵ بەنـاوی ئەو کۆمەڵگـایەوە ناسـراوە کە لەسـەردەمی مـوحەمەد و هاوڕێکانیـدا وەک کۆمەڵگـایەکی ئـاینی زینـدوو لە دایک دەبێـت و پەرەدەسـێنێ و هەر لە سەردەمی ئەواندا دەگات بە کەماڵی خۆی و ئەو روحە رەهـا ئـاینییە لەڕێگەی قورئانەوە بانگهێشتی کامڵ بوونەکەی دەکات.

نەتەوە لەناو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکاندا بیرۆکەیەکی زیندوو نییە کە بە خۆی لەناو بیردا پەرەبسێنێ و بەرەو کەمـاڵی خۆی بڕوات، نەتەوە لەنـاو ئەم ئایدیۆلۆجیایەدا پەیڕەووپرۆگرامێکەو لەلایەن کۆمەڵە ئیمامێکەوە دانراوەو دەبێت نەتەوەخوازەکان جێبەجێی بکەن، واتە نەتەوە شتێک نییە بۆ بوون و پەرەســەندن، بەڵکــو شــتێکە بــۆ دروســتکردن و جێبەجێکــردن. نەتەوە لە ئایـدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیـدا لە پەیـڕەو پرۆگرامــی حزبێکــی دروســتکراو دەچێت و دەبێت خەڵکی کـار بـۆ جێبەجێکردنـی بـکەن، نەتەوە بیرۆکەیەکـی عەقڵـی نیـیە کە پێویسـتی بەوە بێـت لە بیـری میللەتێکـدا دەرکەوت بکـات و لەڕێــگەی بیرکــردنەوەوە لەنــاو بیــری خەڵکیــدا بەرەبەرە پەرە بســێنێ و لە شێوەی فەلسـەفەیەکدا وەک فەلسـەفەی ئەڵمـانی یـان لە شـێوەی کۆمەڵگایەکدا وەک کۆمەڵگــا ئــاینییەکەی ســەردەمی مــوحەمەد بگــاتە تەواوی پەرەســەندنی خۆی. نەتەوە لەناو ئەم ئایدیۆلۆجیایەدا بوونەوەرێکی زینـدوو نییە کە لە نـاو پەرەسـەندندا بەرەبەرە خـۆی ئاشـکرا بکـات و بـوونی خـۆی بـۆ ئێمە دیـاری بکـــات. نەتەوە لەنـــاو ئەم ئایـــدیۆلۆجیایەدا بـــوونێکی کـــامڵی هەیەو هەر لەسـەرەتاوە بیـرۆکەی دروسـتکردنی کۆمەڵگـایەکە کە بـوونەکەی لای ئەوان رۆشـنەو هەمـوو شـتێ لەبـارەیەوە دەزانـن و پێویسـتیان بەوە نیـیە چـاوەڕێ ئەوە بکەن تا بە پرۆسـەی پەرەسـەندا بڕوات و بوونی خۆی روون بکـاتەوە. نەتەوە لەنـاو ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازەکاندا وەک ئەو کۆمەڵگا ئیسـلامییەی ناو مەزهەبەکان بوونێکی کامڵی هەیەو پێوەیسـتە بەوە نییە وەک بیرۆکەیەک

پەرە بسێنێ و ئەوەی لە ناویدا نادیارە ئاشکرای بکات. ئەمە ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا بوونێکی راستەقینەی هەیەو بیرۆکەی خوا، حەقیقەت، دادوەری ....هتد چۆن لەناو ئەم فەلسەفەیدا وەک بیرۆکەیەکی عەقڵی بوونێکی راستەقینەیان هەیەو لە رێگەی هەستەکانەوە لەدەرەوەی عەقڵەوە نەگوازراونەتەوە بۆناو عەقڵ، ئاوەهاش بیرۆکەی نەتەوە بیرۆکەیەکی عەقڵی راستەقینەیەو بە شێوەیەکی پێشینە لەناو عەقڵی مرۆیدا بوونی هەیەو وەک هەر بیرۆکەیەکی عەقڵیش توانای پەرەسەندن و خۆدیاریکردنی هەیە. بەڵام نەتەوە بەو مانا باوەی کە لەناو لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازی و ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیدا هەیە، بیرۆکەیەکی عەقڵی نییەو بیرۆکەیەکی دروستکراوی سەردەمی مۆدێرنەیەو وەک هەر دروستکراوێکی تری ئەو سەرەدەمە لەلایەن نوخبەیەکەوە دروستکراوەو لەڕێگەی نەتەوەخوازەکانەوە بەناو خەڵکیدا وەک بەرنامەیەک بڵاوکراوەتەوەو پەیڕەوکراوە.

لەبەشی داهاتوودا پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا لە چوارچێوەی تیۆرێکی سەربەخۆدا بە ناوی تیۆری عەقڵی بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان بەدرێژی دەخەینە روو، دەرکەوتنی بیرۆکەی نەتەوەوە لەناو ئەم فەلسەفەیەدا تا دەگاتە پەرەسەندنە تەواوەکەی خۆی روون دەکەینەوە.

بەشی دووەم:

تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوە

دەبێــت تیۆرەکــانی پەیــدابوونی نەتەوە لە تیۆرەکــانی نەتەوەخــوازی جیـابکەینەوە، تیۆرەکـانی پەیـدابوونی نەتەوە لە دەرەوەی نەتەوەخـوازییەوە باس لە پەیدابوونی نەتەوەکان دەکەن و بوونی بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز کە هەڵگری ئایدیۆلۆجیای دروستکردنی نەتەوە بێت، لەناو ئەم تیۆرانەدا جێی بـاس نیـیە. جـگە لەمەش سـەدەی نـۆزدە ئەو سـەدەیەیە کە دەتـوانین بەو سەدەیەی بزانین کە تیایدا تیۆرەکانی سـەرهەڵدانی نەتەوەکان کامڵ دەبن و بـوون و پەرەسـەندنی نەتەوەکـان بە تەواوەتـی لە ڕێـگەی ئەم تیـۆرانەوە تیـۆریزە دەکرێـت. لەم سەدەیەشـدا نەتەوەخـوازی نـابێتە بابەتێـک بـۆ تیۆریزەکردن و لێکۆڵینەوە.

تیۆرەکـانی نەتەوەخـوازی لە شەسـتەکانی سـەدەی بیسـتدا دەردەکەون و نەتەوەخـوازی دەکەن بە بابەتێـک بـۆ لێکـۆڵینەوەو تیـۆریزەکردن. ئەو لێکـۆڵەرانەی کە نەتەوەخـوازی لە بـابەتێکی ئاسـاییەوە دەکەن بە بـابەتێکی تیۆری، خۆیان دان بەم راستییەدا دەنێن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ باسکردن لە تیۆرەکـانی نەتەوەخـوازی لەسـەدەی نـۆزدەدا ڕێـگەی نـابێتەوە، ئەوەی لەم سەدەیەدا وەک بابەتێک تیۆریزە دەکرێت و لە بابەتێکی ئاساییەوە دەبێت بە بابەتێکی تیۆری, نەتەوەیە نەک نەتەوەخوازی.

یەکێـک لەو هەڵە گەورانەی کە لێکـۆڵەرانی بـواری نەتەوەخـوازی تێـی کەوتـوون و تائێسـتاش لەسـەری بەردەوامـن ئەوەیە کە لەسـەدەی نـۆزدەدا باس لە تیۆرەکانی نەتەوەخوازی دەکەن و فیختەو هێردەر دەکەن بە رابەری لێکۆڵینەوە تیۆرییەکانی بواری نەتەوەخـوازی و لای هەنـدێ لە لێکۆڵەرانیش دەکرێن بە کەسانێکی نەتەوەخـوازو سـەرخەری ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخـوازی. لەڕاسـتیدا ئەوەی لەسـەدەی نۆزدەدا دەبێتە جێی باسـی لێکۆڵەران، نەتەوەیە نەک نەتەوەخوازی. لای ئەو لێکۆڵەرو بیرمەندو فەیلەسـوفانەی کە نەتەوەیـان وەک بابەتێک تیـۆریزە کـردووە نەک هەر نەتەوەخوازییـان نەکـردووەتە بنەمـا بـۆ بـوونی نەتەوە، بەڵکـو شـتێک بەنـاوی نەتەوەخـوازی لای ئەوان بـوونی نەبووە.

بـۆیە دەبێـت ئەو تیـۆرانەی کە لەبنچیـنەدا تیـۆری پەیـدابوونی نەتەوەن جیـــابکەینەوە لەو تیـــۆرانەی کە لەســـەدەی بیســـتەمدا وەک تیۆرەکـــانی

نەتەوەخـوازی سـەرهەڵدەدەن، گەر ئەم جیاکـارییە نەکەیـن ئەوە نـاتوانین لە دەرەوەی تیۆرەکـانی نەتەوەخـوازی لە مانـای نەتەوە تێـبگەین و بـوون و پەرەسـەندنی نەتەوە شـی بکەیـنەوە. ئەوەی لەم بەشـەدا جـێگەی باسـکردنی ئێمەیە نەتەوەیە لە روانگەی تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوەوە نەک نەتەوە لە روانـگەی تیۆرەکـانی نەتەوەخـوازییەوە، باسـکردن لە نەتەوە لە چوارچێـوەی تیۆرەکانی نەتەوەخوازیدا هەڵدەگرین بۆ بەشی سێهەمی ئەم لێکۆڵینەوەیە.

ئەنتـۆنی دی سـمیس کە یەکـێکە لە لێکـۆڵەرە ناودارەکـانی بـواری نەتەوەخـوازی و لە بـارەی پرۆسـەی بەنەتەوەبـوونی نەتەوەکـان و نەتەوەخـوازیی بە یەکێـک لەو چـوار لێکـۆڵەرە دەزانرێـت کە لەم بـوارەدا بۆچوونەکانیـان لەنـاو ناوەنـدە ئەکادیمییەکـانی دنیـادا بۆچـوونی زاڵـن و لە لێکۆڵینەوە زانستییەکانی ئەم بوارەدا فەرامۆش ناکرێن و وەک مەرجەعێکی گرنگی بـواری نەتەوەو نەتەوەخـوازی مامەڵەیـان لەگەڵ دەکرێت. ئـەو لەگەڵ ئەوەشدا تیۆرەکانی نەتەوە تێکەڵ بەتیۆرەکانی نەتەوەخوازی دەکات و وەک تیۆرەکـانی نەتەوەخـوازی پۆلێنیـان دەکـات و دەیانخـاتەڕو، بەڵام شـتێکمان لەبـارەی تیۆرەکـانی نەتەوە لە سـەدەی نـۆزدەدا پێـدەڵێت. ئەم لێکـۆڵەرە لە کتێبێکیدا بە نـاوی (نەتەوەخـوازی) هەوڵدەدات ئەو بۆچوونە گرنگانەی کە لە بـواری نەتەوەو نەتەوەخوازیـدا هەن لە چوارچێـوەی چەنـد تیـۆرێکی گشـتیدا پۆلێنیان بکات و هەریەکەیان بگەڕێنێتەوە بۆ ئەو بنەما فکرییەی کە لەسـەری دامەزراوە. ئێمە لێرەدا هەوڵدەدەین لەڕێگەی گفتوگۆکردنێکی رەخنەییانەی پـۆلێنکردنەکەی ئەوەوە، بۆچـوونە تیۆرییەکـانی ئەم بـوارە بەپێـی بنەماکـان پــۆلێن بکەیــنەوەو ئەو تێکەڵکــارییەی کە لە پــۆلێنکردنەکەی ئەودا هەیە چارەسەری بکەین.

سـمیس لەکـارەکەی خۆیـدا بـاس لەوە دەکـات لە سـەدەی نـۆزدەدا دوو بۆچـوونی سـەرەکی لە بـارەی بـوونی نەتەوەوە هەبـوون، بۆچوونێکیـان پێـی لەسـەر ئەوە دادەگرت، کە بنەمای بوونی نەتەوە ویستی خەڵک و ئەو مێژووە هاوبەشـەیە کە ئەو خەڵـکە لەسـەردەمێکدا بەهـۆی پـێکەوە ژیـانەوە بۆیـان دروست بووە. واتە بنەمای بوونی نەتەوە ویستی پێکەوە ژیان و بـوونی ئەو یادەوەرییە هاوبەشـەیە کە کۆمەڵە گروپێکی جیاواز هەیانە، ئیتـر مەرج نییە ئەو کۆمەڵە گروپە لە خەڵـک سـەر بەیەک زمـان و یەک کەلتـوری ئەتنیکی و

یەک رەچەڵەک بن. کەلتوری هاوبەشی ئەوان ئەو میژووە هاوبەشەیە کە ڕێککەوت بۆ ئەوانی دروست کردووەو بوونیشان بەنەتەوە لەڕێگەی هەڵبژاردنی پێکەوەژیانیانەو کارکردنیانە بۆ درێژەدان بەو مێژووەو دروستکردنی ئەو داهاتووەی کە خۆیان دەیانەوێت. واتە بەپێی ئەم بۆچوونە بنەمای بوونی نەتەوەکان، مێژوویەکی هاوبەشە کە هەڵگری یادەوەری هاوبەشی کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی جیاوازە لەگەڵ ویستێک بۆ پێکەوەژیان لە داهاتوودا.

ئەوەی لەم بۆچوونەدا گرنگی پێدەدرێت ئەوەیە ئەندامانی نەتەوەیەک بە ویستی خۆیان ئەوەیان هەڵبژاردووە سەر بەو نەتەوەیە بن و سەربەنەتەوەبوون بڕیارێکی ناچارانە نییەو ئەو گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازانەو ئەندامەکانیان بە ئارەزووی خۆیان ئەوەیان هەڵبژاردووە کە لەگەڵ گروپە کۆمەڵایەتییەکانی تردا کە خاوەنی مێژوو و یادەوەرییەکی هاوبەشن نەتەوەیەک پێک بهێنن یان پێکی نەهێنن. ئەوانەش کە نەتەوەیان پێکهێناوە هەرکاتێک بیانەوێت دەتوانن لەناو پێکهاتەی ئەو نەتەوەیە بێنە دەرەوەو لەگەڵ کۆمەڵە گروپێکی تردا میژوو و یادەوەرییەکی هاوبەش دروست بکەن و نەتەوەیەکی تری جیا لەنەتەوەکەی پێشوو پێک بهێنن، چونکە (نەتەوە راپرسییەکی رۆژانەیە) لەو راپرسییە رۆژانەیەدا هەرگروپێک لە گروپەکانی نەتەوە دەتوانێت بڕیاری ئەوە بدات کە لەگەڵ گروپەکانی تردا لەناو پێکهاتەی ئەو نەتەوەیەدا بمێنێتەوە یان نەمێنێتەوەو هەوڵبدا لەگەڵ کۆمەڵە گروپێکی تردا نەتەوە پێکبهێنێ.

ئەم بۆ چوونە بۆچوونێکی سیاسییەو لەڕووی چییەتییەوە نەتەوە لە پارتە سیاسییەکان نزیک دەکاتەوەو واسەیری نەتەوە دەکات هەمان دروستەی پارتێکی سیاسیان هەیە، بەڵام لە ئاستێکی گەورەتردا. چۆن کەسێک دەتوانێت دەنگ بدات بە هێزێکی سیاسی و دەنگ نەدات بەهێزێکی تر، ئاواش گروپێکی کۆمەڵایەتی دەتوانێت دەنگ بدات بەوەی کە سەر بە نەتەوەیەک بێت یان سەر بەو نەتەوەیە نەبێت.

سمیس ئەم بۆچوونە بە بۆچوونێکی ڤۆڵەنتەریست ناو دەبات و پێی وایە ئەم بۆچوونە پێ لەسەر پێویستی لە ئارابوونی ئارەزوویەکی ئاشکرا بۆ بەردەوامبوونی ژیانی هاوبەش دادەگرێت و دژی ئەو بۆچوونەیە کە پێی وایە

گـرووپە کۆمەڵایەتییەکـان و ئەنـدامەکانیان هەر لەگەڵ لەدایکبوونیانـدا بـوونە نەتەوەییەکەیان بە سروشت دیاری کراوەو ناچارن سەر بەو نەتەوەیە بن کە لەگەڵ لەدایکبوونیاندا لە چارەیان نووسراوە.

لەبەرامـبەر بۆچـوونی ڤۆڵەنتەریسـتیانە بـۆ بـوونی نەتەوە، هەر لەسـەدەی نۆزدەدا بۆچوونێکی تر هەیە سمیس بە بۆچوونی ئۆرگانیستی ناوی دەبات. بەپێـی ئەم بۆچـوونە گـرووپە کـۆمەڵایەتییە جیاوازەکـان و ئەنـدامەکانیان هەر بەسروشـــت لە چارەیـــان نووســـراوە ســـەر بە نەتەوەیەک بـــن و ســـەر بەنەتەوەیەکـی تـر نەبـن. بەپێـی ئەم بۆچـوونە ئەو گـرووپە کۆمەڵایەتیـانەو ئەنـــدامەکانیان نـــاتوانن بـــوونە نەتەوەیـــیەکەی خۆیـــان بە ویســـتی خۆیـــان هەڵبژێرن و گەر ئارەزویان نەبوو سەر بە نەتەوەیەک بن، بە راپرسییەک بە ویســتی خۆیــان نەتەوەکەیــان بگــۆڕن، چــوونکە بــوونی نەتەوەیــی ئەوان بەستراوە بە سروشت و ئەو کەلتورە ئەتنیکییەوە کە ئەو سروشتەی ئەوان بەرهەمی هێناوە.

بەپێی ئەم بۆچـوونە بنەمـای بـوونی نەتەویـی گرووپەکـان و ئەندامەکانیان سروشتی ئەوانەو ئەوان بە ناچاری دەبێت بوونی نەتەوەییانەی خۆیان لەناو ئەو نەتەوەیەدا قبـــووڵ بـــکەن کە گرووپەکـــانی هاوسروشـــت و هـــاوخوێن وهاوکلتوورو هاوزمانن.

ســمیس بــۆ ئەوەی ئەم دوو بۆچــوونەی ســەدەی نــۆزدە وەک دوو بــۆ چــوونی جیـاواز بخـاتەڕوو، دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەو ململانـێ سیاسـییە کە لە کۆتاییەکـــانی ســـەدەی نـــۆزدەدا لە نێـــوان ئەڵمانیـــاو فەرەنســـادا لەســـەر ئەلیســاتییەکان دروســت دەبێــت. ســیمیس پێــی وایە ئەو دوو بۆچــوونە بــۆ پەیدابوونی نەتەوە لەو گفتووگۆیەدا گوزارشتیان لێکراوە کە لە نێوان ئیرنست رینان و هاینریخ فۆن تراشیکدا روودەدات. رینان لە موحازەرەیەکدا لە ساڵی ١٨٨٢ گوزارشت لە بۆچوونە ڤۆڵەنتریستییەکە دەکات و ئەوە روون دەکاتەوە کە راستە ئەلیساتییەکان بە ئەتنیک ئەڵمانن بەڵام ئەوان بە ئاشکرا دەیانەوێت بوونی نەتەوەیی خۆیان لەڕێگەی نەتەوەی فەڕنسییەوە گوزارشت لێبکەن و لەمەشدا پشت بەو یادەوەریانە دەبەستن کە لە مێژووی هاوبەشی ئەوان و نەتەوەی فەرەنســیدا هەن. لەلایەکــی تــرەوە تراشــیک پشــت بە بنەمــایەکی ئەتنیکی و زمانی دەبەستێ و لەم رێگەیەوە ئەوە بەڕەوا دەزانێت ئەڵمانەکان

خاکی ئەلیساس و لۆرین بخەنەوە سەر ئەڵمانیاو ئەلیساتییەکان بگەڕێننەوە بۆ نەتەوەی ئەڵمان. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ تراشیک بەپێی بۆچوونە ئۆرگانیستییەکەو بنەما سروشتییەکەی گوزارشتی لە بوونی نەتەوە کردووە(٥٢/١٣).

سمیس بۆ ئەوەی زیاتر بۆچوونە سروشتی و ئۆرگانیستییەکە بۆ ئێمە روون بکاتەوە، لەم بارەیەوە بۆچوونی چەند لێکۆڵەری تری بواری نەتەوەو نەتەوەخوازی دەهێنێتەوەو لە هەمووشیان گرنگتر بۆچوونەکانی (ئیلیا قەدووری)یە کە لە بارەی فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی وەک کانت و فیختەو هێردەرو پەیوەندی بۆچوونەکانی ئەوان بە ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازییەوە لێکۆلینەوەی ئەنجامداوەو لێکۆڵینەوەکەی بە یەکێک لەو کارە تیۆرییە سەرپشکانە بەناوبانگە کە لە بوارە ئەکادیمییەکەدا لەبارەی نەتەوەو نەتەوەخوازییەوە هەن.

قەدووری پێی وایە بۆچوونی ئۆرگانیکی و سروشتی بۆ نەتەوەو نەتەوەخوازی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو نەریتە فیکرییەی کە سەدەیەک باڵی بەسەر فەلسەفەی ئەڵمانیدا کێشابوو، ئەم نەریتەش لە کارەکانی کانت و هێردەر فیحتە و پێش ئەوانیش لە بۆچوونە سروشتخوازەکانی رۆسۆوە سەرچاوەی گرتبوو، بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەکان لە باوەشی سروشتدا لەدایک دەبن، ئەم بۆچوونە کە بۆچوونی فەیلەسوفێکی سیاسی کۆتایی سەدەی هەژدە((sieyes))ەو لەلایەن فەیلەسوفانی ئەڵمانەوە لەوانەش فیختە جەختی لەسەر دەکرێتەوە، پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت ئەو نەتەوانەی کە هاوزمان و هاوئەتنیکن بنەمای بوونیان بە نەتەوە سروشتە(٥٢/١٣-٥٣).

ئەم بۆچوونەی قەدووری لەبارەی فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی سەدەی نۆزدە کە ئەو بە رۆمانتیکە ئەڵمانەکان ناویان دەبات، لەلایەن لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی بەبێ گەڕانەوە بۆ بۆچوونەکانی ئەم فەیلەسوفانەو پەیوەندیان بە نەتەوەوە، دووبارە دەکرێتەوە.

بەپێی ئەم بۆچوونە باوەی لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا، تەنها دوو تیۆر لە بارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە لە سەدەی نۆزدەدا هەن، تیۆرێکیان تیۆری فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی سەدەی نۆزدەیەو بەپێی ئەم تیۆرە بنەمای بوونی نەتەوەکان سروشتی ئەو کۆمەڵە کەسەیە کە هاوخوێن

وهـاوکەلتورو هاوزمـانن، واتە نەتەوە بـوونێکی سروشـتی هەیەو ویسـتی مرۆڤ هیچ رۆڵێکی لەدروستکردنیدا نییە.

بۆچـوونی دووەمـیش ئەو بۆچـوونەیە کە رینـان لەبـارەی پەیـدابوونی نەتەوەکـانەوە تیـۆریزەی دەکـات. بەپێـی ئەم بۆچـوونە بـوونی نەتەوەکـان بنەمایەکی سروشتی نییەو گروپە کۆمەڵایەتییەکان لەرێگەی مێژوو و کۆمەڵە یـادەوەرییەکی هاوبەشـەوە بڕیـار لەسـەر ئەوە دەدەن نەتەوەکـان پێکبهێـنن و نەتەوە بەبێ بوونی ویست وئارەزووی ئەو گروپانەو ئەو مێژووە هاوبەشەی کە لەگەڵ یەک هەیانە نایەتە بوون، واتە نەتەوە لەسـەر خواست وئارەزووی گـروپە کـۆمەڵایەتییە جیاوەزەکـان دێتەبـوون و بەبـێ بـوونی خواسـت و ئارەزوویەکی لەو جۆرە نەتەوە بوونی نابێت.

ئەم پـۆلێنکردنە بـۆ تیۆرەکـانی پەیـدابوونی نەتەوەکـان لەدوو رووەوە کێشەی تیایە، لەروویەکەوە بۆچوونی عەقڵی بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان لەگەڵ بۆچـوونی سروشـتی تـێکەڵ دەکـات و لەلایەکـی تریشـەوە بەهـۆی ئەم تێکەڵکارییەوە بۆچوونە عەقڵییەکەی فەیلەسوفانی ئەڵمـان دەخـاتە دەرەوەی پـۆلێنکردنەکە، لە کاتێکـدا لە سـەدەی نـۆزدەدا گرنگتـرین تیـۆرە لەبـارەی پەیدابوونی نەتەوەکان و لە رووی مێژوویشـەوە پێش هەردوو تیۆرەکەی تر دەکەوێت و لە رووی تیۆرییشـەوە بنەماکـان و بەڵگەکـاری و سـەلماندنەکانی فراوانتـرو بەهێزتـرن لە دوو تیـۆرەکەی تـرو بەرهەمـی بیرکـردنەوەی ئەو فەیلەسـوفە گەورانەیە کە رابەرایەتـی بیـری ئەوروپییـان کـردووە. راسـتە ئەم تیۆرە لەرووی سیاسییەوە لەوانەیە گرنگییەکی ئەوتۆی نەبێت، بەڵام لەڕووی فکـری و تیـۆرییەو بەبـێ ئەم تیـۆرە ناکرێـت بۆچـوونێکی روونـی زانسـتیمان لەبارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە چنگ کەوێت.

گەر ئەم تیـۆرە عەقڵییەی پەیـدابوونی نەتەوەکـان ئەو گـرنگییەی لە رووی فکـــری و زانســـتییەوە هەبێـــت، بـــۆچی لە لایەن لێکـــۆڵەرانی بـــواری نەتەوەخـوازییەوە وەک تیۆرەکـانی تـر بـاس نەکـراوەوە پەرەی پێـنەدراوە؟ لەراستیدا ئەمە دوو هۆی گرنگی هەیە:

یەکەم: لێکۆلەرەکـانی بـواری نەتەوەخـوازی زۆربەیـان یـان مێژوونووسـی سیاسین یـان کۆمەڵناسـن و ئەمەش وایکردووە ئەو ئەزموونە زانستییەی کە هەیـانەو ئەو بـوارە زانسـتییەی کـاری تیـادەکەن ناچاریـان بکـات لە واقعـی

کۆمەڵگاکـــانەوە بیـــرۆکەی نەتەوە وەربگـــرن و بەپێـــی ئەو واقـــعەی کە کۆمەڵگاکـان لەرووی سیاسـی و کـۆمەڵایەتییەوە پیایـدا تێپەڕیـون بـاس لە پەیـــدابوونی نەتەوە بـــکەن. واتە باســـکردنیان لە پەیـــدابوونی نەتەوەکـــان سـەرچاوە لەو حاڵەتە جیاوازانەی کۆمەڵگا جیاوازەکانەوە دەگرێت کە لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا هەیانە. ئەوان بۆ ئەوەی بۆچوونێک لە بارەی پەیدابوونی نەتەوەکان و توخمەکانی ئەم پەیدا بوونەوە قبووڵ بکەن یان رەتی بکەنەوە، پەنا دەبەنە بەر ئەو واقعە سیاسییەی کە گەلێک یان چەند گەلێک لە سەردەمە مـۆدێرنەکەدا هەیـانە، هەر ئەمەشـە وایکـردووە کە لە لێکۆلینەوەکـانی ئەو لێکۆڵەرانەدا ئەو هەموو بۆچوونە جیاوازە لە بارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە بێتە ئاراوە.

ئەو لێکـۆڵەرانە بەهـۆی ئەوەوە بیـرۆکەی نەتەوە لە واقعـی کۆمەڵگـا جیاوازەکانەوە وەردەگرن، ناتوانن بگەنە ئەو بیرۆکە هەمەکییە عەقڵییەی کە لە ناو عەقڵدا بۆ نەتەوە هەیە. لەکاتێکدا لای فەیلەسوفانی ئەڵمان کە خاوەنی تیـۆرە عەقڵیـیەکەی نەتەوەن، نەتەوە بیرۆکەیەکـی عەقڵیـی و هەمەکیـیەو لە باســکردن و لێکـۆڵینەوە لە پەیـــدابوونە جیاوازەکـــانی نەتەوەکانـــدا پشـــتی پێدەبەســـتن و ئەمەش وادەکـــات لێکـــدژی و نـــاکۆکی نەکەوێـــتە نـــاو بۆچوونەکانیانەوە.

دووەم: لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی بەهۆی ئەوەوە کە کۆمەڵناس و مێژوونووســی سیاســین توانــای تێگەیشــتنیان لە بۆچــوونە فەلســەفیەکانی فەیلەسـوفانی ئەڵمـان نییەو هەر ئەمەش وایکـردووە ئەوان بۆچـوونی عەقڵی ئەم فەیلەسوفانە لەگەڵ ئەو بۆچوونە سروشتخوازیە تێکەڵ بکەن کە کەسێکی وەک رۆسۆ بانگهێشتی بۆ دەکردو گۆستاف لۆبۆن کە هاوسـەردەمی رینـانە لە کتێبـی (نهێنـی پەرەســەندنی نەتەوەکـان)دا وەک تیۆرێـک لە تیۆرەکـانی پەیدابوونی نەتەوەکان دایدەڕێژێت و بەڵگەکاری بۆ دەکات.

لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی هەر بۆچوونە عەقڵییەکەی فەیلەسوفانی ئەڵمـان تـێکەڵ بە بۆچـوونە سروشـتخوازییەکەی رۆسـۆ نـاکەن، بەڵکـو بـۆ شـــاردنەوەی تیـۆرە عەقڵیـیەکەی پەیـدابوونی نەتەوە، گۆســتاف لۆبـۆن کە هاوســـەردەمی رینـــانەو لە رۆســـۆ باشـــتر بەڵگەکـــاری بـــۆ بۆچـــوونە سروشـتخوازییەکەی پیدابوونی نەتەوەکـان دەکـات باسـناکرێت و وەک تیـۆرە

عەقڵییەکە دەبێتە بەشێکی گرنگی نابیرلێکراوەی لیکۆڵینەوە مۆدێرنەکانی بواری نەتەوەو نەتەوەخوازی.

کاتێک دەڵێین باسنەکردن لە تیۆرە سروشتخوازییەکەی گۆستاف لۆبۆن لە پێناو شاردنەوەی تیۆرە عەقڵیەکەدایە، مەبەستمان ئەوەیە ئەو لێکۆڵەرانە بە باسنەکردنی بۆچوونەکانی لۆبۆن هێزێکی زیاتریان بەخشیوەتە ئەو تێکەڵکارییەی کە لەنێوان بۆچوونە عەقڵییەکەو بۆچوونە سروشتییەکەدا کردوویانەو لەرێگەیەوە تیۆرە عەقڵییەکەیان بردووەتە دەرەوەی تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوەکان. ئەو تێکەڵکارییەی کە ئەوان لەنێوان ئەو دوو تیۆرەدا کردوویانە لە یەک کاتدا بووتە هۆی ئەوەی تیۆرە سروشتخوازیەکە زۆر لاوازتر لەوەی کە هەیە دەرکەوێت و دەرکەوتنە لاوازەکەشی وەک لاوازی بیرکردنەوەی ئەو فەیلەسوفە ئەڵمانانە بخرێتە روو کە هیچ پەیوەندییەکی بە بۆچوونە سروشتخوازیەکەی ئەوانەوە نییە. واتە ئەوان بەو تێکەڵکارییە بەتیرێک دوو چۆلەکەیان کوشتووە.

بەهۆی ئەو کەموکورتیانەی کە لە پۆلێنکردنەکەی سمیسدا بۆ تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوە لە سەدەی نۆزدەدا هەن، ناچارین پۆلێنکردنێکی تر بۆ ئەو تیۆرانە بکەین و ئەو بۆچوونانەی کە لە لێکۆڵینەوە مۆدێرنەکانی بواری نەتەوەو نەتەوەخوازیدا فەرامۆشکراون لەم پۆلێنکردنەدا بایەخیان بۆ بگەڕێنینەوەو لە پۆلە راستەقینیەکانی خۆیاندا پۆلێنیان بکەینەوە.

بەبۆچوونی ئێمە لە سەدەی نۆزدەدا سێ بۆچوونی تیۆری جیاواز لە بارەی پەیدابوونی نەتەوەکانەوە هەن، هەریەک لەم بۆچوونە تیۆریانە شتێک بە بنەمای بوونی نەتەوەکان دەزانێت کە جیاوازە لەوەی تریان.

کۆنترینی ئەم سێ بۆچوونە تیۆرییە بوونی نەتەوەکان دەگەڕێنێتەوە بۆ هوشیارییەکی عەقڵیی کە میللەتێک لە میللەتەکان لە سەردەمێکی مێژووییدا پێی دەگات و نەتەوە وەک بیرۆکەیەکی پەتی لە عەقڵەوە بەرەو واقع دەبات و لەواقعێکی مێژوویدا بەرجەستەی دەکات. ئەم بۆچوونە عەقڵ دەکاتە بنەما بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان لە مێژوودا. ریشەکانی ئەم تیۆرە لەناو فەلسەفە عەقڵییەکەی (لایبنیتز) و (کانت) دایەو دوای ئەوانیش لەلایەن (هێردەر) و (فیختە) و (هیگڵ)ەوە پەرە بەم بۆچوونە عەقڵییە دراوەو وەک تیۆرێک لە تیۆرەکانی پەیدا بوونی نەتەوەکان خراوەتەڕوو.

بەپێـی ئەم تیـۆرە نەتەوە نە کۆمەڵگـایەکی سروشـتییەو نە کۆمەڵگـایەکی سیاسـی، نەتەوە کۆمەڵگایەکی ئاکارییەو بە شـێوەیەکی پێشـینە بـوونی لەنـاو عەقڵـدا هەیەو لە قۆنـاغێکی مێژوویـدا ئەو بـوونە عەقڵیـیەی لەنـاو میللەتێکـدا دەگۆڕێت بە بـوونێکی مێژوویـی و واقعـی و لە شـێوە کۆمەڵگـایەکی ئاکاریـدا شێوەگیر دەبێت.

بۆچوونی دووەم ئەو بۆچـوونە تیـۆرییەیە کە ریشـەکانی دەگەڕێتەوە بـۆ بیرکردنەوە سروشتخوازییەکەی رۆسۆو ئەو بیرمەندو سیاسییانە کە بنەمـای بـوونی نەتەوەکـان دەگەڕێنـنەوە بـۆ سروشـتی میللەتەکـان و ئەو کەلتـورو زمـانەی کە بەشـێوەیەکی سروشـتی بـوون بە خـاوەنی. بە بۆچـوونی ئـێمە گۆستاف لۆبۆن لە سەدەی نۆزدەدا بەسوود وەرگرتن لە بۆچوونەکانی پیش خـۆی ئەم بۆچـوونە سروشـتخوازیە لە شـێوەی تیۆرێکـدا بـۆ لێکـدانەوەی پەیدابوونی نەتەوەکان پەرەپێدەدات و لەو سەردەمەشدا ئەم تیۆرە دەبێت بە تیۆرێـک لە تیۆرەکـانی پەیـدابوونی نەتەوەو کـاریگەری ئەم تیـۆرەش تـا ئەم سەردەمە بەردەوام دەبێت.

بەپێی ئەم تیۆرە نەتەوەکان کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی سروشتین و بوونیـان بە سـتراوە بەو خوڵق وخووەی کە سروشـتیان بەرهەمـی هێنـاوەو نەوە بەنەوە بەشـێوەیەکی بۆمـاوەیی لە باوباپیرانیـانەوە بۆیـان گـوازراوەتەوەو ئەمەش بـووتە هـۆی ئەوەی هەریەکەیـان بـوونێکی جیـاوازی لەوی تریـان هەبێـت. نەتەوەکـان بەرلەوە لەواقعـدا بـوون پەیـدابکەن، لە سروشـتی کـۆمەڵە کۆمەڵگـایەکی ئەتنیکـی جیـاوازدا بوونیـان هەیەو بەهـۆی تیکەڵبـوونی سرووشتیانەی ئەو کۆمەڵگـا ئەتنیکیـانەو پەرەسـەندنە سروشـتییەکەیانەوە لە واقعیانـدا شـێوە دەگرێت و لە شـێوەی کۆمەڵگـایەکی سروشـتی گەورەتـر لە کۆمەڵگـا ئەتنیکیـیە سروشـتییەکان دەردەکەون و بەرجەسـتە دەبـن. ئەمە ئەو بۆچـوونەیە کە لە لێکۆڵینەوەکـانی بـواری نەتەوەخوازیـدا بە پریمۆردیـاڵیزم ناوبراوەو بە هەڵە دراوەتە پاڵ فەیلەسوفانی ئەڵمان.

بۆچـــوونی ســـێهەم ئەو بۆچـــوونەیە لە لێکـــۆڵینەوە نوێکـــانی بـــواری نەتەوەخوازیـدا بە بۆچـوونی ڤۆڵەنتەریسـتی نـاوبراوە، ئەم بۆچـوونە ریشـە فکرییەکـانی دەگەرێـتەوە بـۆ ئەو بیرکـردنەوە ئەمپـریکییەی کە ئەزمـوون و ویسـتی مرۆڤـی دەکـاتە بنەمـای مەعـریفەی مرۆیـی، رابەرانـی ئەم جـۆرە لە

بیرکـردنەوە (جـۆن لـۆک)و (داڤیـد هیـوم) و ئەو بیرمەنـدانەن کە پێیـان وایە بنەمـا مەعـریفەی مرۆیـی دەوروبەرکەیەتـی و مـرۆڤ بەبـێ تـاقیکردنەوەو ئەزمـوون نـاتوانێ هـیچ لە بـارەی خـۆی و دەوروبەرەکەیەوە بزانێـت. لە بنچینـەدا ئەم بۆچـوونە لە پەرچەکـرداری بۆچـوونە عەقڵیـیەکەی دیکـارت و لایبنیتزەوە سەرچاوە گرتبوو.

لە ســەدەی نــۆزدەدا (ئێرنیســت رینــان) پەرە بەم بۆچــوونە دەدات و ئەزموون و ویستی کۆیی کۆمەڵگا ئەتنیکییە سروشتییەکان دەکاتە بنەمای پەیـدا بـوونی نەتەوەکـان. بەپێـی بۆچـوونەکەی رینـان کـۆمەڵە گروپێکـی کۆمەڵایەتی بە ڕێکەوت ڕووداوێکی مێژوویی کۆیان دەکاتەوەو دوای ئەوەی بۆیـان دەردەکەوێـت کۆبوونەوەیـان لەنـاو ئەو ڕووداوەدا لە بەرژەوەنـدی هەموویاندایە، بە ویستی خۆیان بڕیار دەدەن کە کۆمەڵگایەک پێک بهێنن، ئەم کۆمەڵگایەش پێی دەوترێت نەتەوە.

کەوابێت نەتەوە بەپێی ئەم بۆچوونە کۆمەڵگایەکی سیاسییەو ئەزموونی مێژوویی چەند گروپێکی کۆمەڵایەتی و ویستی کۆیی ئەو گروپانە بۆ پێکەوە ژیانێکی هاوبەش دروستی دەکات. ئەمەی سەرەوە ئەوە دەگەیێنێ لە سەدەی نۆزدەدا سێ تیۆرمان بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان هەیە:

١) تیۆری عەقڵی

٢) تیۆری سروشتی

٣) تیۆری دروستەیی

لەم بەشەی باسەکەماندا بەپێی ئەو دابەشکردنەی سەرەوە بۆ تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوە، هەریەک لەو سێ تیۆرە بە وردی بە فراوانی دەخەینەڕوو و بـــاس لە بۆچوونەکـــانی ئەو فەیلەســـوف و بیرمەنـــدانە دەکەیـــن لە شێوەگیرکردنی هەریەک لەو تیۆرانەدا ڕۆڵیان بینیوە.

ئەو پۆلێنکردنەی سەرەوە بۆ تیۆرەکانی پەیدابوونی نەتەوەو دیاریکردنی بیرمەندەکانیان وچۆنییەتی پەرەسەندن و شێوەگیربوونی بیرۆکەکەیان زادەی ئەم لێکۆڵینەوەی ئێمەن. لەم کارەی ئێمەدا پۆلێنکرنی تیۆرەکان و دیاریکردنی بیرمەندەکانیان و پەرەسەندن و شێوەگیربوونی بیرۆکەکانیان جیاوازە لەوەی کە لە لێکـــۆڵینەوە مۆدێرنەکـــانی بـــواری نەتەوەخوازیـــدا کـــراوە، ئەوەش وایکردووە ئێمە لە کارەکەی خۆماندا پشت بە پۆلێنکارییەکانی تری بواری

تیۆرەکـــانی پەیـــدابوونی نەتەوەکـــان نەبەســـتین، ئەو تێکەڵکـــارییەیە کە لە پۆلێنکردنەکانی تردا لە نێوان تیۆری سروشتی و تیۆر عەقڵییەکەدا کراوە.

ئەو تێکەڵکـارییەیە کە لێکـۆڵەرانی ئەم بـوارە لە نێـوان تیـۆرە گرنگەکـانی پەیدابوونی نەتەوەکاندا کردویانە، مەبەستێکی ئایدیۆلۆجی لە پشتییەوە هەیەو هەوڵێکە بۆ دروستکردنی مەرجەعێکی مەعریفی بۆ رەوایەتیدان بەو دەسەڵاتە سیاسـییەی کە شـوێنکەوتەی مـۆدێرنیزمە، ئەوان بەهـۆی ئەم تێکەڵکـارییەوە توانیویـانە تیۆرێـک لە تیۆرەکـان بـکەن بە مەرجەعێـک بـۆ ئەو سیســتەمە سیاسییە نێودەوڵەتییەی کە رەوایەتی دەدات بە بوونی دەوڵەتە نەتەوەییەکانی جیهـان و لەمەشـدا کـورد دەبێـتە گەورەتـرین قوربـانی ئەو ئایـدیۆلۆژیایەی کە ئەو لێکۆڵەرانە بۆ ئەو هێزە نێودەوڵەتییەی جیهان سازیانکردووەو رەوایەتیان داوە بە دەســەڵاتە سیاسـییەکەی، چارەنوسـی میللەتـان بە ئـارەزووی خـۆی دیاری بکات.

١) تیۆری عەقڵی و سەرهەڵدان وپەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە

لە بەشـی پێشـودا ئەوەمـان سـاغ کـردەوە فەلسـەفەی ئەڵمـانی نشـینگەی راسـتەقینەی بیـرۆکەی نەتەوەیەو بیـرۆکەی نەتەوە لە نـاو ئەم فەلەسـەفەیەدا سـەرهەڵدەدات و لەگەڵ پەرەسـەندنی ئەم فەلسەفەیەشـدا پەرە دەسـێنێ و لە کۆتاییـدا وەک بیـرۆکەی نەتەوە لە نـاو فەلسـەفەی فەیلەسـوفە ئەڵمانەکـانی سـەدەی نـۆزدەدا خـۆی دەخـاتەڕوو. لێـرەدا هەوڵـدەدەین لە رێـگەی خسـتنەڕووی تیـۆرە عەقڵیـیەکەی نەتەوەوە بـاس لە پەیـدابوونی بیـرۆکەی نەتەوەو قۆناغەکانی پەرەسەندنی لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بکەین و پەرەسـەندنە دیالیکتیکییەکەی لەناو بیری فەیلەسوفە جیاوازەکاندا بخەینەڕوو و مێژووی پەرەسـەندنەکەی لەنـاو ئەم فەلسـەفەیەدا تیۆریزە بکەیـن. بـۆ ئەم مەبەسـتەش سـەرەتا دەبێـت بـاس لە بـوونە هەمەکیـیەکەی ئەم بیـرۆکەیە بکەیـن لە نـاو فەلسـەفەی لایبێنتـزداو دواتـر بـاس لەپەرەسـەندنە سـەرەتاییەکەی بکەیـن لە فەلسـەفەی کانتـدا و دوای ئەمەش لە فەلسـەفەی فیخـتەو هیگڵـدا ئەوە روون بکەینەوە کە ئەو بیرۆکەیە چۆن تەواو پەرەدەسێنێ و خۆی وەک بیـرۆکەی نەتەوە دیاری دەکات. بەم کارە ئێمە لەو تیۆرە عەقڵییە تێدەگەین کە لەبـارەی نەتەوەوە هەیەو بووەتە تیۆرێک لە تیۆرە گرنگەکانی ناو فەلسەفەی ئەڵمانی.

لە سەرەتای سەرهەڵدانی فەلسەفەی ئەورپییەوە مرۆڤ دەبێتە جێگەی تێڕامان و لەلای دیکارت کە رابەری فەلەسەفەی ئەوروپییە، (من)ی مرۆڤ دەبێتە ئەو بنەمایەی کە زانینی راستەقینەی مرۆیی لەسەری دادەمەزرێت، ئەوەی بابەتی بیرکردنەوەی دیکارت بوو، دۆزینەوەی بنەمایەکی جێگیرو راستەقینە بوو بۆ مەعریفەی مرۆیی لە بارەی خۆی و خواو جیهانەوە.

کارە فەلسەفییەکانی دیکارت لە سنوری (من)ێکی تاکانەوە تێناپەڕن بۆ ئەو سیستەمە عەقڵییەی کە پەیوەندییەکانی نێوان کۆمەڵە (من)ێک رێک دەخات، ئەمەش وا دەکات نەتوانین لەناو فەلسەفەی دیکارتدا بۆ ریشەکانی ئەو تیۆرە عەقڵییەی نەتەوە بگەڕێین کە لە سەدەی نۆزدەدا لەلایەن فەیلەسوفانی ئەڵمانەوە پەرەی پێدەدرێت. بۆ دۆزینەوەی ڕیشە فکرییەکانی ئەم تیۆرە دەتوانین بگەڕێینەوە بۆ کارە فەلسەفییەکانی لایبنیتز، چوونکە لایبنیتز کۆمەڵگای (من)ەکان دەبێتە جێی تێڕامانی و هەوڵدەدات پەی بەو سیستەمە ببات کە ئەو (من)انە لەناو کۆمەڵگایەکی عەقڵیدا کۆدەکاتەوەو پەیوەندییەکانیان رێک دەخات. بیرۆکەی نەتەوە لەسەرەتادا لە شێوەی کۆمەڵگایەکی عەقڵیدا دەردەکەوێت کە عەقڵ پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی رێکدەخات، لایبنیتز بە هیچ شێوەیەک ئەو کۆمەڵگا عەقڵییە بە نەتەوە ناو نابات، بەڵام ئەم کۆمەڵگایە هەر هەمان ئەو کۆمەڵگا عەقڵییەیە کە فیختەو هیگڵ ناوی دەنێن نەتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ریشە فکرییەکانی ئەو تیۆرە عەقڵییەی کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکان لە سەدەی نۆزدەدا برەوی پێدەدەن لەناو تێڕامانە فەلسەفییەکانی لایبنیتزدایە بۆ کۆمەڵگای (من)ە مرۆییەکان.

لەلێکۆڵینەوە نوێکانی بواری نەتەوەخوازیدا بە هیچ شێوەیەک باس لەوە نەکراوە کە ریشەی فکری بیرۆکەی نەتەوە لای فەیلەسوفانی ئەڵمانی سەدەی نۆزدە دەگەڕێتەوە بۆ تێرامانەکانی لایبنیتز لەو کۆمەڵگایەی کە لەسەر بنەمای عەقڵ دادەمەزرێت، لەکاتێکدا هیگڵ کە یەکێکە لە تیۆریزەکارانی بیرۆکەی نەتەوەو تیۆرە عەقڵییەکەی، باس لەوە دەکات ئەو بیرۆکەیەی ئەو لەسەر بوونی نەتەوە هەیەتی لایبنیتز پێش ئەو لەرێگەی کۆمەڵە چەمکێکی میتافیزیکییەوە شێوەگیری کردووە.

لە دوای لایبێنتز (ئەمانۆئیل کانت) لە سەدەی هەژدەدا هەمان ئەو بیرۆکەیەی لایبنیتز پەرە پێدەدات، کانت لە کتێبی (بنەماکانی میتافیزیکای

ئاکار) بە ناوی کۆمەڵگایەکی ئاکارییەوە باس لە هەمان ئەو سیستەمە عەقڵییە دەکات کە سیستەمی پەیوەندی (مـن)ە عاقڵەکانی لایبنیتز ەو ئەم سیستەمە وەک سیتەمێکی عەقڵی بۆ ئاکاری مرۆیی دەخاتەڕوو.

لەناو لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەو نەتەوەخوازیدا ئاماژە بە بۆچوونەکانی کانت دەکرێت و هەندێک لە لێکۆڵەران ریشە فکرییەکانی تیۆرە سروشتییەکە دەگەڕێننەوە بۆ ناو فەلسەفە ئاکارییەکە کانت، بەڵام ئەوەی وایان لێدەکات ئاماژە بە کانت بکەن ئەوەیە کە کانت لە تیۆریزەکردنی کۆمەڵگا عەقڵییەکەدا -کە لەلای ئەو کۆمەڵگـایەکی ئاکـارییە- بـاس لە خۆفەرمـانڕەوایەتیکردن (ئۆتۆنۆمی)ی تاکەکانی ناو کۆمەڵگا ئاکارییە عەقڵییەکە دەکات.

ئەوەی لە لێکۆڵینەوە نوێکاندا گفتووگۆی لە بارەوە دەکرێت، ئەوە نییە کە ئایا ئەو کۆمەڵگا ئاکارییەی کە کانت باسی دەکات هەمان ئەو کۆمەڵگا نەتەوەییەیە کە لە سەدەی نۆزدەدا هێردەرو فیختە و هیگڵ باسی دەکەن یان هەمان ئەو کۆمەڵگایە نییە، بەڵکو ئەوەیە ئەو فەیلەسوفە ئەڵمانانەی کەباس لە نەتەوە دەکەن هیچ سوودێکیان لە بیرۆکەی ئۆتۆنۆمی ئیرادە وەرگرتوو یان هیچ سوودێکیان وەرنەگرتووەو ئەو بیرۆکەیە هیچ پەیوەندییەکی بە بیرۆکەی نەتەوەو نەتەوەخوازییەوە نییە.

ئیلیا قەدووری بۆ یەکەمجار ریشە فکرییەکانی نەتەوەخوازی دەگەڕێنێتەوە بۆ فەلسەفەکەی کانت، ئەو پێی وابوو: نەتەوەخوازی ئایدیۆلۆجیایەکە لە سەرەتای سەدەی نۆزدەدا لە لایەن فەیلەسوفانی ئەڵمانەوە داهێنراوە، ئەمەش لەکتێبەکەی فیختەدا (بانگەوازێک بۆ نەتەوەی ئەڵمان) دەردەکەوێت، نەتەوەخوازی لەم سەردەمەدا بڕوابوون بوو بەو ئیرادەیەی کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکان (رۆمانتیکە ئەڵمانەکان) لە فۆرمە ئایدیاڵییەکەی ئەمانوێل کانتدا بە ناوەڕۆکێکی کۆمەڵگیرەوە بانگهێشتیان بۆدەکرد. هێردەر یەکێکە لەو فەیلەسوفانەی کە بۆچوونەکەی کانتی لە بارەی ئۆتۆنۆمی ئیرادەوە بۆ گروپە کۆمەڵایەتی و زمانییەکان لە شێوە کۆمەڵگیرەکەیدا بەکاردەهێنا(١٣/٨٠). قەدووری هەرچەندە پەی بەوە بردووە کە پەیوەندییەک لە نێوان تێرامانەکانی کانت و ئەو فەیلەسوفانەی سەدەی نۆزدەدا هەیە، بەڵام ئەو نەیتوانیوە پەی بەوە بەرێت کە پەیوەندی نێوان تێرامانی ئەو فەیلەسوفانە لە بارەی نەتەوەوەو تێرامانی کانت لەبارەی

کۆمەڵگای عەقڵییەوە، پەیوەندی نێوان دوو فۆڕمی جیاوازی هەمان بیرۆکەن، بەڵکو ئەو پێی وایە ئەوەی کانت لەبارەی ئیرادەی تاکەکانی ناو کۆمەڵگا عەقڵییەکەوە تیۆریزەی کردووە، هێردەرو فیختە لە ئاستی ئیرادەیەکی کۆییدا تیۆریزەی دەکەن. ئەم بۆچوونە لەلایەن گێلنەرەوە رووبەڕوی رەخنەیەکی توند دەبێتەوە.

گێلنەر دوای تێپەڕینی چوار ساڵ بەسەر بڵاو بوونەوەی کتێبەکەی قەدووریدا لە چاپتەری حەوتەمی کتێبی (بیرو گۆران)دا رەخنە لەم بۆچوونەی قەدووری دەگرێت و ئەوە ڕەتدەکاتەوە ئۆتۆنۆمییەکەی کانت دەربارەی ئیرادەی چاک کە دەربارەی تاکەکانە هیچ پەیوەندییەکی بە بوونی نەتەوەکان و گروپەکانەوە هەبێت(٨٠-٧٩/١٣).

گێلنەر هەر بەمەندە ناوەستێ لە ساڵی ١٩٨٤دا بەشێک لە کتێبی(نەتەوەکان ونەتەوەخوازی) تەرخان دەکات بۆ رەخنەگرتن لە بۆچوونەکانی قەدووری. ئەو لەم کتێبەدا زیاتر پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت کە ئۆتۆنۆمی ئیرادە لای کانت هیچ پەیوەندییەکی بە بۆچوونەکانی فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی سەدەی نۆزدەوە نییە، نەک هەر ئەمە بەڵکو بۆچوونەکانی کانت بە تەواوەتی دژی ئەو بۆچوونانەی ئەوانە کە لە بارەی نەتەوە و نەتەوەخوازییەوە هەیانە.

هەرچەندە گێلنەر لە خستنە رووی بۆچوونەکانی کانتدا لەبارەی ئۆتۆنۆمی ئیرادەوە وردەو ئەوە روون دەکاتەوە تاکەکەس کاتێک دەبێتە خاوەنی ئیرادەیەکی لەو جۆرە کە نەکەوێتە ژێرفەرمانڕوای هیچ هێزێکی دەرەکی و تەنها لە ژێر فەرمانڕوای عەقڵدا بێت. بەڵام لەلایەکی ترەوە بۆچوونەکەی فیختە و هێردەرو هیگڵ لەبارەی کەلتورو نەتەوەوە دەشێوێنێ و بەمەش بۆچوونەکانی کانت لەبارەی بوونی تاکەکەس لە کۆمەڵگای ئاکاریدا دژدەکاتەوە بە بۆچوونەکانی ئەو فەیلەسوفانە. ئەو بەهۆی ئەم شێواندنەوە دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی بیرکردنەوەی کانت بیرکردنەوەیەکی کۆسمۆپۆلۆتیکییەو دژی ئەو بۆچوونانەیە کە فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی دوای کانت لە بارەی نەتەوەوە هەیانە(٢٣٨/٣). گێلنەر لەکۆتایدا دەگاتە ئەو دەر ئەنجامەی کە بۆچوونەکانی ئەو فەیلەسوفانە نەک ریشە فکرییەکانیان لەناو فەلسەفەی (کانت)دا نییە، بەڵکو بۆچوونەکانی ئەوانە پەرچەکردارن لە بەرامبەر بۆچوونەکانی کانتدا(٢٤١/٣).

قەدوری لەبارەی گەڕاندنەوەی ریشە فکرییەکانی تیۆرە عەقڵییەکەی هێردەرو فیختەو هیگڵ بۆ ئۆتۆنۆمی ئیرادە لەلای کانت لە دوو رووەوە هەڵەیە، لە روویەکەوە قەدووری بۆچوونی ئەم فەیلەسوفانە بە کانتیشەوە تێکەڵ دەکات بە بۆچوونە سروشتخوازییەکەی رۆسۆ. لە روویەکی ترەوە قەدوری پێی وایە بۆچوونی ئەم فەیلەسوفانە تەنها لەوەدا دەگەڕێتەوە سەربۆچوونەکەی کانت کە بڕوایان بەوە هەیە ئیرادەی کۆیی نەتەوەکان ئیرادەیەکی خاوەن ئۆتۆنۆمییەو کانتیش پێی وایە تاکەکانی ناو کۆمەڵگای ئاکاری خاوەنی ئیرادەیەکن کە خاوەنی ئۆتۆنۆمییە.

لەڕاستیدا فیختەو هێردەرو هیگڵ هەریەکەیان وەک کانت جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئیرادەی تاک نابێت لەژێر رکێفی هیچ هێزێک و هیچ کەلتورێکی دەرەکیدا بێت، تەنها دەبێت لە ژێر رکێفی عەقڵ و ئەو سیستەمەدا بێت کە لەناو عەقڵی ئەو تاکەکەسەدا هەیە، جا ئەو تاکە کەسە دەتوانێت ببێت بە ئەندامی ناو کۆمەڵگایەکی عەقڵی. ئەوەی بۆچوونەکەی کانت لە بۆچوونی ئەو فەیلەسوفانە جیادەکاتەوە، تەنها ئەوەیە کە کانت ئەو کۆمەڵگا عەقڵییە بە مەملەکەتی غایەتەکان یان کۆمەڵگای ئاکاری ناو دەبات، بەڵام ئەوان ئەم کۆمەڵگا عەقڵییە ناو دەنێن نەتەوە. گێلنەریش لەگەڵ ئەوەدا کە بەوردی باس لە ئیرادە لە فەلسەفەی کانتدا دەکات، لەوەدا دەکەوێتە هەڵەوە کە بۆچوونەکانی ئەو فەیلەسوفانەی سەدەی نۆزدە بە پەرچەکرداری بۆچوونەکانی کانت دەزانێ، بەڵگەشی بۆ ئەمە ئەوەیە کە بۆچوونەکانی کانت بۆچوونێکی کۆسمۆپۆلیتی (گەردوونی)ن و بۆچوونەکانی ئەوان بۆچوونی لۆکاڵی و ناوچەیین. بەڵام ئەو بەڵگەیەی ئەو سەرچاوە لە تێنەگەیشتنی ئەوەوە دەگرێت لەو یەکبوونەی کە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا هەیە.

گەر بە وردی لە بیری ئەو فەیلەسوفانە ڕامێنین دەگەینە ئەو راستییەی کە ئەو فەیلەسوفانەش وەک کانت پێیان وایە عەقڵێکی گەردوونی هەیەو ئەم عەقڵە گەردوونییە هەڵگری سیستەمێکی هەمەکییە بۆ هەموو گروپە کۆمەڵایەتییەکانی ناو جیهان. ئەو عەقڵە گەردوونییەو سیستەمە هەمەکییەکەی بۆ هەموو گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکان یەکە، بەڵام ئەو سیستەمە لە مێژووی ئەو گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازانەدا لە شێوە هەمەکییەکەیدا ناتوانێت شێوەگیر ببێت، گەر هەریەک لەو گروپە کۆمەڵایەتیە جیاوازانە لە شێوە

لۆکـاڵییە بەشـەکییەکەیدا بەڕەنـگە جیاوازەکـانی خۆیـان شـێوەگیری نەکەن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ ئەو بنەمـایەی کە گێلـنەر بە کـاری هێنـاوە بـۆ جیاکردنەوەی بۆچوونەکانی کانت لە بۆچوونەکانی ئەو فەیلەسوفانە هەڵەیەو جیاوازی نێوان ئەم دوو بیرکردنەوەیە جیاوازی نێوان دوو بیرکردنەوەی دژ بە یەکتـر نیـیە، بەڵکـو جیـاوازی نێـوان چەنـد فـۆڕمێکی جیـاوازە لە شێوەگیربوونی هەمان بیرۆکەدا.

لەدوای کانتەوە تیۆرە عەقڵییەکە لەلایەن ئەو فەیلەسوفانەوە کە قەدووری بە رۆمـانتیکە ئەڵمانەکـان ناویـان دەبـات وەک تیۆرێـک بـۆ پرۆسـەی بەنەتەوەبـوون شـێوە کامـڵ و پەرەسـەندووەکەی خـۆی دەگرێـت. لە سـەرەتاکانی سـەدەی نۆزدەدا فیختـەو هێـردەر بە پشـت بەسـتن بە هەمـان بیـرۆکەی عەقڵـی کە لەلای لایبنیتـز وکانـت هەیە، پرۆسـەی بەنەتەوەبـوونی نەتەوەکـان لەسـەر بنەمـای عەقـڵ تیـۆریزە دەکەن و لە شـێوەی تیۆرێکـدا دەیخەنەڕوو، دوای ئەوانیش هیگڵ لە هەمـان سـەدەدا وەک تیۆرێک لە بواری فەلسـەفەی مێـژوودا زیـاتر پەرە بە تیـۆرە عەقڵیـیەکە دەدات و لە میـژووی جیهاندا بنەماکانی پرۆسەی بە نەتەوەبوونی نەتەوەکان لێکدەداتەوە.

هیگڵ لەدوای فیختەو هێردەرەوە لە کتێبی(فەلسەفەی مێژوو) و (بنەماکانی فەلسەفەی ماف) پەرە بە تیۆرە عەقڵییەکە دەدات، لەکتێبی یەکەمیاندا باس لە روحی نەتەوەکان و پرۆسەی بەنەتەوە بوونی نەتەوەکان لە مێژووی جیهاندا دەکـات و لە مێـژووی کـۆن و نوێـدا ئەوە دەخـاتە رووی کە نەتەوەکـان لە مێژووی جیهاندا چۆن هوشیاری بە روحی نەتەوەیی خۆیان پەیدا دەکەن و دەکەونە نـاو پرۆسـەی بەنەتەوەبـوونەوەو لەنـاو مێـژووی جیهانـدا روحـی نەتەوەیـی خۆیـان لە کـۆمەڵە دەرکەوتەیەکـی کەلتوریـدا شـێوەگیر دەکەن. لە کتێـبەکەی تریـدا بـاس لەو پرۆسـە مێـژووییەی پەرەسـەندنی روحـی نەتەوە دەکات کە نەتەوەو دەوڵەتی نەتەوەی لێدەکەوێتەوە.

هیگـڵ لەسـەر هەمـان ئەو بنەمـا عەقڵیـیەی کە فەیلەسـوفانی پـێش خـۆی بوونی نەتەوەکانیان پێ لێکدابوویەوە لە فۆرمی تیۆرێکی کامڵدا پرۆسـەی بە نەتەوەبوونی نەتەوەکـان تیـۆریزە دەکـات. ئەوەی جێـی سەرسـوڕمانە ئەوەیە کە لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی ئاماژەیەکی ئەوتۆ بە بۆچوونەکانی هیگڵ نـاکەن. گێلـنەر بە وردی هەسـتی بەم بێـدەنگییەی لێکـۆڵەرانی بـواری

نەتەوەخــوازی بەرامــبەر بە بۆچوونەکــانی هیگــڵ کــردووە و ئامــاژەی بەوە کردووە کە لێکۆڵەران بە ئیلیا قەدوریشـەوە بۆچوونەکانی هیگلیـان فەرامـۆش کــردوون و ئەمەش بۆخـۆی لەلایەکەوە جـێگەی سەرسـوڕمان و پرسـیارەو لەلایەکی تریشەوە کارێکی زۆر نادادوەرانەیە.

لەناو لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازیدا تەنها گێلنەر لەبارەی بۆچوونەکەی هــیگڵەوە لە بــارەی پەیــدا بــوونی نەتەوەکــانەوە دەدوێــت، بەڵام ئەویــش لە بەرامــبەر بۆچوونەکــانی هیگڵــدا هەمــان ئەو هەڵەیە دووبــارە دەکــاتەوە کە قەدووری و لێکـۆڵەرانی دوای قەدووریـش لە بەرامـبەر بۆچوونەکـانی کانـت وفیختە هێردەردا تێی کەوتوون.

گێلـنەر بۆچـوونە عەقڵـیەکەی هیگـڵ وەک بۆچـوونە سروشـتخوازییەکانی رۆسـۆو لۆبـۆن دەناسـێنێ و ئەمەش وادەکـات جـارێکی تـر تیـۆرە عەقڵـیەکە لەژێر پەردەی تیـۆرە سروشـتخوازییەکەدا بشـاردرێتەوەو دووربخـرێتەوە لەو گفتووگۆیــانەی کە لە شەســـتەکانی ســـەدەی بیســـتەوە لە بـــارەی نەتەوەو نەتەوەخوازییەوە سەرهەڵدەدەن.

لەڕاســـتیدا ئەوەی جێـــی پرســـیارەو نـــادادوەرانەو نازانستیانەشـــە فەرامۆشکردنی بۆچوونەکانی هیگڵ نییە، بەڵکو شـێواندنی بۆچوونەکانی ئەو فەیلەســوفە ئەڵمانــانەیە کە پەرە بەتیــۆرە عەقڵــیەکەی بــواری پەیــدابوونی نەتەوەکان دەدەن.

ئەوان ئەم تیۆرە وەک تیۆرە سرشـتخوازییەکە پێناسـەی دەکەن و بەمەش ڕەوایەتیـــی بەخۆیـــان دەبەخشـــن کە نەک هەر رەخـــنەی بـــکەن بەڵکـــو بە خورافاتیشـی بزانن. گێلـنەر خـۆی یەکێکە لەو لێکـۆڵەرانەی کە بۆچوونەکـانی هیگڵ دەشێوێنێ و دوای شێواندنەکەش بە خورافات ناویان دەبات.

یەکێـک لەو بیرۆکـانەی کە لەبـارەی بـوونی نەتەوەکـانەوە هەیەو گێلـنەر رەخـنەی دەکـات، ئەو بیـرۆکە رۆسـۆییەیە کە لە سـەدەی نـۆزدەدا گۆسـتاف لۆبۆن لە فۆرمی تیۆرێکی سروشـتیدا بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان دایدەڕێژێ، بەپێـی ئەم بۆچـوونە نەتەوەکـان بـوونێکی سروشـتییان هەیەو بوونیـان لە سروشـــتی مرۆڤەکـــانەوە ســـەرچاوەی نەگرتـــووە. ئەوەی کە جـــێگەی سەرسـوڕمانە ئەوەیە گێلـنەر ئەم بۆچـوونە دەداتە پـاڵ هێگـڵ و دواتـریش لە بـارەیەوە دەڵێـت: ئەم بۆچـوونە بۆچـوونێکی خـورافییەو نابێـت ئـێمە قبـووڵی

بکەین، چونکە نەتەوەکان لە سروشتی شتەکاندا هەڵنەکۆڵراون و فۆرمێکی سیاسی نین لە ڕێبازی جۆرە سروشتییەکان(٩٧/٣).

گێلنەر بۆچوونە ڕۆسۆییە پریمۆردیاڵەکە لەگەڵ ئەو بیرۆکە هیگڵییەدا تێکەڵ دەکات کە پێی وایە نەتەوەکان پێش ئەوەی بوونیان لەناو واقعدا هەبێت لەناو عەقڵدا بوونیان هەیەو ئەم بوونە عەقڵییەشیان کاتێک لەناو واقعدا هەستەکی دەبێتەوەو شێوە واقعییەکەی خۆی وەردەگرێت کە لەناو میللەتێکدا هوشیاری بە بوونە عەقڵییەکەی نەتەوە سەر هەڵبدات. گێلنەر بۆ ئەوەی ئەم بیرۆکە عەقڵییەی هیگڵ لەگەڵ بیرۆکە ڕۆسۆییەکە بکاتەوە بەیەک، دەستکاری چەمکەکانی هیگڵ دەکات و بوونی عەقڵیی نەتەوە دەکات بە نەتەوەخەوتووەکان و بوونی واقعی نەتەوە دەکات بە نەتەوە بێداربووەکان، لەمەشەوە دێت باس لەوە دەکات کە لە ناو جیهاندا بەپێی سەرەژمێرییەک کە زمانەوانێک پێی داوە هەشت هەزار زمان هەیەو بەڵام لە بەرامبەر ئەمەدا (٢٠٠) نەتەوە بەپێی بۆچوونەکەی هیگڵ بوونیان لە بوونێکی عەقڵییەوە لە ناو دەوڵەتێکی نەتەوەییدا بووە بە بوونێکی واقعی، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە لەپاڵ یەک نەتەوەی واقعیدا دەیەها نەتەوەی خەوتوو هەیە.

ئەو پرسیارەی کە گێلنەر وەک ڕەخنەیەک ڕووبەڕووی هیگڵی دەکاتەوە، ئەوەیە بۆچی ڕێژەیەکی کەم لە نەتەوە خەوتووەکان بێداربوونەتەوەو بوونیان لەناو دەوڵەتدا وەدیهاتووەو ئەوانی تریان لەو خەوە قووڵەی خۆیاندا خەبەریان نەبووەتەوەو هیچ مەیلێکیشان نییە بۆ ئەوەی خەبەریان بێتەوە؟ لای ئەو نەبوونی وەڵامێک بۆ ئەم پرسیارە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی بیرۆکەکەی هێگڵ خورافەیە(٩٢/٣و٩٧).

گێلنەر لێرەدا لێکدانەوەیەکی هەڵە بۆ بۆچوونەکەی هیگڵ دەکات و بەمە بۆچوونەکەی دەشێوێنێ، ئەمەش لە پێناو ئەوەدا دەکات بڵێت هیگڵ بڕوای بەوەیە کە نەتەوەکان بوونیان لە ناو سروشتی مرۆڤەکاندایەو هەر مرۆڤێک بە پێی ئەو سروشتە جیاوازەی کە هەیەتی سەر بە نەتەوەیەکە و بەڵام نەتەوەکان بوونیان لە سروشتی مرۆڤدا نییەو مرۆڤەکان بە ویستی خۆیان وەک هەرشتێکی دروستکراو دروستیان دەکەن. ئەوەی کە گێلنەر دەیداتە پاڵ هیگڵ و هیچ پەیوەندییەکی بە بۆچوونەکانی هیگڵەوە نییەو دیاریکرنی ژمارەی ئەو نەتەوانەی کە بوونێکی عەقڵییان هەیە لە ڕێگەی ژمارەی

زمانەکانەوە پەیوەندی بە بیری هیگڵەوە نییەو هیگڵ لە هیچ شوێنێکدا زمان ناکاتە پێوانە بۆ بوونی عەقڵی نەتەوەکان و ژمارەیان. جگە لەوەش ئەوەی هیگڵ ناوی دەنێت دەوڵەت، نە ئەو جۆرەیە لە دەوڵەت کە بەرجەستەکەری پەیوەندییە خوێنی و دەمارگیرییەکانی خێڵەکانەو نە ئەو دەوڵەتە مۆدێرنانەن کە لەسەر بنەمای بەرژەوەندییە ئابووری و مادییەکان دروستکراون.

لای هیگڵ ئەو دەوڵەتەی کە نەتەوە شێوە مادی و هەستەکییەکەی خۆی تییدا شێوەگیردەکات دەوڵەتی عەقڵەو بەرجەستەکەری ئەو پەیوەندییە عەقڵییانەیە کە لە نێوان ئەندامانی نەتەوەدا دێنە ئاراوە. کەوابێت نە دەتوانین لەڕێگەی زمانەکانەوە ژمارەی ئەو نەتەوانە دیاری بکەین کە بوونێکی عەقڵییان هەیەو نە دەتوانین ئەو دەوڵەتانەش کە لە سەر بنەمای هێزو بەرەژەوەندییە دنیاییەکان دروست بوون، بە شێوەگیرکەری هەستەکیانەی ئەو نەتەوانەیان بزانین کە بە هۆی هوشیاریی بە بوونی عەقڵیی نەتەوە، بوونیان لە بوونێکی عەقڵییەو بووە بە بوونێکی هەستەکی و واقعی.

ئەوەی سەرەوە ئەوە دەخاتە روو کە گێلنەر هەوڵی داوە بە ئەنقەست بۆچوونەکەی هیگڵ لە بارەی بوونی نەتەوەکانەوە بشێوێنێ و دوای شێواندنەکەش بە خورافاتی بزانێت. لەڕاستیدا شێواندنی بیرکردنەوەی فەیلەسوفانی ئەڵمان لەلایەن لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی ئامانجێکی سیاسی و ئایدیۆلۆجی لەپشتییەوە هەیەو ئەمە لەبنچینەدا بۆ زاڵکردنی ئەو بۆچوونە دروستەییەیە کە ڕوایەتی داوە بەو نەتەوانەی کە بوونەتە خاوەنی هێزو دەسەڵاتی سیاسی بە هەموو جۆرێک هەوڵی سڕینەوەی بوونی نەتەوەیی ئەو نەتەوانە بدەن کە بە هەر هۆیەک نەبوونەتە خاوەنی دەوڵەتی نەتەوەی خۆیان.

هەر هەوڵێک لە پێناو ئەوەدا بدرێت بۆچوونی فەیلەسوفە ئەڵمانەکان لە بارەی بوونی نەتەوەکانەوە پەرەی پێ بدرێت و لەژێر فشارو تێکدان وشێواندنی لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی دەر بهێنرێت، هەوڵە بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەو ڕەوایەتییەیە کە کەسانێکی وەک گێلنەر بە ناوی زانستەوە داویانە بەو هێزە سیاسییە کوشندانەی کە لەڕێگەی دەوڵەتەکانیانەوە نەتەوەکانی ناوسنوری سیاسی دەوڵەتەکانیان دەچەوسێننەوەو سەرکوتیان دەکەن. گێلنەر خۆی یەکێکە لەو کەسانەی کە بە

ناوی زانستەوە رەوایەتی داوە بە دەوڵەتی تورکی و حکومەتەکەی، کورد بچەوسێننەوە. ئەو لە ساڵی ١٩٨٤ کە دەوڵەتی تورکی بەهەموو هێزی خۆی زمانی کوردی و کەلتوری کوردی قەدەغە دەکرد، باس لەوە دەکات ئەوەی کە لە بارەی نەتەوەخوازیی تورکییەوە دەوترێت و تۆمەتبار دەکرێت بەوەی کە بۆ لە ناوبردنی روحی کەلتوریی و زمانیی کورد و نەتەوەکانی تری ناودەوڵەتی تورکی تینووە، تۆمەتێکە پێچەوانەکەی تەواو دروستە، چونکە ئەوەی وایکردووە کەلتورو زمانی کوردەکان بەرەوە لە ناوچوون بچێت، کوردەکان خۆیانن نەک دەوڵەتی تورکی، ئەوە کوردەکان خۆیانن لە پێناو گەیشتن بە پێداویستییە دنیاییەکانیان وازیان لە زمان و کەلتورەکەی خۆیان هێناوە(٨٤/٣).

گێلنەر کورد بە نەتەوەیەکی خەوتوو دەزانێت و تورک بە نەتەوەیەکی بێدارو لەڕێگەی ئەمەشەوە دەیەوێت ئەوەساغ بکاتەوە کە بۆچوونەکەی هیگڵ لەبارەی نەتەوە خەوتووەکان و بێداربوونەوەیان هەڵەیە، چونکە کورد یەکێکە لەو نەتەوە خەوتووانەی کەپێش ئەوەی بێدار بێتەوەو بوونی خۆی لە دەوڵەتێکی نەتەوەییدا بەرجەستە بکات، بە ئارەزووی خۆی بە یەکجاری لە باوەشی نەتەوەی تورکدا دەخەوێت و بۆ ئەبەد خەبەری نابێتەوە. لەراستیدا گەر گێلنەر ئێستا بمایە ئەوەی بۆ دەردەکەوت کە بۆچوونەکەی ئەو خورافاتەو بۆچوونە شێوێنراوەکەی هیگڵ بە هەموو ئەو شێواندنەشەوە بۆچوونێکی واقعییەو واقعی ئێستای کورد و داهاتووەکەی دەیسەلمێنێ.

تیۆرە عەقڵییەکەی بواری پەیدابوونی نەتەوەکان لەناو لێکۆڵینەوەکانی بواری نەتەوەخوازیدا جگە لە شێواندن و تێکەڵکردنی بە تیۆرە سروشتییەکە هیچی لە بارەوە نەوتراوە، ئەمەش وادەکات ئێمە لەم کارەی خۆماندا گرنگییەکی زۆری پێ بدەین و وەک تیۆرێکی جیاواز لە تیۆرە سروشتییەکە، بۆچوونی تیۆریزەکارەکانی بە وردی بخەینە روو و هەموو بۆچوونەکانیش بە شێوەیەکی لۆجیکی لەناو یەک تیۆری سەربەخۆدا بە ناوی تیۆری عەقڵی بۆ پەیدابوونی نەتەوەکان کۆ بکەینەوەو پەیوەندییە شاراوەکانی نێوانیان بدۆزینەوەو ئەو بنەما هاوبەشەش ئاشکرا بکەین کە هەموو بۆچوونەکان لەگەڵ یەکدا کۆ دەکاتەوە. تیۆرە عەقڵییەکە بەرهەمی بیرکردنەوەو تێڕامانی فەیلەسوفانی ئەڵمانە لەو کۆمەڵگایەی کە بوونی لەسەر بنەمایەکی عەقڵی

دادەمەزرێت، ریشە فکرییەکانی ئەم تیۆرەش لەناو فەلسەفەکەی لایبنیتزدایە. ئەم بیرمەندە لە سەدەی حەڤدەدا لە سێ کتێبی جیاوازدا بە کۆمەڵە چەمکێکی فەلسەفی تایبەت بەخۆی، باس لە کۆمەڵگایەک دەکات کە پەیوەندی ئەندامەکانی لەسەر عەقڵ دامەزراوەو ئەو کۆمەڵگایەش ناودەنێ مەملەکەتی خوا. مەملەکەتی خوا ئەو ناوە سەرەتاییەیە کە لایبنیتز لەبری نەتەوە بەکاری دەهێنێ و دوای لایبنیتزیش کانت لە کتێبی (میتافیزیکای ئاکاردا) هەمان ئەو کۆمەڵگا عەقڵییە ناو دەنێت مەملەکەتی ئامانجەکان. مەملەکەتی ئامانجەکانیش ناوێکی تری ئەو کۆمەڵگایەیە کە دواتر لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا بە نەتەوە ناو دەبرێت.

بۆیە پێش ئەوەی لە روانگەی تیۆرە عەقڵییەکەوە باس لە نەتەوە بکەین دەبێت باس لە مەملەکەت خوا و مەملەکەتی ئامانجەکان بکەین و ئەوە روون بکەینەوە کە ئەو دوو مەملەکەتە کە دوو وەسفکردنی جیاوازی یەک مەملەکەتن، بوونیان لەسەر چی دامەزراوەو ئەوانەی کەسەر بەو دوو مەملەکەتەن کێن و بەچی بوونەتە ئەندامێک لە ئەندامەکانی ئەو دوو مەملەکەتەو ئەو سیستەمە کامەیە کە پەیوەندی ئەندامەکانی ناو ئەو دوو مەملەکەتە رێکدەخات؟ گەیشتن بە وەڵامی ئەم پرسیارانە رێگە خۆش دەکات بۆ ئەوەی لەو کۆمەڵگایە تێ بگەین کە سێ فەیلەسوفە ئەڵمانەکەی سەدەی نۆزدە واتە هێردەرو فیختەو هیگڵ بە نەتەوە ناوی دەبەن.

١.١) مەملەکەتی خوا وەک بیرۆکەی هەمەکی نەتەوە

مەملەکەتی خوا مەملەکەتی ئەو مرۆڤە ئازادانەیە کە ئەوەی لەناو هەریەکەیاندا عەقڵییە حوکمی هەریەکەیان دەکات و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ یەکدا رێکدەخات. واتە لەناو ئەم مەملەکەتەدا شتێک بەناوی نوخبەوە بوونی نییە، ئەمەش وایکردووە چینێکمان بەناوی چینی حاکمەوە نەبێ.

ئەوەی لەناو ئەو مەملەکەتدا حوکم دەکات ئەوەیە کە لەناو هەر ئەندامێک لە ئەندامەکانی ئەو مەملەکەتەدا بوونی هەیەو هەریەک لەو کەسانە حاکمەکەی کۆمەڵە مرۆڤێکی هەڵبژاردە نین، بەڵکو ئەو عەقڵەیە کە لەناویدا بوونی هەیەو وەک هەر ئەندامێک لە ئەندامەکانی مەملەکەتی خوا هوشیاریی پێ پەیدا کردووەو دەتوانێت ئەو فرمان و چوونایەتییانەی لێ وەربگرێت کە

بۆ ئەنجامدانی هەرکارێک پێویستی پێیەتی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ مرۆڤ لە مەملەکەتی خوادا جگە لەو عەقڵەی کە لەناوخۆیدا بوونی هەیە، فرمانەکان و چۆنایەتییەکانی جێبەجێ بوونیان لە هیچ هێزێکی دەرەکی وەرناگرێت.

بۆ تێگەیشتن لە مەملەکەتی خوا سوود لەو سێ کتێبە گرنگەی لایبنیتز (مۆنادۆلۆجیا، بنەما عەقڵییەکانی سروشت وکۆمەکی خوایی، میتافیزیک) وەردەگرین کە بۆ یەکەمجار لە مێژووی فەلسەفەدا باسی ئەو مەملەکەتە عەقڵییەیان تیا کراوە. بێگومان ئەو مەملەکەتە عەقڵییەی کە لایبنیتز لەکارەکانی خۆیدا باسی دەکات جیاوازە لە کۆمارەکەی ئەفلاتوون. گەورەترین جیاوازیش لە نێوان مەملەکەتی خواو کۆمارەکەی ئەفلاتووندا ئەوەیە کە حاکمی مەملەکەتی خوا عەقڵە بەڵام حاکمی کۆمارەکەی ئەفلاتوون فەیلەسوفەکانن.

کاتێک گوێمان لە ناوی(مەملەکەتی خوا) دەبێت یەکسەر خەیاڵمان بۆ ئەوە دەچێت ئەوە ناوی مەملەکەتێک بێت کە لەسەر بنەمای بیروباوەڕێکی ئاینی دامەزرابێت و وەک ئەو مەملەکەتە لاهوتیانە وابێت کە لاهوتییەکانی ئیسلام و مەسیحیەت باسیان کردووە.

ئەم ناوە لە سەرەتادا وێناکردنێکی هەڵەمان لە بارەی مەملەکەتەکەوە پێدەدات، بەڵام دواتر کە کەسانی ناو مەملەکەتەکە دەناسین و سیستەمی دەسەڵات و پەیوەندی نێوان کەسەکانمان بۆ روون دەبێتەوە، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە نە خوای ناو مەملەکەتەکە ئەو خوایەیە کە لە بیروباوڕە مەزهەبییەکاندا هەیەو نەمەملەکەتەکەش ئەو مەملەکەتەیە کە کەسە باوڕدارەکان خەونی پێوە دەبینن. بۆیە نابێت ناوی مەملەکەتەکە وامان لێبکات وا وێنای بکەین کە مەملەکەتێکی مەزهەبییە.

مەملەکەتی خوا بە هەموو مانایەک مەملەکەتی عەقڵە، واتە مەملەکەتی ئەو کەسانەیە کە ئیرادەیان تەنها ملکەچە بۆ فرمانەکانی ئەو عەقڵەی کە لە ناویاندا حزوری پەیدا کردووەو پەیرەوی لە هیچ فرمانێکیش ناکات کە لە دەرەوەی خۆیەوە بۆی بێت، گەرچی ئەو فرمانە فرمانی خواش بێت.

ئەمەش ئەوە ناگەیێنێ کە دژی فرمانەکانی خوان، بەڵکو ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە فرمانە خواییەکان کاتێک شیانی جێبەجێبوونیان تیایە لەو عەقڵەوە بۆیان بێن کە لەناویاندا حاکمە نەک لەدەرەوەی خۆیانەوە. کەسانی

ناو ئەم مەملەکەتە هیچ فرمانیک لە دەرەوەی خۆیان قبووڵ ناکەن، گەر ئەو فرمانە هەمان ئەو فرمانە نەبێت کە لە عەقڵەوە بۆیان دێت، واتە فرمانەکان کاتێک رەوایەتی لەلایان پەیدا دەکەن کە بوونیان لە ناو عەقڵدا هەبێت.

١.١.١) خوا لە مەملەکەتی خوادا

خوا لە بیروباوڕی ئایینە تەقلیدییەکاندا وەک ئیرادەی هێز وێنا دەکرێت، بە پێی ئەم وێناکردنە خوا لەبەر ئەوەی خاوەنی هێزێکی ڕەهایە دەتوانێت بێ گوێدانە هیچ بنەمایەک بیەوێت هەرچییەک بکات، بیکات. خوا لەم جۆرە لە بیروباوەڕی تەقلیدیدا دەتوانێت کەسێک بە ئاگری دۆزەخ سزا بدات گەرچی ئەو کەسە ئاواش ژیابێت کە شەریعەتی یاساداڕێژەرەکان بەو ژیانەی دەزانن کە خوا داوا لەمرۆڤ دەکات لەسەری بژی.

بەپێی ئەم بۆچوونە کاتێک کەسێک بەو ژیانە دەژی کە یاساداڕێژەرەکان باسی دەکەن، ئەوە بەهۆی ئەوەوە نییە کە بەو ژیانە ژیاوە بۆیە خوا لەو دنیادا پاداشتی دەداتەوەو سزای نادات، بەڵکو ئەوە خوا بە رەحمەتی خۆی پاداشتی دەداتەوە. واتە خوا بە ئارەزووی خۆی خەڵکی توشی سزا یان پاداشت دەکات و مرۆڤ بە کارو کردەوەکانی خۆی نەدەتوانێت پاداشتی خوا بەدەست بهێنێ، نە دەتوانێت خۆی لە سزای ئەو دوور بخاتەوە. پاداشت و سزای خوا بۆ مرۆڤەکان هیچ بنەمایەکی نییە جگە لە ویست و ئارەزووی خوا. ئەم بۆچوونە بۆ ئەوەی ساغی بکاتەوە خوا خاوەنی هێزو دەسەڵاتێکی رەهایەو هیچ هێزێک ناتوانێت بەرامبەری ببێتەوە، خوا وەک بوونەوەرێک وێنا دەکات کە لە سەر بنەمای هێز کارەکانی خۆی دەکات، نەک لە سەر بنەمای حەق و عەقڵ. واتە وا خوا وێنا دەکات کە مادام خاوەنی هێزو دەسەڵاتێکی رەهایە پێویستی بەوە نییە بەو سیستەمە عەقڵییە دادگای مرۆڤەکان بکات کە خۆی بڕیاری لە سەر داوەو ئەو دادگایی مرۆڤەکان دەکات لە ڕێگەی ئەو هێزو ویستە رەهایەی کە خاوەنیەتی و بۆ ئەم دادگایی کردنە، ئەو سیستەمە عەقڵییەی کە گەردوونی لەسەر دامەزراندووە هیچ رۆڵێکی لە بڕیارەکانی ئەودا نییەو گەر ئەو بیەوێت کەسێکی باش سزا بدات سزای دەدات، گەرچی بە پێی سیستەمەکەی ئەو شایەنی پاداشتە. گەر بیەوێت پاداشتی کەسێکی خراپیش بداتەوە پاداشتی دەداتەوە، گەرچی ئەو کەسە بەپێی سیستەمەکەی

ئەو شیاوی سزایە. واتە خوا جگە لە هێز و ویست و ئارەزووی خۆی هیچ بنەمایەکی تر نییە بۆ پاداشت و سزای بەندەکانی.

وێناکردنی خوا وەک هێزو ویستێکی رەها نزیک دەکەوێتەوە لە وێنەی ئەو مامۆستایەی کە لە دەرچوون دەرنەچوونی قوتابییەکاندا گوێ بەوە نادات کە لە تاقیکردنەوەکەی ئەو دەرچوون یان دەرنەچوون و بە ئارەزووی خۆی هەندێک لە قوتابییەکان دەردەچێنێت و هەندێکی تر دەرناچێنێت و بەهۆی ئەو دەسەڵاتەش کە هەیەتی هیچ قوتابییەک ناتوانێت رووبەڕووی ببێتەوە و داوای مافی خۆی بکات.

ئەوانەی کە خوا وەک هێزێکی رەها دەبینن و پێیان وایە خوا لە سەر بنەمای هێز کارەکانی خۆی دەکات، پێیان وایە گەر خوا وا وێنابکەن و بیناسن کە لە سەر بنەمای هێزو ویستی خۆی کارەکانی خۆی ناکات و لەسەر بنەمای عەقڵ و ئەو سیستەمە عەقڵییە کارەکانی دەکات کە گەردوونی لەسەر خولقاندووە، ئەوە خوایان وەک بوونەوەرێکی نائازادو وابەستە وێناکردووە. بەپێی ئەم وێناکردنە ئازادی مانای ئەوەیە کە بوونەوەر هەرچییەک هات بەسەریدا بیکات و لە کردنی ئەوەی کە دەیکات هیچ بەربەستێک لە بەردەمیدا نەبێت، ئەم جۆرە لە ئازادیش کاتێک ئازادییەکی ڕەهایە کە ئەو بوونەوەرە خاوەنی هێزێکی ڕەها بێت، چونکە تەنها ئەوەی کە خاوەنی هێزێکی رەهایە دەتوانێت ئەوەی دەیەوێت بیکات بیکات و هیچ هێزێک نەتوانێت ڕێگر بێت لە بەردەم کردنەکەیدا. بەپێی ئەم بۆچوونە دەبێت خوا خاوەنی هێزێکی رەها بێت، تا ئەوەی کە دەیەوێت بیکات بتوانێت بیکات، کاتێک ئێمە دەڵێین خوا کارەکانی خۆی بەپێی سیستەمێک دەکات کەخۆی بڕیاری لەسەرداوەو هەرخۆیشی کردوویەتی بە سیستەمی بوون و ژیانی بوونەوەرەکانی ناو گەردوون، بەمە ئەو ئازادییە رەهایەمان لە خوا سەندووەتەوە، چونکە گەر خوا بەپێی ئەو سیستەمە گەردوونییە کارەکانی خۆی بکات ناتوانێت بە ئارەزووی خۆی هەرچییەکی ویست بیکات و تەنها دەتوانێت ئەو کارانە بکات کە ئەو سیستەمە ڕێگای پێداون.

بۆ نموونە خوا کاتێک بەپێی ئەو سیستەمە کارەکانی خۆی دەکات ناتوانێت بە ئارەزووی خۆی سزاو پاداشت بەسەر مرۆڤەکاندا ببەخشێتەوە، بۆ نموونە ناتوانێت کەسێک سزا بدات کە لە ژیاندا بە پێی ئەو سیستەمە

ژیـاوە کە ئەو بـۆ ژیـانی مرۆڤەکـانی دانـاوە، هەروەهـا ناتوانێـت سـزای ئەو کەسـانە نەدات کە بەو سیسـتەمە نەژیـاون، ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ بنەمـای پاداشت و سزا هێزو ویستی ئەو نییە، بەڵکو ئەو سیستەمەیە کە خوا خۆی بـۆ ژیـانی مرۆڤەکـان بڕیـاری لە سـەر داوەو لە نـاو عەقڵیانـدا بنەماکـانی چاندوون. ئەم تێڕوانینە تەقلیدییە بۆ خـوا -کە هێزی رەهـاو ئیرادە دەکاتە بنەمـا بـۆ خـوایەتی خـوا- خـوا وەک بوونەوەرێـک وێنـا دەکـات خـاوەنی ئـازادییەکی بێ نـاوەڕۆک و بەتـاڵ بێت و لە کاروکردەوەکـانی خۆیـدا هـیچ حسـابێک بۆ حەق و داد نەکات و ئەوەی خۆی ئارەزووی لێبێت بیکات بێ ئەوەی گوێ بداتە ئەوەی کارەکەی کارێکی دادوەرانەو هەقە یان نادادوەرانەو نـاهەقە. لەوەشـەوە کارەکـانی ئەو رەوان کە خـاوەنی هێزێکـی رەهـایەو هـیچ هێزێک نییە بتوانێت ببێتە بەربەست لە بەردەم ویستی ئەودا.

بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی رەوایەتی بەخشیوە بەخوا بە ئارەزووی خۆی هەرچـی ویسـت بیکـات، ئەو هێـزەیە کە هەیەتـی نەک ئەو کـارڕەوایی و دادوەرییەی کە پێی ناسراوە. لێرەدا ئەوەی حەقیقەت دیاری دەکات هێزەو بەپێـی ئەم بنەمـایەش کێ لەنـاو بوونەوەرەکانـدا لەهەموویـان بەهێزتـر بـوو چـاکترین و کارڕەواترینیـانە و ئەوەی کە دەیکـات ئەوە رەواو حەقە، لێـرەدا هێز دەبێتە بنەمای رەوایەتی.

خـوا لە(مەملەکەتـی خـوا)دا، ئەو خـوایە نییە کە ئەو بۆچـوونەی سـەرەوە وەک بوونەورێک وێنای دەکات کە بە ویست و ئارەزووی خۆی هەرچییەکی بوێـت بەبـێ حسـابکردن بیکـات و لەکارەکانیـدا بەئـارەزووی خـۆی و بە شێوەیەکی هەڕەمەکی بجوڵێتەوەو بەو هێزە رەهـایەی هەیەتـی ڕەوایەتـی بـدا بەهەرکارێـک کە دەیکـات. خـوای مەملەکەتـی خـوا هەمـوو کـاروکردەوەیەکی بەپێـی ئەو سیسـتەمە عەقڵیـیە ئەنجـام دەدات کە گەردوونـی لەسـەر دامەزراندووەو لەناو عەقڵی مرۆڤەکاندا لەگەڵ دروستبوونیاندا چاندوویەتی تـا کاروکردەوەکانیان بەپێی ئەو سیتەمە ئەنجام بدەن.

لایبنیتز دەڵێت: بۆچوونی من لە بارەی خواوە زۆر دوورە لەو بۆچوونەوە کە پێی وایە هیچ یاساو ڕێسایەک بۆ چاکەو کەماڵ لە سروشتی شتەکان و لە بیرەکانی خوادا بوونی نییەو کاروکردەوەکانی خواش لەوێوە دروست و چاک نین کە بەپێی ئەو یاساو رێسایانە ئەنجامدراون کە لەودا بوونیان هەیە، بەڵکو

لەوێوە چاکن کە خوا ئەنجامی داون(٨٦/٩).

ئەم بۆچوونە خوایەتی خوا دەکاتە بنەما بۆ چاکی کارو کردەوەکانی و پێی وایە ئەوەی وادەکات کاروکردەوەکانی خوا کاروکردەوەی چاک بن، ئەوە نییە کە کاروکردەوەکانی چاکن، بەڵکو ئەوەیە کە ئەو ئەنجامی داون، واتە گەر کاروکردەوەکانیشی چاک و رەوانەبن، لە بەرئەوەی کاروکردەوەی ئەون، چاک و ڕەوان.

ئەمە وەک ئەوە وایە لە زانکۆیەکدا کەسێکی نەزان بڕوانامەی دکتورای لە بوارێک لە بوارەکاندا پێ بەخشرابێت و کرابێت بە مامۆستاو ئەوەی بە خەیاڵیدا بێت بیڵێت بە قوتابییەکان و قوتابییەکانیش وەک زانستێک لێی وەرگرن و بیر لەوە نەکەنەوە ئەوەی ئەو پێیان دەڵێت زانستە یان زانست نییە. ئەمەش هۆکەی بگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەوان بڕوایان وابێت مادام ئەوکەسە بڕوانامەی دکتۆرای لەو بوارەدا هەیەو مامۆستایە ئەوەی دەیڵێت زانستە با هەرچییەکیش بێت.

لێرەدا زانایی مامۆستاکەو بیرکردنەوەو گوتە زانستییەکانی مامۆستاکە، مامۆستاکەیان نەکردووە بە مامۆستا، بەڵکو بوونی ئەو وەک مامۆستا بووتە بەڵگە لەسەر ئەوەی کە ئەوەی ئەو دەیڵێ و بیری لێدەکاتەوە زانستە. ئەو بەوەی کە زانستە نەبووە بە زانا بەڵکو ئەو بەوەی کە زانایە هەرچییەک بڵێت با زانستیش نەبێت ئەوە زانستە، ئەو مادام زانایە گەر قسەی بازاڕییش بکات ئەو قسانە گوتەی زانستین.

خواش بەپێی ئەم تێڕوانینە باوە، بەوە خوا نییە کە کاروکردەوەکانی چاکن، بەڵکو بەوەی کە خوایە ئەوەی دەیکات با چاکیش نەبێت هەر کاروکردەوەی چاکە. واتە خوایەتی ئەو بنەمایە بۆ چاکی کاروکردەوەکانی ئەو، ئەو لەبەر ئەوەی خوایە، بۆیە هەر کاروکردەوەیەک ئەنجام بدات چاکە، نەک لەبەر ئەوەی ئەو کاروکردەوانەی ئەنجامی داون چاکن، بۆیە خوایە. لایبنیتز رەخنەیەکی ورد لەم بۆچوونە دەگرێت، ئەو پێی وایە بەپێی ئەم بۆچوونە بێت ئەوەی خوا کردوویەتی پێویست ناکات بیر لێبکەینەوەو دانایی و چاکی ئەوی تیا ببینین تا لەڕێگەیەوە بزانین خوا کارڕەوایەو بە پێی بنەمای چاکە کارەکانی خۆی ئەنجام دەدات. ئەوەی خوا دەیکات چاکەو پێویست بە

تێڕامـان و لێوردبـوونەوە ناکـات، ئەوەنـدە بـۆ ئـێمە بەسـە بـزانین ئەوەی ئەو دەیکات چاکە.

ئەم بۆچوونە لەناسینی خـوادا پشـت بە بیرکردنەوە نابەسـتێت و پشـت بە بـڕوا دەبەسـتێت. بـۆ ئەوەی ئـێمە بـزانین ئەوەی خـوا دەیکـات چـاکە، دەبێـت بڕوامـان بەوە هەبێت ئەوەی خوا دەیکات چاکە، بڕوا بـوون بەمە بەسـە بـۆ ئەوەی بـزانین ئەوەی خـوا دەیکـات چـاکە. واتە بڕوابـوون بەوەی کە ئەوەی خوا دەیکات چاکە زانینی چاکییەتییە لە کاروکردەوەکانی خوادا.

زانین و بڕوابـوون بەشـتێک لێرەدا دەبـنەوە بەیەک، گەر بـڕوات بە بـوونی شـتێک هەبـوو ئەوە مانـای ئەوەیە ئەو شـتە دەزانیـت. ئەم بۆچـوونە بەوەی زانـین و بـاوڕبوون دەکـاتەوە بەیەک، دەبێـتە ڕێگـر لە بەردەم هەر کەسـێکدا گەر بییەوێت لەڕێگەی تێڕامـان لە کاروکردەوەکانی خـواوە بگـات بە ناسـینی خوایەتی خوا. جگە لەمەش ئەم بۆچـوونە وامـان لێدەکات بەبێ بیرکـردنەوەو تێڕامان و ناسینی شـتێک بڕیار لەسـەر چـاکی و خراپـی ئەو شـتە بـدەین. ئەم بۆچــوونە دەیەوێــت ئــێمە بەبــێ بیرکــردنەوەو تێڕامــان و تــاقیکردنەوەی کاروکردەوەکان، کاروکردەوەکان قبووڵ بکەین.

بۆنمـوونە بەبـێ تێڕامـان وتـاقیکردنەوەی گوتەکـانی مامۆسـتایانی زانکـۆ، گوتەکـانین وەک زانسـت قبـووڵ بکەیـن. بەبێ تێڕامـان لە گوتەکـانی مەلاکـان ئەوەی بە ناوی خواوە دەیڵێن وەک فرمانی خوا قبووڵی بکەین. ئەم جۆرە لە بۆچـوون ڕێگرە لەبەردەم هەر پرسـیارو گومانێک کە لە شـتەکان دەکرێت و داوامان لێدەکات بەشوێن ڕاستی شتەکاندا نەڕۆین و بەبێ بیرکـردنەوە بـاوڕ بەشــتەکان بهێنــین، لێــرەدا بــاوڕ بەتەواوەتــی جــێگەی زانــین و بیرکــردنەوە دەگرێتەوە.

لایبنیتز پێی وایە خوایەتی خواو ڕەوابوونی فرمانەکانی سـەرچاوە لەچاکی کاروکردەوەکــانییەوە دەگــرن و خــوا بــۆیە خــوایە چــوونکە کاروکردەوەکــانی مـۆرکی چاکییـان پێوەیەو بە بێ تێڕامـان لە کاروکردەوەکـانی و دۆزینـەوەی ئەو مـۆرکی چـاکییە، ناکرێـت خـوا بە خـاوەنی ئەو کـاروکردەوانە بزانرێـت، چونکە خوا بەوە خوایە کە سـەرچاوەی چاکەیە لەناو هەموو ئەو شـتانەدا کە دروسـتی کردوون. گەر ئەوەی ئەو دروسـتی کـردووە چـاک نەبێت، نـاتوانین ئەو بە خـوا بـزانیین، واتە خـوایەتی ئەو لەسـەر چـاکی کردەوەکـانی بەنـدەو

چاکی کردەوەکانی بە بوونی خوایانەی ئەوەو بەند نییە. لایبنیتز لەم بارەیەوە دەڵێت: (تێڕامان لە کارەکان توانای ئەوەمان پێ دەدات خوڵقێنەری ئەو کارانە بدۆزینەوەو ئەو کارانەش دەبێت لە زاتی خۆیاندا مۆرکی ئەو خوڵقێنەرەیان لە خۆیاندا هەڵگرتبێ)(٨٩/٩).

دوای ئەمەش ئەم بۆچـــوونەی خـــۆی لەبـــارەی خـــواوە لە بۆچـــوونە تەقلیدییەکە جیادەکاتەوە، باس لە مەترسیداری بۆچوونە تەقلیدییەکە دەکات و دەڵێـت: (مـن دان بەوەدا دەنـێم بۆچـوونەکەی مـن دژی ئەو بۆچـوونەیەو وادەبیـنم ئەو بۆچـوونە تـا ئەوپەڕی مەترسـیداری مەترسـیدارەو نـزیکە لە بۆچوونی ئەو نوێکەرەوە دواییینانەوە کە دەڵێن جوانی و دروستی ئەوەی کە دەدرێتە پاڵ کارەکانی خوا هیچ نییە جگە لە کاڵابڕین بە باڵای خوادا بەو شـێوەیەی کە مرۆڤەکـان حەزیـان لێـیە. بەهەمـان شـێوە گەر ئـێمە وتمـان دروسـتی شـتەکان پشـت نـا بەسـتێت بە هـیچ رێسـایەک کە بۆ چـاکی هەیەو تەنها پشت بە ویستی خوا دەبەستێ، لەم بۆچوونەشدا ئێمە ئەوە دەبینین کە بەهـــۆی غەفڵەتمـــانەوە هەمـــوو خۆشەویســـتیی خـــواو شـــکۆدارییەکەیمان وێرانکـــردووە - ئەم بۆچـــوونە بەرەو ئەوەمـــان دەبـــات بڵـــین- گەر خـــوا پێچەوانەی ئەوە بکات کە شیاوی پێزانین و سوپاسگوزارییە بۆچی پێزانین سوپاسگوزاریمان بۆی هەبێت؟ دادوەری و حکمەتـی ئەو چـی دەهێنـێ، گەر هیچی لێ نەکەوێتەوە جگە لە جۆرێک لە دەسەڵاتی ستەمکارانەو جگە لەوەی کە ئیرادە شوێنی عەقڵ بگرێتەوەو -وەک ئەوەی کە لەپێناسەی ستەمکاراندا- هەیە، ئەوەی لە هەمووان بەهێزترە هەرچییەکی بوێت بۆی دەچێتەسەر، لەبەر ئەوەی هەرچی بکات رەوایە)(٩/٩٠-٩١).

لایبنیتز لێرەدا دوو مەسەلەی گرنگ لە بۆچوونە تەقلیدییەکەدا دەخاتەروو:

یەکەمیـــان: ئەوەیە کە دوو فـــۆرمی لە رواڵەتـــدا لێکـــدژی بۆچـــوونە تەقلیـدییەکە دیـاری دەکـات و ئەوە روون دەکـاتەوە ئەوانەی پێیـان وایە خـوا بۆیە چاکە چونکە لە هەموو بوونەوەرەکان بەهێزترە، لەگەڵ ئەوانەی کەپێیان وایە ئەوەی لە کاروکردەوەکـانی خـوادا دروسـت و چـاکە، خـۆی دروسـت و چـاک نییەو خـوا بەپێی یاسـاکانی دروسـتیی ئەنجـامی نەداوە، بەڵکو لەخۆڕا ئەنجامی داوەو ئەوە مرۆڤە بۆخۆی وا وێنای کاروکردەوەکانی خوادا دەکات کە بەپێی یاساکانی دروستی ئەنجامی داون. ئەم دوو بۆچوونە هەردووکییان

جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە ئەوەی خوا کردوویەتی لەسەر بنەمای ئیرادەی هێز کردوویەتی نەک لەسەر بنەمای عەقڵ و ڕێساکانی دروستی.

دووەمیان: ئەوەیە ئەم دوو بۆچوونە خوا لەڕێگەی ستەمکارەکانەوە وێنا دەکەن و پێیان وایە خوا کارەکانی خۆی لەسەر بنەمای ئیرادەی هێز دەکات، لە بەر ئەوەی بەهێزترینی هەموانە ئەوەی دەیکات دادوەرانەو ڕەوایە. واتە ئەوەی وایکردووە کارەکانی ئەو بە ڕەوا بزانرێت هێزی ئەوەو کارەکانی ئەو ڕەوان چونکە گەر ناڕەواش بن، هیچ هێزیک نییە رووبەڕووی ئەو ناڕەوایەتییە ببێتەوەو ناڕەوایەتییەکەیان بسەلمێنێ، ئەمەش دروست وەک ئەو ستەمکارە وایە کە بە ئارەزووی خۆی لە مەملەکەتەکەی خۆیدا ئەوەی دەیەوێت دەیکات و هیچ هێزێکی ناو مەملەکەتەکە ناتوانێت ڕێگەی لێبگرێت، لە بەر ئەمەش هەموو ناچارن ئەوەی ئەو دەیکات بە ڕەوای بزانن و ئەوەی ئەو نایکات بە ناڕەوا.

لایبنیتز بەردەوام دەبێت لەسەر ناساندنی خوا لە (مەملەکەتی خوا) و جیاوازی خوای ئەم مەملەکەتە لەو خوایەی کە لە تێڕوانینە تەقلیدییەکەدا وێناکراوە، بەڵام ئەم جارە هەوڵدەدات بەراوردێکی عەقڵی لە نێوان تێڕوانینەکەی خۆی و تێڕوانینە تەقلیدییەکەدا بکات. ئەو پێی وایە ئیرادەی خوا بەبێ بنەماکانی دروستیی و چاکە هیچ شتێک لە خۆڕا ناکات، واتە ئەوەی لەو کەوتووەتەوە بنەمایەکی عەقڵی هەیەو ئیرادەو هێزی خوا بەپێی ئەو بنەمایانە کاردەکات و بە شێوەیەکی هەڕەمەکی و لەخۆڕا گەردوونی دروست نەکردووە.

خوا بەرلەوەی گەردوون دروست بکات لەناو عەقڵی ئەودا بنەماو یاساکانی بوونی گەردوون هەبوون و ویست و هێزی ئەو شوێنکەوتەی ئەو بنەماو یاسا عەقڵیانەیەو ئەوەی کردوویەتی و دەیکات، لەوەوە نایکات کە هێزو ویستی کرنی هەیە، بەڵکو بە پێی ئەوە دەیکات کە لە عەقڵی خۆیدا بوونی هەیە.

واتە هەر کارێک کە ئەو دەیکات بنەمایەک بۆ بوونی لە عەقڵدا هەیەو لە خۆڕا نایکات. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی هێزو ئیرادەی خوا شوێنکەوتەی یاساکانی چاکەو دروستییەو چاکەو دروستی شوێنکەوتەی ویست و هێزی ئەو نین. لایبنیتز لەگەڵ ئەو بۆچوونەدا نییە کەپێی وایە یاساکانی چاکەو

دادوەری و کەماڵ هیچ نین جگە لە دەرئەنجامەکانی ویستی خوا، لای ئەو، ئەو راستیانە واتە چاکە و دادوەری و کەماڵ شوێنکەوتەی مەلەکەی بیرو تێگەیشتنی خوان و ئەم مەلەکەیەش لە ژێر رکێفی ویست و هێزی ئەودا نین و ویست و هێزی ئەو لە ژێر رکێفی ئەواندایە(٩١/٩).

بەپێی بۆچوونە باوەکە ئەوەی وادەکات کردەوەیەک چاک و دروست و دادوەرنە بێت، هێزە. ئەوەی خاوەنی هێز بێت، هەرچییەک بکات دروست و رەوایەو ئەوەش خاوەنی هێز نییە هەرچییەک لە دەرەوەی ویستی خاوەن هێزەکە بکات، ناڕەواو نادروستە با لە خۆیشیدا دروستبێت.

لێرەدا هۆکردی کارایی دەبێتە بنەمای دروستی هەرکردەوەیەک، هۆکردی کاراییش بە هێز کاری خۆی دەکات، هەرکارێکیش کارایەک توانی ئەنجامی بدات، ئەوە رەوایە. ئەوەی ناڕەوایە ئەوەیە کە کاراکان توانای کردنی ئەو کارەیان نەبێت.

لەو مەملەکەتەدا کە مەملەکەتی هێزەو لەسەر بنەمای هێز دامەزراوە، ئەوە ڕەوایە، کە کارایەکی خاوەن هێز بەهۆی ئەو هێزەی هەیەتی توانیویەتی بیکات، گەر کارایەک لە کاراکانی ناو مەملەکەتی هێز ویستی کارێک لەناو مەملەکەتەکەدا بکات و هێزی ئەوەی تیا نەبوو ململانێ لەگەڵ کاراکانی تری ناو مەملەکەتەکە بکات و سەرکەوێت بەسەریاندا، ئەوە ئەو کارەی کەدەیەوێت بیکات نادروست و ناڕەوایە. ئەمەش لەبەر ئەوەنییە کە کارەکەی لە خۆیدا ناڕەوایە، بەڵکو لەبەر ئەوەیە ئەو هێزە پێویستەی نییە کە لەململانێی کاراکانی تری ناو مەملەکەتەکەو کردنی کارەکەدا بەکاری بهێنێ.

لێرەدا کاری ئەو کەسەی کە بێ هێزەو توانای کردنەکەی نییە، نادروست ناڕەواو بێجێیە، چوونکە کاری ئەو نییەو کاری کەسێکی لەو بەهێزترە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ دروستیی و ڕەوایەتی هەرکارێک لەناو ئەو مەملەکەتدا پەیوەندی بە خودی کارەکەوە نییەو پەیوەندی بەو کەسەوە هەیە کە کارەکە دەکات.

گەر ئەو کەسە خاوەنی ئەو هێزە بوو کە ئەو کارەی پێدەکرێت، ئەوە کارەکەی ڕەوایە، بەڵام گەر ئەو هێزەی نەبوو ئەوە کارەکەی ناڕەوایە. ئەمەش دەمانگەیێنێت بەوەی بڵێین لە مەملەکەتی هێزدا ئەوەی بەهێزە هەرچی دەکات ڕەوایەو بێهێزەکان دەبێت بە دروست و ڕەوای بزانن و بچنە

ژێربـاری، ئەوەش بێهێزەکـان دەیـکەن نـاڕەوایە و دەبێـت لە سـەر کـردنەکەی سزا بدرێن. مەملەکەتی خوا تەواو جیاوازە لە مەملەکەتی هێز، جیاوازیەکەشی لەوەدایە کەهێز بنەمای ڕەوایەتیدان نییە بەکارەکان و ئەوەی ڕەوایەتی دادات بەکارەکـان دروسـتییە، لە مەملەکەتـی خـوادا کارەکـانی خـواو کارەکـانی هەر کـارایەکی تـری نـاو ئەو مەمـلەکەتە لەوێـوە ڕەواو دروسـت نـین کە هـی بەهێزەکانن، بەڵکو بەهێزەکان و بێهێزەکان لەوێوە کارەکانیان دروسـتن کە بە پێی بنەمای دروستی ئەنجام درابن.

گەر بەهێزێـک لەنـاو مەملەکەتـی خـوادا کـارێکی ئەنجـام دا، ئەو کـارە نادروسـت نـاڕەوایە گەر بەپێـی یاسـاکانی دروسـتی و کـارڕەوایی ئەنجـامی نەدابێـت. کـاری چـاک و دروسـت لەم مەمـلەکەتەدا ئەو کـارەیە کە شێوەگیرکەری دروسـتیی و دادوەرییە، هەرکارێک بـا کـاری بەهێزترینی نـاو مەملەکەتەکەش بێت، گەر شـێوەگیرکەری ئایدیاڵ و یاسـاکانی دروسـتیی نـاو عەقڵ نەبێت، ئەوە نـاڕەواو نادروسـتە. کارەکـان بە قەدەر ئەوە دروسـتن کە ئەو یاسـایانەی دروسـتییان شـێوەگیرکردووە کە لەنـاو عەقڵـدا هەن. لەنـاو مەملەکەتـی خـوادا هوشـیاری و توانـای شـێوەگیرکردنی یاسـاکانی دروسـتیی لەنـاو کـارو کردەوەکانـدا بنەمـای دروسـتیی هەر کـارێکە. گەر لە مەملەکەتـی هێـزدا هۆشـیاری و مەعـریفە بەو یاسـایانەی کە پـێش دەکەون بە سـەر کاروکردەوەکانـدا هـیچ ڕۆڵێکـی لەوەدا نەبێـت ڕەوایەتـی بـدات بەکاروکردەوەکـان، ئەوە لە مەملەکەتـی خـوادا هوشـیاری و مەعـریفە بەو یاسـایانە بنەمـای هەر کـاروکردەویەکی دروسـتن، ئیتـر گرنـگ نییە ئەو کـارە بەهێزەکان کردوویانە یان بێهێزەکان.

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە بنەمـای دروسـتی کاروکردەوەکـانی خـوا لە مەملەکەتـی خـوادا، ئەو هێـزە ڕەهـایە نیـیە کە خـوا هەیەتـی، بەڵکـو ئەو یاسـایانەن کە بەر لەوەی خـوا لەو مەمـلەکەتەداو لەسروشـتدا کـارە دروسـتەکانی خۆی ئەنجـام بـدات لەنـاو عەقڵیـدا بوونیـان هەبـووەو ئەویـش هوشیاری و مەعریفەیەکی ڕەهاو تەوای پێیان هەبووە.

خوا لە مەملەکەتی خواو لە مەملەکەتی سروشتدا لەو کاروکردەوانەی کە دەیکات نمایشی بەهێزیی خۆی ناکات لەپێناو ئەوەدا لەڕێگەی هێزەوە مرۆڤ ملـکەچ بکـات بـۆ خـۆی و ڕەوایەتـی بـدات بە کارەکـانی، خـوا لەم دوو

مەمـلـەکەتەدا لەکاروکردەوەکانیـدا نمایشــی دروســتی و دانــایی و توانــایی و چاکیی ئەو ئایدیاڵانە دەکات کە بەر لە کردنی کارەکانی لەناو عەقڵدا بوونیان هەبووە، ئەمەش لە پێناو ئەوەدا دەکات مرۆڤ فێری ئەوە بکات بەپێی توانا و هێـزی خـۆی لە کاروکردەوەکانیـدا ئەوە شـێوەگیر بکـات کە لە عەقڵیـدا وەک ئایـدیاڵی دروسـتی و داد و دانـایی بە شـێوەیەکی پێشـینە بـوونی هەیەو هێـز نەکاتە بنەما بۆ دروستی و ڕەوایەتیدان بەکارەکانی.

خـوا لەم مەمـلـەکەتەدا مرۆڤەکـان سـزا نـادات لە سـەر ئەوەی کە هێزێکـی کەمیان هەیە، لەسـەر ئەوە سـزایان دەدات کە ئەو هێزەیـان بـۆ شـێوەگیرکرنی یاسـاکانی دروسـتی لە کاروکردەوەکانیانـدا بەکـار نەهێنـاوە، بەڵکـو لە پێنـاو ئەوەدا بەکاریان هێناوە ڕەوایەتی بدەن بەو کارەوکردەوانەی کە لە خۆڕاو بە هەڕەمەکی دەیکەن.

خـوا لە مەملەکەتـی خـوادا وا دەبینرێت کە لەو پەڕی دروسـتیدا کارەکـانی خۆی ئەنجام داوە، بۆ نمـوونە وادەبینرێت گەردوونـی لە دروسـترین شـێوەی خۆیدا دروستکردووەو خوایەتی خـواش لەو کاردروسـتییەی ئەودایە نەک لەو هێزەدا کە گەردوونی پێ دروست کردووە.

لایبنیتــز لەڕێـگە ڕەخنەکـردن لەو بۆچـوونەی کە پێـی وایە دەکـرا خــوا گەردوون باشـترو دروسـتتر لەوەی کە هەیە دروسـت بکـات، دەچێـتە سـەر باسـکردنی ئەوەی کە خـوا لە تێڕوانینـی کەسـانی نـاو مەملەکەتـی خــوادا گەردوونـی لە دروسـترین شـێوەی خۆیـدا دروسـتکردووەو نەدەکرا گەردوون دروستر لەوەی کە هەیە دروست بکرێت.

ئەو لەم بارەیەوە دەڵێت: (من بۆم نییە لەگەڵ ئەو بۆچوونەدا کۆک بم، کە بۆچـوونی هەنـدێک لەو <بیرمەنـد>ە نوێیـانەیە کە زۆر بە بـوێرییەوە جەخـت لەسەر ئەوە دەکەنەوە ئەوەی کە خوا کردوویەتی کامڵتر نییە لەوەی کەهەیە، ئەو لەتوانایــدا هەبــوو دروســـتر لەوەی کە کردوویەتـــی بیکـــات، مـــن لە دەرئەنجامەکـــانی ئەم بۆچـــوونەدا ڕەتکردنەوەیەکـــی تەواو بـــۆ بیـــرۆکەی شکۆداری خوا دەبینم)[٩٤/٩].

ئەو پرســـیارەی کە لێــرەدا ڕووبەڕووی ئەم بۆچـــوونە دەبێـــتەوە ئەوەیە بۆچی خوا لەگەڵ ئەوەشدا دەیتوانی دروستر لەوەی کە کردوویەتی بیکات، بەڵام نەیکردووە؟ بۆچی لەکاتی کردنی کارەکانیدا ئەوەی کردووە کە کەمتر

دروستەو کەموکورتی تیایەو ئەوەی نەکردووە کە تەواو دروستەو کەم و کورتی تیا نییە؟

وەڵامی ئەم پرسیارە لای خاوەنانی ئەم بۆچوونە ئەوەیە کە خوا بەپێی دروستی کارەکانی ناکات، چوونکە گەر بەپێی دروستی کارەکانی بکات ئازادیەکی رەهای نابێت و لە کردەوەکانیدا وابەستە دەبێت بە یاساکانی دروستییەوە، بۆ ئەوەی ئەوە نیشانی ئێمە بدات خاوەنی ویستێکی ئازادەو ویستی پابەند نییە بەهیچ شتێکەوە، گەردوونی لە شێوە تەواو کامڵەکەی خۆیدا دروست نەکردووەو لەناو چەندها شێوەدا ئەو شێوەیەی بە ئارەزووی خۆی هەڵبژاردووەو لەو شێوەدا گەردوونی دروست کردووە، ئەمەشی بۆ ئەوە کردووە ئەوە نیشانی ئێمە بدات ویستێکی ئازادی هەیەو ویستی پابەند نییە بە هیچ یاسایەکەوە و چۆنی بوێت وادەکات.

ئەم بۆچوونە بە پاساوی ئەوەی خوا پابەند بێت بە یاساکانی دروستییەوە، ویستێکی ئازادو رەهای نابێت، خوا وەک هێزێک وێنا دەکات کە لەکارەکانیدا داناو کار بەجێ نییە و کەموکورتی لەکارەکانیدا هەیەو ئەوەی کە کردوویەتی لەوپەڕی تەواویدا نییەو دەکرێت ئەوکارە لەوە تەواوتر ئەنجام بدرێت کە ئەو ئەنجامی داوە.

ئەو لەبەرئەوەی ئەوە بەلایەوە گرنگ نییە کارەکانی لەو پەڕی دروستیدا بن و تەنها ئەوە بەلایەوە گرنگە لەرێگەی کارەکانییەوە ئەوە بسەلمێنێ کە خاوەنی ویستێکی ئازادو هێزێکی رەهایە، کارەکان بەو شێوەیە ئەنجام دەدات کە خۆی دەیەوێت و بەو شێوەیە ئەنجامیان نادات کە هیچ کەم وکورتییەکیان تیا نەبێت. واتە خوا بە ئارەزووی خۆی و لەخۆڕا کارەکانی ئەنجام دەدات و بە پێی حکمەت کارەکانی ئەنجام نادات. ئەم بۆچوونە ئازادی لەوەدا نابینێت ئەوەی کە خوا یان مرۆڤ دەیکات بەپێی ئەو یاسایانە بیکات کە بۆ ئەو کارە لە عەقڵدا بوونیان هەیە، بەڵکو ئازادی لەوەدا دەبینێت کە کارەکان لە خۆڕاو بێ هیچ بنەمایەک بکرێن. لەکاتێکدا هیچ کارێک نابێت بەکار گەر لەخۆڕا بکرێت و بە پەیڕەوکرنی ئەو بنەمایانە نەکرێت کە ئەو کارەی لێدەکەوێتەوە.

کەسێک لەخۆڕا ناتوانێت بینایەک دروست بکات، گەر ئەو کەسە توانی بینایەک دروست بکات ئەوە بەپێی کۆمەڵە بنەماو دەستورێک ئەو بینایەی دروست کردووە، نەک بەپێی ئارەزووی خۆی. واتە کارای هەر کارێک

بیەوێت و نەیەوێت لەکردنی کارێکدا ویستی مەحکومە بە کۆمەڵە بنەمایەک کە بوونی ئەوکارە دەیخوازێت. ئەو کارایە با خاوەنی ویست و هێزێکی رەهاش بێت، بەبێ بوونی ئەو بنەمایانە ناتوانێت ئەو کارە بکات.

کەوابێت ئازادیی ویستی کارایەک لە کردنی کارێکدا بەندە بە بوون ئەو بنەمایانەوە و بەبێ بوونی ئەو بنەمایانە ئەو ویستە نەک هەر ئازاد نییە لەکردنی ئەوکارەدا بەڵکو ناتوانێ ئەوکارە بکات.

ئەمەش دەمانگەیێنێ بەوەی ئەو کارایەی لە هەموو کارەکانیدا لەکردنی کارێکدا ئازادترە کە هوشیاری تەواوی بەو بنەمایانە هەبێت کە بوونی کارەکەی لەسەر بەندە و دوای ئەوەش لەوکاتەدا کاراکە لەکردنی کارێکدا دەگات بە ئازادی رەها کە بەتەواوەتی توانیبێتی بنەماکانی کارەکە لە کارەکەدا شێوەگیر بکات. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کارایەک لە کردنی کارێکدا کاتێک ئازادییەکی تەواو وەردەگرێت کە بتوانێت ئایدیالی ئەو کارە لە دروستترین شێوەدا لەکارەکەدا شێوەگیر بکات. کارایەک گەر خاوەنی هێزێکی رەهاش بێت و بەڵام گەر ئەو هێزەی بەپێی یاساکانی کاردروستیی بەکار نەهێنابێت، ئەوە لە کاتی کردنی کارەکەدا لەناو ئازادییدا نەبووە.

ئەوانەی پێیان وایە بەوە بەرگری لە ئازادیی خوا دەکەن بڵێن خوا کارەکانی خۆی لە دروسترین شێوەدا ئەنجام نەداوە و لەکاتێکدا دەیتوانی لە دروستترین شێوەدا ئەنجامی بدات، ئەوە ویستی خوایان وەک ویستی کارایەک وێناکردووە کە هێزێکی رەهای هەبێت، بەڵام لە کردنی کارەکەیدا لە ئازادییەکی رەهادا نەبێت. لایبنیتز لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەوانە پێیان وایە مەسەلەی ئازادی خوایان یەکلاکردووەتەوە، وەک ئەوە وابێت کامڵترین کار لە بەرزترین پلەی ئازادیدا بەپێی ئەوە نەکرابێت کە عەقڵ دەیخوازێت)[٩٥/٩].

گەر ئازادی کارایەک لەناو کارەکەیدا بەند بێت بە ڕادەی دروستی ئەو بنەمایانەی کە ئەو کارەکەیان پێ ئەنجام دەدات، ئایا هەڵبژاردنی دروستترینی ئەو بنەماو یاسایانە کە بۆ کارێک هەن زامنی ئازادی ویستی هەڵبژاردنی ئەو کارایە ناکات؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە کە لایبنیتز بەرەو ئەوە دەبات باس لەوە بکات خوا لە کارەکانی خۆیدا بەبێ بوونی هۆکارێکی تەواو بۆکردنی کارەکانی هیچ کارێکی نەکردووە. واتە خوا کاتێک گەردوونی لەو شێوەیەی ئێستادا دروستکردووەو لە شێوەیەکی تردا دروستی نەکردووە هۆکارێکی

تەواوی هەبووە، هۆکاری تەواویش ئەوەیە ئەو شێوەیەی کە خوا گەردوونی لە سەر درروستکردووە، لەناو هەموو شێوەکاندا کاملترین و دروستترین شێوە بووبێت بۆیە لەو شێوەیەدا دروستی کردووەو لە شێوەیەکی تردا دروستی نەکردووە.

ئەم هەڵبژاردنەش ویستێک دەتوانێت ئەنجامی بدات کە ئازادبێت لە هەڵبژاردنی هەموو ئەو شێوانەی کە بۆ دروستکردنی گەردوون هەن. تەنها ویستێکی ئازادی لەم جۆرە دروسترینی ئەو شێوانە هەڵدەبژێرێ، ئەمەش لەبەر ئەوەیە هەڵبژارنی شتێک لەناو شتەکاندا لە پێناوی ئەوەدا نییە ئێمە بە هەڕەمەکی شێوەیەک لە شێوەکان هەڵبژێرین، بەڵکو لەپێناوی ئەوەدایە شیاوترینی ئەو شێوانە هەڵبژێرین کە هەن.

کەسێک دەتوانێت شیاوترینی ئەو شێوانە هەڵبژێریت کە مەعریفەیەکی تەواوی بەو کارە هەبێت کەشێوەکەی بۆ هەڵدەبژێرێ و لەسەر بنەمای ئەو مەعریفەیە شێوەیەک لە شێوەکان هەڵبژێرێ وشێوەکانی تری جگەلەوشێوەیە هەڵنەبژێرێ.

کاتێک کەسێک هیچ مەعریفەیەکی بەکارەکە نەبێت، ئەوکاتە ناچارە لەخۆڕا شێوەیەک لە شێوەکانی کردنی کارەکە هەڵبژێریت، ئەم کەسە مادام هیچ لەبارەی کارەکەو شێوەکانییەوە نازانێت، لە هەڵبژاردنی شێوەکاندا ناتوانێت هیچ لەو شێوانە هەڵبژێرێ و گەر شێوەیەکیش لە شێوەکان هەڵبژێرێ بەناچاری هەڵیدەبژێرێ نەک بە ئازادی. ئازادی لەهەڵبژاردنیشدا کاتێک وەدی دێت کە ئەو کەسەی هەڵدەبژێرێ لە سەربنەمایەک هەڵبژاردنەکە بکات نەک بە ئارەزووی خۆی. لێرەشدا ئەو پەڕی ئازادی پێویستی بەو پەڕی زانینە بۆ هەڵبژاردنی دروستترینی ئەوانە کە دەبێت هەڵبژێردرێن. لایبنیتز بۆ روونکردنەوەی ئەوەی کە خوا بەوە خاوەنی ویستێکی ئازادو رەهایە کە لە هەڵبژاردنی ئەو شێوانەی کە لەکارەکانیدا شێوەگیری کردوون پشتی بە زانینی خۆی بەستووەو زانا بووە بە هەموو شێوەکانی کارەکان و لە خۆڕا شێوەیەک لە شێوەکانی بۆ شێوەگیرکردنی کارەکانی هەڵنەبژاردووە دەڵێت:(باوڕبوون بەوەی کە خوا کاریگەری دەخاتە سەر شتێک بەبێ ئەوەی بۆ ئەو کارەی هۆکردێک هەبێت ویستی ئەو دیاری بکات -جگە لەوەی کە ئەمە نابێت- ئەمە لە گەورەیی ئەویش ناوەشێتەوە. با وادابنێین خوا لە نێوان

(أ) و (ب)دا بەبێ هیچ هۆکارێک (أ)ی بە باشتر زانی لە(ب) و (أ) هەڵبژارد. من دەڵێم گەر خوا کارێکی لەو جۆرە بکات کارەکەی شیاوی هیچ پەسەندانێک نییە، پێویستە هەموو شکۆدارییەک لەسەر هۆکردێک دابمەزرێ(....) بە پێچەوانەی ئەم بۆچوونەوە من پێم وایە خوا کارێکی لەو جۆرە ناکات کە شیاوی شکۆداری نەبێت)[٩٦/٩].

بەپێی ئەم بۆچوونەی لایبنیتز، خوایەتی خوا لەو هێزەدا نییە کە بە هۆیەوە توانیویەتی گەردوون دروست بکات، واتە بوونی خوا لە هێزە ڕەهاکەی خوادا نییەو لە حکمەت و دانایی خوادایە، خوا لە مەملەکەتی خوادا بەوە خوا نییە کە خاوەنی ئەو هێزە ڕەهایەیە کە گەردوونی پێ دروستکردووە، خوا بەوە خوایە کە زانا و دانایە، زانایە بە کارەکەی خۆی کە گەردوونەو بە هەموو ئەو فۆرمانەش کە بۆ دروستکردنی گەردوون هەن. دانایە چوونکە دروستترین فۆرمی لەو فۆرمانە هەڵبژاردووەو بە باشترین شێوەش ئەو فۆرمەی لە مادەی گەردووندا شێوەگیر کردووە.

لێرەدا جیاوازی خوا لە مەملەکەتی خوادا لەگەڵ خوا لەناو بیروباوڕە باوەکاندا ئەوەیە کە خوا لەلای ئەو کەسانەی کە خاوەنی ئەو بیروباوڕەن بوونەوەرێکە خاوەنی هێزێکی ڕەهایەو هەرچییەکی بوێت بە ئارەزووی خۆی دەیکات و ئەوەی لەکارەکانیدا پشتی پێ دەبەستێت ئارەزووە نەک عەقڵ. بەڵام خوا لەلای کەسانی ناو مەملەکەتی خوادا بەبێ هۆکردێکی تەواو هیچ کارێکی نەکردووەو هیچ کارێکیش ناکات، کاتێک کارێک دەکات دەبێت کارەکەی بنەماو هۆکردێکی عەقڵی هەبێت. کاتیک کارێک بەشێوەیەک دەکات و بەشێوەیەکی تر ناکات، بۆ ئەوە نییە ئەوە نیشان بدات کە ئازادە لەوەی کە چۆن کارەکانی دەکات، بەڵکو بۆ نیشاندانی ئەوەیە کە لە نێوان دوو چۆنایەتی و شێوەدا ئەوەیان هەڵدەبژێرێت کە بەپێی یاسا عەقڵییەکانی دروستی دروستترینیانە.

خوا لەمەملەکەتی خوادا بوونەوەرێکی عاقڵەو کارەکانی لەسەر بنەمای عەقڵ دەکات و تەنها ئەوانەش لە کارەکانی تێدەگەن کە لەژیانیاندا بەپێی بنەمای عەقڵ دەژین. بەڵام خوا لە تێڕوانیینە باوەکەدا بوونەوەرێکی بە هێزەو بەپێی بنەمای هێز هەر چییەکی بوێت دەیکات و هیچ هێزێکیش ناتوانێت ڕێگربێت لەبەردەم کارەکانیدا، کارەکانی ئەم خوایەش تەنها ئەو کەسانە لێی

تێدەگەن کە لەژیاندا بەپێی بنەمای هێز دەژین و بەردەوام لە هەوڵدان بۆ ئەوەی بگەن بە هێزێکی زیاتر.

٢.١.١) سیستەمی مەملەکەتی خوا

مەملەکەتی خوا مەملەکەتی مۆنادە عاقڵەکانە، واتە مەملەکەتی ئەو مرۆڤانەیە کە بەپێی ئەو یاسا ئاکارییانە هەڵسوکەوت دەکەن کە لەناو عەقڵیاندا بەشێوەیەکی پێشینە هەن. ئەوان ئەو یاسا ئاکارییانەیان لە دەرەوەی خۆیان وەرنەگرتووە، ئەو یاسایانە لەناو عەقڵی هەریەکەیاندا لەگەڵ بوونیاندا هەن و ئەوان توانیویانە هۆشیارییان پێ پەیدا بکەن و لەناو خۆیاندا چالاکییان بکەن و هەر کارێکیش کە لە ژیانی خۆیاندا دەیکەن لەپێناوی شێوەگیرکردنی ئەو یاسایانەدایە. ئەمەش وایکردووە پەیوەندی نێوان کەسانی ناو ئەو مەملەکەتە بەپێی سیستەمێک رێکبخرێت کە تەواو جیاوازە لەو سیستەمە کۆمەڵایەتییانەی کە کۆمەڵگاکان نەوە بەنەوە بە شێوەیەکی تەقلیدی دەیگوازنەوە.

کاتێک باس لە سیستەم دەکرێت بیرمان بۆ لای دروستەخوازەکان دەچێت، ئەوەی دروستەخوازەکان جەختی لەسەر دەکەنەوە سیستەمە. بیرۆکەی ئەو جۆرە لە سیستەم کە دروستەخوازەکان باسی دەکەن ناگەڕێتەوە بۆ بیرۆکەی ئەو سیستەمەی کە لە مەملەکەتی خوادا هەیە، بەڵکو دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بیرۆکەیە کە سۆسۆر لەبارەی سیستەمی زمانەوە هەیەتی. سۆسۆریش بە باوکی دروستەخوازی دادەنرێت و لەدوای بڵاوبوونەوەی کۆوانەکانی لەبارەی زمانەوانی گشتییەوە بیرۆکەی سیستەم لەناو فکری رۆژئاوایدا پەرەدەسێنێ و تا ئێستاش لە پەرەسەندنی خۆی نەوەستاوە. جیاوازیی ریشەیی بیرۆکەی سیستەم لای لایبنیتزو لای دروستەخوازەکانی وەک سۆسۆر ئەوەیە کە بنەمای بوونی سیستەم لای دروستەخوازەکان هەرەمەکییەتە و بەبێ بوونی هەرەمەکییەت سیستەم بوونی نابێت، بەڵام بنەمای بوونی سیستەم لە مەملەکەتی خوادا عەقڵە.

یەکەکانی ناو سیستەم لەلای دروستەخوازەکان لەخۆیاندا هەڵگری ماناو ماهییەتێک نین و بە شێوەیەکی سەلبی لەدەرەوەی خۆیانەوە مانا وەردەگرن، بەڵام یەکەکانی ناو مەملەکەتی خوا بەر لەوەی بوون لە ناو سیستەمدا پەیدا

بکەن، ماهییەت و مانای خۆیان لەخۆیاندایەو بە شێوەیەکی سەلبی سیستەم مانا ناخاتە ناویان و سیستەم تەنها زەمینەیەکە بۆ دەرکەوتکردنیماناو ماهییەتی ئەوان.

لەلای دروستەخوازەکان یەکەیەک کاتێک ڕێگەی پێدەدرێت بێتە ناو سیستەمەوە کە پەیوەندی نێوان ماناو فۆڕمەکەی پەیوەندییەکی هەڕەمەکی بێت و لەسەر هیچ بنەمایەک بەند نەبێت، بەڵام لای لایبینتز دەبێت پەیوەندیەکی هەمئاهەنگانە لە نێوان ماناو واتای یەکەیەکدا هەبێت جا ڕێگەی پێدەدرێت ببێت بە یەکەی ناو سیستەم.

لایبنیتز پێی وایە هەر کارێک کە لەگەردووندا روودەدات بەپێی یاساو سیستەم روو دەدات، تەنانەت گەر کەسێک هەر لەخۆیەوە بە قەڵەمێک کۆمەڵە هێڵێک بکێشێت لە ناو ئەو کۆمەڵە هێڵەدا دەتوانرێت یاسایەک بدۆزرێتەوە، بەڵام لای سۆسۆر بە پێچەوانەوەی ئەمەوە نەک کەسێک ناتوانێت هەڕەمەکیانە کۆمەڵە هێڵێکی بێ بنەماو دەستور بکێشێت، بەڵکو دەتوانێت زمانێک بەو هەموو دەستوورو بنەمایەوە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی و بێ بوونی هیچ بنەمایەک دابهێنێ. لای ئەو، ئەو هەموو زمانەی کە لەجیهاندا هەبوون و هەن، بە شێوەیەکی هەڕەمەکی دروستبوون و دوای دروستبوونیان و بەکارهێنانیان لەلایەن خەڵکەوە، ئەوەی هەڕەمەکییە لە ناویاندا بووە بە سیستەم و یاسا.

لەم روانگە دروستەخوازانەیەوە نەک هەر زمانەکان بەڵکو کۆمەڵگای پیشەسازی کە دروستەخوازەکان بوونی بە بنەمای نەتەوە دەزانن، بەبێ بوونی بنەماو یاسایەک هاتووەتە ئاراوەو کەس بیر لەدروستکردنی نەکردووەتەوە، واتە بنەمای بوونەکەی هەڕەمەکییەتە.

بەپێی بۆچوونی دروستەخوازەکان هیچ شتێک بەپێی سیستەمێکی پێشینە دروست نەبووەو سیستەم پێش ناکەوێت بەسەر دروستبوونی شتەکانداو شتەکان بە هەڕەمەکی دروست بوون و دواتر ڕێکەوتنی ئێمە ئەو هەڕەمەکییەتەی ئەوانی کردووە بە سیستەم و یاسا.

گەر قووڵ بە شوێن ڕیشەکانی ئەم بۆچوونەدا بگەڕێن دەتوانین بیگەڕێنینەوە بۆ بۆچوونە وەهمییەکەی بارکلی لە بارەی بوونی شتەکانەوە لە جیهاندا، لای بارکلی شتەکان خۆیان بوونیان نییەو خەیاڵی ئێمە بوونیان پێ

دەدات، بۆیە گەر خەیاڵ و هەستەکانی ئێمە نەمێنن، شتەکانیش بوونیان نامێنێ. دروستەخوازەکان لێرەدا وەک ئەو نەعامەیە بیردەکەنەوە کە پێی وایە سەری خۆی کرد بە ژێر لمەوە ئیتر کەس نایبینێ.

سۆسۆر پێی وایە ئەوە رێکەوتنی ئێمەیە لەسەر بەکارهێنانی زمانێک وادەکات ئەو زمانە ببێت بە خاوەنی سیستەم، بەبێ رێکەوتنی ئێمە، سیستەم لەزماندا بوونی نییە. واتە زمان خۆی لە خۆیدا شێوەگیرکەری سیستەمێک نییەو بوون سەرچاوەی لە سیستەمێکەوە نەگرتووەو بە هەڕەمەکی هاتووەتەبوون و دواتر رێکەوتنی ئێمە لەسەر بەکارهێنانەکەی، سیستەمێکی بۆ هێناوەتە بوون.

گەورەترین هەڵەی ئەم بۆچوونە ئەوەیە یاساکانی بوونی شتێک جیاناکاتەوە لە یاساکانی کارکردنی ئەو شتەو لەمەشەوە پێی وایە یاساکان و ئەو سیستەمەی کە ئەو یاسایانە پێکەوە دەخاتە کار تەنها لە بەکار هێنانی شتەکاندا بوونیان هەیەو یاساو سیستەم بۆ پەیدابوون یان دروستکردنی شتێک بوونی نییەو ئەو شتانەی کە هەن بە شێوەیەکی هەڕەمەکی هاتوونەتە بوون و کارای هاتنەبوونەکەیان بۆ هێنانەبوونیان، پێویستی بە یاساو سیستەم نەبووەو لە خۆڕا دروستی کردوون.

دروستەخوازەکان بۆیە کەوتوونەتە هەڵەوە چونکە ناتوانن جیاوازی بکەن لە نێوان یاساکانی پەیدابوون یان دروستکرنی شتێکدا لەگەڵ یاساکانی کارکردن یان بەکارهێنانی هەمان شتداو پێیان وایە بۆ شتێک یان بوونەوەرێک تەنها ئەو یاسایانە هەن کە بوونێکی تاقیکارییانەی پاشینەیان هەیەو دوای دروستبوون یان دروستکردنی شتەکە، بەکارهێنەکانی ئەو شتە بە شێوەیەکی سەلبی و لەڕێگەی تاقیکردنەوەوە ئەو یاسایانە وەردەگرن و لە رێگەیانەوە دروستکراوەکە دەخەنە ناو بەکارهێنانەوە.

ئەوان لێرەدا دەرک بەوە ناکەن کە پێش دروستکردنی شتەکە کارای دروستکردنەکە بەپێی کۆمەڵە یاسایایەکی پێشینە کە پێش دەکەون بە سەر بوونی شتەکەدا شتەکەیان هێناوەتە بوون و ئەم یاسایانەش لە تاقیکردنەوەو بەکارهێنانی ئەو شتەوە بە شێوەیەکی سەلبی نەگوێزراونەتەوە بۆناو کارای دروستکرنەکەو کارای دروستکردنەکە بەر لە پەیدابوونی شتەکە لەعەقڵدا پەی بەو یاسا پێشیانە بردووەو دوای دۆزینەوەی ئەم یاسایانە توانیویەتی

ئەو شــــتە بێنێـــتە بـــوون. دروســـتەخوازەکان جـــگە لەوەی کە توانـــای جیاکردنەوەی یاساکانی بەکارهێنان ویاساکانی پەیدابوونی بوونەوەرەکانیان نییە، توانای جیاکردنەوەی عەقڵی یاسابەکارهێن و عەقڵی یاسادۆزیشیان نییەو پێیان وایە مرۆڤ وەک زیندەوەرانی تر تەنها خاوەنی عەقڵێکی یاسا بەکارهێنەو تەنها دەتوانێت یاساکانی بەکارهێنانی شتەکانی دەورووبەری لەدەرەوەی خۆی بەشێوەیەکی سەلبی لە شێوەی سیستەمێکدا وەرگرێت و لەبەکارهێنانی شتەکاندا جێبەجێیان بکاتەوە.

مرۆڤ لای ئەوان هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ زیندەوەرەکانی تردا نییەو بەدەر لەو عەقڵە یاسابەکارهێنە خاوەنی عەقڵێکی یاسادۆز نییەو ناتوانێت پەی بە بوونی ئەو یاسا شاراوانە بەرێت کە لەعەقڵدا بۆ پەیدابوونی شتەکان هەن و لەو دەوربەرە بەدەست ناهێنرێن کە شتەکان لەناویدا بوونیان هەیە. نەک هەر ئەمە، بەڵکو ئەوان لەبنچینەدا بڕوایان بە بوونی سیستەم و یاسایەک بۆ پەیدابوونی شتەکان نییە تا بڕوایان بە بوونی ئەو عەقڵە یاسادۆزە هەبێت کە دیکارت بە(من) ناوی دەبات.

ئەو سیستەمەی کە لایبنیتز بە سیستەمی مەملەکەتی خوای دەزانێت، سیستەمی بەکارهێنانی شتەکان نییەو ئەو عەقڵەش کە لە ناو ئەو مەملەکەتەدا حاکمە، عەقڵی یاسابەکارهێن نییە.

کەسانی ناو مەملەکەتی خوا بەهۆی ئەو هوشیارییەی کە بە بوون هەیانە عەقڵی یاسادۆز لەناویاندا چالاک بووەو ئەوەی لەناو ئەواندا حوکم دەکات ئەو عەقڵە یاسادۆزەیەو ئەو سیستەمەش کە عەقڵی یاسا دۆز لەڕێگەیەوە حوکمی مەملەکەتەکە دەکات، بەڕێکەوتنی کەسانی ناو مەملەکەتەکە نەبووە بە سیستەم. بەپێچەوانەی ئەمەوە کەسانی ناو مەملەکەتەکە بەبێ بوونی ئەو سیستەمە ڕێککەوتن لەنێوانیاندا بوونی نییە. واتە لەم مەملەکەتەدا ڕێکەوتنی مرۆڤەکان بەرهەمی ئەو سیستەمە عەقڵییەیە کە بوونی لەناو عەقڵی هەموویاندا هەیەو سیستەمەکە بەری ئەو ڕێکەوتنە نییە کە لە نێوان ئەواندا هەیە. واتە لەوێ ڕێکەوتن بنەمای بوونی سیستەم نییەو سیستەم بنەمای بوونی ڕێککەوتنە.

سیستەم لە مەملەکەتی خوادا سیستەمێکی هەرەمی نییە، واتە سیستەمێک نییە کەسەکانی ناو مەملەکەتەکە بەپێی پلەکاری ڕێکبخات و کۆمەڵیک لەو

کەسانە لەو ڕێکخستنەدا بکەونە سەرووی هەرەمەکەو کۆمەڵێکی تر بکەونە خوارووی هەرەمەکە، یان کۆمەڵێک ببنە چەقی مەملەکەتەکەو کۆمەڵێکی تر ببنە پەراوێزی ئەو چەقە. کەسەکانی ناو ئەو مەملەکەتە لەگەڵ یەکدا لە پەیوەندییەکی هەمئاهەنگانەدان و چەقی مەملەکەتەکە کە عەقڵی یاسادۆزە لە ناو هەریەکەیاندا بوونی هەیەو حاکمە بەسەر هەریەکەیانەوە، ئەم حاکمەش تەنها لەناو کەسەکەدا دەتوانێت حوکمی کەسەکە بکات.

واتە عەقڵ لە ناو کەسێک لە کەسەکانی ناو مەملەکەتەکە ناتوانێت لە ڕێگەی ئەو کەسەوە یان لە ڕێگەی گروپەکەیەوە حوکمی کەس و گروپەکانی تری ناو مەملەکەتەکە بکات و تەنها دەتوانێت حوکمی ئەو کەس و گروپە بکات کە لەناویاندا بە شێوەیەکی پێشینە بوونی هەیە. ئەمەش وای کردووە چەقی مەملەکەتەکە نەکەوێتە ناوکەسێک یان گروپێک و لە ناو هەموویاندا بوونی هەبێت و لەکەسیشەوە بۆ کەسی تر نەگوازرێتەوە.

ئەم سیستەمە نەک کەسانی ناو کۆمەڵگا لە شێوەی حاکم و مەحکوم ڕێک ناخات و بوونێکی هەرمییان پێنادات، بەڵکو ڕێگرە لە بەردەم ئەوەدا هەرکەسێک خۆی بکات بە حاکم بەسەر ئەوانی ترەوە. لەمەوەیە لایبنیتز کە باس لە کەسانی ناو مەملەکەتی خوا دەکات، باس لەوە دەکات کە هیچ مۆنادێک لە مۆنادەکان دەلاقەیەکی نییە بۆ ئەوەی کاربکاتە سەر مۆنادەکانی تری ناو مەملەکەتەکەو بە هۆی نەبوونی دەلاقەیەکی واشەوە هیچ مۆنادێکی تری ناو مەملەکەتەکە ناتوانێت کاری لێبکات و لە بوونەوەرێکی ئیجابییەوە بیکات بە بوونەوەرێکی سەلبی.

لەبەر ئەوەی لایبنیتز یەکەم فەیلەسوفی ئەوروپاییە کە پەی بە بیرۆکەی مەملەکەتی خوا بردووە، گوزارشتکردنی ئەو لەو مەملەکەتە لەڕێگەی کۆمەڵە چەمکێکی پەتییەوەیە، دوای ئەو لای فەیلەسوفانی ئەڵمان ئەو بیرۆکە پەتییە پەرەدەسێنێ و لەگەڵ پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیەش، زمانی گوزارشتکردن لەو بیرۆکەیە لە زمانێکی پەتی و عەقڵییەوە دەگۆڕێت بۆ زمانێکی واقیعی و هەستەکی، ئەم گۆڕانەش لە فەلسەفەی هیگڵدا دەگاتە لوتکەی خۆی و مەملەکەتی خوا دەبێت بە نەتەوەو مۆنادەکانی ناو مەملەکەتەکەش دەبن بە تاکی نەتەوەیی.

لای لایبنیتز کەسانی ناو مەملەکەتی خوا بە مۆناد ناودەبرێن، مۆناد ناوە

بۆ ئەو عەقڵەی کە لەناو کەسەکانی ناو ئەو مەملەکەتەدا وەک عەقڵێکی یاسادۆز بوونی هەیەو هەڵگری هەموو ئەو (دەبێت) و (نابێت)انەیە کە هەڵسوکەوتی کەسەکان لە مەملەکەتی خوادا دیاری دەکەن.

لایبنیتز بۆ روونکردنەوەی ئەوەی کە هەرکەسێک لە کەسەکانی ناو مەملەکەتی خوا نە هیچ کەسێک دەخاتە ژێر کاریگەری و حوکمی خۆی و نە دەشچێتە ژێرکاریگەری هیچ عەقڵێک لەو عەقڵە یاسادۆزانەی کە بوونیان لەناو تاکەکاندا هەیە، بە زمانە پەتییەکەی خۆی دەڵێت: (هیچ رێگایەک نییە بۆ راڤەکردنی ئەوەی کە ئیمکانی ئەوە هەبێت مۆنادێک کاری لێبکرێت یان لەرێگەی مۆنادێکی ترەوە لە ناوەوە توشی گۆڕان ببێت. کەواتە مەحاڵە هیچ شتێکی لەدەرەوەی مۆنادەکانەوە دزەبکاتە ناویان، یان هیچ جووڵەیەکی ناوەکی وا لە ناویاندا بەدی بکرێت کە جووڵەیەکی کارلێکراو یان ئاراستەکراو یان کەمکراو یان زیادکراو بێت.....مۆنادەکان هیچ کەلێنێکیان نییە بۆ ئەوەی لە رێگەیەوە شتێک دزەبکاتە ناویان یان شتێک لێیانەوە بچێتە دەرەوە، رواڵەتەکانی مۆنادەکانیش وەک وێنە هەستەکییەکان دابڕاو نین لە جەوهەرەکانیان و لە دەرەوەی جەوهەرەکانیان لە گەڕان و جووڵەدا نین، بۆیە مەحاڵە جەوهەرو رواڵەتەکانی مۆنادەیەک لە دەرەوەی خۆیەوە بۆی هاتبن)(١٠/١١٦-١١٧).

بەپێی بۆچوونەکەی لایبنیتز تاکەکەس لە مەملەکەتی خوادا لەگەڵ پەیدابوونیدا هەڵگری سیستەمێکەو ئەو سیستەمە لە دەوربەرەکەیەوە بۆی نەهاتووە، ئەوەی کە لە دەوروبەرکەیەوە بۆی دێت، ناتوانێت دزەبکاتە ناوی و گۆڕان لەو سیستەمەدا بکات و ببێت بە یاسادانەری سیستەمەکە، بەڵکو بە پێچەوانەوە ئەو سیستەمە لە رێگەی ئەوەی کە لە دەوروبەرەکەوە دێت، خۆی لە هەڵسوکەوت وئاکاری ئەو کەسەدا شێوەگیر دەکات. سیستەم لەناو کەسەکانی ناو مەملەکەتی خوادا لەسیستەمی بوون وپەرەسەندنی ئەو تۆوە دەچێت کە لەناو زەوییەکدا دەچێنرێت و ئەوەی کە لە زەوییەکەوە دزە دەکاتە ناو تۆوەکە ناتوانێت بیگۆڕێت، بەڵکو سیستەمی ناو تۆوەکە لەرێگەی ئەوەوە کە لە زەمینەکەوە بۆی دێت بوونی خۆی لە پەرەسەندن و جووڵەی درەختەکەدا شێوەگیردەکات.

ئەمەش تەواو پـێچەوانەی ئەوەیە کە دروسـتەخوازەکانی وەک سۆسـۆرو گێلـنەر بڕوایـان پێیەتـی، چـونکە لای ئەوان تـاکەکەس زەمینـەی چانـدنی ئەو سیسـتەمەیە کە لەدەوروبەرەکەیـدا هەیەو هەڵسـوکەوتی ئەو مەحکـومە بەو سیسـتەمەی کە لە دەرەوەی خـۆیەوە بـۆی دێـت و هـیچ تـاکە کەسـێک لەناوخۆیدا هەڵگری سیستەم نییەو دەبێت لە دەرەوەی خۆی سیستەمێکی تیا بچێنرێت و ئەو ببێتە مـادەیەک بۆ شـێوەگیرکردنی ئەو سیسـتەمە. ئەمە ئەوە دەگەیێنـێ بەپێـی بۆچـوونی دروسـتەخوازەکان تـاکەکەس بـوونێکی سـەلبی هەیەو هـیچ نییە جگە لە زەمینەیـک بـۆ شـێوەگیربوونی ئەو سیسـتەمەی کە کەسـانێک لە دەرەوەی خـۆیەوە لەناویـدا دەیچێنن و ئەویـش ناتوانێت بەهـیچ شێوەیەک بیگۆڕێت، بەڵام بەپێی بۆچوونی لایبنیتزو عەقڵخوازەکان، تاکەکەس لە کۆمەڵگای عەقڵیدا بـوونێکی ئیجـابی هەیەو بە خـۆی هەڵگری سیسـتەمێکی تایبەت بە خۆییەتی و هیچ کەسێک لە دەرەوەی خۆیەوە ناتوانێت دەست لەو سیستەمە بدات و بیگۆڕێت.

لایبنیتـز بـۆ روونکـردنەوەی تێـڕوانینە عەقڵیـیەکەی خـۆی، بۆچـوونەکەی خـۆی لەگەڵ ئەو بۆچوونەی(ئەرسـتۆ) و (جـۆن لـۆک) دا بەراورد دەکـات کە عەقڵی تاکەکەس بە لاپەڕەیەکی سپی دەزانێت و پێی وایە ئەو سیسـتەمەی کە ئەو لە ناو کۆمەڵگادا هەڵسوکەوتی پێدەکات، لەدەرەوەی خۆیەوە بۆی هاتووە و دەوروبەرەکەی تیایدا چاندوویەتی. بەپێی ئەم بۆچـوونە روحـی مرۆڤەکـان (تەختەڕەشـێکی بەتـاڵەو بەردەوام بـوارێکە بـۆ ئەوەی نووسـینی لەسـەر بنوسرێت،

ئەم بۆچوونە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە هەمـوو ئەوەی لەنـاو مەلەکەی تێگەیشـتنی ئێمەدا هەیە، لە هەسـتەوەرەکانەوە بـۆی هـاتووە.... دەکرێت بڵێین ئێمە لەدەرەوەی خۆمـانەوە زانینەکـان وەردەگـرین چـوونکە هەنـدێک لە شـتە دەرەکییەکـان بە شـێوەیەکی تـایبەت پێکهـاتوون یـان گوزارشـت دەکەن لەو هۆکـارانەی کە روحمـان بەرەو هەنـدێک لە بیرەکـان ئاراسـتە دەکەن، بەڵام کاتێـک ئەم مەسـەلەیە پەیوەنـدی بە وردەکـاری راسـتییە میتافیزیکییەکـانەوە دەبێـت، گـرنگە دان بەو بەرفراوانـی و سـەربەخۆییەی روحمانـا بنێـین کە لەسەرووی ئەوەوەیە پیاوی ئەو بۆچوونە بـاوانە بتوانێت وێنـای بکـات)(۱۸۱/۹-۱۸۲).

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ بەپێی بۆچوونی عەقڵییەکە ئەوەی لەدەرەوە بۆ مرۆڤ دێت، تەنها مادەیەکی پێویستە بۆ شێوەگیربوونی ئەوەی کە لەناو روحیدا بوونی هەیەو هیچ کاریگەرییەکیشی نییە لەسەری و بە پێچەوانەوە ئەوەی لە ناو روحیدا هەیە ئەوەی دەرەوە وەک مادەیەک بەکاردەهێنێ بۆ شێوەگیربوونی خۆی. سیستەمی مەملەکەتی خوا سیستەمی ئەو تاکە کەسانەیە کە بەپێی ئەوە هەڵسوکەوت دەکەن کە لەگەڵ بوونیاندا لەناو عەقڵییاندا بوونی هەبووەو لە دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکە وەریاننەگرتووەو ئەوەش لەدەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەوە وەریانگرتووە هیچ نییە جگە لەمادەیەکی خاو بۆ شێوەگیربوونی ئەوەی لە ناو عەقڵیاندا بوونی هەیە.

تاکەکەسی ناو مەملەکەتی خوا هەوڵدەدات ئەو توانایە لە روحیدا چالاک بکات کە تەنها لە مرۆڤدا بوونی هەیە، ئەو توانایەش ئەوەیە گەر زەمینەی بیرکردنەوەی لە هەر ئایدیاڵێک بۆ بسازێ، دەتوانێت لە ناو عەقڵی خۆیدا پەی پێبەرێت. ئایدیاڵی هەر شتێک لە شتەکان لە ناو عەقڵی هەر مرۆڤێکدا بوونی هەیەو مرۆڤ بە چالاککردنی توانای بیرکردنەوەو بوونی زەمینەیەکی فکری گونجاو دەتوانێت لەناوخۆیدا پەی پێ بەرێت.

گەر مرۆڤ بیر لەو ئایدیاڵانە بکاتەوە یان بیریان لێنەکاتەوە لەناو عەقڵیدا بوونیان هەیە، هەڵەیە گەر مرۆڤ پێی وابێت روحی مرۆڤ زانین لە دەرەوەی خۆی وەردەگرێت و کەناڵێک هەیە بۆ گەیشتنی ئەو زانینە بە روح. ئەو ئایدیاڵانەی کە مرۆڤ پەییان پێدەبات هەر لە ئەزەلەوە لە ناو بوونیدا هەن، چوونکە عەقڵ بەردەوام گوزارشت لەو بیرانە دەکات کە بە شێوەیەکی پێشینە لە ناو بوونیدا هەن، مرۆڤ ناتوانێت شتێک فێرببێت گەر بیرۆکەی ئەو شتە بوونێکی پێشینەی لە ناویدا نەبێت(٩/١٨٠).

سیستەم لە مەملەکەتی خوادا سیستەمی رێکخستنی هەڵسوکەوتی ئەو کەسانەیە کە ژیانیان گوزارشتکردنە لەوەی کە لە ناو عەقڵیاندا بوونێکی پێشینەی هەیەو لە دەرەوەی خۆیان وەریان نەگرتووە، واتە سیستەم لەم مەملەکەتەدا پەیوەندی نێوان کەسەکان رێکدەخات بە پێی ئەوەی کە لە ناو عەقڵی ئەواندا بوونێکی پێشینەی هەیەو هەریەکەیان لە ژیانی خۆیدا شێوەگیری دەکات. لەمەی سەرەوە دەگەینە ئەو دەر ئەنجامەی کە سیستەم لە مەملەکەتی خوادا بوونێکی پێشتاقیکاریانەی هەیەو بە شێوەیەکی سەلبی لە

دەوربەرێکی کۆمەڵایەتییەوە وەرناگیرێت. سیستەم لە ناو ئەم مەملەکەتەدا ئەو یاساو دەستورە نییە کە لەناو کۆمەڵگادا بەشێوەیەکی ئامادەکراو هەن و هەر مرۆڤێک لەگەڵ لە دایکبوونیدا لە ڕێگەی دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەیەوە وەریان دەگرێت و لەناو کۆمەڵگاکەدا هەموو هەڵسوکەوتەکانی خۆی لەڕێگەیانەوە ڕێکدەخات. سیستەم لە مەملەکەتی خوادا ئەو یاساو دەستورانەن کە لە ناو عەقڵدا هەن و هێشتا شێوەگیر نەبوون و پێویستیان بەوەیە لە هەڵسوکەوتی کەسەکانی ناو مەملەکەتەکەدا شێوەگیرببن و دەرکەون.

گەر خاسیەتی یەکەمی سیستەم لە مەملەکەتی خوادا ئەوە بێت کە لە ناو عەقڵی تاکەکاندا بوونێکی پێشتاقیکاریانەی هەبێت و سیستەمێکی تاقیکراوەو تەقلیدی نەبێت، ئەوە خاسیەتی دووەمی ئەو سیستەمە ئەوەیە کە لە ناو یەکبووندا جیاوازییەکان دەپارێزێت، واتە سیستەمێک نییە بۆ نەهێشتن و جیاوازیەکان بەڵکو سیستەمێکە بۆ پاراستنی جیاوازیەکان. ئەو کەسانەی کە پەیڕەوی لە سیستەمە عەقڵییەکەی مەملەکەتی خوا دەکەن، بە زەرووڕەت دەبێت جیاوازبن و نابێت کەسیان لە کەسیان بچێت، ئەم سیستەمە بۆ شێوەگیربوونی پێویستی بەو جیاوازیانە هەیەو بەبێ بوونی ئەو جیاوازیانە بوونی لە بوونێکی عەقڵییەوە نابێت بە بوونێکی هەستەکی و واقعی.

لای دروستەخوازەکانیش جیاوازی لە یەکەکانی ناو سیستەمدا زەرووڕەتەو گەر یەکەیەک لە یەکەیەکی تری ناو سیستەم بچێت ناتوانێت لە ناو سیستەمدا بوون پەیدا بکات، بۆیە دەبێت هەریەکەیەکی ناو سیستەم لە کاتی بەرامبەربوونەوەیدا لەگەڵ یەکەکانی تری ناو سیستەمدا توانای ئەوەی هەبێت جیاوازییەکانی خۆی بخاتە ڕوو. واتە بوونی جیاوازییەکان لەپێناو بەرامبەربوونەوەدایەو ئەوەی وایکردووە جیاوازییەکان پێویست بن، شێوەگیر بوونی سیستەم نییە، بەڵکو توانای بەرامبەربوونەوەی یەکەکانە، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە بنەمای بوونی سیستەم لای دروستەخوازەکان هێزو ململانێیەو ئامانجی ئەو هێزو ململانێیەش پاراستنی جیاوازییەکان نییە، بەڵکو نەهێشتنی جیاوازییەکانە.

لای دروستەخوازەکان جیاوازی وەسیلەی یەکبوونە، جیاوازی گرنگییەکی ئەوتۆی نییەو ئەوەی گرنگە یەکبوونە، چونکە سیستەمێک لە سەر بنەمای

هێــز دامەزرابێــت داوای یەکبــوون دەکــات، نەک داوای جیــاوازی. سۆســۆر بەوەی کە بـایەخی بە جیـاوازی داوەو جیـاوازی کـردووە بەمەرجـی بـوونی هەریەکەیەک لە نـاو سیسـتەمدا، بەمە توانیـویەتی ئـێمە تووشـی گومڕابـوون بکــات و وامــان لێبکــات بــاوڕ بەوە بهێنیــین کە جیــاوازی لە تێڕوانینـــی دروستەخوازەکاندا ئامـانجەو دروستەخوازی خۆی بەرزکەرەوەی مەشـخەڵی پاراســـتنی جیاوازییەکـــانە. بەڵام لەڕاســـتیدا ئەمە دیـــوێکی حکـــایەتەکەیەو دیوەکەی تری حکایەتەکە کە مەسەلەی یەکبوونە لە بۆچوونە دروستەییەکەی گێلنەردا لە بارەی بوونی نەتەوەکانەوە دەردەکەوێت.

نەتەوەکـان گوزارشـتن لە بـوونی جیاوازییەکـان، نەتەوە ناتوانێـت بـوونی هەبێت گەر لە بەرامبەر نەتەوەکانی تـردا جیاوازییەکانی خۆی نەخـاتە روو، بەڵام لای گێلنەر نەتەوەکـان بـوونێکی راسـتەقینەیان نییەو ئەو جیاوازیـانەش کە نەتەوەکــان بوونیــان لەســەری هەیە، جیــاوازی راگــوزەرن و هــۆکەی دەگەڕێــتەوە بــۆ ئەوەی کە کۆمەڵگاکــان لە یەک کاتــدا لە کۆمەڵگــایەکی کشــتوکاڵییەوە نەگــۆڕاون بــۆ کۆمەڵگــایەکی پیشەســـازی، گەر هەمـــوو کۆمەڵگاکان بە تەواوەتی بگۆڕێن بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، جیاوازییەکانی نێوانیان نامێنن و نەتەوەکانیش کە بوونیان بەهۆی ئەو ناهاوسەنگییەوە هەیە کە گـــۆڕانی کۆمەڵگـــا کشـــتووکاڵیەکان بـــۆ کۆمەڵگـــای پیشەســـازی دروسـتیکردووە، لەگەڵ نەمـانی ئەو ناهاوسـەنگییەدا ئەوانـیش نـامێنن. بـۆیە نەتەوەکان و جیاوازییەکانیان هیچ نین جگە لە وەسیلەیەک بۆ دروستبوونی تاکە کۆمەڵگایەک کە کۆمەڵگای پیشەسازییە.

ئەمەش بەڵـــگەیە لەســـەر ئەوەی جیـــاوازی لای دروســـتەخوازەکان وەسیلەیەکە بۆ یەکبوون و دەبێت جیاوازەکان لە دەرئەنجامدا بتوانن نەفی جیاوازییەکـــانی خۆیـــان بـــکەن و ببـــنەوە بە یەک. لای دروســـتەخوازەکان جیاوازییەکانی نێوان یەکەکانی ناو سیستەم بنەمای بوونی ئەو ململانێیەیە کە سیسـتەم لە نێـوان یەکەکانـدا ڕێکیـدەخات، ئەمەش بـۆ ئەوەیە تـا یەکەکـان هەریەکەیـان هەوڵبـدات لەڕێـگەی ئەو هێـزەی کە هەیەتـی بە چۆنـایەتییە جیاوازەکـانی خـۆی نەفـی چۆنـایەتییە جیاوازەکـانی ئەوانـی تـر بکـات و جیاوازیەکـانی خـۆی بەسـەریاندا بسـەپێنێ و هەموویـان ناچـار بکـات ئەو فــۆرمە بگــرن کە خــۆی هەیەتــی. بەمەش یەکە جیاوازەکــان لە فــۆرمە

جیاوازەکەی یەکێکییاندا دەبنەوە بەیەک و دەستبەرداری فۆرم و چۆنایەتییە جیاوازەکانی خۆیان دەبن. بۆ نموونە لای گێلنەر جیاوازی زمانەکان لەناو ئەو سیستەمەی کە لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا پەیڕەو دەکرێت تا ئاستی نەمان کەم دەبێتەوەو گرنگییەکی ئەوتۆی نامێنێت و لای هۆبسباومیش زمانی ئینگلیزی شوێنی هەموو زمانەکانی تر دەگرێتەوەو دەبێتە ئەو تاکە زمانەی کە دەبێت کەسانی ناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکان پێی بدوێن. ئەوەش زمانی ئینگلیزی دەکات بەو زمانە سەراپاگیرە ئەو هێزەیە کە قسەپێکەرانی ئەو زمانە لەناو سیستەمە دروستەییەکەی دنیای مۆدێرندا هەیانەو زمانی ئینگلیزی بەبێ بوونی ئەو هێزەی کە لە پشتییەوە هەیەتی وەک زمانەکانی ترەو هیچ جیاوازییەکی لەگەڵ زمانەکانی تردا نییە، ئەوەش وای کردووە ببێتە نوێنەری زمانی کۆمەڵگای پیشەسازی و جیهانی مۆدێرن، ئەو هیزە کۆمەڵایەتییە گەورەیە کە لە پێشبرکێی بوونی کۆمەڵگاکان بە کۆمەڵگای پیشەسازی توانیوەیەتی بباتەوەو پێشکەوێت بەسەر هەموویاندا.

ئەگەر ئەو کۆمەڵگا براوەیە زمانەکەی ئینگلیزی نەبوایەو زمانێکی تربوایە ئەو کاتە ئەو زمانە دەبوو بە زمانێکی جیهانی و جێگەی هەموو زمانەکانی تری دەگرتەوە. بە پێی ئەم بۆچوونە ئەوەی گرنگە زمانی ئینگلیزی نییە بەڵکو ئەو هێزە کۆمەڵایەتییەیە کە لە پێشبرکێیەکەدا براوەیە.

ئەم بیرۆکەیەی گێلەنەرو هۆبسباوم لەبارەی جیاوازی زمانەکان لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا ریشە فکرییەکەی دەگەڕێتەوە بۆناو تێڕوانینە دروستەییەکەی سۆسۆر، سۆسۆر پێی وایە جیاوازی یەکە زمانییەکان شتێکی رووکەشانەیەو هیچ گرنگییەکی ئەوتۆی نییە، شتەکان لە سیستەمدا شێوەی جیاوازیان هەیە تەنها بۆ ئەوەی تێکەڵبەیەکتر نەبن و بناسرێنەوە.

لە یاری شەترەنجدا شێوەی داشەکان گرنگ نییەو لە کاتی یاریکردندا کاتێک ئەسپێک لە ئەسپەکان بزر دەبێت، دەکرێت بەردێک لە بری ئەسپەکە دابنرێت و یارییەکە بەردەوامی وەرگرێت، لە کاتێکدا بەردەکە نەمادەکەی وەک مادەی ئەسپەکەیەو نە شێوەکەی لە شێوەی ئەسپەکە دەچێت، ئەمەش هیچ کاریگەرییەکی لەسەر یارییەکە دانەناوە، چونکە ئەوەی گرنگە مادەی دروستکردنەکەو فۆرمە جیاوازەکەی داشەکە نییە، ئەوەی گرنگە تەنها ئەوەیە ئەوەی کە لەبری ئەسپەکە دەهێنرێت نیشانەیەکی پێوە بێت تا لەگەڵ

داشـەکانی تـردا تـێکەڵ نەبێـت و بناسـرێتەوە، بۆیە دەکرێت لەبـری ئەسـپەکە هەرشتێکی تر بهێنرێت کە خاوەنی نیشانەیەکی جیاکەرەوەبێت.

نیشـانە جیاکەرەوەکـانیش لەنـاو ئەم جـۆرە لە سیسـتەمدا بە شـێوەیەکی هەڕەمەکـی دادەنـرێن، چـوونکە ئەوەی گـرنگە نیشـانەکە نیـیە بەڵکـو توانـای ناسینەوەی ئەو هێزەیە کە لەناو ململانێی بردنەوەکەدایە. دواتر کام هێز لەو هێزانە توانی بباتەوە، ئەوە نیشانەکە لە نیشانەی دانەیەکی ناو سیستەمەکەوە دەبێتە نیشانە بۆ کۆی سیستەمەکە.

ئەو جیاوازیـانە کە لەنـاو ئەم سیسـتەمەدا هەن، بەقەدەر جیـاوازی ئەو جلوبەرگانە گرنگە کە تیپە جیاوازەکانی تۆپی پێ لەکاتی یاریکردندا لە بەریـان دەکەن، ئەوەی لە جلـوبەرگی ئەو تیپـانەدا گـرنگە خـودی ڕەنـگەکە نیـیە، هەر تیپێـک لەو تیپـانە لە کـاتی یاریکردنـدا چ ڕەنگێـک هەڵـدەبژێرێ ئـارەزووی خۆیەتی، تەنها ئەوەی گرنگە ئەوەیە هەمان ڕەنگی ئەو تیپەی نەبێت کە یاری لەگەڵ دەکـــات، ئەمەش هـــۆیەکی پڕاگمـــاتیکیی هەیەو تەنهـــا بـــۆ ئەوەیە یاریزانەکانی ناو ئەو دوو تیپە بەهۆی ئەو جیاوازیانەوە یارو نەیـاری خۆیـان بناسنەوەو نەکەونە هەڵەوە. خۆ ئەگەر بەبێ ئەم نیشانانە ئەو تێکەڵبوونە ڕوو نەدات ئەوە هەردوو تیپەکە دەتوانن هەمان جلوبەرگ لەبەر بکەن و جیـاوازی لەجلوبەرگەکانیاندا گرنگ نەبێت.

ئەم سیستەمە لەبەرئەوەی لەسەر بنەمـای هێز کـار دەکـات، جیاوازییەکـان لەلای گرنـگ نیـیە، لێرەشـەوەیە جیـاوازی زمـان و کەلتـوری نەتەوەکـان کە جیاوازییەکی سروشتی و ئۆنتۆلۆجییە لای دروستەخوازەکان ئەوەندە گرنگە کە لە کـاتی ململانـێ هێزەکانـدا هێـزی بـراوە تـێکەڵ نەبێـت بە هێـزی دۆڕاو، دوای ئەوەی هێزێـک لەو هێـزانە بـردییەوە ئیتـر جیـاوازی کەلتـوری و زمـانی نامێنێ و دەبێت هێزە دۆڕاوەکە ببێتە هەڵگری کەلتورو زمانی هێزە براوەکە و زمان و کەلتوری خۆی بخاتە لاوە تا لە سیستەمەکەدا مافی بوونی هەبێت. لەم سیستەمەدا لەبەرئەوەی جیاوازی نێوان دانەکانی نـاو ئەو سیتەمە گرنـگ نین، دەبێت دۆڕاوەکـانی نـاو یـارییەکە پەیـڕەوی زمـان و کەلتـوری بـراوەکە بـــکەن و زمـــان و کەلتـــوری بـــراوەکە ببێـــت بە زمـــان و کەلتـــوری کـــۆی سیسـتەمەکە. لە سیسـتەمی مەملەکەتـی خـوادا جیـاوازیی نێـوان یەکەکـانی نـاو سیستەمەکە ئەرکییان تەنها بۆجیاکردنەوەی جەمسەرە بەرامبەربووەکانی ناو

سیستەمەکە نییەو بەپێی بەرامبەر بوونەوەی جەمسەرە بەرامبەرەکان گۆڕانیان بەسەردا نایێت، چوونکە لەبنچینەدا لەناو ئەم سیستەمەدا بەرامبەربوونەوە لەنێوان یەکەکاندا نییە، ئەم سیستەمە سیستەمی یاریی هێزەکان نییە لەپێناو بردنەوەدا، واتە ئەم سیستەمە لەسەر بنەمای هێز کار ناکات. سیستەم لە مەملەکەتی خوادا بۆ بەرجەستەکردنی هارمۆنیاو هەمئاهەنگییە لە نێوان یەکەکاندا. ئەم سیستەمە سیستەمی شەڕو ململانێی هێزەکان نییە لەپێناو زاڵبوونێکی زیاتردا، واتە سیستەمی ئەو یارییە سۆسۆرییە نییە کە ململانێی نێوان هێزەکان رێکدەخات لەپێناو زاڵکردنی بەهێزەکان بەسەر بێ هێزەکاندا، ئەم سیستەمە سیستەمی کارە هونەرییەکانە، کە سیستەمی سازکردنی هەمئاهەنگییە لە نێوان جیاوازەکاندا. لە نیگاری هونەرمەندێکدا رەنگە جیاوازەکانی ناو نیگارەکە لە ململانێ و شەڕوشۆردا نین لە پێناو زاڵبوونی رەنگێکیان بەسەر رەنگێکی تریاندا، بەڵکو لە هەمئاهەنگیدان لە پێناو ئاشکراکردنی ئەو وێنەیەدا کە بە جیاوازییەکانی هەموویانەوە دەنوێنرێت. پەیوەندی رەنگە جیاوازەکانی ناو ئەم نیگارەش هەمئاهەنگییەو بەبێ بوونی ئەو هەمئاهەنگییە ناتوانن ئەوەی کە شاراوەو نادیارە بینوێنن.

کەوابێت سیستەم لەم نیگارەدا هوونەرییەدا، سیستەمی هەمئاهەنگکردنی رەنگە جیاوازەکانەو ئەو سیستەمە چەند بتوانێت هەمئاهەنگی نێوان ئەو رەنگە جیاوازانە بەهێزتر بکات ئەوەندە دەتوانێت لە رێگەی ئەو رەنگانەوە ئەوەی پەنهانە ئاشکراتری بکات، تا ئەوەش پەنهانە ئاشکراتر ببێت جیاوازی نێوان رەنگەکان زیاتر ئاشکرا دەبێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ جیاوازی لە ناو ئەم سیستەمەدا شتێکی روکەشانە نییەو بەهێزبوونی جیاوازییەکان بە هێزبوونی سیستەمەکەیەو لە ناو ئەم سیستەمەدا جیاوازییەکان بەرەو لە ناوچوون و توانەوە لە ناو یەک رەنگدا ناڕۆن، بەڵکو بەردەوام بەرەو پەرەسەندن و بەهێزبوونێکی زیاتر دەڕۆن. گەر لە سیستەمە سۆسۆرییەکەدا ئیمکانی ئەوە هەبێت بەبێ بوونی جیاوازییەکان سیستەم بتوانێت درێژە بەکاری خۆی بدات، ئەوە لە مەملەکەتی خوادا سیستەم بەبێ بوونی جیاوازییەکان توانای کارکردنی نابێت. لای لایبنیتز سیستەم لە مەملەکەتی خوادا بەوە بەرەو کەماڵ دەڕوات کە جیاوازی

لە ناو تاکەکانی ناو ئەو مەملەکەتەدا زیاتر پەرەبسێنێ. تاجیاوازیەکان زیاتر و بەهێزتربن، سیستەم باشتر دەتوانێت مەملەکەتەکە بەرەوە کەماڵ بەرێت. ئەمەش تەواو پێچەوانەی چارەنووسی جیاوازییەکانە لە ناو ئەو مەملەکەتەدا کە سیستەمەکەی سیستەمێکی دروستەییە. ئەو مەملەکەتەی سیستەمەکەی سیستەمێکی دروستەییە بەوە دەگات بە کەماڵ کە جیاوازی لە نێوان ئەندامەکانیدا نەمێنێ هەموویان بەرەوە ئەوە بڕۆن کە براوەکە پێی گەیشتووە.

ئەوەی کە (فۆکۆیاما) ناوی ناوەی کۆتای مێژوو و کامڵبوونی سیستەمی سیاسی جیهان و گەیشتنی هەموو دەوڵەتەکانی جیهان بەوەی کە ئەمریکا پێی گەیشتووە، هیچ نییە جگە لە باوەڕبوون بەو سیستەمە دروستەخوازەی کە ئامانجی ئەوەیە هەموو ڕەنگە جیاوازەکان لە ناو یەکێک لە رەنگەکاندا بکاتەوە بەیەک و نەفی هەموو جیاوازییەکان بکات.

لەو مەملەکەتەی کە سیستەمە دروستەییەکە حوکمی دەکات، دوا ئامانج بەوە وەدی دێت کە کۆتایی بە جیاوازەییەکان بهێنرێت. بەڵام لەمەلەکەتی خوادا دوا ئامانجی سیستەم ئەوەیە کە جیاوازییەکان بگەنە دواڕادەی بەهێزی خۆیان و لەگەڵ یەکدا ئەوە بنوێنن کە بە جیاوازییەکانی خۆیانەوە وەک نیگارێک تیایدا دەبنەوە بەیەک. لە سیستەمە دروستەییەکەدا ئامانج ئەوەیە بوونی ئەو سیستەمە لە ناو تاکە فۆرمێکدا شیوەگیر ببێت، بەڵام ئامانج لە سیستەمی مەملەکەتی خوادا ئەوەیە بوونی سیستەم لە زۆرترین فۆرمی مومکیندا شێوەگیرببێت.

لایبنیتز لەبارەی جیاوازییەکانی ناو مەملەکەتی خواوە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە سیستەمی ئەو مەملەکەتە بەبێ بوون و پەرەسەندنی جیاوازییەکان بوونی نییەو سیستەمی ئەو مەملەکەتە لە سەر بنەمای فرەیی لە ناو یەکبوون و شوناسدا دامەزراوە، ئەوەی لە ناو سیستەمەکەدا یەکە، بەبێ بوونی فرەیی وفرەڕەنگی نانوێنرێت، ئەوەی لە ناو سیستەمەکەدا یەکە، بێ ڕەنگ و بێ فۆرمەو بوونیشی لە ناو یەک رەنگ و یەک فۆرمدا نانوێنرێت و بۆ نواندنی بوونی خۆی پێویستی بە زۆرترین رەنگ و زۆرترین فۆرم هەیەو یەکبوونەکەی لە ناو ئەو فرەیی و فرە ڕەنگییەدا دەردەکەوێت. فرەڕەنگی کەسانی ناو مەملەکەتی خوا بۆ جیاکردنەوەو نیشانەکردن نییەو

پێویستییەکی پراگماتیکی نەیهێناوەتە بوون، فرەڕەنگی لەم مەملەکەتەدا شتێکی راگوزەرو رواڵەتی نییە، بەڵکو زەرورەتێکی ئۆنتۆلۆجییەو ئەوانەی کە لە ناو ئەو مەملەکەتەدان دەبێت بوونێکی جیاوازیان هەبێت و ئەو جیاوازییەش نابێت جیاوازی بەرگێک بێت کە بۆ خۆجیاکردنەوە لەوانی تر پۆشیبێتیان و هەر ئەو خۆجیاکردنەوەیەش وابکات ئەمڕۆ بەرگێک بپۆشن و سبەینێ بتوانن ئەو بەرگە بگۆڕن بە بەرگێکی تر. جیاوازی لە مەملەکەتی خوادا بوونێکی سروشتی هەیەو وەک جلوبەرگی یاری قابیلی نەهێشتن و گۆڕین نییە، بەڵام قابیلی گەشەکردن و گۆڕانی هەیە بەپێی ئەو هارمۆنیایەی کە سیستەم لە نێوان رەنگێک و رەنگەکانی تردا سازی دەکات.

لای لایبێنتز هیچ شتێک لە گەردووندا بوونی نییە گەر جیاوازییەکی ناوەکی لەگەڵ هەموو ئەو شتانەدا نەبێت کە لە گەردووندا هەن، بە مانایەکی تر هیچ دووشتێک لە گەردووندا نین کە بە تەواوی لە یەک بچن و جیاوازییەکی ناوەکی لە نێوانیاندا بوونی نەبێت. ئەو ئەم حاڵەتە ئۆنتۆلۆجییەی ناو ناوە شوناسی ناجیاکان.

بەپێی بنەمای شوناسی ناجیاکان تاکەکانی ناو مەملەکەتی خوا خۆیان بە رەنگێکی جیاواز رەنگ نەکردووە تا خۆیان لە کەسانی تری ناو مەملەکەتەکە جیا بکەنەوە، ئەوان بەسروشت خۆیان لە یەکتر جیاوازن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ سیستەم لە مەملەکەتی خوادا مامەڵە لەگەڵ ئەو توخمانەدا ناکات کە خۆیان لە بنچینەدا جیاواز نین و خۆیان خۆیان بەڕەنگێکی جیاواز رەنگ دەکەن و خۆیان جیا دەکەنەوە لەوانی تر. سیستەمی ئەم مەملەکەتە بۆ یەکخستنی ئەو جیاوازییە سروشتیانەیە کە لە نێوان مرۆڤەکاندا هەن و لە ئاستە کۆییەکەشدا لە نێوان کەلتورەکاندا هەن.

لەمەملەکەتی خوادا پەیوەندی نێوان تاکەکان پەیوەندی بەرامبەربوونەوەو ململانێ نییەو لەپەیوەندییەکاندا هێز خاوەنی بڕیار نییە، پەیوەندی نێوان تاکەکان هەمئاهەنگییەو ئازادی تیایدا بڕیاردەرە، ئازادیش لێرەدا ئەوەیە تاکەکان لە پەیوەندییەکانیاندا دەبن بە زەمینە بۆ دەرکەوتنی بوون و جیاوازی یەکتری. تا چەند ئازادی لە نێوان تاکەکاندا زیاد بکات، تاکەکان باشتر دەتوانن وەک خۆیان دەرکەون و بەمەش جیاوازییەکانیان زیاتر ئاشکرادەبێت. ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی هارمۆنیای نێوانیان زیاتر ببێت و

ئەوەی کە سیستەمەکە دەیەوێت لەواندا بەرجەستەی بکات باشتر بەرجەستە ببێت.

لایبنیتز پێی وایە خوا گەردوونی لە کامڵترین فۆرمدا دروستکردووە، گەر گەردوون لە کامڵترین فۆرمدا دروستنەکرابێت دەبێت خوا لە خۆڕا لە ناو ئەو فۆڕمە جیاوازانەی کە بۆ بوونی گەردوون هەن، فۆرمێکی هەڵبژاردبێت و بوونی گەردوونی لە ناودا شێوەگیر کردبێت، ئەمەش لەگەڵ دانایی و زانایی سیفەتەکانی تری خوادا ناگونجێت. نابێت خوا بەبێ بوونی هیچ هۆکارێک گەردوونی لەم شێوەو فۆرمەدا دروستکردبێت و لەشێوەو فۆرمێکی تردا دروستی نەکردبێت. دانایی خوا دەخوازێت هۆکارێک هەبێت بۆ ئەوەی خوا گەردوونی لەم فۆرمەدا دروست کردووەو لە فۆرمێکی تردا دروستی نەکردووە، ئەو هۆکارەش لای لایبنیتز ناو نراوە هۆکاری تەواو.

هۆکاری تەواو لە دروستکردنی شتێک لە فۆرمێکدا ئەوەیە ئەو شتە لە تەواوترین فۆرمیدا دروست بکرێت، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ هۆکاری ئەوەی کە خوا گەردوونی لەم شێوەی ئێستادا دروستکردووەو لە شێوەیەکی تردا دروستی نەکردووە ئەوەیە کە ئەم شێوەیەی گەردوون تەواوترینی شێوەکانی گەردوونەو شێوە مومکینەکانی تری گەردوون هیچیان بەقەدەر ئەم شێوەیە کامڵ و تەواو نین.

ئەوەی لە بۆچوونەکەی لایبنیتز بۆ باسەکەی ئێمە گرنگە ئەمە نییە، بەڵکو ئەوەیە کە ئەم گەردوونە دروستکراوەی ئێستا بە پەیڕەوکردنی کام جۆرە لە سیستەم بووە بە کامڵترین گەردوون؟ لای لایبنیتز ئەم گەردوونە بەو سیستەمە بووە بەکامڵترین گەردوون: کە دەتوانێت گەورەترین ڕێژەی مومکین لە جیاوازییەکان لە کەمترین ڕێژەی مومکن لە بەسیستەمکردن کۆ بکاتەوە(١٤٩/٩).

مەملەکەتی خوا دەبێت بەپێی ئەم سیستەمە بڕوات بەڕێوە، واتە مەملەکەتێک بەوە دەبێت بە مەملەکەتی خوا کە بەرەو ئەوە بڕوات زۆرترین جیاوازی لە نێوان تاکەکاندا بە کەمترین شێوەی سیستەماتیککردن لە ناو مەملەکەتەکەدا کۆبکاتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بوونی جیاوازییەکان زەروورەتە بۆ ئەوەی کۆمەڵگایەک بەرەو ئەوە بڕوات ببێت بە مەملەکەتی خوا. مەملەکەتی خواش واتە کامڵترین کۆبوونەوەی مرۆیی بەپێی ئەو

سیسـتەمەی کە زۆرتـرین جیـاوازی مـومکن لە کەمتـرین رادەی سیستەماتیککردنی مومکن کۆدەکاتەوە.

ئەم جۆرە لە سیستەم بەپێی بنەمای هیز کار ناکات، چوونکە بنەمای هێز کۆمەڵگـا بەرەوە ئەوە دەبـات بگـاتە ئەوەی جیاوازییەکـان نەهێڵێـت و لە نـاو فۆرمە جیاوازەکاندا تەنها ئەو تاکە فۆرمە بمێنێتەوە کە فۆرمی ئەو توخمەیە کە لە هەموویان بەهێزترە. ئەم جۆرە لە سیستەم بەپێی بنەمای ئازادی کار دەکـات، ئەم بنەمـایەش کاتێـک وەدیـدێت کە پەیوەنـدی نێـوان تاکەکـانی نـاو کۆمەڵگـا گەیشـتبێتە ئەوپەڕی هەمئـاهەنگی خـۆی و هەریەک لەو تاکـانە بەو سیستەمە لەو فۆرمە شیاوەی خۆیدا ئەوەی نواندبێت کە دەبێت هەریەکەیـان بۆخۆی و بەو فۆرمە جیاوەزەی کە شیاوترین فۆرمی خۆیەتی بینوێنێ.

تـاکەکەس لەمەملەکەتـی خـوادا وەک هونەرمەنـدێک وایە کە لەکارەکەیـدا سـەرقاڵی نوانـدنی ئەوەیە کە لەخۆیـدا هەیەو لەکارەکەشـیدا جگە لە نوانـدنی بوونی خۆی بۆخۆی بیر لە دەرەوەی خۆی ناکاتەوەو دەرەوەی خۆی هـیچ کاریگەرییەکی نییە لە سـەر ئەوەی کە لەکارەکەیدا دەینوێنێ. بەڵام تـاکەکەس لە کۆمەڵگـا باوەکانـدا وەک یـاریزانێکی نـاو یـاری تـۆپی پـێ وایەو بەردەوام دەبێـت بەپێـی ئەوە هەڵسـووکەوت بکـات کە لە دەرەوەی خـۆیەوە لەڕێـگەی هەسـتەوەرەکانییەوە بـۆی دێـت، گەر سـاتێک لە دەرەوەی خـۆی غافـڵ ببێـت دەدۆڕێـت، ئەوەی ئەم یـاریزانە لەیارییەکەیـدا دەینـوێنێ بـوونی خـۆی نیـیەو بوونی ئەو دەوربەرەیە کە ئەوی تیایە.

بەپێی تیرڕوانینی دروستەیی تاکەکەس بەوە دەبێت بە خـۆی کە بتوانێت ئەو کارێکتەرە براوەیە بنوێنێ کە لەدوای بردنەوەکەی بووە بەو ئایدیاڵەی کە سیسـتەمی کۆمەڵگاکەی دەیخوازێت. ململانێی تاکەکانی نـاو کۆمەڵگـا لەسـەر نواندنی فۆرمەکانی ئەو کارێکتەرە براوەیە کە هەریەکەیـان بـوونی خـۆی تیا دەبینێـتەوە. واتە ئەم سیسـتەمە بەوە دەتگەیێنـێ بەخـۆت کە دەسـتبەرداری خـۆت ببیـت و ببیـت بەوەی کە لەململانـێکەدا بـردوویەتییەوە، شـێوەو فۆرمەکـانی کـارێکتەری بـراوە لەم سیسـتەمەدا دەبـن بەو تـاکە فۆرمـانە کە لەڕێگەیانەوە دۆڕاوەکان دەبن بەخۆیان. بۆ نموونە لای گێلنەر کۆمەڵگایەک ناتوانێـت ببێـت بە نەتەوە گەر قبـووڵی ئەو کەلتـورە مـۆدێرنە نەکـات کە کەلتوری براوەکانە، لێرەدا کەلتوری براوەکان دەبێت بە کەلتورێکی جیهانی و

هەر کەلتورێک لە کەلتورە جیاوازەکان میللەتەکان گەر نەگۆڕێت بۆ کەلتوری مۆدێرن کە کەلتوری براوەکانە، ئەو میللەتە نەک هەر ناتوانێت ببێت بەخۆی، بەڵکو ناتوانێت ببێت بە میللەتێک لەو میللەتانەی کە بوونیان لە ناو سیستەمی براوەکاندا هەیەو ناویان نراوە نەتەوە.

هەر میللەتێک لە میللەتەکان بۆ ئەوەی ببێت، دەبێت واز لەو فۆرمە بێنێت کە بۆ نواندنی بوونی خۆی هەیەتی و جیاوازە لە هەموو ئەو فۆرمانەی کە میللەتانی تر بوونی خۆیان تیا دەنوێنن و لەو فۆرمەدا بوونی خۆی بنوێنێ کە براوەکان بوونی خۆیان تیادەنوێنن. کەواتە بۆ ئەوەی ببیت بەخۆت نابێت لەو فۆرمە ناوازەیەی خۆتدا بوونی خۆت بنوێنی، بەڵکو دەبێت لەو فۆرمە باوەدا بوونی خۆت بنوێنی کە فۆرمی نواندنی بوونی براوەکانە. ڕێگای بوون بەخۆت بەوەدا تێدەپەڕێت کە لەو فۆرمەدا ببیت بەخۆت کە غەیری ئەو فۆرمەیە کە فۆرمی نواندنی بوونی خۆتە.

لەمەملەکەتی خوادا ئەمە تەواو پێچەوانە دەبێتەوە، لەم مەملەکەتەدا بۆ ئەوەی بوون پەیدا بکەیت نابێت سەرقاڵبیت بە نواندنەوەی ئەوەی کە لەناو خۆتدا هەیە لە فۆرمی نواندنی ئەوەی کە لە کەسەکانی تری ناو مەملەکەتەکە هەیە. کاتێک تۆ دەتوانیت لە ناو ئەم مەملەکەتەدا بوون پەیدا بکەیت، گەر روو لە دەرەوەی خۆت وەرگێڕیت و سەرقاڵ بیت بە نواندنی ئەوەوە کە لە ناو خۆتدا هەیە بەو فۆرم و چۆنایەتییانەی کە هی خۆتن و تۆ جیا دەکەنەوە لە هەموو ئەوانەی کە لە مەلەکەتەکەدا هەن. لەناو ئەم مەملەکەتەدا کەسێک بۆ ئەوەی ببێت، دەبێت ئەوە بێت کە خۆیەتی، ئەمەش بنەمای ئازادییە، واتە ئازادی ئەوەیە کە تۆ لە زەمینەیەکدا بیت توانای ئەوەت تیا چالاک بکات ببیت بەوەی کە هەیت و نەبیت بەهیچ بوونەوەرێک لەو بوونەوەرانەی کە خۆت نین، ئەو فۆرمەی کە بۆ بوونی خۆت هەتە کامڵترین فۆرمە بۆ بوونی تۆ، چوونکە سازترین فۆرمە بۆ شێوەگیربوونی بوونت.

٣.١.١) پەیوەندی خوا بە کەسەکانی ناو مەملەکەتی خواوە

تاکەکەس لە مەملەکەتی خوادا کاتێک بوونی دەبێت کە ئەوە بنوێنێ لە ناو خۆیدا هەیەو ئەوە نەنوێنێ کە لە دەرەوەی خۆی بۆی دێت و بە شێوەیەکی سەلبی لەناویدا دەچێنرێت، بەپێی تیۆرە دروستەییەکە کاتێک کەسێک

لەکۆمەڵگایەکدا دەبێت بە ئەندام، گەر ئەو کەلتورەی تیا چێنرابێت کە لە ناو ئەو کۆمەڵگـایەدا پەیـڕەو دەکرێـت و لە دوای چاندنەکەشـی ئەوکەسـە بەبـێ ئاگایی، لە ژیان و هەڵسوکەوتی خۆیدا پەیڕەوەی لەو سیستەمە بکات کە لەو کەلتورەدا هەیە.

لای گێلنەر کەسێک دەبێت بە ئەندامی نەتەوە کە لە قوتابخانە مۆدێرنەکاندا لە لایەن مامۆسـتا مۆدێرنەکـانەوە ئەو کەلتـورە مـۆدێرنەی تیـا چێنرابێـت کە کەلتـووری کۆمەڵگـا پیشەسـازییە براوەکـانی رۆژئـاوایە. بەبـێ چانـدنی ئەو کەلتـورە مـۆدێرنە لەنـاو تاکەکـانی میللەتێکداو پەیڕەوکردنـی نائاگایـانەی ئەو سیستەمەی کە لە ناو ئەو کەلتورە چێنراوەدا هەیە، تاکەکانی ئەو میللەتە نـابن بە تـاکی نـاو کۆمەڵگـایەکی نەتەوەیـی و مـیللەتەکەش نابێت بە نەتەوەیەک لە نەتەوەکان.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە جیـاوازی نێـوان کۆمەڵگـا تەقلیـدییە نامۆدێرنەکـان و کۆمەڵگا مۆدێرنەکان تەنها لە جیاوازی ئەو کەلتـورەدایە کە لە نـاو تاکەکانـدا دەچێنرێـــت و جـــگە لە جیـــاوازی کەلتورەکـــان و ئەو سیســـتەمەی کە بە شـێوەیەکی نائاگایـانە لەدوای چانـدنی لە لایەن تاکەکـانەوە پەیـڕەو دەکرێـت، هیچـی تـر نیـیە. گەر ئەمە جیـاوازی نێـوان کۆمەڵگـای مـۆدێرن و کۆمەڵگـای تەقلیـــدی بێـــت ئەوە هەردوو کۆمەڵگـــاکە سیســـتەمەکەیان سیســـتەمێکی دروستەییەو هیچ جیاوازیک لە جۆری سیستەمەکەیاندا نییە.

ئەوەی کۆمەڵگـای نـاو مەملەکەتـی خـوا جیـا دەکـاتەوە لەو دوو کۆمەڵگـایە لەلایەکەوە سیستەمەکەیەو لە لایەکی ترەوە کەلتورەکەیە. لە مەملەکەتی خوادا کەلتـورێکی ئامـادەکراو نیـیە بـۆ چانـدنی لە نـاو تاکەکـانی مەمـلەکەتەکەدا، کەلتوری ناو مەملەکەتی خودا پێویستی بە مامۆستا نییە، چوونکە لە بنچینەدا پرۆسەی چاندنی کەلتور لە ناو ئەم کۆمەڵگایەدا بـوونی نییەو ئەو کەلتـورەی کە لەم کۆمەڵگـایەدا پەیـڕەو دەکرێـت کەلتـورێکی تـاقیکراوەنییەو نەبـووە بە کەلتوری براوەکان تا براوەکان لە نەوەکاندا بیچێنن.

ئەم کەلتـورە بـوونێکی پێشـتاقیکاریانەی هەیەو لەگەڵ پەرەسـەندنی ئەو کۆمەڵگـایەدا کە بەرەو ئەوە دەڕوات ببێت بەو کۆمەڵگایەی کە لە مەملەکەتـی خـوادا بەرجەسـتە دەبێـت، وەدی دێـت و لە ژیـانی کـۆیی ئەو کۆمەڵگـایەدا شـێوەگیر دەبێت. واتە ئەم کەلتـورە کەلتورێـک نییە کە لەواقعەکەدا بـوونێکی

ئامادەی هەبێت و نەوەیەک لە نەوەکەی دوای خۆیدا بیچێنێ، ئەم کەلتuورە بوونێکی عەقڵی لەناو هەر تاکێک لەو تاکانەدا هەیە کە دواتر دەبن بە ئەندام لە مەملەکەتی خواداو لەگەڵ پرۆسەی بە ئەندامبوونیان لەناو ئەو مەملەکەتە لە هەڵسوکەوتوو ژیانیاندا بوون پەیدا دەکات.

ئەم کەلتورە وەک کەلتوری کۆمەڵگا مۆدێرنەکان و کۆمەڵگا تەقلیدییەکان کەلتورێکی تەقلیدکراوە نییەو کەسەکانی ناو ئەم مەملەکەتە لە کەسانی پێش خۆیانیان وەرنەگرتووە، ئەم کەلتuورە لە گەڵ ژیانی ئەواندا بوون پەیدا دەکات و خاوەنی ئەو فۆرمانەیە کە لەوانەوە پەیدا دەبن و پێشتر بوونیان نەبووە.

ئەم کەلتورە کەلتورێکی داهێنراوەو هەریەک لەو کەسانەی کە دواتر دەبن بە ئەندامی ناو مەملەکەتی خوا بەشداری لە داهێنانیدا دەکات و بەرەوە کەلتورێکی کامڵی دەبات. دوای ئەوەش ئەم کەلتورە وەدی هات و کامڵ بوو، کەسانی ناو مەملەکەتەکە هەوڵ نادەن لە نەوەکانی خۆیاندا بیچێنن، بەڵکو هەوڵدەدەن زەمینە خۆش کەن بۆ ئەو نەوەیە تا ئەوانیش ئەو کەلتورە عەقڵییەی کە لە ناو خۆیاندا لەگەڵ بوونایاندا بوونی هەیە، لە ژیانی خۆیاندا وەدی بهێنن و لەوە دوورکەونەوە ئەو کەلتuورە وەرگرن کە لە ژیانی باوانەکانیاندا بەرجەستە بووە.

هەر نەوەیەک لە نەوەکانی ناو مەملەکەتی خوا دەبێت ئەو کەلتuورە تایبەت و جیاوازە لە ژیانی خۆیدا شێوەگیربکات کە پێشتر لەلایەن نەوەکانی پێشووەوە شێوەگیر نەکراوە. پەیوەندی نێوان کەلتوری نەوەکان لەگەڵ کەلتوری باوانەکان وەک کۆمەڵگا تەقلیدییەکان پەیوەندییەکی بۆماوەییانەی کۆمەڵایەتی نییەو نەوەکان ئەو کەلتوورەی باوانەکان لە دەرەوی خۆیان وەرناگرن، واتە ئەوە وەرناگرن کە باوانەکان لە فۆرمێکدا بەرجەستەیان کردووەو بوونێکی هەستەکی لە کۆمەڵگاکەدا پەیدا کردووە، بەڵکو ئەوەی لە کەلتوری باوانەکانەوە دەگوازرێتەوە بۆ نەوەکان ئەوەیە کە لە باوانەکاندا هەیەو هێشتا لە ژیانی خۆیاندا بەرجەستەیان نەکردووە، واتە لایەنی بەرجەستە نەکراوی کەلتورەکەیە نەک لایەنە بەرجەستەکراوەکەی.

بۆیە نەوەکان بۆ بەرجەستەکردنەوەی دەبێت لە فۆرمێکی جیاواز لەو فۆرمە بەرجەستەی بکەنەوە کە باوانەکانیان بەرجەستەیان کردبوو، بەمەش

ئەو کەلتورەی کە لە ژیانی ئەواندا بەرجەستە دەبێت نابێت بە لاساییکرنەوەی کەلتوری باوانەکان، بەڵکو لەگەڵ کەلتوری باوانەکاندا دەبن بە دوو کەلتوری جیاواز بۆ شێوەگیرکردنی ئەوەی کە لە عەقڵدا بوونێکی پەتی هەیەو پێویستی بەوەیە لە چەند شێوەیەکی جیاوازدا شێوەگیر ببێت.

نەوەکان چۆن شێوەیان دووپاتبوونەوەی هەمان شێوەی باوانەکانیان نییە، بە هەمان شێوە دەبێت کەلتورەکەشیان دووپاتبوونەوەی هەمان کەلتووری باوانەکانیان نەبێت جا دەتوانن بەردەوامی بە مەملەکەتی خوا بدەن.

بەردەوامیدان بە مەملەکەتی خوا لەلایەن نەوەکانەوە داهێنانەوەیەکی نوێی مەملەکەتی خوایەو بەردەوامبوون نییە لە ناو هەمان مەملەکەتدا. کەسێک دەتوانێت ببێت بەئەندام لە مەملەکەتی خوادا، ئەوەی لەو مەملەکەتدا لێی روودەدات بە شێوەیەکی پێشینە لە ناو عەقڵیدا بوونێکی نادیاری هەبێت. واتە ئەوەی هەڵسوکەوتی ئەو کەسە لەو مەملەکەتە دیاری دەکات ئەو کەلتورە نەبێت کە هەر مرۆڤێک لەگەڵ لەدایکبوونیدا لە دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکەی خۆی وەری دەگرێت، بەڵکو ئەو کەلتورە نادیارە بێت کە لەگەڵ لە دایکبوونیدا لە ناو عەقڵیدا بوونێکی نادیاری هەیەو دەبێت لە هەڵسوکەوتی ئەودا لەناو مەملەکەتی خوادا شێوەگیر ببێت و دەرکەوێت.

لایبنیتز لەم بارەیەوە دەڵێت: ئایدیاڵی جەوهەری کەسیی هەموو ئەوەی لەخۆیدا هەڵگرتوو کەدواتر لێی روودەدات[١٣٢/٩]. واتە وەک ئەو تۆوە وایە کەلە زەمینەیەکدا دەیچێنین تا ئەوەی لێ وەدی بێت کە لەناوخۆیدا حەشاریداوە، بەبێ وەدیهاتنی ئەوەش کە لە ناویدا پەنهانە ئێمە توانای ئەوەمان نییە ئەوە بزانین تۆی چ روەکێکە.

بەپێی ئەم بۆچوونە تاک لەناو مەملەکەتی خوادا دەبێت لە ژێر حوکمی فرمان و چوونیەتییەکانی ئەو کەلتورە دەرچووبێت کە لەناو کۆمەڵگا تەقلیدییەکەدایەو بە شێوەیەکی سەلبی لەناویدا چێنراوەو هوشیاری بەوە پەیداکردبێت کە فرمان و چۆنایەتییەکانی کاروکردەکانی ئەو بە شێوەیەکی نادیار لەناو عەقڵیدا بوونیان هەیەو دەبێت لەڕێگەی عەقڵە یاسادۆزەکەی ناو خۆیەوە بیاندۆزێتەوەو لەناو مەملەکەتی خوادا بەپێی ئەو فرمان و چۆنایەتییانە هەڵسوکەوت بکات کە لە عەقڵەوە بۆی دێن. مەملەکەتی خوا زەمینەی دەرکەوتنی ئەو فرمان و چۆنایەتییە نادیارانەن کە لەناو تاکەکانی

ئەو مەملەکەتدا پێش بوونیان لە ناو مەملەکەتەکەدا لە ناویاندا بوونیان هەیە. تاکەکەس لە مەملەکەتی خوادا هیچ فرمان و چۆنایەتییەک لە فەزای کۆمەڵایەتی ئەو مەملەکەتە وەرناگرێت و ئەو فرمان و چۆنایەتییانەی کە بوونی ئەو لە مەملەکەتەکەدا دیاری دەکەن لە عەقڵی خۆیەوە بۆی دێن .

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ لەناو مەملەکەتی خوادا هیچ کەلتورێک بۆ چاندنی لەناو تاکەکاندا بوونی نییەو عەقڵی تاکەکان زەمینەی چاندنی کەلتور نییە. بە پێچەوانەوە لەناو عەقڵی هەرتاکێکدا کەلتورێکی نادیار هەیەو دەبێت فەزای کۆمەڵایەتی ناو مەملەکەتی خوا ببێت بە زەمینەیەک بۆ دەرکەوتنی ئەو کەلتورە.

فەزای کۆمەڵایەتی مەملەکەتی خوا تەنها زەمینەی دەرکەوتنی کەلتورەو سەرچاوەی بەخشینی سیستەمی کەلتورەکە نییە. بۆیە دەبێت لە هەر تاکێکی مەملەکەتی خوادا، سەرچاوەی بەخشینی سیستەمی ئەو کەلتورەی کە لێیەوە وەدیدێت ئەو عەقڵە بێت کە فرمان وچۆنایەتییەکانی ئەو کەلتورەی لەناو خۆیدا بۆ ئەو کەسە هەڵگرتووە.

تاکەکەس لەناو مەملەکەتی خوادا دەبێت وا بژی کە تەنها خۆی و خوا لە ناو مەملەکەتەکەدا بوونیان هەیە، واتە تاکەکەس لەم مەملەکەتەدا لەگەڵ تاکەکانی تری مەملەکەتەکەدا لەناو دیالۆگدا نییە، بەڵکو لە ناو مەنەلۆگدایە لەگەڵ ئەو هێزەدا کە لە ناو خۆیدا فرمان و چۆنایەتییەکانی ژیانی تایبەتی خۆی لە ناو مەملەکەتەکەدا پێ دەبەخشێت.

گەر ئێمە کەسێک بین لە کەسەکانی مەملەکەتی خوا، ئەوە جگە لەخوا هیچ هێزێکی دەرەکی لە دەرەوەی ئێمە بوونی نابێت کە توانای ئەوەی هەبێت کار لە ئێمە بکات، بە تەنها خوا بە شێوەیەکی راستەوخۆ لەگەڵماندا لە پەیوەندیدایەو ئەمەش بە هۆی ئەوەوەیە کە بەردەوام شوێنی ئەو هێزە دەکەوین کە لە ناوماندا بوونی هەیە[١٨٣/٩]. گەر لەمەملەکەتی خوادا تاکەکان بەردەوام لە ناو مەنەلۆگدابن لەگەڵ ئەو هێزەی کە لە ناو بوونیاندا فرمان وچۆنایەتییەکانیان پێدەبەخشێت، چۆن لەگەڵ یەکدا دەتوانن بکەونە ناو پەیوەندییەوەو سیستەم چۆن دەتوانێت پەیوەندییەکانیان رێک بخات؟

وەڵامی لایبنیتز بۆ ئەم پرسیارە ئەوەیە کە ئەو پەیوەندیانە بە شێوەیەکی پێشینە لەناو هەریەک لە تاکەکاندا رێکخراون و تاکەکان ئەوەندەیان لەسەرە

ئەوەی کە لەناویاندا هەیە لەناو واقعدا شێوەگیری بکەن و بەشێوەگیرکردنی ئەمە ئەو پەیوەندیانەش شێوەگیر دەبن کە بەپێی پلانێکی پێشینە رێکخراون.

پەیوەندی نێوان تاکەکانی ئەم کۆمەڵگایە وەک پەیوەندی نێوان ئەو وێنە پارچەپارچەکراوە وایە کە هەر پارچەیەکی کەوتۆتە شوێنێک و پەیوەندی ئەم پارچانە لەناو وێنەکەدا بەوە رێکدەخرێتەوە کە هەریەک لە پارچەکان بە ئاراستەی شوێنەکەی خۆی بجولێنرێت بێ گوێدانە ئەوەی کە دەکەوێتە کوێی پارچەکانی ترەوە. کاتێک هەریەک لە پارچە پەرتبووەکانی ئەو وێنەیە دەگەرێت بەشوێن شوێنەکەی خۆیداو شوێنەکەی خۆی لەناو وێنەکەدا دەدۆزێتەوە، بەمە هەموو پارچەکان لەناو وێنەکەدا لە پەیوەندییەکدا دەبنەوە بە یەک و وێنەکە بەرجەستە دەکەنەوە.

کەسانی ناو مەملەکەتی خوا وەک پارچە ونبووەکانی یەک وێنەن و ئەم وێنەیەش وەک ئایدیاڵ لەناو روحی کۆیی هەریەکەیاندایەو هەریەکەیان بەوە بەشداری لە شێوەگیرکردنی ئەو وێنەیەدا دەکەن کە بێ گوێدانە پارچەکانی تری وێنەکە ئەو پارچەیەی لەناو خۆیاندا هەیەو بوونی ئەو لەناو کۆی وێنەکەدا دیاری دەکات، شێوەگیر بکات. کاتێک هەریەکەیان رێگای خۆی دەدۆزێتەوەو ئەوەی لەناو خۆیدا هەیە بەو رێگایە لە کاروکردەوەکانی خۆیدا شێوەگیری دەکات، بەمە لەگەڵ ئەوانی تردا دەکەوێتە ناو پەیوەندییەوەو دەبێتە بە شێک لە ئەندازەی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایە.

ئەوەی لەناو عەقڵی هەر تاکێک لە تاکەکانی ئەو مەملەکەتەدا هەیە، تەنها ئەو فرمان و چۆنایەتییانە نین کە ئەو دەبێت لە ژیانی خۆیدا لە کاروکردەوەکانیدا شێوەگیریان بکات، ئەو ناوکۆییەشە کە شێوەگیرکردنی فرمان و چۆنایەتییەکانی هەمئاهەنگ دەکاتەوە لەگەڵ ئەو فرمان و چۆنایەتیانەی کە لەناو هەریەک لە تاکەکانی تردا هەیە.

ئەو ناوکۆییەش کە ژیانی هەموو تاکەکانی تیا دەگوزەرێت بەرجەستەکەری ئەو بوونە کۆییەی ناو ئەوانە کە دواتر فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی سەدەی نۆزدە ناوی دەنێن روحی نەتەوە. روحی کۆیی ناو تاکەکانی مەملەکەتی خوا لەرێگەی روحی تاکەکەسەکانەوە، هەریەکەیان بەرەو ئامانجە تاکەکەسییەکەی خۆی ئاراستە دەکات و بەمە ئامانجە کۆییەکەی خۆی وەدی دەهێنێ. ئەوەی کە کۆییە لەرێگەی وەدیهاتنی ئەوەوە

وەدی دێت کە لە ناو تاکەکاندا تاکەکەسی و ناکۆییە. لایبنیتز بۆ دیاریکردنی پەیوەندی تاکەکانی ناو مەملەکەتی خوا پەنا بۆ بیرۆکەیەکی سەیر دەبات و پێی وایە: بەپێی ئەو بیرۆکەیە هەر تاکێک لە تاکەکانی مەملەکەتی خوا بە شێوەیەکی پێشتاقیکاری کۆی مەملەکەتی خوا بە شێوەیەکی مومکین لەناویدا بوونی هەیەو هەریەک لەو تاکانە بە شێوازی تایبەتی خۆی و لە گۆشەنیگای بوونی خۆیەوە مەملەکەتی خوا دەنوێنێ.

هەر تاکێکی واقعیی ناو مەملەکەتی خوا بوونێکی پەتی و عەقڵی لە ناو تاکەکانی تردا هەیە، هیچ تاکێک لەو تاکانە لەڕێگەی بوونی واقعی تاکەکانی ترەوە ئەو بوونە پەتییەی ئەوان نەهاتووەتە ناوییەوە، واتە کەسانی ناو ئەو مەملەکەتە لە دەرەوە یەک ناناسن و پێش ئەوەی هەریەکەیان لە دەرەوە بۆ ئەوی تریان دەرکەوێت بوونی لەناو ئەوی تریاندا هەبووە. مامەڵەکردنی هەریەکەشیان لەگەڵ ئەوانی تریاندا مامەڵەکردنێکی راستەوخۆ نییە لەگەڵ بوونە واقعییەکەیاندا، بەڵکو مامەڵەکردنە لەگەڵ بوونە واقعییەکەیاندا لە رێگەی ئەو بوونە پەتییەوە کە بەر لە بوونە واقعییەکەیان لەناو عەقڵیاندا بوونی هەبووە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کاتێک هەریەکەیان لەگەڵ ئەوانی تریاندا دەکەوێتە ناو پەیوەندی لەگەڵ ئەو کەسانەدا ناکەوێتە ناو پەیوەندی کەبوونێکی واقعییان لە مەملەکەتی خوادا هەیە، بەڵکو لەگەڵ ئەو کەسانەدا کە لەناو عەقڵیدا وەک بە شێک لەوەی کە بە شێوەیەکی پەتی بوونی هەیە دەکەوێتە ناو پەیوەندییەوە، واتە هەریەکەیان لەناو خۆیداو لەگەڵ خۆیدا لەگەڵ ئەوانی تردایە.

لە کۆمەڵگا تەقلیدی و دروستەییەکانیشدا تاکەکان لەگەڵ بوونی واقعی یەکتردا لە پەیوەندیدا نین و هەریەکەیان لە پەیوەندیدایە لەگەڵ ئەو وێنانەی کە ئەوانیتر لە ناوکۆییەکی کۆمەڵایەتی مومکیندا بۆخۆیان لە بەرامبەر ئەودا دروستی دەکەن. کەواتە لە هەردوو جۆر لەکۆمەڵگادا پەیوەندی نێوان تاکەکان پەیوەندی نێوان بوونە واقعییەکەیان نییەو پەیوەندی نێوان بوونە وێنەییەکانیانە، بەڵام وێنەی کەسەکان لە مەملەکەتی خوادا ئەو وێنانە نین کە لە کۆمەڵگا تەقلیدی و دروستەییەکاندا تاکەکان لە خەیاڵی یەکتریدا بۆ خۆیانی دروست دەکەن. بەڵام ئەو وێنانە لە مەملەکەتی خوادا بوونێکی پێشینەو

پەتیـــان لەنـــاو عەقڵـــی هەریەک لەتاکەکانـــدا هەیەو دوای وەدیهـــاتن و شـێوەگیربوونیان لەنـاو تاکەکانـدا بوونیـان لە بـوونێکی عەقڵـیـیەوە دەبێـت بە بـوونێکی واقعـی و هەسـتەکی. بـوونی وێنەیـی کەسـەکان لەنـاو کۆمەڵگـا دروسـتەییەکاندا لەپێنـاو ئەوەدایە هەر تاکێـک بـوونی خـۆی لەوانـی تـردا دامەزرێنێ و ئەوانی تر هەست بە بوونی بکەن، چوونکە بەبێ هەستکردنی ئەوانی تر بە بوونی، ئەو لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا بوونی نابێت، بەڵام بوونی عەقڵیی کەسەکان لەناو عەقڵی هەریەک لە تاکەکانی مەملەکەتی خوادا لەپێناو ئەوەدایە هەریەکەیـان بـوونی خـۆی تەنهـا لە وەدیهـاتنی ئەوەدا ببێنـێ کە لەخۆیـدا بـوونی هەیەو لە دەرەوەی خۆیـدا بە شـوێن بەهـاو بـوونی خۆیـدا نەگەڕێت.

٤.١.١) مەملەکەتی خوا و نەتەوە

هێگڵ لە باسکردنی پەرەسـەندنی بیـرۆکەیەک لەفەلسـەفەی قۆناغێکدا بـاس لەوە دەکات کە فەلسـەفە جیاوازەکانی فەیلەسوفانی ئەو قۆناغە مەحکومن بەو زەمەنەی کە بیرۆکەکـان تیایـدا لەو قۆنـاغە فەلسـەفیەدا پەرە دەسـێنن، واتە فەیلەسوفەکان کوڕی سەرەدەمەکەی خۆیانن و دەبێت لە سنوری زەمەنەکەی خۆیـان و پەرەسـەندنی بیرۆکەکـان لەو زەمەنەدا مامەڵەیـان لەگەڵدا بکەیـن و زیاتر لەوەیان لێنەخوازین کە هەڵیانگرتووە.

لەبەرئەوەی لایبنیتـــز لەو فەیلەســـوفانەیە کە دەکەوێـــتە ســـەرەتاکانی سـەرهەڵدانی فەلسـەفەی ئەڵمـانی، ئەوەی لەفەلسـەفەکەیدا گوزارشـتی لێکـراوە تەنها بیرۆکە هەمەکییەکەی نەتەوەیە نەک نەتەوە خۆی. واتە بیرۆکەی نەتەوە لەم قۆنـاغەدا لەنـاو بیـری ئەودا خـۆی وەک سیسـتەمێک دەخـاتە روو، بەڵام ئەوە لەخۆیـــدا ئاشـــکرا ناکـــات کە ئەو سیســـتەمە سیســـتەمی پەیوەنـــدییە ناوەکییەکـانی چ شـتێکە، بـۆیە ئەوەی کە دەکرێـت لە بـارەی نەتەوەوە لەنـاو فەلسـەفەکەیدا بیزانین، نابێت نەتەوە خـۆی بێت، بەڵکو دەبێت ئەو سیسـتەمە بێت کە نەتەوە لەسـەری دادەمەزرێت، واتە دەبێت ئەوە بێت کە هەمەکییەو هێشـتا بـوونی خـۆی وەک نەتەوە ئاشـکرا نەکـردووەو پێویسـتی بە کـاتێکی زیاتر لە بیرکردنەوەیە تا خۆی وەک نەتەوە ئاشکرا بکات.

قۆناغەکانی پەرەسـەندنی بیرۆکەیەک لەنـاو فەلسـەفەدا جیـاوازن، لە قۆنـاغە

دواینەکاندا بیرۆکەکە دیاریکراوترو ئاشکراترە تا قۆناغە سەرەتاییەکان، لە قۆناغە سەرەتاییەکانیشدا ئەو بیرۆکە پەتیترە لە قۆناغە دواینەکان. (بۆ نموونە ئێمە سەرەتا بەوە دەستپێدەکەین کە شتێکمان وەک بیرۆکەیەکی دیاریکراو دەست کەوێت، بەڵام شتێک لێرەدا بوونی نییە، بەڵکو هەموو ئەوەی کە هەیە تەنها بیرۆکەیەکە دوای ئەمەش سەرەتا لە بیرکردنەوەماندا جگە لەم جۆرە دیاریکردنە پەتییانە شتێکی تر دەست ناکەوێت و پەتیەتییەکەش ئاسان وسادەیە قۆناغەکەی دواتریش عەینی ترەو پێشتر گریمانەی ئەو قۆناغەی پێش خۆی کردووە، دوای ئەمەش بە شێوەیەکی دوور مەوداتر پەرەدەسێنێ، بەم شێوەیە هەموو قۆناغێکی دواتری قۆناغەکانی پەرەسەندن دەوڵەمەندترە لەوەی پێش خۆی و بە کۆمەکی ئەم تایبەتمەندیانە زیاد دەکات و دواتر عەینیتر دەبێتەوە، دوای ئەمەش شتێک بەناوی بیرەوە نییە کەلە پەرەسەندنی خۆیدا بەرەو پێش نەڕوات)(١٩٢/١٥).

ئەم بۆچوونەی هیگڵ ئەوەمان بۆ رۆشن دەکاتەوە کە بیرۆکەی نەتەوە لە ناو فەلسەفەی لایبنیتزدا بوونێکی پەتی هەیەو هەر ئەو بوونە پەتییەشە کە لە قۆناغەکانی دواتری فەلسەفەی ئەڵمانیدا پەرە دەسێنێ و وەک بیرۆکەی نەتەوە خۆی ئاشکرا دەکات. ئەوەی لای ئەو هەیە تەنها بیرۆکەکەیەو هیچی تر، بۆیە نابێت ئەوە لێی چاوەڕێ بکەین کە باسی نەتەوەمان بۆ بکات و بیرۆکەکە وەک بیرۆکەی نەتەوە بخاتە روو، ئەوانەی کە ئەم بیرۆکەیە دەتوانن وەک بیرۆکەی نەتەوە بخەنەڕوو ئەو فەیلەسوفانەن کە لە دوای ئەوەوە دێن و دەکەونە ناو قۆناغە دواینەکانی فەلسەفەی ئەڵمانییەوە.

ئێمە لەڕێگەی فەلەسەفەی لایبنیتزەوە تەنها ئەوەندە دەزانین کە سیستەمێک هەیەو ئەم سیستەمە سیستەمی پەیوەندی نێوان مۆنادەکانە. واتە ئێمە لەناو فەلسەفەکەی ئەودا ناتوانین ئەوە ساغ بکەینەوە ئەو سیستەمە سیستەمی پەیوەندی نێوان تاکەکانی نەتەوەیەکەو مەبەستی ئەویش لە مۆنادەکان تاکەکانی نەتەوەن.

بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ئەو سیستەمەی لایبنیتز باسی دەکات سیستەمی پەیوەندی نێوان تاکەکانی نەتەوەیەو مۆنادەکانیش تاکە نەتەوەییەکانن، دەبێت لە قۆناغە یەک لە دوا یەکەکانی فەلسەفەی ئەڵمانیدا بە شوێن پەرەسەندنی ئەو بیرۆکەیەدا بڕۆین کە لە فەلسەفەکەی ئەودا تەنها ئەوەندەی گوزارشت

لێکراوە کە سیستەمی پەیوەندی نێوان کۆمەڵە یەکەیەکە کە بە مۆناد ناوی بردوون.

گەر ئێمە بتوانین ئەو بیرۆکەیە لەلای فەیلەسوفانی دوای لایبنیتز بدۆزینەوە، ئەوە لەرێگە گوزارشتە جیاوازو پەرەسەندووەکانی ئەوانەوە لەو بیرۆکەیە دەگەین بەوەی کە ئەو بیرۆکەیە بیرۆکەی نەتەوەیە یان بیرۆکەی شتێکی تر. ئەمەی سەرەوە دەمانگەیێنێ بەوەی کە تاکە رێگایەکمان هەیە بۆ ئەوەی بزانین ئەو بیرۆکەیەی کە لایبنیتز وەک مەملەکەتی خوا گوزارشتی لێکردووە بیرۆکەی نەتەوەیە یان بیرۆکەی شتێکی ترە، ئەو رێگایەش ئەوەیە لەدوای ئەو لەناو فەلسەفەی کانتدا بە شوێن گوزارشتە پەرەسەندووەکەی ئەو بیرۆکەیەدا بگەڕێین و دوای کانتیش لە ناو فەلسەفەی فیختەداو هێردەر بەهەمان شێوە بە شوێن ئەوەدا بڕۆین بۆ هەمان ئەو بیرۆکەیە گوزارشتکردنە پەرەسەندووەکەی بدۆزینەوەو دواجاریش لە فەلسەفەی هیگڵدا بەدوای دوا گوزارشتی پەرەسەندووی ئەو بیرۆکەیەدا بگەڕین، ئینجا دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی ئەوەی کە لایبنیتز ناوی ناوە مەملەکەتی خواو سیستەمەکەی دیاری کردووە، نەتەوەیە یان نەتەوەنییە.

لێرەدا پرسیارێک دێتە پێشەوە ئەوەیش ئەوەیە: چۆن دەتوانین ئەو بیرۆکەیە لەناو فەلسەفە ئەو هەموو فەیلەسوفانەدا بدۆزینەوە لەکاتێکدا هەریەک لەوان فەلسەفەیەکی تایبەت بەخۆی هەیەو جیاوازە لە فەلسەفەی ئەوانی تر؟. هیگڵ پێی وایە لە پەرەسەندنی بیرۆکەیەک لە بیرۆکەکان لەناو سەردەمێکی فەلسەفەدا قۆناغە دواینەکان هەڵگری هەموو ئەوەن کە قۆناغە بەراییەکان هەڵیان گرتووە، واتە ئەو بیرۆکەیەی کە لە قۆناغە بەراییەکانی لەو فەلسەفەدا گوزارشتی لێکراوە بەخۆی و گوزارشتەکەشییەوە بوونی لە قۆناغەکەی دوای خۆیدا هەیەو لەو قۆناغەدا سەرەڕای ئەوەی کە گوزارشتدەکات لە هەموو ئەوەی کە لە قۆناغەکەی پێشوودا گوزارشتی لێکراوە، گوزارشت لەوەش دەکات کە لەو قۆناغەی پێش خۆیدا گوزارشتی لێنەکراوە. ئەمەش رێگە بۆ لێکۆڵەرێکی راستەقینە خۆش دەکات کە لە فەلسەفەکانی هەموو قۆناغەکاندا بیرۆکەکەو پەرەسەندنە یەک لە دوایەکەکانی بدۆزێتەوە.

ئێمەش بۆ ئەوەی بگەین بەوەی کە ئەو سیستەمەی لایبنیتز وەک

سیستەمی مەملەکەتی خوا گوزارشتی لێدەکات سیستەمی نەتەوەیە، دەبێت هەمــوو ئەو گوزارشــتە جیــاوازانەی کە لە فەلســەفە یەک لە دوایەکەکــانی فەلسەفەی ئەڵمانیدا بۆ ئەم بیرۆکەیە هەن بیانخەینەروو، جگە لەمەش دەبێت ئەو پەرەسـەندنەش دەستنیشـان بکەیـن کە لەنـاو ئەم گوزارشـتە جیـاوازانەی بیـرۆکەکەدا روویـداووەو بەهـۆیەوە گەیشـتووەتە ئەوەی کە ئەو بیـرۆکەیە بیرۆکەی نەتەوەیەو بیرۆکەی شتێکی تر نییە.

بەبــێ خســتنەرووبەکی یەک لەدوایەکــی گوزارشــتە جیاوازەکــانی ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا، ناتوانین بگەینە وەڵامی ئەو پرسیارە. ئێمە بۆ ئەوەی بگەینە وەڵامی ئەو پرسیارە دەبێت گوزارشتەکەی کانت و فیختەو هیگڵ لەم بیرۆکەیە بخەینە روو، ئەمەش وادەکات کە گەڕانەکەمان بە شوێن پەیدابوونی و پەرەسـەندنی بیـرۆکەی نەتەوە لە فەلسـەفەی ئەڵمانیـدا درێژە بکێشێت. گەر ئەم کارەش ئەنجام نەدەین ناتوانین لەو گوزارشتە جیاوازانەی بیرۆکەی نەتەوە تێ بگەین و ئەو تیۆرە عەقڵییە بە شێوەیەکی تەواو بخەینە روو کە لەبارەی نەتەوەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا هەیە. دوای ئەوەی زانیمان بیرۆکەی نەتەوە لە لای لایبنیتز تەنها وەک سیستەمێک گوزارشتی لێدەکرێت، بەپێی ئەو لۆجیکەی کە بۆ پەرەسەندنی بیرۆکەیەک لەناو بیردا هەیە، دەبێت لە دوای خســتنە رووی گوزارشــتەکەی ئەو لەو بیــرۆکەیە، گوزارشــتەکەی کانــت لە هەمــان بیــرۆکە بخەیــنە روو تــا لە شــێوەگیربوونی راســتەقینەی بیرۆکەکە نزیکتر بکەوینەوە.

٢.١) دەرکەوتنی بیرۆکەی نەتەوە لەکۆمەڵگای ئاکاریدا

دوای لایبنیتــز کانــت گوزارشــتێکی تــر لەو بیــرۆکەیە دەکــات کە ئــێمە گریمانەی ئەوەمان کردووە بیرۆکەی نەتەوەیە. کانت لە گوزارشتکردنی لەم بیـرۆکەیە، هەمـان ئەوە گوزارشـت لێدەکاتەوە کە ئەو گوزارشـتی لێکـردووە. کانت مەملەکەتی خوا ناو دەنێت مەملەکەتی ئامانجەکان، مۆنادەکانیش ناو دەنێت تاکەکەسی ئاکاری. لای ئەو ئەوەی مۆنادەکان لەناو مەملەکەتی خوادا پەیڕەوی دەکەن سیستەمێکە لەناو خۆیاندا بوونی هەیەو لە دەرەوەی خۆیان وەریــان نەگرتــووە، لای کــانتیش هەر کــردەوەیەک کە لە کەســێکی نــاو مەملەکەتی ئامانجەکان دەردەکەوێت یاساکەی لە ناو عەقڵدا بوونی هەیەو ئەو

یاسایەش لە دەرەوەی ئەو کەسەوە نەهاتووە. لای لایبنیتز مۆنادە جەوهەرەو بوونی بەند نییە بەهیچ شتێکی دەرەکییەوە، لای کانتیش تاکەکەسی ئاکاری ئامانجەو ئامراز نییە، واتە بوونی لە پێناو خۆیدایەو بوونی لە پێناو شتێکدا نییە کە لە دەرەوەی خۆی بێت.

ئەمانەی سەرەوە ئەوە دەسەلمێنن ئەو بیرۆکەیەی کە کانت بەشێوازی خۆی گوزارشتی لێ دەکات هەمان ئەو بیرۆکەیەیە کە لایبنیتز پێش ئەو گوزارشتی لێکردووە. کانت لەگەڵ ئەوەشدا هەمان ئەوە گوزارشت لێدەکاتەوە بەڵام گوزارشتیش لەوە دەکات کە ئەو گوزارشتی لێ نەکردووە، بەمەش بیرۆکەکە زیاتر لەوەی کە لە فەلسەفەی لایبنیتزدا هەیە بوونی خۆی ئاشکرا دەکات و نزیکمان دەکاتەوە لە وڵامی پرسیارەکەمان.

کانت لە کتێبی (دامەزراندنی میتافیزیکای ئاکار)دا گوزارشت لەو بیرۆکە پەتییەی نەتەوە دەکات کە پێش ئەو لایبنیتز سیستەمەکەی دیاری کردبوو، ئەو نەتەوە بە مەملەکەتی ئامانجەکان ناو دەبات و سەرەتاش بە وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارە دەست پێدەکات: ئایا تاکەکەس لە مەملەکەتی ئامانجەکاندا بەچی بوونی هەیەو چی وای لێدەکات ببێت بە ئەندامێکی ناو ئەو مەملەکەتە؟

ئەو بۆ روونکردنەوەی ئەم مەسەلەیە باس لە ئیرادەی چاک دەکات و پێی وایە ئیرادەی چاک ماهییەتی کەسەکانی ناو مەملەکەتی خوایە. تاکە کەس لای ئەو بە بوونی ئیرادەی چاک لەناو ئەو مەملەکەتدا بوون پەیدادەکات، ئیرادەی چاکیش لای ئەو، ئەو ئیرادەیەیە کە بۆ کارکردنی، دەستوور لە یاسا عەقڵییەکانی ئاکار وەردەگرێت و کاتێکیش دەتوانێت ئەمە بکات کە خۆی داماڵیبێ لەهەموو ئەوەی کە دەرەکی و ئەزموونییە.

ئیرادە بەگشتی خۆی لەنێوان دوو جۆرە لە هێزدایەو مرۆڤ لە ئیختیاری خۆیدایە بۆ کاروکردەوەکانی دەستوور لەکام جۆریان وەربگرێت (ئیرادە دەکەوێتە جێگەیەک کە لەنێوان بنەما پێشییەکانی خۆیدایە کە وێنەیین لەگەڵ ئەو هاندەرە پاشیانەی کە هەڵیدەنێن و مادین، هەروەکو ئەوە وایە لە دووڕیانێکدا بێت، گەر پێویست بێت لەرێگەی شتێکەوە شێوەگیر بکرێت، ئەوە بەشێوەیەکی گشتی دەبێت لەرێگەی بنەما وێنەییەکەی ئیرادەوە شێوەگیر بکرێت، کاتێک کردەیەک لە ئەرکەوە روودەدات کە لە هەموو بنەمایەکی

ماددی دامالرابێت)[٨/٢].

بەم پێیە ئیرادە بۆ شێوەگیرکردنی کردەکان بۆی هەیە لە دوو سەرچاوەوە دەستوور وەرگرێت، سەرچاوەیەکیان بنەما پێشینە وێنەییەکانن کە لەناو عەقڵی مرۆییدان و بە ئەزموون و پەروەردەو فێرکردن لەزەینیدا جێگیرنەبوون و بەخۆیان لەناو عەقڵدا بەشێوەیەکی پێشینەیی هەن. سەرچاوەکەی تریان ئەو بنەمایانەن کە لەدەرەوەی مرۆڤەوەو لەو ژینگە کەلتوری و پەروەردەییەوە کە تیایدا دەژین، بەهۆی ئەزموونکردن و فێربوون و پەروەردەی فەرمی یان میللییەوە دەگوازرێنەوە بۆیی و لەزەیندا بەشێوەیەکی نائاگایانە کار بە ئیرادە دەکەن و لەکاروکردەوەکانی مرۆڤدا شێوەگیر دەبن. ئیرادەی چاک ئەو ئیرادەیە کە بەهۆی دامالرانی لەم بنەمایانە، وای لێهاتووە دەستوور لە بنەما عەقڵییەکانی ئاکار وەربگرێت و لەکارو کردەوەکانیدا ئەوان شێوەگیر بکات.

کانت بنەما وێنەییەکانی عەقڵ بە یاسا ناو دەبات و بنەما ئەزموونییە مادییەکان بە رێسا ناو دەبات. ئەوەی کە شایەنی ئەوەیە ناوی بنرێت یاسای ئاکاری، دەبێت بەشێوەیەکی پێشینە لەناو عەقڵی مرۆیدا بوونی هەبێت (بەڵام هەموو رێنماییە ئاکارییەکانی تر کە لەسەر بنەماکانی ئەزموونێکی رووت دادەمەزرێن، نەک هەر ئەمانە بەڵکو ئەوانەش کە بەشێوەیەک لەشێوەکان بە رێنمایی گشتی دادەنرێن و لەسەر رێسایەکی ئەزموونی دامەزراون، گەرچی لەکەمترین بەشی خۆشیاندابێت و بووبێتنە پاڵنەرێک لە پاڵنەرەکانیان، دەڵێین ئەم جۆرانە لە رێنمایی دەبێت ناوی رێسای هەڵسوکەوتی کردەییان لێ بنێین، بەڵام لەهیچ حاڵەتێک لە حاڵەتەکاندا ناتوانین ناوی یاسای ئاکارییان لێ بنێین)[٨/٢].

دوای ئەوەی کانت ئەو بنەمایانەی کە لە کەلتوری میللی یان فەرمیدا هەن ناو دەنێت رێساکانی هەڵسوکەوتی کردەیی و جیایان دەکاتەوە لەو بنەمایانەی کە بە خۆیان لە عەقڵدا هەن و یاسا ئاکارییەکانی ئاکاری مرۆیی مرۆڤن، لەبەرامبەر کەلتوری دەرەکی بە میللی و فەرمییەوە کەلتورێکی تر باس دەکات و ناوی دەنێت کەلتوری عەقڵ. کەلتوری عەقڵ کەلتورێکی وەرگیراو نییە لە کۆمەڵگاو دەرەوەی مرۆڤ، کەلتورێکە بە خۆی لەناو عەقڵی مرۆییدا هەیەو مرۆڤ ئەوەندەی لەسەرە لەناو خۆیدا پەی پێببات. بە پەیبردن

و دۆزینەوەی ئەم کەلتورەو دەستوور وەرگرتنی ئیرادە لە یاساکانی ئەو کەلتورە، مرۆڤ وای لێدێت بگاتە خۆشبەختییەکی راستەقینە (نابێت ئەو ئیرادەیە تاکە چاکەیەک بێت یان هەموو چاکەیەک بێت، بەڵکو دەبێت باڵاترین چاکەکان بێت و ئەو مەرجە بێت کە هەموو چاکەیەکی تر لەسەری راوەستاوە، لەناو ئەو چاکانەشدا هاندانە بەرەو خۆشبەختی، لەم حاڵەتەدا ئەوەی کە هەماهەنگە لەگەڵ ئەو حیکمەتەدا کە لەسروشتدا دەدرەوشێتەوە، دەتوانین لەوەشدا ببینین، کە کەلتوری عەقڵیش ناکرێت بۆ وەدیهاتنی ئامانجە یەکەمییە رەهاکەی خۆی دەستی لێ هەڵبگرێت، کە لەزۆر رووەوە وەدیهاتنی ئامانجی دووەم دیاری دەکات، واتە خۆشبەختی لەم ژیانەدا بە لایەنی کەمەوە بەردەوام ئامانجێکی مەرجدارکراوی هەیە)(٢٢/٢).

بەم پێیە ئیرادەی مرۆڤ لەگەڵ بوونی مرۆڤ لەناو کۆمەڵگادا، دەکەوێتە بەردەم دوو کەلتوری جیاواز، کەلتورێکی دەرەکی کە ئەو کەلتورەیە لەناو کۆمەڵگاکەدا هەیەو حازرەو لەرێگەی ژیان لەناو کۆمەڵگادا وەریدەگرێت، بەمەش دەبێتە تاکێکی قبوڵکراوی ناو ئەو کۆمەڵگایە، لەگەڵ کەلتورێکی ناوەکی کە لە مرۆڤ خۆیدا بەخۆی هەیەو ئەوەی لەسەر مرۆڤە تەنها دۆزینەوەیەتی ئەویش کەلتوری عەقڵە. (لاسایکردنەوە لەبواری ئاکاردا بە هیچ شێوەیەک جێگەی نابێتەوە)(٤٣/٢)، ئەوەش کە لە کەلتوری دەرەکیدا سودی هەیە تەنها هاندان و بزواندنی کەلتورە عەقڵییەکەیە، واتە (ئەوەی توانای جێبەجێکردنی ئەوەمان لەبازنەی گوماندا پێبدات ئەوەیە کە یاسا فەرمانی پێدەکات. ئەوەی کە رێسا کردەییەکە بە گوزارشتکردنێکی گشتی گوزارشتی لێدەکات، زۆر ئاشکراو دیارە، بەڵام ناکرێت هەرگیز پاساوی ئەوەی بۆ بهێنرێتەوە، ئەو بنچینە راستەقینە پێشکەش دەکات کە لەناو عەقڵدا جێگیرە)(٤٤/٢).

لێرەدا کانت تەواو پێ لەسەر ئەوە دادەگرێت ئەو رێسایانەی کەلتوری دەرەکی دەیانخاتە بەر دەستمان تەنها بۆ ئەوە باشن کە هانمان بدەن یاساکانی ناو عەقڵ لەکردەکانماندا وەدی بهێنین و جگە لەمە ئەو رێسایانە هیچ سودێکیان نییەو بەکەڵکی ئەوە نایەن کە ئیرادە دەستووری خۆی لەوان وەرگرێت. لەلایەکی ترەوە کانت بۆ پاراستنی کەلتورە عەقڵییەکەو تێکەڵاو نەبوونی بە کەلتوری گوازراوەو تەقلیدی، باس لەوە دەکات مرۆڤ

لەسەرەتادا دەبێت ئەو کەلتورە عەقڵییەی ناو خۆی ببوژێنێتەوەو لەناو عەقڵیدا دامەزرێت و بنەماکانی وەک کۆمەڵە یاسایەک بۆ ئیرادە لەکاتی کردنی کردەیەکدا ئامادەبن و ئیرادە دەستووری کارکردنی خۆی لێیان وەرگرێت. دوای ئەمە مامەڵەکردن لەگەڵ کەلتوری تەقلیدیدا هیچ کێشەیەک دروست ناکات و دەکرێت بۆ روونکردنەوەی کەلتورە عەقڵییەکەو یاساکانی سودی لێوەربگیرێت، بەڵام بۆ ئەوەی عامەی خەڵک لەو کەلتورە عەقڵییە تێبگەن، ئەوە هیچ هونەرێکی تیا نییە کە بۆ ئەو مەبەستە قوربانی بدرێت بە هەموو قوڵبوونەوەیەک لەبیرکردنەوەدا، گەر قوربانی بەمە درا ئەوا ئەو روونکردنەوەیە

کەوابێت ئەو کەلتورەی کە لە دەرەوە دێتە ناو تاکەکانی کۆمەڵگایەک و رێساکانی خۆی لەناو تاکەکاندا دادەمەزرێنێت و دەیانکات بەرێسای هەڵسوکەوتی کردەیی ئەوان و بەمەش هەماهەنگی کەلتوری دروست دەکات، لای کانت هیچ رۆڵێکی نییە لەدامەزراندنی ئاکاری تاکەکەسداو هیچ هەماهەنگییەکی کەلتوریش ساز ناکات. کەوابێت ئەوەی کەلتورێکی عەقڵی هەماهەنگ لەنێوان ئەو تاکانەدا دروست دەکات کە یاساکانی کارکردنی ئیرادەیان لەناو ئەو کەلتورە عەقڵییەدایە چییە؟.

کانت لێرەدا هەوڵدەدات وەک لایبنیتزو هیگڵ هەر لەسەر بنچینەی بنەما عەقڵییەکە باس لە کۆمەڵگایەک بکات کە تاکەکانی سەر بە کەلتوری عەقڵن و ئەم کۆمەڵگایەش بە مەملەکەتی ئامانجەکان یان جیهانی مەعقول ناو دەبات. مەملەکەتی ئامانجەکان بەهەمان سیستەمی عەقڵی بەڕێوە دەچێت کە لە مەملەکەتی خوای لایبنیتزو دەوڵەتی عەقڵی هیگڵدا حاکمە، جیاوازی نێوان کانت و هیگڵ و لایبنیتز تەنها لەشێوازی بەڵگەهێنانەوەو تیۆرەکردنی ژیانی پێکەوەیی ناو ئەو مەملەکەتەدایە.

گەر لایبنیتز هەماهەنگی کەلتوریی ناو ئەو کۆمەڵگایە بگەڕێنێتەوە بۆ هەماهەنگی پێشینەی نێوان مۆنادەکان و هیگڵیش بیگەڕێنێتەوە بۆ پلانێکی پێشینە کە رۆحی جیهان دایناوە، ئەوەی کانتیش دەیگەڕێنێتەوە بۆ ئەو یاسا ئاکاریانەی کە لەناو عەقڵی تاکەکەسی ئاکاریدا هەن و هەموو تاکەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایەش لە هەڵسوکەوت و کاروکردەوە جیاوازەکانیاندا ئیرادەیان دەستوور لەو یاسایانە وەردەگرێ.

لەنــاو ئەم مەمــلەکەتەدا یاســادانەران و فەرمانڕەوایــان دوو گروپــی کـۆمەڵایەتی نـین، تـاکەکەس ئەو یاسـایانە جێبەجـێ ناکـات کە ئەنجـومەنی یاسادانان ڕەوایەتیان پێدەدات، بەڵکو ئەو یاسایانە جێبەجێ دەکات کە لەناو عەقڵیدا هەن. بەم شێوەیە تاکەکەسی ئاکاری دەگاتە سەربەخۆییەکی خودی، چونکە یاسادانەرەکەی ئەو عەقڵەیە کە لەناویدا هەیەو ئیرادەش لەناو ئەودا ئەو دەسەڵاتەیە کە ئەو یاسایانە لەکارو کردەوەکانیدا شێوەگیر دەکات.

کانت بۆ ئەوەی بەرەو ئەوەمان بەرێت کە هەماهەنگی تاکە ئاکارییەکانی ناو مەملەکەتی ئامانجەکانمان بۆ روون بکاتەوە، سەرەتا کار لەسەر ئەوە دەکـات لەو مەمـلەکەتەدا بـاس لە دوو جـۆر لە بوونەوەرمـان بـۆ بکـات: یەکەمیـان بـوونەوەرە عاقڵەکـانن کە بەخۆیـان وەک ئامـانج لەوێ هەن و ئەمەش وا دەکات نەبنە ئامراز بۆ جێبەجێ بوونی ئامانجێک کە لەدەرەوەی خۆیاندا هەیەو ئیرادەیەک کار بۆ وەدیهاتنی دەکات. ئەم جۆرە لە بوونەوەر پێی دەوترێت کەس. دووەمیان: جۆرێکی تر لە بوونەوەرە کە بوونەوەری ناعـاقڵن و بەخۆیـان ئامـانج نـین و بەهـایەکی ڕێژەییـان هەیەو ئـامرازنن، ئەمانەش پێیان دەوترێت شتەکان(٩٥/٢).

کانت چەند نمونەیەک بۆ فرمانە ئاکارییە مەرجدارەکان دەهێنێتەوە کە کردن تیایاندا مەرجدار دەکرێت بە ئامانجێکی دەرەکییەوە، بۆ نمونە هەموو ئەو زانستانەی کە لایەنێکی کرداریان هەیە، کردن تیایاندا لەپێناو کردن خۆیدا نییەو لەپێناو گەیشتنە ئامانجێکی تر.

کانت سێ جۆر لە فرمان جیادەکاتەوە، یەکەمیان: ناو دەنێت فرمانی تەکنیکی، ئەمانە کۆمەڵە فرمانێکن کە سەرچاوە لە ڕێنماییە زانستییەکانەوە وەردەرگرن، دووەمیان: ناو دەنێت فرمانی کارەکی، ئەمانەش سەرچاوە لە ڕێنمـاییە ئاکارییەکـانی کەش و هەوای کـۆمەڵایەتییەوە دەگـرن، جـۆری سێیەمیان: کە ئەو بەفرمانی ئاکاری ڕاستەقینەی ناوی دەبات، ئەو فرمانانەن کە لە کولتوری عەقڵەوە سەرچاوە دەگرن.

یەکەم و دووەمیان ڕێنمایی زەرورین بۆ دروستکردنی بابەتی پێداویستییە سروشـتییەکانی مـرۆڤ کە خۆشـگوزەرانی بـۆ دەسـتەبەر دەکەن، بەڵام سێیەمیان ڕێنمایی زەرورین بۆ وەدیهاتنیان لە کردنەکانی مرۆڤدا، مرۆڤ دەخەنە ناو مەملەکەتی ئامانجەکان کە جیهانێکی مەعقولەو هەستەکی نییە.

فرمـــانی جــۆری یەکەم و جــۆری دووەم کە مەرجــدارن و پەیوەســـتن بە ڕێسـاکانی ئاکـارەوە، لە ئەزمـوونەوە دەسـتمان دەکەون، واتە فێریـان دەبـین. بەڵام فرمانی ئاکاری پەیوەستە بە یاسا ئاکارییەکانەوە، واتە ئەو یاسایانەی لە کەلتوری عەقڵ وەریاندەگرین.

تـا ئێـرە کانـت ئەوەمـان بـۆ ڕوونـدەکاتەوە، ئەو یاسـایانەی کە دەبـن بە فرمـانی ئاکـاری بـۆ کەسـەکانی نـاو مەملەکەتـی ئامانجەکـان سـەرچاوە لە چ کەلتـورێکەوە دەگـرن و چ جـۆرە کردنێـک لەو کەسـانەدا وەدیـدەهێنن. ئەوەی مـاوەتەوە ئەوەیە ئەو هەمـاهەنگییە لە کردنـی کەســەکانی نـاو مەملەکەتـی ئامانجەکان چۆن دێتەئاراوە؟.

بۆ وەڵامی ئەو پرسیارە کانت باس لە گشتگیری یاسا ئاکارییەکان دەکات و پێی وایە یاسا ئاکارییەکان بەوە یاسای ئاکارین کە نابنە فرمانێکی مەرجدار و بەمەش لەوە دەردەچــن کە وەک ڕێســا ئاکارییەکــان ڕێژەیــی بــن. ئەم یاســـایانە تاکەکەســـی و ڕێژەیـــی نـــین و پەیوەندیشـــیان بەلێهـــاتووییەکی سروشتییەوە نییەو بەلێهاتوویی کەسەکان جێبەجێ ناکرێن.

بــۆ ئەوەی پەیوەنــدییەکی عەقڵــی و پێشـــینە لەنێــوان کەســـەکانی نـــاو مەملەکەتی ئامانجەکان ـ کە هەر یەکەیان بەخۆی ئامـانجێکە لە ئامانجەکانی ئەو مەملەکەتە۔ بێتەئاراوە، نابێت کەسـەکانی ناو ئەو مەملەکەتە وەک ئـامراز سەیر یەکتر بکەن، واتە نابێت دۆخێکی وا دروست ببێت کە کەس تیایدا وەک ئـــامراز دەرکەوت بکـــات. ئەمەش کاتێـــک دەبێـــت کە مـــرۆڤ ئیمکـــانی بەئامرازکردن و بەئامرازبوونی تیا نەمابێت، کـاتێکیش مرۆڤ ئەو ئیمکانەی تیا نامێنێت کە ئیرادەی لەژێر ڕکێفی هەموو سودخوازییەک دەرچووبێت، با ئەو ســـودخوازییەش ســـودخوازییەکی گشـــتی بێـــت و خـــودی نەبێـــت. گەر مرۆڤەکـان نەبـنە ئـامرازی خۆشـگوزەرانی بـۆ یەکتـری، چـۆن پەیوەنـدی و هەماهەنگی لەنێوانیاندا دێتەئاراوە؟ چۆن ژیانی بە کۆمەڵ پەیدا دەبێت؟ ئایا لێرەدا هەر کەس بە تەنها بەخۆی و بۆ خۆی ناژی؟ گەر کەسـەکان وا ژیـان، ئیمکانی ژیانی بە کۆمەڵ بوونی دەمێنێت؟. بۆ وەڵامی ئەم پرسیارانە کانت لەمرۆڤدا دوو شت جیادەکاتەوە، یەکەمیان عەقڵ و ئایدیاڵە عەقڵییەکانی ناو مرۆڤە، دووەمیان ئەو ئیمکانیەتە سروشتیانەن کە لە سروشتی مرۆڤدا هەن. بوونی عەقڵیی مرۆڤ وا لە مرۆڤ دەکات بە خۆی ئامانج بێت، بەڵام توانا

سروشـــتییەکانی مـــرۆڤ داوا لە مـــرۆڤ دەکەن ئـــامرازی بـــۆ وەدیهێنیـــان بدۆزێتەوە. مرۆڤیەتی مرۆڤ لە بوونە عەقڵییەکەی مرۆڤدایە، واتە لەوەدایە کە لەخۆیدا ئامـانج بێت و نەبێت بە ئامراز بۆ کەسـەکانی تـرو کەسـانی تـریش نەکاتە ئامراز بۆ خۆی، بەمە مرۆڤ مرۆڤیەتی خۆی دەپارێزێت.

ئەو توانا سروشتیانەی کە سروشت بە مرۆڤ و زیندەوەرەکانی تریشـی بەخشـیون، پەیوەنـدیان بە مرۆڤیەتـی مـرۆڤەوە نیـیە، واتە وەدیهێنانیـان و وەدینەهێنانیان هیچ لە مرۆڤیەتی مرۆڤ ناگۆڕێت. مرۆڤی ئەم سەردەمە زیاتر لە سەردەمەکانی تر بە وەدیهێنانی توانا سروشـتییەکانی خۆیەوە سـەرقاڵە، بەڵام ئەو وەدیهێنـانە وای نەکـردووە لە مرۆڤەکـانی سـەردەمە پێشـووەکان مرۆڤتر بێت.

کانت لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەوەندە بەس نییە کە کردنێک لەگەڵ مرۆڤیەتی لەنـاو کەسـیەتیماندا بەوەی لەخۆیدا ئامـانجە لێکدژ نەبێتەوە، بەڵکو پێویسـتە ئەو کـردنە لەهەمـان کاتـدا لەگەڵیشـیدا هەماهەنـگ ببێـتەوە، بەڵام مرۆڤیەتـی کۆمەڵە ئامادەگییەک لەخۆدەگرێت کە زەمینەی گەیشتن بە گەورەترین پلەی کەماڵ سازدەکەن و دەبنە بەشێک لەو ئامانجەی کە سروشت بەگوێرەی ئەو مـــرۆڤیەتییەی کە لە خـــودی ئـــێمەدا نـــوێنراوە مەبەســـتیەتی پێـــی بگـــات، فەرامۆشـــکردنی ئەو توانـــاو ئامادەگیـــانە هەرگیـــز لەگەڵ پارێزگـــاریکردن لە مرۆڤیەتـــی بەوەی کە لە خۆیـــدا ئامـــانجە دژ نـــابێتەوە، ئەوەی لەگەڵیـــا دژ دەبێتەوە کارکردنە بۆ وەدیهێنانی ئەو ئامانجە)[٧٥/٢].

مرۆڤەکان توانای سروشـتی جیا جیایـان هەیەو هەر ئەو توانـا سروشـتییە جیـاوازانەیە کە جیـاوازی نێـوان مرۆڤەکـانی خولقانـدووە، ئەوەی مرۆڤەکـان تیایـدا دەبـنەوە بەیەک مرۆڤیەتـی مـرۆڤە، واتە بـوونی عەقڵیـی مـرۆڤە، بەڵام ئەوەی مرۆڤەکـان وا لێـدەکات یەک نەبـن، بـوونی سروشـتیانەی مرۆڤەکـانە. مرۆڤ لەناو مەملەکەتی ئامانجەکاندا بوونە عەقڵییەکەی دەرکەوت دەکـات و لەوێ وەک بـوونەوەرێکی عەقڵـی هەسـت بە بـوونی خـۆی دەکـات نەک وەک بوونەوەرێکی سروشتی. مرۆڤ وەک بوونێکی عەقڵی لەخۆیدا ئامـانجە، بەڵام ئەم ئامـانجە هەڵگـری هەمـوو ئامانجەکـانی تـرە کە لە کەسـەکانی تـری نـاو مەملەکەتی عەقڵدا هەن، مرۆڤ وەک ئامانجێک لە خۆیدا ئەوەیە کە (هەڵگری ئامانجەکانی هەموو بوونەوەرێکی عاقڵە)[٧٥/٢]، ئەمەش وا دەکات هەر کەسێک

لە کەسەکانی ناو مەملەکەتی ئامانجەکان کاتێک بە بەهرەو توانا جیاوازەکانی خۆی لە کردنێکدا مرۆڤییەتەکەی وەدیدەهێنێ، بەمە مرۆڤیەتی مرۆڤی لەبری هەموو کەسەکانی تری ناو مەملەکەتەکە وەدیهێناوە، چونکە گەر کەسەکانی تری ناو مەلەکەتەکەش لە هەمان حاڵەتدا بوونیان هەبێت و هەمان بەهرەو تواناکانی ئەویان هەبێت، هەر هەمان ئەو کردنە دەکەن کە ئەو کردوویەتی.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە کردنەکە راستەو بەپێی ئەو یاسایانە کراوە کە لەناو عەقڵی ئەو کەسەدا هەن، لە هەمان کاتدا بەپێی ئەو یاسایانەش کراوە کە لە عەقڵی هەر کەسێک لە کەسەکانی تری ناو مەملەکەتی ئامانجەکان وەک مومکین بوونیان هەیە، گەرچی لە کردنێکی ئەوانیشدا وەک کردنەکەی ئەم شێوەگیر نەبووبن.

ئەمە ئەوە دەسەلمێنێ ئەو یاسایە کە لە کردنی ئەو کەسەدا رەوایەتیی پەیدا کردووە، هەمان ئەو یاسایەیە کە لەناو عەقڵی هەموو کەسەکانی تری ناو مەملەکەتەکەدا هەیە. وەدیهاتنی مرۆڤیەتی ئەو کەسەش لەناو ئەو کردنەدا وەک ئامانجێک لە خۆدا، لە هەمان کاتدا وەدیهاتنی مرۆڤیەتی هەر یەک لە کەسەکانی ناو مەملەکەتەکەیە وەک ئامانجێک لەخۆیاندا، بەمەش هەر کەسێک لەوان وەک ئامانجێک لە خۆیدا بوونی لەناو هەموو ئەوانەی تردا وەک بوونێکی مومکین هەیە، بەڵام ئەو بوونە تەنها ئەو کەسە خۆی دەتوانێت لە کردنەکانیدا بۆ خۆیی و بۆ ئەوانیشی وەدیبهێنێ. ئەوەی کە هەماهەنگی لەنێوان کەسەکانی ناو ئەم مەملەکەتەو کردنەکانیاندا وەدیدەهێنێ، ئەوەیە کەسێک لە کەسەکانی ناو مەملەکەتەکە وەک ئامانجێک لە خۆیدا هەڵگری هەموو ئامانجەکانی تربێت. هەر ئەمەشە وا دەکات هەموو فرمانێکی ئاکاری یان یاسایەکی ئاکاری بۆ ئیرادەی هەریەکەیان دەرکەوێت، ئەو ئیرادەیە بتوانێت بۆ کردنێک دەستوری لێوەرگرێت و لە هەمان کاتدا وا لە خۆی بکات کە ببێتە بابەتی ئەو فرمانە ئاکارییە کە وەدیهێنیانی لە کردنەکاندا یاسایەکی گشتییە (بوونەوەرە عاقڵەکان هەموویان ملکەچن بۆ ئەو یاسایەی کە دەخوازێت هەرگیز هیچ یەکێکیان وەک ئامراز مامەڵە لەگەڵ خۆی و مرۆڤەکانی غەیری خۆی نەکات، بەڵکو دەبێت بەردەوام مامەڵەکردنی لەگەڵیاندا مامەڵەکردن بێت لەگەڵ کۆمەڵە ئامانجێکدا کە لە خۆیاندا ئامانجن، لەمەشەوە لە رێگەی ئەو یاسایانەوە کە بابەتی و هاوبەشن، ئەو پەیوەست

بـوونە ڕێکخـراوەی نێـوان بـوونەوەرە عاقڵەکـان دێتەئـاراوە، ئەمەش ئەو مەملەکەتەیە کە ئیمکانی هاتنەبوونی هەیە)[٧٨/٢].

هەر بوونەوەرێکی عاقڵ لەسەریەتی (لەڕێگەی ئازادی ئیرادەوە، بەردەوام خۆی بە یاسادانەری مەملەکەتی ئامانجە مومکینەکان دابنێت، ئیتر ئەوە گرنگ نییە کە لەو مەملەکەتدا ئەندامە یان سەرۆک)[٨٠/٢].

ئەو بنەمـا عەقڵییەی کە ئەو پەیوەسـتبوونە ڕێکخـراوە لێیەوە سـەرچاوە دەگرێـت هەمـان ئەو بنەمـایەیە کە ئۆتۆنـۆمی خـودی بـۆ مـرۆڤ دەسـتەبەر دەکات.

ڕاسـتە کـانت بـاس لە ئۆتۆنـۆمی تاکەکـەس دەکـات و بـاس لە ئۆتۆنـۆمی نەتەوەکـان ناکات، بەڵام جیـاوازی نێوان ئەم دوو جۆرە لە ئۆتۆنۆمی لەوەدا نییە کە ئۆتۆنـۆمییەکەی کانـت تەنهـا بـۆ تـاکەکەس دەسـتدەدات و بـۆ نەتەوە دەسـتنادات، بەڵام ئۆتۆنـۆمی وەک ئامـانجی نەتەوەخوازەکـان بـۆ نەتەوە دەستدەدات و بۆ تـاکەکەس دەستنادات، بەڵکو جیـاوازییەکە لەوەدایە کە ئەم دوو جۆرە لە ئۆتۆنۆمی لە دوو بنەمای جیاوازەوە سەرچاوە دەگرن.

ئۆتۆنـۆمی نەتەوە لای نەتەوەخوازەکـان لەوەوە سـەرچاوە ناگرێـت کە ڕۆحی نەتەوەیی هەر نەتەوەیەک بەخۆی ئامـانجەو دەبێت ئەم نەتەوەیە وەک بـوونەوەرێکی عەقڵـی مـامەڵەی لەگەڵ نەتەوەکـانی تـردا بکـات و نەتەوەکـانی تریش وەک ئامانجێک مامەڵەی لەگەڵ بکەن و هیچیان ئەوەی تریان نەکات بە ئامراز بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانی خۆی.

نەتەوەخـوازی ئۆتۆنـۆمی نەتەوە لەمەدا نـابینێ و تەواو بە پـێچەوانەی ئەمەوە کار دەکات و بە پێی بنەمـای نەتەوەخـوازی ئەو کۆمەڵگایە دەتوانێت ببێتە خاوەنی بوونێکی نەتەوەیی کە کۆمەڵگاکانی تـری نـاو سنوری سیاسی دەوڵەتەکە بکات بە ئامراز بۆ وەدەستهێنانی ئامانجەکەی خۆی و ڕێگەیـان لـێ بگرێت بەرەو ئامانج و چارەنوسی خۆیان بڕۆن.

بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی لەناو دەوڵەتی نەتەوەیدا کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی جیاواز دەبێت ببن بە ئامراز بۆ وەدیهێنانی ئامانجی بوونی تـاکە کۆمەڵگایەک بە نەتەوە جـا نەتەوە دێـتە ئـاراوە، گەر کۆمەڵگـا جیاوازەکـانی نـاو سـنوری سیاسی دەوڵەتێک هەریەکەیان لەخۆیاندا ئامـانج بن و بەرەو ئەوە بـڕۆن ببن بە نەتەوە، نەتەوە دروست نابێت.

بەپێی ئەو سیستەمە ئاکارییەی کە کانت باسی دەکات، لەناو دەوڵەتێکدا کاتێک نەتەوە بوونی دەبێت کە کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە وا مامەڵە لەگەڵ یەکتردا بکەن کە هەریەکەیان ئامانجێکە بۆ بوون بە نەتەوە لەخۆیداو نابێت هیچیان ئەوی تریان بکات بە ئامراز بۆ ئامانجکەی خۆی کە ئامانجی بوون بە نەتەوەیە.

کاتێک کانت باس لە سەربەخۆیی خودی دەکات، لە هەمانکاتدا باس لە مەملەکەتی ئامانجەکان دەکات، واتە باس لە ژیانی بە کۆمەڵی تاکەکەسە ئاکارییەکان دەکات. گەر نەتەوە بەو پەیوەست بوونە رێکخراوەی تاکەکان لەسەر بنەما عەقڵییەکە دابنرێت، ئەوە ئۆتۆنۆمیی تاکەکەس، پەیوەندییەکی جەوهەری بە نەتەوەوە دەبێت و ئۆتۆنۆمی نەتەوەش پەیوەندییەکی جەوهەری لەگەڵ یەکەیەکی گەورەتر لەخۆی دەبێت کە لە کۆمەڵە نەتەوەیەکی جیاواز پێکهاتووەو هەریەکەیان ئامانجێکە لەخۆیداو ئامراز نییە بەدەس ئەوانی ترەوە.

ئەو بیرۆکەیەی کە وەک بیرۆکەی نەتەوە لەناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا گریمانەمان کردووە لە فەلسەفەی کانتدا زیاتر لە فەلسەفەی لایبێنتز پەرەدەسێنێ، بەڵام لەم فەلسەفەیەشدا خۆی وەک بیرۆکەی نەتەوە ناخاتە روو.

ئەوەی کە لە گوزارشتکردنەکەی کانت لەم بیرۆکەیە گوزارشتی لێکراوەوە لە گوزارشتەکەی لایبێنتزدا گوزارشتی لێنەکراوە، ئەوەیە لای کانت ئەم بیرۆکەیە دەبێت بە بیرۆکەی کۆمەڵگایەکی ئاکاری و ئەوەی لێدەردەکەوێت کە تاکەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە ئەو کەسانەن کە پەیڕەوی لەوە دەکەن کە لەناو عەقڵدا وەک کۆمەڵە یاسایەک بوونیان هەیەو ئەوەش کە لە دەرەوەی ئەوانەوە کۆمەڵگاکەیان بەناوی کەلتوری کۆمەڵگاوە هەوڵیداوە لەناویاندا بیچێنێت، ئەوان لە خۆیان کردوویانەتە دەرەوە و ئەوەی لەناویاندا بوونی هەیەو ئیرادەیان بەپێ کار دەکات ئەو یاسا عەقڵیانەن کە لە دەرەوەی خۆیان وەریان نەگرتوون. لە گوزارشتکردنەکەی کانتدا دەردەکەوێت مۆنادەکان کەسی ئاکارین و ئەو سیستەمەش کە لە پەیوەندییەکانی خۆیاندا پەیڕەوەی لێدەکەن سیستەمی ناو کەلتورێکە کە کانت ناوی ناوە کەلتوری عەقڵ. ئەم

کەلتورەش وەک سیستەمەکەی لایبنیتز لەدەرەوە نەهاتووەتە ناو کەسەکان و لە ناوکەسەکاندا بەخۆی بوونێکی پێشینەی هەیە.

٣.١) لە کۆمەڵگای ئاکارییەوە بۆ نەتەوە

لەفەلسەفەی کانتدا ئەوەمان بۆ روون بوویەوە ئەو بیرۆکەیەی لایبنیتز وەک سیستەمی مۆنادەکان گوزارشتی لێکردووە، ئەو سیستەمەیە کە تاکەکانی هەموو کۆمەڵگایەکی ئاکاری دەبێت پەیڕەوی لێبکەن جا دەتوانن ببن بە ئەندام لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا. بەڵام ئەم روونبوونەوەیەش هێشتا ئێمەی نەگەیاندووە بەوەی ئەو بیرۆکەیە بیرۆکەی نەتەوەیە یان بیرۆکەی نەتەوە نییە، بۆیە دەبێت پەنا بەرینە بەر گوزارشتێکی پەرەسەندووتری ئەم بیرۆکەیەو لەوێ بۆ وەڵامی پرسیارەکەمان بگەڕین.

ئەو فەیلەسوفەی کە لە دوای کانت گوزارشتێکی نوێ و پەرەسەندووتر لە گوزارشتەکەی لایبنیتزو کانت لەو بیرۆکەیە دەکات فیختەیە. فیختەش لە گوزارشتکردنەکەی خۆیدا گوزارشت لەهەمان ئەوە دەکاتەوە کە کانت و لایبنیتز گوزارشتیان لێکردووە، بەهۆی ئەمەشەوە دەزانین ئەوەی کە فیختەش گوزارشتی لێدەکات گوزارشتکردنێکی ترە لە هەمان بیرۆکە.

فیختە هەمان ئەوە دووپات دەکاتەوە کە لایبنیتزو کانت لەبارەی بوونی پێشینەی ئەو سیستەمەوە دەیڵێن کە لەبیرۆکەکەدا هەیەو ئەوەش دووپات دەکاتەوە کە کەسی سەر بەو سیستەمە دەبێت بەپێ ئەوە هەڵسوکەوت بکات کە بە شێوەیەکی پێشینەو خۆرسک لەناو عەقڵی خۆیدا بوونی هەیەو نابێت پەیڕەوەی لەو سیستەمە بکات کە لەدەرەوەی خۆیەوە بۆی هاتووە. ئەوەی کە فیختە لە بیرۆکەکەدا گوزارشتی لێدەکات و ئەوان گوزارشتیان لێنەکردووە، ئەوەیە کە فیختە تەنها لە ئاستە فەردییەکەیدا گوزارشت لەو بیرۆکەیە ناکات و لە ئاستە کۆییەکەشدا گوزارشتی لێدەکات. فیختە لەگەڵ ئەوەشدا جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەوان لە بارەی تاکی سەر بەو سیستەمە دەیڵێن، بەڵام ئەوەش روونـدەکاتەوە کە هەمان ئەو سیستەمە دەبێت لە ئاستی کۆییشدا پەیڕەوی لێبکرێت.

گەر لای کانت ئەو سیستەمە تەنها سیستەمی تاکەکان بێت، ئەوەی لای فیختە سیستەمی میللەتەکانیشە و چۆن تاکەکان دەبێت پەیڕەوەی لەوە بکەن کە

لەناو عەقڵیاندا بە شێوەیەکی پێشینەو خۆڕسک هەیە، دەبێت میللەتەکانیش پەیڕەوی لەوە بکەن کە بە شێوەیەکی خۆرسک لە ناو عەقڵی کۆییاندا بوونی هەیەو پەیڕەوی لە هیچ شتێک نەکەن کە لە دەرەوەی خۆیانەوە بۆیان دێت.

ئەو میللەتەی توانی تەنها پەیڕەوی لەوە بکات کە لەناو عەقڵی کۆیی خۆیدا هەیە ئەوە نەتەوەیەو ئەوەش نەیتوانی پەیڕەوی لێبکات و پەیڕەوی لەوە کرد کە لە دەرەوە هاتووە ئەوە نەتەوە نییە. میللەتێک کاتێک دەبێت بە نەتەوە کە تاکەکانی تەنها پەیڕەوی لەوە بکەن کە لەناو عەقڵی خۆیاندا وەک سیستەمێکی عەقڵی بوونی هەیە، واتە مەرجی بوونی میللەتێک بە نەتەوە ئەوەیە کە تاکەکانی پەیڕەوی لەو سیستەمە ئاکارییە بکەن کە لایبنیتز بە سیستەمی مەملەکەتی خوا ناوی دەبات و کانت ناوی دەنێت مەملەکەتی ئامانجەکان.

(چەند وتارێک بۆ نەتەوەی ئەڵمان) ناوی ئەو کتێبەی فیختەیە کە لێکۆڵەران ریشەکانی بیری نەتەوەخوازی بۆ دەگەڕێننەوە، ئەم کتێبە چواردە وتار لەخۆدەگرێت. لە ساڵی ١٨٠٧ ی زاینیدا ناپلیۆن شکست بە سوپای بروسیا دەهێنێت و بەرلین داگیردەکات، هەر لە هەمان ساڵدا لە بەرلین و لە هۆڵی ئەکادیمیای زانستەکان لە بەردەم جەماوەرێکی زۆردا فیختە ئەم وتارانەی خۆی پێشکەش دەکات. بابەتی وتارەکان خستنەڕووی ئەو کێشانەیە کە لە پەروەردەو فێرکردنی ئەو سەردەمەدا هەن و پێشنیارکردنی جۆرێکی ترە لە پەروەردەو فێرکردن.

ئەو بنەما پەروەردەییەی کە ئەم پەروەردەیە لەسەری دادەمەزرێت، ئەوەیە کە پەروەردە لەپێناو ئەوەدا بێت عیشقی قوتابی بجوڵێنێ بەرامبەر بەو جیهانەی کە لە عەقڵدا بوونی هەیە. گەر پەروەردە بتوانێت ئەم ئەرکە جێبەجێ بکات، تاکەکەسەکانی نەتەوەی ئەڵمان عاشقی ئەو جیهانە بکات، ئەوە لەناو ئەو نەتەوەیەدا توانایەکی سروشتی هەیە بۆ شێوەگیرکردنی ئەو جیهانە عەقڵییە لەناو واقیعدا. ئەو جیهانەش لای ئەو لەبەرئەنجامی گۆڕان لەو جیهانەوە پەیدا نابێت کە نەتەوەی ئەڵمان لەو سەردەمەداو لەسەردەمەکانی پێشوودا ژیانی خۆی تیایدا گوزەراندووە، ئەمە جیهانێکی نوێیەو بەخۆی گەشە دەکات وەختی وەدیهاتنی هاتووە. ئەو جیهانەی کە لەو سەردەمەدا ئەڵمانەکان ژیانی تیا دەگوزەرێنن، جیهانێکی داگیرکراوە لەلایەن هێزێکی

دەرەکییەوە کە فەرەنسای سەردەمی ناپلیۆنە، لای فیختە هۆکاری ئەو داگیرکردنە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەڵمانەکان دەستبەرداری ژیانی عەقڵی خۆیان و تێرکردنی غەریزە عەقڵییەکانیان بوون و سەرقاڵبوون بە ژیانی ماددی و تێرکردنی غەریزە سروشتییەکانیانەوە.

لای فیختە بۆ ئەوەی گەلێک لە کۆیلایەتی و ملکەچی رزگاری ببێت، دەبێت ئیرادەی کۆیی خۆی لە حەزو ئارەزوو و بەرژوەندییە دنیاییەکان پاک بکاتەوەو بکەوێتە ژێر رکێفی یاسا عەقڵییەکانی ئەو جیهانە عەقڵییە. دابڕانی ئیرادەی نەتەوە لە جیهانی عەقڵیی وادەکات ئەو نەتەوەیە (ئەوە بزربکات کە شوناسەکەی و سەربەخۆییەکەی پێکدەهێنێت)[٢٣/١٢]. بزرکردنی ئەمە وای لێدەکات کە هیچ کاریگەرییەکی لەسەر زەمەن نەمێنێ و بە خۆی چارەنووسی خۆی دیاری نەکات و هێزە بێگانەکان چارەنوسی دیاری بکەن. نەتەوەی ئەڵمان وەک هەر نەتەوەیەکی تر ناتوانێت لەو دۆخە دەرچێت تەنها بەوە نەبێت کە (جیهانێکی نوێ ببینێت کە لەبەردەمیدا لە پەیدابووندایەو ئەویش لەناویدا خۆی تەرخان بکات بۆ قۆناغێکی نوێ لەزەمەن، قۆناغێکی تایبەت بەخۆی کە توانای ئەوەی هەبێت ناوکۆییەکەی بپارێزێت)[٢٣/١٢].

هەر لێرەوە فیختە بوونی دوو جیهانی جیاواز دەخاتەڕوو، جیهانێکیان ئەو کەسانە تیایدا دەژین کە هەوڵ بۆ دەستخستنی بەرژەوەندییە دنیاییەکان و تێرکردنی حەزو ئارەزووەکانیان دەدەن، ئەم جۆرەش لە کەس، کەسێکە لە پێناو وەدیهێنانی ئامانجە دنیاییەکانی خۆیدا ئیرادەی خۆی دەخاتە خزمەتی هێزێکی دەرەکی ، بەمەش ئەو هێزە دەرەکییە دەتوانێت بیکاتە ئامرازێک بۆ ئامانجەکانی خۆی.

لە بەرامبەر ئەو جیهانە داگیرکراوەدا لای ئەو جیهانێکی عەقڵی هەیە، ئەم جیهانەش خەونی ئەو کەسانەیە کە ئیرادەی خۆیان لەبەرامبەر بەرژەوەندییە دنیاییەکاندا ناخەنە ژێر رکێفی هیچ هێزێکی دەرەکییەوە. هەر ئەم جۆرە لە کەس کە فشارەکانی ئەو هێزە دەرەکییە ئازاری دەدات، قبوڵکردنی ئەو ئازارەو نەدۆڕاندنی ئیرادەی خۆی وای لێدەکات کە هەست بە بوونی جیهانێکی تر بکات و بیرکردنەوەی بەرەو ئەو جیهانە ئاراستەی بکات[٢٣/١٢]. ئامانجی وتارەکانی فیختەش ئەوەیە کە بوونی ئەو جیهانە بۆ ئەوان بسەلمێنێ و هۆکارەکانی وەدیهاتنی ئەو جیهانە لەناو ئەواندا ئاشکرا بکات.

ئامانجی پەروەردە لای فیختە ئەوەیە لای قوتابی خۆشەویستی و مەیل بۆ ئەو جیهانە دروست بکات کە لەناو عەقڵی هەر تاکێک لەتاکەکاندا هەیە، گەر پەروەردە ئەم ئەرکە ئەنجام نەدات، ئەوە کەسێک پێدەگەیەنێ کە بەڕواڵەت هاوڵاتییەکەو هیچ زەرەرمەندییەک دروست ناکات و دەکرێت بەکاربهێنرێ، بەڵام ئەم هاوڵاتییە مومکینە لەناوەوە شەڕەنگێزو زیانبەخش بێت. زیانبەخش بوونیش ئەوەیە کە جگە لە خۆشگوزەرانی ماددی خۆی، هیچی تری نەوێت و هیچ چاکەیەکیش نەکات لەترسی سزا یان پاداشتێکی لەو جۆرەدا نەبێت کە لەم دنیا یان لەو دنیا چاوەڕوانی دەکات. بەڵام لەراستیدا هیچ سودمەندییەک لەو خۆویستییە ناکەوێتەوە کە مەرامەکەی لەناو بوونەوەرێکی هەستەکیدا شاراوەیە، دەبێ پەروەردە خۆشەویستییەکی تر بخاتە شوێنی ئەو خۆویستییەوە، ئەویش خۆشەویستییە بۆ چاکەو ئەو چاکەیەش ئەوەیە کە چاکە، تەنها لەبەرئەوەی چاکە، چاک نییە لەبەرئەوەی سودێکی دنیایی هەیە[٥١/١٢-٥٢].

خۆشەویستی بۆ چاکەش لەوێوەیە کە چاکەو لەوێوە نییە کە وەک ئامرازێک بۆ بەدەستهێنانی بەرژەوەندییەکی دنیایی چاک بێت. لای فختە مرۆڤ بەم جۆرە لەچاکە خۆشبەخت دەبێت و دڵرازیبوونی تەواوی خۆی تەنها لەو چاکەیەدا دەدۆزێتەوە.

لای ئەو (ئەو چێژەو ئەو خۆشەویستییەی کە پەروەردەی نوێ لە قوتابیدا دەیچێنێ، تا وای لێبکات بوونێکی جێگیری هەبێت، دەرئەنجامە حەتمییەکانی پێکهاتنی ئیرادەیەکی باشی جێگیرە لەلای قوتابی)[٥٣/١٢]. ئیرادەی باش لێرەدا هەمان ئیرادەی چاکە کە کانت بە بنەمای یەکەمی جیهانی ئاکاری دەزانێت. ئەمەش لەوەوەیە ئەم جۆرە لە ئیرادەیە ئەوەیە کە یاسا ئاکارییەکان لەکردەکاندا شێوەگیر بکات و کردەکە وا لێبکات تەنها لەپێناو ئەو ئامانجەدا بێت و مەرجدار نەبێت بەهیچ ئامانجێکی دنیایی و راگوزەر.

پەروەردە دەبێت بەچاندنی خۆشەویستی و مەیل بۆ جیهانی عەقڵی، رووی قوتابی لەبەرژەوەندییە دنیاییەکان وەرگێڕێت و بیخاتە سەر رێی دۆزینەوەی یاسا ئاکارییەکانی ناو خۆی و دامەزراندنی ئیرادەی چاک. نابێت پەروەردە کار لەسەر چاندنی رێسا ئاکارییەکانی ئاکاری کۆمەڵگا بکات لەناو تاکەکاندا، گەر ئەمەش بکات کەسێک پێدەگەیەنێت کە بە رواڵەت وا دیارە

هەڵگـری ئیـرادەیەکە دەسـتوور لە یاسـا ئاکارییەکـان وەردەگرێـت، بەڵام لەراسـتیدا ئەم کەسـە لەنیـازو مەرامەکـانی خۆیـدا خۆویسـتەو تەنهـا بەرژەوەندییە دنیاییەکانی خۆی لەبەرچاو دەگرێت.

دەبێـت پەروەردە خۆشەویسـتی چـاکە بەوەی کە چـاکەیە، نەک ئـامرازی گەیشـتنە بە خۆشـگوزەرانی، لەنـاو تاکدا بچێنێت. هەر ئەم خۆشەویسـتییەیە، تاکەکەس بەرەو جیهانی عەقڵی و قبوڵکردنی یاساکانی ئاراستە دەکات. ئەو چێـژەش کە لەم خۆشەویسـتییە دەکەوێـتەوە چێژێکـی عەقڵیـیە، چـونکە چێژکـردنە لەوەدیهێنـانی ئەوەی کە لە واقیعـدا بـوونی نیـیەو لەنـاو عەقڵـدا بەشـێوەیەکی پـێش ئەزمـوونی هەیە (چێژکـردنە لەوەدیهێنـانی ئەو ئایـدیاڵەدا وێنەیەک پەلکێش دەکات کە تەقلیدی نییەو نیگاییانەیە، ئەو چێژە کە باسی لێوە دەکەین لە کەسانێکدا گریمانە دەکرێت کەتوانای پێگەیاندنی جۆرێک لە وێناکان و ئەندازگیری بیرەکانیان هەبێت، ئەو وێنایانەی کە بەگوێرەی واقیع بەتەواوی سـەربەخۆییەوە سـەربەخۆن، بەکـورتی ئەنـدازگیرکردنی ئەو بیـرو وێنانەیە کە پێش ئەزموونین و لەدوای ئەزمـوونکردنەوە پەیدا نەبوون)[٥٤/١٢]. پەروەردە دەبێت لەرێگەی چاندنی ئەم عەشـقەوە ئەو تواناداریيە لەنـاو تاکدا ببوژێنێتەوە کە وێنـاو بیـرە پـێش ئەزموونییەکـانی نـاو عەقڵ پەرەپێـدەدات و دەیانگەیێنێ بەئاستی وەدیهێنان.

لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت ئەو بیرو وێنانەی کە فیختە باسـیان دەکات وەک یاسـا عەقڵیـیە پـێش ئەزموونییەکـانی کانـت وان و پـێش ئەزمـوونین و دەبێـت ئیرادەی تاکەکەس ببێتە ئامرازی وەدیهێنانیان و ئەو ئیرادەیەش کە تـاکەکەس خاوەنیەتی تەنها بەوە دەبێت بەئیرادەی چاک.

لای فیخـتە ئامـانجی پەروەردەو فێرکـردن ئەوەیە کە تاکەکـانی نـاو نەتەوە هانبدات بۆ وەدیهێنانی ئەو جیهانە عەقڵییەی کە وەک جیهانێکی مومکین لەناو هەمـوو مرۆڤەکانـدا بـوونی هەیەو فەیلەسـوفە ئەڵمانەکـان هەر یەکەیـان بەشێوازی خۆی باسی لێوەکردووە.

بـۆ وەدیهێنـانی ئەو جیهـانە مـومکینە، فیخـتە بەرنـامەیەکی پەروەردەیـی دەخـاتە بەردەم گەلـی ئەڵمـان، جیـاوازی فیخـتە لەگەڵ فەیلەسوفە ئەڵمانەکانی تـردا لەمەدایە. ئەو پێیـوایە لەرێگەی پەروەردەیەکی لەو جۆرەوە ئەو جیهـانە عەقڵییە لە بوونە مـومکینەکەیەوە بەرەو بـوونێکی کردەیی هەنگاو دەنێت. بۆ

ئەم مەبەستەش ئەو جۆرە لە پەروەردە کە ئەو پێشنیاری دەکات دەبێت هەموو تاکەکانی ناو نەتەوەی ئەڵمان بگرێتەوەو تایبەت نەبێت بەخەڵکانێکی دیاریکراو (دەبێت پەروەردەی نوێ بەبێ جیاوازی بخرێتە بەردەم هەموو ئەڵمانێک، واتە کاربکەین بۆ ئەوەی پەروەردە تەنها چینێک نەگرێتەوەو بۆ کۆی نەتەوە بێت و پەروەردەی هەموو ئەندامەکانی بێت بێ جیاوازی)(٢٤/١٢).

دوای ئەوەی فیختە بەرنامە پەروەردەییەکەی خۆی پەیوەست دەکات بە وەدیهێنانی ئەو جیهانەی کە لەناو عەقڵدا هەیە، هەوڵدەدات باس لەوە بکات کە نەتەوەی ئەڵمان بەهۆی کۆمەڵە خاسیەتێکی تایبەتەوە کە لەمێژووی خۆیدا لێی دەرکەوتوون و لە نەتەوەکانی تری جەرمەندا دەرنەکەوتوون، ئەوە بسەلمێنێ کە نەتەوەی ئەڵمان توانای ئەوەی تیایە ئەو مەملەکەتەی کە فەلسەفەی ئەڵمانی خەونی پێوە دەبینێ، وەدی بهێنێت و لە مەملەکەتێکی عەقڵیی مومکینەوە بەرەو مەملەکەتێکی هەستەکی و کردەیی ببات. ئەو دەیەوێت ئەوە بسەلمێنێت کە نەتەوەی ئەڵمان جەستەیەکی سازە بۆ شێوەگیرکردنی مەملەکەتی ئامانجەکان کە مەملەکەتێکی ئایدیاڵییەو فەیلەسوفانی ئەڵمان وەک مەملەکەتی راستەقینەی مرۆڤ، لەناو عەقڵدا پەیبیان بە بوونی بردووە. ئەمە ئەوە دەسەلمێنێ کە نەتەوەی ئەڵمان وەک نەتەوە، ئەو ئایدیاڵە نییە کە دەبێت ببێتە جێی گرنگی پێدان، ئەوەی ئایدیاڵەو ئامانجە مەملەکەتی ئامانجەکانەو نەتەوەی ئەڵمان ئامرازی وەدیهاتنی ئەو ئایدیاڵەیەو سەلماندنی بوونیەتی. ئەوە نەتەوە نییە لەبیرکردنەوەی فیختەدا دەبێتە جەوهەری ئەو بیرکردنەوەیە، ئەوە مەملەکەتی ئامانجەکانە، جەوهەری بیرکردنەوەی ئەو پێکدەهێنێ.

مەملەکەتی ئامانجەکان ئامرازێک نییە بۆ ئەوەی نەتەوەی ئەڵمان وەک ئایدیاڵێک بەهۆیەوە بەرجەستە ببێت، بەڵکو ئەو ئایدیاڵەیە کە نەتەوەی ئەڵمان دەبێتە ئامرازی مادیی بەرجەستەبوونە هەستەکییەکەی. بابزانین بۆ لای فیختە نەتەوەی ئەڵمان ئامرازەو مادەیەکی شیاوە بۆ وەدیهاتنی مەملەکەت ئامانجەکان وەکئایدیاڵێک و بۆچی نەتەوەکانی تری سەر بەرەگەزی جەرمەنی بۆ ئەم کارە دەستنادەن و ئەو مادە شیاوە نین کە ئەو ئایدیاڵە شێوەگیر دەکات؟ فیختە چەند وتارێکی تری کتێبەکەی تەرخان دەکات بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە.

لای فیختە سروشتی رەسەنی ئەڵمانەکان، بەهۆی پاراستنی رەسەنیەتی خۆیەوە هەڵگری ئەو توخمانەیە کە کەلتووری مەملەکەتی ئامانجەکان دەیخوازێت، ئەم توخمانەش لە گەلە ئەوروپییەکانی تردا بوونیان نییە، نەک هەر ئەمە بەڵکو توانای وەرگرتنەوەی ئەو توخمەشیان تیا نەماوە(٧٩/١٢).

گەلە سلاڤییەکان و گەلانی ئەسکەندەنافی و ئەڵمانەکان هەرچەندە هەموویان بەبنەچە جەرمەنن بەڵام لای ئەو جگە لە ئەڵمان ئەوانی تر ئەو توخمانەیان لەدەستداوەو چیتر ناتوانن ببنەوە بەخاوەنیان، گرنگترینی ئەو توخمانەش زمانە.

فیختە تێڕوانینێکی تایبەتی بەرامبەر بە زمان و گۆڕانە ناوەکی و دەرەکییەکانی زمان هەیە، بەبێ رەچاوکردنی ئەو تێڕوانینە ناتوانین لەوە تێبگەین کە چۆن زمان توخمێکە لە توخمەکانی شیاوبوونی نەتەوەیەک بۆ بەرجەستەکردنی مەملەکەتی ئامانجەکان. زمان لای ئەو ئاماژەدانە بەشتەکان لەرێگەی ئەو دەنگە دیاریکراوانەی کە لە دەزگا دەنگییەکەی مرۆڤەوە بەرهەم دێن. لەزماندا پەیوەندی نێوان بیرۆکەو دەنگ پەیوەندییەکی هەڕەمەکی نییەو پەیوەندییەکیش نییە بە رێککەوتنێکی کۆمەڵایەتی هاتبێتەئاراوە.

لە هەر زمانێکدا یاسایەک هەیە بەهۆی ئەو یاسایەوە ئێمە هەر بیرۆکەیەک بە کۆمەڵە دەنگێکی دیاریکراو گوزارشت لێ دەکەین و بە کۆمەڵە دەنگێکی تر گوزارشتی لێناکەین. شتەکانی جیهانی هەستەکی چۆن لە دەزگای بینیندا لەوێنەکاندا پەرچ دەبنەوە، ئەوە لە زمانیشدا بە دەنگەکان دەنوێنرێن، زمانیش دەزگایەکی مرۆیی کۆمەڵایەتییە، ئەوەی دەدوێ و لەرێگەی زمانەوە دەگوازرێتەوە سروشتی مرۆییەو مرۆڤ خۆی نییە(٨٢/١٢).

لەبارەی گۆڕان و نەگۆڕانی زمانیشەوە تێڕوانینێکی تایبەتی هەیەو پێیوایە زمان ناتوانێت یەکیەتییەکەی خۆی بپارێزێت، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەرییەکانی ئارودۆخ و زۆر بەکارهێنانی زمان لەسەر دەزگای دەنگی.

بەدوای یەکدا هاتنی شتەکان، پەیوەندی بە بەدوای یەکداهاتنی ئاماژەکانەوە هەیە، ئەمەش وا دەکات بوار بۆ رێکەوت و هەڕەمەکییەت نەمێنێتەوەو یاسایەکی زۆر توند بۆ ئەم پەیوەندییە هەبێت. ئەو گۆڕانانەش کە بە کاریگەری ئارودۆخ و زۆر بەکارهێنانی زمانەوە تووشی زمان دێن، دەبێت بەپێی ئەو یاسایە رووبدەن. مادام بەردەوام یاسایەکی جێگیر بۆ

هەموو گۆڕانەکان هەبێت و هیچ گۆڕانێک روونەدات بەپێی ئەو یاسایە نەبێت، ئەو یاسایەش لەناو هەموو ئەندامێکی ئەو کۆمەڵە زمانییەدا هەبێت، ئەوە زمانەکە لەهەموو ئەو گۆڕانانەی کە تێی دەکەوێت هەرخۆیەتی خۆی دەپارێزێت و وەک خۆی دەمێنێتەوە(٨٣/١٢).

لێرەدا ئەوەی دەگۆڕێت فۆرمی ئاماژە دەنگییەکانە، ئەوەش کە بەردەوام جێگیرەو وەک خۆی دەمێنێتەوە ئەو یاسایەیە کە لە زمانی گەلێکدا هەیەو گۆڕانەکانی زمان بەپێی ئەو روودەدەن و وشەکانی ئەو زمانە بەپێی ئەو یاسایە لەگەڵ سروشتی دەزگای دەنگی ئەو گەلەو ئەو بارودۆخەی کە ئەو گەلە تێی کەوتووە سازدەبنەوە.

بەپێی ئەم تێڕوانینە دوو جۆر یاسا لە زمانی هەر گەلێکدا هەن، یەکەم: ئەو یاسایەی کە پێکهاتەیەکی دەنگی بۆ گوزارشت کردن لە بیرۆکەیەک دروست دەکات. ئەم یاسایە یاسای دروستکردنی ئاماژەکانەو پەیوەندی هەموو ئاماژەپێدراوەکان بە ئاماژەکانەوە رێکدەخات. دووەم: ئەو یاسایەیە کە بەپێی گۆڕانی بارودۆخ و زۆر بەکارهێنانی زمانەوە، ئاماژەکان سازدەکاتەوەو رێگە لە هەموو گۆڕانێکی هەڕەمەکی دەگرێت.

زمانی گەل هەر لە سەرەتای پەیدابوونییەوە بە چەندەها بارودۆخی جیاوازدا دەڕوات و تووشی گۆڕان دێت، بەڵام بەهۆی ئەم دوو یاسایەوە هەمیشە هەرخۆیەتی خۆی دەپارێزێت و هەر ئەوە دەبێت کە لە سەرەتای پەیدابوونییەوە هەبووە (ئەوەی وادەکات ئەو زمانانەی باوباپیران پێی دەدوێن دوای چەند سەدەیەکیش نەوەکانیان لێی تێبگەن، دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەوان وێنە ناوەندییەکانی پەرەسەندنەکە نازانن. ئەمەش دژی ئەو حاڵەتانەی گواستنەوە دەبێتەوە کە پلە بەپلە روودەدەن و لەئێستادا پەیبیان پێنابرێت)(٨٤/١٢). ئەوەی باسکرا بۆ سەرەتاکانی هەموو زمانێک دروستە، بەڵام ئەوەی زمانی گەلی ئەڵمان لەزمانە لاتینی نوێ و زمانە ئەوروپاییەکان جیادەکاتەوە، پەیوەندی بە جیاوازی زمانی ئەڵمانەکان و زمانی ئەوانەوە هەیە. بۆ خستنەڕووی ئەمەش دەبێت باس لە دوو لایەنی تری زمان بکرێت، ئەم دوو لایەنەش لایەنی هەستەکی و لایەنی سەرو هەستەکی زمانن.

لای فیختە ئەو (من)ەی کە پەی بە شتەکانی ناو جیهانی ماددی و هەستەکی دەبات، جیاوازە لەو (من)ەی کە پەی بە شتەکانی جیهانی رۆحی و

سەرووهەستەکی دەبات. زمان لەرێگەی دەزگای هەستەکانەوە شتەکانی ناو جیهانی هەستەکی دەگوازێتەوە بۆ ناو زمان و لەزماندا بەپێی یاسای دروستکردنی ئاماژەکان لە شێوەی ئامـاژەی دەنگیدا دەنوێنرێن، بەڵام ئەو شتانەی لە جیهانی سەرووهەستەکیدا هەن، لەرێگەی هەستەوەرەکانەوە ناخرێنە بەردەم دەزگای زمان، چونکە شتەکانی ئەم جیهانە بە هەستەکان هەستیان پێناکرێت، (شتەکانی ئەو جیهانە سەرووهەستەکییە بەوەی کە تەنها بەدەزگایەکی سەرووهەستەکی نەبێت پەییان پێ نابرێت، ئەوە ناکرێت بە گوتن گوزارشتیان لێبکرێت، یان ئاماژەیان پێبدرێت، مەگەر بڵێین پەیوەندییە تایبەتەکەیان لەگەڵ دەزگاکەیاندا هەر هەمان ئەو پەیوەندییەیە کە شتە هەستەکییەکان لەگەڵ دەزگا هەستەکییەکەیاندا هەیانە، بەیارمەتی ئەم پەیوەندییەش، دەتوانین بەگوتن ئاماژە بە شوێنی دەزگای هەستەکی لە دەزگای سەرووهەستەکیدا بکەین، زمان لەم بوارەدا تەنها ئەوەندەی پێدەکرێت، وێنەیەکی هەستەکی ئەوەی کە سەروو هەستەکییە بخاتە بەردەست، دوای ئەوەی تێبینی ئەوەمان کرد کە ئەوە تەنها وێنەیەکەو هیچی تر، ئەوا ئەوەی کە دەیەوێت بگاتە ئەو شتە خۆی کە لەگەڵ وێنەکەدا هەماهەنگە، پێویستە بەپێی ئەو یاسایەی کە وێنەکە ئاماژەی بۆ دەکات دەزگا رۆحییە تایبەتەکەی بخاتەگەڕ)[(١٢/٨٤)].

کەوابێت دەزگای رۆحی کە پەی بە شتەکانی ناو جیهانی عەقڵ دەبات، لەرێگەی ئەوەی کە دەزگا هەستەکییەکە بۆ زمان کردوویەتی بە وێنە، دەتوانێت بۆ دەزگای زمان بیکات بە وێنە، هەر ئەمەش وا دەکات کە زمانێکی رەمزی جیا لەو زمانەی کە گوزارشت لە شتە هەستییەکان دەکات بێتە ئاراوە، هەر لێرەشەوە دوو جۆر لە کەلتوری جیاواز سەرهەڵدەدات، کەلتوری هەستەکی و کەلتوری رۆحی. بەهێزی کەلتوری رۆحی لەوەدایە ئەوەی تیایدا سەرووهەستەکییە بەوەی کە هەستەکییە بە روونی گوزارشتی لێکرابێت. دروستکردنی ئاماژەو سازکردنەوەی ئاماژە بەپێی بارودۆخە جیاوازەکان بۆ شتەکانی جیهانی سەرووهەستەکی هەر بەپێی یاسا سروشتییەکانەو هەرەمەکییەت لە پەیوەندی ئاماژەپێدراو و ئاماژەپێدەردا بوونی نییە. ئەم زمانە لە گۆڕانێکی زیندوو و دینامیکی بەردەوامدایەو نەوەکانی هەر سەردەمێک لەو زمانە رەمزییە تێدەگەن و بەشداری لە گەشەکردنی ئەو

کەلتورە رۆحییەشدا دەکەن (ئەوان لە بیرەکان و گوتنەکانی یەکتری تێدەگەن، ئەوەی کە دەیڵێن بەسەر هەموو ئەوانەدا جێبەجێ دەبێ کە بەو زمانە قسە دەکەن، ئەو رەمزەش کە ئەو زمانە دروستی دەکات بۆ هەموو ئەوانە روونە کە دەیانەوێ بیربکەنەوەو بۆ هەموو ئەوانەش روونە کە بیر لە حەقیقەتێک دەکەنەوە کە زیندووکەرەوەیە)[(٨٧/١٢)].

ئەڵمانەکان زمانە سەرەتاییەکەی خۆیان پاراستووەو ئەو گۆڕانانەش کە بەسەر زمانەکەیاندا هاتووە، لەو جۆرە لە گۆڕانە کە بەپێی یاسای زمانەکە روویداوە، ئەمەش وای کردووە زمانی ئەڵمانی هەرخۆیەتییەکەی خۆی بپارێزێت و هەر هەمان ئەو زمانە بێت کە پێشتر سروشتی ئەو گەلە دایهێناوەو پەرەی پێداوە. دەستگرتنی ئەڵمانەکان بە زمانە سەرەتاییەکەی خۆیانەوە، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەڵمانەکان گەلێکن بە سروشت مەیلیان بۆ ئەوە هەیە، کە رەسەن و بنچینەیە. ئەم مەیلە سروشتییەی ئەوان بۆ ئەوەی کە رەسەنە، ئەوان جیادەکاتەوە لەو جەرمەنانەی کە بۆ زمانێکی بێگانە دەستبەرداری زمانەکەی خۆیان بوون. لاوازی مەیلی ئەوان بۆ ریشەی سروشتی خۆیان و بنەچەی خۆیان وای کردووە دەستبەرداری ئەوە ببن کە هی خۆیانە و ئەوەی هی ئەویترە بیکەن بە هی خۆیان.

ئەڵمانەکان بەهۆی عەشقیان بۆ ئەوەی کە ئەسڵە، بەردەوام لەناو پرۆسەی بەخۆکردنی خۆدان، بەڵام ئەوانی تر بەردەوام لە پرۆسەی بە غەیرکردنی خۆدان، هەر ئەمەش وای کردووە زمانی ئەڵمانی لەگەڵ ئەو هەموو گۆڕانانەی کە بارودۆخەکە بەسەریدا دێنێ، خۆی وا بگۆڕێت بتوانێت ببێتەوە بە خۆیی و بەرەو ئەوە نەڕوات ببێتە غەیری خۆی. بەڵام گەلە جەرمەنەکانی تر بەهۆی ئەوەی کە لە پرۆسەی بە غەیرکردنی خۆدان، ئەو گۆڕانانەی کە تووشی زمانەکەیان دێت بەردەوام زمانەکە بەرەو ئەوە دەبات ببێت بە غەیری خۆی، واتە ببێت بەوەی کە خۆی نییە.

فیختە باس لە زەمینەیەکی مێژوویی دەکات کە لەناو گەلەکاندا یەکێک لەم دوو پرۆسەیە تیایاندا بەردەوامی وەردەگرێت، ئەو زەمینەیەش زەمینەی بەرۆمانیبوونی جەرمەنەکانەو مانەوەی ئەڵمانەکان و نەبوونیانە بە رۆمانی. فراوانبوونی دەسەڵاتی رۆمانەکان وا لە رۆمانەکان دەکات ئەو وێنەیە بۆ گەلەکانی دەرەوەی خۆیان دروست بکەن کە لە کۆندا یۆنانییەکان بۆ ئەوانیان

دروستکردبوو. ئەو وێنەیەش وێنەی بەربەرە بۆ هەر کەسێک و هەر زمانێک کە رۆمــانی نەبێــت. جەرمەنەکــان لەلایەن رۆمانەکــانەوە، ئەم وێنەیەیــان بەسەردا دەسەپێنرێت تا وای لێدێت (بڕوا بەوەدێنن کە هیچ چارێکیان نییە بۆ ئەوەی لە بەربەریەت دەرچـن جگە لەوەی کە بـبن بە رۆمـانی، ئەوانەیـان کە کۆچیـان کـرد بـۆ سـەر زەمینـی رۆمـای کـۆن، بەتەواوی هێـزی خۆیـان ئەم کارەیان ئەنجامدا، وشـەی بەربەری چەند وای لێ بهاتایە کەمانـای سـوک و بـازاڕی و ئێسـکگرانی بگەیانـدایە، ئەوەنـدە وشـەی رۆمـانی مانـای نـاوازەیی دەگەیاند. ئەم جۆرە خۆ وەک غەیرلێکردنە تەشەنەی کردبوویە ناو زمـان و هەموو بەشـەکانییەوە، ئەو دەزگایانەی کە ئەرکی فێرکردنـی زمـانی عەقڵییان پێسپێردرابوو، بە ئەنقەست کاریان لەسـەر سڕینەوەی رەگە جەرمانییەکان و دروستکردنی وشە دەکرد بە رەگە رۆمانییەکان، ئەو زمانە رۆمانییەی کە بەم شێوەیە دروستکرا، بوو بە زمانی کۆشک و زمانی رۆشنبیران)(١٠٣/١٢).

ئەم پەتـایە جەسـتەی هەمـوو جەرمەنەکـان دەیگرێـت و بەری نـادات تـا دەیکـاتە گەلێکی نیوڕۆمـانی، ئەم پەتـایە تووشـی ئەڵمانەکـانیش دەبێت، بەڵام بەهـۆی ئەوەی کە پرۆسـەی بە خـۆکردنی خـۆ لەنـاو ئەڵمانەکانـدا کۆتـایی پێنایەت ناتوانێت ئەوان بکاتە گەلێکی نیوڕۆمانی (ئەڵمانەکان لەسەر سروشتی خۆیـان دەمێننەوە لەکاتێکدا هەمـوو شـتێک لای بێگانەکـان (بەبێگانەبووەکـان) ساختەیە، هەر ئەمەش لەواقعدا لەوان جیای دەکاتەوە)(١٠٤/١٢).

فیختـە ئەو زمانـانەی کە بە پرۆسـەی بەخـۆکردنی غەیـر پەیـدابوون وەک زمــانە نیوڕۆمانییەکــان بە زمــانی مــردوو دەزانێــت، بەڵام ئەو زمــانەی کە بەردەوام لە پڕۆسـەی بەخـۆکردنی خـۆ درێـژە بە ژیـانی سروشـتی خـۆی دەدات، بەزمانی زینـدووی دەزانێت، هەر ئەم زینـدویەتییەی زمـانی ئەڵمانیشـە جیای دەکاتەوە لە زمـانە نیوڕۆمانییەکان. کاتێک زمانێک دەمرێت ئەو زمـانە زمانی گەلێک بێت و گەلێکی تر بەپڕۆسەی بەخۆکردنی غەیر ئەو زمانە بکـاتە هــی خــۆی، واتە زمانێــک کە لە قســەپێکەرانی خــۆیەوە دەگــوازرێتەوە بــۆ قسەپێکەرانی زمانێکی تر کە وازیـان لە زمـانەکەی خۆیـان هێنـاوە، ئەو زمـانە بەم دابـڕانەی لە قسـەپێکەرەکانی دەمرێـت و زینـدویەتی خـۆی دەدۆڕێنێـت. زمـانە نیوڕۆمانییەکـان بەپێـی ئەم بۆچـوونە بەوە بـوون بە زمـانی نیوڕۆمـانی کە زیندوویەتییەکەی خۆیان لە دەستداوەو بون بە زمانێکی مردوو.

ئەوەی زیندوویەتی زمان دەپارێزێت ئەو هەماهەنگییەیە کە یاساکانی دروستکردن و سازکردنەوەی ئاماژە لەنێوان ئاماژە پێدراو و ئاماژەدەردا دروستی دەکەن، ئاماژەکانی زمانی مردوو ئەو هەماهەنگییەی نێوان ئاماژەدەرو ئاماژەپێدراویان بزرکردووەو ئەمەش وای کردووە یاساکانی دروستکردن و سازکردنەوەی لە سروشتی زمانی ئەواندا لەکار بکەون و لەنێوان ئاماژەپێدراو و ئاماژەدەردا هەرەمەکییەت و رێککەوتن جێگەی یاسا بگرێتەوەو بەمەش لە پرۆسەی ئاماژە پێدانی ئاماژەکاندا لێڵی و تەمومژی دروست ببێت.

لەبارەی هەماهەنگی لەنێوان ئاماژەپێدراو و ئاماژەدەری زمانە زیندووەکان و هەرەمەکییەتی نێوان ئەم دووانە لە زمانە مردووەکاندا، فیختە دەڵێت: زمانی زیندوو (دوور لە هەموو هەڕەمەکییەتێک گوزارشت لە چەمکێک دەکات کە بە زەرورەت لە ژیانی رابردووی ئەو نەتەوەیە رۆنراوە.... مادام زمانێک زیندوو بێت هەڵگری هەمان ئەو سیفەتانەیە، بەڵام کاتێک دەمرێت دەبێت بە کۆیەکی ناهەماهەنگ لە ئاماژەی هەرەمەکی و ناڕوون بۆ کۆمەڵە چەمکێک کە ئەوانیش هەرەمەکین و مرۆڤ بە فێرکردن فێریان دەبێت)[٩٢/١٢].

ئەم جیاوازییەی نێوان زمانی مردوو و زمانی زیندوو زیاتر لەلایەنە سەرووهەستەکییەکەدا دەردەکەوێت، واتە لەو لایەنەی زمانەکەدا کە رەمزییەو گوزارشت لە شتەکانی جیهانی عەقڵ دەکات. کاتێک وشەیەک لە وشەکانی زمانی رەمزی لە زمانێکی زیندووەوە دەگوازرێتەوە بۆ ناو زمانی مردووی ئەو زمانە زیندووە، قسەپێکەرانی زمانە مردووەکە ناتوانن ئاماژە پێدراوی ئەو ئاماژەیە کە شتێکە لە جیهانی عەقڵدا، پەی پێ بەرن. بۆ تێگەیشتن لەم جۆرە لە وشە دەبێت پەناببرێت بۆ لێکدانەوەی رەمزەکەو مانا رۆحییەکەی، تا قسەپێکەرانی زمانە مردووەکە لێی تێبگەن. بەڵام لە زمانی زیندوودا رەمزەکان پێویستیان بە لێکدانەوەو دیاریکردنی مانا رۆحییەکانیان نابێت، چونکە قسەپێکەرانی بەشێوەیەکی راستەوخۆ لە رەمزەکە تێدەگەن[٨٨/١٢].

یەکێک لەو بەڵگانەی کە فیختە دەیهێنێتەوە بۆ شیاوبوونی ئەڵمانەکان بۆ وەدیهێنان و شێوەگیرکردنی جیهانی عەقڵی یان مەملەکەتی ئامانجەکان،

ئەوەیە کە ئەڵمانەکان وەک گەلە نیورۆمانییەکان زمانەکەی خۆیان لەدەست نەداوەو بەمەش زینـــدوویەتی زمانەکەیـــان پاراســـتووەو ئەوەی کە لە زمانەکەیانـدا عەقڵیـیە، زمانەکەیـان لە شـێوەگیرکردنی بەردەوامە، بەم پێـیە نەتەوەی ئەڵمـان توانـای ئەوەیـان تیـایە کە مەملەکەتـی ئامانجەکـان لەزمانـدا شێوەگیر بکەن.

پاراستنی ئەوەی کە لە زمانـدا جێگیـرەو شـوناس و هەرخـۆیەتی زمـانەکە دەپارێزێـت و لەگەڵ گۆڕانەکـانی بارودۆخـدا بەجێگیـری لە فـۆرمێکی زمـانی نوێـدا دەمێنێـتەوە، وا دەکـات کە ئەو زمـانە شـیعریەتی خـۆی بپارێزێـت و بتوانێـت لەگەڵ پەی بردنێکـی زیـاتر بەشـتەکانی جیهـانی سەرووهەسـتەکی، رەمزی زیاتر دابهێنێ و رەمزی زمانە رەمزییەکە فراوانتر بکات، بەڵام زمـانی مردوو بەهۆی نەمانی زیندوویەتییەکەی و نەمـانی پەیوەنـدی لەنێوان جیهـانی عەقڵیـی قسـەپێکەرانی و زمـانەکەدا شـیعریەتی خـۆی لەدەسـتداوەو بـووەتە زمانێکی میکانیکی.

زمانی ئەڵمانی بەهۆی مانی پەیوەندی لەنێوان جیهانی سەرووهەستەکی قسـەپێکەرانی و زمـانەکە، شـیاوە بـۆ ئەوەی لە زمـانە رەمـزییەکەی شـیعردا گوزارشت لە شتەکانی ناو ئەم جیهانە بکات و شیعرێکی راستەقینە بهێنێتە ئـاراوە، (باشـترین هۆکـار کە توانـای ئەوەی هەبێـت ئەو بیـرەی کە لە ژیـانی عەقڵییەوە هەڵدەقوڵێ بباتە ناو ژیانی گشتی، شیعرە، .... بیرمەندێک لەوساتە وەختەدا کە دەیەوێت بەگوتن گوزارشت لە بیری خۆی بکات، ئەوە ناتوانێت ئەمە بکـات، بە وێـنەی هەسـتەکی نەبێـت، ئەو ئاسـتی وێـنەی هەسـتەکی بە داهێنانێکی نوێ تێدەپەڕێنێ و دەبێت بە شاعیر)(٨٩/١٢).

گەر زینـدوویەتی و شـیعریەتی زمـان دەرکەوتنـی رۆحـی نەتەوەی ئەڵمـان بێـت لەنـاو زمـان و شـیعردا، ئەوا ئەم رۆحە بەدەرکەوتکردنـی خـۆی لەنـاو فەلسەفەو زانست و هونەریشدا، ئەم دەرکەوتـانەی بەزیندوویەتی راگرتووەو ئەمانەش وەک زمان، لای فیختە دەرکەوتەی تری هەمـان کەلتوری عەقڵین و دەرکەوتەی هەســتەکی ئەوەن کە لە جیهــانی عەقڵــدا هەیە. هەر ئەمەشـــە وا دەکات کە فەلسەفەو زانست و هونەرەکان لە خزمەتی پێداویستییە دنیاییەکـان و بازاڕییەکاندا نەبن و لەپێناو ژیانی عەقڵیدا بن و شـێوەگیرکەری ئەو ژیـانە بـن، لەکاتێکـدا ئەم دەرکەوتـانە لە ژیـانی گەلە نیورۆمانییەکانـدا لە خزمەتـی

ژیـانی دنیـایی و ئەوەدان کە بـازاڕی و هەسـتەکییە(١٢٦/١٢و١٢٨). ئەم دەرکەوتە کەلتوریانە هەموویان شێوەگیرکەری ئەوەن کە لەناو عەقڵدا هەیەو جێگیرە و بەخـۆی ئامـانجی خـۆیەتی، گەڕانەوەی بەردەوامـی ئەڵمـان بـۆ ئەوەی کە جێگیرو هەتاهەتایی و عەقڵییە، ئەو چاکسـازییە ئاینییەی لێ دەکەوێتەوە کە مـارتن لـۆسەر دەیکـات. ئەمەش وای کـرد ئەوەی کە خەڵکـی لە ئـایینی مەسیحیدا لە دوای مردن بۆی دەگەڕان، بێتە ناو جیهانی عەقڵ و لە شێوەی مەملەکەتی خودا دەرکەوێت. ئەو شـەریعەتەی کە لای پاپاکان هەبوو، گۆڕا بەوەی کە لەنـاو عەقڵـی مـرۆڤ خۆیـدا هەیە، بەمەش مـرۆڤ وای لێهـات لە جیهانی عەقڵییدا بۆ ئاین و خوا بگەڕێت و دەستبەرداری ئەوە بێت کە پاپاکان وەک بەرنامەیەک بۆ پەیڕەوکردن بۆی دادەنێن و ئەویش بە بێ گەڕانەوە بۆ عەقڵ پەیڕەوی دەکات(١١٤/١٢-١١٥).

فیخـتە دەیەوێـت ئەوە بسـەلمێنێت کە دەرکەوتە کەلتورییەکـانی نەتەوەی ئەڵمـان، ئەوە دەسـەلمێنن کە ئەم نەتەوەیە لە پەیوەنـدییەکی بەردەوامـدایە لەگەڵ ئەوەی عەقڵیـیە. ئەو بارودۆخـانەی کە جەرمەنەکـان پیایـدا تێپەڕیـون، پەیوەندی ئەوانـی لەگەڵ جیهـانی عەقڵدا پچڕانـدووە. نەتەوەی ئەڵمـان لە نـاو جەرمەنەکانـدا تـاکە نەتەوەیەکە کە بـۆ هـیچ شـتێک و لە هـیچ بـارودۆخێکی سەختدا دەستبەرداری سروشتی خۆی و ئەوە نەبووە کە عەقڵییەو بەردەوام هەوڵـی ئەوەی داوە خـۆی سـاز بکـات تـا لەرێگەیەوە بەدی بێـت و شـێوەگیر ببێت.

هەر لێرەشەوەیە هیگڵ نۆ ساڵ دوای پێشکەشکردنی ئەم وتـارانەی فیختە باس لەو پەیوەستبوونەی ئەڵمانەکان بەعەقڵەوە دەکات و هەر بەمەش جیایان دەکـاتەوە لە نەتەوە ئەوروپاییەکـانی تـرو لەم بـارەیەوە دەڵێـت: (-جـگە لەئەڵمان- لە وڵاتە ئەوروپییەکانی تردا بە بایەخێکی پڕ لەشـەوق و رێزەوە لە زانسـتە سروشـتییەکان و رۆشـنبیرکردنی عەقڵـی زانسـتیدا دەڕۆن، بەڵام فەلسـەفە لەو شـارانەدا جگە لەنـاوەکەی نەمـاوەو تەنـانەت لەیادەوەریشـیاندا سـڕاوەتەوە، لەکاتێکـدا لەم سـاتەوەختەدا گەلـی ئەڵمـان بەدوای بـوونی فەلسەفەدا دەچێت و تەنانەت وەک شتێکی تایبەت بەخۆی لەخۆی دەگرێت و باوەشـی بۆ دەکـاتەوە. سروشـت بـانگکردنێکی پـایەدارو بـانگەوازێکی بـاڵای وەک پەیامێـک بـۆ نـاردووین بـۆ ئەوەی ببـین بە پاسـەوانی ئـاگری پیـرۆز،

دروست هەروەک ئەوە یوملبید و خێزانەکەی لە ئەسینا بوو بوون بە پاسەوانی نهێنییەکانی ئیلیۆسیس، هەروەک چۆن خەڵکی دوورگەی ساموتریس یش پاسەوان و پارێزەرانی پەرستشێکی باڵابوون. هەروەک چۆن گیانی جیهان لە رابردوودا گەلی جولەکەی بە هۆشیارییەکی باڵا تایبەتمەند کرد تا لەناویاندا گیانێکی نوێ هاتە ئاراوە)(٧٤/١٥).

ئەم بۆچوونەی هیگڵ جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە سروشت ئەرکی پاسەوانیکردنی فەلسەفەی خستۆتە ئەستۆی گەلی ئەڵمان، فەلسەفەش بەو مانایەی هیگڵ باسی دەکات سەرچاوە لەوە دەگرێت کە عەقڵییەو لەجیهانی عەقڵدا هەیە. بەم پێیە بێت ئەوەی لە سەردەمی فیختەو هیگڵدا بووەتە بایەخی بنچینەیی بیرکردنەوەی ئەڵمانەکان، ئەو جیهانەیە کە لەناو عەقڵدا وەک مومکین بوونی هەیە، نەک نەتەوە. نەتەوە لای ئەوان لەوێوە جێی بایەخە کە لەپێناو ئەوەدابێت کە عەقڵییەو مادەی بەرجەستەکردن و شێوەگیرکردنەکەی بێت، واتە نەتەوە ئامرازی وەدیهێنانی مەملەکەتی ئامانجەکانە.

ئەمەش بیرکردنەوەی ئەوان تەواو دووردەخاتەوە رەگەزپەرستی، چونکە رەگەزپەرستی، نەتەوەی کردووە بە ئایدیاڵ و خەونی خۆی، نەک مەملەکەتی ئامانجەکان. رەگەزپەرستەکان هەموو شتێکیان لەپێناو بوونی نەتەوەدا دەوێت، تەنانەت ئەوەش کە بوونێکی عەقڵیی هەیە، گەر بایەخی پێبدەن لەوێوە بایەخی پێدەدەن، بیکەنە ئامرازێک بۆ دروستکردنی نەتەوە.

لای فیختە دەوڵەت بەمانا باوەکەی ئەوەیە، بە حوکمدارییەکی کەم دادوەری دەکات و ئاسایشی ناوخۆیی دەپارێزێت، رێگا بە تاکەکەس دەدات بەو کارەی کە دەیکات بژێوی خۆی دابین بکات، ئەمەش جگە لە ئامرازێک یان مەرجێک هیچی تر نییە، ئەم وەسیلەیەش وەسیلەی وەدیهێنانی ئەوەیە کە نیشتمان پەروەری دەیەوێت وەدی بهێنێت(١٥٠/١٢). دەوڵەت بەوەی کە ئامێری رێکخستنی مرۆییە لە بارودۆخە ئارامەکاندا شتێکی بەرایی نییە کە ئامانجەکەی لە خۆیدا بێت، ئامرازێکی رێخۆشکەرە بۆ ئامانجێکی باڵا(١٥٧/١٢). کەوا بێت دەوڵەت بە مانا باوەکەی نەک بەمانا هیگڵییەکەی دەرکەوتەیەک نییە لە دەرکەوتەکانی جیهانی عەقڵ و بەمەش لای فیختە بایەخێکی ئەوتۆی نییە، لای ئەو نەتەوەو دەوڵەت بوونیان و سنوورەکانیان وابەستەی یەکتری نین، چونکە یەکەمیان عەقڵییەو دووەمیان دنیاییە. لای فیختە ئەڵمانەکان وەک

یۆنانییەکـان لەسـەردەمە کۆنەکانـدا جیاکاریـان کـردووە لەنێـوان دەوڵەت و نەتەوەداو وایـان بینیـوە، یەکەمیـان مەمالیـک و ئەمـارەتە جیاوازەکـان نوانـدوویانە، بەڵام دووەمیـان ئیمپراتـۆریەت نوانـدویەتی و نەبینراوبـووە، لەبەرئەوەش نەبینراو نەبووە کە لەناو دەستووریکی تۆمارکراودا پشت راست نەکراوەتەوە، بەڵکو لەبەرئەوە نەبینراو بووە کە دەرئەنجامە دیارەکانی لەناو دەروونی هەمووان‌دا دەژیان(١٥٧/١٢-١٥٨). لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت کە ئینتما بۆ نەتەوە جیاوازە لە ئینتما بۆ دەوڵەت، با ئەو دەوڵەتەش دەوڵەتی نەتەوە بێت، ئەمەش لەبەرئەوەیە دەوڵەت بـوونەوەرێکی هەسـتەکی دیـارەو سـنورەکانی ئاشکران و لەدەرەوە هەستیان پێدەکرێت، بەڵام نەتەوە بوونەوەرێکی عەقڵی و نادیارەو مرۆڤ دەتوانێت لەناو خۆیدا هەستی پێبکات.

لایبنیتـز بیـرۆکەی عەقڵـی نەتەوە وەک سیسـتەمێک بـۆ پەیوەنـدی بوونەوەرەکان دەبینێ و تەنها باس لە بەرجەستە بوونی ئەم بیرۆکەیە دەکات لە سیستەمدا و ئەمەش گوزارشتکردنێکی پەتییە لەو بیرۆکەیە. لای کانت ئەم بیرۆکەیە زیاتر پەرە دەسێنێ و ئەو سیستەمەی کە لای ئەو وەک سیستەمی بوون باس دەکرێت، لای کانت دەبێت بە سیستەمی کۆمەڵگایەکی مرۆیی و لە ڕێگەی ئاکارەوە سیستەمەکە دیاریدەکرێت و وەک سیستەمی پەیوەندییەکانی ئەندامەکانی ناو کۆمەڵگایەک وەسفدەکرێت . لای فیختە هەمان بیرۆکە زیاتر پەرەدەسـێنێ و وەک ئەو سیسـتەمە گوزارشـتی لێـدەکرێت کە کۆمەڵگـایەک دەکات بەنەتەوە.

لای فیختە بیرۆکەکە لە بیرۆکەی کۆمەڵگایەکی ئاکارییەوە پەرە دەسێنێ بـۆ بیـرۆکەی نەتەوە، بیـرۆکەکە لەم قۆنـاغەدا تەنهـا وەک بیـرۆکەی نەتەوە خـۆی دەردەخـات، هەر ئەمەش وادەکـات دەوڵەت نەبێـتە مـادەیەک بـۆ بەرجەستە بوونی بیرۆکەکە. لەمەوەیە فیختە لە ڕووی ئۆنتۆلۆجییەوە نەتەوە جیادەکاتەوە لە دەوڵەت و باس لەوە دەکات کە نەتەوە بوونێکی عەقڵی هەیەو سـەر بەجیهـانی سەرووهەسـتەکی مـرۆڤە، بەڵام دەوڵەت بـوونێکی مـادیی و هەستەکی هەیەو سەر بە جیهانە ماددی و هەستەکییەکەی مرۆڤە. لەمەشـەوە دەگـاتە ئەو دەر ئەنجـامەی کە سـنوری نەتەوە وەک سـنوری دەوڵەت هەستیکی و دیار نییەو مرۆڤەکان تەنها لە ناو خۆیاندا هەست بە سنوری نەتەوە دەکەن و ئەو مرۆڤانەی کە سـەر بەنەتەوەیەکن و دەکەونە دەرەوەی

سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەی کە کەسانێکی سەر بەهەمان نەتەوەی تیایە، بەمە ناکەونە دەرەوەی سنوری نەتەوەکەی خۆیان، چونکە نەتەوە سنوری خۆی لەناو مرۆڤەکاندا دیاریدەکات و وەک سنوری دەوڵەت سنورەکەی ناکەوێتە سەر خاک و نیشتیمانێک.

واتە سنوری سیاسی دەوڵەت نەک هەمئاهەنگ نییە لە گەڵ سنوری کەلتوری نەتەوەدا، بەڵکو سنوری نەتەوە هیچ پەیوەندییەکی بە سنوری دەوڵەتەوە نییەو هەریەکەیان سنورەکەیان لە ناو جیهانێکی جیاوازدایە، سنوری نەتەوە لە ناو جیهانە ناوەکی و سەرووهەستەکییەکەی مرۆڤدایەو سنوری دەوڵەت لە ناو جیهانە دەرەکی و بابەتییەکەی مرۆڤدایە. بۆیە لای فیختە مومکین نییە سنورە روحییەکەی نەتەوە بە سنورە هەستەکییەکەی دەوڵەت بنوێنرێت. ئەم بۆچوونەی فیختە ئەوە روون دەکاتەوە ئەوەی لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی لە بارەی فیختەوە وتوویانە هەڵەیەو فیختە وەک نەتەوەخوازێک بیری لە نەتەوە نەکردووەتەوەو لە رێگەی سنورە سیاسیەکەی دەوڵەتەوە سنورە کەلتوریەکەی نەتەوەی دیاری نەکردووە. واتە بڕوای بەوە نەبووە کە نەتەوە بەوە دێتەبوون کە کەلتوری نەتەوە لە ناو سنوری سیاسی دەوڵەتدا سەراپاگیر بکرێت. بۆ ئەوەی چۆنیەتی شێوەگیربوونی ئەم بیرۆکەیە لە ناو دەوڵەتی نەتەوەدا بزانین، دەبێت ئەم بیرۆکەیە زیاتر لەوە پەرە بسێنێ خۆی عەینی بکاتەوەو شێوە گیربوونەکەی خۆی لە دەوڵەتدا ئاشکرا بکات، بۆ تێگەیشتن لە دوا پەرەسەندنی ئەم بیرۆکەیە لە فکری فەیلەسوفانی ئەڵماندا، دەبێت بگەڕێینەوە بۆ بەرجەستەبوون و شێوەگیربوونی ئەم بیرۆکەیە لە فەلسەفەی هیگڵدا. لای هیگڵ ئەم بیرۆکەیە لەناو دەوڵەتدا شێوەگیر دەبێت و دەوڵەت دەکات بە دەرکەوتەیەکی تر لە دەرکەوتەکانی ئەم بیرۆکەیە.

٤.١) دەوڵەت وەک دوا پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە

دوای ئەوەی لە فەلسەفەی فیختەدا پەرەسەندنی ئەو بیرۆکەیەمان خستە روو کە وەک بیرۆکەی نەتەوە لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا گریمانەمان کردبوو، گەیشتین بەو دەر ئەنجامەی کە گریمانەکەمان دروستەو ئەوە بیرۆکەیەی کە لایبنیتز لە سەرەتادا وەک بیرۆکەی مەملەمەتی خوا گوزارشتی لێدەکات و

کانت وەک بیرۆکەی کۆمەڵگای ئاکاری گوزارشتی لێدەکات، لای فیختە لە ئاستە کۆییەکەدا وەک بیرۆکەی نەتەوە دەخرێتە روو، لەگەڵ ئەوەشدا لە فەلسەفەی فیختەدا ئەم بیرۆکەیە پەرەدەسێنێ و وەک بیرۆکەی نەتەوە بوونی خۆی ئاشکرا دەکات، بەڵام لەم قۆناغەشدا ئەم بیرۆکەیە ناگاتە ئەوپەڕی پەرەسەندنی خۆی. ئەم بیرۆکەیە تەنها لە فەلسەفەی هیگڵدا دەگاتە دواپەرەسەندنی خۆی. هیگڵ بەهەمان شێوەی فەیلەسوفانی پێش خۆی بە شێوازی تایبەتی خۆی گوزارشت لە هەموو ئەوە دەکاتەوە کە ئەوانەی پێش خۆی گوزارشتیان لێکردبوو، هیگڵ وەک فیختە لە ئاستە کۆییەکەیدا گوزارشت لەم بیرۆکەیە دەکات و بە بیرۆکەی نەتەوەی دەزانێت، بە هەمان شێوەش گوزارشتکردن لەم بیرۆکەیە وەک بیرۆکەی نەتەوە لە ئاستە کۆییەکەیدا بە دەرئەنجامی گوزارشتکردنی دەزانێ لە هەمان بیرۆکە، بەڵام لە ئاستە تاکەکەسییەکەیدا.

لای ئەویش میللەتێک کاتێک دەبێت بە نەتەوە کە تاکەکانی پەیڕەوی لەوە بکەن کە لەناو عەقڵیاندا بەشێوەیکی خۆرسک هەیەو پەیڕەوی لەوە نەکەن کە لەدەرەوەی خۆیانەوە بۆیان دێت، گەر تاکەکان ئەم کارە کەسییەیان ئەنجامدا ئەوە نەتەوە کەیان بەهەمان شێوە پەیڕەوی لەو سیستەمە عەقڵییە کردووە کە بە شێوەیەکی خۆرسک بوونی لە ناو عەقڵی کۆیی ئەو میللەتەدا هەیە.

ئەوەی گوزارشتەکەی هیگڵ لە گوزارشتەکەی فیختە جیا دەکاتەوە ئەوەیە کە فیختە دەوڵەت لە نەتەوە دوور دەخاتەوە و بەوە وەسفی دەکات کە پەیوەندی بە نەتەوەوە نییەو نەتەوە سەرچاوە لەوەوە دەگرێت کە عەقڵی و ناوەکییەو دەوڵەت سەرچاوە لەوە دەگرێت کە هەستەکی و دەرەکییە. بەڵام هیگڵ دەوڵەت بە دوا شێوەگیربوونی بیرۆکەی نەتەوە دەزانێت و پێی وایە بیرۆکەی نەتەوە لەناو دەوڵەتدا دەگاتە ئەوپەڕی پەرەسەندن و دیاریکردنی خۆی و بەبێ دەوڵەت نەتەوە ناتوانێت بوونی خۆی تەواو عەینی بکاتەوە، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیێنێ نەتەوە بەبێ دەوڵەت بوونی نییە، گەر دەوڵەتیش نەبێت نەتەوە هەر بوونی هەیە، بەڵام نەتەوە بەبێ دەوڵەت وەک ئەوەی کەهەیە هەستەکی نابێتەوەو بوونی بە تەواوەتی لە بوونێکی عەقڵییەوە نابێت بە بوونێکی هەستەکی و مادی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بوونی دەوڵەت پێش مەرجی بوونی نەتەوە نییەو بوونی نەتەوە پێش مەرجی بوونی ئەو

دەوڵەتەیە کە دەبێــت بە دەوڵەتێکــی نەتەوەیــی. گەر نەتەوە قۆناغەکــانی پەرەسەندنی خۆی نەبڕێت و نەگاتە دوا قۆناغی خۆی، دەوڵەتی نەتەوەیی بوونی نابێت. دەوڵەتی نەتەوەیی بوونێکی عەقڵی لەناو بیرۆکەی نەتەوەدا هەیەو دوا دەرکەوتن و دوا شێوەگیربوونی بیرۆکەی نەتەوەیە.

دەوڵەت یەکێکە لەو دەرکەوتانەی بیرۆکەی نەتەوە کە بیرۆکەی نەتەوە لە دوا قۆناغی دیاریکردنی خۆیدا خۆی پێ دیاری دەکات، ئەمەش بەڵگەیە لەســەر ئەوەی نەتەوە بە شــێوەگیربوونی بــوونی خــۆی دەوڵەت دروســت دەکــات و دەوڵەت نەتەوە دروســت ناکــات، ئەمەش یەکــێکە لە گرنگتــرین جیاوازییەکــانی نێــوان تیــۆرە عەقڵیــیەکەی نەتەوە لەگەڵ تیۆرەکــانی نەتەوەخوازیدا.

بۆ ئەوەی لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا دوا پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە بزانین و ئەو پەیوەنــدییەی کە لەنێــوان نەتەوەو دەوڵەتەکەیــدا هەیە بۆمــان روون ببێتەوە دەبێت گوزارشتەکەی هیگڵ لە بیرۆکەی نەتەوە کە دوا گوزارشتی فەلســەفەی ئەڵمــانییە لە بیــرۆکەی نەتەوە بخەیــنە روو، بە خســتنە ڕووی گوزارشــتەکەی هیگــڵ لە بیــرۆکەی نەتەوە دەگەیــن بە تیــۆرێکی کامــڵ بــۆ پەیــدابوونی نەتەوە، ئەو تیــۆرەش ئەو تیــۆرەیە کە ئــێمە لە پــۆلێنکردنەکەی خۆماندا بۆ تیۆرەکانی نەتەوە ناومان نا تیۆری عەقڵی.

لەروانــگەی هــیگڵەوە نەتەوە نەدروســت دەکرێــت و نە بەرهەمــی ململانــێ کۆمەڵایەتییەکان و پێداویستییە کۆمەڵایەتییەکانی مرۆڤە، نەتەوە پێش ئەوەی لە واقیعدا دەرکەوێت دەبێت وەک ئایدیاڵێکی عەقڵی لەناو عەقڵدا هەبووبێت. دەرکەوتنی نەتەوە لەواقیعدا عەینی بوونەوەی ئایدیاڵی نەتەوەیە لەناو واقعدا.

بــۆ ســەلماندنی ئەوەی کە نەتەوە پــێش ئەوەی بــوونێکی واقیعــی هەبێــت، دەبێت بــوونێکی عەقڵی هەبێت، هیگڵ دەگەڕێتەوە بۆ ئەو تێڕوانینەی کە وا سەیری جیهانی سروشتی و ڕووداوەکانی دەکات کە بە ڕێککەوت و لە خۆڕا ڕوونــــادەن و عەقــــڵ لەپشــــت ڕوودانیــــانەوە هەیە، گەر عەقــــڵ لە پشــــت ڕووداوەکــانی سروشــتەوە هەبێــت، ئەوە ڕووداوە مرۆییەکــانی نــاو مێــژووی مرۆڤایەتیش، لەخۆڕا ڕوونادەن و عەقڵ جڵەوگیریان دەکات.

ئەو بــۆ ئەم مەبەســتە گریمــانەیەک پێشــنیار دەکــات و دواتــریش هەوڵــی سەلماندنی دەدات. گریمانەکە بەم شێوەیە (عەقڵ جڵەوگیری جیهان دەکات و

پاشان مێژووی جیهان وەک ڕێڕەوێکی عەقڵانی لەبەردەمماندا خۆی دەخاتە ڕوو، ئەم زانینەهەستەو ئەم باوەڕهێنانە تەنها گریمانەیەکە لەبواری مێژوودا بەوەی کە مێژووە)[٧٨/١١]. گەر مێژووی جیهان جڵەوەکەی لەدەستی عەقڵدا بێت و نەتەوەش دەرکەوتەیەکی ناو ئەو مێژووە بێت، دەبێت نەتەوە بوونێکی عەقڵی لەمێژوودا هەبێت و لە بارودۆخێکی مێژووییدا دەرکەوتی کردبێت.

بۆ سەلماندنی ئەمە، سەرەتا پێویستە ئەوە ڕوون ببێتەوە کە عەقڵ حوکمی جیهانی سروشت و جیهانی مرۆڤ دەکات و ئەو پەرەسەندنەی کە لەم دوو جیهانەدا هەیە عەقڵ ئاراستەکەرو وەدیهێنەریەتی. (ئەنکساگۆراس Anxagoras) ی یۆنانی یەکەم کەس بووە بۆ ئەوە چووە کە نۆس nous ـ تێگەیشتن بەسیفەتە گشتییەکەی یان عەقڵ ـ ئەوەیە کە حوکمی جیهان دەکات)[٨٠/١١]، ئەنکساگۆراس بۆ یەکەمجار پەی بەوە دەبات ئەو ڕووداوانەی لە جیهاندا ڕوودەدەن لەخۆڕاو بەرێکەوت ڕوونادەن و بنەمایەکی عەقڵی لەناو عەقڵدا بۆ ڕوودانیان هەیە، بەڵام ئەو بنەما عەقڵییە پەنهان و نادیارەو ئەمەش وای کردووە کە وا دیار بێت ئەو ڕووداوانە لەخۆڕاو بەبێ هیچ بنەمایەک ڕوودەدەن.

هەرچەندە ئەنکساگۆراس پەی بەبوونی عەقڵ دەبات لەپشت ئەو ڕووداوانەوە کە لە جیهاندا ڕوودەدەن، بەڵام لای هیگڵ ئەو پەیبردنە نەگەیشتووەتە ئەو ئاستەی کە پەی بەبوونی عەقڵیش بەرێت لەپشت ئەو ڕووداوانەوە کە لە جیهانی مرۆیی یان مێژوودا ڕوودەدەن.

لای ئەو مەبەست لە عەقڵ یان نۆس نە (ئەو لێزانییەیە بەوەی کە عەقڵێکی هۆشیار بەخۆیە، نە ڕۆحە بەوەی کە ڕۆحە. بەبایەخەوە دەبێت جیاکاری بکەین لەنێوان ئەوەو ئەمەدا. جووڵەی سیستەمی خۆر بەپێی کۆمەڵە یاسایەک ڕوودەدات کە ناکرێت بگۆڕدرێن، ئەو یاسایانەش عەقڵێکی پەنهانە لەو دیاردانەدا کە لە بارەیانەوە دەدوێین، بەڵام نە بە خۆرو نە بە ئەستێرەکانی تریش کە بەپێی ئەو یاسایانە بەدەوریدا دەسوڕێنەوە، ناکرێت بوترێت جۆرێک لەجۆرەکانی هۆشیارییان هەیە)[٨٠/١١]، ئەمانە هۆشیارنین بەوەی کە لێیان ڕوودەدات.

لێرەدا باس لە حوکمی عەقڵ دەکرێت لەسەر دیاردە سروشتییەکان و جیهانی بوونەوەرە سروشتییەکان کە هۆشیارنین بەوەی لێیان ڕوودەدات.

بەڵام عەقڵ لەرێگەی ئەم ڕووداوانەوە حوکمی خۆی ئاشکرا دەکات، ئەمەش وا دەکات کە ئێمە نەچینەوە سەر دەرکەوتنی نەتەوە لەمێژوودا، چونکە نەتەوە جەمبوونەوەیەکی عەقڵی مرۆڤ گەلێکەو ڕووداوی پەیدابوونەکەشی حوکمی عەقڵ ئاشکرا دەکات، عەقڵ لەرێگەی دەرکەوتنی نەتەوەوە خۆی لەو جیهانەدا دەخاتەڕوو کە جیهانی ئەو بوونەوەرانەیە هۆشیارییان بەعەقڵ هەیە، هەر ئەمەش وا دەکات ئەو گریمانەیەی سەرەتا لەرێگەی بۆچوونەکانی ئەنکساگۆراسەوە نەسەلمێنرێت.

دوای ئەمە هیگڵ بۆچوونێکی تری نزیک لە گریمانەکەی خۆی دەهێنێتەوە، بەپێی ئەم بۆچوونە (عەقڵ جیهان ئاراستە دەکات(.....)و جیهان دەستی لێ بەرنەدراوە بۆ رێکەوت و هۆکارە دەرەکی و رواڵەتییەکان، ئەوەی حوکمی دەکات پشتیوانی خواییە)[٨٢/١١]، ئەم بۆچوونە لەشێوەی حەقیقەتێکی ئایینیدا بیرۆکەکەی شێوەگیرکردووە، بیرکردنەوە ئایینییە میللییە کوردییەکە ئەم بۆچوونە لە فۆرمێکی تری گوتندا دەخاتەڕوو، ئێمە زۆرجار دەبیستین کەسێک دەڵێت: گەر خوا شتێک نەکات ئەو شتە نابێت یان دەوترێت: گەر خوا کارێک رێکنەخات ناکرێت، ئەم بۆچوونە رۆژانە لەرێگەی ئەم فۆرمی گوتنانەو فۆرمی تریشەوە بەرامبەر ئەو ڕووداوانەی کە ئەو بیرۆکەیە دەوروژێنێت گوزارشتی لێدەکرێت.

رەخنەی هیگڵ لەم بۆچوونە ئەوەیە ئەوەی ئەم بۆچوونە بەپلانی پشتیوانی خوایی ناوی دەبات هەر خۆی بە پلانێکی دەزانێت کە شاراوەیەو نابینرێت و پەی پێنابرێت و گێلییە گەر بیر لەزانینی بکەینەوە[٨٢/١١]. واتە نابێت بیر لەوە بکەینەوە پەی بەو پلانە بەرین و بەدوای دەرکەوتنەکانیدا لەناو ڕووداوە مرۆییەکاندا بڕۆین، ئەوەندە بەسە بڕوای پێبێنین بزانین هەیەو لە ڕووداوەکاندا حوکم دەکات.

ئەو بیرکردنەوە ئایینییە میللییەیە، بەیەکجاری ئاشکرابوونی ئەو پلانە نەفی ناکات و دان بەوەدا دەنێت کە لەهەندێک حاڵەتی بەشەکیدا خۆی ئاشکرا دەکات و ئەم خۆئاشکراکردنەی (پاڵ بەمرۆڤە خواپەرستەکانەوە دەنێت لە هەندێ حاڵەتی بەشەکیدا شتێک بزانن زیاترە لەوەی کە رێکەوت بێت، واتە دەستی رێنوێنیکەری خوا بۆ نمونە لەڕووداوێکی وادا بناسنەوە، کاتێک کە بەشێوەیەکی چاوەڕێنەکراو و کت و پڕ فریاگوزارییەک دەگات بەکەسێک کە

لە حـاڵەتی شـڵەژانێکی تەواو و نائومێـدییەکی گەورەدایە)[٨٣/١١]. بەپێـی ئەم بۆچوونە دانان بەخۆئاشکراکردنی پلانی پشتیوانی خوایی بۆ چەند کەسێکی کەم، بۆ ئەوە نییە ئێمە بە شـوێن ئەوەدا بگەڕێـین پەی بە پشـتوانی خـوایی لەناو ڕووداوەکانی ناو مێژوودا بەرین، ئەمە تەنها بۆ ئەوەیە ببێتە بەڵگەیەکی واقعــی بــۆ پشــتگیریکردنی ئەو بــاوەڕەی کە بە پــلانەکە هەیە. واتە ئەم دانپێدانانە بە دەرکەوتنی واقعیـانەی ئەم پلانە بەموعجیزەکردنی توانـای ئەو کەسانەیە کە پلانەکە حوکمی کردوون و ئەمەش بڕوابوون بەبوونی پلانەکە بەهێـز دەکـات و بەڵام دەرگـا لەوە دادەخـات مـرۆڤ هەوڵـی ئەوە بـدات لە هەموو ڕووداوەکاندا پەی بەپلانەکە بەرێت.

ئەوەی لەم بۆچـوونەدا کێشـەیە، ئەوەیە وا سـەیری ئەو ڕووداوانە دەکات، کە مـوعجیزەن و ئامـاژە بە گەورەیـی ئەو کەسـانە دەکەن کە خـوا فریایـان کەوتــووەو ئەم فریــاکەوتنەی خــواش بــۆ ئەوان بە مەبەســتەو مەغــزاکەی لەفریـاکەوتنەکەدا نییەو لەوەدایە کە خوا بەم ڕێگایانە دەیەوێت بەڵگە بخـاتە بەردەسـتی ئـێمە تـا بـاوەڕ بەوە بهێنـین خـوا ئاگـای لە ئـێمەیەو دەسـتی لـێ بەرنەداویـن، بەڵام ئـێمە نابێـت بیـر لەوە بکەیـنەوە کە پەی بە دەسـەڵاتی ئەو بەریـن لەو ڕووداوانەدا کە لە ژیـانی ڕۆژانەمانـدا بەسـەری دەبەیـن، ئەوەی لەســەر ئــێمەیە تەنهــا ئەوەنــدەیە بــڕوا بەوە بهێنــین ئەو بەردەوام ئاگــای لەئێمەیەو لەپشـتی ئـێمەیە، گەرچـی زۆر کەم یـان هـیچ کاتێـک لەواقعـدا ئەوە نابینین ئەو لە ڕووداوەکاندا بەفریامانەوە بێت. بەڵام ئەمە لەبەرئەوە نییە ئەو بەفریامــانەوە نایێــت، بەڵکــو لەبەرئەوەیە نابێــت ئــێمە بەوە بــزانین کە ئەو بەفریامانەوە هاتووە.

ئەم تێـڕوانینەو ئەو نمونـانەی بـۆ بـاوەڕبوون بەپلانـی پشـتیوانی خـوایی دەیانهێنێتەوە (جۆرێکی زۆر دیاریکراون و جگە لەتێرکردنی کۆمەڵە مەیلێکی دیـاریکراوی ئەو تاکەکەسـەی کە لەبـارەیەوە دەدوێت، هیچـی تـر ناڵێـت. ئەو تاکانەی کە -بۆ ئەو مەبەستە- پێویستە لەسـەرمان لەمێژووی جیهانـدا لێیـان بکـــۆڵینەوە گەلەکـــان و ســـەراپاگیرە هەمەکییەکـــانن totalities، واتە دەوڵەتەکان)[٨٣/١١]، سەرەڕای ئەمەش (ئەو باوەڕە هیچ ناخاتە بەردەممان جگە لە بیرۆکەیەکی گشـتی لەبـارەی بـوونی پشـتیوانی خـوایی، بەبـێ ئەوەی هـیچ وردەکـارییەکی ئەو ڕێـڕەوە بخـاتەڕوو کە (پـلانەکە) دەیگـرێتەبەر، بەڵام ئـێمە

پێویستە هەوڵی بەردەوامی خۆمان بخەینەکار بۆ زانینی ڕێگاکان و شێوازەکانی پشتیوانی خوایی لەمێژووداو زانینی ئەو هۆکارانەی کە بەکاریان دەهێنێ و ئەو دەرکەوتە مێژووییانە کە تیایاندا دەدرەوشێتەوە)(٨٣/١١). هیگڵ دوای ئەم ڕەخنانە گریمانەکەی بەم شێوەیە دادەڕێژێتەوە (عەقڵ حوکمی جیهان دەکات و پێشتریش حوکمی کردووە)(٨٤/١١).

واتە عەقڵ لەسەردەمە پێشووەکاندا لەواقعدا دەرکەوتووەو هەر دەبێت لە داهاتووشدا دەرکەوێتەوە، نەتەوەش کە بابەتەکەی ئێمەیە، پەیوەستە بە دەرکەوتنی عەقڵ لەواقعداو بەبێ ئەم دەرکەوتنە، نەتەوە لەواقعدا دەرناکەوێت و پەی پێنابرێت، چونکە نەتەوە بوونەوەرێکە لەناو عەقڵدا هەیەو تەنها کۆبوونەوەی کۆمەڵە مرۆڤێک نییە کە خوێن یان سروشتی مرۆیی یان بەرژەوەندی کۆی کردبێتنەوەو نەتەوەی لێ دروستکردبن، گەر نەتەوە پێشتر لەناو عەقڵدا نەبێت بەم جۆرە لە کۆبوونەوەی مرۆیی نایێتە ئاراوەو پەیدا نابێت.

عەقڵ گەر بتوانێت لە جیهاندا وەک کۆمەڵە یاسایەکی پشتەکی دەرکەوێت و جیهانی سروشت بەپێی ئەو بڕوا بەڕێوە، ئەوا عەقڵ توانای دەرکەوتنی لەمێژووی مرۆڤایەتیدا باشتر دەبێت. عەقڵ (لە شتە مەزن و دیارەکانداو لەشتە کەم و بچووکەکاندا یەکەو هەر خۆیەتی)(٨٤/١١)،

ئەوەی لێرەدا بۆ تێگەیشتن لە نەتەوە گرنگە دەرکەوتنی عەقڵە (لەبواری ڕۆحیی بوونەوەرێکی چالاک و کارادا وەک ئەو دەرکەوتنەی کە لەچوارچێوەی سروشتی پەتیدا هەیەتی، لەم گۆشەنیگایەشەوە ڕێگای چارەسەرکردنەکەمان بۆ بابەتەکە تیۆدۆسیەت (thodicaea)ە، واتە پاسادان بۆ شێوازە خواییەکان و ڕێگاکانی، ئەمەش ئەوەیە کە لایبنیتز ـ لەروانگەیەکی میتافیزیکییەوە ـ بەڕێبازەکەی واتە بەکاتیگۆریە پەتی و نادیاریکراوەکانی لەوێوە ئەنجامی دەوە کە دەکرێت لە شپرزەیی بوونەوەر لە جیهاندا تێبگەین)(٨٤/١١).

بۆ ئەوەی عەقڵ لەژیانی مرۆڤگەلێکدا دەرکەوێت و لە فۆرمی نەتەوەدا بیانخاتەڕوو، ئەو پەیوەندی و هارمۆنیا عەقڵییەی کە ئەو مرۆڤگەلە لەنێوان خۆیاندا وەک نەتەوە هەستی پێدەکەن و پێی هۆشیارن، دەبێت لەواقیعداو لەفۆرمی دەوڵەتدا شێوەگیربێت. هەر دەبێت توخمە ئیجابییە عەقڵییەکە کە

توخمە سەلبییە ماددی و دنیاییەکە تیایدا دەبێت بەشوێنکەوتەو عەدەمێکی لەناوچوو، پەی پێ ببرێت، بەمەش ئێمە دەتوانین پەی بەدەرکەوتنی عەقڵ بەرین لەناو واقیعی ئەو مرۆڤگەلەدا کە عەقڵ وەک نەتەوە لەناویاندا شێوەگیر بووە.

١.٤.١) هەنگاوەکانی تێگەیشتن لەشێوەگیربوونی عەقڵ لە واقعی مرۆییدا

عەقڵ لە واقعی مرۆییدا بوونی نەتەوە لەعەقڵدا شتێکەو بوونی لەواقعدا وەک بوونێکی کردەیی و واقیعی شتێکی ترە، بۆ ئەوەی ئەو دوو بوونە جیاوازەی نەتەوە کە دوو قۆناغی جیاوازی وەدیهاتنی نەتەوەن لەیەک جیابکەینەوە، دەبێت باس لەوە بکەین رۆحی نەتەوە بوونێکی عەقڵی هەیەو لەناو عەقڵدایە، لەگەڵ ئەوەدا کە هیولای نەتەوە ئەو مرۆڤگەلە دەگرێتەوە دەبنە هیولا بۆ شێوەگیربوونی ئەو رۆحەو وەدیهاتنی.

هیگڵ دەپرسێت (دواین پلانی جیهان چییە؟)(٨٥/١١)، بۆ تێگەیشتن لە وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت رەچاوی دوو شت بکرێت (یەکەم: ناوەڕۆکی ئەم پلانە، واتە پێناسەی پەتییەکەی، دووەم: وەدیهاتنە کارەکییەکەی. دەبێت هەر لەسەرەتاشەوە تێبینی ئەوە بکەین ئەو دەرکەوتەیەی لێی دەکۆڵینەوە، مێژووی هەمەکییەو سەر بەمەملەکەتی رۆحە. لەفزی (جیهان) سروشتی فیزیایی و سروشتی سایکۆلۆجیش دەگرێتەوە، سروشتی فیزیایش بەهەمان شێوە رۆڵێکی لەمێژووی جیهاندا هەیەو هەر دەبێت لایەکیش بەلای ئەو پەیوەندییە بنچینەییانە بکەینەوە کە لەچوارچێوەی ئەو مێژووەدان. بەڵام رۆح و رێڕەوی پەرەسەندنەکەی، بابەتە بنچینەییەکەی ئێمەیە. کارەکەمان لێمان ناخوازێ لەسروشت رامێنین وەک ناوکۆییەکی عەقڵی لەخۆدابوو، سەرەڕای ئەوەش ئەمە لەبوارە تایبەتەکەی خۆی وەک ئەوەی کە هەیە بەڵگەکاری لەسەر دەکرێت، بۆیە ئێمە دەبێت لەوێوە لێی رامێنین کە لە پەیوەندیدایە لەگەڵ رۆحدا، لەسەر ئەو شانۆیەی کە رۆح لەسەری دەبینین، واتە: ئەو مێژووە هەمەکییەو ئەو رۆحەی کە لە هەقیقەتە زۆر عەینییەکەی خۆیدا خۆی لەسەری ئاشکرا دەکات)(٨٥/١١-٨٦).

لەم پەرەگرافەدا باس لە رۆح کراوە لەخۆیدا، پاشان باس لە وەدیهاتنە کردەییەکەی کراوە. بۆ ئەوەی رۆح لەبوون بەهێزەوە هەنگاو بنێ بۆ بوون

بەکردە، دەبێت بوارێک بۆ وەدیهاتن و خۆ ئاشکراکردنەکەی هەبێت، ئەو بوارەش هیگڵ بە مێژووی هەمەکی ناوی دەبات. رۆحی نەتەوە بۆ ئەوەی لەبوون بەهێزەوە لەناو مرۆڤگەلێکدا کردەیی ببێتەوە، دەبێت بکەوێتە سەر شانۆی مێژووی هەمەکی و لەوێ خۆی لەشێوەی نەتەوەدا ئاشکرا بکات.

بەم پێیە بۆ دەرکەوتنی نەتەوە پێویستمان بە رۆحی نەتەوە واتە ئایدیاڵی نەتەوە دەبێت لەناو عەقڵداو پاشان پێویستمان بە مرۆڤگەلێک دەبێت کە ببنە مادەی شێوەگیربوونی ئەو رۆحە. بۆ ئەو واقعەش کە نەتەوە تیایدا دەردەکەوێت پێویستمان بە مێژووی هەمەکی دەبێت. مێژووی هەمەکی بواری دەرکەوتنی نەتەوەیەو ئەو ئامانجەش کە عەقڵ دەیەوێت پێی بگات، شێوەگیربوونی نەتەوەیە لەناو دەوڵەتدا، دەوڵەت عەینی بوونەوەیەکی تەواوەتی رۆحەو ئامانجە رەهاکەی عەقڵە.

بۆ ئەوەی لەوە تێبگەین چۆن ئایدیاڵی نەتەوە لە دەوڵەتدا شێوەگیر دەبێت و عەقڵ دەگات بەو ئامانجەی کە دەیەوێت، دەبێت لە خاسیەتە پەتییەکانی سروشتی رۆح و ئەو هۆکارانەی کە رۆح پێویستی پێیەتی بۆ وەدیهێنانی ئامانجەکەی تێبگەین و دواجاریش هەر دەبێت لەو شێوەیە بکۆڵینەوە کە وەدیهاتنی تەواوەتی رۆح لەبووندا وەریدەگرێت، واتە دەوڵەت[٨٦/١١].

٢.٤.١) ئازادی وەک ماهیەتی رۆح

هیگڵ یەکەمجار هەوڵی ئەوە دەدات باس لەوە بکات رۆحی نەتەوە وەک ئایدیاڵێک لەناو عەقڵدا چییەو چۆن پەی پێدەبرێت، بۆ ئەم مەبەستەش جیاوازییەک لەنێوان رۆح و مادەدا دەکات و دەڵێت: (دەکرێت لە سروشتی رۆح تێبگەین گەر لە دژە راستەوخۆکەی واتە مادە بڕوانین. هەر وەک چۆن ماهیەتی مادە قورسییە، لەلایەکی ترەوە دەکرێت جەخت لەسەر ئەوە بکەینەوە کە جەوهەر یان ماهیەتی رۆح ئازادییە)[٨٦/١١]. ئازادی وەک ماهیەتی رۆح جیاوازییەکی زۆری هەیە، لەو ئازادییەی کە مەبەست لێی ئازادبوونە دەرەکییەکەیەو پەیوەستە بە حەزوئارەزوو و پێداویستییە جەستەیی و سایکۆلۆجییەکانی مرۆڤەوە. ئەم جۆرە لە ئازادی رێگرەکانی لەدەرەوەی مرۆڤدا نین و لەناو مرۆڤدان و پەیوەستن بەویست و ئیختیاری مرۆڤەوە. رۆح لەناو مرۆڤدا ئامادەیی نابێت گەر مرۆڤ رێگر بێت لە بەردەم ئەوەدا

رۆح ئـــازادی خـــۆی وەک مـــاهیەتی خـــۆی دەرکەوت پـــێ بکـــات. بەبـــێ دەرکەوتکردنی ئەو خاسیەتەی رۆح لەلایەن رۆح خۆیەوە، خاسیەتەکانی تری رۆح دەرکەوت ناکەن، چونکە (هەموو خاسیەتەکانی تری رۆح بەبێ ئازادی وەدی نایەن و ئەوانی تر هەموویان جگە لە هۆکارێک بۆ گەیشتن بە ئازادی هیچی تر نین)(٨٦/١١). ئازادی وەک خاسیەتی جەوهەری رۆح پەیوەستە بەو بوونەوەرەوە کە بەخۆی لەناو خۆیدا هەیەو بوونی پشت بەهیچ شتێکی تری جگە لە خۆی نابەستێ.

واتە ئازادی لێرەدا ئازادی ئەو بوونەوەرەیە کە بەخۆی لەخۆیدا هەیەو مادەش هەڵگری خاسیەتێکی وا نییە، چونکە بەخۆی لەخۆیدا بوونی نییەو بەردەوام بۆ بوونی پێویستی بە غەیری خۆیەتی (ئازادی تاکە حەقیقەتێکی رۆحە، مادە خاوەنی قورسییە -کێشکردن gravity- چونکە مەیلی بۆ خاڵێکی مەرکەزی هەیە، بەزەرورەت ئاوێتەیەکی تێرە لە کۆمەڵە بەشێک کە لەیەکتری دوور دەکەونەوە، مـــادە هەوڵـــدەدات بەرەو یەکبـــوون بـــڕوات، هەر لەبەر ئەمەشە خۆی وێران دەکات و بەرەو لێکدژەکەی خۆی دەڕوات —واتە ئەو خاڵەی کەچیتر بەش نابێت-، گەر بیشیتوانیایە بگاتە ئەو خاڵە، نەدەبووەوە بەمادەو لەناودەچوو. مادە هەوڵی ئەوە دەدات بیرۆکەکەی خۆی وەدیبهێنێ، بوونی هزریی ئەو لەیەکبووندایە، بەڵام رۆح دەکرێت وا پێناسە بکرێت کە چەقەکەی لەناو خۆیدایە، یەکبوونی لەدەرەوەی خۆی نییە، ئەو یەکبوونە کردەییانە لەناو خۆیدا هەیە، ئەو لە خۆیدا بەخۆی هەیە، لەکاتێکدا ماهیەتی مادە دەکەوێتە دەرەوەی خۆی، بەڵام رۆح بوونێکە لە خۆدا، ئەمەش خودی ئازادییە)(٨٦/١١).

ئازادی لێرەدا توانای بوونە لەخۆداو بەخۆ، ئەو بوونەوەرەی بوونی بەستراوە بەبوونەوەرێکی جگە لە خۆیەوە بەم مانایە ئازاد نییە، (کاتێک من پشتم بە شتێکی تر بەست ئەوە هەر دەبێت بوونم بگۆڕێت بۆ شتێکی تری جـــگە لە خـــۆم، بەشـــێوەیەک کە نەتـــوانم بە ســـەربەخۆ لەو شـــتە هەبـــم، بەپێچەوانەشەوە من ئازادم کاتێک بوونم پشت بەخۆم دەبەستێت)(٨٧/١١). ئەم جۆرە لە ئازادی، ئازادییەکی تایبەتە بەو بوونەوەرانەی کە لە خۆیاندا بە خۆیان هەن، مرۆڤ کاتێک لەناو خۆیدا بە روحی خۆی هۆشیار دەبێت، دەبێتە ئەو بوونەوەرەی کە بۆ بوونی، جگە لە خۆی پێویستی بەهیچ شتێکی

دەرەوەی خـۆی نابێـت. ئەمە هەمـان ئەو بیـرۆکەیە، کە لایبنیتـز لەبـارەی مۆنادەی عاقڵەوە لەمەملەکەتی خوادا پێی دەگات.

مۆنادە لەم مەملەکەتەدا وا دەژی کە هەر خۆی هەیەو بۆ بوونی پشت بە هیچ مۆنادەیەکی تر نابەستێت(٨٧/١١). مرۆڤ کاتێک هەست بەوە دەکات بەبێ شتەکانی دەرەوەی خۆی و بێ مرۆڤەکانی تر بوونی نابێت، خاسیەتی ئازادی لەدەسـت دەدات. چـونکە رۆح تیایـدا ون دەبێـت، بەمەش خاسـیەتی مـادە وەردەگرێت و پێویستیشی بەهێزێکە لە دەرەوەی خۆی بێت، تا وەک چەقێک لەگەڵیدا ببێتەوە بەیەک و بیکاتە حاکم بەسەر خۆیەوە. بوونەوەرێکی کۆیی وەک نەتەوەش کاتێک لەناو خۆیدا بەخۆی هەیە، بوونەوەرێکی کۆیی ئازادەو رۆحـی نەتەوە لەناویـدا ئامـادەیە، بەڵام کاتێـک بـۆ بـوونی پشـت بە هێـزە دەرەکییەکـان دەبەسـتێت و بەمە دەگۆڕێت بۆ غەیـری خـۆی رۆح تیایـدا ون دەبێت و ئـازادییەکەی لەدەسـت دەدات و دەبێتە بەشـێک لە جەسـتەی غەیـر، بەمەش شوناسـی خـۆی لەدەسـت دەدات. مرۆڤ وەک بوونەوەرێکی تاکـانەو نەتەوە وەک بـوونەوەرێکی کـۆیی بەبـێ حـزوری رۆح ئـازاد نـین و نـاتوانن لەخۆیاندا بەخۆیان هەبن.

٣.٤.١) ئیرادەو رۆحی نەتەوە

بـۆ ئەوەی رۆحـی نەتەوە وەک ئایـدیاڵێکی عەقڵـی نـاو عەقڵـی هەمەکـی لە جیهانـدا وەدی بێت و بکەوێـتە سـەر شـانۆی مێـژووی هەمەکـی و بیـرۆکەی ئازادیش وەک خاسیەتێکی کرۆکی رۆح لەواقعـی نەتەوەدا دەرکەوێت و ببێتە خاسیەتێکی کرۆکی نەتەوە، توخمێکی تـری پێویسـتە. نەتەوە کاتێک پێویسـتی بەم توخمە دەبێت، ئەمە وای لێناکات لەخۆی دەرچێت و بۆ بوونی پێویسـتی بە غەیری خۆی هەبێت.

بەپـێچەوانەوە ئەو تـوخمە کە ئەو بـۆ خۆئاشـکراکردنی خـۆی دەیەوێـت، توخمێکە دەبێت ئەو بنوێنێ و لەگەڵ ئەو خۆ بەغەیرکراوەی رۆحی نەتەوەدا ئەونوێن بن، بەمەش ئەو توخمە بەشداری لە یەکنوێنی ئەودا دەکات لەپێناو ئەوەدا رۆحـی نەتەوە خـۆی لە واقعـی نەتەوەدا ئاشـکرا بکـات. رۆحـی نەتەوە تـوخمە ئیجـابییەکەی نەتەوەیە، بەڵام رۆحـی نەتەوە بۆ ئەوەی لەگەڵ غەیـری خۆشـیدا خۆنـوێن بێـت، پێویسـتی بەو تـوخمە سـەلبییە هەیە، ئەو تـوخمە

سـەلبییەش هیگـڵ بەکـاروکردەوە مرۆییەکـان نـاوی دەبـات. کـاروکردەوە مرۆییەکان ئەو توخمەن کە رۆحی نەتەوە بۆ وەدیهێنانی بیرۆکەکەی خۆی کە ئازادییە بەکاری دەهێنێ، گەر (ئازادی لەبنچینەدا بیرۆکەیەکی نەبینراو – واتە ئاسـمانی- بێـت، ئەوا ئەو هۆکـارانەی کە ئەو بەکاریـان دەهێنـێ بەپـێچەوانەی خـۆیەوە، دەرەکـی و رواڵەتـین و لەمێـژوودا دەیـانبینین و بەرچاومان دەکەون)(٨٧/١١).

ئەوەی بیرۆکەی ئازادی کارەکی و واقعی دەکاتەوەو لە (بوون لەخۆدا)وە بەرەو (بـوون لەپێنـاو خـۆدا) دەیبـات، کـاروکردەوە مرۆییەکـانن و بەبـێ ئەم کـارو کـردەوانە رۆح تەنهـا خـۆی بـۆ خـۆی ئاشـکرا دەکـات. کاتێـک مـرۆڤ دەتوانێت ئەم خۆئاشکراکردنە موشاهەدە بکات، کە لە واقعی جەستەی خۆی دەرچێت و بچێتە نـاو مەملەکەتی عەقڵ، چونکە تەنهـا لە مەملەکەتی عەقڵدا رۆح خۆنـوێنە، بەڵام رۆح بـۆ ئەوەی لە غەیـری خۆیـدا خـۆی ئاشـکرا بکـات، دەبێت مرۆڤ کاروکردەوەکانی خۆی بکاتە زەمینەی خۆئاشکراکردنی رۆح لەواقعدا.

رۆح لێـرەدا دەبێـتە بنەمـای کـاروکردەوە مرۆییەکـان و لەسـەر شـانۆی مێـژووی هەمەکیـدا دەردەکەوێت، (بنەمـا یـان ئامـانج، یـان چـارەنووس، یـان سروشتی رۆح و ئازادییەکەی، تەنها شتێکی گشتی و پەتییە، بنەما حاڵی وەک حـاڵی پلانـی بـوون یـان یاسـا وایە، شـتێکی نادیـارو پەنهـانە، یـان مـاهیەتێکی ناپەرەسـەندووە، بەوەش کە ئـاوایە بەشـێوەیەکی تەواو، واقعـی نیـیە، ئەمە سـەرەڕای ئەوەی کە لەخۆیـدا راسـت و دروسـتە، بەوەی کە بنەماکـان و ئامانجەکان....هتـد تەنهـا بوونیـان لە خەیـاڵی ئێمەدا هەیەو بەس، یـان تەنهـا لەنیـازە خودییەکانماندا بوونیـان هەیە، لەبـواری واقعیـدا بوونیـان نییە. ئەوەی تەنها لەپێناوی خۆیدا هەیە، شتێکی مومکینە، یان شـتێکە بەهێز هەیەو هێشتا لەناو بوونی کارەکیدا دەرنەکەوتووە، لێرەدا توخمی دووەممـان هەیە کە هەر دەبێت بیهێنینە نـاوەوە تـا ئەو توانـایە بەرەو بـوونی کـارەکی بـڕوات، واتە تـا ئەوەی بەهێز هەیە بگۆڕێت بۆ بوون بەکردە یان بۆ وەدیهاتنی کردەیی. هێزە پاڵنەرەکەی ئەو توخمی دووەمەش، ویستە)(٩١/١١-٩٢).

ویسـت لێـرەدا ویسـتە لەپێنـاوی خۆئاشـکراکردنی رۆحـی نەتەوە لەنـاو واقعداو لەپێنـاو خۆیـدا، رۆح کە دێـتە نـاو کاروکردەوەکانی میللەتێکەوە، ئەو

میللەتە لەئاستی میللەتەوە بەرز دەکاتەوە بۆ ئاستی نەتەوە، ئەمەش بەوە دەبێت کە جەستەی میللەت خۆی سازبکات بۆ ئەوەی رۆحی نەتەوە خۆی لە کاروکردەوەکانیدا ئاشکرا بکات. نەتەوە بەخۆئاشکراکردنی رۆحی نەتەوە لەکاروکردەوەکانی میللەتەوە بەهۆی ویستی کۆیی میللەتەوە دێتە ئاراوە.

دوای ئەوەی کە خۆنوێنی رۆحی نەتەوەمان لەخۆیدا خستەڕوو، دەبێت توخمی دووەمیش بەوردی باس بکەین کە بەشدارە لە وەدیهاتنی نەتەوەدا. توخمی دووەم کە مادەی وەدیهاتنی نەتەوەیە، کاروکردەوە مرۆییەکانی میللەتە. ماهیەتی کاروکردەوەکانیش ویستە، بەڵام ئەوەی ویست لەکاروکردەوەکاندا وەدیدەهێنێ، مەرج نییە لەو بنەمایەوە سەرچاوە بگرێت کە رۆحە، ویست دەکرێت ئەو بیرۆکەیەی رۆح لەکاروکردەوەکاندا کارەکی بکاتەوەو دەشکرێت غەیری ئەو بیرۆکەیە کارەکی بکاتەوە، واتە هەر بیرۆکەیەکی تر کە لە دەرەوەی رۆحەوە هەیە. هەر ئەمەش وای کردووە ویست بە خراپ سەیری بکرێت و بکرێتە بنەمای خۆپەرستی. کاتێک بەخراپی سەیری ویستی مرۆڤ دەکرێت، ئەوە لەوێوە سەیر دەکرێت کە ویست دەچێتە ژێر رکێفی ئەو پێداویستی و حەزو هەڵچوون و سروشت و توانا تایبەتانەوە کە مرۆڤ هەیەتی و ناکەوێتە ژێر رکێفی رۆح. ئەم بۆچوونە بۆ مرۆڤ (دەیەوێت ئەو باوڕەمان لا دروست بکات ئەو پێداویستی و هەڵچوون و حەزو بەرژەوەندیانە تاکە سەرچاوەی هەڵسوکەوتی ئێمەن و هۆکارە کاراکانی بواری ئەو چالاکییەن)(۹۰/۱۱).

ئەم بۆچوونە خۆی گریمانەی دوو سەرچاوە دەکات بۆ کاروکردەوە مرۆییەکان، هەر یەک لەم دوو سەرچاوەیە خاوەنی ئامانجی خۆیانن و مرۆڤ بەرەو ئامانجەکەی خۆیان ئاراستە دەکەن، ویست ئەو هێزە کارایەیە کە جەستەی مرۆڤ چالاک دەکات و دەیخاتە جوڵە تا بە کاروکردەوەکانی خۆی بیگەیێنێ بەو ئامانجەی کە ئامانجی یەکێک لەو دوو سەرچاوەیە کە رکێفی ویستیان کردووە.

بەپێی ئەم بۆچوونە مرۆڤ بەسروشت مەیلی بۆ ئەوە هەیە ئەو ئامانجانە بکاتە ئامانجی خۆی کە لەحەزو ئارەزوو و پێداویستییە غەریزییەکانیدا پەنهانەو بەسروشت مەیلی بۆ وەدیهێنانی ئەو ئامانجە نییە کە لە عەقڵدا پەنهانە، بەڵگەشی بۆ ئەمە ئەوەیە کە زۆربەی خەڵکی کار بۆ وەدیهێنانی

ئامانجە غەریزەیی و سایکۆلۆجییەکان دەکەن و زۆر کەم کار بۆ وەدیهێنانی ئامانجە عەقڵییەکە دەکەن، ئەمەش بەشێوەیەکە کە لەگەڵ یەکدا بە بەراورد ناکرێن، (لەوانەیە لەتواناماندا هەبێت ئەوە ببینین کە نموونەی باڵای عەقڵ کردەییانە لەلای ئەوانە وەدی بێت کە ئیمانیان بەم جۆرە ئامانجانە هەیە لەو بوارەدا کە کاریگەری لەسەریان هەیە، بەڵام ئەوانە نوێنەری رێژەیەکی زۆر کەمی کۆی رەگەزی مرۆیین و پاشان مەودای کاریگەرییەکەشیان زۆر سنووردارە، بەڵام هەڵچوونەکان و ئامانجە تایبەتەکان و تێرکردنی ئارەزووە خۆپەرستانەکان، گەورەترین هەڵسوکەوتن کە کاریگەریان هەیەو هێزەکەشیان لەوەدایە کە دان بەهیچ سروشت و بەربەستێکدا نانێن کە یاساو ئاکار لەسەری سەپاندبن، لەوەشدایە ئەو پاڵنەرە سروشتییانە کاریگەرییەکی راستەوخۆیان لەسەر مرۆڤ هەیە، ئەم کاریگەرییەش زیاترە لە کاریگەری سیستەمە دروستکراوە تەقلیدییەکە(۹۰/۱۱).

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی بەردەوام زاڵە بەسەر مرۆڤ و خەڵکدا عەقڵ و ئامانجە عەقڵییەکان نین، حەزو ئارەزوو و ئامانجە غەریزییەکانن، هەر ئەمەشە وای کردووە مێژووی جیهان پڕ بێت لە کارەسات (ئەو کۆمەڵە کارەساتە راستەقینانەی کە تووشی خانەدانترین نەتەوەو حکومەتەکان بوون کە نموونەی باڵای فەزیلەتە تایبەتەکان بوون، بەبێ زیادەڕۆیی دیمەنێکی تا ئەوپەڕ ترسناک شێوەگیر دەکەن، ئەمەش قوڵترین وروژانە کە لەهەموو وروژانێکی تر ئازاردەرو نائومێدیکەرەو ئەم جۆرە لەوروژان هیچ ئامانجێک قەرەبووی ناکاتەوە)(۹۰/۱۱).

هەر ئەم دیمەنە ئازارهێنەرو نائومێدکەرانە وامان لێدەکەن (لەو دڵتەنگییە کە بەرگەی ناگرین لەوەش کە بەو بیرە ئازاردەرانە دەمانترسێنێ، هەڵبێین و پاشەکشێ بکەین بەرەو ژیانی تاکەکەسی خۆمان کە وای دەبینین باشتر رازیمان دەکات، واتە پاشەکشێ بکەین بەرەو ئەو ئینتمایەی کە ئامانجەکانمان و بەرژەوەندییە تایبەتەکانمان شێوەگیریان کردووە، بە کورتی ئێمە دەگەڕێینەوە بۆ ئەو خۆپەرستییەی کە لەکەناری دەریایەکی هێمندا ئۆقرەی گرتووەو لەوێشەوە بەبێ مەترسی چێژ لەو دیمەنە دوورانە وەردەگرین)(۹۱-۹۰/۱۱). هیگڵ لێرەدا ناوەستێ و بەرەو ئەوە دەڕوات گەر مێژووش وابینرێت کە قەسابخانەیەکەو خۆشبەختی گەلەکان و حیکمەتی

دەوڵەتەکان و فەزیلەتی تاکەکانی تیا سەردەبڕدرێت، ئەوە بەشێوەیەکی بێ ویستانە پرسیارێک سەرهەڵدەدات ئەویش ئەوەیە: ئەو بنەمایە چییەو ئەو دواین ئامانجە چییە کە لەپێناویدا ئەو هەموو قوربانییە زۆرە دەدرێت؟ لای ئەو هەموو ئەمانە هۆکارن بۆ وەدیهێنانی ئەوەی کە ئەو بەچارەنووسی جەوهەری و ئامانجی رەهاو بەرئەنجامی راستەقینەی مێژووی جیهانی ناوی دەبات(٩١/١١).

واتە هەموو ئەمانە بۆ ئەوەن دواجار عەقڵ خۆی جڵەوی ویست و کاروکردەوە مرۆییەکان بکات و بەمەش خۆی ببێتە حاکمی جیهانی مرۆیی، هەموو ئەمانە بۆ ئەوەن ئەوەی لە عەقڵدا هەیە بێتە ناو واقع و لەمێژوودا شێوەگیر ببێت.

ویست بۆ ئەوەی وزە بۆ کارکردن و هەڵسوکەوت کردن بە جەستەو ئاراستەکردنی جەستە وەرگرێت، دەبێت سەرچاوەیەکی وزە هەبێت تا وزەی لێوەرگرێت و ئەوەی لە عەقڵدا هەیە کارەکی بکاتەوە. بۆ ئەوەی ئەو سەرچاوەی وزەیە وزە بە ویست ببەخشێت، دەبێت ئایدیالێکی عەقڵی هەبێت و ببێتە ئامانجی مرۆڤەکانی ناو میللەتێک، ئەم ئایدیالەش لە هەر تاکێک لە تاکەکانی ناو ئەو میللەتە دەبێت سەربەخۆ لەوانی تر بوو‌بێتە ئامانج و ئامانجێک نەبێت کە کۆمەڵە کەسێک لە ناو کۆمەڵە کەسێکی تردا چاندبێتیان.

گەر (من) کەسێک بم لەو کەسانەو هەستم بەو ئایدیالە عەقڵییە کرد بێت و بۆ خۆم کردبێتم بە ئامانج، ئەمە وام لێدەکات (حەزێکی زۆر گەورەم هەبێت بۆ ئەوەی ئەو وێناکردنە دیاریکراوەی کە بۆ خۆم هەمە لە وێناکردنێکی پەتییەوە بگۆڕێت بۆ ئەوەی کە بوونێکی کردەیی هەیە: ئەمەش لەبەر ئەوەیە حەز بەوە دەکەم بە هۆی ئەمەوە جەخت لەسەر کەسیەتی خۆم بکەمەوەو هەست بە دڵ رازی بوون بکەم لەوەی کە جێبەجێ دەبێت و کردەیی دەبێتەوە، بۆیە دەبێت ئەو ئامانجەی خۆمی بۆ ماندوو دەکەم تەنها ئامانجی من بێت و دەبێت لەهەمان کاتدا تێربوونێکی تایبەتی بە خۆم تیا بێت، ئەمە سەرەڕای ئەوەش ئەو مەبەستەی کە من لەپێناویدا خۆم ماندوو دەکەم، کۆمەڵە دەرئەنجامێکی زۆر ئاڵۆزی لەخۆگرتووە کە زۆربەیان بۆ من شتێک نین. ئەوە هەتکی رەهای بوونی کەسییە یان یاسای ناکۆتاداری خودە، گەر خود دڵڕازی بوونی تایبەتی خۆی لە چالاکی و کارەکەی خۆیدا بەدی

بکات)[(٩٢/١١)]. بۆ ئەوەی ویست وزە لەسەرچاوەکەی خۆیەوە وەرگرێت بۆ وەدیهێنانی ئەو ئایدیاڵە عەقڵییە دەبێت وەدیهێنانی ئەو ئایدیاڵە لەلای مرۆڤ ببێتە ئامانجێکی کەسی و ئەو کەسەی لەوەدیهاتنیدا ئەو نیازەی هەیەتی وەدی بێت و بەمەش ئەو حەزەی هەیەتی تێر ببێت و دڵی رازی بکات، ئەوەش کە لە وەدیهاتنی ئەو ئایدیاڵەدا دەبێتە هۆی ئەوەی ئاواتی خەڵکی تر تیایدا بێتەدی، بۆ ئەو جێی گرنگی نەبێت و ئەو دڵرازیبوونەوەی ئەوان بەشێک نەبێت لە خەونەکەی ئەو.

ئەم حاڵەتە تەواو پێچەوانەی حاڵەتی ئەو کەسەیە کە دڵرازیکردنی خەڵکی و کەسانی جگە لە خۆی دەکاتە ئامانجی خۆیی و کار بۆ وەدیهێنانی خەونێک دەکات کە ئەوەی خۆی حەز بە وەدیهاتنی دەکات، لەناو وەدیهاتنی ئەو خەونەدا نییە. بەهەمان شێوە جیاوازە لەحاڵەتی ئەو کەسەش کە کار بۆ ئەوە دەکات ئەوەی کە کەسانێکی تر وەک خەونێک وەدیدەهێنن لەپێناو ئارەزووە دنیاییەکانی خۆیداو لەپێناو بەرژەوەندییە دەرکییەکانیدا بیکات بە خەونی خۆی و هەوڵ بۆ وەدیهاتنی بدات.

باوادابنێین رۆحی نەتەوە ئەو ئایدیاڵەیە کە لەعەقڵدا هەیەو وەدیهاتنی و شێوەگیربوونی ئەو ئایدیاڵە خەونی کەسێکە، ئەم کەسە هەڵگری توخمێکە لە توخمەکانی نەتەوە کە ئایدیاڵی نەتەوەیەو ئەم ئایدیاڵە بۆ ئەوەی عەینی ببێتەوەو لەواقعدا وەدی بێت پێویستی بە توخمی دووەمە کە کاروکردەوەی مرۆییە، ئەم کاروکردەوە مرۆییانە بۆ بوونیان پێویستیان بە ویست هەیەو ویستیش پێویستی بە سەرچاوەی وزەیەک هەیە،

هیگڵ سەرچاوەی ئەو وزەیە بە هەڵچوونە ناوەکییەکان ناودەبات، بەڵام لای ئەو، وشەی هەڵچوونەکان تەواو گونجاو نییە بۆ گوزارشتکردن لەو سەرچاوەی وزەیە، چونکە مەبەستی لێی ئەو چالاکییە مرۆییەیە کە لەبایەخ و پەرۆشییەکی تایبەت و کەسی دەکەوێتەوە یان لەنیازو مەرامێکی تایبەت دەکەوێتەوە، لەگەڵ رەچاوکردنی ئەوەشدا کە هەموو وزەو توانایەک و بوونی کەسی ئەو کەسە تەرخان دەبێت بۆ وەدیهاتنی ئەو ئامانجانەو بۆ وەدیهاتنی ئەو خەونە، لەکاتێکیشدا خەونەکانی تر کە لە خۆیاندا ئامانجی گرنگ و بایەخدارن، بەڵام نەک ئەو خەون و ئامانجانە بەڵکو هەموو شتێکی تر لەپێناو ئەو خەونەدا دەکرێتە قوربانی و جگە لەو خەونە هیچ شتێکی تر لای ئەو

کەسە بوونی نابێت[٩٣/١١]. کە مرۆڤ ئەو حاڵەتە وەردەگرێت دەبێتە چاوگەی وزە بۆ ویست و پێوەی دەبەسترێتەوەو تەنها لەو وزەی پێویست بۆ جووڵەی جەستەو ئەو هەڵسوکەوتانە وەردەگرێت کە لە رێگەی جەستەوە لە واقعەکەدا دەردەکەون.

حاڵەتی مەمی ئالان لە داستانی مەمی ئالاندا نمونەیەکی باشە بۆ روونکردنەوەی ئەو حاڵەتەی کە هەڵچوونەکان تیایدا پەیدا دەبن و وزە دەبەخشن بەویست بۆ وەدیهاتنی ئایدیاڵە عەقڵییەکە. مەم و زین لە داستانەکەدا هەر یەکەیان لە مەملەکەتێکی دوور لەویتر دەژین، هەر دووکیان لە شەوێکدا تووشی حاڵەتێکی خەوئامێز دێن و لەو حاڵەتە یەکتری دەبینن، لێرەدا مەم لەجیهانی عەقڵیی خۆیدا زین وەک ئایدیاڵێکی عەقڵی ناو عەقڵی خۆی دەبینێ، ئەم بینینە بینینێکی هەستەکی و واقعی نییە، چونکە بە هەستی بینین و لەناو بینراوەکاندا زەینی نەبووەتەوەو لەناو خۆیدا بینیویەتی.

کاتێک مەم، زین وەک ئایدیاڵێک لەناو جیهانی عەقڵدا دەبینێت، تووشی عەشق دەبێت و بینینەوەی ئەو ئایدیاڵە لە واقیعدا دەبێتە تاکە ئامانجی ئەو و ئەوەی کە پێش ئەم حاڵەتە لەلای ئەو خەون و ئامانج بووە، بەهۆی بینینی ئەم ئایدیاڵەوە فەرامۆش دەکرێت و بیردەچێتەوە.

مەم وردە وردە حاڵی عەشق دەیگرێت، سەرچاوەی ئەو وزەیە تیایدا دەتەقێتەوە کە وزەی پێویست دەدات بە ویستی ئەو تا بەرەو وەدیهاتنی ئەو ئایدیاڵەو شێوەگیربوونی لە واقعدا هەنگاوبنێت. لەم حاڵەتەدا پلانی پشتیوانی خوایی لەعەقڵدا ویستی ئەو بەپێی وزەکەی ئاراستە دەکات تا کاروکردەوەکانی وا راستە بکات کە بیگەیێنێن بە بینینەوەی ئەو ئایدیاڵە عەقڵییە لەواقعدا.

حاڵەتی عەشق ئەو حاڵەتەیە کە ویست چالاک دەکات بۆ ئەوەی جەستە ئاراستە بکات بەرەو وەدیهێنانی ئایدیاڵێکی عەقڵی لەواقعدا، ئەو تاکەکەسانەی کە وەک مەم لە خۆیاندا پەی بە ئامانجە ناوەکییە عەقڵییەکەی ناو خۆیان دەبەن لەرواڵەتدا وادەردەکەوێت ئەو ئامانجەی کە هەیانە ئامانجێکی تاکەکەسییەو هیچ پەیوەندییەکی بە ئامانجی هەمەکی میللەتەوە نییە. بەڵام ئەحمەدی خانی زۆر بە وردی هۆشیارە بەوەی کە ئەوەی لە مەمدا وەک ئامانجێکی تاکەکەسی خۆی دەنوێنێ لەپشتییەوە ئامانجێکی کۆیی هەیە کە

وەدیهـاتنی ئایـدیاڵی نەتەوەیە لە عەقڵـی کـۆیی مـیللەتەدا لە مادەیەکـدا کە جەستەیەکی سیاسییەو پێی دەوترێت دەوڵەت.

لێرەدا پرسیارێک دێتە پێشەوە ئەویش ئەوەیە چۆن لەرێگەی ئامانجێکی تاکەکەسـی وەک ئامـانجەکەی مەم لە مەمـی ئالانـدا ئامـانجی کۆیی وەک ئەو ئامانجە پەنهانە، کە ئەحمەدی خانی لەرێگەی مەم و زینەوە دەیخاتەڕوو؟.

هیگـڵ بەوردی وەڵامـی ئەم پرسـیارە دەداتەوەو دەڵێـت: (ئەو هەڵچـوونە بەپلەی یەکەم لایەنێکی خودییەو پاشـان لایەنێکی وێنەیـی یان شـێوەیی وزەو ویسـت و چـالاکییە، بەشـێوەیەک کە ئامـانجەکە یـان نیـازەکە بەنادیـاریکراوی دەهێڵێـتەوە، لێـرەدا پەیوەنـدییەکی هاوشـێوە لەنێـوان وێـنەی بـوون و واقعـی بووندا لە بیروباوەڕە تاکەکەسییەکان و راو بۆچوونە کەسییەکان و ویژدانی کەسیدا بوونی هەیە، چونکە ناوەڕۆکی بـاوەڕی تـاک و بـابەتی هەڵچـوونەکەی بەردەوام مەسـەلەیەکی زۆر گـرنگە لەوەدا کە ئەوە ببێـت بە بڕیـار، یەکێـک لەوانە خـاوەنی سروشـتێکی کرۆکـی راسـتگۆیانە بێـت، لەبەرامـبەر ئەمەشـدا گەرچـی ئەو سروشتەشـی هەبێـت، ئەوە دواتـر هەر دەبێـت بگـاتە بـوونی کردەیی-واتە هەر دەبێت وەدی بێت)[٩٣/١١].

لێـرەدا هیگـڵ ئەوە روونـدەکاتەوە ئەوەی عەقڵـی و وێنەیـیە، ئەوە تـوخمە کرۆکی و راستەقینەکەیەو عەقڵ لەناو تاکەکاندا ئەو ئامانجە کۆییەی خۆی کە وەدیهـاتنی رۆحـی نەتەوەیـی میللەتـێکە لەنـاو دەوڵەتـدا لەشـێوەی ئامـانجێکی تاکەکەسـی و راگـوزەردا بـۆ تاکەکـانی نـاو ئەو میللەتە دەینـوێنێ و ئەوانـیش وەک ئامانجێکی تاکەکەسی دەیبیننەوەو عەشقی وەدیهاتنی دەکەوێتە سـەریان و بەرەو وەدیهێنـانی ئاراسـتەیان دەکـات. رۆحـی جیهـان یـان عەقـڵ لەم رێگەیەوە ویسـتی تاکەکەسـەکان بەرەو وەدیهـاتنی ئامـانجێکی کۆیی ئاراسـتە دەکات کە خۆیان پێی هۆشیارنین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا پێی هۆشـیارنین، ئەو ئامـانجە لەنـاو ئامـانجە بەشـەکی و راگـوزەرەکەی ئەوانـدا پەنهـانەو لەرێـگەی وەدیهاتنی ئەویشەوە نەبێت وەدی نایێت.

بـۆ روونکـردنەوەی ئەمە دەکرێـت نمـونەی پەیـدابوونی دەوڵەتـی عەقـڵ بهێنینەوە، لەم جۆرە دەوڵەتەدا (دەوڵەت بە دامەزرانێکی تۆکمە دادەمەزرێت و لەرووی نـاوەکییەوە بەهێـز دەبێـت، گەر بەرژەوەنـدی تـایبەتی هاوڵاتیـان لەگەڵ بەرژەوەنـدی گشـتی دەوڵەتـدا ببـنەوە بەیەک، بەشـێوەیەک هەر یەک

لەوان تێربوونی خۆیی و وەدیهاتنە کردەییەکەی لەویتریاندا ببینێتەوە، ئەم مەسەلەیە لەخۆیدا گرنگییەگی زۆری دەبێت، بەڵام هەر دەبێت زۆرێک لە دامەزراوەی ناو دەوڵەت بکەونە سەر پێ، هەر دەبێت زۆرێک لە دامودەزگای سیاسی و هاورێ لەگەڵیاندا کۆمەڵە رێکخستنێکی سیاسی گونجاو دابمەزرێن-ئەمەش کۆمەڵە ململانێیەکی درێژخایەن لە عەقڵ دەخوازێت، تا ئەو رێکخستنە سازو گونجاو و راستەقینانە بدۆزرێنەوە، هەر وەک چۆن ئەوەش دەخوازێت کە جۆرەها ناکۆکی لەگەڵ بەرژەوەندی و هەڵچوونە بەشەکییەکان بوروژێنێ، ئەمەی دواییان رەگداکوتانێکی زەحمەت و بەرەنجی دەوێت تا لە کۆتاییدا سازییە دامەزراوەکە وەدی بێت)(٩٤/١١).

لەبارەی نائاگایی تاکەکانەوە بە ئامانجە کۆییەکەش هیگڵ دەڵێت: (بەڵام مێژووی مرۆیی لە ئامانجێکی ئاگاییانەوە دەست پێناکات با ئەو ئامانجە هەر چییەکیش بێت، ئەمە وەک ئەو حاڵەتە نییە کە لە بوارە بەشەکییەکاندا هەیەو خەڵکی بەقەست بۆ وەدەستهێنانی مەبەستێک خۆیانی بۆ ئامادە دەکەن، ئەمە تەنها بوونی غەریزەیەکی کۆمەڵایەتییە، واتە بوونی مەبەستێکی ئاگایانەیە کە ژیان و خاوەندارییەتی تایبەت لەخۆدەگرێت. کاتێک بەشێوەیەکی راستەقینە کۆمەڵگا دادەمەزرێت ئەو مەبەستە زیاتر فراوان و سەراپاگیر دەبێت. مێژووی جیهان بە ئامانجە گشتییەکەی دەست پێدەکات کە وەدیهاتنی بیرۆکەی رۆحە، بەڵام ئەو ئامانجە لەوێنە زهنیەکەدا-واتە لەخۆیدا- نەبێت بوونی نییە، واتە بەشێوە سروشتییەکەی یان غەریزییەکەی تا ئەوپەڕ شاراوەو نائاگایانەیە، رێڕەوی مێژووش هەموو -وەک ئەوەی پێشتر بینیمان- بەو ئاراستەیە دەڕوات کە ئەو پاڵنەرە ناشعورییە وا لێبکات ببێتە پاڵنەرێکی شعوری و ئاگایانە)(٩٤/١١).

دەکرێت لەسەر نمونەکەی پێشوو مەبەستمان لەنائاگایی تاکەکان بە ئامانجە کۆییەکە کە ئامانجی کۆیی میللەتە بەم شێوەیە روون بکەینەوە: مەم لەداستانی(مەمی ئالان)دا تاکەکەسێکە شوێنی وەدیهاتن و بینینەوەی ئەوە دەکەوێت کە ئایدیالییەو وەک ئامانجێکی تاکەکەسی لە خۆیدا پەی پێ بردووە ، لە(مەم و زین)ی ئەحمەدی خانیدا، مەم نمونەی تاکەکەسی میللەتێکە کە وەدیهێنانی رۆحی نەتەوەیی خۆی کردووە بە ئامانج، خانی لەو ئامانجە دەدوێت کە عەقڵ یان رۆحی جیهان وەک ئامانجێکی کۆیی و وەک رۆحی

نەتەوەیی نەتەوەیەک لەناو تاکەکانی ئەو میللەتەدا بەرەنگ و شێوەی جۆراو جۆر بەشەکی دەکاتەوەو ئامانجەکەی خۆی لەوان دەشارێتەوە، ئەوان لەپێناو وەدیهێنانی ئامانجە باڵاکەی خۆیدا بەرەو ئامانجە بە شەکی و کەسییەکەی خۆیان ئاراستە دەکات.

مەم وەک تاکەکەسێک ئاگایی بە ئامانجە کۆییەکە نییەو دوای هەموو ململانێی و رووداوەکان پەی بە ئامانجە کۆییەکە دەبات و بۆی ئاشکرا دەبێت. رۆحی نەتەوەیی کورد عەقڵ وەک ئامانجێکی خۆی لەناو تاکەکانی میللەتێکدا بەشەکی دەکاتەوە کە مەم نمونەیەکە لەو تاکەکەسانە. خانی لەرێگەی مەمەوە ئەو رازە کۆییە ئاشکرا دەکات کە رازی وەدیهاتنی رۆحی نەتەوەیی میللەتێکی لەو جۆرەیە لەناو دەوڵەتدا. رۆحی نەتەوەیی کورد بۆ وەدیهاتنی پێویستی بە توخمی دووەمە کەکارو کردەوەی کۆمەڵە تاکێکە کە ئایدیالێکی عەقڵی وەک ئەو ئایدیاڵەی کە مەم لە داستانی(مەمی ئالان)دا پەی پێدەبات، وەدی بهێنن و شێوەگیری بکەن، رۆحی نەتەوە لەرێگەی ئەو عیشقەوە خۆی لەو کاروکردەوانەدا شێوەگیردەکات کە هی ئەو کەسەن عاشقی ئایدیالێکی لەو جۆرەیە. ئایدیاڵ و عیشق و ویستی ناو ئەو تاکانەی میللەت، هۆکاری وەدیهاتنی شێوەگیربوونی رۆحی نەتەوەیە لەناو دەوڵەتدا (ئەو کۆمەڵە بێ شومارەی هۆکارەکان و بەرژەوەندی و چالاکییەکان، ئەو هۆکارو وەسیلانە پێکدەهێنن کە رۆحی جیهان بۆ گەیشتن بە ئامانجەکەی بەکاریان دەهێنێ، ئەمانە رۆحی جیهان دەگوزانەوەو وای لێدەکەن کردەییانە وەدی بێت، ئەو ئامانجەش هیچ نییە جگە لە رێنوێنیکردنی رۆحی جیهان بۆ خۆیی و گەڕانەوەی بۆ خۆی و تێڕامان لە خۆی لەبوونە عەینییەکەیدا)[٩٥/١١].

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ ئەو چالاکییە زیندوانەی کە لە میللەت و تاکەکەسەکانی دەرکەوت دەکەن و ئەوان بەهۆیانەوە دەگەن بە ئامانجە تایبەتەکانی خۆیان، لەهەمان کاتدا هۆکارن بۆ وەدیهاتنی ئامانجێکی باڵاترو گەورەتر، کە ئەوان هیچی لەبارەوە نازانن و بە شێوەیەکی نائاگاییانە وەدی دەهێنن، ئەمەش سەلماندنی ئەو بیروباوەڕەیە کە عەقڵ حوکمی جیهان دەکات و دواتریش حوکمی مێژووی جیهانیش دەکات.

٤.٤.١) رۆحی نەتەوەو دەوڵەت

دوای ئەوەی لە ئایـدیاڵی نەتەوەو کـارای وەدیهێـنەری ئایـدیاڵی نەتەوە دوایـن، ئەوەمـان روونکـردەوە کە نەتەوە پـێش هەمـوو شـتێ ئایـدیاڵێکی عەقڵیـیەو ئەو ئایـدیاڵە تـوخمی یەکەمەو پێویسـتی بە تـوخمێکی تـرە تـا لە عەقـڵەوە بیگـوازێتەوە بـۆ واقـع، ئەوەشـمان روونکـردەوە کە تـوخمی دووەم کـاروکردەوە خودییەکـانی تاکەکەسـەکانی نـاو مـیللەتەو ئەوەش کـارای ئەو گواستنەوەیەیە ویستی تاکەکەسەکانە کە عەقڵ بەبێ ئاگایی ئەوان ئاراستەی پێدەدات بۆ وەدیهێنانی ئەو ئایدیاڵە لە مادەکەی خۆیدا. لەوەش دواین کە ئەو مادەیە جەستەی کۆیی میللەتە، لێرە بەدواوە دەبێت لەو وەیهاتووە بگەیـن کە لەو پرۆسـەیە دەکەوێـتەوە، واتە لەو ئامـانجەی عەقـڵ بـدوێین کە دەیەوێـت رۆحـی نەتەوە پێـی بگـات، لای هیگـڵ ئەو ئامـانجە ئەو جـۆرە لە دەوڵەتە کە ئایدیاڵەکەی رۆحی نەتەوەیە. بۆ ئەوەی دەوڵەتی عەقڵ پەیدابێت و لەواقعدا دەرکەوێـت، دەبێـت دوو ئایـدیاڵ و دوو مـادەو دوو ئامـانج و دوو کارامـان هەبن، تاکەکـان ئایـدیاڵ و مـادەو ئامـانج و کـارای خۆیـان هەیە کە هەموویـان خـودی و کەسـین، عەقڵیش ئایدیاڵ و مـادەو ئامـانج و کـارای خـۆی هەیە کە کـۆیین و خـودی نـین. دەوڵەت کۆبـوونەوەو یەکبـوونی ئەوەیە کە خـودییە لەگەڵ ئەوەی کە عەقڵییە.

هەر تاکێک لە تاکەکانی ناو مـیللەت هەڵگری ئایدیاڵێکی خودی و کەسـییە، ئەم ئایـدیاڵەش لەگەڵ ئەو توانـاو ویسـتەدا سـازە کە لەناویـدا هەیە، هەر یەک لەو تاکـانە دەبێت ئەو ئایـدیاڵە عەقڵـیە خـودییەی نـاو خـۆی پەی پـێ ببـات و ببێتە ئامانج لەلای و هەوڵـی وەدیهێنـانی بدات لە زەمینە واقعییە گشـتییەکەی میللەتـدا، ئەوەی کە خەونـی تاکەکەسـی ئەوەو لەناویـدا بـوونی هەیەو لە دەرەوەی خـۆیەوە بـۆی نەگـوێزراوەتەوە، ئەو ئایـدیاڵەیە کە لە دوای بەتـاڵبوونەوەی لەوەی کە لەدەرەوەی خۆیەوە هـاتووەو بووەتە ئامـانج، بۆی دەردەکەوێت. دوای دەرکەوتنی ئەم ئامـانجە خولیای وەدیهاتنی ئەو ئامـانجە دەکەوێتە سەری ئەو کەسەی کە پەی پێ بردووە. ئەم کەسـە هەسـت دەکـات وەدیهاتنی ئەو ئامانجە تاکە شتێکە کە دڵی رازی بکات و مانا بدات بە ژیانی.

ئەو عیشـقەی کە بـۆ ئەو ئایـدیاڵە لەنـاو ئەو کەسـەدا پەیـدا دەبێـت، ئەو وزەیەی کە لەناویـدا شـاراوەتەوەو وەک وزەیەکـی متبـوو هەیە وای لێدەکات

لەو متبوونە دەرچێت تا ئیرادەی ئەو تاکە لەوەدیهێنانی ئامانجەکەدا بەکاری بهێنێ. ئەوەی لەناو خۆیدا وەک خەونی راستەقینەی خۆی پەی پێدەبات و لەلای دەبێت بەو خەونەی کە شایەنی ئەوەیە بۆی بژی، ئایدیاڵە خودییەکەیە. ویستی کەسەکەش کاراکەیەو جەستەی کەسەکەش مادەکەیە کە ئایدیاڵەکە لە جووڵەو کاروکردەوەکانیدا شێوەگیر دەکات ، ئەو ئامانجەش کە وەدی دێت، ئەو کەسیەتییەیە کە لەمێژووی وەدیهاتن و شێوەگیربوونی ئایدیاڵەکە دەکەوێتەوەو تاکەکەسەکە بوونی خۆی تیا دەبینێتەوەو دڵی پێی رازی دەبێت. کاتێک دڵی ئەم کەسەش رازی دەبێت کە ئەوەی لێی وەدیهاتووە خۆی بێت، واتە ئەو ئەوە بێت کە پێی رازییە خۆی بێت و جگە لەویش بە هیچی تر رازی نەبێت کە خۆی نەبێت. هەر تاکێک لە تاکەکانی ناو میللەت کە دواتر دەبنە تاکی پێکهێنەری دەوڵەتی عەقڵ، دەبێت لەناو خۆیاندا پەی بەبوونی خۆیان وەک ئایدیاڵێک ببەن و پاشان ژیانی خۆیان هەموو لەپێناو ئەوەدا بەرنەسەر، بتوانن بەرەو ئەوە برۆن ببن بەوەی کە لە خۆیاندا بینیویانەتەوە.

بەم پێیە هەر تاکێک لەم تاکانە تەنها بەوەوە سەرقاڵ دەبێت کە لەناو ئەودا لەخۆیدا بوونی هەیەو لەسنووری سەرقاڵ بوونی بە وەدیهاتنی ئەو بوونەی خۆیەوە لەگەڵ تاکەکەکانی تردا دەکەوێتە ناو پەیوەندییەوە. ئەو لەگەڵ هیچ تاکێک لە تاکەکان ئامانجێکی هاوبەشی نییە کە پێکەوە کار بۆ وەدیهاتنی بکەن، هەر یەک لەوان تەنها ئامانجە کەسییەکەی خۆی دەبینێ و کاری بەسەر ئامانجی تاکەکانی ترەوە نییەو هەر یەکە بەرێگای خۆیدا دەڕوات و ئایدیاڵ و کاراو مادەو ئامانجی خۆی هەیە، هەر یەک لەم چوار توخمە، خودی و تاکەکەسین و کۆیی نین.

لێرەدا ئەم پرسیارە دێتە پێشەوە: ئەگەر هەر یەک لەو تاکانە بەرێی خۆیدا بڕوات و ئامانج و خەونێکی هاوبەش کۆیان نەکاتەوە، چۆن کۆمەڵگاو میللەت و نەتەوە دێتە ئاراوە؟ بۆ ئەوەی وەڵامی ئەو پرسیارەمان دەست کەوێت، دەبێت باس لە ئایدیاڵی عەقڵیی کە رۆحی نەتەوەیە لەگەڵ ویستی کۆیی و مادەی کۆیی و ئامانجی کۆیی بکەین، بۆ ئەمە گرنگە بگەڕێینەوە بۆ(مەملەکەتی خوا)ی لایبنیتزو دواتر بگەڕێینەوە بۆ هیگڵ.

لای لایبنیتز هەر مۆنادەیەکی عاقڵ لە مەملەکەتی خودا تەنها جیهانی ناوەکی خۆی دەبینێ و جیهانی ناوەکی ئەویش هەمان مەملەکەتی خودایە،

بەڵام لە گۆشـــەنیگای ئەوەوە، واتە لەو خـــاڵەوە کە ئەو بـــوونی لەنـــاو مەمـلەکەتەکەدا هەیەو بەپێـی ئەوەش هەڵسـوکەوت دەکـات کە لەنـاو جیهـانە ناوەکییەکەی خۆیدا پەی پێدەبات. واتە ویست پەیوەستە بەو ئامـاژانەوە کە لەوێ بۆی دەردەکەون و ڕێنوێنی دەکەن تا لەو مەملەکەتەدا جەستەی لە ناو واقعەکەدا ئاراستە بکات.

ئەو سیستەمەی کە مۆنادە عاقڵەکان لە مەملەکەتی خوادا پەیڕەوی دەکەن، وەک ئەو سیسـتەمە ئاسـمانییە وایە کە ئەسـتێرەکانی نـاو گەردوون پێـی دەجوڵێنەوە، هەر یەک لەو ئەستێرانە بەبێ حیساب کردن بۆ ئەستێرەکانی تر بەرێگـای خۆیـدا دەڕوات و ناشـبێتە بەربەسـت لەبەردەم هـیچ ئەسـتێرەیەکی تـردا، ئەمەش بەبۆچـوونی لایبنیتـز هـۆکەی دەگەڕێـتەوە بـۆ ئەوەی کە سیستەمی جوڵەی ئەستێرەکان بەشێوەیەکی پێشینە ڕێکخـراوەو وا ڕێکخـراوە کە هەر یەکەیان بەرێگەی خۆیدا بڕوات و نەبێتە بەربەست لەبەردەم ئەوانی تردا.

مرۆڤەکـانی نـاو جیهـان وەک ئەسـتێرەکان نـین کە ویسـت و ئیختیاریـان لەدەستی خۆیاندا نەبێت، هەر مرۆڤێک دەتوانێت ئاوا هەڵسـوکەوت بکـات کە ببێتە بەربەسـت لەرێگەی کەسـانی تـردا یـان واز لەوە بێنـێ کە خـۆی حەزی لێیەتی و بەبەرژەوەندی خۆی دەزانێت تـا نەبێتە بەربەسـت لەبەردەم ئەوانی تردا. جگە لەمەش وا دیارە کە کۆبوونەوەی کۆمەڵە مرۆڤێک پێکەوەو لەنـاو ژیـانی پێکەوەیـی خـوازراودا زەحـمەت بێـت، چـونکە ناکرێـت، هەمـوو کاتێـک تاکەکانی ناو ئەم کۆمەڵە لە دۆخێکدا بن کە هەموویـان پێی ڕازی بـن و کەس نـاڕەزایی نەبێـت. لە ژیـانی پێکەوەییـدا بەردەوام کۆمەڵێـک لە دۆخێکـدا ڕازی دەبـن و دەگەن بەوەی کە دەیانەوێـت، بەڵام کـۆمەڵێکی تـر نـاڕازی دەبـن و حەزو خواستەکانیان دەبـن بە قوربـانی، ئەمە وا دەکـات کە ژیـانی پێکەوەیـی بەو شـێوەیە ژیـانێکی دروسـت بێـت کە هەر کەسـێک لە کەسـەکانی نـاو ئەو ژیانە پێکەوەییە هەندێک لە حەزو خواستەکانی لەپێناو بەدەستهێنانی هەندێکی تر لە حەزو خواستەکانی بکاتە قوربـانی، چـونکە لە ژیـانی پێکەوەیدا مـومکین نـییە حەزو خواسـتەکان هەموویـان ئـاوا پێیـان بگەیـن کە خـۆمـان دەمانەوێت، ئەم بۆچوونە زۆرێک لە کۆمەڵناسان و دەروونناسـان و ڕای گشـتی لەسـەری کۆکن (٧/٨-٣٠).

لایبنیتزو هیگڵ بەپێچەوانەوەی ئەم بۆچوونەوە پێیان وایە مرۆڤ توانای ئەوەی تیایە کە بەژیانێکی پێکەوەیی بژی و قوربانی بە خواستەکانیشی نەدات، بەمەرجێک ئەو خواستانە لەدەرەوەی خۆیەوە بۆی نەهاتبن و بەو بێگانە نەبن و ئەو خواستانە بن کە لەناو خۆیدا دوای بەتاڵبوونەوەی لەخواستە دەرەکییەکان دەرکەوتبن.

کاتێک تاکەکانی ناو کۆمەڵگایەک هەر یەکەیان خواستە هاتوو و چێنراوەکانی ناو کۆمەڵگاکەی رازی ناکات و لەناو خۆیدا خواستە راستەقینەکەی خۆی دەدۆزێتەوەو پەی بە ئایدیاڵە عەقڵییەکەی دەبات و بەمەش وەدیهاتنی دەکاتە ئامانجی خۆی و دەکەوێتە سەر رێی خۆیی، بەمە دەکەوێتە ناو ئەو پلانە خواییەوە، کە بەبێ ئەوەی بە پلانەکە هۆشیاربێت بەرەو مەملەکەتی خوا یان بەزاراوە هیگڵییەکەی بەرەو دەوڵەتی عەقڵ هەنگاوی پێ هەڵدەنێت و دەبێتە هۆکارێک لەهۆکارەکان.

عەقڵ ئەوان بۆ وەدیهێنانی ئایدیاڵی کۆیی میللەت کە رۆحی نەتەوەیە بەکاردەهێنێ، هەر یەک لەو تاکانە بە وەدیهێنانی خواستە عەقڵییەکەی خۆیەوە سەرقاڵە، بەڵام هەموویان پێکەوە بەرەو ئەوە هەنگاو دەنێن کە رۆحی نەتەوە لەدەوڵەتدا شێوەگیری دەکات. ئەوەی ئەوان وەک خەون و خواستێکی تاکەکەسی بۆ خۆیان وەدی دێنن، عەقڵ وەدیهێنراوەکانی ئەوان لەوەدیهێنانی ئامانجەکەی خۆیدا کۆیی دەکاتەوەو ئەوەی لە هەر تاکێک وەدی دێت، وەک زەمینەیەک دەیخاتە بەردەم تاکەکانی ترو بەمە لە وەدیهێنانی ئایدیاڵەکەی خۆیاندا کۆمەکیان دەکات.

ئەوەی کە پەیوەندی نێوان تاکەکان رێکدەخات رێککەوتنی تاکەکان نییە لەسەر ئامانجێک، بەڵکو ئەو عەقڵە بەپێی ئایدیاڵە خودییەکەی ئەوان، بەبێ ئاگایی خۆیان رێنوێنیان دەکات، هەڵسوکەوت و کاروکردەوە خودییەکانیان بۆ یەکتری دەکاتە کۆمەک لە وەدیهاتنی خواستە عەقڵییەکاندا. عەقڵ لێرەدا بەو قەدەرە پەیوەندییەکانی نێوانیان رێکدەخات کە ئەو ئایدیاڵە کۆییە لە پەیوەندییەکانیاندا شێوەگیر ببێت کە رۆحی نەتەوەیی میللەت دەخوازێت لەناو دەوڵەتدا شێوەگیری بکات.

دەوڵەت ئەو کەسیەتیەیە کە ئایدیاڵەکەی لەناو منی کۆیی میللەتدایەو میللەت خۆی وەک تاکێکی کۆیی لەناویدا بەدی دەکات و هەموو ئیرادە

تاکەکەسییەکانی ناو خۆی وا بەرەو بەدیهێنانی ئایدیاڵە کەسییەکانیان ئاراستە دەکات کە دواجار لەشێوەی دەوڵەتدا کەسایەتی خۆی بەدی بێت و وەک تاکێکی کۆیی رازی ببێت بە کەسیەتی خۆی لەناو کەسیەتی نەتەوەکانی تردا، لێرەدا خواستەکانی عەقڵ و خواستەکانی تاکەکان پێکەوە بەدی دێن و وەدیهاتنی هەر یەکەیان وەدیهاتنی ئەویتریانە.

ئەو تاکانەی کە هەر یەکەیان لەگەڵ بوونی بەوەی کە لەناو(من)ەکەیدا هەیەو دەیەوێت ببێتە بەردێک لەبەردەکانی ئەو باڵەخانەیەی کە هیگڵ بەدەوڵەت ناوی دەبات، رێگای خۆی گرتووەتە بەرو عەقڵ وەک یەکەیەکی ناو مەملەکەتەکەی خۆی ئاراستەی دەکات. ئەو پێداویستیانەی کە بۆ وەدیهێنانی کەسیەتییەکەی خۆی پێویستیەتی لەناو تاکەکانی تردایە، بەڵام ئەو پێداویستیانە وای لێناکات رێگاکەی خۆی بەرداو رێگایەکی تر بگرێتەبەر بۆ ئەوەی پێداویستییەکەی خۆی کە لە تاکەکانی تردا هەیە بەدەست بهێنێ. ئەو گەر رێگاکەی خۆی بەرنەدات لەکاتی پێویستی خۆیی و شوێنی پێویستی خۆیدا ئەو پێداویستیانەی دەست دەکەوێت، چونکە عەقڵ بۆ وەدیهێنانی ئامانجە کۆییەکەی خۆی، ئەو تاکانە بەو رێگایەدا دەبات کە ئەوەی بۆ وەدیهێنانی خواستە عەقڵییەکەیان پێویستیانە، بێتە سەر رێگایان.

تاکەکەسەکانی ناو گەردوونی عەقڵ هەر یەکەیان لەسەر خولگەکەی خۆی رێ دەکات و ئەوەی بۆ برینی رێگاکە پێویستیەتی دێتە سەر رێگاکەی گەر بەپێی ئەو ئامانجانە ئاراستە وەرگرێت کە لە جیهانە ناوەکییەکەی خۆیدا بۆ رێنوێنیکردنی دەردەکەون. گەردوون ورۆح وتاکەکانی ناو ئەو گەردوونە، جیاوازن لەگەردوونی سروشت و ئەستێرەکانی ناوی، لەوێوە کە گەردوونی سروشت گەردوونێکی شوێنی و مادییە، بەڵام گەردوونی رۆح گەردوونێکی کاتی و رۆحییە(١٤٦/١١). گەر ئەستێرەکان بەحوکمی ئەوەی بوونەوەری ماددی و شوێنین، پێداویستییەکانیان لەناو یەکتردا نەبێت و ئەمە وای کردبێت ئەوە پێویست نەکات بەناو یەکدا تێپەڕبن و هەر یەکیان لەسەر رێگاکەی خۆی بەر ئەویتر بکەوێت، ئەوا لە گەردوونی رۆحدا هەر تاکێک بۆ وەدیهاتنی خواستەکەی خۆی لەسەر رێگای خۆی دەڕوات، بەڵام بەپێی ئەو پێداویستیانەی کە هەیەتی بەر تاکەکانی تر دەکەوێت، واتە هەر تاکێک لە تاکەکان بەپێی ئەو پێداویستییانەی کە لەمدا بۆ ئەوان و لەواندا بۆ ئەم هەن و

بـۆ وەدیهێنـانی ئامانجەکەیـان پێویسـتیانن لەسـەر ڕێگـاکەی خـۆی تووشـی تاکەکانی تر دەبێت.

لێـرەدا هەر تاکێـک بەبـێ ئەوەی لەسـەر ڕێـگەکەی خـۆی لابـدات بەنـاو ئەوانیتـردا دەڕوات و ئەوەی پێویسـتیەتی لەوان وەریـدەگرێت بەبـێ ئەوەی ویستی پێدانی یـان پێنەدانـی هەبێت، هەر وەک چـۆن کەسـێک بە ڕێگایەکدا دەڕوات تـا بگاتە شـوێنێک ئەوەی لە دەوری ڕێگاکەدا تووشـی دەبێت دەبێتە ئامـاژە بـۆی بەبـێ ئەوەی ئەو شـتە خـۆی بـۆ ئەوە لەوێدا بێت کە ئامـاژەی پێبدات و ڕێنوێنی بکات یان ئاماژەی وەهمی پێبدات و ڕێگای لێ بزر بکات.

ڕۆحـی نەتەوە کاتێک لە دەوڵەتدا شـێوەگیر دەبێت و واقعـی دەبێتەوە کە تاکەکـانی مـیللەت هەر یەکە ڕێگـای خـۆی دۆزیبێـتەوەو بەڕێگـای خۆیـدا ڕۆشتبێ و هۆشیاری بەو سیستەمە عەقڵییە پەیدا کرد بێت کە پەیوەنـدی هەر یەکەیـان بەویتریـانەوە ڕێکـدەخات و دەیانکـات بە زەمیـنە بـۆ وەدیهـاتنی بوونیـان، بەمەش هەر یەکەیـان لەتـاکی نـاو مـیللەتەوە دەبـنە تـاکی نەتەوەو ڕۆحـی نەتەوە کەسـیەتەکەی خـۆی وەک کەسـیەتییەکی کـۆیی لە ڕێـگەی کەسیەتی ئەوانەوە وەدی دێنێ و دەرکەوتەکانی خۆی دەخاتەڕوو.

٥.٤.١) ڕۆحی نەتەوەو دەرکەوتەکانی

ڕۆحـی نەتەوە کە ئایـدیاڵی نـاو عەقڵـی کـۆیی میللەتێکە، کاتێک لەدەوڵەتدا شێوەگیر دەبێت کە خۆی لە کۆمەڵە دەرکەوتەیەکدا ئاشکرا کردبێت، کۆی ئەو دەرکەوتـانە کەلتـوری نەتەوە پێکـدەهێنن، کەلتـوری نەتەوە بەوە کەلتـوری نەتەوەیە کە ڕۆحـــــی نەتەوە ئایـــــدیاڵەکەی بێـــــت و لەڕێـــــگەیەوە لەخۆشـێوەگیرکردن نەوەسـتێت و حزورێکـی بەردەوامـی لەنـاو مـادەی ئەو کەلتورەدا هەبێت. کەلتـور لێرەدا ئەوە نییە کە لە مێـژووی میللەتێکدا پێشـتر بەهۆی شێوەگیربوونی ڕۆحی نەتەوە لە چەند دەرکەوتەیەکی پەرت و بڵاودا دەرکەوتـووەو بەپێـی سـەردەمەکان گۆڕانکـاری تیـا کـراوەو مـاوەتەوە، بەبـێ ئەوەی ڕۆحـی نەتەوە بەشـێوەیەکی راسـتەقینە لەناویـدا حـزوری هەبێـت. کەلتـوری نەتەوە ئەوەیە کە لە سـاتی شـێوەگیربوونی ڕۆحـی نەتەوەدا لە زەمەنـی ئێسـتادا دێـتە ئـاراوە، پەیوەنـدی ئەو کەلتـورەی کە بەهـۆی ئەو شـێوەگیربوونەوە لەئێسـتادا پەیـدادەبێت لەگەڵ ئەو کەلتـورەی کە لەرابـردودا

بەهۆی شێوەگیربوونی هەمان رۆحی نەتەوەوە وەدی هاتووەو رۆحی نەتەوە بوونی لەناویدا نەماوەو بەهۆی ئەمەشەوە نەوە بە نەوە گوێزراوەتەوە، تەنها ئەوەندەیە کە هەردووکیان لە بەرئەنجامی شێوەگیربوونی هەمان رۆحی نەتەوەییەوە وەدی هاتوون. کەلتوری زیندووی نەتەوەش ئەوەیە کە رۆحی نەتەوە تیادا ئامادەیەو لە پرۆسەی پەیدابوون بەردەوامە.

لەلایەکی ترەوە ئەو کەلتورەی کە ماوەتەوەو بەپێی پێداویستییە دەرەکییەکانی خەڵک گۆڕانی بەسەردا هاتووە لەرێگەی حزوری رۆحی نەتەوە لەکەلتوری دەرکەوتووی ئێستادا لەو لادان و شێواندنە دەرباز دەکرێت و وا پەی پێدەبرێت کە لەکاتی وەدیهاتیندا پەی پێبراوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەو کەلتورە دەرکەوتووی هەمان رۆحە لە سەردەمێکی بەسەرچووداو تەنها بەهۆی ئامادەیی ئەم رۆحەوە وەک ئەوەی کە پێشتر هەبووە پەی پێدەبرێتەوەو لەتێنەگەیشتن و نادیاری رزگار دەکرێت و دەبێتەوە بەبەشێک لە مادەی شێوەگیربوونەوەی رۆحی نەتەوە لە کاتی ئێستادا.

دەوڵەت زەمینەی راستەقینەی ئازادی تاکەکانە، واتە ئەو زەمینەیە کە لەو رێگرو بەربەستانە پاک بووەتەوە رێگرن لەبەردەم ئەوەدا ئەو ئایدیاڵەی لە تاکەکەسدا هەیە یان ئەو خواست و خەونانەی تاکەکەس هەیەتی وەدی بێن. ئەمەش لەرێگەی ئەو پەیوەندیانەی تاکەکانی ناو میللەت بە یەکترەوە دەبێت، کە روحی نەتەوە بەبێ ویست و ئاگایی تاکەکان سازیان دەکات، بەبێ ئەوەی لەم پەیوەندیانەدا هیچ تاکێک لەرێگەی خۆی لابدات و لەناو خۆی و لەگەڵ خۆی نەبێت و لەخۆی و ئامانجەکەی داببڕێت.عەقڵ بەم رێگایە واتە لەرێگەی ئەم پەیوەندیانەوە رۆحی نەتەوە لەکۆمەڵە دەرکەوتەیەکی جۆراوجۆردا شێوەگیردەکات، بۆ دەرکەوتکردنی ئەم دەرکەوتانە، یەکبوونێکی جەوهەری لەنێوان رۆحی نەتەوەو ئەوەی کە خودی و تاکەکەسییە پێویستەو بەبێ ئەم یەکبوونە رۆحی نەتەوە لە کۆمەڵە دەرکەوتەیەکدا ناتوانێت دەرکەوت بکات، (ئەو یەکبوونەش ئەو دەوڵەتەیە کە هەیەو پاشان بنچینەو چەقی تۆخمە عەینیەکانی تری ناو ژیانی هەر میللەتێکە: واتە بنچینەو چەقی هونەرو یاساو ئاکارو ئایین و زانستە، چالاکی رۆحیش هەمووی جگە لەو ئامانجە هیچی تری لەباردا نییە. ئەو رۆحە دەبێت وای لێ بێت هۆشیار بێت بەو یەکبوونە،

واتە هۆشیار بێت بە ئازادییە تایبەتەکەی)(١٤٦/١١). گەر رۆحی نەتەوە خۆی لە کارە هونەرییەکان و یاساو ئاکارو ئایین و چالاکییەکانی تری میللەتدا ئاشکرا بکات و دەوڵەتیش ئەو جەستەیە بێت کە ئەو دەرکەوتانەی تیا عەینی دەبێتەوە، ئەوە رۆحی نەتەوە حزوری بەردەوامی لەکۆی جەستەی دەوڵەتدا هەیەو لەشێوەی کەسایەتییەکی تایبەتدا لێیەوە خۆی دەخاتەڕوو، بەمەش دەرکەوتە هەمەجۆرەکان هەموویان یەک بنەمایان دەبێت و هەموویان رۆح نوێنن و رۆحیش لەناو ئەواندا شوناس و هەرخۆیەتییەکەی خۆی پاراستووە. هەر ئەو چۆنایەتییەی دەرکەوتکردنی رۆحیشە لە دەرکەوتەکاندا وادەکات ئەدەبیات و هونەرو ئایین و دەستووری نەتەوەیەک جیاواز بێت لە هی نەتەوەیەکی تر.

کۆی دەرکەوتەکانی وەدیهاتنی رۆحی نەتەوە، وەک ئایدیاڵێکی کۆیی، عەقڵ شێوەگیر دەکەن و بەمە یەک پێکهاتەی هەمەکییان لێ دێتە ئاراوە، کە کەسیەتی نەتەوە لە جەستەی دەوڵەتدا دەخاتەڕوو، (ئەو بنەما گشتییەی کە دەدرەوشێتەوەو لەدەوڵەتدا دەبێتە بابەتی هۆشیاری، واتە ئەو وێنەیەی کە هەموو ئەوە لە خۆدەگرێت کە دەوڵەت دەیگرێتەوە، بازنەیەکی تەواوە لەو دەرکەوتانەی کە کەلتوری نەتەوەیەک لەنەتەوەکان پێکدەهێنێت، بەڵام ئەو جەوهەرە دیاریکراوەی کە وێنە هەمەکییەکە وەردەگرێت و دەوڵەتیش وەک ئەوەی کە لەو واقعەدا عەینییە قبوڵی دەکات، رۆحی میللەت خۆیەتی. رۆحی میللەت ئەوەیە کە ژیان دەخاتە ناو دەوڵەتی راستەقینەو هەموو کاروبارە بەشەکییەکانی، واتە شەڕەکان و دامەرزاوەکان...هتد، بەڵام مرۆڤ هەر دەبێت بەهەمان شێوە بگاتە قۆناغی وەدیهاتنی هۆشیاری بەو رۆحەی خۆیی و بەسروشتە جەوهەرییەکەیی و شوناسە رەسەنەکەی. ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە پێشتر ئاماژەمان پێدا کە ئاکاری کۆیی یەکبوونی ویستی خودی و ویستی هەمەکییەو هەر دەبێت زەین هۆشیارییەکی بێ پەردە بەمە پەیدا بکات، تیشکۆی ئەو هۆشیارییە یان ئەو مەعریفەیەش، ئایینە. بەڵام هونەرو زانست هیچ نین جگە لە دوو شێوەی هەمەڕەنگی ئە و ناوەڕۆکە خۆی)(١٤٦/١١).

هیگل ئایین تەنها بەدەرکەوتەیەک لەدەرکەوتەکانی رۆحی نەتەوە لەجەستەی دەوڵەتدا نازانێ، ئایین بەخاسیەتێکی جەوهەری دەوڵەت دەزانێت هەروەک چۆن دیکارت بیرکردنەوە بە خاسیەتی جەوهەری (من)و کشان بە

خاســـیەتی جەوهەری مـــادە دەزانێـــت، لای ئەو ئـــایین وەک خاســـیەتێکی جەوهەری رۆحی نەتەوە، جەوهەرو ماهیەتی دەوڵەتە، (دەوڵەت لەسەر ئایین دادەمەزرێت و رەگەکانی بەقوڵی بەناویدا رۆچوون، واتە لەبنچینەوە دەوڵەت لە ئـــایین کەوتـــووەتەوە، ئەو گەردانکـــردنەش تـــا ئێســـتا بەردەوامەو لە داهاتووشدا بەردەوام دەبێت و ناوەستێت، واتە بنەماکانی دەوڵەت پێویستە وا سەیریان بکرێت کە لە خۆیانداو بۆ خۆیان دروستن، ئەمەش مومکین نابێت مەگەر بەو سیفەتە لەو بنەمایانە بڕوانین کە درەوشانەوە دیاریکراوەکانی سروشتی خوایین)[(١١/١٤٦)].

لای هیگڵ شێوەی ئایین شێوەی دەوڵەت دیاریدەکات، بەڵام ئایین لای ئەو، ئەو زەمینە رۆحییەیە کە ئایدیاڵ بەهۆیەوە لە واقعی مرۆیی مرۆڤدا شێوەگیر دەبێت و دەردەکەوێت. گەر لەم روانگەیەوە سەیری حاڵەتی مەم لە داستانی مەم و زینی ئەحمەدی خانیدا بکەین، ئەوە عاشق بوونی بەو ئایدیاڵەی کە لەناویدا لەشێوە زەینییەکەیدا خۆی نواندووە، گرتنەبەری رێگای ئایینە، بوون لەنـــاو ئاییـنـــدا لەو قۆنـــاغەدایە کە مەم لە عیشـــقی ئەوەی کە لە زینـــدا دەیبینێتەوەو بەرەو عیشقی هەمان شت دەڕوات لەدەرەوەی زەیندا، لێرەوەیە مەم دەبێت بەکەسێکی خواپەرست.

ئاین و بوون لەناو حاڵێکی ئایینیدا جیاوازە لە ئایین وەک رێورەسمێکی مەزهەبی کە لە منالییەوە لەناو خەڵکدا دەچێنرێت، لەم بارەیەوە هیگڵ دەڵێت: (گەر ئەو بانگەوازەو ئەو پێداگرتن و هەوڵەی کە دەدرێت بۆ ئەوەی ئێمە ئایین لە دڵی کۆمەڵگادا بچێنین و ئایینیش تەنها هاواری نیگەرانییەک بێت کە داوای فریاکەوتن بکات و زۆرجار وا دەربکەوێت کە گوزارشت لەنەمانی ئایین بکات، یان لە دەوڵەتدا بوونی تەواو لە لێواری بزربووندا بێت، ئەمە لەواقعدا دەکرێت شتێکی ترسناک بێت، لەوانەیە زۆر خراپتر بێت لەوەی کە ئەو هاوارە گوزارشتی لێدەکات، ئەو هاوارە ئەوە لە خۆدەگرێت کە ئیمانمان بە پەناگایەک هەبێت دژی خراپە، ئەویش چاندنی ئایینە، لەکاتێکدا ئایین هەرگیز شتێک نییە کە بەو شێوەیە بەرهەم بێت، بەڵکو بەرهەمهێنانی بۆ خۆی -کە ناکرێت بەشێوەیەکی تری جگە لەمە بێت- لەوەدا پەنهانە کە لەمە قوڵترە)[(١١/١٤٦)]. ئایین ئەوە نییە کە کۆمەڵگا لەناوماندا دەیچێنێت، ئەوەیە کە لە پەیبردن بە ئایدیاڵەکەی لەناو خۆمان و تووشبوونمان بە عیشقی ئەو ئایدیاڵە

تێی دەکەوین و سەرەتا ئەو ئایدیاڵە لە خواستێکی کەسیدا دەبینینەوەو دواتر بەرەو ئەوە دەڕۆیــن کە هەمەکـــی و خـــواییەو هەر بەمەش دەکەویــنە نـــاو ئایینەوە.

لەناو ئەو حاڵەتە ئایینیەدا (ئەو رۆحەی کە بەسەر دیاریکردنە دنیایی و کاتییەکانی بووندا بەرز دەبێتەوە وای لێدێت هۆشیار بێت بە رۆحی رەها. لەو هۆشیارییەشدا بە بوون کە بە خۆی هەیە، دەستبەرداری خەمە بەشەکییەکان و بەرژەوەندییە تاکەکەسییەکانی دەبێت و لەپێناو حاڵەتی تێڕامان و ملکەچیدا دەیانخاتە لاوە، کە ئەمەش حاڵەتێکی زەینییەو تیایدا وا دەبێت کە خۆی بەهیچ شتێکی بەشەکی یان دیاریکراوەوە سەرقاڵ نەکات)[(١٤٦/١١)].

ئایین لێرەدا کۆمەڵە رێورەسمێکی رەق و تەق نییە کە رۆژانە دووپاتیان بکەیــنەوە، ئـــایین هۆشـــیارییەکی بـــاڵایە بەوەی کە لەنـــاو ئـــێمەدا خـــواییەو ســـازکردنی خۆمـــانە بـــۆ ئەوەی لەرێـــگەی ئـــێمەوە دەرکەوت بکـــات و خـــۆی بخـــاتەڕوو، بەبـــێ رۆحـــانیەتێکی کـــۆیی ئـــاوا (بنەماکـــان و دامەزراوەکـــانی (دەوڵەت) وایان لێدێت کە بەبێ ناوەندێکی راستەقینە بمێننەوە)[(١٤٦/١١)].

دەرکەوتەکــــــانی رۆحــــــی نەتەوە بەئایینیشــــــەوە کە دەرکەوتە جەوهەریەکەیەتـی، کەسـیەتی نەتەوە لە واقعـدا پێکـدەهێنن، هەر میللەتێک کە تاکەکانی بەرەو ئەو ئایدیاڵە بڕۆن کە لەناو خۆیاندا هەیە، رۆحی ئەو میللەتە لەناویانـدا ئامـادە دەبێـت و مـیللەتەکە لەنەتەوەیەکـدا شـێوەگیر دەکـات و دواتـریش ئەو رۆحە لە کـۆمەڵە دەرکەوتەیەکدا لە دەوڵەتێکدا خـۆی ئاشـکرا دەکات.

رۆحـی هەر نەتەوەیەک کە لەنـاو دەرکەوتەکـانی دەوڵەتەکەیـدا دەرکەوت دەکـات، مـۆرکێکی تـایبەت دەبەخشـێت بە دەرکەوتەکـان و بەو مـۆرکەش دەرکەوتەکـان و کەسـیەتی نەتەوەیەک، لە کەسـیەتی نەتەوەکـانی تـر جیـا دەکـرێتەوە، ئەو مـۆرکەی کە دەرکەوتەکـان هەڵیـانگرتووە، ئەو بنەمـایەیە کە هەموو دەرکەوتەکان تیایدا دەبنەوە بەیەک (ئەو بنەمـایە لەمێژوودا خاسیەتی رۆحە، بلیمەتییەکـی نەتەوەیـی تـایبەتە بە نەتەوەیەک لەنەتەوەکـان و لەنـاو سـنووری ئەو خاسـیەتەدا رۆحی نەتەوە لە درەوشـانەوە عەینییـەکەی خۆیـدا گوزارشـت لە هەمـوو لایەنێک لە لایەنەکـانی هۆشـیاری نەتەوەو ویسـتەکەی دەکـات، واتە لەســـەر ئاســـتی تەواوی وەدیهـــاتنە کـــارەکییەکەی: ئـــایینەکەی،

سیستەمە سیاسییەکەی، ئاکارەکەی، یاساکارییەکەی، تەنانەت کارە هونەرییەکەیی و ئاستی لێهاتووییە هونەرییەکەی-هەموو ئەمانە سروشتی جیاکەرەی خۆیان هەڵدەگرن، کلیلی ئەو خاسیەتە بەشەکییە تایبەتانە لە خاسیەتە گشتییە هاوبەشەکەیدا پەنهانە، واتە ئەو بنەما تایبەتە کە بە سیماکانی خۆی گەلێک سیمادار دەکات. هەر بەهەمان شێوەش دەکرێت لەلایەکی ترەوە ئەو بنەما گشتییە جیاکەرەوە لەو رووداو و راستیانەدا بدۆزرێتەوە کە مێژوو بەدرێژی دەیانخاتەڕوو)(١٢٨/١١).

بە گوزارشتەکەی هیگڵ لە بیرۆکەی نەتەوە، لە فەلسەفەی ئەڵمانیدا تیۆرە عەقڵییەکەی پەیدابوونی نەتەوەکان دەبێت بە تیۆرێکی تەواو بۆ تێگەیشتنێکی عەقڵی و زانستی لە پەیدابوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان. ئەم هەموو گرنگیدانەی فەلسەفەی ئەڵمانی بە بیرۆکەی نەتەوە، ئەوە دەسەلمێنێ نەتەوە زیاترە لەوەی کە لەم سەردەمەدا باسی لێدەکرێت و لە رێگەی لێکۆڵەرەکانی بواری نەتەوەخوازییەوە لێکدانەوەی بۆ دەکرێت و بە دروستکراوێک لە دروستکراوەکانی مۆدێرنیزم دەناسرێت.

گەر فەلەسەفەی ئەڵمانی بەدرێژایی دوو سەدەو لە رێگەی گەورە فەیلەسوفەکانییەوە جا توانیبێتی گوزارشتێکی تیۆری لە بیرۆکەی نەتەوە بکات، دەبێت لەلایەن چ میللەتێک و لە چ سەردەمێکدا ئەم بیرۆکەیە بێتە ناو واقع و نەتەوە لە مێژووی جیهاندا دەرکەوێت؟ بەڵام ئایا ئەوەی کە لە جیهانە مۆدێرنەکەدا هەن بەرجەستەتەبوونی ئەو بیرۆکەیە نین؟ بێگومان ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەم سەرەدەمەدا ناونراون نەتەوە بەپێی تیۆرە عەقڵییەکەی نەتەوە نەتەوە نین، چوونکە هیچ لەو نەتەوانە بە پەیڕەوی لەو سیتەمە ئاکارییە نەبوون بە نەتەوە کە لە تیۆرە عەقڵییەکەدا باسکراوە.

ئەوەی لەم سەرەدەمەدا ناو نراوە نەتەوە، تاکەکانی تاکەکەسی ئاکاری نین و پەیڕەوی لەوە ناکەن کە لە ناو عەقڵیاندا بەشێوەیەکی خۆرسک بوونی هەیەو بە شێوەیەکی زۆر توند پەیڕەوی لەوە دەکەن کەلە دەرەوەی خۆیانەوە بۆیان هاتووەو لە ناویاندا وەک کەلتورێک چێنراوە. جگە لەمەش ئەو میللەتانە لە ئاستە کۆییەکەشدا نەک پەیڕەوی لەوە ناکەن کە لە بێگانەکانەوە بۆیان دێت، بەڵکو بەبێ پەیڕەوی کردن لەوەی کە لەدەرەوەی خۆیان بۆیان دێت هەست بە بوونی خۆیان ناکەن و بەردەوام بوونی خۆیان

لە غەیــری خۆیانــدا دەبیــنن نەک لە خۆیانــدا. ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ ئەو میللەتانەی کە پێیان دەوترێت نەتەوە بە پێی ئەم تیۆرە، ناکرێت نەتەوە بن، چونکە هیچیان نە لە ئاستی تاکەکانیاندا نە لە ئاستی میللەتدا پەیڕەوی لەوە ناکەن کە لە ناو عەقڵی خۆیاندا بە شێوەیەکی خۆرسک هەیەو پەیڕەوی لەوە دەکەن کە لە دەرەوەی خۆیـانەوە بۆیـان دێـت، ئەوەش لە دەرەوەی ئەوانەوە بۆیان دێت و ئەوان پەیڕەوی دەکەن، کەلتورێکە هێزە باڵادەستەکانی جیهان بە ناوی کەلتوری مۆدێرن دروستیانکردووەو بزووتنەوە ناوخۆیەکانیش بە ناوی نەتەوەوە لە ناو دەوڵەتدا سەپاندوویانە.

٢) تیۆری سروشتی و سروشت وەک بنەمای بوونی نەتەوە

لەســـەرەتای ئەم بەشـــەدا باســـمان لەوە کـــرد کە لێکـــۆڵەرانی بـــواری نەتەوەخـــوازی، تیـــۆرە عەقڵیـــیەکەی نەتەوە لەگەڵ تیـــۆرە سروشـــتییەکەی نەتەوەدا تێکەڵ دەکەن و کانت و فیختەو هێردەر لە ریزی ئەو بیرمەندانەدا بـــاس دەکەن کە بنچیـــنەی تیـــۆرە سروشـــتییەکەیان دامەزرانـــدووە، ئەم لێکۆڵەرانە جگە لەوەی کە ئەم تێکەڵکارییە دەکەن، بە هیچ شێوەیەک باس لە بوونی تیۆرێکی عەقڵی بۆ نەتەوە ناکەن، لە کاتێکدا تیۆرە عەقڵییەکەی نەتەوە لە تیۆرەکـانی تـر لە پێشـترو دیـارترە، هۆکـاری ئەمەشـمان لەسـەرەتای ئەم بەشەدا دیاری کردو لێرەدا دووبارەی ناکەینەوە.

دوای ئەوەی بە درێژی تیۆرە عەقڵیـیەکەی نەتەوەمـان خسـتەروو، ئێسـتا جێگەی خۆیەتی تیۆرە سروشتییەکەی نەتەوەش بخەینەڕوو، بۆ ئەوەی ئەو جیـــاوازییە جەوهەریـــیەی کە لە نێـــوان ئەم دوو تیـــۆرە جیـــاوازەدا هەیەو لێکـۆڵەران فەرامۆشـیان کـردووە دەرکەوێـت و ئەوە روون بێـتەوە، تیـۆرە سروشـــتییەکەی پەیـــدابوونی نەتەوە جیـــاوازە لەو تیـــۆرە عەقڵیـــیەی کە فەیلەسوفانی ئەڵمان بە درێژای دووسەد ساڵ درێژەیان بە پەرەسەندنەکەی داوە. ئەو بیرمەنـدانەی کە لای ئـێمە سـەر بەتیـۆرە سروشـتییەکەن، لەسـەر ئەوە هاوڕان کە سروشت بنەمای نەتەوەکانە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی کە نەتەوە دەکات بەنەتەوە سروشتە. ئەوەی ناکۆکی لەنێوان بیرمەندانی سەر بەم تیـۆرە دروسـت دەکـات، جۆرەکـانی ئەو سروشـتەیە کە نەتەوە دەکـات بەنەتەوە.

هەنــدێک لەو لێکــۆڵەرانە کاتێــک دەڵــێن سروشــت بنەمــای نەتەوەیە، مەبەستیان لە سرووشت ئەو ژینگە سروشتییەیە کە میللەتێک تیایدا دەژی، رۆسۆ بناغەدانەری ئەم بۆچوونەیە. بەڵام هەندێکی تریان ئەو سروشتە بە ژینگەی سروشتی میللەتەکان نازانن و مەبەستیان لە سروشت ئەو سروشتە کۆییەیە کە رەنگ و روو و زمان و کەلتوری میللەتێک جیا دەکاتەوە لە رەنگ و روو و زمان و کەلتوری میللەتەکانی تر. مەبەستی ئەمانیش لەسروشت سروشــتی مرۆڤەکــانە نەک سروشــتی ژینگەکانیــان. بــۆ ئەوەی تیــۆرە سروشتییەکە بە تەواوەتی بخەینەڕوو، دەبێت ئەو دوو بۆچوونە جیاوازەی کە لە تیــۆرە سروشــتییەکەدا هەیە بە وردی لە یەکتــر جیــا بکەیــنەوەو هەریەکەیـان بەسـەربەخۆ باسـبکەین. ئەو بۆچـوونەی کە سروشـتی ژیـنگە مـرۆییە جیاوازەکـان دەکـاتە بنەمـا بـۆ بـوونی نەتەوە لە رووی مێـژووییەوە کۆنترە لەو بۆچوونەیـان کە سروشـتی جیـاوازی مرۆڤەکـان و میللەتەکـان بە بنەمای بوونی نەتەوەکان دەزانێت.

بۆچوونی یەکەمیـان رۆسـۆ لەکارەکـانی خۆیـدا پێـی لەسـەر دادەگرێت و بۆچوونی دووەمیشیان گوستاف لۆبۆن لە سەدەی نۆزدەدا وەک تیۆرێک بۆ پەیدابوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان لە کارەکانی خۆیدا تیۆریزەی دەکات.

لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی نەک هەر ئەم دوو بۆچوونەیان لەیەکتری جیا نەکردووەتەوە، بەڵکو بە هیچ شێوەیەک باسیان لەو تیۆرە نەکردووە کە گۆستاف لۆبۆن بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکانی پێ لێکداوەتەوە. ئەمەش ئــێمە ناچاردەکــات لێــرەدا هەردوو بۆچــوونەکە بخەیــنە روو و بەوردیــش گفتوگۆیان لەسەر بکەین.

١.٢) ژینگەی سروشتی و پەیدابوونی نەتەوە

جـان جـاک روسـۆ ئەو بیرمەنـدەیە کە ژیـنگەی سروشـتی دەکـاتە بنەمـا بۆلێکدانەوەی جیهانی مرۆیی و ئەوەی لە ژیانی مرۆڤدا هەیە لە رێگەی ئەو ژینگە سروشتییەوە راڤەی دەکات کە مرۆڤەکان تیایدا دەژین. ئەو پێی وایە بوونی مرۆڤ لە ناو ئەو ژینگە سروشتییەدا پەنهانە کە تیایدا دەژی و مرۆڤ هیچ نییە جگە لە بەرهەمێک لە بەرهەمەکانی ژینگە سروشتییەکەی، هەر لەم روانگەیەشــەوە بــوونی نەتەوە دەبەســتێتەوە بە سروشــتی ئەو ژیــنگە

سروشتییەوە کە مرۆڤ پێداویستییەکانی ژیانی خۆی لێیەوە دەست دەخات. رۆسۆ ریشەی کەلتوری پیشەیی و میللی نەتەوەکان و زمانە جیاوازەکانیان دەگەڕێنێتەوە بۆ سروشتی ئەو ژینگە فیزیکییەی کە مرۆڤ تیایدا دەژی، لەم بارەیەوە دەڵێت: (گەر ئێمە هەوڵ بۆ دۆزینەوەی ریشەی هونەرەکان بدەین یان تێبینی عادەت و نەریتە بەراییەکان بکەین، ئەوە لە هەردوو حاڵەتەکەدا دەبینین، هەموو ئەمانە لە بنەماکەی خۆیاندا دەگەڕێنەوە بۆ ئامرازەکانی وەدەسهێنانی بژێوی. ئەوەش کە لەناو ئەو ئامرازانەدا کۆکەرەوەی خەڵکی بووە، ئەوە بە کەش و هەواو سروشتی خاک دیاریکراوە)[٦٠/٥]. ئەو هەر بەپێی ئەم لۆجیکەش باس لە مەدەنیەت و دروستبوونی نەتەوەکان دەکات و دەڵێت: (ئەو وڵاتانەی کە خاوەنی کەش و هەوا سازەکان و زەوییە بەپیتەکان بوون، لە رووی ئاوەدانکردنەوەوە یەکەمینەکانن و لەرووی ئەوەشەوە کە نەتەوەکانیان لێ دروست ببێ دواهەمینەکانن، ئەمەش لەبەر ئەوەیە لەو شوێنانەدا ئاسانبووە خەڵکەکەیان پێویستیان بەیەک نەبێت و دەستبەرداری یەک ببن، هەر لەبەر ئەوەش بووە هەستکردن بەو پێویستییانەی کۆمەڵگاکان لێیانەوە پەیدا دەبن لەدوای ئەمە نەبێت لێیان دەرنەکەوتووە)[٦٠/٥].

ئەم بۆچوونانەی رۆسۆ ئەوە دەگەیێنن ئەو ئایدیاڵانەی کەنەتەوەو پەیوەندییە نەتەوەییەکان دەیانوێنن، سەرچاوە لە دوو توخمەوە دەگرن، یەکەمیان: پێویستییەکانی بژێوی مرۆڤەکانن، واتە پێویستییە دنیایی و مادییەکان، دووەمیان: ئەو ژینگە سروشتییەیە کە ئەو پێویستییانە تیایدا دەستەبەر دەبن. ئەم دوو توخمە هەردووکیان سروشتین، یەکەمیان لەناو مرۆڤدایەو پێداویستییە سروشتییەکانی مرۆڤەکانن، دووەمیان بابەتی پێداویستیەکانن کە لەو دەوروبەرە سروشتییەدایە مرۆڤەکان تیایدا دەژین.

بەڵام ئایا چۆنایەتییەکان یان ئایدیاڵەکانی پەیوەندی نێوان ئەو مرۆڤانەی کە کۆمەڵگاو نەتەوەیان لێ پێکدێت لەناو توخمی یەکەمدان یان لەناو توخمی دووەمدان؟ بەڕای ئەو هونەرە پیشەییەکان و نەریت و کەلتور، بنەماکەیان دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ئامرازانەی کە بابەتی بژێوییەکانیان لەژینگە سروشتییەکەدا پێ دەستەبەر دەکرێت، واتە ئەو ئایدیاڵانەی کە لەئامرازەکانی بژێوی و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکاندا شێوەگیربوون، پێداویستییە دنیاییەکان پاڵنەری دەرکەوتکردنەکەیانن.

بەڵام ئایا ئەم ئایدیالانە لە سروشتی ژینگەکەوە سەرچاوەیان گرتووە یان لە سروشتی مرۆڤەکانەوە؟ رۆسۆ چۆنایەتییەکانی کۆبوونەوەی خەڵک و ئامرازەکانی ئەم کۆبوونەوەیە دەگەڕێنێتەوە بۆ سروشتی ژینگە، چونکە لای ئەو ئەوە سروشتی ژینگەکەیە ئامرازەکان و پەیوەندییەکانی کۆبوونەوەی خەڵکی دیاری دەکات. پەیوەندییەکانی نێوان تاکەکانی نەتەوەکانیش هەر بەهەمان شێوە ژینگەی سروشتی بەپێدانی چۆنایەتییەکانی ناوخۆی دیارییان دەکات.

بەپێی ئەم بۆچوونە پاڵنەری دەرکەوتکردنی ئایدیاڵی پێکهاتنی نەتەوە لەناو مرۆڤەکاندایەو ئەو پێداویستییانەن کە بۆ ژیان و مانەوەی خۆی لەژیاندا پێویستی بە تێرکردنیان هەیە، بەڵام ئایدیاڵەکە لەو دەوروبەرە سروشتییەدایە کە بابەتی تێرکردنی پێداویستییەکانی لێ دەردەهێنرێت، بەم پێیەش جیاوازی کەلتورو نەتەوەکان دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ژینگە سروشتییەکانیان، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بنەمای بوونی نەتەوەکان ژینگەی سروشتییەو جیاوازییەکانیشیان رەنگدانەوەی جیاوازی ژینگە سروشتییەکانیانن.

گەر بنەمای بیرکردنەوەی سروشتییانەی نەتەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەم بۆچوونەی رۆسۆ، ئەوە نەتەوە بەوە ئایدیاڵەکەی دەردەکەوێت کە خەڵکی چۆنایەتییەکانی پەیوەندییە نەتەوەییەکانیان و کەلتورە پیشەیی و عادەتییەکەیان لە سروشتی ژینگەکەیانەوە وەرگرن و جگە لەو ژینگە سروشتییەی خۆشیان لە هیچ سەرچاوەیەکەوە هیچ چۆنایەتییەک یان ئایدیاڵێک نەهێننە ناو کەلتورەکەیانەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کەلتورەکەیان بە چۆنایەتییە بێگانەکان پوختیەتی خۆی لەدەست نەدات. گەر کەلتوری نەتەوەیەکیش وای لێهات لەپێداویستییەکانی بژێوی خۆی دابڕا، ئەوە دەرگاکەی واڵا دەبێت بۆ وەرگرتنی چۆنایەتی کەلتورە بێگانەکان و بەمەش زیندوویەتی خۆی لەدەست دەدات و پەیوەندییە نەتەوەییەکان لاواز دەبن و نەتەوەکە بەرەو مردن دەڕوات.

بۆ ئەوەی نەتەوەیەک لە مردن رزگاری ببێت، دەبێت تاکەکانی ئەو نەتەوەیە بۆ تێرکردنی پێداویستییەکانی بژێوی خۆیان رووبکەنە سروشتی کەش و هەواو خاک و ئاوەکەی خۆیان، تا سەرلەنوێ ئەو چۆنایەتییانە لەو سروشتەوە وەرگرن و بەهەماهەنگی چۆنایەتییەکانی ناو کەلتورە

مردووەکەیـــان لەگەڵ هەمـــان ئەو چۆنـــایەتییە سروشـــتییانەی کە ژیـــنگە سروشـتییەکەیان سـەرلەنوێ پێیـان دەداتەوە کەلتورەکەیـان زینـدوو ببێتەوەو ببوژێتەوە، هەر بەمەش پەیوەندییە نەتەوەییەکانی نێوان کەسانی نـاو نەتەوە رۆحیـان بەبەردا دەکـرێتەوەو نەتەوەش دەگەڕێـتەوە نـاو ژیـانی سروشـتی خۆی و لەمردن رزگاری دەبێت.

زۆربەی لێکۆڵەران فیختەو هێردەر کە سەر بەتیۆرە عەقڵییەکەی نەتەوەن وەک رۆسـۆ بە تیـۆرەکەری تیـۆرە سروشـتییەکەی نەتەوەیـان دەزانـن و وای بۆ دەچـن کە ئەوانیش بنەمـای بـوونی نەتەوە دەگەڕێننەوە بۆ سروشـت. لەم بـارەیەوە سـمیس فیخـتە و فەیلەسـوفە ئەڵمانەکـان دەخـاتە ریـزی پەیڕەوانـی رۆسـۆەو دەڵێـت: (سـایس و (پەیڕەوانـی رۆسـۆ)، نەک تەنهـا خۆیـان بە پرایمۆردیالیست(سروشتخواز) حیسـاب نەکردووە، بەڵکو رەنگە نەشیانتوانی بێت بەم شێوەیە قسـە بکەن، بەڵام بۆچوونەکانی ئەو بۆچـوونی کاریگەرن و لە ســاڵی ١٧٨٩ دا بــۆ پاســاودانی ســەروەری رەهــاو خواســتی رەهــا بەکارهێنران، مـاوەیەکی زۆر پێش ئەوەی فیخـتەو ئەڵمـانە رۆمانتیکەکانی تـر هەمان بۆچوون بۆ نەتەوەی ئەڵمانی دەرببڕن)(٦٧/١٣). لەراسـتیدا سـمیس و ئەو باسکارانەی تـر کە بیرکـردنەوەی فیخـتەو فەیلەسـوفە ئەڵمانییەکانی تـر لەگەڵ بیرکـــردنەوەی رۆســـۆو پەیڕەوانـــی رۆســـۆ دەکەنەوە بەیەک، لەلایەکەوە نەیانتوانیوە جیاوازی لەنێوان پێداویستییەکان و بابەتی تێرکردنەکانیـان بکەن و لەلایەکـی تـرەوە سـەرچاوە سروشـتییەکەی چۆنـایەتی یـان ئایـدیاڵەکانی پەیوەنـدییە نەتەوەییەکانیـان پـێ دیـارینەکراوە، واتە جیاوازیـان نەکـردووە لەنێوان سروشتی مرۆڤەکاندا وەک سەرچاوەیەک بۆ پێدانی ئەو چۆنایەتییانە، لەگەڵ سروشتی ژینگە وەک سەرچاوەیەکی تر.

فیختەو فەیلەسوفە ئەڵمانییەکانی تر لە دوو خاڵی جەوهەریدا لە رۆسـۆو پەیڕەوانی رۆسۆ جیاوازن، یەکەمیان: ئەوان نەتەوە بە بەرهەمی پێداویستییە عەقڵییەکان دەزانن، بەڵام سروشـتخوازەکانی وەک رۆسـۆو سـایس نەتەوە بە بەرهەمی پێداویستییە مادیی و دنیاییەکانی مرۆڤ دەزانن، ئەوان سـەرچاوەی پێدانی چۆنایەتییەکان یان ئایدیاڵەکانی پەیوەندییە نەتەوەییەکان یان کەلتوری نەتەوە بە عەقڵـــی مـــرۆڤ دەزانـــن، بەڵام لای ئەمـــان سروشـــتی ژیـــنگە سەرچاوەی ئەم چۆنایەتییانەیە.

بیرکردنەوەی فیختە نەک هەر سەر بەو جۆرە لە بیرکردنەوەی رۆسۆیی نییە دەربارەی ئەوەی کە سروشتی ژینگەو خاک بنەمای پێکهاتنی نەتەوەن، بەپێچەوانەی ئەمەوە ئەو پێی وایە ئەوە سروشتی مرۆڤە چۆنایەتی دەدات بە سروشتی ژینگەو خاک، ئەوە سروشتی مرۆڤە بەپێی چۆنایەتییەکانی ناو خۆی ژینگە سروشتییەکە وا لێدەکات ببێتە شوێنی نیشتەجێبوون و نیشتمان، واتە نیشتمان خۆی چۆنایەتییە کۆییەکانی ناو سروشتی کۆمەڵەیەکی کۆمەڵایەتی پێکدەهێنێت بەپێی پێداویستییە عەقڵییەکانیان و ئەوەی کە عەقڵییە(٨/١٢).

٢.٢) سروشتی مرۆیی و بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان

دوای ئەوەی لە سەدەی نۆزدەدا تیۆرە عەقڵییەکەی نەتەوە لەلایەن فیختەو هێردەرو هیگڵەوە دەگاتە پەرەسەندنی تەواوی خۆی، بە کاریگەری ئەم تیۆرە دوو تیۆری تر لە بارەی بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکانەوە سەرهەڵدەدەن، یەکێک لەو تیۆرانە تیۆرەکەی گوستاف لۆبۆنە.

ئەم تیۆرە ئەوە رەتدەکاتەوە کە عەقڵ بنەمای بوون و پەرەسەندنی نەتەوەکان بێت و نەتەوە سەرچاوە لە هوشیارییەکی عەقڵییەوە بگرێت. بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی لە ناو مرڤدا سروشتییە بنەمای بوونی نەتەوەکان و پەرەسەندنیانە، بۆ سەرهەڵدانی نەتەوەکانیش پەرەسەندنی سروشتی لە مرۆڤەکاندا کە پەرەسەندنێکی نائاگایانەیە دەبێتە هۆی ئەوەی نەتەوە سەرهەڵبدات، واتە بنەمای بوونی نەتەوە لە ناو سروشتی کۆیی میللەتەکاندایە نەک لە ناو عەقلی کۆییاندا.

بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەکان بوونیان لە ناو ئەو سروشتە مرۆییەدایە کە وای کردووە ئەو هەموو جیاوازییە لە رەنگ و روو و زمان و کەلتورو ئاییندا لە نێوان میللەتاندا بێتە ئاراوە. نەتەوەکانیش بە هەمان شێوەی رەنگ و روو و زمان و کەلتور وئایین بەرهەمی ئەو جیاوازیانەن کە سروشتی مرۆیی مرۆڤ لە ناو مرۆڤەکاندا هێناویەتییە ئاراوە. نەتەوە بەرهەمی پەرەسەندنی ئەو سروشتەیەو لە قۆناغێک لە قۆناغەکانی ئەو پەرەسەندنەدا دێتە ئاراوە. ئەوەش لە ناو ئەو سروشتە مرۆییەدا دەبێتە بنەمای دەرکەوتنی نەتەوەکان ئەو ناوی دەنێت میزاجی عەقڵی.

میزاجی عەقڵی ئەو ئایدیاڵەیە، کە هەموو پەیوەندییەکانی نێوان تاکەکانی نەتەوە لەپێکهاتەی نەتەوەدا رێکدەخات و حوکمیان دەکات، ئەوەش بووەتە مادەی بەرجەستەبوونی ئەو ئایدیاڵە، هەست وسۆزو سایکۆلۆجیەتی تاکەکانی ئەو نەتەوەیەیە. ئەوەش لەبەرئەنجامی شێوەگیربوونی ئەو ئایدیاڵە لە مادەکەدا دەکەوێتەوە، واتە ئامانجەکە، خوڵک و خوێکە کە ئەو نەتەوە پێی جیادەبێتەوە لەنەتەوەکانی تر. کارای ئەم پەیدابوونەش ئەو هێزە نائاگاییەی ناو باوباپیران و پێشینانە کە لە رێگەی بۆماوەوە گوازراوەتەوە بۆ هەر تاکێک لەتاکەکانی ئەو نەتەوەیەو بەشێوەیەکی نائاگایانە تاکەکان بەو شێوەیە ئاراستە دەکات کە بچنە ناو پێکهاتەی نەتەوەو هەر یەکەیان وەک یەکەیەکی ناو ئەو پێکهاتەیە کاری خۆیان بکەن.

میزاجی عەقڵی، وەک رۆحی نەتەوە لای هیگڵ ئایدیاڵێکی جەوهەری نییە، واتە بەخۆی و لە خۆیدا بوونی نییەو بەکۆمەڵە توخمێک هەیەو ئەو توخمانە پێکی دەهێنن. بەپێی ئەم بۆچوونە رۆحی نەتەوە کە میزاجی عەقڵییە، پێکهاتەییەو جەوهەری نییە. لەلایەکی ترەوە میزاجی عەقڵی لەعەقڵدا نییەو عەقڵیی نییە، سروشتی و بۆماوەییە، ئەمەش وا دەکات ئەوە ئامانجی نەبێت کە لەواقعدا خۆی وەدی بێنێ، بەڵکو ئامانجی ئەوە بێت کە بوونی پێکهاتەیەکی سەربەخۆی وەک نەتەوە جیابکاتەوە لە پێکهاتە نەتەوەییەکانی تر.

گۆستاف لۆبۆن لەکتێبەکەیدا (نهێنی پەرەسەندنی نەتەوەکان) هەوڵی داوە ئەم بیرۆکە تیۆریزە بکات و وەک تیۆرێک لەبارەی پەیدابوونی نەتەوەکان بیخاتەڕوو، ئەو لەسەرەتای کتێبەکەیدا بۆ دیاریکردنی بنەمای بوونی نەتەوە، باس لە میزاجی عەقڵی ناکات، لەسەرەتادا باس لە بنەمای بوونی نەتەوە دەکات و دەڵێت: (مەدەنیەتی هەموو نەتەوەیەک لەسەر کۆمەڵە بنەمایەکی بنچینەیی دامەزراوە، هەموو سیستەمەکانی ئەو نەتەوەیەو ئەدەبیاتەکەی و هونەرەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو بنەمایانە، ئەو بنەمایانەش بۆ پێکهاتنیان پێویستیان بەکاتێکی درێژخایەن هەیە، هەر بەهەمان شێوە دوای زەمەنێکی دوورو درێژیش لەناو دەچن)[٢/٦].

تاکەکانی نەتەوەیەک لە هەر سەردەمێکدا بەبێ ئاگاداری و بیرکردنەوە، بەپێی ئەو بنەمایانە هەڵسوکەوت دەکەن و ژیان دەگوزەرێنن، بەبێ ئەوەی

بتوانن بیر لەوە بکەنەوە ئەوەی کە دەیکەن و لەبنەماکان دەکەویتەوە باشە یان خراپە، بەبێ ئەوەی هیچ پاڵنەرێکی عەقڵی هەبێت وایان لێبکات بیر لە خراپی و چاکی ئەو بنەمایانە بکەنەوە (دەکرێت بنەماکە خراپ بێت، بەڵام خراپییەکە تەنها بۆ کەسانی بیررۆشن دەردەکەوێت، بەڵام لەدیدی خەڵک هەموویەوە راستییەکی جێگیرەو سەردەمەکان تێدەپەڕێنێ و پێی کاریگەر دەبن و ئەویش بەناویاندا دەگوزەرێ)[٢/٦].

واتە ئەو بنەمایە ئەو هەقیقەتە جێگیرو هەتاهەتاییەیە کە بەناو سەردەمەکاندا دەڕوات و سەردەمەکان دەگۆڕێن و ئەو هەر وەک خۆی دەمێنێتەوە. گەر بنەماکە ئەوە بێت کە لە هەڵسوکەوتی جۆراوجۆری تاکەکاندا شێوەگیر دەبێت و هەڵسوکەوتی ئەوان جگە لە عەینی کردنەوەی ئەو بنەما نادیارە هیچی تر نەبێت، لەلایەکی ترەوە ئەو بنەمایە بەبێ هۆشیاری ئەوان لە کاروکردەوە جۆراوجۆرەکانی ژیانیاندا شێوەگیر دەبێت و ویستی ئەوانی تیا نییە، ویستی ئەوان نابێت بە کارای شێوەگیرکردنەکە، بەڵکو ویستێکی تر لە دەرەوەی ویستی ئەوانەوە بوونی هەیەو لەجوڵەو هەڵسوکەوتی ئەواندا بنەماکە وەدی دەهێنێ. لۆبۆن دواتر باس لەو کارایە دەکات و بە رۆحی هەمەکی باو باپیرانی دەزانێت.

هەر نەتەوەیەکی راستەقینە شێوەگیرکەری کۆمەڵە بنەمایەکی جێگیرە، کە تایبەتن بەخۆیی و جیان لەو بنەمایانەی کە حوکمی هەڵسوکەوتی نەتەوەکانی تری جیا لە خۆی دەکەن، لۆبۆن لە رێگەی ئەو بیرۆکەیەوە رەخنە لەو بیرکردنەوەیە دەگرێت کە جیاوازی تاکەکان و نەتەوەکان بە جیاوازییەکی جەوهەری نازانێ و هۆکارەکە دەگەڕێنێتەوە بۆ جیاوازی ژینگە سایکۆلۆجی و مرۆییەکان و وا دەزانێت گەر ئەو ژینگانە لەرێگەی پەروەردەو فێرکردنەوە بکرێنەوە بەیەک، جیاوازی نێوان تاکەکان و نەتەوەکان نامێنێ[٣/٦]، لێرەدا جیاوازی نێوان تاکەکان و نەتەوەکان بایەخێکی گرنگ وەردەگرێت و هەر وەک بنەماکان ریشەیەکی سروشتی جێگیری بۆ دەدۆزرێتەوە، ئەمەش هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە نەتەوەکان وەک یەکە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگای مرۆیی بەبێ بوونی جیاوازییەکی هەمیشەیی و جەوهەری ناکرێت بوونیان هەبێت. گەر لە ڕوانگەی لۆبۆنەوە لە جیاوازی بڕوانین وادەبینین جیاوازی سروشتی نێوان تاکەکان و نەتەوەکان، بەرەو ئەوەمان دەبات

ئەوەی حوکمی جیهانی مرۆیی و مێژوو دەکات سروشتی جیاوازی مرۆڤەکان و نەتەوەکانە نەک عەقڵ، هەر ئەویشە کە دەبێت عەقڵ ملی بۆ کەچبکات. بەپێی ئەم بۆچوونە بیرکردنەوە لەچاکەو خراپەو دروستی و نادروستی هەڵسوکەوتە مرۆییەکان کار لە مرۆڤەکان ناکات و واناکات لەژێر حوکمی سروشتە جیاوازەکانی خۆیان دەرچن، (هیچ رێبازێک لەرێبازەکان گرنگ نییە بەرێژەی ئەو کاریگەرییە نەبێت کە لەسەر دەروونی ئەوانەدا دای دەنێت، کە پەیرەوی دەکەن، ئەوەش کە پەیوەندی بە هەڵەو راستەوە هەیە، مەسەلەیەکی تیۆرییەو جێی گرنگی نییە لەلای حەکیمەکان نەبێت، کاتێک بنەمایەک دەچێتە ناو زەینی عاممەی خەڵکەوە، دەبێت مل بۆ هەموو دەرئەنجامەکانی کەچ بکرێت، گەر ئەو بنەمایە راست بێت یان هەڵە)[٥/١١]، عەقڵ لێرەدا ناچار دەکرێت بۆ سروشتی جیاوازی نەتەوەکان و تاکەکان، ئەمەش (هەندێکە لەوەی کە ئەم بوونەی پڕکردووە لەو زۆرکاریانەی سروشت و مرۆڤ هیچ چارێکی نییە جگە لەوەی کە بچێتە ژێر حوکمی)[٨/٦].

١.٢.٢) بۆماوە و رۆحی نەتەوە

لۆبۆن بۆ ئەوەی بیرکردنەوەکەی خۆی لەبارەی گواستنەوەی رۆحی نەتەوەوە لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر روون بکاتەوە، پشت بە بۆماوەزانی دەبەستێت، لای ئەو جەستەی هەر تاکێک هەڵگری کۆمەڵە سیفەتێکە کە لە باوانەوە بۆی ماوەتەوە.

رۆحی نەتەوە یان میزاجی عەقڵی نەتەوە هەڵگری کۆمەڵە سیفەتێکی سایکۆلۆجییە کە لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر دەگوازرێنەوە. بەم پێیە دوو جۆر لە بۆماوە هەیە، بۆماوەی جەستەیی و بۆماوەی سایکۆلۆجی، ئەوەی ئەو لەبارەی جیاوازی نەتەوەکانەوە پشتی پێدەبەستێت بۆماوەی سایکۆلۆجییە.

کاری گشتی بۆماوەزانی جەستەیی دیاریکردنی جۆرە جیاوازەکانی زیندەوەرانە، بەپێی ئەو زانستە جۆرەکانی زیندەوەران بەپێی ئەو سیفەت و خاسیەتانە لەیەکتر جیادەکرێنەوە کە بەردەوام لەنەوەکاندا بەیەک شێوە دەردەکەونەوە[١/٦]. بۆ نموونە ئەو خاسیەتانەی کە لە ئەسپێکدا هەیە، لەنەوەکانی دوای خۆیدا هەر هەمان ئەو خاسیەتانە وەک خۆیان

دەردەکەونەوەو لەنەوەی ئەسپەکاندا پارێزگاری لە ئەسپێتی ئەسپەکە دەکەن و وەک جۆرێکی جیاواز لە جۆرەکانی زیندەوەر دیاری دەکەن. لۆبۆن ئەوە رەت دەکاتەوە کە بەپێی ئەم جۆرە لە بۆماوەزانی نەتەوەکان لە یەکتر جیا بکرێنەوە.

بۆماوەناسەکان دوای جیاکردنەوەی مرۆڤ وەک جۆرێک لە جۆرەکانی زیندەوەر کار لەسەر ئەوە دەکەن کە لەناو مرۆڤەکانیشدا جۆرەکانی مرۆڤ لەرێگەی ئەو جیاییە جەستەییانەی کە لەنێوان مرۆڤەکاندا بەروونی دیارن، جیابکەنەوە، ئەمەش بەپشت بەستن بووە بەرەنگی پێست و شێوەو قەبارەی ئێسکەپەیکەری مرۆڤەکان. هەر ئەو جیاییانەش وایان کردووە ئەو بۆچوونە لەبارەی جیاوازی مرۆڤەکانەوە زاڵ ببێت کە وای بۆدەچێت مرۆڤایەتی فرەبنەچەیەو یەک بنەچە نییە، ئەو زانا کۆنەپارێزانەی کە رەچاوی نەریتە ئایینییەکان دەکەن، پێیان وایە ئەو جۆرانەی مرۆڤ خێڵ و گەلەکانن(١/٦).

لۆبۆن رەخنە لەم بۆچوونەش دەگرێت و پێی وایە (ئەم دابەشکردنە رێگە نادات بەدابەشکردنی رەگەزی مرۆیی تەنها بۆ کۆمەڵە جۆرێکی گشتی و کەم و کورت نەبێت... لەگەڵ ئەوەشدا لەناو نەتەوەکاندا نەتەوە هەن کە لە جەستەکانیان و خیلقەتیاندا لێکچوون هەیەو لەهەست و سۆزو کاروکردەوەکانیاندا زۆر جیاوازن و بەمەش بەهەمان شێوە لە شارستانیەتییەکەیان و بیرو باوەڕەکانیان و هونەرەکانیاندا جیاوازن)(١٠/٦-١١).

لەلایەکی ترەوە بۆچوونێکی تر هەیە نەتەوەکان دابەش دەکات بەپێی (کۆمەڵە جیاییەکی تری وەک زمان و ئایین و کۆمەڵگای سیاسی)(١١/٦)، لای لۆبۆن ئەو بنەما کەلتورییەش دەست نادات بۆ جیاکردنەوەی نەتەوەکان لەیەکتری، ئەوەی لای ئەو دەبێتە بنەمای جیاکردنەوەی نەتەوەکان (کۆمەڵە سیفەتێکی رەوشتی و عەقڵیین کە کار لەپەرەسەندنی نەتەوەکان دەکەن و لەپشت سیستەمەکان و هونەرەکان و بیروباوەڕەکان و کۆدەتا سیاسییەکانەوە پەنهانن، رۆحی نەتەوەش لەکۆی ئەو سیفەتانە پێکدێت)(١١/٦)، لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت کە رۆحی نەتەوە جەوهەر نییەو پێکهاتەیە، ئەو پێکهاتەیەش پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە سیفەتێکی رەوشتی و عەقڵی.

ئەوەی وا دەکات تاکەکانی نەتەوەیەک جیاوازبن لەتاکەکانی نەتەوەکانی تر پێکهاتەی ئەو سیفەتانەیە. ئەو سیفەتانەش بە ئاسانی لەتاکەکانی نەتەوەیەکدا

هەستیان پێناکرێت، بەڵام گەر بەشێوەیەکی هەمەکی سەیری تاکەکانی ئەو نەتەوەیە بکرێت، پەی بەو سیفەتانە دەبردرێت و دەزانرێت کە کۆی تاکەکانی ئەو نەتەوەیە کۆمەڵە سیفەتێکی جیاوازیان هەیە، کە جیایان دەکاتەوە لەتاکەکانی نەتەوەکانی تر. مرۆڤ کاتێک وڵاتەکەی خۆی جێ دەهێڵێت و بەرەوە وڵاتێکی بێگانە دەچێت و دەکەوێتە ناو شارێک لە شارەکانی، دەتوانێت لە ناو ئەو شارەدا هەست بەو خاسیەتە گشتیانە بکات (ئەوەی لەو شارەدا بۆ یەکەمجار سەرنجی ئەو رادەکێشێت ئەو سیفەتانەن کە لەناو هەموو خەڵکەکەیدا باون، هۆی ئەمەش ئەوەیە کە ئەو کەسە زۆر تووشی دەرکەوتنی ئەو سیفەتانە لەواندا دەبێتەوە، بەڵام جیاوازییە کەسییەکان بەهۆی دووبارە نەبوونەوەیانەوە بەسەریاندا دەگوزەرێت)[٢٣/٦].

ئەوەی کە لۆبۆن بە سیفەتە رەوشتییەکان و عەقڵییەکان ناویان دەبات، ئەو سیفەتە گشتییانەن، ئەو سیفەتانەش بەرێگای بۆماوە لە نەوەیەکەوە دەگوازرێنەوە بۆ نەوەکانی ترو هەر بەجێگیریش دەمێننەوە، جێگیری ئەو سیفەتانە وەک جێگیری ئەو سیفەتانە وایە کە جۆری زیندەوەرەکان دەپارێزن، بەوەی کە نەوەی یەک جۆر هەڵگری هەمان سیفەتە گشتییەکانی باوانەکانیانن، نەتەوە جیاجیاکان وەک جۆرە جیاجیاکانی زیندەوەران وان و ئەوەی جیاییەکەیان دەپارێزێت و لەشوناسدا لەگەڵ خۆیاندا دەیانهێڵێتەوە هەرخۆیەتی سیفەتە گشتییەکانە لەنەوە جیاجیاکان و سەردەمە جیاجیاکانیاندا.

ئەو سیفەتە گشتییانە داهێنراوی نەوەیەک لەنەوەکان نین و (پوختەی رابردووی نەتەوەو میراتی باو باپیران و هۆکاری ئەو جووڵەیەن کە نەتەوە لەسەری دەگوزەرێت، وا دەردەکەوێت کە ئەو سیفەتانە لەتاکەکانی یەک نەتەوەدا زۆر جیاوازن، بەڵام ئیستقرا پشتگری لەوە دەکات کە زۆرینەی تاکەکانی ئەو نەتەوەیە لە سیفەتە سایکۆلۆجییە گشتی و جێگیرەکانیاندا کە وەک سیفەتە جەستەییەکانیان جێگیرن، هاوبەشن. ئەمانەشن جۆرەکەیان لەجۆری تاکەکانی نەتەوەیەکی تر جیادەکاتەوە. سیفەتە سایکۆلۆجییەکان هەر وەک سیفەتە جەستەییەکان لەگەڵ نوێبوونەوەی وەچەکاندا بە رێکخراوییەکی بەردەوام نوێدەبنەوە)[١٢/٦]. بەپێی ئەم بۆچوونە بێت ئەو سیفەتە گشتییانە لە دەرئەنجامی کۆبوونەوەی کۆمەڵە سیفەتێکی هاوبەشی نەوەی سەردەمێک

نەهــاتوونەتە ئــاراوە، کە وا لەو نەوەیە بــکەن جیــاوازبن لەنەوەکــانی پــێش خۆیان، ئەم سیفەتانە ریشـەکەیان دەگەڕێتەوە بۆ سـەردەمێکی زۆر کۆن، کە دەکرێـت سـەردەمی بـاوانی ئەو نەتەوەیە بێت و بە چەنـدەها نەوەی نـوێ دا تێپەڕ بووبن و هەر خۆیەتییەکەی خۆیان پاراست بێت و لەدەستیان نەدابێت.

لۆبۆن بۆ سـەلماندنی ئەم بۆچوونە دەڵێت: (هەر تاکەکەسێک تەنها بەری بــاوک و دایکــی نیــیە، بەڵکــو بەری نەتەوەکەشــیەتی، واتە بەری زنجیــرەی باوباپیرانیشــیەتی. یەکێــک لە ئابووریناســەکان کە <مۆســیۆم شیســوان>ە، ســەرژمێرییەکی کـردووەو بـۆی دەرکەوتـووە هەر فەرەنسـییەک لەجەسـتەی خۆیدا بەلایەنی کەمەوە خـوێنی بیست ملیۆنی هەڵگرتـووە، ئەمە ئەگەر هـاتوو لە ساڵی هەزاری زاینییەوە دەستی پێبکرێت و بۆ هەموو سەدەیەک سێ نەوە دابنرێت، ئەو دەڵێت: دانیشتووانی هەر ناوچەیەک یان هەر هەرێمێک حەتمییە، کە لە باوباپیرانیاندا هاوبەشـن و ئەوان لەیەک قـوڕ دروسـتکراون و هەڵگری یەک مۆرکن)[٦/١٤].

لۆبۆن زیاتر پێ لەسەر ئەوە دادەگرێ کە ئەو سیفەتانەی لەباوانی یەکەمدا بــوون هەر وەک خۆیــان مــاونەتەوەو ئەوەی لەنەوەی ئێســتای نەتەوەیەکـدا هەیە هەر هەمـان ئەو سـیفەتانەیە کە لەبـاوانی یەکەمـدا هەبـوون و ئەمەش وا دەکات ئەو سیفەتانە هی ئەو نەوەیە نەبن و بەبێ ویست و هۆشیاری خۆی لەو باوانەوە بۆی گوێزرابێتنەوە، ئەویش هیچ دەسـەڵاتێکی بەسـەر بوون یان نەبوونیانــدا نەبێــت، ئەمەش وا دەکــات ئەو ســیفەتانە ســیفەتی خــودێکی ســەروزەمەنی بــن، کە خــودی نەتەوەیەو ئەم خــودەش لە بنچیـنەدا خــودی باوانێـک بـووەو بەهـۆی نەوە یەک لە دوای یەکەکـانەوە بـۆتە خـودی نەتەوە، ئەم خودە (پێکهاتووە لەو تاکە زیندووانەی کە لەزەمەنێکی دیاریکراودا عەینی دەکەنەوە، لەگەڵ زنجیرەی ئەو مـردووانەی کە باوبـاپیرانی ئەوانـن(...). لەنـاو ئەو دوو گروپەدا گروپە بەهێزەکەیان مردووەکانن، چونکە ژمارەیان زیـاترەو کاریگەریــان لەســەر جیهــانی ئەو هەڵســوکەوتە نائاگاییــانە هەیە کە عەقـڵ و ئاکــار لە هەمــوو دەرکەوتەکانیانــدا دەچێــتە ژێــر رکێفــی، نەتەوە زیــاتر بەکـاریگەری مردووەکـانی دەڕوات بەرێـوە تـا کـاریگەری زینـدووەکانی، ئەوە باوانە یەکەمینەکانن کە نەتەوەیان پێکهێناوەو لە زیندووەکاندا بیـرو هەسـت و سۆزەکانیان سـەدە بەسـەدە وەدی هێناون)[٦/١٥-١٦].

ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە خورەوشت و عەقڵیەتی تاکەکانی نەتەوەیەک لە ئێستادا مەحکومە بەو خورەوشت و عەقڵیەتەی کە چەند سەدەیەک لەوەوپێش لەناو بەرەبابێکدا هەبووەو دواتر ئەو بەرەبابە لەگەڵ بەرەبابەکانی تردا تێکەڵ بووەو ئەو خورەوشت و عەقڵیەتەیان وەک خاسیەتی زاڵ لەنەوەکاندا زاڵیەتی خۆی پاراستووە. ئەمە وا دەکات ئەوەی لە مردووەکانی ئەو باب و باپیرانەی تاکەکانی ئەو نەتەوەیەدا وەک خورەوشت و عەقڵیەت زاڵ بووە، حوکم بەسەر نەوە زیندووەکەدا بکات و ئاکارو عەقڵی ئەو نەوەیە دەستەوەستان لەبەرامبەریدا راوەستێت، بەمەش مردووەکان ببنە ئەو هێزەی کە چارەنووسی زیندووەکان دیاری دەکەن و (زیندووەکان بەبێ یەک و دوو داهاتووی مردووەکانیان بن)[١٦/٦].

هەر تاکێک لەتاکەکانی نەتەوە بە هەر جۆرە پەروەردەیەکی جیاواز لەو پەروەردەی کە لە کۆمەڵگایەکەیدا هەیە، پەروەردە بکرێت و سەرقاڵ بێت بە جۆرە کارێکەوە کە لە ناو کۆمەڵگاکەی خۆیدا نەبێت، ئەمە وا ناکات لەژێر حوکمی ئەو خورەوشت و عەقڵیەتە دەرچێت (مرۆڤ هەر کارێکی هەبێت ئەوە بەردەوام کوڕی نەتەوەکەیەتی، کۆی ئەو بیرو هەست و سۆزانەی کە تاکەکانی هەر نەتەوەیەک لەرۆژی لەدایکبوونیانەوە لەگەڵ خۆیاندا دەیانهێنن، رۆحی ئەو نەتەوەن، ئەمانە لە ماهیەتی خۆیاندا پەنهان و شاراوەن، بەڵام لە شوێنەوارەکانیاندا بە دەرکەوتنێکی تەواو دەردەکەون، چونکە لەڕاستیدا حاکمن لەسەر پەرەسەندنی نەتەوە)[١٥/٦]. لۆبۆن بۆ ئەوەی لەناو تاکی نەتەوەدا، تاکی ناو خێزان و تاکی نەتەوە لەیەکتر جیابکاتەوە، تاک بە بەرهەمی دوو جۆر لە بۆماوە دەزانێت، یەکەمیان: بۆماوەی خێزانە کە وا دەکات ئەو تاکە لە سیفەتە جەستەییەکانیداو لە هەندێک سیفەتی سایکۆلۆجی تایبەتدا جیابێت لەتاکی ناو خێزانەکانی تر یان تاکی ناو بنەماڵەکانی تر. دووەمیان: بۆ ماوەی میللەتە، کە دیاریکەری سیفەتە میللییەکانی ئەو تاکەیەو جیای دەکاتەوە لە تاکەکانی میللەتەکانی تر. ئەمەی دووەمیان ریشەیەکی قووڵتری هەیە، گەرچی هەروەک ئەوەی یەکەم لەباوک و دایکەوە دەگوازرێنەوە، بەڵام ئەم سیفەتانە بەتەنها لەناو یەک باوک و دایکدا بوونیان نییەو وەک چۆن خوێنی باوانە یەکەمینەکان لەناو هەموویاندا بوونی هەیە، لەناو هەموو باوک و دایکەکانی ئەو میللەتەدا بوونیان هەیە. ئەمە وا دەکات

ئەو تاکانەی کە لەو سەردەمەدا لەدایکان و باوکانی ئەو میللەتە دەکەونەوە هەموویان ببنەوە بە هەڵگری هەمان ئەو سیفەتانەی کە لەباوانە یەکەمینەکاندا هەبوون و بەمەش ببن بە کوڕی میللەت و نەتەوەکەیان.

لەپاڵ ئەم دوو بنەمایەدا باس لە بنەمای سێیەم دەکات کە کاریگەرییەکی ئەوتۆی نییە، ئەویش ئەو دەوروبەرە ماددی و مرۆییەیە ئەو تاکانە تیایدا گەورە دەبن، لەم بارەیەوە دەڵێت (ئەو کارایانەی کە مرۆڤ لە هەڵسوکەوتیدا دەکەوێتە ژێر رکێفیان گەر گوزارشتێکی سادەیان لێبکەین سێ جۆرن: یەکەمیان: کە کاراترینیانە کارای باوباپیرانە، دووەمیان: کارای دایک و باوکە، سێیەمیان: کارای ژینگەیە، کە هەندێک پێیان وایە ئەمەی دواییان بەهێزترینیانە،بەڵام لە راستیدا لاوازترینیانە)[١٤/٦].

کەوابێت دواجار ئەوەی هەڵسوکەوتی تاکەکان دیاری دەکات ئەو سیفەتانەن کە لەباوانە یەکەمینەکانەوە ماونەتەوە. گەر ئەو سیفەتانە رکێفی هەڵسوکەوتی تاکەکانی ناو کۆمەڵگایەکیان نەکردو زاڵ نەبوون بەسەر ئەو سیفەتە تایبەتیانەی کە لەدایک و باوک و بنەماڵەوە دەگوازرێنەوە، ئەو نەتەوەیە بوونی نابێت. گەر سیفەتەکانی دایک وباوکەکان زاڵ ببێت بەسەر سیفەتەکانی باوباپیراندا، لەبری نەتەوە کۆمەڵە بنەماڵەیەکی جیاواز لە یەکتری لەو کۆمەڵگایەدا بوونیان دەبێت. کەوا بێت بنەمای بوونی نەتەوە، ئەو سیفەتانەن کە لەرێگەی باوکان و دایکانی کۆمەڵگایەکەوە لەباوانە یەکەمینەکانەوە دەگوازرێنەوە بۆ نەوەکان و هەڵسوکەوتی گشتی ئەو نەوەیە دیاری دەکەن.

بۆ روونکردنەوەی زیاتری ئەم مەسەلەیە، لۆبۆن باس لە نمونەی میانە دەکات. نمونەی میانە، ئەو تاکە خەیاڵیەیە تەنها هەڵگری ئەو سیفەتانەیە کە لەباوانە یەکەمینەکانەوە دەگوازرێنەوە، ئەو سیفەتانەی لە رووی تیۆرییەوە لێ داماڵراون کە لە دایک و باوکەوە دەگوازرێنەوەو تاکەکانی ناو بنەماڵەو خێزانە جیاوازەکانی ناو یەک نەتەوە لە یەکتر جیا دەکەنەوە.

نمونەی میانە نمونەی تاکەکەسێکی پوختە لەکاریگەرییە بۆماوەییەکانی دایک و باوک و کاریگەرییەکانی ژینگە کۆمەڵایەتییەکە. ئەم تاکەکەسە نمونەی باڵای تاکی نەتەوەییە. تاکەکانی ناو نەتەوەدا بەهۆی زاڵی سیفەتەکانی باوانە یەکەمینەکان بەسەر سیفەتەکانی باوک و دایکیاندا، بەبێ ئاگایی خۆیان بەرەو

ئەو تاکە پوختە نەتەوەییە کێشدەکرێن کە هەڵگری خاسیەتەکانی نەتەوەیە (لەکۆی ئەو سیفەتە سایکۆلۆجیانەی کە تاکەکانی هەر نەتەوەیەک تیایدا هاوبەشن سیفەتێکی گشتی پێکدێت کە بە خولق و خووی نەتەوە یان خولق و خووی میللی گوزارشتی لێدەکرێت، یان بە گوزارشتێکی تر نمونەی میانە پێکدەهێنێت، کە دەکرێت وەک مۆرک و نیشانەی نەتەوە وەربگیرێت)(١٢/٦). ئەو نمونە میانەییە لەناو تاکەکاندا هێزێکی گەورەی هەیەو بەردەوام وایان لێدەکات کە ئەو بنوێنن و بەردەوام ئەوان بەرەو ئەو نمونە میانەییە کێش بکرێن)(١٤/٦).

گەر تاکەکانی هەر نەتەوەیەک وابەستە نەبن بەو نمونە میانەییەوەو لەهەڵسوکەوتیاندا ئەو نەنوێنن و شتانێکی تری جگە لەو بنوێنن، ئەوە بوونی نەتەویی ئەو نەتەوەیە بەرەو لاوازی و لەناوچوون دەچێت. کام لە تاکە نەتەوەییەکانیش ئەو نمونە میانەییە بەباشترین شێوە بنوێنێ و جگە لەو هیچ نمونەیەکی تر نەنوێنێ، ئەوە بەهێزترین تاکی نەتەوەییەو گەر بەپێچەوانەشەوە بوو لاوازترین تاکی نەتەوەییە.

٢.٢.٢) سیفەتە جێگیرو گۆڕاوەکانی رۆحی نەتەوە

هەموو نەتەوەیەک بەپێی ئەو سەردەم و بارودۆخە جیاوازانەی کە بەناویدا تێپەڕدەبێت، گۆڕانی بەسەردا دێت، بەڵام لەگەڵ ئەو گۆڕانانەشدا رۆحی نەتەوە یان میزاجی عەقڵی نەتەوە کۆمەڵە سیفەتێکی هەیە، هەر خۆیەتی خۆیان دەپارێزن و بەمەش نەتەوەکان وەک خۆیان دەهێڵنەوەو لەگۆڕان دەیانپارێزن.

رۆحی نەتەوە پێکهاتەیەکە لە سیفەتە گۆڕاو و نەگۆڕەکان، سیفەتە گۆڕاوەکان سیفەتی رواڵەتییانەی رۆحی نەتەوەن و سیفەتە نەگۆڕەکان سیفەتی جەوهەریی رۆحی نەتەوەن. لەم بارەیەوە لۆبۆن دەڵێت: (میزاجی عەقڵی –واتە رۆحی نەتەوە– کۆمەڵە سیفەتێکی بنچینەیی جێگیری هەیە وەک سیفەتە جەستەییەکانی جۆرەکان، بەهەمان شێوە کۆمەڵە سیفەتێکی لاوەکی گۆڕاویشی هەیە، کە بە ئاسانی دەگۆڕێن، ئەمانەی دواییان ئەوانەن کە بەکاریگەری ژینگەو رووداوەکان و پەروەردەو غەیری ئەمانە کاریان لێدەکرێت)(٦/٢٢-٢٣).

ئەو بارودۆخە سیاسی و کۆمەڵایەتیە جیاوازانەی کە نەتەوەیەک پیایاندا دەگوزەرێت، دەبنە هۆی ئەوەی رۆحی ئەو نەتەوەیە بۆ سازکردنەوەی خۆی لەگەڵ ئەو بارودۆخانەدا حاڵەتە ئاساییەکانی خۆی ناوکەوت پێبکات و کۆمەڵە حاڵەتێکی تر بەپێی بارودۆخەکان دەرکەوت پێبکات کە جیاوازن لەو حاڵەتانەی کە نەتەوە لە کاتی ئاسایی خۆیدا وەریاندەگرێت، ئەو حاڵەتە ئاکاریانە (لە زۆر کاتدا دەرناکەون، بەهۆی ناسازی ئەو بارودۆخانەی کە بۆ دەرکەوتنیان هەن، کاتێک ئەو بارودۆخانە سازدەبن لەرێگەیانەوە سیفەتێکی نوێ لەنەتەوە دەردەکەوێت، بەڵام رواڵەتییەو تەنها لەکاتێکی دیاریکراودا بەردەوام دەبێت، هەر لەبەر ئەمەشە لە بۆنە ئایینی و سیاسییە گەورەکاندا، نەتەوە بە رواڵەتێکی نوێوە دەردەکەوێت، ئەوانەی کە چاودێری دەکەن خەیاڵیان بۆ ئەوە دەچێت ئەوە لە گۆڕانێکی گەورە لە خولق و خووی ئەو نەتەوەیە کەوتووەتەوە، وەک ئەوەی کۆدەتایەک لەئاکارو بیرو باوەڕو هەڵسوکەوتیدا روویدابێت، کەچی ئەو گۆڕانە زۆرنابات و نامێنێ)(٢٣/٦). خولق و خووی میللی ئەو خاسیەتە جەوهەرییەی میزاجی عەقڵییە لەگەڵ گۆڕانی خاسیەتە لاوەکییە گۆڕاوەکاندا ئەو ناگۆڕێت و وەکو خۆی دەمێنێتەوە. گەر نەتەوەیەک لە خولق و خوویدا ئەوە دەرکەوتبێت کە ئازایەو مل نادات بۆ هیچ هێزێکی دەرەوەی خۆی. بەڵام سەردەمێک بێتە پێشەوەو بارودۆخێکی وا دروست بێت، ئەو نەتەوە تیایدا مل بۆ هێزە دەرەکییەکان کەچ بکات، لەڕاستیدا بەمە خولق وخووی ئەو نەتەوەیە لە ئازایەتییەوە نەگۆڕاوە بۆ ترسنۆکی. ئەوەی ترسنۆکی ومل کەچبوونی تیا دەرکەوت کردووە باوردۆخێکی کاتییەو ئەو دەرکەوتکردنەش بووەتە هۆی ئەوەی ئازایەتی ئەو نەتەوەیە بۆ ماوەیەکی کەم بپۆشرێت و پەنهان ببێت، بەڵام دوای تێپەڕینی ئەو ماوەیە هەمان خولق و خووی ئازایەتی لەنەتەوەکەدا دەردەکەوێتەوە.

لەگەڵ ئەمەشدا دەکرێت زەمەنێکی زۆر درێژ ببێتە هۆی گۆڕانی سیفەتە جێگیرەکان، واتە گۆڕانی خولق و خووی میللی (گەر ئێمە لەهەموو ئەو کارایانەمان روانی کە کاریگەریان لەسەر میزاجی عەقڵی نەتەوە هەیە، دەبینین ئەو کاریگەرییە بەردەوام لەرووە لاوەکییەکەی دەکرێت و زۆر کەم کار لەجیاییە بنچینەییەکانی دەکات، گەر کاریشی لێبکات دەرناکەوێت، گەر ئەو کارە لەزەمەنێکی درێژدا کاراییەکەی بەردەوام نەبێت. ئێمە بۆ ئەوە

نــاچین کە ســیفەتە ســایکۆلۆجییەکانی نەتەوە شــیاوی گــۆڕان نــین، ئەوەی دەمانەوێــت روونــی بکەیــنەوە ئەوەیە کە ئەو ســیفەتانە لە پلەیەکــی بەرزی جێگیریــدان، لەمەشــدا وەک ســیفەتە جەســتەییەکان وان، ئەو جێگیــرییەش هۆکــاری هێواشــی گــوزەری خولــق و خــووی نەتەوەیە بەنــاو جەرگەی شەوگارو رۆژگارەکاندا)(٢٧/٦).

٣.٢.٢) رۆحی نەتەوە و دەرکەوتەکانی

رۆحی نەتەوە خۆی پێکهاتەی کۆمەڵە سیفەتێکە کە خولق و خووی میللی پێکدەهێنن و ئەم خولــق و خــووەش دەبێــتە ئەو جەوهەرەی کە لە کــۆمەڵە دەرکەوتەیەکدا خۆی دەردەخات و ئەو دەرکەوتانە هەموویان دەبنە سیمای ئەو خولــق و خــووەو ئەویــش لەوانــدا دەبێــتە ئەو مــۆرکەی کە ســیمای نەتەوەیەک لە نەتەوەکــان جیادەکــاتەوەو نەتەوەکە لە شوناســدا لەگەڵ خۆیــدا دەهێڵێتەوە، (توخمەکانی هەموو شارستانییەتێک کە زمان و سیستەمەکان و بیرەکــان و بیروباوەڕەکــان و هونەرەکــان و ئەدەبیــاتەکەیەتی، ئەوانەن کە پێویستە بەسیما دەرەکییەکانی ئەو رۆحە بزانرێن کە وەدی هێناون)(٦/٥٧-٥٨). مەرج نییە ئەو خولق و خووەی کە نەتەوەیەک هەیەتی لە هەموو سیماکانیدا خــۆی ئاشــکرا بکــات و بدرەوشــێتەوە، دەکرێــت لەنەتەوەیەکــدا ســیما درەوشــێنەرەوەکەی ئەو خولــق و خــووە (هونەرەکــان بــن و لەویتــردا سیستەمەکان بن و لەیەکێکی تردا سوپاو لەیەکێکی تردا بازرگانی بێت)(٥٨/٦) و مۆرکی نەتەوەو شوناسەکەی تیایدا خۆی ئاشکرا بکات. بەڵام لەهەمان کاتدا سیماو رواڵەتەکانی تریش کە کەمتر درەوشاوەن، بەدەرنین لە نواندنی خولق و خووی میللی ئەو نەتەوەیەو هەر بەو مۆرک کراون.

گەر هونەرەکانی نەتەوەیەک درەوشاوەترین سیمای ئەو نەتەوەیەبن، ئەوا ئەو هونەرانە دەبێت (لەگەڵ میزاجی عەقڵی نەتەوەکەدا سازبن، رێژەیەکیش (لەسازی) لەنێوان ئەو میزاجەو نێوان زمان و سیستەمەکاندا هەبێت)(٧٣/٦). دەرکەوتەکانی رۆحی نەتەوەیەک، دەکرێت لەو نەتەوەیەوە بگوازرێنەوە بۆ نەتەوەکانی تر، بۆ نمونە دەکرێت زمان یان ئایین یان هەر دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکــانی نەتەوە بگــوازرێتەوە بــۆ دەرەوەی خــۆی و نەتەوەکــانی تــر وەریبگــرن، بەڵام ئەوەی لێــرەدا دەگــوازرێتەوە تەنهــا دەرکەوتەکەیەو

جەوهەری دەرکەوتەکە کە خولـــق و خـــووی میللـــی نەتەوەکەیە لەگەڵ دەرکەوتەکەدا ناگوازرێتەوە. کاتێک زمانی نەتەوەیەک یان ئایینەکەی لەلایەن نەتەوەیەکی ترەوە وەردەگیرێت، ئەو زمان و ئایینە لەگەڵ میزاجی عەقڵیی ئەو نەتەوەیەدا ساز نییە، چونکە ئەو نەتەوەیە خاوەنی خولق و خوویەکی تایبەت بە خۆیەتی، هەر ئەمەش وا دەکات ئەو زمانە یان ئایینەی کە لە نەتەوەیەکی ترەوە بۆی هاتووە بەشێوەیەک وەربگیرێت کە خولق و خووی خۆی بکاتە جەوهەر بۆیی و لەرێگەیەوە بینوێنێت، واتە بەمۆرکی خۆی مۆرکی بکات. (کەس ناتوانێت ئەوە رەت بکاتەوە کە ئایینە گەورەکانی وەک براهیمیەت و بوزیەت و نەسرانیەت و ئیسلام هەریەکەیان بە تەواوی چۆتە نـــاو گەلەکـــان و گەلەکـــانیش ئەو ئایینەیـــان خســـتووەتە شـــوێنی ئـــایینە رەســـەنەکەی خۆیـــان. بەتێڕامـــان لەمە دەردەکەوێـــت ئەوەی ئەو نەتەوانە ئاڵوگۆڕیان پێکردووە، تەنها ناوی ئایینە کۆنەکەی خۆیانە نەک خودی ئاییەنەکە، ئەوە ئایینە نوێیەکەیە دەگۆڕێت تا لەگەڵ بیروباوەڕە کۆنەکەدا هەمئاهەنگ بێتەوە، لەراستیدا هیچ نوێیەک بوونی نییە جگە لەوەی کە درێژبووەوەی ئەو کۆنەیە)[٧٤/٦].

لێرەدا ئەوە روون دەبێتەوە کە ئایینی نەتەوەیەک یان هەر دەرکەوتەیەکی تری ئەو نەتەوەیە کە دەگوازرێتەوە بۆ ناو نەتەوەیەکی ترو ئەو نەتەوەیە پێشوازی لێدەکات، ئەو نەتەوەیە ئایینە وەرگیراوەکە لە روحی ئەو نەتەوەیە بەتـــاڵ دەکـــاتەوە کە بەرهەمـــی هێنـــاوەو دەیکـــات بە دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی رۆحی خۆی.

ئەم ئایینە لە ناو ئەو نەتەوەیەدا بە شێوەیەک وەردەگیرێت کە بشێت ئەو نەتەوەیە لەگەڵ روحی خۆی سازی بکاتەوەو ئەو مۆرکەی پێ ببەخشێت کە روحی دەیبەخشێت بە هەموو دەرکەوتەکانی خۆی. واتە ئەو خولق و خووە میللییە لەخۆی بگرێت کە پێشتر حوکمی ئایینە کۆنەکەی خۆی کردووە. نەتەوەیەک کە کۆمەڵە دەرکەوتەیەک لە نەتەوەیەکی تر وەردەگرێت ئەوەی لەلای گرنگە، ئەوەیە ئەو دەرکەوتانە شیاوبن بۆ ئەوەی بە خولق و خووە میللیـــیەکە خـــۆی مـــۆرک بکـــرێن، بەمەش ئەو نەتەوەیە دەتوانێـــت هەرخۆیەتییەکەی خۆی لە ناو دەرکەوتەکانی نەتەوەکانی تردا بپارێزێت و وەک نەتەوەیەکی سەربەخۆ پارێزگاری لەبوونی خۆی بکات.

کاتێک ئایینێک یان هەر دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی رۆحی نەتەوە، لەلایەن نەتەوەیەکی ترەوە وەردەگیرێت و خولق و خووی ئەو نەتەوەیە وەردەگرێت، لە فۆرمدا هەمان دەرکەوتەیە، بەڵام لەناوەرۆکدا هەمان دەرکەوتە نییە، واتە فۆرمەکەی دەیەوێت هەرخۆیەتی خۆی بپارێزێت، بەڵام مۆرکەکەی هەرخۆیەتی خۆی ناپارێزێت، واتە وەک فۆرم هەمان دەرکەوتوو دەنوێنێ، بەڵام لەناوەرۆکدا فرەمۆرکەو هەر نەتەوەیەک بەمۆرکی خۆی رەنگی دەکات و خولق و خووی خۆی پێدەدات. جاری وا هەیە ئەوەندە گۆڕانی بەسەردادێت بەئاسانی سیماکەی ناناسرێتەوە.

(ئەو گۆڕانانەی کەبەسەر ئەو ئایینانەدا هاتوون کە لەنەتەوەیەکەوە چوون بۆ نەتەوەیەکی تر، گەیشتوونەتە ئاستێک کە هیچ لە ئایینە وەرگیراوە نوێیەکە نەمێنێتەوە، ناوەکەو وێنەکەی نەبێت، روونترین نمونەی ئەمە لە بوزیەتدا دەبینین، بوزیەت هەر لەوکاتەوە کە دەگوازرێتەوە بۆ چین، رێورەسمەکانی خۆی لەدەست دەدات تا ئەو رادەیە گۆڕانی بەسەردا دێت، زاناکان لە سەرەتادا بە ئایینێکی سەربەخۆی دەزانن، زەمەنێکی زۆر پێوەی سەرقاڵ دەبن جا دەزانن ئەوە بوزیەتی هیندییەو ئەو نەتەوەی کە وەریگرتووە گۆڕیویەتی، بوزیەتی هیندی هەرگیز بوزیەتی چینی نییەو ئەوانەش بەتەواوەتی جیاوازن لە بوزیەتی <نیپاڵ> و ئەویش دوورە لە بوزیەتی سیلان)[(٧٥/٦)].

ئەوەی کە لەبارەی دەرکەوتەی ئایینی رۆحی نەتەوەوە دروستە، بەهەمان شێوە بۆ دەرکەوتەکانی تریش دروستە. لای لۆبۆن زمان وەک یەکێک لە دەرکەوتە گرنگەکانی رۆحی نەتەوە بە هۆی ئەو تایبەتمەندییەی کە تیایدا هەیە، دەبێتە جێی گرنگی و بۆ روونکردنەوەی مەبەستەکەی خۆی لە چەند شوێنێکدا بەدرێژی لەسەری دەڕوات.

ئەو لەبارەی زمانەوە دەڵێت: (زمان هەرچەندە بەنووسین جێگیرکراوە بەڵام هەر کاتێک لەنەتەوەیەکەوە گوازرایەوە بۆ نەتەوەیەکی تر دەگۆڕێت، ئەمەش وای کردووە بیرۆکەی دۆزینەوەی یەک زمان بۆ هەموو نەتەوەکان ببێتە کارێکی مناڵانە. بەڵێ نەتەوەی<غۆل> دوای فەتحی رۆمانی زمانی لاتینی وەرگرت، بەڵام زۆر بە خێرایی بەپێی پێداویستییەکانی خۆی گۆڕانی بەسەردا هێناو بە رەنگی مەعقولاتەکانی خۆی رەنگی کردو تا گەیاندییە

ئەوەی زمـــانی فەڕەنســـای ئێســـتای لـــێ دەربهێنـــێ)[٧٩/٦]. ئەمە ئەوە ڕوونـدەکاتەوە کە هەر نەتەوەیەک زمـانی نەتەوەیەکـی تـری وەرگـرت، تەنهـا فـۆرمی زمـانەکە وەردەگرێـت و دواتـر بەپێـی جیهـانی مەعقولاتەکـانی خـۆی سـازی دەکـاتەوەو فـۆرمەکە بەپێـی پێویسـتی ئەو جیهـانە دەگۆڕێـت. گەر نەتەوەیەک نەیتـوانی خولـق و خـووی خـۆی بـدات بەو دەرکەوتـانەی کە لە نەتەوەکـانی تـرەوە دەگوازرێنەوە بۆی، ئەو نەتەوەیە بەرەو ئەوە دەڕوات کە لەناو نەتەوەکانی تردا بتوێتەوە، چونکە ئەوەی بوونی نەتەوە دەپارێزێت ئەو مـــۆرکەیە کە دەیـــدات بە دەرکەوتە هاتووەکـــان، بەڵام گەر نەتەوەیەک دەرکەوتەکـانی نەتەوەکـانی تـری وەگـرت و لەخولـق و خـووی ئەوان بەتـاڵی کـردەوەو بەخولـق و خـووی خـۆی مـۆرکی کـرد، ئەوە هەر خـۆیەتی خـۆی دەپارێزێت و وەک نەتەوەیەک دەمێنێتەوەو لەناو ئەوانی تردا ناتوێتەوە.

تیۆرە سروشتییەکەی گۆستاف لۆبۆن لەگەڵ ئەوەشدا لە باری سروشتی میللەتەکـانەوە کـۆمەڵە راسـتیەکی گرنـگ دەخـاتە روو، بەڵام لەبەر ئەوەی لە لێکدانەوەکەیدا بۆ درسـتبوونی نەتەوەکان تەنهـا سروشـتی مرۆیی بە بنەمـای بـوونی نەتەوەکـان دەزانێـت و عەقڵ دەکـاتە دەرەوەی پرۆسـەی پەیـدابوونی نەتەوەکـان و کـۆی پرۆسـەکە دەداتە دەسـتی ئەو سروشـتە مـرۆییەی کە مرۆڤەکان بەبێ ویستی خۆیان بوونەتە خاوەنی و بە ناچاریش دەبێت ئەو سروشتە تایبەتە وەرگرن کە سروشت بەبێ ئاگاداری خۆیان پێی بەخشیون.

تیـــۆرەکە دواجـــار سەردەکێشـــت بـــۆ جۆرێـــک لە ڕەگەز پەرســـتی و چارەنوسی نەتەوەکان لە رێگەی ئەو سروشتەوە دیاریدەکات کە مرۆڤەکان بە ویستی خۆیان نەبوون بە خاوەنی و بە ویستی خۆشیان ناتوانن خۆیـانی لێ دەرباز بکەن.

لۆبـــۆن کە تیـــۆرەکەی دەبـــاتە بـــواری جێبەجێکـــردنەوەو لەرێـــگەی تیـۆرەکەیەوە بـاس لە دروسـتبوونی نەتەوەیەک لە کـۆمەڵە هۆزێـک دەکـات، ناچاردەبێت لە پرۆسـە بۆمـاوەییەکەی دروسـتبوونی نەتەوە لە بەر ئەنجـامی ئـــاوێتەبوونی ئەو هـــۆزانە، بگـــات بەوەی کە لەنـــاو ململانـــێ بۆمـــاوییە سروشتییەکەی نێوان ئەو هۆزانەدا خاسیەتەکانی ئەو هۆزەیـان زاڵ دەبن کە خاسیەتی باش و بە هێزن و دواتریش لەو خاسیەتانە ئەو خاسیەتانە بەرهەم دێـــن کە خولـــق وخـــوی نەتەوەکە دیـــاری دەکەن. واتە لە نـــاو پرۆســـە

بۆماوەییەکەی دروستبوونی نەتەوەدا لەناو ئەو هۆزانەدا کە بە شێوەیەکی سروشتی بەشداری لەم پرۆسەیەدا دەکەن ئەو خاسیەتە بۆماوەییانە خاسیەتە بۆماوەییەکەی نەتەوە دیاریدەکەن کە خاسیەتی هۆزە بە هێزەکەیانن و چارەنوسیش لە ناو ئەم ململانێ سروشتییەدا بۆ ئەوانەیە کە خاوەنی خاسیەتە سروشتیە بەهێزەکانن.

لۆبۆن لەمەوە دەگاتە ئەو دەر ئەنجامەی کە گەلە ئەوروپییەکان لەو گەلانەن کە خاوەنی خاسیەتی بۆماوەیی بەهێزن و گەلە ئەفریقاییەکانیش خاوەنی خاسیەتگەلێکی بێ هێزن و توانای ئەوەیان نییە بیربکەنەوەو وەک ئەوروپییەکان ژیارێکی مەزن دابهێنن.

ئەو تیۆرەی کە لە جێبەجێکردندا سەر بۆ ڕەگەز پەرستی دەکێشێت، ئەو تیۆرە عەقڵییە نییە کە فیختەو هێردەر لە سەدەی نۆزدەدا پەرەی پێدەدەن، بەڵکو ئەو تیۆرە سروشتییەیە کە پەیدابوونی نەتەوەکان دەداتە دەست ئەو سروشتە قەدەرییەی کە جیاوازییە بۆماوەییەکانی لە نێوان کۆمەڵگاکاندا بەرهەم هێناوە.

هەڵەی ئەو لێکۆڵەرانەی کە بۆچوونەکانی هێردەرو فیختە بە بۆچوونی ڕەگەزپەرەستانەو سروشتی دەزانن لەوەدایە کە نە ئاگاداری ئەو تیۆرە سروشتییەن کە گۆستاف لۆبۆن تیۆریزەی کردووە، نە ئاگاداری پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوەشن لە ناو فەلسەفەی ئەڵمانیدا.

٣) تیۆری دروستەیی و دروستکردنی نەتەوە

هیگڵ مانایەکی عەقڵی دەدات بە نەتەوەو دەوڵەت، نەتەوە لای ئەو پێش ئەوەی هەر شتێک بێت ئایدیالێکی ناو عەقڵەو ئەو ئایدیالەش رۆحی نەتەوەیە، بەبێ ئەم رۆحە نەتەوە ناتوانێت ببێت، هەر ئەو رۆحەشە دەبێتە بنەمای یەکەمین بۆ ئایین و ئاکارو هونەرو دەرکەوتە کولتورییەکانی تری نەتەوە، بەبێ ئەو روحە کەلتور بوونی مومکین نییە، چونکە کەلتور پێکهاتەی کۆمەڵە دەرکەوتەکەیە کە دەرکەوتەی ئەو رۆحەن و بەبێ بوونی ئەو رۆحی بوونیان نییە.

بۆچوونێکی تر لە بارەی بوونی نەتەوەوە هەیە کە ماهیەتی نەتەوە بەکەلتور دەزانێت، واتە بەوەی دەزانێت کە لە رۆحی نەتەوە یان ئایدیاڵە

عەقڵییەکەی نەتەوە دەکەوێتەوە، ئەم بۆچوونە بەپێچەوانەی بۆچوونەکەی هیگڵەوە رۆحی نەتەوە بەو بنەما جەوهەریە دانانێت کە کەلتوری نەتەوە لێیەوە پەیدادەبێت، بە پێچەوانەی ئەمەوە ئەو کەلتوری نەتەوە بەوە دەزانێت کە رۆحی نەتەوە پێکدەهێنێت. لێرەدا رۆحی نەتەوە بنەما یان ئایدیاڵ نییە، پێکهاتەیەکە لەبیرەوەری و ئیرادەی کۆیی، ئەو کەلتورە لەرێگەی توخمەکانی خۆیەوە رۆحی نەتەوە لەناو سایکۆلۆجیەتی تاکەکانی ناو میللەتێکدا ساز دەکات و ئەو میللەتەش بەو رۆحە یەک ئاراستەو یەک ئامانج دەبن.

ئامانج لێرەدا ئەوە نییە کە ئایدیاڵێک هەیەو بە پرۆسەی پەیدابووندا دەڕوات تا لە مادەیەکدا عەینی ببێتەوەو لەواقعدا دەرکەوێت، ئامانج کۆبوونەوەی یەکە بچووک و گەورەکانی ناو کۆمەڵگایە لە یەک پێکهاتەی گەورەدا کە پێی دەوترێت نەتەوە. ئەو جۆرە لە نەتەوە پێش ئەوەی ببێت و ببێتە ئاراوە، لەشێوەی کەلتورێکدا هەیە، واتە کەلتوری نەتەوە پێش نەتەوە بوونی هەیەو هەر ئەو کەلتورەشە دواتر دەبێتە بنەمای دروستبوونی نەتەوە، بەڵام لای هیگڵ رۆحی نەتەوە یان نەتەوە وەک پەتییەک پێش کەلتور لەناو عەقڵدا هەیەو دەبێتە بنەمای بوونی ئەو کەلتورەی کە لە وەدیهاتنی ئەو ئایدیاڵە دەکەوێتەوە. تاکە نەتەوەییەکانی نەتەوە لەلای هیگڵ ئەوانەن کە پاک بوونەتەوە لەو کەلتورە باوەی کۆمەڵگاکەیان و بەهۆی ئەمەشەوە بەرەو جیهانی ناوەکی خۆیان گەڕاونەتەوەو ئەوەی کە خواستی ئەوانە لەو جیهانە عەقڵییەدا وەک ئایدیاڵێکی پەتی و سادە هەستیان پێکردووەو زەمینەیان بۆ سازاندووە کە لە واقعدا شێوەگیر بێت و وەدی بێت.

بەڵام بەپێی بۆچوونە دروستەییەکە، ئەو تاکانەی کە دواتر نەتەوە پێکدەهێنن، دەبنە هەڵگری ئەوەی کە لە کەلتوری ئەو کۆمەڵگایەدا هاوبەشەو هەر یەک لەوان ئامادەیی تیایە بۆ ئەوەی ئەو کەلتورە هاوبەشە وەک کۆمەڵە بنەمایەک لەناویدا ریشە داکوتێ و ببێتە سەرچاوەو بنەمای هەر جوڵەو هەڵسوکەوتێک کە لەودا دەرکەوت دەکات. ئەو بنەما هاوبەشانە کە بە رێگایەکی نائاگایانە لە سایکۆلۆجیەتدا دادەمەزرێن، بە رۆحی نەتەوە دەزانرێن و دواتریش ئەو کەلتورەی کە لەو تاکانەوە دەکەوێتەوە، دەبێتە فۆرمێکی تری جەوهەری ئەو کەلتورەی کە پێشتر لەلایەن ئەوانەوە قبوڵکراوە.

ئەوەی کە ماهیەتی نەتەوە دیاری دەکات، بەپێی بۆچوونە کەلتورییەکە، ئەو بنەما کەلتوریانەن کە لەناو کۆمەڵگادا هەن و تاکەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە بەرێگایەکی تەقلیدی وەریاندەگرن ودواتر هەموو کاروکردەوەیەکی ئەوان سەرچاوە لێیانەوە دەگرێت وبەمەش هەموو ئەندامەکانی ناوکۆمەڵگا دەکەونە ناویەک یارییەوە کەیاساکانی لەلای هەموویان هەیە.

١.٣) نەتەوە لەنێوان رەگەزو کەلتوردا

ئێرنست رینان یەکێک لەو بیرمەندانەی ئەو بیرۆکەیەی بە قوڵی تیۆریزەکردووە کە کەلتوری هاوبەش بەپێش مەرجی بوونی نەتەوە دەزانێت، رۆحی نەتەوەش بەو سیستەمە دەزانێت کە یاساکانی هەمان ئەو یاسایانەن کە کەلتوری کۆمەڵگا کاری پێدەکات و لەرێگەی پرۆسەیەکی نائاگایانەوە ئەو کۆمەڵگایە دەیانگوازێتەوە بۆ تاکەکانی و ئەوانیش بەپێی سەردەمەکەی خۆیان جارێکی تر بەپێی ئەو سیستەمە بەشێوەیەکی نائاگایانە بەرهەمی دەهێننەوە. ئەو بۆ ئەوەی ئەوە بسەلمێنێت کە بیرەوەری وەک کەلتوری هاوبەش ئەو بنەمایەیە کە نەتەوە لێیەوە پەیدا دەبێت، هەوڵدەدات لەلایەکەوە جیاوازی بکات لەنێوان نەتەوەو ئیمپراتۆریەتەکانی رابردوودا، لەلایەکی ترەوە جیاوازی بکات لەنێوان رەگەزو نەتەوەدا، بۆئەم مەبەستەش پشت بەمێژوو دەبەستێت ونمونەی زۆر بۆ سەلماندنی ئەو جیاوازیانە دەهێنێتەوە(٣٥٥/١٤).

بۆ دیاریکردنی ئەو بنەمایەی کە ئیمپراتۆرییەتەکانی لەسەر دامەزراوە چەند نمونەیەک دەهێنێتەوە، لەوانە میسرو چین کە دوو ئیمپراتۆریەتن و لای ئەو (بەهیچ شێوەیەک نەتەوە نەبوون. ئەمانە کۆمەڵە خێڵێک بوون لەلایەن کەسێکەوە سەرپەرشتی کراون کە بەخۆی وتووە کوڕی رۆژ یان کوڕی ئاسمان. شتێک نەبووە بە ناوی هاوولاتی میسری یان چینی. لە مێژووی کۆندا کۆمارو میرنشین لەسەر ئاستی شار هەبوون، بە هەمان شێوە کۆنفدراسیۆنی کۆماری ناوچەیی و کۆمەڵە ئیمپراتۆریەتێکی ناوچەیی هەبوون بەڵام نەتەوە بەو شێوەیەی کە ئێمە باسی دەکەین و تێی دەگەین بوونی نەبووە.)(٣٥٧/١٤).

لێرەدا ئەو بنەمایەی کە هەر دوو ئیمپراتۆریەتی چینی و میسری لەسەر دامەزراوە، لەلای ئەو ئایینە. ئەمە ئەوە روونىدەکاتەوە نەتەوە کە بنەماکەی

بیرەوەری و کەلتوری هاوبەشە، لەو سەردەمانەدا بوونی نەبووە، چونکە ئەوەی ئیمپراتۆریەتەکانی وەک پێکهاتەیەکی یەکگرتوو راگرتبوو کەلتورو بیرەوەری هاوبەشی خەڵکی ناو ئەو ئیمپراتۆریەتانە نەبووەو شتانێکی تری جگە لە کەلتور بووە.

بۆ جیاوازی رەگەزو نەتەوەش، نمونەی مێژوویی دەهێنینەوە، تا ئەوە بسەلمێنێت رەگەز نابێتە بنەما بۆ بوونی نەتەوەکان، چونکە کەلتوری هاوبەش نەبووەتە هۆی دروستبوون و پێکهێنانی، ئەوەی پێکیهێناوە خوێن و خزمایەتییە، لەو نمونانەی کە بۆ ئەم جیاکارییە دەیانهێنینەوە دەوڵەتە شارەکانی یۆنانی کۆن و جولەکەکانن. لای ئەو لەناو هۆزەکان و شارەکانی چاخی کۆندا رەگەز گرنگییەکی زۆری هەبووەو شاری ئەو سەردەمە درێژکراوەی خێزان بووە، لە ئیسپارتەو ئەسینادا دانیشتوان کەم و زۆر خزمی یەکتربوون، ئەوە لەناو بەنی ئیسرائیلییەکانیشدا هەروا بووەو ئێستاش لەنێو هۆزە عەرەبەکاندا هەروایە(٣٦٥/١٤). لێرەوە ئەوە دەسەلمێنێت کە ئەوانە نەتەوە نەبوون و بیرەوەری و کەلتوری هاوبەش کۆی نەکردوونەتەوە، ئەوەی کۆی کردوونەتەوە هاوخوێنی وخزمایەتی بووە.

هەر بۆ جیاکردنەوەی رەگەز لە نەتەوە، دوو جۆر لە رەگەز جیادەکاتەوە، رەگەزێکیان بەرەگەزی جەستەیی ناودەبات و ئەویتریان بەرەگەزی زمانی، لای ئەو رەگەزی زمانی شیاوە بۆ ئەوەی ببێتە بنەما بۆ بوونی نەتەوە، نەک رەگەزی جەستەیی.

رەگەزی زمانی زاراوەیەکی فیلۆلۆژییەو پەیوەندی بە خێزانە زمانییەکانەوە هەیە، بەڵام رەگەز خۆی زاراوەیەکی فیسیۆلۆجی و ئەنترۆپۆلۆجییە، زانایانی ئەو دوو جۆرەی لە زانست وشەی رەگەز بەدوو مانای جیاواز بەکاردەهێنن، مانای وشەی رەگەز لەسەردەستی زانایانی فیلۆلۆجیای بەراوردکاری گۆڕانێکی ریشەیی بەسەردێت، (لەسەر ئەم بنچینەیە زمان خەریکە بەشێوەیەکی تەواو لەدابەشکردنی کۆمەڵە مرۆییەکاندا جێی رەگەزی گرتووەتەوە، دروستتر دەتوانین بڵێین رەگەز ماناکەی گۆڕاوە، زمان و ئایین و یاساو داب و نەریتەکان زۆر زیاتر دەتوانن رەگەز پێکبهێنن تا خوێن)(١٦٧/٤)، لێرەدا راستەوخۆ باس لە کەلتور ناکرێت، بەڵام ئەوەی کە ئەو بەپێکهێنەرەکانی رەگەزی زمانییان دەزانێت، هەمان ئەو پێکهێنەرانەن کە

کەلتوری نەتەوە پێکدەهێنن.

هەر لەم بــارەیەوە رینــان روونتــر بــاس لە یەکە پێکهێنەرەکــانی رەگەز دەکــات و دەڵێــت: (لەروانــگەی زانســتە مێژووییەکــانەوە، پێــنج شــت هەن خاسیەتی بنچینەیی هەر رەگەزێک دروست دەکەن و ئەو هەقەی پێدەدەن کە وەک تاکێک لە ریزی جۆری مرۆیدا باسی لێوەبکرێت، ئەو پێنچ بەڵگەنامەیە کە لە هەمــان کاتــدا بەڵــگەن لەســەر ئەوەی کە هەمــوو رەگەزێــک لەســەر رابردووی خۆی دەژی، ئەمانەن: زمانی تایبەت و ئەدەبێکی چاپکراو بەشـەقڵ و ســیمای تــایبەتییەوە، ئــایین و مێــژوو و ژیارێــک)(١٦٨/٤). ئەمە ئەوە روون دەکــاتەوە، نەتەوە کە رەگەزێکــی زمــانییە نەک فیســیۆلۆجی، ئەو خاســیەتە جیــاکەرەوە تــایبەتەی کە هەیەتــی، ئەو تــوخمە کەلتوریــانەی پێــدەدەن کە لە رابردووەوە بۆی ماونەتەوەو ئێستا لەسەریان دەژی.

تۆدۆرف پێیوایە کەلتور کاری هاوبەشی هەر یەک لە زمان و ئەدەب و ئــایین و چــاپەمەنین، ئەوەشــی وای کــردووە کە رینــان زاراوەی کەلتــور بەکارنەهێنێ، ئەوەیە کە خۆی لە هەر شتێک دووربخاتەوە کە ئەو مانایەی ئەو دەیــدات بەرەگەز نزیکــی بکــاتەوە لەوەی کە رەگەزی جەســتەیی بگەیەنێت(١٦٨/٤).

رینان هۆی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکان دەگەڕێنێتەوە بۆ نەبوونی کەلتورو بیرەوەری هاوبەش لەنێوان ئەو یەکانەدا کە ئیمپراتۆریەتەکەیان پێکهێنــاوە، لە دوای روخــانی ئیمپراتــۆریەتی رۆمــاوە، لەلایەن ئەڵمانەکــان و فەرەنســییەکان و ئینگلیزەکــان و روســەکان هەوڵــدرا بــۆ دروســتکردنی ئیمپراتۆریەتێکی نوێ، بەڵام ئەم هەوڵانە هەموویان شکستیان خوارد، هۆی ئەمەش دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی کە ئەوانە بەهۆی بوونی بیرەوەری هاوبەشی نێوان ئیتنیکەکانی ناویان بوون بە یەک یەکەی سەربەخۆ کە پێی دەوترێت نەتەوە (ئەوەی شارل کەن و لوئی چواردەیەم و ناپلیۆنی یەکەم نەیانتوانی بیکەن لەو بڕوایەدا نیم کەس بتوانێت لە ئایندەدا بیکات، دامەزراندنەوەی ئیمپراتۆریای رۆمانی و شارلمان مەسەلەیەکە بووەتە مەحاڵ. دابەشبوونی ئەوروپا زۆر گەورەو فراوان بووە گەر کەسێک یان هێزێک یان هەوڵێک هەبێت بۆ ئەوەی کۆنترۆڵێکی جیهانی بەسەردا بکات لە بەرامبەر ئەمەدا پەرچەکردارێک دێتە ئاراوەو هاوپەیمانییەکی خێرا دروست دەکات و ئەو

نەتەوەیەی کە دەیەویت جیهانیانە ئەوروپای دابەشبوو کۆنترۆڵ بکاتەوە، بیگەڕێنێتەوە ناو قەڵەمڕەوی خۆری. لەو کاتەوە تائێستا جۆرێک لە هاوسەنگی درێژخایەن هەیە، لەمەشەوە دەتوانین بگەین بەوەی کە فەرەنساو ئینگلستان و ئەڵمانیاو روسیا بەو شێوەیەی کە ئێستا هەن بۆ سەدان ساڵی تریش دەمێننەوەو درێژە بەبوونی خۆیان دەدەن. لەگەڵ ئەو مەترسیانەش کە لەسەر بوونیان دروست دەبن تایبەتمەندییەکانیان وەک تایبەتمەندی داشەکانی شەترەنج وان و لەگەڵ ئەوەشدا لەگەڵ یەکدا بەردەوام لە گۆڕاندان، وەک خۆیان دەمێننەوەو لەگەڵیەکدا تێکەڵ نابن[٣٥٦/١٤].

بۆ سەلماندنی ئەمە رینان چەند هەوڵدانێکی مێژوویی باس دەکات کە لەلایەن ئەو نەتەوانەوە دراوە بۆ دامەزراندنەوەی ئیمپراتۆریەت و هەمووشیان ئەنجامەکەیان پێچەوانە کەوتووەتەوەو بووەتە هۆی ئەوەی نەتەوەی تر سەرهەڵبدات و ئیتنیکەکانی ناو ئەو نەتەوانە بەهۆی ئەو شەڕو کارەساتانەوە بیرەوەری هاوبەشی زیاتریان بۆ بێتە ئاراوەو بەرەو ئەوە بڕۆن وەک ئەوانی تر ببنە نەتەوەو یەکەی سەربەخۆو بەرگری لەوە بکەن کە ببنە یەکەیەکی وابەستە بەو ئیمپراتۆریەتەوە کە نەتەوەیەک لە نەتەوەکان هەوڵی دروستکردنی دەدات.

لەسەدەی پێنجەمی زایینییەوە ئەڵمانەکان دەستیان بە پەلامارە گەورەکانی خۆیان کرد، هەتا دوا پلەی سەرکەوتن، سەرکەوتنیان بەدەست هێناو ئەمەش تا سەدەی دەیەم درێژەی کێشا. بەڵام لەدامەزراندنی ئیمپراتۆریەتەکەیان هیچیان بەدەست نەهێنا، گەرچی دەسەڵاتیان بەسەر فەرەنساو بورگەرندی و لۆمباردو نۆرماندیشدا گرت. فەرەنسییەکانیش بەهەمان شێوە دەسەڵاتی خۆیان فراوان کردو بۆ سەردەمێکیش یەکێتی ئەوروپایان دامەزراند، بەڵام لەدەوروبەری ناوەراستی سەدەی نۆیەمدا بەشێوەیەک دارمان کە نەتوانن خۆیان بگرنەوە، هەر ئەمەش بووە هۆی ئەوەی فەرەنساو ئەڵمان و ئینگلستان و ئیتاڵیاو ئیسپانیا رێگەی بەنەتەوەبوون بگرنەبەرو دواتر ببن بەنەتەوە[٣٥٧/١٤]. بۆ ئیپراتۆریەتی عوسمانیش رینان پێ لەسەر هەمان بۆچوون دادەگرێت و پێیوایە تورکەکان نەیانتوانی ئیمپراتۆریەتەکەی خۆیان رابگرن، چونکە تورکەکان و سلاڤە یۆنانییەکان و ئەرمەنییەکان و عەرەبەکان و سریانەکان و کوردەکان بەقەد ئەو جیاوازبوونەی پێش داگیرکردنیان

لەلایەن ئەو ئیمپراتۆریەتەوە لەیەکتری جیاوازن(٣٥٨/١٤). هەر ئەم جیاوازیانەش وا دەکات ئەو ئیمپراتۆریەتە خۆی رانەگرێت و هەڵوەشێتەوە. بەم پێیە هەموو هەوڵێــک کە لە دوای روخـــانی ئیمپراتــۆریەتی رۆمـــانییەوە درابێــت بــۆ دامەزرانـــدنی ئیمپراتـــۆریەتێکی نـــوێ لەبـــری ئەوەی ئەو کـــۆمەڵە یەکە جیـاوازانەی کە دەبـوایە ئیمپراتۆریەتەکەیـان پـێ دامەزرێـت، لەیەکتـر نزیـک ببـنەوەو ئیمپراتـۆریەتەکە پێکبێـنن، لەنـاو خۆیانـدا لێکدژییەکانی نـاو رەگەزو یەکە جیاوازەکانیـــان بەرەبەرە کەم بـــوونەتەوەو بەرەو ئەوە رۆیشـــتوون کەلتــورو بیرەوەرییەکــی هــاوبەش دامەزرێــنن و ببــنە یەکەیەکــی ئــازادو سەربەخۆ، چیتر نەتوانن یەکەیەکی وابەستەبن.

لای رینان هەوڵدانی ئەڵمانەکان بۆ دامەزراندنی ئیمپراتۆریەتێکی نوێ لەو رووەوە ئاکامی گەورەی لێکەوتەوە، (سـەرەڕای توندو تیژییەکـی زۆر لە داب و نەریتـی هێرشـبەرە ژەرمەنەکـان، ئەو چوارچێوەو نمـوونەیەی دەیسـەپێنن، وێڕای تێپەڕینی سەدەکان دەبێتە چوارچێوەو نموونەی نەتەوە خۆی، فرانس دوای ئەوەی کەمایەتییێکی بچووکی فرانکی تێدا جێگیر دەبێت بە شـێوەیەکی شـــەرعییانە دەبێـــتە نـــاوی وڵاتێـــک. لە شـــیعرە داســـتانییە بەراییەکانـــدا کە ئاوێنەیەکن بۆ گیانی سەردەم، ئەوە دەبینرێت کە هەموو دانیشتوانی فەرەنسـا فەرەنسـین)(٣٥٩/١٤)، ئەو سـروودانە سـروودی ئەو بیـرەوەرییە هاوبەشـەن کە جـــێگەی بیـــرەوەرییە جیاوازەکـــانی رەگەزە جیاوازەکـــانی نـــاو فەرەنســـا دەگرێتەوە.

٢.٣) بنەمای پەیدابوونی کەلتورو بیرەوەری هاوبەشی نەتەوەکان

هەرەمەکیـیەت لە تێـڕوانینە دروســتەییەکەدا بنەمــای دروســتبوونی یەکە زمانییەکانەو هیچ بنەمایەکی لۆجیکی نییە بۆ کۆبوونەوەی کۆمەڵە دەنگێک بۆ پێکهێنـانی یەکەیەکـی زمـانی و ئەوە بەهـیچ شـێوەیەک راڤە ناکرێت کە بـۆچی زمانێک بـۆ دروسـتکردنی وشـەیەک کۆمەڵە دەنگێک بەکـاردەهێنێ و کـۆمەڵە دەنگێکی تر بەکارناهێنێ، هەر ئەوەندە دەتوانین بڵێین ئەمە کۆمەڵە هۆکـارێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویـی هەیە. ئەو بۆچـوونەی کە کەلتـوری هاوبەشـی نێـوان کۆمەڵە ئیتنیکێکی جیـاواز بە بنەمـای بـوونی نەتەوە دەزانێـت، بەهەمـان شـێوە هـۆی سـازبوونی کەلتـورێکی هـاوبەش لەنێـوان کـۆمەڵە ئیتنیکێکـی جیـاوازدا

دەگەڕێنێتەوە بۆ کۆمەڵە هۆکارێکی کۆمەڵایەتی و مێژوویی جیاواز، واتە گەر بپرسین بۆچی لە دروستبوونی کەلتورێکی نەتەوەییدا چەند رەگەزێکی جیاواز بەشداری دەکەن و چەند رەگەزێکی تر کە دەکرێت لەیەکەوە نزیکیش بن بەشداری ناکەن؟ وەڵامی ئەم پرسیارە بە پێی ئەو بۆچوونە، ئەوەیە کە ئەمە بەشێوەیەکی لۆجیکی روونادات و دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵە هۆکارێک کە دیارنین و ئەوەی روودەدات بەشێوەیەکی کتوپڕو چاوەڕێنەکراو روودەدات، ئەمەش وا دەکات نەتوانین بنەمایەک بۆ کۆبوونەوەی رەگەزە جیاوازەکان لە کەلتورێکی هاوبەشدا بدۆزینەوە.

رینان چەند نمونەیەک لەبارەی دروستبوونی کەلتوری هاوبەشەوە دەخاتە بەردەستمان کە بنەمای دروستبوونی نەتەوەن، لەم نمونانەدا دەردەکەوێت لای ئەو ئەوەی کە لۆجیکی نییە وادەکات کەلتوری هاوبەش بێتە ئاراوەو نەتەوە دروست ببێت.

بۆ نمونە لەباسکردنی دروستبوونی نەتەوە لە فەرەنسادا باس لە دروستبوونی بیرەوەری و کەلتوری هاوبەشی نێوان کۆمەڵە رەگەزێکی جیاوازی فەرەنسا دەکات کە رێکەوت کۆی کردوونەتەوە. پێشتریش باسی لە رۆڵی فرەنکەکان کرد کە کەمینەکی دیارو بەرچاو نەبوون، ئەمانە بەبارودۆخێکی مێژووییدا تێدەپەڕن و دواتر دەبنە توخمە پێکهێنەرەکانی نەتەوەی فەرەنسی و هەر یەکەشیان بەهۆی ئەمەوە لەبوونی ئەو نەتەوەیەدا بوونی خۆی نەفی دەکات و هەموویان ناوی ئەو توخمە خۆنەفیکەرە بچووکەش وەردەگرن کە کەمینەیەکی زۆر بچووکە، رینان بۆ ئەوە دەچێت کە یەکبوونی ئەوان شەڕو سەرکەوتن دروستی کردووە، لەلایەکی ترەوە دەڵێت: من تا ئەو جێیە دەچم بڵێم هەڵەی مێژوویی هۆکارێکی گرنگە لەسازکردنی نەتەوەدا(٣٦٠/١٤). لە راستیدا نە هەڵەی مێژوویی و نەشەڕ نابنە بنەمایەکی لۆجیکی بۆ لێکدانەوەی خۆتواندنەوەی ئەو رەگەزانە لەناو پێکهاتەیەکی نوێدا کە نەتەوەیە. دەشێت شەڕ وەک زەمینەیەکی دەرەکی سەیر بکرێت بۆ ئەوەی ببێتە بارودۆخێک بۆ دەرکەوت کردنی توانای یەکبوون لەنێوان کۆمەڵە رەگەزێکی جیاوازدا، بەڵام شەڕی ناو رەگەزەکان خۆیان ئەو ئاکامەی لێ ناکەوێتەوە. دەکرێت کۆمەڵە هێزێک کە لەلایەن هێزێکی دەرەکییەوە تووشی مەترسی دێن، یەکبگرن دژی ئەو هێزەو دەست

لە جیاوازییەکانیان هەڵگرن، ئەو یەکگرتنەش گەر بنەمایەکی ناوەکی لەناو هەموو هێزەکاندا بۆ یەکبوون نەبێت، هەر دوای شکست هێنان بەهێزە دەرەکییەکە، جیاوازییەکانی نێوانیان سەرهەڵدەدەنەوەو شەڕ دەکەوێتەوە نێوان خۆیان، گەر ئەو ئاکامەشی لێنەکەوێتەوەو بە هۆی ئەمەوە ببن بە یەک هێزو دواتر نەتوانن لەیەکتر جیاببنەوە، ئەوە ئەو هێزە دەرەکییەی کە مەترسی و شەڕیان بۆ دروست دەکات بنەمای یەکبوونی ئەوان نەبووەو تەنها هۆکارێکی رواڵەتی بووەو بووەتە زەمینەیەک بۆ ئەو یەکبوونەی کە لەناو خۆیاندا هەبووەو زەمینەی وەدیهاتنی نەسازاوە.

گەر بڵێین شەڕی نێوان کۆمەڵە ئیتنیکێک لەگەڵ یەکتریدا لەو ئیتنیکانە نەتەوەی دروست کردووە، ئەوە بۆچوونەکەمان زۆر بێ بنەماو نالۆجیکییە، چونکە لە شەڕێکی ئاوادا بەهێزترینان سەردەکەوێت و ئەوانی تر لەناو ئەودا لەناودەچن و دەبنە خۆراکی ئەو، ئیتنیکە زاڵەکەش بەهۆی ئەمەوە دەبێتە رەگەزی باڵاو لە دەرئەنجامدا رەگەزی باڵا پەیدا دەبێت نەک نەتەوە، ئەمەش وادەکات کەلتوری ئەو رەگەزە باڵایە بمێنێتەوە نەک کەلتورێکی نوێ کە لەبەرئەنجامی خۆنەفیکردنەوەی ئیتنیکەکانەوە سەرهەڵدەدات.

لەراستیدا گەڕاندنەوەی پەیدابوونی نەتەوە بۆ هەڵەی مێژوویی دەگەڕێتەوە بۆ کەم توانایی رینان لە تیۆریزەکردنی بنەمای نەتەوەدا، ئەو هەر خۆی دان بەوەدا دەنێت و پێی وایە خۆسەرقاڵکردن بە لێکۆڵینەوەی مێژووییەوە مەترسی لەسەر تێگەیشتن لە بنەمای دروستبوونی نەتەوەکان دروستدەکات(٣٦٠/١٤) ئەو لەبارەی هەڵەی مێژوویی و شەڕ وەک بنەمای بوونی نەتەوە هەر لە مێژوودا نمونەی ئەوەشمان بۆ دێنێتەوە کە ئەو بنەمایە، بۆ زۆرێک لە نەتەوەکان نەبووە بە بنەما بۆ پەیدابوونیان. هەر بۆ سەلماندنی ئەوەی کە ناکرێت بنەمای بوونی نەتەوە دیاری بکرێت، رینان نمونەی زۆر وردتر دەهێنێتەوەو خۆشی دان بەوەدا دەنێت ئەوەی دەبێتە بنەما لە خۆڕاو بەشێوەیەکی هەڕەمەکی دەبێتە بنەما (پرێنسیپەکان هەمیشە بە شێوەیەکی زۆر چاوەڕواننەکراو دەردەکەون، ئیتالیا بە هۆی شکان و ژێرکەوتنەکانییەوە یەکی گرتەوە، تورکیاش بەهۆی سەرکەوتنەکانییەوە بەرەو لەناوچوون چوو)(٣٦٢/١٤).

لێرەدا شکست بۆ ئیتاڵیا دەبێتە بنەمای دروستبوونی نەتەوە، کەچی سەرکەوتن بۆ تورکیا دەبێتە هۆی روخانی، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ بنەمایەکی لۆجیکی بۆ بوونی نەتەوە نییەو ئەوەی دەبێتە هۆی کۆبوونەوەی کۆمەڵە ئیتنیکێک و ئاوێتەبوونیان لەیەک کەلتورو بیرەوەری نەتەوەییدا، هەر وەک ئەو هۆ هەرەمەکییە وایە کە وشەی ناو زمانێک بەهۆی کۆبوونەوەی کۆمەڵە دەنگێک لەیەک یەکەدا بۆ بوونی مانایەک دێتە ئاراوەو سۆسۆر ئەو پەیوەندییە بە پەیوەندییەکی هەرەمەکی نێوان کۆبوونەوەی دەنگەکان و ماناکە دەزانێت، لەدروستبوونی نەتەوەش ئەوەی پەیوەندییەکانی نێوان ئیتنیکەکان رێکدەخات بۆ وەدیهێنانی یەک کەلتورو بیرەوەری هاوبەش هەرەمەکییەتەو هیچ بنەمایەکی لۆجیکی و عەقڵی لەپشتەوە نییە.

ئەو بیرۆکەیەی کە رینان لەبارەی نەتەوەو کەلتورو بیرەوەری هاوبەشی نەتەوەو ئیتنیکەکانەوە هەیەتی، هەمان بیرکردنەوەی دروستەیی دی سۆسۆرە لەبارەی ئاماژەو ئاماژەپێدراو و ئاماژەدەرەوە، ئەوەی ئەم دووە لەیەکتر جیادەکاتەوە تەنها جیاوازی بابەتەکەیان و جیاوازی توانای تیۆریزەکردنی بیرۆکەکەیە، لە راستیدا ئەو بیرۆکە تیۆرییەی رینان لەلای سۆسۆر لەرووی تیۆرییەوە کامڵ دەبێت و دواتر قوتابخانەی دروستەیی لەبوارە جیاجیاکاندا کاری پێدەکات.

٣.٣) بیرەوەری هاوبەش وەک بنەمای راستەقینەی نەتەوە

ئەو بنەمایەی کە نەتەوە لێیەوە دێتەئاراوە چییە؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە کە رینان هەوڵدەدات وەڵامی بداتەوە، بۆ وەڵامدانەوەی ئەمەش لە وتارەکەیدا کار لەسەر ئەوە دەکات سەرەتا ئەوەی وەک بنەمای نەتەوە خۆی دەردەخات و بنەمای بوونی نەتەوە نییە بیخاتەڕوو، بەم کارەش، هەوڵی سەلماندنی ئەوە بدات کە رەگەزو زمان و ئایین و جوگرافیاو بەرژەوەندی، هیچیان بە تەنها نابنە بنەمای تەواوی نەتەوەو هەمووشیان پێکەوە ناتوانن کۆببنەوەو ببنە بنەمای نەتەوە.

بۆ سەلماندنی ئەوەی کە رەگەز بنەمای بوونی نەتەوە نییە، نمونەی مێژوویی زۆر دەهێنێتەوە، سویسرا، ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، بە دوو نمونەی دەزانێت کە فرەرەگەزن و کەچی نەتەوەشن(٣٦٧/١٤). ئەمە ئەوە

دەســـەلمێنێ نەتەوە گەورەبـــوون و گەشـــەکردنی رەگەزێــک نیــیە، کـۆمەڵە رەگەزێک پێکەوە دەبنە توخمەکانی نەتەوە، لەکاتی بوونیشیان لەناو پێکهاتەی نەتەوەدا چیتر وەک رەگەزێکی سـەربەخۆ بوونیان نابێت و دەگۆڕێن بۆ ئەو کەرەستانەی کە دەچنە ناو پێکهاتەی نەتەوەوە.

کاتێـک رەگەز بە بنەمــای نەتەوە دادەنرێـت کە رەگەز خـۆی لە نەتەوەدا لەدەست نەدابێت و هەر خۆیەتییەکەی خۆی پاراستبێت، بەمەش نەتەوە هەر هەمــان ئەو رەگەزە خـۆیەتی، ئەمە لە قۆناغێکـدا بـوونی هەبـووە، بەڵام لای رینــان لەســـەردەمی نوێـدا نەتەوەی لەو جـۆرە بـوونی نیـیەو نەتەوەکــان لەبەرئەنجامی ئەوەوە پەیدا دەبن، کۆمەڵە رەگەزێکی جیاواز بەوەی کە دەچنە ناو پێکهاتەی نەتەوەوە رەگەزیەتی خۆیان لەدەست بدەن و ببنە شتێکی تری جـــگە لە رەگەز، ئەو شـــتەش یەکەیەکە لە یەکە پێکهێنەرەکـــانی نەتەوە، لەم بارەیەوە دەڵێت: (نەژادی پاک بوونی نییە و دامەزراندنی سیاسـەتیش لەسـەر بنەمای نەژادو ئیتنۆگرافی وەک ئەوە وایە لەسەر زەمینەیەکی خەیاڵی پەیڕەو بکرێـت، دانیشـتوانی وڵاتـانی مەزنـی وەک ئینگلسـتان و فەرەنسـاو ئیتالیـا، خوێنێکی گەلێک تێکەڵاویان هەیە، ئایا ئەڵمانیا لەم رووەوە تایبەتمەندی خۆی هەیە؟ ئایا وڵاتێکی جەرمەنی پاک بوونی هەیە؟ ئەمە لە خەیاڵ و وەهـم زیـاتر نییە! باشوری ئەو وڵاتە هەمووی گۆلـوایین، خۆرهەڵاتی ئەو وڵاتە لە ئەلپەوە هەمووی سلاڤن)(٣٦٧/١٤).

لای ئەو تاکی سەر بەرەگەزێک جیاوازە لە تاکی ناو نەتەوەیەک، تاکی نـاو رەگەزێک تەنها سەر بە رەگەزەکەی خۆیەتی و بەس، بەڵام تـاکی نـاو نەتەوە لەیەک کاتـــدا ســـەر بە هەمـــوو ئەو رەگەزانەیە کە گـــۆڕاون بـــۆ یەکە پێکهێنەرەکـــانی نەتەوە، ئەو پێـــی وایە ئەو جـــۆرە مـــرۆڤەی کە بە ئەنگلۆساکسۆن دەزانرێ لە راستیدا نە بریتۆنییەکەی سـەردەمی سزارەو نە ئەنگلۆساکسۆنی سەردەمی هێنگێستەکانەو نە دانیمارکی سـەردەمی کنوتن و نە نورمانـدی سـەردەمی گیـومی مەزنـن، ئەوان بەری هەمـوو ئەمـانەن(٣٦٨/١٤). بەم شـێوەیە رەگەز لە بنەمـای بـوونی ئیتنـیکەوە دەگۆڕێـت بـۆ بەشـێک لەو هیـولایەی کە دواتـر شـێوەی نەتەوە دەگرێـت و جەسـتەی نەتەوەش دەبێـتە جەسـتەیەکی فـرەرەگەزو خـۆی لە جەسـتەی ئیتنیـک جیادەکـاتەوە. رینــان لەبارەی ئەوەشـەوە کە زمـان بنەمـای نەتەوە بێت، هەمـان بۆچوونی هەیە کە

لەبارەی رەگەزەوە هەیەتی و ئەویش بە بنەمای نەتەوە نازانێت، ئەو لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەوەی تا ئێستا لە بارەی نەژادەوە وتومانە دەبێ لە بارەی زمانیشەوە بیڵێین... وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاو ئینگلستان و ئەمریکای ئیسپانی هەمان زمان بەکاردەهێنن، بەڵام یەک نەتەوەش نین، بە پێچەوانەوەی ئەمەشەوە دەبینین سویسرا نموونەیەکی گونجاوە، چونکە بە رەزامەندی لایەن جیاوازەکان دروستبووە، ئەمەش سێ یان چوار زمان دەگرێتەوە، لە مرۆڤدا شتێکی باڵاتر لە زمان هەیە، ئەویش ئیرادەیە، ئیرادەی سویسرا بۆ یەکگرتن سەرەڕای جیاوازی زمانەکان زۆرگرنگترە)[٣٧٠/١٤].

رینان لێرەدا دەکەوێتە ناو هەڵەیەکی گەورەوە، ئەویش ئەوەیە دەوڵەت و نەتەوە تێکەڵ دەکات و دەیەوێت بڵێت هەرچەندە ئەمریکاو ئینگلستان بەهەمان زمان دەدوێن، بەڵام لەبەر ئەوەی لە ناو دوو دەوڵەتی جیادان دوو نەتەوەی جیاوازن، ئەڵمانەکان و فەرەنسییەکان و ئیتالییەکانی ناو سویسراش لەبەر ئەوەی لە ناو یەک دەوڵەتدان لەگەڵ ئەوەشدا زمانەکانیان جیاوازن یەک نەتەوەن، ئەمە هەمان هەڵەیە کە دواتر لێکۆڵەرە مۆدێرنیستەکانی بواری نەتەوە خوازی تێی دەکەون و نەتەوەوە دەوڵەت دەکەنەوە بەیەک.

لای ئەو گەر ئایینیش لەسەردەمانێکدا بوو بێتە جیاکەرەوەی کۆمەڵەیەکی مرۆیی لە کۆمەڵەیەکی تری مرۆیی وەک ئەوەی کە لە ئەسینای کۆن هەبووە، ئەوە لەم سەردەمەدا ئایین ناتوانێت ببێتە خاسیەتی جیاکەرەوەو شوناسی نەتەوەکان، بەپێی بۆچوونی ئەو ئایین بووە بەبابەتێکی کەسی و بەستراوەتەوە بەویژدانی تاکەکەسی هەر کەسێکەوە، نەتەوەکان چیتر بە کاسۆلیک و بە پرۆتستانت دابەش ناکرێن[٣٧٣/١٤].

رینان جوگرافیای سروشتی و خاک وەک رەگەزو زمان و ئایین بە بنەمای بوونی نەتەوە نازانێت و بەڵگەشی ئەوەیە سنوورە سروشتییەکان نەیانتوانیوە رێگربن لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەیەک بێتەئاراوە، شاخەکان و دەریاکان نە بنەمای یەکگرتنی رەگەزە جیاوازەکان بوون لەناو نەتەوەداو نە بنەمای دابڕانی رەگەزێک بوون لەبەشەکانی خۆی، سنووری سروشتی نابێتە بەربەست لەبەردەم ویستی مرۆییدا[٣٧٤/١٤].

بەپێی ئەم بۆچوونە بەرژەوەندی هاوبەشیش نابێتە بنەمای بوونی نەتەوە، بەرژەوەندی هاوبەش گرووپە بازرگانیەکان دروست دەکات و ئەمەش

یەکبوونێکی جەستەیی و ماددی رووتە، نەتەوە لەسەر بنەمایەک دروست دەبێت کە لە یەک کاتدا جەستەیی و روحیشە[٣٧٤/١٤]، ئەمەش وادەکات ئەو گروپەی بەرژەوەندی هاوبەش کۆی کردوونەتەوە بە هۆی ئەوەوە بنەمای ئەو کۆبوونەوە تەنها ئەوەیە کە مادی و جەستەییەو ئەوەی نامادییە نەبووەتە بنەمای ئەو کۆبوونەوەیە ئەو گروپە نابن بە نەتەوە. گەر ئەمانە نەبنە بنەما بۆ بوونی نەتەوە، ئایا نەتەوە بە چی نەتەوەیەو ئەو بنەمایە کامەیە کە نەتەوە لێیەوە پەیدا دەبێت؟ لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا رینان دەڵێت: نەتەوە رۆحێکە، پرەنسیپێکی رۆحییە. دووشت هەن کە لە راستیدا یەک شتن ئەم روحە پێکدەهێنن: یەکێکیان بوونی میراتێکە لە نەریت و بیرەوەرییەکانی رابردوو، دووەم رەزامەندی هەنوکەیی و ئارەزووی پێکەوژیان و بوونی ئیرادەیەک بۆ درێژەدان بەو نەریت و بیرەوەریانەی کە بەرهەمی پێکەوە ژیانن و بە میرات ماونەتەوە[٣٧٥/١٤].

لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت کە نەتەوە لای ئەویش وەک ئەوەی لای هیگڵ هەیە ئایدیاڵێکە واتە رۆحێکە، ئەم رۆحە پێویستی بە توخمێکی تر هەیە کە ئیرادەیە، تا شێوەگیر بێت و بنوێنرێت، بەڵام لەراستیدا ئەو لێکچوونەی کە لەنێوان تیۆرەکەی هیگڵ و تیۆرەکەی ریناندا هەیە لێکچوونێکی رواڵەتی زاراوەکانە، چونکە رۆحی نەتەوە لای هیگڵ لەرابردووی هاوبەشی کۆمەڵە ئیتنیکێک وەرناگیرێت، روحی نەتەوە لای ئەو ئەوەیە کە لە عەقڵی تاکەکانی ناو میللەتدا هەیەو ئەو تاکانە کاتێک پەی پێدەبەن لە ژێر حوکمی ئەو نەریت و کەلتورە دەرچووبن کە لە منداڵییەوە وەک کۆمەڵە یاسایەک لەناویاندا چێنراوە.

بەڵام رۆح لای رینان تەواو پێچەوانەی ئەمەیە، رۆح لای ئەو نەریت و بیرەوەریانەن کە لە رابردووەوە گوازراوەتەوە بۆ ئێستاو لە ئێستادا ویست بەرەو داهاتوو ئاراستە دەکەن. رۆحی نەتەوە پێکهاتەیەکە لە ویست و ئەو بیرەوەریانە، واتە رۆح جەوهەر نییەو تاکانە نییە، پێکهاتەیەو لە دوو توخم پێکهاتووە، بیرەوەری و ویست. رۆح لای هیگڵ تاکانەو یەکەو هەر خۆیەتی و لەرێگەی ویستەوە هەوڵی خۆئاشکراکردنی خۆی دەدات لەناو واقعێکی مادیدا. رۆح شتێکە وەدی دێت، شتێک نییە کە پێکبێت، بەڵام رۆح لای رینان دروستەییەو پێکدێت و وەدی نایەت. لای ئەو رۆح لەدەرەوەی ئێمەوە دێتە

ناومـان و حوکمـمـان دەکـات، بەڵام لای هیگـڵ رۆح لەناوماندایەو دواتـر دێـتە دەرەوەو خـۆی لەرێـگەی ئـێمەوە ئاشـکرا دەکـات. نەتەوە لای رینـان پـێش ئەوەی پێکهاتەی کۆمەڵە ئیتنیکێک بێت، رۆحە، بەڵام ئەم رۆحە پێکهاتەیەکە لە بیرەوەرییە هاوبەشەکانی ئەو ئیتنیکانەو لەرابردووەوە هاتووەتە ناو تاکەکانی ئیتنیکەکان و دواتر لەرێگەی ئیرادەیانەوە لەداهاتوودا لە کاروکردەوەی تری پێکەوەیدا شـێوەگیر دەبێتەوەو بەهەمـان شـێوە ئەم شـێوەگیربوونە دووپـات دەبێـتەوە. لای هیگـڵ رۆح کاتێـک عەینـی دەبێـتەوە، کە لە کـارو کـردەوەی کەسـەکاندا شـێوەگیر ببێـت، دوای شێوەگیربوونیشـی لەنەوەکـانی داهـاتوودا نـابێتەوە بە رۆحێکـی پەتـی. نەوەی داهـاتوو، رۆحـی لەنـاو خۆیـدایەو دەبێـت وەک نەوەی پێشـوو ئەویش رۆحەکەی نـاو خـۆی شـێوەگیر بکات، رۆح بەمە ئازادەو جگە لە خۆی پەیوەست نییە بەهیچ شتێکی ترەوە، لە خۆیداو بەخـۆی و بـۆ خـۆی هەیە. بەڵام رۆح لای رینـان بەبـێ وابەسـتە بـوون بەرابـردووەوە بوونی نابێت، رۆحی نەتەوە لەناو کەسەکاندا بوونێکی پێشـینەی نییەو بـوونی پێشینەی رۆحی نەتەوە لە رابردوودایە.

لای ئەو نەتەوە وەک تاکەکەس بەری رابردوویەکی دوورودرێژی رەنج و قوربانی و گوێڕایەڵییە، نەریتی باوباپیران لە هەمـوو شـتێک رەواترە. ئێمە بە رەنجـی باوباپیرانمـــان بـــووین بەوەی کە ئێســـتا هەیـــن[٣٧٢/١٤]. لێـــرەدا ئەو جیـاوازییە لە مانـای رۆحـی نەتەوەدا لەنێـوان هیگـڵ و رینانـدا دەردەکەوێـت، بەوەی کە رۆح لای هیگـڵ پێویسـتی بە رابـردوویەک نییە بـۆ بـوونی، چـونکە بەخـۆی لە خۆیـدا هەیەو ئەمەش بـووە بە بەڵـگە لەسـەر ئەوەی کە جەوهەری روح ئازادییەو هەر لەمەشەوەیە کە مرۆڤ لە خۆیدا ئازادە.

بەڵام لای رینان رۆحی ئێمە بوونی پەیوەستە بەبوونی پێشـینەکانمانەوەو بەبـوونی ئەوان ئـێمە هەیـن و بەبـێ بـوونی ئەوان ئـێمە بوونمـان نیـیە ئـێمە ئەوەیـن، ئێـوە بـوون، ئەوەش دەبـین کە ئێـوە[٣٧٧/١٤]. ئـازادی لێـرەدا نـابێتە خاسیەتی جەوهەریـی رۆح، وابەسـتەبوون و بەندیەتی خاسـیەتی ئەو رۆحەیە کە رینان بە روحی نەتەوەی دەزانێت.

بەپێـی ئەم بیرکـردنەوەیە ئەوەی وزەی زۆر دەدات بە ویسـتی یەکبـوونی ئیتنیکەکان بۆ ئەوەی لەنـاو نەتەوەدا خۆیـان نەفی بکەن، زەحمەت و رەنج و دەردیســەری پێکەوەیـی ئیتنیکەکـانە، نەک خۆشـییە پێکەوەییەکانیـان، ئەوەی

رۆحی نەتەوە بەهێز دەکات سەرکەوتنەکان نین، خەم و پەژارەکانن، چونکە ئەمانە زیاتر ئەرک دەخەنە سەرشانی کەسەکانی ناو نەتەوە. نەتەوە یەکبوونێکی گەورەی تاکەکانی ناو ئیتنیکە جیاوازەکانە، ئەم یەکبوونەش بەو قوربانییە پێکەوەییانە دروستبووە کە لە رابردوودا داویانەو بەو خۆبەختکردنانەیە کە بۆ ئایندەی خۆیان بۆ ئامادە کردووە، نەتەوە مۆرکی رابردووەو لە ئێستادا وەک راستییەکی هەستەکی و واقعی لە هەڵسوکەوتی کەسەکاندا دیارو ئامادەیە، خواستێکی ئاشکرایە بۆ ژیانی پێکەوەیی، دواجار بوونی نەتەوە راپرسییەکی میللییانەی رۆژانەیە(٣٧٦/١٤). واتە بەڵێ کردنە بۆ ژیانی پێکەوەیی تاکەکانی ناو ئەتنیکە جیاوازەکان لەناو نەتەوەداو ناکردنێکی بەردەوامیشە بۆ ئەو ژیانە پێکەوەییەی کە لەناو بنەماڵەو خێڵ و ئەتنیکەکاندا هەیە.

گەر لای هیگڵ خواستە بەشەکییەکانی تاک لەخواستەکانی نەتەوەدا وەدی بێن و خواستە هەمەکییە عەقڵییەکانی نەتەوەش لەرێگەی وەدیهاتنی خواستە بەشەکییەکانی تاکەکانەوە وەدی بێت، ئەوە لای رینان خواستە تاکەکەسییەکانی تاکەکانی ناو نەتەوە بەردەوام دەبێت ببنە قوربانی بۆ خواستە گشتییەکانی نەتەوە، بەبێ ئەو قوربانییە، ئەو یەکبوونەی کە نەتەوە لەسەری دامەزراوە، ناتوانێت خۆی راگرێت، رینان ئەم قوربانیدانەی تاک بە خواستەکانی خۆی بۆ خواستەکانی نەتەوە بە هۆشیاری ئاکاری ناو دەبات و ئەو هۆشیارییەش بە هۆشیاری نەتەوەیی دادەنێت. بۆ ئەوەی ئەو هۆشیارییە ئاکارییەش بوونی خۆی بسەلمێنێت دەبێت تاکەکەس لە پێناو بەرژەوەندی گشتیدا خۆی بکاتە قوربانی(٣٧٨/١٤).

ئەم بۆچوونە تیۆرییەی رینان لە بارەی نەتەوەوە رێگە خۆشکەرە بۆ سەرهەڵدانی ئەو تیۆرانەی نەتەوەخوازی کە لەسەدەی بیستەمدا باس لە دروستکردنی نەتەوەکان دەکەن. ئەوەی لە نێوان بۆچوونەکەی رینان و لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی هاوبەشە، ئەوەیە کە مرۆڤەکان بە ویست و ئارەزووی خۆیان نەتەوەکانیان دروست دەکەن و نەتەوە بەرهەمی رێکەوتنی ئەوانە، لەلایەکی ترەوە لای رینان تاکەکەس کاتێک دەبێتە تاکەکەسێکی نەتەوەیی کە قوربانی بدات بەوەی کە تایبەتە بە خۆی بۆ ئەوەی کە گشتییەو تایبەتە بەنەتەوە، لای لێکۆڵەرە مۆدێرنیستەکانی بواری نەتەوەخوازی ئەم

بۆچــوونە لە ئاســتێکی کۆیــدا گوزارشــتی لێکــراوە، لای ئەوان کۆمەڵگــا ناوچەییەکانی ناو دەوڵەت دەبێت دەستبەرداری ئەو کەلتورە ئیتنیکییە ببن کە بە هــی خۆیــانی دەزانــن بــۆ ئەو کەلتــورەی کە دەوڵەت بەنــاوی کەلتــوری نەتەوەوە بـڵاوی دەکـاتەوە. ئەو بیـرۆکە دروسـتەییەی کە رینـان لە سـەدەی نۆزدەدا بە شـێوەیەکی زۆر سادە گوزارشـتی لێدەکات، هەمـان ئەو بیرۆکەیە کە لە ســـەدەی بیســـتدا لە لایەن لێکـــۆڵەرە مۆدێرنیســـتەکانی بـــواری نەتەوەخـوازی بە شـێوەیەکی فـراوان و قـووڵ گوزارشـتی لێدەکرێت و دەبێت بەو تـاکە تیـۆرەی کە بـاڵ بەسـەر هەمـوو لێکۆڵینەوەکـانی بـواری نەتەوەو نەتەوەخوازیــدا دەکێشــێت. لەســەدەی بیســتدا کە ســەدەی ســەرهەڵدانی تیۆرەکانی بواری نەتەوەخـوازییە، تەنهـا بۆچوونە تیۆرییەکەی رینـان لە نـاو تیۆرەکـانی نەتەوەخوازیـدا پەرەسـەندنێکی بـاش بەخـۆییەوە دەبینـێ. تیـۆرە سروشـتییەکەی لۆبۆن گرنگییەکی ئەوتۆی پێنادرێت و بۆچوونە سروشـتییەکە وەک بۆچــوونێکی رەگەز پەرەســتانەو دژەمــۆدێرنیزم دەناســرێت، تیــۆرە عەقڵیـیەکەش بە هـیچ شـێوەیەک لە نـاو ئەم لێکـۆڵینەوانەدا باسـی ناکرێـت و فەرامۆش دەکرێت.

بەشی سێهەم:

تیۆرەکانی نەتەوەخوازی و نەتەوە

مۆدێرنیستەکان و ئیتنۆسیمبولیستەکان بڕوایان وایە کە نەتەوە بەرهەمێکە لە بەرهەمەکانی مۆدێرنەو پێش ئەم سەردەمە نەتەوە بوونی نەبووە. ئەمەش ئەو خاڵە گرنگەیە کە بۆچوونەکەی ئەوان لەبارەی بوون و نەبوونی نەتەوەوە جیادەکاتەوە لە بۆچوونی فەیلەسوفە ئەڵمانەکان. بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوە لەلایەکەوە بەتوندی بەستراوە بە مۆدێرنەو کەلتوری مۆدێرنەکەوە، لەلایەکی ترەوە بەستراوە بەنەتەوەخوازی و دەوڵەتی نوێوە، واتە ئەو دەوڵەتانەی کە لە دوای هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتەکانی رۆژئاواو رۆژهەڵات دروست دەبن.

بەپێی تێڕوانینی مۆدێرنیستەکان، نەتەوە وەک هەر دروستکراوێکی تەکنیکی بەرنامەو پلان بۆ دروستکردنەکەی دادەنرێت، بەمەش پلاندانان بۆ دروستکردنی نەتەوە دەبێتە بەشێک لە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە، (ئەم پرۆسەی (پێکهێنانی نەتەوە)یە پلانی بۆ دانراوە، پرۆسەیەکی مۆدێرن بوو کە لە پێش ساڵی ١٧٨٩دا شتی وا روویندابوو. راستە لەسەردەمەکانی پێشووتردا پرۆگرامی بوژانەوەو پڕۆژەی مەزنی ئاوەدانکردنەوەو نوێکردنەوەی کارگێڕی بەئەندازەی گەورە لەلایەن پاشا مونەوەرەکانەوە خرابوونەگەڕ، هەر لە یاساکانی حامورابی لەبابلی کۆن و چاکسازییەکانی ئۆگستۆسی رۆم تا پڕۆگرامە نوێکارەکانی پیتەری مەزنی روسیاو جۆزیفی دووەمی نەمسا، بەڵام کارەکانیان دیزاینێکی بە کۆمەڵی لەخۆ نەگرتبوو، کارەکان بەناوی یان لەبری تەنها کەسێک یان چینێکی دەسەڵاتدارەوە ئەنجامدرابوون)[٦٠/١٣]، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە سەر بەسەردەمێکی جیاوازە، لەپێش ئەو سەردەمەوە کاری مەزن ئەنجامدراون، بەڵام دروستکردنی نەتەوە یەکێک نەبووە لەو کارانە.

لەو سەردەمە نوێیەدا ئایدیۆلۆجیای گەلی سەروەر کە خاوەنی کەلتورو مێژوویەکی هاوبەش بێت و خەڵکی لەپێناو پاراستنیدا قوربانی گەورە بدەن، دێتە ئاراوەو خەڵکی بەگشتی لەم سەردەمەدا هاندەدرێن بۆ بەشداریکردن لە سیاسیەتی ناوەندی بڕیارداو دەبنە هاوڵاتی کارا، پەروەردەیەکی گشتی و جەماوەری و ئیلزامی چونیەک بۆ دانیشتوان دەستەبەر دەکرێت و رەفتارو شارەزایی پێویست لەناو خەڵکدا پەرەپێدەدات تا (هێزو دەسەڵاتی نەتەوە

بگەیێنێتە ئەوپەڕی و هـاووڵاتی لەسـەر ڕێزگرتنـی یاسـاکانی نەتەوە لەسـەر بناغەی عیلمانی رووت رابهێنێت)[٦٠/١٣].

ئەوانەی سەرەوە لەیەک سەردەمدا دێنەئاراوەو بەرهەمـی ئەو شۆڕشـانەن کە لەسـەدەی حەڤـدەهەمی ئەوروپـاو ئەمەریکـادا روودەدەن، وەک شۆڕشـی (PURITAN)ەکـانی هۆڵەنـداو ئینگلـتەراو شۆڕشـی وڵاتە یەکگرتووەکـان و شۆڕشی فەرەنسا. دۆرکهایم لەبارەی شۆڕشی فەرەنساوە دەڵێت: (لەراستیدا هەر لەم کـاتەدا بـوو کە لەژێـر کـارگەرێتی خواسـت و حەزی گشـتی وەک نیشـتمان و سـەربەسـتی و مەنتیـق کە لە بنەڕەتدا شـتی عەلمـانین گۆڕان بۆ شتی پیرۆز، لەوە دەچوو ئایینێک دروست بـوو بێت کە بیروبـاوەڕو سیمبول و بۆنەی تایبەتی خۆی هەبێت)[٦١/١٣].

سـمیس کە رابەری ئیتنۆسیمبولیسـتەکانی بـواری نەتەوەخـوازییە، پێیـوایە مۆدێرنیزم لەدوو شێوەدا خۆی دەنوێنێت کە بریتین لەشێوەی کرۆنۆلۆجی و سۆسیۆلۆجی، یەکەم شـێوەیان ئیتنۆسیمبولیسـتەکان پەیـڕەوی دەکەن و (پـێ لەسەر ئەوە دادەگرن نەتەوەخوازی وەک ئایدیۆلۆجیاو بزوتنەوەو سیبمولیزم تـا رادەیەک نـوێیە)[٦١/١٣]. شـێوەی دووەمیـان کە مۆدێرنیسـتەکان نـوێنەرایەتی دەکەن (پێ لەسـەر ئەوە دادەگرێت، نەتەوەخـوازی بریتی نییە لە داهێنـان و شـێوازی نـوێکردنەوەی شـتێکی زۆر کـۆنتر، بەڵکـو شـتێکی لەم چەشـنە لەوەوبەر لە ئـارادا نەبـووە، ئەمەش بریتـی نیـیە لە گۆڕانکـارییەکی حەتمـی مێژوو، بەڵکو دیاردەیەکە بەهـۆی هـاتنی سـەردەمێکی تەواو نوێ و زنجیرە هەلومەرجێکی تەواو نوێوە هـاتۆتە ئاراوە، بەکورتی نەتەوەخـوازی بەهەرمـی مـۆدێرینیتەیەو هیچـی تـر، ئەم پێـداگرتنەی دووەمە کە چوارچێـوەی مـۆدێرنیزمی راسـتەقینە دەنەخشـێنێت)[٦٢/١٣]. لای مۆدێرنیسـتەکان (تەنهـا نەتەوەخـوازی مـۆدێرن نیـیە، بەڵکـو نەتەوەکـان و دەوڵەتـی نەتەوەیـی و ناسـنامەی نەتەوەیـی و هەمـوو ئەوانەی لەنـاو کۆمەڵگـا نەتەوەییەکانـدا هەن مـۆدێرنن. هەمـوو ئەمـانەش بەلای مۆدێرنیسـتەکانەوە تەنهـا لەرووی کرۆنۆلـۆجییەوە نـوێ نـین، بەڵکـو لەرووی چۆنایەتیشـەوە نـوێن. شۆڕشـی فەرەنسا تەنها ئایدیۆلۆجیایەکی نوێی نەهێنایە کایەوە، جۆرێکی نوێی دەوڵەت و لە کۆتایدا جۆرێکی نوێ لە سیسەمی نێودەوڵەتی هێنایەکایەوە. ئەم دیاردە نوێیـانە پـێکەوەو بەهاوکـاری یەکتـر ئـاوێتەی سیسـتەمی نـوێی جیهـانی

مـۆدێرنیتین، بەڵام لەهەمـان کاتـدا ڕەنگدانەوەی ئەو هەلـومەرجە نوێیـانەن کە سیمای مۆدێرنیتین)[٦٢/١٣].

ئێرنیست رینان بناغە داڕێژەری بیرکردنەوەی مۆدێرنیزمـانەیە بۆ نەتەوە، گەرچـی لای ئەو نەتەوەخـوازی هـیچ بـاس و خواسـێکی نییە، بەڵام لەرێگەی دیاریکردنی ئەو توخمانەی کە نەتەوە دروست دەکەن زەمینەخۆش دەکات بۆ مۆدێرنیستەکانی دوای خۆی، نەتەوەخوازی بکەنە هێزی کارای دروستکردنی نەتەوە.

مۆدێرنیسـتەکان هەر لە رینـانەوە تـا ئەندرسـن لەکارەکـانی خۆیانـدا پـێ لەسـەر کەلتـورێکی داهێنـراو دادەگرن کە نەتەوەخـوازی کـار لەسـەر چانـدنی دەکـات لەنـاو ئەو جەمـاوەرەدا، کە دواتـر بەهـۆی وەرگرتنـی ئەم کەلتـورەوە نەتەوەیان لێدروست دەکرێت.

گرنگی ئەم کەلتورە لە جۆری کەلتورەکەوە سەرچاوە ناگرێت و لەوێوە سـەرچاوە دەگرێت کە ئەم کەلتـورە دەتوانێـت چـین و تـوێژە جیاوازەکـان و گروپە ئیتنیکییە جیاجیاکان لەدەوری یەک ئامانجدا کۆبکاتەوەو ناکۆکییەکانی نێوانیان نەهێڵێ و لەناو یەک پێکهاتەدا بیانکاتەوە بەیەک. ئەو پێکهاتەیەش پێی دەڵێن نەتەوە، بەمە شوناسە جیاوازەکان لەنـاو یەک شوناسـدا جیاوازییەکانی خۆیـان لەدەسـت دەدەن، ئەو شوناسـەش شوناسـی نەتەوەیـیە. نەتەوە لای رینـان داهێنراوێکـی نـوێیەو پـێش شۆڕشـی فەرەنسـا بـوونی نەبـووە، بـۆ ئەم داهێنانە نوێیەش دوو توخمی سەرەکی هەن، یەکیـان ریشـەی لەرابـردوودایەو خاوەنـداریەتییەکی هاوبەشـی کـۆمەڵە ئیتنیکـێکە بـۆ میراتێکـی دەوڵەمەنـدی بیرەوەرییەکـان، ئەوی تریـان ریشـەی لە ئێسـتادایەو ئـاواتی پـێکەوە ژیـان و ویسـتی بەزینـدوو راگرتنـی ئەو میـراتە هاوبەشـەیە بەوەی ئەو گـروپە کۆمەڵایەتییە جیـاوازانەی کە خـاوەنی ئەو میـراتەن پـێکەوە کـاری پێکەوەیـی ئەنجام بدەن و ئەو میراتە پەرەبسێنێ و گەشە بکات.

بـۆ ئەمەش ئەو گـروپە کۆمەڵایەتییـانە دەبێـت چۆنـایەتی کەلتـوری نـوێ دابهێنن، بۆ ئەو ژیـانە پێکەوەیـیەی کە بەهـۆی بیرەوەرییەکـانی رابـردووەوە بـۆتە ئامانجیـان. کەوابێـت هەسـتکردن بە ژیـانی پێکەوەیـی لەو گروپـانە دەخوازێت کەلتورێکی هاوبەشی بۆ دابهێنن و ئەم کەلتورە هاوبەشـەش جێگە بە کەلتـوری نـاوچەیی هەر یەک لەو گروپـانە چـۆڵ بکـات، بەمە ئەو ژیـانە

پێکەوەییە دەستدەکەوێت و لێکدژییە کەلتورییەکانی ئەو گروپە کۆمەڵایەتییانە نامێنن.

ویستی پێکەوەژیان، ئەو بیرەوەریانە چالاکی دەکات کە سەرکەوتن و شکستەکانی کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی لەرووداوێکی مێژووییدا تووشیان دەبن، ئەمەش لەو کاتەدا دەبێت کە رووبەرووی هێزێکی دەرەکی دەبنەوە کە مەترسییە لەسەر هەموویان.

ئەم گروپانە بەرێکەوتێکی مێژوویی لەناو رووداوێکی لەو جۆرەدا وەک یەک هێز لەبەرامبەر ئەو هێزە دەرەکییەدا دەوەستن کە هەڕەشەیان لێدەکات، ئەو رێکەوتە ئەو یەکبوونە مێژووییە لەنێوان ئەو گروپە ناچونیەک و جیاوازانەدا دروست دەکات، بەمەش جۆرێک لە هۆشیاری لەلایان سەرهەڵدەدات بەرامبەر بەسودی پێکەوە ژیان و پێکەوە کارکردن، ئەم هۆشیارییەش لەو بیرەوەرییانەوە سەرچاوە دەگرێت کە گروپەکان لەو رووداوەدا بوونەتە خاوەنی.

تاکە شتێک کە ئەوان تیایدا هاوبەش بن ئەو بیرەوەریانەن، هەر ئەوانیشن کە پەرە بە هۆشیاری و بیرکردنەوەی ئەوان دەدەن، تا بیر لەوە بکەنەوە کە بەپێکەوە ژیانێکی هاوبەش بژین و بەردەوامی بەو یەکبوونە بدەن کە بەرێکەوتێکی مێژوویی تێی کەوتوون. لێرەدا مێژوو ئەوە نیشانی ئەوان دەدات کە چەند پێویستە بۆ پاراستنی بوونی خۆیان درێژە بەو یەکبوونە بدەن کە بە رێکەوت لە رووداوێکی مێژوویدا توشیان هاتووە.

نەتەوە بەوە دروست دەبێت ئەوەی کە ئەوان بەرێکەوت تووشی هاتوون، هەوڵبدەن بەویستی خۆیان دروستی بکەنەوەو گەشەی پێبدەن، لێرەوەیە کە رینان هەلومەرجی دروستبوونی نەتەوە دەبەستێت بەوەوە کە لە رابردوودا کۆمەڵە گروپێک بە رێکەوتێکی مێژوویی کەوتوونە ناو ژیانێکی پێکەوەیی و ئەوەش کە لە رابردودا بەرێکەوت روویداوە کردویانە بەئامانجێک و دەیانەوێت لە ئێستاو داهاتوودا لەرێگەی ئەو ژیانە پێکەوەییەوە پێکەوە کاری گەورەترو مەزنتر ئەنجامبدەن.

بۆ ئەوەی ئەوەی لە رابردوودا بەرێکەوت پێی گەیشتوون لە داهاتووشدا بەردەوام بێت، دەبێت ئەوەی بەرێکەوت کراوە، بەرنامەو پلانی گونجاوی بۆ دابنرێت و پەرە بسێنێت. کەوا بێت ئەوەی ئەوان بەنائاگایی تێی کەوتوون،

دەبێت بەویست و ئاگایی خۆیان پلان و بەرنامە بۆ روودانی دابڕێژنەوە، بە بەئاگایی کردنی ئەوەی کە نائاگاییانەیە نەتەوە دروست بکەن.

بەپێی ئەم بۆچوونە، نەتەوە پێویستی بەویستی ئاگایانەی کۆمەڵە گروپێکە، لەگەڵ ئەزموونێکی هاوبەشدا کە لە واقعێکی مێژوویدا بەڕێکەوت دەستیان کەوتووە، ئەوان چۆنایەتییەکانی ئەو سیستەمەی کە پێکەوە بە رێکەوت ئەوانی خستووەتە ناو پەیوەندییەوە وەردەگرن و بەئاگایی و بیرکردنەوەی خۆیان سیستەمێک لە چۆنایەتییەکانی پێدروست دەکەن، تا بەژیانێکی پێکەوەیی کار بۆ ئەو دەستکەوتانە بکەن کە لەو رووداوە مێژووییەدا بەڕێکەوت دەستیان کەوتووە.

دروستکردنی سیستەمێک لە چۆنایەتییەکان بۆ پێکەوەژیان، ئەو توخمەیە کە دواتر لای مۆدێرنیستەکان بە توخمی کارای دروستبوونی نەتەوە دادەنرێت و پێی دەڵێن نەتەوەخوازی. کەواتە نەتەوەخوازی دروستکەری سیستەمێکە لە چۆنایەتی بۆ ژیانی پێکەوەیی کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی جیاوازو چاندنی چۆنایەتییەکانی ئەو سیستەمەیە لەناو ئەندامانی ئەو گروپە جیاوازانە تا ئەو گروپانە ببنەوە بەیەک و لەناو یەک ژیانی پێکەوەییدا ئەوە ئەنجامبدەن کە بەبێ ئەو پێکەوە ژیانە ناتوانن ئەنجامی بدەن.

دروستکردنی سیستەمێکی کۆمەڵایەتی لەو جۆرە لە چۆنایەتی شیاو بۆ پێکەوە ژیان، کارێکی پلان بۆ دانراو و ئاگایانەیە، هەر ئەمەشە وا دەکات کە نەتەوە بچێتە ریزی ئەو بوونەوەرانەوە کە بەپلان و بەرنامەو تەکنیک دروست دەکرێن.

نەتەوە لێرەدا هیچ نییە جگە لە سیستەمێکی کۆمەڵایەتی لە چۆنایەتی، بۆ ژیانی پێکەوەیی کۆمەڵە گروپێکی جیاواز. لێرەدا زمان و نەتەوە وەک یەکیان لێدێت و جیاوازییان تەنها ئەوەندەیە کە زمان سیستەمی ئاماژەکان و چۆنایەتی بەکارهێنانی ئاماژەکانە، نەتەوەش بەهەمان شێوە سیستەمی ئەو تاکەکەسانەو چۆنایەتییەکانی کارکردنی ئەوانە لە ناو ژیانێکی پێکەوەییدا. لەراستیدا ئەو بۆچوونە ناتوانێت وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە بۆچی ئەو گروپە کۆمەڵایەتییانە بەبێ بوونی ئەو رووداوە مێژووییەی کە بەرێکەوت روودەدات ئەو هۆشیارییەیان لا پەیدا نابێت و پەی بەسودی ژیانی پێکەوەیی نابەن و ناتوانن سیستەمێک لە چۆنایەتییەکان بۆ ئەو ژیانە پێکەوەییە

بهێننەئـــاراوە؟. هەر وەک چـــۆن ئەو لێکـــۆڵەرانەی بـــواری زمـــانەوانی کە هەرەمەکـیەت دەکەنە بنەمـای بـوونی زمـان نـاتوانن وەڵامـی ئەو پرسـیارە بدەنەوە: مرۆڤ بۆ ناتوانێت سیستەمێک لەئاماژەو چۆنایەتییەکان دابهێنێ و زمـانێکی پێ دروسـت بکـات و ئەو زمـانە وەک زمـانە سروشـتییەکان کـاری خۆی بکات، بەڵام هەرەمەکییەت و رێککەوت لای مرۆڤی سەرەتایی وا دەکات کە سیستەمێکی لەو جۆرە بۆ ئاماژەکان بێتەئاراوە؟! واتە بۆچی رێکەوت و هەرەمەکییەت بۆ دروستبوونی ئەم سیستەمانە پێش مەرجەو بەبێ بوونی ئەو رێکەوتە ئەو سیستەمانە نایەنە ئاراوە؟!

لەلایەکـــی تـــرەوە ئەم بۆچـــوونە چ لە زمـــان و چ لە نەتەوەدا وەک دوو سیستەم، ناتوانێت وەڵامی ئەو پرسیارە بداتەوە کە بۆچی ئەوەی بەرێکەوت روودەدات لە کـــۆمەڵە مرۆڤێکـــدا روودەدات و لە کـــۆمەڵە مرۆڤێکـــی تـــردا روونادات؟ بۆ ئەو رووداوەی کە بەرێکەوت ئەو کۆمەڵە گروپە تێی دەکەون کە نەتەوەی فەرەنسییان لێ دروست دەبێت و کەچی رووداوێکی بەرێکەوتی لەو جۆرە تووشـی ئەو گـروپە کـۆمەڵایەتییە جیـاوازانە نابێـت کە خۆیـان بە کـورد دەزانـن و بەردەوام لە شـــەڕدان؟ ئەمـــانە ئەو پرسـیارانەن کە پـێش مەرجی رێکەوتی مێژوویی رێگە بە کردنیان نادات.

بـۆ زمـانیش هەمـان پرسـیار گـرنگە، بـۆ نمـونە لە سیسـتەمی ئاماژەکـانی زمـانی کوردیـدا، بـۆچی رێـکەوت ئەو چۆنـایەتی و ئامـاژانە هەڵـدەبژێرێ و چۆنایەتی و ئاماژەی تری جگە لەوان هەڵنابژێرێت؟ بۆچی رێکەوت کار بۆ ئەو ئامـاژە چۆنـایەتییە جیـاوازانە دەکـات و زمـانی کوردییـان لـێ دروسـت دەکات و کار بـۆ ئاماژەو چۆنـایەتی تر ناکات؟ گەر روونتر گوزارشت لەمە بکەین دەڵێین بـۆچی رێکەوت کار دەکات بـۆ ئەوەی <بەرد> ببێت بە نـاوی شتێک بەڵام رێکەوت کۆمەڵە دەنگێکی تر لە دروستکردنی وشـەیەکی تردا بـۆ ناوی ئەو شتە کۆناکاتەوە؟ لێرەدا بۆیە رێکەوت دەکرێتە بنەمـاو پێش مەرج، تا دروستکردنی نەتەوە بگەڕێنرێتەوە بۆ ویست و هۆشیاری مرۆڤەکان، هەر ئەمەش بنەمای بیری مۆدێرنیستەکانە.

مۆدێرنیســـتەکانی دوای رینـــان پەرە بە بۆچوونەکـــانی رینـــان دەدەن و تیـۆرێکی بەهێـز بـۆ نەتەوەو نەتەوەخـوازی تیـۆریزە دەکەن، بەشـێوەیەک کە ئیمکانی کردنی ئەو جۆرە لە پرسیار نەمێنێت، یەکێک لەو لێکۆڵەرانە کە پەرە

بە تیۆرەکەی رینان دەدات، ئێرنست گێلنەرە. ئەوەی کە گێلنەر پێناسەی نەتەوەخوازی و نەتەوەی لەسەر دادەمەزرێنێت، بۆچوونێکە پێیوایە نەتەوەخوازی بنەمایەکی سیاسییەو داوای هەماهەنگی یەکەی سیاسی و یەکەی نەتەوەیی دەکات(١٥/٣).

بەپێی بۆچوونی گێلنەر هەماهەنگی ئەو دوو یەکەیە لەپێش سەردەمی مۆدێرندا بوونی نەبووەو لەگەڵ هاتنی مۆدێرنیتێ ئەو هەمئاهەنگییە هاتووەتە ئاراوە، ئەویش بەهۆی ئەو کەلتورە داهێنراوە فەرمییەوە هاتووەتەئاراوە، کە لە رێگەی قوتابخانە مۆدێرنەکان و پەروەردەو فێرکردنی مۆدێرنەوە بەناو هەموو ئەو هاوڵاتییانەدا بڵاوبووەتەوە کە لەناو یەک سنووری سیاسیدان.

لەسەر مەسەلەی ئەو هەماهەنگییەی کە نەتەوەخوازی کردوویەتی بە ئامانجی خۆی، گفتوگۆیەک لەنێوان دوو لێکۆڵەری مۆدێرنیستدا هەیە، یەکێکیان ئیلیا قەدوورییەو ئەویتریان گێلنەرە، لای گێلنەر ئەو هەماهەنگییەی کە نەتەوەخوازی داوای دەکات، نەتەوەخوازی دروستی نەکردووە، واتە ئەوە نەتەوەخوازی نییە کە بەیەک کەلتور لەرێگەی پەروەردەو فێرکردنەوە، کەسەکانی ناو یەک یەکەی سیاسی وەک دەوڵەت وا لێدەکات هەڵگری هەمان کەلتوربن و بەهەمان سیستەمی چۆنایەتییەکان پێکەوە بژین، بەپێچەوانەوە، ئەوە ئەو هەماهەنگییەی نێوان یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسییە، کە لە فۆرمی نەتەوەخوازیدا دەردەکەوێت، ئەوە نەتەوەخوازیشە کە ئەو کەسانەی ناو ئەو یەکە سیاسییە دەکات بەنەتەوەو لە فۆرمی نەتەوەدا دەیانخاتەڕوو.

بەڵام لای قەدووری نەتەوەخوازی پێش بوونی ئەو هەماهەنگییە هەیەو هەوڵی ئەوە دەدات سیستەمێک لە چۆنایەتییەکان دابهێنێت و بیخاتە شوێنی ئەو سیستەمە جیاوازانەی چۆنایەتییەکانی گروپە کۆمەڵایەتییە جیاوازەکانی ناو یەک یەکەی سیاسی، لەپێناو دروستکردنی هەماهەنگی لەنێوان یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسیدا. لێرەوەیە کە گێلنەر دەڵێت: ئەوە نەتەوەخوازی نییە کە هەماهەنگی دەسەپێنێت، زەرورەتێکی بابەتی هەیە -کە خۆلادان لێی مەحاڵە- ئەو هەماهەنگییە دەسەپێنێت و دواتر لە رووکاردا لەشێوەی نەتەوەخوازیدا شێوەگیر دەبێت(٨٤/٣).

بەم پێیە لای قەدووری کارای ئەو هەماهەنگییە کەلتورییە کە لەسنووری یەکەیەکی سیاسی وەک دەوڵەتدا دروست دەبێت نەتەوەخوازییە. بەڵام لای

گێلنەر ئەو هەماهەنگییە ئایدیالەو دواتر لەشێوەی نەتەوەخوازیدا شێوەگیر دەکرێت، بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیێنێت کە لای گێلنەر نەتەوەخوازی کارای دروستکردنی نەتەوە نییە، هەماهەنگی کەلتوری نەتەوەخوازی دێنێتە ئاراوەو نەتەوەخوازیش نەتەوە، بەڵام لای قەدووری ئەمە پێچەوانە بێت.

لای قەدووری خەون بینین بە کۆمەڵگایەکی عەقڵی لەو جۆرە کە فەلسەفەی ئەڵمانی باسی دەکات، لەلای رۆشنبیرە لاوە ئەڵمانەکان دەبێتە ئایدیۆلۆجیاو ئەم ئایدیۆلۆجیایەش ئەوان وا لێدەکات کار بۆ وەدیهاتنی بکەن لە فۆرمی نەتەوەی ئەڵمانداو بەمە نەتەوەی ئەڵمان دروست بکەن، لێرەدا نەتەوەخوازی بریتی بوو لە بزوتنەوەی لاوە بێزارەکانی ئەڵمان کە لەگەڵ نەریت و باوباپیرانیان ناکۆک بوون(٨٠/١٣)، ئەم بزوتنەوەیە هەوڵی دەدا ئەو کەلتورە عەقڵییە بکاتە کەلتوری سەراسەری کۆمەڵگاو بەمەش هەماهەنگی لەنێوان یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسیدا دروست بکات و نەتەوە بهێنێتە ئاراوە.

لای گێلنەر کارای تر هەیە بۆ دروستکردنی هەماهەنگی لەنێوان ئەو دوو یەکەیەدا، ئەمەش وا دەکات کە نەتەوەخوازی دوای هەماهەنگییەکە دەرکەوێت و ئەو هەماهەنگییە وا پێناسە بکات کە نەتەوەیە.

جیاوازی نێوان بۆچوونی ئەم دوو مۆدێرنیستە لەوەدا نییە کە نەتەوەخوازی نەتەوە دروست دەکات یان دروستی ناکات، لەوەدایە کە ئەو هەماهەنگییەی نێوان کەلتورو یەکەی سیاسی نەتەوەخوازی دروست دەکات یان بەپێچەوانەوە. هەر دوو بۆچوونەکە هاوڕان لەسەر ئەوەی کە نەتەوەخوازی نەتەوە دروست دەکات، ئەوەی جیاوازییەکەی دروستکردووە چۆنییەتی دروستکردنی نەتەوەیە لەلایەن نەتەوەخوازییەوە.

بەپێی هەر دوو بۆچوونەکە دەبێت کەلتورێک هەبێت و لەسنووری یەکەیەکی سیاسیدا چۆنایەتییەکانی خۆی بگوازێتەوە بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە لە سنووری ئەو یەکە سیاسییەدان و بەمەش یەکەیەکی کەلتوری هەماهەنگ لەگەڵ یەکە سیاسییەکە بێتە ئاراوەو لە ئەنجامدا نەتەوە دروست ببێت. کەوابێت لێرەدا نەتەوە پێکهاتەیەکە لە تاکەکانی ناو یەکەیەکی سیاسی و چۆنایەتییەکانی یەک کەلتوری دروستکراو. بەمانایەکی تر گەر ئێمە کولتورێکی دروستکراومان هەبوو کە شیاوبێت بۆ ئەوەی چۆنایەتییەکانی

لەلایەن ئەندامانی کۆمەڵگایەکی سیاسی وەربگیرێن و کۆمەڵگایەکی سیاسی لەو جۆرەشمان هەبێت، با لە کۆمەڵە گروپێکی کۆمەڵایەتی و خاوەن کولتورو زمانی جیاوازیش پێکهاتبێت، ئەوە دەتوانین نەتەوە دروست بکەین.

بەپێی ئەم بۆچوونە ئەو کەلتورەی کە بە چۆنایەتییەکانی، نەتەوە دروست دەکرێت، نابێت کەلتورێکی سروشتی و میللی یان ئایینی بێت و دەبێت کەلتورێکی دروستکراو بێت و مرۆڤەکان بە ئاگایی و ویستی خۆیان دروستیان کردبێت، وەک ئەو کەلتورە فەرمییەی کە لە قوتابخانەو زانکۆ مۆدێرنەکانی ئێستادا لە رێگەی پەروەردەو فێرکردنێکی فەرمی دروستکراوەو چۆنایەتییەکانی بەشێوەیەکی ئیلزامی دەگوازرێنەوە بۆ ناو هەموو ئەو تاکانەی لە چوارچێوەی یەک یەکەی سیاسیدان، کە دەوڵەتی مۆدێرنە.

ئەمە ئەو بۆچوونەیە کە گێلنەر پێشنیاری دەکات، ئەوەش کە جێی گرنگی پێدانی کارەکانی ئەو و مۆدێرنیستەکانی تریشە ئەوەیە: کەلتورێکی دروستکراوی لەو جۆرە کە جیاوازە لە کەلتوری میللی و ئایینی، چۆن دروست دەبێت؟ چۆن لەناو یەکەیەکی سیاسی وەک دەوڵەتدا بڵاودەبێتەوەو چۆنایەتییەکانی جێگەی چۆنایەتییەکانی کەلتورە میللییە جیاوازەکان و کەلتورە ئاینییە جیاوازەکان دەگرنەوە؟ چۆن ئەم کەلتورە دەبێتە کەلتوری باڵای ناو دەوڵەت؟ گەر ئەم کارە سەربگرێت نەتەوەو نەتەوەخوازی چۆن دێنە ئاراوەو نەتەوەخوازی پێداویستی پاراستن و بەردەوامی و پەرەسەندنی ئەو کەلتورەی چۆن دەکەوێتە ئەستۆ؟ چۆن نەتەوەش دەبێتە ئەو بوونەوەرە کە لە هەماهەنگی یەکەی کەلتورەکەو یەکە سیاسییەکە بکەوێتەوە؟

لێکۆڵەرە مۆدێرنیستەکانی بواری نەتەوەخوازی هەموویان لە سەر ئەو بنەمایانە کۆکن کە نەتەوەیان لەسەر دروست دەکرێت. ئەوەی جیاوازی لەنێوانیاندا دروست کردوو، ئەوەیە کە هەریەکەیان بۆچوونێکی لە بارەی جۆری ئەو کەلتورە دروستکراوەوە هەیە کە نەتەوەی پێ دروست دەکرێت.

لای گێلنەر و هۆبزباوم ئەو کەلتورە ئەو کەلتورە پیشەییەیە دروستکراوەیە کە لە قوتابخانەو زانکۆ مۆدێرنەکاندا دەخوێنرێت، لای ئەندرسن ئەو کەلتورە ئەو کەلتورەیە کە رۆشنبیران و رۆژنامەنوسەکان دروستیدەکەن و لە رێگەی کتێبەکان و رۆژنامەو گۆڤارەکانیانەوە بڵاوی دەکەنەوە، لای سیمیس ئەو کەلتورە هەمان ئەو کەلتورە میللییەیە کە لە ناو

کۆمەڵگادا هەیە، بەڵام ئەو کەلتورە بە پرۆسەی دروستکردندا براوەو جارێکی تر بە پێی پێداویستی ژیانە مۆدێرنەکە داڕێژراوەتەوەو کراوە بە کەلتورێکی مۆدێرن. جیاوازی ئەم لێکۆڵەرانەی بواری نەتەوەخوازی لە بارەی جۆری ئەو کەلتورە دروستکراوەی کە نەتەوەخوازەکان نەتەوەی پێ دروست دەکەن چەند بۆچوونێکی تیۆریی جیاوازیان هێناوەتە ئاراوە، ئێمە لێرەدا دوو بۆچوونی گرنگییان بە جیا باس دەکەین و گفتوگۆیەکی رەخنەییان لەسەر دەکەین.

١) دروستکردنی نەتەوە بە کەلتوری پیشەیی قوتابخانە مۆدێرنەکان

نەتەوە لای گێلنەر پێش ئەوەی هەر شتێک بێت، کۆمەڵگایەکی پیشەسازییە، واتە بوونی نەتەوە لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا شاراوەیەو ئەوە کۆمەڵگا پیشەسازییەکانن کە هەڵگری بوونی نەتەوەن و لەگەڵ پەرەسەندنیاندا نەتەوە دروست دەبێت. کۆمەڵگای کشتوکاڵی بەهیچ شێوەیەک هەڵگری بوونی نەتەوە نییەو نەتەوەی لێ ناکەوێتەوە.

کەوابێت نەتەوە پێش بوونی کۆمەڵگای پیشەسازی بوونی نەبووە، کۆمەڵگای پیشەسازیش دەرکەوتەیەکە لە دەرکەوتەکانی مۆدێرنیتێ، ئەمەش وا دەکات کە نەتەوە بوونەوەرێکی مۆدێرن بێت و پێش هاتنی مۆدێرنیتێ هیچ ریشەیەکی نەبێت. لێرەوەیە کە گێلنەر دەڵێت: (نەتەوەکان لەسەدەی هەژدەهەمدا دروستکران و هیچ شتێکیش پێش ئەم کاتە بایەخی نەبوو، پێویست ناکات نەتەوەکان وەک ئادەم سەرەتایان هەبێت)(٨٣/٣).

ئەوەی وا لە گێلنەر دەکات نەتەوەکان بە دەرکەوتەی کۆمەڵگای پیشەسازی بزانێت، ئەو بنەما سیاسییەیە کە نەتەوەخوازی گوزارشتی لێدەکات و دەڵێت: بۆ ئەوەی نەتەوە هەبێت دەبێت یەکەی سیاسی و یەکەی کەلتوری هەماهەنگ بن. لەناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا هەماهەنگی ئەو دوو یەکەیە مومکین نییە، بۆیە مومکین نییە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا نەتەوە دروست بکرێت، بەڵام لەبەرئەوەی ئەم هەماهەنگییە تەنها لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا مومکینە، نەتەوەش تەنها لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا ئیمکانی بوونی دەبێت. لای گێلنەر لەرووی بوونەوە، دەبێت یەکەی سیاسی واتە دەوڵەت هەبێت جا نەتەوەخوازی دەبێت و دەتوانێت بە پاراستن و هێشتنەوەی

هەمــاهەنگیی یەکە کەلتــورییەکە لەگەڵ یەکە سیاســییەکەدا نەتەوە دروســت بکــات و بیپارێزێــت، لەم بــارەیەوە دەڵێــت: (گەر دەوڵەت نەبێــت مەســەلەی نەتەوەخــوازی ســەرهەڵنادات، ئەمەش ئەوەی بەدوادا نــایەت کە مەســەلەی نەتەوەخوازی بۆ هەمـوو دەوڵەتێک سـەرهەڵدەدات، ئەم مەسـەلەیە تەنها بۆ هەنـدێک لە دەوڵەتەکــان ســەرهەڵدەدات)(٢٢/٣). لەبــارەی پێشــکەوتنی بــوونی نەتەوەخوازیش بەسـەر بوونی نەتەوەدا دەڵێت: (نەتەوەخوازیی لەو شـوێنەدا کە نەتەوە نییە نەتەوە دروستدەکات)(٨٤/١٣).

به بۆچــوونی گێلــنەر لەســەردەمی کۆمەڵگــا کشــتوکاڵییەکاندا، زۆربەی کۆمەڵگاکان خاوەنی دەوڵەت بوون، بەڵام هەندێک لەو دەوڵەتانە بەهێزبوون و هەندێکیشیان لاوازبوون. گەر ئەمە وابێت و بوونی دەوڵەتیش پێش مەرجی بوونی نەتەوەخـوازی بێت، بۆچی نەتەوەخوازی و نەتەوە لەو کۆمەڵگایانەدا سەرهەڵنادەن؟

وەڵامی گێلنەر بۆ ئەم پرسیارە ئەوەیە کە ئیمکانی هەماهەنگ بوونەوەی یەکە کەلتــورییەکە لەگەڵ یەکە سیاســـییەکەدا نیـــیە، چـــونکە ئەوەی لەو کۆمەڵگایــانەدا هەڵســوکەوت و ژیــانی پێکەوەیــی نــاو دەوڵەتەکــانی پــێ بەڕێوەدەچێت، کۆمەڵە کەلتورێکی میللی یان بە زمانەکەی گێلنەر(کێوی)ین و ئــیش و کــار لەو کۆمەڵگایــانەدا ناخوازێــت کە کەلتــورێکی فەرمــی یــان بە زمـانەکەی گێلـنەر (بـاخچەیی) دروسـت ببێـت و جـێگە بە کەلتـورە جیـاوازە کێوییەکـــان چـــۆڵ بکـــات و ببێـــتە ئەو یەکە کەلتـــورییەی کە لەگەڵ یەکە سیاســـییەکەدا کە دەوڵەتە هەماهەنــگ ببێــتەوە، هەتــا ئەم هەمــاهەنگییەش دروســت نەبێــت، نەتەوەو نەتەوەخــوازی لەنــاو کۆمەڵگــای دەوڵەتەکانــدا سەرهەڵنادات.

بەپێی ئەم بۆچوونە لەناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا یەکەیەکی سیاسی هەیە لەگەڵ دوو یەکەی کەلتوریـدا کە یەکێکیـان میللیـیە و ئەوی تریـان فەرمیـیەو کەلتـورە میللیـیەکەش لە نـاو خۆیـدا لە چەنـد یەکەیەکـی کەلتـوری جیـاواز پێکهــاتووەو ئەمەش رێگــرە لەبەردەم هەمــاهەنگی یەکەی کەلتــوری لەگەڵ یەکەی سیاسـیدا. لەنــاو ئەو کۆمەڵگایانەشــدا ئیمکــانی لابردنــی ئەو رێگــرو بەربەسـتانە نییە کە رێگرن لەبەردەم ئەوەدا کەلتورە فەرمییەکە لەگەڵ یەکە سیاسـییەکەدا هەماهەنـگ ببێـتەوە. لێرەدا پرسـیارێک دێـتە پێشـەوە، ئەویـش

ئەوەیە، ئەوەی وا دەکات ئەو بەربەستانە لەبەردەم ئەو هەماهەنگییەی کەلتور لەگەڵ یەکەی سیاسیدا هەبێت چییە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە گێلنەر باس لە چەند بەربەرستێک دەکات کە ئەمانەن:

١) کەهەنوت و یاسادانان و دادوەری و بەڕێوەبردن و چاککردنەوەی نەخۆشان، هەموو ئەمانە ئەو چینە پێکدەهێنن کە هەڵگری کەلتوری فەرمین و چینی خوێندەوارە پسپۆڕەکانن، ئەمانە لەگەڵ پیاوە زانا نەخوێندەوارەکانی کەلتوری میللییدا لەهاوپەیمانیدان و زۆرجاریش لەململانێدان، زانینی خوێندن و نووسین لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا کەلێنێکی گەورە لە نێوان کەلتوری فەرمی و کەلتوری میللی دروست دەکات، جگە لەوەی کە شێوەکانی ڕێکخستنی گروپی خوێندەواری کەلتورە فەرمییەکە زۆر جیاوازن و ئەمەش ئەو کەلێنەی نێوان هەر دوو کەلتورەکە فراوانتر دەکات(٣٠/٣) و وادەکات کەلتوری فەرمی نەتوانێت ببێتە ئەو یەکە کەلتورییەی کە لەگەڵ یەکە سیاسییەکەدا هەماهەنگ ببێتەوە.

٢) خوێندنەوەو نووسین و دامەزراندنی دەقی نووسراوی ستانداردو و خاوەن بەردەوامییەکی ماقوڵ، واتە توانای خەزنکردنی کەلتوری و مەعریفی و چەقگیرکردنی لەگەڵ چەقگیرکردنی مەعریفی و تۆمارکردن و پۆلێنکردندا کە توێژە خوێندەوارەکە ئەنجامی دەدەن، ئەم کارانە هاوڕێ نین بەکاری چەقگیرکردنی سیاسی کە دەوڵەتەو زۆرجاریش ڕووبەرووی یەک دەبنەوە(٣٢/٣). لەم کۆمەڵگایانەدا ئەمەش هۆیەکی تری ناهەماهەنگی یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسییە.

٣) لەکۆمەڵگای کشتوکاڵیدا چینی فەرمانڕەوا و ئەو توێژەی کە هەڵگری کەلتوری فەرمییە، کار لەسەر جیایی نێوان چینەکان دەکەن و بەردەوام ئەو جیاییە بەهێزتر دەکەن و کار بۆ یەکسانی و یەکبوونی چینەکان ناکەن، ئەمەش وای کردووە فەرمانڕەوایانی یەکەی سیاسی و خوێندەوارەکان دوو توێژی جیابن لە توێژی بەرهەمهێنەرانی کشتوکاڵی، واتە جوتیارەکان. ئەم جیاییەش ڕێگرێکی تری هەماهەنگ بوونەوەکەیە، (توێژی فەرمانڕەوا هەر هەمووی و ئەو توێژە جۆراوجۆرانەی ناویشی کە لقەکانی ئەون، جەختێکی زۆر زیاتر لەسەر جیایی کەلتوری دەکەنەوە لەوەی جەخت لەسەر هەماهەنگی کەلتوری بکەن.... لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا لە تونس توێژی

فەرمانڕەوا خۆی بەتورک دەزانی لەکاتێکدا زۆر دووربوون لەوەی بتوانن بە تورکی قسە بکەن(٣٢/٣-٣٣).

٤) لەخوار توێژی فەرمانڕەواوە، جیهانێکی تر هەبوو، جیهانێک بوو لە کۆمەڵە کۆمەڵەیەکی بچووکی دابڕاوی وەلاوەنراو لە ئەندامە ئاساییەکانی کۆمەڵگا، لێرەشدا جیایی کەلتوری زۆر بەڕوونی دەبینرا، کۆمەڵگا جوتیارییە بچووکەکان کە بەشێوەیەکی گشتی بەژیانێکی داخراو دەژیان، بە شوێنە ناوچەییەکانی خۆیان و پێداویستییە ئابورییەکانیانەوە بەتوندی گرێدرابوون و گەر لە سنوورەکانی خۆیان دەرچوونایە بۆ ئەوەی مەودای کەلتورە میللییەکەیان فراوانتر بکەن، کەلتورەکەیان جیاوازی تێدەکەوت و زمانەکەیان شێوەزاری جیای لێدەکەوتەوە(٣٣/٣).

٥) هۆیەکی تری نەبوونی هەماهەنگی کەلتوری ئەوە بوو کە هەندێک لە خوێندەوارانی کەلتورە فەرمییەکە بەچاوێکی نزمەوە سەیری رێورەسمەکانی کەلتورە میللییەکانیان دەکردو هەندێکی تریان کاریان لەسەر ئەوە دەکرد بەهۆی خوێندەوارییەوە ئایین و کاری ئایینی تایبەت بکەن بەخۆیان و کەلتورە ئایینییەکە لە کەلتورە میللییەکان جیابکەنەوە. گەر لەناو خوێندەوارانی کەلتورە فەرمییەکەشدا، گروپێک یان کۆمەڵەیەک هەبوایەو کاری لەسەر بەجەماوەریکردنی خوێندەواری و کەلتورە فەرمییەکە بکردایە سەرکەوتوو نەدەبوو، چونکە ئەو ئامرازانەی لەبەردەستدا نەبوو کە خوێندەواری و کەلتوری فەرمیان پێ جەماوەری دەکرێتەوە(٤٥/٣). لەم جۆرە لە کۆمەڵگادا هیچ شتێک لەبەرژەوەندی هەماهەنگی یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکەی سیاسیدا نەبوو و هەموو هێزەکان بەرژەوەندییان لەوەدابوو کە یەکسانی لە کەلتوردا نەبێت، گەر نەتەوەخوازی و نەتەوە بنەماکەیان هەماهەنگی یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسی بێت، ئەوە لەم جۆرە لە کۆمەڵگادا بەهۆی نەبوونی ئیمکانی ئەو هەماهەنگییەو نەبوونی ئەو هێزانەی کە ئەم هەماهەنگییە دروست دەکەن، نەدەکرا سەرهەڵبدەن.

گێلنەر لێرەدا هەوڵی ئەوە دەدات ئەوە ساغ بکاتەوە کە نەتەوەخوازی و نەتەوە بەهیچ شێوەیەک نەوەک ئیمکان و نەوەک بوون، لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا بوونیان نییەو دەرکەوتەیەکن لە دەرکەوتەکانی کۆمەڵگای مۆدێرن کە کۆمەڵگا پیشەسازییەکانن.

پێشکەوتنی ئامێرەکانی بەرهەمهێنان، ئەوە لە مرۆڤ دەخوازن لە مرۆڤێکی کشتوکاڵییەوە بگۆڕێت بۆ مرۆڤێکی پیشەسازی و دەست لە کەلتورە میللییەکەی خۆی هەڵگرێت بۆ کەلتورە پیشەیی و فەرمییەکە، لەم بارەیەوە گێلنەر دەڵێت: (وا دەردەکەوێت مرۆڤی کشتوکاڵی لە کانزایەک دروستکرابێت کە قابیلیەتی نەمان و خراپ بوونی هەبێت، بەڵام جێگرەوەکەی کە مرۆڤی پیشەسازییە وا دەردەکەوێت لەکانزایەکی بێگەردتر دروستکرابێت، چی روودەدات کاتێک بەرێکەوت سیستەمێکی کۆمەڵایەتی دەردەکەوێت و توێژی خوێندەواران دوای بڕینی رێگایەکی دوور، دەبنە توێژێکی سەراپاگیرو زانینی خوێندن و نووسین تەنها پسپۆڕییەک نابێت و دەبێتە پێش مەرج بۆ هەموو پسپۆڕییەکان؟)(٤٧/٣). ئەو لە رێگەی وەڵامی ئەم پرسیارەوە باس لەکۆمەڵگای پیشەسازی و مرۆڤی پیشەسازی دەکات و دەیانکاتە مەرج و بنەمای بنچینەیی سەرهەڵدانی نەتەوەو نەتەوەخوازی.

بابزانین لای ئەو کۆمەڵگای پیشەسازی چۆن پەیدا دەبێت، هۆکردەکانی پەیدابوونەکەی چیین؟ ئەوەی ئەو ناوی دەنێت مرۆڤی سەردەمی پیشەسازی کێیە؟ بەبێ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارانە ناتوانین باس لە نەتەوەو تاکەکەسی نەتەوەیی بکەین، چونکە بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەو تاکەکەسی نەتەوەیی دەرکەوتەیەکن لەدەرکەوتەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی و مرۆڤی پیشەساز.

پرسیارکردن لە بنەمای بوونی شتێک لە بنچینەدا پرسیارکردنێکی فەلسەفییە، ئەم جۆرە لە پرسیار لەسەردەمی مۆدێرندا بەپرسیارێکی نەزۆک و بێ وەڵام لە قەڵەم دەدرێت، چونکە مۆدێرنیزم خۆی کار لەسەر چۆنیەتی شتەکان دەکات و بەردەوام خۆی لەپرسیارکردن لە چیەتی شتەکان دوور دەخاتەوە.

بنچینە یان ئەسڵ بەپێی بۆچوونی مۆدێرنیستەکان بوونی نییەو ئیتر ئەو ئەسڵە خوایی بێت یان عەقڵی یان سروشتی. لەبری ئەوە شتەکان بە ئەسڵەکانیان بزانرێن، شتەکان بە پەیوەندییەکانیان دەزانرێن و پێناسە دەکرێن.

بۆنمونە ئێمە بۆئەوەی لە زمان بکۆڵینەوەو لێی تێ بگەین نابێت بیر لەوە بکەینەوە زمان ئەسڵێکی خوایی هەیە یان ئەسڵێکی عەقڵی یان سروشتی، ئەوەی دەبێت بۆ زانین و ناسینی زمان بیزانین، سیستەمی گشتی ئەو

پەیوەندییە ناوەکیانەی یەکە جۆراو جۆرەکانی زمانە. زمان هیچ نییە جگە لەو سیستەمەو ئەو سیستەمەش هیچ ئەسڵێکی نییەو هەرەمەکییەو بەرێکەوت پەیدابووە. مرۆڤ خۆی بەشێوەیەکی ئاگایانە کاری نەکردووە بۆ دروستکردنی سیستەمێکی لەو جۆرە، ئەو بۆ خۆی و بۆ ئامانجی تر خەریکی کاری خۆی بووەو بەرێکەوت و بەبێ ئاگایی ئەو، ئەو سیستەمە پەیدابووەو بووەتە ئەوەی کە پێی دەوترێت زمان. واتە ئەم سیستەمە بەو مانایەی کە ئەرستۆ بەکاری دەهێنێ پەیدابوونێکی رواڵەتی هەیەو وەک ئەوە وایە مرۆڤ خەریکی هەڵکەندنی گۆڕێک بێت تا مردوویەکی تیا بشارێتەوە، بەڵام کە گۆڕەکە لێدەدا، کوپە زێڕێک بدۆزێتەوە. دۆزینەوەی کوپە زێڕەکە وەک کارێک بەگوێرەی گۆڕلێدانەکە کارێکی رواڵەتییە.

بەپێی مۆدێرنیزم زمان و کۆمەڵگاکان و نەتەوەکان، لەکردەیەکی رواڵەتی لەو جۆرە کەوتوونەتەوە. لەو جۆرە رووداوانەدا مرۆڤ خۆی سەرقاڵە بەدەستخستنی شتێکەوە، کەچی بەرێکەوت شتێکی تری دەستدەکەوێت کە هەرگیز بیری لێ نەکردووەتەوە، کۆمەڵگای پیشەسازی بەرهەمی ئەم رێکەوتەیە. بوونی زمان و کۆمەڵگای پیشەسازی و شتانێکی تری لەم جۆرە بەستراوە بەکاری رێکەوتەوەو پەیدابوونەکەیان رواڵەتییەو هەر لە خۆیانەوە بوون و مرۆڤ بیری لەدروستکردن و داهێنانیان نەکردووەتەوەو شتێکیش بەناوی خواو سروشت و عەقڵەوە لەدروستکردنی ئەمانەدا بوونی نییە. گێلنەر وەک بیرکەرەوەیەکی مۆدێرنیست، بەپێی هەمان ئەو بیرکردنەوەیەی سەرەوە باس لەبوون وسەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازی دەکات و پێیوایە بەشێوەیەکی هەڕەمەکی و بەرێکەوت سەری هەڵداوەو هیچ پەیوەندی بەو هەوڵ و کۆشش و کارو کردەوانەی مرۆڤەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە نییەو ئەوان بەپێی سیستەمی کۆمەڵگای کشتوکاڵی کاریان کردووە، هەرگیز بە خەیاڵیاندا نەهاتووە کە بەرەو کۆمەڵگایەکی پیشەسازی هەنگاو دەنێن.

ئەم بۆچوونەی گێلنەر درێژکراوەی هەمان بۆچوونی رینانە لەسەر پەیدابوونی نەتەوە، چونکە ئەویش پێیوایە هێزێکی دەرەکی دێت و بوونی کۆمەڵە ئیتنیکێکی جیاوازو سەربەخۆ لەیەکتر دەخاتە مەترسییەوەو هەر یەکە لەوان بەبێ ئاگادارکردنەوەی یەکتری و پلان دانانێکی پێکەوەیی بۆ بەرگریکردن، لەلای خۆیەوە دەکەوێتە بەرگریکردن و شەڕ لەگەڵ ئەو هێزەدا،

بەمەش هەر یەکێکیان دەکەونە ناو هەمان شەڕەوە دژی هەمان دوژمن، ئەم ڕێکەوتەش وا دەکات ئەوان بکەونە ناو کارێکی پێکەوەییەوە، بەبێ ئەوەی ئاگایان لەمە هەبێت و پلانیان بۆ دانابێت.

دۆزینەوەی ئەو ژیانە پێکەوەییە بەگوێرەی کاری بەرگریکردنەکە کارێکی ڕواڵەییەو هیچ پەیوەندییەکی جەوهەرییان بەیەکەوە نییە. هەر ئەوەش کە بە ڕواڵەتی ڕوویداوە، دواتر بەئاگاییەوە ئەو کۆمەڵە ئیتنیکە جیاوازنە سودی لێوەردەگرن و ئەوەی بەرێکەوت تێی کەوتوون دەیکەن بەژیان و بڕیار لەسەر ژیانی پێکەوەیی دەدەن و بەمەش دەبن بەنەتەوە. ئەم بۆچوونە لەلایەکی ترەوە درێژکراوەی بۆچوونەکەی سۆسۆرو قوتابخانەی دروستەییە، لەوێوە کە سۆسۆر پێیوایە پەیوەندی وشەکان بەماناکانەوە پەیوەندییەکی ڕواڵەتییەو بەرێکەوت دروستبووە.

بۆنموونە لەزمانی کوردیدا کاتێک وشەی بەرد وەک ناوێک لە بەرد نراوە، کەسەکە پێشتر بیری نەکردووەتەوە ئەو ناوەی لێبنێت و ئەو ناوە بە هیچ شێوەیەک لە خەیاڵیدا نەبووەو لەکاتی ناولێناکەدا بەرێکەوت هاتووەتە سەر زمانی و ناوی بەردەکەی پێ لێناوە، هەر ئەمەش وا دەکات کردەی ناولێنانی بەرد بەوشەی بەرد کردەیەکی هەرەمەکی و نائاگایانەو لەخۆوە بێت، بەڵام دواتر ئەوەی کە بەشێوەیەکی ڕواڵەتیانە ڕوویداوە، دەبێت بە یاساو هەموو کەسێکی سەر بەو زمانە پەیڕەوی دەکات و بە بەرد دەڵێت بەرد. ئەمەش تەواو پێچەوانەی بۆچوونەکانی لایبنیتزو کانت و هیگڵە، چونکە لای ئەوان ئەوەی لە مێژوودا ڕوودەدات بەپێی ڕۆح و ئامانجە عەقڵییەکەی ڕوودەدات و هیچ بوارێک بۆ ڕێکەوت نامێنێتەوە کاری خۆی بکات.

با بزانین گێلنەر چۆن ئەو بیرەی مۆدێرنیزم لەبواری لێکدانەوەی سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا گوزارشت لێدەکات و چۆن سەرهەڵدانی ئەم کۆمەڵگایە دەگەڕێنێتەوە بۆ ڕێکەوت و نائاگایی. گێلنەر دەڵێت: (بنەماکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بەوەی کە بابەتێکە بۆ گفتوگۆی نێوان لێکۆڵەران، بەردەوام دەبێت ـ من وا دەبینم ئەم حاڵەتە تاهەتایە بەردەوام دەبێت)[٤٩/٣].

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کە لێکۆڵینەوە لە بنەماکانی کۆمەڵگای پیشەسازی هەرگیز نامانگەیەنێ بەوەی کە دەستنیشانیان بکەین و پێیان بگەین. بۆیە ئەم گەڕانە هەتا هەتایە بەردەوام دەبێت و دۆزینەوەی یەکجارەکی بنەماکانیش

جگە لە وەهمێک هیچی تر نییە. لای زمانەوانە مۆدێرنیستەکانی وەک سۆسۆر ئەم بۆچوونە لەبارەی دۆزینەوەی یەکجارەکی بنەماکانی زمان دووبارە دەبێتەوە. ئەمە خۆی جۆرێکە لە هەڵهاتن لەجەوهەرو بنەماکانی بوونی شتەکان کە کاری فەلسەفەیە.

ئەم بۆچوونە هەر لە سەرەتاوە دەرگای گەڕان بەشوێن بنەماکانی سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازی دادەخات، لەکاتێکدا کۆمەڵگای پیشەسازی ئەو کۆمەڵگایانەن کە لە ئێستادا بوونیان هەیەو لەوپەڕی هێزی خۆیاندان. گێلنەر لەگەڵ ئەوەی کە ئەو راستییە دەزانێت، بەڵام هەوڵدەدات بەوە پاساو بۆ نەدۆزینەوەی بنەماکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بهێنێتەوە کە ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییانەی لە ئێستادا بوونیان هەیە، کۆپییەکی کۆمەڵگا ئەسڵییەکەن و کۆمەڵگا ئەسڵییەکە نەماوە تا بتوانین بنەماکانی بدۆزینەوەو کۆمەڵگا تەقلیدیەکەش بە هەموو شێوەیەک لەو بنەمایانە پچڕاوە کە کۆمەڵگا ئەسڵییەکە لەسەری دامەزرابوو(٤٩/٣). ئەمەش وای کردووە (کە هەرگیز نەتوانرێت ئەو رووداوە ئەسڵییە دووبارە بکرێتەوە کە لە پیاوانێک کەوتبووەوە ئەوەیان نەدەزانی کە کردبوویان، نەبوونی هۆشیاریی جەوهەری خودی ئەو رووداوەی شێوەگیر کردبوو)(٤٦/٣).

ئەمە ئەوە دەسەلمێنێ ئەو پیاوانەی کە بە هۆی ئەوانەوە کۆمەڵگای پیشەسازی سەریهەڵدا، هەرگیز بیریان لەوە نەکردبۆوە کە کار بۆ رووداوی ئەم سەرهەڵدانە بکەن و ئەوان لەکارەکانیاندا ئامانجی تریان هەبووەو بە شتی ترەوە سەرقاڵبوون ، ئەوەی لە کارەکەی ئەوان کەوتووەتەوە بە شتێکی رواڵەتی بووەو رووداوێکی لەو جۆرە لە خەیاڵی ئەواندا بوونی نەبووە.

لەبارەی ئەوەوە کە ئایا لێکۆڵەران دەتوانن بنەماکانی ئەو رووداوە ئەسڵییە لەرێگەی دووبارە دامەزراندنەوەیەوە رووداوەکە پەی پێبەرن، گێلنەر دەڵێت: (ئێمە لە هەموو حاڵەتێکدا ناتوانین دووبارە هەموو ئەو بارودۆخەی ئەورووپای خۆرئاوای نوێ و بەرایی بەرهەم بهێنینەوە، ئەزموونکاری لە مەودایەکی لەو جۆرەدا لەپێناو سەلماندنی خاڵێکی تیۆریدا، لەرووی مەعنەوییەوە وەدیهێنانی زەحمەتە. لە هەموو حاڵەتێکدا ئێمە بۆ رێکخستنەوەی سەرەدەزووە راگوزەرەکانی پرۆسەی پێکهاتەیەکی لەو جۆرە، پێویستمان بەوەیە چەند جارێک ئەو سەرەدەزووانە دووبارە بگەڕێنینەوە بۆ

ریشـــەکەیان، ئەمەش بـۆ ئـێمە دەســتەبەر نابێـت)[٤٩/٣-٥٠]، کەواتە دووبـارە وێناکردنەوەی ئەو رووداوە ئەسڵییەی کە لە ئەوروپای رۆژئاوادا کۆمەڵگای پیشەسازی لێکەوتەوە، مەحاڵەو ئەمەش وا دەکات لەرووی تیۆرییەوە هەرگیز نەگەینە ئەو بنەمایانەی کە رووداوەکەیان لێ کەوتووەتەوە. بەم پێیە لەرووی مێژووییەوە، گەڕان بەشوێن بنەماکانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا کارێکی بێ هـودەیەو لەرووی ئۆتنۆلۆجیشـەوە بەهـۆی ئەوەی ئەو رووداوە رووداوێکـی رواڵەتیـیەو بەرێـکەوت روویـداوە، هەر کـارێکی مەحـاڵەو بەم رێگـایەش بنەماکانی بوونی کۆمەڵگای پیشەسازیمان بۆ دەستنیشان ناکرێن.

کاتێک دیاریکردنی بنەماکانی سەرهەڵدان و بوونی کۆمەڵگای پیشەسازی دیـاری نەکرێـت، ناکرێـت جەوهەری ئەو جـۆرە لە کۆمەڵگـاو بـوونی ئەو کۆمەڵگایەش دیاری بکرێت و لێیان بکۆڵرێتەوە. گەر ئەمە وا بێت، ئێمە چۆن دەتوانین لە کۆمەڵگای پیشەسازی بکۆڵینەوە کە بنەمای دەرکەوتنی نەتەوەو نەتەوەخوازییە؟ وەڵامی گێلنەر بۆ ئەم پرسیارە ئەمەیە: (گەرچی ئێمە ناتوانین بەشـێوەیەکی راسـتەقینە بنەماکـانی کۆمەڵگـای پیشەسـازی بسـەلمێنین، بەڵام ئـێمە دەتـوانین بیـر لە وەدیهێنـانی برێـک لە بەرەو پـێش چـوون بکەینەوە لە پێشنیارکردنی نمونەی کارکردنی سەراپاگیرانەی کۆمەڵگای پیشەسازیدا)[٥٠/٣].

لێـرەدا گێلـنەر پرسـیاری (کۆمەڵگـای پیشەسـازی چیـیە؟) دەگۆڕێـت بە (کۆمەڵگای پیشەسازی چۆن کاردەکات؟)، گۆڕینی ئەو پرسیارەش پەیوەندی بەکـۆی ئەو بیرکـردنەوە ئایـدیۆلۆجیایەوە هەیە کە لە پشـت کـارەکەی ئەوەوەیەو وا لەو دەکات وا سەیری ئەو جۆرە لە رووداو بکات کە کۆمەڵگای پیشەسـازی تیایـدا سـەرهەڵدەدات، رووداوێکـی راگـوزەرەو بەرێـکەوت روویداوەو هیچ بنەمایەکی لۆجیکی و واقعی لەپشتەوە نەبووە. هەر هەمان ئایدیۆلۆجیاشـە وا دەکـات لە رینـان رووداوی سـەرهەڵدانی نەتەوە بەرووداوێکی رواڵەتی بزانێت و پێی وا بێت بەرێکەوت روویداوە.

لەراستیدا ئەوەی وا لەگێلنەر دەکات کار لەسەر بنەماکانی سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازی نەکات و کار لەسەر چۆنیەتی کارکردنی ئەو کۆمەڵگایە بکـات، ئەو هۆکـارانە نـین کە ئەو دیارییـان دەکـات، واتە ئەوە نیـیە کە ئـێمە لەبەردەم کـۆپیەکی کۆمەڵگـای پیشەسـازیداین کە کـۆپی کۆمەڵگـا ئەسـڵییەکە نییەو ئەسـڵییەکەش نـاگەڕێتەوەو نـادۆزرێتەوە، چـونکە ئیمکـانی سـەر لەنـوێ

دروستکردنەوەی نییە. بەڵکو ئەو ئایدیۆلۆجیایەیە کە وا لەو دەکات پێی وابێت هیچ بوونەوەرێکی لەو جۆرە، بنەماو ریشەی نییەو بەرێکەوت پەیدابووە.

هەر ئەمەشە لە لێکدانەوەکانی دواتری ئەودا رەنگدەداتەوەو وای بۆ دەچێت کە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان لە قەیرانێکی گەورەدا دەژیان، چونکە بڕوابوون بە بنچە لای ئەوان زۆر بەهێزبوو، هەر گروپێک لە گروپە کۆمەڵایەتییەکان خۆی وابەستە کردووبوو بە بنچەیەکی وەهمییەوە یان بنەچەیەکی وەهمی بۆ خۆی دروست کردبوو، ئەمەش وای کردبوو کە ببێتە کۆمەڵگایەکی وەستاو و نەگۆڕ و ناپەرەسەندوو.

بەڵام لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا وەهمی بنەچە نامێنێت و پەیوەندی بە بنەچەوە کۆتایی پێدێت و جۆرێکی تر لە پەیوەندی دێتە ئاراوە، لەم پەیوەندییەدا لەبری ئەوەی هەر شتێک پەیوەست بێت بە بنچەکەیەوە، پەیوەست دەبێت بە شتەکانی دەوروبەرییەوەو بەمەش جۆرێک لە یەکسانی دێتەئاراوە.

لەکۆمەڵگای کشتوکاڵیدا (زمانە جیاوازەکانی راوچیەتی و درویێنەو سرووتەکان، ژووری دانیشتنیان پێکدەهێناو چێشتخانە یان حەرەمسەرا هەر یەکەیان سیستەمێکی سەربەخۆی هەبوو: کارکردن بۆ یەکخستنی ئەو زانیاریانەی کە لەو بوارە لێکجیاوازو جۆراوجۆرانەدا هەبوو و گەڕان بەدوای ناهەماهەنگی نێوانیان و هەوڵدان بۆ بەیەککردنیان، دەبووە لایەنێکی کۆمەڵایەتی و لەوە خراپتریش)(٥٣/٣)، بەڵام بەپێچەوانەی ئەمەوە لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا هەموو بەکارهێنانە ئاماژەییەکانی زمان دواجار ئاماژە بە یەک جیهانی پێکەوە بەستراو دەکەن و دەکرێت لە شێوەزارێکی یەکخراودا کورت بکرێنەوەو پەیوەستکردنی هەریەکەیان بەوی تریانەوە رێپێدراوە، لێرەدا (تەنها پەیوەندی، ئایدیاڵێکی زانراو و وەرگیراوە)(٥٣/١٣)، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ نەک هەر کۆمەڵگای پیشەسازی فۆرمە ئەسڵیەکەی بزرو ونە بەڵکو هەموو پێکهاتەکانی ناو ئەم کۆمەڵگایەش لە ئەسڵەکەیان دابڕاون و پەیوەندییان بە ئەسڵەوە گۆڕاوە بۆ پەیوەندییان بەیەکترییەوە. ئەم گۆڕانەی پەیوەندیی پێکهاتەکانی کۆمەڵگا لە پەیوەندی بە ئەسڵەوە بۆ پەیوەندی بە یەکترەوە لای گێلنەر ئەوە دەگەیەنێ کە (شتێکی نائاسایی و شتێکی ناوازە روویداوە، تێگەیشتن لە جیهان بەوەی کە هەماهەنگییەکی ژێربارکەوتووی

کۆمەڵە یاسایەکی سیستەماتیکی ناجیاکارو کراوەیە بۆ پشکنینێکی ناکۆتادار کە کۆمەڵە توانایەکی بێ کۆتایی خستۆتە بەردەست بۆ کۆمەڵە پێکهاتنێکی نوێی ئەو ئامرازانەی کە ناکرێت بەدیقەتێکی پێشینەو سنووردار، پێشبینییان بکەین: هیچ یەکێک لەو توانیانەش ناخرێتەلاوە، دواجاریش هیچ شتێک جگە لە بەڵگە ناتوانێت بڕیار لەسەر ئەوە بدات کە شتەکان بوونیان لەسەری هەیە...... ئەم جیهانبینییە بەتەواوی جیهانبینییەکی نوێیە)[٥٥/٣].

گەر ئەمە حاڵەتی جیهان و شتەکانی ناو جیهانی کۆمەڵگای پیشەسازی بێت، ئەوە جیهان و شتەکانی ناو جیهانی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بەهۆی پەیوەستبوونیان بە ئەسڵەوەو دابڕانیان لە یەکتری وەک گەردوونێک دەهاتنە پێش چاو کە (ئامانجەکەی لە خۆیدا بوو، هەرەمی بوو، (خاوەنی مانابوو)و تەواویش یەکگرتوو نەبوو، ئەمە لەلایەک، لەلایەکی ترەوە، لە کۆمەڵە جیهانێکی بەشەکی پێکهات بوو، هەر یەک لەو جیهانانە شێوەزاری خۆی و لۆجیکی خۆی هەبوو، نەدەکرا لە ژێر یەک سیستەمی سەراپاگیردا پۆلین بکرێن)[٥٥/٣].

ئەو لێرەدا بەتەواوەتی ڕێگاخۆش دەکات بۆ خستنەڕووی ئەو تێڕوانینەی کە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی هەیەتی، ئەمەش لەهەمان کاتدا ڕێخۆشکردنە بۆ ئەوەی کە ئەوە بسەلمێنێ نەتەوەو نەتەوەخوازی پێویستییەکانی ژیان لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەرکەوتیان پێدەکات و گەر ئەو پێویستییانە نەبن هەماهەنگی یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسی بوونیان نابێت و گەر ئەو هەماهەنگییەش بوونی نەبوو، ناکرێت باس لە بوونی نەتەوەو نەتەوەخوازی بکرێت.

ئەو ڕیشەکانی بیرکردنەوەی خۆی لەبارەی کۆمەڵگای پیشەسازی و سەرهەڵدانی هەماهەنگی یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکەی سیاسیدا دەگەڕێنێتەوە بۆ تێڕوانینەکانی هیوم لەبارەی یاسای هۆکارییەتی و لەم بارەیەوە دەڵێت: (فەلسەفەی هیوم یەکێکە لەو تۆمارکراوانەی کە گرنگیەکی تەواو گەورەی هەیە بۆ ئەم جیهانبینییە، بەشە هەرە بەناوبانگەکەی فەلسەفەکەی چارەسەرکردنی هۆکارییەتییە، کە لە واقعدا سەرچاوە لە جیهانبینییەکی گشتی و تێڕوانینێکی ناوەندییەوە دەگرێت، لە دواجاریشدا ئەوەی دەیەوێت گوزارشتی لێبکات ئەوەیە: لە سروشتی شتەکان خۆیاندا

شتێک نییە کە بەشێوەیەکی بنەماییانە پەیوەست بێت بە شتێکی ترەوە، پەیوەندییە کردەییەکانی ئەم جیهانە گەر هزریانە لێکدانەبڕێنرێن، ناکرێت دابمەزرێن. یەکەمجار هەموو شتێک دەبێت بەشێوەیەکی لێکدراو بیری لێبکرێتەوە، بەم شێوەیە دەکرێت توخمە پوختەکان تەریک بکرێن ـ گەر ئەم گوزارشتە گونجاوبێت–دوای ئەمەش دەبینین هەر شتێک لە شتەکان لە ئەزموونندا ئەوەی لێی روودەدات کە بەشێوەیەکی کردەیی پەیوەست ببێت بە شتێکی ترەوە)(٥٥/٣).

لەڕاستیدا ئەمە هەر بیرکردنەوەو تێروانینی هیوم نییە بۆ دنیا، بەڵکو تێروانینی گێلنەریشە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی و پێیوایە کۆمەڵگای پیشەسازی گوزارشتکردنێکی کردەییە لەو بۆچوونەی هیوم، هەر لێرەشەوەیە خۆی دەپرسێت ئایا جیهانێکی لەو جۆرە هەیە کە هیوم باسی دەکات؟ هەر خۆیشی وەڵام دەداتەوەو دەڵێت: بەڵێ ئەو جیهانەی ئێمە هەمانە ئەو جیهانەیە کە هیوم باسی دەکات. ئەو جیهانبینییەی هیوم هەر جیهانبینی لێکۆڵەرێکی هەتاهەتایی و ناوابەستەی کۆمەڵگای پیشەسازی نییەو جیهانبینی ئەو کەسانەشە کە ئابووری ئەو جیهانە لە دەستیاندایە، چونکە ئەوان وەک دەرەبەگەکانی سەردەمی دەرەبەگایەتی قازانجیان نەبەستووەتەوە بە دەسەڵات و پاراستنی دەسەڵاتی خۆیانەوە، ئەوان تەنها لە ژێر تیشکی بەڵگەکاریدا بەردەوام لە هەڵبژاردنێکی ناوابەستەن بۆ هەر ئامرازێک لە ئامرازەکان، هەر ئەمەش خزمەت بەو ئامانجەی ئەوان دەکات کە وەدیهێنانی ئەوپەڕی قازانجە(٥٦/٣).

لای ئەو بۆ ئەوەی هەماهەنگی یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسی وەدی بێت، دەبێت کۆمەڵگایەکی لەو جۆرەمان هەبێت کە هیوم وەک جیهانێک باسی دەکات کە بوونەوەرەکانی لە ریشەکانیان دابڕاون و ئامادەکراون بۆ ئەوەی بکەونە ناو ناکۆتا پەیوەندییەوە لەگەڵ یەکتریدا، کۆمەڵگایەکیش ئەمە حاڵی بوونەوەرەکانی بێت، لە جوڵەیەکی بەردەوام و گۆڕان و پەرەسەندنێکی بەردەوامدا دەبێت و بەمەش ئەو هەماهەنگییە وەدی دێت کە نەتەوەخوازی داوای دەکات.

بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا کەسی ئایینی لە ریشە پیرۆزەکەی خۆی دادەبڕێت و کەسی فەرمانڕەوا لە رەچەڵەکە

پاشایانەکەی خۆی دادەبڕێت و خەڵکە ئاساییەکەش لە ڕەچەڵەکی ئیتنیکی و کەلتوری خۆیان دادەبڕێن و دەبنە کۆمەڵە توخمێکی پوختی دابڕاو لە هەموو ئەسڵ و بنەچەیەک، ئیتر ئەو ئەسڵ و بنەچەیە هەر چییەک بێت. بەمەش هەر یەک لەو توخمانە ئامادە دەبن بۆ جوڵە لەناو کۆمەڵە پەیوەندییەکی بەردەوام گۆڕاو و پەرەسەندوودا.

لەنـاو کۆمەڵگـایەکی لەم جـۆرەدا جۆرێـک لە یەکسـانی دێتەئـاراوە، ئەم یەکســانییە بەردەوام لە ئەنــدامانی ئەو کۆمەڵگــایە دەخوازێــت لە جــوڵەو شـوێنگۆڕکێدابن بـۆ ئەوەی ئـابووری کۆمەڵگـاکە بکەوێتە نـاو پەرەسـەندنێکی بەردەوامەوە.

لە ناو ئەم کۆمەڵگایە ناکرێت ڕۆڵەکان کۆمەڵە کارێکتەری جێگیریان هەبن. دەبێـت ئەم ڕۆڵانە بەردەوام کارەکتەرەکانیـان بگـۆڕێن، چیتـر دەسـەڵات و فەرمـانڕەوایی لەدەستی یەک خێزاندا نەبێت، هەر کەسێک لە کەسەکانی نـاو کۆمەڵگا بەپێی گۆڕانی خێرای پەیوەندییەکان، دەکرێت ئەو ڕۆڵەی بەرکەوێت، ئەوەی ئەو ڕۆڵە دەبەخشـێت بەکەسـەکان جـوڵەو گەشـەکردنی ئـابوری ئەو کۆمەڵگایەیە، (کاتێک سیستەمی ڕۆڵەکان خۆی زۆر گۆڕاوبێت، ئەوە ئەوانەی کە لەناویـدا شـوێنەکانیان گرتـووە، ناکرێـت بەسیسـتەمێکی پلـەدارو هەرەمـی مردووەوە پەیوەست بن، وەک ئەوەی کە هەندێک لە زانا کۆمەڵناسە چەپەکان باسـی دەکەن، گەر ئەم کۆمەڵگـایە بە کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی بەراورد بکرێـت کۆمەڵگــایەکی جــوڵاوەو خاســیەتی یەکســانخوازی پێــوە دیــارە)(٥٩/٣)، یەکســانخوازی ئامــانجی کۆمەڵگــایەکی لەو جــۆرەو ئایــدیاڵەکەیەتی و بەردەوامیش لە گۆڕان و پەرەسەندندایە بۆ وەدیهێنانی ئەو ئایدیاڵە.

لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا بەهۆی سەرهەڵدانی ئامێرو دەستگای تەکنیکی و گـۆڕانی پەیوەنـدییەکانەوە جـۆرێکی زۆر جیـاواز لە دابەشـکردنی کـار بـۆ کارمەنــدیەتییە جۆراوجۆرەکــان دێتەئــاراوە، پســپۆڕییەکان زۆردەبــن و جۆرەکانیشــیان زیــاد دەکــات، ئەم گــۆڕانە وا دەکــات کە خوێنــدەواری جەمـاوەریی بکرێتەوەو لەوە دەرچێت کە تـایبەت بێت بە تـوێژێکەوە. ئەمەش وا دەکات فێربوونی کار، کاتێکی کەمترو توانایەکی کەمتری بوێت.

پسـپۆڕی لەکۆمەڵگـای کشـتوکاڵیدا (بەری داهێنـانێکی زۆر دوورو درێـژو خۆتەرخـانکردنێکی تەواوی ژیـان بـوو، دەکـرا لە سـەرەتاکانی گەنجیەتیـیەوە

دەست پێبکات و وابەستە بێت بە وەلانانێکی تەواوەتی کارەکانی تر)(٦٢/٣)، بەڵام لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا (بەشێکی زۆری راهێنان، بۆ ئەو کەسەی کە راهێنانەکە دەبینێ، راهێنانی سەراپاگیرو گشتییە، بەشێوەیەکی تایبەت پەیوەست نییە بەچالاکییەکی پیشەیی پسپۆڕییەکی بالاوە، ، ئەمە پێش دەکەوێت بەسەر پسپۆڕییەکەدا. دەکرێت کۆمەڵگای پیشەسازی لە پسپۆڕییەکاندا - لەرێگەی زۆرینەی پێوەرەکانەوە - بەشێوەیەکی رەها لە هەموو کۆمەڵگاکان فرە پسپۆڕی تر بێت، بەڵام سیستەمی فێرکردنەکەی گومانی تیا نییە کە کەمتر پسپۆڕییەو زیاتر ملکەچە بۆ پێوەرە یەککگرتووەکان، بەشێوەیەکی واش سەراپاگیرکراوە کە لە هیچ کۆمەڵگایەکی تردا بوونی نەبووبێت، هەمان جۆری راهێنان و فێرکردن دەبەخشرێت بە هەموو منداڵان چ کوڕ بن یان کچ یا زۆرینەیان، ئەوەشی جێی سەرسوڕمانە، ئەمە تا تەمەنێکی زۆر درێژە دەکێشێت)(٦٢/٣)، دوای ئەمە هەریەک لەوان دەچێتە بواری ئەو پسپۆڕییەی کە خۆی دەیەوێت.

ئەم کۆمەڵگایە راهێنانێکی زۆر دوورو درێژو سەراپاگیرو ئیلزامی دەستەبەر دەکات بۆ هەموو ئەندامانی کۆمەڵگاکەی و پێ لەسەر ئامادەکارییەکی دیاریکراو و هاوبەش بۆ هەمووان دادەگرێت و وایان لێدەکات کە خوێندنەوەو نووسین و زانینێکی تەواوی ماتماتیک و عادەتە بنچینەییەکانی ناو کارو مەهارەتە کۆمەڵایەتییەکان و خووگرتن بە تەکنۆلۆجیاوە فێربن، دوای ئەمەش بواری پسپۆڕییەکان کاتێکی کەمترو راهێنانێکی کەمتری دەوێت، ئەمەش بوار دەکاتەوە بۆ گۆڕینی پسپۆڕییەکان. هەر کەسێک لە کەسەکان بەهۆی ئەو راهێنانە دوورو درێژەی کە پیایدا تێپەڕیوەو لەرێگەیەوە ئەوە فێربووە کە بنچینەی هەموو پسپۆڕییەکانە، بە ئاسانی دەتوانێت پسپۆڕییەکەی بگۆڕێت، ئەمەش بەرهەمی ئەو جوڵەو گۆڕانەیە کە ئەو کۆمەڵگایە بۆ گەشەکردنی بەردەوامی ئابوری خۆی دەیخوازێت(٦٢/٣-٦٣).

ئەم پرۆسەی راهێنان و فێرکردنە سەراپاگیرە، تاکەکانی کۆمەڵگا وا لێدەکات کە ببنە هەڵگری هەمان ئەو چۆنایەتییانەی ئەو کەلتورەی کە ئەوانی بەدرێژایی ئەو هەموو ساڵە پێ پەروەردە دەکرێن. ئەم کەلتورە فەرمی و تەکنیکییە دەبێتە هۆی ئەوەی کولتورێکی سەراپاگیری وا بێتە ئاراوە کە

لەگەڵ یەکە سیاسییەکەدا هەماهەنگ ببێتەوە، بەمەش ئەو بنەما سیاسییەی کە نەتەوەخوازی بانگهێشتی بۆ دەکات، زەمینەی وەدیهاتنەکەی دێتە پێشەوە.

ئەوەی وا دەکات کە یەک نمونەی پێوەرو سەراپاگیری فێرکردنی خوێندن و نووسین و ببێتە زەرورەتی کۆمەڵگای پیشەسازی چییە؟ کۆمەڵگای پیشەسازی لە جوڵەو پەرەسەندنێکی بەردەوامدایەو ئەمەش لە ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایە دەخوازێت، بۆ دووبارە دابەشکردنەوەیان بەسەر ئەرکە نوێیەکاندا ئامادەبن. بۆ ئەوەی ئەو ئامادەییەیان بۆ ئەو گۆڕانکارییانە تێدا بێت، دەبێت بە پرۆسەی ئەو جۆرە لە راهێنان و فێرکردنی سەراپاگیردا تێپەڕی بن، لەم حاڵەتەدا کەسەکان ئامادەییان هەیە بۆ ئەوەی پسپۆڕییەکەیان بەهۆی راهێنانێکی کورتخایەنەوە بگۆڕن و ئەو رۆڵە وەرگرن کە سیستەمە کۆمەڵایەتییەکە پێیان دەدات.

هۆیەکی تری پێداگرتنی ئەم کۆمەڵگایە لەسەر فێرکردنی سەراپاگیر ئەوەیە، کە کارکردن لەم کۆمەڵگایەدا زەوی کێڵان و درویێنەو کۆکردنەوەی باج و سەرانە نییەو مامەڵەکردن نییە لەگەڵ شتەکانداو مامەڵەکردنە لەگەڵ مانای شتەکاندا، کۆنترۆڵکردنی زمانی ئامێرو مەکینەکانە. کارکردن لە زۆربەی پیشەکاندا کۆنترۆڵکردنی کلیلی مەکینەکان و تێگەیشتنە لە زمانی ئەو مەکینانە. ئەمەش فێربوون و راهاتنی دەوێت لەسەر ئەو زمانە سەراپاگیرەی کە ئامێرەکان و مەکینەکان هەیانە، زمان و بەکارهێنانی زمان لێرەدا لە ئاستێکی ناوچەییەوە بەرەو ئاستێکی سەراپاگیرتر دەڕوات ، ئەمەش خوێندن و راهێنانێکی گشتی و سەراپاگیری ئەندامانی ئەو کۆمەڵگایەی دەوێت.

بەم پێیە خوێندن و فێربوونی کولتورێکی سەراپاگیری لەو جۆرە لە کۆمەڵگادا کە لەسەر تەکنۆلۆجیایەکی بەهێز و مەزن و پێشبینیکردنی پەرەسەندنە کۆمەک کراوەکەی دامەزرابێت، دابەشکردنی کاری جوڵاو پەیوەندیکردنێکی کۆمەک کراو و دوپاتبووەوەو وردی دەوێت، لەنێوان کەسە نەناسراوەکاندا. پەیوەندیکردنێک کە بەشداریکردن لە مانایەکی روون دەخوازێت تا بەزمانێکی ستانداردی نووسراو یان نەنووسراو بگوزارێتەوە. بەهۆی ئەم هۆکارانەوە ئەم کۆمەڵگایە پێویستی بە فێرکردنێکی سەراپاگیری لەم شێوەیە[٧٢/٣]. بڵاوکردنەوەی کەلتورێکی سەراپاگیری لەو جۆرە بە گروپە کەلتورییە ناوچەییەکان ناکرێت و کاری دەوڵەتە، دەوڵەتیش بۆئەوەی ئەم

کارەی پێ بەڕێوە بچێت پێویستی بە نەتەوەخوازییە، کاری نەتەوەخوازییش بەپێی ئەم بۆچوونە (ڕێکخستنی کۆمەڵە مرۆییەکانە لەو یەکە گەورانەدا کە خـــاوەنی فێرکردنێکـــی ناوەنـــدین و لەرووی کەلتـــوورییەوە هەمئـــاهەگن... ریشەکانی نەتەوەخوازی لەناو پێداویستییە دروستەییە ناوازەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا زۆر قوڵ رۆچوون، ئەم بزوتنەوەیەش واتە نەتەوەخوازیـ بەری هەڵچوونێکی ئایدیۆلۆجی یان ئەوپەڕگیرییەکی سایکۆلۆجی نین. ئەوانەی کە لە بزوتنەوەیەکی گشتیدا بەشدارن لە راستیدا بەبێ جیاوازی تا رادەیەک لە تێگەیشـن لەوەی کە دەیـکەن بـێ توانـان و سـەرەڕای ئەمە بـزوتنەوەکەش رووکاری دەرەکی پێکهاتنێکی قوڵە لە پەیوەندی نێوان دەوڵەت و کەلتوردا کە هەرگیـز ناکرێـت بـازی بەسـەردا بـدرێت)[٧٤/٣]، بەپێـی ئەم بۆچـوونە ئەوەی فێرکردنــی ســەراپاگیر دەکــاتە پێویســتییەک لە پێویســتییەکانی کۆمەڵگــای پیشەسازی، دابەشکردنی کارو دەستکەوتنی کارە. بەبێ فێربوونی ئەو زمان و کەلتورەش کە ئەو کۆمەڵگایە هەیەتی، تاکەکەس ناتوانێت ببێتە ئەندامێکی ناو ئەو کۆمەڵگایەو ناتوانێت بچێتە ناو تۆڕی پەیوەندییەکانەوە. هەر ئەمەش وا دەکات لەو کەسانەی کە دەیانەوێت ببنە ئەندامی ئەو کۆمەڵگایە، هەوڵی ئەوە بــدەن لەنــاو کەلتــوری ئەو کۆمەڵگــایەدا بەو شــێوەیەی کۆمەڵگــاکە دەیخوازێــت پەروەردەبکــرێن و چۆنایەتییەکــانی ئەو کەلتــورەو زمــانە ســتانداردەکەی قبــوڵ بــکەن و رێگەیــان پێبــدەن لە هەڵســوکەوت و کــارو کردەوەکانیاندا دەرکەوت بکەن.

ئەمە ئەوە دەگەیەنێت وەرگرتنـی ئەو کەلتـورە لەلایەن ئەنـدامانی گـروپە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگاوە هیچ پەیوەندییەکی بە نەتەوەخوازییەوە نییە، واتە ئەم کــارە لە بنچیــنەدا بــۆ وەدیهێنــانی ئامانجەکــانی نەتەوەخــوازی نیــیە، نەتەوەخوازی بەهیچ شێوەیەک نەبۆتە هۆی سەرهەڵدانی یەک جۆر لە کەلتور لە کۆمەڵگــاداو بڵاوبــوونەوەی ئەو کەلتــورە بەنــاو هەمــوو ئەنـدامانی ئەو کۆمەڵگایەدا، بەڵکو نەتەوەخوازی خۆی ئەنجام و بەرهەمی ئەو هەماهەنگییە کەلتــورییەیە. لێــرەوەیە گێلــنەر دەگــاتە ئەو دەرئەنجــامە ئەوە هەمــاهەنگی کەلتــورییە نەتەوەخــوازی لــێ دەکەوێــتەوەو ئەوە نەتەوەخــوازی نیــیە کە هەمـاهەنگی کەلتـوری لـێ دەکەوێـتەوە[٣/٨٣-٨٤]. گەر بەوردی لە بۆچـوونەکەی گێلنەر بڕوانین لەوە تێدەگەین لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا کار بۆ وەدیهێنانی

هەماهەنگی کەلتوری نەکراوەو کەسانی ناو ئەو کۆمەڵگایە بۆ ئەوەی کاریان دەستکەویت و لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا ڕێگەیان ببێتەوە دەبێت چۆنایەتییەکانی ئەو کەلتورە دروستکراوە وەرگرن، دواجار لەمەوە هەماهەنگی کەلتوری دەکەوێتەوەو ئەم کەوتنەوەیەش ڕووداوێکی ڕواڵەتییەو هیچ پەیوەندییەکی بەوەوە نییە کە خەڵکی ناو ئەو کۆمەڵگایە دەیکەن.

هەر لەم ڕووداوە ڕواڵەتییەوە، نەتەوەخوازی دێتەئاراوەو هەوڵدەدات هەماهەنگیی یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکەی سیاسی بپارێزێت و زیاتر پەرەی پێبدات و دواتریش کۆمەڵگا پیشەسازییەکە لەفۆرمی نەتەوەدا بخاتەڕوو. ئەمەش هەمووی لەپێناو ئەوەدایە ئەو هەماهەنگییەی یەکەی کەلتورو یەکەی سیاسی کە بەرێکەوت و بەشێوەیەکی ڕواڵەتی دەرکەوتووە، ببێتە کارێکی ئاگایانەو پلان بۆ دانراوی ئەو کەسانەی کە ڕۆڵی کارەکتەری سیاسی دەبینن. لێرەدا سیاسەت کاری دەبێت بەوەی کە پشتگیری ئەو کەلتورە نوێیە بکات بۆ خۆ هەماهەنگ کردنەوەی لەگەڵ ئەو سنوورەی کە دەوڵەت هەیەتی، ئەمەش لە هەمان کاتدا هەوڵێکی بەردەوامە بۆ سەرکوتکردنی کەلتورە ناوچەییەکان و سەپاندنی یەک کەلتوریی لەسەراپای دەوڵەتدا.

بەم پێیە نەتەوەخوازی هەڵگری ناوەڕۆکێکی سیاسی پەتییەو هەوڵی ئەوە دەدات لە ڕێگەی پاراستنی هەماهەنگی یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکەی سیاسیدا ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەی کە هاتووەتە ئاراوە ناو بنێ نەتەوە، تا هیچ گروپێکی کۆمەڵایەتی یان هیچ ئیتنیکێکی ناو ئەو دەوڵەتە ڕەوایەتیی ئەوەی نەمێنێ خۆی وەک نەتەوە پێناسە بکات.

بەپێی بنەما سیاسییەکەی نەتەوەخوازی، ئەوەی بوونی نەتەوە دیاری دەکات کەلتوری میللی نییەو کەلتورە پیشەییە دروستکراوەکەیە. ئەو کەلتورە پیشەییە دروستکراوەش کە سیاسەتی دەوڵەت بۆ زاڵبوونی بەسەر کەلتورە میللییەکاندا بەردەوام پشتیوانی دەکات، دەبێت بە کەلتوری ڕاستەقینەی نەتەوە پێناسە بکرێت و نەتەوە بەرهەمی هەماهەنگی ئەم کەلتورەبێت وەک یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکە سیاسییەکەدا کە سنوورەکانی قەڵەمڕەوی دەوڵەت دەگرێتەوە.

بەپێی ئەم پێناسەیە گەر کەسانی ناو دەوڵەتێک بە پرۆسەی فێرکردنی ئەو کەلتورە پیشەییەدا نەڕۆیشت بن و چۆنایەتییەکانیان وەرنەگرت بێت، سەر

بەو نەتەوەیە نین کە لەناو ئەو دەوڵەتەدا بوونی هەیە. بەڵام گەر کەسانێکی بێگانە بێنە ناو ئەو دەوڵەتەوەو بەپرۆسەی فێرکردنەکەدا بڕۆن، دەبنە کەسانی سەر بەو نەتەوەیە.

بەمەش هەر کەسێک گەر بۆی بلوێت دەتوانێت نەتەوەکەی خۆی بگۆڕێت و ببێتە کەسێکی سەر بە نەتەوەیەکی تر، بۆ نمونە کوردێک دەتوانێت ببێت بە ئینگلیز بەمەرجێک بتوانێت بەپرۆسەی فێرکردنی کەلتوری پیشەیی ئەواندا بڕوات و چۆنایەتییەکانی وەرگرێت و لەکارو کردەوەکانیدا پەیڕەوی ئەو چۆنایەتیانە بکات. بەپێی ئەم بۆچوونە کوردەکانی تورکیا هەموو تورکن، چونکە پەروەردەکراوی ئەو کەلتورە پیشەییە فەرمییەن کە لە تورکیادا هەیە، کوردەکانی ئێرانیش هەموویان فارسن و کوردی عێراقیش تا سەردەمێک عەرەب بوون و لەئێستادا خەریکە دەبنەوە بە کورد.

لای گێلنەر کوردەکانی تورکیا بەفشارێکی سیاسی لەلایەن دەسەڵاتەوە نەبوون بە تورک، ئەو فشارەی کە کوردەکان دەکات بە تورک داخوازی سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازییە لە تورکیا. ژیان لەو کۆمەڵگا پیشەسازیەدا کە نەتەوەخوازییە تورکییەکە دەیبات بەڕێوە لە هەموو کەسێکی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتی تورکی دەخوازێت کە بچێتە ناو پرۆسەی فێربوونی ئەو کەلتورە دروستکراوەوە کە پێداویستییە پیشەسازییەکان هێناویانەتە ئاراوە. کوردەکانیش بۆ ئەوەی کاریان دەستبکەوێت و رێگەیان پێبدرێت وەک هەر هاوڵاتییەکی تر بچنە ناو تۆڕی پەیوەندییەکانی ئەو کۆمەڵگایەوە، دەبێت قبوڵی ئەوە بکەن لەسەر ئەو کەلتورە پیشەییەو زمانە ستاندارەکەی رابهێنرێن .

ئەمەش وای کرد کە کوردێک و تورکێک لە تورکیادا ئەو کەلتورە قبوڵ بکەن. بەمەش کوردەکان و تورکەکان وەک یەک، پێداویستی دەستکەوتنی کارو بژێوی و ژیان لەو کۆمەڵگا تازەیەدا، وای لێکردن واز لە کەلتورە ناوچەییەکانی خۆیان بهێنن بۆ کەلتورە نوێیەکە، بەمەش کەسانی سیاسی ناو ئەو کۆمەڵگایە بەرێکەوت ئەوەیان بۆ دەرکەوت کە بۆ بەردەوام بوونی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەو هەماهەنگی کەلتوری پێویستە، ئەمە بوو وای لە تورکەکان کرد فێربوونی ئەو کەلتورە پیشەییە کە بە زمانی تورکییە بکەنە کارێکی ئیلزامی و لەسەراپای کۆمەڵگادا بیسەپێنن، ئەم کارە بە هیچ

شێوەیەک ئەوەی لە پشتەوە نەبووە کە دەوڵەتی تورکی بەرنامەی دانابێت بۆ بەتورک کردنی کورد.

لای گێلنەر هەڵەیە گەر وابزانین دەسەڵاتدارانی سیاسی لە تورکیا دوای دامەزراندنی دەوڵەتی نوێی تورکیا (نەیانتوانی بەسەلامەتی دانیشن و بنەمای نەتەوەخوازیان سەپاند، بەوەی: دەبێت یەک ناوچە هەبێت و یەک زمان هەبێت، ئەوان بەمە تەنها ئەوەیان نەدەویست کە بگەنە پارەو پولێکی زیاترو سەپاندنی ملەکەچی، بەڵکو ئەوان تینوی ئەوە بوون کە دەست بەسەر رۆحی کەلتوری و زمانیی رەعیەتەکانیاندا بگرن، ئەم تۆمەتە دەبێت سەراونخون بکرێتەوە. لەراستیدا حاڵەتەکە وا نییە کە نەتەوەخوازی بەهۆی پێداویستییەکی دەسەڵاتخوازانەی کەلتوریانەی مەبەستداری پوخت، هەماهەنگی بسەپێنێت، ئەوە پێداویستییە بابەتییەکەی هەماهەنگییە کە لە نەتەوەخوازیدا رەنگ دەداتەوە)[٨٥/٣]، لێرەدا ئەوە دەردەکەوێت کە تیۆرەکەی گێلنەر تا چەند دەست دەدات بۆ ئەوەی باس لەشتێک بکەین بەناوی نەتەوەی کوردەوە، یان نەتەوەخوازی کوردییەوە، لە راستیدا ئەم تێڕوانینە رەوایەتیی سیاسی دەدات بەو هەموو وەحشیگەریانەی کە فارس و عەرەب و تورک بەرامبەر بە کورد کردوویانەو دەیکەن.

بەرگریکردنی کورد لەرۆحی کەلتوری خۆیی و زمانەکەی لە تورکیادا، بەخشینی هەموو ئەم قوربانیانەو ناچاربوونی دەسەڵاتدارانی تورک بەوەی کە زمان و کەلتوری کوردی رێگەی پێبدرێت، راستی تیۆرەکەی گێلنەر دەخاتە مەترسییەوەو ئەوەش کە ئەو بەتۆمەتی دەزانێت، دەیکاتە راستییەکی نکۆڵی لێنەکراو و ئەوەش دەسەلمێنێت کە کەلتوری پیشەیی و فەرمی هەر دەوڵەتێک لەژێر دەسەڵاتی رۆحی کەلتورە میللییەکەو ئەو ئیتنیکەدایە کە کەلتورەکەی بووە بە کەلتورێکی پیشەیی و فەرمی.

حاڵەتی کورد ئەوە دەسەلمێنێت کە کەلتوری پیشەیی و فەرمی ئەو هەژموونەی نییە کە تاکەکانی ناو کۆمەڵگا وا لێبکات لەژێر حوکمی کەلتورە میللییەکەیان دەرچن و بچنە ژێر رکێفی ئەو چۆنایەتیانەی کە ئەو کەلتورە دەیانخاتە جێگەی چۆنایەتییەکانی کەلتورە میللییەکە. گێلنەر بۆ وەسفکردنی هەیمەنەی کەلتوری پیشەیی و فەرمی و نەمانی هەیمەنەی کەلتوری میللی، پەنا دەباتە بەر میتافۆڕی رووەکی باخچەیی و رووەکی کێوی، هەر

لەمەشەوەیە کە کەلتوری فەرمی بە کەلتوری باخچەیی و کەلتوری میللی بە کەلتــوری کێــوی ناودەبــات. ئەو لەم بــارەیەوە دەڵێــت: (کەلتورەکــان لە رووەکەکـان دەچـن، دەکرێت دابەشـیان بکەیـن بـۆ جـۆری کێـوی و جـۆری چێنـراو، جـۆری کێـوی بەشـێوەیەکی هەڕەمەکـی و لەخـۆوە بەرهەم دێـت و خـۆی بەرهەم دەهێنێـتەوە، وەکـو بەشـە جیاوازەکـانی ژیـانی مـرۆڤ، هـیچ کۆمەڵەیەک بەبێ جۆرێک لە سیستەمی هاوبەشی پەیوەندیکردن و رێساکان بـوونی نییە، سیسـتەمە مرۆییەکـانی لەم جـۆرە-بەواتـایەکی تـر کەلتـورەکە- لەنەوەیەکەوە بـۆ نەوەیەکـی تـر بەبـێ ئەنـدازگیرییەکی هۆشـیارانەو بەبـێ سەرپەرشـتیکردن و چـاودێری و خـۆراک پێـدانی تـایبەت خۆیـان بەرهەم دەهێننەوە، بەڵام کەلتورە چنراوەکان یان کەلتورە باخچەییە جیاوازەکان، هەر چەنــدە لە جــۆرە کێوییەکــانەوە پەرەیــان ســەندووە بەڵام زۆر ئــاڵۆزو دەوڵەمەنـدن. لە زۆربەی حاڵەتەکانیشـدا بەفێرکردنـی خوێنـدن و نووسـین و کـادیری پسـپۆڕ پاڵپشـتیان لێدەکرێت، بەڵام گەر ئەو خـۆراکە تایبەتەیـان لـێ بگیرێتەوە لەناودەچن)(١٠٠/٣).

لەلایەکـی تـرەوە هەر لەڕێـگەی هەمـان میتـافۆرەوە بەراوردی مرۆڤـی کشـتوکاڵی بە مرۆڤـی پیشەسـازی دەکـات و دەڵێـت: (دەکرێـت مرۆڤـی کشــتوکاڵی بە جــۆرە سروشــتییەکە بەراورد بکرێــت کە لە ژینگەیەکــی سروشـتیدا توانـای مـانەوەی هەیە، بەڵام دەکرێـت مرۆڤـی پیشەسـازی بەو جۆرەیان بەراورد بکرێت کە پیشەسازییانە بەرهەمدێت یان پەروەردەکردنی بەسـەردا دەسەپێنرێت و چیتـر توانـای هەناسـەدانی لەو ژینگەیەدا نـامێنێ کە سروشت دەستەبەری کردوە، بەڵام دەتوانێت ئەرکی خۆی چالاکانە جێبەجێ بکات و بەهۆی ئەو هەوایەوە یان ئەو ژینگەیەوە بمێنێتەوە کە بە شـێوەیەکی تــایبەت ســازکراوەو بەشــێوەیەکی دەســتکرد بــوونێکی بەردەوامــی هەیە… ئەمەش پێویســـتی بە دامەزراوەیەکـــی تایبەتمەنـــدکراو هەیە، نـــاوی ئەو دامەزراوەیەش سیسـتەمی فێرکـردن و پەیوەنـدیکردنە نەتەوەییەکـانە، ئەمەش جگە لە دەوڵەت شتێکی تر نییە)(١٠٣/٣)، ئەو لەلایەکی ترەوە باس لەوە دەکـات کە دەوڵەت سەرپەرشتیکردنی جۆرێک لە پیشەسازی دەگرێتە ئەستۆی خـۆی کە لە هەموو پیشەسازییەکان بایەخی زیاترە، ئەویش دروسـتکردنی مـرۆڤێکە کە شیاو بێت بۆ ژیان و سودبەخش بێت.

حاڵەتی کورد جارێکی تر دەکەوێتە بەر هەڕەشەی ئەو ڕەوایەتییەی ئەم بۆچوونە دەیدات بەو دەوڵەتانەی کە کەلتوری فەرمی خۆیان بەسەر کورددا سەپاندووەو لەوەدا شکستیان هێناوە کە مرۆڤێکی شیاو و سودبەخشی لێدروست بکەن بەوەی بیکەنە مرۆڤێک نەتوانێت بەبێ ئەو کەلتورە باخچەییەی ئەوان بژی. ئەو کوردانەی کە جارێکی تر دەچنەوە شاخ و دەبنەوە بە مرۆڤی کێوی زۆربەی زۆریان پەروەردەی کەلتورە باخچەییەکانی عەرەب و فارس و تورکن، بەڵا ئەم کەلتورە باخچەییانە نەیانتوانیوە وا لەو مرۆڤە بکەن خۆراکی ئەو ژینگەیەی لێگیرایەوە لەناو بچێت و چیتر نەتوانێت لەو ژینگە سروشتییەدا هەناسە بدات کە پێشتر تیایدا ژیاوە. حاڵەتی کورد تەواو پێچەوانەی ئەمەی سەلماندووەو بووەتە گەورەترین بەربەست لەبەردەم واقعیەت و ڕاست و دروستی تیۆرەکەی گێلنەردا.

١.١) نەتەوەخوازی لە نێوان کەلتوری پیشەیی و کەلتوری ئەتنیکیدا

لێرەدا بۆچوونی مۆدێرنیستێکی تر دەخەینەڕوو کە تەواوکەری بۆچوونە مۆدێرنیستانەکەی ترەو لەو سیاسەتەوە لەنەتەوەو نەتەوەخوازیی دەڕوانێت کە دەوڵەتی مۆدێرن لەلایەکەوە بەرامبەر بە نەتەوەخوازی فەرمی دەوڵەت دەیگرێتەبەرو لەلایەکی ترەوە بەرامبەر نەتەوەخوازی نافەرمی ناو ئیتنیکەکانی دەوڵەت دەیگرێتەبەر، پاشان باس لەو پەرەسەندنە دیالێکتیکییەی نەتەوەخوازی فەرمی دەکات کە لە ململانێی هەر دوو جۆرەکەی نەتەوەخوازی دەکەوێتەوە. ئەم بۆچوونەش بۆچوونەکەی (ئەریک هۆبسباوم)ە. هۆبسباوم نکۆڵی لەوە ناکات کە لەگەڵ بنەماکانی تیۆرەکەی گێلنەردا هاوڕایە، هەر لەمەشەوەیە بۆچوونە سەرەکییەکانی گێلنەر لەبارەی نەتەوەو نەتەوەخوازی دەکاتە دەستپێکی تیۆریی کارەکەی خۆیی و لەچەند خاڵێکدا بەم شێوەیە دەیانخاتەڕوو:

١) لەبارەی نەتەوەخوازییەوە دەڵێت: (من چەمکی<نەتەوەخوازی-Nationalism> بەو مانایە بەکاردەهێنم کە گێلنەر دەیدات بەم چەمکەو ئەو مانایەش ئەوەیە: <بنەمایەکە لەبنچینەدا باوەڕی وایە کە یەکەی سیاسی و یەکەی نەتەوەیی پێویستە هەماهەنگ بن> .... ئەم مانا ناڕاستەوخۆیەش نەتەوەخوازی نوێ لەشێوەکانی تری نەتەوەخوازی جیادەکاتەوە)[١٦/١].

٢- نەتەوە بـوونێکی کـۆمەڵایەتی نەگـۆڕی نیـیەو سـەر بەسـەردەمێکی مێژوویی نوێ و دیاریکراوە، تەنها بوونێکی کۆمەڵایەتی هەیەو وابەستەیە بەجۆرێکی دیاریکراو لە دەوڵەتەوە کە دەوڵەتی هەرێمیی نوێیە، واتە(دەوڵەت ـــ نەتەوە)، ناکرێـت بـاس لە نەتەوەو نەتەوەخـوازی بکرێـت بەرێـژەی وابەستەبوونیان نەبێت بەو جۆرە لە دەوڵەتەوە. نەتەوەکان دەوڵەتەکان و نەتەوەخوازییەکان دروست ناکەن، بەپێچەوانەوە دەوڵەت نەتەوەخوازی و نەتەوە دروست دەکات(١٧/١).

٣- هۆبسباوم دەڵێت: من لەگەڵ گێلنەردا لە دروستکردنی نەتەوەکاندا پێ لەسەر توخمی دروستکردن و داهێنانی ساختەو ئەندازەکاری کۆمەڵایەتی دادەگرم و نەتەوەکان وەک رێگایەکی سروشتی کە خوا نازلی کردبێت بۆ پـۆلێنکردنی مرۆڤـایەتی و وەک چارەنووسـێکی سیاسـی سروشـتی.... ئەفسانەیە، ئەوە نەتەوەخوازییە کە هەندێک جار ئەو کەلتورانەی کە پێشتر هەبوون وەردەگرێت و دەیانگۆڕێت بۆ نەتەوەکان و هەندێک جاریش هەر خۆی کەلتورەکەیان بۆ دادەهێنێت، زۆرجار ئەو کەلتورانەش دەخاتە لاوە کە پێشتر هەبوون(١٧/١).

٤) نەتەوەخـوازی دەرکەوتەی لێکـدانی سیاسـەت و تەکنۆلۆجیـاو وەرچەرخـانی کـۆمەڵایەتییەو نەتەوەکـانیش تەنهـا شـوێنکەوتەی دەوڵەتـی هەرێمـی نـوێ نـین و دەرکەوتەی قۆنـاغێکی دیـاریکراوی پەرەسـەندنی تەکنۆلۆجیـاو ئـابورین. زۆربەی لێکـۆڵەرانی لەسـەر ئەوە هـاوڕان کە زمـانە نەتەوەییە ستانداردەکان، چ ئەوانەی قسەیان پێدەکرێت یان ئەوانەی پێیان دەنووسـرێت، نەدەکـرا پـێش سـەرهەڵدانی چـاپەمەنی و نەهێشـتنی نەخوێندەواری جەماوەریی و فێرکردن لە قوتابخانەکاندا دەرکەون، دەبێت نەتەوەکان و ئەو دەرکەوتانەی پێیانەوە وابەستەن لەبەر رۆشنایی مەرج و داخوازییە سیاسی و تەکنیکی و بەڕێوەبەریەتی و ئابورییەکاندا شیبکرێنەوە.

ئەمـانە هەمـوو ئەو بنەمـاو بۆچـوونە سـەرەکی و بنچینەییـانەن کە لە تیۆرەکەی گێلنەردا هەن و هۆبسباوم جەختیان لەسەر دەکاتەوەو دەیانکاتە بنەمای تیۆریی کارەکەی. با بزانین جیاوازییەکانی ئەم دوو بۆچوونە مۆدێرنە لەکوێدایەو لەکوێ دەتوانین کارەکەی هۆبسـباوم بەتەواوکەری کـارەکەی گێلنەر بزانین؟.

گێڵنەر ئەوە بەنەتەوەخوازی دادەنێت کە لەگەڵ ئەو بنەما سیاسییەدا یەکدەگرێتەوە کە پێناسەی نەتەوەخوازی دەکات، واتە هەماهەنگی یەکەی کەلتورییە لەگەڵ یەکەی سیاسیدا. جگە لە کەلتوری فەرمیش هیچ کەلتورێکی تر توانای هەماهەنگبوونەوەی لەگەڵ یەکەیەکی سیاسی کە دەوڵەتی نوێیە نییەو ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لەدەرەوەی نەتەوەخوازی دەوڵەتی، هیچ نەتەوەخوازییەکی تر بوونی نییە، چونکە پێناسەکەی نەتەوەخوازی نایگرێتەوە.

ئەو نەتەوەخوازیانەش کە لەناو کەلتورە میللییە نادەوڵەتییەکاندا سەرهەڵدەدەن هیچ بایەخێکیان بۆ کارەکەی گێڵنەر نییەو بەهیچ شێوەیەک لە کارەکەی ئەودا جێیان نابێتەوە، گەرچی ئەو کەلتورە میللییانەش گۆڕابن بۆ جۆرێک لە کەلتوری فەرمی و لەناو دەوڵەتەکەدا لەسنووری ئیتنیکەکەدا هەماهەنگی کەلتوریشیان دروستکردبێت، وەک ئەو کەلتورە فەرمییە کوردییە کە لەناو دەوڵەتی عێراقدا لە قوتابخانەکاندا دەخوێنرێت و هەمان رۆڵی ئەو کەلتورە فەرمییە دەبینێت کە کەلتوری دەوڵەتێکە لە دەوڵەتەکان.

ئەم کەلتورە گەرچی کەلتوری سەرتاسەری کوردەکانی عێراقە، بەڵام لەبەرئەوەی لەناو دەوڵەتی عێراقدان و خۆیان دەوڵەتێکیان نییە تا کەلتورەکەیان لەگەڵیدا هەمئاهەنگ بکەنەوە پێناسەکە نایانگرێتەوەو لەلایەکی تریشەوە پێناسەکە ئەو کەلتورە عەرەبییە فەرمییەی دەوڵەتی عێراقیش ناگرێتەوە، چونکە نەبووەتە یەکەیەکی کەلتوری هەماهەنگ لەگەڵ سنوورە سیاسییەکەی دەوڵەتی عێراقدا. ئەوەی هۆبسباوم گرنگی پێدەدات ئەو جۆرەیە لە نەتەوەخوازی کە لەناو ئیتنیکە جیاوازەکانی دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا سەرهەڵدەدات و دواتر لەلایەن دەوڵەتەوە کۆنترۆڵ دەکرێتەوەو نەتەوەخوازیی دەوڵەتییان پێ بەهێزتر دەکرێت، کەوابێت ئەوەی گێڵنەر لەکارەکەی خۆیدا فەرامۆشی دەکات و کەلێنێک دەخاتە ناو کارەکەیەوە، هۆبسباوم کار لەسەر ئەوە دەکات کە بایەخی بۆ بگەڕێنێتەوەو ئەو کەلێنەی پێ پڕبکاتەوە. لای گێڵنەر نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی جگە لە وەهمێکی خەڵەتێنەر کە نەتەوەخوازیی فەرمی و دەوڵەتی بۆ رازیکردنی ئیتنیکە جیاوازەکانی ناوخۆی بەکاری دەهێنێت، هیچی تر نییە. ئەو پێی وایە نەتەوەخوازی بەرگری لە کەلتورێکی میللی دەکات کەچی لە راستیدا

کەلتورێکی باڵا گەشەپێدەدات، بانگەواز بۆ ئەوە دەکات کە پارێزگاری لە کۆمەڵگایەکی میللی کۆن دەکات، کەچی لەڕاستیدا یاریدەدەری بوونیادنانی کۆمەڵگایەکی جەماوەرییە[(١٨/١)].

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی تەنها لەناو ئەو پڕوپاگەندەو هەڵخەڵەتاندنانەدا بوونی هەیە کە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی دروستیان دەکات و جگە لەمە شتێکی تر نییە.

هۆبسباوم رەخنە لەو بێدەنگییەی ئەو لەبارەی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەگرێت و پێی وایە ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی لەوە زیاترە کە ئەو باسی دەکات و بۆ تێگەیشتن لە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی هەر دەبێت بۆی بگەڕێنەوەو لێی بکۆڵنەوە.

هۆبسباوم لەبارەی دیاریکردنی نەتەوەخوازی لەلایەن دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەت و نەتەوەخوازی ناو خەڵکەوە ئەوە دەخاتەڕوو کە نەتەوەخوازی (لەبنچینەدا لەسەرەوە شێوەگیردەکرێت، بەڵام ناکرێت لەمە تێبگەین گەر لە خوارەوەش بەهەمان شێوە شینەکرێتەوە، واتە بەزمانی لافلێدان و ئومێدو پێداویستییەکان و ئارەزووەکانی و بەرژەوەندییەکانی مرۆڤە ئاساییەکان، ئەمەش بەزرورەت نەتەوەخوازی نییە)[(١٨/١)]. دوای ئەمەش باس لەو کەلێنە دەکات کە لەکارەکەی گێلنەردا بۆ رەخنەگرتن بەجێ ماوەو دەڵێت: (من رەخنەیەکی گەورەم لەکارەکەی گێلنەر هەیەو ئەویش ئەوەیە، روانگە پەسەندەکەی ئەو بۆ بەمۆدێرنکردن لەسەرەوە، وا دەکات کە زەحمەت بێت لە خوارەوە بایەخێکی تەواو بەدیمەنەکە بدرێ.، ئەو دیمەنەی لەخوارەوە هەیە ئاشکراکردنی لە ئاستێکی قوڵدا کە نەتەوەیە، گرانە، بەڵام بەو شێوەیە نا کە حکومەتەکان و گوتەبێژە فەرمییەکان و ئەندامانی بزوتنەوە نەتەوەییەکان-یان نانەتەوەخوازەکان دەیبینن-بەڵکو بەو شێوەیەی ئەو خەڵکە ئاساییە دەیبینێ و دەیکاتە ئامانجی چالاکی و پڕوپاگەندەکانی)[(١٧/١)]. جیاکردنەوەی نەتەوە بۆ ئەوەی کە لە دەوڵەتەوە دەبینرێت لەگەڵ ئەوەی لە خەڵکی ئاساییەوە دەبینرێت، کردنەوەی دەروازەیەکە بۆ باسکردن لە دیالیکتیکی نێوان نەتەوەخوازیی دەوڵەتی و نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی. بۆ زیاتر جیاکردنەوەی ئەم دوو روانگە جیاوازە بۆ نەتەوەو جیاکردنەوەی دوو جۆرەکەی نەتەوەخوازی، هۆبسباوم سێ خاڵ دیاری دەکات کە ئەمانەن[(١٨/١)].

یەکەم: بـــوونی نەتەوەخـــوازی لە ئایـــدیۆلۆجیای رەســـمی دەوڵەت و بزوتنەوەکـان بەڵـگە نیـیە لەسـەر ئەوەی کە لە عەقڵـی زۆریـنەی هاوڵاتیانـدا هەیە، تەنانەت بەڵگە نییە لەسەر ئەوەش کە بوونی لەلای ئەوانەش هەبێت کە لە گەلێکدان و سەر بەو ئایدیۆلۆجیایەن.

دووەم: ناکرێت گەر لای زۆربەی خەڵکی دیاریکەری شوناسی نەتەوەیی هەبوو، بەردەوام نزم تر بێت یان یەکسان بێت یان باڵاتر بێت لە کۆی ئەو دیـاریکەرانەی شوناسـی تـاک کە بـوونە کـۆمەڵایەتییەکەی شـێوەگیردەکەن، بەڵکـو بەردەوام لەگەڵ دیاریکەرەکـانی جـۆرێکی تـر لە شوناسـدا دەبێـتەوە بەیەک.

ســـێیەم: دیـــاریکەری نەتەوەیـــی شـــوناس و ئەوەی وادەزانرێـــت نـــاوەرۆکەکەی پێکـــدەهێنێت دەکـــرێ لە مـــاوەیەکی تەواو کورتیشـــدا بە بەسەرچوونی کات بگۆڕێت.

ئەم خـاڵانەی سـەرەوە زیـاتر مەبەسـتی کـارەکەی هۆبسـباوم لەبـارەی نەتەوەخـوازییەوە دەخەنەڕوو، بەوەی کە لای ئەو نەتەوەخـوازی وێنەیەکـی جێگیرو بەردەوامی بۆ نەتەوە نییەو بەپێی بارودۆخەکان و ئەو حاڵەتانەی کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی لەناو ئیتنیکەکاندا دەجوڵێنێت، ئایدیۆلۆجیای رەسمی نەتەوەخوازیی دەوڵەت، دەستکاری وێنەی نەتەوە دەکات و هەماهەنگی یەکە کەلتورییەکە لەگەڵ یەکە سیاسییەکەی پێ دەپارێزێت.

هەر لەم تێـڕوانینەوە ئەو بـاس لە سـێ قۆنـاغ دەکـات کە وێـنەی نەتەوە لەلایەن ئایـدیۆلۆجیای فەرمـی نەتەوەخـوازی دەوڵەتەوە دەسـتکاری دەکرێـت لەپێنـاو ئەوەدا ئەو هەڵچوونـانەی ئیتنیکەکـانی نـاو دەوڵەت بگەڕێنەوە دۆخـی ئاســایی خۆیــان و هەمــاهەنگی یەکە کەلتــورییەکە لەگەڵ یەکە سیاســییەکە بەردەوامی زیاتر بەخۆی بدات و کەلێن نەکەوێتە نێوان دەسـەڵاتی سیاسـی و هاووڵاتییانی نـاو سنووری ئەو دەسـەڵاتە کە کۆمەڵا و گروپێکی جیاوازن و کەلتـورە فەرمییەکە یەکـی خسـتوون. هۆبسـباوم دوای ئەوەی لە مێژووودا بـۆ کۆمەڵە مانایەکی نەتەوە دەگەڕێت کە لە بەرژەوەندی بۆچوونەکەی خۆیـدان، ئەو وا دەکـات کە مانـاکردنی نەتەوە بە ئیتنیک لاوازتـر ببینرێت لەمانـاکردنی بەگەل و بەدەوڵەت. دەڵێـت:(بـا هەر مانـایەک لە ماناکـانی نەتەوە <nation> گونجـاو و رەسـەنیش بێـت، ئەوە زاراوەی نەتەوە بەشـێوەیەکی تەواو روون

هەر جیاوازە لەمانا نوێیەکەی. بەبێ قوڵبوونەوەیەکی زیاتر لەم بابەتە، چەمکی <نەتەوە> لەمانا نوێ و سیاسییەکەیدا لەڕووی مێژووییەوە چەمکێکی تەواو نوێیە، لەڕاستیدا هەر ئەمەشە کە فەرهەنگێکی زمانیی مەزنی وەک فەرهەنگی ئینگلیزی نوێ جەختی لەسەر دەکاتەوەو لەساڵی ١٩٠٨ دا ئاماژە بەوە دەکات کە مانا کۆنەکەی وشەکە لە بنچینەدا یەکەی ئیتنیکی دەگرێتەوە، بەڵام بەکارهێنانە نوێیەکەی لەبری ئەمە پێ لەسەر -بیرۆکەی یەکەی سیاسی و سەربەخۆیی- دادەگرێت)[٢٥/١]. هۆبسباوم بەپێی لێکدانەوەکانی خۆی بۆ مانای نەتەوە، بەرەبەرە ئەو مانایە لە نەتەوە دادەماڵێت کە یەکەی ئیتنیکی پێی دەدات و ئەو مانایەی کە یەکەیەکی سیاسی و سەربەخۆ، واتە دەوڵەت دەیدات بە نەتەوە، دەکاتە مانا ڕاستەقینەکەی نەتەوە. بەمەش ڕەوایەتی لە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەسێنێتەوەو ڕەوایەتی ڕەها بە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی دەبەخشێت. هەر لێرەشەوەیە ئەو دەڵێت: (ئەو توخمە جیاوازانەی کە دواتر بۆ ڕوونکردنەوەی پێناسەکانی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی بەکاردەهێنرێت گومانی تیا نییە بوونیان هەیە، بەڵام یان وابەستەن بە نەتەوەیەکی شۆڕشگێڕەوە یان دروستکەری نارەحەتی و زەحمەتن بۆی، هەر جارێک وازانرا یەکن و دابەش ناکرێن، ئەو ناچوونیەکییەی کە لەناویدا هەیە کۆمەڵە کێشەیەکی زیاتری بۆ دەنێتەوە)[٢٧/١].

بەم پێیە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی گەر باس بکرێت، دەبێتە هۆی دروستبوونی ناکۆکی و ناهەماهەنگی یەکەی کەلتووری لەگەڵ یەکەی سیاسیدا. ئەم خۆبەیەک زانینەی نەتەوەخوازیی دەوڵەتی، دەبێتە هۆی ئەوەی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی لەناو دەوڵەتدا سەرهەڵبدات، گەر ئەمە نەبێت نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی کە پێناسەی نەتەوە بە یەکەی ئیتنیکی دەکات، بوونی نابێت، چونکە بنەماو هۆی بوونەکەی، ئەو هەڵە سیاسیانەیە کە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی تێی دەکەوێت و دواتریش دەبێت باجی ئەو هەڵانەی بدات و هەماهەنگی یەکە کەلتوورییە فەرمییەکە لەگەڵ یەکە سیاسییەکەدا ڕاگرێتەوە.

بەپێی ئەم بۆچوونە لە دوای ساڵی ١٨٣٠ وە، ئەوە گەلە لە دەوڵەتدا وەک نەتەوە گوزارشت لەخۆی دەکات نەک ئیتنیک، گەلیش هەموو ئەو ئیتنیکە جیاوازانە لەخۆ دەگرێت کە لە سنووری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا نیشتەجێن

(گەر نەتەوە لە روانگەی گەلخوازییە ـ شۆڕشگێڕییەکەیەوە خاوەنی شتێکی هاوبەش بێت، ئەوە بە هیچ مانایەکی راستەقینە ئیتنیک و زمانی هاوبەش و شتانێکی لەم جۆرە نییە)[٢٥/١]. گەر فەرەنسییەکانیش هەندێک جار مەسەلەی زمانی هاوبەشیان بۆ پێناسەکردنی نەتەوە هێنابێتە ئاراوە ئەوە حاڵەتێکی شاز بووەو کاری نەکردووەتە سەر ئەو بۆچوونەی لەو سەردەمەدا بۆ نەتەوە هەبووە[٢٧/١].

با بزانین بەپێی ئەم بۆچوونە لەسەرەتاکانی سەدەی نۆزدەوە، دەوڵەت ـ نەتەوە لەرۆژئاوادا بەپێی چ بنەمایەک دیاری دەکرێت؟ بەپێی بنەمای ئیتنیک ـ دەوڵەت، یان گەل ـ دەوڵەت؟ ئایا نەتەوە فۆرمی سیاسی گەلە یان فۆرمی سیاسی ئیتنیکە؟ ئەمە ئەو پرسیارانەن کە هۆبسباوم هەوڵدەدات بەپێی ئەو رووداوە مێژووییانەی کە لەسەرەتای سەدەی نۆزدەوە تا ساڵی ١٨٧٠ روودەدەن و نەتەوەکان بەهۆیەوە پەیدا دەبن، وەڵامیان بداتەوە.

لای ئەو لە ساڵی ١٨٣٠وە بۆ ساڵی ١٨٧٠ بۆ یەکەمجار نەتەوەکان بە مانا مۆدێرنەکەی سەرهەڵدەدەن، ئەوەی لەو سەردەمەدا بنەماکانی بوونی نەتەوە دیاری دەکات گەورەیی گەلەکان و بەهێزی ئابووری ئەو گەلانەیە کە خاوەنی دەوڵەتن.

یەکێک لەو کێشانەی کە لەنێوان نەتەوەخوازیی دەوڵەتی و نادەوڵەتیدا سەرهەڵدەدات پەیوەندی بە زمانەوە هەیە. دەوڵەت ـ نەتەوەی فەرەنسی کە لەو سەردەمەدا سەرهەڵدەدات و بەهێز دەبێت، بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانی ئەو دەوڵەتە، بوونی زمانێکی هاوبەشی پێویست دەبێت. بۆ دەستکەوتنی زمانێکی لەو جۆرەش دەبێت پەنا ببرێتەوە بەر یەکێک لەو زمانە سروشتیانەی کە ئیتنیکەکانی ناو ئەو دەوڵەت ـ نەتەوەیە لە ژیانی خۆیاندا بەکاریدەهێنن. ئەمەش بەخۆی جۆرێک لە کێشە لەنێوان ئیتنیکەکاندا دروست دەکات، لەوەوە کە دەوڵەت کام زمان لەو زمانانە هەڵدەبژێرێت و چ لۆجیکێک لە پشت ئەو هەڵبژاردنەوە هەیە؟

لای هۆبسباوم دەوڵەت ـ نەتەوەی فەرەنسی بە ئاسانی ئەم کێشەیە چارەسەر دەکات و رێگە لەوە دەگرێت نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی لەناو ئیتنیکەکاندا بێتەئاراوە، ئەمەش لەوێوە دەکات ئەو زمانەی کە لە ئیتنیکێک لە ئەتنیکەکان دەیخوازێت، لە زمانێکی کێوی و سروشتییەوە کە بەخۆی بەبێ

چـاودێری کەس خـۆی بەرهەم دەهێنێـتەوە، بیکـاتە زمـانێکی دروسـتکراو کە بەردەوام پێویستی بەچاودێریکردن بێت، بەمەش لەریشـە ئیتنیکییەکەی خۆی دایـدەبڕێت و لە دەوروبەرە ئیتنیکیـیەکەوە دەیگـوازێتەوە بـۆ دەوروبەرێکـی نائیتنیکی و فەرمی.

بەم کارەش کە لەسەر ئەو زمانە کێوییە ئەنجامی دەدات زمانەکە شیاوی دەکـات بـۆ ئەوەی ببێـتە زمـانی هەمـوو ئەوانەی کە لە سـنووری دەسـەڵاتی دەوڵەتەکەدان. لەلایەکـــی تـــرەوە خاســـیەتێکی گرنـــگ دەدات بەو زمـــانە دروسـتکراوە، ئەویـش ئەوەیە کە هەر کەسـێکی نـاو سـنووری دەسـەڵاتی سیاسـی دەوڵەت پێـی بدوێت، گەرچـی زمـانە میللییەکەشـی هەمـان ئەو زمـانە میللیـیە نەبێـت کە زمـانە دروسـتکراوەکەی لـێ دروسـتکراوە، ئەوە سـەر بەو نەتەوەیەیە کە دەوڵەتی فەرەنسی گوزارشتی لێ دەکات.

ئەم مەرجـی فەرەنسـیبوونە تەنهـا کەسـانی سـەر بەو زمـانە میللییـانە نـاگرێتەوە کە سـەر بە ئیتنیکەکـانی تـری جـگە لەو ئیتنـیکەن کە زمـانەکەی وەرگیراوە، ئەوانەش دەگرێتەوە کە سەر بەو زمـانەن و ئەوانیش بەوە دەبن بە فەرەنسـی کە لەگەڵ زمـانە میللیـیەکەی خۆیانـدا زمـانە دروسـتکراوەکەش فێـــربین. بەمەش هەمـــوو زمـــانە میللییەکـــان و ئەو زمـــانەش کە زمـــانە فەرمییەکەی لێ دروستکراوە لەبەرامبەر زمـانە فەرمییەکەدا وەک یەکیـان لـێ دێت و جیاوازی لەنێوانیاندا نامێنێت.

هۆبســـباوم لەبـــارەی زمـــانی فەرەنســـی و پەیوەنـــدی بە ململانێـــی نەتەوەخـــوازیی دەوڵەتـــی و نەتەوەخـــوازیی میللیـــیەوە دەڵێـــت: (لەرووی تیۆرییەوە بەکارهێنانە میللییەکەی زمانی فەرەنسی، کەس ناکات بە فەرەنسـی، چـۆن ئەمە دەبێت، لەکاتێکدا شـۆڕش خـۆی ڕێژەیەکـی زۆری لەکـاتی خـۆی بەوە داوە ئەوە بسـەلمێنێت چـۆن کەمیـنەیەک لە خەڵکـی لە فەرەنسـادا ئەم زمانەیـان بەکـردەوە بەکارهێنـاوە. حەزکـردن لە فێربـوونی ئەو زمـانە لەنـاو ئازادییەکـانی تـرو یاسـاکان و خاسـیەتە هـاوبەشەکـانی گەلـی فەرەنسـا بەدەسـتهێنانی ئـازادییە, بەمانـایەک لە ماناکـان فێربـوونی زمـانی فەرەنسـی یەکـــێکە لە مەرجەکـــانی هـــاووڵاتیبوون و دوای ئەمەش مەرجـــێکە بـــۆ ڕەگەزنـامەی فەرەنسـی تەواو، هەروەک چـۆن فێربـوونی زمـانی ئینگلیـزی مەرجی هاوڵاتیبوونی ئەمریکاییە)[(١/٢٧-٢٨)].

لەتێڕوانینی شۆڕشگێڕانی فەرەنسادا (جولەکە سفاردییەکان کە بەزمانی ئیسپانی سەدەکانی ناوەڕاست دەدوان و ئەشکنازییەکانیشیان کە بەزمانی لیدی دەدوان و - فەرەنسا هەردووکیانی گرتبووە خۆی - هەروەک فەرەنسییەکانی تر فەرەنسی بوون، دوای ئەوەی کە بە مەرجەکانی هاوولاتبوونی فەرنسایان کرد، کە لەناو ئەو مەرجانەدا بە شێوەیەکی زۆر ئاسایی قسەکردن بوو بە زمانی فەرەنسی)(٢٨/١). ئەمە یەکێکە لەو نمونانەی کە سەرکەوتنی نەتەوەخوازیی دەوڵەتی نیشان دەدات بەسەر نەتەوەخوازیی نادەوڵەتیدا.

هۆبسباوم بۆ شکستهێنانی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی لەو ماوەیەدا چەند نمونەیەک دەهێنێتەوە، یەکێک لەو نمونانە ویلزیەکانی ناو دەوڵەت - نەتەوەی بەریتانییان، لای ئەو یاساکانی بەرەو پێش چوون وا لە ویلزییەکان دەکات واز لەو ململانێ زمانییە بهێنن کە لەگەڵ ئینگلیزییەکان و زمانەکەیاندا تێیکەوتوون، لەوێوە کە زمانی ئینگلیزی بووە بە زمانی دروستکراوی دەوڵەتی نەتەوەیی، بووەتە مەرجێک لەو مەرجانەی هاوولاتیبوون و بوونی کەسێک کە سەر بەو نەتەوەیە بێت، کە دەوڵەتی نەتەوەیی بەریتانیا دەینوێنێت.

ئەو بەم شێوەیە باس لە شکستی نەتەوەخوازی نادەوڵەتی ویلزییەکان دەکات لەرێگەی شکستی زمانەکەیانەوە بەرامبەر زمانی ئینگلیزی فەرمی: (ئەوە قسەپێکەران و هەوادارانی زمانی ویلزی خۆیانن، کە لە ویلزی سەدەی هەژدەدا گومان لەوە دەکەن زمانە ناوەندییە بەهێزەکەیان بۆ شیعرو ئایین، توانای ئەوەی تیابێت وەک زمانێکی گشتی ببێت بە زمانێک لە زمانەکانی ئەو کەلتورەی کە لە جیهانی سەدەی هەژدەدا هەبوو، واتە ئەوان خۆیان بوون دانیان بەوەدا دەنا کە دوو زمانی پێویستەو باشییەکانی زۆرە. ئەوە گومانی تیا نییە کە ئەوان دەیانزانی توانای هەڵبژاردنی ئەو پیشانەی کە خرابوونە بەردەستی هەموو بەریتانییەکان، بەگوێرەی ئەو ویلزیانە بە ئینگلیزی دەدوان، پەیوەست بوونە سۆزاوییەکەی ئەوانی بە کەلتورە کۆنەکەیانەوە لاواز دەکرد)(٤١/١)، بەڵام ئەوان بەمەو تەنانەت بە لەناوچوونی زمانەکەی خۆشیان رازیبوون، چونکە بەو پەرەسەندنە سروشتییە هۆشیاربوون کە رێڕەوی خۆی گرتبووەبەر(٤١/١).

کاتێــک نەتەوە بچووکەکــانی وەک ویڵزییەکــان لەو ململانێــیەدا خۆیــان تەسلیمی نەتەوە دەوڵەتدارەکانی وەک ئینگلیز دەکەن، بەهۆی هۆشیارییان بە بــزوتنەوەی مێــژوو و یاســاکانی پەرەســەندنی کــۆمەڵایەتی، ئەوە نەتەوە دەوڵەتــدارەکان لەدوای خۆبەدەســتەوەدانی ئەوان، وەک خۆیــان مامەڵەیــان لەگەڵ دەکەن و بەیەک چــاو ســەیری خۆیــان و ئەوان دەکەن و هەموویــان دەبنە هاووڵاتی ئەو دەوڵەت ـ نەتەوەیەی کە بە نەتەوە بەهێزەکە دیاریکراوە.

لەم روانگەیەشــەوە بــاس لە یەکســانخوازیی ئەو نەتەوانە دەکــات کە شوناسی نەتەوەیی دەوڵەت ـ نەتەوەکانیان لەو سەردەمەدا دیاری دەکەن و لەم بارەیەوە چەند نمونەیەک دەهێنێتەوە. یەکێک لەو نمونانە دیالێکتەکانی زمانی ئەڵمانییە، واتە ئەو زمانەی کە لە یەکێک لە دیالێکتەکان دروستکراوە، نەتەوەخوازە پان جەرمانەکان هانی ئەڵمانی خواروو و زمانی فریزییان دەدا کە ئەدەبیاتیان پێ بەرهەمبهێنرێت، دوای ئەوەی ئەم دوو زمانە بەسەلامەتی وایان لێکرا لەبری ئەوەی ببن بە دوو زمانی نەیاری زمانی ئەڵمانی باڵا، بوون بە دوو زمانی شوێنکەوتوو[١/٤١-٤٢].

دوو نمونەی تریش دەهێنێتەوە، یەکێکیان باس لە نەتەوەخوازە ئیتاڵییەکان دەکات، مەبەست لە نەتەوەخوازە دەوڵەتییەکانن ـ کە چۆن شانازیان بەو سرودو گۆرانیانەوە دەکرد کە بە زمانی ناپۆلی بوون، ئەویتریان باس لە بەلجیکای فرانکفۆنی دەکات کە رێگربووە لەبەردەوام ئەوەدا بەلجیکییەکان بە فلیمەنکــی بنووســن و بخــوێننەوە، بەپــێچەوانەی ئەوانەوە کە بە فلیمەنکــی دەدوان لە بەرامبەر زمانی فەرەنسیدا کەوتبوونە بەرگریکردن[١/٤٢].

دواتــر هۆبســباوم ئەوە بە یاســاکانی پەرەســەندن دەزانێت کە وادەکــات نەتەوە بەهێزەکان نەتەوە لاوازەکان لەناو خۆیاندا بتوێننەوە، ئەو لەمبارەیەوە دەڵێت: (هەندێک لە گەلەکان یان نەتەوەکان هەرگیز لە چارەیان نەنووسرابوو کە ببن بە نەتەوەی تەواو، بەڵام هەندێکی تر بوون بە نەتەوەی تەواو، یان کەوتنە سەر رێی ئەوەی ببن بە نەتەوەی تەواو، بەڵام ئایا کامانەن ئەوانەی کە دوارۆژیان هەیەو کامانەن ئەوانەی کە نیانە؟ مێژووی تۆمارکراو لەبارەی ئەوەی کە ئەوە چییە تایبەتمەندییەکانی نەتەوەخوازی ـ هەرێمی پێکدەهێنێت، ئەوە دەخەنە بەردەست کە زمان و ئیتنیک...هتد یارمەتیدەری ئەمە نین)[١/٤٢].

لەلایەکی تریشەوە ئەو حاڵەتەی ئیرلەندییەکان بە حاڵەتێکی ناوازەو بەدەر لە

یاساکانی پەرەسەندن دەبینێت، چونکە بەبێ بوونی دەوڵەتیش لەبری ئەوەی وەک ویلزییەکان خۆیان بدەن بەدەست دەوڵەت ـ نەتەوەی بەریتانییەوەو ببنە هاوڵاتییەکی بەریتانی، بەرگری لەم توانەوەیە دەکەن و وەک نەتەوەیەکی لاواز هەوڵی دروستکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەی خۆیان دەدەن. لەم بارەیەوە دەڵێت: (دەرکەوتنی بزوتنەوە نەتەوەخوازەکان.

واتە نەتەوەخوازییە نادەوڵەتییەکان ـ بەهۆی پشتیوانیکردنێکی جەماوەری جێی سەرنجەو ئەوە دەخوازێت کە پێداچوونەوەی جەوهەری بە حکومەکاندا بکرێتەوە، بەڵام لەسەردەمی لیبراڵیەتی کلاسیکیدا ـ لەدەرەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ـ وادەردەکەوێت تا کاتی خۆیان، کەمێک لەوان داوای ئەوەیان کردووە کە وەک دەوڵەتێکی سەربەخۆی خاوەن سەروەری دانیان پیابنرێت...بەڵام لەم رووەوە حاڵەتی ئیرلەندا ناوازەیە ـ لەهەموو حاڵەتێکیشدا ئەمە لەگەڵ دەرکەوتنی شین ـ فین دا روویدا کە داوای کۆمارێکی ئیرلەندییان دەکرد کە بوونی نەدەبوو گەر لەبەریتانیا سەربەخۆ نەبووایە)[٤٢/١].

لەراستیدا دانانی حاڵەتی ئیرلەندییەکان بە لە یاسا بەدەرو ناوازە، هەر خۆی بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە هۆبسباوم تەنها لەوێوە گرنگی بە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەدات، کە لەبەرامبەر نەتەوەخوازی دەوڵەتیدا شکست دەهێنێت و ئەویش بەهەمان شێوەی گێلنەر هیچ گرنگییەک بە هۆکارە بنچینەییەکانی نەتەوەخوازی نادەوڵەتی نادات و ئەمەش لەو بۆچوونە ئایدیۆلۆجییەی ئەوەوە سەرچاوە دەگرێت کە دەوڵەت بەدروستکەری نەتەوەو نەتەوەخوازی دەزانێت و گەر نمونەیەک لە مێژوودا وەک ئیرلەندا هەبێت کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەوڵەت دروست بکات، ئەوە دەبێت بەوە لێکیبداتەوە کە حاڵەتێکی شازەو بەدەر لە یاساکانی پەرەسەندنە.

بەپێی ئەم بۆچوونە دوای شۆڕشی فەرەنساو هەڵوەشانەوەی ئیمپراتۆریەتەکان هەندێک لە گەلەکان لە فۆرمی دەوڵەتداو هەندێکی تریان بەبێ دەوڵەت درێژەیان بەژیانی خۆیاندا، ئەو گەلانەی کە ١٨٣٠-١٨٧٠ بە پرۆسەی بەنەتەوەبووندا تێدەپەڕین و بەرەو ئەوە دەچوون ببنە نەتەوەی تەواو، دەبوایە خاوەنی سێ خاسیەت بن[٤٣/١]:

یەکەم: پەیوەست بوونێکی مێژوویی بەدەوڵەتێکی پێشینەوە یان بەدەوڵەتێکەوە کە رابردوویەکی دێرین و قوڵی هەبێت.

دووەم: بـوونی دەسـتەبژێرێکی رۆشـنبیریی دێـرین کە خـاوەنی زمـانێکی شاری و ئەدەبی نووسراوبێت و کاروباری نەتەوەیی خۆیانی پێ بەڕێوەببەن، ئەمەیـان بنـاغەی ئیـددیعاکردنی بەنەتەوەبـوونی ئیتـاڵی و ئەڵمـانی بـوو، ئەمە سـەرەڕای ئەوەش کە ئەو(دوو گەلە) دەوڵەتێکیـان نەبـوو کە شوناسـەکەی بەوان دیاری بکرێت.

سێیەم: توانـادارییەکی بەڵگەدار لەسـەر وڵاتگیری دەرەکی، لێرەدا گەلێکی ئیمپڕیـالی لەو جـۆرە بـوونی نیـیە کە کۆمەڵگـایەکی گەورە لە دانیشـتوان کۆبکـاتەوەو وایـان لێبکـات لە ئاسـتی خۆیانـدا بە بـوونی کـۆیی خۆیـان هوشـیاربن، بەڵام بەدرێژایـی سـەدەی نۆزدە وڵاتگیرییەکـان زیـاتر ئەو بەڵگە داروینییەیـان سـەلماند کە لەسـەر سـەرکەوتنی پەرەسـەندنی جۆرەکـان بـوو، بەوەی کە جـــۆرە کـــۆمەڵایەتییە بەهێزەکـــان لە درووســـتکردنی نەتەوەدا سەرکەوتن و جۆرەکانی تر کە شایەنی مانەوە بوون لەناو چوون.

واقعـی ئیرلەندییەکان دەبێتە رێگر لە لەبەردەم ئەوەدا ئەو سـێ بنەمـایەی سـەرەوە بە بنەماکـانی پرۆسـەی بەنەتەوەبـوونی گەلەکـانی ئەو سـەردەمە بزانـرێن ، چـونکە ئەوان نە خـاوەنی دەوڵەتێکـی پێشـینەیی بەهێزبـوون و نە زمـــانێکی نوســـراوی لەو جۆرەیـــان هەبـــوو کە پێویســـتە، نە لەو جـــۆرە کۆمەڵایەتییە بەهێزانەش بـوون کە شـیاوی بـوون بە نەتەوە بن، هەر ئەمەش وادەکـات کە هۆبسـباوم واقعـی ئیرلەنـدییەکان و ئەوانەش کە هەمـان واقعـی ئەوانیـان هەیە بە حـاڵەتێکی لە یاسـا بەدەرو شـاز بزانێـت و بەمەش مەترسـی ناواقعیبوون لە تیۆرەکەی دووربخاتەوە.

لەراسـتیدا گەر شـاز و لە یاسـا بەدەر لە زمـان و بابەتەکانی تـردا هەبێت شـــتێکی ئاســـاییە، بەڵام ئەو حاڵەتـــانە بـــۆ ئەو مێـــژووەی کە بەهـــۆی پەرەسـەندنەوە چارەنووسـی نەتەوەکان دیاریـدەکات، مەترسیدارەو راسـت و دروسـتی تیـۆری مێژوویـی دەخـاتە ژێـر گومـان و پرسـیارەوەو لەرووی زانسـتییەوە ناکرێـت مێـژوو و پەرەسـەندنەکەی بە بەڵگەنەویسـت و بنەمـای لێکدانەوەی رووداوە مێژووییەکان بزانرێت. بەڵام ئەمە لای هۆبسـباوم گرنـگ نیـیەو ئەوەی گـرنگە ئەوەیە کە مـۆدێرنیزم رەوتـی مێـژوو و پەرەسـەندنی کۆمەڵگاکان دیاریدەکات و دەبێت گەلە بێ هێزەکان قبوڵی نەمان و توانەوە بکەن و گەلە بەهێزەکانیش قبوڵی ئەوە بکەن ببن بە نەتەوە. هەر گەلێکی بێ

هێـزی وەک ئیرلەنـدییەکان بەرگـری لە تـوانەوەی خـۆی بکـات بە پێـی ئەم بۆچوونە داروینییە دژی ڕەوتی سروشتی مێژوو جووڵاوەتەوەو ئەمەش وا دەکات کە دژی پێشکەوتن و مۆدێرنیتێ بێت کە لای ئەو هێزی وەگەڕخەری مێژووە. ئەم تێڕوانینە تەنها ڕەوایەتی دەدات بە نەتەوەخوازیی فراوانخوازو دەوڵەتـی کە نەتەوە دروسـت بکـات، چـونکە ئەم جـۆرە لە نەتەوەخـوازی زەمینەسازێنەری پەرەسەندن و مێژووەو نابێتە بەربەست لە بەردەم بەرەو پێشچوونی مێژوو و پەرەسەندنی کۆمەڵگاکاندا.

بەرگریکردنی گەلە بچووکەکان لەمانەوەو خەباتکردنیان لەپێناو ئەوەدا ببن بە نەتەوە، بەرگریکردنێکی کۆنەپارێزانەیە لە بەرامبەر پێشکەوتنی حەتمیانەی مێـژوودا. گەلە بچووکەکـان و زمـانە بچووکەکـان و کەلتـورە بچووکەکـان، بەرێژەی ملکەچبوونیـان بۆ گەلە گەورەکـان و زمـانە گەورەکـان و کەلتـورە گەورەکـــان، دەبـــنە زەمینەخۆشـــکەری ئەو پەرەســـەندنە مێـــژووییەی کە مۆدێرنیتێ وەک هێزێک لە پشتیەوەیەتی و ئاراستەی دەکات(١/٤٦-٤٧).

بـا بـزانین بە پێـی ئەم تێـڕوانینە لەم سـەردەمەدا واتە لە ١٨٣٠-١٨٧٠ چ زەرورەتێکی مێژوویی لەپشت بە نەتەوەبوونی گەلە بەهێزەکانەوەیەو هێزی ئەو گەلانە لەکوێوەیەو سەرچاوەی بێ هێزی گەلەکانی تر کە توانای بوون بە نەتەوەیان نییە، لە چییەوەیە؟.

بەپێـــی ئەم تێـــڕوانینە لەدوای شۆڕشـــەکان و هەڵوەشـــاندنەوەی ئیمپراتۆرییەتەکان، بارودۆخە مێژووییەکە ئەرکێک دەخاتە ئەستۆی دەوڵەتە نوێیەکـان و گەلەکانیـان، ئەویـش لە ئەسـتۆگرتنی ئاسایشـی موڵکییەتەکـان و بەڵێننـامە ئابوورییەکـانە، هـیچ نەتەوەیەک نیـیە کە ئاسـتێک لە دەوڵەمەنـدی بەدەسـت هێنابێـت بەبـێ ئەوەی نەکەوتبێـتە ژێـر دەسـەڵاتی حکـومەتێکی یاساییەوە(١/٣٤)، ئەمەش وا دەکات هەر گەلێک بیەوێت بگاتە ئاستێکی باش لە بەدەستهێنانی سەروەت و سامان، دەبێت خاوەنی دەوڵەت بێت یان هەوڵبدات ببێـتە خـاوەنی دەوڵەت، لەم سـەردەمەدا بەهـۆی هەوڵـدانی گەلەکـانەوە بـۆ بەدەستهێنانی سەروەت و سامان، هەندێک لە گەلەکان دەوڵەتەکانیان بەهێز دەکەن و هەندێکی تریشیان هەوڵی دروستکردنی دەوڵەت دەدەن.

یەکێـک لەو ئەرکە سیاسـیانەی کە دەکەوێـتە ئەسـتۆی دەوڵەت، ئەوەیە لە نەتەوە بچووکەکـان و توانەوەیـان لەنـاو نەتەوەیەکـی بەهێـزدا کە خـاوەنی

دەوڵەتە، گەلێک دروست بکات و دواتر ناوی نەتەوەی لێ بنێت، ئەمەش وا دەکات (دابەشکردنی مرۆڤایەتی بۆ نەتەوەکان لە جەوهەردا دابەشکردنێکی ئابووری بێت)[٣٤/١].

بەم پێیە مێژوو و پەرەسەندنەکەی، لەو سەردەمەدا لە گەلان دەخوازێت سەروەت و سامانێکی زۆریان هەبێت تا ڕێگەیان بدات ببنە نەتەوە، هەر گەلێک لە گەلەکان بۆ ئەوەی بەدەم ئەو بانگەوازەی مێژووەوە بڕوات دەکەوێتە ناو ململانێ لەگەڵ گەلەکانی تری دوای هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکان، لەم ململانێیەدا یان بە زمانەکەی هۆبسباوم (لەم تاقیکردنەوەیەدا) تەنها هەندێک لە گەلەکان سەردەکەون و ئەوانیتریان دەتوێنەوە، یان بەرگری لە مانەوەی خۆیان دەکەن.

ئەوانەیان کە سەر دەکەون ئەوانەن کە توانای ئەوەیان هەیە گەلە بچوکەکان لەناو خۆیاندا بتوێننەوە، ئەم توانەوەیەش بەپێی رادەی قبوڵکردنی گەلە بچووکەکانە لە توانەوە لەناو گەلە گەورەکەداو قبوڵکردنی ئەوانیشە لەلایەن گەلە گەورەکەوە وەک بەشێکی راستەقینە لەخۆیان.

بەم پێیە دەبێت ئەو گەلە گەورانە لەو تاقیکردنەوە دەرچن و دواتر ببن بە نەتەوە کە ڕێکەوتی ئەو گەلە بچووکانە دەکەن کە بۆ وەدەستهێنانی سەروەت و سامان سود لەوەدا دەبینن کە لەناو گەلە گەورەکەدا بتوێنەوە. بەڵام ئەو گەلانەی کە ڕێکەوتی ئەم جۆرە لە گەلی بچووک ناکەن و ڕێکەوتی ئەو گەلانە دەکەن کە سود لەوەدا نابینن بۆ سەروەت و سامان لەناو ئەو گەلەدا بتوێنەوە، یان دەبێت لەناو گەلێکی بەهێزتردا بتوێنەوە یان دەبێت بەرگری لەمانەوەی خۆیان بکەن، تا مێژوو هەلی بوون بە نەتەوەیان بۆ دەڕەخسێنێ.

وابەستەبوونێکی مێژوویی بە دەوڵەتێکی دێرینەوە، لەگەڵ بوونی دەستەبژێرێکی ڕۆشنبیر کە خاوەنی زمانێکی شاری و ئەدەبی و بەڕێوەبەری نەتەوەیی نوسراوبن، دەبنە نیشانەو خاسیەتی ئەو گەلە بە هێزانەی کە چاوەڕێی ئەوەیان لێ دەکرێت لەو تاقیکردنەوە مێژووییەدا دەربچن، بەڵام بەبێ توانای قەناعەت پێ هێنانی ئەو گەلانەی کە ئامادەن بۆ توانەوەو ملکەچبوون، لەگەڵ ئەو ڕێکەوتە مێژووییەدا ئەوە زامن نابێت کە ئەو گەلە ببێت بە نەتەوە.

هۆبسباوم دەیەوێت لەرێگەی بۆچوونی هەندێک لە بیریارانی ئەو سەردەمەو ئابووریزانەکانییەوە ئەوە بسەلمێنێ کە لەو سەردەمەدا لەپێناو بەدەستهێنانی سەروەت و ساماندا، گەلە بەهێزەکان مەیلی فراوانخوازییان هەیەو گەلە بچووکەکانیش مەیلی توانەوەیان هەیەو ئەم پرۆسەیەش بەبێ توندوتیژی و بەشێوەیەکی ئاسایی و ئازادانە روودەدات. ئەمە وا دەکات کە نەتەوەخوازی لەلای گەلە بچووکە تواوەکان سەرهەڵنەدات و گەر شتێکی لەو جۆرەش رووبدات حاڵەتێکی راگوزەربێت و زۆر بە ئاسانی لەلایەن نەتەوەخوازیی دەوڵەتییەوە چارەسەربکرێت. هەر ئەمەشە دەمانگەیەنێت بەو راستییەی دەوڵەتە نەتەوەییەکان لەرووی نەتەوەییەوە ناهەماهەنگ بن و لەناو خۆیاندا هەڵگری کۆمەڵە نەتەوەیەکی جیاوازبن. ئەوەش بەشێوەیەکی ئاسایی قبوڵبکرێت کە یەک گەل پێکبهێنن و دواتر ئەو گەلەش لەلایەن نەتەوەخوازیی دەوڵەتییەوە بەبێ کێشە بکرێت بەو نەتەوەیەی کە شوناسی ئەو دەوڵەتە دیاری دەکات. لە ئەوروپای ئەو سەردەمەدا نەتەوەکان بەشێوەیەکی زۆر ئاشکرا لەسەر یەک خاک ئاوێتەی یەکتری دەبن و ئەم ئاوێتەبوونەش بە شێوەیەکە گەڕانەوەیان بۆ شوێنەکانی خۆیان دەبێتە کارێکی مەحاڵ[(١/٣٨-٣٩)].

بەپێی ئەم بۆچوونە ئەو نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەی کە لەو سەردەمەدا گەلە فرەنەتەوەکان دەکات بە نەتەوە، ئایدیۆلۆجیای لیبراڵیەتی کلاسیکەو لەشێوەی نەتەوەخوازیدا خۆی دەنوێنێ، نەتەوەخوازی و نەتەوە لەم سەردەمەدا دەمامکێکی سیاسی ئایدیۆلۆجیای لیبراڵیەتی کلاسیکن و ئەو گەلانەن کە نوخبەی سیاسی و نوخبەی کەلتورە لیبراڵە پەیدابووەکەی ئەوکاتە فەرمانڕەوایەتی دەکردن[(١/٤٥-٤٨)].

گەر نەتەوەکان لە ساڵی ١٨٣٠-١٨٧٠ بەم شێوەیە سەریان هەڵدابێت کە باسکرا، با بزانین بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی وا دەکات لە ساڵی ١٨٧٠-١٩١٨ کۆمەڵە نەتەوەیەکی تر بێنە ناو نەتەوە دروستکراوەکانەوە چییەو ئەو نەتەوە بچووکانە کامانەن کە لەم قۆناغەدا لە تاقیکردنەوەی بەنەتەوەبووندا سەرکەوتن بەدەست دەهێنن؟.

لەقۆناغەکەی پێشوودا نەتەوەخوازیی فراوانخوازی دەوڵەتی دەتوانێت نەتەوە بچووکەکان لەناو چەند نەتەوەیەکی گەورەدا بتوێنێتەوەو بەمەش

دەوڵەت بکات بە دەوڵەتێکی نەتەوەیی بەهێز کە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە نەتەوەیەکی بچووکی شکستخواردوو لەگەڵ نەتەوەیەکی گەورەی سەرکەوتوو. هەر لەم سەردەمەدا هەندێک لە نەتەوە بەهێزەکان لە توانەوەی نەتەوە بچووکەکان لەناو خۆیاندا شکست دەهێنن و بەڵام خۆشیان لەوە دەپارێزن کە لەناو نەتەوە بەهێزەکانی تردا بتوێنەوە. بەمەش هەروەک خۆیان دەمێننەوەو چاوەڕێی تاقیکردنەوەیەکی تری بەنەتەوەبوون دەکەن، تا خۆیانی تیا تاقیبکەنەوەو چارەنووسی خۆیان دیاری بکەن، ئەم نەتەوانە گروپێکن لە گروپی ئەو نەتەوانەی کە پاڵێوراون بۆ ئەوەی بچنە ناو ئەو تاقیکردنەوەی بەنەتەوەبوونەوە کە لە ساڵی ١٨٨٠ دەست پێدەکات و لە ساڵی ١٩١٤ کۆتایی پێدێت.

گروپێکی ترمان هەیە گروپی ئەو نەتەوە نیمچە بەهێزانەن کە لەناو نەتەوە بەهێزەکاندا تواونەتەوە، بەڵام لەگەڵ هاتنی ئەم تاقیکردنەوەیەدا هەوڵ دەدەن لە جەستەی ئەو نەتەوە دروستکراوانە بێنە دەرێ و وەک گروپەکەی تر بچنە ناو تاقیکردنەوەکەوە، تا دەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆی خۆیان دروست بکەن.

لەم تاقیکردنەوەیەشدا کۆمەڵە نەتەوەیەکی تر سەرهەڵدەدەن و ئەو نەتەوانەش ئەوانەن کە لەو تاقیکردنەوەیەدا دەردەچن، بەڵام لەگەڵ دەستپێکردنی ئەو تاقیکردنەوەیەدا نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی سەرهەڵدەدات و دەکەوێتە ناو ململانێ لەگەڵ نەتەوەخوازیی دەوڵەتیی دەوڵەتە نەتەوەییەکانی قۆناغی پێشوو، ئەم حاڵەتەش لە گروپی دووەمدا دەردەکەوێت، بەڵام لە گروپی یەکەمدا نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەکەوێتە ململانێ لەگەڵ پاشماوەی دەسەڵاتی ئیمپراتۆرە لاوازەکانی ئەو سەردەمەی وەک ئیمپراتۆریەتی عوسمانی. بۆ باسکردنی نەتەوەو نەتەوەخوازی لەم سەردەمەدا، هۆبسباوم بە وەرگرتنی بۆچوونێکی رینەر دەستپێدەکات، بەپێی ئەم بۆچوونە (کاتێک پەرەسەندنی (مێژووی) ئەوروپایی گەیشتە پلەیەکی دیاریکراو، کۆمەڵە یەکەیەکی زمانی و کەلتوری لەجیهانی بوونی سەلبی گەلەکان لەو گەلانەدا دەرکەوت کە بەدرێژایی سەدەکان بەبێ دەنگی گەشەیان کردبوو و وایان لێهاتبوو وەک هێزێکی خاوەن چارەنووسی مێژوویی گەیشتبوونە ئەوەی بەخۆیان هۆشیاربن، ئەم گەلانە وایان لێهات داوای دەسەڵاتگرتن بکەن

بەسەر دەوڵەتدا وەک باڵاترین ئامێری شیاو بۆ دەسەڵات و خەبات بکەن بۆ چارەی خۆنووسینی سیاسی خۆیان)[١٠٥/١].

هۆبسباوم پێیوایە ئەم بۆچوونە گونجاوە بۆ باسکردن لە نەتەوەخوازی دوای ١٨٧٠ و نەتەوەخوازییش لەو سەردەمەدا بەوە لە نەتەوەخوازی پێش خۆی جیادەکرێتەوە: لەم سەردەمەدا لەبری ئەوەی نەتەوە بەوە دروست ببێت کە نەتەوە بچووکەکان لەناو نەتەوە گەورەکاندا بتوێنەوە، هەموو کۆمەڵە مرۆڤێک کە خۆیان بە نەتەوە داناوە دەتوانن داوای مافی چارەی خۆنووسین بکەن و هەقی دامەزراندنی دەوڵەتی سەربەخۆیان بۆ هەرێمەکەی خۆیان دەبێت.

بەهۆی بوونی ژمارەیەکی شیاو لەم نەتەوە بێ دەوڵەتە مێژووییانە، ئیتنیک و زمان دەبن بە دوو هاوکاری بنچینەیی و یەکلاکەرەوەو تاکانەی بە نەتەوەبوونی شیاو بۆ ئەو جۆرە لە کۆمەڵەی کۆمەڵایەتی. ئەم حاڵەتە لە پێش ساڵانی ١٨٧٠ وە بوونی نەبووەو ئەم حاڵەتە کاریگەرییەکی ئەوتۆی لەسەر نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی ناو دەوڵەت ـ نەتەوەکانی قۆناغی پێشوو نەبوو، نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دوای ئەم سەردەمە بەهێز دەبێت، ئەم حاڵەتە زیاتر کاریگەری لەسەر نەتەوەخوازیی دەوڵەتیی دەوڵەت-نەتەوە نوێیەکان هەبوو[١١٦/١].

بەپێی ئەم بۆچوونە گرنگیدان بە زمان و ئیتنیکەکان و کەلتورە میللییەکان، لەپێش ئەو سەردەمەو لەسەردەمی لیبراڵیەتی کلاسیکیدا هیچ پەیوەندییەکی بە نەتەوەخوازییەوە نەبووەو ئەمە زیاتر (کاری دەستەبژێرە فەرمانڕەوا بێگانەکان بووە، وەک ئەڵمانە بەڵتیکییەکان و سویدییە فینلندییەکان)[١٠٧/١].

لەم سەردەمەدا نەتەوەخوازی زمان دەکاتە بیانوویەکی سیاسی بۆ دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی، (لەبنچینەدا نەتەوەخوازیی زمانی داوای دەسەڵاتگرتن دەکات بەسەر دەوڵەتدا، یان بەلایەنی کەمەوە هەوڵ بۆ دەستخستنی دانپیانانێکی فەرمی دەدات بۆ زمان، ئەمەش سوک و ئاسان بە گوێرەی هەموو توێژەکان یان کۆمەڵەکانی ناو دەوڵەت یان نەتەوەخوازەکان تەنانەت لەلای دەوڵەت خۆی و نەتەوەخوازی خۆی بەهەمان رادە گرنگ نەبووە. لە هەموو حاڵەتێکدا ئەوەی کە دەکەوێتە ناو جەرگەی نەتەوەخوازیی زمانیی، کێشەکانی دەسەڵات و بارودۆخی یاسایی و سیاسی

و ئایدیۆلۆجی بوون، نەک کێشەکانی پەیوەندیکردن و تەنانەت کەلتوریش، گەر پەیوەندیکردن یان کەلتور دوو مەسەلەی یەکلایکەرەوە بوونایە، ئەوا بزوتنەوەی نەتەوەخوازی جولەکە (سەهیۆنیەت) زمانی عبریی نوێی هەڵنەدەبژارد کە زمانێک بوو کەس تا ئەو کاتە پێی نەدەدوا)[(١/١١٤)].

بۆ بزوتنەوە نەتەوەخوازییەکانی ئەم سەردەمە زمان لەوێوە گرنگ بووە کە ببێتە ئامرازێکی رەمزی بۆ یەکخستنی کۆمەڵایەتی و لایەنە راستەقینەکەی زمان کە پەیوەندیکردن و گەشەدانە بە کەلتور نابێتە هۆی ئەوەی زمان ئەو بایەخە وەربگرێت.

بەم پێیە لێرەدا نەتەوەخوازی بەناوی بەرگریکردن لە زمانی نەتەوەیی کار دەکات و کەچی نیازی ئەوەیە کە هەماهەنگی لەنێوان یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسیدا بپارێزێت، واتە مەبەستێکی سیاسی و ئایدیۆلۆجی لە پشت بایەخدانیەوە بە زمان هەبووە.

با بزانین بەپێی ئەم بۆچوونە، نەتەوەخوازی ئەو سەردەمە چی دروستی دەکات و کار بۆ چی دەکات و بۆ زمان دەکاتە بیانوویەک بۆ ئەوەی ئەوە بکات کە تاقیکردنەوەی بە نەتەوەبوونەکە لێی دەخوازێت؟ لای هۆبسباوم نەتەوەخوازی ئەو سەردەمە، ئایدیۆلۆجیای چینی ناوەندی خواروو بوو کە لە ئەدەبیاتی مارکسیزمدا بە بورژوای بچووک ناودەبران[(١/١٢٠)].

ئەم چینەش بەهۆی ئەو هەژارییەوە کە لەو سەردەمەدا هەبوو، کەوتە کارکردن بۆ بەدەستهێنانی بژێوی خۆی، هەر ئەمەش وای کرد بکەوێتە ناو ململانێ لەگەڵ چینی کرێکارو چینی بورجوازیەتی گەورەدا، بۆ ئەوەی رەوایەتیی ئەوەش وەرگرێت بچێتە ناو ئەو ململانێکەوە، پەنا دەباتە بەر نەتەوەخوازی و هەر لەمەشەوە بە گوێرەی ئەم چینە زمان دەکرێتە کێشەو دەبێتە جێی گرنگی پێدان. لەم سەردەمەدا نە بورجوازیەتی گەورەو نە پرۆلیتاریا هیچ بایەخێکیان نەدەدا بە نەتەوەخوازیی زمانیی[(١/١٢١)].

(ئەو چینەی کە پشتگیریکەر یان دژی بەکارهێنانی فەرمی زمانی شاریی نووسراو بوو، توێژە ناوەندییەکەبوو کە لەرووی کۆمەڵایەتییەوە توێژێکی ئاسایی بوون، بەڵام خوێندەواربوون و ئەوانەی گرتبووەخۆ کە پلەو پایەی چینی ناوەندی خواروویان بەدەست هێنابوو، ئەمەش بەهۆی ئیش و پیشە نادەستییەکانەوە بوو کە خوێندنێکی قوتابخانەییانەیان پێویست بوو)[(١/١٢١)].

بەپێی ئەم بۆچوونە زمان و نەتەوەخوازیی زمانیی کە ئەم چینە جیا لە چینی پرۆلیتاریاو چینی بورجوازیەتی گەورە گوزارشتی لێدەکەن، زمان و نەتەوەخوازیی زمانی دەکاتە بیانوو بۆ بەرزکردنەوەی پلەو پایەی کۆمەڵایەتی خۆی. کاتێک بەرگری لە زمانێک دەکات دژی ئەو زمانە رەسمییەی کە زمانی دەوڵەتە، لەبەرئەوەیە قسەکردن بە زمانی رەسمی دەوڵەت بەشێکە لە شوناسی کۆمەڵایەتی تاکەکەسەکان و گوزارشت لە پلەو پایەیەکی کۆمەڵایەتی بەرز دەکات و ئەمەش وا دەکات ئەو کەسانەی کە زمانی فەرمی دەوڵەت دەزانن ببنە خاوەنی ئەو جۆرە لە کارو پیشە کەچینی بۆرجوازیی بچووک خاوەنیان نییەو ئەمەش وا دەکات کە پلەو پایەی کۆمەڵایەتی ئەوان بەرزتربێت لەو کەسانەی کە سەر بە چینی بورجوازی بچووکن.

(لە دروستبوونی توێژە ناوەندییە شارییەکەدا پەرەسەندنی زمانی پێی دادەگرت لەسەر دونیەت و نەبوونی سەقامگیری پلەو پایەی کۆمەڵایەتی و ناڕازی بوون بەو سیفەتانەی کە توێژە ناوەندییە نزمەکانیان جیا دەکردەوە، نەتەوەخوازیشی وا لێ دەکرد کە تەواو سەرنجی بۆ لای خۆی رابکێشێت)(١٢١/١).

ململانێی ئەو هێزانەی کە نەتەوەخوازی چینی بورجوازیی بچووکی تێ دەکەوت، لە لایەکەوە ململانێ بوو دژی چینی کرێکاری ناو شارە پیشەسازییەکان، لەلایەکی ترەوە ململانێ بوو لەگەڵ چینی بورجوازیەتی گەورەدا. ئەو سیستەمە دیموکراسییە سیاسییەی کە لەو سەردەمەدا دەوڵەتەکان پەیڕەویان دەکرد، ململانێی نێوان هێزەکانی بەستبوو بە زۆری جەماوەر لە هەڵبژاردنەکاندا، ئەمەش وایکردبوو ئەو جەماوەرە زۆرەی کە بورجوازیەتی بچووک بە ئایدیۆلۆجیا نەتەوەخوازییە زمانییەکەی لە دەوری خۆی کۆیکردبوویەوە، هێزە سۆشیالیستەکان و هێزە لیبراڵەکان وا لێبکات کە ئایدیۆلۆجیاکەی خۆیان لەگەڵیدا رێکبخەنەوە. لەم سەردەمەدا (لە توانای حکومەتەکاندا نەبوو کە بەشێوەیەکی هەمەکی زاڵ ببن بەسەر نەتەوەخوازیی نوێدا، هەر وەک چۆن ئەم نەتەوەخوازییەش بەو رۆڵەی کە هەیبوو نەیدەتوانی زاڵبێت بەسەر حکومەتەکاندا، تەماهیکردنی بورجوازییەتە بچووکەکانی خاوەنی نەتەوەخوازی و چینە ناوەندییە نزمەکان لەگەڵ

دەوڵەتـدا زەروری بـوو، گەر ئەم بـزوتنەوانە چیتـر نەتـوانن ببـنە خـاوەنی دەوڵەت ئەوە ســەربەخۆیی نەتەوەیــی جێگیرییەکــی وای پێدەبەخشــین کە هەست بەوە بکە کەشایستەیانە)(١٢٥/١).

بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەخوازیی زمانیی ئایدیۆلۆجیایەکی بەهێزی ئەو سـەردەمە بـووەو چینـی بورجـوازی بچـووک گوزارشـتی لێکـردووەو دژی ئایـدیۆلۆجیای چینـی پرۆلیتاریـای شـارە پیشەسـازییەکان و ئایـدیۆلۆجیا باوەکانی تربووە (نەتەوەخوازیی جەماوەری لەم ماوەیەدا سەرکەوت بەسەر ئایـــدیۆلۆجیا نەیارەکانیـــدا، بەتـــایبەتی ئەو سۆشـــیالیزمەی کە خـــاوەنی قاعیدەیەکی چینایەتی بوو)(١٢٦/١).

نەتەوەخـوازی خـۆی تەنهـا ئایـدیۆلۆجیایەکی بەهێـز نەبـوو، ئەوەی ئەو هێــزەی دا بەو ئایــدیۆلۆجیایەو چــالاکترو کــاراتری کــرد، تێکەڵاوکردنــی داواکـارییە کۆمەڵایەتییەکـان بـوو لەگەڵ داواکـارییە نەتەوەییەکانـدا. هەر ئەم تێکەڵاوکـردنەش وای کـرد کە نەتەوەخـوازی وەک ئایـدیۆلۆجیای چینێـک لە چینەکـــان، بەرنـــامە سیاســـی و کـــۆمەڵایەتییەکەی شـــوێنی بەرنـــامەی ئایدیۆلۆجیاکانی تر بگرێتەوەو لەرووی ئایدیۆلۆجییەوە زاڵ ببێت و دەسـەڵات وەک ئایدیۆلۆجیای دەوڵەت مامەڵەی لەگەڵدا بکات(١٢٧/١).

نەتەوەخـوازیی چینـی بورجـوازی بچـووک ئەگەر هەر شـتێک بـوو بێـت، ئەوەی وایکــرد ســەرهەڵبدات، خۆشەویســتی نەبــوو بــۆ نەتەوە بەڵکــو (لە زۆربەی حاڵەتەکانـدا رووکەشـێک بـووە لە رووکەشـەکانی ململانێـی نێـوان دەوڵەمەنـــدو هەژارەکـــان بەتـــایبەتی لەو کـــاتەدا کە هەر یەک لەمـــانە سەربەنەتەوەیەکی جیاوازبن)(١٣٠/١).

ئەمـانە هەمـووی ئەوە دەردەخەن کە نەتەوەخـوازی جگە لە بیـانوویەکی سیاسی چینێک لە چینە کۆمەڵایەتییەکان هیچی تر نییەو نەتەوەخوازی بەبێ چەوسـاندنەوەی چینـی بورجـوازیی بچـووک لەلایەن چینـی کرێکـارو چینـی بورجوازیی گەورە، بوونی نەدەبوو. بە پێی ئەم بۆچوونە ئەمە دەمانگەیەنێت بەوەی کە نەتەوەش کۆمەڵگایەکی خەیاڵکردی خەون و خەیاڵی ئەم چینەیەو لەمە زیاتر هیچی تر نییە.

گەر لەسـەردەمی لیبراڵیەتـی کلاسیکدا پرۆسـەی بەنەتەوەبوون تەنها ئەو نەتەوە بەهێـزانەی گـرتبێتەوە کە توانـای تـوانەوەی نەتەوە بچووکەکانیـان

هەبووە لەناو خۆیاندا، لە ساڵی ١٨٧٠-١٩١٤ ساڵانی دەرکەوتنی ئەو جۆرە لە نەتەوە بووبن کە بورجوازیەتی بچووک بۆ رزگارکردنی خۆی لەو پلەو پایە کۆمەڵایەتییە نزمەی کە هەیبوو ناوی نەتەوەی لێنابوون. با بزانین هۆبسباوم چـــۆن بـــاس لە نەتەوەو نەتەوەخـــوازی دوای ئەم قۆنـــاغە دەکـــات و نەتەوەخـوازی لەم قۆنـاغەدا بە دەمـامکی چ هێزێکـی کـۆمەڵایەتی و سیاسـی دەزانێت؟

بەپێـی بۆچـوونی ئەو لە سـاڵی ١٩١٨وە بـۆ سـاڵی ١٩٥٠ نەتەوەخـوازی دەگـاتە لـوتکەی گەشـەکردنی خـۆی، (گەر سـاتەوەختێک هەبووبێـت بـۆ سـەرکەوتنی -بنەمـا نەتەوەخـوازییەکەی - سـەدەی نـۆزدەهەم، سـاتەوەختی کۆتـایی جەنگـی جیهـانی یەکەمە، سـەرەڕای ئەمەش ئەو سـەرکەوتنە شـتێکی پێشـبینی نەکراوبـوو، ئامـانجی ئەوانەش نەبـوو کە دواتـر سـەرکەوتنەکەیان بەدەست هێنابوو. لەراستیدا سەرکەوتنەکە دەرئەنجامی دوو پەرەسەندنی بێ مەبەسـت بـوون: روخـانی ئیمپراتـۆریەتە گەورە فرەنەتەوەکـانی ناوەنـدو رۆژهەڵاتی ئەوروپا، لەگەڵ شۆڕشی روسیا)(١٣٥/١).

ئەمە ئەوە دەگەیەنـێ سـەرکەوتنی بنەمـای نەتەوەخـوازی بەهـۆی بەرنامەدانان و خەباتکردنی نەتەوەخوازەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە نەبووەو ئەم سەرکەوتنە رووداوێکی رواڵەتی دوو رووداوی تری مێژوویی بووە کە روخانی ئیمپراتۆریەتە فرەنەتەوەکان و شۆڕشی روسیان.

ئەمە خـۆی خسـتنە رووی ئەوەیە کە نەتەوەخـوازی هەر لە بنچیـنەدا هێزێکـی مێژوویـی نییەو دەسـتی لەبەرەو پێچشـوونی مێـژووی مرۆڤایەتیـدا نەبـووەو بەردەوام ئامرازێـک بـووە بەدەسـت هێـزە چارەنووسسـازەکانی تـرەوەو بەپێـی بەرژەوەنـدییەکانی ئەو هێـزە چارەنووسسـازانە گـۆڕانی بەسەردا هێنراوە، لەلایەکی تریشەوە نەتەوەخوازی داهێنراوێکی خەیاڵکردی رۆشنبیرانی ئەو سەردەمە بوو.

ئەم جـۆرە لە نەتەوەخـوازی، کە گوزارشـتی لە نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی دەکردو لەم قۆناغەشـدا هەروەک قۆناغەکانی پێشـوو لەوەدا شکسـتی هێنـاوە کە ببێـتە هێزێکـی چارەنووسسـاز. دواتـریش ئەو هێـزەی کە هەیبـوو لەلایەن هێــزە چارەنووسســازەکانی تــرەوە وەک ئامرازێــک لە ئامرازەکــان بــۆ بەرژەوەندییەکانی خۆیاندا بەکاریان دەهێنا.

بەم پێیە نەتەوەخـوازی و نەتەوە لەو سەردەمەشـدا جگە لە ئامرازێـک و درۆیەکی سیاسـی ئایدیۆلۆجیاکانی تـر هیچی تـر نەبووە. دوای پەیدابوون و بەهێزبــوونی بورجــوازیەتی بچــووک و دروســتبوونی دەوڵەت ـ نەتەوە بچووکەکــان، نەتەوەخــوازیی نــادەوڵەتی بــوو بە ئایـدیۆلۆجیای ئەو نەتەوە بچووکـانەی کە دواتـر نـاوی کەمە نەتەوەییەکانیـان لێنـرا. ئەمەش هـۆکەی دەگەڕایەوە بــۆ ئەوەی ئەو نەتەوانەی کە لەســەر بنەمــای نەتەوەخــوازی بووبــوونە خــاوەنی دەوڵەت، لەنــاو خۆیانــدا هەڵگــری نەتەوەی بچــووک و ئیتنیکــی جــۆراو جــۆر بــوون، (ئەو دەوڵەتە نوێیــانەی کە لە ســاڵی ١٩٤٥ دامەزران، بەشێوەیەکی روون دابەش بوو بوون بۆ ژمارەیەکی بچووک ـ لە دووەوە بۆ چوار ـ لەناوچەی جیاواز، کە بەشێوەیەکی دیار لەرووی ژینگە کۆمەڵایەتییە سیاسییەکەوە یان ژینگە کەلتوری و ئیتنیکیەکەوە یان کۆمەڵە خاسیەتێکی ترەوە کە لەرووی سیاسییەوە گونجاوبوون، جیاواز بوون، گەر بــارودۆخی نێــونەتەوەیی نەبــووایە لەوانەیە بەپێــی ئەو جیاوازیــانە دابەش ببوونایە)(١٥٧/١).

ئەو گەلانەی کە بەهــۆی روخــانی ئیمپراتۆریەتەکــانی رۆژئــاواوە لە تاقیکردنەوەی بەنەتەوەبووندا تێپەڕین و دەوڵە- نەتەوەی خۆیان دامەزراند، لە چەند نەتەوەیەک پێکهاتبوون. ئەم نەتەوانە پێکەوە کاریـان بـۆ سـەربەخۆیی هەرێمەکە کردبوو، بەڵام نەتەوە بەهێزەکەیان بوو بووە دیاریکەری شوناسی دەوڵە- نەتەوە دروستکراوەکە، بەمەش نەتەوە بچووکەکانی تر هەموویان بوو بوون بە کەمەنەتەوە.

نەتەوەخـوازیی نەتەوە بەهێزەکـان، نەتەوەخـوازیی دەوڵەتـی بـوو، بەڵام نەتەوەخـوازیی کەمینەکـان نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی بـوو، ئەمە سـەرەڕای ئەوەی کە لەم ســەردەمەدا نەتەوە بچووکەکــانی نــاو دەوڵەت-نەتەوەکــانی ســەردەمی لیبراڵیەتـی کلاسـیک وەک ویڵـزی و سـوکتلەندییەکانی بەریتانیـاو فلیمەنکییەکـانی بەلجیکـا لەگەڵ کردنـی نەتەوەکـان بە کەمینـەی نـاو دەوڵەت جـارێکی تـر بـوونەوە بە هەڵگـری نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی و بەرامـبەر بە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی وەستانەوە.

هۆبســباوم لێرەشــدا هەوڵــدەدات بەو ئاراســتەیە مێــژوو بنووســێتەوە کە نەتەوەخــــوازیی نــــادەوڵەتی بەردەوام لە شکســــتدا بــــووە لەبەرامــــبەر

نەتەوەخـوازیی دەوڵەتیـدا، لەرۆژئـاوادا نمـونەی کاتالۆنییەکـان و باسـکەکان وەردەگرێـت کە لە دروسـتکردنی دەوڵەتـی سـەربەخۆی خۆیانـدا شکسـتیان هێنـاوە. دوای ئەمەش بـاس لە نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی فلیمەنکییەکـانی بەلجیکا دەکات کە چۆن لەگەڵ بەهێزبوونی بزوتنەوەکەشدا نەگەیشتە ئەوەی یەکیەتـی بەلجیکیـا هەڵوەشـێنێتەوە. دواتـر بـاس لە شکسـتی ویلزییەکـان و سـکوتلەندییەکان دەکـات[١/١٤٤-١٤٥]، هەمـوو ئەمـانەش دەکـاتە بەڵـگە لەسـەر ئەوەی کە بەردەوام نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی لەبەرامـبەر نەتەوەخـوازیی دەوڵەتیدا نەتەوەخوازییەکی شکستخواردوو بووە.

لەم سەردەمەدا نەتەوەخوازیی دەوڵەتی لە دەوڵەتە پێشکەوتووە نوێیەکاندا کە خـاوەنی تەکنۆلۆجیـایەکی پێشـکەوتووبوون. بـۆ بەهێزکردنـی شوناسـی نەتەوەیـی خۆیـان وەسـیلەی نوێیـان بەکـار دەهێنـا، ئەویـش راگەیانـدن بـوو، بەتـایبەت رادیـۆو تەلەفیزیـۆن. لەرێـگەی راگەیانـدنەوە هەوڵیـان دەدا ئەو کەلێنـانە پڕ بکەنەوە کە کەوتبـوونە نـاو هەمـاهەنگی یەکەی کەلتـوری لەگەڵ یەکەی سیاسیدا. ئەمەش بە دروستکردنی سروتی نوێ بوو وەک جەژنی لە دایکبـوونی پاشـایەتی لە بەریتانیـادا، بەمەش ئەیقـونەیەکی نـاو بنەمـاڵەی پاشـایەتی فراوانکراو بوو بە ئەیقونەیەکی گشتی و نەتەوەیی، ئەمەش بەبێ ئەو هۆکارانەی راگەیاندن نەدەکرا کە لەو سەردەمەدا داهێنرابوون[١/١٤٤-١٤].

رێگایەکی تر کە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی بۆ بەهێزکردنی ئەو هەماهەنگییە دەیگرتە بەر وەرزش و یارییەکانی ئۆلۆمپییات بوون کە لە ساڵی (١٩١٤)ەوە بـوونە بوارێـک بـۆ کێبڕکێـی نەتەوەیـی خـولە نێودەوڵەتییەکـان کە لەواقعـدا بەڕێوەدەچوون و ئامانج لە بەڕێوەچوونیان ئەوە بوو نەتەوەخوازیی دەوڵەتی ئەو دەوڵەتـانەی کە فـرەنەتەوەن تـوخمە نەتەوەییەکـانی خۆیـان یەکـخەن. ئەمەش خـۆی دروسـتکردنی کەش و هەوای شـەڕی رەمـزی نێـوان نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکان بوو کە وەک شەڕی راستەقینە بە ئازار نەبوو، واتە کـارکردن بـوو بـۆ دروسـتکردنی دوژمـنە دەرەکیـیە رەمزییەکـان، ئەم جۆرەش لە دوژمن وای دەکرد نەتەوە بچووکەکانی ناو دەوڵەت ـ نەتەوەکان ناکۆکییەکانی نێوان خۆیان لەیاد بکەن و وەرزشکارەکان ببنە ئەو پاڵەوانانەی کە دەبێـت بە رەمـزی نەتەوەکەیـان یـان دەوڵەتەکەیـان و ئەمەش گوزارشـتکردنێکی بەراییانە بوو لە کۆمەڵگا خەیاڵکردەکانی خۆیـان[١/١٤٥-١٤٦].

بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەخوازیی دەوڵەتی ئەو دەوڵەتانەی کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتییان هەر تیا نەبوو یان لاواز بوو، لەرێگەی راگەیاندن و وەرزشەوە دەیانتوانی ئەو هەماهەنگییە بپارێزن کە لەنێوان یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسیدا هەبوو. با بزانین نەتەوەخوازیی دەوڵەتی بە چ رێگایەک لەناو ئەم دەوڵەتانەدا ئەو هەماهەنگییە دەپارێزێت کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی ئیتنیکەکان و نەتەوە بچووکەکان تیایاندا گوڕو تین و هێزی خۆی هەیە؟.

لەسەرەتای بیستەکاندا لە ئەڵمانیاو ئیتاڵیا بەهۆی نائومێدبوون لەسەرهەڵدانی شۆڕش و چاکسازی لە ژیان و گوزەرانی چینە هەژارەکانی کۆمەڵگا، ئایدیۆلۆجیای فاشیەت و راستەڕەوەکانی تر ئەو جەماوەرەیان بەلای خۆیاندا راکێشا کە لە دەوری ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازی کۆ بوو بوونەوە، بەمەش نەتەوەخوازی بوو بە دەمامکێکی سیاسی فاشیەت و بزوتنەوە راستڕەوەکانی ترو هەر ئەمەش وای کرد کە خەڵکی بەرەو حیزبی نازی و بزوتنەوە راستڕەوەکانی تری ناوچەکانی تری رۆژئاوا بڕۆن و ببنە جەماوەری ئەو بزوتنەوانە(١٤٧/١).

لێرەدا نەتەوەخوازی لەگەڵ ئەو بزوتنەوانەدا تەماهی پێدەکرێت و بەمەش نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەگۆڕێت بۆ نەتەوەخوازیی دەوڵەتی و نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی لەبەرامبەر نەتەوەخوازیی دەوڵەتیدا لە ململانێیەکی سیاسیدا شکست دەهێنێت.

گەر ئایدیۆلۆجیای فاشیەت و بزوتنەوە راستڕەوەکانی تر لەرێگەی دروستکردنی جەنگەوە رێگەیان لە بەهێزبوونی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی نەتەوە بچووکەکانی ناو دەوڵەت گرتبێ، ئەوە بەپێی ئەم بۆچوونە لەو وڵاتانەی تری رۆژئاوادا کە لەگەڵ فاشیەتدا نەبوون، چەپەکان لە دەستبەسەراگرتنی هەست و سۆزی نەتەوایەتی و نیشتمانیدا سەرکەوتنێکی زۆریان بەدەستهێنابوو، ئەویش لەوێوە بوو کە رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ فاشیەتدا، لەلایەکی ترەوە راستڕەوەکانی ئەو وڵاتانە بەهۆی نواندنی ئیتنمایان بۆ فاشیەت دەستبەرداری نەتەوەخوازی بوو بوون. بەڵام بزوتنەوە سۆشیالیستییەکە بەپێچەوانەوە، نەتەوەخوازی لەگەڵ ئایدیۆلۆجیاکەی خۆیدا تەماهی پێکردو بەمە گەنجەکان و رۆشنبیرانی بەلای خۆیدا راکێشا. بەم

تەماهیکردنەی ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازی دژە فاشیەت لەگەڵ سۆشالیزمدا لە یەک پێکهاتەدا، دوو جۆر لە ململانێ کۆدەبنەوە: ململانێی نەتەوەیی لەگەڵ فاشیەتداو ململانێی چینایەتی کە ململانێیەکی کۆمەڵایەتی و ناوەکییە(١٤٩/١-١٥١). هەر ئەمەش وایکرد زۆر بە ئاسانی لەو وڵاتانەدا سۆشیالیزم لەپێناو کۆکردنەوەی زۆرترین جەماوەردا نەتەوەخوازی بکاتە بەرگێک و بیپۆشێت، بەمەش نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەوڵەتی بکاتەوەو ببێتە رێگر لەبەردەم گەشەکردن و پەرەسەندنیداو هەر بەمەش دەوڵەتەکە لە جیاخوازی نەتەوە بچووکەکانی ناو خۆی بپارێزێت.

هۆبسباوم لەگەڵ ئەوەشدا کە نەتەوەخوازی لە جیهانی سێدا بە دروستکراوێکی دەستی ئەو رۆشنبیرانە دەزانێت کە لە ژێر کاریگەری ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازیی رۆژئاواییدا بوون، دان بەوەدا نانێ کە نەتەوەخوازی و نەتەوە لەناو کۆمەڵگاکانی جیهانی سێدا بوونێکی راستەقینەی هەبێت، بەڵام بۆ لێکدانەوەی دروستبوونی دەوڵەت ـ نەتەوەکانی جیهانی سێ جارێکی تر پەنا دەباتەوە بەر دیالێکتیکی نێوان نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی و نەتەوەخوازیی دەوڵەتی.

ئەو پێیوایە لە وڵاتە ئیسلامییەکاندا بۆ دروستکردنی جەماوەر بۆ دەسەڵاتی سیاسیی دەوڵەت، سیاسییەکان ئایینیان بەکاردەهێناو کاریان لەسەر جوڵاندنی هەستی ئایینی خەڵک دەکرد نەک هەستی نەتەوەیی. لەم سەرەتایەدا تەنها رۆشنبیرەکان کە لە ژێر کاریگەری بیری رۆژئاواییدا پەروەردە بوو بوون باسیان لە نەتەوە دەکرد، ئەوان ئەم چەمکەیان لە رۆژئاوا وەرگرتبوو، باسکردن لە نەتەوەو نەتەوەخوازی لەلای ئەوان هیچ بناغەیەکی جەماوەری نەبوو. دوای ساڵی ١٩٤٥ ونەمانی کۆلۆنیالیزم، نەتەوەخوازی بەمانا رۆژئاواییەکەی لەناو دەوڵەتەکانی جیهانی سێدا سەرهەڵدەدات، ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازیش دژی هێزە چەوسێنەرە ئیمپریالییە بێگانەکە نەبوو، بەڵکو دژی ئەو دەوڵەتە رزگارکراوە نوێیە بوو کە داوای هەماهەنگی نەتەوەیی دەکرد، لەکاتێکدا بەهۆی بوونی نەتەوەی تر لەسنووری دەسەڵاتە سیاسییەکەیدا داواکەی زۆر ناواقعیانە دەکەوتەوە(١٥٦/١).

بەم شێوەیە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی ئیتنیکەکان دژی دەوڵەتە نوێکانی جیهانی سێ دەبێتەوە، بەڵام دواجار ئەویش لەگەڵ ئایدیۆلۆجیای

سۆشیالیزمدا تەماهی دەکات و دەگۆڕێت بۆ نەتەوەخوازییەکی دەوڵەتی. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی نابێتە هێزێکی چارەنووسسازو ناتوانێت دەوڵەت دروست بکات و دواتریش نەتەوە لە ڕێگەی دەوڵەتەوە دروست بکات، نەک هەر ئەمە ناشتوانێت بە شێوەیەکی سەربەخۆو بێ تەماهیکردن لەگەڵ ئایدیۆلۆجیایەکی تردا لەدەوڵەتدا ببێتە خاوەنی دەسەلاَت و شوناسی دەوڵەت دیاری بکات.

بۆ باسکردن لە پەیوەندی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی یان ئیتنیکی لە دروستکردنی ئەو دەوڵەت - نەتەوانەی کە لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستدا لەدوای هەڵوەشاندنەوەی یەکێتی سۆڤیەت و یوگسلافیا دروست بوون، هۆبسباوم هەر بەپێی هەمان بنەمای پێشوو باس لە دروستبوونی ئەم دەوڵەتانە دەکات و لەسەر ئەوە سوورە کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی دەستی لە دروستکردنی ئەم دەوڵەتە نوێیانەدا نەبووەو ئەوەی هۆکاری دروستبوونیان بووە ئەو قەیرانە ئابورییە بووە کە یەکێتی سۆڤیەت لەو سەردەمەدا تێی کەوتووە(١٧٢/١).

نەتەوەخوازی لە کۆتاییەکانی سەدەی بیستەوە بەرە بەرە لەوە دەردەچێت کە ئایدیۆلۆجیای دەوڵەت پێویستی بە پۆشینی بێت لەپێناو ئەوەدا کە نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی نەتەوە بچووکەکانی ناو خۆی لاواز بکات چونکە بەپێی ئەم بۆچوونە چیتر (ئەو وڵاتانەی کە کۆمەڵگا فرەزمانییەکان و فرەکەلتورییەکانیان لە خۆیان گرتووە، وەک زۆربەی وڵاتانی ئەفریقیا و ئاسیا دابەش نابن و ئەو وڵاتانەش تەنها بەشێکن لەیەک کۆمەڵەی زمانی وەک وڵاتانی عەرەبی و وڵاتانی باکوری ئەفریقیا یەکناگرن و نابنەوە بەیەک)(١٨٣/١).

بەپێی ئەم بۆچوونە نە نیشتمانی عەرەبی، کە خەونی ناسیۆنالیستە عەرەبەکانە، دێتە ناو واقع و نە کوردستانیش بوونێکی واقعی دەبێت، چونکە سەردەمی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆرییەتەکان و دەوڵەتە گەورە فرەنەتەوەکان کۆتایی پێهاتووەو نەتەوەخوازیش بووەتە دەمامکی سیاسی توێژێکی چەوساوەی ناو دەوڵەتە دروستکراوەکان و بەناوی دروستکردنی دەوڵەتی سەربەخۆوە کار بۆ هاووڵاتیبوون و ئۆتۆنۆمی دەکات، واتە ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی داوای مافی چارەی خۆنووسین و دەوڵەتی سەربەخۆ ناکات، گەر ئەم داوایەش بخاتەڕوو، تەنها بۆ ئەوەیە کە کۆمەڵە مافێکی تر

بەدەست بهێنێت کە پەیوەستن بە ژیان و خۆشگوزەرانی ئەو توێژەوە کە نەتەوەخوازی کردووەتە بیانوو.

بەپێی ئەم بۆچوونە مێژوو لەچارەی نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی نووسیوە کە داوای جیابوونەوەو دەوڵەتی سەربەخۆ نەکات و خۆی رابهێنێت لەسەر پێکەوە ژیان لەگەڵ هاووڵاتیانی ئەو دەوڵەتەی کە کێشەی لەگەڵیدا هەیەو پێیوایە دەچەوسێنرێتەوە. ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێت نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی هێزێکی چارەنووسساز نییەو هۆکارو پاڵنەرێکە بۆ هێزە چارەنووسسازەکانی تر کە رۆڵیان لەپەرەسەندنی گەلەکاندا هەیەو چارەنووسە مێژووییەکەیان دیاری دەکەن.

ئەم بۆچوونە ئەوە دەخاتەڕوو کە نەتەوەکان بوونیان نابێت گەر پێکهاتەیەکی فرەنەتەوەیی نەبن و زمانی یەکێک لەو نەتەوانەو کەلتورە فەرمییەکە کە ئەو نەتەوەیە نوێنەرایەتی دەکات، لەرووی سیاسییەوە زاڵ نەبێت بەسەر کەلتوری میللی و زمانی نووسراو یان نەنووسراوی نەتەوەکانی تری ناو هەمان دەوڵەتدا. ئەمەش دوایین جۆری نەتەوەیە کە لەوە زیاتر دابەشبوون قبوڵ ناکات. ئەمە دەمانگەیەنێت بەوەی کە چارەنووسی ئەو نەتەوانەی لەناو ئەم جۆرە لە دەوڵەتدان تەنها ئەوەندەیە کە لەلایەن دەوڵەتەوە مافی ئەوە بەدەست بهێنن بەزمانەکەی خۆیان بخوێنن و گەشە بە کەلتورەکەی خۆیان بدەن، بەبێ ئەوەی بیر لەوە بکەنەوە زمان و کەلتورەکەیان جێگەی زمان و کەلتوری نەتەوەخوازیی دەوڵەتی بگرێتەوە.

لە بنچینەدا ئەم بۆچوونە کارکردنە لەسەر ئەوەی کە ئینتما بۆ ئیتنیک و کەلتوری میللیی نەتەوە، هەرگیز ئەو نەتەوەیە بەرەو ئەوە نابات کە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دروست بکات، تەنها ئەو نەتەوانە توانیویانە ببنە خاوەنی دەوڵەتی نەتەوە کە لە مەسەلەی نەتەوەخوازیدا ئیتنیکیان وەک وەرەقەیەکی سیاسی بەکارهێناوەو وەک ئایدیۆلۆجیایەکی چارەنووسسازو بەهێز سەیریان نەکردووەو لەوە تێگەیشتوون ئەوەی ئەوان دەگەیێنێت بەوەی دەوڵەت دروست بکەن نەتەوەخوازیی نادەوڵەتی نییەو رێکەوتێکی مێژووییەو پەیوەندی بە هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتەکانەوە هەیە.

نەتەوەخوازیی دەوڵەتییش هیچ نییە جگە لە بەرگێک کە ئایدیۆلۆجیا نانەتەوەخوازییەکان لەبەری دەکەن بۆ خەڵەتاندن و راکێشانی ئەو

جەمــاوەرەی کە ئایــدیۆلۆجیا جیاوازەکــانی نــاو دەوڵەت بــۆ بەدەســتهێنانی دەسەڵات و ڕەوایەتیدان بە دەسەڵاتی خۆیان ململانێی لەسەر دەکەن.

بەپێی پێشبینییەکانی هۆبسباوم نەتەوەخوازی لەسەدەی بیست و یەکدا ڕۆڵی خۆی وەک وەرەقەیەکی سیاسی ململانێ سیاسییەکانی ناو دەوڵەتەکان لەدەست دەدات و بەمەش کۆتایی بەو بوونە وەهمییەی دێت کە بەدرێژایی دوو سەدە درێژەی کێشاوە(١/١٩٤-١٩٥).

بەپێی ئەم بۆچوونە لەگەڵ هاتنی سەدەی بیست و یەکدا کۆتایی بە تــاقیکردنەوەی پرۆســەی بە نەتەوەبــوون دێــت و جــارێکی تــر ئەم تــاقیکردنەوەیە دووپــات نــابێتەوەو ئەو نەتەوانەی کە لەم تــاقیکردنەوەیەدا دەرچوون و بوون بە نەتەوە، خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیانن و ئەو نەتەوانەش کە وەک کــورد لەو تــاقیکردنەوانەی پێشــوودا دەرنەچــوون، چارەنووســیان وایە ببــنە کەمە نەتەوەو شــیاوی ئەوە نەبــن کە دەوڵەتیــان هەبێت و دواجاریش بەناچاری دەبێت ڕازی بن بەوەی لە چوارچێوەی ئەو دەوڵەتــانەدا بمێنــنەوە کە ئەو نەتەوانە شوناســەکەیان دیــاریکردوون کە لە تــاقیکردنەوەی بەنەتەوەبوونــدا دەرچــوون و دەوڵەت -نەتەوەی خۆیــان دروستکردووە.

ئەمە ئەوە دەگەیێنێت ئەو خەونەی کە کورد بە سەربەخۆیی و دەوڵەتی نەتەوەیــیەوە دەیبینــێ، جــگە لەوەهمێــک هیچــی تــر نیــیە، بــۆیە دەبێــت دەستبەرداری بێت و کار بۆ ئەوە بکات ئەو مافانە بەدەست بهێنێت کە کەمە نەتەوەکان داوایان دەکەن، چونکە لە دوای سەدەی بیستەوە شتێک بەناوی نەتەوەخوازییەوە بوونی نییەو ئەو کێشانەی ڕووبەڕووی دەوڵەتە نوێکان دەبــنەوە یــان کێشــەی ســەرونەتەوەیین یــان کێشــەی خــوارنەتەوەیین، واتە کێشەی کەمینەکان(١/١٨٩).

٢) دروستکردنی نەتەوە بە دارشتنەوەی مۆدێرنانەی کەلتوری میللی

ئیتنۆسیمبولیســــتەکان بەمۆدێرنیســــت دادەنــــرێن، لەوێــــوە کە نەتەوە بەبوونەوەرێکی نوێ دەزانن و وەک مۆدێرنیستەکان بوونی دەگەڕێننەوە بۆ ســەردەمی مــۆدێرنەو جــگە لەمەش لای ئەوان هەر وەک مۆدێرنیســتەکان نەتەوەخوازی دروستکەری نەتەوەیە، جیاوازی نێوانیشیان لە چەند خاڵێکدایە:

یەکەم: مۆدێرنیستەکان بوونی دەوڵەت بە مەرجی پێشینەی نەتەوەو نەتەوەخوازی دەزانن و وای بۆ دەچن، دەبێت دەوڵەت هەبێت جا نەتەوەخوازی دەبێت، دەبێت نەتەوەخوازیش هەبێت جا نەتەوە دەبێت، بەڵام ئیتنۆسیبمولیستەکان تەنها بوونی خاکێکی هاوبەش بۆ بوونی نەتەوەو نەتەوەخوازی بەگرنگ دەزانن و دەوڵەت ناکەنە مەرجێکی ئۆنتۆلۆجی بۆ بوونی نەتەوەخوازی و نەتەوە.

دووەم: لای مۆدێرنیستەکان کەلتوری فەرمی قوتابخانەکان لەگەڵ یەکەی سیاسیدا هەماهەنگ دەبێتەوە، بەڵام لای ئیتنۆسیمبولیستەکان کەلتوری میللی ئەو هەمئاهەگییە دروستدەکات، ئەمەش دوای ئەوەی کە بەپێی سەردەمەکە نوێدەکرێتەوەو سەر لە نوێ دادەڕێژرێتەوە. یەکەی سیاسیش هەر دەوڵەت نییە، ئەو ناوچانەش بەیەکەی سیاسی دەزانرێن، کە بەناوچەی ئۆتۆنۆمی ناو دەوڵەت ناودەبرێن و ئەمە بۆ هەرێمە فیدراڵەکانیش هەر دروستە، بەڵام یەکەی سیاسی لای مۆدێرنیستەکان تەنها دەوڵەتە.

سێیەم: لای مۆدێرنیستەکان نەتەوە پێکهاتەیەکی کۆمەڵاتییەو ئەم پێکهاتەیە هیچ ریشەیەکی لە رابردوودا نییەو لەسەردەمی مۆدێرنەدا وەک سیستەمێکی نوێی کۆمەڵایەتی و جۆری نوێ لە کۆمەڵگا بەخۆی پەیدا بووە، پێشتر لەو جۆرە لە کۆمەڵگا نە وەک چۆنایەتی و نە وەک بوون بوونی نەبووە، لای ئیتنۆسیمبولیستەکان ئەو کۆمەڵگایەی کە پێی دەوترێت نەتەوە فۆرمێکی نوێی کۆمەڵگایەکی ترە کە کۆمەڵگای ئیتنیکییەو نەتەوە دارشتنەوەیەکی مۆدێرنانەی ئیتنیکە.

ئیتنۆسیمبولیستەکان نەتەوەخوازی بە کارای دروستکردنی نەتەوە دەزانن و هەر لەمەشەوە لەرێگەی نەتەوەخوازییەوە نەبێت ناتوانن باس لە نەتەوە بکەن. ئەنتۆنی دی سمیس یەکێکە لەو لێکۆڵەرانەی کە گوزارشتێکی تیۆری بەهێزی لەم بۆچوونە کردووە، لای ئەو نەتەوەخوازی لەسەدەی رابردوودا بووەتە هەڵگری کۆمەڵە بنەمایەک کە ئەمانەن[١٣/١٤]:

١- بوونی ئایدیۆلۆجیایەک کە نەتەوە بکاتە ئایدیاڵ.

٢- بزوتنەوەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتی کە نوێنەرایەتی وەدیهاتنی ئەوە بکات ئایدیۆلۆجیاکە کردوویەتی بە ئایدیاڵی خۆی، واتە نەتەوە.

٣- زمان و سیمبولیزمی دەربڕینی ئەو ئایدیاڵە.

٤- پرۆسەی پێکهێنانی یان گەشەپێدانی نەتەوە.

٥- هۆشیاری سەر بە نەتەوەبوون.

لای ئەو خاڵی یەکەم و دووەم و سێیەم پەیوەندیان بە نەتەوەخوازییەوە هەیەو خاڵی چوارەم ئامانجی نەتەوەخوازییە[١٣/١٤-١٥] و خاڵی پێنجەمیش پەیوەندی بەو مادیەوە هەیە کە نەتەوەی لێ پێکدێت.

سمیس لێرەدا بەبێ ئەوەی باس لە دروستکردنی نەتەوەو بنەماکانی ئەم دروستکردنە بکات، لەرێگەی ئەو خاڵانەی کە دیاریکردوون بنەماکانی دروستبوونی نەتەوە یان بە مانا ئەرستۆییەکەی هۆکردەکانی دروستکردنی نەتەوەی خستووەتەڕوو کە ئەمانەن: <کارای دروست کردن، ئایدیاڵ، ئامانج، مادە>.

کارای دروستکردنی نەتەوە بزوتنەوەیەکی سیاسی و کۆمەڵایەتییە، واتە (من)ێکی کۆییە، ئایدیاڵەکەش ئەوەیە کە ئایدیۆلۆجیاکە دەیکات بە ئایدیاڵ، واتە ئەو وێنەیەی نەتەوە کە لە خەیاڵگەی کۆیی بزوتنەوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەدایە. ئامانجەکەش پێکهێنانی نەتەوەیە لەرێگەی بەرجەستەکردنی ئەو وێنەیەی نەتەوە کە لە خەیاڵگە کۆییەکەی کارا کۆییەکەدا هەیە. مادەکەش کە مادەی دروستکردنی نەتەوەیە ئەو کۆمەڵە خەڵکەیە کە لە خەڵکێکی پەتییەوە بەو هوشیارییەی کە لەلایان هەیە بەوەی کە سەر بە نەتەوەیەکن بوونەتە مادەیەکی شیاو و ساز بۆ شێوەگیرکردنی وێنەی ئەو نەتەوەیەی لە خەیاڵی کۆیی بزوتنەوەکەدا هەیە. واتە خاڵی پێنجەم پەیوەستە بە سازی و شیاوبوونی مادەی دروستکردنەکە بۆ شێوەگیرکردنی وێنەکە. هەروەک چۆن ئاسن بە ئاگر سازدەکرێت و شیاو دەکرێت بۆ شێوەگیرکردنی وێنەی چەکوشێک، ئاواش خەڵکی بە بوونی هوشیاری بەوەی کە دەبێت سەر بە نەتەوەیەک بن، سازو شیاو دەبن بۆ شێوەگیرکردنی وێنەی ئەو نەتەوەیەی کە لە خەیاڵگەی بزوتنەوە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکەدا کراوە بە ئایدیاڵ.

بەم پێیە بۆ دروستکردنی نەتەوە جگە لە خاڵی سێیەم کە زمان و سیمبولیزمی نەتەوەیە، دەبێت ئەوەی لە هەر چوار خاڵەکەدا هەیە، هەبێت. لە راستیدا زمان و سیمبولیزمی نەتەوە ئامرازی دەربڕین و بەنەتەوەبوونی نەتەوەیە، واتە نەتەوە بۆ ئەوەی نەتەوەبوونی خۆی بخاتەڕوو و شوناس و

بوونی خۆی ئاشکرا بکات، لەرێگەی زمانەوە مامەڵەکردنێکی کۆییانە لەگەڵ کۆمەڵە رەمزێکدا دەکات و شایەتی لەسەر بوونی خۆی دەدات و خۆی وەک نەتەوە دەبینێتەوەو ئەو هوشیاریی سەر بە نەتەوەبوونەی ناو کەسەکان لەلایەن کەسەکانەوە دەبینرێتەوەو کەسەکان بەراستی هەست بەوە دەکەن لەناو نەتەوەدا ئامادەییان هەیەو بەشێکن لەو پێکهاتەیەی کە نەتەوە هەیەتی، ئەمەش زیاتر هوشیاری سەر بە نەتەوەبوونەکە تۆکمەو بەهێز دەکات و نەتەوە بەهۆیەوە بوونی بەردەوامی وەردەگرێت و بەهێزتر دەبێت.

ئەمە وا دەکات نەتەوەخوازی تەنها لە دروستکردنی نەتەوەدا وەک کارایەک ئامادە نەبێت و بەس، بەڵکو لەدوای دروستکردنی نەتەوەش کارای گەشەکردنی نەتەوە بێت، بەمانایەکی تر نەتەوە لێرەدا وەک دروستکراوێکی پیشەسازی نییە کە لە دوای دروستکردنەکەی کارای دروستکردنەکە لێی دابڕێت و هیچ پەیوەندییەکی پێوە نەمێنێت، بەڵکو زیاتر لە دروستکراوێکی سروشتی دەچێت کە کارای دروستکردنەکە دوای دروستکردنەکەشی لەشێوەی کارای گەشەپێدەری دروستکراوەکە بەردەوام دەبێت.

لێرەوەیە سمیس لە پێناسەکردنی نەتەوەخوازیدا باس لەوە دەکات کە بزوتنەوەیەکی ئایدیۆلۆجییە، هەوڵی بەدەستهێنانی نەتەوەو هێشتنەوەی ئۆتۆنۆمی و یەکێتی و ناسنامەی کۆمەڵە مرۆڤێک دەدات و بەشێک لەو کۆمەڵە مرۆڤە نەتەوەی تەواو پێکدەهێنن، یان لەرێگەی بە نەتەوەبووندان(١٨/١٣/).

پێکهێنانی نەتەوە ئاماژەیە بۆ دروستبوونی نەتەوەو رێگەی بە نەتەوەبوونیش گەشەکردن و پەرەسەندنی ئەوەیە کە دروستبووەو بەرەو پێگەیشتنی تەواو دەڕوات. بەدەستهێنانی نەتەوە بەهەمان شێوە ئاماژە بە دروستبوونی نەتەوە دەکات لەلایەن کاراکەوە، هێشتنەوەکەشی ئاماژەیە بە پەرەپێدان و گەشەپێدانی ئەوەی کە دروستبووە. لەپێناسەکەی سەرەوەدا چەمکی نەتەوەخوازی ئەوە ناگەیێنێت (تەنها پەیوەندی بەو بزوتنەوانەوە هەیە کە بۆ سەربەخۆیی تێدەکۆشن. وشەی (هێشتنەوە) لەپێناسەکەدا کاریگەرییەتی بەردەوامی نەتەوەخوازی لەناو ئەو نەتەوانەی کە لەمێژە دامەزراون و ئەوانەش کە تازە سەربەخۆییان بەدەست هێناوە، لەبەرچاو دەگرێت)(٨٥/١٣)، واتە نەتەوەخوازی وەک کارایەک دوای پێکهێنانی نەتەوە

کـارەکەی تەواو نابێـت و لەکـارایەتی ناکەوێـت و دوای دروسـتکردنەکە لە کارایەکی دروستکەرەوە دەبێت بە کارایەکی گەشەپێدەرو پارێزەر.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە نەتەوەخـوازی لە رووی (رێکخراوەیـی و چـالاکی تەکنـیکەوە لەبزوتنەوەکـانی تـر جیانـاکرێتەوە تەنهـا لەیەک رووەوە نەبێـت: ئەویش پێداگرتنیەتی لەسـەر قورسـایی کەلتـورو نوێنەرایەتی. ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخـوازی نقـوم بـوون لە کەلتـوری نەتەوەدا دەخوازێـت - پەیبـردن بە مێژووەکەی و بوژانەوەی زمانە میللییەکەی لەرێگەی بوارەکانی فیلۆلۆجی و لیکسـیکۆگرافی و بـرەودان بەکەلتـور بەتـایبەتی درامـاو هـۆنراوەو وەگەڕخستنەوەی هونەرو پیشە دەستییەکان و مۆسیقاو هەڵپەڕکێ و گۆرانی فۆلکلۆری، ئەمەش ئەوە روون دەکاتەوە کە بۆچی بزوتنەوە نەتەوەخوازەکان هەوڵی بەردەوام بۆ بوژانەوەی کەلتورو ئەدەب و ئەو چالاکییە دەوڵەمەندو هەمەجۆرانە دەدەن کە نەتەوەخوازی دەیانوروژێنێت)(١٣/١٥-١٦).

لێرەدا نەتەوەخوازی وەک بزوتنەوەو ئایدیۆلۆجیا، هەروەک سۆشیالیزم و بـزوتنەوە ئیسـلامییەکان و هەر ئایـدیۆلۆجیاو بزوتنەوەیەکـی تـر وایە، بەڵام ئەوەی کە لە یەکتریان جیا دەکاتەوە ئەو مەرجەعە کەلتورییەیە کە هەر یەک لەمانە هەیانە.

بـۆ نمـونە سۆشـیالیزم مەرجەعە کەلتـورییەکەی ئەو فکـرو کەلتـورەیە کە مارکس داهێنەرەیەکەیەتی و لەگەڵ مـارکس کۆمەڵە بیرمەندێکی تر لەرێگەی نووسـینەکانیانەوە بەشـداریان لە دروسـتکردنیدا کـردووە. بە هەمـان شـێوە مەرجەعی ئیسلامی سیاسی ئەو کەلتورە ئاینییە نووسراوەیە کە کەلامییەکان و فەقیهەکان و راڤەکارەکانی قورئان و کەسانی تر بەشداریان لە داهێنان و نووسینیدا کردووە. ئەم دوو کەلتورە کە مەرجەعی ئەو دوو ئایدیۆلۆجیایەن، کەلتورێکی نووسراون و کۆمەڵە بیرمەندێک بەشداریان لەنووسینیدا کردووە، بەڵام ئەو کەلتـورەی کە نەتەوەخـوازی دەیکاتە مەرجەعێک بـۆ خـۆی، بەپێـی ئەم بۆچـوونە ئەو کەلتـورە زارەکـی و کـارەکییە میللـییەیە کە لە کـۆمەڵەیەکی مرۆییدا لەشێوەی کۆمەڵە چالاکییەکدا خۆی دەنوێنێت، وەک زمـان و هـونەرو پیشە دەستییەکان و گۆرانی و سەماو هەڵپەڕکێ و بۆنە میللییەکان و هەمـوو ئەوەی کە لە هەڵسـوکەوت و گـوتن و هەڵوێسـت وەرگـرتن و هەڵچوونەکـانی ئەو کۆمەڵەیەدا دەردەکەوێت.

ئەوەی کە ئەو کەلتــورەی داهێنــاوە وەک کەســێکی دیــار بــوونی نیــیە، هەروەک چـۆن زمـان و گـۆرانی و سـەماو هەڵپەڕکێـی میللـی داهێنەرەکانیـان دیـار نـین و بەهـۆی دیارنەبوونیشـیانەوە، ئەوانە بە بەرهەمـی عەقڵـی کـۆیی میللەت دەزانـرێن. ئەم جـۆرە لە کەلتـور لە داهێنەرێکەوە سـەرچاوە دەگرێت، کە بـوونی نییە. ئەمەش وای کـردووە داهێنـانەکەی بگەڕێنـرێتەوە بـۆ عەقڵـی کـۆیی ئەو مـیللەتە. ئەمە خـۆی خـاڵێکی گـرنگە لەم کەلتـورەدا، لەوێـوە کە لەشێوەی ئایدیۆلۆجیایەکدا دادەڕێژرێتەوەو بۆ بڵاوکردنەوەکەی پێویستی بە زەبرو زەنگ نابێت.

ئەمەش وا دەکات ئەو ئایدیۆلۆجیایە بەشـێوەیەکی ئاسـایی تـرو ئاسـانتر لە ئایـدیۆلۆجیاکانی تـر بـڵاو ببێـتەوە، بەڵام لەهەمانکاتـدا هەر ئەم خاڵەشــە وا دەکات لە بیندکت ئەندرسن و باسکارەو مۆدێرنیستەکانی تر باس لە لاوازی فکــری ئایــدیۆلۆجیای نەتەوەخــوازی بــکەن و بڵــێن: نەتەوەخــوازی وەک ئایدیۆلۆجییەکانی تر خاوەنی بیرمەندی گەورە نییە.

کەلتوری میللی مەرجەعی ئایدیۆلۆجیای نەتەوەخوازییە، بەڵام ئەم کەلتورە لەبەر ئەوەی داهێنەرەکەی یان ئەوەی لێیەوە وەدیهاتووە کەسێکی دیاریکراو یــان کەســانێکی دیــاریکراو نــین، نــوێنەرانی ئەم کەلتــورە گروپێکــی دیــارو ڕێکخراوەیـی نـین و کەس ناتوانێـت وەک نـوێنەرو بڕیـاردەری ئەو کەلتـورە بڕیـار لەسـەر گـۆڕانی ئەبێت و نـابێتە کەلتوریەکـان و چۆنایەتییەکـانی بـدات. لێرەدا نـوخبەیەکی رۆشـنبیر نییە کە بەنـاوی کەلتـورەکەوە بـدوێت و مـافی خاوەنــداریەتی و پارێزگــاریکردن و گەشــەپێدانی ئەو کەلتــورەی دەســت کەوتبێـت. ئەم کەلتـورە وەک کەلتـوری ئـاینی نیـیە کە پیـاوە ئاینییەکـان نوێنەرایەتی دەکەن.

زمـان بەرهەمـێکە لە بەرهەمێکـە ئەم کەلتورەو سروشـتی ئەو کەلتـورەی هەڵگرتــووە، چــۆن تــاکەکەس و گروپێکــی کــۆمەڵایەتی نــاتوانن ئەبێــت و نابێتەکانی زمانە میللییەکە بگۆڕن، ئاوەهاش نـاتوانن ئەبێت و نابێتەکـانی هـیچ دەرکەوتەیەکــی تــری ئەو کەلتــورە بگــۆڕن. کەلتــوری سروشــتی بەخــۆی دەگۆڕێت و گەشە دەکات، ئەم گۆڕان و گەشەکردنەش لە دەرەوەی ئاگایی و ویستی تـاکەکەس و گـروپە کۆمەڵایەتییەکـانەوەیە، هـۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کەلتوری میللی کەلتورێکی بێ نوێنەرو بێ نوخبەیە.

گەر کەلتورێک ئەم سروشتەی هەبێت، مومکین نییە بەخۆی بزوتنەوەیەک بۆخۆی بهێنێتە ئاراوە، بۆیە گەر بەگۆڕانێکدا نەبرێت و ئەو سروشتە کێوییەی لاواز نەکرێت، مومکین نییە ببێتە ئایدیۆلۆجیا یان مەرجەعی ئایدیۆلۆجی بزوتنەوەیەکی وەک نەتەوەخوازی. نەتەوەخوازی وەک ئایدیۆلۆجیایەکانی تر هەڵگری ئایدیاڵ و کۆمەڵە چۆنایەتییەک نییە لەناو بیرداو نەتەوەخوازەکان لە ڕێگەی پەروەردەو فێرکردنەوە لەناو واقعە کۆمەڵایەتییەکە کار بۆ چاندنی بکەن، نەتەوەخوازی هەمان کارەکتەرو هەمان چۆنایەتی ناو مێژوو و کەلتورە میللییەکە لەکات و کەس بەتاڵ دەکاتەوەو دەیان کاتە کارەکتەرو چۆنایەتی پەتی و ئەو ڕووداوانەش کە بە هۆی هێزە دەرەکییەکانەوە توشی کۆمەڵگا دێن، دەیانکات بە زەمینەو بوار بۆ کەسەکان، تا شێوەو ڕەنگ و ڕووی کارەکتەرە پەتییەکان و چۆنایەتییە پەتییەکانی لێوە شێوەگیر بکات، بەمەش پاڵەوانی ڕەمزیی دیارو ناسراو دروست دەبن و شوێنی پاڵەوانە میللییەکان دەگرنەوە، واتە شوێنی ئەو پاڵەوانانە دەگرنەوە کە لە کەلتورە میللییەکەو مێژووە میللییەکدا هەن و تەنها پاڵەوانی ناو حیکایەتەکانن و لەواقعدا پاڵەوانی زیندوو نین.

لێرەدا نەتەوەخوازی کار لەسەر وەدیهێنانەوەیەکی زیندووی ئەوە دەکات کە کەلتور حیکایەتی دەکات و خەڵکی هان دەدات ئەو واقعە بکاتەوە بە واقعی ژیانی خۆیی و ئەو ڕووداوانە بۆ ژیانی خۆی سازبکاتەوە کە لەو ڕابردووە پاڵەوانانەی باو و باپیرانیدا هەبووە، بەڵام لە فۆڕمێکی نوێ و زیندوودا. ئەوەش کە ڕوودانەوەی ڕووداوی ناو حیکایەتەکانی کەلتور لەناو کۆمەڵە ڕووداوێکدا بەپێی ئەو چۆنایەتیانەی وەدیدەهێنێت و حوکم لەسەر ڕوودانەوە یان ڕوونەدانەوەیان دەدات، نەتەوەخوازییە. هەر نەتەوەخوازیشە ئەو فۆڕمە نوێیە دیاری دەکات کە شیاوە بۆ ئەوەی ڕووداوەکە تیایدا ڕووبداتەوە.

ئەمە وادەکات نەتەوەخوازی وەک بزوتنەوە ڕەوایەتی ئەوە وەرگرێت کە شتێک بە نەتەوەیی بزانێت یان نەزانێت، چونکە تەنها بزوتنەوەیەکی لەو جۆرە کە توانای دارشتنەوەی سەر لەنوێی کەلتوری میللی هەبێت، بۆی هەیە ئەو ڕەوایەتییە وەرگرێت و بڕیار لەسەر نەتەوەیی بوون و نانەتەوەیی بوونی شتەکان بدات، ئەمەش وا دەکات کە کەلتوری میللی وەک کەلتوری ئایدیۆلۆجیا دروستکراوەکان لە کەلتورێکی بێخاوەن و کێوییەوە ببێتە

کەلتورێکی خاوەنداروو خاوەن مەرجەع. نەتەوەخوازی چ وەک ئایدیۆلۆجیاو چ وەک بزوتنەوە دەبێت کار لەسەر ئەوە بکات چۆنایەتییەکان و وێنەی ناو ررووداوەکانی کەلتورە میللییەکە لەئێستادا زیندوو بکاتەوە، واتە وا بکات ڕووداوە نوێکان وا ڕووبدەن کەڕووداوەکانی ناو کەلتورە میللییەکە بنوێنن و خەڵکەکەی ناو ڕووداوەکانیش هانبدات لەناو ڕووداوەکاندا وا دەربکەون کە کەسەکانی ناو ڕووداوەکانی ڕابردوو بنوێنن، تا وا دەرکەوێت یەک ڕۆح هەیە، کە ڕۆحی کەسی نەتەوەییەو لەدوو کات و شوێنی جیاوازداو لە دوو بەرگی جیاوازدا دەرکەوتووە.

لێرەدا نەتەوەخوازی کار بۆ ئەوە دەکات هەمان ئەو شتانەی کە لە جیهانی کۆمەڵگا ئیتنیکی و میللییەکەدا هەبوون لە بەرگێکی مۆدێرندا بەهەمان ناوەڕۆکی خۆیانەوە لە ئێستادا دەرکەونەوە، واتە ئەوەی لە کۆمەڵگای ئیتنیکی و کۆمەڵگای ناو حیکایەتە میللییەکانی ناو کەلتوری میللییدا وەک ئایدیاڵ و چۆنایەتی شێوەی گرتووە، لە کۆمەڵگای نەتەوەییدا کە کۆمەڵگایەکی مۆدێرنە لە ڕواڵەتێکی مۆدێرندا دەرکەوت بکاتەوە، بەبێ ئەوەی هەر خۆیەتییەکەی خۆی لەدەست بدات.

نەتەوەخوازی ئەو هێزەیە کە ناوەڕۆک و جەوهەری کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی کۆن لەدەرکەوتە بەشەکی و کاتییەکانی خۆی پاک دەکاتەوەو دەیباتەوە دۆخی پەتیەتی خۆیی و خەڵکی ناو کۆمەڵگا ئیتنیکییە کۆنەکە بەرەو ئەوە ئاراستە دەکات کە بە ئامرازو هۆکارەکانی جیهانی مۆدێرن هەمان جەوهەر لە ئێستادا شێوەگیر بکەنەوە. لێرەدا ئەوەی کە لە نەتەوەکاندا پەیوەندی بە مۆدێرنیتێوە دەبێت تەنها ڕواڵەت و دەرکەوتە بەشەکییەکانی نەتەوەیەو جەوهەری نەتەوە هەمان ئەو جەوهەرەیە کە لە ئیتنیکدا شێوەگیربووە.

کەوابێت بەپێی بۆچوونی ئیتنۆسیمبولیستەکان نەتەوە تەنها بەڕواڵەت مۆدێرنەو بە جەوهەر کۆنەو لەپێش سەردەمی مۆدێرنیشدا هەر هەبووە، بەڵام لەڕواڵەتی ئیتنیکدا ئەو جەوهەرە بەخۆی ناتوانێت ڕواڵەتەکەی خۆی بگۆڕێت وەک چۆن زمان یان کەلتووری میللی بەخۆی دەتوانێت ڕواڵەتەکەی خۆی بگۆڕێت و گەشەی پێبدات.

هەر ئەمەش وادەکات کە بەبێ بوونی بزوتنەوەیەکی کاراو چالاکی نەتەوەخوازی ئەو جەوهەرە هەر لەڕواڵەتە کۆنەکەی خۆیدا بمێنێتەوەو گەشە

نەکات یان لە گەشەکردن بوەستێ گەر بزوتنەوەیەکی لەو جۆرە، ئەوە نەکاتە ئامانجی خۆی کە لە ڕواڵەتە کۆنەکەی دایماڵێت و لە ڕواڵەتێکی مۆدێرندا شێوەگیری بکاتەوە.

لێرەوەیە کە سمیس لەگەڵ مۆدێرنیستەکان لەسەرئەوە هاوڕایە کە بەبێ بوونی نەتەوەخوازی نەتەوە بوونی نابێت، ئەو لەم بارەیەوە دەڵێت: (ئەو پێناسەیەی من پێشنیازی دەکەم وای بۆ دەچێ کە تێگەی نەتەوە بەر لە نەتەوەخوازی هەبووە، بەڵام پێی وانییە کە بوونی نەتەوەکان پێش بوونی نەتەوەخوازی دەکەوێت)(١٩/١٣). نەتەوە وەک مانــاو جەوهەر بەر لە نەتەوەخوازی هەیەو نەتەوەخوازی ئەو مانایە یان ئەو جەوهەرە لە فۆڕمە ئیتنیکییە کۆنەکە بەتاڵ دەکاتەوەو هەوڵی ئەوە دەدات لە ڕێگەی ئەو ئامرازانەوە کە جیهانی مۆدێرن و تەکنۆلۆجیاو پیشەسازی سازیکردوون هەمان جەوهەر لەڕواڵەتێکی نوێدا بەرجەستە بکاتەوە.

لێرەدا جیاوازی نێوان ئیتنۆسیمبولیستەکان و مۆدێرنیستەکان دەردەکەوێت، جیاوازیەکەش ئەوەیە کە مۆدێرنیستەکان پێیان وایە نەتەوە بونەوەرێکی بەڕواڵەت و بە جەوهەر مۆدێرنەو پێش ئەم سەردەمە بوونی نەبووە، بەڵام لای ئیتنۆسیمبولیستەکان نەتەوە بوونەوەرێکە تەنها بە ڕواڵەت مۆدێرنەو بەڵام بە جەوهەر کۆنە.

لەمەوەیە کە سمیس ڕەخنە لەمۆدێرنیستەکان دەگرێت و دەڵێت لای ئەوان (تەنها نەتەوەخوازی نییە کە مۆدێرنە، بەڵکو نەتەوەکان و دەوڵەتی نەتەوەیی و ناسنامەی نەتەوەیی و هەموو ئەوانەی کە لەناو کۆمەڵگا نەتەوەییەکاندا هەن مۆدێرنن، هەموو ئەمانەش بەلای مۆدێرنیستەکانەوە تەنیا لە ڕووی کرۆنۆلۆجیەوە نوێ نین، بەڵکو لە ڕووی چۆنایەتیشەوە نوێن)(١٩/١٣).

نەتەوەخوازی لێرەدا ئەو ئایدیۆلۆجیایە دەبێت کە چۆنایەتییەکانی نەتەوە لە ئیتنیکێک وەردەگرێت و بەشێوەیەکی بەرنامە بۆ دانراو و پلان بۆ داڕێژراو کار لەسەرئەوە دەکات بە کەرەستە نوێکانی سەردەمی مۆدێرن لە ڕواڵەتێکی مۆدێرندا شێوەگیریان بکاتەوەو بەمەش ڕەوایەتیی بڕیاردان لەسەرئەوەی نەتەوەییەو ئەوەی نەتەوەیی نییە بگرێتە دەست خۆی و خۆی بکاتە نوێنەری نەتەوەو خەڵکی بۆ شێوەگیرکردنەوەی ئەو چۆنایەتیانەی کە لە کەلتورە میللییەکەیاندا هەیە ڕەوایەتی لەو وەرگرێت.

یەکێک لەو کێشانەی ڕووبەڕووی ئەم بۆچوونە دەبێتەوە، مەسەلەی پەیوەندی نێوان نەتەوەو دەوڵەتە، لەوێوە کە دەوڵەت گوزارشتکەری سیاسیی نەتەوەیەو پەیوەندی نەتەوەو دەوڵەت پەیوەندیەکی زەرورییەو بوونی نەتەوە پەیوەستە بە بوونی دەوڵەتەوەو هەر دەوڵەتێکیش دەتوانێت گوزارشتکەرێکی سیاسیانەی یەک نەتەوە بێت، ئەمە کێشەیەک بۆ دەڵەتە نوێکانی سەردەمی مۆدێرنە دروست دەکات، کێشەکەش ئەوەیە زۆربەی زۆری دەوڵەتەکان فرەئیتنیکن و زەحمەتە دەوڵەتێک هەبێت یەک ئیتنیکی هەبێت.

ئەمەش وادەکات ئەو پرسیارە بێتە ئاراوە کە ئایا دەوڵەت گوزارشتکەری سیاسیی کام ئیتنیک لەو ئیتنیکانەیە کە کەلتورەکەی لە ڕواڵەتە مۆدێرنەکەیدا داڕێژراوەتەوە؟ ئەوە چییە وادەکات ببێتە گوزارشتکەری سیاسی کەلتورێک و نەبێتە گوزارشتکەری کەلتورەکانی تر؟ مۆدێرنیستەکان بەوە خۆیان لەم کێشەیە ڕزگار دەکەن کە کەلتوری نەتەوە لە ڕووی جەوهەرو چۆنایەتی و ڕواڵەتیشەوە لە کەلتوری میللی دادەبڕێنن و بە کەلتورێکی بەجەوهەر مۆدێرن و بەڕواڵەت مۆدێرنی دادەنێن.

ئەو پچڕاندنەی پەیوەندی کەلتوری نەتەوە بە کەلتوری میللی ئەتنیکەکانەوە، لەوێوە ئەو کێشەیە چارەسەر دەکات کە ئەندامانی هەموو ئیتنیکەکان بەبێ جیاوازی دەتوانن ئەو کەلتورە فەرمییە وەرگرن کە دەوڵەت دەیخوازێت، بەمەش یەک کەلتور دێتە ئاراوە کە هیچ پەیوەندیەکی بە کەلتوری میللی ئیتنیکەکانەوە نییەو دەبێتە کەلتوری نەتەوەو دەوڵەت گوزارشتی سیاسی لێدەکات، هەر لەمەشەوەیە مۆدێرنیستەکان بەبێ مەترسی دەست بۆ ئەو بنەمایە دەبەن کە بە<بنەمای نەتەوەخوازی> ناسراوەو بنەماکە داوای هەماهەنگی یەکەی کەلتوری لەگەڵ یەکەی سیاسی دەکات کە دەوڵەتە. بایەخدانی ئەوان بەم بنەمایە لەوێوەیە ئەوە بسەلمێنن ئەو کەلتورە فەرمییەی دەوڵەت هەوڵی بڵاوکردنەوەی دەدات کەلتوری نەتەوەیە، نەک ئەو کەلتورە میللیە ئیتنیکییەی کە ڕواڵەتە کۆنەکەی خۆی لەدەستداوەو ڕواڵەتێکی مۆدێرنی لەخۆی گرتووە. ئەمەش خۆی چارەسەری ئەو کێشەیە دەکات کە دەوڵەت بەرامبەر بە کەلتورە جیاوازەکانی خۆی ڕووبەڕووی دەبێتەوە.

مۆدێرنیستەکان بە چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە رووبەڕووی کێشەیەکی تر دەبنەوە، کە کێشەی مانەوەی کەلتورە میللییە بەرواڵەت مۆدێرنەکانن،

ئەمەش لەوێوەیە دەوڵەت توانای ئەوەی نابێت گوزارشتی سیاسی لەم کەلتورانە بکات و ناچارە لە سنوورە کۆمەڵایەتییەکاندا بیانهێڵێتەوەو ببێتە ڕێگریش لەبەردەم ئەوەدا کە هیچ یەکێک لەو کەلتوورانە گوزارشتی سیاسی لێبکرێت.

ئەمە بەگوێرەی ئیتنۆسیمبولیستەکان جیاوازە، گەر کەلتوورە مىللییە بەڕواڵەت مۆدێرنەکانی ئیتنیکە جیاوازەکان کێشە بۆ مۆدێرنیستەکان دروست بکات، ئەوە هەڵبژاردنی یەکێک لەو کەلتوورە مىللییانە وەک کەلتوری نەتەوە کێشە بۆ ئیتنۆسیمبولیستەکان دروست دەکات. هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە ئەوان بوونی نەتەوەو کەلتووری نەتەوەیی دەبەستنەوە بە بوونی ئیتنیکەکانەوە.

دەوڵەتەکان فرەئیتنیکن و کەلتورە جیاوازەکانی ئیتنیکە جیاوازەکانی ناو دەوڵەتەکان بوونەتە خاوەنی رواڵەتە مۆدێرنەکەی خۆیان و ئەمەش وایکردووە ئەو کەلتورانە لە کەلتوری ئیتنیکەوە ببن بە کەلتوری نەتەوە. گەر ئەمە وابێت، ئەوا هەر دەوڵەتێک بۆ گوزارشتکردنی سیاسی لە نەتەوە، لەبری یەک کەلتور ڕووبەڕووی چەند کەلتورێکی نەتەوەیی دەبێتەوەو ئەمەش کێشە لەوەدا دروست دەکات کە دەوڵەت دەبێت یەکێک لەم کەلتورانە هەڵبژێرێت و ئەوانی تر فەرامۆش بکات. لەم کاتەشدا یەک کەلتور لە کەلتورەکان لەلایەن دەوڵەتەوە گوزارشتێکی سیاسی لێدەکرێت و ئەوانی تر تەنها لە ئاستی گوزارشت لێکردنە کۆمەڵایەتییەکەدا دەمێننەوەو جەماوەریی نابنەوە.

سمیس هەوڵدەدات چارەسەرێک بۆ ئەم کێشەیە بدۆزێتەوە، یەکێک لەو ڕێگایانەی کە بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە دەیگرێتەبەر لاوازکردنی پەیوەندییە ئۆنتۆلۆجییەکەی نێوان نەتەوەو دەوڵەتە. لاوازکردنی ئەو پەیوەندییەش لەوەدا دەردەکەوێت کە دەڵێت: (نەتەوە نە دەوڵەتە نە کۆمەڵگای ئیتنیکییە، نەتەوە دەوڵەت نییە، چونکە تێگەی دەوڵەت پەیوەندی بە چالاکی دەزگاییەوە هەیە، لەکاتێکدا تێگەی نەتەوە دەستنیشانی کۆمەڵگا دەکات. تێگەی دەوڵەت دەشێت بەوە پێناسە بکرێت کە بریتییە لە کۆمەڵێک دەزگای خاوەن ئۆتۆنۆمی کە لەگەڵ دەزگاکانی تردا جیاوازن و خاوەنی مۆنۆپۆلی ڕەوای ناچارکردن و دەرهێنانن، ئەمەش لە تێگەی نەتەوە زۆر جیاوازە، نەتەوە وەک وتمان کۆمەڵگایەکی هەستپێکراو و زیندووەو ئەندامەکانی هاوبەشی نیشتمان

و کەلتورێکن)[٢١/١٣]. لێرەدا لەبری دەوڵەت خاک دەبێتە مەرجێکی بنەڕەتی بۆ بـــوونی نەتەوەو دەوڵەت وەک مەرجـــی بـــوونی نەتەوە پەراوێـــز دەخرێـــت، ئەمەش زیاتر لەوەدا روون دەبێتەوە کە سمیس لەبارەی پەیوەندی نەتەوەو دەوڵەتەوە باسی دەکات و دەڵێت: (پێویست ناکات نەتەوە دەوڵەتێکی خاوەن ســەروەری خــۆی هەبێـت، بەڵام دەبێـت ئـاواتی هێنـانەدی ئەنـدازەیەک لە ئۆتۆنـۆمی هەبێـت، کە هاوشــان بێـت لەگەڵ نیشـتەجێبوونی فیزیکـی لەنـاو نیشتمانی خۆیدا)[٢٢/١٣].

لێرەدا پەنابردنە بەر خاک و دوورخستنەوەی دەوڵەت لە نەتەوە، خۆلادانە لەو کێشــەیەی کە دەوڵەت لەبەرامـبەر کەلتـورە جیاوازەکـانی نـاوخۆی تێـی دەکەوێـت، لەلایەکـی تـرەوە ئەمە بەرەبەسـت دروسـتدەکات لەبەردەم ئەوەدا ئەو ئیتنیکـــانەی نـــاو دەوڵەت کە رواڵەتێکـــی مۆدێرنیـــان بەخۆیـــان داوەو دەوڵەتێکیان نییە گوزارشتی سیاسیان لێ بکات، بەنەتەوە بزانرێن و لەو کەمە نەتەوەییانە جیا بکرێنەوە کە لەناو دەوڵەتێکدان و دەوڵەتێکی تر گوزارشتی سیاسی لە کولتورەکەیان دەکات. وەک ئەو کەمینە عەرەبەی کە لە سنووری دەوڵەت نەتەوەی ئێران و تورکیادان.

ئەم جیاکردنەوەی سمیس وا دەکات کە شیاوبێت لەناو دەوڵەتدا دوو جۆر لە گروپی کۆمەڵایەتی هەبن، یەکەمیان: نەتەوەیە بەمانا فەرمییەکەی نەتەوە کە دەوڵەت گوزارشـــتی سیاســـی لێـــدەکات و شوناســـەکەی هەڵـــدەگرێ. دووەمیان: نەتەوەیە بە مانا میللییەکەی، ئەمەیان دەکرێت خاوەنی حکومەت و بەڕێوەبردنی سەربەخۆی خۆی بێت، واتە لەرووی خۆبەڕێوەبردنەوە بتوانێت لەسـنووری دەوڵەتەکەدا گوزارشـت لەخـۆی بکـات، بەڵام ناتوانێـت لەرووی سیاسـییەوە گوزارشـت لەخـۆی بکات و دەوڵەت وا لـێ بکـات بەنـاوی ئەوەوە لەگەڵ دەرەوەی خۆی بدوێت.

بـۆ نمـونە سـکوتلەندییەکانی بەریتانیـا نـاتوانن دەوڵەت وا لـێ بـکەن کە شوناسـە ئینگلیـزییەکەی فـڕێ بـدات و گوزارشـت لە شوناسـی سـکوتلەندی بکات، کەسێکی سکوتلەندی تەنها لەناو بەریتانیادا سکوتلەندییەو لەدەرەوەی بەریتانیا ئینگلیزەو وەک ئینگلیزێک دەبینرێت، کوردێک لەناو عێراقدا کوردەو لەدەرەوەی عێراقدا وەک عێراقـی دەبینرێت و وەک کـورد نابینرێت. نەمـانی کورد لەناو عێراقدا هیچ کاریگەرییەک لەسەر عێراقی بوونی عێراق دروست

ناکـات و عێـراق هەرخـۆیەتییەکەی خـۆی دەپارێزێـت و عێراقیەتـی خـۆی لەدەسـت نـادات، بەڵام گەر عەرەبەکـانی نـاو عێـراق لە عێـراق داببـڕێن، کوردەکانی عێراق هەر خۆیەتی عێراق یان عێراقی بوونی عێراق ناپارێزن و عێراق هەر خۆیەتییەکەی خۆی لەدەست دەدات.

ئێرلەنـدییەکانی نـاو سـنووری سیاسـی بەریتانیـای گەورە بەدابڕانیـان لە بەریتانیـا کاریـان نەکـردە سـەر بەریتـانیەتی بەریتانیـا، چـونکە بەریتانیـا بە ئێرلەندییەکان نەبووە بە بەریتانیاو بەئینگلیزەکان بووەتە بەریتانیا، بە هەمـان شێوە بەجیابوونەوەی سکوتلەندییەکان و ویڵزییەکانیش لەبەریتانیا، بەریتانیا هەر هەرخـۆیەتی خـۆی دەپارێزێـت، بەڵام بە جیـابوونەوەی ئینگلانـدەکان لەبەریتانیا بەریتانیا هەرخۆیەتییەکەی خۆی لەدەست دەدات. ئەمە ئەوە روون دەکـاتەوە کە یەک نەتەوە لە نەتەوەکـان بـوونی دەوڵەت دیـاری دەکـات و نەتەوەکـانی تـر دیـاریکەری بـوونی ئەو دەوڵەتـانە نـین کە سـنوورە سیاسییەکەی دەیانگرێتەوە.

هەمـوو دەوڵەتێـک مـاهیەتێکی هەیەو ماهیەتەکەشـی ئەو کـۆمەڵە کـۆمەڵایەتییەن کە شوناسـی دەوڵەتەکەیـان دیـاری کـردووە، هەر ئەوانـیش توانـای هەڵوەشـاندنەوەی ئەو دەوڵەتە یـان مـانەوەی ئەو دەوڵەتەیـان هەیەو نەتەوەکانی تری ناو دەوڵەتەکە بوون و نەبوونیان کار ناکاتە سەر بوون و نەبـوونی دەوڵەتەکە، بەڵام کـار لە لاوازی و بـێ هێـزییەکەی دەکـات. بەپێـی بۆچـوونەکەی سـمیس ئەو کـۆمەڵە کـۆمەڵایەتییەی داوای دەوڵەت دەکـات، لەرووی بوونەوە جیاواز نییە لەو کۆمەڵە کـۆمەڵایەتییەی کە داوای حکومەت دەکـات و داوای دەوڵەت ناکـات. ئەم دوو کـۆمەڵەیە هەردووکیـان نەتەوەن و بوون و نەبوونی دەوڵەت کار ناکاتە سەر بوونی نەتەوە. نەتەوە دەتوانێت بەبێ دەوڵەت لەناو دەوڵەتی نەتەوەیەکی تردا بوونی هەبێت بەمەرجێک داوای کەمێک لە ئۆتۆنۆمی بکات.

سمیس بۆ روونکردنەوەی ئەمە باس لە حاڵەتێک دەکات بەنـاوی حـاڵەتی نەتەوەیـی فرەئیتنـی، ئەم جـۆرە لە نەتەوە (لە چەنـد کۆمەڵگـایەکی فـرە ئیتنـی پێکدێت و لەبەر هەر هۆکارێک بێت یەکیان گرتووە یان ناچارکراون یەکبگرن و پێکەوە مێـژووی نـاوکۆو یادگـارە سیاسـییە هاوبەشـەکانیان پێکهێنـاوەو لە بەلجیکاو سویسراو ئیسپانیا کۆمەڵگای ئیتنی جیاواز لەنـاو دەوڵەتـی فیدراڵدا

پـێکەوە دەژیـن و ئەنـدامەکانیان بانگێشــەی هەردوو ناسـنامەی نەتەوەیـی و ئیتنی دەکەن)[٢٥/١٣].

لێرەدا سمیس ئەوە دەشارێتەوە کە لە پێناسەکەیدا بۆ نەتەوە دەیخاتەڕوو، چونکە ئەو ئیتنیکانەی لەناو ئەو دەوڵەتانەدا دەژین کە ئەو باسیان دەکات، نەتەوەن و ئیتنیـک نـین و کەلتورەکەیـان رواڵەتێکـی مـۆدێرنی وەرگرتـووەو جۆرێک لە ئۆتۆنۆمیشیان هەیەو لەسەر خاکی خۆشیانن، گەر بەپێی پێناسەکە ئەو ئیتنیکانەمــان بە نەتەوە زانــی، ئەوە ئەنــدامانی ئەو ئیتنــیکە جیــاوازانە بانگهێشــتی دوو شوناســی نەتەوەیــی دەکەن، نەک شوناســێکی نەتەوەیــی و شوناسێکی ئیتنیکی. لێرەدا بۆ ئەندامانی ئەو ئیتنیکە جیاوازانە دوو شوناسی نەتەوەییمان دەبێت، ئەمەش وا دەکات کە بەشوێن ئەوەدا بڕۆین کام لەم دوو شوناسە نەتەوەییەو شوناسی راستەقینەی ئەوانە.

لەراسـتیدا ناکرێت گروپێکـی کۆمەڵایەتی لەیەک کاتـدا هەڵگـری شوناسـی دوو نەتەوەی جیاواز بێت، ناکرێت کوردەکانی عێراق هەڵگری شوناسی ئەو نەتەوەیەبـن کە دەوڵەتـی عێراقـی گوزارشـتی لێدەکات و هەڵگـری شوناسـی خۆشـیان بـن، واتە نـاتوانن لەیەک کاتـدا سـەر بە نەتەوەی عەرەبی عێراقی و سەر بەخۆشیان بن، گەر ئەمەش نەکرێت، ئەوە دەوڵەتی عێراقی گوزارشتی سیاسی لە نەتەوەی عەرەب دەکات و لە نەتەوەی کوردی ناکات. کورد لێرەدا وەک نەتەوەیەکـی گوزارشــت لێنەکـراو وایەو بەمەش وەک نەتەوەی عەرەب ناتوانێـت بەرامـبەر نەتەوەکـانی دەرەوەی خـۆی بـوونێکی سیاسـی هەبێـت، ئەمەش ناچــاری دەکـــات لە دەرەوەی عێراقـــدا نەتوانێـــت بە شوناســـە کوردییەکەی خۆی خۆی بخاتەڕوو و شوناسە عێراقییەکە بۆ خستنەڕووی خۆی بەکاربهێنێت، لەکاتێکدا ئەو شوناسە هەڵگری نەتەوەیەکە یان دەرخەری نەتەوەیەکە کە نەتەوەی عەرەبە لە عێراقـدا، بـوونی عێـراق لەنـاو کۆمکـاری عەرەبیدا ئەم راستییە دەسەلمێنێت.

ئەم حـاڵەتە بەگـوێرەی سـوکوتییەکانی سـکوتلەندەش کە لەنـاو دەوڵەتـی بەریتانیـادان هەر راسـتە، سـوکوتییەکانی بەریتانیـا سـوکوتین و ئینگلیـزنین، لەنـاو بەریتانیـا بـۆ خسـتنەڕووی خۆیـان بەرامـبەر بە ئینگلیزەکـانی ئینگلانـد شوناسەکەی خۆیان بەکاردەهێنن، واتە وەک سوکوتییەک خۆیان دەخەنەڕوو. بەڵام لەبەرامـبەر نەتەوەکـانی دەرەوەی بەریتانیـا ناچـارن لەرێگەی شوناسـە

ئینگلیزیەکەوە خۆیان بخەنەڕوو، لەبری ئەوەی بڵێن سوکوتین بڵێن ئینگلیزین. لەکاتێکدا ئینگلیزەکان سوکوتی نین و نەتەوەیەکی ترن و جیان لەوان. لەبەرامبەر ئەمەدا هیچ حاڵەتێکی لەو جۆرەمان نییە کە ئینگلیزەکان ناچاربکات بەوەی لەرێگەی شوناسی سوکوتلەندییەکانەوە خۆیان بخەنەڕوو و بڵێن سوکوتین، ئەمە خۆی جۆرێک لە نایەکسانی و نابەرامبەری ئۆنتۆلۆجی نێوان دوو نەتەوە دەخاتەڕوو.

دەتوانین لەرێگەی ئەم دوو حاڵەتەوە، ئەوە روون بکەینەوە کە شوناسی هەر دەوڵەتێک با ناوی دەوڵەتەکەش هەمان ناوی نەتەوەکە نەبێت، وەک بەریتانیاو عێراق یان هەمان ناوی نەتەوەکە بێت، وەک ئەڵمانیاو تورکیا، شوناسی ئەو نەتەوەیە دبێت کە لە دەوڵەتەکەدا نەتەوەی زاڵە، بەمانایەکی تر دەوڵەت لەگەڵ نەتەوە زاڵەکەدا هاوشوناسە، بەڵام لەگەڵ نەتەوەکانی تری غەیری ئەو نەتەوانەدا جیاشوناسە.

هەر ئەمەش وا دەکات دەوڵەت شوناسی خۆی لەگەڵ نەتەوە زاڵەکەدا هەماهەنگ بکاتەوە، بەڵام لەسەر نەتەوەکانی تری ناوخۆی بیسەپێنێ و نەفی شوناسەکەیان بکات. کوردێک کە ناچارە لە دەرەوەی عێراق بڵێت عێراقیم، شوناسە عێراقییەکە لێرەدا نەفی شوناسە کوردییەکەی دەکات، گەرچی شوناسە عەرەبییەکەش ناخاتە شوێنەکەی.

عێراقی بوون بۆ کوردەکە شوناسێکی وەهمییە چونکە رێگرە لەبەردەم ئەوەدا شوناسە کوردییەکەی خۆی بخاتەڕوو، بەڵام عێراقی بوون بۆ عەرەبێک لەهەمان کاتدا عێراقی بوون و عەرەبی بوونی ئەو کەسە دەخاتەڕوو. کەواتە شوناسی عێراقیبوون بۆ عەرەبێک شوناسێکی پڕە، بەڵام بۆ کوردێک شوناسێکی بەتاڵە، چونکە عێراقیبوون شوناسێکە لەدەرەوەی عێراق وادەبینرێت کە ئەوەی دەیخاتەڕوو عەرەبێکە نەک کوردێک، بۆیە شوناسەکە کاتێک شوناسێکی راستەقینە دەبێت کە عەرەبێکی عێراقی پێ دەخرێتەڕوو، چونکە هەڵگری ناوەڕۆکێکی راستەقینەیە، بەڵام کاتێک کوردێک لەپشت ئەم شوناسەوەیە شوناسێکی وەهمی و ساختە دەردەچێت، چونکە لێرەدا شوناسەکە هەڵگری ناوەڕۆکە راستەقینەکەی خۆی نییە، ئەمە بۆ سوکوتییەک و ئینگلیزێکیش هەر راستە، کاتێک کە لە رێگەی شوناسە بەریتانییەکەوە خۆیان دەخەنەڕوو.

ئەم حاڵەتەی کە لە دەوڵەت-نەتەوەکاندا هەیە، پرسیار دەخاتە سەر ئەو بۆچوونەی سمیس، کە نەتەوەکانی غەیری نەتەوە زاڵەکانی ناو دەوڵەتەکان بەنەتەوە دەزانێت و هەمان بەهای نەتەوە زاڵەکانیان پێدەدات، ئەمەش لەوێوە کە نەتەوە نازاڵەکانی ناو دەوڵەت شوناسی نەتەوە زاڵەکە وەرەدەگرن، بەڵام شوناسی نەتەوە نازاڵەکان توانای لەخۆگرتنی شوناسی نەتەوە زاڵەکانیان نییە. هەموو سوکوتییەک لەدەرەوەی بەریتانیا ئینگلیزە بەڵام لە هیچ حاڵەتێکدا هیچ ئینگلیزییەک سوکوتی نییە.

لەدەرەوەی تورکیا، هەموو کوردێکی ناو دەوڵەتی تورکی ناچارە لە رێگەی شوناسە تورکییەکەوە خۆی بخاتەڕوو، بەڵام هیچ تورکێک لەهیچ حاڵەتێکدا ناچار نییە لە شوناسە کوردییەکەدا خۆی بخاتەڕوو. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە هەموو کوردێک لە حاڵەتە هەمەکییەکەی دەوڵەتدا تورکە، بەڵام هیچ حاڵەتێکی هەمەکی نییە کە تیایدا تورکێک لە شوناسە کوردییەکەدا خۆی بخاتەڕوو، لێرەدا تورکبوون شوناسێکی هەمەکییەو کوردبوون شوناسێکی بەشەکییە. کورد لەناو دەوڵەتی تورکیدا بەشێک لە شوناسی تورکبوون پڕ دەکاتەوە، بەڵام تورک هەمەکیەتی شوناسەکە پڕ دەکاتەوە. تورکبوون ئەو شوناسە هەمەکییەیە کە کوردبوون و ئەرمەنی بوون و هیتد لە خۆدەگرێت، لەم حاڵەتەشدا تورکبوون وەک بەشەکییەک بوونی نامێنێ چونکە هەمەکییە.

کوردبوون و ئەرمەنی بوون...هتد ئەمانە کۆمەڵە شوناسێکن لە شوناسێکی هەمەکیدا نەفی بوونی خۆیان دەکەن، ئەو شوناسە هەمەکییەش تورکبوونە، ئەمە هەروەک ئەوەیە کە ئاسن و تەختەو بزمار لە کورسییەکدا شوناسی خۆیان لە شوناسی هەمەکی کورسییەکەدا نەفی دەکەن و کەس ناتوانێت بە کورسییەکە بڵێ بزمار یان تەختە یان ئاسن، هەروەک چۆن ئاسن و بزمارو تەختەکەش پێش نەفیکردنیان لەناو کورسییەکەدا پێیان ناوترێت کورسی و لەلایەکی تریشەوە لە حاڵەتە بەشەکییەکەی بزمارو تەختەو ئاسنەکەشدا هیچیان ئەوانی تریان نییەو نە بە ئاسن دەوترێت بزمارو نە بەبزماریش دەوترێت ئاسن.

لە دەوڵەت-نەتەوەی تورکیدا ئەرمەن و کوردو تورک و چەرکەس هەن، ئەمانە لە حاڵەتە بەشەکییەکەی دەوڵەت نەتەوەی تورکیدا هیچیان ئەویتریان نییە، کوردو تورک و ئەرمەن نییە، تورکیش ئەرمەن و کورد نییە، ئەرمەنیش

تورک و کورد نییە، ئەمە هەر وەک بوونی بزمارو تەختەو ئاسنەکەیە پێش ئەوەی لە هەمەکیەکی وەک کورسیدا نەفی بوونی خۆیان بکەن.

بۆ ئەوەی دەوڵەت-نەتەوەی تورکی هەبێت، هەر یەک لە تورک و کوردو ئەرمەن وەک بەشە پێکهێنەرەکانی ئەو دەوڵەت-نەتەوەیە زەرورین، چونکە بوونی دەوڵەتی مۆدێرن دەخوازێت لە چەند نەتەوەیەک پێکهاتبێت، واتە پێویستی بە چەند بەشێکی جیاوازە، جیاوازبوونی ئەم بەشانە زەرورەتێکە بۆ پێکهاتنی ئەو و رێکەوتێک نییە لە رێکەوتەکان. واتە دەوڵەتی مۆدێرن دروست نابێ گەر چەند بەشە پێکهێنەرێکی جیاوازی نەبێت، هەر ئەم زەرورەتەشە وای کردووە دەوڵەتەکان فرەئیتنیک بن و مەحاڵ بێت دەوڵەتێکی یەک ئیتنیک بوونی هەبێت.

دەوڵەتی تورکیش بۆ بوونی خۆی پێویستی بە کۆمەڵە ئیتنیکێکی جیاوازە، ئەم ئیتنیکە جیاوازانە دەبێت بوونە هەمەکییەکەی خۆیان لە بوونێکی بەشەکیدا نەفی بکەن، تا شیاوببن بۆ ئەوەی وەک بەشەکییەک لەناو هەمەکییەکدا دەرکەون کە دەوڵەت نەتەوەکەیە.

کوردی تورکیا وەک ئەرمەن و تورکەکان و ئەوانی تر دەبێت هەمەکیەتی خۆی لەدەست بدات و بوونی خۆی لەناو دەوڵەت نەتەوەی تورکیدا نەفی بکات، دەوڵەت-نەتەوەی تورکی وەک شوناسێک بۆ دەرەوەی خۆی تورکبوون دەخاتەڕوو، نەک کوردبوون و ئەرمەنیبوون.

لێرەدا نەتەوەی تورک جیا لە نەتەوەی کوردو ئەرمەن لە شێوەی نەتەوەیەکی هەمەکیدا دەردەکەوێت و کوردو ئەرمەن و تورک لەناو ئەم نەتەوە هەمەکییەدا بوونیان وەک بزمارو تەختەکە لەناو هەمەکیەتی نەتەوەی تورکدا نەفی دەکرێت، بەمەش هەموویان لە شێوەی هەمەکیەکدا دەردەکەون کە نەتەوەی تورکە، تورک لێرەدا جارێک وەک کوردو ئەرمەن بەشەو جارێکیش جیا لە کوردو ئەرمەن هەمەکییەو کوردو ئەرمەن و تورکە بەشەکییەکەی لەخۆگرتووە.

نەتەوەی تورک وەک هەمەکی، هەمەکییەکی وەهمییەو بوونێکی واقعی نییە، ئەوەی بوونی واقعی پێ دەبەخشێت دەوڵەتی تورکییە، دەوڵەتی تورکی دەوڵەتی نەتەوەیەکی هەمەکیی و وەهمییە کە پێی دەڵێن نەتەوەی تورک، چۆن ناتوانن وەک هەمەکیەتی بزمارو تەختەو ئاسنەکە بە کورسییەکە بڵێن

تەختە یان بزمار یان ئاسن، دەبێت نەتوانن بەو نەتەوە هەمەکییەش بڵێین تورک، دەبێت ئەو نەتەوەیە ناوێکی تری هەبێت و شتێکی تر بێت، بەڵام کاتێک دەبینین لەرووی واقعەوە ئەو نەتەوە وەهمییە تەنها لە تورکەکاندا خۆی دەخاتەڕوو و لە کوردەکان و نەتەوەکانی تردا ناتوانێت خۆی بخاتەڕوو گەر نەبن بە تورک، ئەمە ئەوە دەردەخات کە کێشەیەکی لۆجیکی لە دروستبوونی ئەم دەوڵەتەدا لە ئارادایە، ئەویش ئەوەیە کە نەتەوەی تورک وەک نەتەوەی کوردو ئەرمەن، پێش ئەوەی بچێتە پێکهاتەی نەتەوە وەهمییەکەوە هەمەکییەکە وەک نەتەوەی کوردو ئەرمەن، کەچی کاتێک بۆ پێکهێنانی نەتەوە هەمەکییەکە بوونی هەمەکی خۆی لە پێکهاتەی نەتەوە وەهەمییەکەدا وەک کوردو ئەرمەن بەشەکی دەکاتەوە، لەبری ئەوەی بوونی لە بوونی نەتەوە هەمەکییەکەدا بەشەکی بێتەوە، هەمەکیەتی نەتەوەکە پێکدەهێنێت، بەمەش خۆی لە کوردو ئەرمەن جیادەکاتەوە، چونکە ئەوان هەمەکییەتەکەی خۆیان لەناو بەشەکییەتێکی ئەم هەمەکییە وەهمییەدا نەفی دەکەن و چیتر وەک هەمەکییەک بوونیان نابێت، تەنها بەوە نەبێت کە ئەو هەمەکییەی لەمان پێکهاتووە هەڵوەشێتەوە.

گەر ئەمە بخەینە سەر نمونەی کورسییەکە بەو شێوەیە دەبێت: بزمارو تەختەو ئاسنەکە هەموویان بوونی خۆیان لەناو پێکهاتەی کورسییەکەدا کە بوونێکی هەمەکی هەیە، بەشەکی دەکەنەوە. بزمارو تەختەکە بەمە بوونە هەمەکییەکەیان لە پێکهاتەی کورسییەکەدا لەدەست دەدەن و کەچی ئاسنەکە دەبێتە خاوەنی بوونێکی هەمەکی، ئەمە وەکو ئەوە وایە ویستبێتمان لە بزمارو تەختەو ئاسنەکە شتێک دروست بکەین کە جیاوازە لە هەر سێکیان، کەچی دوای دروستکردنەکە ئەوەی دروستبووە، ئاسنێکی تر بێت و شتێکی جیاوازبێت لە بزمارو تەختەکە، بەڵام شتێکی جیاواز نەبێت لە ئاسنەکە، لێرەدا ئاسنەکە شوناسەکەی خۆی کە ئاسنیەتەکەیەتی پاراستووە، کەچی بزمارو تەختەکە بزماریەتی و تەختەیەتی خۆیان لەدەستداوەو دوای بەشەکی بوونەوەیان بوون بە ئاسن و بەشێک لە ئاسنیەتی ئاسنە دروستکراوەکەیان پێکهێناوە.

کاتێک دەوڵەت-نەتەوەی تورکی وەک دەوڵەتی نەتەوە دروست دەبێت، لە کوردو تورک و ئەرمەن و .... ئەوانی تر دروست دەبێت، ئەوەی کە لەمانە

دروست دەبێت نەتەوەیەکی جیا لەو سێ نەتەوانە نییە، واتە نەتەوەیەک نییە کە نە تورک بێت و نە کورد بێت و نە ئەرمەن و ئەوانی تر، ئەم نەتەوە هەمان نەتەوەی تورکە، بەڵام گەورەتر لەنەتەوەکەی پێشوو.

لێرەدا نەتەوە بچووکەکەی تورک هەر خۆیەتییەکەی خۆی لە نەتەوە پێکهێنراوەکەدا دەپارێزێت و دەبێتەوە بە خۆی، بەڵام نەتەوەی کوردو ئەرمەن هە خۆیەتی خۆیان لەدەست دەدەن و دەبنە بەشە پێکهێنەرەکانی نەتەوە گەورەکە، بەمانایەکی تر تورک لەناو نەتەوە پێکهاتووەکەدا هەر دەبێتەوە بە تورک و نابێتە شتێکی جیاواز لە تورک، بەڵام کوردو ئەرمەن و ئەوانی تر دەبن بە تورک و نابنەوە بە خۆیان. ئەمەش وا دەکات نەتەوەی تورک و دەوڵەتی تورکی هاوشوناس بن، بەڵام دەوڵەت و نەتەوەی کورد یان ئەرمەن جیاشوناس بن و یەک شوناس نەبن، گەر بشیانەوێت وەک تورک لەگەڵ دەوڵەتدا هاوشوناس بن، چاریان نییە دەبێت نەفی خۆیان بکەن و ببن بە تورک. هەموو کوردێک یان ئەرمەنێک یان هەر کەسێک گەر بیەوێت ببێت بە کەسێکی پێکهێنەری ئەو دەوڵەتە ناچارە ببێت بە تورک، بەڵام هەموو تورکێک لە تورکیادا بەپێچەوانەی ئەمەوە گەر کەسێکی ناو ئەو دەوڵەتە بێت ناچارە نابێت ببێت بە هیچ شتێکی تری جگە لە خۆی، چونکە بەخۆی تورکەو ببێت بە هەر شتێکی تر لە تورکییەتی دەردەچێت و لەپێکهاتەی ئەو دەوڵەتەدا دێتە دەرەوە. جیاوازی نێوان نەتەوە بەشەکییەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوەیەک و نەتەوە هەمەکییەکەی دەوڵەت-نەتەوەکە، ئەو کێشەیە دەسازێنێت کە هەر یەک لە مۆدێرنیستەکان و ئیتنۆسیمبولیستەکان هەوڵی چارەسەرکردنی دەدەن، بەڵام هەر یەکەیان بەرێگایەکی جیاواز.

مۆدێرنیستەکان وا سەیری نەتەوە هەمەکییەکە دەکەن کە نەتەوەیەکی پێکهاتوو نییە لە کۆمەڵە نەتەوەیەکی بەشەکی، بەڵکو ئەو بەخۆی هەیەو بوونەکەشی لە نەتەوە بەشەکییەکانەوە سەرچاوەی نەگرتووە، بەمەش نەتەوە هەمەکییەکەی دەوڵەتە نەتەوەییەکە دەکەنە بوونەوەرێکی جیاوازو ناوی دەنێن نەتەوە. بەهۆی دەرکەوتنی ئەم بوونەوەرە جیاوازەشەوە، نەفی بوونی هەر نەتەوەیەک لە نەتەوە بەشەکییەکان دەکەن.

بۆ نمونە گەر دەوڵەت نەتەوەی بەریتانیا وەرگرین کە دەرخەری شوناسی ئینگلیزبوونی بەریتانییەکانە، ئەوان نەتەوەی ئینگلیز بە بوونەوەرێکی نوێ

دەزانن کە هیچ پەیوەندییەکی بە ئینگلیزەکانی ئینگلاندەوە نییە، نەک هەر ئەمە لای ئەوان لەناو دەوڵەت-نەتەوەی بەریتانیدا شتێک بەناوی سوکوتلەندییەکان و ویڵزییەکـــان و ئینگلانـــدەکانەوە نیـــیەو ئەوەی هەیە تەنهـــا ئەو نەتەوە هەمەکییەیە کە دەوڵەت گوزارشتی لێدەکات.

ئەوان بەم بۆچوونەی خۆیان هەموو ئەو جیاوازیانەی کە لەنێوان نەتەوە هەمەکییەکەو نەتەوە بەشـەکییەکاندا هەیە نەفی دەکەن و کێشـەکە دەگەیەننە بـــن بەســـت، لەکاتێکـــدا لە واقعـــدا لەپـــاڵ نەتەوە هەمەکیـــیەکەدا نەتەوە بەشـەکییەکانیش بوونیـان هەیەو لەگەڵ نەتەوە هەمەکییەکانـدا لە لێکـدژییەکی بەردەوامـدا دەژیـن. بەڵام ئیتنۆسیمبولیسـتەکان کێشـەی جیـاوازی نێـوان نەتەوەی هەمەکـی و نەتەوە بەشـەکییەکان بەوە چارەسـەر دەکەن کە نەتەوە بەشـــەکییەکانیش وەک نەتەوە هەمەکیـیەکە بە نەتەوەی هەمەکـی دابنـێن و هەمـان بەهـاو نرخیـان پـێ بـدەن، واتە لای ئەوان لەنـاو دەوڵەتێکـدا لەبـری نەتەوەیەکی هەمەکیی نەتەوە بەشـەکییەکان، چەند نەتەوەیەکی هەمەکی هەن و هـیچ لەم نەتەوانە لە هـیچ حاڵەتێکـدا وەک نەتەوە بـوونی خـۆی لەدەسـت نادات و ئەمانە لە چوارچێوەی دەوڵەتدا بەبێ کێشە پێکەوە ژیان دەبنە سەر، بەبێ ئەوەی هیچیـان لەژێـر رکێفـی ئەویتریانـدا بێـت و لەوانـی تـردا بـوونی سەربەخۆی خۆی لەدەست بدات. گەر لە واقعی دەوڵەت-نەتەوەکانی جیهان بڕوانین، پێچەوانەی ئەوە دەبینین کە ئەوان دەیخەنەڕوو، چونکە ئەو نەتەوە بەشـــەکییەی کە دواتـــر دەبێـــتە نـــوێنەرو دەرخەری نەتەوە هەمەکیـــیەکە، نەتەوەکـانی تـر ناچـار دەکـات کە لەنـاو نەتەوە هەمەکیـیەکەدا نەفـی بـوونی هەمەکی خۆیان بکەن و بەشـەکی ببنەوە، ئەمەشمان لە نمونەکانی پێشوودا خستەڕوو. ئەوەی لەناو دەوڵەت-نەتەوە نوێکاندا وا دەکات کە لێکدژییەکانی نێوان بوونە هەمەکییەکەو بوونە بەشـەکییەکان نەمێنێت، تەنها ئەو جۆرە لە نەتەوەیە کە لەنـاو عەقڵـدا بـوونی هەیە، واتە ئەو نەتەوەیەی کە هیگڵ باسـی دەکـات، ئەویـش بەوەی لەکـاتی بەشـەکی بوونەوەیـدا خـۆی لەنـاو چەنـد نەتەوەیەکدا بەشـەکی بکـاتەوە کە هەر یەکەیـان بەشـێوازو چۆنایەتییەکـانی خۆی ئەم بەشەکی بوونەوەیە شێوەگیربکات.

نەتەوەی هەمەکـی لێـرەدا هـیچ لەو نەتەوە بەشـەکییانە نییە کە هەر یەکە بەخۆی هەمەکییەکی سەربەخۆیە، بەڵام لەنـاو هەر یەکەشیاندا بوونی هەیەو

هەریەکەیـــان لە دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانیــدا دەیخـــاتەڕوو، کــۆی ئەم خســتنەڕوانەش، نەتەوەیەکـی عەینـی و واقعـی نیشـان دەدەن کە لە بنچیـنەدا شــێوەگیرکەری نەتەوە هەمەکیــیە عەقڵیــیەکەیە، لێــرەدا نەتەوەی هەمەکــی بـوونێکی عەقڵـی هەیەو هـیچ لە نەتەوە بەشـەکییەکان نیـیە چـونکە عەقڵیـیە، هەمووشیانە چونکە لەواندا نەبێت عەینی نابێتەوە. لەڕاستیدا هیچ دەوڵەت-نەتەوەیەک لە دەوڵەت-نەتەوەکان جەوهەرەکەی نەتەوەیەکی هەمەکی عەقڵی نیــیەو نەتەوەیەکــی بەشــەکییەو خــۆی عەقڵــی کــردووەتەوە، تــا نەتەوە بەشەکییەکانی تری ناو دەوڵەتەکەی وەک نەتەوەیەکی هەمەکی سەیری بکەن و بەشـەکی بـکەنەوە، ئەمەش لەپێنـاو چەوسـاندنەوەو سـەرکوتکردنی نەتەوە بەشــەکییەکانەو ناچارکردنیــانە بەوەی ببــنە بەشــەکی کەرەوەو دەرخەری شوناسی نەتەوە زاڵەکە.

بەشی چوارەم:

وێناکردنی کورد وەك نەتەوەیەکی خێڵەکی

جیاوازی نێوان تیۆرە عەقڵی و تیۆری دروستەیی نەتەوە لە لایەکەوە ئەوەیە کە تیۆری عەقڵی وا سەیری نەتەوە دەکات کە بوونەوەرێکی عەقڵییەو دەبێت لە واقعدا بێتەبوون، بەڵام تیۆری دروستەیی واسەیری نەتەوە دەکات کە بوونەوەرێکی دروستەییەو لەلایەن کۆمەڵە ئەندازیارێکی کۆمەڵایەتییەوە نەخشەی بۆ دەکێشرێت و لە زەمینەیەکی شیاودا دروست دەکرێت. لەلایەکی ترەوە تیۆرە عەقڵیەکە بوونی نەتەوە دەکاتە پێشمەرج بۆ بوونی دەوڵەت و دەوڵەت دوای ئەوەی دێتە بوون کە نەتەوە لە ناو کۆمەڵگادا پەیدابووەو پێویستی بەوەیە سنورەکانی بوونی خۆی لە دەوڵەتدا شێوەگیر بکات ولە بوونەوەرێکی نادیارو ناهەستپێکراوەوە ببێت بە بوونەوەرێکی هەستپێکراو و دیار. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بەپێی ئەم تیۆرە دەوڵەت لە نەتەوەوە دێتە بوون و ماهییەتی دەوڵەت بوونی نەتەوەیە.

بەڵام بەپێی تیۆرە دروستەییەکە بوونی دەوڵەت پێشمەرجە بۆ دروستکردنی نەتەوە و دەوڵەت نەتەوە لەناوخۆیدا دروست دەکات و گەر دەوڵەت بوونی نەبێت شوێنێک بۆ دروستکردنی نەتەوە بوونی نابێت، بۆیە بەبێ بوونی دەوڵەت ناکرێت بیر لە دروستکردنی نەتەوە بکرێتەوە. واتە دەوڵەت بنەمای دروستکردنی نەتەوەیە.

بەپێی تیۆرە عەقڵییەکە دەوڵەت لە ناو نەتەوەدا بوونی هەیەو نەتەوە دەرکەوت بە بوونی دەوڵەت دەکات و لە ناوەوەی خۆیەوە دەیهێنێتە دەرەوەی خۆی و لە ناویدا نیشتەجێ دەبێت، بەڵام بەپێی تیۆرە دروستەییەکە نەتەوە بوونێکی ناوکەوتووی ناو دەوڵەتەو دەوڵەت دەرکەوت بە بوونی ناوەکییانەی نەتەوە دەکات.

بۆ تێگەیشتن لەو لێکۆڵینەوانەی کە بەپێی تیۆرە دروستەییەکە لەبارەی نەتەوەخوازیی کوردی و دروستکردنی نەتەوەوە کراون، گرنگە ئەوە بزانین کە بەپێی تیۆرە دروستەییەکە نەتەوەخوازی لەناودەوڵەتدا نەتەوە دروست دەکات و بێ بوونی دەوڵەت ئەو زەمینەیە بوونی نابێت کە نەتەوەخوازی تیایدا دەتوانێت نەتەوە دروست بکات.

بۆیە ئەو نەتەوەخوازیانەی کە دەوڵەتیان نییە گەر بیر لە دروستکردنی دەوڵەت بکەنەوە وەک ئەو ئەندازیارەیان لێ دێت کە بەبێ بوونی پارچە

زەوییەکی گونجاو بیر لەدروستکردنی باڵە خانەیەک بکاتەوە. جگە لەمەش ئەو نەتەوەخوازیـــانەی کە لە دەرەوەی دەوڵەتـــدا ســـەریان هەڵـــداوەو بە زمانەکەی هۆبسباوم نەتەوەخوازیی نادەوڵەتین، ناتوانن دەوڵەت دروست بکەن، چوونکە لەبنچینەدا نەتەوەخوازی کاری دروستکردنی دەوڵەت نییەو کـــاری دروســـتکردنی نەتەوەیەو جـــگە لەمەش ئەوەی کە نەتەوەخـــوازی دروستدەکات دەوڵەت خۆیەتی، بۆیە ناکرێت نەتەوەخوازی خۆی سەرقاڵ بکات بە بیرکردنەوەی لەوەی کە دەوڵەت دروست بکات.

کورد دەوڵەتی نییە، بەپێی تیۆرە دروستەییەکەش بزووتنەوە کوردییەکان لەبەر ئەوەی بەرهەمی دەوڵەت نین، بزووتنەوەی نەتەوخوازی ساختەن و نەزۆکن و ناتوانن نەتەوە دروست بکەن، بۆیە هەر لە سەرەتاوە قسەکردن لە ســـەر نەتەوەخـــوازیی کـــوردی و دروســـتکردنی نەتەوە بەپێـــی تیـــۆرە دروستەییەکە کارێکی مەحاڵە.

ئەوەی کە تیـــۆرە دروســـتەییەکە دەتوانێـــت لە بـــارەی بـــزووتنەوە کوردییەکـــانەوە پێمـــان بڵێـــت تەنهـــا ئەوەیە کە ئەم بـــزووتنەوانە وەک نەتەوەخوازییەکی خەیاڵی و نەزۆک بۆ ئێمە پێناسە بکات و ئەوە روون بکاتەوە کە ئەم نەتەوەخوازییە لەبەر ئەوەی لە ناو دەوڵەتی خۆیدا سەری هەڵنەداوە ناتوانێت نەتەوە دروست بکات و بیرکردنەوەشی لە دروستکردنی دەوڵەتێک بۆ ئەوەی نەتەوەکەی تیا دروست بکات لە ئەفسانەیەک زیاتر نییە. بۆیە تاکە ڕێگایەک کە لەبەردەم ئەم بزووتنەوانەدا هەیەو ڕێگایەکی عەقلانی و واقعییە، تەنها ئەوەیە کە ڕێگە بدەن بەو نەتەوەخوازییە دەوڵەتییانەی کە کۆمەڵگاکەیان بەسەریاندا دابەشکراوە هەریەکەیان پارچەیەکی بخاتە ناو پێکهاتەی ئەو نەتەوەوە کە لەناو دەوڵەتەکەیدا سەرقاڵە بە دروستکردنییەوە.

لەڕاستیدا بەپێی تیۆرە دروستەییەکە لەمە زیاتر لەسەر بزووتنەوە کوردییەکـــان و دروســـتکردنی نەتەوە ناوترێـــت و ئەوەی لەم چوارچێـــوەیە دەرچێت کارەکەی دەکەوێتە دەرەوەی تیۆرە دروستەییەکە و ئەوەی دەیڵێت بنەما تیۆرییەکەی خۆی لە دەستدەدات.

ئایا بەپێی تیۆرە عەقڵییەکە دەتوانین هیچ لە بارەی بزووتنەوە کوردییەکان و دروستکردنی نەتەوەوە بڵێین؟ بەپێی تیۆرە عەقڵییەکەش نەتەوە بوونەوەرێکی عەقڵیی زیندووەو بوونەوەرێکی دروستەیی نییە تا دروستبکرێت، لەبەر ئەوە

تیۆرە عەقڵییەکە ناکرێت هیچمان لە بارەی ئەو نەتەوەخوازیانەوە پێ بڵێت کە لە پێناو دروستکردنی نەتەوەدا پەیدابووەن.

گەر بـــزووتنەوە کوردییەکـــانیش وەک ئەو بـــزوتنەوانەی کە ئامانجیـــان دروستکردنی نەتەوەیە لە پێناو دروستکردنی نەتەوەدا سەریان هەڵدابێ، ئەوە تیـۆرە عەقڵییەکە هـیچ لێکدانەوەیەکی بۆیـان نییە، بەڵام گەر ئەم بـزوتنەوانە وەک ئەو بزووتنەوە نەتەوەخوازانە ئامانجیان دروستکردنی نەتەوە نەبێت و لەنـاو خۆیانـدا هەڵگـری ئامـانجێکی عەقڵـی بـن، دەتـوانین لە رێـگەی تیـۆرە عەقڵییەکەوە لێیان بکۆڵینەوە.

بەر لەوەی بەپێی تیۆرە عەقڵییەکە لەو بزووتنەوانە بکۆڵینەوە کە نـاونراون نەتەوەخوازیی کوردی، دەبێت لە ئامانجی ئەو بزووتنەوانە بکۆڵینەوەو بگەینە ئەو دەرئەنجامەی ئەوەی بووتە هۆی سـەرهەڵدانی ئەو بـزووتنەوانە هەوڵدانە بۆ گەیشتن بەهەمان ئەو ئامانجەی کە بـزووتنەوە دەوڵەتـی و نادەوڵەتییەکـان لە پێناویدا سەریان هەڵداوە یان هەوڵدانە بـۆ وەدیهێنـانی ئەو بیـرۆکە عەقڵییە کە لەناو روحی هەمەکیی کورددا وەک بیرۆکەی نەتەوە بوونی هەیە.

دوای ئەوەی ئامـانجی بـوونی ئەو بـزووتنەوانە لەلامـان روون بـوویەوە، ئەوکـات دەتـوانین بڕیـار لەسـەر ئەوە بـدەین کە ئەو بـزوتنەوانە بەشـێکن لە پرۆسەی پەیدابوونی نەتەوە یان وەک بزووتنەوەکانی تری دنیا بـزووتنەوەی نەتەوەخوازن و کار بۆ ئەو ئامانجـانە دەکەن کە نەتەوەخـوازییە جیاوازەکـانی دنیـا بە درێژایـی ئەم سـەدەیە کاریـان بـۆکردوون. گەر ئەو بـزووتنەوانە بەشـێکبن لە پرۆسـەیەکی مێژوویـی دووردرێـژ کە بەپێـی تیـۆرە عەقڵـییەکە پرۆسـەی پەیـدابوونی نەتەوەیە، ئەوە بۆ تێگەیشـتن لەم بزووتنەوانە بە هـیچ شـــێوەیەک نـــاتوانین ســـوود لە تیـــۆرە دروســـتەییەکە وەرگـــرین و ئەو لێکـــۆڵینەوانەش کە تائێســـتا لە چوارچێـــوەی تیـــۆرە دروســـتەییەکەی نەتەوەخـــوازی لەم بزووتنەوانەیـــان کۆڵیـــوەتەوە نە لەم بـــزووتنەوانە تێگەیشـتوون و نە توانیویـانە هیچیش لە بارەیانەوە بڵێن، ئەوەش کە وتـراوە سەرچاوە لە تێنەگەیشتن لە جەهەری ئەم بزوتنەوانەوە گرتووە.

ئەوەی دەتـوانین سـودی لێـوەرگرین بـۆ تێگەیشـتن لە سـەرهەڵدانی ئەم بـزوتنەوانە، تەنهـا تیـۆرە عەقڵـیەکەیەو تەنهـا بەو چەمکـانەش دۆخـی ئەم بزوتنەوانە لێکدەدرێتەوە کە تیۆرە عەقڵییەکە دەیانخاتە بەردەستمان.

بەر لەوەی کـــار لەســـەر ناســـینی ئەو بـــزووتنەوانە بکەیـــن کە بە نەتەوەخـوازیی کـوردی ناسـراون، گـرنگە ئەو بۆچوونـانەی لە بـارەی ئەم بـزووتنەوانەوە هەن بیـانخەینەڕوو و گفتوگۆیـان لەسـەر بکەیـن، بە گفتوگـۆ کـردن لەســەر ئەم بۆچوونـانە لەوانەیە بگەیـنە ئەو دەرئەنجـامەی کە ئەم بزووتنەوانەش هەمـان ئامـانجی بزووتنەوە نادەوڵەتییەکانی نەتەوەخوازییـان هەبێت. گەر بگەیـن بە دەرئەنجـامێکی لەم جۆرە، ئەو کـات لە رێگەی تیـۆرە دروسـتەییەکەوە دەتـوانین لێیـان بکـۆڵینەوەو ئەوە دیـاری بکەیـن کە بـۆچی نەیان توانییوە نەتەوە دروست بکەن. یان دەکرێت بگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە ئەم بزووتنەوانە بزووتنەوەی نەتەوەخـوازیی نـادەوڵەتی نین و ئامـانجێکی تر لە پشت دروستبوونیانەوە هەیە.

گەر بگەیــن بە دەرئەنجـامێکی لەم جـۆرەش، ئەوکـات لە رێـگەی تیـۆرە عەقڵییەکەوە دەتوانین لێیان بکۆڵینەوەو ئەوە ئاشکرا بکەین کە سـەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوانە بەشێکە لەو پرۆسە گەورەیەی کە نەتەوە بەمانا عەقڵییەکەی تیایدا پەیدادەبێت، یان بەشێک نییە لەو پرۆسەیەو لە بارەی بوونی نەتەوەیی کوردەوە هیچمان پێ ناڵێن.

هەمـــوو ئەو لێکـــۆڵینەوانەی کە لە بـــارەی ئەم بـــزووتنەوانەوە هەن لە چوارچێوەی ئەو بۆچوونـانە دەرنەچـوون کە سـەر بەتیۆرە دروسـتەییەکەن، ئەو لێکـــۆڵینەوانەش کە دەکەونە دەرەوەی تیـــۆرە دروســـتەییەکەوە یـــان لێکـۆڵینەوەی مێـژوویین و حکایەتەکـانی ئەم بـزووتنەوانە دەگێـڕنەوە یـان لێکـــۆڵینەوەی ئایـــدیۆلۆجین و ئامانجیـــان دروســـتکردنی ئایـــدیۆلۆجیایەکی نەتەوەخوازانەیە.

ئەو لێکـۆڵینەوانەی کە لەبـارەی نەتەوەخـوازیی کـوردییەوە کـراون چ ئەوانەیـان لێکۆڵەرە بیانییەکـان کردویـانن چ ئەوانەی کە لێکۆڵەرە کوردەکـان کردویـانن، هەموویـان لە سنوری ئەو بیرکـردنەوە گێلنەرییە دەرنەچـوون کە پێـی وایە نەتەوەخـوازیی کـوردی بـوونەوەرێکی دروسـتکردووە لە نـاوەوە خێڵەو لە دەرەوە نەتەوەیەو دەتوانرێت ناوی بنرێت نەتەوەی خێڵەکی.

گەر ئەو لێکـۆڵەرانە خۆیـان ســەرقاڵکردبێت بەســەلماندنی ئەو بیـرۆکە گێلنەرییەوە، ئەوە گفتووگۆکردنی ئەم بیرۆکەیەو ئەو عەقڵە دروستەییەی کە لە پشتییەوە هەیە، قسـەکردنە لەسـەر هەمـوو ئەو بۆچوونـانەی کە سـەرچاوە

لە هەمان عەقڵی دروستەییەوە دەگرن و بە شێوازی جیاواز جیاواز هەمان ئەو بیـــرۆکەیە دووپـــات دەکەنەوە کە بەیـــانی ئەوە دەکـــات بـــزووتنەوە کوردییەکـان بە درێژایـی ئەم سـەدەیە لەبـری ئەوەی نەتەوە دروسـت بـکەن بوونەوەرێکیـان دروسـت کـردووە کە نەخـێڵە نە نەتەوەیە، کەچـی لە هەمـان کاتدا هەردووکیشیانە.

لەوانەیە گرنگترین و کۆنترینی ئەو بۆچوونانەی کە لە بارەی بزووتنەوە کورییەکـانەوە هەن ئەو بۆچـوونەی گێلـنەر بێت کە لە کتێبی <نەتەوەکـان و نەتەوەخوازی> دەیخاتەڕوو، ئەم بۆچوونەی گێلنەر لەوێوە گرنگە کە گێلنەر تەنهـا لێکـۆڵەرێکی ئاسـایی بـواری نەتەوەخـوازی نیـیە، بەڵکـو گرنگتـرین مەرجەعە بـۆ ئەو لێکـۆڵینەوانەی کە لە بـواری نەتەوەخوازیـدا ئەنجامـدراون، جـگە لەمەش گێلـنەر ئەو بۆچـوونەی خـۆی لە چوارچێـوەی داڕشـتنی تیـۆرە مـۆدێرنەکەدا دەخـاتەڕوو و لە ڕێگەیەوە هەوڵدەدات بزووتنەوە کوردییەکـان وەک جۆرێـک لە جۆرەکـانی نەتەوەخـوازی لەجیهانـدا پـۆلێن بکـات و جیایـان بکاتەوە لە نەتەوەخوازییەکانی تر.

گێلنەر لەکارەکەی خۆیدا وەک لێکۆڵەرانی تر بۆ سـەلماندنی بۆچوونەکەی خۆی مێژووی بزووتنەوە کوردییەکانمـان بـۆ نـاگێڕێتەوەو لە پـۆلێنکردنەکەی خۆیدا بۆ نەتەوەخوازییەکانی جیهان باس لە مێژووی نەتەوەخـوازی کـوردی ناکات، بەڵکو بزووتنەوە کوردییەکـان لە نـاو جۆرێـک لە نەتەوەخوازیدا پـۆلێن دەکـات، کە نەتەوەیەکـی خێڵەکـی دروسـت دەکەن، ئەم نەتەوە خێڵەکییەش لە نـــاوەوە خــێڵەو لە دەرەوەش خــۆی وەک نەتەوە دەنــوێنێ، واتە نەتەوەیە بە ناوەڕۆکێکی خێڵەکییەوە.

بۆ ئەوەی بنەمـای ئەو بڕیـارە بدۆزینەوە کە کورد بە نەتەوەیەکـی خێڵکـی دەزانێـــت، دەبێـــت بە شـــوێن ئەوەدا بـــڕۆین کە خـــێڵە بەراییەکـــان چـــۆن پەرەدەسێنن و چۆن دواتر دەبن بەنەتەوە. بۆ ئەمەش دەبێت گەشتێک بە نـاو سیسـتەمی پەرەسـەندنی خێڵەکاندا بـۆ کۆمەڵگایەکی پەرەسـەندووتر لەخۆیـان بکەیـــن و ئەوە روونبکەیـــنەوە ئەوەی لەو پەرەســـەندنە جیـــاوازانەی خـــێڵە بەراییەکان دەمێنێتەوە چییە؟

بەبێ روونکردنەوەیەکی تیۆری ئەم مەسەلەیە ناتوانین ئەوە روونبکەینەوە ئەوەی لەو خـێڵە بەراییـانەی کە کوردیـان لـێ هـاتووەتە ئـاراوەو تـا ئێسـتا لە

کورددا ماوەتەوە چییەو چی وا لە لێکۆڵەران دەکات لەم سەردەمەدا کورد بە نوێنەری خێڵە بەراییەکان بزانن و ناوی بنێن نەتەوەیەکی خێڵەکی.

١) خێڵ و دروستکردنی نەتەوە

گێلنەر لە کارەکەی خۆیدا سەرەتا باس لە جیاوازییەکانی نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی دەکات و ئەوە روون دەکاتەوە: بە هۆی ئەو دروستە کۆمەڵایەتییەوە کە پەیوەندی کەلتورو دەوڵەت لە ناو ئەو دوو کۆمەڵگایەدا رێک دەخات، ناکرێت کۆمەڵگای کشتوکاڵی بەو کۆمەڵگایە بزانرێت کە نەتەوەکان تیایدا سەرهەڵدەدەن، چونکە لە ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا دروستەی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایە رێگرە لە بەردەم سەرهەڵدانی کەلتورێکی سەراپاگیرداو بەردەوام کار بۆ ئەوە دەکات سنوری نێوان کەلتورە ناوچەییە جیاوازەکانی ناو خۆی بەهێز بکات، ئەمەش رێگرە لە بەردەم ئەوەدا لە ناو دروستەیەکی کۆمەڵایەتی لەو جۆرەدا رِیگە بەوە بدرێت کەلتورێک لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا سەراپاگیر بکرێت و نەتەوە بەمە بێتە ئاراوە.

بەڵام دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای پیشەسازی بە پێچەوانەی کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە لەسەر ئەوە دادەمەزرێت کە کەلتورێک لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا سەراپاگیر بکرێت و سنوری سیاسی دەوڵەت و سنوری کەلتوری کۆمەڵگا ببێتەوە بەیەک و نەتەوە بە هۆی ئەمەوە بێتە ئاراوە.

نەتەوەخوازی و دروستکردنی نەتەوەکان لای گێلنەر بەشێکی جیانەکراوەی گۆڕانی کۆمەڵگا جیاوازەکانی جیهانە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیییەوە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی. لای ئەو پرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵگاکان بەبێ بەرگریکردن لەو گۆڕانە ناچێت بەرِێوە. نەتەوەخوازی چۆن وەک هێزێکی ناو دروستەی کۆمەڵگای پیشەسازی کار بۆ ئەوە دەکات لە رێگەی دروستکردنی نەتەوەوە کۆمەڵگا لە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵییەوە بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، لە بەرامبەریدا خێڵیش وەک هێزێکی ناو دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای کشتوکاڵی دەبێتە هێزێکی بەرگریکەر لە بەردەم ئەو گۆڕانەدا کە نەتەوەخوازی ئەنجامی دەدات و هەوڵدەدات دروستە کۆمەڵایەتییەکەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی وەک خۆی پارێزراوبێت و کۆمەڵگاکە

وەک خـۆی بمێنێـتەوە. لەلایەکەوە نەتەوەخـوازی هێـزێکە لەنـاو پرۆسـەی پەرەسەندنی کۆمەڵگای پیشەسازیدا وەک پێداویستییەکی ئەو کۆمەڵگایە سـەر هەڵـدەدات و کـاری ئەوەیە بە کەلتـورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگـای پیشەسـازی نەفـی هەمـوو ئەو کەلتـورە ناوچەییـانە بکـات کە کەلتـوری کۆمەڵگـا کشتوکاڵییەکەن. ئەمەش لە پێناوی ئەوەدا دەکات جیاوازیی کەلتوری نەهێڵێت و هەموو ئەندامانی کۆمەڵگا ناوچەییەکانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکە وا لێ بکات بتوانن بە یەکسـانی ئەو کەلتورە پیشـەییە وەرگـرن و لەو کۆتـو پەیوەنـدانە دەربـازببن کە لەکۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکەدا ڕێگەی لێدەگرن فێـری کەلتـورێکی تری جگە لە کەلتورە ناوچەییەکەی خۆیان ببن.

لای ئەو لە نـاو کۆمەڵگای کشـتوکاڵیدا لە فێربـوونی کەلتوردا، سیسـتەمێک پەیڕەو دەکرێت کە ڕێگرە لە بەردەم ئەوەدا هەمـوو ئەنـدامانی ئەو کۆمەڵگایە بـبن بە خـاوەنی یەک کەلتـورو یەک زمـان. لە نـاو ئەم کۆمەڵگـایەدا کـۆمەڵە کەلتورێکی جیاواز هەن، مەرجی فێربوونی هەریەک لەو کەلتورانە ئەوەیە ئەو کەسـە سـەر بە کۆمەڵگـا نـاوچەییەکەی ئەو کەلتـورە بێـت، واتە ئەنـدامانی کۆمەڵگا ناوچەییەکانی تر لەبەر ئەوەی ئەندامی کۆمەڵگایەکی تـرن و ئەندامی ناو هەمان کۆمەڵگا نین بۆیـان نییە کەلتوری ئەو کۆمەڵگایە فێـربن، بۆیە بۆ فێربـوونی کەلتـوری ئەو کۆمەڵگایـانە پێویسـتە ئەو کەسـە هەڵگـری شوناسـی ئەو کۆمەڵگایە بێت.

بەپێی بۆچوونی گێلنەر کەلتور لە ناو ئەم کۆمەڵگا ناوچەییانەی کۆمەڵگـای کشـتوکاڵیدا وەک ئەو مـوڵکە وایە کە لە بـاوکی نـاو خێزانێـک جـێ دەمێنـێ و ئەوەی کە شـیاوی ئەوەیە ئەو مـوڵکەی بـۆ بگـوازرێتەوە و ببێـت بە خـاوەنی راسـتەقینەی، ئەنـدامانی نـاو ئەو خێـزانەن، جگە لە ئەنـدامانی نـاو ئەو خێـزانە کەس بۆی نییە ببێت بە میراتگری ئەو موڵکە بەجێماوە.

لەبەرامبەر ئەمەشدا کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگای پیشەسـازی پەیڕەوی لە سیسـتەمێکی تـر دەکـات کە سیسـتەمی میـرات نییە، ئەم کەلتـورە پیشـەییە موڵکی کەس نییە و لە باوکێک جێ نەمـاوە، بۆیە هەمـوو کەسێک بـۆی هەیە ببێـت بەخـاوەنی، مەرجـی خاوەنـدارییەتییەکەش تەنهـا ئەوەیە کە ئەو کەسـە توانـای ئەوەی هەبێـت فێـری ببێـت، کە فێـری بـوو دەبێـت بە مـوڵکی خـۆی و دەتوانێت کاری پێبکات.

دەکرێت بۆچوونەکەی گێلنەر لەبارەی پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی بە نموونەیەک روونبکەینەوە، بۆ ئەمەش دەبێت کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی لەشێوەی ئەو کۆمەڵگا کشتوکاڵیانە بێنینە پێش چاومان کە لە سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا هەبوون، با نموونەی میرنشینێکی ئەو سەردەمە وەرگرین و پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناوی دیاریبکەین.

با وادابنێین ئەم میرنشینە لە چەند خێڵێکی گەورەی جیاواز پێکهاتووە، ئەم خێڵانەش لە ژێر فەرمانڕەوایی چینێکی دەسەڵاتداردان کە سەر بە هیچ یەکێک لەو خێڵانە نین کە خەلافەت دەسەڵاتی فەرمانڕەوایەتیکردنەی پێ بەخشیون. با وادابنیین لەپاڵ ئەو کۆمەڵە فەرمانڕەوایەدا گروپێکیش لە زانای ئایینی هەن، ئەوانیش بە هەمان شێوە سەر بەهیچ یەکێک لەو خێڵە گەورانە نین و خەلافەت دایناون تا ڕەوایەتی بدەن بە دەسەڵاتی فەرمانڕەواکان. با وادابنین ئەو چەند خێڵەی کە ئەو میرنشینەیان پێکهێناوە هەریەکەیان خاوەنی زمانی خۆی و کەلتورێکی میللی تایبەت بە خۆیەتی و هەریەکەشیان سەرقاڵن بە پیشەیەکی تایبەتەوە کە کەلتورە پیشەییەکەی بەشێکە لە کەلتوری خێڵەکی خێڵەکان. لە بەرامبەر خێڵەکانیشدا با وادابنێین فەرمانڕەواکان و زانا ئایینییەکان خاوەنی کەلتوری باڵای خەلافەتن و زمانی کەلتورەکەشیان زمانی عەرەبییە.

لای گێلنەر لە کۆمەڵگایەکی لەو جۆرەدا ئەندامی هەریەک لەو خێڵانە بە حوکمی ئەندامبوونی لەو خێڵەدا تەنها بۆی هەیە کەلتوری ئاکاری و پیشەیی خێڵەکەی خۆی لەناو خێڵەکەدا وەرگرێت، چونکە دروستەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی رێگە نادات بە ئەندامی خێڵێک لە خێڵەکان کەلتوری ئاکاری و پیشەیی هیچ خێڵێک لە خێلەکان وەرگرێت، لەهەمانکاتدا ئەندامانی هیچ خێڵێک لە خێڵەکان بۆی نییە کەلتوری ئاکاری و پیشەیی فەرمانڕەواکان و زانا ئایینییەکان وەرگرێت و ببێت بە ئەندام لە ناو چینی فەرمانڕەوا یان چینی زانا ئایینییەکاندا. بە هەمان شێوەش دروستەی کۆمەڵگاکە رێگە نادات ئەندامێک لە ئەندامانی چینی فەرمانڕەواو چینی زانایان کەلتوری خێڵێک لە خێڵەکان فێرببێت و پەیڕەوی لە ئاکارو پیشەکانی ئەوان بکات. بەپێی ئەم بۆچوونە لە ناو کۆمەڵگایەکی لەم جۆرەدا چەند شوناسێکی خێڵەکی جیاوازمان هەیە کە

کەلتوری ئاکاری و پیشەیی هەریەک لەو خێڵانە دیاری دەکەن، هەرکەسێک هەڵگری شوناسێک لەو شوناسانە بێت ئەوە تەنها لە چوارچێوەی خێڵێک لەو خێڵانە دەتوانێت کاربکات و بژێت، بە هیچ شێوەیەک ناتوانێت سنوری کەلتوری خێڵەکەی خۆی ببڕێت. کەلتور لێرەدا وەک میرات وایە لە باوانەکانی خێڵەوە دەگوازرێتەوە بۆ نەوەکان.

چینی فەرمانڕەوا و چینی زانا ئایینییەکانیش هەرچەندە هەمان زمان و هەمان کەلتورییان هەیە، بەڵام هەریەکەیان خاوەنی شوناسێکی پیشەیی جیاوازەو نەوەی چینی زانایانی ئایینی دەبێت لە ناو ئەو دەسەڵاتە ناوچەییەدا وەک باوانەکانیان ببن بە زانای ئایینی و شوناسی پیشەیی باوانەکانیان هەڵگرن، چینی فەرمانڕەواش بەهەمان شێوە.

بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر دروستەی ئەم کۆمەڵگا کشتوکاڵییە لەسەر ئەوە دامەزراوە کە بەردەوام سنوری نێوان ئەم شوناسە جیاوازانە بەهێز بکات و جیاییەکەیان بپارێزێت و ببێتە رێگر لە بەردەم هەر هێزێکدا کە کار بکات بۆ ئەوەی ئەو شوناسە جیاوازانە بکاتەوە بەیەک. بۆ نموونە گەر کەسانێک لەو کۆمەڵگایەدا بیانەوێت زمانە جیاوازەکانی خێڵەکان بکاتەوە بەیەک زمان، ئەوە ئەو کەسانە دژی ئەو رێککەوتنە کۆمەڵایەتییە بوونەتەوە کە کۆمەڵگاکەی لەسەر دامەزراوە.

لە کۆمەڵگایەکی لەم جۆرەدا کاتێک کەسێک کە لەناو یەکێک لەو گروپانەدا لەدایک دەبێت لە گەڵ لەدایکبوونیدا شوناسی گروپەکە هەڵدەگرێت و بەهۆی ئەو شوناسەشەوە تەنها دەبێت کەلتوری ئاکاری و پیشەیی ئەو گروپە وەرگرێت کە شوناسەکەی پێداوە، واتە لەم کۆمەڵگایەدا شوناسی کۆمەڵایەتی پێشدەکەوێت بەسەر وەرگرتنی کەلتوری کۆمەڵایەتیدا. بەهۆی ئەمەشەوە هەر گروپێک لەو گروپانە شوناسەکەی خۆی دەپارێزێت و خۆی لە جیاوازیدا لەگەڵ ئەوانی تردا دەهێڵێتەوە.

گێلنەر لەبارەی ئەم کۆمەڵگایەوە دەڵێت: کۆمەڵگای کشتوکاڵی بەوەی کۆمەڵە پسپۆڕییەکی جێگیرو کۆمەڵە گروپێکی لۆجیکی وخوێنی و پیشەیی و پلەداریی جێگیر لە خۆدەگرێت، دروستەیەکی کۆمەڵایەتی روون و دیایکراوی هەیە، توخمەکانی ناوی رێکخراون و بەشێوەیەکی هەڕەمەکی دابەش نەبوون، کەلتورە لکییەکانی جەخت لەسەر ئەو جیاکارییە دروستەییانە دەکەنەوەو

هێزیان پێدەدەن، بەهەرحاڵ بەشێوەیەکی گشتی لەڕێگەی دامەزراندن و جەختکردنەوە لەسەر جیاوازییە کەلتورییەکانی ناوخۆی بەربەست نایێتە سەر رێگەی کاری کۆمەڵایەتی. کۆمەڵگا هەستدەکات گوزارشتکردن لەو جیاکارییە کەلتورییانەو دانپیانانیان شتێکی تەواو گونجاو و شیاوە و دوورە لەوەی دوژمن کاری تیا بەدی بکرێت(١٢٧/٣).

ئەوەی گێلنەر لە بارەی کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە دەیڵێت گوزارشتێکی وردە لە بارەی میرنشینە گریمانەکراوەکەی ناو نموونەکەی ئێمە، ئەمەش یارمەتی خوێنەر دەدات کە لەو دروستە کۆمەڵایەتی و کەلتورییە تێبگات کە گێلنەر بە دروستەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی دەزانێت.

دوای ئەوەی ئەوە لەلامان روونبوویەوە کە دروستەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی رێ بەچی دەدات و رێ بەچی نادات، با هەوڵبدەین دروستەی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەش روونبکەینەوە کە بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر رێگە بەوە دەدات نەتەوە دروست بێت و کۆتایی بە جیاکارییە کەلتورییەکانی ناو دروستەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بێنێت.

دەتوانین لەسەر نموونەکەی پێشوو سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازی و پەرەسەندنەکەی باس بکەین و بەم شێوەیە روونی بکەینەوە: با وا دابنێین بەهۆی کۆلۆنیالیزمی ئەوروپاییەوە مۆدێرنیتێ بە کەلتورە پیشەیەکەی خۆیەوە گەیشتووەتە ناو پایتەختی خەلافەت و کۆمەڵە قوتابخانەو مەڵبەندێک لە ناو پایتەختی خەلافەتدا کراونەتەوە بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو کەلتورە. باوا دابنێین کەسانێکی ناو ئەو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەی کەپێشتر باسمان کرد، بە هەر هۆیەک بێت خێڵەکانی خۆیان جێهێشتووەو هاتوون بۆ پایتەخت و دوای کردنەوەی ئەو قوتابخانە نوێیانەو مەڵبەندە روشنبیرییەکان روویانکردووەتە ئەو قوتابخانانەو بوون بە خاوەنی کەلتورە مۆدێرنەکە، باوای دابنێن دوای نەمانی خەلافەت، لەلایەن هێزە کۆلۆنیالیستەکانەوە بەپێی ئەو نەخشەیەی کەهەیانە بۆ دامەزراندنی ئەو جۆرە لە دەسەڵات، بڕیار وایە ئەو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە بکرێت بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ، ئەو نوخبە سیاسییەش کە هەڵی دەبژێرن بۆ فەرمانڕەوایەتیکردنی ئەو کۆمەڵگایە، ئەو کەسانەن کە سەر بە خێڵە جیاوازەکانی ئەو کۆمەڵگایەن و هەریەکەیان کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆی و شوناسە خێڵەکییەکەی خۆی لەدەستداوەو

هەموویــان بــوونەتە خــاوەنی یەک شــوناس ویەک کەلتــور کە کەلتــوری کۆمەڵگایەکی پیشەسازییە.

بابزانین ئەو کۆمەڵە خوێندەوارەی کە بە یارمەتی هێزە کۆلۆنیالیستەکان بوون بە فەرمانڕەوای ئەو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە خێڵەکییە چۆن ئەو کۆمەڵگایە لە کۆمەڵگایەکی خێڵەکییەوە دەگۆڕن بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی؟

فەرمانڕەوا نوێکانی ئەم کۆمەڵگا کشتوکاڵییە پێشتر هەریەکەیان هەڵگری شوناسـی خێڵێـک لە خێڵەکـان بـووەو وەک ئەنـدامی هەرخێڵێـک لە خێڵەکـان بەردەوام هەوڵیداوە خۆی جیابکاتەوە لەوانی ترو شوناسەکەی خۆی بەمە بپارێزێــت، بەڵام دوای ئەوەی ئەمــانە لە قوتابخــانە مۆدێرنەکانــدا دەبــن بەهەڵگـری کەلتـورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگـای پیشەسـازی و دەسـتەبەرداری کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆیان دەبن، هەموویان دەبن بە هەڵگری یەک شـوناس و یەک کەلتور کە جیاوازە لە شوناس و کەلتوری خێڵەکانیان.

ئەمانە بۆ ئەوەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەی خۆیان بگۆڕن بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی، دەبێت قوتابخانەی نوێ بکەنەوەو زمانێک لە زمانەکانی خێڵەکان بــکەن بەزمــانێکی ســتاندارد بــۆ ئەوەی ببێــتە زمــانی خوێنــدنی کەلتــورە مـۆدێرنەکە، گەر ئەمەش نەگونجـا، ئەو زمـانەی خۆیـان کە لە قوتابخانەکـانی پایتەختـدا کەلتورەکەیـان پـێ خوێنـدووە، بـکەن بەزمـانی خوێنـدنی کەلتـورە مۆدێرنەکەی ناو دەوڵەتە ناوچەییەکەی خۆیان.

دوای ئەوەی لە دیــاریکردنی زمــانی کەلتــورەکە ســەرکەوتوو بــوون و توانیـان ئەو زمـانە وا لـێ بـکەن ببێـت بە زمـانی کەلتـورە مـۆدێرنەکە، دەبێـت هەنگـاوێکی تـر بنـێن ئەویـش ئەوەیە قوتابخـانەی نـوێ بـکەنەوە بـۆ ئەوەی ئەنـدامانی هەمـوو خێڵەکـان بەو زمـانە کەلتـورە مـۆدێرنەکە وەرگـرن و لە کەلتورە میللییە جیاوازەکانی خۆیان و شوناسە جیاوازەکانیان رزگاریان ببێت و بەهۆی وەرگرتنی ئەم کەلتورەشـەوە ببن بە خـاوەنی یەک شـوناس و یەک کەلتور.

ئەو کۆمەڵگـــایەی کە ئەنـــدازە کـــۆمەڵایەتییەکەی لای ئەم فەرمـــانڕەوا نوێیانەیەو کار بۆ دروستکردنی دەکەن، وەک کۆمەڵگا کشتوکاڵییە خێڵەکییەکە شوناسەکەی پێش ناکەوێت بەسەر وەرگرتنی کەلتورەکەیدا، واتە ئەندامەکانی نـاو ئەم کۆمەڵگـایەو ئەنـدامانی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکە بەوەی کە لە نـاو ئەم

کۆمەڵگا نوێیەدا لەدایکدەبن نابن بەهەڵگری شوناسەکەی بەڵکو بە وەرگرتنی کەلتــورەکەی دەبــن بەهەڵگــری شوناســەکەی. لەم کۆمەڵگــایەدا وەرگرتنــی کەلتورەکە مەرجە بۆ ئەندامبوون لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا.

گەر کەســێک لەنــاو خێزانێکــدا لەدایــک بێــت کە باوانەکــانی ئەنــدامی ئەو کۆمەڵگا نوێیە بن بەوەی کە نەوەی ئەوانە، نابێت بە ئەندامی کۆمەڵگاکەیان، بەڵکو بەوە دەبێت بە ئەندامی کۆمەڵگاکە کە وەک ئەوان لە قوتابخانە نوێکاندا پەروەردە بکرێت و کەلتورە نوێیەکە وەرگرێت.

لێرەدا کەلتور شوناسی ئەندامبوون لەو کۆمەڵگایەدا دیاری دەکات نەک بە پێچەوانەوە, بەڵام وەک باسکرا لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەدا شــوناس جۆری کەلتــورەکەو زمــانەکەی دیــاری دەکــات، کەســێکیش بەوە دەبێــت بە خــاوەنی شوناس کە لەناو خێڵێک لە خێلەکاندا لەدایکبووبێت، بە لەدایکبوونی لەنــاو ئەم خێڵەدا شوناسی ئەندام بوون لەو خێڵەدا وەردەگرێت و دوای وەرگرتنی ئەم شوناســەش شوناســی ئەو کەســە ئەوە دیــاری دەکــات ئەو کەســە دەبێــت چ جــۆرە کەلتورێــک بەچ زمانێــک لە زمانەکــانی ئەو کۆمەڵگــا کشــتوکاڵییە وەرگرێت.

کاتێک لە ناو کۆمەڵگا نوێیەکەدا وەرگرتنی کەلتوری ئەو کۆمەڵگایە دەبێت بەمەرج بۆ شوناسی ئەندامبوون لەو کۆمەڵگایەدا، ئەو کاتە هەر ئەندامێک لە ئەندامەکانی نـاو خێڵە جیاوازەکـان بـۆ ئەوەی بچێتە نـاو پرۆسـەی فێربوونی کەلتورە مۆدێرنەکەوە، پێویستی بە شوناسی خێلەکەی نابێت، ئەو کەسە سەر بە هەرخێڵێک لە خێلەکان بێت و زمانەکەی زمانی هەرخێڵێک لە خێڵەکان بێت، ئەمە نــابێتە رێگــر لەبەردەم ئەوەدا کە بەزمــانی کەلتــورە مــۆدێرنەکە فێــری کەلتورە مۆدێرنەکە ببێت و ببێتە هەڵگری شوناسی ئەو کۆمەڵگا نـوێیەی کە فەرمانڕەوا نوێیەکان خەریکی ئەوەن دروستی بکەن.

لەم کۆمەڵگا نوێیەدا لەبەر ئەوەی فێربـوونی کەلتـور مەرجە بـۆ شـوناس و شوناس مەرج نییە بۆ فێربوونی کەلتور، هەموو کەسێک بەبێ جیاوازی بۆی هەیە لە قوتابخــانە مۆدێرنەکانــدا بەزمــانی ئەو قوتابخانــانە فێــری کەلتــورە مۆدێرنە پیشـەییەکە ببێت و ببێتە هەڵگری شوناسی ئەو کۆمەڵگایە، گێلنەر ئەمەی ناو ناوە یەکسانی کۆمەڵایەتی. گێلنەر لەبارەی دروستەی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگا نوێیەوە دەڵێت: بوون بە ئەندام لە یەکە ناوچەییەکان و یەکەکانی

کار و یەکەکانی تایبەت بە بابەتێکی دیاریکراو ئاسانەو گۆڕانی زۆریشی تیایە، ئەمەش بەگشتی بەندە لەسەر شوناسی ئەندامبوون لەو کۆمەڵگایەدا. بە کورتی دروستە کۆنەکەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بە پرۆسەی هەڵوەشاندنەوەدا براوەو تا ئاستێکی زۆریش یەکەیەکی تەواو خراوەتە جێگەکەی کە لە ناوەوە هەڕەمەکییەو لەناویدا کەلتوری ناوچەیی زۆرکەمن، جگە لە بەربەستێکی زۆرکەم هیچ ئاستەنگێک لە ڕێگای ئەو ڕێکخەرە وابەستەو کارایەدا نییە کە پەیوەندی نێوان تاکەکەس و ئەو کۆمەڵە تەواوە ڕێکدەخات. ئەم کۆمەڵە سیاسییە تەواو و یەکجارییەو بەوەی کە ئاوایە گرنگییەکی زۆر گەورەو تەواو نوێ بەدەست دەهێنێ لە ڕێگەی ئەوەوە کە پەیوەستە بە دەوڵەت و سنوری کەلتورییەوە، لێرەدا نەتەوە گرنگی خۆی پەیدا دەکات بەهۆی ئەوەوە کە کۆمەڵە ناوچەییەکان بەرەبەرە سنورەکانی نێوانیان دەڕمێن و گرنگییەکی زۆر گەورەش بەو جۆرە لە کەلتور دەدرێت کە پشت بە خوێندن دەبەستێ و دەوڵەتیش دەبێتە هەڵگری بەرپرسیاریەتی پاراستنی و سەرپەرشتیکردنی دروستە کۆمەڵایەتییەکەی ئەو کۆمەڵگایەی کە سیستەمی خوێندن بووە بە بەشێکی یەکلاکەرەوە جەوهەری لە دروستەکەی... هاوڵاتیان لەم کۆمەڵگایەدا لەدەرەوەی ئەو سیستەمەی خوێندنەوە کە سەراپای سنوری ئەو دەوڵەتەو دەزگای فێرکاری وکەلتورییەکەی تەنیوە ناتوانن هیچ فێر ببن و هیچ کارێکیش بکەن(١٢٨/٣).

ئەم بۆچوونەی گێلنەر لەسەر ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەی کە خوێندەوارەکانی قوتابخانە مۆدێنەکان کار بۆدروستکردنی دەکەن، ئەوە دەردەخات ئەم جۆرە لە کۆمەڵگا وەک کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەی پێشوو نییەو سنوری نێوان کەلتورە ناوچەییەکانی نێوان خێڵەکان ناهێڵێت و ئەو کەسانەی کە بەهۆی شوناسی خێڵەکی خێڵەکەیانەوە نەیاندەتوانی لە دەرەوەی خێڵەکانی خۆیان هیچ فێربن و هیچ کارێک بکەن، لەم کۆمەڵگا نوێیەدا دەتوانن لە دەرەوەی خێڵەکانیان کەلتورێکی تر و زمانێکی تری جیا لە زمان و کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆیان فێربن و ببن بە خاوەنی شوناسی کۆمەڵگایەکی گەورتر لە کۆمەڵگا خێڵەکییەکەی خۆیان. ئەوپێی وایە ئەم کۆمەڵگایە دروستەکەی وەک دروستەی کۆمەڵگا خێڵەکییەکان کار لەسەر جیاوازی نێوان کەلتوری خێڵەکان ناکات و بە پێچەوانەوە سنوری نێوان ئەو

کەلتـــورە ناوچەییـــانە ناهێڵێـــت و ئەنـــدامەکانیان دەکـــات بە ئەنـــدام لە نـــاو کۆمەڵگایەکی گەورەتردا کە کۆمەڵگایەکی نەتەوەییە.

بەڵام ئایا ئەمەی گێلنەر دەیڵێت وایە؟ بەراوردکردنەکەی گێلنەر لەوێوە دروستە کە لە نێوان کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵیدایە کە لەناوخۆیدا چەند خێڵێکی داخراوی هەڵگرتووە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەی کە لە ناو دەوڵەتە مۆدێرنەکان بە نـــاوی نەتەوەوە دروســـتکراوە. راســـتە لە کۆمەڵگـــایەکی کشـــتوکاڵیدا کە هەڵگری چەندەها کۆمەڵگای ناوچەیی و کەلتورو زمانی جیاوازە، دروستەی کۆمەڵگاکە وا بۆی گونجاوە کە پەیڕەوی لە سیستەمێک بکات سنوری نێوان کۆمەڵگـا ناوچەییەکـان و کەلتـورو زمـانە جیاوازەکانیـان بپـارێزێ و لەنـاو جیاوازیدا بیان هێڵێتەوەو پارێزگاری شوناسە جیاوازەکانیان بکات، بەڵام لە نـــاو کۆمەڵگـــایەکی نەتەوەیـــی لەو جـــۆرەدا کە نەتەوەخـــوازی بە کەلتـــورە پیشـــەییەکە دروســـتیکردووە، دەبێـــت پەیـــڕەوی لە سیســـتەمێک بکرێـــت کە شوناســـی کەلتـــوریی ئەنـــدامانی کۆمەڵگـــا ناوچەییەکـــان بکـــاتەوە بەیەک و یەکسانی لە وەرگرتنی ئەو کەلتورە پیشەییە پەیڕەو بکات کە کۆمەڵگاکەی پێدروست دەکات.

بەڵام ئایـــا بەراوردکردنـــی کۆمەڵگـــای کشـــتوکاڵی کە کۆمەڵگـــایەکی ســـەرووناوچەییە بە کۆمەڵگـایەکی نـاوچەیی نـاو کۆمەڵگـا ســەرووناوچەییە پیشەسازییەکە بەراوردکردنێکی دروستە؟.

کۆمەڵگـــای کشـــتوکاڵی وەک کۆمەڵگـــایەکی ســـەرووناوچەیی و گشـــتی لەناوخۆیدا لە کۆمەڵە یەکەیەکـی نـاوچەیی وەک خـێڵە گەورەکـان پێکهـاتووە، واتە خێـڵ خـۆی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکە نیـیە، بەڵکـو یەکەیەکە لە یەکە پێکهێنەرەکانی ئەو کۆمەڵگایە.

دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە سەرووناوچەییەکە دروستەی کۆمەڵایەتی یەکە پێکهێنەرەکانی نییە، واتە هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی خێڵە گەورەکـــان نیـــیە، دروســـتەی کـــۆمەڵایەتی کۆمەڵگـــا کشـــتوکاڵییە ســـەرووناوچەییەکە پەیـــڕەوی لەو سیســـتەمە دەکـــات کە شوناســـی یەکە پێکهێنەرەکـانی خـۆی کە خێڵەکـانن لەنـاو جیاوازیـدا بهێڵێـتەوەو وا لە هەر یەکێکیـان بکـات کە لەبەرامـبەر ئەوانـی تـردا جیاوازبێـت و پارێزگـاری لە جیاشوناسی خۆی بکات، بەڵام ئەو سیستەمەی کە یەکە پێکهێنەرەکانی ناوی

خێڵەکانن، پەیڕەوی لێدەکەن، تەواو پێچەوانەی ئەم سیستەمەیە. سیستەمی ناو خێڵەکان بەردەوام وا کار دەکات کە لەنێوان یەکە بچووکەکانی ناوخۆیدا جیاشوناسی و فرەکەلتوری پەیدا نەبێت، واتە بەردەوام هەوڵدەدات لە ناو یەک شوناس و یەک کەلتورو یەک زماندا بیان هێڵێتەوە، تا خێڵەکە وەک خێڵێکی جیاشوناس و جیا کەلتور لەبەرامبەر خێڵەکانی تری ناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەدا بتوانێت بوونی خۆی بپارێزێت. خێڵ کە یەکەیەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵییە لەناوخۆیدا پەیڕەوی لە یەکشوناسی و یەککەلتوری و یەکزمانی دەکات، بەڵام لە دەرەوەی خۆیدا و لەناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە سەرووناوچەییەکەدا لەگەڵ خێڵەکانی تردا پەیڕەوی لە جیاشوناسی و فرەکەلتوری و فرەزمانی دەکات و بەمەش خۆی لە خێڵەکانی تر جیا دەکاتەوە.

گێلنەر لەوە دەچێت لە وەسفکردنی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بەوەی کە پەیڕەوی لە سیستەمی جیاشوناسی دەکات هەڵەی نەکردبێت و لەوەشدا هەڵەی نەکردبێت کە کۆمەڵگای ناو دەوڵەتی نەتەوەیی بەوە وەسفکردووە کە پەیڕەوی لە یەکشوناسی دەکات، ئەوەی ئەو تیایدا کەوتووەتە هەڵەوە بەراوردکردنی کۆمەڵگای کشتوکاڵییە بە کۆمەڵگایەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە کۆمەڵگای دەوڵەت-نەتەوەکانە.

لە راستیدا ئەو کۆمەڵگا دروستکراوانەی کە گێلنەر بە نەتەوە ناویان دەبات، کۆمەڵگا پیشەسازییەکە نین و وەک خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی یەکە پێکهێنەرەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازین، بۆیە دەبوایە گێلنەر بەراوردەکە لەنێوان دروستەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی و دروستەی کۆمەڵگاکانی ناو دەوڵەتە مۆدێرنەکان نەکات، بەڵکو بەراوردەکە لەنێوان دروستەی ئەو کۆمەڵگا ناوچەییانەو دروستەی خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا بکات. یان بەراوردەکە لە نێوان دروستەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە سەرووخێڵەکییەکەو کۆمەڵگا پیشەسازییە سەرونەتەوەییەکەدا بکات، ئەو کات بەراوردەکەی دروست دەردەچوو.

پێشتر ئەوەمان روونکردوە کە خێڵ یەکەیەکە لەیەکەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی، واتە کۆمەڵگای کشتوکاڵی لە رووی دروستەی کۆمەڵایەتییەوە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە خێڵێکی گەورە، لە رووی کەلتوریشەوە پێکهاتەیەکە لە

کۆمەڵە کەلتورێکی میللی و کۆمەڵە زمانێکی جیاواز کە زمانی ئەو کەلتورانەن و هەر یەک لەو یەکانە لەناوخۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێک دەکات کە داوای یەکشوناسی و یەککەلتوری دەکات، ئەم سیستەمەش سیستەمی ناو خێڵەکانە.

بەڵام خێڵەکان لەدەروەی خۆیاندا لەگەڵ یەکتریدا پەیڕەوی لە سیستەمە ناوەکییەکەی ناوخۆیان ناکەن و پەیڕەوی لە سیستەمێکی تر دەکەن کە سیستەمی کۆمەڵگا سەرووخێڵەکییەکەیە، ئەم سیستەمەش داوای یەکشوناسی و یەککەلتوریان لێناکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە داوای فرەشوناسی و فرەکەلتورییان لێدەکات.

بۆیە هەریەک لەو یەکانە دەبێت لەناوخۆیاندا یەکبوونی خۆیان بپارێزن و لە دەرەوەی خۆیاندا لە بەرامبەر یەکەکانی تردا جیایی خۆیان بپارێزن. یەکبوونی ناوەکییانەی ئەو یەکانەش زامنی جیاییەکەیان لەگەڵ یەکەکانی تردا بۆ دەکات. ئەمەی سەرەوە ئەو دوو سیستەمە روونەدەکاتەوە کە خێڵ لە دەروەی خۆی و ناوەوەی خۆی پەیڕەوییان لێدەکات.

لێرەدا دەتوانین بپرسین: ئایا نەتەوە کە یەکەیەکی ناو کۆمەڵگای پیشەسازییە بەهەمان شیوەی خێڵ هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی هەیەو پەیڕەوی لەهەمان ئەو دوو سیستەمە دەکات، یان دروستەیەکی کۆمەڵایەتی تری هەیەو پەیڕەوی لەو دوو سیستەمە ناکات؟ گەر نەتەوەیەک لەو نەتەوە دروستکراوانەی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە لەسنوری سیاسی دەوڵەتێکدا دروستکراوە بهێنینە پێش چاومان دەگەینە ئەم دەرئەنجامانی خوارەوە:

نەتەوەیەکی لەم جۆرە لەناوخۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێک دەکات کە لە سنوری دەوڵەتەکەیدا داوای هاوشوناسی لێدەکات و نەتەوەخوازیش بەردەوام کار بۆ ئەوە دەکات خەڵکی ناو سنوری دەسەڵاتی سیاسی ئەو کۆمەڵگایە بەرەو ئەوە بەرێت فێری یەک کەلتورو یەک زمان ببن و لە ناو کۆمەڵگا نەتەوەییەکەیاندا بەو زمانە گفتووگۆ بکەن و لە هەڵسوکەوتیشیاندا پەیڕەوی لە یاساکانی ئەو کەلتورە بکەن، تا ببنە کەسانێکی هاوشوناس. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەم جۆرە لە نەتەوە لەناوخۆیدا هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی خێڵی هەیەو پەیڕەوی لە هەمان ئەو سیستەمە دەکات کە خێڵ لەناوخۆیدا هاوشوناسی ناوخۆی پێدەپارێزێت. کاتێک ئەم نەتەوەیە لە ناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەکەوێتە ناو پەیوەندی لەگەڵ نەتەوەکانی تردا،

پەیــڕەوی لەو سیســتەمە نــاوەکییەی خــۆی ناکــات کە داوای پاراســتنی هاوشوناسی ناوەکی لێدەکات، بە پێچەوانەوە پەیڕەوی لەو سیستەمە دەکات کە داوای جیاشوناسی لێ دەکات.

بەپێی ئەم سیستەمە نەتەوە دەبێت لەگەڵ نەتەوەکانی تردا جیاشوناس بێت، چونکە بەبێ پاراستنی جیاشوناسیی خۆی ناتوانێت لە پەیوەندی بەرامبەربوونەوەدا لەگەڵ نەتەوەکانی تردا بمێنێتەوە، نەتەوە بەوە زامنی جیاشوناسی خۆی لەگەڵ نەتەوەکانی تردا دەکات کە لەناوخۆیدا هاوشوناسی ناو خۆی بپارێزێت، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەش وەک خێڵ لە ناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی خۆیدا لەناوخۆیدا پەیڕەوی لە هاوشوناسی دەکات و لەدەرەوەی خۆیشی پەیڕەوی لە جیاشوناسی دەکات.

ئەم بەراوردەی سەرەوە دەمانگەیێنێ بە دەرئەنجامێکی پێچەوانەی ئەوەی کە گێلنەر لە کتێبەکەی خۆیدا پێی دەگات، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی گێلنەر نەیتوانیوە جیاوازی بکات لە نێوان ئەو سیستەمە ناوەکییەی کە نەتەوەو خێڵ لەناوخۆیاندا پەیڕەوی دەکەن لەگەڵ ئەو سیستەمە دەرەکییەی کە لەگەڵ هاوجۆرەکانی خۆیاندا لە ناو کۆمەڵگاکەی خۆیاندا پەیڕەوی دەکەن. هەر ئەمەش وایکردووە ئەو سیستەمەی کە خێڵ لەدەرەوەی پەیڕەوی دەکات و داوای لێدەکات لەگەڵ خێڵەکانی تردا جیاشوناس بێت بەراورد بکات لەگەڵ ئەو سیســتەمەی کە نەتەوە لەناوخۆیــدا پەیــڕەوی دەکــات و داوای ئەوەی لێدەکات لەناو خۆیدا هاوشوناس بێت و جیاشوناس نەبێت. گەر ئەویش وەک ئــێمە بەراوردەکەی لە نێــوان دوو سیســتەمە نــاوەکییەکەو دوو سیســتەمە دەرکییەکە بکردایە، ئەوە دەگەیشت بەهەمان دەرئەنجامی ئێمە.

بەپێی ئەوەی کە لەسەرەوە باسکرا، نەتەوە دروستکراوەکان لەراستیدا ئەو بوونەوەرە نوێیە نین کە گێلنەر وەک موعجزەیەک لە موعجزەکانی مۆدێرنیزم باسیان دەکات. بەڵکو نەتەوە دروستکراوەکان هیچ نین جگە لە خێڵێکی دروستکراو کە لەناو خۆیدا هاوشوناسی خۆی دەپارێزێت و لەدەرەوەی خۆیدا لە بەرامبەر ئەوانی تردا جیاشوناسی خۆی دەپارێزێت.

ئەوەی لەکارەکەی گێلنەردا ماوە روونی بکەینەوە دروستەی کەلتوری و سیستەمی گواستنەوەی کەلتورەوە. گێلنەر جیاوازیەکی تری نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی لە دروستەی کەلتوری و سیستەمی

گواستنەوەی کەلتوردا دەبینێ کە پەیوەندی بە دابەشکردنی کارەوە لە ناو کۆمەڵگادا هەیە. ئەو بەوەی کە بەراوردەکە لە نێوان یەکەکانی ناو ئەم دوو کۆمەڵگایەدا ناکات کە خێڵ و نەتەوەن، بەراوردەکە دەخاتە نێوان دروستەی کەلتوریی کۆمەڵگای کشتوکاڵی و یەکەیەک لە یەکەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە نەتەوەیە، ئەمەش وادەکات ئەو جیاوازییانەی باسیان دەکات نەبن بە جیاوازی لەنێوان دروستەی کاری ئەم دوو کۆمەڵگایە، بەڵکو ببن بە جیاوازی نێوان دروستەی کاری ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی و یەکەیەک لە یەکەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە نەتەوەیە.

بێگومان گەر ئێمە بەراوردەکەش بخەینە نێوان دروستەی کەلتوری ناو خێڵ و کۆمەڵگای پیشەسازی بەگشتی کە کۆمەڵگای نەتەوەکانە، هەر دەگەین بە هەمان دەرئەنجامی گێلنەر، چونکە لە هەردوو حاڵەتەکەدا بەراوردەکە دەکەوێتە نێوان پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناو یەکەکانی کۆمەڵگایەک لەگەڵ پەیوەندییە کەلتورییەکانی نێوان یەکەکانی کۆمەڵگایەکی تر.

کاتێک پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناو نەتەوە بەراورد دەکەین بە پەیوەندییە کەلتورییەکانی نێوان خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی، ئەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامە لەیەکەمیاندا پەیڕەوی لە یەککەلتوری و یەکزمانی دەکرێت و لە دووەمیاندا پەیڕەوی لە فرەکەلتوری و فرەزمانی دەکرێت. ئەمە ئەو بەراوردەیە کە گێلنەر دەیکات.

گەر ئێمەش بەراوردەکە بخەینە نێوان پەیوەندییە کەلتورییەکانی نێوان نەتەوە دروستکراوەکان لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا لەگەڵ پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناو خێڵێک لە خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی، ئەو کات خێڵ وەک نەتەوە لە پەیوەندییە کەلتورییەکانی ناو خۆیدا پەیڕەوی لە یەکزمانی و یەککەلتوری دەکات و نەتەوە دروستکراوەکان لەپەیوەندییە کەلتورییەکانی نێوانیاندا وەک خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی پەیڕەوی لە فرەکەلتوری و فرەزمانی دەکەن.

ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ ئەو دەرئەنجامەی کە گێلنەر لە بەراوردکردنی پەیوەندییە کەلتورییەکانی نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی پێی گەیشتووەو ئەوە روون دەکاتەوە کە کۆمەڵگای پیشەسازی لە پەیوەندییە کەلتورییەکاندا پەیڕەوی یەکزمانی و یەککەلتوری دەکات

وكۆمەڵگـای كشـتوكاڵی لەپەیوەنـدییە كەلتورییەكانـدا پەیـڕەوی لە فرەزمـانی فرەكەلتوری دەكات.

ئەمەش ئەو لەوەوە پێـی گەیشـتووە كە بەراوردەكەی لە نێـوان كۆمەڵگـای كشتوكاڵی و كۆمەڵگای پیشەسازیدا نەكردووە، بەڵكو بەراوردەكەی لە نێوان كۆمەڵگـای كشـتوكاڵی و یەكەكـانی نـاو كۆمەڵگـای پیشەسـازی كـردووە نەک كۆمەڵگــای پیشەســازی خــۆی كە كۆمەڵگــای کــۆی یەكەكــانە. كۆمەڵگــای كشتوكاڵی و كۆمەڵگای پیشەسازی هەردووكیان لە پەیوەندییە كەلتورییەكانی نێــوان یەكاكانیانــدا پەیــڕەوی لە هەمــان ئەو سیســتەمە دەكەن كە داوای فرەكەلتوری و فرەزمانی دەكات. نەتەوەكانی ناو كۆمەڵگای پیشەسازی وەک خێڵەكانی ناو كۆمەڵگای كشتوكاڵی لەنێوان خۆیاندا پەیڕەوی لە فرەزمانی و فرەكەلتـوری دەكەن، بـۆ نمـوونە نەتەوەكـانی نـاو كۆمەڵگـا پیشەسـازییەكەی رۆژهەڵاتی ناوەراست هەریەكەیان زمان و كەلتوری تایبەت بەخۆی هەیەو لە پەیوەنــدییە كەلتورییەكــانی نێوانیانــدا فرەكەلتــوری و فرەزمــانی پەیــڕەوە دەكرێــت، ئەمەش هەمــان ئەو سیســتەمەیە كە دەســەڵاتە ناوچەییەكــان لە سـەردەمی خەلافەتی عوسـمانیدا لە پەیوەندییە كەلتورییەكانی نێوان خۆیانـدا پەیڕەوییان كردووە.

لەلایەكی تریشەوە هەریەک لەم نەتەوانە لەناوخۆیدا پەیڕەوی یەكزمانی و یەككەلتوری دەكات، ئەمەش پەیڕەویكردنە لەو سیستەمەی كە میرنشینەكانی سـەردەمی خەلافەتـی عوسـمانی لە پەیوەنـدییە كەلتورییەكـانی نـاو خۆیانـدا پەیڕەوییــان كــردووە. بــۆیە ناكرێــت بڵێــین نەتەوە دروســتكراوەكانی نــاو كۆمەڵگــای پیشەســازی لە پەیوەنــدییە كەلتــورییە نــاوەكی و دەرەكییەكــانی خۆیانـدا پەیـڕەوی سیسـتەمێكی جیـاواز لەو سیسـتەمە دەكەن كە میرنشـینە خێڵەكییەكـانی نـاو كۆمەڵگـای كشـتوكاڵی لەناوخۆیـان لە دەرەوەی خۆیانـدا پەیڕەوییان كردووە.

گەر ئێمەش وەک گێلنەر هەمـان هەڵە بكەیـن و بەراوردەكە بخەیـنە نێـوان خەلافەتـی عوسـمانی كە خـاوەنی كۆمەڵگـاییەكی كشـتوكاڵییەو پێكهـاتەیەكە لە كۆمەڵە میرنشینێكی خێڵەكی لەگەڵ پەیوەندییە كەلتورییەكانی ناو نەتەوەیەكـی دروســتكراوی وەک نەتەوەی تــورک، ئەوە دەگەیــن بە هەمــان دەرەنجــام و وەک گێلنەر بۆمـان دەردەكەوێت لە نـاو كۆمەڵگـای خەلافەتـی عوسـمانیدا لە

نێوان میرنشینە خێڵەکییەکاندا پەیڕەوی لە فرەزمانی و فرەکەلتوری کراوە، بەڵام لە ناو تورکیای ئێستادا پەیڕەوی لەیەککەلتوری و یەکزمانی دەکرێت. ئەم بەراوردە بەراوردێکی دروست نییە چونکە بەراود نییە لە نێوان میرنشینێکی خێڵەکی ناو خەلافەتی عوسمانی لەگەڵ تورکیای ئێستادا، بەڵکو بەراوردە لە نێوان خەلافەتی عوسمانی کە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی خێڵەکی لەگەڵ یەکێک لەو کۆمەڵگا خێڵەکییانەی کە نەتەوەیەکی وەک یەکێک لە یەکەکانی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەی رۆژهەڵاتی ناوەراست لێ دروستکراوە کە جێگەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەی خەلافەتی عوسمانی گرتووەتەوە. ئەمەش جارێکیتر دەمانگەیێنێ بەوەی کە ئەوەی گێلنەر لەبارەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی پێی گەیشتووە بەرهەمی بەراوردکردنێکی سانکرۆنێکی هەڵەیە.

بابزانین گێلنەر لە دەرئەنجامی بەراوردکردنە هەڵەکەیەوە لەبارەی گواستنەوەی کەلتورو دابەشکردنی کارەوە لە هەردوو کۆمەڵگاکەدا دەگات بەچی؟ گێلنەر بە بەراوردکردنی کۆمەڵگای کشتوکاڵی لەگەڵ یەکەیەکی دروستەیی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە ناونراوە نەتەوە، دەگات بەو دەر ئەنجامەی کە فێربوونی کەلتور لە ناو نەتەوەدا یەکسانی تیایەو هەموو کەسێکی ناو ئەو کۆمەڵگایە بەبێ جیاوازی بۆی هەیە کەلتوری پیشەیی ئەو کۆمەڵگایە لە قوتابخانەکاندا فێرببێت. بەڵام لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا کە کۆمەڵگای میرنشینە خێڵەکییەکانە، کەسێک سەر بە هەرخێڵێک بوو دەبێت تەنها کەلتورە خێڵەکیەکەی خۆی فێرببێت و ببێتە خاوەنی تەنها یەکێک لەو پیشانەی کە لەناو خێڵەکەی خۆیدا هەیە، ئەمەش وایکردووە کەلتوری ناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان یەک کەلتور نەبێت و کەسەکانیش بە یەکسانی هەمان کەلتور فێر نەبن.

جگە لەمەش لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا کەسی ناو خێڵێک بۆی نییە کەلتوری خێڵێکی تر فێرببێت و ببێت بە خاوەنی پیشەیەک کە لەناو ئەو خێڵەدا هەیەو لەناو خێڵەکەی خۆیدانییەو لە هەمان کاتیشدا بۆی نییە لە خێڵەکەی خۆیدا ئەو پیشەیەی فێری بووە بیگۆڕێت بە پیشەیەکی تر، بۆنموونە فێری شوانی بووە بیگۆڕێت بە گاوانی یان مەیتەری، ئەو کەسە دەبێت تا دەمرێت هەر وەک باوکی شوان بێت یان مەیتەر بێت. بەڵام لە

کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا هەرکەسـێک لەکەسـەکان بـۆی هەیە پیشـەیەک لە پیشەکانی ئەو کۆمەڵگایە فێر ببێت و دەشتوانێت هەرکاتێک ئارەزووی لێبوو لە ڕێگەی خوێندنێکی کەمەوە بیگۆڕێت بۆ پیشەیەکیتر.

بـۆ نمـوونە کەسـێک لە ڕێـگەی خوێنـدنەوە فێـری پزیشـکی بـووەو لە کۆمەڵگاکەدا ڕێگەی پێدراوە ببێت بە پزیشک و ماوەیەک خەریکی پزیشکی بووە، بەڵام تاقەتی لەکاری پزیشکی نەماوەو حەزی لەکاری پارێزەرییە، ئەوە بەخوێنـدنێکی کەم دەتوانێـت فێـری پـارێزەری ببێـت و ببێـت بە پـارێزەرو لەدادگاکاندا بەرگری لە بێ تاوانان بکات. گەر لەو کارەش بێزار بوو حەزی چـووە ئەوەی ببێـت بە ئەنـدازیاری بیناسـازی ئەوە دروسـتەی کۆمەڵگـاکە ڕێـگەی پێـدەدات بە خوێنـدنێکی کەم ئەو کـارەش بگۆڕێـت و ببێـت بە ئەنـدازیاری بیناسـازی و لەو بـوارەدا کـار بکـات. ئەم بەراوردەی گێلـنەر دروسـتە بـۆ بەراوردکـرن لە نێـوان کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی و نەتەوەدا کە یەکەیەکی ناو کۆمەڵگای پیشەسازییە نەک کۆمەڵگای پیشەسازی خۆی، گەر بەراوردەکە بکەوێتە نێوان خێڵێکی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی و نەتەوەوە، ئەوە لەناو نەتەوە دروستکراوەکاندا کەسێک چۆن دەتوانێت لە پزیشکییەوە بڕوات بۆ دەرمانسازی و لە دەرمانسازییەوە بڕوات بۆ ئەندازیاری، ئاواش لەناو خێڵێکدا کەسێک دەتوانێت لە شوانەوە ببێت بە گاوان یان ببێت بە ماسیگر.

گۆڕانی ئەم پسـپۆڕییانە چـۆن لەنـاو نەتەوەدا خوێنـدنێکی کەمـی دەوێـت، لەناو خێڵیشدا فێربوونێکی کەمی دەوێت. لەناو خێڵدا چۆن تاکە کەلتورو تاکە زمانێک هەیەو هەموو ئەندامەکانی ناو خێڵ بۆیان هەیە لە خێزانەکانییانەوە ئەو کەلتـورەو زمـانەکەی فێـربن، بەهەمـان شـێوەش لەنـاو نەتەوەدا هەرکەسێکی نـاو ئەو کۆمەڵگـایە لەنـاو قوتابخـانە بنەڕەتییەکانـدا کە کـۆمەڵە خێزانـی دروسـتکراوی گەورەن، دەتوانێـت کەلتـورو زمـانی ئەو کۆمەڵگـایە فێرببێت. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ جیاوازی لە سیستەمی گواستنەوەی کەلتورو دروستەی دابەشبوونی کار لەناو نەتەوەو خێڵدا نییە، ئەوەی جیاوازە جۆری کەلتـورو جـۆری پسـپۆڕییەکانە نەک سیسـتەمی گواسـتەوەو دروسـتەی دابەشبوونی کار.

کاتێـک ئەو جیاوازیـانە لەو سیسـتەم و دروسـتەیەدا دروسـت دەبـن، بەراوردەکە بکەوێتە نێوان نەتەوەو کۆمەڵگای کشتوکاڵی یان بکەوێتە نێوان

خێڵ و کۆمەڵگای پیشەسازی، ئەمەش هۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە سیستەم و دروستەکەیان سیستەم و دروستەی ناو یەکە پێکهێنەرەکانی ئەو دوو کۆمەڵگایەن و ئەوی تریان سیستەم و دروستەی نێوان یەکەکانی دوو کۆمەڵگاکە خۆیەتی.

گەر بەوردی لەو کۆمەڵگا نەتەوەییە رامێنین کە گێلنەر باسی دەکات، دەگەین بەوەی لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا لەگەڵ ئەوەشدا کە هەموو کەسێک دەتوانێت لە رێگەی فێربوونی کەلتورەکەیەوە ببێت بەئەندام، بەڵام هەر کەسێکیش لەو کەسانە دەبێت بەهۆی خوێندن لە قوتابخانەکاندا پسپۆڕی لە پیشەیەک لە پیشەکان پەیدا بکات و ببێتە خاوەنی نەک لەرێگەیەکی ترەوە.

لەگەڵ ئەوەشدا لە ناو ئەم کۆمەڵگایەدا یەک زمان و یەک کەلتور هەیە، بەڵام کۆمەڵە پیشەو پسپۆڕییەکی جیاواز هەیەو لە یەک کاتدا کەسێک دەتوانێت خاوەنی پیشەیەک لە پیشەکان بێت و ناتوانێت خاوەنی هەموو پیشەکان بێت، لەو قۆناغەی خوێندندا کە کەسێک دەیەوێت ببێت بە خاوەنی پسپۆڕییەک لە پسپۆڕییەکان، ئەو کەسە دەبێت لە رێگەی وەرگرتنی ئەو کەلتورە بنچینەییەی کە لە قوتابخانە بنەڕەتییەکاندا هەیە، بووبێت بە خاوەنی شوناسی ئەندامبوون لە کۆمەڵگا نوێیەکەدا، جا رێگەی پێدەدرێت پسپۆڕییەک لە پسپۆرییەکان فێرببێت و ببێت بە خاوەنی پیشەیەک لەو پیشە جیاوازانەی کە لەو کۆمەڵگایەدا هەن. لێردا بوونی شوناسی ئەو کۆمەڵگایە دەبێتە مەرج بۆ وەرگرتنی کەلتوری پیشەیی ئەو کۆمەڵگایە.

بۆنمونە کەسێک گەر خوێندنی بنەڕەتی لە قوتابخانەکاندا تەواو نەکردبێت، ناتوانێت خوێندنی پیشەیی پیشەیەک لە کۆلێژەکانی زانکۆیەکدا بخوێنێ، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەو شوناسەی کە خوێندنی بنەڕەتی دەیدات بە هەموو ئەندامێکی ناو کۆمەڵگا، مەرجە بۆ ئەوەی ئەو کەسە رێی پێ بدرێت ببێت بە خاوەنی پیشەیەک لە پیشە بەرزەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە. تەنانەت گەر کەسێک لە قوتابخانەکاندا خوێندنە بنەڕەتییەکە فێرنەبووبێت و فێربوونەکەی تاقینەکرابێتەوەو لەسەر بنەمای ئەو تاقیکردنەوەیە نەبووبێتە خاوەنی بڕوانامەی خوێندنی بنەڕەتی، با لە دەرەوەی قوتابخانەکاندا بە هەر وەسیلەیەک بێت خۆی فێری کەلتورە بنەڕەتییەکەش کردبێت و توانای ئەوەشی هەبێت لەو تاقیکردنەیە دەرچێت، ئەوە بە هیچ شێوەیەک رێگەی پێ

نادرێت بچێتە ناو تاقیکردنەوەکەوەو بە دەرچوونی ببێت بە خاوەنی شوناسێکی پیشەیی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ تەنها کەسانی پەروەردەبووی ناو قوتابخانەکان دەتوانن ببن بەخاوەنی شوناسی ئەو کۆمەڵگایە، نەک هەموو کەسێکی ناو ئەو کۆمەڵگایە.

لێرەدا کێشەیەک بۆ ئەو جیاکارییە دروست دەبێت کە گێلنەر لە نێوان دروستەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی و دروستەی کۆمەڵگای پیشەسازیدا کردوویەتی، بەوەی کە هەموو کەسێک بە وەرگرتنی کەلتورە مۆدێرنەکە دەبێت بە خاوەنی شوناسی ئەندامبوون لەو کۆمەڵگایەداو فێربوونی کەلتور پێش مەرجی ئەوەیە کە کەسێک ببێت بە خاوەنی شوناسی ئەو کۆمەڵگایە.

لەڕاستیدا لەو کۆمەڵگا پیشەسازییەشدا کە گێلنەر باسی دەکات بەهەمان شێوەی کۆمەڵگا خێڵەکییەکان کەسێک ڕێگەی پێنادرێت کەلتوری پیشەیی پسپۆڕییەک فێرببێت گەر لەناو قوتابخانە بنەڕەتییەکاندا لەدایک نەبووبێت و پەرەوەردە نەکرابێت. گەرکەسێک شیانی ئەوەشی تیابێت پسپۆڕییەک لە پسپۆڕییەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە فێرببێت، بەڵام پەروەردەکراوی ئەو قوتابخانانە نەبێت و هەڵگری شوناسی ئەو قوتابخانانە نەبێت بۆی نییە ئەو پسپۆڕییە فێرببێت. ئەمەش ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا ئەوکەسە کارێکی پیشەیی دەستکەوێت.

بە هەرحاڵ دەبێت ئێمە ئەوە بزانین راستە دروستەی ئەو کۆمەڵگایە شوناسی خێڵەکی ناخوێنێتەوەو بۆ ئەندامبوونی کەسێک لەو کۆمەڵگایەدا گرنگ نییە سەر بەچ بنەماڵەو خێڵێکەو بەچ زمانێک دەدوێت، بەڵام ئەوە گرنگە کە سەر بە قوتابخانە بنەڕەتییەکان بێت و شوناسی ئەو قوتابخانانەی هەڵگرتبێت و بووبێت بە کوڕی ئەو قوتابخانانە.

دروستەی کۆمەڵایەتی ئەم کۆمەڵگا نەتەوەییەش بە هەمان شێوەی کۆمەڵگا خێڵەکییەکان ڕێگە بەکەسێک نادات ببێت بە ئەندام گەر لەناو قوتابخانەیەک لە قوتابخانەکاندا گەورە نەبووبێت و کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکەی لەو قوتابخانانە وەرنەگرتبێت.

بۆ ئەوەی کەسێک لەم کۆمەڵگا پیشەییەدا ببێت بە خاوەنی پیشەیەک و ئەندامێک لە ئەندامەکانی، لە بری ئەوەی کوڕی خێڵێک بێت و لە ناو خێڵیکدا پەروەردە کرابێت، دەبێت رۆڵەی قوتابخانەیەکی بنەڕەتی بێت و ئەو

قوتابخانەیە بڕوانامەی خۆی پێدابێت، بەبێ ئەو بڕوانامە ئەو کەسە ناتوانێت بچێتە ناو فێربوونی پیشەیەک لە پیشەکان، گەرچی وەک ڕۆڵەکانی سەر بەو قوتابخانانەش بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە لەدەرەوەی قوتابخانەکان هەمان ئەو کەلتورە فێربووبێت کە لە قوتابخانەکاندا قوتابییەکانی پێ فێردەکرێت.

گەر کەسێک بۆ نموونە لە بواری زانستێک لە زانستە مرۆییەکاندا پسپۆڕبێت و ئەم پسپۆڕییەی لە زانکۆیەک لەزانکۆکاندا بەدەست نەهێنابێت و لەرێگەی تاقیکردنەوەوە پسپۆڕییەکەی تاقی نەکرابێتەوە، ناتوانێت وەک پسپۆڕێکی بواری کۆمەڵایەتی کاربکات. واتە گەر پسپۆڕییەکەی هەڵگری بڕوانامەیەکی زانکۆیی نەبێت، لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا ڕێگە بە چالاکبوونی نادرێت.

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوە, ئەوەی کە گرنگە لێهاتوویی زانستی وپسپۆڕییەتی نییە لە بوارێک لە بوارەکاندا، بەڵکو ئەو شێوازو زمان و پەروەردە زانستییەیە کە لە زانکۆکاندا بەشێوەی جیاواز جیاواز پەیڕەوە دەکرێت.

لە زانکۆیەک لە زانکۆکانی جیهاندا گەر کەسێک بیەوێت لە بواری فەلسەفەدا بخوێنێ، ئەوەی پێویستە فێری بێت فەلسەفە نییە، بەڵکو ئەو زمان و شێوازەیە لە تێگەیشتن لە فەلسەفە کە لەو زانکۆیەدا پەیڕەو دەکرێت، گەر کەسێک لە فەلسەفە شارازابێت و شارەزاییەکەشی لە مامۆستایانی ئەو زانکۆیە بەرزتر بێت، بە شێوازێکی جیاواز لەو شێوازەی کە لەو زانکۆیەدا پەیڕەو دەکرێت لە فەلسەفە تێ بگات و نەتوانێت بەو شێوازە لە فەلسەفە تێ بگات کە ئەو زانکۆیە پەیڕەوی دەکات، بە هەر هۆیەک بێت ئەو کەسە ناتوانێت بڕوانامەی زانکۆیی ئەو زانکۆیە لە بواری فەلسەفەدا بەدەست بێنێ و بەبێ ئەو بڕوانامەیەش ناتوانێت لە بواری فەلسەفەدا شارەزاییەکەی خۆی چالاک بکات، ئەمە نەک بۆ فەلسەفە بۆ زانستەکانی تریش هەروایە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی کەسێک دەکات بە ئەندامی ئەو کۆمەڵگایە، لێهاتوویی کەسەکە نییە لە بوارێک لە بوارەکانی کەلتورە پیشەییەکەدا، بەڵکو وەرگرتنی ئەو شێوازی کارکردنەیە کە قوتابخانەکان و زانکۆکان بۆ کارکردن لە بوارێک لە بوارەکاندا ڕەوایەتییان پێداوە. ئەمەش لەراستیدا کۆمەڵگای پیشەسازی تەواو نزیک دەکاتەوە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵی کە کۆمەڵگای

خێڵەکانە. ئەوەی کە گێلنەر ناوی دەنێت یەکسانی کەلتوری لەناو نەتەوەدا، لەڕاستیدا هەمان یەکسانی کەلتوری ناو خێڵەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵییە کە یەکسانی کۆمەڵایەتییە لە فێربوونی کەلتوری پیشەیی ئەو کۆمەڵگایەدا. ئەو یەکسانییە کەلتورییەی ئەو باسی دەکات تەنها بۆ ئەندامانی سەر بە خێزانە دروستکراوەکانی ناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەیە، واتە بۆ ئەو کەسانەیە کە لە منداڵییەوە لەو قوتابخانە بنەڕەتییانەی ئەو کۆمەڵگایەدا بە کەلتورە مۆدێرنەکە پەروەردە کراون.

چۆن لە کۆمەڵگای خێڵەکییدا کەسێک زمان و کەلتوری ئەو کۆمەڵگایە لە دەروەی خێزانەکانی ناو خێڵەکە فێربوبێت بۆی نییە ببێت بە ئەندام لەناو ئەو خێڵەدا، بەهەمان شێوە لەم کۆمەڵگا مۆدێرنەشدا کەسێک لە قوتابخانەکانی ئەو کۆمەڵگایە فێری کەلتورو زمانی ئەو قوتابخانانە نەبووبێت، شوناسی ئەندامییەتی لە کۆمەڵگاکەدا پێنادرێت، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنێ کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی لە ڕووی دروستەی کۆمەڵایەتییەوە جیاواز نین و تەنها لە جۆری کەلتورەکەدا جیاوازن.

گەر ئێمە لە ئاستی ئەو کۆمەڵگا نوێیانەی کە بەناوی نەتەوەوە دروستکراون سەیری کۆمەڵگای پیشەسازی نەکەین و بەرز ببینەوە بۆ ئەو ئاستەی کە دەکەوێتە سەرووی ئەم کۆمەڵگا ناوچەییانەوە واتە ئاستە سەرونەتەوەییەکە، بۆمان دەردەکەوێت لە رووی دروستەی کۆمەڵایەتییەوە پەیوەندی نێوان خێڵەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵی هەمان پەیوەندی نێوان نەتەوەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازییە.

چۆن لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا ئەندامی خێلێک لە خێلەکان بە زانینی زمان و کەلتوری خێڵێکی تر لە خێڵەکانی هەمان کۆمەڵگا نابێت بە ئەندامی ناو ئەو خێڵە، بەهەمان شێوە ئەندامی ناو نەتەوەیەک لە نەتەوە دروستکراوەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی بە فێربوونی زمان و کەلتوری نەتەوەیەکی تر لە نەتەوەکانی هەمان کۆمەڵگا، نابێت بە ئەندامی ناو ئەو نەتەوەیە.

ئەو رێگایەش کە لە سەردەمی خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا لەبەردەم کەسێکی بێگانە بە خێڵێکدا هەبوو تا ببێت بە ئەندامی ناو ئەو خێڵە، هەمان ئەو رێگایەیە کە لە سەردەمی نەتەوە دروستکراوەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا لەبەردەم کەسێکی بیگانە بە نەتەوەیەک هەیە بۆ بوونی بە ئەندام

لە نـاو ئەو نەتەوە بێگـانەدا. ئەو ڕێگـایەش ڕێگـای پەنـابەرییە. لە سـەردەمی خێڵەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا گەر کەسێکی ناو خێڵێک بە هەر هۆیەک لە خێڵەکەی خۆی هەڵبهاتایەو پەنای ببردایەتە بەر خێڵێکی بێگانە، ئەو خێڵە بیگانەیە بە ڕەچاوکردنی شتانێک ئەو کەسەی پەنا دەدا, گەر ئەو کەسەش داوای ئەوەی بکردایە ببێت بە ئەندامی خێڵەکەیان ئەوە لەڕێگەی کۆمەڵە ڕێڕەسمێکی تایبەتەوە کەلتوورو زمانی خێڵەکەیان فێردەکردو گەر لە تاقیکردنەوەکاندا سەرکەوتوو بوایە دەیانکرد بە ئەندامی خێڵەکەی خۆیان و هەمان ئەرک و مافی ئەندامێکی ناو خێڵەکەی دەبوو.

لە سـەردەمی دەوڵەت-نەتەوەکـانی کۆمەڵگـای پیشەسازیشدا ئەم یاسایە هیچ گۆڕانێکی بەسەردا نەهاتووە و کەسێکی بێگانە بە نەتەوەیەک بە هەمان ڕێگا دەتوانێت ببێت بە هەڵگری شوناسی کۆمەڵگای ئەو دەوڵەت نەتەوەییە، واتە دەبێت سـەرەتا وەک پەنابەرێک روو بکاتە ئەو دەوڵەتەو ئەو دەوڵەتە وەک پەنابەر قبوولی بکات و ئەو کەسە وەک کەسە خێڵەکییەکە بە ڕێوڕەسمێکدا بڕوات و لە تەعمیدکرنەکەیدا بە شێوازی ژیانی ئەوان و زمان و کەلتورەکەیان سەرکەوتوو بێت، دوای ئەمانە کەسەکە دەتوانێت رەگەزنامەی ئەو وڵاتە وەرگرێت و ببێت بە ئەندامێکی ئاسایی ناو ئەو کۆمەڵگایە.

ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر ئەوەی کە کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی لە رووی دروستەییەوە جیاوازنین و لەڕووی کەلتورەوە جیاوازن و ئەو یەکسانییەش کە لەناو نەتەوەیەکی دروستکراودا بۆ ئەندامانی ئەو نەتەوەیە هەیە، لەناو خێڵێکیشدا هەیەو ئەو جیاوازییانەش کە لە نێوان خێڵەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا هەیە لە نێوان نەتەوەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیشدا هەیەو دروستەی ناوەکی ئەو نەتەوانەش وەک دروستەی ناوەکی خێڵەکان جەختکردنەوەو داننان بە جیاوازییە کەلتوریی و زمانییەکانی نێوان خۆیان بە شتێکی گونجاوو شیاو دەزانن.

بەپێی بۆچوونی گێلنەر نەتەوە لە پرۆسەی گۆڕانی دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە بۆ دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری کۆمەڵگای پیشەسازی دێتە ئاراوە، بەڵام بەپێی ئەو بەراوردەی کە ئێمە لەسەرەوە لە نێوان دروستەی خێڵ وەک یەکەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی و

دروستەی نەتەوە وەک یەکەی کۆمەڵگای پیشەسازی ئەنجامماندا، گەیشتین بەوەی کە راستە دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری کۆمەڵگای کشتوکاڵی جیاوازە لە دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری نەتەوە وەک یەکەی پیکهێنەری کۆمەڵگای پیشەسازی، بەڵام دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری خێڵەکان کە یەکەی بنچینەی کۆمەڵگای کشتوکاڵین هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتوری نەتەوەکانەو خێڵ و نەتەوەی دروستکراو لە رووی دروستەی کۆمەڵایەتی و کەلتورییەوە هیچ جیاوازییەکیان نییە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوە وەک یەکەی بنچینەیی کۆمەڵگای پیشەسازی هیچ نییە جگە لە خێڵێکی دروستکراو، ئەندامەکانی ناو نەتەوەش شوناسەکەیان پێشدەکەوێت بەسەر فێربوونی کەلتورەکەیانداو گەر پەنابەرێکیش ببێت بە ئەندامی نەتەوەیەکی غەیری نەتەوە دروستکراوەکەی خۆی، ئەویش وەک پەنابەری خێڵەکان دەبێت کەلتوری ئەو کۆمەڵگایە فێر ببێت جا دەبێت بە خاوەنی شوناسی ئەو کۆمەڵگایە.

١-١) دروستەی کەلتوری وکۆمەڵایەتی خێڵەکان ونەتەوە دروستکراوەکان

جیاوازی نێوان خێڵ و نەتەوە دروستکراوەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی لە دروستە کەلتوری و کۆمەڵایەتییەکەیاندا نییە، خێڵ و نەتەوە هەردووکیان دوو کۆمەڵگای ناوچەیی ناو دوو کۆمەڵگای سەرووناوچەیین کە کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازین.

خێڵ و نەتەوە لەوەدا یەکن کە هەردووکیان کۆمەڵگایەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگایەکی سەرووناوچەین، خێڵ کۆمەڵگایەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵییەو نەتەوە کۆمەڵگایەکی ناوچەیی ناو کۆمەڵگای پیشەسازییە. ئەم دوانە بە حوکمی ئەوەی کە یەکەی پێکهێنەری ناو دروستەی کۆمەڵگایەکی گەورەن و ئەو کۆمەڵگایە پێکدێنن، دەبێت لەناو خۆیاندا یەکبوونی خۆیان بپارێزن و لە دەرەوەی خۆیاندا لەبەرامبەر یەکتردا جیاوازییەکانیان بپارێزن، واتە دەبێت لەگەڵ خۆیاندا لەناو شوناسدابن و لەگەڵ دەرەوەی خۆیاندا لە جیاوازیدا بن. ئەمەش یاسایەکی گشتییەو بوونی ئەو بوونەوەرانەی لەسەر دامەزراوە کە پێکهاتەیەکن لە کۆمەڵە یەکەیەکی جیاواز. لەناو ئەم جۆرە لەبوونەوەری دروستەییدا یەکە پێکهێنەرە جیاوازەکانی ئەو بوونەوەرە دەبێت

لەگەڵ خۆیاندا لەشوناسدا بن و لە گەڵ یەکتریدا لە جیاوازیدا بن. نەتەوەی دروستکراو و خێڵ لەوەدا یەکن کە یەکەی پێکهێنەری دوو بوونەوەری دروستەیی جیاوازن، خێڵەکان یەکە پێکهێنەرەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵین و نەتەوەکان یەکەی پێکهێنەری کۆمەڵگا پیشەسازییەکانن، ئەوەش وایکردووە هەریەکەیان وەک یەکەی پێکهێنەری ناو بوونەوەرێکی دروستەیی لەگەڵ خۆیدا یەک بێت و لەشوناسدا بێت، لەگەڵ هاوجۆرەکانیشیدا جیاوازبێت و لە جیاوازیدا بێت. کەواتە خێڵ و نەتەوە لە چیدا جیاوازن؟ وەڵامی ئەم پرسیارە دەمانخاتە ناو گفتوگۆیەکی قوڵەوە لەبارەی پەیوەندییەکانی خێڵ بە نەتەوەی دروستکراو و نەتەوەی نادروستکراوەوە.

مادەی خاوی دروستکردنی نەتەوەکان خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵین، ئەمەش ئەو خاڵەیە کە گێلنەر بەهەڵەدا دەبات و لەبری ئەوەی لەرێگەی بەراوردکردنی خێڵ و نەتەوەوە باس لە نەتەوە بکات، لەرێگەی بەراوردکردنی کۆمەڵگای کشتوکاڵی کە پێکهاتەیەکە لە خێڵەکان لەگەڵ نەتەوە کە یەکەیەکی پێکهێنەری کۆمەڵگای پیشەسازییە باس لە نەتەوەو کۆمەڵگای پیشەسازی دەکات.

بۆ ئەوەی جیاوازی لەنێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازیدا بکەین دەبێت جیاوازی لەنێوان یەکە پێکهێنەرەکانیاندا بکەین، بۆ ئەوەی باس لەگۆڕانی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بۆ کۆمەڵگای پیشەسازیش بکەین دەبێت باس لەگۆڕانی خێڵ بکەین بۆ نەتەوە.

راستە نەتەوەی دروستکراو خێڵێکی گەورە نییەو جیاوازی نێوان خێڵ و نەتەوەی دروستکراو جیاوازییەکی چەندی نییە، بەڵام ئەمە بەڵگە نییە لەسەر ئەوەی کە جیاوازییەکەیان چۆنی بێت و جیاوازی بێت لە دروستەی ناوەکیدا.

جیاوازی نێوان نەتەوەی دروستکراو و خێڵ، جیاوازییە لەو هێزەدا کە بەردەوامی بە بوونیان دەدات، لەناو خێڵدا هۆیەک هەیە بۆ مانەوەی خێڵ وەک خێڵ و لە نەتەوەی دروستکراودا هۆیەکی تر هەیە بۆ مانەوەی وەک نەتەوەی دروستکراو. هۆی مانەوەی خێڵ خوێن و کەلتوری میللییە، بەڵام هۆی مانەوەی نەتەوەی دروستکراو تەنها کەلتورێکی دروستکراوە.

ئەو جیاوازییە دروستەییانەی کە گێلنەر لە نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و نەتەوەی دروستکراو باسیان دەکات، گرنگترینیان ئەوەیە: کە کۆمەڵگای

کشتوکاڵی پەیڕەوی فرەکەلتوری و فرەزمانی دەکات و نەتەوەی دروستکراو بە پێچەوانەوە پەیڕەوی لە یەککەلتوری و یەکزمانی دەکات. ئەم جیاوازییەش جیاوازی نێوان کۆمەڵگای کشتوکاڵی و نەتەوەی دروستکراوە نەک خێڵ و نەتەوەی دروستکراو. بەڵام کاتێک بەراوردەکە دەکەوێتە نێوان خێڵ و نەتەوەی دروستکراو ، ئەم جیاوازییە دروستەییانە نامێنن، چونکە خێڵ لەگەڵ ئەوەشدا کەلتورەکەی کەلتورێکی میللییەو لەرێگەی خوێندنەوە ناگوازرێتەوە، بەڵام کەلتورێکە بەهەمان شێوەی کەلتوری نەتەوەی دروستکراو پەیڕەوی لە یەکبوون دەکات و پەیڕەوەی لە فرەیی و جیاوازی ناکات.

ئەوەش لای گێلنەر لە دروستکردنی نەتەوەدا پەیوەندی بە کەلتورەوە هەیە ئەوە نییە کە ئەو کەلتورە بەشێوەیەکی سروشتی دەگوازرێتەوە یان لە رێگەی خوێندنەوە دەگوازرێتەوە، بەڵکو ئەوەیە کە پەیڕەوی لە یەکبوون دەکات یان پەیڕەوی لە فرەیی و جیاوازی دەکات.

ئەوەی کە گێلنەر کەلتوری نەتەوەی دروستکراوی پێ جیادەکاتەوە لە کەلتوری کۆمەڵگای کشتوکاڵی ئەوەیە کە کەلتوری کۆمەڵگای کشتوکاڵی پەیڕەوی لە فرەیی دەکات و پەیڕەوی لە یەکبوون ناکات، بەڵام کەلتوری نەتەوەی دروستکراو پەیڕەوی لە یەکبوون دەکات و پەیڕەوی لە فرەیی ناکات، گەر ئەمە بۆ کۆمەڵگای کشتوکاڵی و نەتەوەی دروستکراو دروست بێت ئەوە بۆ خێل و نەتەوەی دروستکراو دروست نییە، کەواتە خێڵ و نەتەوەی دروستکراو بەچی جیاوازن؟

گرنگترین جیاوازی نێوان خێڵ و نەتەوەی دروستکراو بەمانا دروستەییەکەی ئەوەیە خێڵ بۆ بوونی پشت بە خوێن و کەلتورێک دەبەستێ کە بەرهەمی سروشت و خوێنی خۆیەتی، بەڵام نەتەوەی دروستکراو پشت بەکەلتورێک دەبەستێ کە کەلتورێکە نامۆیە بەسروشتی پێکهێنەرەکانی. ئەم کەلتورە کە لتورێکی بێ خوێن و بێ سروشتە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەی دروستکراو خێڵێکی بێ خوێن وبێ سروشتە.

بەم پێیە بێت نەتەوەی دروستکراو لەوێوە بوونەوەرێکی نوێیە کە وەک خێڵ سروشتی نییەو ئەوەی بوونی راگرتووە سروشت و خوێنی ناو جەستەی پێکهاتەکانی نییە، بەڵکو ئەوەیە کە بە پێکهاتەکانی جەستەی بێگانەیەو لە دەرەوەی خۆی بۆی گوێزراوەتەوە.

ئەوەی لە نەتەوەی دروستکراودا نوێیەو جیای دەکاتەوە لە خێڵ تەنها ئەوەیە ئەویش خێڵێکە بەڵام بەبێ خوێن دروستکراوەو بوونی نەبەستراوە بە سروشتیەوەو بوونی بەستراوە بە دروستکردنییەوە، واتە شتێکە بەدروستکردن هەیە نەک بە سروشت و خوێن.

لێرەدا ئەوە روون دەبێتەوە کە جیاوازی خێڵ و نەتەوەی دروستکراو لەوەدایە: کە خێڵ بوونی بە شتێک راگیراوە کە لەناو خۆیدایەو لە دەرەوەی خۆیەوە بۆی نەهاتووە، بەڵام نەتەوە بوونی لە شتێکدایە کە لەناو خۆیدا نییەو لە دەرەوە بۆی هاتووە.

خێڵ لەڕووی بوونەوە بەسروشت هەیەو بنەمای پەرەسەندنەکەی لە ناو خۆیدایە، بەڵام نەتەوەی دروستکراو بەدروستکردن هەیەو بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لە دەرەوەی خۆیدایە. گێلنەر لەم رووەوە بە وردی باس لە بەرهەمە هونەریی و پیشەییەکانی ناو خێڵ و ناو نەتەوەی دروستکراو دەکات و دەڵێت: بەرهەمە پیشەییەکان و بەرهەمە هونەرییەکانی لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا خۆماندووکردنێکی زۆرو کارامەییەکی لەرادەبەدەریان دەوێت، جاری واهەیە ئەو بەرهەمانە دەگەن بە ئاستێک لە وردی و کەماڵ کە بێ وێنەیە، بەڵام ئەم بەرهەمانە لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا ئەو خاسیەتانە لەدەست دەدەن و دەبن بە بەرهەمێکی ساختەو خراپ(٣/٦٠-٦١).

ئەم بۆچوونەی گێلنەر ئەوە رووندەکاتەوە کە کارە پیشەیی و هونەرییەکان لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا پێویستیان بە بەهرەیەکی سروشتی هەیەو سروشتکردن بەڵام ئەو کارانە لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا دەستکردن و پشت بەو بەهرە سروشتییە نابەستن. ئەم ئاماژەیەی گێلنەر لەهەمان کاتدا ئاماژەشە بەوەی کە خێڵەکان وەک بەرهەمەکانیان سروشتکردن، نەتەوە دروستکراوەکانیش وەک بەرهەمەکانیان دەستکردن.

گەر نەتەوەی بەوە لە خێڵ جیاواز بێت کە دەستکردەو وەک ئەو سروشتکرد نییە، ئەوە ئەو نەتەوەیەی کە گێلنەر باسی دەکات بەرهەمی پرۆسەی دروستکردنی خێڵێکی دەستکردە، واتە نەتەوە هیچ نییە جگە لە خێڵێکی دەستکرد. بەڵام ئەمە ئەوە ناگەیێنێ کە لە خێل کەوتووەتەوە، گوڵێکی دەستکرد چۆن لە گوڵێکی سروشتی ناکەوێتەوە ئاوەهاش ئەو خێڵە دەستکردەی کە ناونراوە نەتەوە لە خێڵێکی سروشتی نەکەوتووەتەوە.

خێڵ لەبەر ئەوەی سروشتکردەو دەستکرد نییە، ئەوەی لێی دەکەوێتەوە وەک خۆی خێڵە، گەر خێڵێک ژیانێکی دوورودرێژی هەبێت، بە گەورەبوونی ناگۆڕێت بۆ جۆرێکی تر لە بوونەوەر. خێڵ بۆ مانەوەو پەرەسەندن، نەوەی وەک خۆی دەخاتەوە. خێڵ لە زەمەندا دەبێت بە چەند خێڵێکی جیاوازو کەلتورو زمانەکەشی بە هەمان شێوە دەبێت بە چەند کەلتورو زمانێکی جیاواز، ئەمەش رێگرە لەبەردەم ئەوەدا بەو رێگا سروشتییەی کە هەیەتی جۆرەکەی خۆی بگۆڕێت و ببێت بەنەتەوە.

خێڵ وەک زمانە سروشتییەکان و کەلتورە سروشتییەکان لە بوون و پەرەسەندنی خۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێکی سروشتی دەکات. چۆن زمانێکی سروشتی کە پەرەدەسێنێ دەبێت بە چەند زمانێکی جیاواز، خێڵیش کە پەرە دەسێنێ دەبێت بە چەند خێڵێکی جیاواز، بەهەمان شێوە کەلتورو زمانی خێڵیش لە پەرەسەندنی خۆیاندا پەیڕەوی لە هەمان سیستەمی سروشتی پەرەسەندن دەکەن.

خێڵ و زمانی سروشتی و کەلتوری میللی وەک مرۆڤ کە پەرەدەسێنن ئەوەی لێیان دەکەوێتەوە لە رووی جۆرەوە هەروەک خۆیانە، بەڵام لەرووی تاکیەتیەوە جیاوازە. چۆن لە مرۆڤێک دەکرێت لە مرۆڤێک زیاتر بکەوێتەوە، لەوانیش دەکرێت چەند خێڵێک و چەند زمانێک و چەند کەلتورێکی میللی بکەونەوە. ئەوانەش کە لەوان دەکەونەوە تەنها لە رووی چەندییەتییەوە جیاواز نین لە رووی چۆنییەتیشەوە جیاوازن. ئەوەی خێڵەکان لە یەکتر جیا دەکاتەوە وەک ئەوەی کە مرۆڤەکان و زمانەکان و کەلتورەکان لەیەکتر جیادەکاتەوە چۆنایەتییەکانیانن، ئەم بوونەوەرانە کاتێک بە سروشتکردی دەمێننەوەو ناکرێن بە بوونەوەری دەستکرد، لە پەرەسەندنی خۆیاندا لە رووی جۆرەوە پەیڕەوی لە یەکبوون و شوناس دەکەن و ئەوەی لێیان دەکەوێتەوە وەک خۆیانە، بەڵام لەرووی چۆنایەتییەوە پەیڕەوی لە ناهەرخۆیەتی و جیاوازی دەکەن و ئەوەی لێیان دەکەوێتەوە لە خۆیان جیاوازەو خۆیان نییە. چۆن مرۆڤ لەکاتی گەورە بوونیدا جۆرەکەی خۆی دەپارێزێت خێڵیش چەند گەورەببێت نابێت بەنەتەوەو جۆرەکەی خۆی دەپارێزێت. گەر جیاوازی نێوان ئەو بوونەوەرە نوێیەی کە گێلنەر بە نەتەوە ناوی دەبات لەگەڵ خێڵدا لەوەدا بێت کە خێڵ سروشتکردبێت و لەبوون و

پەرەسەندنی خۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێکی سروشتی بکات، بەڵام نەتەوە بوونەوەرێکی دەستکردبێت و لە بوون و مانەوەی خۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێکی سروشتی نەکات، ئەوە نەتەوە هیچ نابێت جگە لە خێڵێک کە ئەو سیستەمە سروشتییەی بوون و پەرەسەندنەکەی لێدەرهێنراوە کە وای لێدەکات لە پەرەسەندنی خۆیدا چەند نەوەیەک بخاتەوە کە لە رووی جۆرەوە پەیڕەوی لە یەکبوون بکەن و لە ڕووی چۆنیەتییەوە پەیڕەوی لە جیاوازی بکەن.

نەتەوە لێرەدا خێڵێکی دەستکردەو بە لەسروشتخستنی خێڵێکی سروشتی دروستکراوە، ئەم پرۆسەی دروستکردنەش وەک پرۆسەی دروستکردنی زمانێکی ستانداردە بە لەسروشتخستنی زمانێکی سروشتی.

لە پرۆسەی دروستکردنی زمانێکی ستاندارد ئەوانەی کە زمانەکە دروستدەکەن زمانەکە بەو رێگا سروشتییە دروست ناکەن کە زمانەکان لەسەری دروستبوون، ئەوانەی ئەم زمانە دروستدەکەن لەڕێگەی لەسروشتخستنی زمانێکی سروشتییەوە دروستی دەکەن و بەوە زمانەکە دەکەن بە زمانێکی دروستکراو کە ئەوەی لە ناو زمانە سروشتیەکەدا سروشتییە بە ویستی دروستکردنی کەسە دروستەکەرەکانی نەفی بکەن و زمانەکە لە ژێر فەرمانڕەوایەتی سروشتەوە بخەنە ژێر فەرمانڕەوایەتی مرۆڤ.

ستانداردکردنی زمانێک پرۆسەی گۆڕینی ئەوەیە کە لە زمانێکی سروشتیدا سروشتییە بۆ شتێکی دەستکرد، ئەو کات ئەم زمانە لە زمانێکەوە کە بەسروشت هەیە دەکرێت بە زمانێک کە بە دروستکردن هەیە، بەمەش توانای پەرەسەندن لە دەستدەداو دەبێت بە زمانێکی نەزۆک.

چۆن زمانی ستاندارد زمانێکی داهێنراو نییەو بە گۆڕینی زمانێکی سروشتی بۆ زمانێکی دەستکرد دروستکراوە، ئەو بوونەوەرەی کە گێلنەر ناوی ناوە نەتەوە ئەویش هیچ نییە جگە لە خێڵێکی ستاندارد کە بەگۆڕینی کۆمەڵگایەکی خێڵەکی و سروشتی بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەیی و دەستکرد دروستکراوە.

پرۆسەی بەستانداردکردنی زمانە سروشتییەکان پرۆسەیەکی جیاکراوە نییە لە پرۆسەی بەستانداردکردنی خێڵە سروشتییەکان، بۆیە بە ئاسانی دەتوانین

لە ڕێگەی پرۆسەی بەستانداركردنی زمانە سروشتییەكانەوە لە پرۆسەی بەستاندارد كردنی ئەو خێڵانە تێبگەین كە ناو نراون نەتەوە. لای گێلنەر بەبێ كەلتورو زمانێكی ستانداردو خوێندنێكی ستاندارد نەتەوە دروستناكرێت، لای ئەو بە ستانداردكردنی ئەم سیانە پێشمەرجی دروستكردنی نەتەوەن.

یەكێك لەو پرۆسە گرنگانەی كە لە دروستكردنی نەتەوەدا هەن و گێلنەر بە وردی ئاماژەی بۆ دەكات، پرۆسەی خەساندنە. لای ئەو تاكەكانی ناو ئەم كۆمەڵگایە هەموویان لە ڕووی گواستنەوەی كەلتورو پیشەكانیان بۆ كەسانی دوای خۆیان دەبێت بە پرۆسەی خەساندندا ببرێن و لەوە بكەون لە ڕووی كەلتورو پیشەوە بتوانن خاوەن كەلتورو خاوەن پیشەی وەك خۆیان بخەنەوە. لەڕاستیدا ئەم پرۆسەی خەساندنە پرۆسەیەك نییە كە لەسەر تاكەكانی ناو ئەو كۆمەڵگایە ئەنجام درابێت تا توانای گواستنەوەی كەلتورە پیشەییەكەو پیشەكەی خۆیان نەبێت بۆ نەوەكانیان، بەڵكو لەسەر ئەو زمان و كەلتورە ئەنجامدراوە كە بوونی ئەو كۆمەڵگایەی لەسەر دامەزراوە. پرۆسەی بەستاندارد كردنی كەلتورو زمان پرۆسەی خەساندنی خودی ئەو كۆمەڵگایە كە خاوەنی كەلتورو زمانێكی سروشتییە. ئەو كۆمەڵگایە زمانەكەی وەك زمانی سروشتی خێڵ و كەلتورەكەی وەك كەلتوری سروشتی خێڵ ناتوانێت نەوەیەكی نوێ بخاتەوە كە لە ڕووی جۆرەوە لەشوناسدابێت لەگەڵ خۆیداو لە ڕووی چۆنییەتیەوە لە جیاوازیدا بێت.

كەلتورو زمانی ئەو كۆمەڵگایە تەنها گەورە دەبن و بەهیچ شێوەیەك زیاد ناكەن، جگە لەمەش ئەو كەلتورو زمانە وەك كەلتوری میللی خێڵ و زمانی سروشتی خێڵ هەرگیز نابن بە كۆمەڵە زمان و كەلتورێكی فرەڕەنگ و بەردەوام پارێزگاری لە یەكڕەنگی خۆیان دەكەن و وەك خۆیان دەمێننەوە، گۆڕان لەناویاندا گۆڕانی چەندییەو گۆڕانی چۆنی نییە. ئەمەش وادەكات لەناو خۆیاندا بەردەوام بەرگری لە یەكڕەنگی خۆیان بكەن و چەند گەورە ببن و پەرە بسێنن هەر وەك خۆیان بمێننەوەو هەرخۆیەتی خۆیان لەدەست نەدەن. ئەمەش لە ڕاستیدا هیچ نییە جگە لە مەحكومكردنی نەوەكانی ناو ئەو كۆمەڵگایە بەهەمان زمان و هەمان كەلتورو سەركوتكردنی هەر نەوەیەك لە نەوەكان كە ویستی ئەوەی هەبێت لە ڕێگەی سروشتی خۆیەوە دەست لە یەكڕەنگییەكەیان بدات و بەرەو فرەڕنگییان بەرێت.

زمانێک کە دەکرێت بە زمانێکی ستاندارد تەنها بەوە ناکرێت بە زمانێکی ستاندار کە کۆمەڵە رێزماننووسێک رێزمانەکەی بنووسنەوەو قوتابخانە بۆ فێربوونی دروستبکەن، بەڵکو دەبێت ئەو زمانە بەردەوام چاودێری بکرێت و رێگە بگیرێت لەوەی کە جارێکی تر سروشتی مرۆڤ بچێتەوە ناوی و روحی بەبەردا بکاتەوەو بیکاتەوە بەزمانێکی سروشتی.

بەبێ بوونی دەزگایەکی لەو جۆرە کەتوانای ئەوەی هەبێت چاودێریەکی توندی ئەوە بکات کە ئەو زمانە بەرەو ئەوە دەباتەوە ببێتەوە بە زمانێکی سروشتی، زەحمەتە رێگە لەگەڕانەوەی ئەو سروشتە بگیرێت کە لەناویدا دەرکراوە. گێلنەرو دروستەخوازەکانی تر لێرەوەیە دەوڵەت دەکەن بە پێش مەرج بۆ دروستکردنی نەتەوە. لای گێلنەر بەبێ هێزێکی گەورەی وەک هێزی دەوڵەت زەحمەتە بەرگری لە گەڕانەوەی ئەو هێزە سروشتییە بکرێت کە لەناو کەلتورو زمان و خوێندنی ئەو کۆمەڵگایەدا دەرکراوەو بە یەکجاری بەر نەفرەتی مۆدێرنیزم کەوتووە.

ئەو پێی وایە ویست و کەلتور بنەمای دروستکردنی نەتەوەن، بەڵام بەبێ دەوڵەت ناتوانن ببن بە بنەمای دروستکردنی نەتەوە. واتە بەبێ دەوڵەت ئەوەی بەوان دروستدەکرێت ناکرێت پێی بوترێت نەتەوە، هۆی ئەمەش بەوە دەزانێت کە تەنها دەزگایەکی وەک دەوڵەت دەتوانێت کەلتورو زمان و خوێندنی ئەو کۆمەڵگایە لە شەیتانی سروشت بپارێزێت و ببێتە رێگر لەبەردەم ئەوەدا یەکبوون و یەکڕەنگییەکەی خۆیان لەدەست بدەن و بەرەو فرەڕەنگی و جیاوازی بڕۆن و ببنە هۆی هەڵوەشاندنەوەی ئەو کۆمەڵگایەی کە بەدەرکردنی ئەو لەوان دروستکراوە.

گێلنەر دەوڵەت وەک بەرجەستەکەری ویست وخوێندن وەک وەسیلەی بەردەوامی لە زەمەنداو کەلتوری هاوبەش وەک هێزێک بۆ مانەوە لە هەرخۆیەتی و شوناسدا بە بنەمای بوونی نەتەوەکان دەزانێت(١١١/٣و١٨١).

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ لای ئەو دەوڵەت وەک بەرجەستەکەری ویستی هەمەکی دروستکردنی کۆمەڵگا، تەنها رۆڵەکەی ئەوە نییە چاودێری کەلتورو زمانی ئەو کۆمەڵگایە بکات و لە شەیتانی سروشت بیپارێزێت، بەڵکو رۆڵی راستەقینەی ئەو لە دەرکردنی سروشتە لە ژیانی کەلتوریی کۆمەڵگاداو گۆڕینی بەردەوامی ئەو کۆمەڵگایەیە لە کۆمەڵگایەکەوە کە سروشت حوکمی

دەكات و بەردەوام بەرەوە جیاوازی و ناكۆكی كۆمەڵایەتی و فرەكەلتوری و فرەزمانی دەبات بەرەو كۆمەڵگایەكی ناسروشتیی دروستكراو كە بەردەوام یەكڕەنگی زمان و كەلتورەكەی خۆی دەپارێزێت. بەپێی ئەم بیروباوڕە گەر كۆمەڵگایەک ویستی دروستكردن حوكمی بكات بەردەوام بەرەو یەكبوون و هەرخۆیەتی كۆمەڵایەتی و كەلتوری و زمانی دەڕوات.

ئەو دەوڵەتە مۆدێرنانەی كە ئەم جۆرە لە كۆمەڵگایان بە ناوی نەتەوەوە دروستكردووە ویستی مرۆڤیان لە بری سروشتی مرۆڤ كردووە بە فەرمانڕەوا بەسەر كۆمەڵگاوە. دەوڵەتیش كە بەرجەستەكەری ویستی دروستكردنە لەمرۆڤداو بەرهەمهێنەری ئەو یەكبوونە زمانی و كەلتورییەیە، كۆمەڵگا بەردەوام لەو هێزە وێرانكەرە دەپارێزێت كە لەسەردەمی دروستكردنی شاری بابل و بورجەكەیدا مرۆڤایەتی پەرتوبڵاو كردەوەو ناكۆكی لەنێوانیاندا دروست كرد.

دەوڵەت بۆ یەكبوونی ئەم كۆمەڵگایەو پارێزگاریكردنی لەوەی یەكبوونە پێویستە. بوونی دەڵەت مەرجی ئەم جۆرە لەكۆمەڵگایەو رێگرە لەبەردەم ئەوەدا جارێكی تر رووداوەكەی بابل رووبداتەوەو كۆمەڵگا یەكبوونی خۆی لەدەست بدات و توشی فرەزمانی و فرەكەلتوری ببێتەوەو نەتەوەكان ببنەوە بە كۆمەڵە خێڵكی سروشتی.

دەوڵەت بەناوی شەڕكردن لەگەڵ سروشتی مرڤ و پاراستنی یەكبوونی مرۆڤەكان لە شەیتانی دووبەرەكی، توانی ڕەوایەتی بدات بە بەكارهێنانی هێز دژی ئەو ئیتنیكانەی كە لەناو سنوری سیاسی ئەودان و دەیانەوێت بەزمان و كەلتورە جیاوازەكانی خۆیانەوە بمێنەوە. ئەمە ئەو بیروباوڕەیە كە هەموو دەوڵەتە مۆدێرنەكان وەک ئایدیۆلۆجیای دەوڵەت پەیڕەویان لێكردووەو ڕەوایەتییان لێوە وەرگرتووە بۆ سەركوتكردن و لە ناوبردنی ئەو خەڵكەی كە لەسنوری سیاسی ئەواندا ویستویانە لە ژیانی ئاسایی خۆیاندا پەیڕەوەی لە كەلتوری خۆیان بكەن و پەیڕەوی لەو كەلتورە نەكەن كە دەوڵەت لە سروشت خاڵی كردووەتەوە.

بەپێی ئەم بیروباوڕە فرەزمانی و فرەكەلتوری لەناو سنوری سیاسی هەر دەوڵەتێكدا هەبوو ئەوە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی كەسانی ناو ئەو دەوڵەتە كەسانێكی خێڵەكین و سروشت حوكمیان دەكات نەک ویستی مرۆڤ. گەر

دەوڵەت هەوڵ نەدات کۆتایی بە فرەزمانی و فرەکەلتوری ناو خۆی بێنێ، ئەوە دەبێت بە هێزێک بە دەستی سروشتەوە و دەبێتە مەترسی لەسەر هەموو ئەو دەوڵەتە مۆدێرنانەی کە لە سەر بنەمای ویستی مرۆیی دامەزراون.

ئەم بیروباوەڕەیە وادەکات میللەتێکی وەک کورد -لەگەڵ ئەوەشدا داوای دەوڵەتێکی سەربەخۆ ناکات و تەنها داوای ئەوە دەکات لەناو ئەو دەوڵەتانەی بەسەریاندا دابەشکراوە پەیڕەوی فرەزمانی و فرەکەلتوری بکرێت و لە بری ئەوەی خوێندن بەیەک زمان و یەک کەلتورو یەک سیستەمی سەراپاگیر بێت، خوێندن بە چەند زمانێک و چەند کەلتورێک و چەند سیستەمێکی جیاوازی بێت- بە لایەنگرێکی گەورەی سروشت و خێڵ بزانرێت و لەمەشەوە بکرێت بە بەهێزترین ڤایرۆسی ئەو ویستباوڕییە کە دەوڵەتەکانی جیهان لەسەری دامەزراون و دەسەڵاتەکەیان سەرقاڵە بە قەلاچۆکردنی هەر بوونەوەرێک کە دژی ئەو ویستباوڕییە بێت.

ئەم ڕوونکردنەوانەی سەرەوە دەری دەخەن ئەوەی دروستەخوازەکان ناویان ناوە نەتەوە نەک هەر داهێنراوێکی مۆدێرنیزم نییە، بەڵکو دروستکراویکی نوێش نییەو هیچ نییە جگە لە بەستانداردکردنی خێڵ لە ڕێگەی دەرکردنی سروشتەوە لە ناو خێڵدا. گەر نەتەوەش وەک زمان و کەلتورەکەی خێڵێکی ستاندارد بێت، ئەو کات نەتەوە بەرهەمی کۆمەڵگای پیشەسازیی نییە، بەڵکو بەرهەمی ئەو شەڕەیە کە لە نێوان ویستی مرۆڤ و سروشتی مرۆڤدا هەیە. نەتەوەو دەوڵەتەکەی بەرهەمی سەرکەوتنی ویستی زاڵیەتی مرۆڤە بەسەر سروشتیداو خێڵیش بەرهەمی سەرکەوتنی سروشتی مرۆڤە بەسەر ویستیدا. بۆ ئەوەی ئەوە ڕوون بێتەوە کە مەبەستی دروستەخوازەکان لە دروستکردنی نەتەوە چییە، گرنگە درێژە بە بەدواچوونەکانی خۆمان لە بارەی کەلتوری خێڵ و کەلتوری نەتەوە دروستکراوەکان بدەین، بۆ ئەمەش جارێکی تر دەگەڕێینەوە لای گێلنەر و بۆچوونەکەی ئەو لە بارەی ئەو کەلتورە دروستکراوەوە دەخەینەڕوو کە لای ئەو نەتەوەخوازی نەتەوەی پێ دروست دەکات.

گێلنەر کەلتوری میللی بە کەلتورێکی سروشتی دەزانێت و پێی وایە دروستەی کۆمەلایەتی خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵی لەسەر ئەم

کەلتورە دامەزراوە، ئەو ئەم کەلتورە بە کەلتوری کێوی ناوی دەبات، بەڵام کەلتوری ستاندارد بە کەلتورێکی ناسروشتی و دەستکرد دەزانێت و پێی وایە نەتەوەخوازی لە ناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا بەو کەلتورە نەتەوە دروست دەکات. لای ئەو دروستەی کۆمەڵایەتی نەتەوەکان لەسەر بنەمای ئەو کەلتورە دروستکراوە دادەمەزرێت و بەبێ بوونی کەلتورێکی لەو جۆرە کە بەرهەمی ویستی دروستکردنی مرۆڤە ناکرێت باس لە بوونی نەتەوە بکرێت.

بەپێی ئەم بۆچوونە کەلتوری سروشتی وەک رووەکە کێوییەکان بە شێوەیەکی سروشتی پەیدادەبێت و سروشتیش بەپێی یاساکانی خۆی دەیپارێزێت و بەردەوامی بە بوونی دەدات، بەڵام کەلتوری دروستکراو گەرچی وەک روەکە باخچەییەکان پێشتر کەلتورێکی کێوی بووە، بەڵام بە پرۆسەی دروستکردندا براوە بووە بە کەلتورێکی باخچەیی.

کەلتوری باخچەیی لای گێلنەر وەک روەکی باخچەکان نییە، بەڵکو وەک ئەو روەکانەیە کە لەناو ژینگەیەکی شووشەیی دروستکراودا دەژین. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کەلتور تەنها خۆی بە پرۆسەی دروستکردندا نابرێت ئەو فەزایەش کە ئەو کەلتورە تیایدا توانای مانەوەو بەردەوامی هەیە، فەزایەکی دەستکردەو فەزایەکی سروشتی نییە، بۆیە ناکرێت ئەم کەلتورە بەو روەکانە بشوبهێنرێت کە لە ناو باخچەی ماڵاندا یان لە ناو باخچەکانی شاردا لەناو کەشوهەوایەکی سروشتیدا ژیان بەسەردەبەن، دروستر وایە ئەم کەلتورە بەو روەکانە بشوبهێنرێ کە لەناو ماڵە شووشەییەکاندا لە بری ئەوەی سوڕی ژیانیان بە پێی وەرزە سروشتییەکانی خۆیان تەواو بکەن، سوڕی ژیانیان لە ناو ئەو وەرزانەدا تەواو دەکەن کە بەشێوەیەکی ساختەو دروستکراو لە لایەن خاوەنەکانیانەوە بۆیان دروستدەکرێن.

ئەم کەلتورانە وەک ئەو ڕووەکانە وان کە دەتوانن لەو وەرزانەشدا بەر بگرن کە وەرزەی بەرگرتنی ئەوان نییە. ئەم موعجزەیەش کە لەم رووەکانە روودەدات بە هۆی ئەوەوەیە ئەو وەرزانەی ئەو روەکانە سوڕی ژیانی خۆیان تیا بەسەر دەبەن وەرزی ساختەو دەستکردن و بە ئارەزووی چاودێرەکان دەسوڕێن.

گێلنەر جیاوازی نێوان کەلتوری خێڵ و کەلتوری نەتەوە بەوە دەکات کە یەکەمیان کێوییەو دوومیان باخچەییە. کەلتوری خێڵ کەلتورێکی کێوییەو

بەخــۆی بەرهەم دێــت و خــۆی بەرهەم دەهێنێــتەوە، لەمەدا وەک جەســتەی مـرۆڤ وایە، ئەم جۆرە لە کەلتـور بەبێ ئەندازەگیرییەکی هوشـیارانەو بەبێ سەرپەرشـتیکردن و چـاودێریکردن و بەخێـوکردنێکی تـایبەت، لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بەرهەم دەهێنرێتەوە.

بەڵام کەلتــوری بــاخچەیی هەرچەنــدە لەکەلتــوری کێــوی کەوتــووەتەوە، بەرهەمهاتنەکەی و دووبـارە بەرهەمهێنـانەوەی لەنەوەکانـدا ئـاڵۆزو فرەئەرکە، لە زۆربەی کاتــدا پاڵپشــتی دەکرێــت بە فێرکــردن و خوێنــدن و نووســین و کادری پسپۆڕ، گەر لەو بەخێوکرنە تایبەتەی بگیرێتەوە کە ڕێژەیێکی شـیاو لە کادری تەرخانکراو بۆ ئەو کارە لە ڕێگەی دامەزراوەی تایبەتەوە بۆ فێرکـردن ئەنجامی دەدەن، تیادەچێت و نامێنێت(١٠٢/٣).

لێــرەدا گێڵــنەر بڕیــاری خــۆی لەســەر ئەوە دەدات کە کەلتــوری خێــڵ کەلتورێکی سروشـتییەو بەخۆی پەیدابووەو بەبێ سەرپەرشـتی و چاودێری کەســیش لە ڕێــگەی سروشــتەوە پەرە بەبــوون و مــانەوەی خــۆی لەنــاو نەوەکانـدا دەدات. بەڵام کەلتـورە دروسـتکراوەکەی نەتەوە کەلتورێکە بەخۆی بەردەوامــی بەبــوون و پەرەســەندنەکەی نــادات و بەردەوام دەبێــت لە ژێــر چاودێری و سەرپەرشتیکردنی کۆمەڵە کەسێکی شارەزادا بێت و ئەو کەسـانە بەردەوامی بە بوون و پەرەسەندنەکەی لە ناو نەوەکاندا بدەن.

ئەوەی لای گێڵنەر گرنگە تەنها ئەوە نییە کە کەلتوری خێڵ کەلتورێکی بێ خاوەن و بێ سەرپەرشتیارەو کەلتوری نەتەوە کەلتورێکە بەردەوام پێویستی بە خـاوەن و سەرپەرشـتیار هەیە، بەڵکو ئەوەشـە ئەوەی دەبێت بە خـاوەن و بەخێوکەری ئەو کەلتورە دروستکراوە دەبێت کێ بێت. لە ڕێگەی وەڵامی ئەم پرســــیارەوە ئەوە ڕوون دەکــــاتەوە کە دەوڵەت تــــاکە خــــاوەن و تــــاکە دروستکەری ئەو کەلتورەیە و ئەمەش وادەکات دەوڵەت پێش مەرجی نەتەوە بێت.

لای ئەو کەلتــورێکی لەو جــۆرە بە گــروپە بچوکوکــان دروســتناکرێت و ناپارێزرێت. ئەوەی توانای خاوەنداریکردن و سەرپەرشـتیکردن وپارێزگاری کردنــی ئەو کەلتــورەی هەیە دەوڵەتە. دەوڵەت لای ئەو تــاکە دەزگــایەکە کە دەتوانێــت ئەو فەزا کەلتــورییە دەســتکردە بپارێزێــت و بەردەوامــی بە گواستنەوەکەی لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بدات.

ئەو دان بەوەدا دەنێت کە لەکۆمەڵگای پیشەسازیدا جگە لە کەلتوری خێڵ کە کەلتورێکی کێویی و سروشتییە, کەلتوری باخچەیی و دروستکراویش بوونی هەیەو نموونە ئەم جۆرە لە کەلتور بە کەلتوری مەزهەبی دەهێنێتەوە. کەلتوری مەزهەبی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان لای ئەو کەلتورێکی دەستکردو باخچەییەو ئەویش خاوەن و سەرپەرشتیاری خۆی هەیە، بەڵام ئەوەی جیای دەکاتەوە لەو کەلتورە دروستکراوەی کە نەتەوەخوازی نەتەوەی پێدروست دەکات، خاوەنەکانیانە. کەلتوری دروستکراوی کۆمەڵگای کشتوکاڵی گەر کەلتورێکی مەزهەبی بێت، ئەوە دامەزراوە ئایینییەکانی وەک کەنیسەکان و مزگەوتەکان خاوەنداری دەکەن و کەشوهەوا ستانداردو دەستکردەکەی لە رێگەی پیاوانی مەزهەبیی پسپۆڕەوە دەپارێزن و لە ناو نەوەکاندا بەردەوامی بە بوونی دەدەن.

ئەم دامەزراوە ئایینیانەش جیاوازن لە دامەزراوەیەکی سیاسی وەک دەوڵەت، راستە ئەو دامەزراوانە لە ناو چوارچێوەی دەوڵەتدان، بەڵام زۆرجار لەبەرامبەر دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەتدا وەک دەسەڵاتێکی جیاواز رادەوستن و دەکەونە ناو ململانێی دەسەڵاتەوە.

لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا دەسەڵاتی سیاسی نەبووە بە خاوەن و پارێزەری کەلتوری مەزهەبیی پیاوانی ئایینی، پەیوەندی دەسەڵاتی سیاسی بەم کەلتورە مەزهەبییەوە تەنها ئەوە بووە کە ڕەوایەتی بۆ دەسەڵاتەکەی لێوەرگرتووە، بەڵام ئەو کەلتورە دروستکراوەی کە نەتەوەی پێدروستدەکرێت، بە بۆچوونی ئەو کەلتورێکە تەنها دەسەڵاتی سیاسی توانای ئەوەی هەیە ببێت بە خاوەن و پارێزەری، ئەمەش لەبەر ئەوەیە ئەو کەلتورە توانایەکی دنیایی زیاتر لەو توانایەی دەوێت کە گروپێک لە گروپەکان هەیانەو تەنها گروپی فەرمانڕەوای ناو دەوڵەت توانای ئەوەی هەیە کە خاوەنداریەتی و پارێزگاریکردنی بگرێتە خۆی، ئەویش بە هۆی ئەوەوە کە دەوڵەت لە ژێر دەستیایەتی.

گێلنەر پەیوەندی نێوان ئەو کەلتورەی کە نەتەوەخوازیی نەتەوەی پێدروستدەکات لەگەڵ دەوڵەتدا دەکاتە خاڵێکی جیاکەرەوەی ئەم کەلتورە لەگەڵ ئەو کەلتورە دروستکراوەی کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا وەک کەلتوری چینی خوێندەوارو چینی فەرمانڕەوا بوونی هەیەو ئەوان جیادەکاتەوە لەو خێڵانەی کە هەریەکە کەلتوری تایبەت بەخۆی هەیە. جگە

لەوەی لە ڕێگەی ئەو پەیوەندییەوە ئەو دوو کەلتورە لە یەکتر جیادەکاتەوە، دەوڵەتـیش دەکـاتە کـارایەکی ناراسـتەوخۆی نەتەوە و دەڵێـت: هەمـوو کەلتورێکی باڵا دەوڵەتێکی تایبەت بەخۆی دەوێت(١٠٢/).

گێلـنەر پـێ لەسـەر ئەوە دادەگرێـت ئەو کەلتـورە دروسـتکراوەی کە نەتەوەخوازی نەتەوەی پێدروست دەکات، دەبێت کەلتورێکی دەستکردبێت و ئەو کەسانەش کە ئەو کەلتورە وەردەگرن، دەبێت وەک ئەو ڕووەکانە وابن کە وایان لێ کراوە تەنها لەو ژوورە شووشـەییە تـایبەتەدا بتوانن هەناسە بـدەن و بـژین کە کەشـوهەواکەیان سروشـتی نیـیەو بەپێـی بەرنـامەیکی دیاریکراو دروستکراوە.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە کەسـێک نابێـت بە ئەنـدامی ئەو نەتەوەیەی کە بەو کەلتـورە دەسـتکردە دروسـتکراوە گەر لە لایەکەوە توانـای ئەوەی لەدەسـت نەدابێت لە کەشوهەوای سروشتیی کەلتوری خێڵدا بژی و لەلایەکی ترەوە توانـای ئەوەی پەیـدانەکردبێت کە لەنـاو کەشـوهەوای دەسـتکردی کەلتـوری نەتەوەدا بژی.

ئەم جـۆرە لە تـاکەکەس کە لە کەشـوهەوای ئەو کەلتـورە دەسـتکردەدا دەژی، لە پەیوەندییەکی توندایە لەگەڵ دەوڵەتدا، چونکە دەوڵەت خـاوەنی ئەو ژوورە شووشەییەیە کە ئەو دەتوانێت تیایدا بژی وهەناسە بدات. گێلنەر پێی وایە هەر ژوورێکی شووشەیی لەو جۆرە دەبێت دەوڵەتێک خاوەنداری بکات. لە ناو جیهانیشدا چەند دەوڵەتێک هەن و هەر یەکەیان ژوورێکی شووشـەیی تـایبەت بە خـۆی دروسـتکردووەو لەگەڵ ئەوەشـدا کەشـوهەوا کەلتـورییە دروستکراوەکانی ناو ژوورە شووشـەییەکان بەپێی ئەندازەگیریەکی هـاوبەش دروستکراون، بەڵام لە شیوازی دروستکردنەکەیاندا جیاوازن و زۆرجار ئەم جیاوازیانەش بە ئەنقەست دەدرێن بە ڕواڵەتی ژوورە شووشەییەکان.

گێلـنەر دان بەوەدا دەنێـت کە هەر نەتەوەیەکـی دروسـتکراوی نـاو ئەو ژوورە شووشـەییانە لەگەڵ ئەوەشـدا سـیمایەکی هاوبەشـی لەگەڵ هەمـوو نەتەوەکانی تری ناو ژوورە شووشـەییەکاندا هەیە، خاوەنی سیمای تـایبەتی خۆشـیەتی و ئەمەش وایکـردووە ئەو بـووەنەوەرە دروسـتکراوانەی نـاو شوشـەکان لەیەکتـر جیـاوازبن و لە ئاسـتی کۆمەڵگـا پیشەسـازییە

ســەروونەتەوەییەکەدا پەیــڕەوی فرەکەلتــوری بــکەن و لە ئاســتی نــاوەکی خۆشیاندا پەیڕەوی لە شوناس و یەککەلتوری بکەن(١٠٣/٣).

گێلنەر چاوپۆشی لەو فرەکەلتورییەی کۆمەڵگای پیشەسازی دەکات کە لە ئاستە سەروونەتەوەیییەکەی کۆمەڵگای پیشەسازیدا پەیڕەو دەکرێت، ئەمەش لە پێنــاوی ئەوەدایە ئەو راســتییە بشــارێتەوە کە بــۆ کۆمەڵگــایەکی ســەرووناوچەیی وەک کۆمەڵگــای پیشەســازی، فرەکەلتــوری لە ئاســتە سـەروونەتەوەییەکەدا زەروورەتێکـی دروسـتەییە بـۆ یەککەلتـوری لە ئاسـتە نەتەوەییەکەدا.

ئەو دەیەوێـت ئەو بـاوڕە لای ئـێمە دروسـتبکات کە دروسـتەی کۆمەڵگـای پیشەسـازی لە هـیچ ئاسـتێکدا قبـووڵی فرەکەلتـوری ناکـات و دوا ئامـانجی ئەوەیە کە لە ئاستە سەروونەتەوەییەکەدا یەکبوونی کەلتوری دروست بکات و فرەکەلتوری لە ناو جیهاندا نەهێڵێت.

ئەو گەر گریمــانەی ئامــانجێکی لەو جــۆرە لە پەرەســەندنی کەلتــوری کۆمەڵگــای پیشەســازیدا نەکــات و دان بەوەدا بنێــت کە پەیڕەوکردنــی یەککەلتوری لە ئاستی ناوچەییدا زەروورەتێکە بۆ پەیڕەوکردنی فرەکەلتوری لە ئاستی جیهانییداو ئەمەش فرەکەلتوری لە ئاستە جیهانییەکەدا کردووە بە مەرجی بوونی ئەو جۆرە لە کۆمەڵگا کە بە کۆمەڵگایەکی سەرووناوچەیی و جیهـانی دەبینرێـت، ئەوە ناتوانێـت لە رووی دروسـتەییەوە بـاس لەوە بکـات فرەکەلتوری لە کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا زەروورەتەو لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا زەروورەت نیـیە، لەمەشــەوە ناگـاتە ئەو بڕیـارە قورســەی کە: لە کۆمەڵگـای کشتوکاڵییدا ناکرێت نەتەوە سەرهەڵبدات و دەبێت سەرهەڵدانەکەی دواکەوێت بۆ ئەو سەردەمەی کە ئەو کۆمەڵگایە دەبێت بە کۆمەڵگایەکی پیشەسازی.

گەر بەوردی لە دروســـتەی نـــاوچەیی و ســـەرووناوچەیی هەردوو کۆمەڵگاکە رامێنین دەگەین بەو راستییەی کە هەردوو کۆمەڵگاکە بەوەی کە کۆمەڵگـای سـەرووناوچەیین، دروسـتە ناوچەییەکەیـان دەخوازێـت لە ئاسـتی ناوچەییــدا پەیــڕەوی لە هەرخــۆیەتی و شــوناس بــکەن و لە ئاســتی ســـەرووناوچەیدا پەیــڕەوی لە جیــاوازی و جیاشوناســی بــکەن. ئەمەش دەمــانگەیێنێ بەوەی کە جیــاوازی کەلتــوری تەنهــا خاســیەتی کۆمەڵگــای کشــتوکاڵی نیــیەو خاســیەتی کۆمەڵگــای پیشەسازیشــەو لە هەمــان کاتــدا

یەکبــوونی کەلتــوریش بە تەنهــا خاســیەتی کۆمەڵگــای پیشەســازی نیــیەو خاســـیەتی کۆمەڵگـــای کشتوکاڵیشـــە، هەردوو کۆمەڵگـــاکەش دروســـتە ناوچەییەکەیـــان یەکبـــوونی کەلتـــوری دروســـتدەکات و دروســـتە ســەرووناوچەییەکەیان فرەکەلتـوری و جیـاوازی کەلتـوری دروسـت دەکـات، بۆیە باسکردنی هەر جیاوازییەکی دروستەیی لە نێوان ئەم دوو کۆمەڵگایەدا ئەوە دەگەیێنێ کە دروستەی سەرووناوچەیی ئەو دوو کۆمەڵگایە لەدروستە ناوچەییەکانیان جیانەکراوەتەوە.

گێلنەر لەگەڵ ئەوەشدا دان بەوەدا دەنێت کە کۆمەڵگای پیشەسازیش وەک کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی لە ئاسـتە سـەرووناوچەییەکەدا فرەیـی تێـدەکەوێت و ناتوانێت پەیڕەوی لە یەکبوون بکات، بەڵام دان بەوەدا نانێت ئەوەی وادەکات لە ئاسـتە سـەرووناوچەییەکەدا کۆمەڵگـای پیشەسـازی هەڵگـری فرەیـی بێـت، دروستەی ئەو کۆمەڵگایە بێت بەڵکو ئەو پێی وایە ئەوەی بووەتە هۆی ئەوەی فرەیـی بێـتە ئـاراوە ناکـامڵی ئەو کۆمەڵگـایەو ئەو ئاسـتەنگانەیە کە بەهـۆی مـانەوەی ئاسـەوارەکانی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەوە هـاتوونەتەوە سـەر ڕێگـای گەشە کردنەکەی.

ئەو بەمە دەیەوێـت بڵێـت فرەرەنگـی بـۆ کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی لەئاسـتە ســـەرووناوچەیەکەدا زەرووڕەتێکـــی دروســـتەییەو لە پەرەســـەندنی ئەو کۆمەڵگـایەدا ئەم فـرەییە ئامـانجە، بەڵام لە کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا فرەیـی لەئاسـتە سـەرووناوچەییەکەدا زەرووڕەتێکـی دروسـتە کـۆمەڵایەتییەکە نییەو هـۆکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ئاسـتەنگانەی کە هـاتوونەتە بەردەم گەیشـتنی بە ئامانجەکەی خۆی. بەڵگەشی بۆ ئەمە ئەوەیە کە ئامـانجی ئەوڵ و ئـاخری ئەم کۆمەڵگایە گەیشتنە بە یەکبوونێکی سەرووناوچەییی و گۆڕینی جیاشوناسییە لەنێوان ناوچەکاندا بۆ یەکشوناسی.

ئەو لەم بـارەیەوە دەڵێـت: کـۆمەڵە هۆکـارێکی روون وئاشـکرا هەن بـۆ سـەرهەڵدانی ئەم فـرەییە نـوێیە، سـەردەمی پیشەسـازی یەکە سیاسـییەکان و یەکە کەلتـــورییە بەرز(دەســـتکرد) ونزم(سروشـــتی)ەکانی بە میـــرات لە سـەردەمەکەی پێش خـۆیەوە بـۆ مـاوەتەوە، هۆکـارێکیش نییە بۆ ئەوەی کە پێویسـت بکـات لەپڕ ئەو یەکـانە هەموویـان ببنەوە بەیەک، بەڵام هۆکـاری تـر هەیە بـۆ ئەوەی ئەو یەکـانە لە پـڕ نەبـنەوە بەیەک، ئەو هۆکـارەش ئەوەیە

شێوازی بەرهەمهێنان یان دابەشکردنی کار لەیەک کات و بە هەمان شێواز نەگەیشتووەتە هەموو ناوچەکانی جیهان، تا یەکبوونی یەکە کەلتوریی وسیاسییە جیاوازەکان زەروری بێت و زەرورەت وابکات ببنەوەبەیەک و لەجیهاندا فرەیی نەمێنێت(١٠٣/٣).

ئەمە ئەوە روونـدەکاتەوە ئەو چاوەڕێی ئەوە دەکات گەر کۆمەڵگای پیشەسازی لە ناوچە جیاجیاکانی جیهاندا بگات بە پەرەسەندنی تەواوی خۆی، یەک دەوڵەتی جیهانی و یەک کەلتوری جیهانی جێگای ئەو هەموو کەلتورە جیاوازانەو دەوڵەتەکانیان بگرێتەوەو ئیتر فرەیی وجیاشوناسی لەنێوان کەلتورەکان و دەوڵەتەکاندا نەمێنێ و مرۆڤایەتی سەرکەوێت بەسەر سروشتی خۆیداو ئەو خەونە تەوراتییەو ئەو ئامانجە دێرینەی خۆی وەدی بهێنێ کە بابلییەکان بە هۆی نەفرەتی سروشتەوە لەسەردەمی دروستکردنی بورجی بابلدا نەیانتوانی وەدی بێنن.

ئایا لەگەڵ پەرەسەندنی کۆمەڵگای پیشەسازی و سەپاندنی یەکبوونی کەلتوری و قەلاچۆکردنی فرەیی و جیاوازی لە کەلتوردا، سروشت هێزی زیاتری پەیدا کردووەو جیاوازی زیاتری خستووەتە ناو کەلتورەکان یان سروشت بەرەبەرە بەهۆی ئەم پەرەسەندنەوە پاشەکشەی زیاتر کردووەو وەک روحێکی بێگانەو پیس لە جەستەی مرۆڤایەتی هاتووەتە دەرەوە و گەڕاوەتەوە بۆ ناو ئەو شەیتانەی کە دووبەرەکی و ناکۆکی لە ناو مرۆڤایەتیدا دروستدەکات؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە کە دروستەخوازەکان و مۆدێرنیستەکان تا ئێستاش سەرقاڵن بە وەڵامدانەوەیەوە. بابزانین وەڵامی گێلنەر بۆ ئەم پرسیارە چییە.

ئێمە ئەوەمان باسکرد کە گێلنەر نە لەئاستی ناوچەییداو نە لەئاستی سەرووناوچەییدا فرەیی و جیاوازیی کەلتوری بە زەروورەتێکی دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای پیشەسازی و مۆدێرنیزم نازانێت و پێی وایە دوا ئامانج لە پەرەسەندن و بەرەو پێشچوونی کۆمەڵگای پیشەسازیدا ئەوەیە ئەو یەکبوونە کەلتورییەی کە لەئاستە ناوچەییەکانی ئەو کۆمەڵگایەدا ئەو کۆمەڵگایە پێی گەیشتووەو نەتەوەکان بەهۆیەوە هاتوونەتە ئاراوە، لە کۆمەڵگا سەروونەتەوەیەکەشدا پێی بگات و کۆتایی بە نەتەوەکان بێنێت و کۆمەڵگایەکی یەک کەلتوری لە سەرانسەری جیهاندا بهێنێتە ئاراوە.

لێکدانەوەکەی گێلنەرو هەموو مۆدێرنیستەکانی تر بۆ ئەو جیاوازیانەی کە لە کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا دروسـتبوون و بـوونی نەتەوەکانیـان دیـاریکردووە ئەوەیە: ئەو جیاوازییە کەلتوریانە بەهۆی ئاستەنگەکانی بەردەم پەرسەندنی کۆمەڵگای پیشەسازی دروستبوون ، بوونی نەتەوەکانیش بەستراوە بەبوونی ئەو ئاستەنگانەوە، گەر ئەو ئاستەنگانە بەپەرەسەندنێکی چوونیەکی کۆمەڵگای پیشەسازی لە ناوچەکانی جیهاندا نەمێنن، نەتەوەکانیش بوونیان نامێنێ و چیتر مرۆڤ پێویستی بە نەتەوە نابێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ لای ئەوان نەتەوەکـان لەلایەکەوە بەرهەمـی کۆمەڵگای پیشەسازی و پرۆسەی یەکبوونە کەلتورییەکەی ئەو کۆمەڵگایەن و لەلایەکی تریشەوە بەرهەمی ئەو ئاستەنگانەن کە رێگرن لەبەردەم ئەوەدا کۆمەڵگا پیشەسازییەکە پرۆسەی یەکبوونە کەلتورییەکەی خۆی لەئاستە سەرووناوچەییەکەدا ئەنجام بدات. واتە نەتەوەکان لەلایەکەوە بەرهەمی ویستی دروستکردن و لەلایەکی ترەوە بەرهەمی ئەو سروشتەن کە رێگرە لەبەردەم ویستی دروستکردندا.

بەپێی بۆچوونە دروستەییەکە، لەبەردەم پەرەسەندنی کۆمەڵگای پیشەسازی و بوونی کەلتورەکەی بە کەلتورێکی سەراپاگیری جیهانی، دوو جۆر لە ئاستەنگ هەیە، ئاستەنگێکیان لە سەرەتای سەرهەڵدانی ئەو کۆمەڵگایەدا دروست دەبێت و دەبێتە رێگر لەبەردەم ئەوەدا کۆمەڵگای پیشەسازی ببێتە کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی ناوچەیی و لە هەر ناوچەیەک لەو ناوچانەدا نەتەوەخوازی نەتەوە دروست بکات. بەڵام ئاستەنگی دووەم ئاستەنگە لەبەردەم ئەوەدا کۆمەڵگا پیشەسازییە ناوچەییەکان کە نەتەوەکانن، ببنەوە بەیەک و کۆمەڵگایەکی پیشەسازی جیهانی بهێننە ئاراوە کە یەک زمان و یەک کەلتوری پیشەیی هەبێت.

لای دروستەخوازەکان لە هەردوو ئاستەکەدا ئاستەنگەکان بەهۆی پاشماوە سروشتییەکانی ئەو خێڵانەوە دروست دەبن کە کۆمەڵگا ناوچەییەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵییان پێکهێنابوو. واتە لە هەردوو ئاستەکەدا سروشت لەرێگەی ئەو پاشماوانەی خۆیەوە کە لە جەستە بەکەرەستەکراوەکەی ئەو خێڵانەدا بەجێی هێشتوون کە نەتەوەخوازی

نەتەوەکـانی لـێ دروسـتکردوون، بـووەتە ئاسـتەنگ لەبەردەم پەرەسـەندنی کۆمەڵگای پیشەسازیدا.

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ سروشـت لەڕێگەی ئەو فرەرەنگی و فرەکەلتورییەی کە لە خێڵەکانـدا بەرهەمـی هێنـاوە، ئاسـتەنگی لەبەردەم ئەوەدا دانـاوە لە کەرەسـتەی چەنـد خێڵێکـی فرەکەلتـورو فرەزمـان کۆمەڵگـایەکی نـاوچەیی پیشەسازی بەناوی نەتەوەوە دروست بکرێت. واتە لێرەدا سروشت لەرێگەی ئەو فرەزمـانی و فرەکەلتـورییەی کە لە خێڵەکانـدا دروسـتی کـردووە، رێگـرە لەبەردەم نەتەوەخوازیـدا نەتەوەیەک بەوە دروسـت بکـات کە فرەکەلتـوری و فرەزمانی خێڵەکان بە تاکە کەلتورێک و تاکە زمانێک نەفی بکات.

کاتێـک نەتەوەخـوازی لەپرۆسـەی گـۆڕینی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکاندا بـۆ کۆمەڵگـای پیشەسـازی بە یەک کەلتـورو یەک زمـان نەفـی فرەکەلتـوری و فرەزمـانی ئەو کۆمەڵگایـانە دەکـات و نەتەوە دروسـت دەکـات، سروشـتیش فرەزمـانی و فرەکەلتـورییەکە لەنـاو کۆمەڵگـا ناوچەییەکـانی خـۆیەوە کە خێڵەکانن دەگوازێتەوە بۆناو کۆمەڵگا ناوچەییەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی کە نەتەوە دروستکراوەکانن.

بەمەش لەناو نەتەوە دروستکراوەکانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا جارێکی تر فرەکەلتـوری و فرەزمـانییەکەی خـۆی دەرکەوت پێـدەکاتەوەو خـۆی لە نـاو نەتەوەکاندا دەکاتە ئاستەنگ لەبەردەم ئەو هێزەی نـاو کۆمەڵگـای پیشەسـازی کە دەیەوێت فرەکەلتوری و فرەزمانی لە نـاو نەتەوە دروسـتکراوەکانی خۆیـدا بە تاکە کەلتورو تاکە زمانێک نەفی بکـات و کەلتـورو زمـانی کەلتورەکەیـان لە کـۆمەڵە کەلتـورو زمـانێکی نـاوچەییەوە بکـات بە یەک کەلتـورو یەک زمـانی جیهانی.

نەتەوەخوازی لە پرۆسەی گۆڕینی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا بۆ کۆمەڵگـای پیشەسازی چەند ویستی دروستکردنی خۆی بباتە نـاو کۆمەڵگـا ناوچەییەکـان و سروشت لەناویاندا بکـاتە دەرەوە، ئەوەنـدە سروشـت دەچێتە نـاو کۆمەڵگـا جیهانییەکەو دەبێت بە بەربەسـت لە بەردەم ئەوەدا کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی جیهــانی یەک زمــان و یەک کەلتــور بێــتە ئــاراوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ مــۆدێرنیزم لە راوکردنــی سروشــتدا نەیتوانیــوە ســەرکەوتوو بێــت و لەو شوێنەدا کە ویستوویەتی راوی سروشت بکـات لە شـوێنێکی تـرەوە سروشـت

راوی ئەوی کردووە.لای مۆدێرنیستەکان سروشت دوو جۆر لە ئاستەنگی لە بەردەم پەرەسەندن وکامڵ بوونی کۆمەڵگای پیشەسازیدا داناون: ئاستەنگی یەکەمیان ناوچەییەو ئەو هێزە سروشتییەیە کە لە ناو خێڵەکاندا لە بەرامبەر ئەو کەلتورو زمانەدا کە نەتەوەخوازی دەیەوێت نەتەوەی پێدروست بکات بەرگری لە فرەکەلتوری و فرەزمانی دەکات. گەر مۆدێرنیزم لەرێگەی نەتەوەخوازییەوە لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا بەسەپاندنی یەک زمانی و یەک کەلتوری لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکاندا ئاستەنگە ناوچەییەکانی بڕی بێت و نەتەوە یەکزمان و یەک کەلتورەکانی دروستکردبێت، ئەوە سروشت ئاستەنگی دووەم لە بەردەم کارەکەیدا دادەنێ و فرەزمانی و فرەکەلتورییەکەی خۆی دەگوازێتەوە بۆ نێوان نەتەوەکان و دەبێتە ئاستەنگێکی نێونەتەوەیی و دەبێتە رێگر لەبەردەم ئەو هێزەی ناو کۆمەڵگای پیشەسازی کە دەیەوێت فرەزمانی و فرەکەلتوری نەتەوە دروستکراوەکانی خۆی بە زمان و کەلتورێکی جیهانی نەفی بکات. ئەم ئاستەنگەش دەکرێت بە ئاستەنگێکی سەرووناوچەییی ناو ببرێت.

دروستەخوازەکان لەسەر ئەوە کۆکن کە نەتەوە دروستدەکرێت، واتە نەتەوە بوونەوەرێکە بە دروستکردن هەیە نەک بەسروشت. نەتەوە لەبەر ئەوەی بەدروستکردن هەیە بەبێ چاودێری بەردەوامی دروستکارەکانی ناتوانێت بمێنێتەوە. دەوڵەت دەبێت بەردەوام لەرێگەی دروستکارەکانی ئەم بوونەوەرەوە ئەم بوونەوەرە بپارێزێ، بەڵام خێڵ لەبەر ئەوەی بەسروشت هەیە نەک بە دروستکردن، دەبێت سروشت پارێزگاری لە بوونی بکات و وەک خۆی بیهێڵێتەوە.

بەپێی ئەم بۆچوونە خێڵ و نەتەوەی دروستکراو لەوەدا جیاوازن کە خێڵ سروشتی مرۆڤ دایهێناوە، بەڵام نەتەوەی دروستکراو ویستی مرۆڤ دروستیکردووە. خێڵ بەبێ سروشتی مرۆیی بوونی نابێت و ناشتوانێت بمێنێتەوە، نەتەوەی دروستکراو ش بەبێ ویستی دروستکردنی مرۆیی نە دەتوانێت ببێت و نەدەتوانێت بمێنێتەوە.

خێڵ و نەتەوەی دروستکراو هەر یەکەیان یەکەی پێکهێنەری دوو کۆمەڵگای سەرووناوچەیی جیاوازن و بەوەش کە یەکەی ناو پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگایەن لە ناو خۆیاندا پەیڕەوی لە یەکبوون دەکەن و لە دەرەوەی

خۆیاندا پەیڕەوی لە جیاوازی دەکەن. بەپێی تیۆرە دروستەییەکە پێش ئەوەی نەتەوە دروستکراوەکان هەبن خێڵەکان هەبوون، نەتەوەی دروستکراویش بەوەی کە گەورەترە لە خێڵ لەهەمان ئەو مادەییە دروستکراوە کە سروشتی مرۆیی بوونی خێڵەکانی تیا بەرجەستەکردووە. نەتەوەخوازی بەر لەوەی وێنەی نەتەوە لە رێگەی کەلتورە دەستکردەکەیەوە لەو مادەیەدا شێوەگیر بکات کە مادەی کۆمەڵە خێڵێکە، دەبێت ئەو مادەیە لەو وێنە جیاوازانەی ئەو خێڵانە پاک بکاتەوە کە سروشت بە شێوەگیرکرنیان ئەو خێڵانەی لێ دروستکردوون.

گەر نەتەوەخوازی بەر لەوەی بوونی خێڵ لەو مادەیە دەرکات و ئەو مادەییە بکاتەوە بە مادەیەکی خاو و نەتەوە لە مادەکە دروست بکات، ئەوەی سروشتییەو لە ناو مادەکەدا ماوەتەوە لە مادەکەی دەرنەکات، دەبێت بە ئاستەنگ لەبەردەم دروستکردنی نەتەوەو یەکبوونی کەلتورەکەیدا.

گەر نەتەوە لە مادەی یەک خێڵ دروست بکرایە نەک لە مادەی چەند خێڵێک، ئەوە ئاستەنگ لەبەردەم دروستکردنەکەیدا دروست نەدەبوو، بەڵام لەبەرئەوەی بۆ دروستکردنی نەتەوە مادەیەکی خاو پێویستە کە زیاترە لەو مادە خاوەی کە سروشت خێڵی لێ دروستکردووە.

ئەمە نەتەوەخوازی ناچار دەکات بۆ دروستکردنی نەتەوە، مادەی نەتەوە لە چەند خێڵێکی کەلتور جیاوازو زمان جیاواز وەرگرێت، ئەمەش وادەکات لە ناو مادە خاوەکەی نەتەوەدا ئاسەواری ئەو جیاوازیانە بمێنن کە سروشت خێڵەکانی پێ مۆرک کردووەو ببێتە ئاستەنگ لە بەردەم ئەو یەککەلتوری و یەکزمانییەدا کە نەتەوەخوازی لەو مادەیەدا شێوەگیری دەکات.

کاتێک نەتەوەخوازی دەیەوێت بوونی نەتەوە لە رێگەی تاکە کەلتورێک و تاکە زمانێکەوە لەناو مادەکەیدا شێوەگیر بکات، رووبەڕووی چەند هێزێکی بەرگریکەری جیاواز دەبێتەوە، ئەو هێزە جیاوازانەش پاشماوەی هەریەک لەو خێڵانەن کە بەو کەلتورو زمانە دەکرێن بە نەتەوە.

ئەو هێزە سروشتییانەی کە لەناو مادەی خاوی خێڵە جیاوازەکاندا ماونەتەوە و رێگرن لەبەردەم ئەودا نەتەوەخوازی لە رێگەی تاکە کەلتورێک و تاکە زمانێکەوە وێنەی نەتەوەی تیا شێوەگیر بکات، گێلنەر ناوی ناون دژە ئەنترۆپی، مەبەستیشی لە ئەنترۆپی ئەوەیە لەناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا

دروستەی دابەشکردنی پیشەکان بەشێوەیەکی هەڕەمەکی و بێ بوونی هیچ بنەمایەک کەسەکان دابەشدەکات بەسەر پیشەکاندا. لەمەشدا هەرکەسێک لە کەسەکان بەبێ جیاوازی بۆی هەیە ببێت بە خاوەنی هەر پیشەیەک لە پیشەکانی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییە.

دژە ئەنتروپی ئەو هێزەیە کە دەبێتە رێگر لە بەردەم ئەوەدا هەموو کەسێک شیاوی هەڵبژاردن بێت بۆ بەدەستهێنانی هەر پیشەیەک لە پیشەکانی ناو ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەو لای ئەو دژە ئەنترۆپی کۆمەڵگاکە بەرەو ئەوە دەبات هەر کۆمەڵە پیشەیەک لە پیشەکانی تایبەت ببن بە گروپێکی کۆمەڵایەتی تایبەت و تەنها کەسانی ناو ئەو گروپە بتوانن ببنە خاوەنی ئەو پیشانە و کەسانی تری ناو گروپەکانی تر بۆیان نەبێت ببن بە خاوەنی ئەو پیشانە.

٢) کۆگەل لە نێوان خێڵە پەرەسەندووەکان و خێڵە وەستاوەکان

ئەو نەتەوانەی کە نەتەوەخوازی لە چوارچێوەی دەوڵەتێکدا دروستیکردوون لە خێڵێکی یەک زمان و یەک کەلتورو دروستی نەکردوون و لە چەند خێڵێکی فرەزمان و فرەکەلتور دروستیکردون و تا ئێستاش ئەوە نەبووەتە پرسیار کە نەتەوەخوازی بۆ لە مادەی یەک خێڵ نەتەوە دروست ناکات و لە مادەی چەند خێڵێکی جیاواز نەتەوە دروست دەکات.

ئایا ئەو هێزەی لەناو خێڵەکاندا لەڕێگەی فرەکەلتوری و فرەزمانی خێڵەکانەوە ئاستەنگ لەبەردەم ئەوەدا دروستدەکات کە نەتەوەخوازی بە سەپاندنی تاکە کەلتورێک وتاکە زمانێک نەفی فرەزمانی و فرەکەلتوری ناو خێڵەکان بکات، هێزێکی سروشتییە یان هیزێکی عەقڵی؟ واتە ئەوە عەقڵە بە فرەزمانی و فرەکەلتوری دەبێتە ئاستەنگ لەبەردەم نەتەوەخوازیدا کە بە یەککەلتوری و یەکزمانی نەتەوە دروست بکات یان سروشتە؟.

بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دەبێت دوو جۆر لە کۆمەڵگای ناوچەیی لەناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا لەیەکتر جیا بکەینەوە، یەکەم: کۆمەڵگا سروشتییە وەستاوەکان کە تەنها توخمە سروشتییەکەی ناو مرۆڤ دەنوێنن. دووەم : کۆمەڵگا سروشتییە پەرەسەندووەکان کە لەگەڵ توخمە سروشتییەکەی ناو مرۆڤدا توخمە عەقڵییەکەش دەنوێنن و بە هۆی نواندنی توخمە عەقڵییەکەوە

کەلتـورو زمانەکەیـان دۆخە سروشـتییە وەسـتاوەکەی خـۆی تێـدەپەڕێنێ و دەکەوێتە ناو پەرەسەندنێکی عەقڵییەوە.

ئایـا کـام لەو دووجـۆرە لە خێـڵ دەبێـتە ئاسـتەنگ لە بەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازی بە نەفیکردنی فرەکەلتوری و فرەزمانی کۆمەڵگا سروشتییەکان نەتەوە دروست بکات؟

بۆ وەڵامدانەوی ئەم پرسیارەش پێویستمان بە ناسینێکی زیاتری ئەو دوو جـۆرە لە کۆمەڵگـای سروشـتی هەیەو ئـێمە لێـرەدا هەوڵـدەدەین لە ڕێـگەی جیاوازییەکانی نێوانیانەوە هەردوو جۆرەکە بناسـێنین و دوای ئەوە وەڵامـی پرسیارەکە بدەینەوە. بەرلەوەی کۆمەڵگا سروشتییە وەستاوەکان و کۆمەڵگا سروشتییە پەرەسـەندووەکان بێنە ئاراوە، کۆمەڵگایەکی سروشتی هەیە کە سروشـت لە ڕێـگەی پێداویسـتییە غەریزەییەکـانی مـرۆڤەوە دەیکـات بە ئاوێنەیەک بۆ ئەوەی خۆی تیایاندا بنوێنێت، بەمەش دەبێتە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا ئەوەی لەناو مرۆڤدا عەقڵییەو پەیوەندی بە پێداویستییە غەریزییەکانی مرۆڤەوە نییە خۆی لە ناو ئەو کۆمەڵگایەدا بنوێنێ.

ئەو کۆمەڵگـا سروشـتییانە ئـاوێنەی ڕاسـتەقینەی نوانـدنی ئەوەن کە لە مرۆڤـــدا سروشـــتییەو هەر ئەمەش وا لەو کۆمەڵگایـــانە دەکـــات کە پەرەسـەندنەکەیان وەک پەرەسـەندنی هەر گیـانلەبەرێکی سروشـتی بێـت و ئەوەی کە لێیان دەکەوێتەوە لە ڕووی جۆرەوە هەرخۆیەتی خۆی بپارێزێت و پەرە نەسێنێ بۆ جۆرێکی پەرەسەندووتر. ئەو کۆمەڵگا خێڵەکییە سروشتییە بەهـۆی ئەوەوە کە توانـای نواندنی ئەوەی نییە لەنـاو مرۆڤدا عەقڵییەو تەنهـا ئەوە حـوکمی دەکـات کە لەنـاو مرۆڤـدا غەریـزییەو بە شـێوەیەکی نـاوەکی پەرەدەسێنێت و هەرخۆی وەک خۆی بەرهەم دەهێنێتەوە.

گەر ئەو کۆمەڵگا سروشتییە خێڵێک بێت لە خێڵەکان ئەوە ئەوەی بەهـۆی پەرەسەندنە ناوەکییەکەیەوە لێی دەکەوێتەوە خێڵێکی تری وەک خۆیەتی یان چەنـد خێڵێکـی تـری وەک خـۆیەتی. چـۆن مەیمـوون لەکـاتی پەرەسـەندنی سروشـتییانەی خۆیـدا جـۆرەکەی ناگۆڕێـت و ئەوەی لێـی دەکەوێـتەوە مەیمونێک یان چەند مەیمونێکی وەک خۆیەتی و لە مەیموونەوە پەرە ناسێنێ بۆ جۆرێکی باڵا تر کە مرۆڤە، ئەو خێڵانەش لە پەرەسەندنە سروشتییەکەی خۆیاندا بە هـۆی پەرەنەسـەندنی تـوخمە عەقڵییەکەی ناویـانەوە ئەوەی لێیـان

دەکەوێتەوە نەتەوە نییە، بەڵکو چەند خێڵێکی وەک خۆیانن. ئەو جۆرە لە کۆمەڵگای سروشتی گەر توخمە عەقڵییەکەی ناوی وەک خۆی بمێنێتەوەو پەرەنەسێنێ، ئەوە چەند لە ژیاندا بەردەوام بێت لە رووی جۆرەوە هەروەک خۆیەتی و ناتوانێت ببێت بەجۆرێکی باڵاتر لە خۆی. واتە ئەو جۆرە لە کۆمەڵگای سروشتی، لە ناو مێژووی گەشەکردنی خۆیدا تەنها زۆر دەبێت و هیچی تر. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ پەرەسەندن بۆ ئەم کۆمەڵگا سروشتییە ناوەڕۆکێکی چەندی هەیەو تەنها زۆربوونە نەک پەرەسەندن، بۆیە لە مێژوودا توانای پەرەسەندنی نییەو ناتوانێت لە جۆرێکەوە بەرەو جۆرێکی پەرەسەندووتر لە جۆرەکەی خۆی بڕوات.

ئەو جۆرە لە کۆمەڵگای سروشتی بەو پەرەسەندنە سروشتییە جۆرەکەی ناگۆڕێت و لە خێڵەوە نابێت بە شتێکی نوێ، بۆ ئەوەی بتوانێت جۆرەکەی بگۆڕێت و کۆمەڵگایەکی جیاواز لە خۆی لێ بکەوێتەوە چەند رێگایەک هەیە: یەکێک لەو رێگایانە ئەوەیە کە خێڵ بەهۆی غەریزەی زاڵبوونەوە بتوانێت ببێت بە شتێکی تری جیاواز لەخۆی. زاڵبوونیش غەریزەیەو بەڵام غەریزەیەکی جیاوازە لەو غەریزانەی کە خێڵە سروشتییە بەراییەکەیان دروستکردووە.

غەریزەی زاڵبوون، غەریزەیەکی جیاوازە لەو غەریزانەی کە ژیانی مرۆڤ لەسەری بەندە، مرۆڤ ناتوانێت بەبێ تێرکردنی غەریزەی برسیەتی بژی، مرۆڤ ناتوانێت بەبێ غەریزەی سێکسی درێژە بە جۆرەکەی خۆی بدات و بەبەردەوامی جۆرەکەی خۆی بهێڵێتەوە، بەڵام مرۆڤ بەبێ غەریزەی زاڵبوون دەتوانێت بژی و درێژە بە جۆرەکەی خۆی بدات. خێڵ وەک کۆمەڵگایەکی سروشتی ناتوانێت بەبێ ئەو غەریزەیە بە رێگایەکی غەریزی و سروشتی جۆرەکەی خۆی دەستکاری بکات و بیگۆڕێت، غەریزەی زاڵیەتی مرۆڤ وا لێدەکات حەز لە گۆڕان لە ناو جۆرەکەیدا بکات و لە بوونەوەرێکەوە کە وەک ئاژەڵ دەژی و درێژە بەجۆرەکەی خۆی دەدات، بگۆڕێت بۆ بوونەوەرێک کە حوکم بکات بەسەر غەیری خۆیدا و ببێتە خاوەنی دەسەڵات.

ئەم غەریزەی زاڵبوونە دەتوانێت سروشتی مرۆڤ بە تەواوەتی بنوێنێت و جیای بکاتەوە لە سروشتی ئاژەڵەکانی تر. غەریزەی زاڵبوون دەبێتە هۆی ئەوەی خێڵێک هانبدات بۆ زاڵبوون بەسەر خێڵەکانی دەرەوەی خۆیدا، واتە

زەمینەی تێرکردنی ئەو غەریزە مرۆییەی ناو خێڵێکی بەرایی، زاڵبوونیەتی بەسەر خێڵیکی هاوجۆری خۆیداو کردنی ئەو خێڵەیە بە مادەیەک بۆ فراوانکردن و بەهێزکردنی جەستەی خۆی.

ئەم جۆرە لە خێڵ ئەو هێزە دروستیدەکات کە ئیبن خەلدوون ناوی ناوە دەمارگیری. دەمارگیری کە پەیوەندی نێوان ئەندامەکانی ناو کۆگەلێک رێکدەخات، سەرچاوە لە غەریزەی زاڵبوونەوە دەگرێت.

هیچ کۆگەلێک بەبێ چالاکبوونی غەریزەی زاڵبوون دروست نابێت، دروستەی کۆگەل لەگەڵ دروستەی خێڵی بەرایدا بەوە جیاوازە کە زاڵبوون مەرجی پەیوەندییە دروستەییەکانی ناو کۆگەلە، بەڵام زاڵبوون مەرجی پەیوەندییە دروستەییەکانی ناو خێڵی بەرایی نییە. جگە لەوەش خێڵێکی بەرایی ناتوانێت ببێت بە کۆگەل گەر زاڵ نەبووبێت بەسەر خێڵێک یان زیاتر لە خێلێک لە خێڵەکانی دەرەوەی خۆی و نەیکردبن بە توخمێکی بەزیوی ناو جەستەی خۆی و لە ناو خۆیدا لە دۆخی بەزینێکی بەردەوامدا نەیهێشتبنەوە.

کەواتە هیولای دروستبوونی کۆگەل گەورەترە لەو هیولایەی سروشت خێڵەکانی لێدروست دەکات، ئەمەش وادەکات بەبێ بوونی چەند خێڵێک کۆگەل بوونی نەبێت. کاتێک هێزی زاڵبوونی ناو خێڵێک خۆی لە هیولای چەند خێلێکی جیاوازدا بەرجەستە دەکات، بە بوونە خێڵەکییەکەی خۆی تەنها نەفی بوونە خێڵەکییەکەی ئەوان ناکاتەوە، لەهەمان کاتدا بە بوونە زمانی و کەلتورییەکەی خۆیشی نەفی کەلتورو زمانە جیاوازەکانیان دەکات و لە ناو زمان و کەلتورەکەی خۆیدا دەیانکاتەوە بەیەک.

لای ئیبن خەلدوون خێڵە بەزیووەکان دەبێت زمان و کەلتوری ئایینی خێڵە زاڵەکەی ناو کۆگەلەکە هەڵگرن. پرۆسەی دروستکردنی کۆگەل لەخێڵە سروشتییەکان هەمان پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە دروستکراوەکانە، چونکە نەتەوەخوازییش لە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەدا کەلتورو زمانێک لە کەلتورو زمانی کۆمەڵگا ناوچەییەکان بە پرۆسەی بەستانداردبووندا دەبات و زاڵی دەکات بەسەر هەموو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییانەدا کە نەتەوەکەیان لێ دروست دەکات. بابزانین کۆگەل و خێڵی بەرایی لە کوێدا جیاوازن و لە کوێدا یەکن. ئێمە لە باسکردنی خێڵەکانی ناو کۆمەڵگای کشتوکاڵیدا باسمان لەوە کرد کە خێڵ لە ناوخۆیدا پەیڕەوی لە یەکبوون و شوناس دەکات و بەردەوام

شوناسەکەی خۆی دەپارێزێت. کۆگەل کە بە زاڵبوونی خێڵیک بەسەر چەند خێڵێکی جیاوازدا دروست دەبێت، دەستبەرداری یاسای شوناس نابێت و وەک خێڵ پەیڕەوی لە یاسای شوناس دەکات و یەکبوونەکەی خۆی بە زاڵکردنی کەلتورو زمانەکەی خۆی بەسەر کەلتورو زمانە جیاوازەکانی خێڵە بەزیوەکاندا دەسەپێنێت.

ئەوەی کۆگەل جیادەکاتەوە لە خێڵ تەنها ئەوەیە کە کۆگەل لە ڕێگەی غەریزەی زاڵبوونەوە یەکبوونە ناوەکییەکەی خۆی دروستدەکات و دەپارێزێت، بەڵام خێڵ لە ڕێگەی دوو غەریزە سەرەتاییەکەوە ئەم یەکبوونە دەپارێزێت. ئەوەی لێرەدا گرنگە ئەوەیە کە کۆگەل و خێڵ لەناو خۆیاندا پەیڕەوی لە یەکزمانی و یەککەلتوری دەکەن نەک فرەزمانی و فرەکەلتوری. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ لە ڕووی دروستەییەوە یەکن و لە ناو خۆیاندا مەیلیان بۆ یەکبوون هەیە نەک جیاوازی.

خێڵ کاتێک گەورە دەبێت و زیاد دەکات، ئەوەی لەسنورە سروشتییەکەی ئەوەی زیادە دەیکاتە دەرەوەی خۆی و لە دەرەوەی ئەو یان تیادەچێت دەبێت بە خێڵێکی سەربەخۆو جیاواز، واتە لە پەرەسەندنە چەندییەکەی خۆیدا پەیرەوی لە یاسای دەرکردن دەکات و بەوە زیاد دەکات کە خێڵی تری وەک خۆی بخاتەوە، بەڵام کۆگەل لە زیادبوونی خۆیدا پەیڕەوی لە یاسای ڕاکێشان دەکات و بەوە لە ڕووی چەندییەوە زیاد دەکات کە خێڵەکانی دەرەوەی خۆی ڕاکێشێتە ناو خۆیەوەو بیانکات بە بەشێک لەو کۆگەلەی کە لەڕێگەی غەریزی زاڵییەتیەوە دروستی دەکات.

ئەو جیاوازییەی کە لە نێوان پرۆسەی گەشەکردنی کۆگەل و خێڵدا هەیە جیاوازییەکی دروستەیی و جەوهەرییەو لەڕووی دروستەی کۆمەڵایەتییەوە خیڵ بە تەواوی لە کۆگەل جیادەکاتەوە، ئەمەش هەر سەرچاوە لەوەوە دەگرێت کە کۆگەل بنەمای بوونەکەی غەریزەی زاڵیەتییە، بەڵام بنەمای بوونی خێل غەریزەکانی ترن.

خێل لە پرۆسەی زۆربوونەکەیدا پەیڕەوی لەهەمان ئەو پرۆسە سروشتییە عەقڵانییە دەکات کە لە گیانلەبەراندا هەیە. ئەو پرۆسەی زۆربوونەیش بەپێ ڕێسای شوناس ناڕوات بەرێوە، بەڵکو بەپێی ڕێسای جیاشوناسی دەڕوات بەڕێوە، هەر لەبەر ئەوەیە خێڵ بەوە زیاد دەکات و دەبێت بە چەند خێڵێکی

جیـــاواز کە ئەو خـــێڵانە لە ڕووی جـــۆرەوە وەک خـــۆی بـــن و لە ڕووی چۆنیەتییەوە جیاوازبن.

ئەو خـــێڵانەی کە بە پرۆســـەی زیـــادبوون لە خێڵێـــک دەکەونەوە، بەوە دەتـــوانن بـــوونێکی ســـەربەخۆیان هەبێـــت کە لە ڕووی جـــۆرەوە وەک باوانەکەیـان خێـڵ بـن و لە ڕووی چـۆنیەتییەوە لە باوانەکـان و لەیەکتـریش جیاوازبن.

ئەم پرۆســە سروشـتییە بەرهەمـی غەریـزە سروشـتییەکان نیـیە، چـونکە غەریـــزە سروشـــتییەکان تەنهـــا بەرپرســـن لە پارســـتنی جـــۆر، ئەوەی لەم پرۆسـەیەدا پەیـڕەو دەکرێت یاسـایەکی عەقڵیـیە لە نـاو سروشـتی مرۆڤـدا و لەدەرەوەی ویسـت و هۆشـیاری مرۆڤەکـان کـاری خـۆی دەکـات و داوای یەکبوون دەکات لە ناو فرەییدا.

خـێڵە جیاوازەکـانیش لە ڕووی جـۆرەوە یەکـن و لە ڕووی چۆنـایەتییەوە جیاوازن و بەمە بوونیـان لەسـەر ئەوە دامەزراوە کە یەکبـوون لە نـاو فرەییدا وەدی بهێنـــێ. ئەم یاســـایە هەمـــوو بـــوونەوەرە زینـــدووەکان لە پرۆســـەی زیادبووندا پەیڕەوی دەکەن. بەم پرۆسەی زیادبوونە مرۆڤێک دەبێت بە چەند مرۆڤێکی سەربەخۆو جیاواز.

بەهەمان پرۆسە خێڵێک دەبێت بە چەند خێڵێکی جیاوازو زمانێک دەبێت بە چەند زمانێکی جیاواز و کەلتورێک دەبێت بە چەند کەلتورێکی جیاواز. دوای ئەوەی کە خێڵێـک بە هـۆی غەریـزەی زاڵبـوونەوە زاڵـدەبێت بەسـەر کـۆمەڵە خێڵێکی تردا دەبێت بە کۆگەل، ئەوەی لە دەستیدەدات ئەو یاسا عەقڵییەیە کە بێ ویسـتی مـرۆڤ لە پەرەسـەندنی بوونەوەرەکانـدا یەکبـوون لەنـاو فرەییـدا شـێوەگیر دەکـات. کاتێـک خێڵێـک دەبێـت بە کـۆگەل کە لە پەیڕەوکردنـی ئەو یاســا عەقڵیــیەی نــاو سروشــتی مــرۆڤ بکەوێــت و ڕێگــا سروشــتییەکەی پەرەســـەندنی خـــۆی لەدەســـت بـــدات و پەرەســـەندنەکەی بکەوێـــتە ژێـــر فەرمانڕەوایەتی ویسـتی زاڵبـوونی مـرۆڤ خـۆی و بەو پرۆسـەی خەسـاندنەدا بـــڕوات کە گێڵـــنەر پێـــی وایە نەتەوەخـــوازی لە دروســـتکردنی نەتەوەکانـــدا پەیڕەوی دەکات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ کـۆگەل خێڵێکــی خەســێنراوەو چیتــر وەک خێــڵ توانای ئەوەی نییە لە ڕێگەی زیادبوونەوە چەند خێڵێک بخاتەوە کە لە ڕووی

جۆرەوە وەک خۆی بن و لە رووی چۆنیەتییەوە جیاواز بن. نەک هەر ئەمە کـۆگەل بە هـیچ شـێوەیەک لە رێـگەی زیـادبوونییەوە هـیچ جـۆرە نەوەیەک ناخاتەوە.

کۆگەل یەکجـار دێتەبـوون و بە یەکجـاریش کۆتـایی پێدێت و ناتوانێت لە رێگەی نەوەی جیاوازەوە درێژە بە جۆرەکەی خۆی بدات. کۆگەل لە رێگەی خـواردنی جەسـتەی خێڵەکانەوە، جەسـتەی خـۆی پەرە پێدەدات و یەکبـوونی جەستەی خۆی دەپارێزێت و ناهێڵێت جەستەی جیاوازی لێ ببێتەوە. لێرەشـدا پەیڕەوی لە یاسا عەقڵییەکەی ناو سروشتی مرۆڤ ناکات کە داوی یەکبـوون لە نـاو فرەیدا دەکـات و پەیـڕەوی لە یاسـایەکی تەواو پێچەوانەی ئەم یاسـایە دەکات کە یاسای زاڵبوونە، ئەم یاسایەش داوای ئەوە دەکات لە ناو یەکبووندا نەفی فرەیی بکرێت و لەناو شوناسدا نەفی جیاوازی بکرێت.

کـۆگەل لە پەرەسـەندنی خۆیـدا نەک هەر رێـگە نـادات خێڵـی تـری لـێ بکەوێـتەوە، بەڵکـو هەوڵـدەدات ئەو خـێڵانەی کە لەخـۆی کەوتـوونەتەوە لە رێگەی هێزەوە بیانگێڕێتەوە ناو خۆی و بەهۆی نەهێشتنی جیاوازییەکانیانەوە بیانکـاتەوە بە بەشـێک لەجەسـتەی خـۆی و وەک خـۆراکێکی هەرسـکراو جەستەکەی خۆی پێیان گەورە بکات. کۆگەل گەر لە توانایدا هەبێت هەمـوو خێڵەکانی جیهان دەخوات و لە ناو جەستەی خۆیدا دەیانکاتەوە بەیەک و جگە لەمەش هـیچ ئامـانجێکی تـری نییە. کۆگەل هەر جەسـتەی خێڵەکـانی دەرووەی خۆی ناخوات، کەلتورو زمانەکەشیان دەخوات و دەیکاتە وزە بۆ بەهێزکردنـی کەلتورو زمانەکەی خۆی. بە پێچەوانەی خێڵەوە لە پرۆسـەی زۆربوونەکەیدا بەردەوام مەیلی بۆ یەکبوون هەیەو ئامـانجی ئەوەیە هەمـوو خێڵەکان لە نـاو خۆیدا بتوێنێتەوە بیانکاتەوە بەیەک، تابگاتە دواڕادەی زاڵبوون.

گەر لەسـەردەمی خەلافەتە ئیسـلامییەکاندا کۆگەلێـک توانـای ئەوەی هەبـووایە هەمـوو کۆمەڵگـا جیاوزەکـانی نـاو جیهـان قوتبـدات، قـوتی دەدان و هەموویـانی لە نـاو خۆیـدا دەکـردنەوە بەیەک و ئەو کۆمەڵگـا یەکزمـان و یەککەلتـورەی دروسـتدەکرد کە لای گێلـنەر دوا ئامـانجی پەرەسـەندنی کۆمەڵگای پیشەسازییە.

ئەوەی کە لە کۆگەلـدا درێژکـراوەی خـێڵەو وەک خێـڵ پەیـڕەوی لێـدەکات، پاراسـتنی یەکبـوونی نـاوەکی خـۆیەتی، خێـڵ چـۆن بەدەرکردنـی ئەوەی کە

لەناوخۆیــدا جیــاوازە و زیــادە، یەکبــوونی خــۆی دەپــارێزێ، کــۆگەلیش بەتوانەوەی ئەوەی کە لەدەرەوەی خۆیدا وەریدەگرێت و زاڵدەبێت بەسـەریدا، یەکبوونە ناوەکییەکەی خۆی و دەپارێزێت. خێڵ بە دەرکردنی جیاوازییەکان لە خۆی یەکبوونی خۆی دەپارێزێ، بەڵام کۆگەل بە پەلکێشکردنی خێڵەکانی دەرەوەی خـۆی و کوشـتنی جیاوازییەکانیـان لە نـاو خۆیـدا یەکبـوونی خـۆی دەپارێزێت.

خێڵ بەوەی کە جیـاوازییە ناوەکییەکـانی نـاوخۆی دەکـاتە دەرەوەی خـۆی رێگر نییە لەبەردەم دروستبوونی جیاوازییەکاندا، خێڵە جیاوازەکان دەردەکات تــا یەکبــوونەکەی تێــک نەدەن، واتە قبــووڵی جیاوازەکــان دەکــات بەڵام لە دەرەوەی خــــۆیەوە. کەچــــی کــــۆگەل بە پــــێچەوانەی خــــێڵەوە نەک هەر جیاوازەکانی ناوخۆی فڕێناداتە دەرەوەی خۆی بەڵکو جیاوازەکانی دەرەوەی خۆیشـی دەهێنێـتە نـاو خـۆیەوە، ئەمەش بـۆ ئەوە نیـیە کە ئەو جیـاوازانەی قبووڵە، بەڵکو بۆ ئەوەیە کە بە لەنـاودانی جیاوازیەکانیـان یەکبـوونەکەی نـاو خۆی لەرێگەی هێزو زاڵییەتییەوە بەهێزتر بکات. کۆگەل لەناوەوەی خۆی و دەرەوەی خــۆی پەیــڕەوی لە یەکبــوون دەکــات و هەوڵــی لە نــاوبردنی جیاوازەکـان دەدات بەڵام خێڵ تەنهـا لە نـاو خۆیـدا جیاوازەکـان ناهێڵێت و لە دەرەوەی خۆی نابێتە رێگر لەبەردەم بوونیاندا. خێڵە بەراییەکان بەوە دەبن بەیەک کۆگەل کە غەریزەی زاڵبوون لە نـاو خێڵێک لەو خێڵانەدا چـالاک ببێت و لە جەسـەتەی خـۆی و جەسـتەی خـێڵە جیاوازەکـانی تـر یەک بـوونەوەر لەرێـگەی هێـزو دروسـتکردنەوە دروسـت بکـات. لەم پرۆسـەیەدا ئەوەی لە خێڵەکان دەمێنێتەوەو لە ناو ئەم بوونەوەرەدا بەردەوامی بە خۆی دەدات، ئەو یاسایەیە کە یەکبوونی ناوەکی خێڵەکان دەپارێزێت و رێگرە لەبەردەم ئەوەدا خێڵ لە ناوەوە یەکبوونی خۆی لەدەست بدات و بکەوێتە نـاو جیـاوازبوون لە گەڵ خۆیدا.

ئەم یاسـایە گەر لەنـاو خێڵـدا یاسـایەکی سروشـتی بێـت وسروشـت ئەو یەکبــوونەی لەنــاو خێڵــدا بەرهەم هێنابێــت و هەر ئەویــش لەرێــگەی دەرهاویشتنی ئەو توخمانەی کە جیاوازی لە ناویدا دروستدەکەن پارێزگاری لە یەکبوونەکەی کردبێت، ئەوە ئەو یاسایە لەناو کۆگەلدا یاسایەکی سروشـتی و نائاگایانە نییە، بەڵکو یاسـایەکە ئەو هێزە پەیڕەوی دەکات کە لەنـاو خێڵدا

زاڵبوون لەناویدا چالاک بووەو توانیویەتی یەکبوونی ناو خۆی لە یەکبوونێکی سروشتییەوە بگۆڕێت بۆ یەکبوونەی کە ئەو دەیەوێت و پێی هوشیارە.

واتە ئەوەی نوێنەری ئەو هێزی زاڵبوونەیەو لەناو خێڵە بەراییەکەدا بەرجەستەکەریەتی، بە هێزی زاڵبوون یەکبوونە سروشتییەکەی ناو خێڵ دەگۆڕێت بە یەکبوونێک کە دروستکراوی دەستی خۆیەتی و لەژێر ویستی خۆیدایە.

ئەو هێزەی ناو خێڵە بەراییەکە کە یاسای یەکبوونی ناوەکیانەی خێڵ لە یاسایەکی سروشتیی نائاگایانەوە دەگۆڕێت بۆ یاسایەک لە یاساکانی ویستی خۆی، لەناو خێڵەکەدا زاڵ دەبێت بەسەر ئەو هێزە سروشتییەدا کە ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا ئەو یاسایە لە یاسایەکی سروشتییەوە بگۆڕدرێت بۆ یاسایەکی دانراو و دروستکراوی دەستی خۆی.

هەنگاوی یەکەمی گۆڕینی خێڵ بە کۆگەل ئەوەیە کە خێڵ لەناو خۆیدا دابەش ببێت بۆ دوو هێزی دژ بەیەک، هێزێکیان ئەو هێزە بێت کە دەیەوێت یەکبوونی ناو خێڵەکە یەکبوونێکی سروشتی بێت نەک یەکبوونێکی بەهێزو بەویست، بەڵام هێزەکەی تر ئەو هێزە بێت کە زاڵیەتی تیایدا چالاک بووە و دەیەوێت یاسای یەکبوونی خێڵ لە سروشت بسێنێتەوەو بیخاتە ژێر دەستی خۆی.

گەر شەڕی ئەم دوو هێزە بەوە کۆتایی بێت کە هێزی ویست و زاڵیەتی بەسەر هێزی سروشتدا سەرکەوێت و یەکبوونی ناو خێڵەکە لە یەکبوونێکی سروشتییەوە بکات بە یەکبوونێکی بەویست، ئەوە خێڵەکە دەگۆڕێت بە کۆگەل. کەواتە کۆگەل بەرهەمی زاڵبوونی بەشێک لە خێڵە بەسەر بەشێکی تریدا.

دوای ئەوەی خێڵ بەم ململانێ ناوەکییەدا تێپەڕی و بوو بە کۆگەل، داوای زاڵبوونێکی زیاتر لەو زاڵبوونە دەکات کە لەناو خۆیدا بەدەستی هێناوە. بۆ گەیشتن بە زاڵیەتییەکی زیاترو سەپاندنی یاسای یەکبوون بە هۆی هێزەوە پەلاماری خێڵە جیاوازەکانی دەوروبەری خۆی دەدات و بەسەریاندا زاڵدەبێت و دەیان هێنێتە ناوخۆی و یاسای یەکبوونی ناوەکییان بەسەردا دەسەپێنێ و دەیانکات بە بەشێک لەجەستەی خۆی. کۆگەل بەمە زاڵبوونەکەی ناگات بەدوا ئامانجی خۆی و بەردەوام داوای زڵبوونی زیاترو زیاتر دەکات، گەر

لەشـوێنێکدا غەریـزەی زاڵبـوونەکەی تێـر ببێـت و لەوە ڕاوەسـتێت خێڵەکـانی دەرەوەی خـۆی قوتبـدات، ئیتـر بەرەبەرە بـوونی خـۆی لەدەسـت دەدات و دەگۆڕێـت بـۆ بوونەوەرێکی تـر، ئەو بـوونەوەرەش لای ئیـبن خەلـدوون بە کۆمەڵگای شارنشـین ناودەبرێت کە لە بەرامـبەر کۆمەڵگـای دەشـتەکییە واتە کـۆگەل. ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ کـۆگەل بـۆ مـانەوەی بەردەوامـی خـۆی پێویسـتی بە نەفیکردنـی روحـی خێڵەکـانی تـرە لە جەسـتەکەیان و گـۆڕینی جەستەکەیان بۆ بەشێک لە جەستەی خۆی.

زاڵبـوون غەریزەیەکی سروشـتی نـاو مرۆڤەو وەک هەر غەریزەیەکی تـر بــوونێکی سروشــتی هەیە، ئەم غەریــزەیە پێویســتی بە ویســتێکە بــابەتی تێربـوونەکەی بۆ ئامـادە بکـات، ئەو ویسـتەش پێویستی بە هێزێک هەیە بۆ ئامـادەکردنی ئەو بـابەتە. ئەم هێـزو ویسـتە، دەبێـت مـادەی ئەو غەریـزەیە بە پرۆســەی دروســتکردندا بــبەن و بــیکەن بەو بــابەتەی کە ئەو غەریــزەیە دادەمرکێنێتەوە.

زاڵبوون وەک غەریزەیەکی تاکەکەسی ناتوانێت کۆگەل دروست بکات، بۆ ئەوەی خێڵێــک ببێــت بە کــۆگەل دەبێــت ئەو غەریــزەیە لە غەریزەیەکــی تاکەکەسییەوە ببێت بە غەریزەیەکی کۆیی. ئەو غەریزەیە لە رووی میکانیزمی تێرکردنەکەیەوە لە برسیەتی دەچێت، کەسێک کە برسی بوو لە ڕێگەی ویست و هێـزەوە مـادەی برسـی بـوونەکەی دەسـت دەخـات و ئەم مـادەیە بـابەتی تێرکردنـی ئەو غەریـزەیە نییە، ئەم مـادەیە دەبێت دروسـتە نـاوەکییەکەی کە بوونی پێداوە لە پرۆسـەی دروسـتکردنی بـابەتی تێربـوونی غەریـزەکەدا تێک بشکێنرێت و دروستەیەکی تر شـوێنی بگرێتەوە کە بـوونی ئەو بابەتە دیـاری دەکات کە غەریزەکە تێر دەکات.

باوادابنێین ئەم مادەیە سێوێکە، ئەم سێوە خۆی بابەتی تێرکردنی غریزەکە نییەو کاتێک لە مادەی تێرکردنەکەوە دەبێت بە بـابەتی تێرکـردنەکە کە لەشـی مـرۆڤ دروسـتەکەی تێکدەشـکێنێت و دروسـتەیەکی نـوێی پـێ دەبەخشـێت. ئەوەی بــابەتی تێربــوونەکەیە ئەو دروســتکراوە نــوێیەیە کە لەش پێویســتی پێیەتی.

زاڵبــوونیش لەنــاو کۆگەلــدا غەریــزەیەکە بەردەوام پێویســتی بەوەیە تێربکرێـت، بـۆ تێرکـردنەکەش دەبێـت یەکەمجـار لە ڕێـگەی ویسـت و هێـزی

خـێڵەوە مـادەی تێرکـردنەکەی دەسـت بخرێـت و دوای دەسـت خستنەکەشـی بخرێتە ناو جەستەی کۆگەلەکەوەو دروستەکەی تێک بشکێنێ و ئەو مـادەیەی لێدروست بکات کە جەستەی بۆ گەورەبوونی خۆی پێویستی پێیەتی.

کاتێک کۆگەلێک زاڵدەبێت بەسـەر خێڵێکداو خـێڵەکە دەهێنێتە نـاو خۆیەوە، دروستەی کۆمەڵایەتی ئەو خێڵە تێکدەشکێنێ و هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی پێدەبەخشێت کە خۆی هەیەتی و بەمەش یەکبوونی ناوەکی خۆی دەپارێزێت. واتە کـۆگەل بـۆ پاراسـتنی یەکبـوونی نـاوەکی خـۆی هەر خێڵێکـی نـوێ بێـتە ناوییەوە دەبێت تێکی بشکێنێت و لەناوخۆیدا وەک بەشێک لە خۆی دروستی بکاتەوەو ئەو جیاوازیانەی تیا نەهێڵێت کە لە خۆی جیای دەکەنەوە.

ئەم پرۆسـەی تێکشـکاندن و دروسـتکردنەوەیە هەمـان ئەو پرۆسـەیە کە نەتەوەخوازی لەسەر ئیتنیکە جیاوازەکانی نـاو سنوری دەوڵەتەکەی ئەنجامی دەدات و بەهۆیەوە دەیان کات بە بەشێک لە جەستەی نەتەوە.

٣) پێکهاتە خێڵەکییەکان

ئایـا نەتەوە دروسـتکراوەکان لە خێڵەکـان دروسـتبوون یـان لە پێکهـاتە خێڵەکییەکـان، گەر لە پێکهـاتە خێڵەکییەکـان دروسـتبوون چەنـد جـۆر لە پێکهـاتەی خێڵەکـی هەن و کـام لەو پێکهاتـانە دەبـن بە مـادەی دروسـتکردنی نەتەوەکان؟ یەکێک لە کێشـەکانی لێکۆڵەرانی بـواری نەتەوەخـوازی ئەوەیە کە باوڕیـان وایە نەتەوە دروسـتکراوەکان هـیچ پەیوەنـدییەکیان بە خێڵەکـان و پێکهـاتە خێڵەکییەکـانەوە نیـیەو نەتەوەخـوازی بەبـێ پێکهـاتە خێڵەکییەکـان دروستیان دەکات. ئەم باوڕە بووەتە هۆی ئەوەی لە باسکردنی دروسـتکردنی نەتەوەکانـدا پێکهـاتە خێڵەکییەکـان بە توخمێـک لە توخمەکـانی دروسـتبوونی نەتەوەکان نەزانن.

بەهۆی ئەم باوڕەشـەوە ئەوان توانـای لێکدانەوەی ئەو کێشـانەیان نییە کە لەنـاو نەتەوە دروسـتکراوەکاندا سـەرهەڵدەدەن و وایـان لێـدەکەن نەبـن بەو دروسـتکراوەی کە مـۆدێرنیزم و نەتەوەخـوازی چـاوەڕێ دەکـات. ئەوان لەبارەی ئەو کێشانەی ناو نەتەوە دروستکراوەکانەوە تەنها ئەوەندە دەڵێن کە بەهـۆی پاشـماوەی ئەو پێکهـاتە خێڵەکیـانەوە دروسـتبوون کە هـاتوونەتە نـاو نەتەوە دروستکراوەکانەوەو نەتەوەخوازی لە کـاتی دروسـتکردنی نەتەوەکەدا

نەیتوانیـووە رێـگە بگرێـت لە دزەکردنــی ئەو پاشـماوانە بـۆ نـاو پێکهـاتەی دروستکراوەکەی.

نەتەوەکـان لە خـێڵە سروشـتییەکان نـاکەونەوە، ئەمە راسـتییەکە دەکرێـت هەر لێکـۆڵەرێکی ئەو بـوارە بە بیرکردنەوەیەکـی کەم پەی پـێ بەرێـت. بەڵام ناکرێـت سـەرهەڵدانی نەتەوەکـان لەپێکهـاتە خێڵەکییەکـان دوربخـرێتەوە، واتە ناکرێـت بڵێـین پێکهـاتە خێڵەکییەکـان هـیچ رۆڵکیـان لە بـوون و پەرەسـەندنی نەتەوەکاندا نییە، بۆیە بۆ تێگەیشتن لەپەیوەنـدی نێوان خێڵ و نەتەوە دەبێت باس لە پەیوەندی نەتەوەو پێکهاتە خێڵەکییەکـان بکرێت نەک پەیوەنـدی نێوان خێڵ و نەتەوە.

بـۆ ئەوەی پەی بەو پەیوەنـدییە بەریـن کە لەنێوان پێکهاتە خێڵەکییەکـان و بـوونی نەتەوە دروسـتکراو و نادروسـتکراوەکان هەیە، دەبێـت پـێش هەمـوو شتێک پێکهاتە خێڵەکییە جیاوازەکان لەیەکتری جیابکەینەوە جـا دەتـوانین ئەوە روون بکەینەوە کە نەتەوە دروستکراو نادروسـتکراوەکان لە کـام لەو پێکهـاتە خێڵەکییانە دەکەونەوە.

بەر لەوەی پێکهاتە خێڵەکییەکان بوونیان هەبێت، خـێڵە سروشـتیەکان هەن و ئەو خـێڵانەش لە پەرەسـندنی سروشـتی خۆیانـدا گەورە دەبـن و زۆردەبـن بەڵام لەو پرۆسـەی گەشـەکردن و زۆربوونە سروشتییەی خۆیاندا ناگۆڕێن بۆ پێکهاتەیەکی نوێ و هەر وەکو خۆیان دەمێننەوە.

بۆ ئەوەی لە کۆمەڵە خێڵێکی سروشتی، کۆمەڵگایەکی جیاواز لە کۆمەڵگـای خێڵ بێتە ئـاراوە، دەبێـت خێڵەکـان بە جـۆرێکی تـر لە پەرەسـەندندا بـڕۆن کە هەمان ئەو پەرەسەندنە سروشتییە نەبێت خۆیان هەیانە.

پێکهـاتەی خێڵەکـی یـان: هێزێکـی دەرەکـی دروسـتی دەکـات و کۆمەڵگـاکە وەک کۆمەڵگایەکی خێڵەکی و سروشتی دەهێڵێتەوەو هەر خێڵێک لە خێڵەکانی نــاو ئەو پێکهــاتەیە وەک خێڵێکــی سروشــتی دەمێنێــتەوەو هــیچ گــۆڕانێکی بەسەردا نایەت. یان دەمارگیری دروستی دەکات و خێڵە سروشتییەکان تیایدا دەتـوێنەوەو دەبـن بە کـۆگەل. یـان هوشـیارییەکی عەقڵـی دروسـتی دەکـات و خێڵەکان بە هۆی عەقڵەوە پەرەدەسێنن و لە ناویدا دەکەونە ناو پەیوەنـدییەکی عەقڵیـیەوە. ئەو پێکهـاتە خێڵەکیـیەی کە گێلـنەر لەگەڵ نەتەوەی دروسـتکراودا بەراوردی دەکـات و لە رێـگەی بەراوردەکەیەوە جیـاوازی نێـوان کۆمەڵگـای

کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازی دیاری دەکات، ئەو پێکهاتە خێڵەکییەیە کە هێزێکـی دەرەکـی دروسـتی دەکـات و خێڵەکـان لەناویـدا لە دۆخە بەرایـیە سروشتییەکەی خۆیاندا دەهێڵێتەوە.

گێلنەر هیچ لەبارەی پەیوەندی کۆگەلەکان بە نەتەوە دروسـتکراوەکانەوە ناڵێـــت و کۆگەلەکـــان لەوە دوور دەخـــاتەوە کە پەیوەنـــدییان بەنەتەوە دروستکراوەکانەوە هەبێت. ئەمە جگە لەوەی کە لای ئەو پێکهاتەیەکی خێڵەکی لەو جۆرە بوونی نییە کە هوشیارییەکی عەقڵی بەرهەمی هێنابێت، بەهۆی ئەو بـــێ ئاگابوونەشـــیەوە هـــیچ لەبـــارەی ئەو جـــۆرە لە کۆمەڵگـــاو نەتەوە دروستکراوەکانەوە ناڵێت.

بەر لەوەی پەیوەنـدی نەتەوەی دروسـتکراو بە پێکهـاتە خێڵەکییەکـانەوە دیاری بکەین، هەوڵدەدەین دروستبوونی ئەو سێ جۆرە لە پێکهاتەی خێڵەکی بـــاس بکەیـــن و ئەو پەیوەنـــدییە روون بکەیـــنەوە کە لەنێـــوان نەتەوە دروستکراوەکان و ئەو سێ جۆرە لە پێکهاتەی خێڵەکیدا هەیە.

یەکەم: کۆگەل و پێکهاتە خێڵەکییەکەی

کۆگەل یەکێکە لە سێ پێکهاتە خێڵەکییەکەو بۆ دروسـتکردنی چەند خێڵێک پێویسـتەو دەبێت یەکێک لەو خێڵانەش غەریـزەی زاڵییەتـی لە ناویـدا چـالاک ببێت تا لە جەستەی خێڵەکانی تر بە هێزو زاڵیەتی عەسـەبەکە دروسـت بکـات. لە ناو ئەو کۆگەلەدا هێز حـوکم دەکات، ئەوەی بەهێـزە حـوکمی ئەوە دەکـات کە بـێ هێـزە. خێڵەکـان کە دەچـنە نـاو پێکهـاتەی ئەم جـۆرە لە کۆمەڵگـاوە، دروسـتە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیـان و کەلتـورو زمـانە جیاوازەکەیـان لەدەسـت دەدەن و دەبنە بەشێک لەجەسـتەی ئەو ویسـتەی کە ویسـتی بنەمـاڵە زاڵەکەی ناو خێڵە زاڵەکەیە.

خێڵەکان لەناو ئەم پێکهاتەیەدا هەموویان دەبێت شوناسی خۆیان لەدەسـت بـدەن و ئەو شوناسـە بنـوێنن کە جەسـتەی بنەمـاڵە زاڵەکەی نـاو خـێڵە زاڵەکە دەینـــوێنێ. لەم کۆمەڵگـــا دەمـــارگیرەدا هەمـــوو خێڵەکـــان کەلتـــورو زمـــانە جیاوازەکانیـان لە دەسـتدەدەن و لە نـاو یەکێکیانـدا دەتوێنەوە, بەمە کۆگەلێک دێـتە ئـاراوە. کـۆگەل خێڵێکـی گەورە نییە، هەرچەنـدە وەک خێـڵ لەناوخۆیـدا پەیـڕەوی لە یەکشوناسـی دەکـات، بەڵام شوناسـەکەی شوناسـێکی سروشـتی

نییەو شوناسێکی دروستکراوو سەپێنراوە بەسەر کۆمەڵە خێڵێکدا کە دەکرێت لە رووی رەچەڵەک و خوێنەوە هیچ پەیوەندییەکیان بەیەکەوە نەبێت، یان گەر پەیوەندیشیان هەبێت پەیوەندییەکی زۆر دووربێت و هیچ رۆڵێکی لە دروستکردنی پەیوەندی نێوان خێڵە بەراییەکاندا نەبووبێت. ئیبن خەلدوون خۆی ئەوە روونەدەکاتەوە کە کۆگەل کۆمەڵگایەک نییە لەسەر بنەمای رەچەڵەک و خوێن دامەزرابێت، ئەو کۆمەڵگایە لای ئەو لەسەر غەریزەی زاڵیەتی دامەزراوەو ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە کۆمەڵگایەکی دروستکراوەو وەک خێڵە بەراییەکان کۆمەڵگایەکی سروشتی نییە. لەم جۆرە لە کۆمەڵگادا خێڵەکان سەربەخۆییە بەراییەکەیان و شوناسەکەیان لە دەستدەدەن و وەک مادەیەکی خاو دەچنە ناو پێکهاتەی جەستەی کۆگەلەکەوە.

دووەم: پێکهاتەی خێڵەکی وەک کۆمەڵگایەکی خێڵەکی

ئەم جۆرە لە کۆمەڵگا لە زەمینەیەکدا دێتە ئاراوە کە کەلتورێکی باڵا و ستانداردی هەبێت و دەوڵەتێکی دروستکراویش هەبێت کە لەسەر بنەمای ئەو کەلتورە باڵایە دامەزرابێت. لەکۆندا دەتوانیین باس لە دەوڵەتی خەلافەتە مەزهەبییەکان بکەین و لە سەردەمی نوێشدا دەتوانین باس لەسەردەمی دەوڵەتە کۆلۆنیالیستەکانی ئەوروپا و جوگرافیای دەسەڵاتی سیاسی و کەلتورییان بکەین.

لەسەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکان و سەردەمی سەرهەڵدانی دەوڵەتە مۆدێرنەکانیشدا، خێڵە بەراییەکان هەبوون، مامەڵەکردنی دەوڵەتە مۆدێرنە کۆلۆنیالیستەکانی ئەوروپاو مامەڵەکردنی خەلافەتە مەزهەبیەکان لەگەڵ ئەو ناوچانەدا کە خێڵە بەراییەکانی تیایە، هەمان میکانیزم و سیستەمی هەیەو هەمان جۆر لە کۆمەڵگاشیان بۆ ئەم خێڵانە دروستکردووە، ئەم کۆمەڵگایەش تەواو جیاوازە لەو کۆمەڵگایەی کە خێڵێک لە خێڵەکان لە رێگەی دەمارگیری و هێزەوە لە خێڵەکانی تر دروستی دەکات.

لە سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا دەوڵەتی خەلافەت رەوایەتی لە کەلتورێکی مەزهەبی باڵاوە وەردەگرت کە جیاواز بوو لە کەلتوری میللی خێڵە بەراییەکان و کۆگەلەکان. دەسەڵاتی ئەم خەلافەتە لەناو ئەو ناوچانەدا کە ناوچەی کۆمەڵە خێڵکی بەرایی کەلتور جیاوازو لێکدابڕاو بوون و

کەسانێک نوێنەرایەتیان دەکرد کە هەڵگری کەلتوری باڵای خەلافەت و زمانە ستانداردەکەی بوون. ئەمەش وایکردبوو ئەو گروپە خۆی جیابکاتەوە لەخێڵەکان و شوناسەکەی شوناسی خێڵێک نەبێت لەبەرامبەر خێڵەکانی دەوروبەریدا، بەڵکو شوناسی گروپێکی ناخێڵەکی بێت لەبەرامبەر کۆمەڵە شوناسێکی خێڵەکی جیاوازدا.

ئەم گروپە شوناس جیاوازە بەوەی کە شوناسەکەی خۆی بەرامبەر دەکردەوە لەگەڵ شوناسی خێڵەکی هەموو خێڵەکانی ناوچەکەدا، شوناسە جیاوازەکانی ئەوانی وا لێدەکرد لەناو یەک شوناسدا لەگەڵ شوناسی خۆیدا بەرامبەر ببنەوەو بەم بەرامبەربوونەوەیە شوناسەکەیان بکات بە شوناسێکی خێڵەکی لەبەرامبەر شوناسی ناخێڵەکی خۆیدا.

ئەم هێزە دەرەخێڵییە وەک ئەو هێزە ناوخێڵییەی کە لەناو خێڵێک لە خێڵەکاندا سەرهەڵدەدات, خێڵەکان لەناو یەکێکیاندا ناتوێنێتەوە. ئەم هێزە دەرەخێڵییە لەبەر ئەوەی خاوەنی شوناسی تایبەت بەخۆیەتی و ئەم شوناسەش ئەو وەک حاکم جیا دەکاتەوە لە مەحکومەکانی کە خێڵەکانن، بۆیە وەک ئەو خێڵەی کە کۆگەل دروست دەکات پێویستی بە دروستکردنی شوناس نییە.

شوناسی ئەو هێزە هەمان شوناسی دەوڵەتەو دەوڵەتیش لە مەزهەبەوە ڕەوایەتی داوە بە شوناسەکەی، ئەوەش وای لێ دەکات بۆ ڕەوایەتیدان بە دەسەڵاتی خۆی، وەک کۆگەل پێویستی بەوە نەبێت بۆ گۆڕینی هێزەکەی بۆ دەسەڵاتێکی ڕەوا زمان و شوناسی خۆی بەسەر خێڵەکاندا بسەپێنێ. ئەم هێزە بەر لەوەی رووبەڕووی ئەو خێڵانە ببێتەوەو بەهێز رەوایەتی بە دەسەڵاتەکەی بدات، دەسەڵاتەکەی خاوەنی ڕەوایەتی خۆیەتی. ئەمەش وا لەو هێزە دەکات کار بۆ ئەوە نەکات لە ڕێگەی هێزەوە کۆتایی بە شوناسی خێڵەکان بێنێ.

ئەوەی کیشەی ئەم هێزەیە لەگەڵ خێڵەکاندا دەسەڵاتە نەک شوناس، ئەم هێزە تەنها داوای ئەوە لەو خێڵە بەراییانە دەکات کە ملکەچبن بۆ فرمانەکانی و داوای ئەوەیان لێناکات واز لە شوناسەکەی خۆیان بهێنن و گوزارشت لە شوناسە ناخێڵەکییەکەی ئەو بکەن. ئەم هێزە بۆ ملکەچکردنی ئەم خێڵانە پێویستی بەوە نییە دروستە کۆمەڵایەتییەکەیان تێکبشکێنێ و بە زمان و

کەلتورەکەی خۆی نەفی زمان و کەلتورە جیاوازەکانیان بکات. ئەم هێزە تەنها دان و نەدانی باج و سەرانە دەکاتە ئاماژە بۆ ملەکەچبوون و ملەکەچ نەبوونی ئەوان و لەوانەشە وەک هێزێکی سەربازییش بەکاریان بهێنێ، بەڵام کاری بەسەر کەلتورە میللییەکەیان و زمانە جیاوازەکەیانەوە نییە. گێلنەر پێی وایە دروستەی ئەم کۆمەڵگایە دەخوازێت خێڵەکان لەناو خۆیاندا لە جیاشوناسیدا بمێنەوەو هەمووشیان لەیەک کاتدا لەناو جیاشوناسیدابن لەگەڵ ئەو هێزەی کە فەرمانڕەوایەتییان دەکات و ئەوانیش ملکەچی بوون.

ئەوەی ئەم خێڵانە لەگەڵ یەکدا کۆدەکاتەوە کەلتورو زمانی هاوبەش نییە، بەڵکو ملکەچبوونی هاوبەشە بۆ دەسەڵاتێکی ناخێڵەکی جیاواز لە خۆیان.

بابزانین خێڵە بەراییەکان لەناو ئەم جۆرە لەکۆمەڵگادا چی لەدەستدەدەن؟ ئەوەمان روونکردەوە کە خێڵە بەراییەکان لەناو کۆگەلدا بوونە سەربەخۆکەیان و شوناسەکەشیان لەدەست دەدەن، بەڵام خێڵە بەراییەکان لەم کۆمەڵگایەدا تەنها بوونە سەربەخۆکەیان لەدەستدەدەن و لە بوونەوەرێکی سەربەخۆوە دەبن بە بوونەوەرێکی وابەستە، بەڵام وەک خێڵەکانی ناو کۆگەل شوناسەکەیان لەدەست نادەن و جیاوازییەکانی نێوان خۆیان دەپارێزن و لەگەڵ یەکدا بەسەربەخۆ دەمێننەوە.

خێڵەکان لەم کۆمەڵگایەدا لەگەڵ یەکتردا سەربەخۆن و وەک جاران پەیوەندییان بەیەکەوە نییە، ئەوەی پەیوەندی نێوانیان دروست دەکات وابەستە بوونی هەموویانە بەهێزێکی ترەوە کە دەکەوێتە دەرەوەی هەموویان و وەک خۆشیان خێڵەکی نییە.

ئەوەی ئەوان لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا دەکاتەوە بە یەک، نە وەک کۆگەل هێزێکە لەخۆیان و نەهێزێکیشە لەناو خۆیاندا، ئەوەی ئەوان دەکاتەوە بەیەک هێزێکە لە دەرەوەی هەموویانەوە، بەوەش کە لەدەرەوەی هەموویانەوەیە دەتوانێت ئەوان لەگەڵ یەکدا لەناو پێکهاتەیەکی جیاواز لەخۆی کۆبکاتەوەو بیان کات بە جەمسەرێکی بەرامبەر بە خۆی.

لێرەدا کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی هەیە، راستە وەک کۆگەل لەناو خۆیاندا مەیلیان بۆ ئەوە نییە کە کەسیان زاڵبێت بەسەر ئەوی تریاندا، بەڵام ئەوەیان قبوولکردووە کە هێزێک لە دەرەوەی خۆیانەوە بێت و زاڵ ببێت بەسەر هەموویاندا. خێڵی بەرایی لەناو ئەم جۆرە لەکۆمەڵگادا لەناو خۆیدا ئازادەو

لەدەرەوەی خۆیدا کۆیلەیە، هەر ئەمەشە وایکردووە خێڵەکان لەناو دروستەی ئەم کۆمەڵگایەدا پەیڕەوی لە فرەزمانی و فرەکەلتوری بکەن و شوناسەکەی خۆیان لەبەرامبەر یەکتریدا بپارێزن.

لەم کۆمەڵگایەدا خێلەکان لەبەرامبەر یەکدا وابەستە نین و ئازادن، بەڵام ئازادییەکەیان ئازادییەکی بەتاڵە، چونکە ئەوان لەسەر بنەمای ئازادی نەکەوتوونەتە ناو ئەو ناوابەستەبوونەوە، بەڵکو لەسەر بنەمای ناوابەستەبوون کەوتوونەتە ناو ئازادبوونەوە، واتە ئەوان وابەستە نین، بۆیە ئازادن و ناوابەستە بوونەکەیان بەند نییە بەوەوە کە هەریەکەیان لە خۆیداو بۆ خۆی ئازاد بێت. ئەوان لەبەر ئەوەی لە پەیوەنیدا نین بۆیە لەگەڵ یەکدا ئازادەن، نەبوونی ئەم پەیوەندییە ئازادانەی نێوانیشیانە بووەتە هۆی ئەوەی قبوڵی ئەوە بکەن لەلایەن هێزێکی دەرەکییەوە پێکەوە نەفی ئازادەییەکەیان بکرێت و ئازادییەکەیان بە کۆیلایەتی بۆ ئەو هێزە دیاری بکرێت و ئەو هێزە دەرکییە لە رێگەی کۆیلەکردنیانەوە بیانخاتە ناو پەیوەندییەوەو پەیوەندییەکەی نێوانیان بەوە دیاری بکات کە هەموویان کۆیلەی ئەون.

ئەم هێزە دەرەخێڵییە خاوەنی کەلتورو زمانێکە کە کەلتورو زمانێکی ستانداردی مەزهەبییەو جیاوازە لە کەلتوری کۆگەل کە کەلتوری خێڵەکی و میللی خێڵێکە لە خێڵەکان. ئەو هێزە مەزهەبییە لەبەر ئەوەی کەلتورەکەی لەرووی جۆرەوە جیاوازە لە کەلتوری خێڵ، کێشەی لەگەڵ کەلتورە خێڵەکییەکان نییەو لەگەڵیاندا ناکەوێتە ناو ململانێوە.

ئەم جۆرە لەهێزی ناخێڵەکی بەهۆی جیاوازی کەلتورەکەو زمانەکەیەوە دەتوانێت خۆی وەک هێزێکی زاڵ لەبەرامبەر خێڵەکاندا بهێڵێتەوەو خێڵەکانیش لەبەر ئەوەی توانای ئەوەیان نییە کەلتورەکەی خۆیان بکەن بەکەلتورێکی مەزهەبی و زمانەکەیان وەک زمانی کەلتورە مەزهەبییەکەی ئەو هێزە بکەن بە زمانێکی ستاندارد، کەلتورەکەیان ناتوانێت بکەوێتە ناو ململانێی کەلتوریی و زمانیی لەگەڵ ئەو هێزە مەزهەبییەی کە فەرمانڕەوایەتیان دەکات.

گەر خێڵێک لەخێڵەکان توانای ئەوەی تیابێت کەلتورەکەی خۆی لە کەلتورێکی خێڵەکی و میللییەوە بکات بەکەلتورێکی مەزهەبی و فەرمی، ئەوە لەرووی کەلتورییەوە ناتوانێت لەبەرامبەر کەلتوری فەرمانڕەواکاندا راوەستێت و بکەوێتە ناو ململانێی کەلتورییەوە، ئەوەی وادەکات ئەمە روو

نەدات ئەوە نییە کە چینە فەرمانڕەوا مەزهەبییەکە بەربەستە لەبەردەمیدا، بەڵکو ئەوە نەبوونی توانایەکی کەلتوری لەوجۆرەیە لەناو خێڵەکاندا وا لە خێڵەکان دەکات کەلتورەکەیان بکەن بە کەلتورێکی دروستکراو و لەو بەرامبەربوونەوەیە دەربازی بکەن.

کۆگەل لەبەر ئەوەی کەلتورەکەی وەک کەلتوری خێلەکانی تر کەلتورێکی میللییەو لەگەڵیاندا هاوجۆرە، لە رووی کەلتورییەوە دەکەوێتە ناو ململانێ لەگەڵ ئەو خێڵانەدا کە زاڵبووە لەسەریان و کەوتوونەتە ژێر فەرمانڕەوایەتی ئەوەوە. لەو ململانێ کەلتورییەشدا دەبێت کەلتورو زمانی کۆگەل زاڵ ببێت بەسەر کەلتورو زمانی ئەو خێڵانەدا کە لەرێگەی هێزەوە ملکەچی کردوون بۆ خۆی.

زاڵ نەبوونی کەلتورو زمانی کۆگەل بەسەر کەلتورو و زمانی خێڵەکانی ژێردەستیدا، کێشە بۆ زاڵیەتی و دەسەلاتی کۆگەلەکە دروست دەکات، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە لەڕووی جۆری کەلتورەوە کەلتوری کۆگەل و کەلتوری خێڵەکانی ژێردەسەلاتی یەکن و ئەمەش دەخوازێت چۆنایەتییە جیاوازەکانی زمان و کەلتورێکی خێڵەکی لەبری ئەو هەموو کەلتورە خێڵەکیانە هەبێت کە چۆنایەتییە کەلتوری و زمانییەکانیان لەیەکتر جیاوازن، بێگومان ئەو چۆنایەتییە زمانی و کەلتوریانەش دەبن بە چۆنایەتی زمانیی و کەلتوری کەلتورە خێڵەکییەکە، کە چۆنایەتی زمانیی و کەلتوریی ئەو خێڵە زاڵەن کە بەهۆی زاڵییەتییەکەیەوە بووە بە کۆگەل.

لەناو کۆگەلدا لەبەر ئەوەی یەک جۆر لەکەلتور هەیەو ئەو کەلتورەش کەلتوری خێڵەکییە، ئەمە دەخوازێت یەکجۆر لە چۆنایەتیشی هەبێت. کۆگەل لەم بنەما لۆجیکییە سود وەردەگرێت بۆ سەپاندنی زمان و چۆنایەتییەکانی کەلتورەکەی بەسەر هەموو ئەو کەسانەدا کە لە ژێرحوکمی دروستە کۆمەلایەتییەکەی ئەو دان.

گەر خێڵێک لە خێڵەکان جگە لە کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆی خاوەنی کەلتورێکی ناخێڵەکی و مەزهەبیش بوایە، کۆگەل ئەو کەلتورە مەزهەبییەی قەدەغە نەدەکرد، چونکە خۆی خاوەنی کەلتورێکی مەزهەبی ناخێڵەکی لەو جۆرە نییە تا کەلتوری مەزهەبی بکاتە زەمینەیەک بۆ تاقیکردنەوەی هیزو زاڵییەتی خۆی.

بەهەمان شێوە لەو کۆمەڵگا دروستکراوەشدا کەچینێکی فەرمانڕەوای سەر بەکەلتورێکی مەزهەبی تیایدا حوکمی کۆمەڵە خێڵێک دەکات، گەر لەگەڵ کەلتورە مەزهەبییە رەسمییەکەیاندا کەلتورێکی میللی و خێڵەکییان هەبووایە ئەوە کەلتورە مەزهەبییەکەی خۆیان بەسەر خێڵەکاندا نەدەسەپاند، بەڵام کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆیان دەسەپاند، چونکە لەناو خێڵەکانی ژێر فەرەمانڕەوایەتییەکەیاندا کەلتوری هاوجۆری هەیەو ئەمەش وادەکات ئەو جۆرە لە کەلتور ببێت بە زەمینیەک بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆیان بەسەر خێڵەکاندا.

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی وادەکات کە چینی فەرمانڕەوای کۆمەڵگایەکی مەزهەبی کێشەیان لەگەڵ کەلتوری میللی خێڵەکان و زمانە سروشتییە جیاوازەکانیان نەبێت و رێگە بدات بە هەر خێڵێک کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆی و زمانە سروشتییەکەی خۆی لە کاروباری رۆژانەدا بەکاربهێنێ، ئەوەیە کە ئەم کەلتورە خێڵەکییە لە رووی جۆرەوە جیاوازە لەکەلتورە مەزهەبیەکەیان و ئەوانیش خاوەنی کەلتورێکی خێڵەکی و زمانێکی سروشتی لەو جۆرە نین تا کەلتوری خێڵەکی و زمانی سروشتی ببێت بە بوارێک بۆ تاقیکردنەوەی هێز و سەپاندنی دەسەڵاتی بەهێزەکانی ناو تاقیکردنەوەکە بەسەر بێهێزەکاندا.

کەواتە ئەوەی وایکردووە لەم جۆرە لەکۆمەڵگادا جیاوازی کەلتوری و زمانی نێوان خێڵەکان لەلایەن چینی فەرمانڕەواوە قبووڵ بکرێت، ئەوەنییە کە ئەم چینە پەیڕەوی لە سیستەمی فرەکەلتوری بکەن، بەڵکو ئەوەیە کە کەلتوری چینی فەرمانڕەوا هاوجۆری کەلتوری خێڵەکان نییەو هەرکاتێک کەلتوری چینی فەرمانڕەواو ژێردەستەکان هاوجۆر ببێتەوە، چینی فەرمانڕەوا کەلتورو زمانەکەی خۆی بەسەر ژێردەستەکانی خۆیدا دەسەپێنێت و ناهێڵێت کەلتورو زمانی خۆیان بەکار بهێنن.

لەو کۆمەڵگایانەدا کەهێزێکی ناخێلەکی فەرمانڕەوایی کۆمەڵە خێڵێکی زمان و کەلتور جیاواز دەکات، بۆیە بە کەلتورەکەی خۆی نەفی کەلتورە خێڵەکییەکەیان ناکات، چونکە کەلتورەکەی هاوجۆری کەلتوری خێڵەکان نییە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە بوونی فرەکەلتوری و فرەزمانی لەو کۆمەڵگایانەدا هۆکەی ناگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دەسەڵات لەو کۆمەڵگایانەدا بڕوای بە یەککەلتوری نییەو بڕوای بە فرەکەلتورییە.

دەسەڵات لەناو ئەم کۆمەڵگایانەدا لەبەر ئەوەی رەوایەتی لە رێگەی هێزو زاڵبوونەوە وەرگرتووە، بەهەمان شێوەی کۆگەل بڕوای بە یەککەلتوری هەیەو هەرکاتێک کەلتورەکەی لەگەڵ کەلتوری خێڵەکانی ژێر فەرمانڕەوایەتیەکەیدا هاوجۆر بوویەوە، وەک کۆگەل فرەکەلتوری ناهێڵێت و کەلتورو زمانەکەی خۆی وەک تاکە کەلتورێکی ئەو کۆمەڵگایە بەسەر هەموو ئەو خەڵکەدا دەسەپێنێ کە لە سنوری سیاسی ئەو کۆمەڵگایەدان. بە پێچەوانەی ئەمەشەوە دەتوانین بڵێین هەرکاتێک کەلتوری خێڵەکی کۆگەل و کەلتوری خێڵەکانی ژێردەستی لە رووی جۆرەوە جیاوازبوون، ئەوە کیشەی لەگەڵ کەلتوری ئەو خێڵانەدا نابێت و خێڵەکان دەتوانن پەیڕەوی لەو کەلتورە بکەن.

سێهەم: پێکهاتەی خێڵەکی وەک کۆمەڵگایەکی عەقڵی

ئەو پێکهاتە خێڵەکییەی کە بەهۆی عەقڵەوە کۆمەڵە خێڵێکی سروشتی پێکیان هێناوە، بەهۆی زاڵیەتییەوە دروستنەبووە و بەرهەمی توانەوەی کۆمەڵە خێڵێک نییە لە ناو جەستەی بنەماڵەیەکدا کە توانای زاڵبوونی هەیە. ئەم پێکهاتە خێڵەکییە کۆمەڵگایەکە لەرێگەی سیستەمێکی کۆمەڵایەتییەوە دێتەئاراوە کەعەقڵ بنەماکەیەتی. لەباسکردنی پرۆسەی پەرەسەندنی بیرۆکەی نەتەوە لای فەیلەسوفانی ئەڵمان باسمان لەو جۆرە لە سیستەمی کۆمەڵایەتی کرد، ئێستاش هەوڵدەدەین باس لە بەرجەستەبوونی ئەم سیستەمە کۆمەڵایەتییە لەناو پێکهاتەیەکی خێڵەکیدا روون بکەینەوە.

خێڵە بەراییەکان چۆن زەمینەی سەرهەڵدانی کۆگەلەکانن بەهەمان شێوەش زەمینەی دەرکەوتنی کۆمەڵگای عەقڵین و لە رێگەی چالاک بوونی ئەو پاڵنەرەوە-کە فیختە بە غەریزەی عەقڵی ناوی دەبات- خێڵەکان بە پرۆسەیەکی دووررودرێژی پەرەسەندندا دەڕۆن و دەبن بە کۆمەڵگایەکی عەقڵی کە لەڕووی جۆر و چۆنایەتییەوە جیاوازە لە خێڵەکان.

باوادابنێین کۆمەڵە خێڵێکی بەراییمان هەیە کە سروشت حوکمیان دەکات، ئەم خێڵانە لەبەر ئەوەی خێڵی بەرایین، کۆمەڵە خێڵێکی داخراون و هەریەکەیان لەناو خۆیدا پەیڕەوی لە یەکبوون دەکات و زمان و کەلتورێکی جیاوازی هەیە. هیچ یەک لەم خێڵانە لەگەڵ یەکتردا لە پەیوەندییەکی کەلتوری

و سروشتیدا نین و نەچوونەتە ناو جوگرافیای سیاسی ئەو کۆمەڵەگایەوە کە بەهۆی هێزو کەلتورێکی ستانداردی مەزهەبییەوە دروستکراوەو بەردەوام توانیویانە بەرگری لەوە بکەن ئەو هێزە مەزهەبییە ئایینییە حوکمیان بکات و لەگەڵ خۆیدا بەرامبەریان بکاتەوە.

باوادابنێین ئەو خێڵانە ئەو خێڵە کوردیانەن کە ناچنە ژێر رکێفی کۆمەڵگا مەزهەبییەکانەوەو هەریەکەیان بەهەر رێگایەک بێت لەدەرەوەی دەسەڵات و فرمانڕەوایی ئەو هێزەدا گەر بەنیوەو ناچڵیش بێت خۆی بە سەربەخۆ دەهێڵێتەوە. ئەم خێڵانە جگە لەوەی کە ناچنە ناو پێکهاتەی خەلافەتە مەزهەبییەکانەوە لەناو خۆشیاندا حەزی زاڵبوونیان بەسەر یەکتریدا نییەو گەر ئەو حەزەش لە یەکێکیاندا سەرهەڵبدات، بەهۆی ئەوەوە کە لەوانی تردا ئەم حەزە بوونی نییە، ناتوانێت بەسەر ئەوانی تریاندا زاڵ ببێت و کۆگەلێک دروست بکات. ئایا جگە لە دروستکردنی کۆگەلێک هیچ رێگایەک هەیە ئەو خێڵانە لە رێگەیەوە ببنەوە بەیەک؟

ئەم خێڵە بەراییانە لەرێگەی کۆگەلێکەوە نابنەوە بەیەک و وەک خێڵە بەراییەکانیش لە پرۆسەی پەرەسەندنی خۆیاندا ئەو توخمە جیاوازانەی کە لەناویاندا سەرهەڵدەدەن لەخۆیان دووریان ناخەنەوەو لەناو خۆیاندا دەیانهێڵنەوەو بەمەش لەخێڵێکی بەراییەوە پەرە دەسێنن بۆ بوونەوەرێکی نوێ کە لە رووی دروستەو جۆرەوە جیاوازە لە خێڵ.

ئەم پێکهاتە خێڵەکییە بەوە خۆی لە خێڵ جیا دەکاتەوە کە توخمە جیاوازەکانی ناوخۆی ناکاتە دەرەوەی خۆی و وەک خۆی لەدەرەوەی خۆیدا نابن بە خێڵێکی سەربەخۆ، بەڵام لەهەمان کاتیشدا نابێتە رێگر لە بەردەم ئەوەدا لەناو خۆیدا وەک بوونەوەرێکی سەربەخۆ بمێننەوە, ئەمەش ئەو خێڵە بەرەو ئەوە دەبات لە ناو پێکهاتە خێڵەکییەکەدا وەک ئەو خێڵانەی لێی کەوتوونەتەوەو بەسەربەخۆ ماونەتەوە ببێت بە یەکەیەکی پێکهێنەری کۆمەڵگا خێڵەکییەکە.

لێرەدا ئەوەی لە خێڵێک لە خێڵەکان دەکەوێتەوەو دەبێت بە خێڵ، لەگەڵ باوانەکەیدا دەچنە ناو دروستەی کۆمەڵگایەکی ترەوە کە هەریەکەیان یەکەیەکی پێکهێنەری ئەو کۆمەڵگایەن. ئەم کۆمەڵگایە خێڵ نییە چونکە وەک خێڵ لەرێگەی دەرکردنی ئەو توخمە جیاوازانەی کە لە پەرەسەندنە

سروشـــتییەکەی دەکەونەوەو دەبـــنە هـــۆی ئەوەی یەکبـــوونە نـــاوەکییەکەی نەهـێڵن، یەکبـوونی نـاوەکی خـۆی ناپارێزێـت، ئەمەش بەڵـگەیە لەسـەر ئەوەی وەک خێڵ پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکات و پەیـڕەوی لە یاسـای جیـاوازی دەکات.

ئەم خـــێڵانە لە دوای ئەوەی لە خێڵــێکەوە بـــوون بە چەنـــد خێڵێـــک و هەریەکەشــیان لە پەیوەندیـدا بـووە لەگەڵ ئەوانــی تـرداو پەیوەندییەکەشــی پەیوەندی دەمارگیری ناو کۆگەلێک نەبووە، ئەوە دەبن بەو کۆمەڵگا عەقڵییەی کە لە نـاوەوەی خـۆی و دەرەوەی خۆیشـیدا پەیـڕەوی لە فرەیـی و جیـاوازی دەکـات و رێگـرە لە بەردەم ئەوەدا بە یەکبـوون نەفـی جیـاوازی و فرەیـی بکرێت. ئەم کۆمەڵە خێڵە دەتوانین بە کۆمەڵگا ناویـان بەریـن، چـونکە لەنـاو پەیوەندیدان و وەک خێڵە بەراییەکان دابڕاو نین لەیەکتر.

خێڵە بەراییەکـان لەبەر ئەوەی نایانەوێت پەیـڕەوی لە فرەشوناسـی بکەن، نـــاتوانن لەگەڵ یەکـــدا کـــۆببنەوە, بەڵام ئەم خـــێڵانە لەبەر ئەوەی قبـــووڵی فرەشوناســـیان لەنـــاو خۆیانـــدا کـــردووە توانیویـــانە بەبـــێ لەدەســـتدانی شوناسەکەیان بکەونە ناو پەیوەندییەوەو پێکهاتەیەکی گەورەتر لە خێڵ بهێننە ئاراوە بەبێ ئەوەی جیاوازییەکانی خۆیان لەدەست بدەن.

ئەو کۆمەڵگا عەقڵییە کە ئەم خێڵانە لە خۆدەگرێت، جیـاوازە لەو کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەی کە خێڵەکـان لەخۆدەگرێـت. بە بۆچـوونی گێلـنەر ئەو کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییە لە سـەرەوە لە چینـی فەرمـانڕەواو پیـاوانی ئـایینی پێکهـاتووە کە خـــاوەنی کەلتـــورێکی مەزهەبـــی بـــاڵان و جیـــاوازە لەو کەلتـــورە میللیـــیە جیـاوازانەی کە لە خـوارەوە خێڵەکـان پەیـڕەوی دەکەن و لە خـوارەوەش لە کۆمەڵە خێڵێکی دابڕاو لەیەکتر پێکهاتووە.

لەم کۆمەڵگـایەدا خێڵەکـان لەگەڵ یەکـدا لەنـاو پەیوەندیـدا نـین و ئەوەی ئەوانی لەگەڵ یەکدا کۆکردووەتەوە ئەو چینە فەرمانڕەوایەیە کە بە هەموویـان بێگانەیە، جگە لەمەش ئەو خێڵانە بە ویستی خۆیان لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا کۆ نەبـوونەتەوەو بەو هێـزە لەگەڵ یەکـدا کـۆ بـوونەتەوە کە چینـی فەرمـانڕەوا هەیەتی و بەهۆیانەوە حوکمیان دەکات. ئەوەی لەنێوان ئەم خێڵانەدا هاوبەشە کۆیلایەتیکردنی هاوبەشە بۆ یەک دەسـەڵات. ئەو خێڵانەی کە بە قبوولکردنی فرەشوناسی کۆمەڵگایەکی هاوبەشی فرەشوناس دەهێننە ئاراوە، جیاوازن لەو

خـێڵانەی کە لە نـاو ئەم کۆمەڵگـا کشـتوکاڵیەدان. چـونکە ئەوەی لە نێوانیانـدا هاوبەشــە ئــازادییە نەک کــۆیلایەتییەکی هــاوبەش. ئەوان لەوەدا یەکــن کە هیچیان قبـووڵی ئەوە ناکـات ملکەچ بێت بـۆ هـیچ هێزێکی دەرەکـی و لە نـاو خۆیشـدا ڕێگە نـادات هـیچ هێزێـک لە هێزەکـانی نـاوخۆی زاڵ ببێـت بە سـەر ئەوانی تریانداو خۆی و یەکەکانی ناوی توانای ئەوەیان هەیە بەردەوام لەناو ئازادیـدا بمێنـنەوە. ئەم خـێڵانە نەوەک خێڵەکـانی نـاو کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی قبـووڵی ئەوە دەکەن ملـکەچ بـکەن بـۆ هێزێکـی دەرەوەی خۆیـان و نە وەک خێڵەکانی ناو کۆگەلیش مەیلیان بۆ زاڵیەتی هەیەو خێڵەکانی دەرەوەی خۆیان پەلکێش دەکەنە ناو خۆیان و ملکەچیان دەکەن بۆ ویستی خۆیان.

ئەم خێلانە نە لەو خێڵانەن کە لەنـاو دروستەی کۆمەڵگایەکی گەورەتر لە خۆیانـدا شوناسـی خۆیـان لەدەسـتداوەو بـوونەتە بەشـێک لە جەسـتەی ئەو خـێڵەی کە شوناسـەکەی بـووە بە شوناسـی ئەو کۆمەڵگـایە، نە دەچـنە نـاو دروســـتەی کۆمەڵگـــایەکەوە کە تیایـــدا شوناســـەکەیان پـــارێزراوە، بەڵام لەدەرەوەی خۆیانــدا هێزێکــی بێگــانە حوکمیــان دەکــات و شوناســەکەیان لەبەرامـبەر خۆیـدا دەکـاتەوە بەیەک. ئەو بنەمـایەی کە بـوونی ئەم خـێڵانەی لەســەر دامەزراوە ئـازادییە. بەپێـی ئەم بنەمـایەش ئەو جـۆرە لە خێـڵ تەنهـا دەتوانێت بچێتە ناو دروستەی کۆمەڵگایەکەوە کە شوناسە جیاوازەکەی تیایدا پارێزراو بێت.

گەر بماننەوێت لە مێـژوودا نمـوونەی ئەم جـۆرە لە خێڵ بـدۆزینەوە ئەوە خـێڵە میـدییەکان باشـترین نمـوونەی ئەم جـۆرە خـێڵەن و کۆمەڵگاکەشـیان باشترین نموونەی ئەو جۆرە لە کۆمەڵگایە کە تیایدا خێڵ دەتوانێت دەسـەڵاتە نـاوەکییەکەی خـۆی و شوناسـەکەی خـۆی بپارێزێت و لەگەڵ خێڵەکـانی تـردا بەبێ بـوونی دەسـەڵاتێکی دەرەکـی کۆببێتەوەو شـوناس و سەروەریەکەشـی لەدەست نەدات. ئەو کۆمەڵگایەی کە بەم ڕێگایە لە کۆمەڵە خێڵێکی بەراییەوە دێتە ئاراوە، لە ڕێگەی هێزەوە نـایێتە ئـاراوەو بـۆ دروسـتبوونی هێـز پێویسـت نیــیە، ئەوەی پێویســتە عەقــڵە. گەر لە هــۆزە میــدییەکان بــڕوانیین بۆمــان دەردەکەوێت کە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دەکرێت پەرەبسێنن بـۆ کۆمەڵگـایەکی نـوێ کە لە ڕووی جـۆرەوە لە خێڵەکـان جیـاواز بێـت و هێـزیش ڕۆڵـی لەم پەرەسەندنەدا نەبێت.

هۆزە میدییەکان لەسەردەمی ئیمپراتۆرییەتی ئاشوریدا لەرێگەی زاڵبوونی یەکێک لە خێڵەکانەوە بەسەر خێڵەکانی تردا لەناو کۆمەڵگایەکی گەورەتر لەخۆیان نابنەوە بەیەک، لەرێگەی هێزێکی ناخێڵەکی بێگانەشەوە بەرەو یەکبوونێکی دەرەکی نارۆن. ئەوەی ئەوان بەرەو ئەوە دەبات پێکەوە لەناو کۆمەڵگایەکدا کۆببنەوە عەقڵە. ئەم هۆزانە بەوەی کە لەرێگەی عەقڵەوە هوشیاری بەوە پەیدا دەکەن بوونیان لەناو کۆمەڵگایەکدا پێکەوە باشترە لەوەی کە بوونیان لەناو خۆیاندا بێت، بۆ ئەوەش پێکەوە لەناو یەک کۆمەڵگادا کۆببنەوە، شاری ئەکباتان دروست دەکەن و پێکەوە لە ناویدا کۆمەڵگایەکی نوێ دەهێننە ئاراوە.

دیاکۆ لە رێگەی هێزەوە ئەوان ناچار ناکات ئەو شارە دروست بکەن و لەناویدا کۆمەڵگایەکی جیاواز لە خێڵ بهێننە ئاراوە، ئەو لە رێگەی ئەو هوشیارییە عەقڵییەوە ئەم کارە دەکات کە لەرێگەی وتەکانییەوە لەناو ئەواندا دەیهێنیتە ئاراوە.

دروستەی کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایەی کە بەهۆی پەرەسەندنی عەقڵ لە ناو کۆمەڵە خێڵێکی بەراییدا دێتە ئاراوە، جیاوازە لە دروستەی ئەو دوو کۆمەڵگایەی پێشوو، گرنگترین جیاوازیش لە نێوانیاندا ئەوەیە ئەم کۆمەڵگایە بنەمای دروستبوونەکەی عەقڵەو دوو کۆمەڵگاکەی تر بنەمای دروستبوونەکەیان هێزە.

ئەوەی وادەکات ئەو خێڵانە عەقڵ لەناویاندا لە شێوەگیربوونە سروشتییەکەیەوە پەرەبسێنێ بۆ شێوەگیربوونێکی بەویستانە، ئەوەیە کە ئەم خێڵانە پێویستیان بەوەیە لەناوخۆیاندا لەگەڵ یەکدا لەناو کۆمەڵگایەکی گەورەتر لە خێڵدا کۆببنەوە، بەڵام بۆ ئەم کۆبوونەوەیە ناتوانن قبووڵی ئەوە بکەن یەکێکیان زاڵ ببێت بەسەر ئەوانی تریاندا. ئەمەش لەوەوە نییە کە لە تاقیکردنەوەی هێزەکانیاندا هیچیان نەتوانێت سەرکەوێت بەسەر ئەوانی تریاندا، بەڵکو لەبەر ئەوەیە هیچیان مەیلیان بۆ ئەوەنییە زاڵببێت بەسەر ئەوانی تریانداو ئەوانی تر بکاتە کۆیلە بۆ ویستی خۆی.

کۆگەل لەناو کۆمەڵە خێڵێکدا پەیدادەبێت کە غەریزەی زاڵبوون لەناویاندا سەری هەڵدابێت و ئازادی مانایەکی راستەقینەی لەناویاندا پەیدا نەکردبێت، ئەو خێڵانەی کە لە ناو ئەو ململانێیەدا دەدۆڕێن لەگەڵ ئەو خێڵەدا کە براوەیە

دەکەونە ناو پەیمانەوەو بەوە رازی دەبن کە بچنە ژێر دەسەڵاتییەوە. بەڵام ئەم خێڵانە گەر ناکۆکیش لە نێوانیاندا رووبداو لەشەڕێکدا یەکێکیان بەسەر ئەوانی تریاندا سەرکەوێت، ئەوانی تر لەناوخۆیدا ناتوێنێتەوەو ناپناخاتە ژێر فەرمانڕەوایی ویستی خۆیەوە. بەهەمان شێوە خێڵە دۆڕاوەکانیش لەگەڵ ئەو خێڵە براوەدا ناچنە ناو پەیمانەوە، بەڵکو لەدوای دۆڕانیشیان هەر ئازادی خۆیان دەپارێزن و لەناوچوونیان پێ باشترە لەوەی بچنە ژێر رکێفی خێڵە براوەکەوە. ئەم خێڵانە ئازادی خۆیان بۆ هیچ شتێک لەدەست نادەن و ئازادییان لە ژیان پێ گرنگترە، ئەمەش وای کردووە نەتوانن لەناو کۆمەڵگایەکی گەورەتر لەخۆیان کۆببنەوە کە لەسەر هێز دامەزرابێت، ئەوان تەنها کۆمەڵگایەک دەتوانێت کۆیان بکاتەوە کە بوونی لەسەر ئازادی دامەزرابێت.

ئەو کۆمەڵگایەی کە ئەوان داوای دەکەن کۆگەل نییە چوونکە کۆگەل کۆمەڵگایەکە بوونی لەسەر هێز دامەزراوەو دروستە کۆمەڵایەتییەکەشی کاتێک توخمێک قبووڵدەکات لە تاقیکردنەوەی هێزدا بەزیی بێت و بووبێت بە کۆیلە بۆ ویستی ئەو توخمەی کە لە تاقیکردنەوەکەدا زاڵبووە. ئەوەی کە لەتاقیکردنەوەی هێزدا دەردەچێت گەر خۆیشی نەیەوێت ببێت بە فەرمانڕەواو ئەوانیتر ملکەچ بکات بۆ ویستی خۆی، دروستە کۆمەڵایەتییەکە قبوڵی ناکات و لە کۆگەلەکە دەیکاتە دەرەوە. ئەوەی لێرەدا گرنگە تەنها بوونی هێز نییە، بەڵکو قبوولکردنی زاڵییەتییە بەسەر ئەوانی تردا، واتە هیز بەبێ ویستی زاڵیەتی ناتوانێت کۆگەل دروست بکات، کاتێک هێز دەتوانێت کۆگەل دروست بکات ئەو هێزە لەپێناو زاڵبوونێکی زیاتردا بەکاربهێنرێت.

ئەو کۆمەڵگایەی کە ئەم خێڵە ئازادانە تیایدا کۆدەبنەوە ئەو کۆمەڵگایە نییە کە لەرێگەی زاڵبوونی هێزێکی ناخێڵەکییەوە لە خێڵەکان دروست دەکرێت. ئەم خێڵانە چۆن قبووڵی ئەوە ناکەن لەژێر سایەی خێڵێک لە خێڵەکاندا ببنەوە بەیەک و کۆگەلێک دروست بکەن، بەهەمان شێوە قبوڵی ئەوە ناکەن لەژێر سایەی هیچ هێزێکی ناخێڵەکی بێگانەو دەرەکیشدا کۆببنەوە.

ئەم خێڵانە قبووڵی هیچ جۆرە زاڵییەتییەک ناکەن و ئەوەی وەک روحی خۆیان دەیپارێزن ئازادییەکەیانە. بۆیە هیچ هێزێکی ناخێڵەکیش ناتوانێت بەسەریاندا زاڵببێت و لەژێر دەسەڵاتی خۆی بیان هێڵێتەوەو بە ویستی خۆی

ئاراستەیان بکات. ئەم عاشقبوونەیان بە ئازادی ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا هێزێکی دەرەکی و ناخێڵەکی کۆمەڵگای خێڵە وابەستەکانیان لێ بێنێتە ئاراوە. ئەم خێڵانە وەک خێڵەکانی ناو ئەو دوو کۆمەڵگایە هێزێکی دەرکی ناتوانێت لەناو یەک کۆمەڵگادا کۆیان بکاتەوە، ئەم خێڵانە تەنها بەهێزێکی ناوەکی لەناو کۆمەڵگایەکدا کۆدەبنەوە، ئەو هێزە ناوەکییەش هەمان ئەو هێزە عەقڵییەیە کە لە پەرەسەندنە سروشتییەکەیاندا یەکبوون لەناو فرەییدا شێوەگیر دەکات. عەقڵ لەناو سروشتی ئەواندا تەنها دەتوانێت یەکبوونە سروشتییەکەیان لەناو جیاوازییە سروشتییەکانیاندا شێوەگیربکات و توانای ئەوەی نییە کۆمەڵە خێڵێکی بە سروشت جیاواز لە ناو کۆمەڵگایەکدا کۆبکاتەوە.

ئەم هێزە عەقڵییە کاتێک دەتوانێت ئەو خێڵانە لەناو یەک پێکهاتەی کۆمەڵایەتیدا کۆبکاتەوە کە لەناو ویستی ئەواندا یەکبوون لەناو جیاوازییە سروشتییەکاندا شێوەگیر بکات و کارکردنەکەی لەناو ئەواندا لە کارکردنێکی نائاگایانەو بێ ویستەوە بگۆڕێت بۆ کارکردنێکی ئاگایانەو بەویست. واتە بۆ ئەوەی عەقڵ لە ناو ویستی ئەواندا شێوەگیر ببێت، دەبێت ئەوان بەبێ بەکارهێنانی هێز بچنە ناو دروستەی کۆمەڵگایەکی پەرەسەندووتر لە خێڵ و لەو کۆمەڵگایەشدا هیچیان نەکەوێتە ژێر رکیفی ویستی ئەوی تریان.

عەقڵ لەناو ویستدا هەر بەپێی ئەو یاسایە شێوەگیر دەبێت کە یەکبوون لەناو فرەییدا شێوەگیر دەکات. کاتێک ئەم خێڵانە لەناو کۆمەڵگایەکی عەقڵی لەم جۆرەدا کۆدەبنەوە، عەقڵ چۆن بەبێ ویست و ئاگایی خۆیان بە یاسای یەکبوون لەناو فرەیدا حوکمی سروشتیان دەکات ئاوا لەناو ویست و ئاگایشیاندا بەپێی هەمان یاسا حوکمی ئەوەش دەکات کە لەناو ئەواندا عەقڵییە و سروشتی نییە.

تەنها لەناو کۆمەڵگایەکی لەو جۆرەدا عەقڵ دەتوانێت لە ڕێگەی ئەوەی کە عەقڵییە خۆی شێوەگیر بکات، لەبەر ئەمەشە دەتوانین ئەم کۆمەڵگایە بە کۆمەڵگایەکی عەقڵی ناو بەرین. ئەو خێڵانەی کە دەچنە ناو پێکهاتەی کۆمەڵگایەکی عەقڵییەوە، وەک خێڵە بەراییەکان لەپەرەسەندنی سروشتی خۆیان ناکەون، واتە لەڕێگەی پەرەسەندنە سروشتییەکەیانەوە وەک خێڵە بەراییەکان خێڵی نوێ دەخەنەوەو لە پەیڕەوکردنی ئەو یاسا عەقڵییەی کە خێڵە بەراییەکان لە پەرەسەندنی خۆیاندا سروشتیان پەیڕەوی دەکات

بەردەوام دەبـن، بەڵام ئەوەی کە وەک خـێڵە بەراییەکـان لەناویانـدا بەردەوام نابێـــت، ئەوەیە ئەو خـــێڵانەی کە لە خـــێڵە بەراییەکـــان دەکەونەوەو خـــێڵە بەراییەکـــان دەیـــانکەنە دەرەوەی خۆیـــان و لە دەرەوەی خۆیانـــدا ڕێگایـــان پێدەدەن سەربەخۆبن، ئەم خێڵانە نایانکەنە دەرەوەی خۆیان و لەناو خۆیاندا ڕێگایان پێدەدەن بەسەربەخۆی بمێننەوە.

لەناو ئەم خێڵانەدا بەهۆی چالاکبوونی عەقڵ و پەرەسەندنی هوشیارییان بەخۆیان، ئەو دابڕانە سروشتییە کە پرۆسە سروشتییەکەی پەرەسەندن لەناو ئەو خێڵانەدا بەرهەمی هێناوە لەڕێگەی یەکبوونێکی عەقڵییەوە دەگۆڕێت بۆ پەیوەندیەکی عەقڵی و هوشیارانە. لەمەشەوە ئەو پرۆسەی دابڕانە کۆتایی پێدێت و بەهۆی ئەمەشەوە کۆمەڵگایەکی نوێ دێتەئاراوە کە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە خێڵکی بەرایی ئازاد و سەربەخۆ.

لەنـاو ئەم کۆمەڵگـایەدا وەک کـۆگەل ئەوەی سروشـتییەو بەبێ ویسـت و هوشـیاری خێڵەکـان روو دەدات, دەگۆڕێـت بـۆ پرۆسـەیەکی هوشـیارانەی بەویست. جیاوازی نێوان پرۆسەی پەرەسەندنە بەویستەکەی ئەم کۆمەڵگایەو کۆگەل ئەوەیە کە ئەوەی لەناو ئەم کۆمەڵگا عەقڵییەدا بەویستە، ئەو پرۆسە سروشتییەیە کە شێوەگیرکەری ئەوەیە لەناو خێڵە بەراییەکاندا عەقڵییەو بەڵام نائاگایانە ڕوودەدات. ئەوەی لە ناو خێڵە بەراییەکانیشدا عەقڵییەکی بەویستە, ئـازادییە. بەڵام ئەوەی لەنـاو خێڵەکانـدا سروشـتییەکی بەویسـتە, غەریـزەی زاڵییەتییە.

ئەوەی لەناو ئەم کۆمەڵگا عەقڵییەدا بەردەوامی بەخـۆی دەدات، ئەوەیە کە لەناو خێڵە بەراییەکاندا سروشتییە واتە فرەیی و جیاوازی, بەڵام ئەوەی لەناو کۆگەلدا بەردەوامی بەخۆی دەدات ئەوەیە کە لەناو خێڵە بەراییەکاندا مادییە واتە ئەوەیە کە فرەیـی و جیاوازییەکـان ناهێڵێـت. ئەوەی وایکـردووە خـێڵە بەراییەکـان لە پرۆسـەی پەرەسـەندنە سروشـتییەکەی خۆیانـدا پەیـڕەوی لە فرەیی و جیاوازی بکەن و پەیڕەوی لە یەکبوون نەکەن، عەقڵە لە سروشتدا. ئەوە عەقڵە پێویستی بەوەیە لەنـاو فرەییدا خـۆی شـێوەگیر بکـات نەک مـادە. ئەوەش وادەکـات لەو خـێڵانە لەنـاو خۆیانـدا پەیـڕەوی لە یەکبـوونی نـاوەکی خۆیـان بـکەن ئەوەیە کە لەنـاو ئەوانـدا مـادییە. ئەوە مـادەیە کە دەیەوێـت جیاوازیە سروشتیەکان کۆتای پێ بێنێت و بیانکاتەوە بە یەک.

مادە لە خێڵە بەراییەکاندا داوای یەکبوون دەکات و عەقڵیش داوای فرەیی دەکات. کۆمەڵگای عەقڵی لەناو خۆیدا پەیڕەوی لە فرەیی دەکات، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی، ئەوەی لە دروستە کۆمەڵایەتییەکەیدا شێوەگیر دەبێت عەقڵییە نەک مادی.

کۆگەل لەناو خۆیدا پەیڕەوی لە یاسای یەکبوون دەکات و دروستە ناوەکییەکەی فرەیی قبووڵ ناکات، ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە لە دروستە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیدا بە شێوەیەکی ئاگایانەو بەویست هەمان ئەوە شێوەگیردەکات کە لەناو خێڵەکاندا بە شێوەیەکی نائاگایانە یەکبوونە ناوەکییەکەیان دەپارێزێت.

جیاوازی نێوان ئەم کۆمەڵگا عەقڵییە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەدا کە هێزێکی مەزهەبی ناخێڵەکی لەخێڵە بەراییەکان دروستی دەکات و خێڵەکان ملکەچ دەکات بۆ خۆی، ئەوەیە کە ئەم کۆمەڵگایە بە هێزێکی ناوەکی کە لەناو هەموو خێڵە بەراییەکاندا چالاک بووە، خێڵە جیاوازەکان لەناو کۆمەڵگایەکدا کۆدەکاتەوە. بەڵام ئەو کۆمەڵگایەی کە ئەو هێزە ناخێڵەکییە لە خێڵە بەراییەکان دروستی دەکات، بەهێزێک دروستی دەکات کە لە ناو ئەواندا بوونی نییەو ئەوان تەنها بەوە لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا دەبنەوە بەیەک کە ببن بەکۆیلەی ئەو ویستەی کە خاوەنی ئەو هێزە یەکخەرەیە کە ئەوان لەناو کۆمەڵگاکەدا ڕێکدەخات.

هێزی یەکخەر لەناو کۆمەڵگای عەقڵیی خێڵەکاندا هێزێکی ناوەکییەوە بە هۆی پەرەسەندنی هوشیاری بە عەقڵ لەناو کۆمەڵە خێڵێکی بەراییدا خێڵە بەراییەکان لەناو دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایەکدا ڕێکدەخات، ئەو خێڵە بەراییەی کە عەقڵ لەناو دروستە کۆمەڵایەتییەکەی خۆیدا ڕێکی دەخات، دەبێت هوشیاری بە عەقڵ و یاساکەی کە یاسای پەیڕەوی کردنە لە فرەیی لە ناویدا پەرەی سەندبێت و گەیشتبێتە ئەوەی کە یەکبوونی لەگەڵ خێڵەکانی تردا تەنها بە پەیڕەویکردن لەو یاسایە بێت کە زامنی شوناسەکەی و ئازادییەکەی دەکات.

خێڵە میدییەکان و خێڵە گریکییەکان ناو دەوڵەتە شارەکانی یۆنان بە هۆی گەیشتنیان بەم هوشیارییە عەقڵییەو یاساکەی، توانیان ببنەوە بەیەک و ناوێکی تری جیاواز لە ناوی خێڵەکان لە یەکبوونەکەیان بنێن. هێزی یەکخەر

لەنـاو ئەو کۆمەڵگـایەی کە هێزێکـی داگیـرکەری نـاخێڵەکی تیایـدا سـەرەوەرە، هێزێکـی نـاوەکی نـاو خێڵەکـان نییەو هیزێکـی دەرکییەو ئەم هێـزەش هێزێکـی عەقڵـی نیـیەو هەمـان ئەو هێـزە سروشـتییە یەکـخەرەی زاڵبـوونە کە لەنـاو کۆگەلدا هەیە.

واتە کـۆگەل و ئەم کۆمەڵگـایە تەنهـا لە میکـانیزمی بەرجەسـتەکردنی ئەو هێزە سروشتییە یەکخەرەدا جیاوازن. کۆگەل بەشێوەیەکی ناوخۆیی ئەو هێزە یەکخەرەی زاڵییەتی لە بەیەککردنی خێڵە جیاوازەکاندا شـێوەگیر دەکات، بەڵام ئەو هێزە ناخێڵەکییە ئەو هێزە یەکـخەرەی زاڵییەتـی بە شـێوەیەکی دەرەخۆیی لە بەیەککردنـــی خێڵەکانـــدا شـــێوەگیردەکات. ئەو میکـــانیزمەی کە کـــۆگەل دەیگـرێتەبەر، لە کـۆگەل دەخوازێت لە بەیککردنـی یەکەی سیاسـی و یەکەی کەلتوریـــدا پەیـــڕەوی لە یاســـا سروشـــتییەکەی یەکبـــوون بکـــات، بەڵام ئەو میکانیزمەی کە ئەم هێزە ناخێڵەکییە دەیگرێتەبەر، تەنها دەخوازێت لە یەکەی سیاسیدا پەیڕەوی لە یاسای یەکبوون بکات و لەیەکەی کەلتوریدا پەیڕەوی لەم یاسایە نەکات. گەر ئەو هێـزە یەکـخەرەی دەسـەڵاتە نـاخێڵەکییەکەش وەک کـۆگەل پێویسـتی بە بەیەککردنێکـی ناوەکییـانەی خـێڵە بەراییەکـان هەبـووایە، وەک کۆگەل لە یەکەی کەلتوریشدا پەیڕەوی لە یاسای یەکبوون دەکرد.

خـێڵە بەرایەکـان لە نـاو کۆگەلـدا نەک هەر نـاکەونە نـاو پەیوەنـدیییەکی ناوەکییەوە بەڵکو بوونیشیان لە ناویدا نەفی دەکرێت. لەناو ئەو کۆمەڵگایەشـدا کە هێزێکی مەزهەبی و ناخێڵەکی فەرمانڕەوایەتی دەکات، خیڵەکان هەرچەندە بوونیان نەفی ناکرێت بەڵام لەگەڵ یەکدا نەک ناکەونە ناو پەیوەندییەوە بەڵکو دروســـتبوونی هەر پەیوەنـــدییەک لە نێوانیانـــدا لە دەرەوەی پەیوەنـــدییان بە دەسەڵاتە نا خێڵەکییەکەوە قەدەغەکراوەو مەترسی لەسـەر بوونیـان دروسـت دەکـات. ئەو کۆمەڵگـایەی کە خـێڵە بەراییەکـان ناوەکییـانە تیایـدا دەکەونە نـاو پەیوەندییەوە تەنها کۆمەڵگای عەقڵیی خێڵەکانە.

خێڵە بەراییەکانی لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا کە هێزێکی مەزهەبی و نـاخێڵەکی حوکمی دەکات، جیاوازییە کەلتـوری و زمانییەکانیـان پـارێزراون، لەمەشـدا لە کۆمەڵگای عەقڵی دەچێت و خۆی لە کۆگەل جیادەکاتەوە، بەڵام جیـاوازییەکی دروستەیی گەورە لە نێوان ئەم دوو کۆمەڵگایەو پەیوەندی نێوان خێڵەکانیانـدا هەیە. دروسـتەی کـۆمەڵایەتی کۆمەڵگـای دەسـەڵاتە نـاخێڵەکییەکە ڕێگـرە لە

بەردەم ئەوەدا هەر خێڵێک لەو خێڵانە بەهۆی هوشیاری بەعەقڵ، کەلتورو زمانەکەی لە کەلتورو زمانێکی خێڵەکی و سروشتییەوە پەرە بسێنێ بۆ کەلتور و زمانێکی عەقڵی، چونکە گەر شتێک لەو جۆرە روو بدات ئەوە کەلتور و زمانی ئەم خێڵە دەبێت بە کەلتورێکی هاوجۆری کەلتوری دەسەڵاتە ناخێڵەکییەکەو ئەمەش وادەکات لەگەڵ کەلتوری ئەو دەسەڵاتە بەرامبەر بێتەوەو کێشەی بۆ دروست بکات و یەکبوونە سیاسییەکەی بخاتە مەترسییەوە. ئەم دەسەڵاتە ناخێڵەکییە وەک دەسەڵاتی دەوڵەت-نەتەوە مۆدێرنەکان تا ئەو شوێنە کێشەیان لەگەڵ کەلتور و زمانی خێڵەکانی ناو خۆیاندا نییە کە ئەو کەلتور و زمانانە لە ناو بوونە سروشتییەکەی خۆیان بمێننەوەو پەرە نەسێنن، بەڵام کاتێک ئەو زمان و کەلتورە سروشتیانە بوونە سروشتییەکەی خۆیان تێدەپەرێنن و پەرە دەسێنن و دەبن بە کەلتورو زمانێکی ناسروشتی هاوجۆر لەگەڵ کەلتورو زمانە ناسروشتییەکەی دەسەڵاتە ناخێڵەکییەکەدا، ئەو کات ناچار دەبێت لەسەر ئەم خێڵانە یاسای یەکبوونی کەلتوری بخاتەکارو بە کەلتورو زمانە ناسروشتییەکەی خۆی ئەو کەلتورو زمانە پەرەسەندووە نەفی بکات.

ئەوەی ئەو دەسەڵاتە ناخێڵەکییەی راگرتووە لەوەی کە لەناو یەکە کەلتورەیەکەیدا یاسای یەکبوون جێبەجێ نەکات و جێبەجێ کردنەکەی لە ئاستی یەکە سیاسیەکەدا بهێڵێتەوە، ئەوە نییە کە بڕوای بە فرەکەلتوری هەیە، بەڵکو ئەوەیە کە دڵنیایە ئەو خێڵانەی زاڵبووە بەسەریاندا ناتوانن کەلتورو زمانەکەیان لە کەلتورو زمانێکی ناسروشتی و جیاجۆرەوە بگۆڕن بە کەلتورو زمانێکی ناسروشتی و هاوجۆری کەلتورەکەی خۆی.

گەر ئەمە لە ناو ئەو خێڵانەدا رووبدات و کەلتورو زمانەکەیان پەرە بسێنێ بۆ کەلتورو زمانێکی ناسروشتی و هاوجۆری کەلتورە ناسروشتییەکەی ئەو دەسەڵاتە ناخێڵەکییە، یان ئەوەیە کۆمەڵگاکە هەڵدەوەشێتەوەو دەبێت بە چەند کۆمەڵگایەکی جیاواز، یان ئەوەیە دەبێت ئەو دەسەڵاتە لە یەکەی کەلتوری کۆمەڵگاکەی خۆیدا وەک کۆگەل کەلتورو زمانەکەی خۆی زاڵ بکات بەسەر ئەو کەلتورە پەرەسەندووانەداو یەکبوونی ناوەکی کۆمەڵگاکەی بە جێبەجێکردنی یاسای یەکبوون لە یەکە کەلتورییەکەیدا بپارێزێت.

ئەم حاڵەتە بە گوێرەی ئەو کۆمەڵگا عەقڵییەی خێڵە بەرابیەکان جیاوازەو هەر خێڵێک لە خێڵەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە گەر زمان و کەلتورەکەی لە زمان و کەلتورێکی سروشتییەوە پەرەبسێنێ بۆ زمان وکەلتورێکی عەقڵی و ناسروشتی، یەکبوونی کۆمەڵگاکە بەمە بەهێزتر دەبێت، چونکە ئەو خێڵەی کە کەلتورەکەی پەرەی سەندووە ناتوانێت ئەو یاسا عەقڵییەی فرەیی کە دروستەی کۆمەڵگاکەی لەسەردامەزراوە ببەزێنێت و بەهۆی ئەو پەرەسەندنەی کە لە کەلتورو زمانەکەیدا روویداوە کەلتورو زمانەکەی خۆی بەسەر خێڵەکانی تردا بسەپێنێ و ببێتە رێگر لەبەردەم ئەوەدا کەلتورو زمانی هەرخێڵێک لە خێڵەکان وەک ئەو پەرەبسێنێ و ببێت بەکەلتورو زمانێکی عەقڵی و ناسروشتی.

لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا هیچ شتێک ناتوانێت یاسای فرەکەلتوری بگۆڕێت بۆ یاسای یەککەلتوری، چونکە لە بنچینەدا دروستەی ئەو کۆمەڵگایە لەسەر بنەمای فرەکەلتوری دامەزراوە، نەک بنەمای یەککەلتوری. ئەمەش جیاوازی نێوان ئەو فرەکەلتورییەیە کە لەنێوان کۆمەڵگای عەقڵی خێڵە بەرابیەکاندا هەیە لەگەڵ کۆمەڵگای ئەو دەسەڵاتە ناخێڵەکییەی کە دروستەی کۆمەڵگاکەی لە سەر بنەمایەکی سروشتی دامەزراوە کە زاڵییەتییە.

دەکرێت کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ کۆمەڵگای گریکی پێش سەردەمی هیلینییەت و نەمانی دەوڵەتە شارەکانی، بە دوو نموونەی باشی کۆمەڵگای عەقڵیی خێڵە بەرابیەکان بزانرێن، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەوەیە کە قبووڵی فرەزمانی و فرەکەلتوری و پەرەسەندنی زمان و کەلتوری سروشتیی خێڵەکانیان بۆ زمان و کەلتورێکی ناسروشتی کردووەو بەمەش چەند دیالێکتێک و چەند ئەدەبیاتێکی باڵا هاتوونەتە ئاراوەو کۆمەڵگاکەش بەمە یەکبوونی خۆی لەدەست نەداوە.

کۆمەڵگای کوردی تا ئەم سەردەمەش پەیڕەوی لەو سیستەمە کۆمەڵایەتییە دەکات کە دروستەکەی دروستەیەکی عەقڵییەو پەیڕەوی لە یاسای فرەکەلتوری و فرەدەسەڵاتی دەکات و هەر ئەمەشە وایکردووە وەک نموونەیەکی لە یاسابەدەری ناو جیهان سەیر بکرێت.

٤) نەتەووەو پێکهاتە خێڵەکییە جیاوازەکان

دوای ئەوەی ئەوەمان روونکردەوە کە سێ ڕێگا لە بەردەم کۆمەڵە خێڵێکدا هەیە بۆ ئەوەی پێکەوە بکەونە ناو پێکهاتەیەکی کۆمەڵایەتی گەورەتر لە خۆیان. پێویستە پەیوەندی نێوان ئەم پێکهاتە خێڵەکییانەو نەتەوەی دروستکراو بەگشتی روون بکرێتەوە. بۆ روونکردنەوەی ئەم پەیوەندییەش سەرەتا دەبێت بزانین کام لەو سێ پێکهاتەیە دەبنە زەمینە بۆ سەرهەڵدان نەتەوە دروستکراوەکان.

لە ناو ئەو سێ پێکهاتە خێڵەکییەدا ئەو پێکهاتەیان کە هێزێکی ناخێڵەکی لە خێڵەکان پێکی دەهێنێ نابێتە زەمینەی دروستکردنی نەتەوە، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی لە ناو ئەم پێکهاتەیەدا خێڵەکان لە دۆخە سروشتییەکەی خۆیاندا دەمێننەوەو لە نێوان خۆیاندا ناکەونە ناو پەیوەندییەکی راستەقینەوە.

ئەو خێڵانە لەبەر ئەوەی هێزێکی دەرەکی لەناو ئەو پێکهاتەدا کۆی کردوونەتەوە، بە نەمانی ئەو هێزە دەرەکییە یان ئەوەیە هەریەکەیان لە دۆخە سروشتییەکەی خۆیدا دەمێنێتەوەو هیچ پەیوەندییەک لە نێوانیاندا دروست نابێت، یان ئەوەیە دەکەونە ناو ململانێوە تا یەکێکیان شوێنی هێزە ناخێڵەکییەکە دەگرێتەوەو زاڵ دەبێت بە سەر ئەوانی تردا و لەناو پێکهاتەیەکی نوێدا کۆیان دەکاتەوە، ئەم پێکهاتە نوێیەش لەبەر ئەوەی بنەماکەی زاڵبوونێکی نێوخێڵەکییە دەبێت بە کۆگەل. کە بوو بە کۆگەل جا دەبێت بە زەمینە بۆ سەرهەڵدانی نەتەوە, نەتەوە لە زەمینەی دوو پێکهاتە خێڵەکییەکەی تردا سەر هەڵدەدات، بەڵام ئەو نەتەوەیەی کە بە هۆی بوونی کۆگەلێکەوە دێتەئاراوە جیاوازە لەو نەتەوەیەی کە بە هۆی پەرەسەندنی ئەو پێکهاتە خێڵەکییەوە دێتە ئاراوە کە بنەمای دروستبوونەکەی عەقڵە.

کاتێک کۆگەلێک دەبێتە بنچینە بۆ دروستبوونی نەتەوەیەک، ئەوەی لەودا دەگۆڕێت تەنها کەلتورەکەیەتی، ئەم جۆرە لە نەتەوە وەک کۆگەل لەسەر بنەمای زاڵیەتی دروستدەبێت، بەڵام ئەو کەلتوورو زمانەی کە بەسەر بەزیوەکاندا دەی سەپێنێ، زمانی سروشتی خێڵە زاڵەکەو کەلتورە میللییەکەی نییە، بەڵکو زمانێکی بەستانداردکراو و کەلتورێکی مۆدێرنە. ئەو نەتەوانەی کە نەتەوەخوازییەکانی جیهان لەناو دەوڵەتەکانی خۆیاندا دروستیان کردوون،

لەرێگەی گۆڕینی زمانێکی سروشتی بۆ زمانێکی ستانداردو گۆڕینی کەلتورێکی نامۆدێرنە بۆ کەلتورێکی مۆدێرن دروستیان کردوون. لە پرۆسەی دروستکردنەکەشدا پەیڕەویان لە هەمان پرۆسەی دروستبوونی کۆگەلکان کردووەو ئەو پێکهاتە خێڵەکییەی کە توانیویەتی لەناو دەوڵەتەکەدا بەسەر پێکهاتە خێڵەکییەکانی تردا زاڵببێت و بیانخاتە ناو دۆخی بەزینەوە، زمانێکی سروشتی گۆڕیوە بۆ زمانێکە ستانداردو کەلتوری یەکێک لە کۆگەلەکان کە زۆرجار کەلتوری کۆگەلە زاڵەکە خۆی بووە، گۆڕیوە بە کەلتورێکی مۆدێرن و دواتر هەموو کۆگەلە بەزیوەکانی ناو دەوڵەتەکەی ناچار کردووە کە بە زمان و کەلتوری خۆیانی بزانن و دەستبەرداری زمان و کەلتورەکەی خۆیان ببن.

ئەم جۆرە لە نەتەوە پێکهاتەیەکە لە کۆگەلێکی زاڵ و چەند کۆگەلێکی بەزیوو، بۆیە دەکرێت بە کۆگەلێکی پەرەسەندوو یان مۆدێرن بزانرێت. دەمارگیریی کۆگەل لە خێڵەکان دروستدەکات و لە رێگەی هێزەوە لەناو پێکهاتەیەکی خێڵەکی نوێدا دەیانکاتەوە بەیەک و رێگە دەگرێت لەوەی کە خێڵە زاڵبووەکە لە دۆخی زاڵبوون و خێڵە بەزیوەکان لە دۆخی بەزین دەرچن و بەمەش یەکبوونی ناو کۆگەلەکە دەپارێزێت و ناهێڵێت هەڵوەشێتەوە.

بەهەمان شێوە نەتەوەخوازی نەتەوە لە چەند کۆگەلێکی جیاواز دروستدەکات و لەرێگەی هێزەوە لەناو پێکهاتەیەکی دروستکراودا کۆیان دەکاتەوەو زمان و کەلتورێک بەسەر هەموویاندا دەسەپێنێ و دوای ئەمەش رێگە دەگرێت لەوەی کە کۆگەلە زاڵەکەی ناو ئەو نەتەوەیە لەزاڵیەتی بکەوێت و لەهەمان کاتدا ڕێگە دەگرێت لەوە کۆگەلە بەزیوەکان لە دۆخی بەزینەکەی خۆیان بێنە دەرەوە، لەرێگەی پاراستنی ئەم دوو دۆخەوە رێگە لە هەڵوەشاندنەوەی ئەو نەتەوەیە دەگرێت کە دروستیکردووە.

بۆ ئەمەش هێزی دەوڵەت بەکار دەهێنێ و لە رێگەیەوە کۆگەلە زاڵەکە لە ناو زاڵیەتیدا و کۆگەلە بەزیوەکان لە ناو بەزیندا دەهێڵێتەوەو هەر کۆگەلێک لە کۆگەلە بەزیوەکان لەبری ئەو زمان و کەلتورە مۆدێرنەی کە نەتەوەخوازی سەپاندوویەتی بەسەریدا گەر زمان و کەلتورە میللیەکەی خۆی بگۆڕێت بۆ زمان و کەلتورێکی مۆدێرن و دەست لەو زمان و کەلتورە مۆدێرنە هەڵبگرێت کە کۆگەلە زاڵەکە کردوویەتی بە زمان و کەلتوری نەتەوە

دروســــتکراوەکە، ئەو کـــۆگەلە زاڵەکە بـــۆی هەیە هێـــزی دەوڵەت بـــۆ سەرکوتکردنی بەکار بهێنێ و ڕێگەی لێ بگرێت لە نـاو پێکهاتەکەدا لە دۆخی بەزینەکەی دەرچێت.

ئەمەش دەمـان گەیێنـێ بەوەی بڵـێین گەر کـۆگەل بە هـۆی دەمـارگیری بەرامبەر نەریت و کەلتـوری خێڵەکی بنەمـاڵەیەکی زاڵەوە بێتە ئـاراوە، ئەوە نەتەوە بەهۆی دەمارگیریەوە بەرامبەر ئەو کەلتورو زمانەی کە نەتەوەخوازی وەک نوێنەری دەوڵەت دەی سەپێنێ دێتەئاراوە، بۆیە هەر دەست تێوەردانێک لە زمـان و کەلتـوری ئەو نەتەوە دروسـتکراوە بە دەسـتلێدان لە موقەدەسـی دەوڵەت دەزانرێت.

گەر دەمـارگیری لەنـاو کۆگەلـدا بـۆ بنەمـاڵەی زاڵ و نەریـتەکەی بێـت، دەمـارگیری لەنـاو نەتەوەی دروسـتکراودا بـۆ نەتەوەخـوازی زاڵ و زمـان و کەلتـورە مـۆدێرنەکەیەتی.لە نـاو ئەم جـۆرە لە نەتەوەدا پێکهـاتە خێڵەکیـیە بەزیوەکانی ناو دەوڵەت دەبێت بۆ هەتاهەتایی لە ناو دۆخی بەزیندا بمێننەوەو پێکهاتە زاڵەکەش لەناو دۆخی زاڵیەتیدا بمێنێتەوە.

مـانەوەی ئەو دوو تـوخمە پێکهێـنەرەی ئەو نەتەوە دروسـتکراوە زامنـی مـانەوەی نەتەوەکە دەکـات و لە هەڵوەشـاندنەوە دوری دەخـاتەوە. ئەوەش ڕەوایەتـی داوە بە مـانەوەی کـۆگەلە زاڵەکە لە دۆخـی زاڵییەتـی و کـۆگەلە بەزیوەکـان لە دۆخـی بەزینـدا، مـانەوەی نەتەوە دروسـتکراوەکەیە. واتە بـۆ ئەوەی نەتەوە دروستکراوەکە لەناو نەچێت و بوونی خۆی بپارێزێت، دەبێت توخمە بەزیوەکانی ناو پێکهاتەی نەتەوەکە لە دۆخی بەزیندا بمێننەوەو توخمە زاڵەکەش لە دۆخی زاڵییەتیدا بمێنێتەوە. ئەمەی سـەرەوە ئەوە دەسـەلمێنێ کە نەتەوە دروستکراوەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوەکان هەڵگری هەمـان سیستەم و دروستەی کۆگەلەکانن و وەک ئەوانیش بوونیان لە سـەر زاڵییەتی دامەزراوە. بـۆیە دەتـوانین بڵێـین ئەم جـۆرە لە نەتەوە لە پەرەسـەندنی ئەو کـۆگەلانە دەکەوێتەوە کە هەریەکەیـان بە هۆی زاڵییەتییەوە لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروستکراون.

جـۆرێکی تـر لە نەتەوە هەیە پەرەسـەندنی ئەو پێکهـاتە خێڵەکیـیەیە کە بنەمای دروستبوونەکەی عەقڵەو ئەو خێڵانەی پێکیان هێناوە ئەو جۆرەن لە خێڵـی پەرەسـەندوو کە دۆخە سروشـتییەکەی خۆیـان تێپەڕانـدووەو لەگەڵ

یەکدا لەناو پێکهاتەیەکدا کەوتوونەتە ناو پەیوەندییەوە کە هیچ یەکێکیانی زاڵ نەکردووە بەسەر ئەوانی تریانداو لە دۆخی ئازادیدا هێشتوونیەتیەوەو رێگرە لەبەردەم ئەوەدا کە هەریەک لەو خێڵانە لەو دۆخە دەرچێت و بکەوێتە دۆخی زاڵیەتی یان دۆخی بەزینەوە. ئەوەی زامنی مانەوەی بوونی ئەم جۆرە لە پێکهاتەی خێڵەکی دەکات، مانەوەی خێڵەکانە لەناو دۆخێ ئازادانەی خۆیاندا.

ئەو نەتەوەیەی کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا نەتەوەخوازی دروستیکردووە بەهەمان دروستەی کۆگەل دروستی کردووەو بنەمای دروستکردنەکەشی زاڵبوونی کۆگەلێکە بە سەر پێکهاتە خێلەکییەکانی ترداو هێشتەنەوەیان لەناو دۆخی بەزیندا. مانەوەی ئەم دوو توخمەش لەم دوو دۆخەدا زامنی مانەوەی نەتەوەکەیە و ئەوەش پێکهاتە خێڵەکییە بەزیوەکان لە دۆخی بەزین دەردەهێنێ، ئەوەیە کە قبوڵی ئەو زمان و کەلتورە مۆدێرنە نەکەن کە نەتەوەخوازی بەسەر هەموو پێکهاتە خێڵەکییەکاندا بە یەکسانی دەی سەپێنێت.

لەناو دەوڵەتە نەتەوەییەکانی جیهاندا نەتەوەیەک بوونی نییە سیستەمەکەی سیستەمێکی پەرەسەندووی ئەو پێکهاتە خێڵەکییە بێت کە لەسەر بنەمای ئازادی دامەزراوە. کێشەی پێکهاتە خێڵەکییەکانی کورد لە ناو ئەو چوار دەوڵەتەدا کە کورد بە سەریاندا دابەشکراوە، ئەوەیە کە لەو جۆرە لە پێکهاتەی خێڵەکین کە بنەمای دروستبوونەکەیان ئازادییەو لەبەرامبەر ئەوانیشدا لە ناو ئەو چوار دەوڵەتە پێکهاتەیەکی خێڵەکی زاڵە کە لە بنچینەدا لەسەر بنەمای زاڵیەتی دامەزراوە نەک بنەمای ئازادی. کێشەکەش لەوەدایە کە پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکان دەیانەوێت لە رێگەی پەرەسەندنی سیستەمەکەی خۆیانەوە پەرەبسێنن و ببن بە نەتەوە، واتە دەیانەوێت نەتەوەش لە سەر بنەمای ئازادی بێتە ئاراوە نەک لەسەر بنەمای زاڵیەتی دروست بکرێت. بەڵام ئەو پێکهاتە خێڵەکییانەی کە لەبەرامبەریاندا هەن، لەبەر ئەوە لەوجۆرە لە پێکهاتەن کە لەسەر بنەمای زاڵیەتی دروستکراون و لەسەر بنەمای ئازادی دروست نەبوون، دەیانەوێت بەپێ هەمان بنەمای کۆگەلەکان پەرە بسێنن و ببن بەنەتەوە.

پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکانی ناو ئەو چوار دەوڵەتە بەهۆی ئەو سیستەمەوە کە بوونیان لەسەری هەیە، دەیانەوێت دەوڵەت بەرەوە ئەوە

بەرن ببێت بە دەوڵەتی ئەو پێکهاتە خێڵەکییانەی کە شیانی ئەوەیان تیایە ببن بەنەتەوەو دەوڵەتەکەش ببێت بە زەمینەیەکی ئازاد بۆ سەرهەڵدانی کۆمەڵە نەتەوەیەک کە پەیوەندی نێوانیان لەسەر بنەمای ئازدی بێت نەک لەسەر بنەمای زاڵیەتی. بەڵام لە بەرامبەر ئەواندا پێکهاتە خێڵەکییەکانی تری ناو دەوڵەت، دەوڵەتەکەیان بەرەوە ئەوە بردووە کە ببێت بە زەمینەیەک بۆ زاڵبوونی پێکهاتەیەکی خێڵەکی بەسەر پێکهاتە خێڵەکییەکانی تردا، ئەمەش هەوڵە بۆ دروستکردنی تاکە نەتەوەیەک لەسەر بنەمای زاڵیەتی و هێشتنەوە پێکهاتە خێڵەکییە زاڵەکە لەناو زاڵیەتی و پێکهاتە خێڵەکییە بەزیوەکان لەناو بەزیندا.

پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکانی ناو ئەم دەوڵەتانە خەون بە دەوڵەتێکەوە دەبینن کە فرەنەتەوەبێت و سیستەمەکەی سیستەمی پەرەسەندووی کۆگەلەکان نەبێت و لەسەر بنەمای زاڵیەتی دانەمەزرابێت، بەڵام پێکهاتە خێڵەکییەکانی تر خەون بە دەوڵەتێکەوە دەبینن کە یەک نەتەوەی تیابێت و سیستەمەکەی هەمان سیستەمی پەرەسەندووی کۆگەلەکان بێت و نەتەوەکەش پێکهاتەیەک بێت لە پێکهاتەیەکی خێڵەکی زاڵ و کۆمەڵە پێکهاتەیەکی خێڵەکی بەزیوو. واتە کورد لەناو ئەم دەوڵەتانەدا دەیەوێت دەوڵەت دەوڵەتێکی فرەنەتەوە بێت، بەڵام پێکهاتە خێڵەکییەکانی تر دەیانەوێت دەوڵەت-نەتەوە بێت تا خۆیان ببن بە توخمی زاڵی ناو ئەو نەتەوە دروستکراوەو پێکهاتە خێلەکییەکانی تری ناو دەوڵەتەکەش ببن بە توخمی بەزیوی ناو نەتەوەکە.

٥) شوێنی کورد لە نەخشەی نەتەوەخوازیدا

ئەو گۆڕانەی کە لەگەڵ سەرهەڵدانی مۆدێرنەدا روودەدات، گۆڕانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی. لای دروستەخوازەکان نەتەوەخوازی پێداویستی ئەو گۆڕانە دەیهێنێتە ئاراوەو لەرێگەی ئەو گۆڕانەوە کە مۆدێرنیزم بەسەر کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا دەیهێنێ، نەتەوەکان دروست دەکات، واتە دروستکردنی نەتەوەکان بەشێکە لەپرۆسەی گۆڕانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی. کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی ناو جیهان هەموویان وەک یەک نین و ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی

نەتەوەخوازی بەڕێگای جیاواز جیاواز کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکە بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی و نەتەوەکان دروست بکات.

ئێمە پێشتر باسمان لەسێ جۆر لە کۆمەڵگا کرد کە هەرسێکیان لە پەرەسەندنی خێڵە بەراییەکان کەوتوونەتەوە. کاتێک مۆدێرنیزم بە خۆی و کەلتورە مۆدێرنە پیشەییەکەیەوە دێت و دەیەوێت کۆمەڵگای کشتوکاڵی بگۆڕێت بە کۆمەڵگای پیشەسازی، ڕووبەرووی ئەم سێ جۆرە لە کۆمەڵگا دەبێتەوە کە هەریەکەیان لە ناو خۆیدا لە دروستەیەکی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کەلتوریدا کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی کۆکردووەتەوە. جگە لەم سێ کۆمەڵگا جیاوازەش لە ناوچە جیاجیاکانی جیهاندا ڕووبەڕووی کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دەبێتەوە کە نەچوونەتە ناو پێکهاتەی هیچ یەک لەم سێ کۆمەڵگا جیاوازەوە.

خێڵەکانی دوورگەکانی ئوسترالیاو خێڵە بەراییەکانی ئەفریقاو ئەمریکاو هیندستان نموونەی ئەو جۆرە لە خێڵی بەرایین کە هیچ پەرەسەندن و گۆڕانێکی ئەوتۆیان بەخۆیانەوە نەبینیوەو هەر وەک خێڵە بەراییەکان لە پەرەسەندنە سروشتییەکەی خۆیاندا خێڵی بەرایی نوێ و زمانی سروشتی نوێ و کەلتوری خێڵەکی نوێ دەخەنەوەو لە ڕووی جۆرەوە هیچ گۆڕانێک بەسەریاندا نەهاتووە.

گێلنەر لەکارەکەی خۆیدا ئاماژە بە چەند جۆرێک لە نەتەوەخوازی جیاواز دەکات کە توانیویانە ئەو کۆمەڵگا دروستە جیاوازانەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بگۆڕن بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی و نەتەوەیان لێدروست بکەن، بۆ دیاری کردنی ئەو سێ جۆرە لە کۆمەڵگا کە لەسەرەوە باسمانکردن، پێویستمان بە نموونەکانی گێلنەر دەبێت و لە ڕێگەی نموونەکانی ئەوەوە هەوڵدەدەین شیکردنەوەو لێکدانەوەیەکی جیاواز لە لێکدانەوەکەی گێلنەر بۆ هەریەکەیان بکەین و لەڕێگەی ئەمەشەوە شێوە جیاوازەکانی نەتەوەخوازی بەپێ ئەو سێ کۆمەڵگا جیاوازەو ئەو خێڵە بەراییانەی کەوەک خێڵ ماونەتەوە بدۆزینەوەو پاشان ئەوە ڕوون بکەینەوە کە بزووتنەوە کوردییەکان سەر بەکام شێوە لەم شێوانەن.

گێلنەر لەکارەکەی خۆیدا بەپێی دروستەی جیاوازی کۆمەڵگا ناوچەییەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵی باس لە دوو جۆر لەبەربەست دەکات کە دێنە بەردەم نەتەوەخوازی و دەبنە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازی لەڕێگەی

دروستکردنی نەتەوەوە ئەو کۆمەڵگایانە لە کۆمەڵگای کشتوکاڵییەوە بکات بە کۆمەڵگای پیشەسازی.

یەکەم: بەربەستێکی زمانییەو ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا پەیوەندیکردن لەو کۆمەڵگایەدا ببێت بە پەیوەندیکردنێکی سەراپاگیرو هەر کەسێک لەگەڵ هەر کەسێکی تری ناو ئەو کۆمەڵگایەدا بەیەک زمان بتوانن پەیوەندی بەیەکترەوە بکەن.

دووەم: بەربەستێکی کەلتوورییەو ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا کەلتووری دروستکراوی دەوڵەت ببێت بە کەلتورێکی سەراپاگیر. ئەو کەلتورەش کە دەبێتە بەربەست لەبەردەم کەلتورە دروستکراوەکەی دەوڵەتدا کەلتورێکی میللییەو کەسانی سەر بەو کەلتورە میللییە ئامادەنین دەست لە کەلتورەکەیان هەڵگرن و ئەو کەلتورە دروستکراوەی دەوڵەتەکە وەرگرن کە نەتەوەخوازی وەک کەلتوری نەتەوەیی دەیسەپێنێ و نەتەوەی پێ دروست دەکات.

١.٥) بەربەستی زمانی لەبەردەم دروستکردنی نەتەوەدا

بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر لەسەرەتای دروستبوونی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا ئەوەی دەبێتە بەربەست لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازی لەڕێگەی دروستکردنی نەتەوەوە کۆمەڵگای کشتوکاڵی بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، بە ستانداردکردنی زمانێکە بۆ بڵاوکردنەوەی کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە. چارەسەرکردنی ئەم کێشەیەش لای ئەو بە دوو ڕێگا دەبێت:

یەکەم: کۆمەڵگا ناوچەییەکانی ناو ئیمپراتۆریەتێک ڕازی ببن بەوەی لە سنوری ئەو دەوڵەتە مۆدێرنەدا بمێننەوە کە لە داروپەردووی ئیمپراتوریەتەکە دروستدەکرێت، لەم کاتەشدا دەبێت نەتەوەخوازییەکەیان تەماهی بکات لەگەڵ ئەو نەتەوەخوازییەدا کە لەناو چینی فەرمانڕەوای ئەو ئیمپراتۆریەتەدا سەرهەڵدەدات و بەزمانی ستانداردکراوی ئەو ئیمپراتۆریەتە کەلتورە مۆدێرنەکە لە سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیدا سەراپاگیر دەکات، لەم حاڵەتەدا ئەو کۆمەڵگا ناوچەییە بە پرۆسەی دروستکردنی ئەو نەتەوەیەدا دەبرێت کە نەتەوەخوازیی چینی فەرمانڕەوای ئەو ئیمپراتۆریەتە ڕابەرایەتی دەکات.

دووەم: نەتەوەخوازیی کۆمەڵگا ناوچەییەکانی ناو ئەو ئیمپراتۆریەتە، بەشێوەیەکی سەربەخۆو جیا لە نەتەوەخوازیی چینی فەرمانڕەوای ئەو

ئیمپراتۆریەتە لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆی ڕێپێدراودا یەکێک لە زارەکانی ناو کۆمەڵگا نـاوچەییەکەی خـۆی دەکـات بە زمـانێکی سـتانداردو لەرێـگەی سـەراپاگیرکردنی کەلتـورە مـۆدێرنەکە بەو زمـانە سـتانداردە نەتەوەیەکـی سـەربەخۆ لەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخـوازیی چینـی فەرمـانڕەوای نـاو ئیمپراتۆریەتەکە دروستی کردووە دروست دەکات.

گێلنەر بۆ باسکردنی بەربەستی یەکەم کە بەربەستی زمانییە لە بەردەم پەیوەندیکردنـدا، بـاس لە رویتانییەکـان و ئیمپراتـۆریەتی میغالۆمانیـا دەکـات. گەلی رویتـانی و ئیمپراتـۆریەتی میغالۆمانیـا هیچیـان بـوونێکی واقعیـان نییە، بەڵام گێلنەر ئەم دوو بـوونەوەرە خەیـاڵکردە دەکـاتە نمـوونە بۆ ئەو گەلانەی کە لە ژێـر سـایەی ئیمپراتۆریەتەکـانی بەر لە سـەرهەڵدانی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا دەژیـن و دروسـتە کۆمەڵایەتییەکەیـان و پەیوەنـدییە دروستەییەکەیان بەو ئیمپراتۆریەتەوە هەمان دروستەی کۆمەڵایەتی و هەمـان پەیوەندی دروستەیی رویتانییەکانە بەئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیاوە.

واتە باسـکردنی نەتەوەخـوازی رویتـانی و ئەو بەربەسـتانەی کە دەبـنە رێگر لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەی رویتانی دروسـت بکـات، باسـکردنە لە هەمـوو ئەو گەلانەی کە لەنـاو ئیمپراتۆریەتەکـانی سـەدەی هەژدەو سـەدەی نـۆزدەدا هەمان حاڵەتی رویتانییەکانی ناو ئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیایان هەیە.

رویتانییەکـان و نەتەوەخوازییەکەیـان لای گێلنـەر نمـوونەیەکە بـۆ گەلانـی ئەوروپـاو نەتەوەخـوازییە جیاوازەکانیـان. ئەو کاتێـک بـاس لە رویتانییەکـان دەکـات، بـاس لەو کەلتـورە ئـایینییە نـاوچەییەی مەسـیحییەت دەکـات کە بە زمـانی نـاوچەی ئەو گەلانەی ئەوروپـا لەنـاو ئەو کەنیسـانەدا هەیە کە لەنـاو سنوری ئەو ئیمپراتۆریەتانەدان و رەوایەتییـان لە مەزهەبێک لە مەزهەبەکانی ئـایینی مەسـیحی وەرگرتـووە. جگە لەمەش زمـانی فەرمانڕەوایـانی کۆشـک زمانی رەسمی ئیمپراتۆریەتەکەیەو لەناو دەربـاردا فەرمانڕوایان و کارمەندانی ئەو ئیمپراتۆریەتە بەو زمانە کاروبارەکانی خۆیـان هەڵدەسـوڕێنن، واتە لەنـاو ئەو گەلانەدا زمانی دەسـەڵاتی دنیایی زمانێکی بێگانەیە بە گەلەکان و زمـانی دەسـەڵاتی مەزهەبـی لە زارێـک لە زارەکـانی ئەو گەلە وەرگیـراوە و کـراوە بەزمانی ئایین و کەنیسە. گێلنەر لەرێگەی رویتانییەکانەوە بەم شێوەیە باس لە نەتەوەخوازی ناو ئەو گەلانەو دروستکردنی نەتەوەکانیان دەکات(٣/١١٥-١٢٢).

رویتانییەکـان کـۆمەڵە خێڵێکـی نـاو کۆمەڵگـایەکی کشـتوکاڵین کە سـەر بە ئیمپراتـۆریەتێکە بە نـاوی میغالۆمانیـا، خەڵکـی نـاو ئەم کۆمەڵگـایە بە کـۆمەڵە زارێکـی نزیـک لە یەکەوە دەدوێـن کە بە ئاسـتی جیاجیـا لە نێـوان خۆیانـدا دەتـوانن لە یەکتـری تێبگەن. لە رویتانیـادا ئەرسـتوکراتەکان و کارمەنـدەکان بەهەمـان زمـانی فەرمانڕەوایـانی دەربـارو کارمەنـدەکانی ئیمپراتـۆریەتی میغالۆمانیـا دەدوێـن. رویتانییەکـان لە تەقسـە ئایینییەکـانی خۆیانـدا زمـانی کەنیسـە بەکـاردەهێنن، واتە ئەو زمـانەی کە پیـاوانی ئـایینی کەنیسـە لە کاروباری ئایینی خۆیاندا بەکاری دەهێنن. ئەم زمانەش هەرچەندە لە زارێک لەزارەکـانی رویتانییەکـان وەرگیـراوەو کـراوە بەزمـانی تەقسـە ئاینییەکانیـان، بەڵام هەمـوو رویتانییەکـان بەباشـی لێـی تێنـاگەن و زۆر دوورە لەو زارە جیاوازانەی کە لە ناو خۆیاندا بۆکاروباری رۆژانەی خۆیان بەکاریان دەهێنن.

لەکۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەدا کۆمەڵگای پیشەسازی بەکەلتورو قوتابخانە مۆدێرنەکـانی و بەکـارگەو ئـامێرە پیشـەییە نوێکـانیەوە دەگـاتە نـاو ناوەنـدی ئیمپراتـۆریەتی میغالۆمانیـا، ئەوەی کە دەگـاتە رویتانیـاو ناوچەکـانی تـری دەرەوەی ناوەندی ئیمپراتۆریەت، قوتابخانە سەرتاییە مۆدێرنەکان و کەلتورە مۆدێرنەکەیە بە زمانی دەرباری ئیمپراتۆریەت. رویتانییەکان لە رابردوودا بە زارە جیاجیاکـانی خۆیـان ئـێش و ئازارەکـانی خۆیـان لە رێـگەی گـۆرانی و بەسـەرهاتی میللییـەوە تۆمـارکردووە، بە هـاتنی قوتابخـانە سـەرەتاییەکان و کەلتـورە مـۆدێرنەکەو هەوڵـدانی مامۆسـتایانی ئەو قوتابخـانە سـەرەتاییانە هەوڵێکی باش دەدەرێت بۆ کۆکردنەوەی ئەو کەلتورە میللییە زارەکییە.

لەنـاو ئەو قوتابخـانە سـەرەتاییانەدا قوتابیـان ئـایین بەزمـانی کەنیسـە دەخـوێنن کە زمـانی نـاوچەیی خۆیـانە، بەڵام کەلتـورە مـۆدێرنەکە بە زمـانی دەربـار دەخـوێنن. ئەو قوتابیـانەی کە قونـاغی سـەرەتایی دەبـڕن و خوێنـدنی دواناوەنـــدی و زانکـــۆ تەواو دەکەن، دەکەونە ژێـــر کـــاریگەری کەلتـــورە مـۆدێرنەکەو لیبرالیـزمەوە، ئەمەش وادەکـات نەبـن بە قەشـە، بەڵکـو بـبن بە رۆژنامەنووس و مامۆستا. ئەمانەش لە رێگەی ئەو زانا بێگانانەی کە هـاتوون بۆ ناسـینی رویتانییەکـان، لەسـەر ئەو بیـرو بۆچوونـانە زیـاتر هانـدەدرێن کە لەرێـگەی خوێنـدنە مـۆدێرنەکەوە پێـی کـاریگەر بـوون. لەگەڵ زیـادبوونی قوتابخـانە سـەرەتاییەکان و بڵاوبـوونەوەی کەلتـورە مۆدێرنەکەو ئەو گـۆڕانە

پیشەسازییەی کە لەمیغالۆمانیادا روودەدات، خەڵکی رویتانیا بۆ کارکردن روو دەکەنە میغالۆمانیاو لەوێ دەبن بە کرێکار.

دوای ئەوەی ئەو خوێندەوارو کرێکارانەی کە کەلتورە مۆدێرنەکە بە زمانی دەربار وەردەگرن و دەگەڕێنەوە بۆ رویتانیاو بەراوردی ژیانی رویتانییەکان بە ژیانی ئەو خەڵکە دەکەن کە لەشارە پیشەسازییەکانی میغالۆمانیادا ژیان بەسەردەبەن، بیر لەوەدەکەنەوە ژیانی رویتانیەکان بگەیێنە ئەو ئاستەی ژیان کە لە میغالۆمانیادا هەیە، بۆ ئەمەش ئەوان لەبەردەم دوو رێگادان، یان ئەوەیە زمان و کەلتوری میغالۆمانیا وەرگرن و واز لە زمان و کەلتورە رویتانییەکە بێنن و ببن بە میغالۆمانی، یان دەبێت بیر لەسەربەخۆیی بکەنەوەو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیان دروستبکەن و کەلتورە مۆدێرنەکە بە زمانی رویتانی لە قوتابخانەکاندا بڵاوبکەنەوەو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی خۆیان پەرە پێ بدەن.

گەر رێگای دووەمیان گرتە بەر ئەو کات چینی ئەرستوکرات و فەرمانڕەوا لە دەوڵەتە نوێکەدا رویتانیین و لە خۆیانن، بە زمانێکیش دەدوێن کە لە یەکێک لەزارە رویتانییەکان وەرگیراوەو کراوە بەزمانی کەلتورە مۆدێرنەکە، بەڵام ئەم زمانە زمانی ئەو خوێندەوارو کرێکارانەیە کە کەلتور و زارە میللییەکەی خۆیان لەدەستداوە. ئەمەش وادەکات جۆرێک لەجیاکاری لەنێوان خەڵک و ئەو فەرمانڕەوایانە بێتە ئاراوەو ئەو جیاکاریەش وادەکات کە ئەو چینە دەسەڵاتدارە نوێیە زمان و کەلتورە نوێکەی خۆیان لە رێگەی قوتابخانەکانەوە بەسەر هەموو خەڵکی رویتانیادا بسەپێنن و نەتەوەی رویتانی دروست بکەن.

ئەو بزوتنەوەیەی کە لە لایەن کرێکار و خوێنەوارە رویتانییەکانەوە سەرهەڵدەدات لەوکاتەدا وەک نەتەوەخوازی دەردەکەوێت کە هەوڵدەدات کەلتورە مۆدێرنە پیشەییەکە بە زمانی رویتانی لەرێگەی قوتابخانە مۆدێرنەکانەوە بەناو هەموو خەڵکی رویتانیادا بڵاوبکاتەوە و بەربەست لە بەردەم تێگەیشتنی رویتانییەکان لە یەکتری نەهێڵێت و هەموو ئەو رویتانیانەی کە لە قوتابخانە مۆدێرنەکاندا کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگای پیشەسازییان وەرگرتووە یەک زمانیان بۆ پەیوەندیکردن لەگەڵ یەکدا هەبێت و لە ئاستی ئاسۆیدا کۆتایی بەو فرەزارییە بهێنرێت کە پێشتر هەبوو. لە

ئاستی ستونیشدا جیاوازیی زمانی و کەلتوری نێوان خەڵک و فەرمانڕەواکان نەمێنێ و چیتر هیچ گروپێک لە گروپەکانی ئەو کۆمەڵگایە نەتوانێت خۆی بە هۆی زمان و کەلتورەوە جیابکاتەوە.

ئەم حکایەتەی گێلنەر لە راستیدا حکایەتی کۆمەڵە خێڵێکی جیاوازە کە هێزێکی ناخێڵێکی لە رێگەی هێزەوە کۆمەڵگایەکی لێ پێکهێناون کە تیایدا خێڵەکان لە رووی کەلتورییەوە ئازادن و هەریەکەیان زمان و کەلتورە میللییەکەی خۆی لە ژیانی رۆژانەدا بەکاردەهێنێ و چینی فەرمانڕەوا کەسەر بە هێزێکی سەرووناوچەیی ناخێڵەکین کەلتورە ناخێڵەکییەکەی خۆیان ناسەپێنن بەسەر خێڵەکانداو بەردەوام وەک کەلتورێکی جیاواز لە کەلتورە میللییەکەی ئەوان دەیهێڵنەوە.

کەلتوری چینی فەرمانڕەوا لە رویتانیادا کەلتورێکی باڵایەو زمانێکی ستانداردی هەیە، بەمەش دەتوانێت لەناو دروستە کۆمەڵایەتییەکەی رویتانیادا بەرامبەر ببێتەوە لەگەڵ زارە سروشتییەکان و کەلتورە میللییەکانی خێڵە رویتانییەکاندا، لێرەدا کەلتوری چینی فەرمانڕەوا بە جۆرەکەی بەرامبەر دەبێتەوە لەگەڵ جۆری کەلتورو زمانی خێڵەکانداو بەسەریاندا زاڵدەبێت.

کەلتوری چینی فەرمانڕەواو زمانەکەی بەوەی کە لەرووی جۆرەوە خۆی لەگەڵ کەلتوری خێڵەکاندا بەرامبەر دەکاتەوە، کەلتورە جیاوازەکانی خێڵەکان و زارە جیاوازەکانیان لەبەرامبەر خۆیدا لە رووی جۆرەوە دەکاتەوە بەیەک و وەک کەلتور و زمانێکی نزم تر لەکەلتورو زمانەکەی خۆی پێناسەیان دەکات و بەمەش زاڵدەبێت بەسەریاندا.

چینی فەرمانڕەوا کاری بە چۆنایەتییە زمانی و کەلتورییەکانی خێڵەکانەوە نییەو کاری بەجۆری کەلتورەکەیانەوە هەیە. کەلتورو زمانی خێڵەکانیش لە چۆنایەتیدا جیاوازن و لە جۆردا یەکن، واتە ئەوە لە ناو کەلتورو زمانی خێڵەکاندا جیاوازە ناکەوێتە ناو بەرامبەربوونەوە دروستەییەکەی کۆمەڵگاکەوە، بۆیە خێڵەکان دوای ئەوەش کە دەچنە ناو پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگایەوە کەلتورو زمانەکانیان لە رووی ئەو جیاوازیانەی کە لە چۆنایەتییەکانیاندا هەیە وەک خۆیان دەمێننەوەو پەرەسەندنی چۆنایەتییە زمانی و کەلتورییەکانی خێڵەکان لەناو پێکهاتەی ئەو کۆمەڵگایەدا وەک خۆی بەردەوام دەبێت. بەڵام لەبەر ئەوەی زمان و کەلتوری چینی فەرمانڕەوا لە

رووی جۆرەوە زاڵە بەسەر زمان و کەلتوری ئەم خێڵانەدا بە زاڵبوونی جۆرەکەی دەبێتە بەربەست لەبەردەم ئەوەدا زمان و کەلتوری هیچ خێڵێک لە پەرەسەندنی سروشتی خۆیدا جۆرەکەی پەرە بسێنێ و لە کەلتوریکی خێڵەکی و میللییەوە ببێت بەکەلتوریکی باڵا و زمانەکەشی لە زمانێکی سروشتییەوە ببێت بە زمانێکی دروستکراو و ستاندارد.

دوای ئەوەی ئەوەمان بۆ روون بوویەوە کە کۆمەڵگای رویتانی لەو جۆرە لە کۆمەڵگایە کە دەسەڵاتێکی ناخێڵەکی کە خاوەنی زمانێکی ستانداردو کەلتوریکی باڵایە لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروستی کردووە کە خاوەنی چەند زمانێکی سروشتی جیاوازو چەند کەلتوریکی میللی جیاوازن، بابزانین نەتەوەخوازی رویتانی چۆن مامەڵە لەگەڵ خێڵە بەراییەکانی ناو کۆمەڵگای رویتانی دەکات و ئەو کۆمەڵگایەی کە بەناوی نەتەوەوە لەو خێڵانە دروستی دەکات چ جیاوازییەکی هەیە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەی کە ئەو دەسەڵاتە دەرکییە پێشتر لەوان دروستی کردووە؟

دوای ئەوەی کەلتوری مۆدێرنی کۆمەڵگای پیشەسازی لەرێگای ئەو کرێکارو خوێندەوارە رویتانیانەوە کە لە میغالۆمانیاوە گەڕاونەتەوە، دێتە ناو رویتانییەکانەوەو ئەو خوێندەوارو کرێکارانە ئەو چینە فەرمانڕەوایە لەسەر حوکم لادەبەن کە ئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیا دەسەڵاتی پێ بەخشیبوون و خۆیان لەجێگەیاندا دەبن بەفەرمانڕەوا، رویتانیا دەبێت بەدەوڵەتێکی سەربەخۆو ئەم دەوڵەتەش هەوڵدەدات دروستە کۆمەڵایەتیە کۆنەکەی رویتانیا بگۆڕێت بۆ دروستەیەکی کۆمەڵایەتی مۆدێرن کە تیایدا خێڵەکان بکەونە ناو جۆرێکی تر لە پەیوەندی کە جیاوازە لەو پەیوەندییەی لەناو دروستە کۆمەڵایەتییە کۆنەکەدا هەیان بوو.

لەم قۆناغەدا رویتانیا دەوڵەتێکی سەربەخۆیەو ئەو چینە خوێندەوارو کرێکارە فەرمانڕوایەتی دەکات کە سەر بەهەموو خێڵە رویتانییەکانن و وەک فەرمانڕەواکانی پێشوو بێگانە نیین، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئەو چینە لە خوێن و گۆشتی خێڵە جیاوازەکانی رویتانیان، یەک زمان و یەک کەلتوری هاوبەشیان هەیە کە لە رووی جۆرەوە جیاوازە لەو کەلتورو زمانەی کە خێڵەکانیان هەیانە. خێڵە رویتانییەکانی ناو ئەم دەوڵەتە نوێیە بە زمان و کەلتورە میللیەکانیانەوە لەبەردەم دەسەڵاتێکدا نین کە لە خوێن و گۆشتی

خۆیـان نەبێـت و بێگـانە بێـت، ئەوان لە بەردەم چینێکـی دەسـەڵاتداردان کە رۆڵەی خۆیـانن و لە گۆشـت و خـوێنی خۆیـانن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشـدا لە شـوێنێکی تـردا لەوان جیـاوازن، ئەویـش ئەوەیە کە هەڵگـری ئەو کەلتـورە مۆدێرنەن کە لە میغالۆمانیا وەریان گرتووەو ئەوانی لە ئەندامانی ناو کۆمەڵە خێڵێکـی رویتـانی زمـان و کەلتـور جیـاوازەوە کـردووە بە ئەنـدامانی نـاو گروپێکی ناخێڵێکی کە یەک کەلتورو یەکزمانیان هەیەو کەلتورەکەیان بەوەی کە کەلتورێکی باڵایە لە رووی جۆرەوە جیاوازە لە کەلتوری میللی خێڵەکانیان و زمانەکەشیان بەوەی زمانی ستانداردی ئەو کەلتورەیەو لە زاری خێڵێک لە خێڵەکـان وەرگیـراوەو بە گـوێرەی رویتانییەکـان زمـانێکی بێگـانە نیـیە، بەڵام وەک زمانی چینە فەرمـانڕەوا بێگانەکە لە رووی جۆرەوە جیاوازە لە زمانی ئەو خـێڵەی کە لێـی وەرگیـراوەو جیاوازیشـە لە زارە جیاوازەکـانی تـری خێڵەکان.

ئەم گـروپە دەسـەڵاتدارە نـوێیە لەگەڵ ئەوەشـدا بە گـوێرەی رویتانییەکـان خـۆیین و بێگـانە نـین، بەڵام هەر وەک گـروپە فەرمـانڕەوا بێگـانەکە خـاوەنی زمان و کەلتورێکی جیاوازن لە زمان و کەلتوری خێڵەکانیان.

گێلنەر لەبارەی ئەم گروپەوە دەڵێت: کەسـانی نـاو ئەم گـروپە پێشـتر لەنـاو خێڵەکـانی خۆیانـدا بە زمـانی خێزانەکانیـان یـان گونـدەکانیان یـا ئەوپەڕەکەی بەزمانی دۆڵەکەیان بیریـان دەکردەوەو هەسـت و سـۆزی خۆیـان دەردەبـڕی، بەڵام ئێسـتا بەهـۆی توانەوەیـان لە نـاو مەنجەڵـی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا نە خـاوەنی دۆڵـن و نەخـاوەنی گونـد، جـاری واش هەیە خـاوەنی خێـزان و بنەمـاڵەش نـین، بەڵام خـاوەنی زمـان و کەلتـورێکی نـاخێڵەکین کە زمـان و کەلتـوری دەسـەڵاتە، لەپـاڵ ئەوانیشـدا کەسـانێکی تـر هەن کە برسـیکراو و چەوسـاوەن و بە کـۆمەڵە زارێکـی جیـاواز دەدوێـن کە لە یەکەوە نـزیکن و بەهۆیانەوە دەتوانن کەم و زۆر لەیەکتر تێبگەن. بە هۆی ئەم گۆڕانەوە کە لە خەڵکـی نـاو خـێڵە رویتانییەکـان روویـداوەو ئەوانـی لە نـاو خۆیانـدا توشـی جۆرێک لە دابڕان و جیاوازی زمانی وکەلتوری تر کردووە، بیرۆکەی نەتەوە سەرهەڵدەدات(١٢٢/٣).

دوای ئەوەی بە هـۆی ئەم گـۆڕانەوە کە بە هـۆی هـاتنی کەشـوهەوای کۆمەڵگای پیشەسازییەوە لە خێڵە رویتانییە بەراییەکان روودەدات و بیرۆکەی

نەتەوە لەلایـان دێـتە ئـاراوە، بـابزانین نەتەوەخـوازی رویتـانی کە گـروپە فەرمانڕەوا نوێیەکە رابەرایەتی دەکات چۆن ئەو خێڵە بەراییە زمان و کەلتور جیاوازانەی رویتانیا لە کۆمەڵگایەکی نوێدا کۆدەکاتەوەو دەیانکات بەنەتەوە؟

لە دەوڵەتە نـوێیەکەی رویتانیـادا گروپـی فەرمـانڕەوا کەسـانی نـاو خـێڵە جیاوازەکانن، بەڵام ئەم کەسانە بەهۆی ئەو کەلتورە مۆدێرنە پیشـەییەوە کە لەدەرەوەی رویتانیـا وەریـانگرتبوو، بـوون بە گروپێکـی نـوێ و هەریەکەیـان ئینتمـای بۆ ئەو گـروپە نـوێیەو کەلتـورەکەی هەیەو ئینتمـای بۆ خـێڵەکەی و کەلتورە میللییەکەی نەماوە.

ئەم گــروپە وێنەیەکــی بچــووکراوەی ئەو کۆمەڵگــا نــوێیەیە کە خــێڵە رویتانییەکان تیایدا کەلتورو زمانە جیاوازەکانی خۆیان لە دەست دەدەن و هەموویان تیایدا دەبن بە خاوەنی زمان وکەلتورێکی تر کە لە رووی جۆرەوە وەک کەلتــورەکەی خۆیــان کەلتــورێکی میللــی نیــیەو کەلتــورێکی بــاڵایەو زمانەکەشــی وەک زمــانەکەی خۆیــان زمــانێکی سروشــتی نیــیەو زمــانێکی ستانداردە.

نەتەوەخـوازی رویتـانی کە ئەو گروپە نوێیە رێبەرایەتی دەکات، بەوە نەتەوە دروستدەکات کە بـوونی خـۆی وەک گروپێـک زاڵبکـات بەسـەر هەمـوو خـێڵە رویتانییەکانـداو بە کەلتـورە بـاڵاکەی و زمـانە سـتانداردەکەی نەفـی هەمـوو کەلتـورە میللیـیە جیاوازەکـانی خێڵەکـان و زمـانە سروشـتییە جیاوازەکانیـان بکـات و لەنـاو خۆیـدا بیـان تـوێنێتەوەو بیانکـات بەبەشـێک لە جەسـەتەی گروپەکەی خۆی.

ئایا ئەم گروپە نوێیە کە بە کەلتورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگای پیشەسـازی بـوون بە گروپێکـی جیـاواز لە خێلەکانیـان، ئەو کۆمەڵگـایەی کە بە سـەپاندنی زمــانە ســتانداردەکەیان و کەلتــورە دروســتکراوە پیشــەییەکەیان بە ســەر خێڵەکانیانـدا دروسـتی دەکەن، هەمـان ئەو کۆمەڵگـایە دروسـت نـاکەنەوە کە خێڵێک دوای بوونی بە کۆگەل لە خێڵە بەراییەکانی تر دروستی دەکات؟ ئایا ئەم گـروپە نـوێیە وەک کـۆگەل غەریـزەی زاڵبـوون وایـان لێناکـات زاڵ بـن بەسـەر خـێڵە بەراییەکـانی خۆیانـداو جەسـتەی خۆیـان بە قوتـدانی خـێڵە بەراییەکان گەورەتر بکەن؟ بەمانایەکی تر چ جیاوازییەک هەیە لەنێوان گروپی نەتەوەخوازەکان و ئەو خێڵە بەراییەدا کە بە هۆی غەریزەی زاڵیەتییەوە بووە

بە کۆگەلێکی بچوک و لە ڕێگەی خواردنی جەستەی خێڵە بەراییەکانی ترەوە جەستەکەی خۆی وەک جەستەی کۆگەلێک گەورە کردووە؟.

خێڵە رویتانییەکان لەبەردەم گروپێکی دەسەڵاتداردان کە خاوەنی کەلتورو زمانێکی جیاوازن، بەڵام ئەم گروپە خەڵکێکی بێگانە نین و هەریەکەیان پێشتر ئەندامی یەکێک لەو خێڵانە بوون. ئەم گروپەش ئەو گروپەیە کە رابەرایەتی نەتەوەخوازی رویتانی دەکات و ئامانجی ئەوەیە لەو خێڵە بەراییانە نەتەوە دروست بکات.

ئەم گروپە کە دەیەوێت نەتەوەی رویتانی دروست بکات، لەوێوە لە کۆگەل جیاوازە کە تاکەکانی، تاکەکانی ناو خێڵێک نین و تاکەکانی ناو کۆمەڵە خێڵێکن، واتە لە رووی بنەچەوە وەک کۆگەل سەر بەیەک بنەماڵە نین و پەیوەندییە گۆشتی و خوێنییەکانیان وەک کۆگەل تۆخ نییە، بەڵام پەیوەندییەکەشیان پەیوەندییەکی تەواو بێ خوێن نییە، جگە لەمەش کەلتورەکەی ئەمان وەک کەلتوری کۆگەل کەلتورێکی سروشتی و میللی نییەو کەلتورێکی دروستکراو و ستانداردکراوە، زمانەکەشیان وەک زمانی کۆگەل زمانێکی سروشتی نییەو زمانێکی دروستکراوە لە زمانی سروشتی خێڵێک لە خێڵەکان. واتە جیاوازییەکەی لەگەڵ کۆگەلدا لەجۆری کەلتورو زمانەکەیدایە لەگەڵ پەیوەندییە خوێنیی و بنەچەییەکاندا.

کۆگەل لەگەڵ گروپی نەتەوەخوازەکاندا گەر لە جۆری کەلتورو زمان و پەیوەندییە خوێنییەکانەدا جیاواز بێت، ئەوە لەگەڵیاندا لەوەدا یەکن کە هەریەکەیان دەیەوێت جەستەی کەلتوریی و زمانی خۆی بە تواندنەوەی جەستەی کەلتوری و زمانیی کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی فراوان بکات.

کۆگەل دەیەوێت بە بەکارهێنانی هێز زاڵ ببێت بەسەر خێڵە بەرایەکان و لەناو خۆیدا بیان توێنێتەوەو بەمە کۆتایی بە جیاوازییەکانی نێوانیان بهێنێ و لەگەڵ خۆیدا بیانکاتەوە بەیەک و خۆی بەمە گەورتر بکات لەوەی کەهەیە.

گروپی نەتەوەخوازەکانیش بەهەمان شێوەی کۆگەل گروپێکی بچوکە بەڵام لەرێگەی هێزەوە دەیەوێت زاڵبێت بەسەر خێڵە بەراییەکانداو لەناو خۆیدا بیان توێنێتەوەو لەمەشدا پەیڕەوی لە یەکبوون دەکات و ئەو خێڵانەی زاڵ دەبێت بەسەریاندا بەوەی کە لەگەڵ جەستەی خۆیدا دەیان کاتەوە بەیەک و جیاوازییەکانی نێوانیان ناهێڵێت و جەستەکەی خۆی پێیان فراوان دەکات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەو نەتەوەیەی کە گروپی نەتەوەخوازەکان دروستی دەکەن، بە پەیڕەوکردن لەو سیستەمە دروستی دەکەن کە کۆگەلێک خۆی پێ دروست دەکات. واتە نەتەوەی دروستکراو لێرەدا هیچ نییە جگە لە کۆگەلێکی مۆدێرن.

ئەوەی نەتەوەخوازکان ئەنجامی دەدەن گۆڕینی کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی نییە بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی، بەڵکو گۆڕینی ئەو کۆمەڵگایەی خێڵە بەراییەکانە کە دەسەڵاتێکی بێگانەی ناخێڵەکی لەکۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروستیکردووە بۆ کۆگەلێک کە خاوەنی کەلتورێکی باڵاو زمانێکی باڵای وەک ئەو کەلتورو زمانەیە کە دەسەڵاتە ناخێڵەکییەکەی پێشوو هەیەتی.

ئەو کۆمەڵگایەی کە لەنموونەکەی گێلنەردا نەتەوەخوازەکان بەناوی نەتەوەی رویتانییەوە دروستی دەکەن، دروستە ناوکییەکەی هەمان دروستەی کۆگەلەو کەلتورەکەی لە جۆری کەلتوری ئەو دەسەڵاتە بێگانەیە کە بەر لەدروستکردنی نەتەوە لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی کۆمەڵگاکەی دروستکردووە. نەتەوە بەم مانایە کۆگەلێکە کە بە کەلتورێکی باڵاو زمانێکی ستاندارد دروستکراوە، لەمەشەوە دەتوانین پێناسەی کۆگەلیش بکەینەوەو بڵێین کۆگەل نەتەوەیەکی دروستکراوە بەکەلتورو زمانێکی سروشتی.

گەر نەتەوەخوازی بەم رێگایە نەتەوە دروست بکات کە گێلنەرو دروستەخوازەکان باسی دەکەن، ئەوە زۆر بەئاسانی دەتوانین بڵێین نەتەوەی دروستکراو کۆگەلێکی مۆدێرنەو درێژکراوەی خێڵە بەراییەکانەو پەیڕەوی لە هەمان یاسا دەکات کە ئەو خێڵە بەراییانە لەناو خۆیاندا پەیڕەوی دەکەن و لە دەرەوەش پەیڕەوی لە هەمان یاسا دەکات کە ئەو خێلانە لەکۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی لەو جۆرەدا پەیڕەوی دەکەن کە گێلنەر باسی دەکات، چونکە ئەم جۆرە لە نەتەوە دەبێت وەک خێڵە بەراییەکان لەناو خۆیدا پەیڕەوی لە یاسای یەکبوون و لەدەرەوەی خۆیشیدا پەیڕەوی لەیاسای جیاوازی بکات.

لای گێلنەر بەربەستەکانی بەردەم ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی بەربەستن لە بەردەم یەکبوونی ئەو زمانەدا کە نەتەوەخوازی کەلتورە پیشەییەکەی پێ بڵاودەکاتەوە، ئەو بەربەستە زمانییانەش بەدوو رێگا چارەسەر دەکرێن، رێگایەکیان ئەوەیە کە رویتانییەکان لەناو ئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیا دەیگرنەبەرو زمانێکی ستاندارد لە زارێک لە زارەکانی خێڵە رویتانییەکان

دروستدەکەن و هەموو خێڵە رویتانییەکان ئەوە قبووڵ دەکەن کە ئەو زمانە ببێت بەزمانی ئەو کۆمەڵگا نوێیەی کە نەتەوەخوازە رویتانیەکان بەناوی نەتەوەوە دروستی دەکەن، لێرەشدا نابێت نەتەوەخوازی رویتانی رێگە بدات بە هیچ هێزێک زارێکی تری جگە لە زاری ئەو خێڵەی کە زمانە ستانداردەکەی لێدروستکراوە بکات بە زمانێکی ستاندارد بۆ کەلتورە مۆدێرنە باڵاکە. بەڵام ئەوە نابێتە کێشە ئەوەیە کەسانی ناو خێڵەکان لەماڵەوە زاری خێڵەکەی خۆیان بەکاربهێنن، چوونکە مانەوەی زارەکان وەک زار نابێتە رێگر لەبەردەم ئەو زمانە ستانداردەدا کە کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ بڵاودەکرێتەوەو تەنها لەوکاتەدا دەبێتە رێگر گەر هێزێک هەبێت و بیەوێت ئەو زارە بکات بەزمانێکی تری ستانداردو کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ بڵاوبکاتەوەو کەلتورێکی تری مۆدێرنی لەبەرامبەر کەلتوری نەتەوەخوازەکاندا پێ دروست بکات.

ئەو گروپە خۆییەی کە رێبەرایەتی نەتەوەخوازی دەکات وەک گروپە دەسەڵاتدارە بێگانەکە هەمان کێشەی لەگەڵ زارەکاندا هەیەو وەک ئەو دەسەڵاتەی پێشوو رێگە نادات ببن بە زمانێکی هاوجۆری زمانە ستانداردەکە.

حکایەتی رویتانییەکان لەناو ئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیادا نەتەوەخوازییەک بۆ ئێمە دەخاتە روو کە دەبێت بەسەر ئەو بەربەستە زمانییەدا زاڵبێت کە رێگرە لەبەردەم ئەوەدا لە سنوری سیاسی دەوڵەتێکدا بە یەک زمان کەلتورە پیشەییەکە سەراپاگیر بکرێت.

ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی بۆ ئەوەی بەسەر ئەو بەربەستەتە زمانییەدا زاڵبێت، دەبێت یەکێک لەم رێگایانە بگرێتەبەر: یان دەبێت لە زارە ناوچەییەکانی رویتانیا زمانێکی ستاندارد دروست بکات و نەتەوەیەکی سەربەخۆ بە سەراپاگیرکردنی کەلتورە پیشەییەکە بە زمانێک لە زمانەکانی ناوخۆی لە چوارچێوەی دەوڵەتێکی سەربەخۆ لە ئیمپراتۆریەتی میغالۆمانیا دروست بکات. یان ئەوەیە رویتانییەکان بەو زمانە میغالۆمانییەی کە لەدەوڵەتی نوێی میغالۆمانیادا کەلتورە پیشەییەکەی پێ سەراپاگیردەکرێت، کەلتورەکە لەناو خۆیاندا سەراپاگیر بکەن و لەناو جەستەی ئەو نەتەوە میغالۆمانییەی کە نەتەوەخوازی میغالۆمانی دروستی دەکات بتوێنەوە. لەم حاڵەتدا نەتەوەخوازی میغالۆمانی و نەتەوەخوازی رویتانی دەبنەوە بەیەک و یەک نەتەوە دروستدەکەن کە نەتەوەی میغالۆمانییە نەک نەتەوەی رویتانی.

گریکەکـانی نـاو ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانی ڕێگـای یەکەمیـان دەگـرنەبەرو نەتەوەخوازیی گریکی بە زمانێکی گریکی نوێ کەلتورە پیشـەییەکە لەسنوری دەوڵەتێکـــی ســـەربەخۆ لەو دەوڵەتە مـــۆدێرنە ســـەراپاگیر دەکەن کە نەتەوەخوازیی تورکی لە ئیمپراتوریەتی عوسمانی دروستی دەکات. بەمەش دەتوانن لەناو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیاندا نەتەوەی یۆنان دروست بکەن.

حاڵەتی دووەمیان وەک حاڵەتی چەرکەسەکانی ناو ئەو ئیمپراتۆریەتە وایە، چەرکەسەکان وەک یۆنانییەکان ناتوانن لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆدا زمـانێکی چەرکەسـی سـتانداردی مـۆدێرن بـۆ سـەراپاگیرکردنی کەلتـورە پیشـەییەکە بهێنـنە ئـاراوەو کەلتـورە مـۆدێرنەکە لە سـنوری سیاسـی ئەو دەوڵەتەدا سـەراپاگیر بـکەن و بەمە نەتەوەی چەرکەس دروسـتبکەن. ئەوان لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا کە لە ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانی کەوتـووەتەوە دەبـن بە بەشـێک لە نەتەوەخوازیی تورکی و بە زمانێکی تورکی ستاندارد کەلتورە پیشـەییەکە لە ناوچەکـانی خۆیانـدا سـەراپاگیردەکەن و لەگەڵ نەتەوەخـوازیی تورکیـدا نەتەوەی تـورک لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا دروسـتدەکەن. چەرکەسـەکان وەک نەتەوەخـوازی تـورکی بەزمـانە سـتانداردە تـورکییەکەو لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتە نوێیەکەدا کەلتورە پیشـەییەکە سەراپاگیر دەکەن و واز لە زمـانەکەی خۆیان و دروستکردنی نەتەوەکەی خۆیان دەهێنن.

حاڵەتی یەکەم داوا لە نەتەوەخوازیی گریکی دەکات دەوڵەتی سـەربەخۆی خـۆی دامەزرێنێـت و لە زمـانەکەی خـۆی زمـانێکی سـتاندارد بـۆ سەراپاگیرکردنی کەلتورە پیشـەییەکە لە سنوری سیاسی دەوڵەتەکەی بهێننە ئـاراوەو بەمەش نەتەوەی یۆنـان دروسـت بکـات. بەڵام حـاڵەتی دووەم داوا لەنەتەوەخوازی چەرکەسی دەکات دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دانەمەزرێنێ و لەنـاو سـنوری ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانیدا بمێنێـتەوەو لەگەڵ نەتەوەخـوازی تورکیـدا تەمـاهی بکـات و لەگەڵ یەکدا لە ڕێـگەی نەتەوەخـوازیی تـورکییەوە دەوڵەتە کۆنەکە بگۆڕن بە دەوڵەتێکی مۆدێرن و زمـانی تـورکیش بگۆڕن بۆ زمـانێکی سـتانداردی نـوێ و کەلتـورە پیشـەییەکەی لە سـنوری دەوڵەتە مۆدێرنەکەدا پێ سەراپاگیر بکەن.

نەتەوەخوازی ئـازەریش لەنـاو ئێراندا دوای ڕوخـانی کۆمـاری ئازربایجـان هەمان ڕێگای چەرکەسـەکان دەگرێتە بەرو دەستبەردای ئەوە دەبێت دەوڵەتی

سـەربەخۆی خـۆی دامەزرێنـێ و بە زمـانەکەی خـۆی کەلتـورە پیشـەییە مۆدێرنەکە لە سنوری سیاسی دەوڵەتە سەربەخۆکەی خۆیدا سەراپاگیر بکات و نەتەوەی ئازەری دروستبکات. نەتەوەخوازیی ئازەری لەگەڵ نەتەوەخوازی فارسیدا تەماهی دەکات و بە زمـانی فارسـی سـتاندارد کەلتـورە پیشـەییەکە لەناو سنورەکەی خۆیدا سەراپاگیر دەکات و خەڵکەکەشی دەبن بەبەشێک لەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازیی فارسی وەک نەتەوەی فارس دروستی دەکات.

لە نـاو هەردوو ئیمپراتـۆریەتەکەدا حـاڵەتی کـورد لە هەردوو حـاڵەتەکە جیـاوازە. ئەو بـزووتنەوانەی کە بە نەتەوەخـوازیی کـوردی ناسـراون وەک گریکەکـان لە نـاو دەوڵەتـی سـەربەخۆی خۆیانـدا نـاتوانن نەتەوەیەکـی نـوێ دروسـتبکەن، بەڵام وەک چەرکەس و ئازەریەکـانیش لەگەڵ نەتەوەخـوازی تورکی و فارسیدا تەماهی ناکەن و لە ناو سنوری سیاسی هەردوو دەوڵەتە مۆدێرنەکەدا وەک بەربەستێک لەبەردەم ئەم دوو نەتەوەخوازییەدا دەمێننەوە و نە ئەم دوو نەتەوەخـوازییە دەتـوانن ئەو بەربەسـتە بشـکێنن کە ئەم بـزووتنەوانە لە بەردەم سـەراپاگیرکردنی زمـان و کەلتـورەکەی ئەوانـدا لە ناوچەکانی خۆیاندا دروستیان کردووە، نە ئەم بزوتنەوانەش توانای ئەوەیان هەیە دەوڵەتـی سـەربەخۆی خۆیـان دامەزرێـنن و نەتەوەیەکـی سـەربەخۆ بۆخۆیان دروست بکەن.

نەتەوەخـوازیی تـورکی و فارسـی بەهـۆی ئەوەوە کە فەرمـانڕەوایەتی هەردوو دەوڵەتی مۆدێرنی تورکیا و ئێران دەکەن، لەسنوری سیاسی خۆیاندا ڕەوایەتی ئەوەیان هەیە کەلتورە مۆدێرنەکە بەو زمانە ستانداردە تورکی و فارسییە سـەراپاگیر بـکەن کە خۆیـان لە بنچیـنەی زمـانە ناسـتانداردەکەی کـۆگەلە زاڵەکـانی خۆیـان دروسـتیان کـردووە، لە لایەکـی تریشـەوە ئەوان رەوایەتـی ئەوەیـان هەیە کە لە سـنوری دەوڵەتەکەیانـدا هەمـوو ئەو هەوڵانە سـەرکوت بـکەن کە لەپێنـاو ئەوەدا دەدرێـن زمـانێکی تـری جگە لەو زمـانە سـتانداردە فەرمیـیەی دەوڵەت لە نـاوچەیەک لە ناوچەکـانی نـاو سـنوری دەوڵەتەکانیاندا بە پرۆسەی ستانداردکردندا ببرێت.

ئەوەی ئەم بـــزووتنەوانە لەو دوو دەوڵەتە داوای دەکەن بە پێـــی ئەو سیستەمەی کە نەتەوەخوازییەکانی جیهان نەتەوەکانیان پێ دروست کردووە دوایەکـی نـاڕەوایەو نابێت لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتیکـی مۆدێرنـدا بەدوو

زمانی جیاواز کەلتورە مۆدێرنەکە بڵاوبکرێتەوەو کەلتورەکە دابەش ببێت بۆ دوو کەلتـوری جیـاوازو نەتەوەخـوازییەکەش کە نەتەوەکە دروسـت دەکـات ببێت بە دوو نەتەوەخوازیی جیاواز.

ئەو سیسـتەمەی کە نەتەوەخوازییەکـانی جیهـان لە دروسـتکردنی نەتەوەکانیانـدا پەیـڕەوی دەکەن، وەک ئەو سیسـتەمەی کە دەمـارگیرییەک لە دروستکردنی کۆگەلێکدا پەیڕەوی دەکات،بە هۆی پەیڕەوکردنی لەو سیستەمە ڕێگە نـادات لەنـاو سنوری سیاسـی هەمـان دەوڵەتدا دوو کەلتوری هـاوجۆر بوونیـان هەبێت و دەبێت ئەو کەلتورو زمـانەی کە لە سنوری ئەو دەوڵەتەدا کـاری پێـدەکرێت یەک کەلتـورو یەک زمـان بێـت و دەوڵەت لەنـاو خۆیـدا پەیڕەوی لە یەک کەلتوری و یەک زمانی بکات نەک فرەکەلتوری و فرەزمانی.

ئەو کەلتـورو زمانـانەی کە لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا ڕێگەیـان پێدەدرێت تەنهـا ئەو کەلتـورو زمـانە میللییـانەن کە هـیچ هەوڵێـک نادرێـت بـۆ ئەوەی بکـرێن بەکەلتـورو زمـانێکی هـاوجۆری ئەو کەلتـورو زمـانەی کە دەوڵەت لەرێـگەی نەتەوەخـوازییەکەیەوە نەتەوەکەی پـێ دروسـت دەکـات و بەردەوامـیش دەیپارێزێت.

بزووتنەوە کوردییەکان دیالێکتە ناوچەییەکانی خۆیـان و کەلتورە ئەدەبییە بـاڵاکەی خۆیـان دەگۆڕن بۆ ئەو جۆرە لە کەلتـورو زمـان کە نەتەوەخـوازیی تـورکی و فارسـی نەتەوەی تـورک و فارسـی لە چوارچێـوەی دەوڵەتە مۆدێرنەکانی خۆیاندا پێ دروست دەکەن و بەردەوامیش داوا لەو دەوڵەتـانە دەکەن کە ڕێگە لەم کارەیان نەگرن.

دەوڵەتەکانیش لەبەر ئەوەی پەیڕەوی لە سیستەمە جیهانییەکەی دەوڵەت-نەتەوە دەکەن، دژی ئەو داوایە دەوەسـتنەوەو ئەو زمـانە سـتانداردە قەدەغە دەکەن کە هەریەک لەم دوو بـزووتنەوەیە لە دیـالێکتە ئەدەبیـیەکەی خۆیـان دروسـتیانکردووە، بەڵام ئەم قەدەغەکـردن و سـەرکوتکردن و سـەپاندنە وا ناکـات ئەم بـزووتنەوانە دەسـتبەرداری کارەکەیـان بـبن و لەنـاو نەتەوەخوازییەکـانی ئەو دوو دەوڵەتەدا تەمـاهی بـکەن و کۆمەڵگـا ناوچەییەکەیان ببێت بە بەشێک لەو دوو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازیی تورکی و فارسی دروستیدەکەن و دەیپارێزن. نەتەوەخوازی تورکی تەنها ئەو زمـانە سـتانداردە لەنـاوچە کوردییەکانـدا قەدەغە ناکـات کە بەر لەدروسـتبوونی

دەوڵەتە مـۆدێرنەکەی تورکیـا بـۆ بڵاوکـردنەوەی کەلتـورە مـۆدێرنەکەی نـاو قوتابخانەکان لە لایەن بزووتنەوە کوردییەکەی ناو ئیمپراتوریەتی عوسمانی ئامادەکرابوو، بەڵکو ئەو زمانە میللییەش قەدەغە دەکات کە هـاوجۆری زمـانە ستانداردەکەی خۆی نییە. بەڵام نەتەوەخوازی فارسی لە دوای دروسـتبوونی دەوڵەتە مـۆدێرنەکەی تەنهـا ئەو زمـانە سـتانداردە قەدەغە دەکـات کە بەر لە دروستبوونی ئەو دەوڵەتە لە دیالێکتێکی تری جیا لەدیالێکتی بزووتنەوەکەی نــاو ئیمپراتــوریەتی عوســمانی بــۆ بڵاوکــردنەوەی کەلتــورە مــۆدێرنەکە ئامادەکرابوو، بەڵام ئەو زارە میللییانە قەدەغە ناکات کە خەڵکی ئەو ناوچەیە لە ماڵەکانی خۆیاندا بەکاریان دەهێنن.

ئەو بــــزووتنەوانەی لە بەردەم ئەو قەدەغەکـــردن و ســـــەرکوتکردنەدا دەستبەرداری ئەوە نـابن کە کەلتـورە مـۆدێرنەکە بە زمـانەکەی خۆیـان بـڵاو بــکەنەوە، بەڵام ئەو بــزووتنەوانە لە ســنوری سیاســی ئەو دوو دەوڵەتەدا نـاتوانن ئەم کـارە ئەنجـام بـدەن، بـۆیە ناچـاردەبن بچـنە دەروەی سـنوری سیاسـی ئەو دوو دەوڵەتەو لەنـاو زەمینەیەکـدا ئەو کـارە ئەنجـام بـدەن کە نـاکەوێتە نـاو ئەو جوگرافیـا سیاسیانەی کە سیسـتەمە جیهـانییەکە ڕەوایەتـی پێداون.

لێرەدا خەڵکی ئەو دوو کۆمەڵگا ناوچەییە کوردییەی ناو ئەو دوو دەوڵەتە مــۆدێرنە دەکەونە بەردەم دوو هێــز کە هەریەکەیــان دەیەوێــت بە کەلتــورو زمـانی خـۆی نەتەوەکەی خـۆی دروسـتی بکـات، هێزێکیـان نەتەوەخـوازییە دەوڵەتیـــیەکەی ئەو دوو دەوڵەتەیە، ئەوی تریـــان ئەو بـــزووتنەوەیە کە لە بەرامبەر ئەوەدا رادەوستێ کە ئەو دوو بزووتنەوە نەتەوەخوازە دەوڵەتییەیە خەڵکی ئەو دوو ناوچەیە بە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەکەی خۆیاندا ببەن.

نەتەوەخـوازیی دەوڵەتـی ئەو دوو دەوڵەتە قوتابخـانە مۆدێرنەکـانی نـاوچە کوردییەکە لە ژێر دەسەڵاتیاندایەو لە ڕێگەی ئەو قوتابخانانەوە ئەو خەڵکە بە پرۆســـەی دروســـتکردنی نەتەوەی فـــارس و تورکـــدا دەبەن، بـــزووتنەوە کوردییەکانیش تەنها لە ڕێگەی ئەو کەلتورە مۆدێرنە نامەکتەبییەوە دەتوانن خەڵکــی ئەو نــاوچەیە بە پرۆســـەی دروســـتکردنی ئەو نەتەوەیەدا بەرن کە دەیانەوێت لە ناوچەکەی خۆیاندا دروستی بکەن. لێرەدا ئەدەبیات و نووسینی ناقوتابخـانەیی دەبێـتە تـاکە هۆکارێـک بەدەسـت ئەم دوو بـزووتنەوەیەوە تـا

کەلتورە مۆدێرنەکە بە زمانەکەی خۆیان بگەیێنن بە خەڵکی ناوچەکانیان. جگە لەمەش هەندێک لەو بزووتنەوانە لە دەرەوەی جوگرافیای ئەو دوو دەوڵەتە هەوڵیانداوە کەلتوری قوتابخانە بنەڕەتییە مۆدێرنەکانە لە ڕێگەی دروستکردنی قوتابخانەکانەوە لە دەرەوەی دەوڵەتەدا بە زمانەکەی خۆیان بڵاو بکەنەوە.

ئەمانە هەموو بوونەتە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازییەکانی ئەو دوو دەوڵەتە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەکانیان لەو ناوچە کوردیانەدا جێبەجێ بکەن. خەڵکی ئەم ناوچانە نە دەتوانن وەک گریکەکان دەوڵەتی خۆیان دامەزرێنن و بزووتنەوەکانیان نەتەوەکانی خۆیان دروست بکەن، نە نەتەوەخوازیی دەوڵەتیی ئەو دوو دەوڵەتەش توانیویەتی وەک چەرکەس و ئازەر بە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەی فارس ونەتەوەی تورکدا بیانبات و بیانکات بە بەشێک لەو نەتەوەیەی کە دروستیکردووە.

ئەو دوو ڕێگایەی کە رویتانییەکانی ناو ئیمپراتوریەتی میغالۆمانیا دەتوانن بیگرنەبەرو ئەو بەربەستە زمانییە لەناو خۆیاندا نەهێڵن کە ڕێگرە لەبەردەم سەراپاگیربوونی کەلتورە مۆدێرنەکەو دروستکردنی نەتەوەدا، دەکرێت حاڵەتی چەرکەسەکان و یۆنانییەکانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پێ لێکبدرێتەوە، بەڵام حاڵەتی کوردەکانی ناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانی پێ لێکنادرێتەوە، چونکە نە دەوڵەتی تورکی لە ڕێگەی نەتەوەخوازییەکەیەوە توانیویەتی کوردەکانی ناو ئیمپراتوریەتی عوسمانی وەک چەرکەسەکان بە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەی تورکدا بەرێت و بیان کات بە بەشێک لەو نەتەوە دروستکراوە، نە بزووتنەوە کوردییەکەش توانیویەتی وەک نەتەوەخوازیی گریکی لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆدا نەتەوەکەی خۆی دروست بکات.

۲.۵) کەلتوری خێڵەکی وەک بەربەست لەبەردەم دروستکردنی نەتەوەدا

لای گێلنەر گەر لەسەرەتای دروستبوونی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا زمان بووبێتە بەربەست لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازییەکانی جیهان لە ڕێگەی دروستکردنی نەتەوەکانیانەوە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانیان بگۆڕن بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، ئەوا لە دوای پەرەسەندنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا

بەربەستێکی تر دێتە بەردەم نەتەوەخوازییەکان، ئەویش ئەو کەلتوری خێڵەکییەیە کە گێلنەر پێی وایە ئەوەندە ئاوێتەی کۆمەڵگای خێڵەکی بووە، وەک خاسیەتێکی سروشتی لێهاتووەو خۆڕزگارکردن لێی ئاسان نییە.

ئەو بۆ ئەوەی ئەم جۆرە لەبەربەست بۆ ئێمە روون بکاتەوە، میتافۆرێکی تر بەکار دەهێنێ. لەناو ئەو میتافۆرەدا ئەو جۆرە لە کەلتوری خێڵەکی چوێنراوە بە خاسیەتێکی بایلۆجی و سروشتی، ئەو خاسیەتەش گێلنەر بە شینییەتی ناوی دەبات، ئەو لە نموونەکەی خۆیدا باس لە گروپێک دەکات کە لەناو دەوڵەتێکی مۆدێرنـدان و ئەو دەوڵەت مۆدێرنە لەرێگەی نەتەوەخوازییەکەیەوە پەرەی بە کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی خۆی داوەوە، ئەو گروپەش وەک گروپەکانی تری نـاو ئەو دەوڵەتە لەرووی کەلتـوری و زمانییەوە بە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەدا بـراوەوەو زمـان و کەلتورەکەیان هەمان ئەو زمان و کەلتوریە کە لەسنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا نەتەوەخوازی نەتەوەکەی خۆی پێ دروست کردووە.

ئەم گروپە هاوزمان و هاوکەلتوری هەموو ئەو خەڵکەن کە لەناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتـدا بە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەدا بـراون و وەک ئەوانیش قبووڵی ئەو زمان و کەلتورەیان کردووەو کێشەکەیان لەگەڵ نەتەوەخوازی ئەو دەوڵەتدا لەوەدا نییە کە وەک رویتانییەکان خاوەنی زمانێکی ناوچەیی خۆیانبن و بیانەوێت بە زمانەکەی خۆیان کەلتورە مۆدێرنەکە لەو سنورە سیاسیەی خۆیاندا سەراپاگیر بکەن کە جیایان دەکاتەوە لە سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە مۆدێرنەی کە میغالۆمانییەکان نەتەوەی میغالۆمانییان تیا دروست کردووە. ئەم گروپە کێشەکەی لەوەدایە لەگەڵ ئەوەشدا کە بە پرۆسەی دروستکردنەکەدا براوەو بووەتە بەشێک لەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازی ئەو دەوڵەتە مۆدێرنە دروستی کردووە، لەناو کۆمەڵگای ئەو دەوڵەتەدا وەک گروپەکانی تر کە بە پرۆسەی دروستکردندا براون و دابەشبوون بەسەر پیشە جۆراوجۆرەکانی کۆمەڵگا پیشەییەکەدا، خەڵکەکەی دابەش نەبووە بەسەر پیشە جۆراو جۆرەکانداو زۆربەیان لە ناو کۆمەڵگا پیشەییەکاندا یەک جۆر لە پیشە لە قوتابخانە مۆدێرنەکان فێردەبن و دواتریش مومارەسەی هەمان پیشە دەکەن، ئیتر ئەو پیشەیە پیشەیەکی بەرز بێت یان پیشەیەکی نزم.

ئەم گـروپە بەهـۆی ئەوەوە کە هەموویـان سـەرقاڵن بە یەک جـۆر لە پیشـەوەو وەک گروپەکـانی تـری نـاو ئەو نەتەوە دروسـتکراوە خەڵکەکەیـان بەشێوەیەکی هەڕەمەکی دابەش نەبووە بەسـەر کۆمەڵە پیشـەیەکی جیاوازداو بەمەش بـوونەتە بەربەسـت لەبەردەم ئەو یەکسـانییە پیشـەییەی کە مەرجـی بـوونی هەمـوو کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازییە. لای گێلـنەر لە کۆمەڵگـا کشتوکاڵییەکاندا پیشەکان لەلایەن گروپەکانەوە قۆرخ دەکرێن و هەر گروپێک لە گروپەکان تەنها لە کەلتورو زماندا جیاواز نین، لە پیشەکانیشـاندا جیـاوازن و دروسـتەی کۆمەڵگـاکەش دەخوازێـت ئەو جیـاوازییە زمـانی وکەلتـوری و پیشەیانە بمێننەوەو هەر گروپێک چۆن خـاوەنی زمـان و کەلتوری میللی یان باڵای خۆیەتی ئاواش خاوەنی پیشـەی تایبەتی خۆی بێت و رێگە نەدات بە خەڵکـی گروپەکـانی تـر بـبن بەخـاوەنی ئەو پیشـەیەی کە ئەو گـروپەی پـێ ناسراوە.

بەڵام لە کۆمەڵگای پیشەسازیدا چۆن زمان و کەلتوری نـاوچەیی نامێنێ و خەڵکی ناوچە جیاجیاکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتێکی مۆدێرن یەک زمان و یەک کەلتوریان دەبێت و هەریەکە دەست لە کەلتورو زمـانە نـاوچەییەکەی خـۆی هەڵـدەگرێت و دەچێـتە نـاو ئەو گـروپە نـوێیەوە کە نەتەوەخـوازی دروستی دەکات و ناوی دەنێت نەتەوە، بەهەمان شێوە لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا گـروپە ناوچەییەکـان دەبێـت دەسـتبەرداری پیشـە تایبەتەکـانی خۆیـان بـبن و هەموویـان بۆیـان هەبێـت ببـنە خـاوەنی هەر پیشـەیەک لەو پیشـانەی کە لەو کۆمەڵگا پیشەییەدا هەیە. لەم کۆمەڵگایەدا نابێت پیشـەیەک لەپیشـەکان لەلایەن گـروپێکەوە قـۆرخ بکرێـت و ئەنـدامەکانی ئەو گـروپە وەک گروپەکـانی نـاو کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی لە رێـگەی ئەو پیشـەوە شوناسـێکی جیـاواز بۆخۆیـان دروسـت بـکەن و بەمە ببـنە رێگـر لەبەردەم ئەوەدا خەڵکـی کـۆی کۆمەڵگـا پیشەییەکە لەو پیشەیەدا بەشدار بن.

گێلنەر لە میتـافۆرەکەی خۆیدا باسـی گروپێک دەکـات کە رەنگیـان شـینەو ئەم شینییەش لەواندا وەک سپیەتی یان رشییەتی خاسـیەتێکی بۆمـاوەییە، ئەم گـروپە پێسـت شـینە لەنـاو دەوڵەتێکـدان و وەک هەر ئەنـدامێکی نـاو ئەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخـوازی نـاو ئەو دەوڵەتە دروسـتی کـردووە خـاوەنی هەمـان زمـان و هەمـان کەلتـوری ئەو نەتەوەیەن، ئەوەی جیایـان دەکـاتەوە لە

خەڵکەکەی تر ئەوەیە کە پێستیان شینە. مرۆڤە پێست شینەکانان دەرچووی قوتابخانە مۆدێرنەکانی ئەو دەوڵەتەن و ئەو پیشەیەش کە فێری بوون و لە ژیانی پیشەیی خۆیاندا کاری پێدەکەن هەر لەو قوتابخانە مۆدێرنە پیشەییانەو بەو زمانەی کە لەو قوتابخانانەدا وانەی پێدەوترێتەوە، فێری بوون، ئەندامەکانی ناو ئەم گروپە بە هەر هۆیەک بێت لەناو ئەو قوتابخانانەدا فێری یەکێک لە پیشەکان دەبن و لە ژیانی پیشەیی خۆشیاندا مومارەسەی ئەو پیشەیە دەکەن، ئەمەش وایکردووە شینی پێستیان بە هۆی ئەمەوە ببێتە شوناس و خاسیەتێکی جیاکەرەوە لەناو کۆی خەڵکەکەدا.

ئەوەی پێستی شینی ئەوان چالاک دەکات و دەیکاتە شوناسێکی جیاکەرەوەی ئەوان لە خەڵکی ئەو کۆمەڵگایە، شینی پێستەکەیان نییە بەڵکو ئەوەیە کە هەموویان سەرقاڵن بەیەک پیشەوەو دابەش نەبوون بەسەر هەموو پیشە جیاوازەکاندا. واتە گەر ئەوانیش وەک گروپەکانی تر دابەش ببوونایە بەسەر هەموو پیشەکاندا، شینییەتییەکەیان لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا ئەو هێزەی پەیدا نەدەکرد کە ببێتە شوناسێکی جیاکەرەوە بۆیان و جیایان بکاتەوە لە کۆی خەڵکی ناو ئەو کۆمەڵگایەو ببێتە بەربەست لە بەردەم ئەو یەکبوونەدا کە دروستەی ئەو کۆمەڵگایە لە دروستکردنی نەتەوەدا داوای دەکات.

ئەوان بەهۆی ئەوەوە بەو پیشەیە ناسراون، هەرکەسێک لەناو کۆمەڵگادا ببێتە خاوەنی ئەو پیشەیە گەر پێستیشی شین نەبێت وەک پێست شینەکان سەیردەکرێت و ئەو شوناسەی پێدەدرێت کە پێست شینەکان خۆیانی پێ جیادەکەنەوە. لێرەدا شینییەتی بەهاا پەیدا دەکات و دەبێتە بەربەست لە بەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازیی ئەو دەوڵەتە بۆ دروستکردنی نەتەوەکەی جیاوازییەکان نەهێڵێت و بنەمای یەکبوون بسەپێنێ.

گێلنەر پێی وایە شینەکانی ئەم کۆمەڵگایە نە وەک چەرکەسەکانی ناو ئیمپراتوریەتی عوسمانیین تا نەتەوەخوازیی چینی فەرمانڕەوا بەهۆی سەپاندنی کەلتورو زمانەکەی خۆی جیاوازییەکەیان نەهێڵێت و بیانکات بە بەشێک لەو نەتەوە دروستکراوەی کە لەدەوڵەتە مۆدێرنەکەی خۆیدا دروستیکردووە، نە وەک گریکییەکانیش زمان و کەلتورێکی ناوچەیی جیاوازیان هەیە تا وەک زمان و کەلتوری نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکە بیکەن

بە زمان و کەلتورێکی ستانداردو نەتەوەخوازییەکەیان لە سنورێکی سیاسی سەربەخۆدا نەتەوەکەی دروست بکات و بەمە کۆتایی بەو بەربەستە بێت کە هـــاتووەتە بەردەم نەتەوەخـــوازی و ناهێڵێـــت لەرێـــگەی دروســـتکردنی نەتەوەکەیەوە کۆمەڵگا پیشەسازییەکە پەرە پێبدات.

گێلنەر پێی وایە ئەم بەربەستە بۆ نەتەوەخوازی لە بەربەستە زمانییەکەی پێشـــوو مەترســـیدارترە، هـــۆی ئەمەش دەگەڕێـــتەوە بـــۆ ئەوەی کە بەو دوو رێگایەی کە بەربەسـەتەکەی پێشوویان پێ چارەسـەر دەبوو ئەم بەربەسـەتە چارەســەر نابێت. ئەوانەی کە لەنـاو دەوڵەتە مۆدێرنەکانـدا حاڵیـان حـاڵی ئەم شـــــین پێســـــتانەیە، ئەوانەن کە نە دەبـــــن بە بەشـــــێک لەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازی ئەو دەوڵەتە دروستی دەکات، نە لەو دەوڵەتەش جیا دەبنەوەو لەناو دەوڵەتێکی سـەربەخۆدا نەتەوەیەکی تـایبەت بەخۆیـان دروسـت دەکەن. ئایا ئەوانەی کە حاڵیان حاڵی ئەم شین پێستانەیە کێن و نەتەوەخوازی چۆن بەسەر ئەم بەربەسەتەدا زاڵ دەبێت؟.

گێلـنەر لەنـاو جیهـانی ئیسـلامیدا ئەو گروپـانە دەسـت نیشـان دەکـات هەر چەندە ئەو لە هێنانەوەی نموونەکانـدا زۆر سـەرکەوتوو نابێت و نموونەکـانی حاڵەتەکەیـــان لەگەڵ حـــاڵەتی شینپێســـتەکانی نـــاو میتافۆرەکەیـــدا زۆر وێـــک نـایەنەوە، بەڵام لەوەدا سـەرکەوتوو دەبێـت کە دەسـتنیشـانی جـۆرێکی تـر لە بەربەست دەکات کە دێتە بەردەم پەرەسـەندنی کۆمەڵگای پیشەسـازی لەنـاو ئەو جیهانەدا کە لە خەلافەتە ئیسلامییەکان جێ دەمێنێ.

گێلـــنەر بـــۆ دیـــاریکردنی ئەم جـــۆرە لەبەربەســـت بـــاس لە دوو جـــۆر لە کەلتـــوری ئیســـلامی دەکـــات کە لەکۆمەڵگـــا کشـــتووکاڵییەکانی ســـەردەمی خەلافەتەکانـدا بوونیـان هەبـووەو دوای نەمـانی دوایـن خەلافەتـی ئیسـلامیش ماونەتەوە.

لای ئەو هەریەک لەم دوو جـــــۆرە لەکەلتـــــور لەبەردەم دروســـــتبوونی کۆمەڵگای پیشەسازی و نەتەوە دروستکراوەکاندا رۆڵێکی جیاوازی دەبێت و یەکێکیـان رێخۆشـکەر دەبێت لەبەردەم گـۆڕانی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان بـۆ کۆمەڵگـای پیشەسـازی و ئەوی تریـان دەبێـتە ئەو بەربەسـەتە مەترسـیدارەی بەردەم نەتەوەخـــوازی کە ناهێڵێـــت نەتەوەخـــوازی لەرێـــگەی دروســـتکردنی نەتەوەکەیەوە پەرە بە کۆمەڵگای پیشەسازی بدات.

گێلنەر یەکەمیان کە رێخۆشکەرە لەبەردەم نەتەوەخوازیدا بە کەلتوری ئیسلامی باڵا ناودەبات و دووەمیان کە وەک شینپێستەکان بەربەستێکی مەترسیداری بەردەم نەتەوەخوازییە بە کەلتوری ئیسلامی نزم ناو دەبات. بەپێی ئەم بۆچوونە لەناو سنوری خەلافەتە ئیسلامییەکاندا کەلتوری مەزهەبی کە کەلتوری ئاپینی مەلاکانە کەلتورە باڵاکەی ئەو کۆمەڵگایانەیەو کەلتوری تەریقەتیش کە کەلتوری پیاوە رووحانییەکانە، ئەو کەلتورە نزمەیە کە وەک خاسیەتە بۆماوەییەکان چووەتە ناو خوێنی خەڵکەوەو بە ئاسانی ئەو خەڵکە ناتوانێت خۆی لێی دەربازبکات، ئەوەش بەربەستە لەبەردەم نەتەوەخوازیدا کەلتوری تەریقەتە.

گێلنەر پێی وایە کەلتورە باڵاکەی ئیسلام کە کەلتوری مەلاکانە نەک هەر نابێتە کۆسپ لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازی لە رێگەی دروستکردنی نەتەوەوەوە پەرە بە کۆمەڵگای پیشەسازی بدات، بەڵکو دەبێتە هێزێک کە نەتەوەخوازی بەکاری دەهێنێ بۆ زاڵبوون بەسەر ئەو بەربەستەدا کە کەلتوری تەریقەت دروستی دەکات.

گێلنەر پێی وایە لەناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانی سەردەمی خەلافەتدا لە سەرەتای گۆڕانی ئەم کۆمەڵگایانە بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی، هەندێک لەو کۆمەڵگا ناوچەییانە کە خاوەنی کەلتورە نزمە نامەزهەبییەکەن توانیویانە کەلتورەکەیان بگۆڕن بۆ کەلتورێکی باڵای پیشەیی و بەهۆیەوە نەتەوەخوازییەکەیان نەتەوەکەی دروست بکات. بەڵام لەدوای ئەوەی کۆمەڵگای پیشەسازی لەم ناوچانەدا پەرەدەسێنێ و قۆناغە بەراییەکەی خۆی تێ دەپەڕێنێ، ئەو ناوچانەی کە خاوەنی ئەو کەلتورە نزمەن ناتوانن کەلتورەکەیان بگۆڕن بۆ کەلتورێکی باڵای پیشەیی و لەهەمان کاتیشدا دەستبەرداری نابن بۆ ئەو کەلتورە باڵایەی کە بە زمانێکی بێگانە نەتەوەخوازی ئەو دەوڵەتە بەسەریاندا دەیسەپێنێ.

لەم حاڵەتەشدا ئەو گروپەی کە خاوەنی کەلتورێکی نزمی لەو جۆرەیە دەبێتە بەربەست لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازی کەلتورەکەی خۆی لە سنوری دەسەڵاتی سیاسی دەوڵەتەکەیدا سەراپاگیر بکات ونەتەوەکەی دروست بکات. لەو ناوچەیەدا کە بە جیهانی ئیسلامی ناو دەبرێت، ئەو نەتەوەخوازییانەی کە بە کەلتورە پیشەییەکە ناتوانن لە سنوری سیاسی

دەوڵەتەکانی خۆیاندا یەکبوونی زمانی و کەلتوری دروست بکەن و زاڵبن بەسەر کەلتورە نزمەکانی وەک کەلتوری تەریقەتدا، بەناچاری دەکەونە ناو پەیمانەوە لەگەڵ کەلتورە مەزهەبییە باڵاکەی ئیسلامداو لە ڕێگەی ئەم پەیمانەوە دەتوانن کەلتورە ئیسلامییە نزمەکان لە کەلتورێکی مەزهەبیدا بکەنەوە بەیەک و ئەو بەربەستەتە لەبەردەم یەکبوونی کەلتوریدا نەهێڵن و بەمەش نەتەوەخوازی بتوانێت کەلتورە پیشەییەکەی خۆی بە زمانە ستانداردکراوەکە بەیەکسانی بەسەر هەموو ناوچە کەلتورییە جیاجیاکانی ناو سنوری دەوڵەتەکەی بسەپێنێ.

ئەمە ئەوە دەگەیێنێ ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی بۆ نەهێشتنی ئەو بەربەستەی کە کەلتوری ئیسلامی نزم دروستی دەکات، کەلتورە مەزهەبیە باڵاکەی ئیسلام بەکار دەهێنێ و دەیخاتە شەڕەوە لەگەڵ کەلتورە نزمەکەیدا. بەڵام ئایا نەتەوەخوازی بەم کارە چی لە خۆی و چی لە ئیسلامی مەزهەبی دەکات؟.

گێلنەر بە وردی وەڵامی ئەم پرسیارە دەداتەوەو ئەوە روون دەکاتەوە کە ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی نەتەوەیەک دروستدەکات کە شوناسە نەتەوەییەکەی لە شوناسە ئیسلامییەکەی جیاناکرێتەوە، واتە ئەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازی بەم ڕێگەیە دروستی دەکات نەتەوەیەکی مەزهەبییەو ئەو مەزهەبەش کە دەچێتە ناو پێکهاتەی ئەو نەتەوەیەوە مەزهەبێکی نەتەوەییەو لەوە دەرچووە بتوانێت وەک ئەو مەزهەبە بێت کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا سنورە ناوچەییە ئیتنیکییەکانی دەبڕی و وەک مەزهەبێکی سەرووئیتنێکی و سەرووناوچەیی کاری خۆی دەکرد.

گێلنەر لە چوارچێوەی گۆڕانی مەزهەبە سەرووئیتنیکییەکەی ئیسلامی کۆمەڵگای پیشەسازی بۆ مەزهەبە نەتەوەییەکەی ئیسلام، لەبارەی ئیسلامی مەزهەبییەوە دەڵێت: ئیسلام لەبارودۆخێکی لەم جۆرەدا لەیەک کاتدا توشی چەند گۆڕانکارییەک دەبێت، ئیسلام کە گەورەترینی ئایینە یەکتاپەرستییە گەورەکانە، ئارەزوویێکی بەردەوامی بۆ چاکسازی هەیە-دەکرێت وەسفی ڕاستەقینەی ئیسلام بەوە بکرێت کە چاکسازییەکی بەردەوامە(١٥٢/٣).

ئەم پیاهەڵدانەی گێلنەر بە ئیسلامی مەزهەبیدا لەوەوەیە کە وەک مۆدێرنیزم توانای ئەوەی هەیە لەڕێگەی کەلتورێکی باڵاو مەکتەبییەوە

یەکبـوونی کەلتـوری دروسـت بکـات و کۆمەڵگـایەک دروسـت بکـات کە خەڵکەکەی لەنـاو غەفڵەتدا بژین و وەک مێگەل تەنها پێویستیان بە شـوانێک بێت ڕێبەرایەتیان بکات.

ئەو دوای ئەوەی بەم جۆرە وەسفی ئیسلامی مەزهەبی دەکات، لەبارەی یەکێـک لەو گـۆڕان وچاکسـازییانەوە دەدوێـت کە ئیسـلامی مەزهەبـی لە کۆمەڵگای پیشەسازییدا لەگەڵ سـەرهەڵدانی نەتەوەخـوازیی عەرەبیدا توشـی دەبێت. ئەو پێی وایە لەگەڵ هاتنی نەتەوەخـوازیی عەربیدا ئیسلامی مەزهەبی گۆڕانکارییەکی خودیی بەسەردا دێت و وای لێدێت کە زۆر زەحمەت بێت لە نەتەوەخوازیی عەرەبی جیابکرێتەوە.

دەرکەوتنی نەتەوەو سەرکەوتنی بزووتنەوەی چاکسازی لە ئیسلامدا دوو دیـوی یەک دراون، دروسـتە خزمـایەتی و نـاوچەییە کـۆنە بەهێزەکـان کە تارمـاییە بەهێزەکەیـان مـاوەتەوەو هەنـدێ جـاریش بەوەی کە تـۆڕێکی پارێزگـاریکردنی بـاوڕپێکراو و زاڵـن و لەسـەر دروسـتە سیاسـییە چەقگیـرە نـوێیەکە مەترسـیدارو کوشـندەن، لەگەڵ نەمـانی پەرسـتنی ئەولیاکانـدا کە رەوایەتـی دەدات بە بـوونی ڕێکخـراوە کـۆمەڵییە بچووکەکـان، پـێکەوە هەڵدەوەشـێنەوە، یەکەمیـان دروسـتەی کۆمەڵگـایەکی نەتەوەی شـوێنی دەگـرێتەوەو دووەمیشـیان لاهـوتێکی چاکسـازو یەکتاپەرستانەو تاکەکەسـی جـێگەی دەگـرێتەوە کە ڕێـگە بە تاکەکەسـی ئیمانـدار دەدات بەشـێوەیەکی تاکەکەسی خۆی بەیەک خواو و یەک کۆمەڵەی گەورە لەخەڵکی غافڵ و بەتاڵ لە نێوبەسـت ببەسـتێتەوە. لەڕاسـتیدا ئەمەش هەمـووی لە پێنـاو ئەو داخـوازییەدایە کە دروسـتکردنی نەتەوە لەلایەن نەتەوەخـوازییەوە دەیخوازێت(١٢٥/٣).

ئەم بۆچـوونە لە نـاو کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکانی جیهـانی ئیسـلامیدا نەتەوەخـوازی و ئیسـلامی مەزهەبـی وەک هێزێکـی دووسـەرە دەبینێ کە لە ململانێیدایە لەگەڵ هێزێکـی دوو سـەرەی تـردا کە سـەرێکی خێڵەو سـەرێکی ئیسـلامی تەریـقەتە، واتە تەریـقەت و خێـڵ ئەو دوو هێـزەن کە لەبەردەم ئیسـلامی مەزهەبـی و نەتەوەخوازیـدا وەسـتاون و ڕێگـرن لەبەردەم ئەوەدا لەناو سنوری سیاسـی دەوڵەتدا یەک کەلتوری پیشـەیی و یەک زمـان و یەک کەلتـوری ئاکـاری سـەراپاگیر بکرێـت. ئەوەی نەتەوەخـوازی وەک هێزێکـی

عەلمانی لەگەڵ ئیسلامی مەزهەبیدا تەماهی پێدەکات، ئەوەیە کە هەردووکیان هەمان ئامانجیان هەیە، ئەو ئامانجەش سەپاندنی یەککەلتورییە لە سنوری سیاسی دەوڵەتی مۆدێرندا.

نەتەوەخوازی دەیەوێت لە سنوری سیاسی دەوڵەتە مۆدێرنەکەدا یەک کەلتوری پیشەیی بەیەک زمان سەراپاگیربکرێت و لەبەرامبەر ئەو کەلتورەدا کەلتورە پیشەییەکە بە زمانێکی تر بوونی نەبێت، ئیسلامی مەزهەبیش دەیەوێت لەچوارچێوەی هەمان دەوڵەتدا یەک کەلتوری مەزهەبی ببێت بە کەلتوری ئاکاری و ئایینی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەو لەهەمان کاتدا رێگەش نەدات بەوەی کەلتورێکی تری مەزهەبی یان چەند کەلتورێکی نامەزهەبی وەک کەلتوریی روحی تەریقەتەکان لەناو سنوری ئەو دەوڵەتەدا ببن بە کەلتوری ئاکاری و ئایینی ناو دەوڵەتە مۆدێرنەکە. لە کاتێکدا خێڵ و تەریقەت رێگرن لە بەردەم ئەوەدا یەک کەلتوری پیشەیی و یەک کەلتوری ئاکاری بەسەر خەڵکی ناو ئەو دەوڵەتەدا بسەپێنرێ و هەر خێڵ و تەریقەتێک دەیەوێت لەناو ئەو دەوڵەتەدا دەستبەرداری کەلتورو ئاکاری خۆی نەبێت و کۆمەڵگاکەی ناو ئەو دەوڵەتە وەک کۆمەڵگایەکی فرەرەنگ بهێڵێتەوە.

گێلنەر پێی وایە ئیسلامی مەزهەبی توانای خۆگونجاندنی هەیە لەگەڵ کۆمەڵگای کشتوکاڵیداو لەرێگەی چینی خوێندەواری ناو خەلافەتەکانەوە رەوایەتی دەدات بە هەموو ئەو دەسەڵاتە ناوچەییانەی کە لە سنوری سیاسی ئەو خەلافەتەدا هەن، لەهەمان کاتدا توانای خۆ گونجاندنیشی هەیە لەگەڵ کۆمەڵگای پیشەسازیداو رەوایەتی دەدات بەدەسەڵاتی سیاسی ئەو دەوڵەتە مۆدێرنانەی کە نەتەوەخوازی نەتەوەیان تیا دروست دەکات. ئەو پێی وایە لەناو ئایینە تاکخواپەرستییەکاندا ئیسلامی مەزهەبی نموونەیەکە کە رێگە دەدات بە کەلتورە گەورەکەی خۆی لە کەلتوری چینی فەرمانڕەواو خوێنەوارنی ناوچە جیاوازەکانی خەلافەتەوە ببێت بە کەلتوری نەتەوەیی ئەو نەتەوانەی کە نەتەوەخوازی لە پرۆسەی پەرەپێدانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا دروستیان دەکات(١٥٥/٣).

بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر لەناوچە جیاجیاکانی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا کەلتوری تەریقەت بووەتە بەربەست لەبەردەم نەتەوەخوازیداو نەتەوەخوازیش بەهۆی کەلتورە مەزهەبییە بالاکەوە توانیویەتی کەلتورە

میللییە ئایینییەکانی ئەو ناوچانە بکاتەوەبەیەک و کۆتایی بەو بەربەستە بهێنێ. ئەو نەتەوەخوازیـــانەی کە کەلتـــورە نـــاوچەییەکەی خۆیـــان بە زمـــانێکی ستانداردی ناوچەیی گۆڕیوە بۆ کەلتورێکی پیشەیی مۆدێرن و کێشە زمانیان چارەســـەرکردووەو زمـــان وەک بەربەســـتێک لە بەردەم دروســـتکردنی نەتەوەکانیاندا نەماوە، ئەوەی کە ماوە تەنها کەلتورە ئایینییە جیاوازەکانی تەریقەتن و نەتەوەخوازی بەوەی کە لەگەڵ ئیسلامی مەزهەبیدا دەکەوێتە ناو پەیمانەوە ئەم بەربەستەش ناهێڵێت و هەموو ئەو کەلتورە ئیسلامییە میللیانە لەناو کەلتورێکی مەزهەبی بالادا دەکاتەوە بەیەک و کۆتایی بە جیاوازی ئایینی دەهێنێ.

لای ئەو نەتەوەخـوازیی عەرەبـی بەهـۆی ئەوەوە کە زمـانەکەی هەمـان زمـانی ئیسـلامی مەزهەبییە دەتوانێت کەلتـورە مەزهەبییە بـاڵاکەی ئیسـلام بخـاتە نـاو پێکهـاتەی نەتەوەوەو لەگەڵ کەلتـورە پیشـەییەکەدا بەبـێ کێشـە نەتەوە دروسـت بکـات. گێلـنەر پێـی وایە جـۆرێکی تـر لە نەتەوەخـوازیی لە ناوچەکەدا هەیە بەهۆی ئەوەوە کە هەموو دەرهاوسێکانی ناموسڵمانن، سود لە ئیسـلامی مەزهەبـی وەردەگرێـت و سـەردەکەوێت بەسـەر کەلتـورە نـزمە نامەزهەبییەکانـــداو نەتەوە دروســـت دەکـــات، وەک ســـۆماڵ و مالیزیـــا. نەتەوەخـــوازیش هەیە وەک نەتەوەخـــوازیی جەزائیـــری لەگەڵ ئەوەشـــدا لە ســنوری سیاســی دەوڵەتەکەیـدا فرەزمـانی هەیە، بەڵام سـود لە ئیسـلامی مەزهەبـی و زمـانەکەی وەردەگرێـت و دەیخـاتە شـوێنی ئەو کەلتـورە میللـیە ئایینییـانەی کە رێگـرن لەبەردەم دروسـتبوونی نەتەوەداو لەلایەکـی تریشـەوە خۆی دەچێتە شوێنی فەرمانڕەوا بێگانەکان و زمانی عەرەبی دەکاتە زمانی کەلتورە پیشەییەکەو دەیخاتە شوێنی زمانی فەرەنسی و بەمەش نەتەوەکەی خـۆی دروسـت دەکـات و کۆتـایی بە بەربەسـتە کەلتـورییەکە دەهێنـێ. لە ئێرانیشـدا نەتەوەخـوازیی ئێرانـی سـود لەکەلتـوری مەزهەبـی وەردەگرێـت و کۆتـــایی بەو کەلتـــورە عەلمـــانییە دەهێنـــێ کە فەرمانڕەوایـــانی ئێـــران فەرمانڕەوایەتی ئێرانیان پێدەکرد(١٢٨/٣).

بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەخوازی ناو ئەو دەوڵەتانە هەموویان دەکەونە نـاو پەیمـانەوە لەگەڵ ئیســلامی مەزهەبیـداو بەمەش ســەردەکەون بەســەر ئیسلامی تەریقەتدا کە رێگرە لەبەردەم ئەوەدا کەلتوری ئایینی لەناو دەوڵەتدا

ببێـــتەوە بەیەک کەلتـــور. هەریەک لەم نەتەوەخوازیـــانە بەجۆرێـــک لەگەڵ ئیســـلامی مەزهەبـــی دەکەوێـــتە نـــاو ئەو پەیمـــانەوە، بەڵام هەموویـــان یەک ئەنجامیان هەیەو نەتەوەیەک درووست دەکەن کە شوناسە نەتەوەییەکەی لە شوناسە ئاینییەکەی جیا ناکرێتەوە.

لاوازی ئیسلامی مەزهەبی و بەهێزی ئیسلامی میللی لە هەندێک ناوچەدا دەبێـتە هـۆی ئەوەی نەتەوەخـوازی بەئاسـانی نەتوانێـت نەتەوەکەی خـۆی دروست بکات، لای گێلنەر نەتەوەخوازییەکانی باشوری ئەفریقا نموونەی ئەو جۆرە لە نەتەوەخـوازین بە هـۆی لاوازی ئیسـلامی مەزهەبییەوەو بە هێـزی ئیسلامی میللیەوە لە دروستکردنی نەتەوەکانیاندا رووبەڕووی کێشـەی گەورە بوونەتەوە. لای ئەو ئیسلامی میللی لەو ناوچانەدا وای کردووە کە خێڵەکان زیـاتر وابەسـتە بـبن بە جیـاوازییە زمـانیی و کەلتورییەکـانی خۆیـانەوە. بـۆ روونکردنەوە ئەم حاڵەتەش باس لە سومالییەکان دەکات.

لای گێلنەر هەیمەنەی ئەوروپای و لاوازی کەلتوری مەزهەبی لەئەفریقادا حـاڵەتێکی تـایبەتی دوست کـردووەو بـووەتە هـۆی ئەوەی کەلتـوری خێڵەکـی ببێـــتە رێگرێکـــی گەورەی کەلتـــوریی لەبەردەم هەر بزووتنەوەیەکـــی نەتەوەخوازیـدا کە لەدوای نەمـانی فەرمـانڕەوا ئەوروپییە بیگانەکـان بییەوێـت بەزمـــانیکی ســـتانداردکراوی نـــاوچەیی لە رێـــگەی کەلتـــورە پیشـــەییەکەوە نەتەوەکەی خۆی دروست بکات.

لەم نـاوچەیەدا کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان پێکهـاتەیەکن لە کـۆمەڵە خێڵێکـی بەرایی کە چینێکی فەرمانڕەوای بێگانە حوکمیـان دەکات و لەبەرامبەر خۆیدا لە سنوری فەرمـانڕەوایەتی خۆیـدا دەیـان کـاتەوە بەیەک. لەنـاو ئەم خـێڵانەدا هەرخێڵێک زمـان وکەلتوری خێڵەکی تـایبەت بەخـۆی هەیەو هـیچ کەلتـورێکی مەزهەبی سەردەمی خەلافەتەکانیش نەیتوانیوە جۆرێک لە نزیکی و هاوبەشـی لە نێوانیاندا دروست بکات.

کاتێـک لەرێـگەی ئەوروپییەکـانەوە کەلتـورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی دەگـوازرێتەوە بـۆ ئەو ناوچـانە، ئەوەی دەگۆڕێـت تەنهـا چینـی فەرمانڕەوای نـاو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییانەو کەلتورە بـاڵا مەزهەبییەکەیانە بە چینێکـی فەرمـانڕەوا کە ئەوانـیش بیگـانەن، بەڵام کەلتورەکەیـان کەلتـورێکی مەزهەبی نییەو ئەو کەلتورە پیشـەییەیە کە نەتەوەخـوازی دەتوانێت نەتەوەی

پـێ دروسـت بکـات. لەنـاو ئەم ناوچـانەدا ئەوەی کەلتـوری کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکە پەرە پێـدەدات و قوتابخـانە مۆدێرنەکـانی بۆدەکـاتەوە، چینـە فەرمـانڕەوا ئەوروپیـیەکەیە، کەلتـورەکەش بەزمـانی ئەو چینـە فەرمـانڕەوایە لەناو قوتابخانەکاندا دەخوێنرێت. لای گێلنەر ئەوەی خێڵەکانی ناوچەیەک لەو ناوچـانە لەبەرامبەر چینی فەرمـانڕەوادا دەکـاتەوە بەیەک، زمـان و کەلتوری هـاوبەش نیـیە، بەڵکـو کـۆیلایەتی هاوبەشـی ئەوانە بـۆ ئەو چیـنە. ڕەش پێستییەکەشیان لەگەڵ شوناسی کۆیلایەتی بوونەکەیاندا بووەتە مۆرکێک بۆ کـۆیلایەتی و لەبەرامـبەر سـپی پێسـتیەتی فەرمـانڕەوا ئەوروپییەکانیانـدا بەرامـبەر بـووەتەوە، واتە ئەوان لەبەرامـبەر چینـی فەرمـانڕەوادا لەوەدا یەکن کە کـۆیلەی ئەو چینـە فەرمـانڕەوایەن و ڕەشییەکەشـیان مـۆرکی هاوبەشـی کۆیلایەتییەکەیانە(١٥٦/٣).

چینە فەرمانڕوا ئەوروپاییەکان قوتابخـانە مۆدێرنەکان لەنـاو ئەو خێڵانەدا دەکەنەوە کە لەسنوری دەسەڵاتی سیاسی خۆیاندان، زمانی خوێندنیش لەناو ئەو قوتابخانـانەدا ئەو زمـانە ئەوروپیـیەیە کە چینـی فەرمـانڕەوا لە کاروبارەکانی خۆیاندا بەکاری دەهێنن. دوای ئەوەی لەم ناوچانەدا خوێندن بەرەو پێش دەڕوات و کەسانی ناو ئەو خێڵانە لەرێگەی ئەو قوتابخانـانەوە کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکە وەردەگـرن و دەبـن بەچینـی خوێندەواری نـاو خێڵەکان، هەوڵدەدەن چینە فەرمانڕوا ئەوروپاییەکە لابدەن و خۆیـان جێگەیـان بگـرنەوە. ئەو خوێنـدەوارانەی کە رابەرایەتـی ئەم نەتەوەخـوازییە دەکەن، پێویسـتیان بەوەیە زمانێـک لە زمـانە ناوچەییەکـانی خۆیـان بکەن بە زمـانی کەلتـورە پیشـەییەکەو لە قوتابخانەکانیشـدا بـیخەنە شـوێنی ئەو زمـانە ئەوروپییەی کە خۆیان کەلتورە مۆدێرنەکەیان پێ وەرگرتووە.

لەهەنـدێک نـاوچەدا کە چینـی فەرمـانڕەوا ئەوروپـی و بێگـانەیەو زمـانی کەلتـورە پیشـەییەکەی قوتابخانەکـانیش زمـانێکی ئەوروپـی بێگـانەیە، چینـە فەرمـانڕەوا نابێگـانەکە، بە هەوڵێکـی زۆری نەتەوەخـوازی زمـانی عەرەبـی ستاندارد کە زمانی مەزهەبە دەکاتە زمانی کەلتورە پیشەییەکەو جێگەی زمانە بێگـانەکەی پێـدەگرێتەوە. نەتەوەخـوازیی جەزائـری نمـوونەی ئەو جـۆرە لە نەتەوەخوازییە کە دەتوانێت زمانی کەلتوری مەزهەبی بکات بەزمانی کەلتورە پیشەییەکەی قوتابخانەکان و لە رێگەیەوە نەتەوە دروست بکات.

نەتەوەخوازیی جەزائیری بۆ یەکخستنی کەلتورە خێڵەکییەکانی و کەلتورە ئایینییە میللییەکانی ناوخۆی، پەنا دەباتە بەر کەلتورە مەزهەبییە باڵاکەی ئیسلام و زمانەکەشی دەکات بە زمانی کەلتورە پیشەییەکەی خۆی و بەمە یەکبوونێکی کەلتوری لە نێوان خێڵە عەرەبییەکان و خێڵە بەربەرەکاندا دروستدەکات، واتە لێرەدا نەتەوەخوازیی جەزائیری ئیسلامی مەزهەبی بەکاردەهێنێ بۆ ئەوەی ئەو ئیسلامە میللییە فرەرەنگەی ناو خێڵەکان نەهێڵێت و رێگە خۆشبکات بۆ ئەوەی بە زمانی عەربی ستاندارد نەتەوە دروست بکات. بەڵام لە باکوری ئەفریقا لەبەر ئەوەی خوێندن و نوسین لەناو خێڵەکاندا نەبووەو ئیسلامی مەزهەبی زۆر بەهێز نەبووە تا خوێندن و نووسین لەناویاندا سەرهەڵبدات، ئەمە بووەتە هۆی ئەوەی نەتەوەخوازی لەو ناوچانەدا بەئاسانی نەتوانێت نەتەوە دروست بکات.

لەناو خێڵەکانی ئەم ناوچەیەدا سەرەڕای نەبوونی کەلتورێکی نوسراو فرەزمانییەکی ئێجگار زۆر هەیەو ئەو بێگانانەش کە ئەو ناوچانەیان داگیرکردووە، سنورە سیاسییەکانیان بەشێوەیەکی هەڕەمەکی دروستکردووەو چینە خوێندەوارەکەی ئەو خێڵانەش دوای ئەوەی فەرمانڕەوایەتی لەدەستی ئەوروپییەکان وەردەگرنەوە ئەو سنورە سیاسیانە دەست لێنادەن. لەهەر سنورێکی سیاسی ئەو ناوچەیەدا کۆمەڵە خێڵێکی زمان و کەلتور جیاواز هەیەو ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی چینە خوێندەوارە نوێیەکە نەتوانێت زمانێکی ستاندارد لە زمانی یەکێک لەو خێڵانە بۆ کەلتورە پشەییەکەی قوتابخانەکان ساز بکات.

گێلنەر بۆ روونکردنەوەی ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی کە کەلتورێکی مەزهەبی بەهێزیان نییە، باس لە نەتەوەخوازیی سومالی دەکات. لای ئەو نەتەوەخوازیی سۆمالی بۆ خۆجیاکردنەوەی لەئەمهرییەکان، ئیسلامیبوونەکەی لەگەڵ مەسیحیبوونی ئەمهریەکان بەرامبەر دەکاتەوە. نەتەوەخوازیی سۆمالی و ئەمهری هەردووکیان ئایین بەکار دەهێنن بۆ جیاکردنەوەی خۆیان لەیەکتر و بەهۆی ئەمەوە هەریەکەیان دەتوانێت دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دامەزرێنێ.

نەتەوەخوازیی سۆمالی سود لە ئیسلامبوونەکەی خێڵەکان وەردەگرێت و بەهۆی ئەمەوە دەتوانێت سەرکەوێت بەسەر ئەو هەموو جیاوازییە کەلتوری

و زمانییـانەی کە لەنێـوان خێڵەکانـدا هەیە. نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی لەنـاو دەوڵەتـی سـۆماڵیدا لە پێکەوەبەسـترانێکی بازرگـانیی شارسـتانی و شـوانکارییەکی خێڵەکی نەتەوەیەک دروستدەکات و ئەوەش ئەم دوو پێکهاتە دژ بەیەکە لەناو پێکهاتەیەکی نەتەوەیدا کۆدەکاتەوە، ئیسـلامیبوونی هەردوو پێکهـاتەکەیە. واتە نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی سـود لە ئیسـلامی مەزهەبـی وەردەگرێـت بـۆ ئەوەی چیـنە خوێنـدەوارەکەی و خەڵـکە خێڵەکیـیە نەخوێندەوارەکە لەناو نەتەوە دروستکراوەکەیدا بکاتەوە بەیەک.

ئەوەی جێـی پرسـیارە ئەوەیە چـۆن لەنـاو نەتەوەیەکـی دروسـتکراودا دروستەی کۆمەڵایەتی خێڵ و دروستەی کۆمەڵایەتی ئەو خوێندەوارانەی کە کەلتـورە پیشـەییەکە کردوونـی بە گروپێکـی جیـاواز لەخـێڵە بەراییەکـان، بـوونەتەوە بەیەک و هەریەکەشـیان دروسـتەکەی خـۆی پاراسـتووە؟ ئایـا دەتـوانین بەوەی کە نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی دروسـتیکردووە بڵێـین نەتەوە، لەکاتێکـدا نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی کۆمەڵگـایەکی دروسـتکردووە کە چیـنە فەرمانڕەواکەی کەلتورێکی پیشـەیی مۆدێرنی هەیەو خێڵەکانیش ئەو کەلتورە مۆدێرنە پیشـەییەیان وەرنەگرتووەو لەسـەر کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆیـان و زمانە سروشتییەکەی خۆیـان و پیشـەکانی خۆیـان ماونەتەوە؟ ئایا دەتوانین بەو کۆمەڵگـا سـۆماڵییە بڵێـین کۆمەڵگـای پیشەسـازی کە دەوڵەتەکەی دەوڵەتێکـی مـۆدێرنە، بەڵام کەلتـورەکەی وەک کەلتـوری کۆمەڵگـا کشتوکاڵییەکانی سەردەمی خەلافەت پێکهاتەیەکە لەکەلتوری چینی خوێنەوارو فەرمـانڕەوا کە کەلتـورێکی بـالایەو زمـانەکەی زمـانێکی سـتانداردە لەگەڵ کەلتـورە میللیـیە خێڵەکییەکـانی خێڵەکـان کە کـۆمەڵە کەلتـورێکی لەیەکتـر جیاوازن و هەریەکەیـان زمانی تایبەتی خـۆی هەیە؟. ئایا سۆماڵ بەوەی کە خـاوەنی دەوڵەتێکـی مـۆدێرنەو نەتەوەخـوازییەکەی نەیتوانیـوە کۆتـایی بەو فرەزمانی و فرەکەلتورییەی نـاو خێڵەکان بێنێ و لەنـاو کەلتورە پیشـەییەکەدا بیـان کـاتەوە بەیەک، توانیـویەتی لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەیـدا نەتەوە دروست بکات؟.

گێلنەر بۆ ئەوەی کێشە بۆ تیۆرەکەی دروست نەبێت، وای بۆ دەچێت کە نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی توانیـویەتی نەتەوە دروسـت بکـات بەوەی کە خـێڵە جیاوازەکـان و گـروپە خوێنـدەوارەکەی لەوەدا کـردووەتەوە بەیەک کە

هەمووییـــان موســـڵمانن و ســـەر بەهەمـــان کەلتـــوری مەزهەبـــین. واتە نەتەوەخوازی سۆماڵی نەتەوەی بەکەلتورە مەزهەبییەکە دروستکردووە نەک بەکەلتـورە مـۆدێرنە پیشـەییەکە، ئەوەش بـۆ دروسـتکردنی نەتەوە گـرنگە یەکبونی کەلتورییە، ئیتر ئەوە گرنگ نییە ئەو کەلتورە کەلتورێکی مۆدێرنی پیشەیی بێت یان کەلتورێکی مەزهەبی بێت. ئەم پاساوە دژ دەبێتەوە لەگەڵ ئەو بۆچوونەدا کە پێی وایە تەنها بەکەلتورە مۆدێرنە پیشـەیییەکەو تەنها لە سەردەمی مۆدێرندا نەتەوە دروستدەکرێت.

حـاڵەتی سـۆماڵییەکان ئەوە دەسـەلمێنێ کە دەکرێـت نەتەوە بەهەمـان دروسـتەی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان و بەکەلتـورێکی مەزهەبـی و ناپیشـەیی دروست بکرێت. گەر ئەمەش وابێت، ئەو کات دەتوانین هەموو ئەو کۆمەڵگا ناوچەییـانەی نـاو کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکان بە نەتەوە بـزانین کە دروسـتە کۆمەڵایەتییەکەیان وەک دروستە کۆمەڵایەتییەکەی سۆماڵییەکان لە دوو چین پێکهاتووە، چینی فەرمانڕەوا کە خاوەنی کەلتورێکی مەزهەبی باڵایەو خێڵەکان کە هەریەکەیـان خـاوەنی کەلتـوری میللـی و زمـانی سروشـتیی خـۆیەتی و لەلایەکەوە لە چینی فەرمانڕەوا جیای دەکاتەوە لەلایەکی ترەوە لە خێڵەکانی تری ناو سنوری سیاسی ئەو ناوچەیە جیای دەکاتەوە.

گەر ئەو کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییە ناوچەییـانە لەبەر بـوونی فرەکەلتـوری و فرەزمـانی نێـوان خێڵەکـان و بـوونی دوو جـۆر لە کەلتـور و زمـانی جیـاواز نەتەوە نەبـن، ئەوە بە هەمـان شـێوە نـاتوانین بڵێـین ئەوەی نەتەوەخـوازیی سۆماڵی لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتە مۆدێرنەکەی سۆماڵدا دروستیکردووە نەتەوەیە، چـونکە لەنـاو ئەم کۆمەڵگایەشـدا هەرچەنـدە چینـی فەرمـانڕەوا بە پێچەوانەی چینی فەرمانڕەوای کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکان کار لەسەر یەکبوونی کەلتـوری دەکـات و هەوڵـدەدا خێڵەکـان لەنـاو جەسـتەی خۆیـدا بگۆڕێـت بـۆ بەشێک لە جەستەی خۆی، بەڵام لەمەدا سەرکەوتوو نابێت و خێڵەکان پێشـتر لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەیاندا چۆن بوون، لەنـاو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەشدا وەک خۆیان بە زمان و کەلتورە میللییە جیاوازەکانیانەوە دەمێننەوە.

لەراســـتیدا ئەوەی لەنێـــوان کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەکەی ســـۆماڵ و کۆمەڵگـایەکی نـاوچەیی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییەکاندا جیـاوازە تەنهـا ئەوەیە کە چینـی فەرمـانڕەوا لە سـۆماڵدا هەوڵ دەدات هەمـوو خێڵەکـانی نـاو سـنورە

سیاسییەکەی خۆی لەناو جەستەی خۆیدا بتوێنێتەوەو کۆتایی بە فرەزمانی و فرەکەلتورییەکەیان بێنێ، بەڵام چینی خوێندەواری ناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەکە بە پێچەوانەی ئەمەوە هەوڵ دەدات لە رووی کەلتور و زمانەوە لەجیاوازیدا لەگەڵ خێڵەکاندا بمێنێتەوەو کۆمەڵگاکەی نەکات بە کۆمەڵگایەکی یەککەلتورو یەکزمان.

هەرچەندە ئەم جیاوازییە جیاوازی نێوان چینی فەرمانڕەوای هەردوو کۆمەڵگاکەیە، بەڵام بەهۆی ئەوەوە خێڵە سۆماڵییەکان وەک خۆیان بە زمان و کەلتورە جیاوازەکانی خۆیانەوە ماونەتەوە، حاڵەتە واقعییەکەیان هەروەک حاڵەتی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەکانەو وەک حاڵەتی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازیانە نییە کە نەتەوەخوازی بەناوی نەتەوەوە دروستی کردوون. کەواتە چۆن دەتوانیین بڵێین نەتەوەخوازیی سۆماڵی نەتەوەی لەناو دەوڵەتی سۆماڵیدا دروستکردووە؟.

لە باشترین حاڵەتدا دەتوانین بڵێین ئەوەی کە نەتەوەخوازیی سۆماڵی لەواقعی خێڵەکاندا دروستی کردووە کۆمەڵگایەکی خێڵەکی و کشتوکاڵییەو لە خەیاڵی نەتەوەخوازیی سۆماڵیشدا کۆمەڵگایەکی پیشەسازی و نەتەوەییە. گێلنەر ئەمە بەجۆرێکی تر گوزارشت لێ دەکات و دەڵێت سۆماڵییەکان وەک کوردەکان لەرووی دەرەکییەوە بونیان بوونێکی نەتەوەییەو لەڕووی ناوەکییەوە بوونیان بوونێکی خێڵەکییە، واتە لە ناوەوە خێڵن و لە دەرەوە نەتەوەن(١٥٠/٣).

بەپێی بۆچوونی دروستەخوازەکان کۆمەڵگای پیشەسازی ئەو کۆمەڵگایەیە کە مرۆڤایەتی هەمووی دەیخوازێت و ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەکان هەموویان لەبەرامبەر کۆمەڵگای پیشەسازیدا شکست بهێنن و هەموویان بگۆڕێن بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی. بەڵام حاڵەتی سۆماڵیەکان ئەوە دەخاتە روو کە ئەم بۆچوونە بۆچوونێکی دروست نییە، چوونکە لەگەڵ هاتنی کۆمەڵگای پیشەسازی بەخۆی و قوتابخانەکانییەوە بۆ ئەو ناوچەیە کۆتایی بە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەی ئەو ناوچەیە نەهاتووەو خێڵەکان بەخۆیان و کەلتورو زمانە جیاوازەکانیان و پیشەکانیانەوە ماونەتەوەو لەناو ئەو گروپە خوێندەوارەدا نەتوانراوە کە فەرمانڕەوایی دەوڵەتەکە دەکەن و هەوڵدەدەن کۆمەڵگا پیشەسازییەکە پەرە پێبدەن.

گێلنەر بۆ ئەوەی خۆی لەم کێشەیە دەرباز بکات و ئەو باوڕە لە مەترسی دووربخـــاتەوە کە پێـــی وایە هەمـــوو مرۆڤـــایەتی مەیلـــی بـــۆ ئەوە هەیە کۆمەڵگاکانیـان بـبن بە کۆمەڵگـای پیشەسـازی، هـۆی نەبـوونی ئەو جـۆرە لە مەیل لەنـاو خـێڵە سـۆماڵییەکاندا دەخـاتە ئەسـتۆی نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی و پێی وایە ئەوە لاوازی و شکستی نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی و چینە فەرمـانڕەوا خوێنـدەوارەکەیەتی ناتوانێـت خـێڵە سـۆماڵییەکان وا لـێ بکـات واز لە ژیـانە خێڵەکییەکەی خۆیان بهێنن و ڕوو بکەنە قوتابخانە مۆدێرنەکان و بەکەلتورە پیشەییەکەی لەکەسانێکی سەر بەکۆمەڵگایەکی خێڵەکی و کشتوکاڵیەوە ببن بە کەسـانێکی نـاو ئەو کۆمەڵگـا پیشەسـازییەی کە ئەوان دەیانەوێـت بە نـاوی نەتەوەوە لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتی سۆماڵیدا دروستی بکەن.

گێلـنەر پێـی وایە نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی لەبەر ئەوەی خـاوەنی دەوڵەتـی سەربەخۆی خۆی و کەلتورێکی پیشەی مۆدێرنی تایبەت بەخۆیەتی، دەتوانێت کەلتورەکەی خۆی بەسەر خێڵە سۆماڵییەکاندا بسەپێنێ و کۆتایی بەکۆمەڵگای کشـتوکاڵییە نـاوچەییەکەی نـاو سـۆماڵ بهێنـێ. بـۆیە ئەوەی وایکـردووە لەگەڵ بـــوونی دەوڵەت و نەتەوەخوازیـــدا دروســـتەی کۆمەڵگـــای کشـــتوکاڵی لە ناوچەیەکدا بەردەوام بێت و نەگۆڕێت بـۆ دروسـتەی کۆمەڵگـای پیشەسـازی، لاوازی کۆمەڵگـــای پیشەســـازی نیـــیەو لاوازی ئەو نەتەوەخـــوازییەیە کە لەو نـــاوچەیەدا پەرە بە کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەکە دەدات. واتە ئەوەی کە گومـــان دەخاتە سەر ئەوەی کۆمەڵگای پیشەسازی ئەو کۆمەڵگا جیهانییەیە کە هەمـوو مرۆڤایەتی دەیخوازێت، لەنـاو کۆمەڵگـای پیشەسـازی خۆیـدا نییەو لەنـاو ئەو بزووتنەوەیەدا کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا پەرە بە کۆمەڵگـای پیشەسـازی دەدات.

گەر حـاڵەتی سـۆماڵییەکان بەپێ ئەو سێ کۆمەڵگـایە لێکبـدەینەوە کە خـێڵە بەراییەکان لەناو پێکهاتەیەکی گەورەتر لە خێڵدا کۆدەکەنەوە، ئەوە دەتـوانین کۆمەڵگـــای ســـۆماڵی بخەیـــنە ریـــزی ئەو جـــۆرە لە کۆمەڵگـــاوە کە هێزێکـــی ناخێڵەکی لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروستی دەکات و لەڕووی سیاسـییەوە دەیانکـــاتەوە بەیەک، بەڵام لە ڕووی کەلتـــورو زمـــانەوە نایانکـــاتەوە بەیەک و لەنێـــوان خۆیانـــداو لەبەرامـــبەر کەلتـــورەکەی خۆیـــدا لەنـــاو جیاوازیـــدا دەیانهێڵێتەوە. ئەوەی کۆمەڵگای سۆماڵی لەم جۆرە لەکۆمەڵگـای خێڵەکـی جیـا

دەکاتەوە، تەنها جیاوازی کەلتورو زمانی هێزە ناخێڵەکییەکەیە. کەلتوری هێزە ناخێڵەکییەکەی ناو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەکە کەلتورێکی مەزهەبییەو زمانەکەشی زمانێکی ستانداردکراوە بۆ ئەو مەزهەبە، بەڵام کەلتوری ئەو هێزە ناخێڵەکییەی کە خێڵە بەراییەکانی سۆماڵ لەناو کۆمەڵگای سۆماڵیدا کۆدەکاتەوە کەلتورێکی پیشەیی مۆدێرنەو زمانەکەشی زمانێکی ستانداردکراوە بۆ گەیاندنی ئەو کەلتورە پیشەییە. ئەو نەتەوەخوازیەی کە وەک نەتەوەخوازیی رویتانی نەتەوە دروست دەکات پەیڕەوەی لەو سیستەمە دەکات کە کۆگەلێک لەناو خێڵێکی بەرایدا بە جەستەی کۆمەڵە خێڵێکی زمان و کەلتور جیاواز لە رێگەی هێزەوە کۆگەلەکەی دروست دەکات و کەلتورە خێڵەکییە جیاوازەکانی خێڵەکان و زمانە سروشتییە جیاوازەکانیان لەناو کەلتوری خێڵەکی خێڵەکەی خۆی و زمانی سروشتییەکەی دەکاتەوە بەیەک و یەک جەستەی کەلتوری و زمانی و سیاسی دروست دەکات، کە جەستەی کۆگەلە.

بەڵام ئەو نەتەوەخوازیانەی کە وەک نەتەوەخوازیی سۆماڵین لە دروست کردنی نەتەوەکانیاندا پەیڕەوی لەو سیستەمە دەکەن کە هێزێکی ناخێڵەکی کۆمەڵگا خێڵەکییەکەی خۆی لەچەند خێڵێکی زمان وکەلتور جیاواز دروست دەکات و وەک کۆگەل کەلتورە ناخێڵەکییەکەی خۆی و زمانە ستانداردە دروستکراوەکەی خۆی ناسەپێنێ بەسەر خێڵەکانداو رێگە دەدات هەر خێڵێک بە زمان و کەلتورە سروشتییە خێڵەکییەکەی خۆیەوە بمێنێتەوە بەمەرجێک کەلتورەکەی نەگۆڕێت بۆ کەلتورێکی ناخێڵەکی و زمانەکەشی نەگۆڕێت بۆ زمانێکی ستانداردی وەک ئەو زمانەی کە زمانی کەلتورە ناخێڵەکییەکەی چینە فەرمانڕەوا ناخێڵەکییەکەیە.

نەتەوە لەحاڵەتی سۆماڵییەکاندا وەک ئەو نەتەوە مۆدێرنە نییە کە نەتەوەخوازییەکانی چەشنی نەتەوەخوازیی رویتانی دروستی دەکەن، ئەو نەتەوەیەی نەتەوەخوازیی سۆماڵی دروستی دەکات، شێوە مۆدێرنەکەی ئەو کۆمەڵگایەیە کە هێزێکی ناخێڵەکی لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی بە کەلتورێکی ناخێڵەکی نامۆدێرن دروستی دەکات، ئەمەش ئەوە دەسەلمێنی ئەم جۆرە لە نەتەوەش هیچ نییە جگە لەو کۆمەڵگایەی کە هێزێکی ناخێڵەکی مۆدێرن بە کەلتورە پیشەییەکەی کۆمەڵگای کشتوکاڵی لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی

دروستی دەکات. ئەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازیی سۆماڵی دروستی دەکات و گێلنەر بە نەتەوەی خێڵەکی ناوی دەبات، کۆمەڵگایەکە کە هێزێکی ناخێڵەکی لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروستی دەکات کە لەڕووی سیاسییەوە توانیویەتی بەسەریاندا زاڵ ببێت.

ئەو نەتەوەیەش کە نەتەوەخـوازی رویتـانی و هاوشـێوەکانی دروسـتی دەکەن، کۆمەڵگـایەکە کۆگەلێـک لە رێـگەی هێـزەوە بە کەلتـورێکی نـاخێڵەکی مۆدێرن لە توانەوەی کۆمەڵە خێڵێک لەناو تاکە خێڵێکدا یان تـوانەوەی کۆمەڵە میللەتێـک لەنـاو یەک میللەتـدا دروسـتی دەکـات. ئەمەش بەڵگەیەکـی روونە لەسـەر ئەوە کە ئەوەی لەسـەردەمی کۆمەڵگـای پیشەسـازی و دروسـتکردنی نەتەوەکاندا لەناو کۆمەڵگاکاندا دەگۆڕێت، سیستەمی کۆمەڵایەتی و دروستەی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگاکان نییە، ئەوەی دەگۆڕێت تەنها جۆری کەلتورە.

لەکۆمەڵگا کشتوکاڵییەکاندا کەلتوری کۆمەڵگاکان کەلتورێکی ئاکاری بووەو لە کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا ئەو کەلتورە ئاکارییە گۆڕدراوە بۆ کەلتورێکی پیشـەیی، ئەمەش هـیچ کـاریگەرییەکی لەسـەر سیسـتەم و دروسـتەی کـۆمەڵایەتی و کەلتـوری و زمـانی کۆمەڵگاکـان نەبـووەو کۆمەڵگاکـانی ئەم سەردەمە درووستەی زمانیی و کەلتوری و کۆمەڵایەتی و تەنانەت سیاسی کۆمەڵگا پریمۆدێرنەکانیان هەڵگرتووە، ئەوەی لەناویاندا گۆڕاوە تەنها جۆرو شـێوەی کەلتـورو زمانەکـانەو کەلتـوری ئەم کۆمەڵگایـانە لەبـری ئەوەی کەلتورێکی ئاکاری بێت، کەلتورێکی پیشـەییەو زمانەکەشیان لەبری ئەوەی زمانی سروشتی کەلتورێکی ئاکاری سروشتی بێت یان زمانی کەلتورێکی مەزهەبی دروستکراو بێت، زمانی کەلتورێکی پیشەییە.

٣.٥) کورد لە نێوان رویتانییەکان و سوماڵییەکاندا

ئایـا ئەو بـزووتنەوە کوردییـانەی کە لە کۆتـای سـەدەی نـۆزدەدا سـەرهەڵدەدەن و تـا ئێسـتاش لە پەرەسـەندنی خۆیـان نەوەسـتاوەن، حاڵەتەکەیـان وەک حـاڵەتی ئەو نەتەوەخوازیـانەیە کە بەهەمـان سیسـتەمی کۆگەل نەتەوە دروستدەکەن یان حاڵەتەکەیان وەک حاڵەتی سۆماڵییەکانەو هێزێکی ناخێڵەکین و دەیانەوێت بە کەلتورە پیشـەییە مۆدێرنەکە بە نـاوی نەتەوەوە کۆمەڵگایەکی سیاسی لەکۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروست بکەن و

ناوی بنێن نەتەوە؟ گێلنەر بەبێ ئاگایی لە ئامانجی ئەم بزووتنەوە کوردییانەو ئەو سیستەمەی کە بە شێوەیەکی نائاگایانە پەیڕەوی دەکەن، حاڵەتەکەیان بە حاڵەتی نەتەوەخوازیی سوماڵی دەزانێت و پێی وایە ئامانجیان ئەوەیە نەتەوەیەکی خێڵەکی وەک ئەو نەتەوەیە دروستبکەن کە نەتەوەخوازیی سۆماڵی لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکەی خۆیدا بە پشت بەستن بە کەلتورە مەزهەبییەکەی ئیسلام و زمانە ستانداردەکەی دروستی کردووە، ئەو دەڵێت: بۆ نەتەوەیەکی خێڵەکی وەک ئەوەی لە حاڵەتی سوماڵییەکان و کوردەکاندا بەدیدەکرێت شیاوە کە بۆ ماوەیەک لەناوەوە خێڵ بێت و لەدەرەوە نەتەوە بێت(١٥٠/٣).

لە شوێنێکی تری کتێبەکەیدا دەڵێت: (سۆماڵییەکان جێی بایەخپێدانن بەوەی کە وەک کوردەکان نموونەیەکن لە ئاوێتەکردنی خێڵێکی کۆن کە لەسەر دروستەیەکی کۆمەڵایەتی دامەزراوە لەگەڵ نەتەوەخوازییەکی نوێی غافڵ کە لەسەر کەلتورێکی هاوبەش دامەزراوە-لەگەڵ ئەوەشدا هەستکردن بە رەچڵەکی خزمایەتی لەڕووی فەرمییەوە ناپەسەندەو باەڕپێهێنانی لە رووی واقعییە قەدەغەیە- بەڵام هەر بەهێزو کارایەو بۆ تێگەیشتن لە سیاسەتی ناوخۆیی بنەمایەکی یەکلاکەرەوەیە. پێموایە ئەمەش لەگەڵ ئەو تیۆرە گشتییەی ئێمەدا دژ نابێتەوە کە جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە زاڵبوونی ئەو کەلتورە هاوبەشە <نەتەوەییە> خوێندەوارانەیە بەسەر مرۆڤی مۆدێرندا لە داخورانی ئەو دروستە کۆنانەوە سەرچاوە دەگرێت کە لە سەردەمێکدا شوناس و کەرامەت و ئاسایشی مادی پێ بەخشیوە، بەڵام لە ئێستادا ئەم مرۆڤە بۆ بەدەستهێنانی ئەمانە پشت بە خوێندەواری دەبەستێ)(١٦٥/٣).

گێلنەر لەم دوو پەرەگرافە جیاوازەدا جارێک دەڵێت کوردەکان هەمان حاڵەتی سۆماڵییەکانیان هەیەو جارێکیش بە پێچەوانەوە دەڵێت سۆماڵییەکان هەمان حاڵەتی کوردیان هەیە، بەڵام بۆ چوونەکەی خۆی لەسەر حاڵەتی سۆماڵییەکان تیۆریزە دەکات نەک حاڵەتی کورد، ئەوەی لەبارەی کوردەوە دەیڵێت، دەبێت لەوەوە بیزانین کە لەبارەی حاڵەتی سۆماڵییەکانەوە تیۆریزەی کردووە. ئەوەش لە حاڵەتی سۆماڵیەکانەوە تیۆریزەی کردووە ئەوەیە کە نەتەوەخوازیی سۆماڵی وەک نەتەوەخوازیی کوردی ئەوەی دروستی دەکات جۆرێکی تایبەتە لە نەتەوە کە خێڵ ئاوێتە دەکات بەنەتەوەو ئەمەش دەبێتە

هـۆی ئەوەی ئەوەی دروسـتی دەکـات لە نـاوەوە خێـڵ بێـت و پەیـڕەوی لە یاساکانی خێڵ بکات و لە دەرەوە نەتەوەبێت و پەیڕەوەی لە یاساکانی نەتەوە دروستکراوەکان بکات. بەپێی ئەم بۆچوونە ئەم حاڵەتەش حاڵەتێکی کاتییەوە نەتەوەخـوازیی سـۆماڵی بە هـۆی ئەوەوە کە خـاوەنی کەلتـورێکی پیشـەیی و باڵاو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیەتی دەتوانێت ئەو نەتەوە خێڵەکییە پەرەپێبدات و لەداهـاتوودا بیکـات بە نەتەوەیەکـی دروسـتکراوی وەک ئەو نەتەوانەی کە نەتەوەخوازییە سەرکەوتووەکانی جیهان لەناو دەوڵەت مۆدێرنەکانی خۆیاندا دروستیان کردووە(٣/١٦٢-١٦٣).

ئێمە پێشتر باسمان لەوە کرد کە حاڵەتی کورد لە حاڵەتی ئەو رویتانیـانە جیـاوازە کە وەک خێڵێکـی تـەواوە لەنـاو کـۆگەلە میغالۆمـانییە مـۆدێرنەکەدا دەتوێنەوەو بەشێک لە جەسـتەی کەلتـوری و سیاسـی و زمـانی ئەو کۆگەلە مۆدێرنە پێکدەهێنن کە نەتەوەخوازیی میغالۆمـانی لەنـاو دەوڵەتە مـۆدێرنەکەی میغالۆمانیـادا بەنـاوی نەتەوەوە دروسـتی دەکـات. بۆ روونکـردنەوەی ئەمەش نەتەوەخـوازی تـورکی و فارسـیمان وەرگرتـوو لە رێگەیـانەوە باسـمان لە نەتەوەخـوازیی ئـازەری و چەرکەسـی کـرد کە چـۆن لە نـاو نەتەوەخـوازی فارسی و تورکیدا دەتوێنەوەوە دەبنە بەشێک لە جەستەی ئەو کۆگەلە نوێیەی کە نەتەوەخـوازیی فارسـی و نەتەوەخـوازیی تـورکی لەنـاو دەوڵەتـی ئێـران ودەوڵەتی تورکیادا دروستی دەکەن، لەم حاڵەتەشدا ئازەری و چەرکەسەکان حاڵەتی ئەو رویتانیانەیان دەبێت کە دەچنە ناو پێکهاتەی ئەو نەتەوەیەوە کە نەتەوەخوازیی میغالۆمانییەکان دروستی دەکات.

ئـێمە باسـمان لەوەش کـرد کە حـاڵەتی کـورد لە حـاڵەتەکەی تـری رویتانییەکـان جیـاوازە، واتە ئەو حـاڵەتەی کە نەتەوەخـوازیی رویتـانی خـۆی جیادەکاتەوە لە نەتەوەخوازی میغالۆمانی و لەناو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیدا کـۆگەلێکی مـۆدێرن بەنـاوی نەتەوەی رویتـانی دروسـت دەکـات، بـۆ روونکردنەوەی ئەمەش باسمان لە نەتەوەخوازیی گریکی کرد کە چۆن خـۆی لە نەتەوەخـوازیی تورکی جیا دەکاتەوەو لەناو دەوڵەتی سـەربەخۆی خۆیـدا کۆگەلە مۆدێرنەکەی خۆی بە ناوی نەتەوەوە دروست دەکات.

ئەوەی مـاوە گفتوگـۆی لەبـارەوە بکەیـن ئەو بۆچـوونەی گێلـنەرە کە کـوردو سـۆماڵییەکانی تێدا دەکاتەوە بەیەک و دەیەوێت بەبێ هیچ بەڵگەیەک ساغی

بکاتەوە کە کوردەکانیش وەک سۆمالییەکان ئەوەی کە دروستیان کردووە نەتەوەیەکی خێڵەکییەو لە ناوەوە پەیڕەوی لە یاساکانی خێڵ دەکات و لەدەرەوە پەیڕەوەی لە یاساکانی نەتەوە دەکات. ئایا حاڵەتی کوردو بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان هەمان حاڵەتی سۆمالییەکان و نەتەوەخوازییەکەیانە؟ ئەمە ئەو پرسیارەیە کە دەبێت لێرەدا وەڵامی بدەینەوە.

بەر لەوەی وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە دەبێ ئەوە روون بکەینەوە مەبەستی گێلنەر لەوە چییە کە دەڵێت کورد و سۆمالییەکان هەریەکەیان نەتەوەیەکی خێڵەکییان دروستکردووە، کە لەناوەوە خێڵەکییەو لە دەرەوە نەتەوەییە؟ بەپێی ئەوەی کە گێلنەر لە بارەی سۆمالییەکانەوە وتوویەتی مەبەستی لە خێڵ و یاسا خێڵەکییەکان ئەوە نییە کە خێڵێکی بەرایی لەناو خۆیدا پەیڕەوی دەکات، چوونکە ئەو سیستەمەی کەخێڵ لەناوخۆیدا پەیڕەوی دەکات داوای یەک شوناسی و یەک زمانی و یەک کەلتوری دەکات، بەڵام ئەوەی کە گێلنەر بە سیستەمی خێڵەکی ناوی دەبات ئەو سیستەمەیە کە داوای فرەشوناسی و فرەزمانی و فرەکەلتوری دەکات.

لای گێلنەر کێشەی نەتەوەخوازیی سۆمالی لەوەدایە کە لە رێگەی کەلتورە پیشەییەکەوە نەیتوانیوە شوناس و زمان و کەلتوری خێڵەکانی ناو دەوڵەتی سۆمالی بکاتەوە بەیەک، هەرخێڵێک لەو خێڵانە شوناس و کەلتورو زمانی خۆی هەیەو لە لایەکەوە جیاوازە لە شوناس و کەلتورو زمانی گروپی نەتەوەخوازەکان، لە لایەکی ترەوە جیاوازە لە شوناس و زمان وکەلتوری خێڵەکانی تر. مەبەستی گێلنەر لە خێڵەکیبوونی ئەم کۆمەڵگایە بوونی ئەم فرەکەلتورییەی نێوان خێڵەکانە. کەواتە ئەوەی لە ناو نەتەوە دروستکراوەکەی سۆمالییەکاندا خێڵەکییە ئەوەیە کە خێلەکانی ناو ئەو نەتەوە دروستکراوە فرەشوناس و فرەکەلتورو فرەزمانن، لێرادا خێڵەکیبوون مانای فرەشوناسی دەگەیێنێ. لای ئەو کۆمەڵگای سۆمالیی لەناوەوە خێڵەکییە چوونکە کۆمەڵگایەکە خێڵەکانی ناوی پەیڕەوی لە فرەشوناسی دەکەن نەک یەکشوناسی، کاتێکیش کە گێلنەر دەڵێت ئەم کۆمەڵگایە لەدەرەوە نەتەوەییە، لەوێوە دەڵێت کە نەتەوەخوازیی سۆمالی لەناو خۆیدا وەک خێڵەکان پەیڕەوی لە فرەشوناسی ناکات بەڵکو پەیڕەوی لە یەکشوناسی دەکات، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کۆمەڵگای سۆمالی لەدەرەوە نەتەوەییە بەوەی کە پەیڕەوی لە

یەکشوناسی دەکات، لە ناوە خێڵکییە چونکە پەیڕەوی لە فرەشوناسی دەکات. کەواتە پەیڕەوی کردن لە یەک شوناسی لای گێلنەر مانای نەتەوەییبوونە و پەیڕەوی کردن لە فرەشوناسی مانای خێڵەکیبوونە.

بەبۆچوونی گێلنەر ئەوەی نەتەوەخوازی سۆماڵی و بزوتنەوە کوردییەکان دروستی دەکەن لەناوەوە خێڵەکییە، چوونکە خێڵەکانی ناوی پەیڕەوی لە فرەشوناسی دەکەن، لە دەرەوەش نەتەوەیە چوونکە نەتەوەخوازییەکەی دەیەوێت پەیڕەوی لە یەکشوناسی بکەن. ئێمە لەڕێگەی چەمکی فرەشوناسی و یەکشوناسییەوە دەتوانین بە وردی لەوە تێبگەین کە گێلنەر لە ڕێگەی سۆماڵیەکانەوە لە بارەی کوردەوە دەیڵێت.

ئەوەی گێلنەری بە هەڵەدا بردووە و وای کردووە حاڵەتی کوردەکان بە هەمان حاڵەتی سۆماڵییەکان بزانێت ئەو فرەشوناسی و فرەزمانی و فرەکەلتورییەیە کە کوردەکان لە ناو خۆیاندا هەر لەمیدییەکانەوە تا ئێستا پەیڕەویان کردووە. لەراستیدا گێلنەرو ئەو لێکۆڵەرانەی کە بەپێی تیۆرە مۆدێرنەکەی نەتەوەخوازی ئەو سیستەمە لێکدەدەنەوە کە نەتەوەخوازییەکانی جیهان نەتەوەکانیان پێ دروست کردووە، بە هیچ شێوەیەک ئاگاداری ئەو سیستەمە نین کە بزووتنەوە کوردیە مۆدێرنەکان لە کۆتایی سەدەی نۆزدەوە پەیڕەوییان کردووەو بووەتە هۆی ئەوەی فرەشوناسی و فرەکەلتوری و فرەزمانی ببێتە دیارترین و گرنگترین خاسیەتی جیاکەرەوەی ئەم بزووتنەوانە لەهەموو بزووتەنەوە نەتەوەخوازییەکانی جیهان بە نەتەوەخوازیی سۆماڵیشەوە.

بێ ئاگایی گێلنەرو مەرجەعەکانی تری تیۆرە مۆدێرنەکەو ئەو لێکۆڵەرانەش کە بە پشت بەستن بەم مەرجەعانە باس لە نەتەوەکان دەکەن، هەر لەوەدا دەردەکەوێت کە تیۆرە عەقڵیەکەی نەتەوە کە تیۆری فەیلەسوفانی ئەڵمانە، تێکەڵ دەکەن لەگەڵ تیۆرە پریمۆردیاڵە سروشتییەکەی بیرمەندە فەرنسییەکاندا، ئەوان بەم کارەیان ئەوە دەسەلمێنن کە بێئاگان لەو سیستەمە عەقڵیەی کە فەیلەسوفانی ئەڵمان بە سیستەمی پەیدابوونی نەتەوەکانی دەزانن.

بەبێ ئاگادار بوون لەو سیستەمەی کە فەیلەسوفانی ئەڵمان بۆ بوونی نەتەوەکان تیۆریزەی دەکەن، زەحمەتە حاڵەتی کوردو پەیڕەوکردنی لە

فرەشوناسـی لەگەڵ حـاڵەتی سـۆماڵییەکان و هەمـوو ئەو کۆمەڵگایانەشـدا کە هێزێکـی نـاخێڵەکی لە کـۆمەڵە خێڵێکـی بەرایـی دروسـتی دەکـات و لە نـاو خێڵەکاندا پەیڕەو لە فرەشوناسی دەکات جیا بکرێتەوە. بۆ جیاکردنەوەی ئەم دوو حاڵەتە جیاوازەی پەیڕەوکردن لە فرەشوناسی دەبێت بگەڕێینەوە بۆ ئەو جیاکارییەی کە پێشتر ئێمە لە نێوان ئەو سێ کۆمەڵگای جیاوازەدا کردمان کە لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروست دەبن، واتە کۆگەل و کۆمەڵگای خێڵەکی هێزە ناخێڵەکییەکان و کۆمەڵگای عەقڵی.

ئەوەی حاڵەتانەی کە گێلنەر پەی پێ بردوون و کردوونـی بە نمـوونە بۆ حـاڵەتی نەتەوە دروسـتکراوەکان، تەنهـا حـاڵەتی کـۆگەلە لەگەڵ حـاڵەتی کۆمەڵگای خێڵەکی هێزە ناخێڵەکیەکان. نەتەوەخـوازیی رویتـانیی لە هەردوو حاڵەتەکەدا پەیڕەوی لە سیستەمی کۆگەل دەکات و نەتەوەخوازی سۆماڵیش بە هـۆی شکسـتهێنانی لە دروسـتکردی کۆگەلـدا وادەردەکەوێت پەیـڕەوی لە سیسـتەمی ئەو هێـزە نـاخێلەکییە بکـات کە کۆمەڵگـایەکی خێڵەکـی لە خـێڵە بەراییەکـان لە رووی سیاسـییەوە بەڕێـوە دەبـات. حـاڵەتی کـوردیش لە کۆمەڵگای کشتوکاڵی و کۆمەڵگای پیشەسازیدا پەیڕەوی لەم دوو سیستەمە ناکـات و پەیـڕەوی لە سیسـتەمێکی تردەکـات کە گێلـنەر لێـی بێئاگـایەو ئەو سیستەمەش ئەو سیستەمە عەقڵییەیە کە فەیلەسوفانی ئەڵمان بۆ پەرەسەندنی نەتەوە تیۆریزەیان کردووە. جیاوازی حاڵەتی کورد و حاڵەتی رویتانییەکان جیاوازی نێوان حاڵەتی کۆگەل و حاڵەتی کۆمەڵگای عەقڵییە، بەڵام جیاوازی نێوان حاڵەتی کوردو حاڵەتی شینپێستەکان کە خێڵە سۆماڵییەکان لە واقعدا دەینوێنن، جیـاوازی حـاڵەتی ئەو کۆمەڵگـا خێڵەکیـانەیە کە هێزێکـی نـاخێڵەکی وەک نەتەوەخـــوازیی ســـۆماڵی دروســـتی دەکـــات لەگەڵ ئەو کۆمەڵگـــا فرەشوناسەدا کە بزووتنەوە کوردییەکان بەبێ هوشیاری هێناویانەتە ئاراوە.

لەراستیدا ئەوەی کێشە بۆ تیۆرە دروستەییەکەی لێکۆڵەرە مۆدێرنیستەکان دروستکردووە حاڵەتی بزووتنەوە کوردییەکانە نەک حاڵەتی نەتەوەخوازیی ســـۆماڵی، چـــوونکە حـــاڵەتی ســـۆماڵییەکان لەوەوە کێشـــەیە لەبەردەم پەرەسەندنی کۆمەڵگای پیشەسازی و ئەو تیۆرەدا کە تیۆریزەی ئەم جۆرە لە کۆمەڵگا دەکات، کە لەگەڵ بوونی نەتەوەخوازیی سۆماڵیداو بوونی دەوڵەتێکی سـەربەخۆدا خـێڵە سـۆماڵییەکان هەر پەیـڕەوی لەو سیسـتەمەی سـەردەمی

خەلافەتە ئیسلامیەکان دەکەن کە تیایدا هێزێکی ناخێڵەکی لە رووی سیاسییەوە زاڵ دەبوو بەسەر کۆمەڵە خێڵێکی بەراییداو لە رووی کەلتوریی و زمانییەوە ئازادی دەکردن و رێگەی بە هەرخێڵێک لە خێڵەکان دەدا لەسەر کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆی و زمانەکەی خۆی بمێنێتەوەو پارێزگاری لە جیاوازییەکانی خۆی لە بەرامبەر خێڵەکانی تردا بکات، لە کاتێکدا لەگەڵ بوونی دەوڵەت و بوونی نەتەوەخوازیدا دەبێت دیوارە کەلتوری و زمانییەکانی نێوان خێڵەکان نەمێنن و ئەندامانی هەموو خێڵەکان بەبێ جیاوازیی ببن بە ئەندامی ناو ئەو گروپە خوێندەوارەی کە لەناو دەوڵەتەکەدا فەرمانڕەوایەتی دەکەن و لە هەمان کاتدا رابەرایەتی نەتەوەخوازی دەوڵەتەکەشی دەکەن. ئەو کێشەیەی کە خێڵە سۆماڵییەکان بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکە دروستی دەکەن، مانەوەیانە لەسەر هەمان ئەو حاڵەتەی کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەدا لەسەری بوون، ئەم حاڵەتەش دەکرێت بەو رێگایە چارەسەر بکرێت کە گێلنەر باسی دەکات.

کوردەکان وەک سۆماڵییەکان نە دەوڵەتیان هەیەو نە وەک ئەوان و زۆربەی نەتەوەخوازیەکانی جیهانی ئیسلامی سودیان لە ئیسلامی مەزهەبی وەرگرتووە بۆ یەکخستنی جیاوازییە ناوەکییەکانی خۆیان. کورد وەک سۆماڵییەکان نییە چوونکە دەوڵەتی نییە بەوەش کە دەوڵەتی نییە ناتوانین بزووتنەوە کوردییەکان وەک بزووتەنەوەی نەتەوەخوازیی سۆماڵی بە بزووتنەوەی نەتەوەخوازی بزانین.

گەر کورد بەپێی بۆچوونەکەی گێلنەر وەک سۆماڵییەکان بەربەستی کەلتوری لەبەردەم نەتەوەخوازییەکەیدا هەبێت و ئیسلامی مەزهەبیش دەرمانی ئەم دەردە بێت، ئەوە بزووتنەوە کوردییەکانیش سودیان لەو دەرمانە وەردەگرت و کێشەی فرەزمانی و فرەکەلتوری ناو کۆمەڵگا کوردییەکەیان وەک سۆماڵییەکان لە ئاستە باڵاکەیدا پێ چارەسەردەکرد. بەڵام ئەم بزووتنەوانە لەبری ئەوەی سود لە ئیسلامی مەزهەبی وەرگرن و یەکبوونی کەلتوری پێ دروستبکەن، سود لە ئیسلامی تەریقەت وەردەگرن و فرەکەلتوری پێ دەهێننە ئاراوە، ئەمەش نەک سود وەرگرتنە لە دەرمانەکەی گێلنەر بەڵکو سود وەرگرتنە لەو دەردەی کەئەو دەرمانە چارەسەری دەکات. جگە لەمەش ئەو فرەزمانی و فرەکەلتورییەی کە لەناو ئەو بزووتنەوانەدا

هەیە وەک فرەزمـانی و فرەکەلتـوری خـێڵە بەرابیەکـانی سـۆماڵ، فرەزمـانیی کۆمەڵە زمـانێکی سروشـتی و فرەکەلتوری کۆمەڵە کەلتـورێکی خێڵەکی نییە، بەڵکو فرەزمانی کۆمەڵە زمانێکی ئەدەبی و بـاڵایە لەگەڵ فرەکەلتـوری کۆمەڵە کەلتورێکی ئەدەبی و ئاینیی نوسـراو کە هەریەکەیـان لە ئاسـتی ئەو کەلتـورە باڵا تورکی و فارسیەدایە کە ئەدەبیاتی ئەو دوو میللەتەی پێ نوسـراوەتەوە. واتە کوردەکان وەک سۆماڵییەکان کەلتورەکەیان کەلتـورێکی زارەکی نییە تـا پێویسـتیان بە زمـانێکی مەزهەبـی وەک زمـانی عەربـی بێـت بـیکەن بەزمـانی کەلتـورە پیشـەییەکە، هەر بـزووتنەوەیەک لەو بـزووتنەوانە خـاوەنی زمـانێکی ئەدەبی باڵاو کەلتورێکی ناوچەیی باڵایەو هەوڵیداوە زمانەکەی بکات بەزمـانی کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە.

بـزووتنەوە کوردییەکـان وەک نەتەوەخـوازیی سـوماڵی میراتگـری دام و دەزگـاو کەلتـورو زمـانی ئەو هێـزە کۆڵۆنیالیسـتییە نەبـوون کە خـێڵە سـۆماڵییەکان لە بەرامبەریـدا کـۆیلایەتییەکی هـاوبەش کـۆی کردبـوونەوە، بە پـێچەوانەوە ئەم بـزووتنەوانە بەرهەمـی رووبەررو بـوونەوەن بەرامـبەر هەر هێزێک ویستبێتی کوردەکان بکاتە کۆیلە.

ئەم بــزووتنەوانە بە هەمــوو ئەو ناهوشیاریەشــەوە کە بەرامــبەر بە مـاهییەتی خۆیـان هەیـانە، ئەوەی کە ماهیەتەکەیـان پێکـدەهێنێ ئـازادییە نەک کۆیلایەتی. ئەم بزووتنەوانە نە لەنێوان خۆیاندا بە کۆیلایەتیکردن بۆ یەکتری رازین و نە بە کۆیلایەتیکردنیش بۆ هێزێکی رازین.

خێڵ و ئیتنیکە کوردییەکان نەک وەک سۆماڵییەکان بەوە رازی نەبـوون کە هێزێکـی نـاخێڵێکی لە بەرامـبەر خۆیانـدا بیانکـات بە کـۆیلە، بەڵکـو باشـترین نموونەی بەرگریکردنن لەوەی هەر هێزێک خێڵەکی بێت یـان نـاخێڵەکی بێگـانە بێت یان خۆییانە بێت لە بەرامبەر سەرداریەتی خۆیدا بیانکات بە کۆیلە.

کوردەکان باشترین نموونەن لە مێژوودا نەچوونەتە نـاو ئەو پەیمـانەوە کە لە نێـوان سـەردارو کـۆیلەدا دەبەسـترێت. هەر ئەم حـاڵەتەیە وای لە کـورد کـــردووە لە ســـەردەمی خەلافەتەکانـــدا ببێـــت بە حـــاڵەتێکی نـــاوازەو لە یاسابەدەری ئەو سیستەمەی کە ئیبن خەلدوون وەک سیستەمی دروسـبوونی کۆگەلەکـانی نـاو خەلافەتـی ئیسـلامی تیـۆریزەی دەکـات و لەسـەردەمە مۆدێرنەکەشـدا بەهەمـان شـێوە ببێـت بە حـاڵەتی نـاوازەو لەیاسـابەدەری ئەو

سیستەمەی کە گێلنەر وەک سیستەمی دروستبوونی نەتەوەکان تیۆریزەی دەکات. ئەمەش ئەوە روون دەکاتەوە کە کۆگەلە لەسەردەمی خەلافەتەکان و نەتەوە لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا بە هەمان سیستەم دروست دەکرێن، بەڵام بە دوو کەلتوری جیاواز. لەهەمان کاتدا ئەمە ئەوەش روون دەکاتەوە کە حاڵەتی کورد لە هەردوو سەردەمەکەدا لە دەرەوەی ئەو دوو سیستەمە دایەو لەناو ئەو دوو جیهانەدا پەیڕەوی لە سیستەمێکی تر دەکات کە سیستەمی کۆگەل نییە.

حاڵەتی کورد لە هەردوو سەردەمەکەدا لەوەدا ناوازەو لە یاسابەدەر نییە کە بۆ بوونی پەیڕەوی لە یاساکانی سیستەمێک نەکردووە، بەڵکوو لەوەدا ناوازەو لە یاسابەدەرە کە پەیڕەوی لە یاساکانی دروستبوونی کۆگەلەکان و ئەو کۆگەلە مۆدێرنانە نەکردووە کە ناونراون نەتەوە. کورد لە مێژووی کۆگەلەکانی ناو خەلافەتەکان و مێژووی نەتەوە دروستکراوەکانی ناو کۆمەڵگای پیشەسازیدا حاڵەتێکی لە یاسابەدەری ئەو سیستەمە نییە کە خۆی پەیڕەوی کردووە، بەڵکوو بەرجەستەکەری یاساکانی ئەو سیستەمەیە کە جیاوازە لە سیستەمی درووستبوونی کۆگەل مۆدێرن و پریمۆدێرنەکان.

ئەو سیستەمەش کە کورد لە مێژوودا پەیڕەوی کردووە ئەو سیستەمەیە کە بەرهەمهێنەری جیاوازییە زمانی و کەلتورییەکانە لەو یەکبوونە عەقڵییەی کە لەناو جیاوزییە زمانی و کەلتورییەکاندا بەشێوەیەکی پەتی هەیە، ئەم سیستەمەش یاساکانی تەواو پێچەوانەی ئەو سیستەمەن کە کۆگەل و نەتەوەخوازی پەیڕەوی لێدەکەن و بەرهەمهێنەری یەکبوونێکی سروشتییە لەو جیاوازییە کەلتوری و زمانییانەی کە بەشێوەیەکی واقعی هەن.

بەپێی نەخشەکەی گێلنەر نەتەوەخوازییەکانی جیهان شێوەی جیاجیای دوو نەتەوەخوازیی نموونەیی جیاوازن، یەکەمیان ئەو نەتەوەخوازییەیە کە بەسەر بەربەستی زمانیدا زاڵ دەبێت و نەتەوەکەی دروست دەکات، دووەمیان ئەو نەتەوەخوازییەیە کە بەسەر بەربەستی کەلتورە میللییە نزمەکاندا زاڵ دەبێت و نەتەوەکەی دروست دەکات.

ئەو نەتەوەخوازییە نمونەییەی کە لەسەرتای سەرهەڵدانی کۆمەڵگای پیشەسازیدا زۆرێک لە نەتەوەخوازییەکانی جیهان پەیڕەوی دەکەن، لەو جۆرەیە لە نەتەوەخوازیی کە رویتانییەکان دەتوانن بەدوو رێگاری جیاواز

پەیــــڕەوی بــــکەن. ئەو نەتەوەخـــوازییە نمـــوونەییەش کە زۆرێـــک لە نەتەوەخوازییەکـان لە قۆنـاغی پێگەیشـتنی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا پەیـڕەوی دەکەن، ئەویـــش بە دوو ڕێگــا پەیــڕەو دەکرێــت، ڕێگایەکیــان ئەوەیە کە جەزائیرییەکـان لە دوای کشـانەوەی ئەو هێـزە کۆڵەنیالیسـتەی کە کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییە خێڵەکییەکەی جەزائیـر بەرەوە کۆمەڵگایەکی پیشەسـازی دەبـات، پەیــڕەوی لێــدەکەن. پەیڕەوکردنەکەشــی بەوە دەبێــت کە نەتەوەخـــوازیی جەزائیـری سـود لە ئیسـلامی مەزهەبـی و زمـانی عەرەبـی وەر بگرێـت و لەڕێگەیەوە سەرکەوێت بەسـەر ئەو کەلتورە خێڵەکییە ئایینیانەدا کە بوونەتە بەربەست لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخـوازیی جەزائیـری لە دوای ئـازادبوونی لە دەسـەڵاتی کۆلۆنیالیسـتی فەرەنسـی نەتەوەکەی خـۆی لە نـاو دەوڵەتەکەیـدا دروست بکات. ڕێگاکەی تریشیان ئەوەیە کە نەتەوەخوازیی سۆماڵی دەیگرێتە بەرو سود لە کەلتورە ئیسلامییە مەزهەبییەکەو زمـانی عەرەبی وەردەگرێت دەیخـــاتە شـــوێنی زمـــان و کەلتـــوری ئەو هیـــزە کۆلۆنیالیســـتەی کە فەرمــانڕەوایەتی ســۆماڵییەکانی کــردووە، بەڵام بەم کــارەی ناتوانێـت وەک نەتەوەخـوازیی جەزائیـری بەکەلتـورە مەزهەبییەکەو زمـانە عەربییەکەی زاڵ بێــت بەســـەر کەلتـــورە ئـــایینییە میللیەکـــانی نـــاو خێڵەکـــان و زمـــانە سروشـــتییەکانیاندا. دەکرێـــت حـــاڵەتی یەکەم بە نەتەوەخـــوازیی دوای ئیمپراتۆریەتەکـان نـاوی بەریـن و دووەم بەنەتەوەخـوازی دوای کۆلۆنیـالیزم ناوی بەرین.

لەڕاستیدا نەتەوەخوازی پاش ئیمپراتوریەتەکان لەگەڵ نەتەوەخـوازی پاش کۆلۆنیـالیزم جیـاوازییەکی رواڵەتـی لە نێوانیانـدا هەیەو ئەمەش وادەکـات کە دابەشـکردنەکەی گێلـنەر تەنهـا توانـای ئەوەی هەبێت بە شـێوەیەکی رواڵەتـی نەتەوەخوازییەکان لەیەکتر جیابکاتەوە.

گەر بمانەوێت نەتەوەخوازییەکانی جیهان لەشێوە کۆگەل نموونەییەکەیاندا پیشـــان بـــدەین، ئەوە دەگەیـــنە یەک نەتەوەخـــوازیی نمـــوونەیی. ئەو نەتەوەخـــوازییە نمـــوونەییەش بەهەمـــان سیســـتەمی کـــۆگەل کاردەکـــات و نەتەوەکەی دروســت دەکــات، ئەوەی جیــاوازی نێــوان نەتەوەخوازییەکــانی جیهان دروست دەکات جیاوازی رادەی بەرجەستە کردنی ئەو نەتەوەخـوازییە نمـونەییەیە. بەبێ تێگەیشـتن لە کۆگەل زەحمەتە لەو نەتەوەیە تێ بگەیـن کە

نەتەوەخوازی دروستی دەکات، بەبێ تێگەیشتن لەو هێزە ناخێڵەکیەش کە کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی دروست دەکات زەحمەت لەو خێڵانە تێ بگەین کە نەیانتوانیوە ببن بە کۆگەل یان بچنە ناو پیکهاتەی کۆگەلێکەوە.

ئەو دوو حاڵەتەی کە گێلنەر باسیان دەکات دوو ڕێگای جیاواز بۆ دروستبوونی کۆگەلێک لە کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی نیشاندەدەن. بوونی هێزێکی ناخێڵەکی و کۆکردنەوەی کۆمەڵە خێڵێکی بەرایی لە سنوری فەرمانڕەوایی سیاسی خۆیدا ئەوە دەگەیێنێ ئەو خێڵانە نە توانای ئەوەیان هەبووە خۆیان ببن بە کۆگەل و نەتوانای ئەوەیان هەبووە لە ناو کۆگەلێکدا بتوێنەوە. ئەو دوو حاڵەتەی نەتەوەخوازیی هەردوکیان یەکن و ئەوەی لەنێوانیاندا جیاوازە تەنها ئەوەیە کە یەکەمیان لەئەنجامی هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵییەوە دێتە ئاراوەو نەتەوەکەی خۆی دروست دەکات، دووەمیان لە ئەنجامی پاشەکشێ کردنی هێزێکی کۆلۆنیالیستی مۆدێرنەوە دێتە ئاراوەو نەتەوەکەی خۆی دروست دەکات.

بۆ حاڵەتی یەکەم دەتوانین نموونەی نەتەوەخوازیی فارسی و تورکی بهێنینەوە کە لە دوای هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دروستبوون، بۆ دووەمیان دەتوانیین هەموو ئەو نەتەوەخوازیانە بە نموونە بێنینەوە کە لەدوای کشانەوەی هێزە کۆلۆنیالیستییەکان دروستبوون، وەک جەزائیرو سۆماڵ.

ئەم نەتەوەخوازیانە لەوەدا یەکن کە بەوە نەتەوە دروست دەکەن کە خێڵەکان و ئیتنیکەکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەی خۆیان تەماهی پێ بکەن لەگەڵ ئەو گروپە خوێندەوارە نوێیەدا کە نەتەوەخوازی رابەرایەتیان دەکات.

ئەوەی ئایدیاڵی نەتەوەخوازی دەیخوازێت ئەوە نییە کە نەتەوەخوازی بە زمانێکی بێگانەو کەلتورێکی بێگانە نەتەوەکەی دروست بکات یان بە زمان و کەلتوری مەزهەبێکی ئایینی دروستی بکات یان بە زمان و کەلتوری ئیتنیکێک لە ئیتنیکەکانی ناو سنوری دەوڵەتەکەی خۆی دروستی بکات بەڵکو ئەوەیە کە لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیدا دەبێت چینی خوێندەوار بە کەلتورە پیشەییەکەی خۆی و ئەو زمانەی کە کردوویەتی بە زمانی ئەو کەلتورە، جەستەی کەلتوری و زمانیی خێڵ و ئیتنیکە جیاوازەکان هەڵوەشێنێتەوەو

لەگەڵ جەستە کەلتوری و زمانییەکەی خۆیدا تەماهی پێ بکات و کۆگەلە کەلتورییەکەی خۆی دروست بکات.

ئەمەش هیچ جیاوازییەکی ئۆنتۆلۆجی و دروستەیی لەگەڵ ئەو خێڵەدا نییە کە دەبێت بە کۆگەل و لە سنوری ئەو دەسەڵاتە سیاسییەیدا کە هێزی زاڵیەتییەکەی بۆی دیاریکردووە جەستەی خێڵە جیاوازەکان لەگەڵ جەستەی خێڵەکەی خۆیدا تەماهی پێدەکات و کۆگەلەکەی دروست دەکات.

نەتەوەخوازیی سۆماڵی کە گێلنەر حاڵەتەکەی بەهەمان حاڵەتی بزووتنەوە کوردییەکان لە قەڵەم دەدات بە هەمان شێوەی نەتەوەخوازییەکانی جیهان پەیڕەوی لە سیستەمی دروستکردنی کۆگەل دەکات وهەوڵدات بگات بە شێوەگیرکردنی هەمان ئەو ئایدیاڵەی کە نەتەوەخوازی داوای بەرجەستەکردنی دەکات، بەڵام بە هۆی شکست هێنانی لە شێوەگیرکردنی ئەو ئایدیاڵەدا دەبێت بەحاڵەتێکی ناوازە. واتە نەتەوەخوازیی سۆماڵی گوزارشت لە شکستی نەتەوەخوازی دەکات لە ناو دەوڵەتی سۆماڵداو مانەوەی خێڵەکان لەجیاوازیدا بەرهەمی ئەو شکستەن لە سەپاندنی کەلتورە پیشەییەکەداو شتێک نییە کە لەنەتەوەخوازیی سۆماڵی کەوتبێتەوە.

گەر بوونی ئەم جیاوازیانە دەرئەنجامی شکستی ئەو نەتەوەخوازییە نەبن و بەرهەمێکی ئیجابی ئەم نەتەوەخوازییە بن، ئەوە ناکرێت بە نەتەوەخوای ناو ببرێت، چوونکە نەتەوەخوازی بەوە نەتەوەخوازییە کە لە سنوری سیاسی دەوڵەتەکەی خۆیدا شوناس و یەکبوون بەرهەم بهێنێ نەک فرەیی و جیاوازی.

ئەوەی بزوتنەوە کوردییەکان لە نەتەوەخوازییە شکستخواردووەکەی سۆماڵ و هەموو نەتەوەخوازییەکانی جیهان جیادەکاتەوە ئەوەیە بە پێچەوانەی ئەوەوە کار دەکەن کە نەتەوەخوازی داوای دەکات.

ئەم بزووتنەوانە لەبری ئەوەی وەک نەتەوەخوازی لەناو خۆیان و لەنێوان خۆیاندا یەکبوونی کەلتوری و زمانی بەرهەم بهێنن، جیاوازی کەلتوری و زمانی بەرهەم دەهێنن و پەیڕەوی لە یەکبوونی کەلتوری و زمانی ناکەن و هەر هەوڵێکیش بۆ ئەو یەکبوونە درابێت لەبری ئەوەی یەکبوونی بەرهەم هێنابێت، جیاوازییەکانی تۆختر کردووەتەوە. گەر ماهییەتی نەتەوەخوازی یەکبوون بێت، ماهییەتی هەر بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوە کوردییە

سەرکەوتووەکان جیاوازیی و فرەییە. هیچ بزووتنەوەیەک لەو بزووتنەوە مۆدێرنانەی کە لە کۆتایەکانی سەدەی نۆزدەوە تائێستا هەن نەیتوانیوە بمێنێتەوە گەر هەوڵی ئەوەیان دابێت وەک نەتەوەخوازی زمان و کەلتورە جیاوازەکان بکەنەوە بەیەک، ئەو بزووتنەوانەش لە هەموویان سەرکەوتووتر بوون کە لەناو خۆیاندا توانیویانە جیاوازییەکان بەرهەم بهێننەوەو پەرەیان پێ بدەن.

ناکرێت بزووتنەوە کوردییەکان بە بزوتنەوەی نەتەوەخواز بزانرێن و بخرێنە ریزی هیچ نەتەوەخوازییەک لە نەتەوەخوازییە سەرکەوتوو و شکست خواردووەکانی جیهان، بزووتنەوە کوردیییەکان نەتەوەخواز نین لەبەر یەک هۆی بچوک ئەویش ئەوەیە لە بری ئەوەی پەرە بەیەکبوونی کەلتوری و زمانی بدەن بەبێ هیچ مەترسییەک پەرە بە جیاوازی کەلتوری و زمانی دەدەن.

بزووتنەوە کوردییەکان بە ئاراستەی هەڵوەشاندنەوەی ئەوە کاردەکەن کە نەتەوەخوازی وەک کۆگەلێکی مۆدێرن دروستی دەکات، واتە دژی ئەو نەتەوەیەن کە نەتەوەخوازی بەسەپاندنی یەکزمانی و یەککەلتوری بەسەر فرەزمانی و فرەکەلتوریدا دروستی دەکات. بزووتنەوە کوردییەکان نەک بزووتنەوەی نەتەوەخوازنین بەڵکو تاکە بەربەستێکی گەورەن لەبەردەم ئەوەدا کە نەتەوەخوازی بەناوی نەتەوەوە لە ناوخۆیان و لە دەرەوەی خۆیاندا دروستی دەکات.

بەشی پێنجەم:

بزوتنەوە کوردییەکان

لە نێوان کوردبوون و نەتەوەخوازی

١) بزوتنەوە کوردییەکان و نەتەوەخوازی

ئایـــا ئەو بـــزووتنەوە کوردییـــانەی کە لەگەڵ بڵاوبـــوونەوەی کەلتـــورە مـــۆدێرنەکەو بڵاوبـــوونەوەی کۆمەڵگـــای پیشەســـازی ســـەرهەڵدەدەن وەک بزووتنەوەەکانی تری ناوچەکە دەتوانین بە نەتەوەخوازی ناویان بەرین؟ ئایا شتێکمان بەناوی نەتەوەخوازیی کوردییەوە هەیە؟ ئایا ئەم بزووتنەوانە وەک بـزووتنەوە نەتەوەخوازەکـانی جیهـان هەڵگـری هەمـان ئەو ئامـانجەن کە نەتەوەخـوازی لە رێگـەی سـەراپاگیرکردنی کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکەوە دەیەوێت وەدی بهێنێ؟ ئایا ئەم بزووتنەوانە وەک نەتەوەخـوازی ئامانجیـان دروسـتکردنی نەتەوەیە لە رێـگەی سـەپاندنی کەلتـورە مـۆدێرنەکەوە بەیەک زمـان و یەک چـۆنییەتی؟ ئایـا گەر ئەم بـزووتنەوانە خـاوەنی دەوڵەتێکـی سـەربەخۆ بوونـایە بە سـەراپاگیرکردنی یەک کەلتـورو یەک زمـان نەتەوەیـان لەسنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا دروست دەکرد، یان کەلتورە مۆدێرنەکەش لەنـاو سـنوری سیاسـی ئەو دەوڵەتەدا دەبـوویە کەلتـورێکی فرەزمـان و فرەرەنگ و نەتەوە بە مانا مۆدێرنەکەی دروست نەدەکرا؟.

ئەمـــانە ئەو پرســـیارانەن کە هەموویـــان لە دەوری یەک تەوەردا کۆبوونەتەوە ئەویش ئەو کێشەیە کە لەنێوان بزووتنەوە مۆدێرنە کوردییەکـان و نەتەوەخوازیـدا هەیەو ئەو کێشـەیە شـێوەگیر دەکـات کە لەکـۆنەوە لەلایەن لێکۆڵەرانی بواری کوردناسی ناو نراوە کێشەی کورد.

بـۆ ئەوەی ئەو کێشـەیە دیـاری بکرێـت پێویسـتە سـەرتا کێشـەی نێـوان بـزووتنەوە کـوردییە مۆدێرنەکـان کە بەهەڵە نـاو نـراون نەتەوەخـوازی لەگەڵ نەتەوەخوازیدا باس بکرێت و ئەوە روون بکرێتەوە کە جیاوازی چییە لەنێوان ئەو بیرەی کە ئەم بزووتنەوانە لەپێناو شـێوەگیرکردنی لەنـاو کۆمەڵگـادا هەن، لەگەڵ ئەو بیرەی کە نەتەوەخوازی لەپێناویدا هەیە. دەبێت لەهەمـان کاتدا ئەو جیـاوازییە بـدۆزینەوە کە لەنێـوان ئەو ئامـانجەدا هەیە کە بـووەتە هـۆی ســـەرهەڵدانی ئەم بـــزووتنەوانە لەگەڵ ئەو ئامـــانجەی کە نەتەوەخـــوازی لە پێناویدا دروست دەبێت.

دوای ئەوەی توانیمـان جیاوازی لەنێوان بیرو ئامـانجی ئەم بزووتنەوانەو نەتەوەخوازیدا بکەین، ئەو کات دەتوانین جارێکی تر بەو کێشـانەدا بچینەوە

کە لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی بە کێشەیان دەزانن لە بەردەم ئەوەدا کە ئەم بزووتنەوانە لەگەڵ ئەو تواناو چالاکییەشدا هەیانە بەدرێژای سەدەیەک زیاتر وەک بزووتنەوەکانی تری نەتەوەخوازی نەیانتوانیوە نەتەوە دروست بکەن، یان بە زمانی ئەو لێکۆڵەرانە لە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەدا وەک نەتەوەخوازیە راستەقینەکان سەرکەوتوو نەبوون و شکستیان هێناوە.

کێشەی ئەم لێکۆڵەرانە بە کوردو بێگانەوە ئەوەیە کە ئەم بزووتنەوانە لەبەرئەوەی شێوەی بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانیان گرتووەو بەبێ لێکۆڵینەوە وەک نەتەوەخوازی مامەڵەیان لەگەڵ کردوون و نەیانتوانیوە سەرەتا ئەو ساغ بکەنەوەو بە بەڵگەوە بیسەلمێنن کە ئەم بزووتنەوانە لەراستیدا وەک هەموو بزووتنەوەکانی تری ئەو سەردەمە بزووتنەوەی نەتەوەخوازن یان جۆرێکی ترن لە بزووتنەوە کە خاوەنی بیرو ئامانجی تایبەتی خۆیانن.

ئەم لێکۆڵەرانە هەر لەسەرەتاوە ئەوەیان بە بەڵگە نەویست زانیوە کە بزووتنەوە کوردییەکان وەک هەموو بزووتنەوەکانی تر نەتەوەخوازن و هەڵگری هەمان بیرو هەمان ئامانجی نەتەوەخوازین، بۆیە دەبێت لە چوارچێوەی نەتەوەخوازیدا لێیان بکۆڵرێتەوە.

لەڕاستیدا زانینی ئەوە بە بەڵگە نەویست کە ئەم بزووتنەوانە بزووتنەوەی نەتەوەخوازن و پرسیار نەکردن لەوەی کە ئەم بزووتنەوانە نەتەوەخوازن یان نەتەوەخواز نین، بووەتە هۆی ئەوەی ئەو لێکۆڵەرانە لەکارەکانی خۆیاندا نەگەن بە دەرئەنجامێکی زانستی و باوڕپێکراو.

ئەو لێکۆڵەرانە شکستی ئەم بزووتنەوانە دەگەڕێننەوە بۆ کۆمەڵە هۆیەک، گەر ئەم بزووتنەوانە نەتەوەخوازبن تا رادەیەک ئەو هۆکارانە دروست دەردەچن، بەڵام کاتێک ئەم بزووتنەوانە هەڵگری هەمان ئامانج و هەمان بیری نەتەوەخوازی نەبن ئەوەی ئەوان بە هۆکاری شکستی ئەم بزووتنەوانەیان زانیوە دەبێت هۆکار بۆ سەرکەتنی ئەم بزووتنەوانە.

بۆ نموونە ئەو فرەزمانی و فرەکەلتورییەی کە لەگەڵ سەرهەڵدانی ئەم بزووتنەوانەدا لە زمان و کەلتورە مۆدێرنەکەدا دێتە ئاراوە، گەر ئەم بزووتنەوانە بزووتنەوەی نەتەوەخوازبن ئەمە ئاماژە بەوە دەدات کە ئەوان هەر لەسەرتاوە توشی شکست هاتوون، چونکە نەیانتوانیووە رێگە لەوە بگرن فرەزمانی لە کەلتورە ئەدەبییە باڵاکانی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکانیانەوە

بگـوازرێتەوە بـۆ کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکە، یـان بە مانـایەکی تـر ئەم بـــزووتنەوانە وەک بزووتنەوەیەکـــی نەتەوەخـــوازی راســـتەقینە لەوەدا سەرکەوتوو نەبووە کە زمانی یەکێک لە ئەدەبیاتە باڵا جیاوازانەی کۆمەڵگای کوردی سەردەمی خەلافەتەکان وەرگرێت و بیکات بەتاکە زمانێک بۆ کەلتورە مۆدێرنەکەو رێگە بگرێت لەوەی زمانە باڵاکانی تر ببن بە زمانی ئەو کەلتورە.

بەڵام گەر ئەم فرەزمـانی و فرەکەلتـورییە کە ئەم بـزووتنەوانە لە کەلتـورە مـۆدێرنە کـوردییەکەدا دەیهێننە ئـاراوە لەوەوە نەبینرێت کە ئەم بـزووتنەوانە نەتەوەخوازن، بەڵکوو لەوەوە ببینرێت کە ئەم بزووتنەوانە بەرهەمی پرۆسەی بەنەتەوەبـوونن بەو مانــایەی کە لە تیـۆرە عەقڵیـــیەکەدا هەیە، ئەوکــاتە ئەم فرەزمـانی وفرەکەلتـورییە دەبێـتە نیشـانەی سـەرکەوتنی ئەو بـزووتنەوانە، چـــونکە بەپێـــی تیـــۆرە عەقڵیـــیەکە بـــوونی فرەزمـــانی و فرەکەلتـــوری لە گوزارشـتکردنی رووحـی نەتەوەدا نیشـانەی سـەرکەوتنەو نەبـوونی فرەزمـانی وفرەکەلتوری لە گوزارشتکردنی روحی نەتەوەدا نیشانەی شکستە.

بەپێـی ئەم تیـۆرە روحـی نەتەوە بـۆ ئەوەی لە کەلتـورو زمانـدا خـۆی شێوەگیر بکات پێویستی بە فرەزمانی وفرەکەلتوری هەیەو ئەو بەهۆی یەک رەنگەوە ناتوانێت خۆی شێوەگیر بکات و بۆ خۆشێوەگیرکردنی پێویستی بە زیاتر لە رەنگێک و زیاتر لە زمانێک و زیاتر لە شێوازێکی کەلتوری هەیە.

بۆ ئەوەی ئێمە خۆمان لەو هەڵە سەرەتاییە دوورخەینەوە کە ئەو لێکۆڵینەرانە لە دەسـتپێک و بنەمـای کارەکانیانـدا تێی کەوتـوون و لە بنچینەوە کارەکەیـان لەسـەری دامەزراوە، سـەرەتا دەبێـت بـاز بەسـەر ئەو پرسـیارەدا نەدەیـن کە داوامـان لێـدەکات بەر لەهەمـوو شـتێک سـاغی بکەیـنەوە ئەو بـزووتنەوانە بــزووتنەوەی نەتەوەخــوازن و هەڵگــری هەمــان ئامــانج و هەمــان بیــری نەتەوەخوازین یان جۆرێکی ترن لە بزووتنەوەو هەڵگری بیروئامانجێکی ترن. بۆ ئەمەش پێویستمان بەوەیە بەراوردێک بکەین لەنێوان ئەو بیرو ئامانجەدا کە ئەم بـــزووتنەوانە لەســـەری دامەزراون لەگەڵ ئەو بیـــرو ئامـــانجەدا کە نەتەوەخوازی لەسەری دامەزراوە.

ئێمە پێشتر لەرێگەی مەرجەعە تیۆرییە باوڕپێکراوەکانی نەتەوەخوازییەوە ئەوەمان روونکردەوە کە ئامانجی نەتەوەخوازی لەراستیدا نەتەوە نییە، بەڵکو نەتەوەخـــوازی بەنـــاوی دروســـتکردنی نەتەوەوە کـــار بـــۆ ئەوە دەکـــات

کۆمەڵگـایەکی کشـتوکاڵی بگۆڕێت بـۆ کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی. لەروانـگەی نەتەوەخـــواییەوە نەتەوە ئەو کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە نـــاوچەییەیە کە نەتەوەخـوازییەک لە نەتەوەخوازییەکان لەرێگەی بـزووتنەوەکەیەوە دروسـتی دەکات و ئەو نەتەوەیەش دروستی دەکات بەو مانـایە نەتەوە نییە کە خەڵکی بە گشــتی لەکــاتی بیرکــردنەوە لە نەتەوەکەی خۆیانــدا وێنــای دەکەن، ئەم کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە نەتەوەیە چـــوونکە کۆمەڵگـــایەکی پیشەســـازی دروســـتکراوە, بەوەش دروســـتکراوە کە نەتەوەخـــوازییە دروســـتکەرەکەی کەلتورە مۆدێرنە پیشەییەکەی بە تاکە زمانێک لە سنوری سیاسی دەوڵەتێکی مۆدێرنـدا سـەراپاگیر کـردووەو بـووە بەکەلتـوری هەمـوو خوێنـدەوارانی نـاو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە.

نەتەوە لەروانگەی نەتەوەخـوازییەوە کۆمەڵگایەکی پیشەسازی یەک زمـان و یەککەلتـورەو ئەنـدامانی ئەو نەتەوەیەش تەنهـا ئەو کەسـانە دەگـرێتەوە کە بەو زمـــــان و شـــــێوازە کەلتـــــورییە لە قوتابخانەکـــــانی ئەو دەوڵەتەدا پەروەردەکــراون وبــوونەتەوە ئەنــدامی ئەو کۆمەڵگــا خوێنــدەوارەی کە ئەو قوتابخانانە بەرهەمی دەهێنن.

کەسێک لەو قوتابخـانانە ئەو کەلتورەی بەهەمـان ئەو زمـانە وەرنەگرتبێت کە زمانی کەلتورە پیشـەییەکەی قوتابخانەکانی ئەو دەوڵەتەیە، ئەوە نابێت بە ئەنـدامی ئەو کۆمەڵگـا خوێنـدەوارە پیشەسـازییە، گەر نەبـوو بە ئەنـدامی ئەو کۆمەڵگـایەش، ناتوانێت ببێت بە ئەنـدام لەنـاو ئەو نەتەوەدا کە نەتەوەخـوازی دروستی دەکات.

نەتەوە بەپێــی ئەم بۆچـــوونە نـــاوە بـــۆ ئەو کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەی کە قوتابخانەکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتێک بە یەک زمان بەرهەمی دەهێنن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ شــتێک بەنــاوی نەتەوەوە لە دەرەوەی ئەو کۆمەڵگـــا پیشەسازییەوە بوونی نییە. لەراستیدا ئەوەی نەتەوەخوازی دروستی دەکـات نەتەوە نیــیە، بەڵکــو کۆمەڵگـــایەکی پیشەســـازیی یەکزمـــان و یەککەلتـــورەو نەتەوەخـوازی نـاوی دەنێت نەتەوە، نەتەوەخـوازی دەتوانێت بەبێ ناولێنـانی ئەم کۆمەڵگایە بە نەتەوە کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی خۆی دروست بکات.

بەکارهێنانی ناوی نەتەوە بۆ ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییە وەک گێلنەر دەڵێت جگە لە چەواشەکردنێکی سیاسی هیچی تر نییە، لەڕاستیدا نەتەوەخـوازی لە

ڕێــگەی بەکارهێنــانی نــاوی نەتەوەوە هەوڵــدەدات ئەوەی کە خەڵکــی بە شێوەیەکی سروشتی ناویان ناوە نەتەوە بیگۆڕێت بۆ شتێکی تر کە نەتەوە نیــیەو کۆمەڵگــای پیشەســازییە. واتە نەتەوەخــوازی لە بنچیــنەدا کــاری دروســتکردنی نەتەوە نیــیە، بەڵکــو کــاری ڕێگــرتەنە لە دروســتبوونی ئەو کۆمەڵگایەی کە خەڵکی لە بیرکردنەوەی خۆیدا ناویان ناوە نەتەوە.

لەوانەیە گرنگترین جیاوازی نێوان بزووتنەوە کوردییەکان و نەتەوەخوازی ئەوە بێت کە بزووتنەوە کوردیەکان بیرۆکەی نەتەوە لەلایان ئەو کۆمەڵگایە بێــت کە خەڵــک لە خەیــاڵی خۆیــدا نــاوی نــاوە نەتەوە، بەڵام بــزووتنەوە نەتەوەخوازەکــانی دنیــا بە پــێچەوانەی ئەمەوە بیــرۆکەی نەتەوە لەلایــان ئەو کۆمەڵگــا پیشەســـازییەیە کە کۆتــایی بەو خەونە دەهێنــێ خەڵکــی بەو کۆمەڵگــایەوە دەیبیــنن کە ناویــان نــاوە نەتەوە. ئەوەی وادەکــات ئەو بزووتنەوانەی کە کۆمەڵگا پیشەسازییە ناوچەییەکان دروست دەکەن کۆمەڵگا دروستکراوەکەیان ناو بنێن نەتەوە، ئەوە نییە کە ئەو کۆمەڵگایە کۆمەڵگایەکی مۆدێرنەو لەسەر کەلتورێکی پیشەیی نوێ دامەزراوەو لەسەر ئەو کەلتورە ئاکاری و مەزهەبییە دانەمەزراوە کە کۆمەڵگا کشتوکاڵییە پریمۆدێرنەکانی لەسەر دامەزراوە، بەڵکوو لەوێوە ناو نراوە نەتەوە کە ڕێگە نادات بەوەی کەلتورەکەی زیاتر لە زمانێک و شێوازێکی هەبێت.

ناونانی ئەم کۆمەڵگایە بەنەتەوە لەوەوە نییە کە کەلتورەکەی کەلتورێکی پیشەیی مۆدێرنەو جیاوازە لە کەلتوری کۆمەڵگا کشتوکاڵییە ناوچەییەکان کە کەلتورەکەیــان کەلتــورێکی نــامۆدێرن و ناپیشــەییە، بەڵکــو لەوەوە نــاونراون نەتەوە کە کۆمەڵگــایەکی تــاککەلتورین و کەلتورەکەیــان یەکزمــان و یەک شێوازی کەلتوری هەیە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ نەتەوە لەبیــری نەتەوەخوازیــدا کۆمەڵگــایەکی یەککەلتورو یەکزمانەو لەناوخۆیدا لەڕووی کەلتورییەوە پەیڕەوی لەیاسای شــوناس دەکــات و ڕێگــرە لەبەردەم ئەوەدا جیــاوازی وفرەیــی بکەوێــتە نــاو کەلتورەکەیەوەو کەلتورەکەی بکات بەچەند کەلتورێکی جیاواز.

نەتەوە لەبیــری نەتەوەخوازیــدا ئەوەنــدەی وێنــاکردنی کۆمەڵگــایەکی یەککەلتورو یەکزمانە، ئەوەندە وێناکردنی کۆمەڵگایەکی پیشەسازی و مۆدێرن نیــیە. ئەو کۆمەڵگــا پیشەســازییەی کە نەتەوەخــوازی دروســتی دەکــات گەر

کۆمەڵگایەکی فرەزمان و فرەشێواز بێت، ناکرێت ناو بنرێت نەتەوە. کاتێک شیاوە ئەم کۆمەڵگایە بەناوی نەتەوە ناوببرێت کە لە کەلتورە مۆدێرنەکەیدا پەیڕەوی یەکزمانی و یەک شێوازی بکات و نەهێڵێت فرەزمانی و فرەشێوازی ببێتە هۆی ئەوەی کەلتورەکەی ببێت بە کۆمەڵە کەلتورێکی جیاواز.

گەر لەو بزووتنەوە مۆدێرنانە رامێنین کە بەر لە هەڵوەشاندنەوەی خەلافەتە مەزهەبییەکەی عوسمانییەکاندا لەگەڵ بزووتنەوە تورکییە مۆدێرنەکەو بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تری ناوچەکەدا وەک بزووتنەوە نەتەوەخوازییەکانی ناو ئەو خەلافەتە سەرهەڵدەدەن، زۆر بە روونی ئەوە هەست پێدەکەین کەهەموو بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تری جگە لە بزووتنەوە کوردییەکان، یەکزمان و یەک شێواز بۆ بڵاوکردنەوەی کەلتورە مۆدێرنەکە بەکار دەهێنن و ئەو مەرجە بنەڕەتییەی نەتەوەخوازی تێردەکەن کە داوای ئەوە دەکات کەلتوری ئەو کۆمەڵگایەی کە بەناوی نەتەوەوە دروستی دەکات دەبێت یەکزمان و یەکشێوازبێت و پارێزگاری لەوە بکات ببێت بە کۆمەڵە کەلتورێکی مۆدێرنی جیاواز.

پەیڕەوکردنی ئەو بزووتنەوانە لە یەککەلتوری، پەیڕەوکردنە لەو بنەما یەکەمییە میتافیزیکییەی کەهەموو بزووتنەوەیەکی لەو جۆرە دەکات بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئایا بزووتنەوە کوردییەکان ئەو یاسای شوناسە لەکەلتورە مۆدێرنەکەدا پەیڕەودەکەن کە پەیڕەوکردنی مەرجە بۆ ئەوەی هەر بزووتنەوەیکی مۆدێرن ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازو بتوانێت کار بۆئەوە بکات نەتەوەکەی لەرێگەی دروستکردنی کۆمەڵگایەکی پیشەسازی ناوچەییەوە دروست بکات یان پەیڕەوی یاسای جیاوازی دەکات و وا نەتەوە دەبینێ کە کۆمەڵگایەکە کەلتورەکەی فرەشێوازو فرەزمانە؟.

گەر لە بەرایترینی بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکانی ناو خەلافەتی عوسمانی رامێنین ئەوە بە روونی دەردەکەوێت کە بزووتنەوە کوردیەکان لەو کاتەوە کە دەوڵەتە مۆدێرنەکان دروست نەبوون و بزووتنەوەکان هێشتا نەچوونەتە ئەو قۆناغەی پەرەسەندنی خۆیان کە تیایدا دەبن بە بزووتنەوەی نەتەوەخواز، پەیڕەوییان لەو یاسا بنەڕەتییە نەکردووە کە ئەو بزووتنەوەیە دەکات بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز. ئەو بزووتنەوە مۆدێرنە کوردییەی کە

لەنــاوچەرگەی خەلافەتە مەزهەبیــیەکەی عوســمانییەکاندا لە ڕێــگەی چیــنە خوێنــدەوارەکەی نــاوچە جیاجیاکــانی کوردســتانەوە وەک بزووتنەوەیەکــی مـۆدێرن سـەرهەڵدەدات، هەر لەسـەرەتاوە پەیـڕەوی لەو یاسـایە ناکـات کە بە پەیرەوکردنی دەتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەم بـزووتنەوەیە لە یەکەم بڵاوکـراوەی مـۆدێرنی خۆیـدا کە ڕۆژنـامەی کوردستانەو کۆمەڵە خوێندەوارێکی مۆدێرن دەری دەکەن کە سـەر بە نـاوچە جیایاکـانی کوردسـتانن و هەریەکەیـان سـەر بە کەلتـورێکی ئەدەبـی بـاڵای جیـاوازن، بەهەمـان ئەو جیـاوازییە زمانیـانەی خۆیـانەوە کەلتـورە مـۆدێرنەکە لەسـەر لاپەڕەکـانی ئەو ڕۆژنـامەیە دەکەن بە کـۆمەڵە کەلتـورێکی مـۆدێرنی جیاوازو ئەمەش تا ئێستا بەردەوامی هەیە.

پەیڕەوکردنــی فرەزمــانی و فرەشــێوازی لەلایەن ئەو چیــنە خوێنــدەوارە مـۆدێرنەی کە نوێنەرایەتی لایەنی کەلتوری ئەم بـزووتنەوە کوردییە دەکـات، لەلایەکەوە ئامـاژە بەوە دەدات کە ئەم بـزووتنەوەیە وەک هەمـوو بـزووتنەوە مۆدێرنەکانی تری ناوچەکە کار بۆ ئەوە دەکات بەکەلتورە پیشەیی مۆدێرنەکە کۆمەڵگا کشتوکاڵییە کوردییە پریمۆدێرنەکەی خۆی بگۆڕێت بـۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسـازی نـاوچەیی مـۆدێرن. بەڵام لەلایەکـی تـرەوە ئامـاژە بەوە دەدات کە ئەم بزووتنەوەیە هەر لەسەرتاوە دژی ئەو بنەمایەی نەتەوەحوازی کاردەکات کە داوا دەکــات ئەو بــزووتنەوەیە یەک زمــان و یەک شــێواز لە کەلتــورە پیشــەییە مــۆدێرنەکەدا بەکــاربهێنێ و بەهــۆی بەکارهێنــانی فرەزمــانی و فرەشـێوازییەوە کەلتـورە مـۆدێرنەکە لەناوخۆیـدا نەکـات بە چەنـد کەلتـورێکی پیشەیی جیاواز.

ئەم بزووتنەوەیە لەبری ئەوەی پەیڕەوی لەم یاسایە بکات و یەک شێوازو یەک زمان بدات بەکەلتورە مۆدێرنەکە، بە پێچەوانەی ئەم یاسایەوە کاردەکات و کەلتورە مۆدێرنەکە لەناوخۆیدا دەکات بەچەند کەلتورێکی جیاوازو ئەمەش دەبێـتە هـۆی ئەوەی وەک دژێکـی نەتەوەخـوازی و هەمـوو ئەو بـزووتنەوە مۆدێرنــانە دەرکەوێــت کە بە پەیڕەوکردنــی ئەو یاســایە دەبــن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەمە ئەوە دەســەلمێنێ کە ئەم بــزووتنەوەیە وەک هەر بزووتنەوەیەکــی مـۆدێرن ئامـانجی ئەوەیە کە کۆمەڵگایەکی پیشەسـازی نـاوچەیی دامەزرێنـێ،

بەڵام بەوەی کە لەنـاو خۆیـدا لە دارشـتنی کەلتـورە مـۆدێرنەکەی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکەدا پەیـڕەوی لە یاسـای شـوناس ناکـات و پەیـڕەوی لە یاسـای جیاوازی و فرەشوناسـی دەکـات، ئەوە ڕەتـدەکاتەوە وەک بزووتنەوەکـانی تـر ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەم بـــزووتنەوەیە هەر لەســـەرەتاوە بزووتنەوەیەکـــی مـــۆدێرنە، بەڵام نەتەوەخـــواز نیـــیەو ئەوە ناکـــاتە ئامـــانجی خـــۆی کەلتـــوری ئەو کۆمەڵگـــا پیشەسازییە مۆدێرنەی کە دەیەوێت دروستی بکات یەک کەلتور بێت و یەک زمان و شێوازی هەبێت، بەڵکو بە پێچەوانەوە ڕێگە دەدات بەو فرەزمـانی و فرەشـــێوازییەی کە کەلتـــورە ئەدەبیـــیە بـــاڵاکەی کۆمەڵگـــا کـــوردییە پریمۆدێرنەکەی کردووە بە چەند کەلتورێکی ئەدەبی جیاواز، کەلتورە پیشەییە مـۆدێرنەکەش بکـات بە چەنـد کەلتـورێکی پیشـەیی جیـاواز. ئەم بـزووتنەوەیە بەوەی کە لەســـەر بنەمـــای کەلتـــورە مـــۆدێرنەکەی کۆمەڵگـــای پیشەســـازی دامەزراوە، وەک هەمـوو بزووتنەوەکـانی تـر بزووتنەوەیەکـی مـۆدێرنەو کـار بۆدروسـت کردنـی کۆمەڵگـای پیشەسـازی دەکـات، دانـانی ئەم بـزووتنەوەیە بەپەرچەکردارێکـــی خێڵەکییـــانەی کۆمەڵگـــا پریمـــۆدێرنە کـــوردییەکە دژی مـۆدێرنیتێ و دروسـتکردنی کۆمەڵگـا پیشەسـازی، کـارێکی نازانسـتی و بـێ بەڵگەیە.

ئەم بـــزووتنەوەیە لەگەڵ ئەوەشـــدا وەک هەر بزووتنەوەیەکـــی مـــۆدێرن بەرهەمـی مـۆدێرنیتێیەو خوێنـدنی نـاو قوتابخـانە مۆدێرنەکـانەو دەیەوێـت کۆمەڵگـای پیشەسـازی دروسـت بکـات، بەڵام بەوەی کە کەلتـورە مـۆدێرنەکە دەکات بە چەند کەلتورێکی جیاواز، لە پەرەسـەندنی خۆیدا لە بزووتنەوەیەکی مـۆدێرنەوە ناگۆڕێت بـۆ بزووتنەوەیەکی نەتەوەخـواز. واتە ئەم بـزووتنەوەیە دەیەوێت کۆمەڵگایەکی پیشەسـازی نـاوچەیی پەرە پـێ بـدات، بەڵام نایەوێت بەناوی دروست کردنی نەتەوەوە ڕێگە بگرێت لەوەی کە لەناو ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەی ناوچەییەدا کەلتورەکە ببێت بەچەند کەلتورێکی زمانجیاوازو شـــێوازجیاواز. واتە نایەوێـــت بەو مانـــایە نەتەوە دروســـت بکـــات کە نەتەوەخوازی بەسـەپاندنی یاسـای شـوناس لەکەلتورە پیشـەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەدا دروستیدەکات.

ئەم بـزووتنەوەیە هەوڵـی دروسـتکردنی کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی دەدات، بەڵام نەتەوە دروسـت ناکـات چـونکە لەنـاو بیـری ئەودا بەسـەپاندنی یاسـای شوناس و یەککەلتوری نەتەوە دروست ناکرێت. بەمانـایەکی تر لە بیری ئەم بزووتنەوەیەدا کۆمەڵگای پیشەسازیی بەوەی کۆمەڵگایەکی پیشـەییە دروست دەکرێت، بەڵام نەتەوە لەبەر ئەوەی کۆمەڵگـایەکی پیشـەیی و دەسـتکرد نیـیە بەوە دروست ناکرێت کە لەنـاو کۆمەڵگا پیشەسـازییە نـاوچەییەکەدا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری بکرێت.

ئەم بـزووتنەوەیە بەوەی کە ئەو چاوبەسـتە سیاسـیەی کە گێلـنەر باسـی دەکـات لە خەڵـکەکەی خـۆی ناکـات، ناتوانێـت بەنـاوی نەتەوەوە کۆمەڵگـا پیشەسـازییە نـاوچەییەکەی خـۆی بەرەو کۆمەڵگـایەک بەرێت کە لەناوخۆیـدا وەک کۆگەل پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و راسیزمی کەلـتوری بکـات. ئەم بـزووتنەوەیە دەیەوێت پەرە بە کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازیی نـاوچەیی لەو جۆرە بدات کە لەناو خۆیدا لە رووی کەلتورییەوە وەک کۆگەل تۆتالیتار.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەم بزووتنەوەیە نەک هەر نایەوێت ئەو کۆمەڵگایە دروست بکات کە نەتەوەخوازی ناوی ناوە نەتەوە، ئەم بزووتنەوەیە بەوەی کە دژی تۆتالیتاریەتی کەلتورییە، دژی ئەوەیە کە بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان بەنـاوی نەتەوەوە کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی لەسـەر بنەمـای تۆتالیتـاریەتی کەلتوری و زمانی دروست بکەن.

ئەم حاڵەتەی بزووتنەوە کوردییەکان بووەتە هۆی ئەوەی لای لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی بە بزووتنەوەیەکی خێڵەکی بزانرێن و بکرێن بە رەمزی بەهێزترینـــی ئەو بـــزووتنەوە خێلەکییـــانەی کە رێگـــرن لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەیان بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگای پیشەسازی.

لە راسـتیدا بـزووتنەوە مۆدێرنەکـان کە ئامانجیـان گـۆڕینی کۆمەڵگـا کشـتوکاڵییە ناوچەییەکـان بـۆ کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی پەرەسـەندوو، پێویستیان بە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و جێبەجێکردنی یاسای شـوناس نابێت، چـونکە گـۆڕینی کەلتـورە پیشـەییەکە بـۆ کـۆمەڵە کەلتـورێکی فرەزمـان و فرەشێواز، نابێتە بەربەست لەبەردەم پەرەسەندنی ئەو کۆمەڵگا پیشەسـازییە ناوچەییەدا کە ئەم بزووتنەوەیە پەرەی پێدەدات.

گەر فرەکەلتـوری و فرەزمـانی بەربەسـت بـوایە لەبەردەم پەرەسـەندنی

کۆمەڵگـــای پیشەســـازییە ناوچەییەکـــانی جیهانـــدا ئەوە تەنهـــا لە ئاســـتە ناوچەییەکەی ئەم کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا نەدەبـوون بە بەربەسـت بەڵکـو لە ئاستە جیهانی و سەروناوچەییەکەشدا دەبوون بە بەربەست.

کۆمەڵگای پیشەسازی لە ئاستە سەروناوچەیی و جیهانییەکەدا پەیڕەوی لە تۆتالیتـــاریەتی کەلتـــوری نەکـــردووەو کەلتـــورە مـــۆدێرنەکە لە ئاســـتە جیهانییەکەی کۆمەڵگای پیشەسازیدا وەک بزووتنەوە کوردییەکان پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکات نەک یاسایی شوناس.

کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکە بە ڕێـژەی دەوڵەتە مۆدێرنەکـان و کۆمەڵگـا پیشەســازییە ناوچەییەکانیــان، بــووە بە کــۆمەڵە کەلتــورێکی شــێوازجیاوازو زمانجیـــاواز، ئەمەش نەبـــووەتە هـــۆی ئەوەی کە کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە جیهانییەکە پەرەنەسێنێ و لە پەرەسەندن ڕاوەستێ.

گەر لە ئاســـتە جیهـــانییەکەدا بـــوونی کەلتـــورە مـــۆدێرنەکە بە کـــۆمەڵە کەلتـورێکی جیـاواز نەبـووبێتە بەربەسـت لەبەردەم پەرەسـەندنی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا چـی وادەکـات وابـزانین لە کۆمەڵگـا پیشەسـازییە ناوچەییەکانـدا بـوونی کەلتـورە پیشـەییەکە بە چەنـد کەلتـورێکی جیـاواز ئامـاژە بەوە دەکـات خێڵ لەو ناوچەیەدا هێشتا زیندوو و چالاکەو ڕێگرە لە بەردەم مۆدێرنیتێ و پەرەسەندنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەیدا؟.

ئەو بۆچوونەی کە لە ئاسـتە نـاوچەییەکەی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا بـوونی کەلتــورە مــۆدێرنەکەی بەکــۆمەڵە کەلتــورێکی جیــاواز بەوە لێکــدەداتەوە کە کۆمەڵگای کشتوکاڵی لەم ناوچەیەدا لەبری ئەوەی بگۆڕدرێت بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی مۆدێرن، بە هۆی بەهێزی کەلتوری خێڵەکییەوە کەلتـورە مـۆدێرنە پیشــەییەکەی گۆڕیــوە بــۆ کــۆمەڵە کەلتــورێکی خێڵەکــی جیــاواز، دەبێــت دان بەوەشـدا بنێـت کە لە ئاسـەتە جیهـانییەکەی کۆمەڵگـای پیشەسـازیدا بەهـۆی بوونی کەلتورە مۆدێرنەکە بە کۆمەڵە کەلتورێکی ناوچەییەی جیاواز، کولتـورە مۆدێرنەکە گۆردراوە بۆ کۆمەڵە کەلتورێکی کۆگەلی جیاواز.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە گەر لەکۆمەڵگـایەکی پیشەسـازیدا کەلتـورە پیشـەییە مۆدیرنەکە لەڕێگەی فرەزمانی و فرەشێوازی بوو بێت بە چەنـد کەلتـورێکی جیـاواز، ئەوە ئەو بزووتنەوە مـۆدێرنەی کە لەو نـاوچەیەدا پەرەی بەکۆمەڵگـا پیشەســـازییەکە داوە، پەیـــڕەوی لەو سیســـتەمە کـــردووە کە لە کۆمەڵگـــا

کشـــتوکاڵییە پریمۆدێرنەکانـــدا هەیە نەک ئەو سیســـتەمەی لە کۆمەڵگـــا پیشەســـازییەکاندا هەیە. بەپێـــی ئەم بۆچـــوونە ئەو کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە نـــاوچەییەی کە ئەو بـــزووتنەوەیە بە پەیڕەوکردنـــی لە یاســـای جیـــاوازی وفرەکەلتوری پەرەی پێداوە، بـا بەشـێوەیکی کـارەکی پەرەشـی پـێ دابێـت و پیشەکانی نـاو کۆمەڵگاکەی لەپیشـە کشـتوکاڵییەکانەوە گۆڕیبێ بۆ پیشـەکانی ناو کارگەکانی کۆمەڵگای پیشەسازی، ئەوە ئەو کۆمەڵگایەی پەرەی پێداوە بە ڕواڵەت کۆمەڵگایەکی پیشەسازییە بەڵام لە نـاوەوە هەر کۆمەڵگا کشـتوکاڵییە کۆنەکەیە.

بەپێـــی ئەم بۆچـــوونە بـــۆ ئەوەی ئەو کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە نـــاوچەییە ســـاختەیە ببێـت بە کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی راسـتەقینەی لەو جـۆرەی کە نەتەوەخوازی ناوی نـاوە نەتەوە، دەبێت کۆتـایی بەو فرەکەلتـورییەی نـاو ئەو کۆمەڵگـایە بهێنرێـت و بە پەیڕەوکـردن لە تۆتالیتـاریەتی کەلتـوری هەمـوویـان لەناو یەک کەلتوری مۆدێرنی پیشەییدا بتوێنرێنەوەو چیتر ڕێگە نەدرێت لەنـاو ئەو کۆمەڵگایەدا کەلتورە مۆدێرنەکە ببێت بەچەند کەلتورێکی جیاواز.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە لە کۆمەڵگـا پیشەسـازییە ناوچەییەکانـدا گەر خەڵکـی کەلتورە مۆدێرنەکە بە یەک زمان و یەک شێواز وەرنەگرن، ناتوانن فێری ببن و بـــبن بە ئەنـــدامێکی نـــاو ئەو کۆمەڵگـــا پیشەســـازییە نـــاوچەییەی کە نەتەوەخوازی ناوی ناوە نەتەوە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەم بۆچوونە توانـای جیاکردنەوەی کەلتورە مۆدێرنەکەو ئەو زمانەی نییە کە کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ داڕێژراوە، چوونکە فێربوونی کەلتورە مۆدێرنە ناوچەییەکەی بەندکردووە بەو زمانەوە کە کەلتورەکەی پێ داڕێژراوەتەوە.

لەنـاو ناوچەیەکدا دەبێت خەڵکی ئەو نـاوچەیە چۆن کەلتـورە مـۆدێرنەکە فێردەبن ئەو زمانەش فێرببن کە نەتەوەخـوازی لەو نـاوچەیەدا کردوویەتـی بە زمانی داڕشتنی کەلتـورە مـۆدێرنەکە، گەر کەسـانێک فێـری ئەو زمـانە نەبـن و کەلتـورە مـۆدێرنەکە بە زمـانە خێڵەکیـیەکەی خۆیـان داڕێـژنەوە، نـاتوانن لە زمانەکەی خۆیانەوە فێری کەلتورە مۆدێرنەکە ببن، بۆیە بەپێی ئەم بۆچـوونە مەرجی فێربوونی کەلتورە مـۆدێرنەکە ئەوەیە کە ئەو خەڵکە فێـری ئەو زمـانە ببێت کە نەتەوەخوازەکان بە ئارەزووی خۆیان هەڵیان بژاردووەو کردوویـانە بەزمانی داڕشتنی کەلتورە مۆدێرنەکە. ئەم بۆچوونە لەراستیدا هیچ بنەمایەکی

لـۆجیکی نیـیەو لە سـەر سەفسـەتەیەکی رووت دامەزراوە، کە سـەرچاوە لە راسـیزمی زمـانییەوە دەگرێـت و کـار بـۆ ئەوە دەکـات ئەو زمـانەی کە نەتەوەخوازی کردوویەتی بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە، بیکات بە زمانێکی پیـرۆز و هەمـوو ئەو زمانـانەش کە لە کۆمەڵگـا پیشەسـازییە نـاوچەییەکەدا شـیانی ئەوەیـان تیـایە وەک ئەو زمـانەی کە نەتەوەخـوازی کەلتـورەکەی پێدارشـتووە بـبن بەزمـانی داڕشـتنی کەلتـورە مـۆدێرنەکە، نـاپیرۆزن و لە رێگەیانەوە کەس نابێت فێری کەلتورە مۆدێرنەکە ببێت.

ئەم بۆچـوونە هەروەک ئەو بۆچـوونە راستسـتییە زمـانییە وایە کە زمـانی عەرەبی دەکات بە زمـانێکی پیرۆزو پێی وایە گەر کەسێک بەو زمـانە لەگەڵ خوا نەدوێت و بەو زمانە لێی نەپاڕێتەوەو نوێژی بۆ نەکات ئەوە خوا نزاو پاڕانەوەکـانی لـێ وەرناگرێـت و خـوا تەنهـا بەو زمـانە نـزاو پاڕانەوەکـان وەردەگرێـت و لەگەڵ بەنـدەکانی خۆیـدا دەدوێـت کە خـۆی کردوویەتـی بە زمانی کتێبە پیرۆزەکەی.

لێرەدا پرسیارێک سەرهەڵدەدات ئەویش ئەوەیە ئایا نەتەوەخوازی یاسـای شوناسـی لە کۆگەلەکـانی کۆمەڵگـای کشـتوکاڵییەوە گواسـتووەتەوە بـۆ نـاو دروسـتە کـۆمەڵایەتی و سیاسـییەکەی کۆمەڵگـا پیشەسـازییە نـاوچەییەکەی خۆی، یـان بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکـان یاسـای جیاوازیـان لەو کۆمەڵگـا خێڵەکییەوە گواستووەتەوە بۆ ناو کەلتورە مۆدێرنەکە؟.

ئێمە پێشـتر ئەوەمـان روون کـردەوە کۆگەل لە خێڵ جیاوازەو ئەوەی کە خێڵ لەسـەری دادەمەزرێت پەیوەندییە خـوێنی و بنەچەییەکـانە، بەڵام ئەوەی کۆگەل لەسـەری دادەمەزرێت زاڵییەتییە نەک خـوێن و بنەچە. کۆگەل بەوەی کە لەسـەر بنەمـای زاڵییەتـی دامەزراوە ئەو یاسـایەی شـوناس کە خێـڵ بەشـێوەیەکی سروشـتی و بـێ ویسـتی خـۆی لەناوخۆیـدا پەیـڕەوی دەکـات، بەتوانـای زاڵییەتـی لە یاسـایەکی سروشـتییەوە دەی گۆڕێت بـۆ یاسـایەک کە بەویسـت جێبەجـێ بکرێـت، ئەمەش وادەکـات کـۆگەل لەرێـگەی هێـزو و زاڵییەتییەوە یاسـای شـوناس بەسـەر هەر خێڵێکدا بسـەپێنێ کە دەیهێنێتە نـاو دروستە کۆمەڵایەتی و کەلتورییەکەی خۆیەوە. هەر خێڵیک کە کۆگەلێک زاڵ دەبێت بەسەریدا، لەناو ئەو قەڵەمڕەوە سیاسـییەی خۆیـدا دەیهێڵێتەوە کە هێز و زاڵییەتی جوگرافیاکەی دیاری کردووە، دوای ئەوەی ئەو خێڵەش کەوتە نـاو

جوگرافیا سیاسیەکەیەوە دەبێت لە کەلتورو زمانەکەیدا پەیڕەوی لە یاسایی شوناس بکات و ئەو کەلتورو زمانە وەرگرێت کە کۆگەلەکە هەیەتی. نەتەوەخوازیش بەهەمان شێوەی کۆگەل خاوەنی زمان و کەلتورێکی ناخێڵەکی تایبەت بەخۆیەتی کە زمان و کەلتوری ئەو چینە خوێندەوارەیە کە رابەرایەتی ئەو بزووتنەوەیە دەکەن.

نەتەوەخوازی بۆ ئەوەی نەتەوە دروست بکات لە رێگەی هێزەوە یان لەڕێگەی زەبروزەنگی رەمزییەوە هەوڵدەدات بەویستی خۆی لەسنوری سیاسی دەوڵەتە مۆدێرنەکەی خۆیدا یاسای شوناس لە کەلتورو زمانەکەیدا جێبەجێ بکات و هەر ئیتنیکێک لەناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا بێت بە هەر رێگایەک بێت، دەبێت ئەو یاسایە جێبەجێ بکات و بە ویستی خۆی دەستەبەرداری زمان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆی ببێت و ئەو زمان و شێوازە کەلتورییە وەرگرێت کە نەتەوەخوازی نەتەوەکەی خۆی پێ دروست دەکات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەخوازی یاسای شوناسی لە کۆگەل وەرگرتووەو لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییە ناوچەیەکەدا جێبەجێی دەکات و کۆمەڵگاکە لە کۆمەڵگایەکی پیشەسازی مۆدێرنەوە دەگۆڕێت بۆ کۆگەلێکی پیشەسازی مۆدێرن و ئەو کۆگەلەش ناو دەنێت نەتەوە.

هەموو نەتەوەخوازییەک بۆ نموونە وەک نەتەوەخوازیی تورکی یان فەرەنسی یاسای شوناس بەسەر ئیتنیکەکانی ناوخۆیدا ناسەپێنێ، هەندێک لە نەتەوەخوازییەکان لە قوناغە دواییەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەیاندا رێگەیان داوە بە هەندێک لە ئیتنیکە جیاوازەکانی ناوخۆیان زمان وشێوازە کەلتورییەکەی خۆیان لەبۆنەکان و بڵاوکراوە نافەرمییەکانی وهوونەرو ئەدەبیاتە میللییەکەی خۆیاندا بەکاربهێنن و لە قوتابخانە بنەڕەتیەکانیشدا رێگەیان پێدراوە خوێندن و نوسین بە زمانەکەی خۆیان فێربین، ئایا ئەمە ئەوە ناگەیێنێ ئەم نەتەوەخوازییانە لە سنوری سیاسی دەوڵەتەکانی خۆیاندا یاسای جیاوازییان لەسەر ئیتنیکەکانی ناوخۆیان جێبەجێ کردووە نەک یاسای شوناس؟.

وەڵامی ئەم پرسیارە لەناو ئەو کۆمەڵگا کشتوکاڵییە خێڵەکییەدا دەست دەکەوێت کە هێزیکی ناخێڵەکی کە خاوەنی کەلتورو زمانێکی باڵایە لە کۆمەڵە

خێڵێک دروستی دەکات کە هەریەکەیان خاوەنی زمان و کەلتوری تایبەت بەخۆیەتی. ئەم هێزە ناخێڵەکییە وەک ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی رێگە دەدات بە خێڵەکان لەناو خۆیاندا زمان و کەلتورە تایبەتەکەی خۆیان بەکاربهێنن، بەڵام هەرگیز رێگە نادات زمان و کەلتورەکەی خۆیان لە زمان و کەلتورێکی سروشتی و خێڵەکییەوە بگۆڕن بۆ زمان وکەلتورێکی باڵا.

ئەو جۆرە لە نەتەوەخوازی کە رێگە دەدات بە ئیتنیکەکانی ناو خۆی زمانە جیاوازەکانیان لە بۆنەکانی خۆیان و هەندێک لە کارە مەدەنی وکۆمەڵایەتییەکاندا بەکار بهێنن، رێگە نادات زمان و کەلتوری ئەو ئیتنیکانە بگۆڕێت بۆ ئەو جۆرە لە زمان و کەلتور کە زمان و کەلتوری نەتەوەخوازەکانە.

بۆ نموونە لە بەریتانیادا نەتەوەخوازی ئینگلیزی لەگەڵ ئەوەشدا رێگەی داوە بە سوکوتییەکان لەناو خۆیاندا لە بۆنەکان و هەندێک کاروباری مەدەنی کۆمەڵایەتی و ئابووریدا زمانەکەی خۆیان بەکار بهێنن، بەڵام ئەم نەتەوەخوازییە هەرگیز رێگە نادات زمان و کەلتورەکەیان بگۆڕن بۆ ئەوجۆرە لە زمان و کەلتوری باڵا کە نەتەوەخوازیی بەریتانی نەتەوەکەی خۆی پێدروستکردووە.

زمان و کەلتورە پیشەییە ئینگلیزییەکەی ناو دەوڵەتی بەریتانی تاکە زمانی کۆمەڵگا پیشەسازییە بەریتانییەکەیەو نابێت هیچ زمان و کەلتورێکی تر لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا ببێت بە زمانی ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەی کە نەتەوەخوازی ئینگلیزی دروستی کردووە.

حاڵەتی سوکوتییەکان و ویلزییەکانی ناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی بەریتانیا لە رووی زمان و کەلتورەوە هەمان حاڵەتی ئەو خێڵە زمان و کەلتور جیاوازانەیە کە هێزێکی ناخێڵەکی لەیەک کۆمەڵگادا کۆی کردوونەتەوەو رێگەیان پێدەدات زمانەکەیان وەک زمانی کەلتورە میللییەکەی خۆیان بەکار بهێنن، بەڵام رێگەیان پێنادات زمانەکەیان بۆ ئەو کەلتورە باڵایە بەکاربهێنن کە ئەو هێزە ناخێڵەکییە خۆی پێ لە خێڵەکان جیادەکاتەوە.

ئەو هێزە ناخێڵەکییەی کە فەرمانڕەوایی دەوڵەتێک دەکات کە لە کۆمەڵە خێڵیکی جیاواز یان کۆمەڵە ئیتنیکێکی جیاواز پێکهاتوون، لە رێگەی زمان و کەلتورە باڵاکەیەوە دەبێت خۆی لە خێڵەکان یان ئیتنیکەکان جیابکاتەوە، بۆ

مانەوەی ئەم جیاییەش نابێت ڕێگە بدات زمانی هیچ خێڵیک و کەلتورەکەی وەک زمان و کەلتورەکەی خۆی ببێت بەزمان و کەلتورێکی باڵا، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ لە ئاستی زمان و کەلتورە باڵاکەدا هەر پەیڕەوی لە یاسای شوناس کردوو نەک یاسای جیاوازی.

نەتەوەخوازییەکی وەک نەتەوەخوازی ئینگلیزی بەهەمان شێوە لە ئاستی زمان و کەلتورە باڵاکەدا پەیڕەوی لە یاسای شوناس دەکات و ڕێگە نادات زمان و کەلتوری سوکوتی و ویلْزی ببێت بەو زمان و کەلتورە باڵایەی کە وەک زمان و کەلتوری ئینگلیزی نەتەوەخوازییەک بتوانێت نەتەوەی پێ دروست بکات. لەم کۆمەڵگا پیشەسازیانەشدا بەهەمان شێوەی کۆگەل پەیڕەوی لە یاسای شوناس دەکرێت نەک جیاوازی.

کاتێک لەم کۆمەڵگایانەدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکرێت کە ڕێگە بدرێت بە هەر زمان و کەلتورێکی ئیتنیکی جیاواز بگۆڕێت بۆ ئەو زمان و کەلتورەی کە نەتەوەخوازی بەناوی کەلتوری نەتەوەوە لەناو سنوری سیاسی کۆمەڵگاکەدا سەراپاگیری کردووە.

تا ئەم ساتە وەختەش لەناو هیچ دەوڵەتێکدا بەو مانایە پەیڕەوی لەیاسای جیاوازی نەکراوە کە بزووتنەوە کوردییەکان بە درێژایی مێژووی سەدساڵەی خۆیان پەیڕەویان کردووە. هەرکاتێکیش زمان وکەلتورێکی ئیتنیکی لەناو دەوڵەتێکدا گۆڕا بێت بەو جۆرە لە زمان و کەلتور کە نەتەوەخوازی ئەو دەوڵەتە هەیەتی، ئەو دەوڵەت کەرت بووە بۆ دوو دەوڵەت و لە نەتەوەیەکەوە بووە بە دوو نەتەوەی جیاواز.

ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی لەناو ئەم دەوڵەت مۆدێرنانەو کۆمەڵگا پیشەسازییەکاندا پەیڕەوی لە سیستەمێک دەکرێت کە بە یاسایی شوناس کاردەکات نەک یاسایی جیاوازی، ئەوەش لەم کۆمەڵگایانەدا پەیڕەوە دەکرێت هەمان ئەو سیستەمەی ناو کۆگەل کە بە یاسای شوناس کاردەکات.

لەوانەیە لێرەدا حاڵەتی سویسراو ئەو هاوشێوە نوێیانەی کە لەم دواییەدا سەریان هەڵداوە، بەوە بزانرێن کە سەر بەو سیستەمەن کە کار بەیاسای جیاوازی دەکات!. لە لایەکەوە ئەم بۆچوونە دروستە، ئەویش ئەو ئاستە سەروونەتەوەییەیە کە لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی ئەو دەوڵەدا هەیە، بەڵام لە ئاستە نەتەوەییەکەدا لە سویسرادا پەیڕەوی لە یاسای شوناس

دەکرێت نەک جیاوازی.

حـــاڵەتی ئەڵمانەکـــانی سویســـراو ئەڵمانەکـــانی ئەڵمانیـــا وەک حـــاڵەتی عەرەبەکانی عێراق وعەرەبەکانی هەر دەوڵەتێک لە دەوڵەتە عەربیەکان وایە، ئەوەی عەرەبەکانی ناو سنوری سیاسی بیست و دوو دەوڵەت دەکات بەیەک نەتەوە ئەو زمـانە سـتانداردەیە کە هەموویـان کردوویـانە بەزمـانی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکانی خۆیـان، بەهەمـان شـێوە ئەوەش ئەڵمانەکـانی سویسـراو ئەڵمانەکانی ئەڵمانیا دەکات بەیەک نەتەوە ئەو زمانە ستانداردە ئەڵمانییەیە کە هەردووکیان کردوویانە بەزمانی کۆمەڵگا پیشەسازیەکەی خۆیان. ئەمەش بۆ فەرنسییەکانی سویسرا دروستەو لەمەشدا پەیڕەوی لەیاسـای شوناس کراوە نەک جیاوازی.

نەتەوەخوازی لەنـاو کۆمەڵگـا نـاوچەییەکەی خۆیدا تەنها بە جێبەجێکردنـی یاسـای شـوناس دەتوانێت نەتەوەکەی خـۆی دروست بکـات، چـوونکە یاسـای شوناس مەرجە بۆ بوونی ئەو نەتەوەیەی کە نەتەوەخوازی دروسـتی دەکات، گەر نەتەوەخوازی پەیڕەوی لەم یاسـایە نەکات ناتوانێت نەتەوەکەی دروست بکات.

گەر نەتەوەخوازییەکانی جیهان هەموویـان لە دروسـتکردنی نەتەوەکانیاندا وەک کـۆگەل پەیڕەوییـان لەیاسـای شـوناس کردبێـت، ئایـا دەتـوانیین بڵێـین بزووتنەوە کوردییەکان لە بوون و پەرەسەندنی خۆیاندا پەیڕەوییان لە یاسای جیاوازی کردووە؟

لە سـەردەمی خەلافەتـی ئیسـلامییەکاندا هەنـدێک لە میللەتەکـان بە هـاتنی ئیسـلام زمـان و کەلتـوری خۆیـان لەدەسـت دەدەن و کەلتـوری مەزهەبـی ئیسلام و زمانی عەرەبی وەردەگرن. ئەو میللەتـانە لە سـەردەمە مۆدێرنەکەدا بەســـەر ئەو دەوڵەتە مۆدێرنـــانەدا دابەشـــدەبن کە نەتەوەخـــوازیی عەرەبـــی جوگرافیا سیاسییەکەیانی ناو ناوە نیشتمانی عەرەبی و خەڵکەکەشی نـاو نـاوە نەتەوەی عەرەب.

فـارس و تـورک وەک ئەم میللەتـانە زمـانەکەی خۆیـان لەدەسـت نـادەن و هەریەکەیـان لەبەرامـبەر زمـانی عەرەبیـدا زارێـک لە زارە سروشـتییەکانی خۆیان هەڵدەبژێرن و دەیکەن بە زمانی ئەدەبیات و کەلتورێکی ناوچەیی باڵاو لەگەڵ ئەو زمـــانە عەربیـــیە مەزهەبـــیەدا بەرامـــبەری دەکەنەوە کە لەو

سەردەمەدا لەوە دەرچووە تەنها زمانی ئیسلامی مەزهەبی بێت و بووە بە زمانی ئەدەبیات و کەلتورێکی بالآی نامەزهەبی عەرەبی، بەمەش دەتوانن لەناوخۆیاندا زمانی عەربی وەک زمانی مەزهەب بهێڵنەوەو لە رێگەی زمانەبالآکەی خۆیانەوە کەلتورە بالآ نامەزهەبیەکەی خۆیان لەگەڵ کەلتورە بالآ عەربییە نامەزهەبییەکەدا بەرامبەر بکەنەوەوە شوناسی نامەزهەبییانەی خۆیان لە شوناسی نامەزهەبی عەرەب جیا بکەنەوە.

لەناو خەلافەتی عەباسیدا دوو جۆر لەدەسەلآت هەبووە، دەسەلآتی مەزهەبی کە خەلیفەیەکی عەربی قورەیشی گوزارشتی لێکردووە، لەگەڵ دەسەلآتی دنیایی کە بەهێزترین کۆگەلی ناوسنوری خەلافەتەکە گوزارشتی لێکردووە. واتە لەناو چینی فەرمانڕەوای خەلافەتدا دوو جۆر لەدەسەلآت هەبووە سەڵتەنەت لەگەڵ خەلافەت.

لە سەردەمە جیاجیاکانی خەلافەتی عەرەبی ئیسلامیدا لەبەر ئەوەی خەلافەت تەنها بۆ عەرەب بوو، فارس و تورک نەیاندەتوانی ببن بەو چینە فەرمانڕەوایەی کە نوێنەرایەتی خەلافەت دەکات، بەلآم ئەوان دەیانتوانی لەو چینە فەرمانڕەوایە بن کە نوێنەرایەتی سەڵتەنەت دەکات، سەڵتەنەت بەوە جیادەکرایەوە لەخەلافەت کە دەسەلآتێکی دنیایی بوو ڕەوایەتی لە دەسەلآتە ئاینییەکەی خەلافەتەوە وەردەگرت.

لەنێوان ئەم دوو جۆرە لە دەسەلآت لە ناو پیکهاتەی چینی فەرمانڕەوای خەلافەتدا ململانێی بەردەوام هەبوو، جاری واهەبوو خەلافەت لە رووی هێزەوە زاڵ دەبوو بەسەر سەڵتەنەتداو لەم حاڵەتەشدا خەلیفە بەهۆی ئەو هێزەی کە هەیەتی دەیتوانی رەوایەتی لە سوڵتانێک بسێنێتەوەو بیدات بە سوڵتانێکی تر، بەلآم جاری واهەبوو سەڵتەنەت زاڵ دەبوو بەسەر خەلافەتدا, ئەو کاتە سوڵتان خەلیفەیەکی لادەبردوو خەلیفەیەکی تری دەخستە شوێنەکەی. بەلآم بەم زاڵبوونەی سەڵتەنەت لەسەر خەلافەت، سەڵتەنەت نەیدەتوانی ببێت بە مەرجەعی رەوایەتیدان بە دەسەلآتی خۆی و ئەمەش ناچاری دەکرد لەگەڵ زاڵبوونی بەسەر خەلافەتیشدا نەتوانێت نەفی دەسەلآتی خەلیفە بکات.

لەو حاڵەتەدا کە سەڵتەنەت لە رووی هێزەوە زاڵ دەبوو لەسەر خەلافەت بەم زاڵبوونەی نەیدەتوانی مەرجەعییەتی رەوایەتی بەخشین بەدەسەلآت لە

خەلافەت بسێنێتەوەو خۆی ببێتە مەرجەعی ئەو رەوایەتی بەخشینە. کۆگەلە جیاجیاکانی تورک و فارس لەسەردەمە جیاجیاکاندا توانیویانە بچنە ناو پێکهاتەی خەلافەتەوەو لەناو خەلافەتە مەزهەبییە عەربییەکەدا لەگەڵ خەلافەتدا چینی فەرمانڕەوای خەلافەت پێکبهێنن و لەناو ئەو چینەدا گوزارشت لە دەسەڵاتی دنیای ئەو چینە بکەن و ببنە خاوەنی سەڵتەنەت. بەڵام ئەو کۆگەلانەی کە لەناو ئەم دوو میللەتەدا سەرهەڵدەدەن لەبەر ئەوەی خاوەنی کەلتورێکی بالاو زمانێکی ستانداردی بالا نیین، ناتوانن وەک عەرەبەکان خەلافەت دروست بکەن.

هەتا ئەو سەردەمەی کە زمانی عەرەبی تەنها زمانی مەزهەبەو هێشتا نەبووەتە زمانی کەلتورێکی بالای نامەزهەبی، تەنها عەرەبەکان خاوەنی کەلتورێکی بالاو زمانێکی ستانداردن، بەڵام دوای ئەوەی زمانی عەرەبی دەبێت بەزمانی ئەدەبیات و مێژوو و زانستە نامەزهەبییەکانی ترو لەپاڵ کەلتورە مەزهەبییە عەرەبییەکەدا کەلتورێکی نامەزهەبی بالاش دێتە ئاراوەو رێگە خۆش دەبێت بۆ ئەو کۆگەلانەی کە لەناو فارس و تورکدا سەرهەڵدەدەن، کەلتورە میللەییەکەی خۆیان لە رێگەی زمانێک لە زمانە سروشتییەکانی خۆیانەوە بکەن بە کەلتورێکی نامەزهەبی بالاو زمانە سروشتییەکەش بکەن بە زمانێکی ستانداردی لەو جۆرە کە زمانی کەلتورە مەزهەبی و نامەزهەبیە عەرەبییەکەیە.

کۆگەلەکانی ناو ئەم دوو میللەتە بەوەی کە دەبنە خاوەنی کەلتورێکی نامەزهەبی بالا، دەتوانن کەلتورە بالاکەی خۆیان بکەن بەمەرجەعێکی نامەزهەبی بۆ رەوایەتیدان بە دەسەڵاتە سیاسییەکەی خۆیان. ئەوان بەهۆی ئەوەوە کە خاوەنی ئەو کەلتورە نامەزهەبییەن دەتوانن کەلتورەکەیان لەگەڵ کەلتورە نامەزهەبییە عەرەبییەکەدا بەرامبەر بکەنەوە. بەرامبەربوونەوەی ئەو کەلتورەی ئەوان لەگەڵ کەلتورە نامەزهەبییە عەرەبییەکەدا، وا دەکات کەلتورە مەزهەبییە عەرەبییەکە لەوە بکەوێت ببێتە تاکە مەرجەعێک بۆ رەوایەتیدان بە دەسەڵات.

لەم سەردەمەدا دەسەڵات دەبێت ڕەوایەتی لە دوو کەلتوری بالا وەرگرێت، کەلتورە مەزهەبییە عەربییەکە و کەلتورێکی نامەزهەبی کە مەرج نییە زمانەکەی زمانی عەربی بێت. بەهۆی ئەم گۆڕانە کەلتورییەوە تورکەکان و

فارسەکان لەدوای روخانی خەلافەتی عەباسی و فاتمی دەتوانن خەلافەتی خۆیان دروست بکەن، ئەو دوو خەلافەتەش کە ئەوان دروستی دەکەن رەوایەتی لەکەلتورێکی مەزهەبی وەردەگرێت کە زمانەکەی زمانی عەرەبییە لەگەڵ کەلتورێکی نامەزهەبی کە زمانەکەی زمانی ئەو کۆگەلە فارس و تورکانەیە کە خەلافەتەکەیان دروست کردووە.

کۆگەلە فارس و تورکەکانی ناو خەلافەتە مەزهەبییە عەرببیەکان جیاوازن لەو کۆگەلانەی کەخەلافەتە مەزهەبییە فارسی و تورکییەکە دروست دەکەن، جیاوازییەکەشیان لەوەدایە کە کۆگەلی ناو خەلافەتە عەرەبییەکە بەهۆی نەبوونی کەلتورێکی باڵاو زمانێکی ستانداردەوە بەبێ پێکهاتە مەزهەبییە عەرببیەکەی ناو خەلافەت ناتوانێت رەوایەتی بۆ دەسەڵاتەکەی خۆی دروست بکات و لەدەرەوەی خەلافەتە عەرببیەکەوە ببێت بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ، بەڵام ئەو کۆگەلەی بە سەربەخۆ لە خەلافەتە مەزهەبییە عەرببیەکە خەلافەتی خۆی دروست دەکات، لەوێوە دەتوانێت دروستی بکات کە بووە بەخاوەنی کەلتورێکی باڵای نامەزهەبی و خەڵکی ناو ئەو کۆگەلەش لەبری ئەوەی تەنها هێزی زاڵییەتی کۆگەلەکە لەکۆگەلەکەدا کۆیان بکاتەوە، کەلتورێکی باڵای نامەزهەبیش کۆیان دەکاتەوە کە بە زمانێک لە زمانە ناوچەییەکانی ئەوان نووسراوە.

ئەو کۆگەلەی کە لەناو فارس و تورکدا سەرهەڵدەدەن، ئەو کاتە دەتوانن خەلافەت دروست بکەن کە لە کۆگەلێکی خێڵەکییەوە بگۆڕدرێن بۆ کۆگەلێکی ئیتنیکی و کەلتوری و بتوانن کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا بکەن بە سەرچاوەیەکی تری یەکبوونی ناو کۆگەلەکەیان.

فارس و تورک خەلافەتەکەی خۆیان لە رێگەی کۆگەلێکەوە دروست دەکەن کەتوانای ئەوەی هەیە زمانێک لە زمانە خێڵکییە سروشتییەکانی ناو خۆی بکات بە زمانی کەلتورێکی نامەزهەبی باڵاو ئەو کەلتورش بکات بە شوناسێک بۆ یەکبوونی ناوەکییانەی خۆی و نیشاندانی جیاوازی خۆی لەگەڵ ئەو کۆگەلەدا کە وەک ئەو خاوەنی کەلتورێکە نامەزهەبی باڵان.

گەر پێش سەرهەڵدانی کەلتورە نامەزهەبییەکان کەلتوری مەزهەبی، دوو خەلافەتی وەک خەلافەتی فاتمی شیعە مەزهەب و خەلافەتی عەباسی سوونە مەزهەبی لەیەکتر جیاکردبێتەوە، ئەوە لە سەردەمی سەرهەڵدانی کەلتورە

نامەزهەبییەکانـدا کەلتـوری نـامەزهەبی و زمـانەکەی دوو خەلافەت لە یەکتـر جیـا دەکەنەوە، واتە لە دەرەوەی عەرەب شونـاسـی جیـاکەرەوەی ئەم دوو خەلافەتە کەلتـورە نـامەزهەبییەکەو زمانەکەیـانەو هەر ئەویـش وادەکـات کەلتـورە مەزهەبیـیەکەش وەک دوو کەلتـوری جیـاواز لە نێـوان ئەو دوو خەلافەتدا دابەش ببێت.

بوونی سەفەویەکان بە شیعەو گۆڕینی مەزهەبی ئێرانییەکان بە مەزهەبی شـیعە لەسـەر بنەمـای ئەو کەلتـورە فارسـییە نـامەزهەبییەیە کە کـۆگەلە فارسییەکە جیادەکاتەوە لە کۆگەلە تورکییەکەو کەلتورە نامەزهەبییەکەی. واتە بەر لە دروسـتبوونی دەسـەڵاتی سـەفەویەکان، خەڵکـی نـاوچەکە لە رووی مەزهەبەوە هەڵگـری هەمـان ئەو مەزهەبە بـوون کە دەسـەڵاتی عوسـمانی پەیڕەوی دەکرد، بەڵام هەڵگری هەمان زمان و هەمان کەلتوری نامەزهەبی باڵای دەسەڵاتی عوسمانییەکان نەبوون.

کەلتورە باڵا نامەزهەبییە فارسییەکەو زمانەکەی، فارسەکانی ناو ئێران دەکـاتەوە بەیەک و لە بەرامـبەر تـورکە عەسـمانییەکان و کەلتـورە نامەزهەبییەکەیانـدا رایـدەگرتن. دواتـر دەسـەڵاتی سـەفەوییەکان بە مەزهەبی شیعە ئەو جیاوازییانە لە نێوان کۆگەلە ئیتنیکییەکەی خۆی وکۆگەلە ئیتنیکییە تورکییە عوسمانییەکەدا دروست دەکات، ئەمەش جێبەجێبوونی هەمان ئەو بۆچـوونەیە کە ئیـبن خەلـدوون بەر لە دروسـتبوونی ئەودوو خەلافەتە لە بـارەی کۆگەلەکـانەوە هەیەتـی و ئەوە دەسـەلمێنێ کە دەوڵەت بە بانگهێشـەی ئایینی دروست نابێت، دەوڵەت بۆ دروستبوونی پێویستی بە کۆگەلە و ئـایین جگە لە بەهێزکەرێکی رواڵەتی هێزی کۆگەل هیچی تر نییە.

باسکردنی عەرەب و فارس و تورک لەسەردەمی خەلافەتەکانـدا بۆ ئەوەیە بـزانین نەتەوەخـوازی ئەم میللەتـانە چ پەیوەنـدییەکی بەو کـۆگەلەوە هەیە کە خەلافەتـی بـۆ ئەو سـێ مـیللەتە دروسـت کـردووەو ئەو خەلافەتەش چ پەیوەندییەکی هەیە بەو نەتەوەیەوە کە نەتەوەخوازی دروستی دەکات.

کاتێک لەو نەتەوانە ورد دەبینەوە کە نەتەوەخوازییەکانی ئەو سێ میللەتە بەناوی نەتەوەی تورک و فارس و عەرەب دروستیان کردوون، ئەوەمان بۆ دەردەکەوێت کە بەهەمان ئەو رێگایە دروستیان کردوون کە کۆگەلەکانیان لە سـەردەمی خەلافەتەکانـدا خەلافەتەکـانی خۆیـان پـێ دروسـت کـردووەن.

نەتەوەخوازی چۆن بەپشت بەستن بە کەلتورێکی پیشەیی مۆدێرن نەتەوە دروست دەکات و بنەمای شوناس لە رێگەی ئەو کەلتورەو زمانەکەیەوە لەناو خۆیدا جێبەجێ دەکات و ناهێڵێت فرەکەلتوری و فرەزمانی لەناویدا سەرهەڵبدات، ئەو کۆگەلانەی کە لەناو فارس و تورک و عەرەبدا خەلافەتەکان دروست دەکەن بە هەمان شێوە پەیڕەوی لە یاسای شوناس دەکەن.

ئەوە پەیڕەویکردنی کۆگەلەکانە لە یاسای شوناس، خەلافەتی فاتمی و خەلافەتی عەباسی دەکەن بەدوو هێزی بەرامبەر بەیەک، ئەوەش لەم سەردەمەدا کۆگەلەکان یاسای شوناس لە رێگەیەوە جێبەجێ دەکەن کەلتوری مەزهەبییە نەک زمانەکەی. بەڵام دوای ئەوەی کەلتورە نامەزهەبییە باڵاکان بە زمانی کۆگەلە عەربی و فارسی و تورکییەکە سەرهەڵدەدەن، ئەم کۆگەلانە یاسای شوناس لە رێگەی کەلتوری مەزهەبیەوە جێبەجێ ناکەن، چونکە کەلتوری مەزهەبی بەوەی کە کەلتورێکی عەرەبییەو مەرجەعەکەی ئەو وەحییەیە کە بەزمانی عەرەبییە، تەنها ئەو کۆگەلانە دەتوانن یاسایی شوناس لە رێگەیەوە جێبەجێ بکەن و بەهۆیەوە وەک دوو هێزی سەربەخۆ بەرامبەر یەک ببنەوە کە عەرەبن.

خەلافەتی فاتمی و خەلافەتی عەباسی گەر دوو کۆگەلی عەرەبی دروستی نەکردنایە تەنها یەکێکیان توانای بوونی دەبوو، بۆیە پێش سەرهەڵدانی کەلتورە نامەزهەبییە باڵاکان ئەو جیاوازییەی کە لەکەلتوری مەزهەبیدا هەیەو کەلتورەکەی کردووە بەدوو کەلتوری مەزهەبیی جیاواز، تەنها توانای ئەوەی هەیە دوو کۆگەلی هاوزمان و هاوڕەچڵەک بەرامبەر یەک بکاتەوە، ئەو کۆگەلانەی کە لەو سەردەمەدا هاوزمان و هاورەچەڵەکی کۆگەلە عەرەبییەکان نیین، ناتوانن وەک هێزێکی بەرامبەر بەو دوو هێزە بوونیان هەبێت و لەگەڵیاندا بمێنێتەوە. ئەو کۆگەلانە چەندیش بەهێز بن دواتر هەردەبێت بچێنە ناو پێکهاتەی یەکێک لەو دوو هێزە بەرامبەرەوە کە جیاوازی لە مەزهەبدا بەرامبەر یەکی کردوونەتەوە.

لەگەڵ سەرهەڵدانی کەلتورە نامەزهەبییە باڵاکاندا ئەم حاڵەتە دەگۆڕێت، کۆگەلە غەیرە عەرەبەکان کە خاوەنی کەلتوری نامەزهەبی باڵای خۆیانن، دەتوانن لەپاڵ کەلتورە نامەزهەبییەکەیاندا کەلتورە مەزهەبییەکەش بکەنە هۆیەک بۆ جێبەجێکردنی بنەمای شوناس و خۆجیاکردنەوەیان لەو هێزەی کە

لەبەرامبەریانەوە هەیە.

گەر کەلتوورە نامەزهەبییەکە لەناو میللەتانی غەیرە عەرەبدا سەری هەڵنەدایە، هیچ کۆگەلێکی ناو ئەو میللەتانە نەیدەتوانی ڕەوایەتی بۆ دەسەڵاتێکی سەربەخۆ وەرگرێت و تەنها کۆگەلە عەرەبەکان لە نێوان خۆیاندا دەیانتوانی ئەو دوو مەزهەبە جیاوازە بکەنە مەرجەعێک بۆ ڕەوایەتیدان بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ.

ئەمەش دەمانگەیێنێ بەوەی بڵێین تورک و فارس تەنها لە دوای سەرهەڵدانی کەلتوورە باڵا نامەزهەبییەکان توانیان ببن بە دوو هێزی سەربەخۆی ڕەوا، بۆیە ئەوەی ئەوان ڕەوایەتی ڕاستەقینەیان بۆ دەسەڵاتە سەربەخۆکەیان لێوە وەردەگرت کەلتورە مەزهەبییە عەرەبییەکە نەبوو، بەڵکو ئەو کەلتورە نامەزهەبییە فارسی وتورکییە بوو کە لەبەرامبەر کەلتورە نامەزهەبییە عەرەبییەکەدا سەری هەڵدابوو.

لەناو سنوری خەلافەتە مەزهەبییە عەرەبییەکاندا ئەو خێڵە بەرایییانە هەن کە بەدرێژایی مێژووی ئەو خەلافەتانە توانای ئەوەیان نەبووە لە حاڵەتە سروشتییەکەی خۆیان بێنە دەرەوەو ببن بە کۆگەل، هەر لە سەردەمی ئەو خەلافەتانەدا کۆگەل هەیە لەناو ئەو کۆگەلە عەربیانەدا دەتوێتەوەو دەبێتە بەشێک لێیان و زمان و کەلتورە مەزهەبییەکەی ئەوان وەردەگرێت. خێڵیش هەیە دەبێت بە کۆگەل و خێڵەکانی دەوروبەری خۆی لەناو خۆیدا دەتوێنێتەوەو لەگەڵ کۆگەلە عەرەبییەکانی خەلافەتەکانا دەچێتە ناو پێکهاتەی یەک دەسەڵاتەوە، بەبێ ئەوەی هیچیان لەناو ئەویتریاندا بتوێتەوە.

دوای نەمانی خەلافەتە مەزهەبییە عەرەبییەکان، کۆگەل هەیە کەلتورە خێڵەکییە سروشتییەکەی خۆی دەکات بەکەلتورێکی نامەزهەبی باڵاو زمانێک لە زمانە سروشتیەکانی ناو خۆشی دەکات بەزمانی ئەو کەلتورەو دواتر بەبێ ئەوەی ڕەوایەتی لە خەلافەتێکی عەرەبی وەرگرێت، دەتوانێت خەلافەتێکی سەربەخۆ دروست بکات، بەڵام کۆگەلیش هەیە وەک دەیلەمییەکان زمان و کەلتورەکەیان بەم پرۆسەیەدا ناڕوات و نابن بەخاوەنی کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا، بۆیە دواتریش وەک کۆگەلە فارس و تورکەکان ناتوانن خەلافەتی سەربەخۆی خۆیان دروست بکەن. لەناو ئەو کۆگەلانەدا کە کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا کۆی کردوونەتەوە کۆگەلە تورک و فارسەکان

دەتوانن خەلافەتی مەزهەبی خۆیان بەهۆی کەلتورە نامەزهەبییەکەیانەوە دامەزرێنن. کۆگەلیش هەیە کە فارسی و تورکی نییەو بەر لەوانیش بە زمانێک لە زمانەکانی خۆی کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا دادەمەزرێنێ، بەڵام وەک کۆگەلە فارس و تورکەکان ناتوانێت خەلافەتی خۆی دروست بکات.

حاڵەتی ئەو کۆگەلانەی کە لە سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا خاوەنی دەسەڵات بوون، لە رێگەی ئەو نەتەوەخوازیانەوە کە سەر بەو کۆگەلانەن دەگوازرێتەوە بۆ سەردەمە مۆدێرنەکە، واتە تێگەیشتن لە حاڵەتی کۆگەلەکانی سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکان و دەوڵەتەکانیان گرنگە بۆ تێگەیشتن لە نەتەوەخوازی ئەو میللەتانەو دروستکردنی نەتەوەکانیان لەناو سنوری سیاسی دەوڵەت مۆدێرنەکانیاندا.

گەر حاڵەتی کۆگەلە عەرەبییەکان و ئەو میللەت و خێڵە ناعەربیانە وەرگرین کە زمانەکانی خۆیان لەدەستداوەو زمانی عەرەبی و کەلتورە مەزهەبییە عەرەبییەکەیان وەرگرتووە و لەناو کۆگەلە عەرەبییەکاندا تواونەوتەوە، دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە نەتەوەخوازیی عەرەبی لە دروستکردنی نەتەوەی عەرەب لەناو چوارچێوەی چەند دەوڵەتێکی مۆدێرندا لە رێگەی کەلتورە مەزهەبی و نامەزهەبییە باڵاکەی خۆیەوە هەمان کۆگەلی سەردەمی خەلافەتە عەرەبییەکانی بەناوی نەتەوەی عەرەبەوە دروست کردووەتەوە، بەڵام ئەم کۆگەلە کۆگەلێکی خێڵەکی نییەو بنەماڵەیەکی قورەیشی فەرمانڕەوایەتی ناکات، ئەم کۆگەلە کۆگەلێکی کەلتوری و زمانییەو ئەو زمانە عەربییەو ئەو کەلتورە مەزهەبی و نامەزهەبییە باڵایە حوکمی دەکات کە بەیاساکانی کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە داڕێژراوەتەوە.

لەناو ئەم کۆگەلەدا هەمان ئەو میللەت و خێڵانە هەن کە وەک تورک و فارس و کورد لەسەردەمی خەلافەتەکان و بەر لە هاتنی مۆدێرنەو کەلتورە پیشەییەکەی نەیانتوانیوە کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا بەرامبەر کەلتورە نامەزهەبییە عەرەبییەکە دروست بکەن و خۆیان لە کۆگەلە عەرەبەکان جیابکەنەوە.

نەتەوەخوازیی ئەو میللەتانەی کە پێشتر نەیانتوانیوە ببن بە خاوەنی کەلتورێکی نامەزهەبی باڵا و زمانێکی ئەدەبی باڵا، ناچارن سود لە زمانی عەرەبی و کەلتورە مەزهەبییە عەرەبییەکە وەرگرن تا لە سنوری سیاسی

دەوڵەتەکـــانی خۆیانـــدا بە پەیـــڕەوی کـــردن لە یاســـای شـــوناس و سەراپاگیرکردنی کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە بە زمانی عەرەبی نەتەوەکەیـان وەک بەشێک لە نەتەوەی عەرەب دروست بکەن.

ئەو میللەتـــانەی لە چوارچێـــوەی نیشـــتمانی عەرەبیـــدا کۆبـــوونەتەوە، نەتەوەخوازییەکانیـــان بەم شـێوەیە نەتەوەیـــان دروســـت کـــردووە. ئەمەش بۆخـۆی لە ئاسـتی کەلتـورو زمانـدا پەیڕەویکـردنە لە یاسـای شـوناس و ئەو سیسـتەمەی کە کـۆگەلە عەرەبییەکـان لە سـەردەمی خەلافەتە عەرەبییەکانـدا پەیڕەوییـان کـردووە. جیـاوازی نێـوان ئەو نەتەوەیەی کە ئەم نەتەوەخوازیـانە لەسـنوری چەنـد دەوڵەتێکدا بەنـاوی نەتەوەی عەرەبەوە دروسـتیان کـردووە، لەگەڵ ئەو کــۆگەلە عەرەبیــیەدا کە لەســـەردەمی خەلافەتەکانــدا خەلافەتـــی دروسـت کردبـوو، تەنهـا ئەوەنـدەیە لەسـەردەمی خەلافەتەکانـدا بنەمـاڵەیەکی قورەیشـی کۆگەلەکەی دروسـت دەکـردو یاسـای شوناسـی لەنـاو کۆگەلەکەدا جێبەجـــێ دەکـــرد، بەڵام لە ســـــەردەمە مـــۆدێرنەکەدا ئەو بـــزووتنەوە نەتەوەخـوازانە کۆگەلەکە دروسـت دەکەن کە بەنـاوی دروسـتکردنی نەتەوەی عەرەبەوە کەلتـورە مـۆدێرنەکە بە زمـانە عەرەبییە بـاڵاکە لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەی خۆیاندا سەراپاگیر دەکەن.

لەڕووی کەلتورو زمانەوە نەتەوەخوازییەکان بەهەمان شـێوەی کۆگەلەکـان پەیـڕەوی لە تۆتالیتـاریەتی کەلتـوری و زمـانی دەکەن و لە هەر نـاوچەیەک لە ناوچەکانی سنوری سیاسی نیشتمانی عەرەبیدا میللەتێک هەوڵبدات زمـانەکەی خۆی بکات بەزمانی کەلتورە مۆدێرنەکەو لەبەرامبەر زمانی عەربیدا رایگرێت، ئەو تۆتالیتـاریەتە کەلتـوری و زمـانییە دەگۆڕدرێت بـۆ راسـیزمی کەلتـوری و زمانی.

فارســـەکان و تورکەکـــان لەســـەردەمی خەلافەتە ئیســـلامیەکاندا دەتـــوانن کەلتـورێکی نـامەزهەبی بـاڵا بە زمـانەکەی خۆیـان و شـێوازی تـایبەتی خۆیـان دروسـت بکەن و بەهـۆیەوە خۆیـان وەک بـوونەوەرێکی سـەربەخۆ و جیـا لە عەرەب پێناسـەبکەن و خەلافەتـی سـەربەخۆی خۆیـان دروسـتبکەن، ئەم دوو میللەتەش لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا پەیڕەوی لە هەمـان ئەو سیسـتەمە دەکەن کە کۆگەلەکانیان لەسەردەمی دروستکردنی دەوڵەتەکانیاندا پەیڕەویان دەکرد.

نەتەوەخــوازی ئەم دوو مــیللەتە بەهــۆی ئەو توانــایەی کە پێشــتر لە کۆگەلەکانیانـدا هەبـووەو کەلتـورە نامەزهەبییەکەیـان بە زمـانی خۆیـان پـێ هێنـاوەتە ئاراوە، لە سـەردەمە مۆدێرنەکەشـدا بە هەمـان شـێوە بە زمـانەکەی خۆیـان کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکەی خۆیـان دروسـت دەکەن و هەر بەو کەلتـــورەش لە ســـنوری سیاســـی دەوڵەتە مـــۆدێرنەکەی خۆیـــان بەسەراپاگیرکردنی زمان و کەلتورە مۆدێرنەکە خۆیان، نەتەوەکانیان دروست دەکەن.

نەتەوەخــوازی ئەم دوو مــیللەتەش بە هەمــان شــێوەی نەتەوەخــوازیی عەرەبـی لە دروسـتکردنی نەتەوەکـانی خۆیانـدا پەیـڕەوی لەیاسـای شـوناس دەکەن و کەلتورە پیشـەییەکە بە زمانەکانی خۆیان سـەراپاگیردەکەن و لەناو سـنوری سیاسـی دەوڵەتاکانیانـدا هەر میللەتێک بیەوێت کەلتـورە پیشـەییەکە بەزمــانەکەی خــۆی وەرگرێــت و جیــاوازی لە زمــان و شــێوازی کەلتــورە مـۆدێرنەکەی نـاو ئەو سـنورە سیاسـیەدا دروسـت بکـات و ڕووبەڕووی ئەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییە ببێتەوە کە نەتەوەخوازییەکانیـان پەیڕەویـان کردووە، لە ڕێگەی هێزەوە سەرکوت دەکرێت و بەمەش تۆتالیتـاریەتە زمـانی و کەلتورییەکە دەگۆڕدرێت بە ڕاسیزیمی کەلتوری و زمانی.

ئەمەی سەرەوە دەری دەخات نەتەوەخوازی عەرەبی و تورکی و فارسی نەتەوەکانی خۆیان لەسـەر دروسـتەی کۆمەڵایەتی هەمان ئەو کۆگەلانەو ئەو زمـان و کەلتـورانەی کە زمـان و کەلتـوری ئەو کـۆگەلانەیە دروسـتکردووەو تــاکە جیــاوازییەک کە لەنێــوان کۆگەلەکــانی ئەم ســێ مــیللەتەو نەتەوە دروسـتکراوەکانیاندا هەیە، ئەوەیە لە کۆگەلەکانـدا خێڵێـک لە خێڵەکـانی نـاو کۆگەلەکە دەبێت بەو نموونە کەلتوری و زمانییەی کە لەناو کۆی کۆگەلەکەدا ســەراپاگیردەکرێت، بەڵام لە نەتەوەکانیانــدا زمــان و کەلتــوری ئەو چیــنە خوێنـدەوارە دەبێـت بەنمـوونەیەک بـۆ سـەراپاگیرکردن کە سـەر بە کەلتـورە مۆدێرنەکەو کۆمەڵگا مۆدێرنەکەن.

خـێڵە زاڵەکـانی نـاو کۆگەلەکـان ڕاسـتە گـۆڕاون بەچینێکـی خوێنـدەوار کە هەڵگـری کەلتـورێکی مـۆدێرنن وجیـاوازە لەو خـێڵە زاڵانەی کە کۆگەلەکانیـان دروست دەکرد، بەڵام ئەم چینە خوێندەوارە بە هەمـان شـێوەی خـێڵە زاڵەکەی ناو کۆگەلەکە زمان و شێوازی ئەو خێڵە دەکات بە زمان و شـێوازی کەلتـورە

مۆدێرنەکە کە لە قوتابخانەکاندا وەریگرتووەو دوای ئەمەش هەروەک خێڵی زاڵی ناو کۆگەلەکە ئەو زمان و شێوازە کەلتورییەی کە کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ داڕشتووەتەوە سەراپاگیری دەکات و بە هەمان شێوەی خێڵە زاڵەکە لە دروست کردنی نەتەوەکەیدا پەیڕەوی لە یاسای شوناس و تۆتالیتاریەتی کەلتوری دەکات. ئەم حاڵەتەش تەنها لە ناو ئەم سێ نەتەوەخوازییەدا نییەو حاڵەتی هەموو ئەو نەتەوەخوازیانەی جیهانە کە لە سنوری دەوڵەتەکانیاندا نەتەوەکانی خۆیان دروست کردووە.

گەر لە ناو ئەو مێژووەدا لە حاڵەتی کورد وردببینەوە، دەگەینە ئەو دەر ئەنجامەی کە حاڵەتێکی جیاوازی هەیە لە حاڵەتی کۆگەلە عەرەبی و فارسی و تورکییەکانی ناو خەلافەتە مەزهەبییەکانی ئیسلام. ریشەی خێڵە کوردییەکان بەر لە هاتنی ئیسلام دەگەڕێنرێتەوە بۆ خێڵە میدییەکان. میدییەکان ئەو خێڵانە بوون بە پێچەوانەی هەموو خێڵەکانی ناوچەکەوە هەرگیز لە رێگەی هێزو زاڵبوونەوە بەسەر یەکتریدا کۆگەلەیان دروست نەکردووەو یەکتریان لەناو خۆیاندا نەتواندووەتەوە.

لەسەردەمی ئاشورییەکاندا خێڵە پارسەکان و خێڵەکانی تر بەهۆی هێزو زاڵییەتییەوە کۆگەلەکانی خۆیان دروست دەکەن، بۆنموونە لە سەردەمی ئاشورییەکاندا دە خێڵی پارسی هەبوون شەشیان نیشتەجێ بوون و چواریان کۆچەربوون، لەناو ئەو دە خێڵەدا خێڵی هەخامەنشی هێزی زاڵییەتی تیایدا چالاک دەبێت و کۆگەلەکەی خۆی لە نۆ خێڵە پارسیەکەی تر دروست دەکات، بەڵام خێڵە میدییەکان کە شەش خێڵن هێزی زاڵییەتی لەناو هیچیاندا سەرهەڵنادات و هیچیان بە پەیڕەوکردنی سیستەمی زاڵیەتی لە پێنجەکەی تریان کۆگەلەکەی دروست ناکات و نایانکات بە بەشێک لەجەستەی خۆی.

واتە ئەم خێڵانە وەک خێڵە پارسەکان لەناو یەکێکیاندا نابنەوەبەیەک و لە پێکەوەبوونیاندا پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکەن و ناچنە ناو پێکهاتەی یەک کۆگەلەوە، بە پێچەوانەی ئەمەوە خێڵە میدییەکان لەو سەردەمەدا جیاوازییە کەلتوری و زمانییەکانی خۆیان دەپارێزن و لە نێوان خۆیاندا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکەن و ئەمەشە وادەکات وەک پارسەکان نەبن بە بەشێک لە جەستەی ئیمپراتۆریەتی ئاشوری و بەردەوام لە حاڵەتی سەربەخۆیدا بمێننەوە. ئەو کاتەی کە ئەم خێلانە لەناو دەوڵەتی میدیادا کۆدەبنەوە،

دەوڵەتەکەیان نابێت بە دەوڵەتی کۆگەلێک، ئەوان لەناو ئەو دەوڵەتەشدا هەریەکەیان دەست بە جیاوازیەکانی خۆیەوە دەگرێت و هیچیان لەناو هیچیاندا ناتوێتەوەو هەرەیەکەیان لەناو پێکهاتەی ئەو دەوڵەتەدا بوونێکی سەربەخۆی دەبێت، واتە لە پێکەوە بوونیان لەناو ئەو دەوڵەتەدا پەیڕەوی لەیاسای جیاوازی دەکەن نەک لە یاسای شوناس.

بە هۆی ئەو سیستەمەوە کە بە بنەمای جیاوازی کاردەکات، دەوڵەتی میدیا دەبێتە دەوڵەتێکی جیاواز لە هەموو ئەو دەوڵەتانەی کە بەر لە ئەو هەبوون و دوای ئەویش دێن. دەوڵەتی میدیا لە سەردەمی خۆیدا پەیڕەوی لە سیستەمێکی سیاسی دەکات کە جیاوازە لە سیستەمی دەوڵەتەکانی تر بەوەی کە لەناو خۆیداو لە دەرەوەی خۆیدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکات نەک لە یاسای شوناس.

دەتوانین لەمەوە میدیبوونی خێڵە میدییەکان بەوە بزانین کە لە نێوان خۆیاندا پەیڕەوی لەیاسایی جیاوازی دەکەن و بەهیچ شێوەیەک قبووڵی ئەوە ناکەن جیاوازییەکانی خۆیان لەدەست بدەن وبچنە ناو پێکهاتەی هیچ کۆگەلێکەوەو خۆشیان بەهیچ شێوەیەک لە رێگەی توانەوەی خێڵەکانی دەوروبەری خۆیانەوە لەناو جەستەی خۆیاندا نابن بە کۆگەل. ئەم خاسیەتەش لە سەردەمی ئاشورییەکاندا تەنها خاسییەتی ئەو خێڵانەیە کە بە میدییەکان ناوبراون.

گەر هاوبەشییەک لە نێوان خێڵە کوردییەکانی سەردەمی ئیسلام و میدییەکاندا هەبێت ئەوەیە کە خێڵە کوردییەکان بە هەمان شێوەی خێڵە میدییەکان نەقبووڵی ئەوە دەکەن جیاوازییەکانی خۆیان لەدەستبدەن و بچنە ناو پێکهاتەی کۆگەلێکەوە، نە خۆشیان دەبن بە کۆگەل و لەرێگەی زاڵییەتییەوە خێڵەکانی دەوروبەری خۆیان لەناو جەستەتە کەلتوری و زمانی و سیاسییەکەی خۆیاندا دەتوێننەوە.

خێڵە کوردییەکانی سەردەمی خەلافەت هاوشوناسی خێڵە میدییەکانی سەردەمی ئاشورییەکانن، لەوێوە کە وەک خێڵەکانی دەوروبەری خۆیان بۆ کۆبوونەوەیان پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکەن و ناگۆڕدرێن بۆ کۆگەل و پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکەن و لە ناو پێکهاتەیەکی جیاواز لە پێکهاتەی کۆگەلەدا کۆدەبنەوە.

گەر کوردبوون کۆکەرەوەی خێڵە کوردییەکان بێت و خێڵە کوردییەکان لەوەدا هاوشوناسبن کە کوردن، ئەوە کوردبوون هاوخوێنی و هاورەچڵەکی و هاوزمانی هاوکەلتوری ناگەیێنێ، چوونکە خێڵە کوردییەکان هەر کۆنەوە هاوڕەچڵەک وهاوخوێن وهاوکەلتورو هاوزمان نەبوون و لە زمان و کەلتوردا وەک کۆگەلەکان پەیڕەوییان لە هاوزمانی و هاوکەلتوری نەکردووەو پەیڕەوییان لە جیازمانی و جیاکەلتوری کردووە.

کوردبوون وەک میدیبوون ئەوە دەگەیێنێ کە لە کۆبوونەوەی کۆمەڵە خێڵێکدا لە ناو یەک پێکهاتەدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکرێت و پێکهاتەیەک بێتە ئاراوە کە فرەکەلتوری و فرەزمان بێت و وەک کۆگەلەکان پێکهاتەیەک نەبێت کە بە پەیڕەوی کردن لە یاسای شوناس هاتبێتە ئاراوەو قبوڵی فرەزمانی و فرەکەلتوری نەکات.

کەواتە تەنها بەو خێڵانە دەتوانیین بڵێین خێڵی کوردی کە لە کۆبوونەوەیاندا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکەن نەک لە یاسای شوناس، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ هەر خێڵێک یان هەر ئیتنیکێک لە کۆبوونەوەی لەگەڵ خێڵەکانی تر یان ئیتنییەکەکانی تردا پەیڕەوی لە یاسای شوناس کردوو چووەیە ناو پێکهاتەی کۆگەلێکەوە، ئەوە خێڵێک یان ئتنیکێکی کوردی نییە.

گەر لە سەردەمی خەلافەتە عەربییەکاندا بپرسین کورد چییەو لەچی پێکهاتووە؟ بەپێی ئەو بۆچوونەی سەرەوە دەتوانین بڵێین کورد پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە خێڵێک کە رازی نەبوون خۆیان ببن بە کۆگەلەو رازیش نەبوون بچنە ناو پێکهاتەی هیچ کۆگەلێکەوە.

ئەم خێڵانە بە رەچڵەک و زمان و کەلتور کوردییان پێکنەهێناوەو رەچڵەک و زمان و کەلتور مەرج نیین بۆ ئەوەی ئەو خێڵانە ببن بە خێڵی کوردی، ئەوەی مەرجە تەنها ئەوەیە کە لە کۆبوونەوەی لەگەڵ خێڵە کوردییەکانی تردا لەناو ئەو پێکهاتەدا کە ناو نراوە کورد جیاوازییە کەلتورییەکانی خۆی وخێڵەکانی تری ناو کورد بپارێزێت و پەیڕەوی لەیاسای جیاوازی بکات و رێگە نەدات بەهیچ خێڵێکی تری ناو ئەو پێکهاتەیە لەناوخۆیدا بیتوێنێتەوەو هیچ خێڵێکی ناو پێکهاتەکەش لەناو خۆیدا نەتوێنێتەوە.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کوردبوونی خێڵە کوردیەکانی سەردەمی خەلافەتە مەزهەبییە عەربییەکان لەسەر یاسای جیاوازی بەندەو کوردبوون هیچ نییە

جگە لە پەیڕەوکردن لە یاسای جیاوازی. خێڵە کوردییەکان لە سەردەمی خەلافەتە مەزهەبییە عەرەبییەکاندا بە هۆی پەیڕەیکردنیان لە یاسای جیاوازی، هەرگیز وەک خێلە فارسی و تورکی و عەرەبییەکانی ناو سنوری ئەو خەلافەتانە نابن بە کۆگەلەو نابن بە بەشێک لە دەسەڵاتی خەلافەت و سەربەخۆیی خۆیان لە ڕێگەی شەڕ یان ئاشتییەوە دەپارێزن و لەگەڵ ئەوەشدا توانایان هەیە لەناو پێکهاتەی دەسەڵاتی خەلافەتدا وەک کۆگەلە فارسی و تورکییەکان ببنە خاوەنی دەسەڵاتی دنیایی و سەڵتەنەتی ناو ئەو خەلافەتانە پێکبهێنن و سەرۆکەکانیان ببن بە سوڵتان، بەڵام لەناو میژووی ئەو خەلافەتە مەزهەبییە عەرەبیانەدا خێڵە کوردییەکان هەرگیز نەچوونەتە ناو پێکهاتەی دەسەڵاتی خەلافەتەوەو نەبوونەتە خاوەنی سەڵتەنەت.

باشترین نموونەش بۆ ئەمە دەوڵەتی ئەیوبییەکان و سەلاحەدینە، سەلاحەدین لە دوای دامەزراندنی دەوڵەتەکەی دەیتوانی کۆتایی بە خەلافەتی عەربی بهێنێ و خەلافەتێکی کوردی ئەیوبی بخاتە شوێنی، سەلاحەدین نەک هەر ئەم کارە ناکات بەڵکو ئەوەش قبوڵ ناکات ببێتە سوڵتان و دەسەڵاتە دنیاییەکەی ناو خەلافەت بگرێتە دەست، هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی سەلاحەدین لە دروستکردنی دەوڵەتەکەیدا وەک دەوڵەتی کۆگەلەکان بە یاسای شوناس و زاڵییەتی دەوڵەتەکەی خۆی دروست ناکات، بەڵکو بە یاسای جیاوازی کە یاسای کوردبوونە دەوڵەتەکەی خۆی دروست دەکات و دەبێتە نموونەیەک بۆ پارێزگاریکردن لە جیاوازییە مەزهەبی و ئایینییەکانی نێوان هەرسێ ئایینە یەکتاپەرستییەکە.

دەوڵەتەکەی سەلاحەدین بەوە لە دەوڵەتی خەلافەت و دەوڵەتی کۆگەلە ناعەربییەکان جیادەکرێتەوە کە بە پەیڕەوکردن لە یاسای جیاوازی دامەزراوە نەک بە پەیڕەویکردن لە یاسای شوناس. دەوڵەتەکەی سەلاحەدین ئەو دەوڵەتەیە کە بە پێی تیۆرەکەی ئیبن خەلدوون کە تیۆری دامەزراندنی دەوڵەتی کۆگەلەکانە لێکنادرێتەوەو لە سەردەمی خەلافەتە مەزهەبیەکاندا دەبێتە حاڵەتێکی ناوازەی دەوڵەت.

قودس بۆ کۆگەلە مەزهبییەکانی مەسیحییەت و ئیسلام زمینەیەکە بۆ مومارەسەکردنی هێزی زاڵیەتی و هەریەک لەو کۆگەلانە لە ململانێی زاڵەیەتیدا لەگەڵ یەکتریداو دەیەوێت قودس بخاتە ناو سنوری سیاسی

کۆگەلەکەی خۆی و بەمەش زاڵببێت بەسەر کۆگەلەکانی تردا، ئەو کاتەی کە کۆگەلێکی ناو خەلافەتی ئیسلامی لەناو قودسدا زاڵدەبێت، بە پەیڕەویکردنی لە یاسای شوناس، مەزهەبە ئایینییەکەی خۆی دەسەپێنێ بەسەر خەڵکی قودسدا، بەهەمان شێوە کاتێک کۆگەلێکی مەسیحی لەناو قودسدا زاڵ دەبێت بە پەیڕەوی کردنی لە یاسای شوناس مەزهەبە ئاییننییەکەی خۆی زاڵدەکات بە سەر هەموو ئەو خەڵکەی کە سەر بە مەزهەبە ئاییننییەکانی ترن. لەو کاتەدا کە کۆگەلە مەسیحییەکان بەسەر قودسدا زاڵدەبن، مەزهەبە مەسیحییەکەی خۆیان تەنها بەسەر ئەو خەڵکەدا ناسەپێنن کە سەر بە یەکێک لە دوومەزهەبە ئیلامییەکەن بەسەر ئەو خەڵکەشدا دەیسەپێنن کە مەزهەبێکی یەهودییان هەیەو یەهودیین.

گەر نورەدین زەنکی و خەلیفەی عەباسی قودسیان لە ژێردەسەلاتی کۆگەلە مەسیحییەکاندا دەربهێنایە، مەزهەبە ئیسلامییەکەی خۆیان بەسەر خەڵکە مەسیحی و یەهودییەکەی قودسدا دەسەپاندو دەیانکرد بەمەزهەبێکی سەراپاگیرو بەمەش لەناو جەستەی کۆگەلەکەی خۆیان دەیانتواندنەوەو هەمان ئەو کارەیان دەکرد کە کۆگەلە مەسیحیەکان لە قودسدا کردبوویان.

سەلاحەدین لەبەر ئەوەی وەک کۆگەلە مەسیحییەکان و کۆگەلەکانی خەلافەتە مەزهەبییە عەرببییەکان پەیڕەوی لە یاسای شوناس و سیستەمی کۆگەل ناکات، لەدوای سەرکەوتنی بەسەر کۆگەلە مەسیحییەکەی ناو قودسدا نایەوێت بە سەپاندنی مەزهەبە ئاییننییەکەی خۆی بەسەر خەڵکی قودسدا قودس بکات بە بەشێک لە جەستەی دەوڵەتەکەی خۆی.

سەلاحەدین بەهۆی کوردبوونەکەیەوە پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکات و پەیڕەوی کردنیشی لەو یاسایە وای لێدەکات لە دوای رزگارکردنی قودس، نەک هەر موسڵمانەکانی قودس بگەڕێنێتەوە بۆ قودس، بەڵکو جوولەکە دەربەدەرکراوەکانی قودسیش بگەڕێنێتەوەو ئەو مەسیحیانەش کە رازین بەوەی لەناو قودسدا لەگەڵ موسڵمانەکان و جوولەکەکانی قودسدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکەن، لەناو قودسدا بمێننەوە قودس جێ نەهێڵن.

سەلاحەدین بەپەیڕەکردنی لە یاسای جیاوازی قودس لە جەستەی کۆگەلە مەسیحی و ئیسلامییەکان دەردەهێنێ و دەیکاتە نموونەی شارێکی فرەئایین و فرەمەزهەب. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ سەلاحەدین لە دەوڵەتەکەی خۆیدا نە

پەیـڕەوی لە سیسـتەمی کۆگەلەکـانی نـاو خەلافەتـی ئیسـلامی کـردووەو نەپەیڕەوی لە سیستەمی کۆگەلە مەسیحییەکان کردووە، لەکاتێکدا کۆگەلە مەسـیحییەکان و کـۆگەلە ئیسـلامییەکان بەهـۆی پەیڕەکردنیـان لە یاسـای شـوناس لەگەڵ ئەو جیـاوازییە ئـایینییەی کە لەنێوانیانـدا هەیە پەیـڕەوی لە هەمـان سیسـتەم دەکەن و هەریەکەیـان بە زاڵبـوونی بەسـەر ئەوەی تریانـدا لەنـاو قودسـدا مەزهەبەکەی خـۆی بە پەیڕەوکـردن لە یاسـای شـوناس سەراپاگیر دەرکردوو و ڕێگەی نەدەدا جگە لە مەزهەبەکەی خۆی پەیڕەوی لە هـیچ مەزهەبێکـی تـری ئـایینی بکرێـت گەرچـی ئەو مەزهەبە ئـایینییەش مەزهەبێکی ئاینی ئایینەکەی خۆیشی بێت. ئەمەی سەرەوە ئەوە دەردەخات خێڵە کوردییەکان لەو پەری بەهێزی خۆشیاندا وەک کۆگەلە عەربی و فارسی و تورکییەکـانی سـەردەمی خەلافەتە مەزهەبیـیە عەرەبیەکـان پەیڕەویـان لە یاسای شوناس نەکردووەو لەناو خۆیان و لە دەرەوەی خۆشیاندا پەیڕەویان لە یاسای جیاوازی کردووە.

ئەو پێکهـاتە خێڵەکیـیە کوردیـانەی کە لەسـەردەمی خەلافەتە مەزهەبیـیە عەرەبییەکانـدا هەبـوون، وەک عەسـەبەکان لەبەرامـبەر کەلتـورە نـامەزهەبییە عەرەبییەکەدا توانیویانە کەلتورێکی نامەزهەبی بـاڵاو زمـانێکی بـاڵا لە زمـان و کەلتورە میللییەکانی خۆیان بهێننە ئاراوە، جگە لەمەش ئەو پێکهاتە خێڵەکییە کوردیـانەی کە بە پەیڕەویکـردن لە یاسـای جیـاوازی لەو سـەردەمەدا پێکهاتوون، بەر لەوەی کەلتورێکی نامەزهەبی و زمانێکی باڵا بۆ خۆیان بهێننە ئـاراوە، توانیویـانە کەلتـورێکی ئـایینی بـاڵا لە بەرامـبەر کەلتـورە مەزهەبیـیە عەرەبیەکاندا بهێننە ئاراوە.

ئەم پێکهـاتە کـوردییە خێڵەکیـانە لە سـەردەمی خەلافەتە عەرەبییەکانـدا لە بەرامـبەر هەردوو مەزهەبە ئـایینییە عەربییەکە<سـوننە و شـیعە> دوو ئـاین دەهێنـنە ئـاراوە کە< یارسـان و ئێزیـدی> ن، ئەم دوو ئـایینییە لە بەرامـبەر ئیسـلامی سـەردەمی مـوحەمەددا دروسـت نـابن، بەڵکـو لە بەرامـبەر هەردوو مەزهەبە عەربییەکەی خەلافەتە عەرەبیەکاندا دروست دەبن کە یەکێکیان ئەو خەلافەتە مەزهەبییە عەربییەیە کە عەباسـییەکان نوێنەرایەتی دەکەن و ئەوی تریـان ئەو خەلافەتە مەزهەبییە عەربییەیە کە فاتمیەکـان نوێنەرایەتی دەکەن، یارسان لە بەرامبەر مەزهەبی سوننەدا دروست دەبێت و ئێزیدی لە بەرامبەر

مەزهەبی شیعەدا دروست دەبێت. لەگەڵ ئەوەشدا کە لە دەقە ئایینییەکانی یارسان و ئێزیدییدا ئەوە روون دەبێتەوە کە ئەم دوو ئایینە دوو دەرکەوتەی جیاوازی یەک ئایینن کە ئایینی حەقیقەتە، بەڵام ئەم ئایینە لە بەرامبەر ئایینە نامەزهەبییەکەی سەردەمی موحەمەددا سەری هەڵنەداوە، ئەم ئایینە بەپێی دەقەکانی یارسان وا نیشاندەدرێت کە دەرکەوتەی هەمان رووحە کە ئایینە نامەزهەبییەکەی سەردەمی موحەمەدو دوو ئایینە نامەزهەبییە یەکتپەرستیەکەی تر سەرچاوەیان لێوە گرتووە.

لەناو دەقەکانی یارساندا ئایینە یەکتپەرستییەکان و ئایینی حەقیقەت لە پەیوەندی لەبری یەکبووندان نەک لە پەیوەندی بەرامبەربووندا، بەڵام یارسان وەک دەرکەوتەیەکی ئایینی حەقیقەت روحی کوردیی لە بەرامبەر مەزهەبی سوننەدا دەرکەوتی دەکات و ئێزیدییش هەمان روح لە بەرامبەر شیعەدا دەرکەوتی دەکات.

گەر هەردوو مەزهەبەکەی ئیسلام لە زماندا پەیڕەییان لە یاسای شوناس کردبێت و زمانەکەیان زمانی عەربی بووبێت، ئەوە ئەم دوو دەرکەوتە ئایینییەی ئایینی حەقیقەت کە لەبەرامبەر ئەو دوو مەزهەبە دەرکەوتوون، لە زمانەکەیاندا پەیڕەوییان لە یاسای جیاوازی کردووە و هەریەکەیان لە زمانێکی جیاوازدا خۆی شێوەگیر کردووە، نەک هەر ئەمە تەنانەت هەریەکەیان لەناو خۆشیاندا پەیڕەوی لە فرەزمانی کردووە.

دەقەکانی <سەرئەنجام> کە کتێبی ئاینیی یارسانەکانە، بە چەند شێوازێکی زمانی جیاواز نوسراونەتەوە تەنانەت لەناو یەک دەقدا کە یەک بابەتی هەیە پەیڕەوی لە فرەزمانی کراوە. بەڵام ئەوانەی کە دانەری ئەو دوو مەزهەبە ئیسلامییەن لە نوسینەوەی دەقە مەزهەبییەکانی خۆیاندا پەیڕەوییان لە یاسای شوناس کردووەو زمانی عەرەبییان بۆ دەقە مەزهەبییەکان بەکارهێناوە. مەزهەبی شیعە کە لەم سەردەمەدا بە مەزهەبی فارسەکان ناسراوە لەڕاستیدا مەزهەبێکی فارسی نییەو زمانی دەقە مەزهەبییەکان و تەقسە ئایینییەکانی هەمان ئەو زمانە عەرەبییەی دەقە قورئانییەکان ودەقە مەزهەبییەکانی مەزهەبی سوننەیە. مەزهەبی شیعە مەزهەبێکی دروستکراوی دەستی فارسەکان نییەو فارسەکان دوای سەرهەڵدانی ئەم مەزهەبەو پەرەسەندنی دەبن بە شیعەو ئەم مەزهەبە وەردەگرن.

لەناو میللەتەکانی سەردەمی خەلافەتدا هیچ کۆگەلێکک ناتوانێت زمانەکەی خۆی بکات بەزمانی ئایین، تا ئەم سەردەمەش زمانی ئایین لە جیهانی ئیسلامیدا زمانی عەرەبییەو زمانی تورکی و زمانی فارسی لە سەردەمی خەلافەتە مەزهەبییە ناعەرەبییەکاندا دەبن بەزمانی کەلتوریکی بالای نامەزهەبی، بەلام نابن بەزمانی مەزهەب، زمانی مەزهەبی فارس و تورک لە سەردەمی دامەزراندنی دەسەلاتە مەزهەبییەکانی خۆشیاندا هەر زمانی عەرەبییەو هەمان ئەو زمانەیە کە کۆگەلە عەرەبییەکان کردوویانە بەزمانی کەلتورە مەزهەبی و نامەزهەبییەکەی خۆیان.

لەناو ئەو میللەتانەی سەردەمی خەلافەتە عەرەبییەکاندا تەنها پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکان هوشیاری ئایینی لەلایان پەرە دەسێنێ و زمانە ناوچەییەکانی خۆیان دەتوانن بەرز بکەنەوە بۆ زمانی کەلتورێکی ئایینی، لەمەشدا بە پێچەوانەی عەرەبەکانەوە لە زمانە ئایینەییەکەدا پەیڕەوی لە یاسایی جیاوازی دەکەن و دەقەکانی ئایینی حەقیەقەت بە چوار شێوەی زمانی ئەو پێکهاتە کوردییانە دەنوسرێنەوەو بە یەک زمان نانوسرێنەوە.

ئەم پێکهاتە کوردییانە بەوەی کە خاوەنی کەلتورێکی ئایینی بالای وەک کەلتورە مەزهەبییە سونی و شیعییەکەن، ناتوانن دەوڵەتێکی ئایینی سەربەخۆ لە بەرامبەر خەلافەتە مەزهەبییەکاندا دروست بکەن. ئەو پێکهاتە کوردییانە لەبەرئەوەی لەئایینەکەیاندا پەیڕەویان لە یاسای جیاوازی کردووە، دەوڵەت لەسەر بنەمای مەزهەب دانامەزرێنن، دەوڵەت لەسەر بنەمای مەزهەب کاتێک دادەمەزرێت کە ئەو مەزهەبە بە پەیڕەویکردن لە یاسای شوناس دامەزرابێت و هەڵگری هەمان خاسیەتی کۆگەلەکان بێت و شیاوی ئەوە بێت خۆی و زمانەکەی لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتێکدا سەراپاگیر بکرێن.

شا ئیسماعیلی سەفەوی ناتوانێت دەوڵەتە مەزهەبییەکەی خۆی لە سەر ئەو ئایینە کوردییەی شێخ سەفیی باپیرەی دامەزرێنێ، چونکە ئایینە کوردییەکەی شێخ سەفی هەمان ئایینی یارسانەکانەو بە پەیڕەوکردن لە یاسای جیاوازی دامەزراوە، شا ئیسماعیل لەبەر ئەمە ناچار دەبێت دەوڵەتەکەی لەسەر مەزهەبی ئەو مەلا شیعانە دامەزرێنە کە لە سوریاوە دەیانهێنێ.

ئایینە کوردییەکان لەبەر ئەوەی لە زمانی دەقە پیرۆزەکانیدا پەیڕەوی لە

جیاوازی زمانی دەکەن و لەسەر جیاوازی زمانی و کەلتوری دادەمەزرێن، نابن بە کەلتورێک بۆ دەوڵەتداری، ئەوەی لێرەدا بۆ ئێمە گرنگە ئەوەیە کە پێکهاتە کوردییەکان لە سەردەمی خەلافەتە عەرەبییەکاندا دەتوانن زمان و کەلتورە ناوچەییەکەی خۆیان بەرز بکەنەوە بۆ زمان وکەلتورێکی مەزهەبی باڵاو لەمەشدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکەن نەک یاسای شوناس. ئەمەش بۆخۆی بەڵگەیەکی ترە لەسەر ئەوەی کە پێکهاتە خێڵەکییە ناوچەییەکانی کورد وەک پێکهاتە خێڵەکییە ناوچەییەکانی عەرەب و فارس و تورک پێکهاتەی دەمارگیر نەبوون و لە پێکهاتنیاندا وەک کۆگەلەکان پەیڕەوییان لە یاسای شوناس نەکردووەو بە پەیڕەوی کردنیان لە یاسای جیاوازی لە کەلتورە ئایینییەکەشیاندا جەختیان لە سەر کوردبوونی خۆیان کردووەتەوەو ئەوەیان خستووەتەڕوو کە کوردبوون پەیڕەوکردنە لە یاسای جیاوازی.

پێکهاتە کوردییەکان لە سەردەمی سەرهەڵدانی کەلتورە ئەدەبییە نامەزهەبییە باڵاکانی سەردەمی خەلافەتەکاندا بەهەمان شێوەی کۆگەلە تورک و فارس و عەرەبەکان کەلتورە ئەدەبییە باڵاکەی خۆیان دادامەزرێنن، بەڵام لە دامەزراندنی ئەم کەلتورە نامەزهەبییە باڵایەشدا وەک ئەو سێ کۆگەلە پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکەن و پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکەن. پەیڕەوکردنیان لەم یاسایە وادەکات ئەو کەلتورە نامەزهەبییە باڵایەی کە بەرهەمی دەهێنن، لەبری ئەوەی بەیەک شێوەی زمانی بنووسرێتەوە بە چوار شێوەزمان بنوسرێتەوە.

لەم سەردەمەدا فارس و عەرەب و تورک کەلتورە نامەزهەبییەکەی خۆیان بە یەک شێوەی زمانی دادەمەزرێنن و هەریەکەیان خاوەنی یەک کەلتوری نامەزهەبی و یەک زمانی باڵایە، کەچی پێکهاتە کوردییەکان لەم سەردەمەدا بەهۆی پەیڕەویکردنیان لە یاسای جیاوازی لەبری یەککەلتوری نامەزهەبی باڵا چوار کەلتوری نامەزهەبی باڵا دادەمەزرێنن، هەر ئەمەشە وادەکات هەریەک لە عەرەب و فارس و تورک ببن بە خاوەنی یەک کەلتوری ئەدەبی کلاسیک، بەڵام کورد ببێت بە خاوەنی چوار کەلتوری ئەدەبی کلاسیک.

ئەمەش بەڵگەیەکی ترە لەسەر ئەوەی کە پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکان کۆگەلە نەبوون و وەک کۆگەلە عەربی و فارسی و تورکییەکان لە کەلتورە

ئەدەبییـیە بـاڵاکەی خۆیانـدا پەیڕەوییـان لە یاسـای شـوناس نەکـردووەو پەیڕەوییان لە یاسای جیاوازی کردووە.

لە سەردەمی خەلافەتەکاندا خێڵە کوردییەکان لەبەرامبەر کۆگەلە عەربی و فارسی و تورکییەکاندا نابن بە کۆگەل و پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکەن. لە بەرامبەر ئەو کۆگەلانەدا جۆرێک لە پێکهاتە لە کۆبوونەویان دێتەئاروە کە پەیڕەوی لە جیاوازی دەکات، ئەم پێکهاتانە بە ڕواڵەت لە کۆگەلەکان دەچن بەڵام لەنـاوەوە کـۆگەل نـین، چـونکە خێلەکـانی نـاو ئەم پێکهاتـانە وەک کۆگەلەکان لەسەر تۆتالیتاریەتی مەزهەبی و زمانی و کەلتوری دانەمەزراون و لەناو خۆیاندا پەیڕەوی لە یاسای شوناس ناکەن و پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی دەکەن و بەهۆی ئەمەشەوە پێکهاتەیەکی فرەمەزهەب و فرەزمان و فرەکەلتوریان لێ پێکهاتووە کە تەواو جیاوازە لە پێکهاتەی کۆگەلەکان.

ئەم پێکهاتە خێڵەکییانە لە سەردەمی خەلافەتەکاندا بە درێژای زیاتر لە هەزار ساڵ پەیڕەوییان لە سیستەمێک کردووە کە لەسەر جیاوازییە کەلتوری و زمانی ومەزهەبییەکان دامەزراوەو جیاوازە لەو سیستەمەی کە کۆگەلە عەربی و فارسی و تورکییەکان بەدرێژایی ئەو سەردەمە پەیڕەوییان کردووە. هەر ئەمەشـە وایکـردووە کە کـۆگەلە فارسـی و تـورکی و عەرەبییەکـان ئیمپراتـوریەتە مەزهەبییەکانی خۆیـان بەنـاوی خەلافەتەوە دامەزرێنن، بەڵام ئەم پێکهاتە کوردییانە لەگەڵ ئەوەشدا توانای دامەزراندنی ئیمپراتوریەتێکی مەزهەبیان هەبووە، ئیمپراتوریەتی مەزهەبی خۆیان دانەمەزراندووە.

ئەمە لەلایەکەوە بەڵـگەیە لەسـەر ئەوەی کە ئیمپراتـۆریەت بە پەیـڕەوی کردنـی لە یاسـای شـوناس دادەمەزرێـت نەک بە پەیڕەویکـردن لە یاسـای جیاوازی. لەلایەکی ترەوە ئەمە بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەوەی بووەتە رێگر لەبەردەم ئەوەدا کـوردیش وەک ئەو سـێ میللەتە خەلافەتـی خـۆی دروسـت بکات، نەبوونی هێزو توانا نەبووە بەڵکو ئەوەبووە کە نەیتوانیوە پەیڕەوی لە یاسای شوناس بکات و پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی کردووە.

کاتێک کورد بە مێژووە هەزار ساڵییەکەی خۆیەوە لە پەیڕەوکردنی ئەو سیسـتەمەدا کە بە یاسـای جیـاوازی کاردەکـات، لەگەڵ کـۆگەلە فارسـی و عەرەبی و تورکییەکاندا کە خاوەنی ئەزموونی هەزارساڵەن لە پەیڕەوکردنی ئەو سیستەمەی کۆگەلدا کە بە یاسای شوناس کاردەکات، دێنە ناو سەردەمە

مۆدێرنەکەوە، بێگومان لەبەرامبەر مۆدێرنیتێ و کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی و نەتەوەخوازیدا تووشی دوو حاڵەت جیاواز دەبن.

فارس و تورک و عەرەب لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا دەتوانن بە ئاسانی رازیبن بەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییەی نەتەوەخوازی داوای دەکات، چونکە مێژوویەکی هەزار ساڵەیان لە پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەت و یاسای شوناسدا هەیە، بەڵام کورد کە کوردبوونەکەی لە سەر پەیڕەویکردن لە یاسایی جیاوازی دامەزراوە، ناتوانێت رازی بێ بەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییە کە نەتەوەخوازیی لە دروستکردنی نەتەوەدا داوای دەکات، ئەمەش لەبەر ئەوەیە لە بنچینەدا کوردبوونی زمان و کەلتورەکەی لەو جیاوازییە زمانی و کەلتورییەکاندایە کە لە کەلتورەکەیدا هەیە.

بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان لەگەڵ ئەوەشدا وەک بزووتنەوە مۆدێرنەکانی دنیا کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە وەردەگرن و پەرە بە کۆمەڵگای پیشەسازی دەدەن، بەڵام ناتوانن وەک ئەو بزووتنەوە مۆدێرنانە ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، چوونکە بوونیان بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز لەوان دەخوازێت دەستبەرداری ئەو سیستەمە ببن کە کار بە یاسایی جیاوازی دەکات و کوردبوونی ئەوانی بەدرێژایی هەزار ساڵ لە سەردامەزراوە. ئەوان ناتوانن دەستبەرداری ئەو سیستەمە ببن و بەوەرازی بن کە نەتەوەخوازی لەوانی دەخوازێت.

بەڵام بزووتنەوە مۆدێرنە عەربی و فارسی و تورکییەکان بە ئاسانی دەتوانن لە بزووتنەوەیەکی مۆدێرنەوە ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، چونکە ئەوان کاتێک پەیڕەوی لە یاسای شوناس و توتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی دەکەن، پەیڕەوی لەهەمان ئەو سیستەمە دەکەن کە بەدرێژای ئەو هەزار ساڵە عەرببوون و تورکبوون و فارسبوونی ئەوانی لەسەردامەزراوە.

ئەوان وەک بزووتنەوە کوردییەکان بۆ پەیڕەیکردن لە یاسای شوناس و تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری پێویستیان بە گۆڕانی ئەو سیستەمە نییە کە پێکهاتە خێڵەکییە کوردییەکانی سەردەمی خەلافەت پەیڕەوییان کردووە، ئەوان بە پەیڕوکردن لەو سیستەمەی کە نەتەوەخوای لەوانی دەخوازێت پەیڕەوی لەهەمان ئەو سیستەمە تۆتالیتاریە دەکەن کە کۆگەلەکانیان لەسەردەمی خەلافەتەکاندا پەیڕەوییان کردووە.

ئەو بزووتنەوە مۆدێرنانەو بزووتنەوەکانی تری جیهان بۆ ئەوەی ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز تەنها ئەوەندەیان لەسەرە کە ئەو سیستەمەی لە مێژووە پریمۆدێرنەکەدا کۆگەلەکانیان پەیڕەوییان کردووە لە کۆمەڵگا پیشەسازییە مۆدێرنەکەی خۆیاندا پەیڕەوی بکەن. بەڵام ئەمە بۆ بزووتنەوە کوردییەکان بەو شێوەیە ئاسان نییە، چوونکە بۆ بوونیان بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز تەنها ئەوەندە بەس نییە ئەو سیستەمەی کە بە درێژایی سەردەمی خەلافەتەکان پێکهاتە کوردییەکان پەیڕەوییان کردووە لە پەرەسەندن و دروستکردنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەیاندا پەیڕەوی بکەن، بەڵکو ئەوان دەبێت ئەو سیستەمە لە سیستەمێکی جیاوازیخوازو ناتۆتالیتارەو بگۆڕن بۆ سیستەمێکی ناجیاوازیخوازو تۆتالیتار.

ئەم بزووتنەوە مۆدێرنانە بەگۆڕینی ئەم سیستەمە لەناو کۆمەڵگا کوردیەکاندا ڕەوایەتی لەدەست دەدەن، چونکە ئەم بزووتنەوانە بەوە کوردن کە لە شێوازی زمانی و کەلتوری کەلتورە مۆدێرنەکەدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکەن و لە بەرامبەر هەموو جۆرە تۆتالیتاریەتێکی زمانی وکەلتوریدا ڕاوەستن. گەر ئەم بزووتنەوانە پەیڕەوی لەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییە بکەن کە نەتەوەخوازی داوای دەکات، ئەوە کوردبوونی خۆیان لەدەست داوەو ناتوانن بە ناوی کوردبوون و زمانی کوردی وکەلتوری کوردییەوە ڕەوایەتی بۆ بڵاوکردنەوەی کەلتورە مۆدێرنەکەو پەرەسەندنی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی خۆیان دەست بخەن.

لەمەی سەرەوە بۆمان دەردەکەوێت بزووتنەوەیەکی مۆدێرن بۆ ئەوەی ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز دەبێت پەیڕەوی لەو سیستەمە بکات کە کۆگەلەکان لەناو سەردەمە پریمۆدێرنەکەدا پەیڕەوییان کردووە، ئەو بزووتنەوانەی کە لەزمان و شێوازە کەلتورەیەکەدا وەک بزووتنەوە کوردییەکان پەیڕەوی لەیاسای شوناس و ئەو تۆتالیتاریەتە نەکات کە کۆگەلەکان لە سەردەمە پریمۆدێرنەکەدا پەیڕەوییان کردووە، نابن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز. ئەمەی سەرەوە ئەوە دەردەخات ئەوەی بەکەلتورە مۆدێرنە پیشەییەکە دروست دەکرێت نەتەوە دروستکراوەکەی ناو دەوڵەت نییە، بەڵکو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی ناو دەوڵەتە.

ئەوەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی ناو دەوڵەتیش دەکات بە نەتەوە، ئەو

زمان و شێوازە کەلتورییەیە کە ئەو نەتەوەخوازییە وەک زمان و شێوازی کەلتوریی تایبەت بەخۆی بە پەیڕەوکردن لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی لەناو کۆمەڵگا پیشەسازییەکەدا سەراپاگیری دەکات. گەر نەتەوەخوازییەک زمانێکی تایبەت بەخۆی و شێوازێکی تایبەت بەخۆی بۆ داڕشتنی کەلتورە مۆدێرنەکە نەبێت، ناتوانێت کۆمەڵگا پیشەسازییەکەی ناو دەوڵەتەکەی خۆی بکات بەنەتەوە.

واتە بوونی شێوازێکی زمانی و کەلتوری تایبەت مەرجە بۆ ئەوەی بزووتنەوەیەکی مۆدێرن بتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز. هیچ یەک لەو نەتەوەخوازیانەی کە لە جیهاندا لەناو دەوڵەتەکانی خۆیاندا نەتەوەکانی خۆیان دروست کردووە بەبێ پەیڕەویکردن لەم یاسایە نەیانتوانیوە نەتەوەکانی خۆیان دروست بکەن. بەمانایەکی تر هەموو نەتەوەخوازییەکانی جیهان بە پەیڕەوکردنی ئەم یاسا گشتییە کە یاسای شوناسە نەتەوەکانی خۆیان دروست کردووە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری مەرج و بنەمای راستەقینەی دروستکردنی ئەو کۆگەلە مۆدێرنانەیە کە ناو نراون نەتەوە. لەمەوە دەبێت ئێمە بتوانین لە لایەکەوە بزووتنەوە مۆدێرنەکان و نەتەوەخوازی لە یەکتر جیابکەینەوە، لەلایەکی تریشەوە دەبێت بتوانین کۆمەڵگای پیشەسازی لەو کۆمەڵگایە جیابکەینەوە کە نەتەوەخوازی بەناوی نەتەوەوە دروستی دەکات. دەبێت ئەوەش بزانین هیچ بزووتنەوەیەکی مۆدێرن گەر نەبێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازو پەیڕەوی لە یاسای شوناس و تۆتالیتاریەت لە شێوازە کەلتوری و زمانییەکەی خۆیدا نەکات، نەک ناتوانێت نەتەوە دروست بکات، بەڵکو ئەو دەوڵەتەش کە هەیەتی ناتوانێت پارێزگاری لێ بکات و رێگە بگرێت لە هەڵوەشاندنەوەی.

بەپەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری و هەندێ جاریش مەزهەبی هەموو ئەو نەتەوانە لەناو جیهاندا دروستکراون کە لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا بەنەتەوە دادەنرێن و هەموو ئەو ئەرک و مافانەیان پێ رەوا دەبینرێت کە سیستەمە نێودەوڵەتییەی جیهانییەکە دەیدات بە نەتەوە.

لە جیهانە مۆدێرنەکەدا پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی جیاکەرەوەی بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانە لە بزووتنەوە

نانەتەوەخوازەکان، بەڵام پەیڕەویکردنی ئەم یاسایە جیاکەرەوەی بزووتنەوە مۆدێرنەکان نییە لە بزووتنەوە نامۆدێرنەکان.

مەرجی بوونی بزووتنەوەیەک بە بزووتنەوەیەکی مۆدێرن تەنها ئەوەیە کە کەلتورە مۆدێرنە پیشەییەکەی کۆمەڵگا پیشەسازییەکە پەرە پێبدات، ئەم بزووتنەوەیە بەپەیڕەونەکردنی یاسای شوناس و تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی، شوناسی مۆدێرنبوونی خۆی لەدەست نادات. بەڵام مەرجی بوونی بزووتنەوەیەک بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز تەنها ئەوە نییە کە بە کەلتورە مۆدێرنەکە پەرە بە کۆمەڵگا پیشەسازییەکە بدات، ئەو بزووتنەوەیە بەم کارە تەنها دەتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی مۆدێرن وناتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز. بۆئەوەی ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز مەرجێکی تر هەیەو بەبێ جێبەجێ کردنی ئەو مەرجە ناتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، ئەو مەرجەش ئەوەیە ئەو بزووتنەوەیە شێوازێکی زمانیی تایبەت و شێوازێکی کەلتوری تایبەت و شێوازێکی مەزهەبی تایبەت یان یەکێک لەمانە لەناو ئەو کۆمەڵگا پیشەسازییەدا سەراپاگیر بکات و ڕێگە نەدات جگە لەو شێوازە زمانی وکەلتوری ومەزهەبییەی خۆی پەیڕەوی لەهیچ شێوازێکی تر بکرێت.

هەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرن بۆ ئەوەی ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز دەبێت بەپێی ئەو ناوکۆییەی نێونەتەوەییەی کە تێی کەوتووە پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی یان شێوازی کەلتوری یان شێوازی مەزهەبی یان دوان لەوانە یان هەرسێکیان بکات، گەر پەیڕەوی لەمە کرد جا دەتوانێت ببێت بەبزووتەوەیەکی نەتەوەخوازو ناوکۆییە نێودەوڵەتییەکە ڕێگەی پێدەدات لەناو دەوڵەتەکەیدا نەتەوەکەی خۆی دروست بکات و دەوڵەتەکەی لە دەوڵەتێکی مۆدێرنەوە بکات بە دەوڵەتێکی نەتەوەیی مۆدێرن و وەک هەر دەوڵەتێکی نەتەوەیی تر لە ناو سیستەمە نێونەتەوەیی و نێودەوڵەتییەکەدا مافی بوون و مانەوەی هەبێت.

دەکرێت لە ڕێگەی حاڵەتە جیاوازەکانی پەیڕەوکردنی ئەم یاسا گشتییەوە رەخنە لەبۆچوونەکەی ئێمە بگیرێت و گومان بخرێتە سەر ئەوەی تۆتالیتاریەتی شێوازی کەلتوری و زمانی و مەزهەبی یاسایەکی گشتی بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان بێت. دەکرێت بوترێت لەناو دەوڵەتێکی وەکو

سویسرادا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی نەکراوەو لەناو دەوڵەتی بەریتانیشدا ڕێگە دراوە بە سوکوتلەندیەکان بەڕێوەبەرایەتییەکی تایبەت بەخۆیان هەبێت و لە بۆنە میللییەکانی خۆیاندا شێوازە زمانیی و کەلتوریی و مەزهەبییەکەی خۆیان بەکار بهێنن و ئەمەش بکرێت بەبەڵگە کە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری ومەزهەبی یاسایەکی گشتی نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکانی جیهان نییەو ناکرێت بەمەرجی بوونی هەموو بزووتنەوە نەتەوەخوازییەکان بزانرێت.

ئەو گومانەی کە لێرەدا دەخرێتە سەر بۆچوونەکەی ئێمە، سەرچاوە لەوەوە دەگرێت کە شێوە جیاوازەکانی پەیڕەوی کردنی ئەم یاسا گشتییە بەوە زانراوە کە شکاندنی یاسا گشتییەکەیەو گۆڕینی یاسای شوناسە بە یاسای جیاوازی، بەڵام گەر بەوردی لەو دوو حاڵەتەو حاڵەتە هاوشێوەکانیان لەناو جیهاندا رامێنین، دەگەین بەوەی کە ئەم حاڵەتانە دەرکەوتەی جیاوازی پەیڕەوکردنی هەمان یاسان و لەناو ئەو دەوڵەتانەشدا نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکان پەیڕەویان لەهەمان یاساکردووەو نەیانتوانیوە لە چوارچێوەی ئەو یاسایە دەرچن.

دەتوانین بە شێوەیەکی گشتی لەناو نەتەوەخوازییەکانی ئەمڕۆی جیهاندا چەند شێوازێکی جیاوازی پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی وکەلتوری ومەزهەبی دیاری بکەین :

یەکەم: ئەو نەتەوەخوازییانەی کە تۆتالیتاریەتی کەلتوری لە شێوەی راسیستی کەلتوریدا پەیڕەو دەکەن، وەک نەتەوەخوازی تورکی و فەرنسی، ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی لە شێوازی زمانی و کەلتوری و مەزهەبیدا پەیڕەوی لەو جۆرە لە تۆتالیتاریەت دەکات کە کۆگەلەکانی ناو کۆمەڵگا پریمۆدێرنەکان لە رۆژهەڵات و رۆژئاوادا لەناو خۆیاندا پەیڕەوییان کردووە. پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەت لەناو ئەم دەوڵەتانەدا ڕێگە نادات هیچ شێوازێکی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی جگە لەو شێوازانەی کە نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکە پەیڕەوی دەکات لە ئاستە کۆمەڵایەتی و میللییەکاندا پەیڕەو بکرێت، ئەو شێوازە زمانی و کەلتوری و مەزهەبییانەی کە جیاوازن لە شێوازی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی نەتەوەخوازیەکە، تەنها لەئاستی خێزانەکان و ناو ماڵەکاندا ڕێگەپێدراون و بە هەموو شێوەیەک ڕێگە

لەوە دەگیرێت ئەم شێوازە زمانی و کەلتوری و مەزهەبییە جیاوازانە پەرەبسێنن بکشێن بۆ دەرەوەی ماڵەکان و ببن بە شێوازی بۆنە میللییەکان و خوێندنی بنەڕەتی قوتابخانەکان. ئەو تۆتالیتاریەتەی لەناو ئەم دەوڵەتانەدا نەتەوەخوازییەکان پەیڕەوی دەکەن هەمان ئەو تۆتالیتاریەتەیە کە لە کۆمەڵگا کشتوکاڵیەکاندا کۆگەلەکان لە ئاستی دەسەڵات و موڵکییەتدا پەیڕەوییان کردووە.

دووەم: ئەو نەتەوەخوازیانەی کە پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی لە ئاستە سیاسییەکەو شوناسی نەتەوەیی دەوڵەتدا دەکەن.

نەتەوەخوازیی ئینگلیزی لەناو بەریتانیادا تا نەوەدەکان بە هەمان شێوەی نەتەوەخوازی فەرنسی و تورکی پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری و مەزهەبی دەکات، بەڵام بەهۆی لاوازی سوکوتلەندیەکان و ویلیزییەکانەوە ئەم تۆتالیتاریەتە شێوازە راسیستییەکەی وەرناگرێت. دوای ئەوەی نەتەوەخوازیی ئینگلیزی رێگە دەدات بە سوکوتلەندییەکان لەناو ناوچەکەی خۆیاندا لە ئاستە میللییەکەدا شێوازە زمانی و کەلتوری و مەزهەبییەکەی خۆیان بەکار بهێنن، تۆتالیتاریەتەکەی شێوازێکی تر وەردەگرێت و لەئاستە میللییەکەوە دەگوازرێتەوە بۆ ئاستە سیاسییەکەو شوناسی دەوڵەت-نەتەوەکە.

نەتەوەخوازی ئینگلیزی لەوەدا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری دەکات کە رێگە نادات بە سوکوتلەندییەکان و ویلزییەکان شێوازە زمانیی و کەلتورییە ناوچەییەکەی خۆیان بکەن بە بنەمای شوناسێکی سیاسی و نەتەوەیی لەو جۆرە کە نەتەوەخوازیی ئینگلیزی لەناو بەریتانیادا هەیەتی. واتە نەتەوەخوازیی ئینگلیزی رێگە نادات شێوازی کەلتوری و زمانی سوکوتلەندییەکان و ویڵزییەکان ببێت بەو جۆرە لە شێوازی زمانی و کەلتوری کە زمان و کەلتوری ئینگلیزی هەیەتی.

نەتەوەخوازیی ئینگلیزی رێگرە لەبەردەم ئەوەدا نەتەوەخوازیی سوکوتی و ویلزی سەرهەڵبدات و شێوازە زمانیی و کەلتورییەکەی خۆی بەرزبکاتەوە بۆ ئاستی ئەو شێوازە زمانی و کەلتورییەی کە نەتەوەخوازیی ئینگلیزی نەتەوەکەی خۆی لەناو سنوری سیاسی بەریتانیادا پێ دروست کردووە،

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ سـوکوتییەکان و ویلیزییەکـان لە ئاسـتی کەلتـوری نەتەوەییـدا پەیـڕەوی لە شـێوازە زمـانیی وکەلتـورییەکەی نەتەوەخـوازیی ئینگلیـزی دەکەن نەک شـێوازە کەلتـوری و زمـانییەکەی خۆیـان. ئەوان لە ئاستی خوارنەتەوەدا کە ئاستە میللییەکەی زمان وکەلتورە، دەتوانن شێوازە زمـانی و کەلتـورییەکەی خۆیـان بەکـار بهێـنن و لە ئاسـتە سیاسـی و نەتەوەیـیەکەدا هەردەبێـت پەیـڕەوی لە شـێوازە زمـانی وکەلتـورییەکەی نەتەوەخوازی ئینگلیزی بکەن. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ نەتەوەخوازی ئینگلیزی تەنها لەئاستە میللییەکەدا دەستبەرداری تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی بووە نەک لە ئاستە نەتەوەییەکەدا.

نـاتوانین بڵێـین نەتەوەخـوازیی ئینگلیـزی لەدوای نەوەدەکـانەوە لەنـاو دەوڵەتـی بەریتانیـدا دەسـتبەردای تۆتالیتـاریەتی کەلتـوری بـووەو ڕێـگەی بەوەداوە جیاوازییە زمانی و کەلتورییەکان لەناو سنوری سیاسی بەریتانیادا سەرهەڵبدەن. نەتەوەخوازیی ئینگلیزی بەبێ پەیڕەوی کردنی لە تۆتالیتاریەت، وەک هەر نەتەوەخـوازییەکی تـر کە دەسـتبەرداری تۆتالیتـاریەت بـووە، دەوڵەتەکەی هەڵدەوەشێتەوەو شتێک بەناو دەوڵەتی بەریتانییەوە نامێنێ.

بۆیە نابێت هەرگیز لە نەتەوەخوازیی ئینگلیزی ئەوە چاوەڕێ بکرێت کە لەنـاو دەوڵەتـی بەریتانیـدا بتوانێـت ڕۆژێـک لە ڕۆژان دەسـتبەرداری تۆتالیتـاریەی زمـانی و کەلتـوری ببێـت و ڕێـگە بـدات زمـان و کەلتـوری سوکوتییەکان و ویلزییەکان وەک زمان و کەلتورەکەی خۆی ببێت بە زمان و کەلتورێکی نەتەوەیی، بەبێ ئەوەی رازبیت دەوڵەتەکەی هەڵبوەشێتەوە.

ئەم جۆرە لە پەیڕەوی کردن لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری، سـەرچاوە لەو جـۆرە لە تۆتالیتـاریەتەوە دەگرێـت کە لە کۆمەڵگـا پریمۆدێرنەکاندا چینێکی فرمانڕەوای ناحێڵەکی لە ئاستی سیاسی و ئابووریدا پەیڕەوی دەکات و موڵکییەت و دەسەڵاتی ئەو چینە فەرمانڕەوا ناخێڵەکییە بەپەیڕەوکردن لە تۆتالیتـاریەتی موڵکییەت و دەسـەڵات ئەو چینە دەکات بە چینی موڵکدارو دەسەڵاتداری ئەو کۆمەڵگایەو ڕێگە دەگرێت لە هەرکەسێک سەر بەو چینە ناخێڵەکییە نەبێت، ببێت بە خاوەنی موڵک و دەسەڵات.

ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازی لەبری پەیڕەویکردنی تۆتالیتاریەت لە موڵک و دەسەڵاتدا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەت دەکات لە زمان و کەلتورو سیاسەتدا و

گروپێک دەتوانێت ببێت بە خاوەنی کەلتور و زمانێکی نەتەوەیی و پارتێکی سیاسی کە سەر بەو نەتەوەخوازییە بێت کە لەناو ئەو دەوڵەتەدا فەرمانڕەوایە. ئەمەش سەرچاوەی لەوەوە گرتووە کە نەتەوەخوازیی لەناو ئەو دەوڵەتەدا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی و سیاسی کردووە.

جۆرێک لە نەتەوەخوازی هەیە کە لەناو دەوڵەتێکی دیاریکراودا بە پەیڕەوی کردن لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی وکەلتوری و مەزهەبی نەتەوەی دروست کردووەو لە سنوری دەوڵەتەکەی خۆیش پەڕیوەتەوە بۆناو دەوڵەتێکی تر یان چەند دەوڵەتێکی تری دەرهاوسێ و لەناوچەیەک لەناوچەکانی ئەو دەوڵەتانەشدا بەهۆی پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتە کەلتوری و زمانیەکەیەوە درێژەی بە دروست کردنی نەتەوەکەی داوە. نەتەوەخوازی فەرەنسی و ئەڵمانی و ئیتالی نموونەی ئەم جۆرە لە نەتەوەخوازین. دەوڵەتی سویسریش نموونەیەکە لەو جۆرە لە دەوڵەت کە چەند نەتەوەخوازیەکی جیاواز کە نەتەوەکانی خۆیان لەناو دەوڵەتەکانی خۆیاندا بە پەیڕەوی کردن لە تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری دروست کردوەو لەناو دەوڵەتی سویسریشدا درێژەیان داوە بەم دروستکردنەو هەریەکەیان لەناوچەیەک لەناوچەکانی ئەو دەوڵەتەدا نەتەوەکەی خۆی فراوانکردووە.

ئەڵمانەکانی ناو دەوڵەتی سویسری وەک ئەڵمانەکانی ناو ئەڵمانیا مەحکومن بەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییەی کە نەتەوەخوازیی ئەڵمانی نەتەوەی ئەڵمانی لە ئەڵمانیاو سویسرادا پێدروست کردووە، نەتەوەخوازی ئەڵمانی لەناو ئەم دوو دەوڵەتەدا وەک هەر نەتەوەخوازییەکی تر رێگا نادات ئەڵمانەکانی ناو سویسراو دەوڵەتەکانی تریش شێوازی زمانی خۆیان و شێوازە کەلتورییەکەیان لە ئاستە مىللییەکەوە بەرزکەنەوە بۆ ئەو ئاستەی کە نەتەوەخوازیی ئەڵمانی شێوازە زمانیی وکەلتورییەکەی خۆی بۆ بەرزکردووەتەوە. ئەڵمانەکانی سویسرا بەوەی کە لەناو دەوڵەتی ئەڵمانیدا نین و لەناو دەوڵەتی سویسریدان ناتوانن شێوەزارەکەی خۆیان و ئەو شێوازە کەلتورییە ناوچەییەی کە خۆیان هەیانەو ئەوانی پێ جیا دەبێتەوە لە ئەڵمانەکانی ناوچە جیایاکانی تر، لە ئاستە مىللیيەکەوە پەرەی پێبدەن و

بەرزی کەنەوە بۆ ئەو ئاستەی کە نەتەوەخوازیی ئەڵمانی شێوازە زمانییەکەی خـۆی و شـێوازە کەلتـورییەکەی خـۆی بـۆ بەرزکـردووەتەوەو لە رێـگەی سـەراپاگیرکردنیەوە لە هەمـوو نـاوچە جیاجیاکـانی نـاو دەوڵەتـی ئەڵمـانی و دەوڵەتەکانی تر نەتەوەی ئەڵمانی پێ دروست کردووە.

گەر نەتەوەخـــوازی ئینگلیـــزی دەســـتبەرداری تۆتالیتـــاریەت زمـــانی و کەلتـورییەکەی خـۆی نەبێـت تـا دەوڵەتـی بەریتـانی هەڵنەوەشـێتەوە، ئەوە نەتەوەخوازی ئەڵمانی و هاوشێوەکانی دەستەبەرداری تۆتالیتاریەتی شێوازی کەلتـوری و زمـانی خۆیـان نـابن تـا ئەو نەتەوەیەی کە بە پەیڕەویکـردن لەو تۆتالیتاریەتە دروستیان کردووە هەڵنەوەشێتەوە.

واتە نەتەوەخـــوازیی ئەڵمـــانی لەنـــاو سویسراشـــدا هەر پەیـــڕەوی لە تۆتالیتـاریەتی شـێوازی زمـانی و کەلتـوری دەکـات و هەمـان ئەو شـێوازە کەلتوری و زمانییە لە ناوچە ئەڵمانییەکەی سویسرادا سەراپاگیر دەکات کە لە ئەڵمانیادا سەراپاگیری کردووە، ئەمە بۆ نەتەوەخوازییەکانی تری ناو سویسرا وەک نەتەوەخوازی فەرنسی و ئیتالی دروستە و هەمـوو نەتەوەخوازییەکانی تری ناو سویسرا بە هەمـان شێوەی نەتەوەخـوازیی ئەڵمـانی نـاتوانن شـێوازە زمـانی و کەلتـورییە نـاوچەییەکەی خۆیـان بەرزبکەنەوە بـۆ ئەو ئاسـتەی کە نەتەوەخوازییەکانیان لەناو دەوڵەتە سـەربەخۆکانی خۆیاندا شـێوازە زمـانی و کەلتـورییەکەی خۆیـان بـۆ بەرزکـردووەتەوە. ئەڵمانەکـانی سویسـرا لەبـری ئەوەی پەرە بە شـێوازە زمـانی و کەلتـورییەکەی خۆیـان بدەن پەرە بەهەمـان ئەو شێوازە زمانی و کەلتورییە دەدەن کە نەتەوەخوازیی ئەڵمانی لە ئەڵمانیادا پەرەی پێـدەدات و دەیپارێزێـت، بـۆیە ناکرێـت نەتەوەخـوازیی ئەڵمـانی لە ئەڵمانیـــاو لە سویســـرا لەیەکتـــر جیـــا بکەیـــنەوە. دەبێـــت ئەو حـــاڵەتەی نەتەوەخـوازی وشـێوازی پەیڕەوکردنـی لە تۆتالیتـاریەتی کەلتـوری لەنـاو دەوڵەتـــی بەریتـــانی و هاوشـــێوەکانیاندا هەیە، لەو حـــاڵەتەی نەتەوەخـــوازی وشێوازی پەیڕەوکردنی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری کە لە دەوڵەتـی سویسـرا و هاوشـێوەکانیدا هەیە جیـابکەینەوە. ئەو جیـاکردنەوەیەش لە رێـگەی خـاڵێکی جیـــاکەرەوەی گـــرنگەوەیە کە تـــا ئێســـتا ســـەرنجی لێکـــۆڵەرانی بـــواری نەتەوەخوازی بۆخۆی رانەکێشاوە.

ئەو خاڵە گرنگەش ئەوەیە کە دەبێت ئەڵمانەکانی ناو سویسرا کە نەتەوەخوازییەکەیان لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆی وەک ئەڵمانیادا دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دروست کردووە جیابکرێنەوە لە سوکوتییەکانی بەریتانیا کە خاوەنی نەتەوەخوازییەک نین کە لە دەرەوەی بەریتانیا لە ناو سنوری دەوڵەتێکی سوکوتلەندیدا نەتەوەکەی خۆی دروست کردبێت.

سوکوتییەکان لەبەر ئەوەی وەک ئەڵمانەکان خاوەنی نەتەوەخوازیی نین و شێوازە زمانی و کەلتورییەکە خۆیان لە سنورێکی سیاسیدا سەراپاگیر نەکردووە، ناتوانن وەک ئەڵمانەکانی سویسرا یان فەرەنسیەکانی سویسرا لەناو بەریتانیادا شێوازی زمانی و کەلتوری خۆیان لەرێگەی نەتەوەخوازییەکەوە لە ناوچەکەی خۆیاندا سەراپاگیر بکەن. گەر کارێکی لەو جۆرە بکەن، دەبێتە هۆی ئەوەی دەوڵەتی بەریتانی هەڵوەشێتەوە، ئەوان بۆ ئەوەی دەوڵەتەکە هەڵنەوەشێتەوە لە ئاستە نەتەوەییەکەدا قبوڵی ئەو تۆتالیتاریەتە کەلتوری و زمانییە دەکەن کە نەتەوەخوازیی ئینگلیزی لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتی بەریتانیدا پەیڕەوی دەکات. حاڵەتی ئەڵمانەکانی سویسراو نەتەوە دروستکراوەکانی تری ناو سویسرا تەواو پێچەوانەی حاڵەتی سوکوتلەندییەکان و ویلزییەکانە، هەرنەتەوەخوازییەک لەو نەتەوەخوازیانەی کە لە سنوری سیاسی دەوڵەتی سویسرادا لە ناوچەکانی خۆیاندا شێوازی زمانی و کەلتوری نەتەوەخوازییەکانی خۆیان سەراپاگیرکردووە، گەر ئەو سەراپاگیرکردنە بگوازنەوە بۆ سنورەکانی یەکتری ئەوە دەوڵەتی سویسری هەڵدەوەشێتەوە. پەیوەندی نێوان نەتەوەخوازییە جیاوازەکانی ناو دەوڵەتی سویسری پەیوەندی نێوان نەتەوەخوازییەکانی چواردەوڵەتی نەتەوەیی سەربەخۆیە، کە هەریەکەیان لە سنوری سیاسی خۆیدا تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی پەیڕەو دەکات.

سێهەم: ئەو نەتەوەخوازیانەی کە لەناو دەوڵەتێکدا لە ناوچە سیاسییەکانی خۆیاندا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی شێوازی زمانی و کەلتوری دەکەن، وەک نەتەوەخوازیی ئەڵمانی و فەرەنسی و ئیتالی لە دەوڵەتی سویسریدا. لەناو دەوڵەتی سویسریدا چەند نەتەوەخوازییەک بوونیان هەیە و هەریەک لەو نەتەوەخوازیانە لە دەرەوەی سویسرادا خاوەنی دەوڵەتی سەربەخۆی خۆیانن و ئەو شێوازە زمانی و کەلتورییە کە ئەم نەتەوەخوازیانە هەیانە هەمان

شـــــێوازی زمـــــانی و کەلتـــــوری ئەو نەتەوانەیە کە لە نـــــاو ئەو دەوڵەتە سەربەخۆیەدا دروست کراون. دەوڵەتی سویسری وەک دەوڵەتی بەریتانی و دەوڵەت-نەتەوەکانی تر دەوڵەت-نەتەوە نییەو دەوڵەتێکی سەروونەتەوەییە، لەناو سنوری سیاسی ئەم دەوڵەتەدا چەند نەتەوەخوازیەکی جیاواز هەن و هەریەکەیان بە پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی لەناوچەکەی خۆیدا نەتەوەکەی خۆی دروست کردووە. پەیوەندی نێوان ئەم نەتەوەانە وەک پەیوەندی نێوان چوارنەتەوە وایە لەناو چوار دەوڵەتی سەربەخۆدا، چۆن ئەو چوار نەتەوەیە کە لەناو چوار دەوڵەتی سەربەخۆدا لەناو سنوری سیاسی خۆیاندا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی دەکەن و ئەو شێوازە کەلتوری و زمانییە سەراپاگیردەکەن کە نەتەوەکەیان پێ دروست کردووە، بەهەمان شێوە ئەو چوار نەتەوەخوازییەی ناو سویسراش لەناوچە سیاسییەکانی خۆیاندا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری دەکەن و هەریەکەیان ئەو شێوازە زمانی و کەلتورییە لەناوچە سیاسیەکەی خۆیدا سەراپاگیر دەکات کە زمان و شێوازی هەمان ئەو نەتەوەخوازییەیە کە دەوڵەتە سەربەخۆکەی خۆی هەیە.

لای ئەم چوار نەتەوەخوازییەی ناو سویسرا ئینتما بۆ نەتەوە، جیاوازە لە ئینتما بۆ دەوڵەت، هەریەک لەو نەتەوەخوازیانە تا ئەو کاتە ئینتمای بۆ دەوڵەتی سویسرا هەیە کە دەوڵەتێکی سەروونەتەوەیی بێت و دەوڵەتی یەکێک لە نەتەوەکان نەبێت، گەر یەکێک لە نەتەوەکان شوناسی خۆی لەگەڵ دەوڵەتی سویسرادا تەماهی پێ بکات ئەوە ئەوانی تر ئینتمایان بۆ دەوڵەتی سویسری نامێنێ، کەواتە ئینتمای ئەو نەتەوانەی ناو سویسرا بۆ دەوڵەتی سویسری ئینتمای نەتەوەیەکە بۆ دەوڵەتێکی سەروونەتەوەیی نەک دەوڵەتێکی نەتەوەیی. ئینتمای هەریەک لەم نەتەوانەش بۆ ئەو نەتەوە دروستکراوەی خۆیەتی کە لەناو دەوڵەتێکی سەربەخۆدا نەتەوەخوازییەکەی دروستی کردووە نەک بۆ نەتەوەیەک لە ناو سویسرادا. واتە لە ناو سویسرادا شتێکمان بە ناوی نەتەوەی سویسرییەوە نییەو ئەوەی هەیە تەنها دەوڵەتی سویسرییە.

ئەڵمانەکانی ناو سویسرا ئینتمایان بۆ نەتەوە دروستکراوەکەی ئەڵمانە لە ناو دەوڵەتی ئەڵمانیدا نەک بۆ نەتەوە دروستکراوەکەی فەرەنسییەکان یان

ئیتالییەکانی لەناو سویسرادا. ئەمەش وادەکات هەر تەماهیکردنێکی نەتەوە لەگەڵ دەوڵەتی سویسرادا کێشە دروست بکات و ببێتە هۆی ئەوەی دەوڵەتی سویسرا هەڵوەشێتەوەو ببێت بەچەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ. گەر تەماهیکردنێکی لەو جۆرە لە سویسرادا رووبدات و دەوڵەتی سویسری هەڵوەشێتەوەو هەریەک لەو نەتەوانە دەوڵەتی سەربەخۆی خۆشیان دروست بکەن، ئەوە هیچ یەک لەو نەتەوانە توشی هەڵوەشاندنەوە نابێن، لەم حاڵەتدا هەریەک لەو نەتەوانە ئەو هاوشوناسییە نەتەوەییە لەدەست نادات کە لەگەڵ ئەو نەتەوەیەدا هەیەتی کە خاوەنی دەوڵەتە سەربەخۆکەی خۆیەتی. بۆ نموونە گەر سویسرا هەڵبوەشێتەوەو ئەڵمانەکانی سویسرا دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ خۆیان دروست بکەن، ئەمە نابێتە هۆی ئەوەی شوناسی ئەڵمانیبوونەکەیان لەدەست بدەن، ئەوان لەم حاڵەتەشدا لەگەڵ ئەڵمانەکانی ئەڵمانیادا لەناو هاوشوناسیدا دەمێننەوەو ئەو حاڵەتە دێتە ئاراوە کە لە نەتەوەخوازییە فرەدەوڵەتەکەی عەرەبدا بوونی هەیە. واتە ئەڵمانییەکانی سویسرا بەمە نەتەوەخوازیی ئەڵمانی دەکەن بە نەتەوەخوازییەکی فرەدەوڵەت.

ئەم سێ حاڵەتەی کە باسکران سێ شێوازی جیاوازی پەیڕەوکردنی تۆتالیتاریەتی کەلتورین و بە پەیڕەوکردن لە یاسای شوناس هاتونەتە ئاراوە نەک بە پەیڕەوکردن لە یاسای جیاوازی. لەناو ئەو دەوڵەتانەی کە لە جیهاندا هەن و نەتەوەخوازی بە پەیڕەوکردن لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانی کردوونی بە دەوڵەت-نەتەوە، پەیڕەوی کردن لە یاسای جیاوازی و فرەزمانی و فرەکەلتوری لە ناو نەتەوە دروستکراوەکاندا قەدەغەیەو هیچ نەتەوەخوازییەک رێگە نادات لەناو ئەو نەتەوەدا کە دروستی کردون، پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکرێت و فرەکەلتوری و فرەزمانی بێتەئاراوە. تەنانەت لە ناو دەوڵەتە عەرەبییە هاونەتەوەکاندا ئەم سیستەمە رێگە نادات میسرییەکان یان جەزائیرییەکان شێوەزارە عەرەبییەکەیان و شێوازە کەلتورییە تایبەتەکەی خۆیان لەگەڵ ئەو زمانە عەرەبییەو شێوازەرە کەلتورییەکەیدا بەرامبەربکەنەوە کە نەتەوەی عەرەبی لەناو ئەو دەوڵەتانەدا پێ دروست کراوە، چونکە بەمە نەتەوەی عەرەب دابەشدەبێت بۆ دوو نەتەوەی سەربەخۆو نەتەوەیەک دێتە ئاراوە کە هاوشوناسی نەتەوە

عەرەبییەکە نییەو ئەمەش دابەشبوونی نەتەوەیە نەک دابەشبوونی دەوڵەت. گەر لە سویسرادا بە پەیڕەوی نەکردن لە یاسای شوناس دەوڵەت دابەش ببێت بۆ دوو دەوڵەتی جیاشوناس ئەوە لە نیشتمانی عەرەبییدا بە پەیڕەونەکردن لە یاسای شوناس نەتەوە دەبێت بە چەند نەتەوەیەکی جیاشوناس. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی نەتەوەخوازی بزووتنەوە مۆدێرنەکانی ناچارکردووە کە لە پەرەپێدانی کۆمەڵگا پیشەسازییە ناوچەییەکانیاندا پەیڕەوی لە هەمان سیستەمی تۆتالیتاری کۆگەلەکانی کۆمەڵگای کشتوکاڵی بکەن و کۆمەڵگا مۆدێرنەکان بە ناوی دروستکردنی نەتەوەوە بگۆڕن بۆ کۆگەلێکی کەلتوری.

٢) کوردبوون و بزوتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان

بـاوادابنیین کـورد دەوڵەتـی هەیەو بـزووتنەوە کوردییەکـان لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا سـەرهەڵدەدەن، ئایـا ئەو بـزووتنەوانە وەک ئەوەی کە لە دەرەوەی دەوڵەتی خۆیاندا پەیڕەوییان لە فرەزمانی و فرەکەلتوری کردووە، ئەگەر ببن بەخـاوەنی دەوڵەتـی سـەربەخۆی خۆیـان بە هەمـان شـیوە پەیـڕەوی لە فرەزمـانی و فرەکەلتـوری دەکەن؟ بەمانـایەکی تـر ئایـا نەبـوونی دەوڵەت وایکـردووە لەم بـزووتنەوانە کەلتـورە مـۆدێرنەکە لە ڕێـگە چەنـد زمـان و شـێوازێکی جیـاوازەوە بکەن بە چەند کەلتورێکی مـۆدێرنی جیـاواز، یـان گەر دەوڵەتـیش هەبـوایە ئەوان هەر کەلتـورە مۆدێرنەکەیـان لەنـاو کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکەی خۆیانـدا دەکـرد بەچەنـد کەلتـورێکی جیـاوازو لە ڕێـگەی چـوونیەککردنی کەلتـوری و جێبەجـێ کردنـی یاسـای شوناسـەوە وەک نەتەوەخوازییەکانی جیهان نەتەوەیان دروست نەدەکرد؟.

هەموو ئەو لێکۆڵینەوانەی بەپشت بەستن بە تیۆرە دروستەییەکە لەبارەی نەتەوەخـوازیی کـوردییەوە کـراون، گەیشـتوونەتەوە ئەو دەرئەنجـامەی کە بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان بە درێژای سەدەی بیستەم شکستیان هێناوە لەوەی کە وەک نەتەوەخوازییەکانی دەوروبەری خۆیان نەتەوە دروست بکەن، هۆی ئەم شکستەشیان گەڕاندووەتەوە بۆ ئەوەی کە نەیانتوانیووە جیاوازییە زمـانی و کەلتورییەکـانی نـاو کۆمەڵگـای کـورد لە ڕێگەی کەلتـورو زمـانێکی چوونییەکەوە نەفی بکەن و کەلتور و زمـانێکی سەرتاسـەری بخەنە شـوێنی

کەلتورو زمانە ناوچەییە جیاوازەکانی خۆیان. ڤان برۆنسن کە یەکێکە لە لێکۆڵەرە ناودارەکانی بواری نەتەوەخوازی کوردی، لە لێکۆڵینەوەیەکیدا لە بارەی بزووتنەوە کوردییەکان و دروستکردنی نەتەوەوە دەگاتە ئەو دەرئەنجامەی ئەو بزووتنەوانە لەگەڵ ئەوەشدا توانیویەتی کۆمەڵگای کوردی بە پرۆسەی بە مۆدێرنکردندا بەرن و کەلتورە مۆدێرنەکە بخەنە شوێنی کەلتورە ئیتنیکی و میللییەکان، بەڵام لە پرۆسەی سەراپاگیرکردنی کەلتورە مۆدێرنەکەدا سەرکەوتوو نەبوون و لەبری ئەوەی کەلتورە ناوچەییە فرەجۆرەکانی کۆمەڵگای کوردی بکەنەوە بەیەک، کۆمەڵگای کوردی فرەجۆرییە کەلتورییەکەی خۆی لەناو ئەوان و کەلتورە مۆدێرنەکەشدا بەرهەم هێناوەتەوەو ئەمەش بووەتە رێگر لە بەردەم دروستبوونی ئەو کەلتورە مۆدێرنە سەراپاگیرەدا کە نەتەوەی پێ دروست دەکرێت.

ئەو پێی وایە بزووتنەوە کوردییەکان بەپێچەوانەی نەتەوەخوازییەکانەوە لەبری ئەوەی یەکبوونی کەلتوری دروست بکەن جیاوازی کەلتورییەکان دەپارێزێن و پەرەیان پێدەدەن، لە مەشەوە دەگاتە ئەو دەرئەنجامە: کۆمەڵگای کوردی مۆزایکێک دەنوێنێ کە هەموو پێکهاتەکانی بە رێژەیەکی یەکسان لە هێز تەماهی لەگەڵ ئەوەدا ناکەن کە هەمەکییەو دەیانکاتەوە بەیەک، دەکرێت توخبە دەرکییەکان هەندێک جار گۆڕانیان بەسەردا بێت، بەڵام کۆمەڵگایەکە بەردەوام وەک مۆزایکێک دەمێنێتەوە(٧٥/٨).

ئەم دەرئەنجامەی برۆنسن پێمان دەڵێت بزووتنەوە کوردییەکان ناتوانن لە دروستکردنی نەتەوەدا سەرکەوتوو بن، چونکە دروستکردنی نەتەوە داوای ئەوە دەکات لە کۆمەڵگادا جیاوازییەکان لەناو یەکبووندا نەفی بکرێن، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بزووتنەوە کوردییەکان کۆمەڵگای کوردیان بە پرۆسەی بە مۆدێرنکردندا بردووە، لەبری ئەوەی بەم پرۆسەی بە مۆدێرنکردنە، جیاوازییە زمانی وکەلتورییەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی لەناو یەکبوونێکی زمانی وکەلتوریدا نەفی بکەن، کۆمەڵگای کوردی جیاوازییە ناوەکییەکانی خۆی لەناو بزووتنەوە کوردییەکاندا بەرهەمهێناوەتەوەو کردوونی بە چەند بزووتنەوەیەکی جیاواز و کەلتورە مۆدێرنەکەشی بە هەمان شێوەی ئەم بزووتنەوانە کردووە بە چەند کەلتورێکی مۆدێرنی جیاواز کە هەریەکەیان خاوەنی زمانی تایبەت و ڕینوسی تایبەتی خۆیەتی.

ئەم بۆچــوونەی ســەرەوە نەفــی ئەوە ناکــات کە بــزووتنەوە کوردییەکــان نەیــانتوانیووە کەلتــورە نــاوچەییە پریمۆدێرنەکــان بگــۆڕن بــۆ کەلتــورێکی مۆدێرن، واتە شکستی ئەم بزووتنەوانە لە پرۆسەی بە مۆدێرنکردنی کەلتورە نامۆدێرنەکـان و دامەزرانـدنی کەلتـورێکی مۆدێرنـدا نییـە، بەڵکو لە پرۆسـەی چوونیەککردنی کەلتورە نامۆدێرنەکاندایە بە کەلتورێکی مۆدێرنی چوونیەک و ناجیـاواز. واتە لەوەدایە: لەبـری ئەوەی یەک کەلتـورو یەک زمـانی مـۆدێرن بخەنە شوێن ئەو هەموو کەلتورو زمانە ناوچەییانە، چەند کەلتورێکی مۆدێرن و چەند زمانێکی مۆدێرنیان خستووەتە شوێنیان.

لێــرەدا پرســـیارێکی تــر ســـەرهەڵدەدات ئەویــش ئەوەیە کە بــۆچی ئەم بزووتنەوە کوردییانە نـاتوانن یەک کەلتورو یەک زمـانی مۆدێرنی سـەراپاگیر بخەنە شوێنی کەلتورو زمانە نامۆدێرنەکانی ناو کۆمەڵگای کـوردی و بەسـەر جیاوازییە کەلتوری و زمانییەکاندا سەرکەون؟.

وەڵامی ئەم پرسیارەش لەناو هەموو لێکۆڵینەوەکاندا ئەوەیە کە کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگایەکی خێڵەکییەو خێڵەکیبوونی ئەم کۆمەڵگایە رێگرە لە بەردەم ئەوەدا ئەم بزووتنەوانە بتوانن فرەکەلتوری کەلتورە نامۆدێرنەکانی کۆمەڵگای کوردی بگۆڕن بە تاکە کەلتورێکی مۆدێرنی سەراپاگیر.

بەپێی تیۆرە دروستەییەکە ئەوەی لە پرۆسەی بە مۆدێرنکردنی کۆمەڵگـادا بــۆ دروســـتکردنی نەتەوە مەرج و بنەمـــایە، ئەوەیە کە نەتەوەخـــوازی لەم پرۆسەیەدا کەلتورە مۆدێرنەکە وەک کەلتورێکی سەراپاگیر بخاتە شـوێنی ئەو کەلتــورە پریمــۆدێرنە جیــاوازانەی کە بــوونەتە هــۆی ئەوەی فرەکەلتــوری و فرەزمانی لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا پەیڕەو بکرێت. گەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرن لەوەدا ســەرکەوتوو بێــت کە کەلتــورە مــۆدێرنەکە بخــاتە شــوێنی کەلتــورە ئیتنیکیـیە جیاوازەکـانی کۆمەڵگـا، بەڵام نەتوانێـت پارێزگـاری لەوە بکـات ئەو کەلتــورە مــۆدێرنە ببێــت بە کەلتــورێکی فرەرەنــگ و فرەزمــان، ئەوە لەوەدا شکستی هێنـاوە ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخـواز و نەتەوەکەی دروسـت بکات.

ئەوەی لە دروستکردنی نەتەوەدا گرنگە، گۆڕینی کەلتورە ئیتنیکییەکان نییە بــۆ کەلتــورە مــۆدێرنەکە، بەڵکــوو گــۆڕینی فرەڕەنگــی و فرەزمـــانی ئەو کەلتورانەیە بۆ کەلتورێکی یەکڕەنگ و یەکزمـان. ئەوەی وایکردووە پرۆسـەی

گۆڕینی ئەو کەلتورە ئیتنیکییە فرەڕەنگانە بۆ کەلتورە مۆدێرنەکە گرنگ بێت، مۆدێرن بوونی کەلتورەکە نییە، بەڵکو ئەو توانایەیە کە لە کەلتورەکەدا بۆ چوونیەککردنی کەلتوری هەیە. گۆڕینی کەلتورە ئیتنیکییە جیاوازەکان بۆ یەک کەلتوری مۆدێرن لەوێوە گرنگە کە ئەو کەلتورە ئیتنیکیانە هەریەکەیان جیاوازەییەکانی خۆی دەپارێزێت و بەبێ دارشتنەوەیان لەناو کەلتورێکی نوێدا توانای ئەوەیان نییە بەخۆیان ببنەوە بەیەک, بۆیە لە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەکاندا نابێت وابزانین ئەوەی لە گۆڕینی کەلتورە ئیتنیکییە فرەڕەنگەکانی کۆمەڵکادا بۆ کەلتورە مۆدێرنەکە گرنگە، گۆڕانی کەلتورە ئیتنیکییەکانە بە کەلتوری مۆدێرن، بەڵکو ئەوەی گرنگە گۆڕینی فرەڕەنگی کەلتورە ئیتنیکییەکانە بۆ یەکڕەنگی کەلتورە مۆدێرنەکە.

بەپێی بۆچوونە دروستەییەکە گەر کەلتورە ئیتنیکییە فرەڕەنگەکانی ناو کۆمەڵگا شیانی ئەوەیان تیا بوایە ببن بە کەلتورێکی یەک ڕەنگ، ئەوە نەتەوەخوازی بەبێ گۆڕینی ئەو کەلتورە ئیتنیکیانە بۆ کەلتوری مۆدێرن دەیتوانی نەتەوە لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا دروست بکات.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەوەی لە دروستکردنی نەتەوەدا گرنگە ئەوە نییە کە نەتەوەخوازی کەلتورە خێڵەکییەکان بگۆڕێت بۆ کەلتورێکی مۆدێرن، بەڵکو ئەوەیە کە فرەڕنگی ئەو کەلتورانە بگۆڕێت بۆ یەک رەنگیی کەلتوری.

بزووتنەوە کوردییەکان لەوەدا سەرکەوتوو بوون کە کەلتورە ئیتنیکی و خێڵەکییەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی- لەگەڵ بوونی ئەو هەموو بەربەستانەشدا کە نەیارەکانی لە بەردەمیدا دایانناون- بگۆڕن بۆ کەلتورێکی مۆدێرن، بەڵام ئەوەی تیایدا سەرکەوتوو نەبوون ئەوەیە نەیتوانیوە فرەڕەنگی و فرەزمانی ئەو کەلتورە ئیتنیکی و خێڵەکییانە بگۆڕن بە یەکڕنگی و یەکزمانی کەلتوری.

کەوابێت ئەوەی وادەکات ئەو بزووتنەوانە نەتوانن نەتەوە دروست بکەن بەهێزیی خێڵەکان وکەلتورە ئیتنیکییەکەیان نییە، چونکە ئەو کەلتورە خێڵەکی وئیتنیکیانە بە ئاسانی گۆڕاون بۆ کەلتوری مۆدێرن، ئەوەی نەگۆڕدراوە فرەڕەنگی وفرەزمانی کەلتورییە، واتە ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردی دەستی لێ بەرنەداوە خودی کەلتورە خێڵەکییەکە نییە، بەڵکو ئەو فرەڕەنگی و فرەزمانییەیە کە لە کەلتورە خێڵەکی و ئیتنیکییەکانی ئەو کۆمەڵگایەدا هەیە.

هیچ کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکانی جیهان وەک کۆمەڵگای کوردی کەلتورە مۆدێرنەکەی لەلایەن هێزە دەرکییەکانەوە لێ قەدەغە نەکراوە، هیچ زمانێک وەک زمانی کوردی لەلایەن هیزە دەرکییەکانەوە ئەوەی لێ قەدەغە نەکراوە ببێت بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە، لەگەڵ ئەوەشدا بە درێژایی ئەم سەدە رێژەی خوێندەواران و هەڵگرانی کەلتورە مۆدێرنەکە لەناو کۆمەڵگا پارچەکراوەکەی کوردا کەمتر نەبووە لە رێژەی ئەو خوێندەوارانەی کە لە کۆمەڵگای تورکی و فارسی و عەرەبیدا هەبوون. ئەمەش خۆی بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردی تاسەر ئێسقان کەلتورە مۆدێرنەکەی قبووڵە. لەناو کۆمەڵگای کوردیدا تەنانەت کەلتوری خێڵەکی و کەلتوری مەزهەبیش نەکەوتوونەتە ململانێ لەگەڵ کەلتورە مۆدێرنەکەدا، مەلاکان و سەرۆک خێڵەکان لە کۆمەڵگای کوردیدا بەر لە هەموو کەسێک ڕەوایەتیان بە فێربوونی کەلتورە مۆدێرنەکە داوەو خەڵکیان هانداوە بۆ فێربوونی.

کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ کەلتورە مۆدێرنەکەدا مێژوویەکی دیارو ڕۆشنی هەیە، ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردی گەر کۆمەڵگایەکی خێڵەکیش بێت خێڵەکی بوونەکەی نەبووەتە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا کە کەلتورە خێڵەکییەکەی خۆی بگۆڕێت بە کەلتورە مۆدێرنەکەی قوتابخانەکان. ئەوەی کۆمەڵگای کوردی لە نەتەوەخوازی قبووڵ ناکات کەلتورە مۆدێرنەکە نییە، بەڵکو ئەو چوونیەککردنە کەلتورییەیە کە لەدروستکردنی نەتەوەدا دەبێت نەتەوەخوازی پەیڕەوی لێبکات.

ڕێگرتنی کۆمەڵگای کوردی لە چوونیەککردنی کەلتوری ڕێگرتنی نییە لە گۆڕینی کەلتوری خێڵەکی بە کەلتورە مۆدێرنەکە. بەمانایەکی تر شکستی چوونەیەککردنی کەلتوری لەناو کۆمەڵگای کوردیدا ئەوە ناگەیێنێ لەم کۆمەڵگایەدا پرۆسەی گۆڕینی کەلتوری خێڵەکی و ئیتنیکی بە کەلتوری مۆدێرن شکستی هێناوە، بۆیە گەڕاندنەوەی شکستی بزووتنەوە کوردیەکان لە دروستکردنی نەتەوەدا بۆ ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردی نایەوێت کەلتورە خێڵەکییەکەی بگۆڕێت بە کەلتورە مۆدێرنەکەو دەیەوێت لەناو کەلتورە خێڵەکییەکەدا بمێنێتەوە، هەڵەیەو ئەم هەڵەیەش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە ماهیەتی کەلتوری مۆدێرن کە پیشەیبوونی ئەم کەلتورەیە لەو لێکۆڵەرانە بووە بە چوونیەککردنی کەلتوری.

لای ئەم لێکۆڵەرانە پرۆسەی چوونەیککردنی کەلتوری تێکەڵکراوە لەگەڵ پرۆسەی گۆڕینی کەلتوری خێڵەکی بە کەلتورە مۆدێرنەکە. کۆمەڵگای کوردی کۆمەڵگایەکی مۆدێرنەو کۆمەڵگایەکی خێڵەکی نییە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا کۆمەڵگایەکی مۆدێرنە، کەلتورە مۆدێرنەکەی کەلتورێکی فرەڕنگ و فرەزمانەو ئەو کەلتورە یەکڕەنگ و یەک زمانە نییە کە نەتەوەخوازی نەتەوەی پێ دروست دەکات. کۆمەڵگای کوردی دژی کەلتورە مۆدێرنەکە نییە، بەڵکو دژی هەموو جۆرە هەوڵێکە بۆ کوشتنی فرەرەنگی و فرەزمانی کەلتوری، ئیتر بە هەر ناوێکەوە بێت.

کۆمەڵگای کوردی تەنها لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا بەرگری لەم فرەڕەنگی و فرەزمانییەی نەکردووە، لەسەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکانیشدا کە فارس و عەرەب و تورک کەلتورێکی ئەدەبی یەکزمان و یەکڕەنگ بوونیاد دەنێن، کۆمەڵگای کوردی بە پێچەوانەی ئەوانەوە ئەدەبیاتێکی فرەزمان و فرەڕەنگ بەرهەم دێنێ. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە کۆمەڵگای کوردی لە هەموو سەردەمێکدا دژی کوشتنی جیاوازی کەلتوریی بووەو پەیڕەوی لەو جۆرە لە سیستەم نەکردووە کە یەکڕەنگی و یەکزمانی کەلتوریی دەسەپێنێ و پەیڕەوی لەو سیستەمە کردووە کە فرەرنگی و جیاوازی بەرهەم دەهێنێ.

ئێمە پێشتر بە بەڵگەوە ئەو راستییەمان سەلماند کە خێڵە کوردییەکان لە مێژوودا بەپێی سیستەمێک لەگەڵ یەکدا کۆبوونەتەوە بۆ پێکهێنانی پێکهاتەیەکی نوێ کە سیستەمی کۆگەل نییە و بەیاسای شوناس و چوونیەککردن و سەپاگیرکردن کار ناکات و بە یاسای جیاوازی و جیاشوناسی کاردەکات و هەر خێڵێک لەو خێڵانە بوونە جیاوازەکەی خۆی لەناو ئەو پێکهاتەیەدا بە پەیڕەوکردن لەو سیستەمە دەپارێزێت و لەناو ئەو پێکهاتەیەدا نە بوونی بەبوونی خێڵەکانی تری ناو پێکهاتەکە نەفی دەکرێت و نە بە بوونیشی بوونی هیچ خێڵێک لە خێڵەکان نەفی دەکات. کوردبوونی هەر پێکهاتەیەکی لەو جۆرەش لەوەدایە کە پەیڕەوی لەو سیستەمە بکات. کەواتە کوردبوون لە هەر شتێکی کوردی دەخوازێت ، بوونی پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی بکات، بۆنموونە کوردبوون لەو پێکهاتە کوردییانەی کە لە چەند خێڵێک پێکهاتوون دەخوازێت پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن.

لە قۆناغێکی مێژوویدا بەهۆی ئەو هوشیارییەوە کە کۆمەڵگا کوردییە

زمانجیاوازەکان بە روحی کوردییانەی خۆیان پەیدای دەکەن، کوردبوون لە زمانی کوردی دەخوازێت لەرێگەی شێوازە زمانییەکانی ئەو پێکهاتانەوە ببێت بە زمانی گوزارشتکردن لە هوشیارییەکی ئایینی. ئەو هوشیارییە ئایینییەش لەناو چەند گوتارێکی ئایینی جیاوازدا شێوەیان گرتووەو زمانی دەقەکانی ئایینی حەقیقەت بەهەردوو لقەکەیەوە واتە یارسان وئێزیدی بەرجەستەکەری ئەو راستییەن وئەوە دەسەلمێنن کە کورد لە ئایینەکەیدا پەیڕەوی لە یاسای جیاوازی کردووە نەک یاسای شوناس.

لە قۆناغی سەرهەڵدانی کەلتورە ئەدەبییە نامەزهەبییەکانی سەردەمی خەلافەتەکاندا، کۆمەڵگا کوردییە جیاوازەکان هەریەکەیان بە زمانە کوردییە جیاوازەکەی خۆی و شێوازە جیاوازەکەی خۆی گوزارشت لەو هوشیارییە دەکات کە لەو سەردەمەدا پێی گەیشتووەو ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی لەبری یەک کەلتوری نامەزهەبی چەند کەلتورێکی نامەزهەبی بهێننە ئاراوە، ئەمە ئەوە دەگەیێنێ کۆمەڵگا کوردییەکان لە گوزارشتکردن لەو هوشیارییە بە هەمان شێوە پەیڕەوی هەمان سیستەمیان کردووە.

لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا کە بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان سەرهەڵدەدەن و وەک بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تورک وفارس وعەرەب دەگەنە ئەو قۆناغەی ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، دەکەونە نێوان دووڕیانێک، لەلایەکەوە کوردبوون لەم بزووتنەوانە دەخوازێت پەیڕەوی لە هەمان ئەو سیستەمە بکەن کە بە یاسای جیاوازی کار دەکات، تا ببن بە بزووتنەوەیەکی کوردی. لەلایەکی ترەوە نەتەوەخوازی داوا لەم بزووتنەوە مۆدێرنانە دەکات پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن کە بەیاسای شوناس کاردەکات، تا لە بزووتنەوەیەکی مۆدێرنەوە ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەم بزووتنەوانە گەر پەیڕەوی لەو سیستەمە تۆتالیتارە بکەن کە نەتەوەخوازی دەیخوازێت و ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، کوردبوونی خۆیان لەدەست دەدەن. لەلایەکی تریشەوە گەر پەیڕەوی لەو سیستەمە جیاوازخوازە بکەن کە کوردبوونیان لێیان دەخوازێت تا ببن بە بزووتنەوەیەکی کوردی، ئەوە لە دەست دەدەن بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازبن. ئەو حاڵەتە لێکدژییەی کە بزووتنەوە کوردییەکان لەنێوان

کوردبــوون و نەتەوەخوازیــدا تێــی دەکەون، بــزووتنەوە نەتەوەخوازەکــانی فارس و عەرەب و تورک و هەموو بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تری جیهان تێی نــاکەون، هــۆی ئەمەش دەگەڕێــتەوە بــۆ ئەوەی ئەو میللەتــانە بونیــان لە کۆگەلەکــانی بەر لە ســەرهەڵدانی مــۆدێرنەو نەتەوەخــوازی ســەرچاوەیان گرتووە. کۆگەلەکانی ئەو سەردەمەش بە هەمان ئەو سیستەمە دروستبوون کە نەتەوەخوازی داوا دەکات ئەوان نەتەوەی پێ دروستبکەن.

بەڵام کوردبــوون لەو پێکهــاتە خێڵەکیــانەوە ســەرچاوەی گرتــووە کە بە سیستەمێکی جیاواز لە سیستەمی کۆگەل و ئەو سیستەمە دروستبوون کە نەتەوەخــوازی بــزووتنەوە مۆدێرنەکــانی پێــدەکات بە بزوتنەوەیەکــی نەتەوەخواز. ئەمەش وادەکات ئەم بزووتنەوانە بکەونە ناو ئەو لێکدژییەوە کە لەنێوان کوردبوون و نەتەوەخوازیدا هەیە. نەتەوەخوازی داوا لە بزووتنەوە مۆدێرنەکان دەکات بە بەپەیڕەوی کردن لەو سیستەمە نەتەوەکانیان دروست بکەن کە دەمارگیرییە خێڵەکی و ئیتنیکییەکان لە سەردەمە پریمۆدێرنەکەدا کۆگەلەکانی خۆیان پێ دروست کردووە. سیستەمەکەش ئەو سیستەمەیە کە زمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگایەک دەسەپێنێ بەسەر ئەو کۆمەڵگا زمان و شێواز جیاوازانەدا کە نەتەوەخوازی نەتەوەکەیان لێ دروست دەکات.

بزووتنەوە کوردییەکان لەبەر ئەوەی بەوە دەتوانن ببن بزووتنەوەیەکی کوردی کە لە دروستکردنی نەتەوەدا پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن کە زمان و شــێوازی هەر کۆمەڵگــایەک لەو کۆمەڵگــا کوردییــانەی کە هوشــیاریان بە ســەردەمە مــۆدێرنەکە هەیە دەکــات بە زمــان و شــێوازی ئەو نەتەوەیەی کە دروســــتی دەکەن، ئەوان بەمە دژدەبــــنەوە لەگەڵ ئەو سیســــتەمەدا کە نەتەوەخوازی نەتەوەی پێ دروست دەکات.

ئەو بزووتنەوە مۆدێرنانەی کە لەناو کۆمەڵگا کوردییە نامۆدێرنەکاندا ســەرهەڵدەدەن، لەیەک کاتــدا نــاتوانن بزووتنەوەیەکــی نەتەوەخــوازبن و بزووتنەوەیەکــی کــوردییش بــن، چــونکە بەبوونیــان بە بزووتنەوەیەکــی نەتەوەخواز لە کوردبوون دەکەون و ناکرێت ناویان بنرێت بزووتنەوەیەکی کــــوردی، بە بوونیشــــیان بە بزووتنەوەیەکــــی کــــوردی لەوە دەکەون بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز بن.

بزووتنەوە کوردییەکان هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانیانەوە پەیڕەوی لەو

سیستەمە دەکەن کە کوردبوونیان لێیان دەخوازێت، واتە هەر لەسەرەتاوە پەیڕەوی لە سیستەمێک دەکەن کەلەسەر بنەمای جیاوازی دامەزراوە نەک بنەمای شوناس، ئەو بزووتنەوانە بەوەی کە پەیڕەوی لەو سیستەمە دەکەن، وەک بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تر ناتوانن پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن کە بە پەیڕەوکردنی دەبن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

واتە ناتوانن پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن کە لەسەر بنەمای شوناس دامەزراوەو ئەو بزووتنەوانە بەرەو ئەوە دەبات وەک بزووتنەوەکانی تر ببن بە بزووتنەوەیەکی تۆتالیتارو لەرێگەی تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانییەوە کەلتورە مۆدێرنەکە لە کۆمەڵگا کوردییە جیاوازەکاندا بڵاو بکەنەوەو ئەو کۆمەڵگایانە لە کۆمەڵگایەکی کشتوکاڵی نامۆدێرنەوە بگۆڕن بۆ کۆمەڵگایەکی پیشەسازی مۆدێرن.

ئەم بزووتنەوانە هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانیانەوە پەیڕەوی لەو تۆتالیتاریەتە زمانی و کەلتورییە ناکەن کە نەتەوەخوازی بەسەریاندا دەیسەپێنێ، ئەوان لە بری ئەمە پەیڕەوی لە فرەزمانی و فرەکەلتوری دەکەن و بە هۆی ئەو زمانە جیاوازانەو ئەو شێوازە جیاوازانەی کە لە کۆمەڵگا کوردییە جیاوازەکاندا هەن، کەلتورە مۆدێرنەکە بە چەند زمان و شێوازێکی جیاواز دەکەن بەچەند کەلتورێکی جیاواز، ئەمەش وادەکات لەناو کۆمەڵگا کوردییەکاندا لەبری یەک بزووتنەوە چەند بزووتەوەیەک سەر هەڵبدەن و هەر یەکەیان زمانی کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی و شێوازە کەلتوریەکەی بکات بە زمان و شێوازی کەلتورە مۆدێرنەکەو هەوڵبدات کۆمەڵگا ناوچەییەکەی خۆی بەکەلتورە مۆدێرنەکە بخاتە ناو پرۆسەی بە مۆدێرن بوونەوە.

گەر هەموو بزووتنەوە مۆدێرنەکان لەناو میللەتەکانی خۆیاندا وەک چەند بزووتنەوەیەکی جیاوازیش سەرهەڵبدەن و لەرێگەی ئەو زمان و شێوازە کەلتورییەی کە دەیدەن بە کەلتورە مۆدێرنەکە بەرەو یەک بزووتنەوەی نەتەوەخواز بڕۆن و هەموویان کەلتورە مۆدێرنەکە بە یەک زمان و یەک شێواز لەناو کۆمەڵگا جیاوازەکانی خۆیاندا بڵاوبکەنەوەو کۆمەڵگا جیاوازەکانیان بەمە بکەنەوە بەیەک کۆمەڵگا، ئەوە بزووتنەوە مۆدێرنە کوردییەکە لەسەرەتادا لە شێوەی یەک بزووتنەوەدا دەردەکەوێت و دواتر بە هۆی ئەوەوە کە کەلتورە مۆدێرنەکە بە چەند زمان و شێوازێکی کەلتوری

جیـــاواز بڵاودەکـــاتەوە، لە یەک بـــزووتنەوەوە دەگۆڕێـــت بـــۆ چەنـــد بزووتنەوەیەکـی جیـاواز و سـەربەخۆ، کە هەریەکەیـان خـاوەنی زمـان و شێوازی کەلتوری تایبەت بە خۆیەتی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە بزووتنەوە مۆدیرەنەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی لە بری ئەوەی پەیڕەوی لەو سیستەمە بکەن کە بـزووتنەوە مۆدێرنەکـان دەکـات بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـواز، پەیـــڕەوی لەو سیســـتەمە دەکەن کە بزووتنەوەکـــان لە بزووتنەوەیەکـــی مۆدێرنەوە دەکات بە بزووتنەوەیەکی کوردی.

بەبـێ تێگەیشـتن لە سیسـتەمی نەتەوەخـوازی و سیسـتەمی کوردبـوون ئەســـتەمە لە ســـەرهەڵدان و پەرەســـەندنی بـــزووتنەوە مۆدێرنەکـــانی نـــاو کۆمەڵگای کوردی تێ بگەین. بۆ تێگەیشتن لەم بزووتنەوانە دەبێت بەردەوام ئەو راستییە لە بەرچاو بگرین کە بزووتنەوە مۆدێرنەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا ناتوانن پەیڕەوی لە سیستەمی نەتەوەخوازی بکەن و ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز، چونکە بەوەی کە پەیڕەوی لەو سیستەمە دەکەن لەوە دەکەون بزووتنەوەیەکی کوردی بن.

ئەو رۆشـنبیرە کـوردانەی کە دەیانەوێـت بـزووتنەوەیەک لە بـزووتنەوە مۆدێرنەکـانی نـاو ئەم کۆمەڵگـایە بـکەن بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـواز، بە شـێوەیەک لە شـێوەکان دەکەونە دەرەوەی کۆمەڵگـای کـوردی و شوناسـە کوردییەکەیان لە دەست دەدەن، جاری وا هەیە ئەم رۆشنبیرانە ناچار دەبن لە کۆمەڵگا کوردییەکە بچنە دەرەوەو بەرەو ناو بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی ناو کۆمەڵگاکانی تر بڕۆن.

باشترین نموونەی ئەم رۆشنبیرانە ئەو رۆشنبیرە کوردانەی ناو (ئیتحاد و تەرەقـی)ن کە لە بـزووتنەوە مـۆدێرنە کـوردییەکەوە بـازدەدەنە نـاو ئەو بـزووتنەوە مـۆدێرنە تـورکییەوە کە بـووە بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـوازو لەناو ئەم بزووتنەوەیەشدا دەبن بە گەورەترین تیۆریزکاری نەتەوەخوازیی تورکی.

ئەمەی سـەرەوە ئەوە روون دەکـاتەوە کە هەر بزووتنەوەیەکـی مـۆدێرنی کوردی گەر بگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازو بیەوێت لەناو کۆمەڵگا کـوردییە پارچەپـارچەکراوەکەدا کەلتـورە مـۆدێرنەکە لەرێـگەی دامودەزگـا مۆدێرنەکـانەوە بە یەک زمـان و یەک شـێوازی کەلتـوری بسـەپێنێ، بەمە

کۆمەڵگـا کـوردییەکەی -کە لەسـەر بنەمـای جیـاوازیی کەلتـوری وەک کۆمەڵگـایەکی کـوردی بـوونی هەیە- هەڵدەوەشـێنێتەوە. ئەم بـزووتنەوە نەتەوەخوازە بەکارێکی لەو جۆرە نەک هەر کۆمەڵگایەکی کوردی یەکگرتوو دروسـت ناکـات، بەڵکـو بەمە وادەکـات کۆمەڵگـا کـوردییەکە لە کوردبـوون بکەوێت و بەرەو پارچەپارچە بوونێکی ناوەکییانەی بڕوات.

کۆمەڵگای کوردی پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی زمانی و کەلتوری جیـاواز، ئەوەی هەریەک لەو کۆمەڵگـا زمـانی و کەلتوریـانەی کـردووە بە پێکهـاتەیەک لە پێکهاتەکـانی کۆمەڵگـای کـوردی بنەمـای کوردبـوونە. ئەم بنەمایەش زەمینە خۆش دەکات بۆ ئەوەی کۆمەڵگا کوردییەکە لەناو خۆیدا ببێت بە زیاتر لە کۆمەڵگایەکی زمانی و کەلتوری.

کاتێـک بزووتنەوەیەکـی مـۆدێرن بە پەیـڕەوی کـردن لە بنەمـای نەتەوەخوازی دەیەوێت بە ناوی دروست کردنی کۆمەڵگایەکی نەتەوەوەییەوە لە ڕێگەی هێزەوە کۆمەڵگا زمانی و کەلتورییە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی بگۆڕێت بۆ یەک کۆمەڵگای زمانی و کەلتوری، بەمە کۆمەڵگایەکی نەتەوەیـی بـۆ کـورد دروسـت ناکـات، بەڵکـو ئەو کۆمەڵگـا کـوردییە هەڵدەوەشێنێتەوە کە لەسەر بنەمای کوردبوون دامەزراوە.

کۆمەڵگـای کـوردی بەوە کۆمەڵگـایەکی کـوردییە کە لەسـەر بنەمـای کوردبوون دامەزرابێت، بنەمای کوردبوونیش لە هەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرن دەخوازێت زەمینە خۆش بکات بۆ ئەوەی لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا لە ڕێگەی کەلتـورە مـۆدێرنەکەوە زۆرتـرین کۆمەڵگـای زمـانی و کۆمەڵگـای کەلتـوری دروست ببن. هەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرنی ناو ئەم کۆمەڵگایە پەیڕەوی لەم بنەمـایە نەکـات و بیەوێـت بەوە کۆمەڵگـایەکی نەتەوەیـی یەکگرتـوو دروسـت بکات کە لە ڕێگەی کەلتورە مۆدێرنەکەوە کۆمەڵگا کوردییەکە لە کۆمەڵگایەکی فرەزمان و فرەکەلتورە بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگایەکی یەکزمان و یەککەلتور، ئەوە لە ناو ئەم کۆمەڵگایەدا پێشوازی لێ ناکرێت.

لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیـدا بـۆ هەر بزووتنەوەیەکـی مـۆدێرن ئەوە گـرنگە پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون بکات، واتە بڕوای بەوە هەبێت کە کۆمەڵگای کـوردی دەبێـت پێکهـاتەیەک بێـت لە کـۆمەڵە کۆمەڵگـایەکی فرەزمـان و فرەکەلتـور. بەبـێ بـاوڕبوون بەم بنەمـایەو کـارکردن بەم بنەمـایە هـیچ

بزووتنەوەیەک توانای مانەوەی لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا نابێت، گەرچی خاوەنی هێزێکی جەماوەری و مادیی گەورەش بێت.

لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا بەر لەهەموو شتێک پەیڕەویکردن لەو بنەمایە گرنگەو هەر بزووتنەوەیەکیش بۆ ئەوەی رەوایەتی لەم کۆمەڵگایە وەرگرێت و ئەم کۆمەڵگایە وەک بزووتنەوەیەکی کوردی دانی پێدابنێت، دەبێت لەو بنەمایە لانەدات کە کوردیبوونی ئەم کۆمەڵگایەی لەسەر دامەزراوە. ئەمەش وایکردووە لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا هیچ بزووتنەوەیەکی مۆدێرن لە مێژووی پەرەسەندنی خۆیدا لە بزووتنەوەیەکی مۆدێرنەوە نەتوانێت ببێت بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەو بزووتنەوە کوردییانەی کە بە درێژایی ئەم سەد ساڵە سەریان هەڵداوەو پەرەیان سەندووەو بەهۆی ئەو ڕەوایەتیەوە کە لەم کۆمەڵگا کوردییە وەریان گرتووە بۆ ماوەیەکی درێژ توانیویانە بمێننەوە، ئەو بزووتنەوانە بوون کە پەیڕەوییان لە بنەمای کوردبوون کردووەو کۆمەڵگای کوردییان وەک کۆمەڵگایەکی فرەزمان و فرەکەلتور بینیوەو بەهیچ شێوەیەک کاریان بۆ ئەوە نەکردووە کۆتایی بە فرەزمانی و فرەکەلتوری ناو ئەم کۆمەڵگایە بهێنن. ئەو بزووتنەوانە لە پێناو مانەوەی خۆیاندا بەردەوام هەوڵیانداوە پەرە بە فرەزمانی و فرەکەلتوری ناو ئەم کۆمەڵگایە بدەن و بەمەش توانیویانە بەردەوامی بەو رەوایەتییە بدەن کە کۆمەڵگا کوردییەکە پێی بەخشیون.

ئەو بزووتنەوە کوردییەی کە لە حەفتاکانی سەدەی بیستدا لە ناو کۆمەڵگا کوردییەکەی تورکیادا سەرهەڵدەدات و دواتر لە فۆرمی حزبێکی سیاسی وەک پارتی کرێکارنی کوردستاندا شێوەگیر دەبێت، هەوڵدەدات بە تاکە کەلتورێکی سیاسی کۆمەڵگا سیاسییەکەی کوردستان کە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی سیاسی جیاواز، بگۆڕێت بۆ یەک کۆمەڵگای سیاسی. ئەم پارتە پەیڕەوی لەو تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانییەی ناکات کە بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان پەیڕەوی لێ دەکەن, ئەو پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی سیاسی دەکات کە ریڕەوی دەوڵەتە سوشیالیستیەکانی رۆژهەڵاتە. واتە ئەم حزبە لەبری ئەوەی کار بۆ ئەوە بکات لە کۆمەڵگا فرەزمان و فرەکەلتورەکەی کۆمەڵگای کوردی، کۆمەڵگایەکی یەکزمان و

یەککەلتـــور دروســـت بکـــات، دەیەوێـــت کۆمەڵگـــا کـــوردییە سیاســـیەکە کە پێکهاتەیەکە لە کۆمەڵە کۆمەڵگایەکی سیاسی جیاوازو هەریەکەیان خاوەنی مێژوو و کەلتورێکی سیاسی تایبەت بە خۆیەتی، بگۆڕێت بۆ یەک کۆمەڵگای سیاسی سەرتاسەری و تۆتالیتار.

لە ناو کۆمەڵگای کوردیدا ئەوەی لەناو ئەم پرتەدا قبوول نەدەکرا ئەو جۆرە لە تۆتالیتاریەتی سیاسی بوو کە ئەم پارتە بەناوی دروست کردنی کۆمەڵگـایەکی سیاســی یەکگرتــوو لەنــاو دەوڵەتێکــی ســەربەخۆی کوردیــدا پەیڕەوی دەکرد. ئەوەی وادەکات ئەم پرتە دەسبەرداری ئەو تۆتالیتاریەتە سیاســـییە ببێـــت و وەک پرتەکـــانی تـــر لە بـــزووتنەوەیەکەوە کە داوای سەربەخۆی بۆ کوردستان دەکات بگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی سیاسی کە داوای فیدراڵیەت بۆ کورد لە چوارچێوەی دەوڵەتی تورکیدا بکات، بەهۆی ئەو فشارە دەرەکیانەوە نییە کە لەدەرەوەی کۆمەڵگا کوردییەکە توشی دەبێت، بەڵکـــو بەهـــۆی ئەو فشـــارە نـــاوەکییەوەیە کە لەنـــاو کۆمەڵگـــا کـــوردییەکە ڕووبەڕووی دەبێتەوە.

ئەم بزووتنەوەیە لەناو کوردستانی باشوردا بەوە شکست ناهێنێ کە پارتە کوردییەکانی کوردستانی باشور دژی دەبنەوەو دەچنە پاڵ سوپای تورکیا، ئەوەی ئەم بزووتنەوە لەناو کوردستانی باشوردا لاوازدەکات و ڕەوایەتی و هێــز دەدات بە پـــارتە کوردییەکـــانی ئەم نـــاوچەیە، ئەوەیە کە ئەم پـــارتە لە کوردستانی باشوریشدا سەرقاڵبوو بە سەپاندنی هەمان کەلتوری سیاسی و دژبـــوونەوە لەگەڵ بنەمـــای کوردبوونـــدا، کە داوای ئەوە دەکـــات کۆمەڵگـــا کوردییەکە کۆمەڵگایەک بێت لە ڕووی کەلتوری سیاسیەوە فرەکەلتور بێت و تاککەلتور نەبێت. ئەم پارتە لەوێوە کە کەلتورە سیاسیەکەی خۆی بە تاکە زمانێک و تاکە شێوازێکی کەلتوری لەناو کوردستانی باشوردا بڵاو ناکاتەوەو لە زمان و شێوازی کەلتوریدا پەیڕەوی لە بنەمای شوناس ناکات و پەیڕەوی لە بنەمای جیاوازی دەکات، لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا بە بزووتنەوەیەکی کوردی دەبینرێـت و وەک هەر بزووتنەوەیەکـی تـری ئەم نـاوچەیە پشـتگیری لـێ دەکرێت، بەڵام ئەم بزووتنەوەیە بەوەی کە کەلتورە سیاسیەکەی خۆی بە تاکە کەلتورێکی سیاسی کوردی دەبینی و کەلتوری سیاسی پارتەکانی تری نـاو ئەم نـاوچەیە وەک کەلتـورێکی سیاسـی نـاکوردی وێنـادەکردەوە، لەنـاو

کۆمەڵگا کوردییەکەی باشوردا وەک بزووتنەوەیەکی مارکسیستی وێنا دەکرا نەک بزووتنەوەیەکی کوردی، ئەمەش هۆکەی دەگەڕایەوە بۆ ئەوەی ئەم بزووتنەوەیە لە بڵاوکردنەوەی کەلتورە سیاسیەکەی خۆیدا پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون نەدەکرد و پەیڕەوی لەو بنەمایە دەکرد کە بزووتنەوە سوشیالیستیەکان پەیڕەوییان لێ دەکرد.

ئەوەی ئەم پارتە لە کوردستانی باشوردا توشی شکست کرد، پارتە سیاسییەکانی ناو کوردستانی باشور نەبوون، بەڵکو ئەو لێکدژییە ناوەکییە بوو کە لە نێوان ئایدیۆلۆجیای سیاسی و کەلتوری نەتەوەییەکەی ئەم پارتەدا هەبوو.

ئەم پارتە لە کەلتورە سیاسیەکەیدا بەوەی کە پەیڕەی لە بنەمای شوناس دەکردو تەنها کەلتورە سیاسیەکەی خۆی بە کەلتورێکی سیاسیی نەتەوەیی دەزانی، دژی ئەو بنەمایە دەبوویەوە کە کوردبوونی لێی دەخواست پەیڕەوی بکات، واتە دژی ئەو بنەمایە دەبوویەوە کە کەلتورە سیاسییە کوردییەکە دەکات بە چەند کەلتورێکی سیاسی جیاواز. لەلایەکی ترەوە لەبەر ئەوەی کەلتوری نەتەوەییەکەی بە کەلتورێکی فرەزمان و فرەشێواز دەزانی و پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون دەکرد، دژی ئەو بنەمایە دەبوویەوە کە لە بڵاوکردنەوەی کەلتورە سیاسیەکەدا پەیڕەوی دەکرد.

ئەوەی ئەم پارتەی لە نەمان پاراست و لەناو بزووتنەوە کوردییەکان و کۆمەڵگای کوردیدا وەک بزووتنەوەیەکی کوردی هێشتیەوە، ئەوەبوو کە لە بڵاوکردنەوەی کەلتورە نەتەوەییەکەدا پەیڕەوی لە بنەمای جیاوازی دەکرد نەک بنەمای شوناس, ئەوەش توشی شکست کرد ئەوەبوو لە بڵاوکردنەوەی کەلتورە سیاسییەکەیدا پەیڕەوی لە بنەمای شوناس دەکردو کەلتورە سیاسییەکەی خۆی بە دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی کەلتوری سیاسی نەتەوەی نەدەزانی و بە خودی کەلتورەکەی دەزانی.

ڤان برۆنسن لە دوای ئەوەی کە باس لەوە دەکات کەلتورێکی یەکزمان و یەک شێواز لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بوونی نییە دەڵێت: تەنانەت پاتێکی دەسەڵاتخوازی وەک پارتی کرێکارانی کوردستان کە لە رێکخستنندا پەیڕەوی لە چەقگیری دەکات، هەرگیز هەوڵی ئەوەی نەداوە کەلتورێکی کوردی یەکگرتوو بڵاو بکاتەوە، بەڵکو بە پێچەوانەی ئەمەوە فرەیی لە خۆی گرتووەو

کـۆمەڵە ڕێکخراوێکـی هـاوڕێی بـۆ هەر کۆمەڵێـک لە کـۆمەڵە جیـاوازو دابڕاوەکـانی نـاوخۆی دانـاوەو هەریەکەیـان چـاپکراوی تـایبەت بەخـۆی و میدیایەکی ئەلیکترونـی تـایبەت بەخـۆی هەیەو پەرە بە هوشـیارییە دەدات کە کۆمەڵگـای کـوردی مۆزایکێـک دەنـوێنێ هەریەک لە پێکهاتەکـانی بەڕێژەیکـی چونیەک لەگەڵ ئەوەی کە هەمەکییە تەماهییان نەکردووە(٧٥/٨).

ئەوەی لەنـاو ئەم پـارتەدا کـوردیەتی ئەم پـارتە دەنـوێنێ، ئەوەیە کە لە کەلتـورە کـوردییەکەدا پەیـڕەوی لە بنەمـای کوردبـوون کـردووەو زمـان و شێوازێکی زمانی لەناو خۆیدا نەسەپاندووە بەسـەر هەمـوو ئەندامەکانی نـاو خۆیداو زەمینەی سازکردووە بۆ ئەوەی کەلتورە کوردییە مۆدێرنەکە لەناو خۆیدا بگۆڕێت بۆ چەند کەلتورێکی جیاواز، بەڵام ئەوەی لەم پارتەدا ناکوردی بـوو ئەوە بـوو لە پەرەوەردەکردنـی ئەنـدامەکانی خۆیـدا پەیـڕەوی لە یەک کەلتوری سیاسی دەکردو لە ڕێگەی ئەمەشـەوە ئەو باوڕەی لای ئەندامەکانی دروسـت دەکـرد کە ئەو کەلتـورە سیاسـییەی ئەو پەیـڕەوی دەکـات تـاکە کەلتورێکی سیاسی کوردییەو کۆمەڵگا کوردییە جیاوازەکان هەموویان دەبێت پەیڕەوی لەو کەلتورە سیاسییە بکەن کە خۆیان هەیانە.

ئەم پارتە لە دروستکردنی ئەو بڕوایەدا کە کەلتورە سیاسـییەکەی خـۆی تاکە کەلتورێکی سیاسـیی کوردییە شکست دەهێنێ، چوونکە هەر بەوەی کە بە تـاکە کەلتورێـک دەزانرێت و لە بڵاوکردنەوەیدا پەیـڕەوی لە تۆتالیتـاریەت دەکرێـت، کوردبـوونی خـۆی لەدەسـت دەدات و لە کەلتـورێکی کـوردییەوە دەبێت بە کەلتورێکی ناکوردی. لەناو کۆمەڵگای کوردیدا کەلتورێکی سیاسی تـا ئەو شـوێنە بە کەلتـورێکی سیاسـی کـوردی دەزانرێـت کە کەلتـوری کۆمەڵگـایەکی سیاسـی لە کۆمەڵگـا سیاسـییە جیاوازەکـانی نـاو کۆمەڵگـای کوردی و پارتەکانی بێت، کاتێک ئەم کەلتورە سیاسییە وا سـەیری دەکرێت کە کەلتورێکی سیاسی سەرتاسـەری نـاو کۆمەڵگای کوردییەو هەر پـارتێکی نـاو ئەم کۆمەڵگایە دەبێت ئایدیۆلۆجیا سیاسـییەکەی سـەرچاوە لەو کەلتـورە سیاسییەوە بگرێت جا دەبێت بە پارتێکی کوردی، بەمە ئەو کەلتـورە سیاسـییە نەک هەرنـابێتە کەلتـورێکی سیاسـی کـوردی، بەڵکـو کـوردیەتییەکەی خـۆی لەدەست دەدات و دەبێتە کەلتورێکی سیاسی ناکوردی.

کوردییەتی کەلتورە سیاسیە جیاوازەکانی ناو کورد لەوەدایە کە لە بوون پەرەسەندنیاندا پەیڕەوی لە بنەمای جیاوازی بکەن و لەپاڵ کەلتورە سیاسییەکانی تری ناو ئەو کۆمەڵگایەدا دەرکەوتەیەک بن لە دەرکەوتەکانی عەقڵی سیاسی کوردی. ئەمە بۆ کەلتورە ناسیاسییەکان و زمانی ئەو کەلتورانەش دروستە. دیالێکتی سۆرانی یان کرمانجی تا ئەو شوێنە کوردیەتی خۆیان دەپارێزن کە لەپاڵ دیالێکتە پەرەسەندووەکانی تردا دیالێکتێک بن لە دیالێکتەکانی زمانی کوردی، کاتێک دەسەڵاتێکی سیاسی بیەوێت یەکێک لەو دیالێکتانە بەرزبکاتەوەو بیگۆڕێت بە زمانی کوردی و رێگە بگرێت لە پەرەسەندنی دیالێکتەکانی تر، ئەوە ئەو دەسەڵاتە سیاسییە بەمە نەک هەر زمانی کوردی لەو دیالێکتە دروست ناکات بەڵکو کوردیەتی لەناو ئەو دیالێکتەدا نەفی دەکات. دیالێکتە کوردییەکان بەوە زمانی کوردی دەنوێنن کە نەبن بە تاکە نوێنەری زمانی کوردی و هەریەکەیان لەپاڵ ئەوی تریاندا وەک دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی زمانی کوردی بمێنێتەوە. واتە هەر دیالێکتێک لەو دیالێکتانە بەوە کوردییە کە پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون بکات و وەک دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی زمانی کوردی بمێنێتەوەو نەبێتە تاکە نوێنەری زمانی کوردی، بەمانایەکی تر کوردییەتی زمانی کوردی لەوەدایە کە لە پەرەسەندنی خۆیدا پارێزگاری لە بنەمای جیاوازی بکات و لەرێگەی بنەمای شوناسەوە یەکێک لە دیالێکتەکان نەکات بە تاکە نوێنەری خۆی و بەردەوام لە رێگەی هەموو ئەو دیالێکتانەوە کە توانای پەرەسەندنیان هەیەو توانیویانە ببن بەزمانی خوێندن و نووسینی کەلتورە مۆدێرنەکە بە رەنگی جیاواز خۆی بنوێنێ.

پەیڕەویکردنیش لەم بنەمایە ئەوەیە کە زەمینەیەک ساز بکرێت بۆ ئەوەی زمانی هەر کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگا زمانییەکانی ناو کۆمەڵگا کوردییەکە کە زمانەکەی توانای پەرەسەندنی هەیە، وەک هەر دیالێکتێک لەدیالێکتە پەرەسەندووەکان ببێت بە دەرکەوتەیەک لە دەرکەوتەکانی زمانی کوردی.

زمانی کوردی تا ئەو شوێنە زمای کوردییە کە پەیڕەوی لە بنەمای جیاوازی بکات و لە رێگەی زمانی هەر کۆمەڵگایەکی زمای ناو کۆمەڵگا کوردییەکەوە ببێت بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە.

ئەوەی پارتی کرێکارانی کوردستان لە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازەوە

دەگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز، کوردبوونی ئەم بزووتنەوەیەیە، ئەم بـزووتنەوەیە بەوە دەتوانێـت بزووتنەوەیەکـی کـوردی بێـت کە لەنـاو کۆمەڵگای کوردیداو لەناو کۆمەڵگایەکی ناکوردی وەک کۆمەڵگای تورکیدا ئۆتۆنۆمیخـواز بێت نەک نەتەوەخـواز، چـونکە گەر ببێت بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخوازو پەیڕەوی لە بنەمای شوناس بکات، لەگەڵ کوردبوونی خۆیدا دژ دەبێتەوە، کوردبـوونی ئەم بزووتنەوەیە لەم بزووتنەوەیە دەخوازێت لە ناو کۆمەڵگای کوردیداو لە ناو غەیری کۆمەڵگای کوردیدا ئۆتۆنۆمیخـواز بێت، چونکە بنەمای کوردبوون کە جیاوازییە، لەگەڵ بنەمای ئۆتۆنۆمی یەکە نەک لە گەڵ بنەمای نەتەوەخوازی.

١.٢) بزوتنەوە کوردییەکان لەنێوان نەتەوەخوازی و ئۆتۆنۆمیخوازیدا

کوردبـوون بنەمـایەکە دوادەکـات لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیـدا بـزووتنەوە مۆدێرنە کوردییەکان زەمینە خۆشبکەن بۆ ئەوەی گروپە زمانی و کەلتوری و سیاسـییە جیاوازەکانی ناو ئەم کۆمەڵگایە پەرەبسێنن و کۆمەڵگا کـوردیەکە بـکەن بە کۆمەڵگـایەکی فرەزمـان و فرەکەلتـور و فرەدەسـەڵات، ئەم بنەمـایە بەوەی داوای جیاوازی وفرەیی دەکات دەبێتە ڕێگر لەبەردەم سەرهەڵدان و پەرەسـەندنی هەر بزووتنەوەیەکـی مۆدێرنـدا کە بییەوێـت بە پێـی بنەمـای نەتەوەخوازی لە سنوری ئەو کۆمەڵگایەدا وەک بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان تاکە کەلتورێکی مۆدێرن بە تاکە زمانێک سەراپاگیر بکات.

کوردبوون ئەو بنەمایەیە کە هەموو بزووتنەوەیەکی ناو کۆمەڵگای کوردی ناچـار دەکـات لەنـاو ئەو کۆمەڵگـایەدا بزووتنەوەیەکـی ئۆتۆنۆمیخـواز بێت و وەک بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان تۆتالیتـار نەبێت. لەناو کۆمەڵگای کوردیدا ئەوەی ڕێـگە لە تۆتالیتـاریەتی سیاسـی دەگرێـت و ناهێڵێـت تـاکە حزبێکـی سیاسـی فەزا سیاسـیەکەی نـاو کۆمەڵگـای کـوردی کـۆنترۆڵ بکـات، بـوونی کەلتــورێکی دیموکراســی نیــیە. واتە فرەپــارتی لەنــاو فەزای سیاســی ئەم کۆمەڵگــایەدا لەوەوە ســەرچاوەی نەگرتــووە کە لەنــاو ئەم کۆمەڵگــایەدا کەلتورێکی سیاسـی هەیەو ئەم کەلتـورە سیاسـییە وایکـردووە لەم کۆمەڵگـایە بـڕوای بە دیموکراسـیەت هەبێـت. ئەوەی ڕێـگە دەگرێـت لە تۆتالیتـاریەتی سیاسـی هەمـان ئەو بنەمـای کوردبوونەیە کە ڕێگە دەگرێت لە تۆتالیتـاریەتی

زمانی و کەلتوری. واتە لەناو کۆمەڵگای کوردیدا دیموکراسیەتی سیاسی لە دیموکراسیەتی زمانی و کەلتوری جیا ناکرێتەوەو هەرسێکیشیان لە بنەمای کوردبوونەوە سەرچاوە دەگرن.

دیموکراسیەتی سیاسی وفرەپارتی لەناو دەوڵەتە دیموکراسیەکاندا سەرچاوە لەو کەلتورە مۆدێرنەوە دەگرێت کە مۆدێرنیتی لەگەڵ خۆیدا دەیهێنێ، دیموکراسیەت لەناو دەوڵەتێکی لەو جۆرەدا لە بنچینەدا لەسەر تۆتالیتاریەتی کەلتوری دامەزراوە. بە ڕێگایەکی دیموکراسی دەوڵەت-نەتەوەکان دروستنەکراون, نەتەوەخوازیش لە پرۆسەیەکی دیموکراسیدا زمان و کەلتورێک بۆ دروستکردنی نەتەوەکەی هەڵنابژێرێ, دیموکراسیەت تەنها لە هەڵبژاردنی ئەو پارتانەدا پەیرەو دەکرێت کە ئاڵوگۆڕی دەسەڵات لە حوکومەتدا دەکەن و ڕازی بوون بەوە کە نەتەوەخوازی بەهەر ڕێگایەک بێت ئەو نەتەوەیەی لە ڕێگەی تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانییەوە دروستی کردووە لە ڕێگە هێزی دەوڵەتەوە بیپارێزێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ لە پشت ئەو دیموکراسیەتە سیاسییەوە کە لە دەوڵەت-نەتەوەکاندا بۆ ئاڵوگۆڕی دەسەڵاتی سیاسی پەیڕەو دەکرێت تۆتالیتاریەتێکی کەلتوری هەیەو بەبێ ڕازیبوون بەو تۆتالیتاریەتە کەلتورییە ناکرێت دیموکراسیەتێکی سیاسی لەو جۆرە هەبێت. هەر پارتێک لە پارتەکانی ناو ئەو جۆرە لە کۆمەڵگا ناتوانێت لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا بوون پەیدا بکات و پەرە بە بوونی خۆی بدات گەر بڕوای بەو تۆتالیتاریەت کەلتورییە نەبێت کە لەناو ئەو دەوڵەتانەدا بەبەردەوامی پەیڕەودەکرێت و دەبێتە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا هیچ کەلتورو زمانێکی تر لە بەرامبەر ئەو کەلتورو زمانەدا سەرهەڵبدات کە نەتەوەخوازی لەناو ئەو دەوڵەتەدا نەتەوەی پێ دروست کردووە و شوناسی نەتەوەیی دەوڵەتەکەی پێ دیاریکردووە. ئەمەش ئەو جیاوازییەیە کە لەنێوان کۆمەڵگای کوردیی و هەموو ئەو کۆمەڵگایانەدا هەیە کە پەیڕەوی لە دیموکراسیەت دەکەن.

باوڕبوون بە فرەیی لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بڕوابوونە بە فرەیی لە بواری سیاسیەت و لە بواری زمان و کەلتوریشدا، بۆیە ناکرێت وا لێکبدرێتەوە کە قبوڵکردنی فرەیی لەناو کۆمەڵگای کوردیدا سەرچاوەی لە باوڕبوون بە دیموکراسیەتەوە گرتووە، باوڕبوون بە فرەیی لەناو ئەم

کۆمەڵگایەدا پەیوەندی بە کوردیبوونی ئەم کۆمەڵگایەوە هەیە. ئەم کۆمەڵگایە ناتوانێت کۆمەڵگایەکی کوردی بێت گەر پەیڕەوی لە فرەیی نەکات و زەمینەیەکی ساز نەبێت بۆ سەرهەڵدانی فرەیی لە فەزای سیاسی و فەزای زمانی و کەلتوری خۆیدا. پەیڕەیکردن لە بنەمای کوردبوون وادەکات هەر بزووتنەوەیەک کە لەناو ئەم کۆمەڵگایەدا سەرهەڵدەدات لە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازەوە بگۆڕێت بۆ بزوتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز، گۆڕانی بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی ئەم کۆمەڵگایە بۆ بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز لەپێناو ئەوەدایە کە کوردبوونی خۆیان لەدەست نەدەن، واتە ئەوە کوردبوونی ئەو بزووتنەوانەیە ئەو بزووتنەوانە ناچار دەکات ببن بە بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز نەک ململانێی ئەو بزووتنەوانە لەگەڵ نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکانی ناو ئەو دەوڵەتانەی کە کۆمەڵگای کوردییان بەسەردا دابەشکراوە.

ئۆتۆنۆمی لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا دەرکەوتەی بنەمای نەتەوەخوازیەو نابێتە هۆی ئەوەی نەتەوە لەناو دەوڵەت-نەتەوەدا دابەش بکات بۆ دوو نەتەوەی سەربەخۆ، بەڵام ئۆتۆنۆمی لەخەیاڵی بزووتنەوە کوردیەکاندا دەرکەوتەیەکە لە دەرکەوتەکانی بنەمای کوردبوون.

جێبەجێکردنی بنەمای کوردبوون دەبێتە هۆی ئەوەی ئەو نەتەوەیەی کە لەناو دەوڵەتەکەدا بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی دامەزراوە هەڵوەشێتەوە بۆ چەند نەتەوەیەکی جیاواز. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئۆتۆنۆمی بەپێی بنەمای کوردبوون شتێکەو بە پێی ئەو بنەما سیاسیەی کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا پەیڕەو دەکرێت شتێکی ترە.

ئۆتۆنۆمی بەپێی بنەمای کوردبوون ئەوەیە کە دەسەڵاتی سیاسی و ئیداری و کەلتوری لەناو دەوڵەتی مۆدێرندا لە دەسەڵاتێکی ناوەندییەوە بگۆڕێت بۆ چەند دەسەڵاتێکی ئۆتۆنۆمی و ناوچەیی. بەڵام ئۆتۆنۆمی بەو مانایەی کە لەدەوڵەتێکی مۆدێرنی وەک بەریتانیادا هەیە، ئەوەیە کە دەوڵەت ماف بدات بە ناوچەیەک لە ناوچەکانی سنوری خۆی لە رووی ئیدارییەوە سەربەخۆبێت، واتە ئۆتۆنۆمی لەناو ئەم دەوڵەتانەدا ئۆتۆنۆمی ئیدارییە نەک ئۆتۆنۆمی سیاسی و کەلتوری. سوکوتلەندییەکان گەر وەک کورد لەپاڵ ئۆتۆنۆمی ئیداریدا داوای ئۆتۆنۆمی کەلتوری و سیاسی لە دەوڵەتی بەریتانی

بــــکەن، بەمە دەبـــنە مەترســـی لەســـەر ئەو یەکبـــوونە نەتەوەیـــیەی کە نەتەوەخوازی ئینگلیزی لەناو دەوڵەتی بەریتانیدا دروستی کردووە، ئەمەش مەترسی لە سەر دەوڵەتی بەریتانی دروست دەکات، چونکە کەرتبوونی نەتەوە بۆ دوو نەتەوەی جیاواز لە هەمان کاتدا کەرتبوونی دەوڵەتە بۆ دوو دەوڵەتی جیاواز. کاتێک کەرتبوونی نەتەوە نابێتە هۆی ئەوەی دەوڵەت کەرت ببێت، ئەو دوو نەتەوەیەی کە لە کەرتبوونی ئەو نەتەوە کەوتونەتەوە کە لە ناو دەوڵەتەکەدا نەتەوەخوازی دروستی کردووە، دەستبەرداری بنەمای نەتەوەخوازی ببن و بوونی نەتەوەیی خۆیان لەسەر ئەو بنەمایە دانەمەزرێنن کە داوای هەمئاهەنگی یەکەی کەلتوری و یەکەی سیاسی دەکات.

ئەوان بۆ ئەوەی لەناو یەک دەوڵەتدا بمێننەوە دەبێت یەکەی سیاسی کە دەوڵەتە جیا بکەنەوە لە یەکەی کەلتوری کە نەتەوەیەو بەوە رازیبن لەناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتدا لەبری یەک یەکەی کەلتوری و یەک نەتەوە چەند یەکەیەکی کەلتوری و چەند نەتەوەیەکی سەربەخۆو جیاواز بوونیان هەبێت، ئەمەش لەو بزووتنەوە نەتەوەییانەی کە نوێنەری نەتەوە جیاوازەکانی ناو ئەو دەوڵەتەن دەخوازێت نەتەوەخواز نەبن و ئۆتۆنۆمیخواز بن.

ئەو جۆرە لە ئۆتۆنۆمی کە بزووتنەوە کوردییەکان لەسەر بنەمای کوردبوون داوای دەکەن، لە لۆجیکی سیاسی دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا مانای دابەشبوون و جیابوونەوە دەگەیێنێ و بەپێی ئەو لۆجیکە جێبەجێکردنی داوایەکی لەو جۆرە تەنها نەتەوەکە ناکات بە دوو پێکهاتەی نەتەوەیی سەربەخۆ، بەڵکو دەوڵەتەکەش دەکات بە دوو دەوڵەتی سەربەخۆ.

ئۆتۆنۆمی بەپێی ئەو لۆجیکە سیاسییەی کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا قبووڵە، ئەوەیە لەناو دەوڵەتدا لەپاڵ دەسەڵاتێکی سیاسی وکەلتوری ناوەندیدا، یەکەیەکی ئیداری خۆحکومکەر هەبێت، بەمەرجێک ئەم یەکە خۆحوکمکەرە دەسەڵاتێکی کەلتوری وسیاسی سەربەخۆی نەبێت و کەلتورو زمانە ناوچەییەکەی خۆی بەرز نەکاتەوە بۆ ئاستی ئەو زمان و کەلتورە فەرمییەی کە شوناسی سیاسی ئەو دەوڵەتە دیاری دەکات. واتە ئۆتۆنۆمی لێرەدا نابێت فەزای سیاسی دەوڵەت بکات بە دوو فەزای سیاسی سەربەخۆو یەکە کەلتوری و زمانییەکەی دەوڵەتیش بکات بە دوو یەکەی سەربەخۆو ئەو هەمئاهەنگییە تێکبدات کە نەتەوەخوازی لەنێوان یەکەی سیاسی ئەو دەوڵەتەو

یەکە کەلتورییەکەیدا دروستی کردووە.

چۆن بەپێ بنەمای کوردبوون دیموکراسیەت لە زمان و کەلتوردا جیا ناکرێتەوە لە دیموکراسیەت لە ئیدارەو سیاسەتدا، بە هەمان شێوە بەپێی بنەمای کوردبوون ئۆتۆنۆمی لە ئیدارەدا جیا ناکرێتەوە لە ئۆتۆنۆمی لە سیاسەت و کەلتورو زماندا.

ئۆتۆنۆمی ئیداری لای کورد بەبێ ئۆتۆنۆمی سیاسی وکەلتوری ئۆتۆنۆمییەکی ساختەیەو راستەقینە نییە. کێشەی بزووتنەوە کوردییەکانی لەگەڵ دەوڵەتی عێراقدا لە مەسەلەی ئۆتۆنۆمیدا ئەوە بووە کە ئۆتۆنۆمی لەناو دەوڵەتی عێراقدا تەنها ئۆتۆنۆمییەکی ئیداری و تاڕادەیەکیش کەلتوری بووە، بەڵام بەهیچ شێوەیەک ئۆتۆنۆمییەکی سیاسی نەبوو، بەڵام لای بزووتنەوە کوردییەکان ئۆتۆنۆمی لە هەمان کاتدا ئۆتۆنۆمی سیاسیش بوو، واتە گۆڕینی حکومەتی ناوەندی بەغدا بوو بۆ دوو حکومەتی سەربەخۆ لە ناو یەک دەوڵەتدا، ئەم داوایەی بزووتنەوە کوردییەکان وا لە سەرۆکی پێشووی عێراق سەدام حسین دەکات کە بڵێت: کوردەکان لەناو دەوڵەتدا داوای دەوڵەت دەکەن.

ئۆتۆنۆمی بەپێ بنەمای کوردبوون بەئۆتۆنۆمیکردنی فەزای سیاسی و ئیداری و کەلتوریەو هەڵوەشاندنەوەی ئەو نەتەوەیەیە کە نەتەوەخوازی لەناو ئەو دەوڵەتدا بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی دروستی کردووە. واتە گۆڕینی حکومەتی ناوەندی ناو دەوڵەتە بۆ چەند حکومەتێکی سەربەخۆ لە سیاسەت و کەلتور و بەرێوەبردندا بەبێ دابەشبوونی دەوڵەتەکە بۆ چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ. ئەو ئۆتۆنۆمییەی بزووتنەوە کوردییەکان داوای دەکەن وەرگرتنی کۆمەڵە مافێکی کەلتوری وئیداری نییە، بەڵکو داوایەکە بۆگۆڕینی ئەو سیستەمەی کە دوڵەت-نەتەوەکەی لەسەر دامەزراوە لە سیستەمی چەقگیریی دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرنەوە بۆ سیستەمێکی نێوانگیر کە رێگە دەدات لەناو دەوڵەتدا دوو نەتەوە یان زیاتر هەبن بەبێ ئەوەی یەکێکیان نەتەوە بێت و ئەوانی تریان کەمە نەتەوە بن.

داواکردنی ئۆتۆنۆمییەکی لەو جۆرە کە بزووتنەوە کوردییەکان داوای دەکەن دەخوازێت لەناو ئەو دەوڵەتەدا ئەو بنەمایە هەڵوەشێتەوە کە نەتەوەخوازی نەتەوەی لەناو ئەو دەوڵەتەدا پێ دروست کردووە،

هەڵوەشــاندنەوەی ئەم بنەمــایەش هەڵوەشــاندنەوە تەمــاهیکردنی شوناســی نەتەوەیە لەگەڵ شوناسـی دەوڵەتداو جیاکردنەوەی نەتەوەیە لە دەوڵەت، واتە ئەم بــزووتنەوانە بەر لەوەی داوای ئۆتۆنــۆمی بــکەن دوای جیــاکردنەوەی نەتەوە لە دەوڵەت دەکەن، ئەوان ئۆتۆنـۆمی لەم جیـابوونەوەیەدا دەبینن، ئەم جیابوونەوەیەش دەوڵەت-نەتەوە دەگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی نێوان نەتەوەیی.

پەیڕەویکــردن لە بنەمــای کوردبــوون پەیڕەویکــردنە لە سیســتەمێکی نێـوانگیرو دەسـتبەرداربوونە لەو سیسـتەمە چەقگیـرەی کە لەنـاو دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرندا پەیڕەودەکرێت. بزووتنەوە کوردییەکان هەموویان باوڕیان بەوە هەیە تەنهـا بەپـێ ئەو سیسـتەمە نێـوانگیرە ئۆتۆنـۆمی لەنـاو دەوڵەت-نەتەوەکانی فارس و عەرەب و تورکدا، کورد لە بەرامبەر ئەو نەتەوانەدا وەک نەتەوە دەهێڵێـتەوەو لەوە دەری دەکـات کە وەک ئیتنیکێـک مـامەڵەی لەگەڵ بکرێت.

لەنـاو دەوڵەت-نەتەوەدا کـورد ناتوانێـت بە وەرگرتنـی ئۆتۆنـۆمی بەپێـی بنەمـای نەتەوەخـواری و ئەو سیسـتەمە چەقگیـرەی کە نەتەوەخـوازی لەنـاو دەوڵەتدا پەیڕەوی دەکات بوونی نەتەوەیی خۆی بپارێزێت و لە بەرامبەر ئەو نەتەوە دروسـتکراوەی دەوڵەتـدا بـوونی لە بـوونێکی نەتەوەیـیەوە نەبێـت بە بوونێکی ئیتنیکی. بنەمای کوردبوون لە بزووتنەوە کوردییەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوە ئۆتۆنۆمییەک دەخوازێت کە بوونە نەتەوەییەکەی لە بەرامبەر نەتەوە دروسـتکراوەکەی نـاو ئەو دەوڵەتەدا بپارێزێـت و نەگۆڕێـت بـۆ ئیتنیکێـک لە ئیتنیکەکـانی نــاو ئەو نەتەوەیە کە نەتەوەخــوازی لە رێــگەی تۆتالیتــاریەتی کەلتـوری و سیاسـیەوە لە نـاو دەوڵەتەکەدا دروسـتی کـردووەو هـیچ مـافێکی سیاســی و کەلتــوری و زمــانی بــۆ کۆمەڵگــا جیاوازەکــانی نــاو دەوڵەت نەهێشتووەتەوە.

بــزووتنەوە کوردییەکــان نە ئۆتۆنۆمییەکیــان قبــووڵە کە نەتەوەی نــاو دەوڵەت-نەتەوەکە لەبەرامبەر بوونی نەتەوەیی کوردا بگۆڕێت بۆ ئیتنیک، نە ئۆتۆنۆمییەکیشیان قبووڵە کە تیادا کورد بوونی نەتەوەی خۆی لەدەست بدات و بگۆڕێــت بــۆ ئیتنیکێــک لە ئیتنیکەکــانی نــاو ئەو دەوڵەت-نەتەوەیــیە. ئەم جۆرەش لە ئۆتۆنۆمی لەناو سیستەمی سیاسی دەوڵەت-نەتەوەدا رێگەی پێ نەدراوە.

سیستەمی دەوڵەت-نەتەوە تەنها ڕێگە بە ئۆتۆنۆمییەک دەدات کە ئۆتۆنۆمییە بۆ ئیتنیکەکان نەک بۆ نەتەوەکان. چوونکە ئۆتۆنۆمی بۆ نەتەوەکان پێویستی بەوەیە لە بنچینەوە دەوڵەت لە دەوڵەت-نەتەوەوە بگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی نێوان نەتەوەیی. کاتێک بزووتنەوە کوردییەکان بەپێی بنەمای کوردبوون لەبری ئەوەی بەرەوە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز بڕۆن دەبن بە بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز، بەمە لە بزووتنەوەیەکی نەتەوەییەوە ناگۆڕێن بۆ بزووتنەوەیەکی ئیتنیکی و خێڵەکی، ئەم بزووتنەوانە داوای ئۆتۆنۆمی بۆ نەتەوە دەکەن نەک ئۆتۆنۆمی بۆ ئیتنیک، هەر لەمەشەوەیە کێشە لەنێوان بزووتنەوە کوردییەکان و دەسەڵاتی نەتەوەیی دەوڵەت-نەتەوەکاندا سەرهەڵدەدات.

دەسەڵات لەناو دەوڵەت-نەتەوە مۆدێرنەکانی جیهاندا، ئەو بزووتنەوە ئیتنیکیانە بەمەترسی لە سەرخۆیان نازانن کە وەک سوکوتلەندییەکانی بەریتانیا داوای ئۆتۆنۆمییەکی ئیتنیکی دەکەن و داوای ئەوە ناکەن کە زمان و کەلتورەکەیان وەک زمان و کەلتوری نەتەوەیی ئەو دەوڵەت-نەتەوەیە لەناو دەوڵەتەکەدا ببێت بە زمان و کەلتورێکی نەتەوەیی و لە پاڵ شوناسی نەتەوەیی دەوڵەت-نەتەوەکەدا گوزارشت لە شوناسی نەتەوەیی خۆی بکات. دەسەڵاتی ئەو دەوڵەت-نەتەوانەی کە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە ئەو بزووتنەوە کوردیانە بە مەترسی لەسەرخۆیان دەزانن کە داوای ئۆتۆنۆمییەکی نەتەوەیی دەکەن و دەیانەوێت دەوڵەت لە دەوڵەت-نەتەوە بگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی نێوان نەتەوەیی و شوناسی نەتەوە لە شوناسی دەوڵەت جیا ببێتەوەو تاکە نەتەوەیەک شوناسی دەوڵەتەکە دیاری نەکات.

ئەمەش داوای بزووتنەوەیەکە کە لە بنچینەدا وەک بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان بەوە نەتەوەخواز نەبێت کە شوناسی نەتەوە لەگەڵ شوناسی دەوڵەتدا لە ڕێگەی تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانییەوە تەماهی پێ بکات، بەڵکو بەوە نەتەوەخواز بێت کە شوناسی دەوڵەت لە شوناسی نەتەوە جیابکاتەوەو تۆتالیتاریەتی زمانی و کەلتوری لەناو دەوڵەتدا بگۆڕێت بۆ دیموکراسیەتی زمانی و کەلتوری و جیاوازی و فرەیی بخاتە شوێنی شوناس و تاکڕەوی.

بـزووتنەوە کوردییەکـانی نـاو کۆمەڵگـای کـوردی گەر لەنـاو دەوڵەتێکـی سـەربەخۆی کوردیشـدا سـەریان هەڵبـدایە هەر بە هەمـان شـێوە بنەمـای کوردبوون بەرەو ئەوەی دەبردن ببن بە بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز. بۆیە لەناو دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆشدا نابێت لە بزووتنەوە کوردییەکان ئەوە چـاوەڕێ بکرێـت کە بـبن بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـوازی لەو جـۆرە کە نەتەوە لەنـاو دەوڵەتـدا بەپێـی بنەمـای نەتەوەخـوازی و پەیڕەویکـردن لە تۆتالیتـاریەتی کەلتـوری و زمـانی و سیاسـی درسـت دەکەن. بـزووتنەوە کوردییەکان گەر لەناو دەوڵەتێکی کوردی سەربەخۆدا ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازو بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی کەلتورە مۆدێرنەکە بە دیالێکتێک لە دیالێکتەکـان لەنـاو سـنوری سیاسـی ئەو دەوڵەتەدا سـەراپاگیر بـکەن، ئەوە دەبێتە هـۆی سـەرهەڵدانی کۆمەڵە بزووتنەوەیەکی نـاوچەیی کە هەریەکەیـان داوای ئەوە دەکات زمان و کەلتورە نـاوچەییەکەی وەک ئەو زمـان و کەلتورە نـــاوچەییەی کە نەتەوەخـــوازی کردویەتـــی بە زمـــان و کەلتـــوری نەتەوە دروســـتکراوەکەی نـــاو دەوڵەت ببێـــت بە زمـــان و کەلتـــوری نەتەوە دروسـتکراوەکە، هەر رێگـرتنێکیش لەوەی کە ئەو زمـان کەلتـورە ناوچەییـانە بەرز ببنەوە بـۆ زمـان و کەلتـورێکی نەتەوەیـی دەبێتە هـۆی ئەوەی هەریەک لەو بـزووتنەوە ناوچەییـانە بـبن بە بـزووتنەوەی نەتەوەخـوازو بـوونی ئەو نەتەوە کـوردییە هەڵوەشـێننەوە کە نەتەوەخـوازییەکە دروسـتی کـردووەو دابەشـی بـکەن بـۆ چەنـد نەتەوەیەکـی جیـاوازی وەک نەتەوەی زازاکـی و نەتەوەی سـۆرانی و نەتەوەی کرمـانجی و نەتەوەی هەورامـی نەتەوەی موکری و..هتد.

لە ناو دەوڵەتێکی کوردی لەو جۆرەدا تەنها بنەمای کوردبوون پارێزگاری لە بوونی نەتەوەیی کورد دەکات و دەبێتە رێگر لەبەردەم ئەوەدا کورد وەک نەتەوەیەک هەڵوەشـێتەوەو ببێـت بە چەنـد نەتەوەیەکـی جیـاواز. بنەمـای کوربـوون لەنـاو دەوڵەتێکـی کـوردی سـەربەخۆدا یـان لەنـاو دەوڵەتێکـی ناکوردیـدا تەنهـا رەوایەتـی بەبـوونی ئەو بـزووتنەوانە دەدات کە ئۆتۆنۆمیخـوازن و وەک بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـواز پەیـڕەوی لە تۆتالیتـاریەتی زمـانی و کەلتـوری نـاکەن و لە کەلتـورو زمانـدا پەیـڕەوی لە دیموکراسیەت و جیاوازی دەکەن.

بنەمــای کوردبــوون لەنــاو دەوڵەتێکــی کوردیشــدا داوا لە بــزووتنەوە سیاســییەکان دەکــات ئۆتۆنۆمیخــوازبن نەک نەتەوەخــواز، لەنــاو دەوڵەتــی کوردیشدا کۆمەڵگای کوردی ڕێگە نادا هیچ بزووتنەوەیەکی مۆدێرن بە ناوی نەتەوەوە تــاکە کەلتورێــک و تــاکە زمانێــک لەنــاو ســنوری سیاســی ئەو دەوڵەتەدا سەراپاگیر بکات، بۆ نموونە ڕێگە نادا بە بزووتنەوەیەکی مۆدێرن دیالێکتی سۆرانی یان دیالێکتی کرمانجی بکات بە زمانی کەلتورە مردێرنەکەو یەکەی کەلتـوری پـێ هەمئاهەنـگ بکـاتەوە لە گەڵ یەکەی سیاســی و بەمە لە زمان و کەلتورێکی ناوچەییەوە بەرزی بکاتەوە بۆ تاکە زمـان و کەلتورێکی نەتەوەیـی و بیکـاتە ڕێگـر لە بەردەم ئەوەدا دیـالێکتە کوردییەکـانی تـری نـاو سـنوری سیاسـی ئەو دەوڵەت ببن بە زمـانی کەلتـورە مـۆدێرنەکەو وەک ئەو زمانە گوزارشت لە زمانی کوردی بکەن. واتە لەناو دەوڵەتێکی لەو جۆرەشدا بزووتنەوەکـان نـاتوانن ئەو بنەمـایە جێبەجـێ بکەن کە داوای ئەوە دەکـات لە ناو دەوڵەتدا یەکەی کەلتوری لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا بە تاکە دیالێکتێک سـەراپاگیر بکرێـت و ڕێگە نەدرێـت هـیچ دیـالێکتێکی تـر لە دیالێکتەکـانی ئەو زمانە بەرز ببێتەوە بۆ زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە.

نەتەوەخـوازی بنەمـایەکە داوای ئەوە دەکـات لە سـنوری سیاسـی دەوڵەتـدا بزووتنەوەیەکـی مـۆدێرن کەلتـورە مـۆدێرنەکە بە تـاکە زمانێـک یـان تـاکە دیالێکتێک سەراپاگیر بکات و یەکەی کەلتوری لەناو ئەو دەوڵەتەدا هەمئاهەنگ بکاتەوە لەگەڵ یەکەی سیاسیدا.

بەڵام بنەمای کوردبوون داوا لەو بزووتنەوانە دەکات لە سنوری سیاسـی ئەو دەوڵەت کوردییەدا کەلتورە مۆدێرنەکە لە ڕێگەی هەموو ئەو دیالێکتـانەوە کە لە کۆمەڵگا زمانییە ناوچەییەکـانی خۆیانـدا توانـای پەرەسـەندنیان هەیە لەو کۆمەڵگـا زمانیـانەدا بـڵاو بکـرێتەوەو یەکەی کەلتـوری هەمئاهەنـگ نەکـرێتەوە لەگەڵ یەکەی سیاسـیداو شوناسـی نەتەوە بەمە تەمـاهی پـێ نەکرێـت لەگەڵ شوناسی دەوڵەتدا.

ئەمەش لە هەر بزووتنەوەیەکــی مــۆدێرن کە بزووتنەوەیەکــی کــوردییە دەخوازێـت یەکەیەکـی کەلتـوریی نـاوچەیی بـۆ خـۆی دروسـت بکـات و ڕێگە نەدات بە هیچ بزووتنەوەیەک بە ناوی نەتەوەوە زمانی کۆمەڵگا زمـانییەکەی بەرز بکــاتەوە بــۆ زمــانی نەتەوەو کۆمەڵگــا کەلتــوری و زمــانییە کــوردییە

جیاوازەکـان بکـاتەوە بەیەک کۆمەڵگـای زمـانی و کەلتـوری. واتە کۆمەڵگـای کوردی بەپێ بنەمای کوردبوون ڕێگە تەنها بە بزووتنەوەیەک دەدات بەناوی نەتەوەوە کـــار بکـــات کە بزووتنەوەیەکـــی ئۆتۆنۆمیخـــواز بێـــت نەک بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز.

ئەوەی بـــزووتنەوە مـــۆدێرنە کوردییەکـــان لە بـــزووتنەوە مـــۆدێرنە عەرەبییەکـان جیادەکـاتەوە، بنەمـای نەتەوەخـوازی وبنەمـای کوردبـوونە. بـزووتنەوە مـۆدێرنە عەرەبییەکـانی دوای هەڵوەشـەندنەوەی ئیمپراتـۆریەتی عوسـمانی دەبـن بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـوازو بەوە بـوونی نەتەوەیـی عەرەب لەنـاو سنوری سیاسـی ئەو هەمـوو دەوڵەتە عەرەبییەدا دەپـارێزن و لەنـاو چەنـد دەوڵەتێکـی سـەربەخۆدا لە ڕێـگەی سـەراپاگیرکردنی کەلتـورە مـۆدێرنەکەوە بەو زمـانە عەربیـیە کە پێشـتر زمـانی کەلتـورە مەزهەبـی و نـامەزهەبییەکەی خەلافەتە عەرەبییەکـان بـوو، نەتەوەیەک بە نـاوی نەتەوەی عەرەبەوە دروسـت دەکەن. ئەوان بە پەیڕەویکـردن لە بنەمـای نەتەوەخـوازی نەتەوەکەیـان دروسـت دەکەن، بـۆیە نـاتوانین لە باسـکردنی نەتەوەخـوازیی عەربیدا باس لە چەند نەتەوەخوازییەکی جیاواز بکەین.

هەمـوو بـزووتنەوە مـۆدێرنە عەرەبییەکـان بەوەی کە بەو زمـانە عەربیـیە کەلتـورە مـۆدێرنەکە لە سـنوری دەوڵەتەکـانی خۆیانـدا سـەراپاگیر دەکەن و هەریەکەیان زارەکەی خۆی ناکات بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکەو ئەو زمانە دەکات بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە کە هەزارو چوارسەد ساڵە بەبێ گۆڕان وەک خـــۆی مـــاوەتەوە، ئەمەش وا لەو بـــزووتنەوە مۆدێرنـــانە دەکـــات لە چوارچێوەی یەک بزووتنەوەدا کۆببنەوە کە نەتەوەخوازیی عەرەبییە.

بەڵام بـزووتنەوە مـۆدێرنە کوردییەکـان لەبەر ئەوەی پەیـڕەوی لە بنەمـای کوردبـوون دەکەن و پەیـڕەوی لە بنەمـای نەتەوەخـوازی نـاکەن، هەریەکەیـان دیالێکتی ئەو کۆمەڵگا زمانییە دەکات بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە کە تیایدا سەرهەڵدەدات و وەک بزووتنەوە عەرەبییەکان هەموویان یەک دیالێکت ناکەن بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە.

ئەمەش دەبێتە ڕێگر لە بەردەم ئەوەدا ئەو بزووتنەوانە بچنە ناو پێکهاتەی یەک بـزووتنەوەی نەتەوەخـوازەوە، ئەمەش وادەکـات نەتـوانین بڵێـین یەک نەتەوەخـــوازیی کـــوردی پێکـــدەهێنن، نەک هەر ئەمە ئەوان بەوەی وەک

بـزووتنەوە عەرەبییەکـان بەیەک زمـان کەلتـورە مـۆدێرنەکە بـڵاو نـاکەنەوەو هەریەکەیان دیالێکتی کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی بەکاردەهێنێ، لەگەڵ بنەمـای نەتەوەخوازیـــدا دژ دەبـــنەوە. هەڵەیە گەر ئـــێمە بڵێـــین کـــورد لەبـــری نەتەوەخـوازییەک چەنـد نەتەوەخـوازییەکی جیـاوازی هەیە، چـونکە هـیچ لەو بـزووتنەوانە وەک بـزووتنەوە نەتەوەخـوازە عەرەبییەکـان هەر لە بنچیـنەوە پەیڕەوی لە بنەمای نەتەوەخوازی نەکردووەو پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون کردووە.

ئێمە دەتـوانین بڵێین یەک بـزووتنەوەی مـۆدێرنی کوردیمـان هەیە چـونکە هەمـوو بـزووتنەوە کـوردییە جیاوازەکـان پەیڕەوییـان لە بنەمـای کوردبـوون کـردووە، بەڵام نـاتوانیین بڵێین نەتەوەخـوازیەک یـان چەنـد نەتەوەخـوازیەکی کـوردی جیاوازمـان هەیە، چـونکە لەبنچیـنەدا هـیچ بزووتنەوەیەکـی کـوردی نەیتوانیـووە پەیـڕەوی لە بنەمـای نەتەوەخـوازی بکـات و یەکەی کەلتـوری و زمانی لەگەڵ یەکەی کۆمەڵایەتی یان سیاسی هەمئاهەنگ بکاتەوەو کۆمەڵگـای کوردی بگۆڕێت بۆ کۆمەڵگایەکی یەکزمان و یەککەلتور.

بزووتنەوە کوردییەکان بەپێی بنەمای کوردبوون کۆمەڵگـای کوردییـان لە کۆمەڵگـایەکی نـامۆدێرنی فرەکەلتـورو فرەزمـانەوە گۆڕیـوە بـۆ کۆمەڵگـایەکی مــۆدێرنی فرەزمـــان و فرەکەلتـــور، ئەمەش پـــێچەوانەی ئەوەیە کە بنەمـــای نەتەوەخـوازی دەیخوازێـت، بـۆیە نـاتوانین بڵێـین لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیـدا شتێکمان بە ناوی نەتەوەخوازیی کوردییەوە هەیە.

گەر کوردبـوون بنەمـــایەک بێـت دژی بنەمـــای نەتەوەخـــوازی، لە رووی لۆجیکییەوە مـومکن نییە شـتێک بەنـاوی نەتەوەخـوازیی کـوردییەوە هەبێت، چونکە گەر بزووتنەوەیەک نەتەوەخواز بوو بنەمای کوردبوون رێگەی نادات کـوردی بێـت، گەر کـوردییش بـوو بنەمـای نەتەوەخـوازی رێـگەی نـادات نەتەوەخواز بێت.

کاتێــک بـــزووتنەوەیەک لەنـــاو کۆمەڵگـــای کوردیـــدا بزووتنەوەیەکـــی نەتەوەخوازە، وەک بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان پەیڕەوی لە بنەمای شـوناس و تۆتالیتـاریەت بکـات، گەر بزووتنەوەیەکـی لەم جـۆرەش لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیدا سـەرهەڵبدات، ناتوانێت بەنـاوی کوردەوە رەوایەتـی بدات بە بـوونی خـۆی، هەر بـزووتنەوەیەک پەیڕەوی لە هەرجـۆرە تۆتالیتـاریەتێکی کەلتـوری

بکات، لە بزووتنەوەیەکی کوردییەوە یان دەبێت بە بزووتنەوەیکی خێڵەکی یان دەبێت بە بزووتنەوەیەکی ئایدیۆلۆجی وەک بزووتنەوە ئیسلامی و مارکسییە سەروونەتەوەییەکان. هەر بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی پەیڕەوی هەر جۆرێک لە جۆرەکانی تۆتالیتاریەت بکات ئەو رەوایەتییە لە دەست دەدات کە بە ناوی کوردبوون و نەتەوەوە بە دەستی هێناوە. هەموو بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازیش دەبێت لە زمان و کەلتوردا تۆتالیتار بێت، ئەمەش دەمانگەیێنێ بەوەی کە هەر بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوەکانی ناو کۆمەڵگای کوردی ببن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازو پەیڕەوی لە و بنەمایە بکەن کە داوای ئەوە دەکات یەکەی سیاسی و یەکەی کەلتوری هەمئاهەنگ بن، ئەوە کوردبوونی خۆی لە دەست دەدات و لەوە دەکەوێت بزووتنەوەیەکی کوردی بێت.

بزووتنەوە کوردییەکان لەناو کۆمەڵگای کوردیدا دەتوانن رەوایەتی لە کوردبوونی خۆیان وەرگرن، گەر بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی بن. بەڵام ئەم رەوایەتییە لە دەست دەدەن گەر بزوتنەوەیەکی نەتەوەخواز بن. ئەو بزووتنەوانەی کە لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بوونیان رەوایەتی لە کوردبوونەوە وەرگرتووە بزووتنەوەی نەتەوەیین، بەڵام بزووتنەوەی نەتەوەخواز نین. هەرکاتێکیش بگۆڕین بۆ بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز ئەوە ئەوە رەوایەتییە لەدەست دەدەن کە لە کوردبونیانەوە وەریانگرتووە.

لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بۆئەوەی بزووتنەوەیەک ئەو رەوایەتییە لە دەست نەدات کە لەکوردبوونییەوە بۆ بوونی وەریگرتووە، دەبێت بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز بێت نەک نەتەوەخواز. بەپێچەوانەی ئەمەشەوە هەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرنی ناو ئەو کۆمەڵگایانەی کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا نەتەوەخوازی بەناوی نەتەوەوە دروستی کردوون، بگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز رەوایەتییەکەی لە دەست دەدات.

بۆ ئەوەی بزووتنەوە کوردییەکان لەناو دەوڵەتە ناکوردییەکاندا یان لەناو دەوڵەتێکی کوردی گریمانەکراودا بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی بن، دەبێت بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخوازبن، بەڵام بۆ ئەوەی بزووتنەوەیەک لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی بێت، دەبێت بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازبێت نەک بزووتنەوەیەکی ئۆتۆنۆمیخواز، هەر بزووتنەوەیەکی

نەتەوەخـواز لەنـاو ئەم دەوڵەتـانەدا داوای ئۆتۆنـۆمی بکـات لەوە دەکەوێـت بزووتنەوەیەکی نەتەوەیی بێت و بەمە دەگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەکی خێڵەکی و ئیتنیکـی. کێشــەی بـزووتنەوە کوردییەکـان بەر لە دروسـتبوونی دەوڵەت-نەتەوەکـان و دوای دروســتبوونیان و دابەشــکردنی کــورد بەســەر چــوار دەوڵەت-نەتەوەکەدا، لەوەدابـووە ئەو بـزووتنەوانەی کە دەوڵەت-نەتەوەکـانی خۆیـان دروسـت کـردووە، بنەمـای بـوونە نەتەوەییەکەیـان لەگەڵ بنەمـای نەتەوەخوازیدا یەک بووەو لێکدژ نەبووە. فارسیبوون یان عەرەبیبوون یان تورکیبوون یان فەرەنسیبوون، بنەمایەکە لەگەڵ ئەو بنەمایەی نەتەوەخوازیدا یەکە کە داوای ئەوە دەکات لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتێکدا دەبێت یەکەی کەلتـوری لەگەڵ یەکەی سیاسـیدا هەمئاهنگ بێـت. بەڵام بنەمـای کوردبـوون لەگەڵ ئەم بنەمایەدا دژ دەبێتەوە.

نەبوونی لێکدژیی لەنێوان تورکیبوون و بنەمای نەتەوەخوازیدا وایکردووە هـیچ کێشـەیەک بۆ تورکیبـوونی ئەو بزووتنەوە تورکیانە دروست نەبێت کە دەبـن بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـوازو کەلتـورو زمـانێکی نـاوچەیی بەسـەر هەموو کۆمەڵگا زمانی و کەلتورییە تورکی و ناتورکییەکانی سنوری سیاسی دەوڵەتەکەدا دەسەپێنن. بەڵام بوونی لێکدژیی لە نێوان بنەمای کوردبوون و بنەمــای نەتەوەخوازیــدا رێــگە دەگرێــت لە بــزووتنەوە کوردییەکــان وەک بزووتنەوە تـورکی و فارسـی و عەرەبییەکـان، دیـالێکتێکی نـاوچەیی بکەن بە زمـانی کەلتـورە مـۆدێرنەکەو بیسـەپێنن بەسـەر کۆمەڵگـا زمـانییە کـوردی و ناکوردیەکاندا.

بەبێ تێگەیشتن لەوەی کە کوردبوون وەک تورکیبوون یان فەرەنسیبوون بنەمـایەک نییە کە تەمـاهی بکـات لەگەڵ بنەمـای نەتەوەخوازیـدا، نـاتوانین لەو لـۆجیکە تێـبگەین کە بـزووتنەوە کوردییەکـان بە درێژایـی ئەو سـەد سـاڵە لە پەرەسـەندنی خۆیانـدا پەیڕەوییـان کـردووە. بەبـێ تێگەیشـتن لەو لێکـدژییە نــاتوانین بــاس لەو پەیوەنــدییە بکەیــن کە لە لایەکەوە لە نێــوان بــزووتنەوە کوردییە جیاوازەکاندا هەیەو لە لایەکی ترەوە لە نێوان ئەو بزووتنەوانەو ئەو نەتەوەخــوازییە دەوڵەتیــانەدا هەیە کە لەنــاو ئەو چــوار دەوڵەتەدا خــاوەنی دەسەڵاتن کە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە.

٢.٢) کێشەی بزووتنەوە کوردییەکان لەناو دەوڵەتە ناکوردییەکاندا

عەباس وەلی یەکێکە لەو لێکۆڵەرانەی کە هەوڵیداوە کێشەی بزووتنەوە کوردییەکان لە ڕێگەی پەیوەندی نێوان ئەم بزووتنەوانە بە نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکانی ناو ئەو دەوڵەتانەوە لێکبداتەوە کە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە. ئەو لەبەر ئەوەی لە کارەکەیدا بزووتنەوە کوردییەکانی بە بزووتنەوەی نەتەوەخواز داناوەو نەتەوەخوازی کردووە بە بنەمایەک بۆ لێکدانەوەی ئەو پەیوەندیە، بۆیە گەیشتووە بە کۆمەڵە دەرئەنجامێک کە لێکدژ دەبنەوە لەگەڵ ئەو ڕاستییە مێژووییەدا کە بزووتنەوە کوردییەکان لە پەرەسەندنە مێژووییەکەی خۆیاندا بەرجەستەیان کردووە.

ئەم لێکۆڵەرە لەوێوە دەکەوێتە هەڵەوە کە بزووتنەوە کوردییەکان بە بزووتنەوەی نەتەوەخواز دادەنێ و ئەمەش بەرەوە ئەوەی دەبات کە پەیوەندی نێوان ئەم بزووتنەوانە بە نەتەوەخوازییە دەوڵەتییەکانەوە لە چوارچێوەی پەیوەندی نەتەوەخوازی نادەوڵەتی بە نەتەوەخوازی دەوڵەتییەوە لێکبداتەوە، ئەم لێکدانەوەیەش بۆ ئەو پەیوەندییە وا لەو دەکات ئەو ئۆتۆنۆمییەی کە بزووتنەوە کوردییەکان داوای دەکەن بەو ئۆتۆنۆمییە ئیتنیکییە نانەتەوەیی بزانێت کە بزووتنەوەیەکی ئیتنیکی داوای دەکات.

عەباس وەلی لەلێکۆڵینەوەیەکدا بەناوی <کوردو غەیرەکانی: شوناسی پارچەپارچەبوو و سیاسەتی پارچەپارچەبوو> بەم شێوەیە کێشەکە دەخاتە ڕوو: (کورد لە جیهانی نوێدا گەورەترین نەتەوەی بێ دەوڵەتە، نزیکەی سی ملیۆن کورد لە کوردستاندا لە ژێر دەسەڵاتی نەتەوەیی چوار دەوڵەتی خاوەن سەروەری دەژین کە تورکیاو ئێران و عێراق و سوریان. ئەم دەوڵەتانە بە شێوازو ڕێگای جیاواز بوونی شوناسی نەتەوەیی کورد ڕەتدەکەنەوەو دەرکەوتە سیاسی و کەلتورییەکانی بە زەبری چەک سەرکوت دەکەن. دابەشکردنی کوردستان لەدوای جەنگی جیهانیی یەکەم و ئەو فرەییە دروستەییەی کە لەناو ئەو کۆمەڵگا کوردییانەدا بە هۆیەوە پەیدا دەبێت کە سیستەمە سیاسی و ئابورییە جیاوازەکان بەڕێوەی دەبەن، پەردەی لەسەر بێ بەشبوونی کورد لە یەکبوونی سیاسی و کەلتوری هەڵدەماڵێ)[٧٧/٨].

وەلی لە بارەی کاریگەری ئەم دابەشکردنەی کوردیشەوە لەسەر بزووتنەوە کوردییەکان دەڵێت: (لە ساڵی <١٩١٨>ەوە ڕێکخراوەکان و ئەو

بــزووتنەوە سیاســییە کوردییــانەی لەنــاو کوردســتانی دابەشــکراودا سەرهەڵدەدەن و بڵاودەبنەوە، کۆمەڵە شێوەیەکی جیاواز وەردەگرن و لەپێناو کۆمەڵە ئامانجێکی جیاوازدا کار دەکەن، بەڵام بەرگرتن لە نکوڵیکردن لە شوناسی کوردی و رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ شوناسە <نەتەوەیی>یە سەپێنراوەکاندا، وەک دوو هۆکاری بنچینەیی شۆڕشە کوردییەکان دەمێننەوە، دیالێکتیکی نکۆڵیکردن و رووبەڕووبوونەوە، شێوەی سیاسی نەتەوەخوازیی کوردی و مۆرکەکەی دیاریدەکەن، نەتەوەخوازیی کوردی سیاسەتی پێداگرتنە لە سەر شوناسی نەتەوەیی کورد)[(٨/٧٧-٧٨)].

بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی بزووتنەوە کوردییەکانی کردووە بە کۆمەڵە بزووتنەوەیەکی جیاواز، دابەشبوونی کوردستان و کۆمەڵگای کوردییە بەسەر چوار دەوڵەتی مۆدێرندا کە خاوەنی سەروەرییەکی نەتەوەیین و بزووتنەوەی نەتەوەخوازی لە هەریەکەیاندا بە شێوازی تایبەتی خۆی دەیەوێت بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی لە رێگەی سەراپاگیرکردنی کەلتورە مۆدێرنەکەوە بە یەک زمان و یەک شێوازی کەلتوری، نەتەوە لە ناو ئەو دەوڵەتەدا دروست بکات.

بۆ ئەوەی ئەم بزووتنەوە نەتەوەخوازانەش بتوانن لەناو دەوڵەتەکەیاندا بەپێی ئەو بنەمایە نەتەوە دروست بکەن، دەبێت زمان وکەلتورەکەی خۆیان بەسەر کۆمەڵگای کوردییە دابەشبووەکەدا بسەپێنن و رێگە نەدەن هیچ بزووتنەوەیەکی مۆدێرن لەناو ئەو کۆمەڵگا کوردییەدا سەرهەڵبدات و بە زمان و شێوازی کەلتوری خۆی نەتەوەیەک لە بەرامبەر ئەو نەتەوانەدا دروست بکات کە نەتەوەخوازییە دەوڵەتیەکانی ئەو چوار دەوڵەتە لە رێگەی سەراپاگیرکردنی زمان و شێوازە کەلتورییەکەیانەوە لە ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیاندا دروستی دەکەن.

بەپێی ئەم بۆچوونە لەناو ئەو چوار دەوڵەتەدا دوو بزووتنەوە هەیە، بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز کە لەناو دەوڵەتەکاندا سەروەرەو بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی رەوایەتی ئەوەی هەیە زمان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆی بەسەر کۆمەڵگا کوردییەکەی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەی خۆی بسەپێنێ، لەگەڵ بزووتنەوەیەکی تردا کە بزووتنەوە کوردییەکەی ناو ئەو دەوڵەتەیەو خاوەنی سەروەری نییەو رەوایەتی ئەوەی نییە کە بەپێی بنەمای

نەتەوەخوازی زمان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆی لەناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا سەراپاگیر بکات. بزووتنەوە نەتەوەخوازە دەوڵەتییەکەی ناو ئەو چوار دەوڵەتە کار لەسەر ئەوە دەکات کۆمەڵگا کوردییەکەی ناو دەوڵەتەکەی خۆی تەماهی پێ بکات لەگەڵ ئەو کۆمەڵگا نەتەوەییەی کە لە ڕێگەی سەراپاگیرکردنی کەلتورە مۆدێرنەکەوە دەیەوێت وەک نەتەوە لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیدا دروستی بکات.

بزووتنەوە کوردییەکان بەپێی ئەم بۆچوونە لە پێناو ئەوەدا سەرهەڵدەدەن ڕێگە لەو تەماهیکردنە بگرن و نەهێڵن کۆمەڵگاکەیان لەگەڵ ئەو کۆمەڵگا سەراپاگیرەدا تەماهی بکات کە ئەو نەتەوەخوازییانە لە ناو سنوری سیاسی دەوڵەتدا بۆ دروستکردنی نەتەوەکەیان ئەنجامی دەدەن.

بەپێی ئەم بۆ چوونە بزووتنەوە کوردییەکانی ناو ئەو چوار دەوڵەتە بزووتنەوەی نەتەوەخوازن و دەتوانین لە چوارچێوەی بنەمای نەتەوەخوازیدا لێیان تێ بگەین، هەر ئەمەش ئەم لێکۆڵەرە بەرەو ئەوە دەبات کە ئەو جیاوازییە کەلتوری و زمانییەی کە لەم بزووتنەوە کوردیانە دەکەوێتەوە بەوە لێکبداتەوە کە بەرهەمی بەرگریکردنی چوار بزووتنەوەی نەتەوەخوازی کوردییە لە بەرامبەر هێرشی چوار بزووتنەوەی نەتەوەخوازی جیاوازدا کە هەریەکەیان شێوازو ڕێگای جیاواز دەگرێتە بەر بۆ ئەوەی کۆمەڵگای کوردی و شوناسە جیاوازەکەی لەناو ئەو کۆمەڵگایەو شوناسەکەیدا بتوێنێتەوە کە بەناوی نەتەوەوە لە ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیدا دروستی دەکات.

لە ڕوانگەی ئەم لێکۆڵەرەوە ئەوەی ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا بزووتنەوە کوردییەکان وەک هەر بزووتنەوەیەکی نەتەوەخواز بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی کەلتورە مۆدێرنەکە لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بە یەک زمان و یەک شێوازی زمانی سەراپاگیر بکەن، ئەوەیە کە ئەم بزووتنەوە کوردیانە لەناو بەرگریکردن لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری و زمانیی چوار بزووتنەوەی نەتەوەخواز سەریان هەڵداوە کە هەریەکەیان خاوەنی زمان و شێوازی کەلتوری خۆیەتی و بەرێگایەکی جیاوازیش کەلتورو زمانەکەی خۆی سەراپاگیر دەکات و ڕێگە دەگرێت لە هەر بزووتنەوەیەکی تری ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکە زمان و کەلتورەکەی خۆی بەرز بکاتەوە بۆ ئەو جۆرە لە زمان و کەلتور کە نەتەوەخوازی دەتوانێت نەتەوە دروستکراوەکەی خۆی پێ

پێناسە بکات.

واتە بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی جیاوازی لە کەلتورە کوردییە سیاسی و ناسیاسییەکەی ئەم بزووتنەوانەوەدا دروستکردووە، هۆکارێکی ناوەکی ناو کۆمەڵگای کوردی نییەو سەرچاوە لە دروستەی کۆمەڵگای کوردییەوە ناگرێت و هۆکارێکی دەرەکییەو سەرچاوە لە هەمەرەنگی زمانیی وکەلتوری وشێوازی سیاسی ئەو چوار نەتەوەخوازییەوە دەگرێت کە دەیانەوێت لە سنوری سیاسی دەوڵەتەکەیاندا بەناوی دروستکردنی نەتەوەوە کۆمەڵگای کوردی لەناو کۆمەڵگا نەتەوەییەکەی خۆیاندا بتوێننەوە.

ئەوەی لێرەدا جێی پرسیارە ئەوەیە بەڵگە چییە لەسەر ئەوەی کە نەبوونی یەکبوونی کەلتورێکی کوردی وبوونی جیاوازی کەلتوری لەناو کەلتورە کوردییە مۆدێرنەکەدا سەرچاوە لەوەوە دەگرێت کە بزووتنەوە کوردیەکان لەبەرامبەر یەک نەتەوەخوازیدا نین و بەرامبەر چەند نەتەوەخوازییەکی جیاوازن کە هەریەکەیان کەلتورە مۆدێرنەکە لەسنوری سیاسی دەوڵەتەکەی خۆیدا بە زمانێکی جیاوازو بە میکانیزمێکی جیاواز سەراپاگیر دەکات و نەفی ئەو زمان و کەلتورە دەکات کە بزووتنەوە کوردییەکان دەیانەوێت شوناسی نەتەوەی کوردی پێدروستبکەن؟ ئایا گەر بزووتنەوە کوردییەکان لە بەرامبەر یەک نەتەوەخوازیدا بەرگرییان لە شوناسی کوردی کۆمەڵگا کوردییەکە بکردایە، کەلتورە کوردییە مۆدێرنەکە لە رێگەی دیالێکتە کوردییەکانەوە نەدەبوو بە چەند کەلتورێکی جیاواز؟ ئایا بەوەی کە ئەم بزووتنەوانە لەبەرامبەر یەک نەتەوەخوازیدابن بە پەیڕەویکردن لە بنەمای نەتەوەخوازی لەناو کۆمەڵگا کوردییە زمان جیاوازەکاندا کەلتورە مۆدێرنەکەیان بە زمانی یەکێک لەو کۆمەڵگا زمانیانە سەراپاگیر دەکردو نەتەوەکەیان دروست دەکرد؟.

ئێمە پێشتر ئەوەمان روونکردەوە کە بزووتنەوە کوردییەکان بەوەی کە پەیڕەوی لە بنەمای کوردبوون دەکەن و پەیڕەوی لە بنەمای نەتەوەخوازی ناکەن، کەلتورە مۆدێرنەکە بە دیالێکتە جیاوازەکانی ناو کۆمەڵگا کوردییەکە بڵاو دەکەنەوەو بەمە دەیکەن بە چەند کەلتورێکی جیاواز. بەڵگەشمان بۆ ئەمە ئەوە بوو کە کورد لەسەردەمە پریمۆدێرنەکەدا لەبری یەک دیالێکت چەند دیالێکتێکی کردووە بە زمانی کەلتورە ئاینییەکەو کەلتورە ئەدەبیە باڵاکەی

خـۆی. لەمەدا وەک تـورک و فـارس و عەرەب لەنـاو کۆمەڵگـا زمـانییە جیاوازەکانی خۆیدا پەیڕەوی لە تۆتالیتاریەتی کەلتوری نەکردووەو پەیڕەوی لە دیموکراسـیەتی کەلتـوری کـردووەو هەر کۆمەڵگـایەکی زمـانی تـوانیبێتی دیـالێکتەکەی خـۆی بەرز بکـاتەوە بـۆ زمـانی دەقە ئایینییەکـان و دەقە ئەدەبییەکان، کۆمەڵگا کـوردییەکەو دەسـەڵاتە کوردییەکـان ڕێگەیـان پێداوەو ئەو فرەزمانییەش لەناو کەلتوری ئایینی ئایینە کوردیەکان و کەلتوری ئەدەبی ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردیدا هەیە، بەڵگەیەکی روونە لەسەر ئەوەی کە بوونی جیاوازی کەلتوری و نەبوونی کەلتورێکی ناوەندی لەناو کۆمەڵگای کوردیدا بەرهەمی هێزێکی ناوەکی ناو ئەم کۆمەڵگایەیەو هۆکارەکەی ناگەڕێتەوە بۆ ئەو هێزە دەرکییانەی کە کۆمەڵگا کوردییەکان رووبەڕوویان بوونەتەوە.

چۆن ناتوانین ئەو جیاوازییە کەلتوری و زمانییەی کە لەناو ئایینی حەقیقەتدا دێتە ئاراوە، بگەڕێنینەوە بۆ بەرگریکردنی کۆمەڵگای کوردی لە سەپاندنی چەند کەلتورێکی مەزهەبی جیاواز لەلایەن دەسـەڵاتە مەزهەبییەکانەوە، چۆن نـاتوانین ئەو فرەیـی و جیـاوازییەی کە لەنـاو کەلتـورە ئەدەبیـیە کلاسـیکیە کوردیەکەدا هەیەو کەلتورە ئەدەبیەکەی کردووە بەچەند کەلتورێکی جیاواز بگەڕێنیـنەوە بـۆ بەریگریکردنـی کۆمەڵگـای کـوردی لە سـەپاندنی چەنـد کەلتـورێکی ئەدەبـی جیـاواز لەلایەن هێـزە دەرکییەکـانەوە، بە هەمـان شـێوە نـاتوانین ئەو جیـاوازییە کەلتـوریەی کە لەنـاو کەلتـورە مـۆدێرنە کـوردییەکەدا هاتووەتە ئاراوەو کەلتورە مۆدێرنە کوردییەکەی کردووە بە چەند کەلتـورێکی مۆدێرنی جیاواز بگەڕێنینەوە بۆ بەرگریکردنی کۆمەڵگای کوردی لە سەپاندنی چەند کەلتورێکی مۆدێرنی جیاواز لەلایەن چوار نەتەوەخوازی جیاوازەوە.

ئەم لێکۆلەرە لەبەر ئەوەی ناتوانێت لە دەرەوەی بنەمـای نەتەوەخـوازیەوە بیر لە بزووتنەوە کوردیەکان بکاتەوە، نەبوونی یەکبوونی کەلتوری و زمـانی لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیـدا و بـوونی ئەو جیـاوازییە کەلتـوری و زمانیـانەی کە لەنـاو کەلتـورە مـۆدێرنە کـوردییەکەدا هەیە، دەگەڕێنێـتەوە بـۆ ئەوەی کە ئەم کەلتورە بەرهەمی بزووتنەوەیەکی کارا نییەو لە کاردانەوەی بزووتنەوەیەک کەوتـووەتەوە کە لە بەرامـبەر کـارایی چـوار بـزووتنەوەی نەتەوەخـوازی جیاوازدایە کە هەریەکەیان کەلتورەکەی بەرهەمی کارابوونیەتی.

بەپێـی ئەم بۆچـوونە بـوونی فرەیـی و جیـاوازیی لە کەلتـوری بەرهەم

هـاتووی بزووتنەوەیەکدا بەڵـگەیە لەسـەر ئەوەی ئەو بـزووتنەوەیە بـوونێکی کاراو سەربەخۆی نییەو بەرهەمی ئەو کاریگەریەیە کە چەند بزووتنەوەیەکی کـارای جیـاواز بەکـارایی خۆیـان دروسـتی دەکەن لەسـەر بـزووتنەوە شوێنکەوتووە وابەستەکانی خۆیان.

بە پـێچەوانەی ئەمەشـەوە بـوونی یەکبـوونی کەلتـوری و زمـانی لەو کەلتورەدا کە بزووتنەوەیەک بەرهەمی دەهێنێ، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە ئەو بـزووتنەوە کـارایەو لە ژێـر کـاردانەوەی هێزێکـی دەرکیـدا ئەو کەلتـورەی بەرهەم نەهێناوە.

دروسـتکردنی پەیوەنـدییەکی لـۆجیکی لە نێـوان یەکبـوونی کەلتـوری و کارایی بەرهەمهێنەرەکەی و جیاوازی کەلتوری وناکارایی بەرهەمهێنەرەکەی، سـەرچاوە لە بنەمـای نەتەوەخـوازییەوە دەگرێـت. چـونکە بەپێـی بنەمـای نەتەوەخوازی بزووتنەوەیەکی نەتەوەخـواز کاتێک دەتوانێت بزووتنەوەیەکی کـاراو راسـتەقینە بێـت کە لەنـاو سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەیـدا یەکبـوونێکی کەلتوری دروست بکات.

هەر بزووتنەوەیەکیش نەیتوانی یەکبوونی کەلتوری دروست بکات و لەناو سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەیـدا فرەیـی و جیـاوازی کەلتـوری سـەرهەڵبداو کەلتورە مۆدێرنەکە بکات بە چەند کەلتورێکی جیاواز، ئەوە ئەو بزوتنەوەیە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازی کاراو راستەقینە نییە.

ئەم جۆرە لەبیرکردنەوە لە پەیوەندی نێوان کارایی و یەکبوون وایکردووە لە لێکـۆڵەران بـوونی جیـاوازی و فرەیی لە کەلتـورە مـۆدێرنەکەی کۆمەڵگـای کوردیـــدا بەوە لێکبـــدەنەوە کەبـــزووتنەوە کوردییەکـــان بزووتنەوەیەکـــی نەتەوەخـــوازی ناکـــاراو ناراســـتەقینەن وبـــزووتنەوە نەتەوەخـــوازە غەیـــرە کوردییەکـان بەهـۆی ئەوەوە کە یەکبـوونە کەلتورییەکەیـان لەنـاو سـنوری سیاسـی دەوڵەتە مـۆدێرنەکەی خۆیانـدا بە زەبـری هێـز دەپـارێزن و رێـگە دەگـرن لەوەی فرەکەلتوری لەنـاو سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەیاندا دروسـت ببێت، بزووتنەوەی نەتەوەخوازی کاراو راستەقینەن.

گەر بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی بیربکەینەوە، ئەم لۆجیکە تەواو دروستەو پارێزگاریکردن لە یەکبوونی کەلتوری لە سنوری سیاسی دەوڵەتدا، بەڵگەیە لەسـەر ئەوەی لەنـاو ئەو دەوڵەتەدا بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـوازی کـاراو

راستەقینە هەیەو ڕێگەدانیش بە سەرهەڵدانی فرەیی لە کەلتووردا، بەڵگەیە لەسەر ئەوەی کە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازی ناکاراو ناراستەقینە لەناو ئەو دەوڵەتەدا بوونی هەیە. لە ڕاستیدا هەر ئەم لۆجیکەیە ڕەوایەتی دەدات بە بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی تورک و فارس و عەرەب بە هەموو شێوەیەک بەسەرکوتکردنی دەرکەوتە کەلتوری و سیاسییەکانی شوناسی کوردی یەکبوونە کەلتورییەکەی خۆیان بپارێزن و ڕێگە لەوە بگرن لە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازی ڕاستەقینەو کاراوە ببن بە بزووتنەوەیەکی ناراستەقینەو ناکاری وەک بزووتنەوە کوردییەکان.

بیرکردنەوەی ئەم لێکۆڵەرە بەپێ ئەو لۆجیکەی کە بنەمای نەتەوەخوازی دەیخوازێت، ڕەوایەتی دەدات بە بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی ئەو چوار دەوڵەتە بەناوی ئەوەوە کە نەبن بە بزووتنەوەیەکی نەتەوەخوازی ناکاراو ناراستەقینە بەردەوام بن لە سەپاندنی یەکبوونی کەلتوری بەسەر کۆمەڵگای کوردیداو هەموو ڕەوایەتیەکیش لە بزووتنەوە کوردییەکان بۆ بەرگری لە فرەکەلتوری بسێننەوەو ببن بە ڕێگر لەبەردەم ئەوەدا لەناو ئەو دەوڵەتانەدا فرەکەلتوری بێتەئاروەو هەر کۆمەڵگایەک لە ڕێگەی کەلتورەکەی خۆیەوە شوناسی خۆی لە بەرامبەر شوناسی ئەوانی تردا ڕاگرێت.

بیرکردنەوە لە سنوری بنەمای نەتەوەخوازیدا ڕێگرە لەبەردەم ئەوەدا جیاوازی کەلتوری لە سنوری کۆمەڵگایەکدا یان لە سنوری سیاسی دەوڵەتێکی مۆدێرندا بە بەرهەمهێنانێکی ئیجابی بزووتنەوەیەکی کارای مۆدێرن بزانرێت. وەک ئەوەی کەلتورە مۆدێرنەکە دژی هەموو جیاوازییەکی کەلتوری بێت وجیاوازی کەلتوری پەیوەندی بە کەلتوری خێڵەکی خێڵەکانەوە هەبێت و بەرهەمی هێزێکی کۆمەڵایەتی ناکاراو سەلبی وەک خێڵ بێت.

بیرکردنەوە بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی جگە لە جیاوازی پیشەیی هەموو جۆرە جیاوازییەکی کەلتوری لەکەلتورە مۆدێرنەکەدا بەوە لێکدەداتەوە لەو کۆمەڵگایەدا کەلتوری خێڵەکی زاڵەو مۆدێرنیتێ و پەرەسەندنی کەلتورە مۆدێرنەکە لاوازە، یان دەیگەڕێنێتەوە بۆ ئەوەی کە نەتەوەخوازی لەناو ئەو کۆمەڵگایەدا شکستی هێناوە و نەیتوانیوە لە ڕێگەی یەکبوونی کەلتوریەوە نەتەوە دروست بکات.

ئەم لێکۆڵەرە لەبەر ئەوەی لە سنوری نەتەوەخوازیدا بیر لە بزووتنەوە

کوردییەکـــان و ئەو جیـــاوازیە کەلتـــورییە دەکـــاتەوە کە ئەم بـــزووتنەوانە بەرهەمیـــان هێنـــاوە، لەلایەکەوە ئەم بـــزووتنەوانە وەک بزووتنەوەیەکـــی راستەقینە سـەیر ناکـات و بە پەرچەکرداری بـزووتنەوە نەتەوەخوازییەکـانی ئەو چوار دەوڵەتەیـان دەزانێت، لەلایەکی تریشـەوە ئەو فرەکەلتورییە دەکاتە بەڵگە لەسـەر ئەوەی کە لەنـاو کۆمەڵگای کوردیدا مۆدێرنیتێ و پەرەسـەندنی کەلتورە مۆدێرنەکە لاوازەو ئەم لاوازییەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەو سەرکوتکردنە کەلتـورییەی کە ئەو چـوار بـزووتنەوە نەتەوەخـوازە بـۆ پارێزگـاریکردن لە یەکبوونە کەلتورییەکەی خۆیان لەناو کۆمەڵگا کوردییەکاندا پەیڕەوی دەکەن.

ئەو پێـی وایە شوناسـی نەتەوەیـی کـورد شوناسـێکی پارچەپـارچەیەو ئەمەش سـەرچاوە لەوەوە دەگرێت کە لەنـاو کۆمەڵگـای کوردیـدا بـزووتنەوە کوردییەکان نەیانتوانیوە یەکبوونی کەلتوری لە ڕێگەی کەلتـورە مۆدێرنەکەوە دروسـت بـکەن و لەبـری یەکبـوونی کەلتـوری جیـاوازی کەلتورییـان بەرهەم هێنـاوە. لای ئەو حـاڵەتی پارچەپـارچەبوونی شوناسـی نەتەوەیـی کـوردو کەلتورە مۆدێرنە کوردییەکە بەرهەمی مۆدێرنیتێیەکی وابەستەیە بە دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرن و ئەو سیاسەتە جیاوازانەیە کە ئەو چوار نەتەوەخـوازییە لە دروسـتکردنی شوناسـی خۆیـان لە ڕێـگەی یەکبـوونە کەلتورییەکەیـانەوە پەیڕەیان کردووە.

لای ئەو نکـــۆڵی کـــردن لە بـــوونی کۆمەڵگـــای کـــوردی و شوناســـە نەتەوەییەکەی مەرجێکی پێویست بووە بۆ ئەوەی ئەو چوار نەتەوەخـوازییە شوناســـی نەتەوەیـــی خۆیـــان لە ڕێـــگەی یەکبـــوونی کەلتـــورییەوە لە پارچەپارچەبوون بپارێزن.

هەریەک لەم نەتەوەخوازییانەش بە سیاسەتێکی جیاواز وکەلتورو زمانێکی جیـاوازەوە شوناسـی خـۆی لە ڕێگەی سـەپاندنی یەکبـوونە کەلتوریەکەی و نکۆڵی کردن لە بـوونی کۆمەڵگای کوردی و شوناسـەکەی دروسـت کردووە، شوناسـی کوردیش بەهـۆی ئەو هەمەجـۆرییەی کە لە کەلتـورە مۆدێرنەکەی ئەو چوار نەتەوەخـوازیەدا هەیە، هەمەجـۆر بـووەو ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە شوناسـی نەتەوەیـی کـورد هەر لەسـەرتای سـەرهەڵدانییەوە بەهـۆی ئەو هەمەڕەنگیـیەی کە ئەو چـوار نەتەوەخـوازییە بەسـەریدا سـەپاندوویانە بەپارچەپارچەکراوی سەرهەڵبدات(٨/٨١-٨٤).

بەپێی ئەم بۆچوونە کۆمەڵگا کوردییە مۆدێرنەکەو بزووتنەوە کوردییە مۆدێرنەکان و ئەو کەلتورە مۆدێرنە کوردییەش کە ئەم بزووتنەوانە بەرهەمیان هێناوە، هیچ نین جگە لە ئاوێنەیەک بۆ نواندنەوەی هەمەڕەنگی ئەو کۆمەڵگا مۆدێرنانەی کە بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی تورک و عەرەب و فارس لە سنوری سیاسی چوار دەوڵەتەکەی خۆیان بە سەپاندنی یەکبوونە کەلتوریەکەی خۆیان دروستیان کردوون.

بەپێ ئەم بۆچوونە شتێکمان نییە بەناو کۆمەڵگای کوردی، ئەوەی هەیە تەنها سێبەرێکی هەمەڕەنگی ئەو نەتەوانەیە کە ئەو چوار بزووتنەوە نەتەوەخوازە بە سەپاندنی یەکبوونی کەلتوری لەناو دەوڵەتەکانیاندا دروستیان کردووە. کۆمەڵگای کوردی بەپێی ئەم بۆچوونە مادەیەکی بێ ڕەنگ و بێ شێوەیەو ئەوەی ئەو شێوە ڕەنگاوڕەنگەی پێ بەخشیوە ئەو چوار نەتەوەخوازییە جیاوازەن و ئەم کۆمەڵگایە هیچ نییە جگە لە پێکهاتەیەک لە سێبەرەکانی ئەو چوار کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازەی کە ئەو چوار نەتەوەخوازییە هەریەکەیان لە ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکەی خۆیدا دروستی کردووە.

گەر لە ڕوانگەی ئەم بۆچوونەوە لە کۆمەڵگای کوردی بڕوانین، ئەوە کۆمەڵگای کوردی لەناو بەرگریکردندا نییە لەو پرۆسەی تەماهیکردنە کە ئەو بزووتنەوە نەتەوەخوازانە لە دروستکردنی کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکانیان پەیڕەوی دەکەن، بەڵکو هەر پارچەیەکی ئەم کۆمەڵگایە بەبێ بەرگریکردن تەماهیکردووە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایەدا کە لەناو دەوڵەتەکەدا دروست کراوە.

کۆمەڵگای کوردی لەگەڵ ئەم تەماهیکردنەشدا لەگەڵ ئەو چوار کۆمەڵگا نەتەوەییەدا توانیویەتی شوناسی خۆی لەرێگەی ئەو هەمەرەنگییەوە کە لەو پرۆسەی تەماهیکردنە کەوتووەتەوە لەبەرامبەر ئەواندا ڕاگرێت و هەمەڕەنگییەکەی ببێت بەمۆرکێکی جیاکەرەوەی شوناسەکەی. بەم پێیە کۆمەڵگای کوردی بەوە لە هەریەک لەو کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازانە جیاوازە کە لە یەک کاتدا دەتوانێت هەر چواریان بنوێنێ و وێنەیەکی هەمەڕەنگ بدات بەخۆی کە لە وێنە ڕەنگاورەنگەکانی هەرچوار کۆمەڵگا مۆدێرنەکە هاتووەتە ئاراوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کۆمەڵگای کوردی بەوە کۆمەڵگای کوردییە کە

پێکهاتەیەکی رەنگاورەنگە لە کۆمەڵگای فارسی و کۆمەڵگای تورکی و هەردوو کۆمەڵگا عەرببیە دروستکراوەکەی ناو هەردوو دەوڵەتی مۆدێرنی عێراق و سوریا. بەپێی ئەم بۆچوونە کۆمەڵگای کوردی نەک خاوەنی شوناسێکی پارچەپاچەبووە، بەڵکو خاوەنی شوناسێکە کە فرەرەنگی ئەو چوار کۆمەڵگا جیاوازە دەنوێنێ و بەهیچ شێوەیەک توانای نواندنی خۆی نییە. ئەمە بەرەو ئەوەمان دەبات بڵێین کۆمەڵگای کوردی هیچ نییە جگە لە سێبەری پێکهاتەیەک لەو چوار کۆمەڵگا مۆدێرنە.

لە راستیدا ئەمە جەختکردنەوەیە لەسەر هەمان ئەو بۆچوونەی کە ئەو چوار نەتەوەخوازیە لە سەر کورد بەرهەمیان هێناوەوەو واوێنای کوردیان کردووە کە بوونەوەرێکی بێ ریشەیەو تێکەڵەیەکە لەوەی کە لە فارس و تورک و عەرەب کەوتووەتەوە.

لای ئەم لێکۆڵەرە کاریگەری هەمەڕەنگی ئەو چوار بزووتنەوە نەتەوەخوازە تەنها پارچەپارچەبوونی شوناسی نەتەوەیی کورد دیاری ناکات، بەڵکو سروشتێکی سەروونەتەوەیش بە کۆمەڵگای کوردی دەدات و گەر ئەم کۆمەڵگایە بەو دۆخەوە کە ئەو چوار نەتەوەخوازییە پێیان داوە لەناو ئەو چوار دەوڵەتەدا بێتەدەرەوەو دەوڵەتی سەربەخۆی خۆی دروست بکات، لەناو ئەو دەوڵەتەشدا ناتوانێت لەو پارچەپاچە بوونە دەرباز ببێت و لەناوخۆیدا دەبێت بە چوار نەتەوەی جیاواز کە هەریەکەیان لە رووی کەلتورییەوە هەمان ئەو کەلتورە دەنوێنێ کە کەوتووەتە ژێرکاریگەرییەکەی.

هەر لەم روانگەیەوە چۆن ئەم دۆخەی کۆمەڵگای کوردی سروشتێکی سەروونەتەوەیی پێ بەخشیوەو بە جیابوونەوەی لەو دەوڵەتانە دەبێت بە چوار کۆمەڵگای نەتەوەیی جیاوازی، مانەوەشی لەناو سنوری سیاسی ئەو چواردەوڵەتەدا، سروشتێکی خوارنەتەوەیی پێدەدات و نەتەوەخوازی کوردی دابەش دەکات بۆ چەند بزووتنەوەیەک لەپێناو ئۆتۆنۆمیەکی ناوچەییدا، کە کۆمەڵە بەرژەوەندیەکی تەسک و پەیوەندی شوێنکەوتن دیارییان دەکات.

ئەم وێنەیەی کە ئەم لێکۆڵەرە بۆ کۆمەڵگای کوردی وێنای دەکات سەرچاوە لەو وێناکردنەوە دەگرێت کە نەتەوەخوازی بۆ بزووتنەوە مۆدێرنەکان وکۆمەڵگا مۆدێرنەکان هەیەتی. بینینەوەی نەتەوە وەک کۆمەڵگایەک کە خاوەنی یەک شوناس و یەک کەلتورو یەک زمانەو

فرەشوناسـی و فرەکەلتـوری فرەزمـانی قبوڵناکـات، وادەکـات لەم لێکـۆڵەرە کۆمەڵگـای کـوردی و بـزووتنەوە کوردییەکـان وا وێنـا بکـات کە بـوونێکی راسـتەقینەیان نیـیەو سـێبەری چوارکۆمەڵگـای راسـتەقینەن کە هەریەکەیـان خاوەنی شوناسێکی تەواو و رەنگێکی تایبەت بە خۆیەتی.

ئایا کۆمەڵگای کوردی بۆیە کۆمەڵگایەکی فرەرەنگە چوونکە سێبەری ئەو چوار کۆمەڵگایەیە کە هەریەکیان رەنگێکی تایبەت بەخۆی هەیەو پەیڕەوی لە یەکڕەنگیـی کـردووە، یـان ئەو هەمەڕەنگیـیەی کۆمەڵگـای کـوردی بەرهەمـی کۆمەڵگـای کـوردی خـۆیەتی وگەر دابەشـیش نەکـرایە بەسـەر ئەو چـوار دەوڵەتەدا هەر ئەو هەمەڕەنگیـیەی بەرهەم دەهێنـاو وەک ئێسـتا هەمەرەنـگ دەبـوو؟ ئایـا کۆمەڵگـا کـوردی بە هـۆی ئەوەی دەرکەوتە کەلتـوری و سیاسـیەکانی شوناسـە نەتەوەیـیەکەی هەمەڕەنگـن و لەنـاو ئەو دەوڵەتـانەدا داوای ئەوە دەکات شوناسی دەوڵەتیش دەرکەوتە سیاسی و کەلتورییەکانی هەمەڕەنـگ بـن، بـۆیە لەلایەن نەتەوەخـوازییە جیاوازییەکـانی ئەو چـوار دەوڵەتەوە سـەرکوت دەکرێت و نکوڵی لە شوناسـەکەی دەکرێت، یـان لەبەر ئەوەی لەلایەن ئەو چـوار نەتەوەخـوازییەوە سـەرکوتکراوە، بـۆیە دەرکەوتە کەلتوری و سیاسیەکانی شوناسە نەتەوەییەکەی هەمەڕەنگن؟.

بزووتنەوە مۆدێرنە کوردییەکان بەر لە دروستبوونی ئەو چوار دەوڵەتەو نەتەوەخـوازییە سـەروەرەکانیان، بۆدامەزرانـدنەوەیەکی مۆدێرنـانەی نەتەوە لەنـاو سـەردەمە مۆدێرنەکەدا رێگـایەکی تەواو جیـاواز لەو رێگـایە دەگرنەبەر کەبـزووتنەوە نەتەوەخوازەکـانی نـاو ئەو چـوار دەوڵەتەو هەمـوو بـزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی دنیا لە دروستکردنی نەتەوەکانیاندا دەیگرنەبەر. بزووتنەوە مۆدێرنەکـان هەر لە سـەرتای سـەرهەڵدانیانەوە نەک نـابن بە بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـواز، بەڵکـو بە تونـدی رووبەڕووی نەتەوەخـوازی و بزووتنەوەکـانی دەبنەوە.

رووبەڕووبـــوونەوەی ئەوان لەگەڵ نەتەوەخـــوازی و بزووتنەوەکانیـــدا بەردەوام وا لێکـدراوەتەوە کە رووبەڕووبـوونەوەیە لەگەڵ مۆدێرنیتێـدا، بەڵام لەراسـتیدا ئەم رووبەڕووبوونەوەیە لە بنچینەدا لە پێنـاو ئەوەدایە لەلایەکەوە نەتەوەخـوازی لە مـۆدێرنیتێ جیـابکرێتەوەو لەلایەکـی تریشـەوە شوناسـی نەتەوە لەگەڵ شوناسـی دەوڵەتـدا تەمـاهی پـێ نەکرێـت و دوور لە شوناسـی

دەوڵەت بمێنێتەوە.

رووبەڕووبوونەوەی بزووتنەوە کوردییەکان لەگەڵ نەتەوەخوازیدا لە پێناو ئەوەدایە جارێکی تر دروستە کۆمەڵایەتی و سیاسییەکانی کۆگەلەکانی سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکان و سیستەمە سیاسییەکەیان تێکەڵ بەو کۆمەڵگا مۆدێرنانە نەبێتەوەو سەردەمە مۆدێرنەکەش نەبێتەوە بە زەمینەیەک بۆ دووبارە بوونەوەی ئەو مێژوو تراژیدییەی کە کورد لە سەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا پیایدا تێپەڕیوە.

بزووتنەوە کوردییەکان کار لەسەر ئەوە دەکەن دەمارگیری ناو کۆگولەکان نەگەڕێتەوە ناو کۆمەڵگا مۆدێرنەکان وکۆمەڵگا مۆدێرنەکان ئامانجەکەی خۆیان لەدەست نەدەن و نەگۆڕێن بۆ کۆگەلێکی مۆدێرن. راستە بزووتنەوە کوردییەکان لە دوای ئەوە باس لە نەتەوە دەکەن کە مۆدێرنیستەکانی ناو بزوتنەوە مۆدێرنەکەی ناو خەلافەتی ئیسلامی ئامانجە مۆدێرنەکەی خۆیان لەدەست دەدەن و ئاڵای نەتەوەخوازی هەڵدەکەن. بەڵام کۆمەڵگای کوردی و بزووتنەوە کوردییەکان بەهۆی ئەوەوە کە لەسەردەمی خەلافەتە ئیسلامییەکاندا نەگۆڕاون بۆ کۆگەل، هۆشیارییان بەنەتەوە زیاترە لەو کۆمەڵگایانەی کە گۆڕاون بۆ کۆگەل و مێژوویەکی دوورودرێژیان لە دەمارگیری خێڵەکی و ئیتنیکی بەسەربردووە.

<مەم و زین>ەکەی ئەحمەدی خانی و ئەو هوشیارییە نەتەوەییەی کە گوزراشتی لێکراوە بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەیە لەسەر ئەوەی کە لەناو کۆمەڵگا کوردییەکاندا هوشیاری بەنەتەوە زیاترە لەو کۆمەڵگایانەی کە دەمارگیریی جەوهەرەکەیانە. نەتەوە لەناو ئەو هوشیارییە نەتەوەییەدا کە خانی گوزارشتی لێ کردووە بەرهەمی نەبوونی کۆمەڵگا کوردییەکانە بە کۆگەل و هەوڵە بۆ ئەوەی کۆمەڵگای کوردی لەبەرامبەر کۆگەلەکاندا باس لە کۆمەڵگایەک بکات کە جەوهەرەکەی دەماگیری نەبێت.

کورد کە دێتە ناو سەردەمە مۆدێرنەکەوە بەو هەموو تراژیدیایەوە دێت کە بەهۆی نەبوونی بە کۆگەل و نکوڵی کردن لە بوونی لەلایەن کۆگەلە فارسی و تورکی و عەرەبییەکانەوە توشی بووە، ئەمەش وادەکات بیرکردنەوەی ئەم بزووتنەوانە لە نەتەوە جیاواز بێت لە بیرکردنەوەی ئەو بزووتنەوە نەتەوەخوازانە لە نەتەوە.

بیرۆکەی نەتەوە لای بزووتنەوە نەتەوەخوازەکان لەگەڵ بیرۆکەی ئەو کۆگەلەدا تەماهی دەکات کە ئەو بزووتنەوانە ریشەی مێژوییەکانی نەتەوەیان بۆ دەگێڕنەوە، ئەم بزووتنەوانە لەڕێگەی ئەو رەوایەتییەی کە لە نەتەوەخوازی وەریدەگرن دەیانەوێت درێژە بە میژووی دەمارگیری خۆیان بدەن و کۆمەڵگا مۆدێرنەکان بە ئاراستەیەکدا پەرە پێ بدەن کە ببن بە کۆگەلێکی مۆدێرن و زاڵیەتی شاهانە ببێت بە تاکە ئامانجیان.

بزووتنەوە کوردییەکان لەدەرەوەی بنەمای نەتەوەخوازییەوە بیر لەنەتەوە دەکەنەوە، بەڵام بزووتنەوەکانی تری ناو ئیمپراتوریەتی عوسمانی و شاهەنشاهیەتی ئێرانی بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی بیر لەنەتەوە دەکەنەوە، ئەوەی کێشەی نێوان بزووتنەوە کوردییەکان و بزووتنەوە نەتەوەخوازەکانی ناو ئەم چوار دەوڵەتە دیاری دەکات، ئەو جیاوازییەیە کە لەنێوان بزووتنەوە کوردییەکان و ئەو بزووتنەوە نەتەوەخوازانەدا لەبارەی دروستکردنی نەتەوەوە هەیە. کێشەی ئەم بزووتنەوانە لەگەڵ ئەو چوار بزووتنەوە نەتەوەخوازەدا کێشەی کۆمەڵگا کوردییە مۆدێرنەکان نییە لەگەڵ ئەو کۆمەڵگا مۆدێرنانەی کە ئەو بزووتنەوانە لەناویاندا سەرهەڵدەدەن و پەرەدەسێنن، بەڵکوو کێشەی بزووتنەوەیەکی مۆدێرنە کە نایەوێت بەپێ بنەمای نەتەوەخوازی لەناو دەوڵەتدا نەتەوە دروست بکات لەگەڵ کۆمەڵە بزووتنەوەیەکی مۆدێرندا کە دەیانەوێت بەپێ بنەمای نەتەوەخوازی نەتەوە لەناو دەوڵەتدا دروست بکەن.

واتە لە بنچینەدا کێشەکە کێشەیە لە نێوان بزووتنەوە کوردییەکان و پەرە پێدان بە کۆمەڵگا مۆدێرنەکەی ناو ئەو دەوڵەتانە لە ڕێگەی جێبەجێکردنی بنەمای نەتەوخوازییەوە. بەڵام ئەو لێکۆڵەرانەی کە بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی بیردەکەنەوە ئەم کێشەیە بەکێشەی ئەو بزووتنەوانەو پەرەسەندنی کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناوئەو دەوڵەتانە دەزانن، ئەمەش لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە پرۆسەی پەرە پێدانی کۆمەڵگا مۆدێرنەکان ناو ئەم دەوڵەتانە لە پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە لە ڕێگەی پەرە پێدان بە کۆمەڵگا مۆدێرنەکان لەیەکتر جیا نەکراونەتەوەو پرۆسەی دروستکردنی نەتەوەو پرۆسەی پەرە پێدانی کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو دەوڵەت بە یەک پرۆسە سەیرکراون. لە کاتێکدا پرۆسەی دروستکردنی نەتەوە لەبنچینەدا دژی

پرۆسەی پەرە پێدانی کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو ئەو دەوڵەتانەیە.

بزووتنەوە کوردییەکان لەگەڵ بزووتنەوە فارسی و تورکی و عەرەبیەکاندا لە پەرە پێدان بە کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو ئەو دەوڵەتانە ناکەونە کێشەوە، ئەوان ئەو کاتە کێشە لەنێوانیاندا سەرهەڵدەدات کە ئەو بزووتنەوانە دەیانەوێت بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی پەرە بە کۆمەڵگا مۆدێرنەکەی خۆیان لەناو دەوڵەتدا بدەن و نەتەوە لە رێگەی تەماهی پێ کردنییەوە لەگەڵ دەوڵەتدا دروست بکەن و لە رێگەی فراوانکردنی سنوری کۆمەڵگا مۆدێرنەکەی خۆیان بە فراوانی سنوری سیاسی دەوڵەت، هەموو کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازەکانی ناو دەوڵەت بسڕنەوە، بەڵام بزووتنەوە کوردییەکان نایانەوێت بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی نەتەوە دروست بکەن و دەیانەوێت بەپێی بنەمایەکی تر کۆمەڵگا مۆدێرنەکەی خۆیان پەرە پێبدەن کە نەتەوە لەگەڵ دەوڵەتدا تەماهی پێ ناکات و رێگە دەدات هەموو کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازەکانی ناو دەوڵەت بە هەموو جیاوازییەکانی خۆیانەوە وەک چەند کۆمەڵگایەکی جیاواز لەناو دەوڵەتدا پەرەیان پێ بدرێت و لەناو تاکە کۆمەڵگایەکدا بە ناوی نەتەوەوە تەماهییان پێ نەکرێت. ناکۆکی بزووتنەوە کوردییەکانی ناو ئەو دەوڵەتانە لەگەڵ نەتەوەخوازیی باڵادەستی ئەو دەوڵەتانەدا لەسەر شێوازی پەرە پێدانە بە کۆمەڵگای مۆدێرنەکەی ناو ئەو چوار دەوڵەتە.

کێشەی ئەم بزووتنەوانە لەوەدا نییە کە لەناو ئەو دەوڵەتانەدا باڵادەست نین و دەبێت شەڕبکەن لەپێناو ئەوەدا باڵادەست بن، واتە کێشەی ئەم بزووتنەوانە کێشەی دوو بزووتنەوەی سیاسی ناو ئەو کۆمەڵگایە نییە کە نەتەوەخوازی لەناو دەوڵەتەکەدا دروستی کردووە. بەهەمان شێوە کێشەی نێوان دوو بزووتنەوەی نەتەوەخوازیش نییە کە هەریەکەیان کار بۆ ئەوە بکات کۆمەڵگاکەی خۆی بەناوی نەتەوەوە بکات بە تاکە کۆمەڵگایەکی پەرەسەندوو.

کێشەی بزووتنەوە کوردییەکان لەگەڵ نەتەوەخوازییە باڵادەستەکاندا لەسەر ئەوەیە بزووتنەوە کوردییەکان رازی نین لە سنوری ئەو دەوڵەتانەدا بنەمای نەتەوەخوازی جێبەجێ بکرێت و تاکە کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان هەڵبژێردرێت بۆ ئەوەی لەلایەن بزووتنەوە مۆدێرنەکانەوە پەرەی پێ بدرێت

ومافی ئەوەش لە هەر بزووتنەوەیەکی مۆدێرن بسێنرێتەوە کە دەیەوێت لە دەرەوەی ئەو کۆمەڵگـــایەدا بە شـــێوەیەکی ســـەربەخۆ پەرە بە کۆمەڵگـــا مـــۆدێرنەکەی خـــۆی و زمـــان و کەلتـــورەکەی بـــدات. نەتەوەخـــوازەییە باڵادەســـتەکانیش دەیانەوێـت کۆمەڵگـاکەی خۆیـان بـکەن بە کۆمەڵگـایەکی سەراپاگیرو هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکانی تری ناو دەوڵەتەکەش تەنها لەناو ئەو کۆمەڵگـا سـەراپاگیرەداو لەرێـگەی زمـان و شـێوازی کەلتـوری ئەو کۆمەڵگایەوە وەک بەشێکی جیانەکراوەی ئەو کۆمەڵگایە پەرەیان پێ بدرێت.

شـەڕی بزووتنەوە کوردییەکانی نـاو ئەو دەوڵەتـانە شـەڕی بەدەستهێنای دەسـەڵات نیـیەو ئامانجیـان ئەوە نیـیە لەنـاو دەوڵەتـدا بـبن بە بـزووتنەوەی نەتەوەخوازیی باڵادەست، دیموکراسیەت لەناو ئەو دەوڵەتانە بۆ بزووتنەوە کوردییەکـان هـیچ مانـایەکی نیـیە، چـونکە ئەو دیموکراسـیەتە تەنهـا بـۆ ئەو بزووتنەوانەیە کە بەوە رازیبوون بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی نەتەوە لەگەڵ دەوڵەتـدا تەمـاهی پـێ بکرێـت. لە تورکیـادا هـیچ بزووتنەوەیەکـی سیاسـی ناتوانێت سود لەو دیموکراسیەتە وەرگرێت گەر دان بەوەدا نەنێت لە تورکیادا یەک نەتەوە هەیەو ئەو نەتەوەیەش ئەوەیە کە نەتەوەخـــوازی تـــورکی بە سـەراپاگیرکردنی کەلتـورەکەی لەنـاو سـنوری سیاسـی دەوڵەتـدا دروسـتی کردووە.

دیموکراسـیەت لەنـاو ئەو دەوڵەتـانەدا کاتێک دەبێت بە دیموکراسـیەت بـۆ بـزووتنەوە کوردییەکـان کە ببێـت بە زەمیـنەیەک بـۆ سـەرهەڵدانەوەی ئەو کۆمەڵگـا مۆدێرنـانەی کە لەنـاو ئەو کۆمەڵگـا مـۆدێرنەدا بـزر کـراون کە بـــزووتنەوە نەتەوەخـــوازە باڵادەســـتەکە پەرەی پێـــداوە. لەو شـــوێنەدا کە بزووتنەوە کوردییەکـان لەنـاو ئەو دەوڵەتـانەدا پێویسـتیان بە دیموکراسـیەتە، نەتەوەخوازەیە باڵادەستەکانی ئەو دەوڵەتانە پەیڕەوی لەتۆتالیتاریەت دەکەن.

بـــزووتنەوە کوردییەکـــان دەیانەوێـــت لەنـــاو ئەو دەوڵەتـــانەدا هەر کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکانی ناو ئەو دەوڵەتە، ئازاد بێت بە چ زمانێک و بە چ شێوازێکی کەلتوری کۆمەڵگاکەی خۆی پەرە پێ بدات، بەڵام نەتەوەخـوازییە باڵادەسـتەکان تەنهـا رێـگە دەدەن بە زمـان و شـێوازی کەلتـوریی کۆمەڵگـا سـەراپاگیرکراوەکەی خۆیـان. بەمەش ئەو بـزووتنەوانە نەک نـاتوانن لە پەرە پێدانی کۆمەڵگاکەیاندا کۆمەڵگاکەیـان بەرەو کۆمەڵگـایەکی سـەربەخۆو جیـاواز

لە کۆمەڵگا زاڵەکە بەرن، بەڵکوو ناچار دەکرێن زیاتر کۆمەڵگاکەی خۆیان تەماهی پێدەکەن لەگەڵ کۆمەڵگا زاڵەکەدا.

نەتەوەخوازیە باڵادەستەکەی ناو ئەو دەوڵەتانە، رێگە دەدات بە بزووتنەوەکان لەناو کۆمەڵگا زاڵەکەدا بە زمان و کەلتوری کۆمەڵگا زاڵەکە پەرە بە کۆمەڵگا جیاوازەکەی خۆیان بدەن، چونکە بەم کارە ئەو بزووتنەوانە لەبری ئەوەی پەرە بە کۆمەڵگاکەی خۆیان بدەن کۆمەڵگاکەیان زیاتر لەگەڵ کۆمەڵگا زاڵەکەدا تەماهی پێدەکەن و بەرەو ئەوە ئاراستەی دەکەن بە تەواوەتی لە ناویدا بتوێتەوە.

کاتێک دەکرێت لەناو ئەم دەوڵەتانەدا باس لە دیموکراسیەت بکرێت کە یەک کۆمەڵگای زاڵ بوونی هەبێت نەک چەند کۆمەڵگایەک، واتە بوونی یەک کۆمەڵگای مۆدێرن لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکانداو نەبوونی فرەیی وجیاوازی لە کۆمەڵگا مۆدێرنەکەی سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا مەرجە بۆ بوونی دیموکراسیەت و هەڵبژاردنی ئازادانە. بۆ ئەوەی خەڵکی ناو ئەو دەوڵەتە لە هەڵبژاردندا ئازادبن، دەبێت خۆیان بە ئەندامی کۆمەڵگا زاڵەکە بزانن و لەناو ئەندامبوونیان لە کۆمەڵگا زاڵەکەدا هەست بە ئەندامبوونی خۆیان لە کۆمەڵگاکەی خۆیان بکەن و کۆمەڵگاکەیان وەک بە شێکی جیانەکراوەی کۆمەڵگا زاڵەکە ببینن.

خەڵکی بەر لەوەی ئازادبن لە هەڵبژاردنی ئەو بزووتنەوە سیاسییەدا کە دەیانەوێت لەناو ئەو دەوڵەتەدا دەسەڵات بگرێتە دەست، دەبێت بەناچاری ئەوەیان قبوڵ کردبێت کە ببن بە ئەندامی ئەو کۆمەڵگا زاڵەی کە کۆمەڵگاکەی ئەوانی لەناو خۆیدا بزرکردووە.

لە پشت ئەو دیموکراسیەتەوە کە لەناو دەوڵەتە مۆدێرنەکاندا پەیڕەو دەکرێت، پەیڕەویکردن لە تۆتالیتاریەتێکی دەمارگیرانە هەیە, ئەمەش بۆ ئەوەیە خەڵکی لە هەڵبژاردنە سیاسییەکاندا ناچار ببن ئەو نوێنەرانی کۆمەڵگا زاڵەکە هەڵبژێرن و نوێنەری کۆمەڵگاکەی خۆیان هەڵنەبژێرن. واتە لە رێگەی ئەم هەڵبژاردنانەوە خەڵکی ناو کۆمەڵگا بندەستەکان ناچار دەکرێن بەوەی ئینتمای خۆیان بۆ کۆمەڵگا زاڵەکەی دەوڵەت دووپات بکەنەوەو لە رێگەی ئەمەشەوە نەفی بوونی کۆمەڵگاکەی خۆیان بکەن.

لەنـاو ئەم دەوڵەتـانەدا دیموکراسـیەت لە هەڵبژاردنـی پـارت و ڕێکخـراوە سیاسییەکانی ئەم کۆمەڵگایەدا مەرجدارکراوە بە قبووڵکردنێکی ناچارانەی ئەو کۆمەڵگـایەی کە زەمیـنەی سـەرهەڵدانی پـارتە سیاسـییەکانە. هـیچ پـارتێکی سیاسی لەناو ئەم دەوڵەتە مۆدێرنانەدا ڕەوایەتیەکی سیاسـی پێ نابەخشـرێت گەر سەر بە کۆمەڵگا زاڵەکەی ناو دەوڵەت نەبێت و سـەر بە کۆمەڵگـایەک لەو کۆمەڵگایانە بێت کە ئەو کۆمەڵگایە بەسەریدا زاڵبووە. بزووتنەوە کوردییەکـان پارتێکی سیاسی ناو کۆمەڵگا زاڵەکان نین و گوزارشتێکی سیاسی لە کۆمەڵگا زاڵەکـــانی نـــاو ئەو چـــواردەوڵەتە نـــاکەن، ئەوان لەپێنـــاو ئەوەدا هەن گوزارشتێکی سیاسی لەو کۆمەڵگا کوردییەی خۆیان بکەن کە کۆمەڵگا زاڵەکە هەوڵ دەدات زاڵببێت بەسەریداو لە ناو خۆیدا بیتوێنێتەوە.

بـۆ ئەوەی زیـاتر لە مەسـەلەی دیموکراسـیەت و هەڵبژاردنـی ئـازادانەو ڕەوایەتیــدان بە دەســەڵات لە نــاو دەوڵەت-نەتەوەدا تــێ بگەیــن و لەو تۆتالیتـاریەتە تێ بگەیـن کەبـووە بە بنەمـا بـۆ ئەو جـۆرە لە دیموکراسـییەت، دەبێـت بگەڕێیـنەوە بـۆ سـەرەتای سـەرهەڵدانی دەوڵەتە مۆدێرنەکـان و ئەو پرۆسـەیەی کە نەتەوەخـوازییە زاڵەکـان ڕەوایەتـی زاڵبـوونی خۆیـان لێـوە وەرگرتووە.

لەنــاو دەوڵەتە مۆدێرنەکانــدا بەر لەوەی بــزووتنەوەیەک لە بــزووتنەوە مۆدێرنەکـانی نـاو یەکێـک لەو دەوڵەتـانە ببێـت بە نەتەوەخـوازیی زاڵـی نـاو دەوڵەت و کۆمەڵگـــا مـــۆدێرنەکەی خـــۆی لەڕێـــگەی زمـــان و شـــێوازە کەلتورییەکەیەوە زاڵ بکـات بەسـەر کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازەکـانی تـری نـاو ئەو دەوڵەتەدا، دەبێـــت بە نـــاو ئەو ململانێـــیەدا تێـــپەڕی بێـــت کە بەر لە زاڵبـوونەکەی لە نێـوان بـزووتنەوە مۆدێرنەکـانی ئەو دەوڵەتەدا لەسـەر ئەوە هەیە کە کامیـان بـبن بە بـزووتنەوەی زاڵـی نـاو ئەو دەوڵەتە. کاتێـک ئەو بزووتنەوەیە لەنـاو ئەو ململانێیەدا زاڵدەبێت، بەم زاڵبـوونەی ڕەوایەتـی ئەوە وەردەگرێــت کە کۆمەڵگـــا نـــاوچەییەکەی خـــۆی بە نـــاوی نەتەوەوە لەگەڵ دەوڵەتدا تەماهی پێ بکات.

ئەم ململانێیەش ململانێیەکی دیموکراسیانە نییەو لەسـەر توانـای زاڵیەتـی وهێز بەندە. ئەو بزووتنەوەیەی توانـای زاڵبوونی لەڕێگەی هێزەوە زیـاترەو دەتوانێت سـەرکەوێت بەسـەر بزووتنەوە مۆدێرنەکانی تردا، ئەو ئەوە دیـاری

دەکات کام کۆمەڵگا لە کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو ئەو دەوڵەتەو کام زمان لە زمانەکانی ناو کۆمەڵگا زمانییەکان پەرە پێ بدات و ئەو نەتەوەیان بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی پێ دروست بکات کە دەبێت لەگەڵ دەوڵەتدا تەماهی پێ بکرێت و هاوشوناس بکرێتەوەو دەوڵەتەکەی پێ بکرێت بە دەوڵەت-نەتەوە. لەو ململانێییەدا شتێک بەناوی دیموکراسیەت و هەڵبژاردنەوە نییەو هەڵبژاردن لەو سەردەمەدا تەنها جۆرێک لەبەکارهێنانی هێزە بۆ زاڵبوونی بزووتنەوەیەک بەسەر بزووتنەوەکانی تری ناو دەوڵەتدا، بەڵگەش لەسەر ئەمە ئەوەیە هەر بزووتنەوەیەک لەو بزووتنەوانە بە هەڵبژاردنێکی ئازادانە لەناو ئەو دەوڵەتەدا ڕەوایەتی بەدەسەڵاتەکەی درابێت، کۆمەڵگاکەی خۆی زاڵکردووە بەسەر کۆمەڵگاکانی ترداو لەرێگەی ئەم زاڵکردنەشەوە کۆمەڵگاکەی بەرزبووەتەوە بۆ ئەو نەتەوەیەی کە دەبێت ئەو دەوڵەتە لە رێگەی شوناسەکەیەوە شوناسی خۆی دیاری بکات.

ئەو ململانێیەی کە پێش دیاریکردنی شوناسی دەوڵەت لەناو دەوڵەتێکی مۆدێرندا لەنێوان بزووتنەوەکاندا روودەدات، ململانێی ئەو بزووتنەوە مۆدێرنانەیە لەپێناو ئەوەدا شوناسی کۆمەڵگاکەیان بەرزبکەنەوە بۆ شوناسی ئەو نەتەوەیەی کە بە شوناسەکەی خۆی شوناسی دەوڵەتەکە دیاری دەکات. هەر بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوەکان ڕەوایەتی لەو هێزە وەردەگرێت کە بەهۆیەوە زاڵبووە بەسەر بزووتنەوەکانی تردا و بەم ڕەوایەتییەش لەناو دەوڵەتەکەدا زمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان بە ئارەزووی خۆی زاڵ دەکات بەسەر زمان و شێوازی کەلتوری ئەو کۆمەڵگا جیاوازانەدا کە بزووتنەوەکانیان لەناو ئەو ململانێیەدا دۆڕاندوویانە. هەموو کاتێکیش زمان و شێوازی ئەو کۆمەڵگایە زاڵ دەکات کە بە کۆمەڵگای خۆی دەزانێت.

ئەو بنەمایەی کە بزووتنەوەکانی ناو ئەو دەوڵەتە لە ململانێی خۆیاندا لە پێناو بەرزکردنەوەی شوناسەکەیان بۆ شوناسی ئەو کۆمەڵگایە کە دەبێت شوناسی دەوڵەتەکە دیاری بکات پەیڕەوی لێدەکەن، هەمان بنەمای ئەو خێڵانەیە کە لەنێوان خۆیاندا دەکەونە ناو ململانێوە بۆ ئەوەی یەکێکیان شوناسی ئەو کۆگەلە دیاری بکات کە دەیانەوێت لە ناویدا ببنەوەبەیەک. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ دەوڵەت-نەتەوەکانی ناو سەردەمە مۆدێرنەکە بە

پەیڕەوی کردن لەهەمان بنەما هاتوونەتە ئاراوە کە کۆمەڵە خێڵێک کۆگەلێکی پێ دەهێننەئاراوە.

واتە نەتەوەخوازی و دەمارگیری لە دروست کردنی کۆمەڵگاکانیاندا پەیڕەوی لە یەک بنەما دەکەن و بنەماکەش ئەوەیە هێزی زاڵ بۆ دروست کردنی کۆگەل یان نەتەوە دەبێت کۆمەڵگا بەزیوەکان لەناو یەک کۆمەڵگادا بکاتەوە بەیەک و ئەو کۆمەڵگایەش دەبێت بە ئارەزووی ئەو هێزە زاڵە هەڵبژێردرێت و هێزە بەزیوەکان هیچ مافێکیان لەم هەڵبژاردنەدا نەبێت. ململانێی بزووتنەوەکانی ناو دەوڵەت لەسەر دیاریکردنی شوناسی دەوڵەت و خاوەنداریەتیکردنی، تەنها یەکجار روودەدات، هەر بزووتنەوەیەک لەو بزووتنەوانە لەو ململانێیەدا توانی بە هەر رێگایەک لە رێگەکان بەسەر بزووتنەوەکانی تردا زاڵ ببێت، بۆ یەکەمجارو دواجار دەبێتە خاوەنی ئەو دەوڵەتەو دەتوانێت شوناسی ئەوە دەوڵەتە لە رێگەی کۆمەڵگاکەی خۆیەوە دیاری بکات و رەوایەتی وەرگرێت بۆ ئەوەی بنەمای نەتەوەخوازی لەناو ئەو دەوڵەتەدا جێبەجێ بکات و هەموو کۆمەڵگا مۆدێرنە جیاوازەکانی بزووتنەوەکانی تر لەناو کۆمەڵگاکەی خۆیدا تەماهی پێ بکات و شوناسەکەیان لەگەڵ شوناسی کۆمەڵگاکەی خۆیدا هاوشوناس بکاتەوە.

دوای ئەوەی ئەم بزووتنەوە زاڵە بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی ئەو کارە دەکات، سیستەمی کارکردنەکەی خۆی دەکات بە سیستەمی دەوڵەت و بەمەش لە یەکەیەک لە یەکەکانی ناو دەوڵەتەوە دەبێت بەو سیستەمی ناو دەوڵەت کە یەکەکانی ناو دەوڵەت لەناویدا دەکەونە ناو پەیوەندییەوە. هیچ یەکەیەک لە کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو دەوڵەتەکە ناتوانێت ببێت بە یەکەیەکی ناو ئەو سیستەمە گەر سیستەمەکە وەک یەکەیەکی ناو کۆمەڵگا زاڵەکەی دانی پیا نەنابێت و شوناسی یەکەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایەی پێ نەبەخشیبێت. سیستەمی حوکمکردن لەناو ئەو دەوڵەتەدا سیستەمی حکومکردنی ئەو یەکانەیە کە یەکەی ناو کۆمەڵگا زاڵەکەن و ئەو یەکەیەی سەر بە کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگا بەزیوەکان بێت و شوناسی ئەو کۆمەڵگایەی هەڵگرتبێت، ناتوانێت ببێت بە یەکەیەک لە یەکەکانی سیستەمەکەو بەمەش دەخرێتە دەرەوەی ئەو یاریەوە کە یەکەکان بۆ وەرگرتنی سەروەری لە بەکاهێنانی ئەو سیستەمەدا بە شێوەیەکی دیموکراسییانە لەسەر روقعەی کۆمەڵگاکە ئەنجامی دەدەن.

ئەو سیستەمی حکومکردنەی کە لەناو ئەو دەوڵەتەدا بزووتنەوە زاڵەکە بە ئـــارەزووی خـــۆی دیـــاری دەکـــات و ئەو یەکـــانەی کە ئەو بـــزووتنەوە بە ئارەزووی خۆی بۆ ئەم سیستەمە هەڵیان دەبژێرێ، بەشێوەیەکی جەبری دەبێت کۆمەڵگا جیاوازەکانی بزووتنەوە بەزیوەکان قبوڵی بکەن. واتە ئەم کۆمەڵگا جیاوازانەو بزووتنەوە دۆڕاوەکانیان تەنها مافی ئەوەیان هەیە ئەو سیسـیتەمی حکـومکردنەو یەکەکـانی قبـووڵ بـکەن کە بـزووتنەوە زاڵەکە بە ئارەزووی خۆی هەڵی بژاردوون، دوای ئەم قبوڵکردنەش بەهیچ شێوەیەک بۆیان نییە دەستکاری بکەن و بیگۆڕن.

ئەو بـــزووتنەوەیەی کە لەو ململانێـــیەدا دەبێـــت بە بزووتنەوەیەکـــی زاڵ دەبێـتە تـاکە بـزووتنەوەیەک کە مـافی ئەوەی هەیە سیســتەمی سیاســی و کەلتوری لەناو ئەو دەوڵەتەدا دابنێ و دوای دانانەکەشی بەپێی ئەو سیستەمە فەرمـانڕەوایەتی بکات. بزووتنەوە بەزیوەکانی ناو ئەم دەوڵەتە بە یەکجاری مـافی ئەوەیـان لـێ دەسـەنرێتەوە کە بەشـداری لەدانـانی سیسـتەمی سیاسـی وکەلتوری ئەو دەوڵەتدا بکەن.

ئەو بزووتنەوانە کاتێک دەتوانن لەناو ئەو دەوڵەتدا جارێکی تر بکەونەوە نـاو پێشـبڕکێ بـۆ بەدەسـتهێنانی دەســەڵات، کە قبـووڵی ئەوە بـکەن بەپـێ یاســاکانی ئەو سیســتەمە کەلتــوری و سیاســیەی کە بــزووتنەوە زاڵەکە بە ئارەزووی خۆی دایناوە بکەونە ناو ململانێ بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵات. ئەو بــزووتنەوانەی کە قبــوڵی ئەوە دەکەن لەنــاو ئەو سیســتەمەدا بــکەونە نــاو ململانێوە، دوای بەدەستهێنانی دەسەڵاتیش ناتوانن بە ئارەزووی خۆیان ئەو سیستەمە بگۆڕن کە بزووتنەوە زاڵەکە کردوویەتی بە سیستەمی دەوڵەت و کۆمەڵگا، ئەوان تەنها بۆیان هەیە بەپێی ئەو سیستەمە فەرمانڕەوایەتی بکەن و موماره‌سەی ئەو دەسەڵاتە بکەن کە ڕوایەتی لەو سیستەمەوە وەرگرتووە.

پەیوەنــدییەکی تەواو لەنێــوان تێــڕوانینە دروســتەییەکەی سۆســۆر بــۆ سیســـتەمی زمـــان و سیســـتەمی سیاســـی دەوڵەتە مۆدێرنەکانـــدا هەیە. لای سۆسۆر زمـان سیسـتەمی ئاماژەکانە، ئەوەی یەکەمجـار سیسـتەمی زمانێک لەزمانەکانی داهێناوەو ئاماژەکانی بۆ دیاریکردووە, بە شێوەیەکی هەڕەمەکی ئەم کارەی کردووەو پشتی بە هیچ بنەمایەک نەبەستووە، بەڵام ئەوانەی ئەو

زمانە فێردەبن و پێی دەدوێن، بۆیان نییە سیستەمی ئەو زمانەو ئاماژەکانی بگۆڕن و تەنها دەتوانن بە سیستەمی ئاماژەکان ئاماژەکان بەکار بهێنن.

ئەم بۆچوونەی سۆسۆر لەسەر زمان، لەبارەی سیستەمی سیاسی وکۆمەڵایەتی دەوڵەتە مۆدێرنەکانەوە وانەیەکی باشمان فێردەکات و ئەوەمان بۆ روون دەکاتەوە ئەو بزووتنەوەیەی کە بۆ یەکەمجار لەناو دەوڵەتی مۆدێرندا زاڵ دەبێت بەسەر بزووتنەوەکانی تری ناو ئەو دەوڵەتەدا، وەک ئەو کەسە وایە کە بەبێ هیچ بنەمایەک و بەشێوەیەکی هەڕەمەکی یاساکانی زمانێک و ئاماژەکانی دادەنێ، ئەوانەش کە دواتر ئەو زمانە فێردەبن و لەوی وەردەگرن تەنها بۆیان هەیە سیستەمی ئەو زمانەوە ئاماژەکانی بە ئارەزووی خۆیان بەکار بهێنن، بەڵام بۆیان نییە یاسایەک لەیاساکانی ئەو سیستەمە یان ئاماژەیەک لە ئاماژەکانی دەستکاری بکەن یان بیگۆڕن بە یاسایەکی تر یان ئاماژەیەکی تر.

گەر بەراوردێک بکەین لەنێوان بۆچوونە دروستەییەکەی سۆسۆر بۆ زمان و سیستەمەکەی لەگەڵ سیستەمی دەوڵەتی مۆدێرن و دەوڵەتی کۆگەلەکاندا ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە هەرسێ سیستەمەکە بەپێی بنەمای زاڵەیەتی هەڵبژێردراون و قبوڵکردنیان شتێکی ئیختیاری و ئازادانە نییەو تەنها بەکارهێنانیان بەئیختیاری و ئازادانەیە.

هەریەکەیەک لەیەکەکانی ئەو سێ جیهانە بەناچاری دەبێت ئەو سیستەمە قبوڵ بکات کە هێزێک بە ئارەزووی خۆی هەڵی بژاردووەو کردوویەتی بە سیستەمی ئەو جیهانە. بۆ نموونە کاتێک کەسێک دەچێتە ناو کۆمەڵگایەکی زمانییەوەو دەیەوێت لەناو ئەو کۆمەڵگا زمانییەدا بدوێت و ئەوە بڵێت کە دەیەوێت بیڵێت ناتوانێت بۆ وتنی شتەکانی خۆی سیستەمی زمانێک لە زمانەکان و ئاماژەکانی بە ئارەزووی خۆی هەڵبژێرێت و لەگەڵ خەڵکەکەدا بکەوێتە گفتوگۆو. ئەو تەنها دەبێت بە سیستەمی زمانیی و ئاماژەکانی ئەو زمانە بدوێت کە داهێنەرانی زمانی ئەو کۆمەڵگا زمانییە لە کۆنەوە بۆ یەکجار و دواجار بۆ ئەو کۆمەڵگا زمانییەیان داهێناوە. دوای ئەوەش ئەم کەسە بە ناچاری قبوڵی ئەوەی کرد لەوتنی گوتراوەکانی خۆیدا سیستەمی ئەو زمانەو ئاماژکانی بەکار بهێنێ، ئەو کەسە وەک هەر کەسێکی تری ناو ئەم کۆمەڵگایە ئازادە لە وتنی ئەوەدا کە دەیەوێت بیڵێت.

لای سۆسۆر نەک ئەم کەسە بەڵکو کۆمەڵگا زمانییەکە خۆیشی ناتوانێت یاسایەک و ئاماژەیەکی زمانی لە ئاماژەکان بە ئارەزووی خۆی بگۆڕێت و یاسایەک و ئاماژەیەکی تری زمانی لە شوێنی دابنێت. ئەم کەسەو هەموو ئەو کەس و گروپانەش کە لەناو ئەو کۆمەڵگا زمانییەدا هەن تەنها لەچۆنیەتی بەکارهێنانی ئاماژەکان بەسیستەمە زمانییەکە ئازادن و لەناو کۆمەڵگا زمانییەکەدا پێشبڕکێی دیموکراسیانە تەنها بۆ ئەوەیە چ هێزێک لە هێزەکان دەتوانێت بە باشترین شێوەی وتن بەو سیستەمە زمانییە بدوێت و ئاماژە زمانییەکانی بۆ وتنی ئەوە بەکار بهێنێ کە دەیەوێت بیڵێت.

بۆنموونە کەسێک لەوەدا ئازادە هەر نەغمەو ئاوازێک بۆ وتنی وتراوەکانی خۆی بەکار بهێنێ، بەڵام بەمەرجێک لەوتنی وتراوەکانیدا سیستەمی ئەو زمانەو ئاماژە زمانیەکانی ئەو زمانە بەکار بهێنێ و یاساکانی ئەو سیستەمەو ئاماژەکانی لەکاتی بەکار هێناندا نەگۆڕێت و وەک خۆی بیانهێڵێتەوە.

لەناو دەوڵەتی مۆدێرنیشدا لە ململانێی بزووتنەوەکاندا لەسەر دروست کردنی ئەو کۆمەڵگایە کە ناویان ناوە نەتەوە، ئەو بزووتنەوەیەی کە لەناو دەوڵەتەکەدا زاڵ دەبێت، مافی زماندانەری ئەو کۆمەڵگا زمانییەی پێدەدرێت کە بۆیەکەم جارو دواجار سیستەمی زمانیی کۆمەڵگا زمانییەکەو ئاماژەکانی بە ئارەزووی خۆی دادەنێ.

بزووتنەوە بەهێزەکەی ناو دەوڵەت دوای ئەوەی زاڵبوو، لە رێگەی ئەو هێزەی کە بە هۆیەوە زاڵبووە، رەوایەتی وەردەگرێت بۆ ئەوەی بڕیاربدات لەسەر ئەوەی سیستەمی کەلتوری و یەکە کەلتورییەکانی کام لە کۆمەڵگا مۆدێرنەکانی ناو ئەو دەوڵەتە بکات بە سیستەم و یەکەی کەلتوری ئەو دەوڵەتە. هەر ئەو هێزە زاڵە لەگەڵ دیاریکردنی سیستەم و یەکە کەلتوریەکانی کەلتوری کۆمەڵایەتی ئەو کۆمەڵگایانە، سیستەمی سیاسی و یەکە سیاسیەکانی ناو دەوڵەتەکەش بە ئارەزووی خۆی دیاری دەکات و لەمەشدا پێویستی بە رای بزووتنەوە بەزیوەکانی ناو دەوڵەت و کۆمەڵگاکانیان نییە.

دەوڵەتی مۆدێرن بەر لەوەی ببێت بە دەوڵەت-نەتەوە بزووتنەوە مۆدێرنەکانی ناو سنورە سیاسییەکەی دەکەونە ناو ململانێیەکی توندەوەو زۆرجاریش ئەم ململانێیە بە جەنگ کۆتایی پێ دەهێنرێت، ململانێی ئەم

هێـزانە لە سـەر بە دەسـتهێنانی ئەو هێـزە نیـیە کە دەوڵەت هەیەتـی، بەڵکـو لەسەر دیاریکردنی سیستەمە کەلتوری و سیاسیەکەی ئەو دەوڵەتەیە.

ئەوەی ململانێـی نێـوان ئەو بـزووتنەوانە یەکلادەکـاتەوەو رەوایەتـی دەبەخشـێت بە بـزووتنەوەیەک لە بزووتنەوەکـان سیسـتەمی سیاسـی و کەلتـوری ئەو دەوڵەتە بـۆ یەکجـاری دیـاری بکـات، زاڵیەتیـیە. هەر بـزووتنەوەیەک لەو بـزووتنەوانە تـوانی زاڵ ببێت بەسـەر ئەوانـی تـردا ئەوە مـافی ئەوەی هەیە بە ئـارەزووی خـۆی و بەبـێ رازی بـوونی بـزووتنەوە بەزیوەکـان سیسـتەمی کەلتـوری و سیاسـی ئەو دەوڵەتە دابنـێ و دوای دانانیشی هیچ بزووتنەوەیەک بۆی نییە ئەو دوو سیستەمە بگۆڕێت.

لەم قۆنـاغەدا ململانێـی نێـوان بزووتنەوەکـان لەسـەر ئەوە نیـیە کە لەنـاو دەوڵەتـدا دەسـەڵات بگـرنە دەسـت و رەوایەتـی بـۆ ئەوە وەرگـرن کە هێـزی دەوڵەت بەکار بهێنن، بەڵکوو بە پێچەوانەوە هەر بزووتنەوەیەک هێزی خۆی بەکـار دەهێنـی بـۆ ئەوەی رەوایەتـی ئەوە وەرگرێـت ئەو دوو سیسـتەمە بـۆ دەوڵەتەکە بۆ یەکجاری دیاری بکات.

لێرەدا بزووتنەوەی زاڵ رەوایەتی لە هێزی خۆی وەردەگرێت. بەڵام دوای ئەوەی ئەو دوو سیسـتەمە لەنـاو دەوڵەتەکەدا دیـاری کـران، ئەو کـاتە بزووتنەوەکـان لەپێنـاو ئەوەدا ململانـێ نـاکەن کە بـبن بە دانەری سیسـتەمی کەلتوری وسیاسـی دەوڵەتەکە، بەڵکوو ململانـێ لە پێنـاوی ئەوەدا دەکەن ببن بەخاوەنی ئەو هێزەی کە دەوڵەت هەیەتی.

کـاتێکیش دەتـوانن لەو ململانێـیەدا بەشـداری بـکەن کە ئامانجیـان لە بەدەسـتهێنانی ئەو هێـزەدا ئەوە بێـت کە ئەو دوو سیسـتەمەی پـێ بپـارێزن. دوای دیاریکردنی ئەو دوو سیستەمە هیچ بزووتنەوەیەک رێگەی پێ نادرێت بچێتە نـاو ململانێیەکەوەو دوای سـەرکەوتنی هێزی دەوڵەت بەکـار بهێنـێ بۆ گۆڕینی ئەو دوو سیستەمە. هەر بـزووتنەوەیەک کار بۆ ئەوە بکات ئەو دوو سیسـتەمە لەنـاو دەوڵەتـدا بگۆڕێـت دەکـرێتە دەرەوەی ململانێـیەکەو وەک بزووتنەوەیەکی دژ بەو دەوڵەتە مامەڵەی لەگەڵ دەکرێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ لەناو دەوڵەتی مۆدێرندا بەکارهێنانی هێز بۆ دانانی سیسـتەمی کەلتـوری و سیاسـی دەوڵەت جیـاوازە لەبەکارهێنـانی ئەو دوو سیستەمە لەپێناو بە دەستهێنانی هێزدا. بەکارهێنـانی هێز لەپێنـاو دانـانی ئەو

دوو سیستەمەدا بۆ دروست کردنی شوناسی سیاسی ونەتەوەیی دەوڵەتە، بەڵام بەکارهێنانی ئەو دوو سیستەمە بۆ بەدەستهێنانی هێزە لە پێناو پاراستنی شوناسی سیاسی و نەتەوەیی ئەو دەوڵەتەدا.

ئەوەی دەوڵەتی مۆدێرن دەگۆڕێت بۆ دەوڵەت-نەتەوە ململانێی نێوان ئەو بزووتنەوە مۆدێرنانەی ناو دەوڵەتە لەبەکارهێنانی هێزدا لەپێناو دیاری کردنی شوناسی یەکجارەکی دەوڵەت لە ڕێگەی گۆڕینی دەوڵەتێکی بێ نەتەوەوە بۆ دەوڵەتی ئەو نەتەوەیەی کە بزووتنەوە زاڵەکە بەناویەوە ململانێ لەگەڵ بزووتنەوەکانی تردا لە سەر دیاری کردنی سیستەمی کەلتوری و سیاسی ئەو دەوڵەتە دەکات. هەر بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوەکانی ناو ئەو دەوڵەتە دەیەوێت ببێت بەو باوکەی کە لەناو حکایەتی ئەو خێزانە بەراییەدا هەیە کە فرۆید ناوی ناوە حکایەتی کوشتنی باوک. باوک لە ناو دەوڵەتی مۆدێرندا ئەو بزووتنەوە مۆدێرنەیە کە دەوڵەتی مۆدێرن لە دەوڵەتێکی بێ باوکەوە دەگۆڕێت بۆ دەوڵەتێک کە خاوەنی باوکە.

لەناو دەوڵەتی مۆدێرندا تەنها ئەو بزوتنەوە بۆی هەیە سیستەمی سیاسی و کەلتوری و پەروەردەیی ناو دەوڵەت دابنێ کە بە هۆی هێزەوە توانیویەتی زاڵ ببێت بەسەر هەموو ئەو بزووتنەوە مۆدێرنە برایانەی خۆیدا کە لەناو دەوڵەتدا وەک ئەو ویستویانە ببن بە باوک.

دوای ئەوەی یەکێک لەو بزووتنەوانە دەبێت بە باوک و سیستەمی سیاسی و کەلتوری ناو دەوڵەت دادەنێ، بزووتنەوە بەزیوەکان کە هەریەکەیان بە ناوی نەتەوەوە لە ناو ململانێیەکەدا لە بەرامبەریدا بەزیوون، لە بزووتنەوەیەکەوە کە دەیەوێت ببێت بە باوک دەگۆڕێت بۆ بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوانەی کە وەک براکانی ناو حکایەتەکەی فرۆید کار بۆ ئەوە دەکات باوک بکوژێت.

زاڵییەتی بزووتنەوەیەک لەبزووتنەوەکان دەکات بەباوک و بەزیویەتی بزووتنەوەکانی تر دەکات بەو برایانەی کە هەوڵی کوشتنی باوک دەدەن. دوای ئەوەی یەکێک لەو بزووتنەوانە زاڵ دەبێت بەسەر هەموو بزووتنەوەکانی تردا، هیچ بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوە بەزیوەکان بۆی نییە بەناوی نەتەوەوە بکەوێتە ناو ململانێ لەگەڵ بزووتنەوە زاڵەکەدا. بۆ ئەوەی بزووتنەوە بەزیوەکان لەناو دەوڵەتدا ڕێگەیان پێ بدرێت لەگەڵ بزووتنەوە

زاڵەکەدا بــکەونە نــاو ململانێــوە، دەبێــت دەســتبەرداری ئەوە بــبن وەک بزووتنەوە زاڵەکە ببن بە باوک و قبوڵی باوکییەتی برا زاڵەکە بکەن.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنــێ ململانێــی بــزووتنەوە مۆدێرنەکــانی نــاو دەوڵەت ململانێی کۆمەڵە برایەکە لەسەر ئەوەی کامیان ببێت بە باوک، بەڵام دوای ئەوەی ململانێیەکە کۆتایی پێ دێت و یەکێکیان لە رێگەی توانای زاڵیەتییەوە دەبێت بە باوک، بۆ هەتا هەتایە مافی باوکییەتی وەردەگرێت و دوای نەمان یان کوشتنیشی هیچ بزووتنەوەیەک لە بزووتنەوە بەزیوەکان ناتوانێت ئەو مافەی لێ بسێنێتەوەو لە بری ئەو ببێت بە باوک. بزووتنەوە بەزیوەکان بەهۆی بەزینیانەوە وەک برا دەمێننەوەو بۆ یەکجاری مافی ئەوە لەدەست دەدەن ببن بە باوک. بۆئەوەی ئەم بزووتنەوانە مافی ململانێیان لەگەڵ باوکدا هەبێت، نابێت لەگەڵ باوکدا ململانێ لەسەر ئەوە بکەن کە ببن بە باوک، ئەوان تەنها بۆیان هەیە وەک برایەک و نەوەیەک لەنەوەکانی ئەو باوکە، بگەڕێنەوە ناو دەوڵەتەکەی باوک.

لەنــاو دەوڵەتــی باوکــدا کە دەوڵەت-نەتەوەیە، بــزووتنەوە مۆدێرنەکــان دەتوانن وەک براکانی ناو حکایەتەکەی فرۆید شۆڕش بکەن و تەنانەت باوکیش بکوژن و بەسەریدا زاڵ ببن، بەڵام ئەو بزووتنەوەیەی کە شۆڕش دەکات و باوک دەکوژێت، نابێت لەپێناوی ئەوەدا بیکوژێت خۆی لە جێگەیدا ببێت بە باوک، بەڵکو دەبێت باوک لەپێناوی ئەودا بکوژێت کە بیکات بە باوکێکی نەمر، ئەمەش بەوە دەبێت کە ئەو سیستەمەی باوک لە سیاسەت و کەلتوردا پەیڕەوی کردووە لە سیستەمێکی ئاسایی و کاتییەوە بیگۆڕێت بۆ سیستەمێکی موقەدەس و نەمرو وای لێ بکات کە هەر دەست لێدانێکی دەست لێدان بێت لە موقەدەسی دەوڵەت-نەتەوەکەو سزاکەشی سزای هەتک کردنی موقەدەس بێت.

دوای ئەوەی دەوڵەتــی مــۆدێرن لە رێــگەی بنەمــای نەتەوەخــوازییەوە لە دەوڵەتێکــی دنیــایی و ئاســاییەوە دەگۆڕێــت بــۆ دەوڵەتێکــی پیــرۆزو نەمــر، ململانێی بزووتنەوەکانی ناو دەوڵەت لەململانێی بەکارهێنانی هێز بۆدانانی سیستەم دەگۆڕێت بۆ ململانێی بەکارهێنانی سیستەم بۆ بەدەست هێنای هێز.

لە حکایەتەکەی فرۆیدا براکان دوای کوشتنی باوک و زیندوو کردنەوەی، لە رێــگەی نەگــۆڕینی سیســتەمەکەیەوە، یاســای ململانێــیەکە لە ململانێــی

بەکارهێنانی هێزە بۆ دانانی سیستەم دەگۆڕن بۆ ململانێ لە بەکارهێنانی سیستەمی باوکەوە بۆ بەدەست هێنانی هێزی باوک. بەمەش ئەوان دەبن بەخاوەنی هێزی باوک و باوکیش لە ڕێگەی سیستەمەکەیەوە دەبێتە خاوەنی نەمرییەکی ڕەمزی و ئەفسانەیی.

لەناو دەوڵەت-نەتەوەدا ڕێگە دەدەرێت باوک بکوژرێت، بەڵام ڕێگە نادرێت هیچ بزووتنەوەیەک لەدوای کوشتنی باوک ببت بە باوک و سیستەمی سیاسی وکەلتوری دەوڵەت دابنێ. هەر بزووتنەوەیەک لە بزوتنەوەکان باوک بکوژێت دەبێت لەدوای کوشتنی باوک ئەو سیستەمەی کە باوک بەهێزو دیکتاتوریەت بەسەر کۆمەڵگادا سەپاندبووی بیکات بە سیستەمێکی نەمر. باوک ڕازییە بکوژرێت و هێزی خۆی بدات بەوەی کە لە ململانێکەدا دەیکوژێت، بەڵام بەمەرجێک دوای ئەوەی دەیکوژێت وهێزەکەی دەبات بۆخۆی، ئەو هێزە بۆ پاراستن و هێشتنەوەی ئەو سیستەمە بەکاربهێنێ کە ئەو بۆ دەوڵەتەکەی داناوە.

دەوڵەت-نەتەوە ئەو مۆدێلە جیهانییەیە کە ڕەوایەتی لەناو سەردەمە مۆدێرنەکەدا وەرگرتووە. ئەو دەوڵەتانەش کە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە بەوە ڕەوایەتیان لە سیستەمە نێودەوڵەتیەکە وەرگرتووە کەدەوڵەتی نەتەوەین وسەر بەهەمان ئەو مۆدێلە جیهانییەی دەوڵەتن کە لەناو سەردەمە مۆدێرنەکەدا ڕەوایەتی هەیە.

بۆیە بۆ تێگەیشتن لە کێشەی کورد لەناو ئەو دەوڵەتانەدا کە کوردیان بەسەردا دابەشکراوە دەبێت بزانین کێشەکە کێشەیە لەگەڵ ئەو مۆدێلە جیهانییەی دەوڵەتدا کە ئەو چوار دەوڵەتەی لەسەر دروستکراوە، یان کێشەکە لەگەڵ مۆدێلەکەدا نییەو بزووتنەوە کوردییەکان ڕازین بەو مۆدێلەو کێشەکە لەگەڵ ئەو سیستەمە سیاسی وکەلتورییە جیاوازانەدایە کە نەتەوەخوازی زاڵی ناو ئەو چوار دەوڵەتە بۆ دەوڵەتەکانی داناوە؟ بەمانایەکی تر دەبێت ئێمە لەوە تێ بگەین کە کێشەی کورد لە بنچینەدا لەگەڵ بنەما جیهانییەکەی دروستبوونی دەوڵەت-نەتەوەدایە، یان کێشەکە لەگەڵ ئەو سیستەمە سیاسی و کەلتورییەدایە کە بەپێی بنەما جیهانییەکەی دروستبوونی دەوڵەت-نەتەوە کراون بە بەشێکی جیانەکراوەو نەگۆڕی ئەو چوار دەوڵەتە؟. بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە سەرەتا دەبێت لەو پرۆسەیە تێ بگەین کە ئەو

جـۆره لە دەوڵەت لەرێـگەیەوە دێـتە ئـاراوە، بەبـێ تێگەیشـتن لەو بنەمـایە ناتوانین کێشەی کورد لەگەڵ ئەو نەتەوەخوازییە دەوڵەتییانەدا دیاری بکەین.

ئەو بنەمـا جیهـانییەی کە ئەم جـۆرە لەدەوڵەت لەسـەری دادەمەزرێـت بنەمـای نەتەوەخـوازییە. بەپێی ئەم بنەمـایە دەوڵەت خـۆی مـادەیەکی دیـاری نەکـراوەو دەبێـت بزووتنەوەیەکـی نەتەوەخـواز نەتەوە وەک ئایـدیاڵ و دیـاریکەری ئەو مـادە نادیـاریکراوە لە ناویـدا شـێوەگیر بکـات و بیکـات بە دەوڵەت-نەتەوە.

تەنهـا گـۆڕانی کۆمەڵگـای کشـتوکاڵی نـاو ئەو دەوڵەتە بـۆ کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی، ئەو دەوڵەتە ناکـات بەو جۆرە لە دەوڵەت کە بنەمـا جیهـانیەکەی دەوڵەتـی مـۆدێرن داوای دەکـات. مۆدێرنیسـتەکانی بـواری نەتەوەخـوازی و دەوڵەت-نەتەوە پێیـان وایە مەرجی بـوونی دەوڵەتێکی مـۆدێرن تەنهـا ئەوەیە کە لەناو ئەو دەوڵەتەدا کۆمەڵگای کشتوکاڵی گۆڕانی بەسەردا بێت و بە هـۆی کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکەوە ببێـت بە کۆمەڵگـایەکی پیشەسـازی. واتە کۆمەڵگای پیشەسـازی ئایـدیاڵی دەوڵەتـی مـۆدێرنەو بەبێ بـوونی کۆمەڵگـای پیشەسازی شتێکمان بەناوی دەوڵەتی مۆدێرنەوە نییە.

ئەم بۆچـوونە وامـان لێـدەکات بنەمـای نەتەوەخـوازی کە دیـاریکردنی کەلتوری کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەیە بە زمـان و شـێوازێکی کەلتـوری دیـاریکراو بەشـتێکی رواڵەتـی بزانین و بیگەڕێنینەوە بۆ شـێوازی پەرەسـەندنی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکەی نـاو دەوڵەتـی مـۆدێرن، لەکاتێکـدا ئەوەی دەوڵەت دەکـات بەدەوڵەت-نەتەوە ئەو زمـان و شـێوازە کەلتـورییەیە کە کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکەی کۆمەڵگـا پیشەسـازییەکە دیـاری دەکـات. ئەوەی دەوڵەت مـۆدێرنەکەی پـاش دەوڵەتـی خەلافەتـی عوسـمانی دەکـات بە دەوڵەت-نەتەوە ئەو زمـان و شـێوازە کەلتـورییەیە کە ئیتنـیکە تـورکیەکە کەلتـورە پیشـەییە مۆدێرنەکەی وەک کەلتوری تورکی پێ دەیـاری دەکات و دەیکات بەو شـێوە کەلتـوریەی کە لەگەڵ سـنوری سیاسـی دەوڵەتەکەدا تەمـاهی پـێ دەکـات و دەوڵەتەکەی پـێ دەکـات بەدەوڵەت-نەتەوە. ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ ئەوەی جەوهەری دەوڵەت-نەتەوەیە لە راستیدا کەلتورە پیشەییەکە خۆی نییە، بەڵکو ئەو زمـان و شـێوازە کەلتـورییەیە کە کەلتـورە پیشـەییە مـۆدێرنەکە لە کەلتورێکی بێ رنگ و شێوەوە دەکات بە کەلتورێکی شێوەدار.

بوونی کۆمەڵگایەکی پیشەسازی پەتی وبوونی دەوڵەتێک بەس نین بۆ دروستبوونی ئەو جۆرە لە دەوڵەت کە بنەمای نەتەوەخوازی وەک بنەمایەکی جیهانی داوای دەکات. بوونی دەوڵەتێکی نادیاریکراو بەنەتەوە وبوونی کۆمەڵگایەکی پیشەسازی و کەلتورێکی پیشەیی نادیاریکراو بەزمان وشێوازێکی کەلتوری، تەنها مادەی دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوەی مۆدێرن دەخەنە بەردەستمان، بۆ ئەوەی لەم مادە نادیاریکراوە دەوڵەت-نەتەوەییێک دروست بکرێت، دەبێت ئایدیاڵ و کارایەک هەبێت تا کاراکە بەو ئایدیاڵە لەو مادەیە دەوڵەتە مۆدێرنەکە دروست بکات. ئایدیاڵی ئەم جۆرە لە دەوڵەت لە زمانی ئیتنیکێک و شێوازی کەلتوری ئەو ئیتنیکە وەردەگیرێت، کاراکەش ئەو بزووتنەوە نەتەوەخوازەیە کە ئایدیاڵی دەوڵەتە مۆدێرنەکە لە زمان و شێوازی کەلتوریی ئەو ئیتنیکە وەردەگرێت و لە کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکەی کۆمەڵگا کشتوکاڵییەکەدا شێوەگیری دەکات و کەلتوری ئەو دەوڵەت-نەتەوەیەی پێ دروست دەکات کە فۆرمێکی سیاسی خوازراو دەدات بە دەوڵەتەکە.

پەیوەندی دەوڵەت و نەتەوە لەناو دەوڵەت-نەتەوەدا وەک پەیوەندی نێوان شێوەی دەنگی وشەو ماناکەی وایە، دەوڵەت وەک ماناکە وایەو نەتەوە وەک شێوە دەنگییەکە وایەو بە یەکێکیان دەوڵەت-نەتەوە دروست ناکرێت و بۆ دروستکردنی دەوڵەتێکی لەو جۆرە دەبێت شێوە کەلتورییەکەی نەتەوەو دەوڵەتێکی نادیاریکراو بە نەتەوەمان هەبێت تا لەرێگەی ئەو شێوە کەلتورییەوە کە دەدرێت بە کەلتورە مۆدێرنەکە لە دەوڵەتێکی پەتییەوە ببێت بە دەوڵەت-نەتەوە. دەوڵەت-نەتەوەش وەک ئەو ئاماژە زمانییە وایە کە پێکهاتەیەکە لە شێوەیەکی دەنگی و مانایەک.

لە سازکردنی ئاماژە زمانییەکاندا هەموو مانایەک دەبێت بە شێوەیەکی دەنگی دیاری بکرێت، واتە هەر ئاماژەپێدراوێک دەبێت بە ئاماژەپێدەریکی دەنگی ئاماژەی پێ بدرێت و ئەو ئاماژەپێدەرە دەنگییەش دەبێت جیاواز بێت لە هەموو ئەو ئاماژەپێدەرە دەنگییانەی کە لەناو ئەو زمانەدا ئاماژە بە مانا جیاوازەکانی ناو ئەو زمانە دەدەن.

لە ناو جیهانیشدا هەر دەوڵەتێک لەو دەوڵەتانە وەک ئاماژەیەکی زمانی وایە لە مانایەک و شێوەیەک پێکهاتووە، بۆ ئەوەی دەوڵەت-نەتەوەییێک هەبێت

دەبێت شێوەیەکی نەتەیی هەبێت و ئاماژە بە دەوڵەتەکەی بکات و وەک دەوڵەتێکی تایبەت بە خۆی لە بەرامبەر دەوڵەتەکانی تردا دیاری بکات، بۆ ئەوەی ئەمەش بکات دەبێت ئەو زمان و شێوازە کەلتورییەی کە کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ دیاری کردووە، زمان و شێوازێکی کەلتوری جیاواز بێت لەهەموو ئەو زمان و شێوازە کەلتوریانەی کە کەلتورە مۆدێرنەکەی ناو هەموو دەوڵەتەکانی تریان دیاری کردووە.

شێوەی دەنگی مانای وشە دەبێت لەو کۆمەڵە دەنگە جیاوازە سازبکرێت کە دەنگەکانی هەموو زمانەکانی جیهان پێکدەهێنن، دەنگە جیهانییەکانی زمان بۆ ئەوەی ببن بە شێوەی دەنگی وشەیەک لە وشەکانی زمانێک و لەو زمانەدا ماناکان بگەیێنن، دەبێت شێوەیەک وەرگرن. واتە بوونی دەنگەکان تەنها بوونی مادەیەکە، ئەوەی ئەو دەنگانە دەکات بە شێوەی دەنگی وشەیەک لە وشەکان، ئەو شێوە تایبەتەیە کە چەند دەنگێک لە دەنگەکان وەریدەگرن. دوای ئەوەی شێوە دەنگییەکە لە مادەیەکی دەنگی و شێوەیەک دروست کرا, ئەوکات بەرێککەوتن یان بەپێی بنەمایەکی لۆجیکی پەیوەست دەکرێت بە مانایەکی نادیارەوە کە لە زەینی تاکەکانی ئەو کۆمەڵگا زمانییەدا هەیەو بەبێ ئەم شێوە دەنگییە ئەو مانایە لەو زمانەدا دەرناکەوێت.نەتەوە لەناو دەوڵەت-نەتەوەدا وەک ئەو شێوە دەنگییە وایەو دەوڵەتیش وەک ئەو مانایە وایە کە نادیارە و دەبێت لەرێگەی شێوەیەکی نەتەوەییەوە خۆی دیاری بکات و خۆی جیابکاتەوە لە دەوڵەتەکانی تر.

لەمەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە دەوڵەت-نەتەوە لەدوو پێکهاتەی سەرەکی پێکهاتووە: نەتەوەو دەوڵەت، نەتەوە ئەو شێوەیە کە دەوڵەت وەریدەگرێت و لەرێگەیەوە خۆی دیاری دەکات، دەوڵەت لەناو پێکهاتەوی دەوڵەتی نەتەوەدا هی نەتەوەیە وەک چۆن مانا لە پێکهاتەی وشەدا هی ئەو شێوە دەنگییەیە کە ئەو وشە هەیەتی.

بەپێی روانگە دروستەییە باوەکە، وشەکانی زمان بە شێوەیەکی هەڕەمەکی لەلایەن دروستکەرەکانیانەوە دروست دەکرێن. وشەسازەکان بۆ سازکردنی وشەیەک بە شێوەیەکی هەڕەمەکی شێوەیەک دێت بە خەیاڵیانداو چەند دەنگێک لە دەنگە زمانییە مومکینەکان بەبێ هیچ بیرکردنەوەیەک دەهێنن و ئەو شێوەیە لە ناویدا شێوەگیر دەکەن و بەمە شێوەی دەنگی وشەکە

دروست دەکەن، دوای ئەوەی شێوەی دەنگی وشەکەیان دروست کرد، بە شێوەیەکی هەڕەمەکی وبەبێ هیچ بنەمایەک ئەو شێوە دەنگییە بەکاردەهێنن بۆ ئەو مانایەی کە لەخەیاڵیاندا هەیە وشەکە دروست دەکەن.

ئەم لۆجیکە دروستەییەی دروستکردنی وشەکانی زمانێک هەمان لۆجیکی دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوەکانی ناو جیهانە. جیهانی مۆدێرن لە زمانێک دەچێت کە خاوەنی کۆمەڵە وشەیەکی جیاوازەو هەر وشەیەک لە وشەکان بەهۆی ئەو جیاوازیانەی کە هەیەتی دەتوانێت لەناو ئەو جیهانەدا درێژە بەبوونی خۆی بدات. بابزانین وشەکانی ئەم جیهانە مۆدێرنە چۆن بەپێی ئەو لۆجیکە دروستەییەی کە بۆ دروسبوونی زمان هەیە دروست کراون؟.
ئەو هێزەی دەوڵەت-نەتەوەیێک دروست دەکات بۆدروستکردنەکەی پێویستی بەوە دەبێت کەلتورێکی پیشەیی مۆدێرنی هەبێت و شێوەیەکی کەلتوریشی هەبێت بۆ ئەوەی لەو کەلتورە پیشەییە کەلتورێکی نەتەوەیی دروست بکات. ئەو هێزە هەر دەبێت کەلتورە پیشەییە مۆدێرنەکە کە کەلتورێکی گشتییە بە شێوەیەکی کەلتوری دیاری بکات و بیکات بەکەلتوری نەتەوە.

بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی کە بنەمای دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوەیە، ئەو هێزەی دەوڵەت-نەتەوە سازدەکات، دەبێت کەلتورە مۆدێرنەکە بەشێوەیەکی کەلتوری بکات بە کەلتورێکی نەتەوەیی کە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی لە زمان و شێوە کەلتورییەکانی کۆمەڵگاکان هەڵی بژاردبێت و لەم هەڵبژاردنەشیدا هیچ بنەماو مەبەستێکی نەبووبێت.

ئەم هێزە نەتەوەسازە دوای ئەوەی بە شێوەیەکی هەڕەمەکی و بەبێ هیچ مەبەستێک زمان و شێوەی کەلتوری کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان وەردەگرێت و وەک ئایدیاڵیک لەناو کەلتورە مۆدێرنە نادیاریکراوەکەدا بەرجەستەی دەکات و کەلتورە مۆدێرنەکە لە کەلتورێکی نادیاریکراو و بێ شێوەوە دەکات بەکەلتورێکی دیاریکراو و شێوەدار، بەمەش کەلتورە نەتەوەیەکە ئامادە دەکات. بۆ ئەوەی ئەو دەوڵەتەی کە ئەم شێوە کەلتورییەی بۆ دروست کردووە لەدەوڵەتێکی نادیارو پەتییەوە بیکات بەدەوڵەت-نەتەوە، دەبێت بەبێ بوونی هیچ بنەمایەک وبە شێوەیەکی هەڕەمەکی ئەو شێوە کەلتورییە لەگەڵ دەوڵەتەکەدا تەماهی پێ بکات ودوای ئەمەش خەڵکی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە ناچار بکات بەو شێوە کەلتورییە کەلتورە مۆدێرنەکە وەرگرن کە ئەو

بە ئـــارەزووی خـــۆی دروســـتی کـــردووەو بەئـــارەزووی خۆیشـــی لەگەڵ دەوڵەتەکەدا تەماهی پێکردووە.

دەوڵەت-نەتەوە لەشێوەیەکی کەلتوری و دەوڵەتێکی نادیاریکراو بەکەلتور پێکدێت, جیاکردنەوەی ئەو شێوە کەلتورییە لە دەوڵەت وەک جیاکردنەوەی شێوەی دەنگی وشەیە لەماناکەی. سۆسۆر گوزارشتێکی ورد لەمە دەکات و دەڵێت شێوەی دەنگی وشەو مانای وشەکە وەک دوو دیوی یەک دراو وان، گەر دراوەکە بکەین بە چەند پارچەیەکەوە، شێوە دەنگییەکەی وشەکەو مانای وشـــەکە هەردووکیـــان پـــارچە پـــارچە دەبـــن. گەر دەوڵەت-نەتەوەش دابەش بکرێت بۆ چەند پارچەیەک، نەتەوەو دەوڵەت لەگەڵ ئەو دابەشکردنەدا دابەش دەبن ودەبن بە چەند پارچەیەک.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنـێ گەرچـی ئەوەی دەوڵەت-نەتەوە دروسـت دەکـات بەشێوەیکی هەرەمەکی شێوەیەکی نەتەوەیی دەدات بە دەوڵەتەکە، بەڵام دوای ئەوەی کـردی بە شـێوەی نەتەوەیی ئەو دەوڵەتە ئەو شـێوە نەتەوەییە نابێت بگۆڕێت و دەبێت هەتا هەتایە وەک شێوەی نەتەوەیی ئەو دەوڵەتە بمێنێتەوە. پارچەپـــارچەکردنی شـــێوەی نەتەوەیـــی دەوڵەت-نەتەوە لە هەمـــان کاتـــدا پارچەپارچەکردنی دەوڵەتەکەشە.

بنەمای دروستکردنی وشەیەک لە ناو زمانێکدا لە روانگە دروستەییەکەی سۆسـۆرەوە هەمـان بنەمـای دروسـتکردنی دەوڵەت-نەتەوەیە، سۆسـۆر پێـی وایە ئەو کەسـەی وشـەیەک لە نـاو زمانێکدا دروسـت دەکـات، بە ئـارەزووی خۆی و بەبێ رەچاوکردنی هیچ شـتێک شـێوەیەکی دەنگی دەدات بە کۆمەڵە دەنگێک و مانـای وشـەکەی پێ دەگەیێنـێ و دوای ئەوەش لە نـاو زمـانەکەدا قبوڵکرا ئەوەی ئەو بە ئارەزووی خۆی کردوویەتی دەبێتە یاسـایەکی نەگـۆڕو هـیچ کەسـێک ناتوانێـت بیگۆڕێـت. واتە ئەوەی کە ئەو کەسـە بە ئـارەزووی خـۆی و بەبـێ رەچـاوکردنی هـیچ شـتێک دروسـتی کـردووە کەس بـۆی نییە بیری لێ بکاتەوەو قسـەی لە بارەوە بکات و پێی رازی نەبێت. هەر کەسێک سـەر بەو کۆمەڵگـا زمـانییە بێـت بە ناچـاری ئەوەی ئەو بە ئـارەزووی خـۆی کردوویەتی دەبێت بێ بیرکردنەوە پێی رازی بێت.

لە دروســـتکردنی دەوڵەت-نەتەوەشـــدا بە هەمـــان شـــێوە بزوتنەوەیەکـــی نەتەوەخـواز بە هەرەمەکی لە زمـان و شـێوەی کەلتـوری کۆمەڵگاکـان، شـێوە

نەتەوەییەکەی کەلتورە مۆدێرنەکە دروست دەکات وکەلتورە مۆدێرنەکەی پێ دیاری دەکات. دوای ئەوەش کەلتورە مۆدێرنەکەی بەمە کرد بە کەلتورێکی نەتەوەیی دەوڵەتەکە وەک دەوڵەتێکی نەتەوەیی دیاری دەکات، ئەوەی ئەویش بە شێوەیەکی هەڕەمەکی دروستی دەکات، دواتر هیچ بزووتنەوەو رێکخراوێکی سیاسیی ناو ئەو دەوڵەتە بۆی نییە بیگۆڕێت و دەستکاری بکات، بەڵکوو دەبێت بەبێ هیچ ناڕەزاییەک قبوڵی بکات و پارێزگاری لێ بکات.

ئایا ئەو نەتەوەخوازیەی کە دەوڵەت-نەتەوە بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی دروست دەکات وەک وشەسازەکانی زمانێک، بەشێوەیەکی هەڕمەکی شێوە نەتەوەییەکەی دەوڵەت-نەتەوە -کە شێوە سیاسی و کەلتوریەکەی دەوڵەتی مۆدێرنە- دروستدەکات و بە هەڕەمەکیش شێوەی دەوڵەتەکەی پێ دیاری دەکات، یان بە شێوەیەکی هەڕەمەکییانە ئەم کارە ناکات و مەبەستێکی هەیە لەوەدا کە بەو شێوە نەتەوەییە دەوڵەتەکە دیاری بکات و بە شێوەیەکی تر دیاری نەکات؟.

بۆ زیاتر روون کردنەوەی ئەم مەسەلەیە وا باشە دەوڵەت-نەتەوەییێک بە نموونە بهێنینەوە. بۆ ئەم مەبەستەش تورکیا وەردەگرین، ئەوەی ئەم دەوڵەت-نەتەوە دروست دەکات نەتەوەخوازیی تورکییە. بەر لەدروستکردنی دەوڵەت-نەتەوەی تورکیا دەوڵەتێک هەیە، لەگەڵ کەلتورێکی مۆدێرندا. نەتەوەخوازییەکیش هەیە بەناوی نەتەوەخوازیی تورکی کە دواتر شێوەیەکی کەلتوری دەدات بەکەلتورە مۆدێرنەکەو بەمە شێوەی نەتەوەیی دەوڵەت-نەتەوەکە ئامادە دەکات و بەشێوەگیرکردنی دەوڵەتەکە لەناو ئەم شێوە نەتەوەییەدا دەوڵەت-نەتەوەییێکی نوێ لەناو جیهاندا دروست دەکات و ناوی دەنێت تورکیا.

نەتەوەخوازیی تورکی بۆ ئەوەی شێوەی نەتەوەیی دەوڵەت-نەتەوەکە دروست بکات پێویستی بە کەلتورە مۆدێرنەکەو شێوەیەکی کەلتورییە. ئەم نەتەوەخوازییە کەلتورە مۆدێرنەکە لە ئەورپا وەردەگرێت و شێوە نەتەوەییەکەشی لە ئاسمانەوە بۆ نایەت، بەڵکو دەبێت لە زمان و شێوەی کەلتوری کۆمەڵگایەک لەو کۆمەڵگایانە وەریبگرێت کە لەناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا هەن. ئەم نەتەوەخوازییە دەبێت کەلتورە مۆدێرنەکە کە کەلتورێکی بێ لایەن و جیهانییە لە رێگەی ئەو زمان و شێوە کەلتورییەی کە

لە کۆمەڵگا تورکییە میللییەکە وەریگرتووە کەلتوری ئەو نەتەوەیە سازبکات کە دەوڵەتەکەی پێدەکات بە دەوڵەت-نەتەوە.

بەپێی بنەمای دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوە, نەتەوەخوازیی تورکی کاتێک زمانی تورکی و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگای تورکی بۆ دروستکردنی شێوەی نەتەوەیی دەوڵەت-نەتەوەی تورکی هەڵبژاردووە، هیچ مەبەستێکی لەم هەڵبژاردنەدا نەبووەو دەکرا لەبری زمانی تورکی و شێوازە کەلتورییەکەی، زمانی کوردی و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگای کوردی یان زمانی ئینگلیزی وشێوازی کەلتوری کۆمەڵگای ئینگلیزی وەرگرێت و شێوە نەتەوەییەکەی دەوڵەتەکەی پێ دروست بکات و دەوڵەتەکەی پێ بکاتە بە دەوڵەت-نەتەوە. ئەمەش هەر وەک ئەوە وایە کە دروستکەری وشەیەک لەزمانێکدا بۆی هەیە لەو دەنگانەی کە هەن کۆمەڵە دەنگێک بە ئارەزووی خۆی هەڵبژێرێت و لەو شێوانەش کە بۆ ڕێکخستنی ئەو دەنگانە لەشێوەیەکی دەنگیدا هەن، شێوەیەک بە ئارەزووی خۆی هەڵبژێرێت و بیکات بەشێوەی دەنگی ئەو مانایەی کە وشەکەی بۆ دروست دەکات.

بۆ نموونە ئەو کەسەی لە زمانی کوردیدا بۆ مانای درەخت کاتی خۆی دەنگەکانی (د.ر.ە.خ.ت) هەڵبژاردووە، گەر دەنگەکانی (ب.ە.ر.د) یان دەنگەکانی(ش.ە.ج.ە.ر.ە)شی هەڵبژاردایە ئەوە هیچی لەمەسەلەکە نەدەگۆڕی، چوونکە هیچ مەبەستێک لە پشت ئەم هەڵبژاردەنەوە نییە. هەڵبژاردنی ئەو کۆمەڵە دەنگە و شێوەی ڕێککەوتنە دەنگیەکەیان مانای ئەوە نییە ئەو دەنگانەو ئەو شێوەیەی کە دەنگەکانی لەوشەی درختدا پێ ڕێکخراون باشترن لە دەنگەکانی ترو شێوە ڕێککەوتنەکانی تر.

بەپێی بنەمای نەتەوەخوازی کاتێک نەتەوەخوازیی تورکی لە زمانی تورکی و شێوازە کەلتورییەکەی کۆمەڵگا میللییە تورکییەکە، شێوە نەتەوەییەکەی کەلتورە مۆدێرنەکە وەردەگرێت، نابێت ئەمە وا لێکبدرێتەوە کە ئەم نەتەوەخوازییە وەرگرتنی شێوەی نەتەوەیی ئەو کەلتورە مۆدێرنەی لە زمانی تورکی و شێوازە کەلتورییەکەی کۆمەڵگای تورکی پێ باشتربووە لەزمانی کوردی و شێوازە کەلتورییەکەی کۆمەڵگای کوردی یان هەر زمان و شێوازێکی تری کۆمەڵگاکانی تری سنوری سیاسی دەوڵەتەکە.

بەپێی ئەم بۆچوونە نەتەوەخوازیی تورکی وەک هەر نەتەوەخوازییەکی

تـــر، لە هەڵبژاردنەکەیـــدا هەڕەمەکییـــانە جـــوڵاوەتەوەو لەپشـــت ئەم هەڵبژاردنەیەوە هیچ نیازو مەبەستێک نەبووە. بۆ ئەم نەتەوەخوازییە هەموو زمانەکـان و هەمـوو شـێوازە کەلتـوورییە جیاوازەکـان یەکسـانن و ئەو لە هەڵبژاردنەکەیدا پەیڕەوی لە بنەمایەک نەکردووە کە گەیاندبێتی بەوەی زمانە تـورکییەکەو شـێوازە کەلتـوورییەکەی کۆمەڵگـا تـورکییەکە بـۆ دروسـتکردنی شـێوەی نەتەوەیـی ئەو دەوڵەت-نەتەوەیە کە دەیەوێـت دروسـتی بکـات دروستترن لە زمان و شێوازە کەلتوورییەکانی کۆمەڵگاکانی تر.

لەڕاستیدا ئەوەی دەوڵەت دەکـات بە دەوڵەت-نەتەوە کەلتـورە مـۆدێرنەکە نییە، چونکە کەلتورە مۆدێرنەکە کەلتورێکی گشتییەو وا ناسراوە کە بەرهەمـی عەقڵێکی سەروونەتەوەییەو تایبەت نییە بە کۆمەڵگایەک لەکۆمەڵگاکان. ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ ئەم کەلتورە بەوەی کە کەلتورێکی جیهانی وسەروونەتەوەییە ناتوانێت بوونی نەتەوەیی دەوڵەتی مۆدێرن دیاری بکات.

گەر ئەم کەلتورە مۆدێرنە بوونی نەتەوەیی دەوڵەت دیاری نەکات، دەبێت ئەو شـێوە کەلتـوورییەی کە لەزمـان و شـێوازی کەلتـوری کۆمەڵگـایەک لە کۆمەڵگاکان وەردەگیرێت و کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ دیاری دەکرێت، بوونی نەتەوەیـی دەوڵەت دیـاری بکـات؟. گەر ئەم شـێوە کەلتـوورییە بـوونی نەتەوە دیـاری بکـات، پەیوەنـدی خاوەندارییەتی لەنێـوان ئەو کۆمەڵگـایەی کە شـێوە کەلتـــوورییەکە لـــێ وەرگیـــراوە لەگەڵ ئەو دەوڵەتەدا دروســـت دەبێـــت کە نەتەوەخوازی بەو شێوە کەلتورییە کردوویەتی بە دەوڵەت-نەتەوە.

نەتەوەخـوازی دەوڵەت-نەتەوە لەرێگەی کەلتـورە مـۆدێرنەکەو دەوڵەتێکـی نادیاریکراو بە نەتەوە دروست ناکات، چونکە کەلتورە مۆدێرنەکە بەوەی کە کەلتورێکی پەتییەو بە شێوەیەکی کەلتوری دیاری نەکراوەو نەبووە بە موڵکـی کۆمەڵگایەکی تـایبەت و گوزارشت لە شوناسی نەتەوەیەک ناکات. بۆ ئەوەی گوزارشـت لەشوناسـی نەتەوەیەک بکـات دەبێـت کۆمەڵگاکـان بە زمـان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆیان بیکەن بەکەلتوری نەتەوەیی خۆیان.

هەر کۆمەڵگـایەک بە زمـان و شـێوازە کەلتـوریەکەی خـۆی، کەلتـورە مۆدێرنەکەی وەک کەلتورێکی نەتەوەیی دیاری کرد، ئەوە کەلتورە مۆدێرنەکە دەکـــات بەمـــوڵکێکی تـــایبەت بەخـــۆی. ئەمەش ئەوە دەگەیێنـــێ ئەوەی کە نەتەوەخـــوازی دەوڵەتێکـــی نادیـــاریکراوی پـــێ دەکـــات بە دەوڵەت-نەتەوە،

کەلتورە مۆدێرنەکە نییە بەڵکوو ئەو شێوە کەلتورییەیە کە نەتەوەخوازی لە زمان و شێوازی کەلتوریی کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان وەریدەگرێت.

نەتەوەخوازی بیروباوڕێکە، ئەم بیرووباوڕە دەیەوێت ئەو باوەڕە لای کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو دەوڵەتێکی دیارینەکراو بە نەتەوەیەک دروست بکات کە نەتەوەخوازی بە وەرگرتنی زمان و شێوازی کەلتوریی کۆمەڵگایەکی میللی ئەو کەلتورە نەتەوەییەی ناکات بە موڵکی ئەو کۆمەڵگا میللییە، نەتەوەخوازی بەوەی کە ئەو زمان و شێوازە وەک خۆی ناکات بە شێوەی کەلتورە مۆدێرنەکەو وەک کەرەستەیەک بۆ دروستکردنی شێوە کەلتورییەکە بەکاری دەهێنێ، لە پرۆسەی دروستکردنەکەدا ئەو شێوە کەلتورییە لە روحی ئەو کۆمەڵگا میللییە بە تاڵ دەکاتەوەو کەلتورێکی نەتەوەیی لێ دروست دەکات کە موڵکی هیچ کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی و میللی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە نییەو مووڵکی هەموو کۆمەڵگا میللییەکانەو کۆمەڵگا میللییەکانیش تەنها بەمە دەبن بە خاوەنی یەک کەلتوری نەتەوەیی هاوبەش.

بۆ نموونە نەتەوەخوازیی تورکی ئەو بیروباوڕەی لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتی خەلافەتدا بڵاودەکردەوە کە دەیەوێت دەوڵەتەکە لە چنگی بنەماڵەی عوسمانی دەربهێنێ و بیکات بەموڵکی هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتە. ئەم بیروباوڕەیە وادەکات هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکان پشتگیری لەنەتەوەخوازیی تورکی بکەن، تا دەوڵەتەکە بە کەلتورێکی نەتەوەیی بکات بە دەوڵەت-نەتەوە و رازیش بن ئەو شێوە کەلتوریەکەی ئەو نەتەوەیە لەزمان و شێوازی کەلتوریی کۆمەڵگا ئیتنیکییە تورکییەکە وەربگیرێت.

ئەوەی لەو سەردەمەدا خەڵکە مۆدێرنیستەکەی ناو کۆمەڵگا جیاوازەکانی رازیکردبوو کە شێوەی ئەو کەلتورە نەتەوەییە لە زمانی تورکی و شێوازی کەلتوری تورکەکان وەربگیرێت، باوڕبوون بوو بەو بیرۆکەیەی کە دیاریکردنی دەوڵەتەکە بەو شێوە کەلتوریەی کە لەزمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگا تورکییەکە دروست کرابوو دەوڵەتەکە ناکاتە موڵکی کۆمەڵگا ئیتنیکییە تورکییەکەو ئەندامانی ناو ئەو کۆمەڵگا تورکییە لەگەڵ ئەوەشدا کە خاوەنی ئەو زمان و شێوازە کەلتورییەن کە کەلتورە مۆدێرنەکەی کردووە بەو کەلتورە نەتەوەییە، بەڵام ئەوانیش وەک ئەندامانی هەموو ئەو کۆمەڵگا

جیاوازانەی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتەکە کە زمانەکەیان و شێوازە کەلتورییەکەیان نەچووەتە ناو پێکهاتەی ئەو کەلتورە نەتەوەییەوە، بۆیە دەبێت بەو شێوە کەلتورییە کەلتورە مۆدێرنەکە وەرگرن و بیخەنە شوێنی کەلتورە ئیتنیکییە میللییەکەی خۆیان. بەپێی ئەم باوڕە ئەوەی گرنگە ئەوە نییە کە کەلتورە مۆدێرنەکە بە زمان و شێوازی کەلتوری کام لەو کۆمەڵگا ئیتنیکیانەی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتە مۆدێرنەکە بکرێت بە کەلتورێکی نەتەوەیی، بەڵکو ئەوەی گرنگە ئەوەیە کە هەریەک لەو کۆمەڵگا جیاوازانە دەستبەرداری کەلتورە میللییەکەی خۆیان ببن و کەلتورە مۆدێرنەکە بخەنە شوێنی.

بەپێی ئەم باوڕە ئەوەی خەڵکی ناو سنوری سیاسی دەوڵەتێکی مۆدێرن دەکاتە ئەندامی ناو کۆمەڵگا مۆدێرنە نەتەوەییەکەی ناو دەوڵەت، شێوە کەلتورییەکەی کەلتورە مۆدێرنەکە نییە، بەڵکو خودی کەلتورە مۆدێرنەکە خۆیەتی. بۆیە هیچ مەترسیەک لەسەر ئەوە نییە ئەو کۆمەڵگایەی شێوەی کەلتوری کەلتورە مۆدێرنەکەی دیاری کردووە بە هۆی ئەمەوە کۆمەڵگا مۆدێرنەکە بکات بەهی خۆی و ئەوانی تری لێ بێ بەش بکات.

بە پێی ئەم باوەڕە ئەو کەلتورە مۆدێرنەی کە دەبێت هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکان بەوەرگرتنی ببنەوە بەیەک، راستە شێوە کەلتورییەکەی لەزمان وشێوازی یەکێک لە کۆمەڵگاکان وەرگیراوە، بەڵام کەلتورەکە خۆی ئەو کەلتورە ئیتنیکییە نییە کە ئەو کۆمەڵگایە هەیەتی و ئەو کەلتورە مۆدێرنەیە کە موڵکی کەس نییەو بۆ هەموو کۆمەڵگاکان کەلتورێکی نوێیەو هەموو کۆمەڵگاکان وەکو یەک دەتوانن وەری بگرن و ببنە خاوەنی.

ئەو کەلتورە نەتەوەییە کە نەتەوەخوازی لەشێوەیەکی کەلتوری وەرگیراو لە کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکانی ناو سنوری سیاسیەکەو کەلتورە مۆدێرنە جیهانیەکە دروستی دەکات و دەوڵەتەکەی پێ دەکات بە دەوڵەت-نەتەوە، لە بنچینەدا لە دوو توخم پێکهاتووە، توخمێکیان شێوەی ئەو کەلتورەیە و موڵکی یەکێکە لەکۆمەڵگاکان و توخمەکەی تریان کەلتورە مۆدێرنەکەیە کە موڵکی کەس نییە. ئەوەی لێرەدا جێی پرسیارە ئەوەیە نەتەوەخوازی بە دروستکردنی ئەو کەلتورە نەتەوەییە لەو دوو توخمە، دەتوانێت ئەوەی موڵکی کۆمەڵگایەکە، ئەو کۆمەڵگایە لەموڵکیەتییەکەی بخات و وەک کەلتورە

مۆدێرنەکە بیکات بە موڵکی گشتی هەموو کۆمەڵگاکان، یان بە پێچەوانەوە لە ڕێگەی ئەم دروستکردنەوە کەلتورە مۆدێرنە بێ خاوەنەکە دەکات بە موڵکی تایبەتی ئەو کۆمەڵگایەی کە بە زمان و شێوازە کەلتورییەکەی شێوەکەی دیاریکردووە؟. ئەوەی مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازی لەناو کۆمەڵگاکاندا وەک باوڕێک دروستیانکردووە لەگەڵ ئەوەی کە لەواقعی ئەم کۆمەڵگایانەدا هەیە جیاوازە، واقعی کۆمەڵگاکانی ناو دەوڵەت-نەتەوە ئەوە نیشاندەدات کە نەتەوەخوازی بە دروستکردنی دەوڵەت-نەتەوەکە هەر کەلتورە مۆدێرنەکەی نەکردووە بەموڵکی ئەو کۆمەڵگا ئیتنیکییەی کە خاوەنی شێوەی ئەو کەلتورەیە دەوڵەتەکەی پێکراوە بە دەوڵەت-نەتەوە، بەڵکوو دەوڵەتەکەشی کردووە بەدەوڵەتی ئەو کۆمەڵگایە. بەڵام بەپێ ئەو بیروباوڕەی کە ئەم دوو ئایدیۆلۆجیایە لەناو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوەییێکدا چاندوویانە، هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوە نەک هەر خاوەنی ئەو کەلتورە نین کە نەتەوەخوازی دەوڵەتەکەی پێ کردووە دەوڵەت-نەتەوە، بەڵکوو هەموویان وەک یەک خاوەنی ئەو دەوڵەتەشن و لە موڵکییەتی دەوڵەتەکەدا یەکسانن.

واقعی کۆمەڵگاکانی ناو دەوڵەت-نەتەوەکانی جیهان پێمان دەڵێت نەتەوەخوازی نەتەوەو دەوڵەتی ناو دەوڵەت-نەتەوەی کردووە بەموڵکی ئەو کۆمەڵگایەی کە لە زمانەکە و شێوازە کەلتورییەکەی یان تەنها لە شێوازە کەلتوریەکەی، شێوەی کەلتوری کەلتورە نەتەوەییەکەی سازکردووە.

بەڵام مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازی دەیانەوێت ئەو باوڕەمان لەلا دروست بکەن کە نەتەوەخوازی بە دروستکردنی نەتەوەو دیاریکردنی دەوڵەت بەو نەتەوەیە، توانیویەتی دەوڵەت و نەتەوە لە موڵکیەتیی یەکێک لەو کۆمەڵگایانە بخات و بیکات بە موڵکی هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەی کە کردوویەتی بە دەوڵەت-نەتەوە.

بۆ نموونە بەپێی ئەو بیروباوڕەی کە مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازیی ئینگلیزی لەناو هەرسێ کۆمەڵگا ئتنیکییەکەی ئینگلاندەکان و ویڵیزییەکان وسکوتلەندییەکاندا چاندوویەتی، ئەو بەوەی کە شێوەی کەلتورە نەتەوەییەکەی لەزمان و شێوازی کۆمەڵگای ئیتنیکییە ئینگلاندییەکە وەرگرتووە، کەلتورە نەتەوەییەکەو دەوڵەتەکەی نەکردووە بە موڵکی

ئینگلاندەکان، بەڵکوو زمان و شێوازە کەلتورییەکەی ئینگلاندەکانی لە موڵکی کۆمەڵگا ئینگلاندییە ئیتنیکییەکەوە کردووە بە موڵکی هەرسێ کۆمەڵگا جیاوازەکەی دەوڵەت-نەتەوەی بەریتانیا.

بەڵام واقعی ئەو سێ کۆمەڵگایە لەناو دەوڵەتی بەریتانیادا پێچەوانەی ئەمە دەخەنەڕوو و ئەوە ئاشکرا دەکەن ئەوەی خەڵکی سەر بە کۆمەڵگا ویلزی و سوکوتلەندییەکە لەرێگەی ئەو کەلتورە نەتەوەییەو زمانە ئینگلیزییەکەیەوە بەرهەمی دەهێنن، دەبێت بەموڵکی ئینگلاندەکان و نابێت بەموڵکی ئەوان. ئەمە هەمان ئەو حاڵەتەیە کە لەناو کۆمەڵگا دەمارگیرەکانی خەلافەتدا هەبووە. خەڵکی ئەو کۆمەڵگا جیاوازانەی کە بەزمانی عەرەبی کەلتورە مەزهەبی و نامەزهەبییەکەیان هێناوەتە ئاراوە، ئەوەی کە کردوویانە هەمووی بووەتە موڵکی ئەو کۆمەڵگایەی کە کۆمەڵگای عەرەبیەو نەبووە بەموڵکی ئەو کۆمەڵگایەی کە بەشداری لە پەرەسەندنی ئەو کەلتورەدا کردووە.

سوکوتلەندییەکان و ویلزییەکان لەناو بەریتانیادا هەرچییەک کە بەزمانە ئینگلیزیەکەو شێوازە ئینگلیزییەکەی کەلتورە مۆدێرنەکە ئەنجامی دەدەن، پەرە بە کەلتورێکی مۆدێرن دەدات کە کەلتورەی کۆمەڵگاکەی خۆیان نییەو کەلتوری کۆمەڵگا ئینگلیزییەکەیە. واتە ئەو کەلتورەیە کە موڵکی کۆمەڵگا ئینگلاندییەکەی ناو بەریتانیایە.

بابزانین مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازی بەپێی چ لۆجیکیک توانیویانە ئەو بڕوایە لەناو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو دەوڵەت-نەتەوەکاندا دروست بکەن، کە نەتەوەخوازی بە دروستکردنی نەتەوە لەناو سنوری سیاسی دەوڵەتدا بە زمان و شێوازی کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگا ئیتنیکییەکان دەوڵەت ناکات بە موڵکی کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگا ئیتنیکییەکان، بەڵکو دەیکاتە موڵکی هەموو کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو ئەو دەوڵەتە؟.

مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازی بڕوایان بە دروستکردن هەیەو ئەو باوەڕە بڵاودەکەنەوە کە دەتوانن لە رێگەی دروستکردنی کەلتورێکی نوێوە لە زمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی و کەلتورە مۆدێرنەکە، کەلتورێک بۆ کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەت بهێننە ئاراوە کە موڵکی هیچ کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان نەبێت وهیچ یەک لەو کۆمەڵگایانە نەتوانێت ببێت بەخاوەنی و لە کۆمەڵگاکانی تری حەرام بکات.

بەپێی ئەم باوڕە ئەوەی دەبێت بە خاوەنی ئەو کەلتورە تەنها ئەو کەسانەن کە دەستبەرداری کەلتورە میللییەکەی خۆیان و زمان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆیان دەبن و ئەم کەلتورە بەو زمان وشێوازە کەلتوریە وەردەگرن کە نەتەوەخوازی بۆی سازکردوون. بەمانایەکی تر ئەوەی کە خاوەنی ئەم کەلتورەیە، تەنها ئەو کەسانەن کە لەپێناو کەلتورە دروستکراوە مۆدێرنەکەدا وازیان لە زمان و کەلتوری کۆمەڵگا جیاوازەکانی خۆیان هێناوە. واتە وازهێنان لە زمان وکەلتوری خۆ، مەرجە بۆ هەموو ئەو کەسانەی کە دەبنە خاوەنی ئەو کەلتورەی کە دەوڵەتەکە دەکات بە دەوڵەت-نەتەوە.

لێرەدا پرسیارێک رووبەرووی ئەم بیروباوڕە دەبێتەوە ئەویش ئەوەیە: کەسانی ناو ئەو کۆمەڵگایەی کە زمان و شێوازە کەلتورییەکەیان شێوەی کەلتوری کەلتورە مۆدێرنەکەی پێ دیاری کراوە راستە بۆ بەدەستهێنانی ئەو کەلتورە نەتەوەییە مۆدێرنە واز لە کەلتورە ئیتنیکیەکەی خۆیان دەهێنن وکەلتورە مۆدێرنەکە وەردەگرن، بەڵام بەوەی کە زمان و شێوازە کەلتورییەکەی ئەو کەلتورە دروستکراوە زمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگاکەی خۆیانە، ئەوان وەک کەسانی ناو کۆمەڵگاکانی تری ناو ئەو دەوڵەتە دەستبەرداری زمان و شێوازە کەلتورەیەکەی خۆیان نابن و زمان و شێوازە کەلتورییەکەی خۆیان لە پەرەسەندن ناخەن، بەڵکو زیاتر پەرە بە زمان و شێوازی کەلتوری کۆمەڵگاکەی خۆیان دەدەن. ئەو کۆمەڵگایەش تاکە کۆمەڵگایەکە بۆی هەیە لەناو کەلتورە مۆدێرنە بێلایەنەکەدا زمان و شێوازی کەلتوری خۆی پەرە پێبدات و کەلتورە نامۆدێرنەکەی خۆی بگۆڕێت بەکەلتورێکی مۆدێرن. هەر بەشداریکردنێکی کۆمەڵگاکانی تریش بۆ پەرەپێدان بەو کەلتورە دروستکراوە، دەبێتە هۆی ئەوەی کەلتوری ئەو کۆمەڵگایە پەرە بسێنێ و کەلتوری کۆمەڵگاکانی تریش بەروە پوکانەوە بڕوات.

وەڵامی ئەم دوو ئایدیۆلۆجیایە بۆ ئەم پرسیارە ئەوەیە: ئەو زمان و شێوازەی کە لە یەکێک لە کۆمەڵگاکانی ناو دەوڵەت بۆ دروستکردنی کەلتورە نەتەوەیەکە وەرگیراوە، بە پرۆسەی دروستکردندا براوەو ئەم پرۆسەی دروستکردنە وای لێکردووە کە بگۆڕێت بۆ زمان و شێوازێکی کەلتوری نوێ وجیاواز لەو زمان و شێوازەی لێی وەرگیراوە، بۆیە ناکرێت ئەو زمان و شێوازەی کە بۆ دروستکردنی شێوەی نەتەوەیی کەلتورە مۆدێرنە بێ

شێوەکە وەرگیراوە بە هەمان زمان و شێوازی کەلتورە نەتەوەییەکە بزانرێت.

ئەو زمـان و شـێوازە کەلتـورییەی کە نەتەوەخـوازی شـێوەی نەتەوەیـی کەلتـورە نەتەوەیـیەکەی پێ دیـاریکردووە بەهـۆی جیاوازی مـادەی کەلتـورە مـۆدێرنەکە لە مـادەی کەلتـورە نـامۆدێرنەکەی کۆمەڵگـا ئیتنیکیـیەکە، بـووەتە کەلتورێکی جیاوازو سەربەخۆ لەو کەلتورە نامۆدێرنە، بۆیە گەر کۆمەڵگاکانی تـریش ئەو کەلتـورە دروسـتکراوە نـوێیە وەرگـرن، ئەمە وایـان لـێ ناکـات لەئەندامی کۆمەڵگاکەی خۆیانەوە ببن بە ئەندامی ئەو کۆمەڵگا ئیتنیکییە، بەڵکو دەبن بەئەندامی کۆمەڵگایەکی نوێ کە هیچ لەو کۆمەڵگایانە نییە کە لە سنوری سیاسی ئەو دەوڵەتەدا هەن.

ئەو بـاوەڕەی کە مـۆدێرنیزم و نەتەوەخـوازی لەنـاو خەڵکـی نـاو دەوڵەتە مۆدێرنەکانـدا بەبێلایەنـی کەلتـورە نەتەوەیەکەی دەوڵەتـی نەتەوەیـی دروسـتی دەکەن، گەر بەپێـی تیـۆری دروسـتکردن لێـی بکـۆڵینەوە دەبینـین لەسـەر هەڵەیەکی لۆجیکی دامەزراوەو بـاوڕێکە هەوڵـدەدات ئەو راسـتییە بشـارێتەوە کە لەنـاو ئەو دەوڵەت-نەتەوەیەدا کە نەتەوەخـوازی دروسـتی کـردووە، کۆمەڵگا جیاوازەکانی ناو دەوڵەت خراونەتە خزمەتی ئەو کۆمەڵگا ئیتنیکییەی کە ئایدیاڵی کەلتورە نەتەوەییەکە لەزمان وشێوازە کەلتورییەکەی وەرگیراوە.

بۆنمـوونە لە بەریتانیـادا نەتەوەخـوازیی ئینگلیـزی و مۆدێرنیزم لە رێگەی ئەو هەڵە لـۆجیکییەوە توانیویـانە خەڵکـی نـاو کۆمەڵگـای سـوکوتلەندی و کۆمەڵگـای ویڵـزی بـخەنە خزمەتـی کەلتـورە پەرەسـەندووەکەی کۆمەڵگـای ئینگلانـدییەوە، بەو بیـانوەی کە مـادام ئەو کەلتـورە لەکەلتـورێکی ئیتنیکیـیەوە گۆڕاوە بۆ کەلتورێکی مـۆدێرن، بووە بەکەلتوری هەرسێ کۆمەڵگاکەو لەوە کەوتووە تەنها کەلتوری ئینگلاندەکان بێت. بـابزانین ئەو هەڵە لۆجیکییەی کە توانـای شـاردنەوەی ئەم راستییەی لە خەڵک هەیە دەکەوێتە کوێی پرۆسـەی دروسـتکردنەوە؟. لە پرۆسـەی دروسـتکردنی هەر شـتێکدا دەبێـت شێوەیەک(ئایدیاڵ)و مادەیەک(هیولایەک) هەبێت و کارایەک بە یەکەمیان واتە شێوەکە شێوەی دووەمیان دیاری بکات. بۆ نموونە کەسێک دەیەوێت لە زێڕ پەیـکەری سـوکرات دروسـت بکـات، دەبێـت شـێوەکەی سـوکرات لە سـوکرات وەرگرێت و مادەکەش لەو زێڕە وەرگرێت کە خـاوەنی شـێوەیەکی دیاریکراو نییەو شێوەکەی سوکرات بدات بە زێڕە بێ شێوەکەو بەمە زیڕەکە لە زێڕێکی

شـێوەنادیارەوە بکـات بە زێڕێکـی شـێوەدیار. ئەو پەیکەرسـازەی بەم کـارە شێوەکەی نەکردووە بە مـوڵکی زێڕەکە، بەڵکو زێڕەکەی کردووە بە مـوڵکی شێوەکە.

ئەو دروستکراوە نوێیەی کە ئەو پەیکەرسازە دروستی کردووە، زێڕێکی پەیکەرین نییەو پەیکەرێکی زێڕینە. زێڕەکە بەوەی چووەتە نـاو پێکهـاتەی پەیـکەرەکەی سـوکراتەوە شوناسـی خـۆی بزرکـردووە. بەڵام شـێوەکەی سـوکرات بەوەی کەچـووەتە نـاو ئەو پەیـکەرەوە شوناسـەکەی خـۆی و هەرخۆیەتییەکەی پاراستوەو نەبووە بەشێوەی شتێکی تر یان کەسێکی تر. زێڕەکە بەوەی چووەتە ناو پێکهاتەی ئەو دروستکراوەوە لەوە کەوتووە پێی بوترێت زێڕ، زێڕەکە لەناو پەیکەرەکەدا تەنها خاسیەتێکە لە خاسیەتەکانی پەیـکەرەکەو بـوون و شوناسـی خـۆی لەدەسـتداوەو ئەوەی کە هەیەو لەو دروستکردنە کەوتووەتەوە پەیکەرە نەک زێڕ.

نەتەوەخـوازی دەیانەوێـت بـڕوا بە خەڵکـی بهێنـێ بەوەی کە ئەو کەلتـورە نەتەوەییەی کە لە شێوەی کەلتورێک لە کەلتورەکانی کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی و مـادەی کەلتـورە مـۆدێرنەکە دروسـتی دەکـات، بەو دروسـتکردنە کەلتـورە مـۆدێرنەکە بـوون و شوناسـی خـۆی لەنـاو بـوون و شوناسـی شـێوە کەلتـوریەکەی ئەو کۆمەڵگـایەدا بـزر نەکـردووەو شـێوە کەلتـورییەکەی ئەو کۆمەڵگـایە بـوون و شوناسـی خـۆی لەنـاو ئەو مـادەیەدا بزرکـردووە کە لە کەلتورە مۆدێرنەکە وەرگیراوە. لەکاتێکدا ئەوەی لەپرۆسەی دروستکردنی ئەو کەلتـورە نەتەوەییەدا بـوون و شوناسـی خۆی بزردەکـات مـادەکەیەو ئەوەی بـوون و شوناسـی دروسـتکراوەکە دیـاری دەکـات، کەلتـورە ئیتنیکیـیەکەیە لەرێگەی شێوەکەیەوە.

شێوەی پەیکەری پەیکەرسازەکە لەسوکرات وەرگیراوە وهیولاکەی لەزێڕ، پەیکەرەکە پەیکەر سوکراتە نەک پەیکەری زێڕەکە، بۆ نموونە ئەو کەلتورە نەتەوەییەی کە نەتەوەخوازی تورکی بە ناوی کەلتوری نەتەوەییەوە دروستی کـردووە، کەلتـورە مۆدێرنەکە نییەو کەلتـوری تـورکییە، چـونکە شـێوەی ئەو کەلتورە لە کەلتورە ئیتنیکییەکە وەرگیراوە نەک لەکەلتورە مۆدێرنەکە، ئەوەش شـوناس وبـوونی ئەو کەلتـورە دیـاری دەکـات تـورکی بـوونەکەیەتی نەک مـۆدێرن بـوونەکەی. ئەم دەرئەنجـامەش تەواو پێچەوانەی ئەو دەرئەنجـامەیە

کە گێلنەر و مۆدێرنیستەکان لەبارەی ئەو کەلتورەوە پێی گەیشتوون کە نەتەوەخوازی دروستی کردووە.

گێلنەر پێی وایە نەتەوەخوازی بەناوی کەلتورێکی ئیتنیکییەوە سەرقاڵە بە دروستکردن و پەرەپێ دانی کەلتورە مۆدێرنەکە، بەڵام بەپێی بنەماکانی دروستکردن، ئەم هاوکێشەیە تەواو پێچەوانەیەو نەتەوەخوازی بەناوی دروستکردن و بڵاوکردنەوەی کەلتورە مۆدێرنەکەوە سەرقاڵە بەبڵاوکردنەوەو پەرە پێدانی کەلتوری ئیتنیکی ئەو کۆمەڵگایەی کەشێوە کەلتوریەکەی لێوەرگرتووە.

ئەوەی وایکردووە کە خەڵکی بە ئاسانی بەسەر ئەو هەڵە لۆجیکییەدا بڕۆن و بڕوا بەوە بهێنن کە نەتەوەخوازی کەلتورێکی نوێی بەناوی کەلتوری نەتەوەییەوە دروستکردووەو ئەم کەلتورە مەحکوم نییە بەبوون و شوناسی کەلتوریی هیچ کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی، ئەوەیە کە ئەوەی ناو نراوە کەلتوری مۆدێرن وەک کەلتورێکی جیهانی سەریریان کردووە و بەو کەلتورەیان زانیوە کە مەحکوم نییە بەبوون و شوناسی هیچ کۆمەڵگایەک و وەرگرتنی نابێتە هۆی ئەوەی ئەو کۆمەڵگایەی وەریگرتووە مەحکوم ببێت بەبوون و شوناسی کۆمەڵگایەکی غەیری خۆی.

وێناکردنی کەلتوری مۆدێرن بەکەلتورێکی تەواو، جگە لە وەهمێک هیچی تر نییە. گەر کەلتورە مۆدێرنەکە کەلتورێکی تەواو بوایە، دەبوایە زمان وشێوازێکی سەربەخۆی هەبووایەو پێویستی بەوە نەبووایە لەزمان و شێوازی کەلتورە ئیتنیکییەکان زمان و شێوازە جیاوازەکانی خۆی دروست بکات.

کەلتوری مۆدێرن بەوە مۆدێرنە کە سەربەخۆ درووستبووەو بوونی سەرچاوەی لە هیچ کەلتورێکی ئیتنیکییەوە نەگرتووە. گەر ئەمەش وابێت ئەوە ناکرێت بڵێین ئەو شێوە جیاوازانەی کە کەلتورە مۆدێرنەکە لەناو دەوڵەت-نەتەوەکاندا هەیەتی ئەوانیش داهێنراوێکی نوێن وسەربەخۆ دروستبوون و بوونیان سەرچاوەی لەزمان و شێوازی کەلتوری هیچ کۆمەڵگایەکەوە نەگرتووە. لەڕاستیدا شێوە جیاوازەکانی کەلتورە مۆدێرنەکە هیچیان نوێ نین و هەموویان سەرچاوەیان لەزمان وشێوازی ئیتنیکێک لە ئیتنیکەکانەوە گرتووە، ئەمەش وایکردووە کەلتورە مۆدێرنەکە لەناو جیهاندا مەحکوم بێت

بەو شێوە جیاوازانەی کە لەناو دەوڵەت-نەتەوەکانی جیهاندا شێوەی خۆی پێ دیاری کردووون.

بەرلەوەی نەتەوەخوازییەک بە زمان و شێوازی ئیتنیکێک لە ئیتنیکەکان کەلتورە مۆدێرنەکە بکات بە کەلتورێکی نەتەوەیی، ئەم کەلتورە مۆدێرنە جگە لە مادەی کەلتورێکی نەتەوەیی هیچی تر نییە.

کەلتوری مۆدێرن وەک ئەو قوڕە وایە کە هەر منداڵێک بە ئارەزووی خۆی شێوەیەکی دەداتێ و دەیکات بەو شتەی کە خۆی دەیەوێت. لەکاری ئەم منداڵانەشدا ئەوەی دروست دەبێت قوڕەکە نییە، بەڵکو ئەو شێوەیەیە کە لەناو خەیاڵی ئەواندایە، ئەوان قوڕەکەیان دەوێت تا ئەوەی پێ دروست بکەن کە لەخەیاڵیاندا هەیە. نەتەوەخوازییش کەلتورە مۆدێرنەکەی بۆ ئەوە دەوێت ئەو شێوەیەی لەناو خەیاڵگە ئایدیۆلۆجییەکەیداو لە کەلتوری ئیتنیکی کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکانی ناو سنوری سیاسی دەوڵەت وەریگرتووە، لەو مادەیەدا وەدی بهێنێ کە لە کەلتورە مۆدێرنەکە وەریگرتووە. ئەوەی لەکاری نەتەوەخوازی دەکەوێتەوە کەلتورە مۆدێرنەکە نییە، بەڵکو کەلتورە ئیتنیکیەکەیە لەمادەی کەلتورە مۆدێرنەکەدا.

واتە ئامانجی نەتەوەخوازی پەرەدان نییە بە کەلتورە مۆدێرنەکە لە ڕێگەی شێوە کەلتورییەکەی ئیتنیکێک لە ئیتنیکەکانەوە، بەڵکو ئامانجی پەرە پێدانی کەلتورێکی ئیتنیکییە لە ڕێگەی ئەو مادە کەلتورییەوە کە ناونراوە کەلتوری مۆدێرن.

کاتێک بیرمەندانی نەتەوەخوازی باسی مۆدێرنیتێ و کەلتورەکەی دەکەن، ئەو باوڕە لای خەڵکی دروست دەکەن کە مۆدێرنیتێ خاوەنی کەلتورێکی سەربەخۆیەو ئەم کەلتورە کەلتورێکی هەمەکییەو بەسروشتی هیچ کۆمەڵگایەکی ئیتنیکی و مەزهەبی دیاری نەکراوەو کەلتورێکی بێ ڕیشەو ڕەچەڵەکەو لەدەرەوەی سروشتە بەشەکییەکەی کۆمەڵگا سروشتییەکانەوە پەیدابووە. هەر ئەم خاسیەتەی ئەو کەلتورەیە وادەکات کە بۆ هەموو کۆمەڵگایەک دەست بدات و توانای ئەوەی هەبێت ببێت بە کەلتورێکی جیهانی.

بەپێی ئەم باوڕە ئەو شێوە جیاوازانە کە کەلتورە مۆدێرنەکە لەناوچە جیاجیاکانی جیهاندا لەڕێگەی دەوڵەت-نەتەوەکانەوە دەیان نوێنێ، وەک مادەی ئەو کەلتورە داهێنراوی نوێن و سەر بە کەلتورە ئیتنیکی و

مەزهەبییەکانی ئەو ناوچانە نین. بۆ نموونە شێوە ئینگلیزییەکەی کەلتورە مۆدێرنەکەو شێوە عەرەبییەکەی و شێوە تورکییەکەی و شێوە ئەمریکییەکەی و ...هتد هەموویان داهێنراوی نوێن و لە زمان و شێوازی کەلتوریی کەلتوری مەزهەبی وئیتنیکییە کۆنەکانی ئەو کۆمەڵگایانە وەرنەگیراون.

بەپێی ئەم باوەڕە ئەو زمانە جیاوازانەی کە کەلتورە مۆدێرنەکە لەناو دەوڵەت-نەتەوەکاندا پێیان دەدوێت، وەک ئامێری کۆمپیوتەرو ئۆتۆمبێل و هەر ئامێرێکی تر داهێنراوی نوێن و لەڕووی بوونەوە جیاوازن لە زمانی کەلتورە ئیتنیکی و مەزهەبییەکانی ئەو کۆمەڵگایانەو ئەوەی لەنێوانیاندا یەکە تەنها ناوەکانیانەو زمانی ئینگلیزی وعەرەبی وئەڵمانی ...هتد داهێنراوی نوێن و دەکرا ئەم داهێنراوە نوێیانە ناوی نوێیان لێ بنرێت و هەڵگری هەمان ناوەکانی ئەو زمانە کۆنانە نەبن. پێداگرتنی نەتەوەخوازی لەسەر ئەوەی کە ئەو زمان و شێوە کەلتوریانەی کەلتورە مۆدێرنەکە هەیەتی داهێنراوی نوێن و پێشتر لەناو کۆمەڵگا پریمۆدێرنەکاندا بوونیان نەبووە، سەپاندنی سیستمی دروستکردنی ئامێرەکانە بەسەر زمان و کەلتوردا.

بەپێی ئەم بیروباوەڕە راستە کۆمپیوتەر لەو مادە سروشتیانە دروست دەکرێت کە پێشتریش لەناو سروشتدا هەبوون، بەڵام ئەو مادانە جارێکی تر دەبێت بە دروستکردندا ببرێن، تا ببن بەو مادە شیاوانەی کە کۆمپیوتەرەکەی لێ دروست دەکرێت. بۆیە ئەو مادە شیاوانەی کە کۆمپیوتەرەکەیان لێ دروست دەکرێت مادەی نوێن و پێشتر لە سروشتدا بوونیان نەبووە. ئایدیاڵی کۆمپیوتەرەکەش کە لەناو ئەو مادە دروستکراوانەدا شێوە دەگرێت، پێشتر بوونی نەبووە بەرهەمی مۆدێرنیتێیە.

بەپێی ئەم باوڕە ئەوەی لە مۆدێرنیتێ دەکەوێتەوە مۆدێرنەو ناکرێت لەناو رابردوودا بۆ بوونی بگەڕێین. گەر لەبواری ئامێرسازیدا ئەمە راست بێت ئەوە لەبواری کەلتورسازیشدا ئەو کەلتورەی لە مۆدێرنیتێ دەکەوێتەوە ئایدیاڵەکەشی و مادەکەشی نوێن و بوونیان لە کۆمەڵگا پریمۆدێرنەکاندا نەبووە.

لەڕاستیدا نەک ئایدیاڵ و مادەی کەلتورە مۆدێرنە جیاوازەکان نوێ نین، ئایدیاڵ و مادەی ئامێرە مۆدێرنە جیاوازەکانیش نوێ نین و مادەی ئەو ئامێرانە لەوەتەی گەردوون هەیە لەناو سروشتدا هەبووە و ئایدیاڵی ئەو

ئـامێرانەش بەر لەوەی لەنـاو بـوونەوەرێکی ئامێریـدا شـێوەگیر بکـرێن، لەنـاو عەقڵــی مرۆیــدا بوونیــان هەبــووەو زۆرێکیــان لەلایەن ئەو فەیلەســوفانەوە دۆزراونەتەوە کە ســەر بە ســەردەمی رۆشــنگەرین و ســەر بەســەردەمە مۆدێرنەکە نین. ئایدیاڵی کۆمپیوتەر بەر لەوەی لە سـەردەمە مـۆدێرنەکەدا لە مادەکەیدا بەرجەسـەتە بکرێت، لەلایەن لایبنیتـزەوە دەدۆزرێتەوە. دیکـارت و لایبنیتـز و نیوتن و باسکال و زانـا هاوسـەردەمەکانیان کە سـەر بەسـەردەمە مــۆدێرنەکە نەبــوون و ســەر بەو کۆمەڵگایــانە بــوون کە بەر لە کۆمەڵگــا مۆدێرنەکان بوونیان هەبووە، دۆزەرەوەی زۆربەی ئەو ئایدیالانەن کە دواتـر لە ســەردەمە مــۆدێرنەکەدا لە شــێوەی کــۆمەڵە بــوونەوەرێکی ئــامێری جۆراوجۆردا دادەهێنرێن.

گەر ئامێرە مۆدێرنەکان مـادەو ئایدیاڵەکەیان کۆن بێت و مـۆدێرن نەبێت، چـۆن دەتـوانین بڵێـین ئەو کەلتـورە مـۆدێرنە جیـاوازانەی کە لە سـەردەمە مۆدێرنەکەدا سەریان هەڵداوە بوونەوەری کەلتوری تـازەن و بەر لەسـەردەمە مۆدێرنەکە بوونیان نەبووە. چۆن دەتوانین بڵێین زمانی عەرەبی -کە زمـانێکە هەزاروچوارســەد ســاڵە هەروەک خــۆیەتی- بەرهەمــێکە لە بەرهەمەکــانی مۆدێرنەو زمانێکی نوێیەو جیاوازە لەو زمانە عەرەبییەی کە بەر لە سـەردەمە مۆدێرنەکە هەبووە؟.

لە راستیدا مۆدێرنیزم جگە لەباوەڕێکی هەڵە بەو دنیایەی کە مرۆڤی ئێسـتا تیایـدا دەژی، هیچمــان لەبــارەی ئەو دنیــا نــوێیەوە پــێ ناڵێـت. مـۆدێرنیزم دەیەوێـت کـوێرانە بـڕوا بەوە بهێنـین کە هەر چـی لەنـاو ئەم دنیـایەدا هەیە تەنــانەت بە مرۆڤەکانیشــەوە بــوونەوەری نــوێن وخــوایەکی تــر دروســتی کــردوون کە ئەو خــوایە نیــیە بوونەوەرەکــانی دنیــای بەر لە مــۆدێرنیتێی دروسـت کـردوون. ئەو مـرۆڤەی کە فۆکـۆ لە کۆتـایی کتێبـی>وشــەکان و شتەکان<دا وەک بوونەوەرێک باسی دەکات کە دووسـەد سـاڵ نابێت لەدایـک بووەو زۆریشی نەماوە کۆتایی پێ بێت، ئەو مرۆڤەیە کە ئەم خواوەندە نـوێیە لەماوەی ئەو دوو سەدساڵەی تەمەنی خۆیدا لەگەڵ هەموو شتەکانی تری نـاو جیهانە دروستکراوەکەی خۆیدا دروستی کردووە.

مــۆدێرنیزم دەیەوێـت ئەو باوەڕەمــان لا دروســت بکـات کە مــۆدێرنیتێ خواوەنــدێکی نــوێیەو ئەوەی لەنــاو دنیــای ئێســتادا هەیە هەموویــان ئەو

خوڵقانـــدوونی و مـــوڵکی ئەون، ئەوانەش ئەو نەیخوڵقانـــدووە، بـــوونێکی خورافییـان هەیەو نابێت کەس بـڕوا بە بوونییـان بکـات. هەر ئەم بیروبـاوڕە دەیەوێـت ئەوە سـاغ بکـاتەوە ئەو زمـان و شـێوە جیـاوازانەی کە کەلتـورە مۆدێرنەکە لەناوچە جیاجیاکانی جیهاندا زمان و شێوە جیاوازەکانی خۆی پێ دیـاریکردووە، مـۆدێرنیتێ دایهێنـاون و مـوڵکی هـیچ کۆمەڵگـایەکی ئیتنیکـی ومەزهەبـی نیـین. ئەو زمـان و شـێوازە کەلتوریـانەش کە مـۆدێرنیتێ وەک کەرەسـتەیەکی خـاو بەپرۆسـەی دروسـتکردندا نەیبـردوون و نەیکـردوون بەبـوونەوەرێکی کەلتـوری نـاو دنیـا کەلتـورییەکەی خـۆی، دەبێـت وەک کەرەسەتەی خاو بمێننەوەو کەرەستەی خاوبن نەک بوونەوەرێکی کەلتوری ناو دنیا مۆدێرنەکە.

بـۆ نمـوونە لەنـاو دەوڵەت-نەتەوەیەکـی وەک بەریتانیـادا زمـانی ویلـزی و زمـانی سـوکوتلەندی لە بەرامـبەر زمـانی ئینگلیزیدا، زمـان نـین و کەرەسـەتەو مـادەی زمـانین و زمـانی ئینگلیـزی دەکرێـت بـۆ پەرە پێـدان بە بـوونی خـۆی سـودیان لـێ وەرگرێـت و دەشـکرێت وەک کەرەسـتەیەکی خـاو بیـانهێڵیتەوە. زمانی کوردی لە تورکیادا بەرامبەر بە زمانی تورکی نابێت وەک زمان بوونی هەبێت، بەڵکـو تەنهـا دەبێـت کەرەسـتەیەکی خـاوی زمـانیی بێـت و وەک هەر کەرەسـتەیەکی تـری زمـانی بخـرێتە خزمەتـی زمـانی تـورکی و زمـانی تـورکی بـوونی خـۆی پـێ بەهێـز بکـات. بەهەمـان شـێوە شـێوە کەلتورییەکـانی ئەو کۆمەڵگـایەی کە مـۆدێرنیزم بە دروسـتکراوێکی مۆدێرنیتێیـان نازانێـت، مـافی ئەوەیان نییە بوونەوەربن، بەڵکو تەنهـا مـافی ئەوەیـان هەیە کەرەسـتەیەک بـن بـۆ پەرەسـەندن و گەشـە کردنـی ئەو بـوونەوەرە کەلتوریـانەی کە مـۆدێرنیتێ دروستی کردووەن.

بەپێی ئەم بیروباوڕە، مۆدێرنە دروستکەری ئایدیاڵ و شێوەی هەمـوو ئەو کەلتورە نەتەوەییـانەیە کە نەتەوەخـوازییە دەوڵەتییەکـان لەنـاو دەوڵەتەکانیانـدا نەتەوەکانی خۆیان پێکردووە بە دەوڵەت-نەتەوە. بۆ نموونە کەلتورە مـۆدێرنە تورکییەکە کە دەوڵەتە مۆدێرنەکەی پێکراوە بە دەوڵەتـی نەتەوەیی، یـان هەر کەلتـورێکی لەم جـۆرە کە دەوڵەتێکـی پێکـراوە بە دەوڵەت-نەتەوە، شـێوازە کەلتـــورییەکەی و زمـــانەکەی بەرهەمـــی مـــۆدێریتێن ومـــۆدێرنیتێ وەک بـوونەوەرێکی نـوێی نـاو جیهـانەکەی خـۆی دایهێنـاون. ئەو زمـان و شـێوازە

کەلتوریـانەی کۆمەڵگاکـانی تـری نـاو ئەو دەوڵەتەش کە نەتەوەخـوازی ئەو دەوڵەتە نەیکردوون بە شێوەو زمانی کەلتورە دروستکراوەکەی خۆی وەک زمان و شێوازی کەلتوری بوونیان نییەو تەنها مادەیەکی خاون وهیچی تر. ئەم بیروباوەڕە دروست دەبوو گەر مۆدێرنیتێ سەرکەوتوو بوایە لەوەی کە زمانێک بۆ کەلتورەکەی خۆی دروست بکات و زمان و شێوازی کەلتورە ئیتنیکـی و مەزهەبییەکـانی دنیـا پریمـۆدێرنەکە وەرنەگرێـت. مـۆدێرنیتێ لە سەدەی نۆزدەدا لەرێگەی زانا گەورەکانەوە هەوڵیدا زمانێک بۆ کەلتورەکەی دروسـت بکـات و بیکـات بە زمـانێکی جیهـانی، بەڵام لە دروسـتکردنی ئەو زمـانەدا شکستی هێنـا. گەر لە دروسـتکردنی ئەو زمـانەدا سـەرکەوتوو بـوایە ئەوە شیاو بوو بڵێین ئەو شـێوەیەی کە کەلتـورە مۆدێرنەکە لەنـاو دەوڵەت-نەتەوە جیاوازەکاندا وەریگرتووە وەک کەلتورە پیشەییە داهێنراوەکەی نوێیەو مـافی هـیچ کۆمەڵگـایەکی لەو کۆمەڵگایـانەی پێـوە نیـیە کە بەر لەمـۆدێرنیتێ بوونیان هەبووە و هیچ کۆمەڵگایەک لەو کۆمەڵگا ئیتنیکیە پریمۆدێرنانە مافی ئەوەی نیـیە لە رێـگەی شـێوەی کەلتـوریی کەلتـورە مـۆدێرنەکەوە کەلتـورە مۆدێرنەکە بکات بەموڵکی خۆی و لە کۆمەڵگاکانی تری قەدەغە بکات. بەڵام شکستی ئەم خواوەندە لەدروستکردنی زمان و شێوازی کەلتوریی کەلتورە داهێنـراوەکەی خۆیـدا، وایکـردووە کە هەر کۆمەڵگـایەکی ئیتنیکـی بتوانێـت کەلتورە مۆدێرنەکە لە رێگەی ئەو شێوەیەی کە پێی بەخشیوە بیکات بەموڵکی خۆی و رێگە بگرێت لە هەر کۆمەڵگایەکی تری ناو دەوڵەتەکە بە بەخشینی شێوەکەی خۆی ببێتە خاوەنی کەلتورە مۆدێرنەکە.

کێشەی بزووتنەوە کوردییەکان لەگەڵ ئەو چوار نەتەوەخوازییە زاڵەدا کە زمان و شێوازی کەلتوری خۆیان بەخشیوە بەکەلتورە مۆدێرنەکەو کەلتورە مۆدێرنەکەیـان کـردووە بەمـوڵکی کۆمەڵگـا ئیتنیکییەکەی خۆیـان، ئەوەیە کە رازی بن بەوەی کۆمەڵگا کوردییەکەش لەناو ئەو دەوڵەتەدا زمان و شێوازی کەلتوری خۆی بدات بەکەلتورە مۆدێرنەکەو وەک کۆمەڵگا زاڵەکانی ناو ئەو دەوڵەتانە کەلتورە مۆدێرنەکە بکات بە موڵکی خۆی و نەتەوەخوازی زمان و کەلتـورەکەی نەگۆڕێـت بـۆ کەرەسـتەیەکی خـاوی زمـان وکەلتـوری دروستکراوی ئەو کۆمەڵگا زاڵانە.

نەتەوەخـوازی وەک دەرکەوتەی سیاسـی ئایـدیۆلۆجیای مـۆدێرنیزم رێـگە

نـادات بە کۆمەڵگـا کـوردییەکەی نـاو ئەو چـوار دەوڵەتە، شـێوەی کەلتـوری کۆمەڵگاکەی خۆی بدات بە کەلتورە مۆدێرنەکە، چونکە بەپێی ئەم بیروبـاوەڕە لەناو دەوڵەتێکدا تەنها دەبێت کۆمەڵگایەک لە کۆمەڵگاکان شێوە کەلتورییەکەی خۆی بدات بە کەلتورە مۆدێرنەکەو دەبێت کەلتورو زمانی کۆمەڵگاکانی تر ببێتەوە بە مـادەیەکی خـاو و بـوونی خۆی وەک بـوونەوەر لەدەست بـدات و تەنها وەک مادەیەکی خاو بۆی هەبێت بێتە ناو کەلتورە مۆدێرنەکەوە.

مـۆدێرنیزم چـۆن لەدروسـتکردنی شـێوەی کەلتـورەکەی خۆیـدا شکسـتی هێنـاوە، لە دروسـتکردنی بـوونی نەتەوەیـی کوردیشـدا شکسـتی هێنـاوەو نەیتـوانی کـورد وەک میللەتەکـانی تـر بە پرۆسـەی دروسـتکردندا بەرێـت و بیکـات بەبوونەوەرێک لە بوونەوەرەکانی دنیا دروستکراوەکەی خۆی. بەڵام لەبەرامـبەر ئەمەشـدا کـورد بەرگـری لەوە کـردووە کە لە پرۆسـەی دروسـتکردنی بوونەوەرەکـانی ئەودا بگۆڕێت بـۆ مـادەیەکی خـاو و ببێت بە خـۆراکی ئەو چـوار بـوونەوەرەی کە مـۆدێرنیزم لەنـاو ئەو چـوار دەوڵەتەدا وەک چـوار نەتەوەی دروسـتکراوی دەسـتی خـۆی دروسـتیکردن. کێشـەی راسـتەقینەی کـورد لەگەڵ ئەو چـوار بـوونەوەرە دروسـتکراوەدا نییـە، بەڵکـو لەگەڵ ئەو بنەمایەدایە کە مۆدێرنیزم و نەتەوەخـوازی نەتەوەکانی خۆیـان پێ دروسـتکردووە. واتە کێشـەکە لە بنچینـەدا کێشـەی کـوردە لەگەڵ خواوەنـدو دروستکەری ئەو دنیا نوێیەدا کە ناونراوە دنیای مۆدێرن.

کێشەی کوردو بزووتنەوە کوردییەکان لەگەڵ مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازیدا کێشـەیەکی ئایدیۆلۆجییەو کێشـەیەکی پراکتیکی نییە. واتە کێشـەکە ئەوە نییە کە بـۆچی مـۆدێرنیزم لە دروسـتکردنی بـوونی نەتەوەیـی کـورددا شکسـتی هێنـاوەو نەیتـوانی وەک تـورک و فـارس و عەرەب بیکـات بەبـوونەوەرێکی دروستکراوی ناو جیهانەکەی خۆی، بەڵکو کێشـەکەی لەوەدایە کە وێنـاکردنی بۆ بوونی خۆی لەناو جیهانە مۆدێرنەکەدا وێناکردنی نییە بۆ بوونەوەرێک کە نییەو دەبێت دروست بکرێت، بەڵکو وێنـاکردنیەتی بۆ بوونەوەرێک کە هەیەو دەیەوێت لەناو ئەو دنیـا مۆدێرنەشدا پەرە بەبـوونی خـۆی بدات بەبێ ئەوەی هـیچ بـوونەوەرێکی تـر بەهـۆی بـوونی ئەوەوە بگۆڕێت بۆ مـادەیەکی خـاو و بوونی خۆی وەک بوونەوەر لەدەست بدات. بەمانایەکی تر کـورد خـۆی لەنـاو جیهانە مۆدێرنەکەدا دەبینێتەوە وەک بوونەوەرێک کە دەبێت و پەرەدەسێنێ،

نەک وەک بوونەوەرێک کە دروست دەکرێت و پەرەی پێ دەدەرێت. کێشـەی کـورد لەگەڵ مـۆدێرنیزم و نەتەوەخوازیـدا ئەوەیە کە ناتوانێـت بـڕوا بەوە بهێنێت نەتەوەی تورک و فارس و عەرەب بوونەوەری نوێن بەر لە مۆدێرنە بوونیان نەبووە. بزووتنەوە کوردییەکان و کۆمەڵگای کوردی بڕوایان وایە کە ئەم بـوونەوەرانە نـوێ نـین و بەرهەمـی مـۆدێرنیتێ نـین، بەڵکـو هەمـان ئەو بـــوونەوەرانەن کە لە جیهـــانە دروســـتکراوەکەی خەلافەتە مەزهەبییەکانـــدا هەبوون. بۆیە ناکرێت لەناویاندا بتوێتەوەو بوونی ببێت بەبەشیک لەبوونیان و رازیـش نابێـت بەوەی بـوونی لەلایەن ئەوانەوە لەنـاو جیهـانە مـۆدێرنەکەدا نەفی بکرێت و بکرێتەوە بە مادەیەکی خاو.

لەبنچیـنەدا کێشـــەی کـورد کێشـــە نیـیە لەگەڵ ئەو نەتەوەخوازیـانەدا کە بەردەوام بە عەسـای مـۆدێرنیزم و نەتەوەخـوازی بـوونی نەتەوەیـی کـورد سەرکوت دەکەن، بەڵکوو کێشـەیە لەگەڵ خـودی مۆدێرنیزم و نەتەوەخوازی خۆیدا. بۆیە هەڵەیە گەر پێمـان وابێت ئەو چوار دەوڵەتە لە رووی سیسـتەمی سیاسـیەوە گەر وەک دەوڵەتە ئەوروپییەکانیـان لـێ بێـت ئیتـر کێشـەی کـورد چارەسەر دەبێت.

لەراســـتیدا گەر کـــورد لەنـــاوجەرگەی ئەوروپـــاش بـــوایە هەر هەمـــان چارەنوسی ئێستای دەبوو و کێشەکەی هەروەک خۆی دەمایەوە. بۆیە دەبێت لەشوێنێکی ترەوە لە کێشەی کورد بڕوانین و کێشەکەی لەوێوە سەیر نەکەین کە کێشـەیە لەگەڵ ئەو چـوار بـوونەوەرەی کە مـۆدێرنیزم بەنـاوی نەتەوەوە دروسـتی کـردوون، بەڵکـو دەبێـت کێشـــەی کـورد لەوێـوە سـەیر بکرێـت کە کێشـــەیە لەگەڵ ئەو خـــودایەدا کە بوونەوەرەکـــانی ئەم جیهـــانەی دروســـت کردووە. کێشەی کورد لەگەڵ ئەم خـودایەدا کێشـەیە لەگەڵ هێزێکدا کە خۆی کردووە بە خوداو بەڵام وەک فرۆید دەڵێت جگە لە خودایەکی پینەو پەڕۆکراو هیچـی تـرنییە. کێشـــەی ئەم خـــودایە لەگەڵ کـوردا ئەوەیە کە نە دەتوانێـت دروستی بکات و نەدەتوانێت بیکاتەوە بە خۆڵ. ئەوەی ئەم خـودایە دەتوانێت لە بەرامـبەر کـورددا بیکـات، تەنهـا ئەوەیە کە لە بەهەشـتەکەی خـۆی وەک شەیتان مەحرومی بکات و بە یەکجاری نەفرینی لێ بکات.

ئەم خواوەندە بۆ چارەسەرکردنی کێشەی نێوان خۆی و کورد تەنها یەک رێگا لە بەردەمیدا هەیە، ئەویش ئەوەیە کە لەگەڵیدا بکەوێتە ناو ئەو پەیمانەوە

که شــەیتان دوای دەرکردنــی لە بەهەشــت لەگەڵ خــوادا بەســتی، کــوردیش لەدوای ئەوەی مــۆدێرنیزم لە بەهەشــتەکەی خــۆی دەری دەکـــات و بەر نەفرەتــی خــۆی دەخــات تەنهــا داوای ئەوە دەکــات ئەو خوداوەنــدە لەگەڵیــدا بکەوێتە نـاو هەمـان ئەو پەیمـانەوەو وەک شـەیتان تـا کۆتـایی دنیـاکەی خۆی بیهێڵێتەوەو ئازادی بکات لەوەی کە بە تواناکانی خۆی بکەوێتە نـاو ململانـێ لەگەڵ جێنشـــینە دروســـتکراوەکانی ئەوداو ئـــازاد بێـــت لەوەی کە ئەو بـوونەوەرانە وەک خـۆی گـومڕا بکـات و بەر نەفـرەتەکەی خوایـان بخـات و بەرەو هەمان چارەنوسیان بەرێت کە خۆی توشی بووە.

کورد وەک شەیتانی ناو بەهەشتە دروستکراوەکەی مۆدێرنیزم تەنها یەک داوای لەم خواوەنـــدەو دەســـت وپێوەنـــدەکانی هەیە، ئەویـــش ئەوەیە لەبەرامبەریدا پەیڕەوی هەمان ئەو دیموکراسیەت و ئازادییە بکەن کە خوا لە نێـوان خـۆی و شــەیتاندا پەیـڕەوی دەکـات و رازی دەبێـت بەوەی تـارۆژی رەسـتاخێز ئـازاد بێـت لەوەی کەخـۆی دەیەوێـت بیکـات گەرچـی ئەوەی کە دەیکات گومڕاکردنی ئەو دروستکراوە نوێیانەش بێت کە خوا بۆ جێنشینیی خۆی لەسەر زەوی دروستی کردوون. کورد لەم خواوەندە ئەوەندەی دەوێت کە رازی بێـت بەوەی وەک شــەیتان بکەوێـتە نـاو ململانـێ لەگەڵ جێنشـینە دروسـتکراوەکانی ئەوداو ئـازادانە بتوانێت هەوڵـی سـەلماندنی ئەوە بـدات کە خـۆی بـڕوای پێیەتـی و ئـازادانە تواناکـانی خـۆی تـاقی بکـاتەوەو هەوڵ بـدات بیســـەلمێنێ ئەوەی کە ئەو بـــاوڕی پێیەتـــی راســـتەو هەڵە نیـــیە. کـــورد لەم خواوەنـد تەنهـا ئەوەنـدەی دەوێـت کە -وەک خـوا لە بەرامـبەر شــەیتاندا- لەگەڵیدا پەیـڕەوی لە دیموکراسیەت بکات و هێزی خۆی بەرامبەری بەکار نەهێنـێ و سـەرکوتی نەکـات و رێگەی بـدات لەنـاو جیهـانە دروسـتکراوەکەی ئەودا وەک دروســتکراوەکانی ئەو ئــازادانە پەرە بەبــوونی خــۆی بــدات و تواناکانی بوونی خۆی تاقی بکاتەوەو راستی رێگاکەی خۆی بسەلمێنێ.

٣) بوونی نەتەوەیی کورد لە نێوان تیۆری عەقڵی و تیۆری دروستەییدا

تیـۆری دروسـتەیی لەسـەر بنەمـایەک دامەزراوە کە بنەمـای دروسـتکردنە، بەپێــی ئەم تیــۆرە هەر شــتێک لە ســەردەمە مــۆدێرنەکەدا لەلایەن ویســتی خواوەندانەی مرۆڤەوە دروست نەکرابێت، ناتوانین وەک بوونەوەرێک باس لە

بـوونی بکەیـن. دروسـتنەکراوەکان تەنهـا مـادەیەکی خـاون بـۆ دروسـتکردن، هەرکاتێک لەلایەن ئەو ویستە خواوەندییەوە بە پرۆسـەی دروسـتکردندا بـران، ئەوە دەبن بە بوونەوەر. هەر لەم روانگەیەوە زمـان و کەلتـورو نەتەوە بەوە بـــوون پەیـــدا دەکەن کە ئەو ویســـتە خواوەنـــدانەی مـــرۆڤ لە زمـــانە سروشـتییەکان و ئیتنیکە سروشـتییەکانەوە دروسـتی کـردبن. گەر زمانێک لە رێـگەی سـتانداردکردنەوە نەبووبێـت بە زمـانی کەلتـورە مـۆدێرنەکە، وەک زمـانێکی راسـتەقینە بـوونی نابێت. تەنهـا ئەو زمانـانە زمـانن کە بە پرۆسـەی بەستاندرادکردندا رۆشتوون و بوون بە زمانی ئەو کەلتورە، ئەوانی تـر زمـان نین بەڵکوو کەرەسـەتەی دروستکردنی زمانن.

بەپێی ئەم تیۆرە کورد نەتەوە نییە، چوونکە ویستی خواوەندانەی مۆدێرنیزم لە رێـــگەی بزووتنەوەیەکـــی نەتەوەخـــوازەوە بە پرۆســـەی دروســـتکردندا نەیبردووەو دروستی نەکردووە، کورد تەنهـا مـادەی دروستکردنی نەتەوەیەو هەتا نەتەوەخوازییەک شـێوەی نەتەوەی پێ نەدات نابێت بە نەتەوە. بەهەمـان شـێوە زمـانی کـوردی لەگەڵ ئەوەشـدا بـووە بە زمـانی کەلتـورە مـۆدێرنەکە، ناکرێـت بە زمـان بزانرێـت، چـوونکە تـا ئێسـتاش ئەم زمـانە وەک زمـانێکی ستاندارد لەلایەن نەتەوەخوازییەکەوە دروست نەکراوە.

لەبەرامـبەر فشـاری ئەم بیروبـاوەڕەدا زمـانی کـوردی وکۆمەڵگـای کـورد نەگۆڕاون بۆ مادەیەکی خـاوی زمـانێکی سـتانداردو نەتەوەیەکی دروسـتکراو، زمانی کوردی لەگەڵ ئەوەشدا بە پرۆسەی دروسـتکردندا نەبـراوە، بەڵام وەک هەر زمـــانێکی ســـتانداردو دروســـتکراو ئەو ئەرکـــانە جێبەجـــێ دەکـــات کە ســەردەمە مـۆدێرنەکە خسـتوویەتییە ئەسـتۆی. ئەمەش وایکـردووە وەک ئەو زمانـانە نەبێت کە نەبـوون بە زمـانی سـتانداردو لەئاسـتە زارەکیـیەکەدا وەک کەرەسەتەی خاوی زمانێکی ستاندارد ماونەتەوە.

لەلایەکی تریشـەوە زمانی کوردی لەبەر ئەوەی بە پرۆسـەی دروسـتکردندا نەڕۆشـــتووەو نەبـــووە بە زمـــانێکی دروســـتکراو، مـــۆدێرنیزم وەک زمـــانە دروســـتکراوەکان دان بە بوونیـــدا نانێـــت. زمـــانی کـــوردی نە وەک زمـــانە زارەکییەکـــان مـــادەی خـــاوی زمـــانێکی دروســـتکراوە نەوەک زمـــانە دروسـتکراوەکان بـوونێکی دروسـتکراوی هەیە. ئەمەش وایکـردووە لە نێـوان بوون و نەبووندا بێت. لە روانگەی مۆدێرنیزمەوە زمانە سروشتییەکان یان بە

پرۆسەی بەستانداردکردندا براون و بوون بە زمانێکی راستەقینە، یان وەک مادەی خاوی زمانێکی راستەقینە ماونەتەوەو بوونێکی راستەقینەیان نییە. واتە بەپێی ئەم بۆچوونە ئەوەی کە کۆمەڵگا زمانییەکان پێی دەدوێن یان مادەیەکی خاوە بۆ دروستکردنی زمان یان زمانێکی دروستکراوە. ئەو کۆمەڵگا زمانییەی کە زمانەکەی ستانداردە خاوەنی زمانەو ئەو کۆمەڵگا زمانییەی زمانەکەی زارەکییە، خاوەنی مادەیەکی خاوی زمانییەو خاوەنی زمان نییە. جگە لە زمانی دروستکراو و مادەی خاوی زمان، شتێکی تر بوونی نییە.

بەڵام زمانی کوردی ئەوە نیشاندەدات کە نە زمانێکی دروستکراوەو نە مادەی خاوی زمانێکی دروستکراوە. زمانێکی دروستکراو نییە، چوونکە ستاندارد نییە، مادەی خاوی زمانێکی دروستکراویش نییە، چوونکە زمانێکی زارەکی نییەو لەناو کۆمەڵگاکەی خۆیدا هەموو ئەو ئەرکانە جێبەجێ دەکات کە زمانێکی ستانداردی نەتەوەیەکی دروستکراو جێبەجێیان دەکات.

ئەوەی لەبارەی زمانی کوردییەوە راستە لەبارەی کۆمەڵگای کوردیشەوە راستە، واتە کۆمەڵگای کوردی وەک ئەو کۆمەڵگا ئیتنیکیانە نییە کە مۆدێرنیزم کردوونی بە مادەیەکی خاو بۆ نەتەوە دروستکراوەکان و وەک نەتەوە دروستکراوەکانیش بە پرۆسەی دروستکردندا نەبراون و نەبوون بە نەتەوەیەکی دروستکراو. کۆمەڵگای کوردی لەبەر ئەوەی بە پرۆسەی دروستکردندا نەبراوە، وەک نەتەوە دروستکراوەکان نەتەوە نییە، لەبەر ئەوەش هەڵگری هەمان ئەو خاسیەتانەیە کە نەتەوەیەکی دروستکراو هەیەتی مادەی خاوی نەتەوەیەکی دروستکراویش نییە. ئەو حاڵەتە ئۆنتۆلۆجییەی کە کورد لە سەردەمە مۆدێرنەکەدا تێی کەوتووە، تیۆرە دروستەییەکە ناتوانێت لێکی بداتەوە، چوونکە تیۆرە دروستەییەکە تەنها دەتوانێت حاڵەتی ئەو کۆمەڵگایانە لێکبداتەوە کە خۆیان و زمانەکەیان بوونەتە مادەییەکی خاو بۆ نەتەوەیەکی دروستکراو لەگەڵ ئەو کۆمەڵگایانەدا کە خۆیان و زمانەکەیان دروستکراون. مۆدێرنیزم لە دەرەوەی ئەم دوو حاڵەتەدا توانای ئەوەی نییە لە حاڵەتی سێهەم تێ بگات و لێی بکۆڵێتەوە.

کۆمەڵگای کوردی و زمانەکەی نیشاندەری ئەوەن کە لە دەرەوەی ئەو دوو حاڵەتە حاڵەتی سێهەم هەیەو حاڵەتی سێهەمیش حاڵەتی ئەو کۆمەڵگایەیە

کە خۆی و زمانەکەی بە پرۆسەی دروستکردن و ستانداردکردندا نەبراون و بەڵام هەموو ئەو ئەرکانەش جێبەجێدەکەن کە کۆمەڵگا دروستکراوەکان و زمانەکانیان لە ئەستۆیانە. هەر ئەمەش وایکردووە کە نەبن بە کەرەستە بۆ کۆمەڵگایەکی دروستکراو و زمانە ستانداردەکەی. بەپێی تیۆرە دروستەییەکە نەتەوە دروست دەکرێت، واتە نەتەوە لەو بوونەوەرانەیە کە بەدروستکردن هەیەو بەبێ بوونی پرۆسەیەک بۆ دروستکردنی بوونی نابێت،

گەر لەناو سەردەمە مۆدێرنەکەدا لە حاڵەتی کورد وردببینەوە، ئەوە دەبینین کە کورد نەتەوەیەو وەک هەر نەتەوەیەکی دروستکراو بوونی لەسەردەمە مۆدێرنەکەدا هەیەو بەڵام بە پرۆسەی دروستکردنیشدا نەبراوە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ کە دووجۆر لە نەتەوە هەیە: یەکەمیان ئەو نەتەوەیەیە کە نەتەوەخوازییەک وەک دروستکەرێکی دەرەکی بەرنامە بۆ دروستکردنەکەی دادەڕێژێت و وەک ئامێرێک لە ئامێرەکان دروستی دەکات، دووەمیان ئەو جۆرەیە لە نەتەوە بەبێ ئەوەی نەتەوەخوازییەک بەرنامەی بۆ دروستکردنەکەی داڕشتبێت وکاری لەسەر دروستکردنی کردبێت دروستبووەو وەک هەر نەتەوەیەکی دروستکراو بوونی هەیە.

بۆجیاکردنەوەی ئەوەی کە دروست دەبێت لەگەڵ ئەوەی کە دروست دەکرێت دەتوانین زمانی ستاندارد کە زمانێکی دروستکراوە لەگەڵ زمانێکی ناستانداردی وەک زمانی کوردی کە بەبێ ستانداردکردن وەک هەر زمانێکی ستاندارد بووە بە زمانی کەلتورە مۆدێرنەکە بە نموونە بهێنینەوەو لە رێگەیانەوە ئەو جیاوازیانە بدۆزینەوە کە لەنێوان ئەو نەتەوە دروستکراوانەدا هەیە کە نەتەوەخوازی دروستی کردوون لەگەڵ ئەو نەتەوانەی کە بەبێ بوونی نەتەوەخوازی دروستبوون.

زمانی سروشتی ئەو زمانەیە کە لە زمانێکی تر کەوتووەتەوە، بەبێ ئەوەی ویست و ئاگایی مرۆڤ هیچ رۆڵێکی لەوەدا هەبووبێت لەو زمانە بکەوێتەوە. زمانی سروشتی لەناو کۆمەڵگایەکی زمانیدا بەبێ ویست و ئاگایی مرۆڤەکانی ئەو کۆمەڵگایە لەناو بەکارهێنانی ئەواندا پەرەدەسێنێ و لە مێژوویەکی دوورودرێژدا دەبێت بە چەند زمانێکی جیاوازو هەریەک لەو زمانانەش وەک ئەو زمانە گەر رێگە لە پەرەسەندنە سروشتییەکەی نەگیرێت، بەهەمان شێوە کۆمەڵە زمانێکی تری لێدەکەوێتەوە.بوونی ئەو هەموو زمانە

جیاوازەی کە لە جیهاندا هەن بەرهەمی ئەم جۆرە لە پەرەسەندنی زمانن. مەبەست لە زمانی سروشتی هەموو ئەو زمانانەیە کە لەناو پرۆسە سروشتییەکەی پەرەسەندنی خۆیاندان و لە پەرەسەندنە سروشتییەکەیان نەخراون. زمانی ستاندارد بەوە دەبێت بە زمانێکی دروستکراو کە لە کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی دەردەهێنرێت و لە پرۆسە سروشتییەکەی پەرەسەندنی خۆی دەخرێت و دەست بەسەر پرۆسەی پەرەسەندنەکەیدا دەگیرێت و لەلایەن نوخبەیەکەوە پەرەسەندنەکەی دەخرێتە ژێر چاودێرییەوەو رێگەی لێ دەگیرێت کە بەخۆی پەرە بەخۆی بدات.

زمانی ستاندارد وەک ئەو کەلتورە باخچەییە وایە کە گێلنەر باسی دەکات و جیای دەکاتەوە لە کەلتوری کێوی، زمانی سروشتی زمانێکی کێوی وبێ خاوەنەو خۆی خاوەنی خۆیەتی و بەخۆیشی پەرەدەسێنێ، بەڵام زمانی ستاندارد زمانێکی باخچەییەو بە ئارەزووی خۆی ناتوانێت پەرەبسێنێ و وەک هەر ئامێرێکی دروستکراو دەبێت مرۆڤ بەپێی بەرنامەیەک پەرەی پێبدات.

زمانی ستاندارد بەبێ بوونی زمانێکی سروشتی بوونی نابێت، بۆ ئەوەی زمانێکی سروشتی ببێت بە زمانێکی ستاندارد، دەبێت ئەو هێزەی کە لەناویدا هەیەو بوونی ئەوی راگرتووەو لەهەمان کاتیشدا پەرەی پێدەدات، لەناویدا دەربهێنرێت و بخرێتە بەردەستی ئەو دامودەزگایانەی کە بۆ چاودێریکردنی زمانە ستانداردەکە دروست کراون.

زمانی سروشتی بە پرۆسەی ستانداردکردن نابێت بە زمانێکی دروستکراو، بەڵکوو لە زمانێکی زیندووەوە کە وەک هەر بوونەوەرێکی زیندوو توانای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایە دەبێت بە زمانێکی مردوو کە وەک بوونەوەرە نازیندووەکان توانای بوون و پەرەسەندنەکەی لەدەرەوەی خۆیدایە. بەستانداردکردنی زمانێکی سروشتی واتە بەئامێرکردنی ئەو زمانە. زمانێکی سروشتی کە بە پرۆسەی پەرەسەندندا دەڕوات، دەچێتە ریزی ئەو ئامێرە تەکنیکییانەوە کە مرۆڤ دروستی کردوون و هەرخۆیشی پەرە بە بوونیان دەدات. جیاوازی نێوان زمانی سروشتی و ئەو زمانە ستانداردەی کە بەهۆی دەرهێنانی زیندوویەتی لێی دێتە ئاراوە، وەک جیاوازی نێوان بوونەوەرە بەردەستەکان و بوونەوەرە سەربەخۆکان وایە.

زمــانی سروشــتی کە بە پرۆســەی ســتانداردکردندا دەبرێــت، دەبێــتە بوونەوەرێکی بەردەستەو بوونی دەکەوێتە بەردەستی مرۆڤ و مرۆڤ بە ئارەزووی خۆی بوونی ئاراستە دەکات، بەڵام زمانی سروشتی بوونی لەناو خۆیدایە، ئەمەش وایکردووە کە خۆی خۆی ئاراستە بکات و پەرە بە بوونی خــۆی بــدات. زمــانی ســتاندارد ئەو زمــانە سروشــتییەیە کە بــوون و پەرەســەندنەکەی لە سروشــتی کۆمەڵگــا زمــانییەکەی خــۆی دەرهێنــراوەو خراوەتە بەردەستی زاناکانی بواری زانستی زمان و ئەوان بڕیار لەسەر بوون و پەرەسەندنەکەی دەدەن و کۆمەڵگای زمانی دەبێت بە شێوەیەکی جەبــری ئەو بڕیــارانە لە بەکارهێنــانی زمــانەکەدا جێبەجــێ بکــات. زمــانی ستاندارد بەبــێ بــوونی دەزگــایەک بــۆ کــۆنترۆڵکردن و ئاراســتەکردنی و سەپاندنی بەسەر کۆمەڵگایەکی زمانیدا، بوونی نابێت.

ماهییەتی زمانی ستاندارد لەناو دەزگاکانی کۆنترۆڵکردنی زماندایەو لەناو زمانەکە خۆیدا نییە. زمانی سروشتی بەوە جیادەکرێتەوە لە زمانی ستاندارد کە مــاهیەتی لەنــاو دەزگــای کــۆنترۆڵکردنی زمانــدا نیــیەو لەنــاو کۆمەڵگــا زمــانییەکە خۆیــدایەو هەر گۆڕانێک لە زمــانەکەدا رووبــدات دەبێــت زمــانەکە خۆی رێگەی پێبدات، گەر زمانەکە ئەو گۆڕانە هەڵنەگرێت هیچ دەزگــایەک ناتوانێت بەسەریدا بیسەپێنێ. ئەو جیاوازیانەی کە لەنێوان زمانی سروشتی و زمــــانی ســــتانداردا هەن، لەنێــــوان کەلتــــوری سروشــــتی و کەلتــــوری دروستکراویشدا هەن، کەلتوری سروشتی بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایەو ئەو کۆمەڵگایەی کە هەڵگری ئەو کەلتورەیە تەنها زەمینەیەکە بۆ بوون و پەرەسەندنی ئەو کەلتورەو هیچ گروپێک لە گروپەکانی ناو ئەو کۆمەڵگایە چاودێری پەرەسەندنی ئەو کەلتورە ناکەن و بەو شێوەیە ئاراستە نادەن بە پەرەسەندنەکەی کە خۆیان دەیانەوێت، ئەم کەلتورە بەبێ ئاگاداری مرۆڤەکــانی نــاو ئەو کۆمەڵگــایە پەرە بەبــوونی خــۆی دەدات و ئەوەی ئەو کۆمەڵگایە پێویستییەتی دەیخاتە بەردەستیان.

کەلتوری دروستکراو بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدا نییەو وەک ئامێرەکان دەبێت کەسانێک بەپێی بەرنامەیەکی دیاریکراو پەرەی پێبدەن و ئاراستە بە بوونی بدەن. کەلتوری دروستکراویش وەک زمانی ستاندارد بەبێ بوونی کۆمەڵە دەزگایەک کە چاودێری بکەن و پەرەی پێبدەن بەردەوام

نابێت و لەناو دەچێت، ژیان و گەشەکردنی ئەو کەلتورە لەدەستی ئەو دەزگایانەدایە کە دەسەلات بۆ چاودێری کردن و ئاراستەکردنی ئەو کەلتورە دای ناون.

هەموو کەلتورێکی دروستکراو دەبێت خاوەنی زمانێکی ستاندارد بێت و دەبێت بنەمای بوون و پەرەسەندنی هەردووکیشیان لەناو ئەو دەزگا کۆنترۆڵکەرەدا بێت کە دەسەلات بۆ کۆنترۆڵکردنی زمان و کەلتور دایناوەو بەپێی پێویستییەکان و بەرژەوەندییەکانی خۆی ئاراستە بە پەرەسەندن و گۆڕانەکانی دەدات.

لە ڕێگەی ئەو دوو جۆرە لە زمان و کەلتورەوە، دەتوانین باس لە دوو جۆر لە نەتەوەش بکەین، ئەو نەتەوەیەی کە بنەمای بوون و پەرەسندنی زمان و کەلتورەکەی کەوتووەتە دەرەوەی خۆی و کۆمەڵە دەزگایەکی ناو دەوڵەت دەستیان بەسەر روحی ئەو زمان و کەلتورەدا گرتووەو بەپێی بەرژەوەندییەکانی دەوڵەت و دەسەلات بوونیان ئاراستە دەکەن, لەگەڵ ئەو جۆرە لە نەتەوە کە زمان و کەلتورەکەی ئازادن و بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەیان لەناو خۆیاندایەو بە شێوەیەکی سروشتی و بەبێ چاودێری دەسەلات ودەوڵەت، پەرەبەبوونی خۆیان دەدەن و پێداویستییەکانی ئەو نەتەوەیە دەستەبەر دەکەن. ئەو نەتەوەیەی کە زمان و کەلتورەکەی، زمان و کەلتورێکی وابەسەتەیە بە دەوڵەتەوە، نەتەوەیەکی دروستکراوەو بەردوام بوون و پەرەسەندنەکەی لە ژێر چاودێری و کۆنترۆڵی دەوڵەتدایەو بەبێ بوونی دەوڵەت بوونی نامێنێ. ئەم نەتەوەیە نەتەوەیەکە دەوڵەت بوونی پێدەدات و دروستی دەکات، گەر دەوڵەت نەبێت ئەویش بوونی نابێت، چوونکە بوونی بەندە بەبوونی دەوڵەتەوەو ماهیەتەکەی لەناو دەوڵەت خۆیدایە. ئەمەشە وایکردووە لە لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەخوازی دەوڵەت بە پێشمەرجی بوونی نەتەوە بزانن و بگەنە ئەو دەرئەنجامەی کە بەبێ بوونی دەوڵەت ناتوانرێت باس لە بوونی نەتەوە بکرێت.

نەتەوەی دروستکراو وەک هەر ئامێرێک بنەمای بوون و پەرەسەندنی لەناو دروستکەرەکەیدایەو بەبێ بوونی دروستکەرەکەی توانای مانەوەی نابێت و تیادەچێت. ئەو نەتەوانەی کە دروستکراون بە نەمانی دەوڵەتەکانیان ئەوانیش بوونیان دەپووکێتەوەو ناتوانن بەخۆیان پەرە بەبوونی خۆیان بدەن.

بەڵام کاتێک نەتەوەیەک بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو کۆمەڵگادایە، بەبێ بوونی دەوڵەتیش دەتوانێت پەرە بە بوونی خۆی بدات، ئەم جۆرە لە نەتەوە بە نەمانی دەوڵەت تیاناچێت، کاتێک تیادەچێت کە کۆمەڵگاکەی بوونی نەمێنێ. ئەم جۆرە لە نەتەوە لەناو کۆمەڵگادا بەخۆی پەرە بەبوونی خۆی دەدات و هیچ گروپێک لە گروپەکانی ناو کۆمەڵگا ناتوانێت دەست بەسەر روحی کەلتورو زمانەکەیدا بگرێت و بەپێی بەرژەوەندییەکانی خۆی ئاراستەی بکات. زمان و کەلتوری ئەم جۆرە لە نەتەوە زمان و کەلتورێکی وابەستە نییە بە هیچ دەسەڵاتێکەوەو هیچ دەسەڵاتێک ناتوانێت دەست بەسەر پرۆسەی پەرەسەندنەکەیدا بگرێت. ئەم زمان و کەلتورە بەوەی کە لەناو زەمینەیەکی کۆمەڵایەتیدایە دوور لە چاودێریکردنی دەسەڵات و دەوڵەت، پەرە بەبوونی خۆی دەددات و پێداویستییە زمانی و کەلتورییەکان بۆ کۆمەڵگاکەی دەستەبەر دەکات. بۆ نموونە زمانێکی لەم جۆرە بەخۆی دەبێت بە زمانی نوسین و خوێندنەوەی کەلتوری ئەو سەردەمە و دەسەڵات بۆ بەرەژەوندییەکانی خۆی ئەو ئەرکە ناخاتە ئەستۆی. ئەم زمانە لەناو کۆمەڵگا خۆیدا بەپێی بنەما ناوەکییەکەی پەرەسەندنی خۆی پەرە بە بوونی خۆی دەدات و ئەوەی ئەو کۆمەڵگایە لەو سەردەمەدا پێویستییەتی لەناو خۆیدا دەرکەوتی دەکات. بەهەمان شێوە ئەو جۆرە لە کەلتوریش کە بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایەو لە دەرەوەی چاودێری دەوڵەت و دامودەزگاکانی پەرە بەبوونی خۆی دەدات، ئەو پێداویستییە کەلتورییانەی کۆمەڵگاکەی پێویستییەتی بە پێی بنەما ناوکییەکەی خۆی دەرکەوتیان پێ دەکات. ئەو نەتەوەیەش کە زمان و کەلتورەکەی لەم جۆرە لە زمان و کەلتورە بوونی نەبەستراوە بە بوونی دەوڵەتەوە، ئەویش بەهەمان شێوەی زمان وکەلتورەکەی بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدایەوەو بەخۆی پەرەدەسێنێ وپێویستی بەبوونی دەوڵەتیک نییە پەرەی پێبدات و دروستی بکات.

لەمەی سەرەوە دەگەینە ئەو دەرئەنجامەی کە نەتەوەکان دوو جۆرن یان دروستکراون و بنەمای بوونیان لەناو خۆیاندا نییەو لەناو ئەو دەوڵەتەدایە کە لەناویدا بوونیان هەیە، ئەمەش وایکردووە بوونیان بوونێکی سیاسی بێت، یان بەخۆیان هەن و بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەیان لەناو ئەو کۆمەڵگایەدایە

کە لە شـــێوەی ئەو نەتەوەیەدا دەرکەوتـــووە. ئەم نەتەوانەش بـــوونێکی میللیانەیـان هەیە. گەر لە زمـانی کـوردی و کەلتـورەکەی وردبیـنەوە بۆمـان دەردەکەوێت کورد نەتەوەیەکی میللیەو نەتەوەیەکی سیاسی نییە، بۆیە بۆ بـوونی پێویسـتی بە دەوڵەت نیـیە. کـورد وەک نەتەوە بنەمـای بـوون و پەرەسـەندنەکەی لەنـاو ئەو کۆمەڵگا میللیەدایە کە لە شێوەی نەتەوەدا خۆی شێوەگیرکردووە، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ بنەمای بوون پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیـدایەو بەپێی ئەو سـەردەمەی کە تیایـدا بـوون پیدا دەکـات، هەمـوو ئەو خاسـیەتانەی کە نەتەوە دروسـتکراوەکان هەیـانە دەرکەوتیـان دەکـات. بـۆ نموونە خـاوەنی زمـانێکە کە پێی دەنوسـرێت و پێی دەخـوێنرێتەوە، خـاوەنی هـونەرێکی سـەردەمیانەو کەلتـورێکی میللـی سـەردەمیانەیە. بـۆ ئەوەی ئەوە ساغ بکەینەوە کە کورد نەتەوەیەکی میللییەو بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەنـاو خۆیـدایەو بـۆ بـوونی پێویسـتی بە دەوڵەت نیـیە، دەبێـت لە کەلتـورو زمانەکەی رامێنین، گەر کەلتورو زمانەکەی بنەمـای بـوون و پەرەسـەندنەکەی لەنـــاو خۆیـــدا بـــوو و لەنـــاو ئەو دامودەزگایـــانەی دەســـەڵاتدا نەبـــوو کە بۆچاودێری کردنی کەلتورو زمـان دای مەزرانـدوون، ئەوە ئەوەمـان بـۆ سـاغ دەبێتەوە کە ئەم نەتەوەیە نەتەوەیەکی میللییەو نەتەوەیەکی سیاسـی نییە. بۆ ئەمەش پێویسـتمان بەوە دەبێـت لەو شـوێنەدا لە زمـان و کەلتـوری کـوردی بکـۆڵینەوە کە دەســـەڵاتێکی سیاســـی کـــوردی هەیەو<حکـــومەتی هەرێمـــی کوردستان> یش باشترین زەمینەیە بۆ ساغ کردنەوەی ئەم مەسەلەیە.

سـەرەتا بـابزانین پەیوەنـدی زمـانی کـوردی بە دامودەزگـا زانسـتی و کەلتورییەکانی ئەم حکومەتەوە چییە، ئایا ئەم دامودەزگایانە توانیویانە زمـانی کوردی لەناو سنوری سیاسی ئەو حکومەتەدا لە زمانێکەوە کە بنەمـای بوون و پەرەسـەندنەکەی لەنـاو خۆیدایە، بگۆڕن بـۆ زمـانێکی سـتاندارد کە بنەمـای بـوون پەرەسـەندنەکەی لەنـاو ئەو دامودەزگـا رەسـمیانەی حکومەتـدابێت کە بەرپرسـن لەوەی چـاودێری زمـانی کـوردی و پەرەسـەندنەکەی بکەن و بەو ئاراسـتەیە پەرەی پێبـدەن کە کەسـانی پسـپۆڕ لەنـاو ئەو دامودەزگایـانەدا دەیانەوێت لە بەرژەوەندی دەسەڵاتدا پەرەی پێبدەن؟.

لەناو ئەو حکومەتە کوردییەدا کە لە باشـوری کوردسـتان هەیە، دەتـوانین پەیوەنـدی نێـوان نەتەوەو دەسـەڵات شـی بکەیـنەوە، بـۆ ئەم مەبەسـەتەش

سەرەتا دەبێت لە پەیوەندی زمانی کوردی بەو دەسەڵاتەوە بکۆڵینەوە کە لەناو ئەو حکومەتەدا بووە بە خاوەنی سەرەوەری. حکومەتی هەرێم وەک هەر حکومەتێکی مۆدێرن کۆمەڵە دامودەزگایەکی هەیە کە بەرپرسیاریەتی کۆنترۆڵکردنی زمانی کوردی وکەلتوری کوردیان لەلایەن حکومەتەوە پێ سپێردراوەو بۆ ئەوە هەن کە کۆنترۆڵی پەرەسەندنی کەلتورە مۆدێرنە کوردییەکەو زمانەکەی بکەن. لەوانە دەزگا پەرەوەردەییەکانی ناو حکومەت لەگەڵ دەزگاکانی خوێندنی باڵاو ئەکادیمیای کوردی.

بوونی دەسەڵاتێکی کوردی و ئەو دامودەزگایانەی کە ئەم دەسەڵاتە وەک بەشێکی گرنگی حکومەت بۆ بڵاوکردنەوەی زمان و کەلتورە مۆدێرنە کوردییەکە دای مەزراندووەن، وایکردووە کێشەیەک بەناوی کێشەی زمانی کوردی ستانداردەوە بێتەئاراوە، ئەو دامودوزگایانە وەک هەموو دامودەزگا دەوڵەتییە مۆدێرنەکان کار بۆ ئەوە دەکەن زمانی کوردی بکەن بە زمانێکی ستاندارد، زمانی کوردیش بەوە دەبێت بە زمانێکی ستاندارد کە بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدا دەربهێنرێت وبخرێتە بەر دەستی ئەو پسپۆڕانەی کە چاودێریکردن وکۆنترۆڵکرن و ئاراستەکردنی ئەو زمانە کوردییە خراوەتە ئەستۆیان.

لە بەرژەوەندی دەسەڵات و حکومەتدایە زمانی کوردی بکرێت بە زمانی ستاندارد و بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو کۆمەڵگادا دەربهێنرێت و بخرێتە ناو ئەو دامودەزگایانەی کە ئەو کەسە پسپۆڕانە بە شێوەیەکی بەرنامە بۆ دانراو تیایدا کار لەسەر ئاراستەکردن و کۆنترۆڵکردنی زمانی کوردی دەکەن. چوونکە بوارێک بۆ مومارەسەکردنی دەسەڵاتی خۆی لەسەر کۆمەڵگا دروست دەکات و لە رێگەی سەپاندنی ئەوەی ئەو پسپۆڕانە لەبارەی زمانەکەوە بڕیاری لەسەردەدەن دەسەڵاتی خۆی بە سەر کۆی کۆمەڵگادا دەسەپێنێ.

لەبەرامبەر ئەو دامودەزگایاندا کۆمەڵگای کوردی بە کۆمەڵگا زمانییە جیاوازەکانییەوە رێگرە لە بەردەم ئەوەدا بنەمای بوون و پەرەسەندنی زمانی کوردی لەناو زمانەکەدا دەربهێنرێت و زمانەکە بکەوێتە ژێر دەستی ئەو پسپۆڕانە. کۆمەڵگای کوردی دەیەوێت زمانی کوردی لەناو خۆیدا بەپێی پیداویستییەکانی کۆمەڵگا بە شێوەیەکی سروشتی و بێ دەستێوەردانی کەس

پەرەبسێنێ، نەک بەپێی پێداویستی و بەرژەوەندییەکانی حکومەت و دەسەڵاتەکەی. ئەمەش وایکردووە زمانی کوردی بنەمای بوون و پەرەسەندنەکەی لەناو خۆیدا بمێنێتەوەو نەبێتە ئامێرێک بە دەست دەسەڵاتی کوردی و پسپۆڕەکانییەوە. زمانی کوردی لەناو حکومەتی هەرێمدا زمانێکی ستاندارد نییەو بوونی بەند نییە بە دەسەڵاتی کوردی ناو ئەم حکومەتەوە، زمانی کوردی بوونی بەندە بە کۆمەڵگا میللییە کوردییەکەوەو لە دەرەوەی سیاسەت و یاساکانی حکومەت پەرە بە بوونی خۆی دەدات، ئەمەش ئەوە دەگەیێنێ زمانی کوردی زمانێکی ئازادەو بوونی بەندە بەخۆیەوەو وابەستە نییەو بەو بڕیارانەوە کە دەزگا رەسمییەکانی ناو ئەو حکومەتەوە لە بارەی ئەوە دەری دەکەن. لە ناو حکومەتی هەرێمدا لە نێوان کۆمەڵگا و دەسەڵاتی رەسمیدا ململانێ لە سەر زمای کوردی هەیە، کۆمەڵگای کوردی دەیەوێت زمانی کوردی زمانێکی ئازاد بێت و لەلایەن دەسەڵاتەوە کۆنترۆڵ نەکرێت و لەناو خۆیدا بە شێوەیەکی سروشتی پەرەبسێنێ و پێداویستییە زمانییەکانی بۆ دەستەبەر بکات، بەڵام حکومەت و پسپۆڕەکانی ناو دەزگا زمانیی و کەلتورییەکانی، دەیانەوێت زمانی کوردی لە رێگەی بەستانداردکردنەوە بکەن بە زمانێک کە پسپۆڕەکانی بواری زمانی ستاندارد دەست بەسەر پەرەسەندنەکەیدا بگرن و بەوشێوەیە ئاراستەی بکەن کە ئەو پێداویستییە زمانیانەی پێ بەرهەم بهێنن دەسەڵاتی سیاسی و حکومەت پێویستی پێیانە نەک کۆمەڵگا کوردییەکە.

ئەو خەڵکەی لەناو کۆمەڵگای کوردیدا خوێندنەوەو نوسین لە قوتابخانەکان فێربووە، بەپێی ئەو شێوازە ئیملادەکات و دەنوسێت کە لە زەینی خۆیدا هەیە نەک بەپێ بەرنامەیەک کە پسپۆڕەکانی بواری ئیملای ستاندارد بۆیان داڕشتووە، هەرکەسە بەپێی شێوازی خۆی ئیملای کوردی بەکاردەهێنێ. لە بەرامبەر ئەمەدا پسپۆڕانی ناو دامودەزگا حکومییەکان بەردەوام هەوڵ دەدەن بەرنامەیەک بۆ یەکخستنی شێوازی ئیملای کوردی دانێن و خەڵکی ناچار بکەن بەو شێوازە ستانداردەی ئیملای کوردی بنوسێت، بەڵام خەڵکی ناو ئەم کۆمەڵگایە بەو شێوازە ئیملاییە دەنوسێت کە لەکاتی نوسیندا لەناو زەینی خۆیدا کاردەکات. نەک ئیملای کەسە خوێندەوارەکانی ناو ئەم کۆمەڵگایە یەک شێوازی نییە، بەڵکو هەر کەسێک لەو کەسانە یەک شێوازیی ئیملایی نییەو

جـاری وا هەیە وشــەیەکی لێکـدراو لەنــاو یەک نوســینی خۆیـدا بە چەنـد شێوەیەکی جیاواز ئیملای دەکات، بۆیە ناکرێت ئیملای کوردی بە ئیملایەکی ستاندارد و وابەستە بەو بەرنامەیەو بزانرێت کە پسپۆڕانی بواری ئیملا بۆ شــێوازی ســتانداردی ئــیملای کــوردی دایاننــاوە. ئــیملای کــوردی کە بەرجەســتەترین لایەنــی زمــانی کــوردییە، ئیملایەکــی ئــازادو فرەشــێوازەو ستاندارد نییەو زمانی کوردی لە ناو هەر کەسێک لە کەسەکاندا بە خۆی ئیملای خۆی دەکات.

جگە لەمەش پسپۆڕانی بواری بەستانداردکردنی شێوازی ئیملای کوردی، خۆیــان لە ســەر شــێوەیەک لە شــێوەکانی ئیملاکــردن رێـک نەکەوتــوون هەریەکەیــان بەرنــامەیەکی جیــاوازی بـۆ ســتانداردکردنی ئــیملای کــوردی داڕشتووەو گەر خەڵکی بەپێی بەرنامە داڕێژراوەکانی ئەوانیش ئیملا بکات ئـیملای کـوردی هەر نابێت بە ئیملایەکـی سـتاندارد، واتە ئەو کەسـانەی کە لەناو ئەم حکومەتدا بەرپرسیارن ئیملایەکی کوردی ستاندارد دارێژن هەر خۆیان رێگرن لە بەردەم دروستکردنی ئیملایەکی ستانداردا.

لەلایەکـی تـرەوە ئەم پسپۆڕانە زۆر هەوڵیانـدا تـا دەسـەڵات ناچـار بـکەن بەوەی کە دیالێکتی سۆرانی یان دیالێکتی بادینی بکەن بە زمانێکی ستانداردو لە سنورە سیاسییەکەی حکومەتی هەرێمدا وەک زمانی رەسمی حکومەت بیسـەپێنن بەسـەر کۆمەڵگـا زمـانییە جیاوازەکـانی نـاو سـنوری سیاسـی ئەم حکومەتەدا.

لەلای ئەم پســـپۆڕانە لەســـەرەتای ســـەرهەڵدانەوەی ئەم کێشـــەیەدا کێشـەکەیان لەوەدا چڕکردبـوویەوە کە کێشـەی هەڵبژاردنـی یەکـێکە لەو دوو دیـالێکتە پەرەسـەندووەی کە لە سنوری ئەم حکومەتەدا پەرەیـان سـەندووەو بــوون بە زمــانی دامودەزگاکــانی حکــومەت، بەڵام لەدوا پەرەســەندنی ئەم کێشــەیە، کێشــەکە گــۆڕا بـۆ ئەوەی کە لە ســنوری ئەم حکــومەتەدا یەک ستاندارد هەبێت یان دوو ستاندارد. ئەم پسپۆڕانە بەبێ ئاگایی لەو بنەمایەی کە زمـانی سـتاندارد لەسـەری دادەمەزرێـت بـاس لە فرەسـتانداردی دەکەن، بەپێی بنەمای ستانداردکردن لە زمانێکدا شتێک بەناوی جووت ستانداردییەوە بوونی نییەو یەک دیالێکت لە دیالێکتەکانی زمانێک دەتوانێت بەرز ببێتەوە بۆ زمانی ستاندارد و شوناسی ئەو زمانە بنوێنێ.

ئەو پسپۆڕانەی کە کار بۆ ستانداردکردنی زمانی کوردی دەکەن و هەوڵ دەدەن بۆ دروستکردنی ئەو زمانە ستانداردە ڕەوایەتی لە دەسەڵات وەرگرن، دەسەڵات رووبەڕووی کێشەیەکی گەورە دەکەنەوە و دەیخەنە بەرامبەر کۆمەڵگای کوردی، واتە ئەوان بەم کارەیان دەیانەوێت دەسەڵاتی کوردی ناچار بکەن بەوەی کە مافی بەکارهێنانی زمان لە خەڵکی ناو کۆمەڵگاکە بسێنێتەوەوە بیداتە دەستی ئەو پسپۆڕانە. بەڵام دەسەڵاتی کوردی لە بەرامبەر ئەمەدا داوای ئەوە لەم پسپۆڕانە دەکات رەوایەتیەکی کۆمەڵایەتی لەکۆمەڵگای کوردی بۆ ئەم کارە وەرگرن، چوونکە بەبێ بوونی رەوایەتییەکی کۆمەڵایەتی لەو جۆرەو سەپاندنی یەکێک لەو دیالێکتانە بەسەر کۆمەڵگا زمانییەکانی تردا دەبێتە هۆی ئەوەی کە خەڵکی رووبەڕووی ئەو بڕیارە ببنەوەو دەسەڵاتی سیاسی توشی کێشە بکەن.

ئەم پسپۆڕانە لەبەرامبەر ئەم داوایەی دەسەڵاتی سیاسیدا تا ئێستا نەیانتوانیوە ئەو باوڕە لەناو کۆمەڵگای کوردیدا دروست بکەن کە یەکێک لەو دیالێکتانە بکەن بە زمانی ستانداردو دیالێکتەکەی تریان لەوە بخەن کە کاری فەرمی و زانستی و پەرەوەردەیی ناو دامودەزگاکانی حکومەتی پێ ئەنجام بدرێت. کۆمەڵگای کوردی لە بەرامبەر ئەو بیروباوڕە نەتەوەخوازییە مۆدێرنەی ئەم پسپۆڕانەدا لەناو بێدەنگییەکی قوڵدایەوە هەرگیز نەبوونی زمانێکی ستاندارد بە کێشە نازانێت.

لەناو زانکۆکانی هەرێم و دامودەزگا حکومییەکانی تردا هەردوو دیالێکتەکە کاری خۆیان وەک زمانێکی ستاندارد ئەنجام دەدەن و ئەمەش کێشەیەکی واقعی و راستەقینەی لەناو ئەو دامودەزگایانەدا دروست نەکردووە.

مامۆستایەکی سۆرانیزمان کاتێک لە زانکۆی دهۆک کە زانکۆیەکە سەر بە کۆمەڵگا بادینیزمانەکەیە، وانەکانی خۆی بە سۆرانی دەڵێتەوە قوتابییەکان کێشەی بۆ دروست ناکەن، کاتێکیش قوتابییەکان لە تاقیکردنەوەو بەشداریکردنەکانی ناو پۆلەکەیدا بادینی بەکار دەهێنن، ئەمە واناکات کێشەیان لەلایەن ئەو مامۆستا سۆرانیزمانەوە بۆ دروست ببێت. ئەم حاڵەتەش ئەو حاڵەتەیە کە کۆمەڵگا کوردیەکەو کۆمەڵگا زمانییە جیاوازەکانی ناوی رەوایەتیان پێداوەو هەر دەستلێدانێکی ئەم حاڵەتە دەبێتە هۆی ئەوەی کێشە دروست ببێت و لەناو ئەو دامودەزگایانەدا کارەکان نەچن بەرێوە.

ئەم حـاڵەتە سروشـتییەی کە لەنـاو زانکۆکانـدا هـاتووەتە ئـارەوە، ئەوە دەگەیێنێ کە زمانی کوردی بەستراوە بە کۆمەڵگای کوردییەوەو نەبەستراوە بە دەسـەڵاتەوە، بـوونی ئەم حـاڵەتە سروشـتییە ئەوە نیشـانی ئـێمە دەدات کە چۆن زمـانی کـوردی بەبێ ئەوەی ببێت بە زمـانێکی سـتاندارد، بەپێی بنەمـا نـاوەکییەکەی خـۆی پەرەی سـەندووەو پەرەش دەسـێنێ و ئەو پێداویسـتییە زمانیـانە دەخـاتە بەردەسـتی ئەم کۆمەڵگـایە کە زمـانێکی سـتاندارد بۆیـان دەسەتەبەر دەکات.

ئەو حـاڵەتەی کە لە زانکۆکـانی کوردسـتاندا هەیە، بەرهەمـی پەرەسـەندنی زمـانی کـوردییە بە رێگـا سروشـتییەکەی خـۆی. لەئێسـتادا لەنـاو زانکۆکـانی کوردستاندا قوتابیەکی بادینی بە سۆرانی دەبیستێ و بە بـادینی دەنوسێت و وەڵام دەداتەوەو مامۆستا سۆرانیزمانەکەش بە سۆرانی دەدوێت و بە بـادینی دەبیستێ.

ئەم حاڵەتە سروشـتییەی گفتوگۆی نێـوان دیالێکتەکانی کۆمەڵگـا مۆدێرنە کـوردییەکە هەمـان ئەو حـاڵەتە سروشـتییەی گفتوگـۆی دیالێکتەکـانی نـاو کۆمەڵگـا ئـاینییە کـوردییەکەی ئـاینی یارسـانە. لە کتێبـی پیـرۆزی ئەم ئـاینەدا گفتوگۆکانی ناو دەقە ئاینییەکان پەیڕەویان لە هەمان سیستەم کردووەو لەناو یەک دەقـدا گفتوگـۆی دوو کـارێکتەری دیالێکـت جیـاواز بە هەمـان سیسـتەم دەبینیـــنەوە، بـــۆ نمـــوونە لە <دەورەی شاخۆشـــین>دا، شـاخۆشـــین کە کـارێکتەرێکی نـاو گفتوگـۆی ئەم دەقەیە بە لـوڕی دەدوێـت و بە هەورامـی دەبیسێ، مامـا جەلالەش کە کارێکتەرێکی تری نـاو ئەو گفتوگۆیەیە بە لـوڕی دەبیسێ و بە هەورامی دەدوێ.

ئەم مۆدێلی گفتوگۆکردنە مۆدێلی ئەو زمـانەیە کە توانـای ئەوەی هەیە لە سـەردەمەکەدا بەپێی پێداویسـتییە کەلتورییەکـانی ئەو سـەردەمە پەرەبسـێنێ، بەبـێ ئەوەی بکرێـت بە زمـــانێکی ســـتانداردو لەلایەن دەســـەڵاتەوە بەپێـــی پێداویستییەکانی دەسەڵات پەرەی پێبدرێت.

ئەمەش ئەوە دەگەیێنـــێ زمـــانی کـــوردی بەبـــێ ئەوەی لەلایەن کـــۆمەڵە پســـپۆڕێکەوە بکرێـــت بە زمـــانێکی ســـتانداردو وای لـــێ بکرێـــت بتوانێـــت پێداویستییە زمانییەکانی ئەو سەردەمەی دەسەتەبەر بکات، بەخۆی دەتوانێت لە رێـگەی کۆمەڵگـا زمانییەکـانی خـۆیەوە پەرە بە بـوونی خـۆی بـدات و

پێداویستییە زمانییەکانی هەر سەردەمێک لە سەردەمەکان بۆ کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی دەسەتەبەر بکات.

ئەوەی ڕێگرە لە بەردەم ئەوەدا زمانی ستانداردی کوردی دروست بکرێت کۆمەڵگای کوردییە، کۆمەڵگای کوردی زمانی کوردی لەناو خۆیدا دەهێڵێتەوە رازی نابێت هیچ دەسەڵاتێک بە ناوی پاراستنی ئەو زمانەوە زمانەکە بخاتە ژێردەسەڵاتی خۆی و بیکات بە زمانێکی دروستکراو و کۆمەڵگا زمانییەکان ناچار بکات بەو شێوەیە پێی بدوێن کە دەسەڵات دەیەوێت. زمانی کوردی بە درێژایی پەرەسەندنی هەزارودووسەد ساڵەی خۆی پەیڕەوی لەو سیستەمی پەرەسەندنەو یاساکانی کردووە کە لەناو سروشتی کۆمەڵگا کوردیەکە بە گشتی و کۆمەڵگا زمانییە جیاوازەکان بە تایبەتی هەیەو ئەمەش زمانی کوردی بەرەو ئەوە نەبردووە کە وەک ئەو زمانانەی کە نەبوون بە زمانی ستاندارد لەناو بچێت و وەک زمانێکی زارەکی بمێنێتەوە. زمانی ستاندارد کە زمانی دەسەڵاتە زامنی مانەوەو پەرەسەندنی زمانێک ناکات، ئەو زمانانە زۆرن کە لە سەردەمێکی مێژوویدا بوون بە زمانی ستانداردو کەچی دواتر لەناو چوون و تەنها لەناو کتێبەکاندا ماونەتەوە.

ئەوەی پارێزگاری لە بوونی زمانێک و پەرەسەندنەکەی دەکات، سروشتی کۆمەڵگا زمانییەکەیەتی. زمانێک کە بوو بە زمانی ستاندارد، لە کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی دەسێنرێتەوەو دەبێتە زمانی دەسەڵاتێکی سیاسی یان زمانی دەسەڵاتێکی مەزهەبی و بە نەمانی ئەو دەسەڵاتەش جارێکی تر ناتوانێت بگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی، چوونکە کۆمەڵگا زمانییەکەی خۆی بەهۆی ئەو ماوە دوورودرێژەوە کە بەسەری بردووە زمانە زارەکییەکەی خۆی گۆڕیوە بۆ زمانێکی تر. زمانی عەرەبی بەهۆی ئەو دەسەڵاتە مەزهەبییەی کە لەپشتییەوە هەیە توانیویەتی وەک زمانێکی ستاندارد بە درێژایی ئەو هەموو سەدەیە درێژە بە بوونی خۆی بدات، بەڵام گەر لەئێستادا ئەو کۆمەڵگایانەی کە ئەو زمانە بە زمانی ستانداردی خۆیان دەزانن هەریەکەیان زمانە زارەکییەکەی خۆی بکات بە زمانی ستانداردو دەستبەرداری ئەو زمانە ستانداردە عەرەبییە ببێت، ئەو زمانە عەرەبییە تیادەچێت و لە جێگەی کۆمەڵە زمانێکی وەک زمانە نیورۆمانییەکان دێنەئاراوەو زمانە عەرەبیە ستانداردەکە توشی هەمان چارەنوسی زمانی

لاتینـــــی دەکەن. بەڵام زمـــــانی کـــــوردی لەبەر ئەوەی لەڕێـــــگەی بەسـتانداردکردنییەوە نەبـووە بەزمـانی دەسـەڵاتێکی ئـاینی یـان دەسـەڵاتێکی سیاسـی، لە بەردەم مەترسـیەکی لەو جـۆرەدا نیـیە کە زمـانە سـتانداردەکان توشی دێن.

زمـانی کـوردی لەبەر ئەوەی زمـانی کۆمەڵگـای کـوردییە نەک دەسـەڵاتە زەمەنییە کوردییەکان، بەبێ ئەوەی لەناو بچێت دەتوانێت پەرە بەبوونی خۆی بدات و وەک زمانی کوردیش بمێنێتەوە. کاتێک دەسەڵاتێکی زەمەنی دەیەوێت زمـــانی کـــوردی لە ڕێـــگەی بەســـتانداردکردنەوە لە کۆمەڵگـــای کـــوردی بسێنێتەوەو بیخاتە ژێر رکێفی دامودەزگاکانی خۆی، بەم کارە تەنها زمانی کـوردی لەنـاو نابـات، ئەو دیـالێکتە کوردیـانەش کە لە پەرەسـەندنی خۆیـان بەردەوامـن لەپەرەسـەندنیان دەخـات و کۆمەڵگـای زمـانیی ئەم دیالێکتـانەش لەبەرامـبەر ئەو دەسـەڵاتەدا رادەوەسـتن و دەسـتبەرداری زمانەکەیـان نـابن. ئەمە لەلایەکەوە کێشـە بـۆ کوردبـوونی ئەو دیـالێکتە دروسـت دەکـات کە ئەو دەسەڵاتە کردویەتی بە زمانی ستانداردو لەلایەکی تریشـەوە بە هـۆی ئەوەوە کە دیالێکتەکـانی تـر لە پەرەسـەندنی خۆیـان نـاکەون بەمە کێشـە لەسـەر کوردبـوونی ئەوانـیش دروسـت دەبێـت. لێـرەدا نە ئەو زمـانە سـتانداردەی دەسەڵات دەتوانێت ببێت بە نوێنەری زمانی کوردی نە دیالێکتەکانیش دەبن بە دیالێکتەکانی ئەو زمانە کوردییە.

ئەوەی وایکـردوو زمـانی کـوردی ئەم حـاڵەتەی هەبێـت ئەوەیە کە زمـانی کوردی تائێستا زمانی کۆمەڵگایە و زمانی دەسەڵات نییەو کۆمەڵگای کوردی بەسروشت ڕێگە نادات زمانی کوردی بەناوی ستانداردکردن و پاراستنییەوە دەسەڵاتێکی کوردی بیکات بە زمانی خۆی.

کەلتـوری کـوردیش بە هەمـان شـێوەی زمـانەکەی کەلتـوری کۆمەڵگـای کوردییە نەک کەلتوری دەسەڵاتە کوردییەکانی ناو مێژوو، ئەوەش وایکردووە کە کۆمەڵگا کەلتوریە کوردیەکە وەک کۆمەڵگا زمانییەکەی پێکهاتەیەک بێت لە چەند کۆمەڵگایەکی کەلتوری جیاواز، ئەوەیە کە ئەم کەلتورە کەلتوری خەڵکی ئەو کۆمەڵگایەیەو بەپێی ئەو سیستەمە پەرەدەسێنێ کە لەناو سروشتی ئەو خەڵکەدا هەیەو هیچ دەسەڵاتێکی کوردیش نەیتوانیووە ئەم کەلتورە لەکۆمەڵگا بسـێنێتەوە پەرەسـەندنەکەی بخـاتە بەردەسـتی کـۆمەڵە پسـپۆڕێک کە بەو

ئاراستەیە پەرەی پێ دەدەن ئەو دەسەڵاتە بۆ کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگا کوردییەکە پێویستییەتی. گەر زمانی کوردی و کەلتورەکەی ستاندارد نەبن و پەیڕەوی لەو سیستەمە نەکەن کە پسپۆڕانی بوای دروستکردنی زمان و کەلتورە دایدەڕێژن و پەیڕەوەی لەو سیستەمە بکات کە لەناو سروشتی کۆمەڵگای کوردیدا بەشێوەیەکی سروشتی بوونی هەیەو پسپۆڕەکان تەنها دەتوانن لێی تێ بگەن و ناتوانن دەستکاری بکەن و بەرنامەسازی بۆ بکەن، ئەوە ئەو نەتەوەیەش کە خاوەنی ئەو کەلتورو زمانەیە نەتەوەیەکی دروستکراو نییەو بە بەرنامەو پلانی نەتەوەخوازیەک دروست نەکراوەو سیستەمی بوون پەرەسەندنەکەی لەناو کۆمەڵگای کوردی خۆیدایەو لێکۆڵەرانی بواری نەتەوەکان تەنها دەتوانن تیۆریزەی سیستەمەکە بکەن و لە سیستەمەکە تێ بگەن, ناتوانن دەستی تێوەردەن و بیگۆڕن بۆ سیستەمێکی دەرەکی.

کورد وەک نەتەوە، نەتەوەی دروستکراوی ناو دەوڵەتێک نییەو بوون و نەبوونی نەبەستراوە بەبوون ونەبوونی دەوڵەتێکی مۆدێرنەوە، ئەمەش هۆکەی ناگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە کورد لەسەردەمە مۆدێرنەکەدا نەبووە بە خاوەنی دەوڵەت، بە پێچەوانەوە کورد بۆ ئەوەی لەنەتەوەیەکی میللییەوە نەبێت بەنەتەوەیەکی دروستکراوی دەستی نەتەوەخوازیەک، قبووڵی ئەوەی نەکردووە دەوڵەتی هەبێت، ئەم کۆمەڵگایە قبووڵی ئەو جۆرە لە دەوڵەت دەکات کە پێویستی بەوە نەبێت دەست بەسەر زمان و کەلتورەکەیدا بگرێت و لە زمان و کەلتوری کۆمەڵگاوە بیکات بە زمان و کەلتورێک بە دەست ئەو دەسەڵاتە سیاسیانەوە کە بەردەوام لەناو دەوڵەتدا دەگۆڕدرێن و زمانەکە بەو ئاراستەیە پەرە پێدەدەن کە دەسەڵاتەکەیان دەیخوازێت.

ئەو سیستەمە سیاسییە باوەی کە لەناو دەوڵەتەکانی نەتەوە دروستکراوەکاندا پەیڕەو دەکرێت بۆ کورد دەست نادات، چونکە ئەو دەوڵەتانە دەوڵەتی نەتەوە دروستکراوەکانن، ئەو دەوڵەتەی کە بۆ کورد دەست دەدات دەوڵەتی نەتەوە سروشتیەکانە نەک نەتەوە دروستکراوەکان.

بەبێ تێگەیشتن لەو سیستەمەی کە لەناو سروشتی کۆمەڵگای کوردیدا حوکمی پەرەسەندنی زمان و کەلتورەکەی دەکات، ناکرێت لە بوونی نەتەوەیی کورد تێ بگەین، چونکە بوونی نەتەوەیی کوردیش بەپێی هەمان سیستەم

پەرە دەسێنێ. بۆیە هەر هەوڵێک بۆ تێگەیشتن لە پرۆسەی بەنەتەوە بوونی کورد بەپێی ئەو تیۆرانەی کە بوونی نەتەوەیی نەتەوە سیاسی و دروستکراوەکانی پێ لێکدراوەتەوە، هەوڵێکی نەزۆک و بێ بەرهەمەو لە بارەی بوونی نەتەوەیی کورد و پەرەسەندنە مێژووییەکەیەوە هیچمان نادات بەدەستەوە. بۆ ئەوەی لە بوونی نەتەوەیی کوردو پەرەسەندنەکەی تێ بگەین دەبێت لەو سیستەمە تێ بگەین کە لە ناو سروشتی کۆمەڵگای کوردیدا زمان و کەلتوری کوردی لە پەرەسەندنی خۆیاندا پەیڕەوی لێدەکەن، بۆ ئەمەش ئێمە پێویستمان بەوەیە ئەو حاڵەتە ناوازەیەی کورد تیۆریزە بکەین کە لەناو جیهاندا هەیەتی نەک ئەو تیۆرو میتۆدانە لەسەر ئەو حاڵەتە جێبەجێ بکەین کە بەرهەمی تیۆریزەکردنی حاڵەتی ئەو نەتەوانەیە کە نەتەوەخوازی دروستی کردووە. واتە بۆ کارێکی لەم جۆرە ئێمە پێویستمان بەوە نییە لە تیۆرەکانی بواری نەتەوەخوازی تێ بگەین و حاڵەتی کوردیان پێ بخوێنینەوە، بەڵکو پێویستمان بەوەیە لەو حاڵەتە تێ بگەین کە بوونی نەتەوەیی کورد لە پەرەسەندنی خۆیدا لەناو جیهاندا بۆی دروستبووە، دوای تێگەیشتن لەو حاڵەتەش، لە رێگەی ئەو حاڵەتەوە تیۆرێک دارێژین بۆ لێکدانەوەی بوونی ئەو جۆرە لە نەتەوە کە نەتەوەیەکی میللی و سروشتییەو جیاوازە لەو نەتەوە سیاسیانەی کە بزوتنەوەیەکی سیاسی دروستی کردووەن. واتە ئێمە بۆ تێگەیشتن لە بوونی نەتەوەیی کورد پێویستمان بە تیۆریزەکردنی تیۆرێکە بۆ نەتەوەو پێویستمان بەوە نییە کە بە تیۆرو میتۆدی لێکدانەوەی بوونە دروستکراوەکەی نەتەوەکانی جیهان بوونی نەتەوەیی کورد لێکبدەینەوەو لێی تێ بگەین، ئەمەش لە بەر هۆیەکی سادەیە ئەویش ئەوەیە کورد نەتەوەیەکی میللییە و نەتەوەیەکی سیاسی نییە.

سەرچاوەکان

بەعەرەبی:

١. ایریک هوبسباوم، الأمم والنزعة القومية، ت: عدنان حسن، الطبغة الاولى، دار المدى للثقافة والنشر، سوري ـ دمشق١٩٩٩.

٢. امانويل كانت، تأسيس ميتافيزيقا الاخلاق، ت: د. عبدالغفار المكاوى، الدار القومية للطباعة والنشر، القاهرة١٩٦٥.

٣. ايرنست غيلنر، الأمم والقومية، ت: د. مجيد الراضي، الطبعة الأولى، دار المدى للثقافة والنشر، سوريا ـ دمشق١٩٩٩.

٤. تودوروف، نحن والآخرون، ت: د.ربى حمود، ط١، دار المدى للثقافة والنشر، سوريا ـ دمشق١٩٩٨.

٥. جان جاک رسو، محاولة فى اصل اللغات، ت: محمد محجوب، دار الشئون الثقافية العامة ـ بغداد١٩٨٦.

٦. جوستاف لوبون، سر تطور الامم، ت: احمد فتحى زعلوک باشا، المشروع القومى للترجمة، القاهرة٢٠٠٦.

٧. سيجموند فرويد، علم النفس الاجتماعي و التحليل الانا، ت: جرج طرابيشي، طبعة الاولى، دار لاطليعة، بيروت١٩٧٩.

٨. الاثنية و الدولة، ت: مجموعة من الباحثين، ت:عبدالاله النعيمي، الطبعة الاولى، الفرات، بغداد-بيروت٢٠٠٦.

٩. لايبنتز: مقالة في الميتافيزيقا، ت: د. الطاهر بن قيزة، المنظمة العربية للترجمة، الطبعة الاولى، بيروت٢٠٠٩.

١٠. ليبنتز: مونادولوجيا، ت: دكتور عبدالغفار مكاوي، دار الثقافة، القاهرة ١٩٧.

١١. هيجل، محاضرات فى الفلسفة التاريخ، الجزء الاول، العقل فى التاريخ، ت: د. امام عبدالفتاح امام، الطبعة الثالثة، دار التنوير-بيروت١٩٨٣.

١٢. ي. غ. فيختة، خطابات الى الأمة الألمانية، ت: سامي الجندي، الطبغة الاولى، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت١٩٧٦.

بەکوردی:

١٣. ئەنتۆنی دی سیمس، نەتەوەخوازی، و: هوشیار عەبدولڕەحمان، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠٤.

١٤. ئێرنێست ڕێنان: نەتەوە چییە؟، و: د.موحسین ئەحمەد عومەر، گۆڤاری : کوردۆلۆجی، ژ:٢، مەڵبەندی کوردۆلۆجی، سلیمانی، .٢٠٠٩

١٥. هیگڵ: مێژووی فەلسەفە، و: عرفان مستەفا، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر،٢٠٠٥.